

**Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет імені Григорія Сковороди**

Енциклопедичний словник символів культури України

Видання п'яте, доповнене і виправлене

Корсунь-Шевченківський
Видавець В.М Гавришенко
2015

ББК 63.5(4УКР)Я2

Е 68

Рецензенти:

д. філол. н., проф. Мех Н.О.

д. істор. н., проф. Капелюшний В.П.

*Рекомендовано до друку Вченою радою Переяслав-Хмельницького
державного педагогічного університету
імені Григорія Сковороди (протокол № 8 від 24.04.2013)*

Е 68 Енциклопедичний словник символів культури України /
за заг. ред. В.П. Коцура, О.І. Потапенка, В.В. Куйбіди. – 5-е
вид. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Гаврищенко В.М.,
2015. – 912 с.

ISBN 978-966-2464-48-1

У «Словнику символів культури України» подано інформацію про найважливіші наукові, філософські, художні, міфологічно-релігійні, побутові символи українців.

Автори намагаються охопити значні часові періоди існування певного символу, широкий ареал побутування. Простежується виникнення, функціонування символів від найдавніших часів до сьогодення, причому на всіх континентах. Значна увага приділена питанням семантики певного символу в античній міфології, релігії (Єгипет, Греція), слов'янському народовір'ї (язичництві), християнстві, ісламі, буддизмі. Словник уміщує близько 520 словникових статей та 600 термінів-символів.

Розрахований на студентів вищих навчальних закладів, викладачів та науковців, учнів загальноосвітніх шкіл, коледжів та ліцеїв.

ББК 63.5(4УКР)Я2

ISBN 978-966-2464-48-1

© Переяслав-Хмельницький державний
педагогічний університет імені Григорія Сковороди, 2015

ВСТУП

Людство стоїть на порозі віку Людини, пізнання свого Родоводу, сили Творчого Духу, Мудрості Лагідного Серця. «Пізнай себе – і ти пізнаєш Всесвіт», – каже із сивини століть Віщий Голос. «Пізнай утаємничену Красу і Розум Символу – і ти осягнеш Світову Мудрість», – перефразовуємо ми.

Справді, символіка – це водночас інструмент пізнання, метод вираження реальності і прихованих скарбів духовності. Як слушно зауважує Дж. Купер, «багато в символіці за минулі століття стало традиційним й утворило своєрідну міжнародну мову» (*Купер Дж. Енциклопедія символів. – М., 1995. – С. 5*). Отже, символіка національно-інтернаціональна, це своєрідний виразник вищих іпостасей людського Духу, магічний ключ, що відкриває ворота у Вічний Світ Доброї Істини. Справжні символи можуть мати езотеричне та екзотеричне значення, і лише їх осмислення, на нашу думку, допоможе врятувати цивілізацію від морального спустошення і деградації.

Пропоноване видання Словника якраз і має на меті прилучити читачів до невичерпної

криниці світової, зокрема української, символіки.

Автори статей Словника:

Потапенко Олександр Іванович
Коцур Віктор Петрович
Куйбіда Віктор Віталійович
Дем'яненко Борис Леонідович
Смірнова Наталія Петрівна
Потапенко Ярослав Олександрович

Довбня Людмила Еммануїлівна
Потапенко Ганна Іванівна
Кожуховська Людмила Павлівна

Дем'яненко Віра Миколаївна
Товкайло Тамара Іванівна
Дем'яненко Андрій Борисович
Тарапон Оксана Анатоліївна
Мільошин Юрій Олександрович

Термінологічний склад Словника

До реєстру словника внесено відомості про таку символіку:

1. Поселення та житла українців (хата, покуть, ворота).
2. Народного одягу (кожух, китайка, одягу верхнього символіка).
3. Громадського побуту і звичаєвості (Зелені свята).
4. Основних галузей господарства, народних промислів (сінокіс, ткацтво, писанкарство, веретено).

5. Народної ботаніки, зоології, медицини, астрономії (барвінок, бджола, лелека, зоря).

6. Народної міфології, демонології (чорт, мавка).

7. Язичництва, християнства (Білобог, Ярило, Ісус Христос).

8. Атмосферних явищ, географічних назв (роса, вітер, Дніпро).

9. Чисел, геометричних фігур (три, дев'ять, коло).

10. Геральдики, нумізматики, архітектури (тризуб, храм).

11. Усної народної творчості (замовляння).

12. Народних звичаїв, обрядів, вірувань, традицій, ігор (ігор народних символіка).

13. Кольорів, форм, мінералів, прикрас (білий, дукач).

14. Частинок людського тіла (голова, око, рука).

15. Запорозького козацтва (Запорозька Січ).

16. Слова, мови, мовлення, алфавітів (абетки слов'янської символіка, книга, Слово).

17. ворів художньої літератури, зокрема Г.С. Сковороди, Т.Г. Шевченка, М.Т. Рильського, О.Т. Гончара та ін.

18. Кінесики (адорація, поцілунок).

19. Астрології, антропоніміки (антропонімічна символіка).

20. Географії, геології, землезнавства (гора, камінь, земля, захід–схід).

21. Квітництва (мак, мальва, конвалія).

22. Історичних постатей, видатних діячів культури (Тарас

Шевченко, Маруся Чурай, Роксолана).

Зміст і побудова словникової статті

Терміни вносяться до реєстру Словника за абеткою, подаються з наголосом, що відповідає нормам сучасної української літературної мови. Словникова стаття, як правило, складається з таких частин: а) реєстрове слово або словосполучення; б) тлумачення символу, напр.: Бджола – символ Великої Богині, влади, першопочатку світу; безсмертя, чистоти душі; працьовитості, творчої діяльності, невтомності; у слов'ян-язичників – символ кохання; у християнській традиції – символ странності, красномовства, святості, порядку, бережливості; в) власне описова характеристика символу. Зважаючи на те що різні символічні поняття тісно пов'язані між собою, з метою глибшого їх висвітлення в процесі викладу читачів відсилають до інших статей Словника за формулою: «Зокрема Велика Богиня слов'ян – Берегиня – зображувалася жінкою в довгому одязі з піднятими в молитві до сонця руками. Пізніше на жіночих весільних вінцях карбувалася схожа постать Богородиці (*див. Богородиця*)».

У зв'язку з обмеженим обсягом роботи, численністю українських символів автори змушені були давати узагальнюючі

статті, напр.: Язичницьких богів символіка; Одягу верхнього символіка; Поселення та житла українців символіка тощо. Проте до реєстру словника вносилися терміни з узагальнюючих статей, напр.: Олтар – *див. Храму православною символіка*.

Особливістю словникової статті є намагання охопити значні часові періоди існування певного символу, широкий ареал побутування. Автори намагалися простежити виникнення, функціонування символів від найдавніших часів до сьогодення, причому на всіх континентах. Значна увага приділена питанням семантики певного символу в античній міфології, релігії (Єгипет, Греція), слов'янському народовір'ї (язич-

ництві), християнстві, ісламі, буддизмі. Проводилися паралелі з перлинами світової культури, напр., творами Г.С. Сковороди, Т.Г. Шевченка та ін. У статтях показана роль, значення, функціонування тих чи інших символів в усній народній творчості, художній літературі, мистецтві тощо. У деяких статтях з метою кращого розуміння семантики слова-символу подано його етимологію, паралелі з іншомовними термінами. Уміщено також численні українські фразеологічні одиниці, ядром яких стали українські слова-символи.

Читачі знайдуть також міжетнічні паралелі з носіями культур інших народів Європи, Азії, Америки.

СИМВОЛ – ДУХОВНИЙ КОД НАЦІЇ

Глибокий аналіз словесних символів у національній культурі зробив В.І. Кононенко у книзі «Українська лінгвокультурологія» (К., 2008 – С. 150–164).

У перекладі з грецької ΣΥΜΒΟΛΟΝ означає «з'єднання, співпадання (частин єдиного); «зливання», «зв'язування», «знак, пізнавальна ознака». Символ – це:

1. Умовне позначення якогось предмета, поняття або явища.
2. Художній образ, який умовно відбиває яку-небудь думку, ідею, почуття та ін. В. Похльобкін у книзі «Словарь международной символики и эмблематики» (М., 1994. – С. 377–378) дає таке визначення: «Символ – це концентрована умовна абстрактна форма відображення і фіксації наукових (чи релігійних) знань людини з допомогою стилізованого знака».

У мистецтві символ – це характеристика художнього образу з точки зору його осмислення, вираження ним якоїсь ідеї. Символу характерна невичерпна багатозначність його змісту.

У мовознавстві (Селіванова О. *Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія. Полтава, 2006.* – С. 536–537) символ – це

«естетично канонізована, культурно значима концептуальна структура. Символ характеризується інтенсивністю (намір, мета мовця), образністю, мотивованістю, дійсничістю, психологічністю, імперативністю.

Смисл символу існує в колективній свідомості певної культурної групи.

У статті О. Старовойтенко вказано на відмітні особливості слів-символів (*Функции смысла в осмыслении жизненных реальностей // Мир психологии. – 2008. – №2. – С. 85*):

а) зв'язок із пізнанням – творчістю – переживанням;

б) здатністю співвідносити та об'єднувати між собою не лише елементи свідомості, але й елементи «безсловесного», «беззмістовного» світу, яким є Позасвідоме;

в) мати внутрішню напругу, пов'язану із загадковістю та проблемністю символізованого.

Наприклад, символ «надлюдина» (Ф. Ніцше) або «боголюбство» (В. Соловйов).

Дуже цікаві думки висловлені у книзі французького вченого Рене Генона (*Символы священной науки. – М., 2002*).

Культуролог П. Діль назвав символ «точним кристалізованим засобом вираження внутрішнього світу людини». Автор книги «Магічні символи» Ф. Гудман вважає, що символ – це образ, що має якесь внутрішнє значення, прихований сокровенний смисл. Дослідник Ландрит визначив символіку як «науку про співвідношення, які пов'язують світ із Богом, матеріальний світ із надприродним світом...».

Генон стверджував, що відновлення символіки як науки є не лише важливим завданням, необхідним для пробудження людства, котре духовно заснуло, але й найефективнішим способом долучення до духовної мудрості...».

У книзі С.М. Гатальської «Філософія культури» (К., 2005. – С. 194) сказано: «Культура та життя сутнісно дані в душі, що є єднанням і перетворенням людської діяльності в сутність; це перетворення здійснюється через символізацію... Символ є немовби «брамою істини», бо він – не тільки відображення, а й закон, що формує архетипи. У символізмі ми повертаємося до слова, бо символізм є смислообразом, словосутністю, «знаком духу». Як висновує М. Мерло-Понті, людська культура є системою символів...».

Фундаментальною особливістю людини, як засвідчує С. Лангер, є вміння використовувати знаки. Культура – це знакова

система, що містить певний смисловий контекст. «Проте досить часто ми можемо ввіймати лише відгінки смислу, а не сам смисл; «... а знаки є одвіку мовою богів», – цитує М. Гайдеггер поетичний рядок Гьолдерліна...» (там само. – С. 195–196). С. Гатальська наголошує: «Джерелом іманентного пізнання та внутрішнього долінгвістичного мовлення, висловленого в глибині душі, є лише Бог; тільки Бог має мету в собі самому, й тому сам (додамо ми слідом за Ц. Тодоровичем) знаком не є.

Творити знаки означає виявляти смисл назовні. Отже, слово, що звучить іззовні, є знак Слова, що єя всередині».

І далі (с. 205) С. Гатальська наголошує: «Символ – це осмислений образ (Ф. Шелінг), смисловий орган образу, ключ образу до сутності... Символізм, за Е. Касирером, – це засаднича функція думки, що визначає типи світоглядів... Серед розмаїття реалій культури символ займає особливе місце. Як інтегратор людського досвіду, він охоплює своїм смисловим полем усі культурні феномени й елементи, являючи найзавершенішу й найуніверсальнішу форму вираження людського смислу й людських стосунків. **Культура є символічною посутньою**».

С. Гатальська (там само, с. 206–207) зазначає: «Символи – це найважливіший механізм пам'яті культури, вони

переносять тексти, сюжетні схеми й інші семіотичні утворення з одного шару культури до іншого. Константні набори символів беруть на себе функцію механізмів єдності.

Отже, символ – найпотужніший з усіх інструментів реалізації духовних можливостей культури. Він виконує роль семіотичного конденсатора, ... вибудовує систему, ізоморфну до генетичної пам'яті індивіда.

Символи, як підкреслює Діонісій, виникли з певною і до того ж суперечливою метою: одночасно виявити та приховати істину:

«[Христос] приховував [істину] не тому, що не хотів передати її людям, а для того щоб самим цим переходуванням спонукати прагнення її» (*Августин. Проповіді, 51, 4,5*).

І далі (*с. 208*) С. Гатальська пише: «Символ, за Кантом, зовсім не характеризує абстрактний розум, а притаманний інтуїтивному і чуттєвому способу освоєння дійсності...

Символ перетворює явище на ідею та ідею на образ, зауважує Гете, проте чинить це так, що ідея віддзеркалена в образі, завжди залишається дієюю і недосяжною... Романтики незмінно підкреслювали у символі «одкровення непізнаного» (Гете), «засіб, завдяки якому видимість скінченного завжди сполучається з істиною вічного» (Ф. Шлегель). В. Гумбольдт вважав, що «символ» – це водночас вироблення

смислу й вираження невимовного, йому властиві нетранзитивність, мотивація, синтетизм.

«За К. Юнгом, – зазначає С. Гатальська, – символізація – найголовніший шлях прояву несвідомого. Символ – це архітипічний образ, він не якийсь довільний або навмисно обраний для передавання будь-якого відомого факту знак, а вираження надлюдського змісту... Навіть якщо наш розум і не осягає символів, – робить висновок Юнг, – вони все одно діють, тому що наше несвідоме визнає їх як вираження універсальних психічних факторів.

Чи не найзначнішою спробою осмислення символу в західній філософії ХХ ст. є «Філософія символічних форм» Є. Касирера, філософія культури, яка стає філософією символу. Центральні питання цієї праці: «Яким чином культура можлива?», «Які її засновники?».

Відповідь Касирера: можлива як творчість, що визначається символічною функцією пізнання, як система символічних форм. Отже, будь-яка творчість є завжди символічна.

Символ – чиста функція думки, чистий феномен, інтегратор досвіду..., чуттєве втілення ідеального, динамічний первень – принцип усього – що – не – є».

На думку Е. Касирера, людина є *animal symbolicum* («символічна тварина»). Головна функція символу – нормативна. «Символічні

форми – це «будь-яка енергія духу, завдяки якій певний духовний смисловий зміст пов'язується з певним конкретним чуттєвим знаком і внутрішньо приписується цьому знакові». Символічні форми – це різні способи самооб'єктивації духу»..., вони є сама реальність».

А. Вайтхед вважав, що «символічний елемент у житті суспільства має тенденцію до бурхливого зростання. За допомогою символів досягається соціальна єдність. Соціальні символи сприяють інтегруванню націй, окремих соціальних груп та інститутів... Головне завдання соціального символу – підвищити значущість того, що символізується (*там само*, с. 214).

С. Гатальська аналізує концепцію С. Лангера: «Символізація – базова потреба людини. Символічна функція є такою ж первинною та вагомою в людській діяльності, як харчування або орієнтація в просторі... Найзагальнішою й найважливішою ідеєю С. Лангер є ідея «символічної трансформації». Наголошуючи слідом за Касирером на символічному характері будь-якої людської діяльності, вона констатує, що будь-який досвід є досвідом, що осягається символічно... Мовлення, мистецтво, ритуал – це все активне завершення символічної трансформації досвіду» (*там само*, с. 216). Е. Фром вичленював умовні, випадкові, універсальні символи.

І далі (с. 219) С. Гатальська зазначає: «В остаточному підсумку зміст дійсного символу (через смислові зчеплення) щоразу співвідноситься з «найголовнішим» – з ідеєю світової цілокупності, з повнотою космічного й людського «універсуму». Сама структура символу спрямована на те, щоб занури-ти кожне окреме явище у стихію «першооснов» буття й дати через них цілісний образ світу».

Дуже влучну думку висловив Й. Гейзінг: «Символічне мислення сповнює «відчуттям божественної величі й вічності» все, що сприймається чуттєво».

У посібнику Е. Платонові «Культурологія» (М., 2003. – С. 34–35) є таке визначення символу:

«Символ – це синтез образу і знака, що має обмеженість міфа і невичерпність багатозначності образу». Міфологічному мисленню властиве нерозрізнення предмета і знака, речі і слова, істоти і її імені, просторового і часового відношень.

Народження знака і символу у свідомості людини – результат асоціацій, порівняння. Наприклад, слово «гламурний», «гламур» символізує блиск, глянець, стильність, естетизм форми, сучасну моду, спокусу.

Дуже ґрунтовний аналіз саме культурологічного аспекту символів зробила О.О. Старовойтенко у книзі «Культурная психология личности» (М.,

2007. – С. 87–92). Зокрема, дослідниця вказує, що символи можуть бути порівняні лише з науковими, філософськими ідеями – абстракціям. Ці два типи культурно-психологічних феноменів мають глибоку спорідненість, бо є складними узагальненнями людського пізнання, відображенням творчого синтезу.

Образи-символи засвоюються через науку, міфи, поезію, мистецтво, релігійні й магічні ритуали, ігри та ін.

О. Старовойтенко вважає, що символи можуть «посісти центральне місце у ментальній структурі європейської особистості», стати людині помічником у пізнанні та самопізнанні.

Зміст символічного образу є тим, що добре відоме в повсякденному житті. Проте в символах є і прихований, не виявлений специфічний додаток, який важко пояснити.

Образна символізація, за Юнгом, має архетипні витoki, і тому часто символи зводяться до одного прообразу. Наприклад, архетип розумного і духовного жіночого начала: Ізида (Єгипет) – Афіна (Греція) – Софія (християнство) – чарівна, відаюча – мудра жінка – жінка-вчений.

Образи-символи можуть бути носіями багатьох непок'єднаних для сучасного інтелекту речей. Наприклад, символ «дерево» уключений у структуру «безсмертя – космічної вісі – центру світу – життя – росту –

розквіту – бісексуальності – свідомого і позасвідомого – знання – мудрості та ін.

Символічні образи мають такі типи:

1. Образ, який сполучає контрасти, синтезує протилежності, вказуючи на подвійний смисл (Дволикий Янус, кентавр, сфінкс указують на дуальність людської природи – високе і низьке, вмивання – відродження, раціональне – ірраціональне).

Вогонь – світотворчий елемент і водночас – сила, що знищує.

2. Символічний образ може узагальнювати і пов'язувати різні рівні реальності. Наприклад, дорожочинне каміння уособлює сонце, місяць, жар.

Символізують також приховані скарби, знання та істини, вічну любов і мінливе багатство: рубін – символ царювання, гідності, сили і водночас любові, пристрасті, водночас – довголіття, невразливості.

3. Або символ змії. У Греції – це символ мудрості, воскресіння, оновлення, зцілення. Вона – атрибут Ескулапа, Гіпократата (емблема аптеки), Гермеса. Водночас змія – це смерть, отрута. Змія – символ добра і зла, світла і темряви. У Біблії – змія на хресті, це прототип Христа. Водночас злий змії – це Сатана.

На свято Успіння на грецькому острові Кефалонія відбувається справжнє диво. Щороку в цей день до храму сповзають сотні отруйних змії і саме до ікони Богородиці.

І найдивовижніше: у цей день змії поводять себе дуже спокійно, нікого не жалячи. Люди їх гладять, навіть беруть до рук. «Богородичні змійки» – так називають їх прихожани.

Одним із найдавніших є символ уробороса – змії, яка кусає свій власний хвіст. Символізує сукупність усього, первинну єдність, вічну циклічність, зокрема часу, нескінченність у просторі. «Мій кінець – це мій початок», «Кінець перебуває на початку», «Мудрість слід шукати не на початку, а вкінці».

Нині з'явилося ще одне символічне значення: «Урборос – символ сучасної цивілізації, яка вбиває (з'їдає) сама себе».

4. Утворенню символів сприяє максимальна концентрація смислів в одному об'єкті, який є фрагментом людського тіла. Майже всі його частини мають глибоку символіку (рука, серце, око, голова та ін.). Згадайте літературну творчість Гоголя, Пушкіна, Булгакова.

5. Символічні ряди будуються за принципом функціональної відповідності (Зевс – бик – лібідо).

6. Символи можуть мати форму образних сюжетних картин, які повідомляють про таємні колізії людської душі (Синя Борода, Чикатило – серійний убивця 70-и осіб).

7. Чаруючі образи-символи створюються людиною для повноти виявлення душевних, духовних станів (вогонь, кохання,

полум'яна любов; Великодній вогонь).

У діалозі Платона «Званий обід» є дуже гарна історія.

Один із героїв «Званого обіду» Арістофан розповідає, що «люди спочатку були кулястими істотами; потім вони зазіхнули на божу владу, і боги розітнули їх навпіл. Відтоді людина, позбавлена цілісності свого життя, шукає свою половину. Кожна людина – неначе уламок цілого; а Любов – це зустріч, унаслідок якої відновлюється це єдине ціле».

У книзі О. Старовойтенко «Культурная психология личности» (М., 2007. – С. 192–193) сказано: «Усе, що лише й може зробити людина, – це створити свій власний універсум – «символічний Всесвіт», який... дає можливість розуміти, пов'язувати, узагальнити свій людський досвід...».

Моменти чуттєвого образно-мислительного та ціннісного синтезу є, передусім, найбільш характерними для символів.

Окрім цього, О. Старовойтенко визначила такі їх особливості:

1. Символ є найкращим вираженням цілісного (холістичного) світосприйняття.

2. Він приховує ні з чим незрівнянний смисл, який створює творчість.

3. Він утілений у надзвичайно переконливу для почуттів естетичну форму і містить у собі універсальний естетичний канон (Лелека, що несе іншого птаха.

Два смолоскипи: один догорає і передає вогонь іншому).

4. Він так об'єднує свідоме та позасвідоме, що стає надвпливовим і містить у собі дещо «божественне» (Исида, Марія).

У книзі В.Ф. Дороз «Українська мова в діалозі культур» (К., 2010. – С. 92) сказано: «Символ – це умовне позначення якогось (від гр. *symbolon* – розпізнавальна прикмета) поняття, явища, процесу, який відбиває певну думку, ідею, почуття. Символ – це уявлення, що викликає певне коло асоціацій. І якщо в загальному розумінні символом називають багатозначний предметний образ, який об'єднує між собою різні плани відтворення дійсності, то мовний символ набуває нових (переносних, умовних) значень на основі спорідненості, подібності між певними явищами дійсності. Він набуває ознак типового художнього образу, в якому конкретно-чуттєва даність предмета зображення (його чуттєвий образ, водночас із власним) має значення вказівки на такий предмет, явище або ідею, які безпосередньо в зображуване не входять. Символ завжди до певної міри є атрибутом, розрахованим на взаєморозуміння».

Різні за своєю природою типи символів знаходять концентроване вираження у вербальних символах, адекватне сприйняття яких єдино можливе за умови знання й освоєння духовних

цінностей національної культури. Упродовж віків українська мова виробила свій символічний код, у смисловому полі якого перебувають різні шари її лексичного складу – кольороназви, топоніми, хрононіми, назви реалій рослинного та тваринного світу тощо. Синтетичний характер відповідних вербальних символів виявляється у впливі на різні складники внутрішнього життя людини: вольові, емоційні, естетичні, моральні та ін. *Вербальні символи належать до найбільш важливих чинників національно-культурної самоідентифікації тому, що вони є своєрідними ретрансляторами історично значущих смислів, архетипних образів, у них закодовано пам'ять слова в його різнофункціональних культурних контекстах.*

Учені визначають такі тематичні групи, що репрезентують український образний світ, зокрема біблійні слова – символи (*ангел, Христос*), космогонічні (місяць, зорі), назви явищ природи (вітер, блискавка, хмари), рослинні символи (червона калина, явір, соняшник); визначення образно-символічної сутності назв творів (*«Марія», «Камінний хрест», «Бояриня», «Зів'яле листя»*).

Ефективним є використання образонів (графічних зображень на рівні структурно-логічної схеми тексту). У центрі такої схеми – образ-символ, що має бути

виштовхнутим з мовної тканини. Наприклад, *танцююча зірка* (до творчості Т. Осьмачки), *кларнет* (до творчості П. Тичини), *храм* («Собор» О. Гончара) тощо.

Отже, символ як явище має універсальний загальнолюдський характер і водночас він виражається на рівні національної свідомості народу. Адже саме в символах нерідко відбиваються національні традиції, звичаї, обряди, вірування, тобто національні риси характеру. Словесна символіка народу виступає важливим чинником творіння національно-культурної картини світу.

О. Потебня писав, що символізм від початків людської мови відрізняє її від звуків тварин і виуквів. Слово тільки тому орган думки і неодмінна умова всього подальшого розвитку світу й себе, що первісно є символом. Учений визначив три основні відношення символу до означуваного: порівняння, протиставлення, відношення причинне.

О. Лосєв у роботі «Знак. Символ. Миф (М., 1982) писав, що:

1) символ – функція відображення дійсності;

2) символ – смисл дійсності;

3) символ – інтерпретація дійсності в людській свідомості;

4) символ – сигніфікація дійсності (позначування, понятійний зміст мовного знака);

5) символ – це перетворення дійсності.

«Символ, символіка – у народній поезії – це стійке, чітко

диференційоване за змістом уявлення, що викликає постійне коло асоціацій у певній поетичній системі».

За О. Лосєвим, «символ речі є її відображенням, однак не пасивне, не мертве, а таке, що має в собі силу і міць самої дійсності, оскільки одного разу одержане відображення переробляється у свідомості, аналізується у думці, очищається від усього випадкового й несуттєвого й доходить до відображення не просто чуттєвої поверхні речей, а їхньої внутрішньої закономірності». Тобто символ не є власне знаком речі, це виразник її сутності, він має додаток, який робить його внутрішньо вмотивованим, глибинним.

У символі, на думку О. Лосєва, досягається повна рівновага між «внутрішнім» і «зовнішнім», ідеєю та образом, «ідеальним» і «реальним»: «В «образі» немає зовсім нічого такого, чого б не було в «ідеї». Загальне й конкретне в ідеї й образі повністю співвідносні між собою, у символі немає ні ідеї без образу, ні образу без ідеї. Звідси закономірним є сучасне вживання понять «образ» та «ідея», що можуть різнитися між собою: символ – це вираження того, що має власне ідея. О. Лосєв визначив можливості втілення символічного значення в слові, імені; відмежував символічний образ від інших типів образів; виділив різні символічні значен-

ня, зокрема предметно-наочний ейдос та абстрактно-узагальнений символ; символічне значення підніс до рівня явища стилістичного у разі його внесення в конкретику художнього тексту.

У книзі В. Кононенка «Українська лінгвокультурологія» (К., 2008. – С. 155–156) сказано:

«Як зазначають автори книжки «Українські символи», «символіка – поняття загальнолюдське і національно специфічне, етногенетичне», причому більш актуальний саме останній аспект. Без теорії символів наші уявлення про національно-культурний компонент кожної мови були б неповними і недосконалими. Сьогоднішні праці про мовний тип особистості, зв'язок мовлення і національного світобачення виконуються з урахуванням досліджень словесної символіки.

Вираження національного менталітету тісно пов'язується із системою властивих конкретно-народові символічних образів та уявлень. Більше того, частина вчених узагалі розглядає менталітет як сукупність символів. Сукупність національно орієнтованих символічних засобів дає досить повну інформацію щодо того, «які в цій культурі основні структури мислення, етики, естетики, права й засоби осмислення нового досвіду», отож відтворює картину національного світосприйняття. Такий підхід до визначення місця символіки в житті етносу

не означає, що реальна дійсність сприймається людиною в системі понять, побудованих на нереальних, відображених образах-символах, тобто як трансформований свідомістю світ ірреального. На думку вчених, «символу завжди властивий цей повний характер реального й ірреального». Символ, отож, є засобом не лише дзеркального відображення речі, а й більш глибокого пізнання її сутності.

Особливістю символу як семантичної одиниці є множинність значень, що виявляють себе в різних конституціях; поєднання і взаємодія цих значень завдяки дії аналогії та асоціативним зв'язкам; конденсація, компресія багатьох ідей, відношень як виразників символічних значень; поляризація значень, що передаються одним і тим самим референтом, на протилежних семантичних полюсах.

У книзі Ф. Бацевича «Духовна синергетика рідної мови» (К., 2009. – С. 143–144) сказано: «Оскільки слово – це не знак чогось, довільно вигаданий людиною і «приклеєний» до речі, а зв'язок слова і «речі» є органічним, синергетичним, то логічно припустити, що воно має іншу, не знакову, природу. Відповідно до вчення святоотецького реалізму С. Булгаков постулював слову символічну природу: «... Слова суть символи. Природа слова символічна, і філософія слова у певний спосіб

уводиться в межі символічного світогляду. Символізм – це більше, ніж філософське вчення, це ціле світовідчуття, досвід» (с. 38, виділено нами. – Ф. Б.). Символи – це різновид знаків: вони – носії сили, певні конденсатори і сприймачі світової енергії. І ось саме цей їх енергетизм, божественний або космічний і творить істинну природу символу, завдяки котрій він уже є не пустою шкарлупою, а носієм енергії, сили, життя. Сказати, що слово суть символи, це значить сказати, що в певному сенсі вони *живі* (с. 38–39, виділено Ф.Б.). На думку мислителя, «символ – це трансцендентно-іманентна дія певної сутності, вираження її енергії» (с. 224); «як символ, слово має корені в тій же глибині, із якої виникає і реальність... загалом увесь досвід» (с. 224).

Антропокосмізм і символізм у слові нерозривні: «Антропокосмічна природа слова робить його символом, зрощенням слова і думки, і саме тому слова не видумуються, а лише здійснюються, реалізуються засобами мови в людині й через людину» (с. 51). Звідси логічно випливає, що «слова – монограми життя» і космосу (с. 88).

У посібнику Ф. Бацевича «Філософія мови. Історія лінгвофілософських учень» (К., 2008. – С. 183–184) сказано: «Середньовічна теологічна думка вважала феноменальний світ,

в якому живе людина, лише відображенням іншого світу, світу вічних божественних образів, ідей – логосів.

Видимий світ є певним символом, ієрогліфом, таємничим текстом, який віщує про його творця, несе певну інформацію... Весь світ сприймається як інформація, закладена в нього Богом і доступна прочитанню людини. Але для цього слід оволодіти навичками символічного прочитання, за допомогою якого за букввальним, фактичним виявляється символічне, сокровенне, знак духовного, божественного. «Одкровення є водночас і сокровенням».

Сам процес пізнання розумівся як тлумачення висловленого, але «сокровенної в Логосі істини, оскільки світ є книгою... Знання іде від Бога і його одкровення, а не од речей».

У посібнику Ф. Бацевича «Філософія мови. Історія лінгвофілософських учень» (К., 2008. – С. 161) сказано: «Слово має символічну природу, оскільки воно більше за самого себе, воно є дво-яким: будучи самим собою, слово водночас є суб'єктом і об'єктом пізнання. Символ, за вченням отців церкви та багатьох філософів, саме й відрізняється від простих знаків тим, що має подвійну природу: він несе в собі енергію пізнання й енергію пізнавального; це реальність, яка є більшою за саму себе. На противагу знаку... символ синергетично поєднується з ідеєю речі, а не річчю».

Символ – універсальний архетип суспільного індивідуального життя у якому закодоване минуле нації і який разом з тим детермінує майбутнє нації.

У книзі Е. Платонової «Культурологія (М., 2003. – С. 208) сказано: «Символ – це, по суті, те єдине, що є істинним актом творіння людини, тому що в ньому поєднується непоєднане, поєднується матеріальна форма і певна духовна сутність. На таке поєднання у світі здатен лише Бог, саме цю здатність Він дарував людині... Усвідомлення та творчість – це найперші та найважливіші особливості людини, які виявляють у ньому Божественний образ...»

Свічка, яка запалюється перед іконою, – це не мертва традиція, а символ людської душі, її духу, який осяває світ: «Ви – світло світу», – сказав Господь... Свіча символізує духовне поставання перед Богом, поєднання з Ним.

Далі (с. 210) Е. Платонова пише: «Релігія є сховищем соціального досвіду, арсеналом норм, цілей та цінностей, за допомогою яких регулюється суспільна свідомість...». Е. Платонова (с. 315) наголошує, що епоха Відродження характерна тим, що «людина як особистість, як щось самоцінне стає у центр всесвіту і є обожнюваним символом культури... Вона (людина) – Божий співрозмовник, вона Божественний спів – творець. Людські здібності та якості не

лише порівнюються з божественним, але вважаються єдиним здобутком культури. Девіз епохи – людина може все, людина – цар». Е. Платонова (с. 132) указує: «Під символом ми будемо розуміти ті стандартні, можна навіть сказати, універсальні зразки культури, які сприймаються як (ідеал) для наслідування.

Філософ XIX ст. Шеллінг так визначав символ, який існував в античному розумінні: «Символ є нерозрізнювана єдність загального та особливого, ідеального та нескінченного».

Дуже мудрою є думка Й. Гете: «У символі часткове репрезентує всезагальне – не як сон, не як тінь, а як живе, миттєве одкровення неосяжного».

У книзі Дж. Купера «Енциклопедія символів» (М., 1995. – С. 5–6) сказано, що знання символіки – це «пізнання людиною самої себе». Її вивчення дозволить «дослідити розум і дух, внутрішні глибини та зовнішні висоти іманентного (того, що випливає із внутрішньої природи), трансцендентного (того, що лежить за межами свідомості і пізнання).

Символіка – інтернаціональна, вона крокує через століття, охоплює мрії цілих поколінь.

Символ відкриває у пізнавальному предметі щось суттєве, інтегрує абстракції. Символ може бути амбівалентним (вогнь як світотворча стихія, вогнь як нищівна сила, хрест).

Дж. Купер (*там само.* – С. 7) наголошує: «Традиційна символіка передбачає, що небесне первинне, а земне – лише його віддзеркалення чи образ: вище містить значення нижчого. Небесне не лише первинне, але й вічне. Воно передає символу ту невмирущу могутність, яка залишається дією, не дивлячись на цілі віки. Символіка покладена в основу людського розуму... Її значення для мислення фундаментальне, і досконалий символ має задовольняти всі грані людини: і дух, і інтелект, і почуття. Усі релігійні обряди мають символічне значення і якість, без розуміння якого ритуал стає порожнім «заобоном».

Дуже глибокий аналіз символів уміщено у книзі Р. Коха «Книга символів» (*М., 1995.* – С. 1–8). Зокрема автор зазначає, що древні греки використовували розбиті плитки як таємні коди, символи. Дві частинки плитки віддавалися різним людям, і якщо при зустрічі вони співпадали, то люди вступали в контакт спокійно (розвідники в роки війни використовували цей прийом).

І далі Р. Кох зазначає: «Символ як знак не обмежується лише однією формою і не може бути зрозумілим поза своїм метафізичним, релігійним і культурним контекстом і тим ґрунтом, на якому виник.

Символ – ключ, що дає можливість осягнути таємницю. Тому процес символізації містить у

собі розгадку людської психіки, її свідомих та позасвідомих структур, а, можливо, і самої душі.

Історія символізму сягає глибини сотень тисяч років. Із виникненням писемності літери не змогли замінити символів. Думка, мова тісно пов'язані із символікою і утворюють своєрідний символічний код.

«Первинно символи були спрощеними схематичними зображеннями певних предметів чи явищ дійсності. Символами могли бути геометричні фігури, картини, предмети, креслення, елементи, субстанції. Проте існували і «невидимі» символи, що передавали абстрактні ідеї («філософський камінь» – символ «Усього», поєднання протилежностей; це квадратура кола; символ первинної матерії, Воскресіння).

Символ міг виражатися у звукові, русі, ароматі тощо.

Нині виокремлюють символи універсальні, специфічні, випадкові, міфологічні, первісні, традиційні, архетипні, колективні, індивідуальні, релігійні, ліричні та ін. Існують поняття «язичницька символіка», «символіка віри», «православна символіка» (як і символіка інших релігій).

І далі (*с. 3*) Р. Кох наголошує: «У символізмі закладений сам дух того стану чи явища, яке він зображує, тому... символізм може бути пережитий лише у творчому екстазі і є передачею реальної енергії феноменального світу, отже, за своєю природою

він містичний, як і сам процес творчості».

«Існує Єдина Вища реальність, яка виявляється у Всесвіті через первинні ритми і дух... Сутність усіх явищ полягає у певному вібраційному ритмі, розкриття тасмниці якого дає ключ до пізнання загадок творіння, природи речей і явищ життя. Людина здатна пізнати цю центральну духовну реальність, оскільки вона – не випадковий гість на космічній сцені, а мікрокосм, частинка цілісного макрокосму. Пізнати сутність символу можна лише злиттям з його ритмом.

У книзі «Книга символів. Емлематика» (М., 2005. – С. 4). Р. Кох пише: «Аспект сили символу виходить із того факту, що він є частиною цілого чи повним його заміщенням, оскільки в основі символізму покладена аналогія, яка базується на наявності у різних планів буття спільного ритму. По суті, природа формування символу полягає в тому, що якийсь предмет чи образ, як правило, конкретний, набуває значення іншого, як правило, абстрактного чи узагальненого.

Символ не просто слугує еквівалентом чогось, але з'єднує всі рівні реальності, здійснює взаємозв'язок поміж різними планами буття, між людським існуванням і структурою космосу і, як наслідок, має подвійний характер... Це дає підстави для множинності трактування символу, аж до взаємопротилежних.

Значення символу ніколи не може бути пізнаним до кінця.

Символ має стільки значень, скільки існує градацій, рівнів буття.

Кожен осягає їх лише до певного рівня (кажуть, Біблія має 7 рівнів розуміння).

Той, хто ставиться до символу в буквальному значенні, не може зрозуміти справжньої істини. Той, хто досягає розуміння символічної мови, сам пройшов через внутрішню трансформацію (згадайте єгипетських учнів), той досягає «містичного досвіду». Сила символу може бути виявлена не шляхом логічної інтерпретації, розуму, а лише шляхом інтуїції.

«Символи пробуджують індивідуальний досвід, одухотворяють його, стимулюють метафізичне пізнання світу, а отже, є тим ключем, що відкриває ворота тасмниці.

У зв'язку із цим зрозуміле повсюдне поширення у стародавньому світі, намагання зберегти у тасмниці істинне значення символів... Прихована реальність відкривалася лише тому, хто «вживався» в сам символ.

«Учитель передає учневі не секрет сам по собі, а лише символ і той духовний шлях, за допомогою якого можливе його досягнення».

Езотеризм (сокровенний, таємний) став містерією символів. Тим, хто пройшов ініціацію (посвячення), відкривалися священні істини, під час чого космічний ритм змінював ритм свідомості людини.

«Це пряме пізнання наділяло людину даром яснобачення чи містичної інтуїції, що можливе в момент божественного озаріння...».

Лише за посередництва символів людина могла побачити у собі «святе начало». Якщо людина проникалася відчуттям буття, то все, що вона не робила, було символом гармонії життя.

Цінність істинного символізму полягає в його силі виходу із світу видимих форм у світ горній (небесний). Усі релігійні обряди мають своє символічне значення. Релігійна символіка – це важлива частина культури. Ніде так широко не репрезентовано символічне вираження ідей, слова, жести, звуку, запаху, кольору, як у церковних таїнствах, обрядах. «Знання символіки – це не лише питання ерудиції – вона покладена в основу людського інтелекту, почуттів, духовних устремлень, має безпосереднє відношення до пізнання людини самої себе і світу» (там само. – С. 3).

Р. Кох наголошує (с. 4): «Таким чином, символізм дуже чітко відбиває головний принцип герметизму: «що вгорі, те і внизу», тобто нижче свідчить про вище, а відоме – про невідоме. Система символізму виражає співвідношення матеріального світу і надприродного, відображаючи гармонійний зв'язок між частинами всесвіту. Головний закон символізму твердить, що реальність вищого плану може бути репрезентована реальністю нижчого, але зворотнє неможливе.

Кожен символ є відображенням певного цілого, яке лише спроектоване в ньому. Трансцендентне не передається звичайним словам, тому його можна передати лише через міф, казку, притчу, символ.

Істинну символіку можна розглядати, як прообраз вищої реальності»

Символ етимологічно означає «приведення до Єдності», тобто приєднання речі до її сутності.

Можна сказати навіть, що ідея символу – це ідея трансцендентного ставлення до реальності, яка і в цілому, і у своїх деталях є не самоототожненням, але вказівкою на щось інше, ніж вона сама (А. Дугин. *Пути Абсолюта.* – М., 1991).

Дуже точно висловився про символ К. Ясперс (*Енциклопедія символів.* – М., 2004. – С. 13): «Для Карла Ясперса Буття пізнається у символі і через символ... Що таке символ, – запитує Ясперс і відповідає, – символ нескінченний і такий, що не обмежується лише думкою. Символ багатозначний і невизначений... Через символ ми входимо в «реальність, яка сковзає», у міф, через символ ми приходимо до Бога».

А. Белий вважав, що символ – це вияв вічного та істинного в часі. Світ, що оточує нас, – це ілюзія, емблема справжності. Заглибитися у його сутність, звільнитися від магії... може лише символічне мистецтво.

О. Потапенко

А

Адорация – символ молитви, благання допомоги; благання пощади, прокляття; торжества перемоги; Богоматері, її заступництва.

У світовій символіці широко відомий жест заступництва (молитви), коли обидві руки витягнуті вгору до Бога чи об'єкта поклоніння.

Ще в Стародавньому Єгипті ієрогліф, що зображував дві підняті руки, символізував благання чи самозахист. У деяких народів піднята рука відповідала голосу або пісні. Символічне навантаження мало число 5 (кількість пальців на руці) – любов, гуманність, здоров'я (*Керлот Х. Словарь символів. – М., 1994. – С. 442–443*).

«У християнській іконографії, – указують А.К. Байбурін та А.Л. Топорков, – з піднятими руками зображувалася Богоматір Оранта... Оранта зображена, напр., у надолтарній частині Київської Софії, її руки, що носили Бога, протягнуті до Всевишнього у молитві за кожну людину» (*У истоков этикета. – М., 1990. – С. 44*). Щоб зрозуміти символіку Оранти, слід пригадати Біблію. Під час

битви з амалекитянами Мойсей молився за свій народ. Поки він тримав у благальній молитві руки, перемагали іудеї. Коли ж руки Мойсея падали, ворог перехоплював ініціативу.

Жест адорации мав певну символіку в язичництві. Зокрема Велика Богиня слов'ян (Берегиня) зображувалася жінкою в довгому одязі з піднятими в молитві до сонця руками. Пізніше на жіночих весільних вінцях карбувалася схожа постать Богородиці (*див. Богородиця*). Знак адорации символізував заступництво за Матір, наречену. Відгомін вірувань у захисну роль піднятих рук знаходимо і нині у вислові «Біду руками розведу», у картинах, скульптурах. Зокрема монумент Матері-Батьківщини в Києві зображає жінку з піднятими руками, в одній із яких – меч, в іншій – щит.

О. Потапенко

Азбуки слов'янської символіки – символіка абетки, створеної братами Кирилом (Костянтином) та Мефодієм у 863 році.

Не одне століття вчені всього світу намагалися розкрити таїну

слов'янського алфавіту. Цікаві гіпотези висували М. Толстой, М. Трубецький, Ю. Чернохвостов, Ю. Степанов та ін. Напр., Ю. Чернохвостов вважав, що глаголиця, створена Кирилом, є утворенням «із трьох елементів, трьох Божественних символів – хреста (знака хреста), трикутника (символу Божественної Трійці), кола (символу всемогутності, нескінченності та досконалості Бога)» (*Степанов Ю.С. Кілька гіпотез про імена букв слов'янського алфавіту у зв'язку з історією культури // Вопросы языкознания. – 1991. – № 3. – С. 27*).

Одному з авторів цього Словника, професору О.І. Потапенку, вдалося розшифрувати кирилицю. На його думку, слов'янська азбука – це суцільний зв'язний текст, це Всесвітня молитва, Господній Заповіт людству (Логоса, Космічного Розуму). Літери кирилиці мали таке значення: а (аз) – я; б (буки) – літери (письмо, знак); в (веди) – знати; г (глаголь) – мовиш; д (добро) – добро, користь; е (есть) – є; ж (живете) – життя духовне; с (зело) – дуже, сила і зелень (Природа); з – (земля); і – й; и (иже) – котрий, який; к (како) – як, подібно; л (люди) – люди (народи); м (мыслите) – думати; н (наш) – наш; о (он) – він (табуйована назва Бога); п (покой) – мир, спокій і водночас (смерть); рцы – клятва і водночас закляття; с (слово) – Слово

(Бог); т (твердо) – міцно, сильно; у (ук) – учіння, вчення, заповідь; ф (ферт) – Бог-Отець; х – Христос (монограма); w (омега) – Дух Святий; ц (цы) – Церква; ч (червь) – червоний, золотого і водночас погибель; ш (ша) – Трійця; щ (ща) – Трійця вічна, животворяща; ь (ер) – є клятва; ы (еры) – є клятва; ь (ерь) – є клятва.

О.І. Потапенко з'ясував, що в стародавній кирилиці заковано глибоко символічне послання Бога (Логоса): «Я знанием (тайным) ведаю, говорящим: «Добро есть жизнь (духовная), зелень (Природа), земля и так, как народы мыслят наши (христиане). За эту уверенность говорит Слово (заповедь) твердо – учение (Библия) Бога, Христа, Духа Святого. Церковь – Золотая Троица, Троица вечно животворящая. Вот есть клятва. Вот есть клятва. Вот есть клятва!».

Дослідник твердо переконаний, що у слов'янській азбуці закована пророка заповідь народом: «Бог – це добро, це життя, це єдинодумліє. Якщо ви хочете бути щасливими, живіть у праці, злагоді, чеснотах, навчайтесь, не порушуйте заповіді, клятви, дані Богу і ближньому!»

Тобто семантика тексту, який складають назви букв слов'янського алфавіту, перегукується з християнським віровченням! (*Потапенко О.І. Всеслов'янська молитва // Відродження. – 1996. – №4. – С. 49–50*).

Г. Потапенко, Я. Потапенко

Айстри – *див. Поезії символіка*.

Альфа та омега – символ безперервності людського буття; сил природи; ходу історії, початку і кінця як раціонального циклу; боротьби протилежностей; боротьби Бога-творця і сил темряви; єднання неба і землі; злого і доброго начал у людській особистості; Ісуса Христа. Альфа – назва першої літери (Α, α) грецького алфавіту. Назва «альфа» походить від гебрейської мови *aleph* – «бик», застосування якої як назви першої букви алфавіту було зумовлене подібністю накреслення цієї літери до голови бика (*Етимологічний словник української мови. – Т. 1. – К., 1982. – С. 65*).

Омега – назва останньої літери грецького алфавіту.

Перша й остання літери грецького алфавіту символізували початок і кінець як абстрактну величину в будь-яких процесах. За формою альфа схожа до двох кіл, що є символом Бога-творця, а омега нагадує смолоскип, тобто вогонь апокаліптичного руйнування. Із цією символікою пов'язані також малюнки тварин. На рукописі XII ст. Павла Орозіуса альфа й омега зображені у вигляді птаха й риби, тобто є символами небесної (верхньої) і підводної (нижньої) безодні (*Керлот Х. Словарь символів. – М., 1994. – С. 80*). Д. Гринчишин у «Короткому

тлумачному словнику української мови» відзначає, що альфа і омега – початок і кінець чого-небудь, головне в чомусь.

Л. Кожуховська

Аміль – *див. Християнської віри символи*.

Ангел – символ безтілесних духів, безсмертних за благодаттю Бога; творіння із нічого за Господнею волею; служителів Першого Світла, Вищого Сіяння; розумних, безпристрасних вісників волі Творця; чистих, крилатих, невидимих істот-помічників Бога та людини; добрих і злих, охоронців і спокусників людини; відданих Богові та людині, що не полишають її протягом земного життя, у мить смерті та після неї; істот, які допомагають християнам у справі спасіння; молитовників, заступників перед Богом; посередників між людьми та Отцем Небесним.

Ангели – це духи, тобто істоти безтілесні, обдаровані розумом, волею і почуттями; за своїм розумом та своєю міццю і могутністю вони досконаліші від людини. У книзі «Православний катехізис» (*К., 2012. – С. 63–64*) сказано: «Ангели Божі постійно керують нами в житті: вони підносять молитви наші до Бога і заступаються за нас перед Ним (*див. Одкр. 8:3–4*), радіють наверненню грішників (*див. Лк. 15:10*), являються людям у годину смерті (*Лк. 16: 22*),

усіяко допомагають і служать нам у справі нашого спасіння (*Діян. 10: 3–6, 27:23; Євр. 1: 14*); вони оберігають усіх, хто істинно вірить у Бога, захищаючи їх від небезпеки (*Діян. 5: 19*).

У книзі Б. Мелоської «Чудеса исцеления при помощи архангела Михаила» (*X, 2013. – С. 22–25*) сказано, що ангели створені за образом та подобою Божою «на межі часу та вічності... За благодаттю та сіянням, за єдністю з Богом ангели перевершують людей. Тому вони і називаються – «друге сіяння, служителі Вищого Сіяння, друге світло, відблиск Першого Світла, розумні сили та службові духи». Ангелів називають у богослов'ї «ріками Божественної Благоді». Вони бачать Божество, «наскільки це для них можливо, і це слугує їм за їжу» (*І. Дамаскін*). І далі (*там само, с. 24–25*) автор зазначає, що ангели «мають розум більш тонкий, гнучкий та мирний, ніж людина. Ангелам світла не властиві заздрість і гордіня. Вони переповнюються радістю за кожного грішника, що розкався. Вони не мають дару всезнання, не знають майбутнього, якщо його не відкриє сам Бог. Наприклад, вони не знають день і час Другого Пришестя. Для них незрозуміла остаточна таємниця Викуплення, у яку вони бажали б заглибитися. Приховані від них певною мірою і помисли людських сердець». Митрополит Кирило писав: «Ангели – реальні духовні

істоти, які мають особистість, розум, волю та силу. Вони належать надчуттєвому світу і вільні від обмежувальних законів нашого фізичного буття. Вони перебувають поза часом та простором, тобто можуть бути видимими або невидимими для людини...». Ангели – найближчі до людей, вони виголошують наміри Божі, наставляючи людей до добродійного святого життя».

Існують такі ангельські чини:

1. Серафими – полум'яніють любов'ю до Бога і закликають до неї.

2. Херувими – розповсюджувачі пізнання, носії мудрості, освіти.

3. Престоли – на них возсідає Господь.

* * *

1. Господства – надуомлюють земних властителів мудрому керівництву.

2. Сили – творять чудеса, посилають благодать прозорливості, чудотворення угодникам Божим.

3. Власті – мають владу упокорювати силу диявола.

* * *

1. Начала – керують Всесвітом та стихіями природи.

2. Архангели – учителі небесні, вчать людей, як діяти в житті.

3. Ангели – вісники волі Божої.

У книзі ієрея С. Разумцева «Ваш ангел-Хранитель» (*М., 2006. – С. 22–24*) описана символіка ангелів. Зокрема, окриленість ангелів символізує наступне:

«Крило означає швидке піднесення вітру, небесний високий політ, який вивищується над усім земним. Легкість крил означає цілковиту віддаленість від земного, тлінного, грішного. Світлий, вогненний, сяючий одяг означає силу богоподібного вогню, Світла. Пояси – здатність зберігати в собі плодотворні сили. Жезли означають їхню царську, владарюючу гідність. Глибоку символіку мають в ангельському світі вітер та хмари. Вітри символізують швидкість діяльності ангелів, неспинність, здатність повсюди проникати, підносити земне до Небес. Хмари символізують силу зародження, животворення земного Небесним, подібно до дощу.

Іерей С. Разумцев (*там само*, с. 54–55) зіставляє людей та ангелів і наголошує: «Отці Церкви вважали, що Господь створив людину, щоб поповнити лави ангелів після того, як частина із них відпала від Бога. Деякі отці Церкви вважали, що ангели та душі людські не повністю безтілесні, але мають певні тонкі духовні тіла. За образом Божим людина вища від ангелів, але за подобою – значно нижча від світлих Ангелів. «Також важливо наголосити, що хоча в абсолютному смислі творцем є лише Бог, але творчою здібністю народжувати нове, яка відсутня в ангелів, володіє лише людина».

Б. Мелосська описує символіку святих ікон з ангелами. Архангел Михаїл був покровителем воїнів, які боролися за справедливість. До речі, глибоко

символічним є той факт, що за декілька років до Революції Гідності на Майдані повернули скульптуру архистратига Михаїла. За свідченням героїв Євромайдану, у криваві дні лютого 2014 р. вони відчували підтримку Бога та Архистратига майже фізично. І вистояли завдяки їм!

Михаїл топче ногами диявола, у лівій руці тримає зелену фінікову гілку (символ переможця), у правій – спис із білою хоругвою (іноді вогненний меч) та червленим хрестом (символом перемоги Животворящого Христа над дияволом).

Архангел Гавриїл зображувався із райською віткою, яку приніс Пресвятій Діві, чи із сяючим ліхтарем у правій руці і дзеркалом – у лівій. Окрім того, Гавриїл зображувався і з лілеями в руках – символом чистоти. Архангел Уриїл тримав у правій руці оголений меч, у лівій – вогонь полум'яний. Ім'я його означало «вогонь» чи «світло Боже». Він шанувався, як покровитель учнів, який просвітлював розум та серця вірних світлом Божественної істини, мудрості.

У книзі В. Жайворонка «Знаки української етнокультури. Словник-довідник» (*К., 2006.* – С. 13) сказано: «Ангел = ангол = янгол): 1) у релігійному культурі – надприродна істота, посланець, вісник Бога; оберігає людей, є посередником між ними й небом; зображують, зазвичай, у вигляді юнака з крилами; у кожної

людини є свій ангел-охоронець; коли дитина всміхається уві сні, це означає, що на неї дивиться ангел; між ангелом-охоронцем і дияволом-спокусником завжди ворожнеча; для заспокоєння людина завжди має таку молитву: «Ангеле мій, охоронцю мій! Збережи мою душу, зміцни мое серце на всяк день, на всяк час, на всяку хвилину. Вранці встаю, рососо вмиваюся, пеленою Спасового Пречистого образу втираюся. Ворог-сатана, відійди від мене на сто верст – на тисячу! На мені є хрест Господній!..». У фольклорі є численні прислів'я: «І з янгола можна зробити чорта», «Був би ангел, коби не роги», «Ангельський голосок, а чортова думка» тощо.

У книзі «Закон Божий» (К., 2003. – С. 44) є канонічна молитва ангелу-охоронителю: «Ангеле Божий, охоронителю мій святий, на збереження мені від Бога з небес даний, сердечно молю тебе: ти мене нині просвіти і від усякого зла збережи, на добру справу настав і на шлях спасіння направ. Амінь».

О. Потапенко

Антропонімічна символіка – символіка власних назв, а саме: імен, прізвищ, прізвиस्क людей.

У багатьох роботах з окультизму, астрології були спроби пояснити символіку імені в цілому і складових його елементів (букв, звуків, їх комбінацій тощо). Наприклад, стародавні

єгиптяни вважали: ім'я ніколи не може бути випадковим, а є результатом дослідження характеристик даного предмета. Власне ім'я, на їхню думку, – це відображення душі людини. В інших міфологіях побутувала думка про те, що дати комусь ім'я – це, по-перше, наділити особу певними якостями. По-друге, знання імені дає владу над його носієм. Звідси походить давній звичай табуляції (заборони) багатьох імен. «За давньою українською традицією, – підкреслює М. Ткач, – надале дитині ім'я зберігалось в таємниці до набуття нею семи років. Така була засторога, аби злий знахар не міг зашкодити дитині» (Ткач М. *Дерево роду*. – К., 1995. – С. 26). Із міркувань безпеки дітям давали по 2–3 імені. Але найхитрішими, мабуть, були ескімоси. Коли вони відчували наближення смерті, то... відмовлялися від власного імені. Вірили, що так можна обдурити смерть, яка забере із собою іншого (Горбовський О. *Через віки*. – К., 1986. – С. 41). Цікавий символічний факт про ціну людського імені наводить А.П. Коваль. Посилаючись на М. Горбаневського, дослідниця пише: «... в одному з племен індіанців людина, яка позичила щось, залишала в заклад за позичене не якісь цінності, а власне ім'я. І доки не повертала боргу, ходила без імені; усі члени племені

її у цей час ніяк не називали» (*Коваль А.П. Слово про слово. – К., 1986. – С. 202*).

Слов'яни-язичники вірили в назви-талісмани, слова-заклинання, імена-символи. Тому, щоб нащадок роду був сильним, йому давали відповідне ім'я: Орел, Камінь, Ведмідь, Вовк. Щоб відігнати від малюка різну нечисть, інколи давали незугарне ім'я: Баран, Павук тощо.

Польський мовознавець В. Ташицький вважає, що в деяких слов'янських іменах приховані цілі символічні побажання. Напр., Станіслав – «Стань славним!». Символічну основу мають і такі давні українські антропоніми, як Володимир, Ярослав, Милуша, Зоряна, Ляля, Добриня, Любава та ін. Вони співзвучні з іменами могутніх добрих язичницьких богів – Ярила, Лади, Дани тощо. До речі, довгий час формі «Володимир» трактували як «Володар миру (світу)». Недавно запропоновано інше тлумачення – «В+лад+миру». Тобто «зла-года, спокій + мир (світ)».

За словами М. Ткача, ім'я «уявлялось як своєрідний кодований ключ, засобами якого розкривається накреслення людської долі... У власному імені таїться духовний вияв образу, втілення. І тому ім'я як символ взаємозв'язку має відповідати стихії найбільшого сприяння для його носія... А так як усі стихійні явища в природі, всі їх образні вияви... є уособленням

божественних сил..., то і всі імена людей справіку являють собою різноманітні варіанти імен та епітетів богів і божих сил» (*Ткач М. Дерево роду. – С. 28–29*).

У давнину імена в Україні були родовими або календарними. Родові – це імена предків третього-четвертого коліна (діда, прадіда). Тобто новонародженому хлопчику часто давали ім'я його діда чи прадіда. Із прийняттям християнства дітям стали давати імена святих мучеників, пророків. Наприклад, якщо дівчинка з'являлася на світ 10 січня, її називали Гафією на честь мучениці Агафії, пам'ять про яку відзначалася в цей день. Існував спеціальний обряд ім'янаречення. Дітям, народженим поза шлюбом, «давали негарне (нелюдське) ім'я. Таке ж ім'я давалося і в тому разі, коли до церкви йшли без дарунків...» (*Українська мнущина. – К., 1993. – С. 168*).

У складі антропонімічної лексики української мови переважає більшість імен візантійських, давньогрецьких, давньоримських і давньоєврейських. І кожне має певне символічне значення. Наприклад, поширене ім'я Микола «виросло» із коренів грецьких слів (ніке – перемога, лаос – народ), що в перекладі українською мовою означають «переможець народів». Олександр означає «людина, муж, захисник людей», Оксана – «гостинна», Олена – «світло, сяйво, полум'я», Лариса – «приємна» або «чайка», Костян-

тин – «стійкий, рішучий» та ін. Цікаво, що своєрідними іменами-символами радянської епохи стали імена Ленера (Ленінська ера), Кім (Комуністичний Інтернаціонал) і навіть Ідея, Іскра, Геній.

В останні десятиліття узагальнено-символічного значення набули такі імена, як Іван та Марія. Вони символізують простих, чесних, довірливих трудівників землі: «Хліборобський рід – Івани і Марії» (В. Корж).

Символічними виступають і прізвиська/вуличні імена, які дають односельці одне одному за найхарактернішими рисами поведінки, мови, побуту (Півень, Пробка, Кендюх та ін.).

О. Потапенко

Астральна символіка – див. Зоря. Сонце. Місяць. Чумацький шлях.

Астрологічна символіка – див. Зодіак.

Б

Баба (бабуся) – символ мудрої доброти, ласки, любові, турботи, безперервності роду, родоводу; невтомної трудівниці; живого джерела народних звичаїв, обрядів, традицій, цілительки; берегині нового життя.

Віддавна в Україні вшанували бабу (бабусю). Між Дніпром і Доном знайдено сотні кам'яних людиноподібних статуй, датованих VIII ст. до н. е. – XIII ст. н. е., яких називають «кам'яними бабами». Пам'ятки Трипільської культури (старіші у десятки разів!) свідчать про глибоку повагу протоукраїнців до Праматері, Берегині роду.

У XIV–XIX ст. культ матері набув свого апогею. Про це свідчать такі народні прислів'я: *«Поки баби – доти й ради», «Бабине слівце – плідне зеренце», «Там бабині руки, де онуки», «Хто бабу має – потіху знає»* та ін. У книзі В. Скуратівського «Берегиня» (К., 1987. – С. 33) читаємо: «Від бабці навчилася онучка прясти і ткати, шити і вишивати, садити і вирощувати, готувати їжу і білити хату, доглядати і виховувати немовлят, працювати в городі, на полі,

біля худібки і домашньої птиці. Бабуся передавала багатющий цикл звичаїв і традицій, успадкованих від попередніх поколінь...

Уже став крилатим вислів: *є баба – є діти*. Справді-бо, на плечі цих невтомних трудівниць випадало, окрім усього, й виховання онучат. Нерідко бабуся заміняла неньку й батька, особливо в перші повоєнні роки, коли чимало дітей залишалися без рідних».

В Україні із містичним страхом шанували бабу-повитуху (пупорізку), бабу-знахарку. Вони могли приймати пологи, зцілювати «зуроки», інші недуги, пророкувати майбутнє, присушувати чар-зіллям коханого дівчині парубка та ін.

Про бабусю як місток між Небом і Землею пише М.І. Чумарна (*З початку світу. Україна в символах. – Львів, 1996. – С. 241*): «Коли стареньку бабусю клали в труну, вона лежала зі схрещеними на грудях руками у своїй весільній сорочці, а під подушкою поряд із сухим свяченим зіллям було покладено пересушений літами долі весільний вінок. Там, за межею, у цьому вінку її

душа спалахувала перед Богом своєю юною сонячною вродою, щоб жити вічно, щоб повернутись у своєму русьвому цвіті, у недоспіваних піснях зоряних ночей, у недомовлених словах погідної любові, у сльозах неповторного щастя, у неповторному білому світі...».

У фольклорі, літературі образ бабусі символізує теплу ласку, любов, мудрість, вічну пам'ять.

Наприклад:

– Та як же без вас ми ?...

Та що ви намислили, мамо ?

– А хто нас, бабуся,

У сон поведе по казках?

– А я вам лишаю

всі райдуги із журавлями,

І срібло на травах,

і золото на колосках...

(Б. Олійник).

Сива ластівко!

Моя ніжна і добра Бабуся!

Навіть там,

за вічною межею,

Ви любите мене, я знаю...

Хай святиться

ім'я Ваше вівки віків,

Мамо Матері моєї!

О. Потапенко

Бальзамне дерево – див. Рослини культуві.

Бандура – музичний інструмент, що є символом волі, безмежної любові і пошани до Батьківщини; вияв національної культури українського народу. Це український народний струнно-щипковий інструмент,

корпус якого має овальну форму, гриф з кілками для 10–14 басових струн та великої кількості (до 50) приструнків. В Україні поширена сучасна удосконалена конструкція бандури із системою важелів для перестроювання інструмента в необхідній тональності. Бандура набула великої популярності в Україні, де застосовується як сольний, оркестровий та акомпануючий інструмент. Саме вона, бандура є основним інструментом Державної капели бандуристів.

Витоки кобзарського мистецтва в Україні сягають княжої доби, коли народних музикантів-потішників називали скоморохами. Вони грали на різних інструментах, а тих, що грали на щипкових інструментах і під їх супровід виконували епічні твори, слід вважати прототипами бандуристів.

Документальних підтверджень щодо існування бандури часів Київської Русі немає, проте окремі зображення лютнеподібних інструментів на старовинних картинах, фресках Софіївського собору в Києві дають підставу стверджувати, що такі інструменти існували в Україні в XII–XIII ст.

Найдавніші літописні згадки про скоморохів знайдено в 1015 р. А в пам'ятках, що датуються 1067 р., згадується про співців-скоморохів, які співають «русальські пісні» під супровід гуслів («*Повість временных*

лет» 65–75р. Полн. собр. рус. лит. I, 157 VI; Печерський патерик, 1806 р., 55) тощо.

Питання про походження бандури та її назви цілком не з'ясоване й досі. Учені висловлюють припущення, що бандура потрапила до Європи з Англії, а згодом й до України (у 1580 році). Існують різні гіпотези щодо її виникнення. Суть першої полягає в тому, що бандура бере початок від грецьких рапсодів, які оспівували подвиги своїх героїв. За іншою версією, бандура – це кобза, до якої додані приструнки. Українці винайшли бандуру і підрунтя її походження варто шукати в санскриті, адже сааме там слово «бандура» означало «музика», «приємний», «гарний». Наступна гіпотеза засвідчує, що в III тис. до н.е. шумери мали інструмент *pan-tur*, що в перекладі «малий лук», згодом – *bandura*, що й дало «бандура».

Бандурист – український народний співець, у минулому – мандрівний сліпий з поводирем, який виконував думи, народні пісні та інші твори, часто власні, супроводжуючи свій спів грою на бандурі. Із часом відбулися зміни в супровідному інструментарії. Супровідний інструмент – кобза-бандура, що вдало підтримував тональність і зміст епічної пісні щораз удосконалювався і згодом витіснив менш досконалі інструменти, такі як гудок, дуда. Особливо розповсюдженим цей музичний інструмент був на Лівобережній

Україні, а в XV ст. став справді народним інструментом.

Сумісне існування кобзи і бандури призвело до того, що їх почали ототожнювати, а самі назви стали синонімами одного й того ж інструмента. Найбільшого поширення кобза-бандура набула в XVI–XVII ст. Наприкінці XVII ст. спостерігається деякий занепад кобзарської музики, а у XVIII ст. вона знову стає популярною.

З ліквідацією Запорозької Січі бандура виходить з ужитку вищих верств суспільства і стає надбанням співців-кобзарів, які об'єднуються в братства та школи-цехи. У XIX ст. кобзарське мистецтво переслідувалось і піддавалось репресіям, оскільки російський царизм убачав у гри на бандурі вияв національної культури українського народу. З 20-х років XX ст. мистецтво гри на бандурі переживає період відродження, що базується на своєрідній кобзарській філософії, в основі якої лежали християнська віра і висока моральність, любов до рідного краю, народу, вимогливість до репертуару і виконання.

У наш час кобзарське мистецтво розвивається, в основному, у двох напрямках: традиційному – народно-фольклорному та сучасному – сценічно-академічному. Традиційне кобзарство відроджує зразки давніх народних інструментів (бандури, кобзи), пропагує давній кобзарський репертуар. Сценічно-академічний напрям представляють здебільшого виконавці, які закінчили класи

бандури, значна увага тут зосереджена на концертній діяльності, удосконаленні бандури.

Третій напрямок кобзарського мистецтва, який умовно можна назвати побутово-масовим, об'єднує тих, хто грає на бандурі «для себе» і «в колі близьких та рідних».

Цей інструмент має унікальне символіко-етнічне значення, його по праву вважають «срібною струною України», її голою, совістю, честю... Не випадково телеканал «1+1», транслюючи бої захисників Вітчизни з ДНР і російськими окупантами, демонструє світу силу і мужність наших воїнів, котрі під час відпочинку піднімають бойовий дух грою на бандурі. Сила, міць, непереможність, неймовірна віра і волелюбність не лише наших предків, а й прийдешніх поколінь – складові унікального, визнаного світом музичного інструмента.

Т. Товкайло

Баран, баранячі роги, голова, руно (золоте), Агнець Божий, вівця, ягня

Баран – символ чоловічого начала, творчої енергії, оновлення, сонячної сили; благополуччя, багатства, ситості, достоїнності; **баранячі роги** – емблема земної рослинності, її пробудження і розквіту весною; жартівливий символ кривих ніг; водночас баран та **бараняча голова** – символ глупоти, простуватості, нерозумної, впертої людини; **бараняче**

(золоте) руно – символ багатства, родючості; Агнець Божий – символ Ісуса Христа; у Біблії баран символізує жертву за гріх, провину, цілопалення та мирну жертву; у віршах XVII–XVIII ст. образ барана – дар, яким отроки-пастухи виражали свою любов і повагу до Бога та Христа; **вівця та ягня** є символом невинності, беззахисності, приреченості, безпам'ятства, неспокою і тривоги, покірності, стада, яке не може без ватажка; символіка образу барана, вівці, ягняти стала мотивуючою основою для виникнення антропонімів, топонімів та численних народних назв.

Зображення голови барана або його роги використовувалися в давнину як амулети для прикрашання кинджалів, поясних блях, гудзиків, булавок, керамічного посуду; Олександр Македонський в урочистих випадках одягав баранячі роги; корону з баранячими рогами носили давньоперсидські царі; а давньоєгипетський бог Амон зображувався з баранячою головою, як давньогрецький бог Зевс. Натомість афоризм: «Дві баранячі голови в котел не лізуть» символізує непоступливість двох нерозумних людей.

На Кавказі образ барана – символ ситості, достоїнності, покровителя, дітородження.

Найбільшою похвалою в чеченців було: «Він – як баран», тобто молодець, достойна людина, а в інгушів існували такі форми

присяги: «клянусь сонцем», «клянусь могилою моїх предків», «клянусь бараном». Жінки Осетії просили саме кам'яного «святого барана» дати їм дітей.

Баранячі роги – емблема земної рослинності, її пробудження і розквіту весною. Рослинні пагони у вигляді завитка дуже схожі на баранячі роги. На кераміці вони зображені як такі, що виростають із чотирикутника, яким позначали землю, торкаються до зигзагу – знака води. Баранячі роги уявлялися рослинними пагонами подібно до того, як, наприклад, образний світогляд дитячого мислення бачив у серпі півмісяця ріг бика, або в гребінці – символ дощу. У зв'язку з тим, що баран символізував рослинність, очевидно, і виникло міфологічне уявлення про бараняче руно – символ родючості. Водночас вислів: «Скрутити у баранячі роги» вживається у значенні – «присмирити, притиснути, посадити на місце».

Баранячі роги – жартівливий символ кривих ніг. Після весільної вечері наречені танцюють навкруг дїжки. Її накривають рушником, кладуть хліб та сіль, а світилки і свашки співають.

*«Пидемо тацювати,
Боярив оглядати,
Чи високо тидкови,
Чи не криви ноги,
Як баранячи роги».*

(Чубинський П. Мудрість віків. – К: Мистецтво, 1995. – Т. 2. – С. 172).

У давнину вівці були мірилом і емблемою багатства. Золоте

руно символізує багатство, яким можна оволодіти, омріяну мету та людську натуру й душу: «Він – вовк у овечій шкурі», «Я з тебе зніму овечу шкуру!», «Шуба овечья, да душа чоловічья». Як символ родючості мотив овечого руна зустрічається в ритуалах з образом світового дерева, перевертання овечого кожуха тощо. Весільний обряд сідання нареченої на кожух асоціюється із майбутнім зачаттям дитини, здатністю нареченого утримувати сім'ю та його достатком: «Ой будь, зятю, багатий, як той кожух пелехатий!». В Ушицькому повіті Подільської губернії існував весільний обряд в якому мати нареченої одягала на себе шубу хутром доверху і ватага співала:

*«Слава Богу й Дуси,
Вийшла мати в кожуси.
Як цей кожух мохнатий,
Так буде зять багатий»*

(Чубинський П. Мудрість віків. – К: Мистецтво, 1995. – Т. 2. – С. 144).

Водночас образ сивої вівці є пересторогою дівчині не віддаватися за одруженого чоловіка, бо буде клопіт з його дітьми: «Сивій, як вівця, а не йди за вдівця». Зазначена символіка перегукується з народним сонником: ріжеш барана у сні – несподіваний прибуток; холостяк купує барана – незабаром буде вдале весілля; холостяк купує чорного барана – майбутнє весілля сумнівне, а наречена викличе розчарування.

У весняних обрядах баран символізував воскресіння рослинності. Ще в 1911 р. У.Т. Олькотт у книзі «Легенди зоряного світу» розповідав, що через два тижні після дня весняного рівнодення «увесь Єгипет тріумфував від радощів, що настало панування Овна. Народ прикрашав барана квітами, урочисто водив його в процесії». Це і є те давнє язичницьке свято, що перетворилося у Християнську Пасху (Воскресіння Христа). Тому їжа на Пасху в різних країнах Європи включає смаженого барана. Дерев'яну фігурку тварини носили поряд із зображенням Христа. На ранньохристиянських малюнках Ісус Христос зображувався у вигляді ягнятка. Жіноча фігура, яка народжує барана, є знаком народження матінкою-природою земної рослинності.

В українському фольклорі баран, як правило, символізує дуже вперту людину. Водночас тварина виступає символом *глупоти*: «Дурний як баран», «Не будь бараном, то й вовк не з'їсть», «Чим баран старший, тим ріг твердіший», «І від мудрого отця родиться дурна вівця», «Послухав козла баран, і сам в біду попав», «Збилися до купи, ніби барани» та *простуватості*: «Він баран бараном», «Баран бараном, всякий ним орудує».

Частина символів овець (ягнят) зумовлені природними

особливостями їх поведінки. Ці тварини терпляче зносять важкі умови життя, але їх стадо легко злякати незнайомим звуком. У овець виникає тривога, стресовий фізіологічний дискомфорт (збільшується частота серцевих скорочень, тиск, процеси катаболізму тощо), паніка поза стадом. Коли вівця, яка заблудила, повертається у стадо – показники нормалізуються. Це явище в етології називають ефектом стада. Звідси вівця – символ неспокою і тривоги: «Сита вівця кричить, голодна вівця кричить», а з часу одомашнення вівці потребують постійної опіки людини (чабана, поводиря, «пастиря»).

Тому в народному світогляді вівця та ягня – символи *невинності, беззахисності, приреченості, покірності, безпам'ятства, стада, яке не може без ватажка*: «Як овечка: не скаже й словечка», «То вже не вівця, що з вовком пішла», «Як на вівці шкіри не стане, то на чім вовна виросте», «Дурна вівця і перед вовком висповідається», «Не рахуй ягнят (овець) у череді, а рахуй у загорожі», «Дуть, як вівці на заріз», «Дай сільській вівці почесі, стане гіршою за міську козу», «Хто з себе робить вівцю, того вовк з'їсть», «Вівця не пам'ятає отця, а сіно їй з думки не сходить». Без пастиря вівця стає блудною, як і паства без духовного лідера: «Без пастиря, вівці не стадо». Водночас вислів:

«Підсунути баранця в гаманець» означає – дати взятку.

Класичною алегорією беззахисності слабшого є образ ягняти в байці Л. Глібова «Вовк та ягня». Основним аргументом хижака щодо жертви стала ідея вседозволеності сильнішого:

*«Ще й огризається, щеня!
Що ти за птиця? Ти – Ягня!
Як сміло ти мене питає?
Вовк, може, їсти захотів!...»*
(Глібов Л. Байки. – К.: Дніпро, 1976. – С. 71).

Ягниці у весільній обрядовості – символ багатого роду. Під час дарування (перепюю) молодим співали:

*«Ой роде, роде багатий,
Даруй товар рогатий;
А ви, брати,
Даруйте все бики;
А ви, сестрици,
Даруйте все ягници;
А ви, протули, очури;
А ви, протийци, – по копийци»*
(Чубинський П. Мудрість віків. – К.: Мистецтво, 1995. – Т. 2. – С. 187).

Блудна вівця – образ людини, яка відступила від віри в Бога, а чорна вівця – непоправний грішник, який згнівбив свій рід. У Біблії вівця символізує вдячну жертву для Господа. Так, серед вдячних для Бога жертв зазначені віл, корова, коза та ін. Важливе місце в жертвоприношенні посідає вівця: «І Господь промовляв до Мойсея, говорячи: «Віл, або вівця, або коза, коли вродиться, то буде сім день під своєю матір'ю, а

від дня восьмого й далі буде вгодне на жертву огню для Господа» (Книга Левит, 22. 27).

Агнець Божий (лат. Agnus Dei) – символ Ісуса Христа. Це твердження ґрунтується на словах Івана Хрестителя про те, як Він впізнав Ісуса Христа: «Наступного дня Іван бачить Ісуса, що до нього йде, та й каже: «Оце Агнець Божий, що на Себе гріх світу бере!» (Євангеліє від Св. Івана 1, 29); «І поглянувши на Ісуса, що проходив, Він сказав: «Ото Агнець Божий! І почули два учні, як він говорив, та й пішли за Ісусом» (Євангеліє від Св. Івана 1, 36–37). В описах ріки живої води і дерева життя Св. Іван Богослов опирається на символ Ісуса Христа в образі Агнця: «І показав він мені чисту ріку живої води, ясну, мов кришталь, що випливала з престолу Божого й Агнця. Посеред його вулиці, і по цей бік і по той бік ріки – дерево життя, що родить дванадцять раз плоди, кожного місяця, приносячи плід свій. А листя дерев – на оздоровлення народів. І жодного прокляття більше не буде. І буде в ньому Престол Бога та Агнця...» (Об'явлення Св. Івана Богослова 22. 1–3).

У «П'єсьн 26-я», присвяченій Іоанну Козловичу «входящому во град Переяслав на престол єпископській из 1753 года», агнець – символ очищаючої сили:

*«Он путь управит до небес,
Преднося Христовых*

*свѣтъ словес.
В нем весь духовный
уздриси плод,
Как в чистовидных
зерцаль вод,
Агницу послѣдую Христу,
Кротко очистит нечистоту».*
(Сковорода Г. Сад Божествен-
ных пѣсней / Г. Сковорода. – К.:
Дніпро, 1988. – С. 68).

Християнський символізм об-
разу агня Божого став одним із
джерел антропонімотворення.
Так, імена: Агнія, Агнеса
(укр.), Агния, Агнеса (рос.),
Агнѣса (білор., болг.), Agneszka
(польськ.), Agnija (сербохорв.),
Αγνη (грецьк.) та ін. запозичені
з грецької мови і вживаються у
значенні «чиста, непорочна».
У книзі «Культура, символи і тва-
ринний світ» В.О. Орел зазначив,
що в мозаїках давніх храмів та на
надгробних плитах часто зобра-
жували дванадцять овець, які сто-
ять в два ряди біля центральної
вівці. Тут вони символізують
дванадцять апостолів.

Баран – жертвна твари-
на. Згідно закону Мойсеєва
жертви Богу розділені на чоти-
ри групи: 1) очищення – за гріх
та провину; 2) цілоспалення;
3) мирні – вдячності та обітниці;
4) хлібні та виливання. Перша
була для отримання благодаті
та примирення людини з Богом,
а наступні три приносилися
тими, які вже примирилися з
ним. У Біблії баран символізує
вогняну жертву **цілоспалення**:
«І Мойсей спалив цілого барана

на жертівнику, – це цілопалення
на пахоші любові, це огняна жерт-
ва для Господа, як Господь нака-
зав був Мойсеєві» (*Левит 8. 21*);
мирну: «І зарівав він вола й ба-
рана – жертву мирну, що нале-
жить народові» (*Левит 9. 18*);
жертву за гріх: «І принесе він
Господові жертву свою одну без-
вадну однорічну вівцю – на жерт-
ву за гріх» (*Книга Числа 6. 14*);
жертву за провину: «Коли хто
переступом спроневіриться,
і невмисне згрішить проти
Господніх святощів, то він при-
веде жертву за провину свою до
Господа, – безвадного барана»
(*Левит 5. 15*).

Священний зміст Різдва і
Воскресіння розкривається у вір-
шах XVII–XVIII ст., опублікова-
них у статті П. Житецького в
1892 році. У них образ барана
є даром найвищого рівня, яким
отроки-пастухи виражали свою
любов і повагу до Бога та Христа:

*«Яким із Яцьком,
а третім Мацьком
Несли барана
до Христа пана.*

*Пилип з Макаром
ішли там з даром,
Два хліба взяли, Богу отдали,
Гарило в вічку ослови січку,
А Стах волови
приніс полови»*

(Житецький П. «Малорусские
вириши нравоописательного со-
держания» // Киевская стари-
на. – 1892. – Т. 37. – С. 46).

У байці Езопа «Вовки, вівці
та баран» баран – алегорич-
ний символ здорового глузду.

Вовки пообіцяли отарі цікаве життя, вільні простори, якщо ті віддадуть їм собак-охоронців. І так заговорили овець і ягнят, що ті й погодились. Лише старий баран побачив дурну овечу радість і гримнув: «– Замовкніть недомки! Покрутіть мозком трохи! Хіба ви не знаєте, що поки нас охороняють собаки, можемо пастися де завгодно?» (*Езопові байки: Переклад з новогрецької Володимира Забаитанського та Анатолія Чердаклі. – К.: Веселка, 1990. – С. 114.*)

Образ барана широко використовується в емблематиці. Його зображення на зодіаку – «початок щасливих літ»; баран б'є рогами скалу – «йти проти Бога безглуздо», або «боротися із своєю долею (скалою) безперспективно і смішно»; гра двох баранів – «безтурботність і щастя, даровані Богом», сонячний баран – «символ сонячної енергії, запліднюючої сили, плодючості». Як зображувальний символ зодіакального сузір'я Овен пов'язаний з березнем.

За народним сонником якщо сниться вівця – дружба, з ягням – вигідна справа, здоров'я; вівці на пасовищі – здоров'я і щастя, обстрижені – великий прибуток, зарізани – убогість, пасти овець – володіти майном, білі вівці – вірні друзі, чорні вівці – підступні друзі, велика отара – будеш задоволеним; вівчарня – благополуччя; овеча шерсть – багатство. На Андрія дівчата гадали на своє майбутнє: «Йдуть у вічарню і ловлять, не

дивлячись, овець. Якщо дівчина зловить барана – вийде заміж у цьому році» (*Чубинський П. Мудрість віків. – К.: Мистецтво, 1995. – Т. 2. – С. 54.*)

Символіка барана стала мотивуючою основою для виникнення топонімів. Зокрема гідронім Баран – р., п. пр. Півд. Бугу. Назву виводять від *баран* «піниста хвиля у вузькому місці річки». Коли вітер набуває достатньої сили на воді утворюються сіруваті пінисті хвилі схожі на завитки шерсті вівці, так звані «баранчики». Серед географічних назв України є ойконім Баранівка, гідроніми – Баранів, Баранія, Баранка, Овечі Води, Овеча гряда, Ягнятин та ін. (*Куйбіда В.В. «Екологія і географічні назви», 2002.*)

Міфологічні та символічні уявлення про барана зумовили появу антропонімів, а його зображення було елементом родових емблем. Розглянемо деякі приклади імен та імен-прізвищ, які досліджувала М. Демчук в роботі «Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV–XVII ст.» (1988 р.). Серед них є такі, які походять від лексеми *баран*: Барань, Баранко, Бараникь, Барашко Івашка Барань, Яковь Бараникь, Івань Барашко (*Куйбіда В.В. «Розвиток природничої науки і термінології в Україні: шлях крізь епохи (XVII – початок XXI ст.), 2012.*) Геральдика України має приклади емблематичного зображення барана. Так, на прапорі і гербі м. Єспа-

торії (в українських думках *Козлов*) намальовано голову барана.

За народними уявленнями Господь створив овець і благословив у їжу людям за те, що вони прикрили його сіном та своєю вовною в часи переслідування. Вівчарство тривалий час було важливою складовою виживання людей. Як дуже поширена галузь буття та свідомості людей вона стала підґрунтям для виникнення численних народних назв: *авряк* – не кастрований баран; *agneц* – ягнятко; *аретій* – баран; *бабана* – стара вівця, непридатна для спаровування; *базька*, *белечка*, *бечка* – вівця; *базя* – вівця, ягнятко; *базюк*, *базьо* – баран; *баля*, *балька* – вівця, ягня; *баська*, *байзюк*, *базник* – мале ягня; *барзій*, *барза* – чорна вівця з білими грудьми; *бача* – старший вівчар; *безумка*, *безонка* – ягниця, що передчасно покрилась; *берулька* – ягня; *бидзунка* – вівця, яка на другому році має ягня; *бирка*, *бирька* – вівця; овеча шкіра; *бирнак* – палка з ключкою для ловіння овець; *біцаня*, *бодоря* – назва вівці; *блекоторя*, *блекотора* – дійна матка; ягнятко, яке народилося весною; *бокиана*, *бокиана* – назва вівці валахь – барань оскоплений; *валашомкъ* – кастрований однорічний баранчик; *вамлухъ* – кастрат віком понад 2 роки; *ватуйник* – вівці, які ще не ягнилися; *ватуля*; *матуля* – вівця, яка народила перше ягнятко; *вищик* – клеймо у вигляді вирізки

на вусі вівці; *гайдарь* – пастух овець; *герлакъ* – хирлява вівця; *дроб'ята*; *дриб'я*, *дробля* – вівці; *дулей* – місце для сторожових собак при овечій отарі; *егня* – ягня; *еловега* – дворічна вівця, яка не має ягнят; *елочер* – пастух баранів і недійних овець; *ерка*, *ерче*, *ерчук*, *ярка* – молода однорічна вівця; *кавка* – чорна вівця; *катух* – хлівчик для овець; *кирдъ* – частина отари, що пається окремо; *кирд*; *кирда* – стадо овець; *кирдач*, *кирдовикъ* – чабан великої отари овець; *кирдик* – стадо овець, які мають ягнитися; *кисирь* – вівці з новонародженими ягнятами; *козарька* – загін, сарай для кіз; *колюче*, *колачка*, *колочена*. *колочкана* – назва овець (баранів) пов'язана з формою рогів; *комарник* – вид куреня для вівчаря; *конара* – отара овець, відгодована для різання; *конара* – стадо овець, що годують на сало; *корнута*, *косориста* – рогата вівця; *корнуца* – вівця з малими рогами; *косматочка*, *космашечка* – вівця з пишною вовною; *косора вівця* – вівця з рогами, подібними на коси; *котига* – віз у чабанів; *котячка* – частина кошари; *кошара* – сарай, загорода для овець; *кужба* – приміщення для вівчарів та молочних продуктів; *купіньюша* – назва овець; *кущанка* – невелика отара овець; *ласиста* – чорна вівця з білими смугами спіднизу; *личман* – старший пастух овець; *літнарка* – літне приміщення для овець; *логарня* – приміщення для

вівчарів та молочних продуктів; *локайка* – вівця коло очей чорна; *лунчак* – однорічний баран; *матка* – дійна самка із забраним ягнятком; *медя*, *медьоша*, *мидя* – назва вівці; *мензеря* – дійна вівця; *мензирь* – різновид овечого сиру; *меркач* – баран; *меркотень*, *моркаль*, *моркач*, *моркітень*, *моркутень*, *муркач* – не кастрований баран; *мерлушка*, *мерлиця* – дохла вівця; хутро дохлої вівці; *мецька* – назва вівці; *миронося* – вівця чорна, на носі біла; *мішаник* – селянин, який дає разом з іншими, свої вівці на випас на чужому пасовищі; *мурда* – вівця, чорна навколо очей; *муркач* – баран; *піддъярокъ* – піврічні ягнята з яких можна стригти вовну; *набир-набир*; *нецю-бірка* – вигук, яким підкликають овець; *накітча* – ягнята взагалі; ягнята, народжені пізно, після підрахунку приплоду; *невора* – вівця (не пострижена); *невора* – торішна ягничка; *неліпка* – ягниця, що передчасно покрилася; *нендзорі* – осінні ягнята; *нивора* – вівця, яка народилася в минулому році і перезимувала зиму; *ницька*, *нецька* – вівця; *ницько* – вигук для підкликання ягнят; *ніор*, *ніораиш*, *ніворчук* – некастрований молодий баран; *нівори*, *ніори* – вівці; *носута* – чорна вівця з білим носом; *нотанка* – молода однорічна вівця-первістка; *нотинка* – ягня від однорічної вівці; *обдимок*, *обдимча* – ягня, що має два кендюхи; *обконати* – обстригти

(вівцю); *овечник* – хлів для овець, вівчарня; *осенівка* – назва кошари; *отара* – стадо (че-реда) овець, де помішані барани і вівці; *отарник*, *отарицук* – чабан; *пастирька* – приміщення для вівчарів та молочних продуктів; *пацьора* – вівця з білою смужкою на шії; *пентонога* – біла вівця з чорними ногами або чорна вівця з білими ногами; *підпасичі* – два помічники чабана; *підполя* – біла вівця з великою чорною плямою чи навпаки; *пічка* – вирізка на вухах овець як розпізнавальний знак; *плекатора* – вівця, яка годує чужих ягнят; *плекун* – ягня, яке вигодувала коза; *плитарь* – посуд у вівчарстві; *порняла*, *корняла*, *скорняла* – трава на пасовищі для дійних овець; пасіння овець після вечірнього доїння; *приганець* – приміщення для вівчарів та молочних продуктів; *притьмо* – тавро на вусі вівці; *пурняти* – пасти овець вночі; *путена*, *путина* – посудина для овечого сиру; *рогачь* – великий баран; *сагмаль* – вівці з ягнятами без баранів; *смушкоць* – овчина з новонароджених ягнят; *стрижба* – стрижка (овець); *струнка*, *переструнка* – відгороджене місце в кошарі, хліві для доїння овець, перегородка в кошарі; *тремпуй* – козли, до яких прив'язують вівцю, коли її стрижуть; *тросомкъ* – ягнятко з перерослим смухом; *хурдам* – здрібнілі від недостатнього годування вівці; *хумтро* – овчина із старих овець;

штымря – ялова доросла вівця;
ягнымчка – овечка першої зими;
ярка – молода однорічна вівця.

Символічний образ цієї тварини в сучасному сленгу та фразеологізмі набув негативного відтінку: *баран* – «дурень», або *баран* – «недалека та ще й кучерява людина». «Філя... – типовий баран, кучерявий...».

В. Куйбіда

Барвінок – символ радісної життєвої сили, вічності усталеного буття, провісника весни та емблема викривальних сил; невмирущої пам'яті про покійних; взаємозв'язку смерті і життя та його продовження, дівочтва, незайманості, цнотливості, чоловічого начала, молодого козака.

Барвінок, поряд з іншими ранніми квітками (підсніжник, пролісок), вважали провісником весни. Його глянцево-зелене тверде листя не гине ні влітку від спеки, ні зимою від холоду, морозу і снігу. У народі його нарекли зимзеленом та зельонкою (*М. Анненков «Ботанический словарь...», 1878 р.*).

Рослина стала символом радісної життєвої сили, вічності й була перенесена з лісу в сад біля людських жител, її тулили до всього, що потребувало вічності, краси, життєстійкості: народженій дитині до свічки, щоб життя було довгим і щасливим; до свічок весільних, щоб любов наречених була нев'яною; до весільного калача, щоб людські серця до молодят горнулися; до весільного

гільця – як символ вічного усталеного буття. Ось як описує завівання весільного деревця М.Ф. Золотницький: «Наречений вирубує молоду сосонку або вишню й запрошує собі на допомогу товариша або родича, котрий називається «боярин». «Боярин» вносить гільце до хати, стромляє у коровай. Тоді наречена, попросивши благословення, сідає з дружками за стіл, прикрашає гільця, в'ючи з барвінку гірлянди, складає букетики». У народній назві *Іван да Марья (Аненков, 1878)* на позначення барвінку проглядається символіка щасливої сім'ї.

Барвінок та ягоди калини символ дівочтва, ним прикрашали голови. З барвінку молодому плели весільне сердечко. Рослину зривали через отвір калача, що спекла сестра. Г. Маковій у народознавчих оповіданнях «Затоптаний цвіт» наводить такі рядки:

*«Гой в лісі-лісі, під ожиною
Найшли барвінчик
під дубиною.*

*На тім барвінку синенькі квіти, –
Василь за Марічкою
(чи як там звати) –
злучені діти.*

*Гой на небі три зірнички,
А на землі три сестрички.
Перша несе гостру голку,
Друга несе нитку шовку,
Третя несе барвіночок
Молодому на віночок».*
(*Маковій Г.П. Затоптаний цвіт: Народознавчі оповідки. – К.: Укр. письменник, 1993. – С. 32.*)

«Як цей барвінчик ніколи не блідне, так хай і життя твоє не

блідне», – казали дружки молодій, молодому, коли закінчували початий матір'ю віночок на голову чи віночок-сердечко, який пришпилювали молодому на грудях. У весільних обрядах важливим елементом було гільце, яке виготовляли стоячи і співаючи:

*«А в нашій домі гильце в'ють.
З червоної каліни,
З хрещастого барвінку,
З запашного васильку».*

Барвінок порівнювали із татом, який вчить розуму і веде до щасливого шлюбу:

*«Барвінчику-барвіночку,
барвінчику-татку,
Доведи мні головочку
до свого порядку.
Простелиси, синій цвіте,
на стежки-дороги
Та й, де ступи мій миленький,
перевий йму ноги.
Перевий йму ноженьята,
приведи до хати,
Поможі мні, барвіночку,
тобов си вквітчати».*

(Маковій Г.П. Затоптаний цвіт: Народознавчі оповідки. – К.: Укр. письменник, 1993. – С. 84).

Барвінок на могилах знаменує невмирущу вічну пам'ять про покійних:

*«Посадіт мні барвіночок
на сиренькім гробі,
Буду знати, що вам банно (жаль)
за мнов на розході.
Посадіт мні барвіночок –
най цвітут цвіточки –
Буду знати, що за мною
плачут ваші очки.
Посадіт мні барвіночок –
буде не всихати,*

*Най я знаю, що вам банно
за мнов си прощати».*

(Маковій Г.П. Затоптаний цвіт: Народознавчі оповідки. – К.: Укр. письменник, 1993. – С. 84–85).

Тому один із видів барвінку Барвінок малий (*Vinca minor* L.) українці називають *могильником*, або *хрещатим барвінком*. В Альпах його нарекли *фіалкою мерців*. У вже згаданій роботі М. Анненкова записані такі назви на позначення барвінку: *гробъ, гробная трава, могильникъ, могильница, хрещатий барвінок, барвінок хрещений*. Епітет *хрещатий* став постійним для цієї рослини тому, що у барвінку зимою хрещаті чотири верхівкові листочки. За академічним тлумаченням термін хрещатий використовують на позначення об'єктів у яких вони або окремі їх елементи мають вигляд хреста. Водночас влітку стебло видовжується і хрест можна уявили лише, дивлячись на рослину зверху. Поширена думка про те, що барвінок розростається на чотири сторони світу хрестоподібно викликає певні застереження. За схожою схемою розростаються й інші сланкі рослини. З нашої точки зору пріоритетним у мотивації назви *хрещатий* є: а) хрестоподібне розташування *зимової* верхівки рослини; б) традиційне висаджування барвінку під хрестами на цвинтарі; в) поховальні вінки із вплетеним барвінком, які встановлювали на могилі біля хреста. Родова назва *барвінок* утворена зі слів *барва* та

вінок, а латинська *Vinca* походить від латинського слова *vinicera* із значенням «обвивати».

Барвінок символізує зв'язок смерті і життя та його продовження.

Викопай же мені

глибоку могилу,

Посади в головах

червону калину,

А в ніженьках

хрещатий барвінок.

Ой, як будеш ти сина женити,

Прийдеши до мене

калини ломити,

Ой, як будеш дочку оддавати,

Прийдеши до мене

барвіночку рвати.

До весілля наречена брала на свій вінок барвінок із родинних могил – щоб шлюбо міцно оберігався. Дівчині, яка починала ді-вувати, мати давала в пазуху клян-гу барвінку з найдавнішої родової могили – щоб оберігав її долю, дівочу честь, цноту. Барвінковий вінок у весільних обрядодіях сим-волізує перехід дівчини з одно-го стану в інший. Дівчина, яка втратила до весілля свою чи-стоту не одягала вінка. Тому у народі він май ще й таку назву ув'язок (*Аненков, 1878*). Барвінок, за П. Чубинським, разом із яго-дами калини – символ дівочства, незайманості. Про дівчину, що зганьбилася, казали: «Барвінчик свій потоптала», а ще співали, пе-реважно в Західній Україні:

«Бо у того жовнірчика

це й не одна буде,

Він втре вуса, засмієся,

а за ню забуде.

Усі її товарочки

будуть мати вінчик,

А у неї коло хати

висохне барвінчик».

(*Маковій Г.П. Затоптаний цвіт: Народнознавчі оповідки. – К.: Укр. письменник, 1993. – С. 84*).

У роботі «100 найвідоміших образів української міфології» (2002) В. Завадська за матеріалами народних пісень доводить, що барвінок символізує чоловіче на-чало, молодого козака.

Ой ти, козаче,

Ти, хрещатий барвіночку,

Хто ж тобі постеле

У дорозі та постілочку

Або ж:

Ти, дівчино сіра вутко,

чи сватати хутко?

Козаченьку-барвіночку,

в тую неділочку.

В українській етнокультурній рослині наділена символікою особистого щастя. Відомий мово-знавець, етнологіст В.В. Жайворонок виділив ряд аспектів символічного змісту барвінку: «рвати барвінок – іти на любовне побачення», ночувати в барвінку – но-чувати з милим, квітучий бар-вінок – оспівдання в коханні, розквітлий барвінок – щасливий шлюб, зів'ялий барвінок – нещас-ливий шлюб» (*Знаки української етнології», 2006. – С. 27*).

Барвінок – емблема викриваль-них сил. Він допомагає викрива-ти відьом. Якщо почепити вінок з барвінку над вхідними дверима, тоді й відьму видно – вірили в народі.

Символічний образ барвінку став мотивуючою основою для виникнення ойконімів: **Барвінок** – с. Ужгородського р-ну, Закарпатської обл.; с. Луцького р-ну, Волинської обл.; с. Солонянського р-ну, Дніпропетровської обл., с. Білозерського р-ну, Херсонської обл.; оронімів: г. **Барвінок** висотою 1461 м у Закарпатській обл.; гідронімів: оз. **Барвінок** розташоване біля м. Новий Розділ, Львівської обл. На гербі і прапорі районного центру м. **Барвінкове**, Харківської обл. зображена блакитна квітка барвінку.

В. Куйбіда

Батько (тато) (*англ. father, dad*) – символ (*див. Символ*) го-дувальника, глави сім'ї (родини), захисника, ділової людини, людини, що займається серйозними справами.

Батько (тато) – чоловік, один із двох батьків нащадка, опікун дитини або декількох дітей, за яких він несе моральну, матеріальну й суспільну відповідальність і зобов'язання до досягнення зрілого віку, до певної міри теж у дорослому віці. Батько – основа повноцінної сім'ї, має глибокий вплив (особливо у дитинстві) і значення для дитини упродовж її життя. В українській мові, зазвичай термін «батько» в однині означає чоловічого предка й вихованця дитини, тоді як поняття «батьки» стосується як тата, так і матері (*див. Мати*) загалом, для звернення сина до батька і як

синонім використовується слово «тато». Таке ж слово існує або існувало в інших слов'янських мовах: тата, тятя, тато, тате. Слова з таким самим значенням і схожим звучанням зустрічаються і в не слов'янських мовах, що вказує на доволі давнє походження слова (у литовській – «tete», турецькій – «ata»). Також, зі словом «тато» етимологи пов'язують поняття «отець». Популярне в російській мові звернення «папа» є запозиченням із французької мови, якою розмовляло російське дворянство в XIX ст.

У переносному значенні «батько» – основоположник якогось-небудь учення, галузі науки, мистецтва й т. ін. («Батьком української літературної мови ми вважаємо Тараса Григоровича Шевченка»); шанобливе називання козацької старшини, отаманів тощо («Ой, Богдане, батьку Хмелю, Славний наш гетьмане Встала наша Україна На вражого пана»); ввічливе звертання до чоловіка похилого віку («Добре еси, мій кобзарю, Добре, батьку, робиш», Т. Шевченко); ним позначають самця щодо власного потомства (*Словник української мови: в 11 томах. – Том 1. – К., 1970. – С. 113*).

Батьківська любов і турбота – явище складне. Тато, на відміну від мами, не має з малюком такого міцного генетичного зв'язку, тому, найчастіше, у нього погано виходить любити свою дитину просто за те,

що вона є. Хороші стосунки з батьками – результат плідного спілкування між дитиною і батьком. Батько – це саме та людина, яка дає дитині стимул до розвитку й вдосконалення. Якщо мама завжди готова пожаліти і приголубити дитину, то батько, навіть якщо він добрий за природою, хвалить дитину тільки тоді, коли вона цього заслужила. Батько в свідомості дитини – годувальник, ділова людина, що займається серйозними справами. З мамою простіше обговорювати якісь побутові питання, а ось на серйозні теми краще говорити з батьком. Хороший батько поводитиметься так, щоб дитина з ранніх років зрозуміла, що йому небайдуже її життя й доля, що в усіх складних питаннях їй нададуть допомогу й підтримку.

Називатися батьком і бути ним насправді – абсолютно різні речі. Для того, щоб дитина росла успішною й упевненою в собі, дуже важливо, щоб тато приділяв їй увагу, хвалив її, допомагав. Відкуплятися від дитини іграшками безглуздо, адже незабаром вона виросте, і тоді від батьківської любові не залишиться практично нічого.

Для хлопчиків батько завжди є прикладом для наслідування. Модель взаємодії глави сім'ї з дружиною і сином стане для дитини еталоном сімейних стосунків. Батько повинен розуміти, що його поведінка справляє

величезний вплив на формування маленької людини. Особистий приклад – кращий спосіб виховання дитини, саме манеру поведінки батька дитина сприймає як стовідсоткову істину. Якщо ж хлопчик відчує, що батько абсолютно на нього не реагує, то йому не залишиться нічого, окрім як перейняти модель поведінки матері. Наслідки цього завжди сумні, справжній чоловік з такого хлопчика навряд чи виросте. Дівчатка, спілкуючись з татом, вчать взаємостосунків з протилежною статтю. Якщо батько хвалить або м'яко наставляє дівчинку, вона відчуває себе повноцінною. Якщо тато став для неї зразком ідеального чоловіка, то його похвала – це знак того, що вона справжня майбутня жінка, яка все робить правильно. Дівчатка часто вибирають собі супутника життя, схожого на батька, тому планку вимог до майбутніх стосунків з чоловіками закладає дівчинці саме тато.

Учені відзначають, що діти, у вихованні яких активну участь брали батько й мати, ростуть спокійнішими й упевненішими, вони краще вчать, їм простіше досягати поставлених цілей. Чоловік повинен грати важливу роль у вихованні дитини, деколи саме жінка повинна посприяти цьому. Деякі мами навмисно відмахуються від допомоги чоловіка, мотивуючи це тим, що він все зробить неправильно.

Справедливим у народній педагогіці є вислів: «Живемо не батьками, помremo не людьми», у якому сильно й лаконічно виражається природність і необхідність для людини батьківства й материнства.

Історія людського суспільства поклала на батьків головну відповідальність за виховання своїх дітей, організацію життя родини, коронувавши їх як найперших і незамінних вихователів у житті кожної людини. В. Сухомлинський зазначав, що виховує, звичайно, сім'я в цілому, її загальний дух, культура людських стосунків. Цей дух, цю культуру творять, звичайно ж, батьки. Без батьківської мудрості нема виховуючої сили сім'ї. Батьківська мудрість стає духовним надбанням дітей; сімейні стосунки, побудовані на громадянському обов'язку, відповідальності, мудрій любові й вимогливій мудрості батька й матері, самі стають величезною виховуючою силою.

Про силу виховного впливу батьків красномовно говорять українські народні прислів'я й приказки: «Які мамо й татко, таке й дитячко», «Який куш, така й хворостина, який батько, така й дитина», «Які самі, такі й сини», «Яка мама, – така сама». Українська народна педагогіка на почесний п'єдестал поставила як вихователів і батька, і матір. У сім'ї однаково важлива роль належить як батькові,

так і матері («Отець – як бог», «Чоловік у домі голова, а жінка – душа», «Що тато, то не мама», «Без хазяїна двір, а без хазяйки хата плаче»). Слово батька для дитини має авторитетне значення («Не послухаєш тата, послухаєш кага»). Результати його виховного впливу немалозначні («Не навчив батько – не навчить і дядько», «Батько – рибалка, тоді й діти у воду дивляться», «У ледачого пасічника й бджоли ледачі», «Хороші діти – це честь батька й матері», «Яка хата – такий тин, який батько – такий син», «Молодь багата мудрістю мами і тата»). Не дивно, що подекуди в Україні (*див. Україна*) діти називають батька «нянью» («не-нь»), «нянько», таким же пестливим словом, як маму – «нення», «ненька» (та, що годує, колише, забавляє немовля, кладе його спати). Слід звернути увагу на те, що слова «тато», «дядько» («дедьо») в українській мові, як і слово «мама», постали з лепету немовляти. Слово «батько» виникло своєрідно: якщо порівняти болгарське «бате» (старший брат) і чеське «b'at'a» (брат матері) з давньоруським «батьа» (рідний батько), то можна припустити, що це слово спочатку вживалося для позначення старшого брата, який часто для молодшого був замість батька або дядька по матері й відігравав велику роль у родовому суспільстві в сімейній общині, маючи нерідко можливість бути главою великої

сім'ї. З цього видно, що сучасне поняття «рідний батько» виникло значно пізніше. Очевидно, переусвідомлення цього слова мало б іти в такій послідовності: старший брат – дядько по матері – рідний батько. Серед усіх синонімів – батько, тато, отець, няньо (неньо), нянько, дядько (дедьо), найчастіше вживається в Україні перший – батько. Найпоширенішим стилістичним синонімом слова «батько» є тато, що тепер уживається, переважно, як емоційно забарвлене (пестливе) звертання до батька. Похідні слова від тато, які виражали поняття, не пов'язані з родинними взаєминами, не зустрічаються. У мові дітей при звертанні до батька виражається стільки ж ніжності, як і до матері, через вживання різних пестливих слів типу: батечко, батенько, батонька, батуньо, батусьо, батіночко, батейко, татко, таточко, татонько, татуньо, татуненько, татунечко, татусь. Збільшено зневажливі форми до слова батько, як і до слова мама, майже не зустрічаються. Від слова батько (отець) походить слово Батьківщина (Вітчизна), батьківщина – спадщина від батьків.

Батько й мати в українців мають спільну назву – батьки, подекуди – родичі, рідні. З їхніми образами пов'язується утвердження добра, правди, справедливості («Тільки в світі правди, що рідний отець та мати»). Діти на знак глибокої

поваги за народною традицією звертаються до матері й батька через ввічливу форму «Ви» (саме на такій формі звертання наполягав В. Сухомлинський).

Суперечливість антагоністичного суспільства з його приватною власністю породила двоїсту психологію селянина – трудівника й дрібного власника, як і суперечливо двоїсту природу сім'ї взагалі, і двоїсту фігуру батька, зокрема, суть якої розкрив А. Макаренко. «Хазяїном у сім'ї, – писав він, – був батько. Він керував матеріальною боротьбою сім'ї, спрямовував її важку життєву інтригу, організовував нагромадження, урахував копілки, вирішував долю дітей... Але в нього є й інше обличчя: це він проніс на своїх плечах страшну відповідальність за дітей, за їх злидні, хвороби і смерть (*див. Смерть*), за їх тяжке життя і тяжке вмирання. Цю відповідальність десятки століть перекладали на нього хазяї життя, грабіжники і насильники, дворяни і рицарі, фінансисти, полководці й заводчики, і він десятками століть ніс її надсильний тягар, підслений тією ж любов'ю, і стогнав, страждав, і проклинав небо, таке ж не винне, як і він, але відмовитися від відповідальності не міг. І через це його влада ставала ще священнішою і ще деспотичнішою. А хазяї життя були задоволені, що завжди до їх послуг є ця одіозна постать відповідача за їх

злочини, постать батька, обтяжена владою і обов'язком» (*Батько і мати як вихователі. Участь громадськості у вихованні дітей. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ebk.net.ua/>*).

Народ засуджує тих, хто не виконує своїх батьківських обов'язків. Народна педагогіка вимагає, щоб дітей спільно виховували батько з матір'ю. Розумно люблять своїх дітей ті батьки, які ніжність не доводять до розпещеності, піклування – до потачок і потурання примхам, а вимогливість поєднують з повагою до особистості дитини. Народна педагогіка наголошує на великому значенні батьківського авторитету в родинному вихованні. Діти повторюють своїх батьків насамперед у меті, прагненнях і ставленні до людей («Що робить батько, те й його дитятко», «Як батьки ставляться до своїх дітей, так і діти ставляться до своїх батьків»). За народним моральним кодексом батьки зобов'язані виховувати своїх дітей, утримувати їх в неповнолітньому віці, а також у повнолітньому, якщо діти непрацездатні й потребують матеріальної допомоги. Повнолітні діти зобов'язані утримувати непрацездатних батьків, які потребують матеріальної допомоги, і піклуватися про них. Народна педагогіка пильно стоїть на сторожі здійснення цих справедливих вимог у житті, засуджує тих дітей, які цураються своїх

батьків, забувають про свій синівський чи дочірній обов'язок перед ними. У пісні (*див. Пісня*) «У неділю рано-пораненько» висміюється син, який, маючи дві хати (*див. Хата*), не хоче даги рідній матері (*див. Мати*) притулок на старості. З першої хати він вигнав її, щоб не заважала гостям, які мають незабаром з'їхатися, бо «будуть гості та все в бархатині», а неня «в подертій свитині». Знайшла мати притулок у дочки. Та коли в невдячного сина сталася біда, він прибіг за допомогою до матері:

*«Йди, нене, тепера до мене, –
Сталася причина у мене...
Сталася у мене причина:
Вмерла жінка –
осталась дитина».*

Про обов'язок дітей перед батьками йдеться в прислів'ях і приказках: «Як батька покинеш, то й сам загинеш», «Шануй батька й неньку – буде тобі скрізь гладенько». З цього приводу В. Сухомлинський писав: «Невдячний син... невдячна дочка...», – у скарбниці народної моралі, це, мабуть, найгостріше, найглибше осудження людських пороків... Трудовий народ нещадно засуджує синівську невдячність і підносить благородство синівської любові і відданості» (*Батько і мати як вихователі. Участь громадськості у вихованні дітей. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ebk.net.ua/>*).

Народна педагогіка вчить шанувати батька-матір: «Шти

отця-матір, будеш довголітен на землі» (одна з Господніх заповідей). Нехтувати своїми батьками, а тим більше кривдити їх, ніхто не сміє («Куля мине, а материне слово не мине», «Батькова та матчина молитва і з моря викидає, а прокльони в калюжі топлять»). Хто скривдить батька чи матір, братів, сестер чи дітей, того сумління гризтиме все його життя. Саме таку ідею проголошує українська народна дума «Олексій Попович». Ідеал ставлення до батьків, братів і сестер виражений такими словами народної пісні (*див. Пісня*) «Повів Івасьо коня до води»: «У мене батенько – ясний місяченько, У мене матінка – ясна зіронька, У мене братенько – яснее сонечко, У мене сестронька – ясна звідонька».

Народна педагогіка приділяє велику увагу вибору опікунів – названих батьків, якщо дитина осиротіла. До них ставляться дуже високі вимоги, адже замінити батьків нелегко («Добра мачуха, та все ж не рідна мати»). Здебільшого опікуном стає близький родич, а якщо немає близьких, то далекий («Свій як не заплаче, то хоч скривиться»), «До свого роду хоч через воду») або бездітна сім'я, яка має бажання всиновити чи удочерити сироту. Нерідко, сироту бере й багатодітна сім'я, бо «Де шість росте, там і сьоме пристроїться».

Оскільки головним обов'язком батьків народна педагогіка

вважає виховання дітей, вона прагне для допомоги батькам мобілізувати якомога ширше коло людей. Одним з яскравих підтверджень цього є давня традиція вибору кумів, тобто других батьків новонародженого, його опікунів і захисників (слово «кум»), очевидно, походить від лат. *kompater, kommater* – заступник). Завдяки кумівству дитина, крім рідних батька й матері, має ще, так би мовити, батьків-дублерів, громадських уповноважених, які добровільно здійснюють педагогічне шефство над дитиною від її народження й до зрілості.

Як правило, в куми запрошує батько новонародженого. Таке запрошення є почесним, тому відмовлятися від кумівства не можна («Найду куму, аби було к чому»). Після запрошення в куми між рідними й почесними батьками встановлюються дружні взаємини. За активної участі кумів відбувалося наречення дитини, посвята в повноліття, весілля вихованців, які називають вибраного батька «нашашком», а вибрану маму – «нашашкою» (очевидно, від слова «наш»), свій, такий, як свій рідний). Народна педагогіка вимагає, щоб діти з повагою ставилися до почесних батьків, слухали їх поради, з вдячністю сприймали зауваження, тобто так само ретельно й чемно виконували їх вказівки, як і рідних батька й матері. В особі кумів батьки бачать порадників

і помічників у вихованні своїх дітей, а також, певною мірою, і громадських контролерів (устанами кумів часто передається громадська думка про вихованість дітей у тій чи іншій сім'ї). Українське народне прислів'я «Що кум, то ум» свідчить про активну педагогічну дію й авторитет кумів. Усе це сформувало загальний висновок, що «куми рідніші, ніж брати». Про авторитет інституту кумівства свідчить і те, що під час першого дня весілля кумам відводиться одне з найпочесніших місць – навпроти молодих, перші скибки весільного короваю (*див. Коровай*) вручаються саме їм. Другого дня рідні й почесні батьки сідають на місце молодих, а молода пара вшановує їх.

У куми намагаються запросити людей статечних, авторитетних, розсудливих, працьовитих, які викликають почуття поваги й симпатії («Батьки суджені, а куми люблені»). У куми запрошуються люди як по лінії кровних, так і свояцьких зв'язків, сусіди, знайомі, тобто сторонні. Колись були ще т. зв. стрічні куми – перші зустрічні («Кого доля приведе»). Найчастіше це робили з забобонних мотивів, особливо тоді, коли діти вмирали. Існувало повір'я, що таким способом можна відвернути злі сили, які шкодять здоров'ю дитини.

Подекуди в педагогічній літературі і в житті кумів ототожують з названими батьками. Інколи ці слова сприймають як

синоніми в ряду: кум – почесні батьки – названі батьки. Так, куми – це почесні батьки в сучасному розумінні слова (їх ще називають запрошеними батьками, обрядовими або другими батьками). Якщо кум усиновив чи удочерив когось зі своїх підопічних, тоді він стає ще й названим батьком. Названі батьки для дітей-сиріт як рідні. Народна педагогіка вимагає, щоб діти слухали названих батьків, виконували їх вимоги, поважали, рахувалися з їхніми порадами, шанували й любили (ця ідея втілена в українській народній казці «Названий батько»).

Зародження і становлення кумівства припадає на дохристиянський період і має суто світський характер. З прийняттям християнства на Русі, духовництво адаптувало цей винахід народної педагогіки, трансформувавши почесних батьків (кумів) у хрещених батьків і духовних покровителів. Як батько, виховуючи дитину, не може забувати про те, що він, як голова сім'ї, є особливо відповідальним за неї перед Богом, так не менш значну роль у духовному житті дитини виконує й її хрещений батько, який зобов'язаний постійно молитися за свого похресника, завжди підтримувати дитину на її життєвому шляху.

Б. Дем'яненко, В. Дем'яненко

Бджола – символ Великої Богині; першопочатку світу, безсмертя; чистоти душі, творчої

діяльності, верховної влади; працьовитості, невтомності; у слов'ян-язичників – символ кохання; у християнській традиції – символ старанності, красномовства, святості, непорочності, порядку, бережливості.

Як з'ясував міфолог М. Гімбутас, бджола ще за часів неоліту була одним із втілень Великої Богині. У деяких міфологічних системах символізувала душу, небо. Емблемою Афродіти (грецької богині вроди і кохання), пізніше Діви Марії, а також Деметри, Діани виступала саме бджола. В окремих народів Європи вона асоціювалася з потустороннім світом, поява бджолиного рою вважалася поганою ознакою. Зображення бджоли, вигравіруване на гробницях, означало безсмертя, відродження. В індусів бджола на лотосі – символ Вішну. Християни часто порівнювали себе з бджолами, а церкву – з вуликом. Літаюча бджола вважалася душею, що вступає у Царство Небесне.

У християнстві бджола завжди виступала на боці Бога проти злого духу як провісниця весни, родючості. Існувала легенда про походження бджіл із сліз Ісуса Христа, розп'ятого на хресті. Українці називали бджолу «святою», ніколи не говорили, що вона «здохла», а лише – «померла» (як про людину). На Пасху потрібно було навіть... вітатися з нею, щоб був багатим взяток. Існувало спеціальне бджолине

свято – 17 квітня, день Зосими, коли приказували: «Господи Боже,... благослови і моїм бджолам зачати діло роботи на часті рої, на густі меди, від вологи земної і від роси небесної, і від всіх зел квітучих» (О. Воронай).

У давніх слов'ян бджола символізувала кохання, бо поєднувала в собі «солод меду і гіркоту жала» (Порівняйте відгомін цього у вислові «медовий місяць»). У казках греків, румунів бджолі «приписується навіть участь у самому світостворенні» (Г. Булашев).

Священне значення бджоли ґрунтується на легенді, що вона жила колись у раю, просила дозволу в Бога брати з квіток поживу.

В українських колядках бджоли важливий елемент Світового дерева (*див. Дерево світове*). Тобто вони вважалися одними із зачинателів Всесвіту:

*Серед подвір'я зелений явір,
Під тим явором чорнії бобрини,
На восиридку – ярії пчоли,
А на вершечку сиві соколи.*

В українській літературі бджола – символ працьовитості, достатку (Г.С. Сковорода «Бджола і шершень»), самопожертви, вічного неспокою заради інших. Напр.:

*Хміліє мед у вуликах сухих,
Бджола бринить,
як промінь віковічно...*

Або:
*Лиш трутень звик
солодкі жертви соти,
Бджола ж для меду
й серце віддала.
(А. Малишко).*

За свідченням проф. І.П. Занячківського, у Польщі та Японії бджолам збудовано... три пам'ятники. До речі, перший рамковий вулик у світі створив славетний український бджоляр Петро Іванович Прокопович.

О. Потапенко, Я. Потапенко

Безсмертя – віра у нескінченність людської істоти, сутності, а особливо, душі та духу.

Ідея безсмертя властива практично всім міфологічним та релігійним системам народів світу, є їх ядром, універсалією. Проте в різних філософських дискурсах вона має такі чотири типи (*Новая философская энциклопедия в 4-х томах. – М., 2000. – Т. 1. – С. 251*): 1) «ейдетичний, що пов'язує безсмертя із прилученням до світу вічних ідей; 2) християнський, який випливає зі смертності людини як єдності душі та тіла і пов'язує безсмертя із Воскресінням і причастям до благодаті Святого Духа; 3) натуралістичний, що підкреслює тлінність людської природи і безсмертя її першоджерел (мігруючих атомів, «зародкової плазми», генетичного коду та ін.); 4) соціокультурний, який убачає в безсмерті збереження досягнень особистості в пам'яті людства.

Ще орфіки, Платон, Арістотель писали про безсмертя душі (*див. Душа*). Згідно з античним світоглядом, безсмертя означає «божественність».

Християнство вважає, що душа може стати безсмертною

лише з благодаті Господа. «Християнська ідея апокатастасіса передбачає відновлення кожної людини в повноті усієї своєї природи, переведення усього тваринного світу до досконалості та нетління. Символом безсмертя є світле Воскресіння Ісуса Христа, а через нього – усіх віруючих.

Канонічними символами безсмертя стали хрест, фенікс (*див. Фенікс*), рай (*див. Рай*), філософський камінь, вода, метелик, змія, дух, тис та ін. Наприклад, філософський камінь вважався еліксиром життя, засобом трансмутації нижчої тваринної природи людини та перетворення її у божественну безсмертну природу. Це – символ народження нової духовної людини.

За легендами, цар Соломон чи не єдиний у давнину... відмовився від безсмертя. Він відмовився від еліксиру, бо не хотів пережити тих, кого любив! Відома й інша постать з легенди – Агасфера (Вічного Жида). Коли Христос ніс на Голгофу важкий хрест, він, стомившись, хотів прихилитися до стіни будинку. Його власник Агасфер крикнув: «Йди! Йди! Нічого відпочивати!» – «Добре! – прошепотів спаленими вустами Христос. – Але і ти будеш вічно йти і ніколи не буде тобі спокою і смерті...». Можливо, у цій легенді засторога людству – не бути жорстоким, не клонувати бездуховних двійників...

У книзі К. Кедрова «Параллельные миры» (*М., 2001. – С. 371*)

наведено такий цікавий факт. Одного разу до Льва Толстого прийшли представники секти безсмертників (люди, які щиро вірили: людина взагалі не помирає!). – Лев Миколайович, а ви вірите у вічне життя? Чи буде воно?

Письменник дав вражаючу відповідь, яку нині обстоюють відомі вчені: «Що значить – буде? Вічне життя або є зараз, або його ніколи не буде».

У книзі В.Ю. та Т.М. Тихоплавів «Кардинальний поворот» (СПб., 2003. – С. 287) сказано: «На порядку денному стоїть невмирання тих, хто живе, і воскресіння тих, які пішли. Людина народжена для радощів, щастя і повноцінного безсмертного життя на Землі. І якщо ми в колективну свідомість запровадимо тезу, що знищення неможливе, що треба всіх воскресити і що життя повинно бути вічним, то саме так рано чи пізно буде і відбуватися. Більше того, у цій книзі описана дивовижна людина – Григорій Грабовий, який воскресив (!) кількох людей із небуття! У це важко навіть повірити!

В іншій роботі цих же авторів (*Життя напрокат.* – СПб., 2002. – С. 240) висловлена і така пророча думка: «Які чудесні зміни відбудуться у наших відносинах, у наших планах і задумах..., якщо грандіозний факт життя після смерті буде визнаний... Страх смерті зникне, загроза смерті втратить силу. Виникне нова психологія...

Людина уже не буде задурманена хворобливим прагненням привласнити собі найбільше добра у цьому світі і встигнути все спробувати... Гонитва за матеріальним багатством виявиться безглуздою і нікчемною».

У книзі професора К. Кедрова «Параллельные миры» (М., 2001. – С. 371) наголошується: «Тому в Євангелії і мовиться, що «люби ближнього, як самого себе, у цьому увесь закон і пророки» і що «любов ніколи не зникне, хоча й життя припиниться на землі і пророцтва замовкнуть». Це, дійсно, є ключ до всього світотворення, до таємниці безсмертя, і таємниці вічного життя людини. У любові людина пізнає себе. Чи не тому любов проповідується в Євангелії... Вона має характер найвеличнішого одкровення. Вона дарує людині вічне життя не після смерті, а тут, зараз, на цій землі».

В українському фольклорі (колядках, гаївках, веснянках, казках, легендах) ця ідея набуває особливої сили: людина приходиться на світ, аби через смертне життя осягнути безсмертне, і саме любов дає таку силу. У казці-притчі «Життя і смерть» розповідається, що в родині захворів малий хлопчик. «А в саду вже ходить тїнь Смерті і вступає в діалоги з його рідними. Першим заговорив з нею батько, виявивши готовність віддати своє життя

за сина. «То ходім», – коротко сказала Смерть. Але вівці заблякли в стайні, пес загавкав, і чоловік відчув, що він не нажився на цьому світі. «Я ще не готовий», – відповів він і пішов до хати. Далі вийшла сестричка і сказала, що любить братика більше, ніж саму себе. Але зорі так ясно світили, світ такий дорогий і гарний – і не змогла вона відмовитися від життя. А на світанку вийшла мати. Вона тільки попросила хвилю, аби попрощатися зі своїм сином. І коли подумала, що він буде жити, тихе щастя освітило її душу. Мати вийшла в сад, але там нікого не було. Тільки далеко на дорозі віддалялася чиясь постать. Жінка гукала, але Смерть не повернулася. Любов перемогла її» (*Чумарна М. З початку світу. Україна в символах. – Львів, 1996. – С. 61*).

У фольклорі існує цілий цикл легенд про «триблаженне дерево», смерть Адама (першолюдини) та його голову. Головна думка легенд така: те саме дерево, яке спричинило вигнання прабатьків з раю і введення у світ смерті, перемогло на Голгофі смерть і «отверзло людям райські врата» (*Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К., 1942. – С. 121*). Канонічними українськими символами безсмертя є вирій (ирай, ірій, рай) – міфічна сонячна країна,

де люди живуть після смерті. Розташований він на небі (на краю землі, за морем). Там ніби «тепло й затишно, немає страждань, горя й воєн; як і ворогів та заздрісників» (*100 найвідоміших образів української міфології. – К., 2002. – С. 137*). Символами життєдайної енергії та невмирущості є барвінок (*див. Барвінок*), калина, писанка.

Глибоким символом безсмертя українського народу є геніальний пророк, поет Тарас Шевченко (*див. Шевченко Тарас*). Воістину «Людина – смертна, а народ – безсмертний» (Крижанівський).

О. Потапенко

Безсмертя душі – символ вічності, нескінченності віруючої людини як образу та подоби Творця; як дару благодаті Бога – Любові; прилучення до слави Господньої у процесі воскресіння; благої волі Всевишнього, який створив душу безсмертною; символ Тіла і Крові Христа, Його перемоги над невмолимою смертю; вічного існування, розвитку душі в Царстві Небесному; Богоодкровення Ісуса Христа, його милості; збереження душею після смерті тіла своєї індивідуальності, особистості, самосвідомості; відсутності смерті, яка, насправді, є лише метаморфозою; благодатної дії Святого Духа.

Філософи античності тлумачили безсмертя душі як таке, що належить до світу ідей, не

народженої, не створеної. Душа вважалася значно ціннішою, аніж тіло, і протиставлялася, як добро злу. У філософії навіть не йшлося про можливість воскресіння тіла.

У християнстві безсмертя має такі чотири значення (*митрополит Ієрофій (Влахос) «Життя після смерті» (М., 2009. – С. 101–103):*

Перше значення безсмертя пов'язане із безсмертям за природою, тобто з тим, що не має ні початку, ні кінця. У такому смислі за природою безсмертний Бог, Він – вічний, Він – за межами часу та віків.

Друге значення безсмертя пов'язане із безсмертям по благодаті, тобто з тим, коли хто-небудь має початок, але не має кінця, тому що Бог дарував йому таку благодать. У такому значенні ми говоримо про безсмертя душі.

Третє значення безсмертя душі пов'язане із буттям у ній благодаті Божої... Це значить, що душі грішників живуть вічно, але без Бога. Це є так званою духовною смертю. Саме в такому значенні святий Василій Великий говорить, що гріх – це «смерть безсмерної (душі)». Четверте значення безсмертя пов'язане із безсмертям усієї людини (і душею, і тілом), коли вона вічно прилучається до воскресіння Христового».

І далі (*там само, с. 103*). Ієрохій Влахос пише: «Отже, безсмертя душі людини у православному вченні про спасін-

ня (сотерології) набуває іншого сенсу. Це не продовження життя і навіть не життя після смерті, а перебороювання смерті, яке відбувається в житті у Христі. Тіло та Кров Христа отці називають «ліками безсмертя...».

Оксфордський словник пропонує таке визначення поняття «душа»: «Джерело життя; джерело думки; скупчення емоцій, почуттів та настроїв..., духовна складова людини, яка розглядається в її моральному аспекті у відношенні до Бога».

У нашій книзі «*Дух. Слово. Любов» (К., 2013. – С. 148–149)* сказано: «Цю ж думку підтверджує болгарський учений Б. Палюшев у книзі «*Фізика Бога» (дет. див.: В. и Т. Тихоплавы «Время Бога: сознание и жизнь. – М., 2005. – С. 54): «Бог створює за образом і подобою своєю не лише людину, але й наповнене середовище вселенського простору... Це поле всесвітньої свідомості... Інформація про будь-яке фізичне тіло чи процес відображається і зберігається в інформаційному блоці всесвітнього поля свідомості як єдина цілісна структура...» (розр. наша. – О.П.).*

В іншій цікавій роботі В. та Т. Тихоплавів «*Квантовий вибор. Не все мы умеем, но все изменимся» (СПб., 2010. – С. 13)* сказано: «Чого варта лише думка вченого (акад. В.П. Казначеева. – О.П.) про те, що польова форма живої речовини

(інтелект) первинна, а білково-нуклеїнова сутність (фізичне тіло) – вторинне! Чи «існування в організмі білково-нуклеїнової форми закінчується природною смертю, а її польова форма відходить у безсмертя, зливаючись із нескінченним живим простором Космосу». І далі (с. 86–87) автори пишуть про «квантовий перехід» людей, про який у Біблії сказано: «Не всі ми заснемо, та всі перемінимось» (*1 Кор., 15, 51*). Господь хоче зберегти наш генетичний матеріал, перевівши нас з оновленим фізичним тілом у новий, також фізичний (матеріальний) простір, щоправда такий, який має іншу октаву вібрацій підвищеної частоти... Ваша матеріальна оболонка низьких вібрацій повинна поступитися місцем наступному енергетичному плану, а саме ефірному плану, який буде для вас формою існування у Світі тонких полів».

У нашій книзі «*Дух. Любов. Творчість*» (К., 2009. – С. 86–88) сказано: «Американські дослідники зафіксували втрату ваги вмираючої людини в межах 2,5–7 грам. Причому вона відбувається стрибкоподібно – душа йде з тіла не плавно, а ривками.

Російські вчені А.Ф. Охатрин і В.Н. Сочеванов довели, що квантові оболонки людини (читай – «душа») розпадаються, якщо не одержують підживлення. «Період напіврозпаду – 9 діб, а повного розпаду – 40 діб. Ці

терміни, як бачимо, збігаються із традиційними для західної цивілізації термінами поминання померлих. Саме в ці дні відбувається енергетичне підживлення квантових оболонок думками і відчуттями рідних і друзів» (*Тихоплав В.Ю., Тихоплав Т.С. Життя напрокат.* – Спб., 2002. – С. 63).

Учений-нейрофізіолог О. Бехметєв довів, що «душа людини не є продуктом мозку, а є випромінюванням усіх без винятку живих клітин людського організму. Енергетичний «стрижень» душі пронизує все тіло людини від верхівки до п'ят (пам'ятаєте вираз: «душа пішла в п'ятки»). Але насправді, «п'яти душі» знаходяться на рівні лоба, тобто вище ока, а верхівка – на рівні губ. Душа може розтікатися в просторі до нечуваних розмірів. У деяких особливо обдарованих людей є можливість цілком реально подорожувати серед зірок» (*Фізика віри.* – Спб., 2002. – С. 179).

В останні роки бурхливо розвивається наука, що вивчає феномен виходу душі з тіла (ВІТ). Дослідження Р. Моуді, М. Сабо, К. Ринга та ін. засвідчили, що душа після смерті фізичного тіла продовжує існувати. Причому вона бачить, чує, відчуває!

«Сьогодні висловлюються достатньо обґрунтовані припущення, що «срібна нитка життя» швидше за все є глюонною ниткою. Отже, срібна нитка сполучає

всі форми життя: у Тонкому Світі (Душа) і у фізичному світі (тіло)» (*Тихоплав В.Ю., Тихоплав Т.С. Фізика віри. – Спб., 2002. – С. 222–223*).

Оригінальну гіпотезу про людську душу запропонував член-кореспондент РАЕН, професор В. Жуков: «Усі душі – не що інше, як елементи енергоінформаційного поля, його крихітні цеглини. Космос потребує цього «матеріалу», тому що кожна Душа – унікальна, вона має свою космічну нішу, і ніяка інша Душа за своїм звучанням не замінить її. Це як голос неповторного співака». Професор В. Жуков, учений зі світовим ім'ям, може «підключатися» до Інформаційного Поля Всесвіту й одержувати звідти унікальні відомості. Так, описуючи Душу людини, він говорить: «Душа створена з невлонимих для нас елементів, побачити її ми в змозі лише непрямыми методами. Якщо виходити із чотиривимірного простору, то Душа за своїми розмірами трохи більша серця. З космічної ж точки зору все інакше – Душа має розміри, обчислювані мільйонами мільярдів парсек».

На запитання кореспондента журналу «Наука і релігія» (*№ 4, 1998 р.*): «Особисто вам вдалося розглянути, яка вона формою, наша Душа?» – Жуков сказав: «Куля». Але тільки якщо це ідеальна, здорова Душа. А якщо людина пережила безліч негативних ситуацій, то в неї перш за все

руйнується оболонка Душі, стає тонкою, з пробоїнами. З ідеальної кулі Душа перетворюється на рвані шматочки» (*Фізика віри. – С. 193–194*).

У книзі А. Вольфа «*Одухотворений Всесвіт*» (*Спб., 2009. – С. 283*) сказано: «... я не вірю, що душа складається із реальних частинок. Можна припустити, що душа складається із віртуальних частинок – тих, які існують з від'ємною енергією, нижче так званого моря Дірака...»

Нові, сенсаційні факти про душу, її будову, значення вміщені у книзі В. та Т. Тихоплавів, Ю. Крецова «*Аструс. Нова фізика*» (*Спб., 2013*). Книга написана завдяки діалогу із Високою Космічною Сутністю – Аструсом, який допомагає землянам за волею Творця:

– Звідки взялася душа?

Аструс: із наміру Творця. Ви ще говорите «воля».

– Душа має вітонну структуру?

Аструс: Вітонна структура – це частина душі. Душа бівалентна. Вона складається із мулонів та муктонів. Це безмасові частинки, які не взаємодіють з тим, що ви називаєте матеріальною субстанцією, але здатні в ній перебувати та загримуватися. У душі, яка перебуває у фізичному тілі, активний муктон, а в душі, яка залишається після смерті, активний мулон. Окрім того, у душі присутні мюони ... Блаженною духом називається та частина душі, яка залишилася без фізичного тіла...

Муктон та мулон – це частинки взаємодії, вони поміж номерами 157 і 158.

– Ще раз поясніть, будь-ласка, у чому полягає різниця якостей душі у двох різних випадках: у фізичному тілі та після його смерті?

Різниця пояснюється особливостями особистості. Особистість зберігається. Вона просто переходить в іншу форму взаємодії... Повнота сприйняття робить особистість іншою... Ще важливо, який був посыл у намірі душі».

І далі (*там само*, с. 206–207) читаємо: «Скажіть, що залишається у всесвіті після припинення життєдіяльності фізичного тіла?

Аструс: Ви залишаєтесь. Душа та енергоінформаційна сутність... Душа – вмістилище сутності. Душа має свідомість. Сутність наділена енергією.

– Що таке душа?

Аструс: Це частина всесвіту, властива людині. Душа – це повернутий Бог, Бог назовні.

– Душа людини живе у фізичному світі. Потім відходить у той світ. Це безперервний процес, який визначений самим Творцем?

Аструс: Душа одночасно перебуває і тут, і там. Душа – завжди суб'єкт, і вона постійно перебуває.

Далі (*там само*, с. 172) автори пишуть: «Як треба трактувати перебування душі людини в Тонкому Світі? Як життя?

Аструс: Це більше, ніж життя...

– Вважається, що люди йдуть на Землю, щоб навчитися любити. Це правда?

Аструс: Частково так. Людина, яка пережила любов до іншої половини, стає людиною з великої літери». Ще один важливий фрагмент книги (*там само*, с. 120): «Передсмертна сповідь знімає гріхи з душі? Отже, можна грішити, а якщо перед смертю сповідається, то все проститься?

Аструс: Сповідь знімає гріхи. При знятті відбувається звільнення від зробленого, але те, що було зроблено, ще сильніше переживається там».

І далі (с. 74–75) сказано: «Розглянута модель переходу доводить, що матеріальний світ є своєрідною школою духовності, у якій людина вдосконалює свої духовні якості через любов, красу, совість, добро, істину, містецтво, науку... Так чи інакше, після смерті фізичного тіла наші енергоінформаційні сутності та душі відходять у сферу буття. Вони несуть із собою свої почуття, емоції, пам'ять, манери».

У книзі В. та Т. Тихоплавів «*Великий перехід*» (Спб., 2003) розміщено десятки прикладів, що свідчать про безсмертя душі. Вернон Оверлі писав: «Кажуть: У людини є душа. Насправді, людина – це душа, у якої є тіло».

Автори описують задокументовані свідчення людей, які роками спілкуються із померлими родичами, що часто допомагають їм у важку мить, телефонні

дзвінки «звідти», фантоми рідних, що з'являються, сотні фактів виходу душі із тіла, свідчення людей, що пережили клінічну смерть.

Не менш переконливими фактами наповнена книга «Докази безсмертя душі людської» (М., 2006).

Автори розповідають про феномени протоієрея М. Овчинникова, міліціонера Б. Пилипчука та ін., які пережили клінічну смерть і душі яких, вийшовши з тіла, побували на «тому світі».

Зокрема автори (с. 146–147) пишуть: «Душа існує, і наша фізична кончина – лише початок світлого шляху у Вічність... За даними досліджень Інституту психічного здоров'я РАМН, близько 65 відсотків удів бачать привиди померлих чоловіків, до 75 відсотків батьків, які втратили дитину, зберігають із нею візуальний чи слуховий контакт. Навіть академік, нейрофізіолог Н. Бехтерева зізналася, що привид померлого чоловіка став приходити до неї, давав слушні поради.

Як висновок (там само, с. 529–530), сказано:

1. Християнське вчення про безсмертя не є природна еволюція вчення язичницької філософії.

2. Християнське вчення про безсмертя є істинно богоодкровенне, у всій своїй повноті відкрите Самим Господом.

3. Душа людська, як і весь світ, створена Богом із нічого, і тому має початок свого буття. Але ж Нічого – це Все!

4. За вченням християнства, душа людини після смерті тіла зберігає свою особистість і самосвідомість.

5. Християнське вчення про безсмертя душі є дар Божий, справа надприродного Божественного Одкровення. Дуже цікавим є визначення поняття душі Г. Науменком («Велика таємниця Буття». – М., 2009. – С. 389): «Душа – це енергоінформаційна субстанція, яка функціонує в атомах у межах «порожнього простору» (поміж субчастинками), тобто в підсистемі фізичного вакууму; постійно перебуває у стані стійкого поля хвильових випромінень, структурованих віртуальними частинками, які мають функції різних взаємовідношень.

Енергоінформаційна субстанція (душа) робить неживу матерію живою, є матрицею коду життя (атоми перетворюються у форму), цим самим оживляє сутність, яка народжується.

Ця субстанція не підкоряється знищенню, вона – безсмертна, а отже, вічна! Потoki енергоінформаційних випромінень нескінченно течуть по всьому існуючому простору буття від Вищого розуму. Саме ця життєтворча субстанція є матеріальною та духовною «пуповиною», що нерозривно поєднує нас із Богом-Творцем».

Як пророцтво, звучать слова безсмертного Тараса Шевченка: «Не вмирає душа наша, не вмирає воля!».

У книзі «Докази існування Бога» (М., 2012. – С. 495–496) сказано:

– якщо немає безсмертя, тоді немає жодної можливості пояснити собі цей потяг нашої душі до безмежності;

– якщо немає безсмертя, тоді відсутність цілковитого порядку та абсолютної справедливості в цьому світі не переконували б нас у тому, що разом із тілесною смертю не закінчується життя розумної істоти і що кожному «воздасть за ділами його». Уникнувши суду людського, ми не уникаємо Божого суду.

Але душа безсмертна! Наша тілесна смерть – лише зміна одягу душі: помираючи, ми знімаємо лише вдяганку. Але душа безсмертна! Дух не помирає, він не розкладається, і тому не може померти... Без душі не можна уявити людину як вищу Розумну істоту в природі, а душа як духовне начало немислима поза безсмертям!»

У книзі «100 найвідоміших образів української міфології» (К., 2002. – С. 126) сказано: «На відміну від багатьох інших народів, українці вважали, що людина має одну душу, яку Бог дає їй при народженні. Душа перебуває в людині аж до смерті і при вмиранні відлітає пташкою до Вирію – місця, де збираються душі всіх померлих». І далі (там само, с. 138) автори наголошують: «За давніми уявленнями, душі предків слід

пошанувати. Померлі кілька разів на рік провідували своїх живих родичів (на Різдво, напередодні Великодня та Зелених свят, на Дмитра). Предки опікувалися врожаєм, стихіями, погодою, господарством – загалом благополуччям живих. Непошанова померла рідня сердилася на своїх нащадків, могла мститися ... До сьогодні збереглося неписане правило народної моралі: про померлих говорити тільки добре».

Канонічними символами безсмертя в Україні були хрест, барвінок, калина, безсмертник, жива (живильна) вода, дерево життя, молодильні яблука тощо.

О. Потапенко

Берегиня – див. Язичницьких Богів символіка.

Бик (телець), теля, Золоте теля

Бик – символ бога землі, плодючості, сили Сонця; чоловічої потенції, працелюбності, фізичної сили, здоров'я, запізнілої розбірливості, легковажності, безперспективності намагань, нерозумності, впертості; теля символізує надуману загрозу, нерозумність, покірність і ласку, байдужість; золоте теля (телець) – багатство, як єдину мету життя, ідола; пройти через половинки розрізаного надвоє теляти – ритуал закріплення домовленості і символ непорушності присяги чи заповіту в Біблії.

Бик, корова – священні тварини. Бик – символ Місяця, бога землі, а корова – богині неба, разом вони – прабатьки світу, емблема плодючості не лише землі, а й чоловіка, уособлення його мужності, воїнської доблесті, безсмертя.

Бик – священна тварина. Віл (кастрований бик) створений Богом і вважається благословеним за те, що коли новонароджену Богодитину поклали до ясел, воли й віслюки вкривали її соломою і зігрівали своїм диханням. За українськими повір'ями та переказами, напередодні Різдва Христового воли набували здатності розмовляти людською мовою. Здавна у слов'ян віл – перший помічник землероба, символ трудівника.

У шумерів роги бика зображувалися на голові будь-якого божества, це був символ святості взагалі. Образ людинобика існував протягом тисячоліть у різних народів. Загальновідомою є грецька легенда про критського людинобика Мінотавра. Людські жертви приносили фінікійському ідолу Молоху (володарю з головою бика). Як відомо, жертви приносили богам. Індійського бога грози Індру інколи уявляли в образі бика, а скандинавський бог-громовержець Тор зображувався з рогами бика.

Бик – символ Місяця. Серп півмісяця асоціюється з рогами бика, а бізон із стрілою в боці символізує «смерть» місяця, тобто безмісячні ночі. Священною твариною акадського бога

Апіса називали «бородатого бика», який «керував часом за допомогою золотих ріг». Вони вважали бога місяця джерелом плодючості. Існувало повір'я, що трава росте при місяці; у Франції селяни тривалий час сіяли при місяці – щоб родило.

Бик – символ бога землі. Народжений ще в палеоліті звичай вішати череп бика на фасаді і в інтер'єрі будинку свідчить про те, що бог землі був покровителем будинку не тільки в образі змія, але й в образі бика, з рота якого витікає вода, – символ землі, із якої витікає струмок. Душі померлих людей належать бику. В Середній Азії існував звичай хоронити покійного, загорнувши його тіло в шкіру бика («мертвий належить бику»).

Бик уособлював землю, тому в Давній Греції черепи биків прикрашали квітами, які символізували плоди землі, а на святі Діоніса чоловіки пили вино («кров бога землі»), щоб причаститися до божества.

Водночас бик – символ здоров'я: «Здоровий, як бик», «Здоров, як бик, і не знаю как быть»; багатства: «Багатий, як бик рогатий: в тісні ворота не влізає»; легковажності: «Бика голова не боліла як корова теля родила», «Забуде бик зиму, як ся дочекає трави», «Допався бик (віл) до браги та й п'є, хоч не чує спраги», «Бик забув, як телям був»; нерозумності і впертості: «Бик биком, як був, так і залишився»,

«Вперся, як бик в стіну рогами»; безперспективності намагань: «Бий бика, що не дає молока», «Як з биком битися, а все молока не добиться»; глупоти: «У бика язик великий, та говорить не може», «Сам бик землю борикає і на себе кидає», «Бути бичу на віршовці». У народній мудрості маленьке золоте теля ціниться вище, ніж великий бик: «Золоте теля потягне більше, як великий бик». Бачити уві сні телят, які пасуться на лузі, віщує молодим щасливі святкові дні, повні задоволення. Ті ж, хто прагне до збільшення свого стану, багатства, побачать скоро чудові плоди своїх праць.

У весільних обрядах належало спечений коровай покласти на покриті соломою і скатеркою «вік». Його одна із жінок клала його собі на голову й несла у морю. Всі співали, а в піснях бик, теля були символом зростаючого благополуччя та прибутку:

*«А тепер же в нас да зрадості,
А пич наша да бика привела,
А припичок да телушечку,
А запичок д егнушечку,
А кочерга да яець нанесла,
Ступа на яйцях сидила,
А лисиця хвостом вертила,
а помело кудкудакало».*

(Чубинський П. Мудрість віків. – К.: Мистецтво, 1995. – Т. 2. – С. 131).

У байці Езопа «Лев і бик» бик – алегоричний образ запізнилої розбірливості. Лев запросив здорового бика до себе в лігво погостювати.

Уже в печері бичу дійшло, що лев не дружити збирається, а з'їсти його. І він хутенько подався геть, думаючи: «У сто крат ліпше бути самотнім, аніж приятелювати з тим, кого гаразд не знаєш. Добре, що я повівся так з левом. Тепер таких друзів здалеку пізнаватиму» (*Езопові байки: Переклад з новогрецької Володимира Забаштанського та Анатолія Чердаклі. – К.: Веселка, 1990. – С. 94–98*).

Символічний образ цієї тварини в сучасному сленгу та фразеологізмі набув негативного відтінку: бик фанерний (фестивальний) – «а) нерозумна молода людина, б) людина, яка видає себе за представника крупного бізнесу та ін.»; бик в ямі – «начальник в кабінеті»; бик в загоні – «батько вдома». Сьогодні у молодіжному середовищі використовують сленг *бик*, *бикота* – «а) людина, яка віддає перевагу силі перед розумом; б) невисокого розумового рівня, але агресивна, самовпевнена людина. Вирази *бичувати*, *бичитись* вживаються у значенні: «а) поводитись зухвало, виключно, грубо, дратуючи оточуючих; б) нічим серйозно не займаєшся, вести наполовину злочинний спосіб життя», *бичити* – «принижувати», *бичарня* – «погана компанія», *бичок* – «йолоп, пришелепуватий здоровань», *бичка* – «а) дівчина, яка всім набридає і дратує; б) дурепа». На сторінках преси і форумах Інтернету все

частіше зустрічаються вислови: «Гопи або просто бикота», «Знову після футболу купа бикоти тусуватиметься на вулиці, битиме шибки», «Франківські рагулі-депутати бікують джи-пами на тротуарах», «Парняга бікує» тощо.

Теля є символом надуманої загрози: «Не дай бог теляті вовка упіймати», «Дай, боже, нашому теляті вовка з'їсти»; нерозбірливості: «Він, як теля, хто його погладить, того і лиже»; покірності і ласки: «Лагідне теля дві корови ссе», «Покірне теля дві матки ссе, а непокірне – ні одної», байдужості: «Моє діло теляче: наївся та й у хлів», глупоти: «Дивиться, як теля на мальовані ворота».

У Біблії теля символізує Єгипет та легковажність: «Єгипет – теля гарноусте, та летить он із півночі гедзь!...Серед нього й його наймити, мов телята вгородані, та й вони повернулись назад, повтікали разом, не спинились, бо день їхнього нещастя прийшов ось на них, час навішення їх...» (*Книга пророка Єремій, 46. 20–21*). У біблійній притчі про блудного сина і батька, який дуже зрадив, коли побачив його, відгородане теля стало передумовою і вершиною радості повернення блудного: «Приведіть теля відгородане та заколіть, – будемо їсти й радіти, бо цей син мій був мертвий – і ожив, був пропав – і знайшовся!» (*Євангелія від св. Луки, 15. 23–24*).

Золоте теля(телець) символізує багатство яке є єдиною метою

життя та ідола. За біблійною легендою золотий телець це ідол, якому поклонялися іудейські племена. Піддані ізраїльського царя Єровоама ходили в Єрусалим поклонятися Богу. Правитель надзвичайно боявся зречення людей. Щоб запобігти їхньому відверненню цар виплавив двох золотих тельців і встановив їх на кордоні свого царства: «І порадився цар, і зробив два золоті тельці, і сказав до народу: Досить вам ходити до Єрусалиму! Оце, Ізраїлю, боги твої, що вивели тебе з єгипетського краю». І поставив він одного в Бет-Елі, а одного в Дані» (*Перша книга царів, 12. 28–29*). У книзі Вихід описано зіпсуття Ізраїлю й кару за нього. Сини Ізраїлеві скучали за тривалою відсутністю Мойсея на Синаї. Вони побажали мати біля себе видиме зображення божества у вигляді золотого теляти і були піддані карі, а сам ідол спалений: «І увесь народ поздіймав з себе золоті сережки, що в їхніх вухах, та й позносили до Аарона. І взяв він це з їхньої руки, і вформував його в глині, і зробив із нього лите теля. А вони сказали: «Оце твої боги, Ізраїлю, що вивели тебе з єгипетського краю!» (*Вихід, 32. 2–4*). Гнів Божий відкрив очі Мойсею на те, що зіпсувався народ який він вивів із єгипетського краю. Коли Мойсей наблизився до табору і побачив золотого тельця навколо, якого танцювали – розпалився його гнів: «І розпалився гнів Мойсеїв...І схопив він теля, що зробили вони, та й спалив на огні, та

змовов, аж став порох... І розсипав на поверхні води, і напоїв тим синів Ізраїлевих» (*Вихід, 32. 19–20*).

Пройти через половинки розрізаного надвоє теляти – символ непорушності присяги, домовленості чи заповіту. З сивої давнини існував «образно-переконливий» звичай, яким скріплювали домовленість чи заповіт. Обидві сторони договору розсікали теля надвоє і проходили між двома частинами його тіла. Цим вони засвідчували, що в разі порушення домовленості готові до власного розділення на частини. У Біблії описана історія як цар Седекія склав заповіт з князями та усім народом Єрусалиму щоб кожен відпустив раба свого, свою невільницю і ніхто не поневолював свого брата юдея. Спочатку це було зроблено, а згодом договір порушено. Тоді Господь промовив: «І віддам цих людей, що переступають Мого заповіту, що не додержують слів заповіту, якого були склали перед лицем Моїм, що вони розрізали надвоє теля та перейшли між його кавалками, також князів Юди та князів Єрусалиму, євнухів і священників, та весь народ Краю, що проходили поміж кавалками цього теляти, то Я їх віддам у руку їхніх ворогів та в руку тих, хто шукає їхню душу...» (*Книга пророка Єремії, 34. 18–20*).

Херувими-тетраморфи з головою тельця, інших тварин та людини символізують служіння Богу всіма духовними істотами,

природою, виконання волі Божої, єдине Євангелія. Ця крилата небесна істота охороняла шлях до дерева життя: «І вигнав Господь Бог Адама. А на схід від едемського раю поставив Херувима і меча полум'яного, який обертався навколо, щоб стерегти дорогу до дерева життя» (*Буття, 3.24*). Зображення херувимів є на іконах, купольних розписах церков, вишитих покривалах Скинії тощо. Біблія містить декілька різних описів херувимів-тетраморф. Обличчя другої крилатої істоти має вигляд бика: «А серед престолу й навколо престолу четверо тварин, повні очей спереду й ззаду. І перша тварина подібна до лева, а друга тварина подібна до теляти, а третя тварина мала лице, як людина, а четверта тварина подібна до орла» (*Об'явлення св. Іоана Богослова, 4. 6–7*).

У геральдиці бик символізує могутність, відвагу, сміливість, готовність до чесною служби. На гербі м. Прилуки зображена голова бика, пробита шаблею. У 1932 р. румунська влада затвердила для м. Кілії (нині Одеська обл.) герб на якому зображена голова бика; її зображення є на стародавньому гербі Молдавського князівства та Індії. Намальований бик на гербах м. Каунас, Литва; м. Більськ-Підляська, Польща; м. Турин, Італія та ін.

В емблематиці зображення бика, який неспішно йде вперед символізує трударя після

зробленої роботи, людину, що прикладає великі зусилля і йде далі; мертвого бика біля підніжжя олтаря – неможливість спокутувати свої гріхи шляхом жертвоприношення іншими. Бик, якого прив'язали до фігового дерева (символ сімейного життя) – емблема умертвіння плоті, приборкання похоті, людини, що відмовилася від розпусти і повертається до добродійності.

Ритуальна близькість і потужна символіка бика зумовили появу антропонімів з основою *бик-*. Такими є приклади імен та імен-прізвиськ, які досліджувала М. Демчук у роботі «Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV–XVII ст.» (1988 р.): Быкъ, Бычко, Бычокъ, Бикъ Александровичъ, Левка Бык, Даныло Бычокъ та ін. Серед топонімів зустрічаються назви, які пов'язані із основою *бик-*, *бич-*: Бик – п. пр. Дністра; л. пр. Самари (бас. Дніпра), а р. Сухий Бичок – п. пр. р. Бик; Бичок – р. п. пр. Сухого торця (бас. Права притока Сухого Торця (бас. Сіверського Дінця); Бугай – р. в Оренбургській обл. (Росія). Регіональний ландшафтний парк Клебан-Бик розташований в гирлі річки Клебан-Бик, на берегах Клебан-Бикського водосховища в Костянтинівському районі Донецької області. Ойконіми Бугай – с. Роздільнянського р-ну, Одеської обл.; Бик – с. в складі муніципалітету Кишинів, Телиця – с. в Новоаненський р-ні (Молдо-

ва), Телиця (Теліца) – с. в повіті Тулча (Ромунія).

Скотарство тривалий час було важливою складовою виживання людей. Як дуже поширена галузь буття та свідомості людей вона стала підґрунтям для виникнення численних народних назв: *авач* – червоний або чорний бик з білою поперечною смугою; *армев* – віл з червоними і білими смугами; *багрії* – сіро-бурий віл, багровий, темно червоно-брунатний віл; *бадя* – лінивий віл; *баз* – скотний двір; *байла* – шутий, безрогий; *балан* – білий віл; *барна* – темно-сірий віл; темно-червоно-бурий віл; *барни* – темно-брунатні воли; *бидло* – велика рогата худоба; *бичатнища* – доглядачка биків; *бицюк* – велике теля; *блиндарь* – віл, який косить ногами; *блуква* – місце для пасовиська, вигін; *бовгарка* – обора для худоби; *бовкун* – запряжений віл одиночка; *бойтар* – підпасич; *борозенний* – бик під час оранки, який ходить праворуч – по борозні; *боцій*, *бочіі* – білобокий віл; *бугаєць* – бик-плідник 2 і 3-х річного віку; *бугай* – бик-плідник; *бузівок* – однорічне телятко; *бузівокъ*, *випустокъ*, *назімок*, *бузімок* – однорічні бички і телички; *быкы третякы* – кастровані на третьому році бики; *віль* – кастрований бик віком 4 роки і більше; *воляка* – великий віл; *гличка* – назва тонкого вола; *гов'єдо* – рогата худоба; *голубъ* – голубий віл; *госач* – гарячий віл; *гостяк* – худий

віл, який важко відгодується; *грижпан* – віл певної масті; *гузок* – невеликий віл з малими рогами; *диман* – віл темно-коричневого кольору; *забильняк* – зайвий віл у чумаків; *залізняк* – назва вола темно-червоної масті; *заліток* – літній випас худоби; *збуйвик* – старий, підтоптаний бугай; *з'їди, з'їдини* – залишки корму травоядних домашніх тварин; *злітки* – віддавати телят на чотири роки на відгодівлю; *злучованці* – пара волів упряжці; *знаменята* – значки або тавра на рогатій худобі в гуцулів; *кай-ла* – угорський бик з великими рогами; *караман* – назва чорного вола; *карась* – назва вола кольору оперення куріпки; *кешель, кишель* – рябий віл; *кешуля* – віл із загнутими назад рогами; *кича* – бугай; *клејно* – тавро на тваринах; *клокічка* – дерев'яний дзвіночок, який вішають худобі на шию; *коваль* – назва поганого на ходу вола; *кодій* – назва вола з товстими ногами; *козій* – віл із загнутими назад рогами; віл, роги у якого розходяться в різні сторони, а їх кінці закручені назовні; *космина* – назва вола з неправильно посадженими рогами: один має нахил вперед, інший назад; *кугут* – назва вола з прямими рогами, що розходяться в боки; *куріней* – назва вола, схожого мастю на куріпку; *линок* – назва вола світло рудої масті; *лоба* – віл з великим лобом та рогами, які розходяться; *магола* – безрогий віл; *мерга* – худоба; *мер-*

шаник – бик; *мешини* – шкіряні штани з кожуха, шерстю всередину (у пастухів та табунників); *мургій* – віл майже чорної масті; *мурдзій* – молодий чорний бик; *мури* – темносиві воли; *муруга, муруга, муругова* – віл сіро-білої масті з повздожніми вузькими смугами іншого, темнішого кольору; корова з темними пасмами; *назімок* – однорічний бичок; *налигач* – мотузка, якою прив'язують за роги рогату худобу; *ночліжник* – нічний пастух; *одая* – обора для великої рогатої худоби за селом; *олач* – худобина з білими боками; *патрамент* – покоління (худоби); *паша* – трава на пасовиську; *періан* – строкастий віл; *пер'ян* – перістий віл; *переліток* – однорічне теля; *писемистий* – темний віл з дрібними латками и пасками «писаний»; *підласистий* – віл – під животом білий як ласиця; *підпасичик* – хлібинка, яку навесні дарують пастухові; *плева* – назва худого, охлялого вола з розлогими рогами; *половки* – полові воли; *препір* – частина шиї у вола, в яку впирається ярмо; *припористий* – з добре виступаючою частиною шиї вола, в яку впирається ярмо; *рогачь* – віл з довгими рогами; *ревти* – ясно-червонобурі воли; *ружій* – червоний; *рєйкастий* – половий віл; *сейка* – угорський сивий віл; *сивань* – сивий бик; *сірань* – сірий віл; *тарабань* – великий бик; *тарч* – строкастий, різномастий віл; *тарча* – віл червоно-білої масті;

тарчи – тарканісті, сорокати воли; *телек* – теля; *телечер* – пастух телят; *телята* – бички і телички-сисуни; *терло* – пасовище; *угорські воли, кайли* – воли із довгими рогами; *цапоць* – віл із загнутими назад рогами; *чубань* – віл у якого роги загнуті всередину; *щиборогий* – бик із збитим (щибненим) рогом.

В. Куйбіда

Біблія – символ Книги Книг, Космосу, законності, духовного спокою, мудрості; неповторності; віри; таїни слова Божого; знання, життя; повчання, поради, духовного заповіту людству; Слова Божого.

Біблія – слово давньогрецького походження, що означає «книга». У наш час ми цим словом позначаємо не будь-які книги, а одну визначну, що складається з кількох десятків окремих релігійних творів. Цю книгу, перекладену майже всіма мовами світу, люди християнської та іудейської релігій вважають своїм Святим Письмом. У Київську Русь вона «прийшла» з Візантії у перекладі старослов'янською мовою, здійсненому в IX ст. Кирилом та Мефодієм. Біблію переписували до XIX ст. Таких книг існує декілька тисяч. Найвідоміші: Остромирове Євангеліє, Реймське Євангеліє; із друкованих перекладів першими в Україні було видано «Львівський апостол» та «Острозьку Біблію». Уперше переклад Біблії українською

мовою здійснено у др. пол. XIX ст. Над перекладом працювали: М. Пашкевич, І. Нечуй-Левицький, М. Максимович, П. Куліш, І. Пулюй, І. Огієнко. Українською мовою Біблія видана у 1962 році.

Біблія складається із Старого та Нового Заповітів. Старий ще називають Законом суворої правди, де розповідається про створення світу, історії людства, всесвітній потоп тощо. Новий Завіт вважають Законом Божественної любові і благодаті, куди входять 27 книг, писаних давньогрецькою мовою. Спочатку Біблія згадується Мойсеєм як «Книга Заповіту», і через те варто розглянути символізм слова «книга».

«Книга» – символ весвіту. Відкрита книга означає книгу життя, навчання та духовну мудрість, одкровення священних писань. Книга пов'язана із символом дерева; дерево разом із книгою можуть уособлювати весь космос.

Слово «заповіт» в українській мові означає раду, повчання. У ряді інших мов це слово ще тлумачиться, як договір, союз. У єврейському тексті Старого Заповіту цьому слову відповідає давньоєврейське «Брейшит», що означає «Початок». Звідси Біблія – символ початку всього на Землі, символ зародження людства.

Біблія є символом повчання, поради. У ній закладені основні норми поведінки людей, показана історія взаємовідносин єврейського народу з Богом. Це заповіт майбутнім

поколінням, духовне наставляння людям від Бога. Біблія – символ законності, духовного спокою, рідкісної мудрості, неповторності. «Важко уявити собі ще яку-небудь книгу, яка писалася протягом життя 40 поколінь, більше ніж 1500 років, більше ніж 40 авторами з усіх суспільних прошарків. Писалася на трьох континентах: в Азії, Африці, Європі. Писалася трьома мовами: івритом – мовою Старого Заповіту; арамейською – загальноживаною мовою Близького Сходу аж до часів О. Македонського (VI–IV ст. до н. е.); грецькою мовою – мовою Нового Заповіту (із III ст. до н. е.)».

Біблія є символом таємниці. За древність її називали «книгою за сімома печатами». Писали її люди, що володіли таємничими, магічними знаннями. Писалася Біблія таким чином, щоб не спотворити символів та алегорій. Сприймаючи писання дослівно, ми спотворюємо істину, робимо невірне тлумачення і розуміння Біблії. «І сказав Бог: Хай станеться світло. І побачив Бог світло, що добре воно, і Бог відділив світло від темряви. І Бог назвав світло: «день», а темряву – «ніч» (*Книга буття 1, 3–5*). «Ні скептики-атеїсти, ні релігійні фанати не підозрюють, що перед ними – один із давніх наукових текстів, істина якого прихована під багатослівним шаром символізму» (*Аллеф Зор. Путь сияния. Методи высшей магии. – М.: Звонница – МГ, 1995. – С. 140*).

За Біблією, спочатку було Слово. Згідно з єврейським ученням, слово записане – вже є символом проявленим, матеріалізованим. За цим принципом був створений світ. Біблія символізує Слово Боже, але вже записане і проявлене через людину. Слово чи Логос – це священний звук, перший елемент у процесі матеріального вияву. Слово має творчу силу. Спаситель – це втілене Слово. В іудаїзмі та буддизмі Слово, як Дхарма, не піддається вимові.

Т. Товкайло

Білий (колір) – символ світла, сонця, життя, вічності, святості, божества; місяця; смерті; радості, святковості; сакрального для українців кольору житла, одягу та ін.; сходу, добра; краси; чогось блискучого, прозорого, невидимого; зими, снігу.

Білий колір був сакральним і глибоко символічним у багатьох народів світу. Хетти, кельтські друїди носили білий одяг. У євреїв священники й миряни одягали в дні релігійних свят біле вбрання. Водночас білий колір символізував смерть. На Сході, у слов'ян, покійника загортали в білий саван. У давнину в Україні померлого відвозили в останню путь саме на білих волах (*див. Віл*).

Світова міфологія містить одне з найголовніших протиставлень «чорне–біле», що символізує негативне та позитивне, два світи, Близнюків. «За Геноном, – вказує

Х. Керлот, – у його «Володарі світу», білий колір репрезентує духовний центр, Туле (Thule), так званий «білий острів», в Індії він співпадає з «країною живих» (Керлот Х. *Словарь символов.* – М., 1994. – С. 557). Поширеними образами фольклору, міфів є білі боги, білі коні. М. Попович вказує, що в індоєвропейців білий колір символізував жерців, схід, золото, небо, світло (*Світогляд давніх слов'ян.* – К, 1985. – С. 58–61).

Мовознавці стверджують, що на Україні-Русі слово «білий» первісно означало «блискучий, прозорий, невидимий», а пізніше – «чистий та світлий».

Для українців білий колір споконвіку священний. Про це свідчить ім'я давнього Білобога, колір хат-білянок, вбрання, рушників, ритуальних предметів. У свідомості українців «біле» пов'язувалося з Божественним, чистим, взагалі світом, красою, душевністю та ін. (Пор. «білий світ», «білозір» (красень), «білий день», «біле полотно», «біле личко», «білі хати», «білі вишні», топонімічні назви Білгород, Біла Церква, Біла Русь та ін. Професор С. Килимник вважав, що чорно-білі кольори писанок (**див. Писанка**) символізують пошану духів-душ померлих, подяку їм за охорону від злих сил. Практично усі святкові народні обрядодії проводили саме в білому одязі.

У фольклорі, літературі білий колір символізував аналогічні поняття. Напр.:

*В степах і могилах
на білених росах
Високі могили
в тривожному сні
(А. Малишко).*

Або:
*Блакитний мороз
стане сивим морозом,
Той білим серпом все
на сніг пережне...
(І. Драч).
Г. Потапенко*

Білобог–Чорнобог – два боги-антиподи; символ вічної боротьби добра і зла, життя і смерті; символ сутності буття; єдності й боротьби протилежностей.

У навколишньому світі людина постійно спостерігала зміну дня ніччю, тепла – холодом, світла – темрявою, а звідси виникала думка про боротьбу добра і зла. Під впливом болгарського богомольства в давніх українців з'явилася думка про те, що бог створив духовний світ, рай, душу. Увесь же матеріальний світ створений Сатанайлом, тому він грішний і гине в гріхах. Усе зле і темне на землі бере початок від Сатанайла (*Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу.* – К., 1992. – С. 89–91). Найближчою ж до Бога сутністю є світло (**див. Світло**). Чорний і білий кольори становлять собою діаметрально протилежні символи позитивного й негативного. Чорний інколи може символізувати час на противагу білому, який символізує

вічність. Білий може виступати символом духовного центру (*Керлот Х. Словарь символов.* – М., 1994. – С. 555–557). Тому не випадково у слов'янській міфології два боги, схожі на близьнят, розрізняються лише за кольором, який і символізує сутність кожного з них.

«Слов'яни визнавали добре начало під іменем Білобога, протилежне злону, що звався Чорнобог. При святах та урочистостях обносили вони чашу з благословеннями і закляттями, вірячи, що щастя походить від доброго бога (Білобога), а зло – від злого (Чорнобога)» (*Виклади давньослов'янських легенд, або міфологія, укладена Я.Ф. Головацьким.* – К., 1991. – С. 27). У «Слов'янській хроніці» автора XII ст. Гельмольда описаний саме цей ритуал застілля, на якому вимовляли заклинання від імені двох богів – доброго і злого. На основі такого протиставлення реконструюється пара «Білобог–Чорнобог», символ протиставлень «щастя-нещастя», «білий-чорний», «життя-смерть» і т. д.

Світ описувався системою основних бінарних опозицій, що визначали просторові, часові, соціальні й ін. характеристики. Дуалістичний принцип протиставлення сприятливого-несприятливого для колективу іноді реалізовувався в міфологічних персонажах, наділених позитивними чи негативними функціями, або в персоніфікованих членах

опозицій Вираженням саме такого персоніфікованого протиставлення є пара «Білобог–Чорнобог» (*Мифы народов мира.* – Т. 2 – М., 1982. – С. 450–451, 625).

Білобог (дід) – це головний бог добра, один із найголовніших персонажів давньоукраїнської міфології. Згідно з легендами є творцем землі, води, світла, захисником людей від зла. Білобог – батько Перуна, господар Вирію та повелитель інших богів. У народних легендах Білобог зображується у постійній боротьбі з Чорнобогом – богом зла, ворогом Вирію, людей і світла, заступником злих сил, володарем підземного мертвого царства.

Стародавня українська легенда розповідає про народження та становлення Білобога й Чорнобога. Спочатку вони були білим і чорним лебедями, а батько Сокіл перетворив їх у людей, дав по молодильному яблуку і зробив невмирущими богами. Білошкірому він сказав: «Ти є Білобог. Володар світла й білого Світу та всього, що створиш у ньому», чорношкірому повідав інше: «Ти є Чорнобог. Володар ночі і п'їтьми та всього, що створиш у ній». І сказав він обом: «Ви є Добро і Зло. Краса і Погань. І ви будете вічно. Бо ви є Життя. І ті, що прийдуть, не знають Добра без Зла і Краси – без Погані, також не знатимуть, що таке життя і навіщо жити в ньому» (*Плачинда С. Словник*

давньоукраїнської міфології. – К., 1993. – С. 14, 51, 55).

Таким чином, у давній легенді відбиті вища філософська сутність буття, постулат про єдність і боротьбу протилежностей, про те, що результатом цієї боротьби є рушійна сила розвитку всіх без винятку явищ і процесів. А Білобог та Чорнобог є символами цієї єдності і боротьби, і їхня антагоністична взаємодія символізує прогрес, рух уперед.

Л. Довбня

Біс – див. Демонології української символіка.

Благовіщення – символ пробудження життєвої сили природи, воскресіння землі; у християнстві – символ початку Дня спасіння людства; таїни богонародження.

За євангельським тлумаченням (*Лука, I. 26–38*), Архангел Гавриїл, котрого послав Бог до Діви Марії у місто Назарет, де вона проживала в домі Іосифа Обручника, сповіщає її, що в Неї народиться Син Ісус і це буде Месія і Син Божий. «Не бійся, Маріє, бо в Бога благодать ти знайшла! І ось ти в утробі зачнеш, і Сина народиш і даси Йому ймення Ісус. Він же буде великий і Сином Всевишнього званий...» Син Божий втілюється в утробі Діви Марії, згідно з Біблією, удень 7 квітня.

Акт згоди Марії волі Божій протиставляється у церковній

традиції непослуху Адама і Єви. Діва Марія як «Нова Єва» спокутує гріх «першої Єви», починаючи зворотній шлях до втраченого життя в спільності з Богом (*Настольная книга священнослужителя. – М., 1983. – Т. 4. – С. 675*). Святкувати Благовіщення почали у IV ст., відрхувавши 9 місяців від Різдва.

За давніми повір'ями слов'ян, у цей день Дух Світла благословляє Землю і все живе на ній. Вважалося, що весна перемогла зиму і благословила землю дня сівби. За народними традиціями польові роботи розпочиналися лише після Благовіщення, раніше чіпати землю не дозволялося. У цей день лелеку починали вити гнізда і гади виповзали із землі. Саме на Благовіщення започатковуються постійні молодіжні хороводи, що збереглися від прадавніх часів як залишки імітаційної магії. Цей важливий обряд мав своєю метою пробудити життєву енергію рослин, ріст яких імітувався в іграх, піснях.

На Благовіщення люди випускали спійманих восени пташок, приказуючи: «Сестричко-синичко, тітко-чичітко, червонодзьобі снігуроньки, щоглики-молодці, злдоуги-горобці! Ви на поле вилітайте, ви на волі поживайте, до нас весну скоріше приведіть, Богу матір за нас моліть!»; «Щоб співали на волі, Бога прославляли та просили щастя-долі тому, хто їх випустив».

Народні прикмети: «Яка погода на Благовіщення, така і на

Великдень», «Якщо 7 квітня ще лежить на дахах сніг, то на 1 і 6 травня він буде у полі»; «Який цей день – такий і кінець місяця»; «Якщо на Благовіщення сонце сходить в чистім небі, то весна рання, якщо в полудень – середня, якщо ясно ввечері – пізня»; «Якщо на Благовіщення дуже тепло, то на Великдень буде холодно»; «Благовіщення без ластівок – холодна весна»; «На Благовіщення гарна погода – гарний врожай» (Бурій В.М. *Народно-православний календар*. – Черкаси: Вертикаль, 2009, С. 28.)

На Благовіщення категорично заборонялося працювати, у церквах святили проскурки, які потім зберігали на божнику поміж святими іконами як магічну силу. Існував обряд топтання рясту, що символізував прохання до Бога продовжити віку.

Для Церкви Благовіщення – це початок життєпису Спасителя – Ісуса Христа.

Т. Товкайло

Благодать – символ дієвого сходження Бога до людини, Його любові до Свого творіння; дару Духа Святого; милості; благодіяння, допомоги, посланої звище; властивості, сили Божої, якою здійснюється спасіння людини; нетварної божественної енергії; радості, світла, внутрішнього світу; рятувочої сили Бога, яка відновлює єдність віруючого християнина з Творцем; символ Промислу Божого; найвищої мети життя кожного християнина.

Одним із найсакральніших концептів культури є «благодать». *Нова філософська енциклопедія* (М., 2000. – Т. 1. – С. 275) дає таке визначення: «**Благодать** – грецьк. *Χάριτας*... первинне значення – «благосхильність», «милість», «благий дар») – специфічний християнський релігійний, у т.ч. богословський, термін, що означає дієве сходження Бога до людини як творчої істоти. Благодать є «благий дар» милосердного Бога і в цьому сенсі дорівнює виявленню Його любові до Свого творіння.

У *«Толковом словаре живого великорусского языка»* (М., 1989. – Т. 1. – С. 92) В. Даль пояснює значення цього слова таким чином: «**Благодать**, дари Духа Святого; навіювання звище; допомога, послана звище для виконання волі Божої; любов, милість, благодіяння, благодіяльність; перевага, користь, вигода, щедрість, урожай (Вуха – благодать Божа, язик – прокляття)».

Споріднене слово «благодатний» мало значення «наповнений Божественною благодаттю, тобто волею та силою; той, що дарує щастя, блаженство, приносить благо, добро, шаслий, бажаний, жаданий, щедрий».

У *«Словаре древнерусского языка (XI–XIV в.в.)»* (М., 1988. – Т. 1. – С. 220) слово «благый» тлумачиться як «хороший, добрий, праведний, святий; це християнські чесноти, духовні досконалості; благоденство, райські насолоди».

У Євангелії від Матвія читаємо (19:16–17): «І підійшов до Ісуса багатий юнак, і до нього сказав: «Учителю Благий (Добрий)... Він же йому відказав: «Чого звеш Мене Благим (Добрим)? Ніхто не є Благий (Добрий), крім Бога Самого».

Це дуже важливе догматичне свідчення Самого Ісуса Христа: Сам тільки Бог «Благий», цебто «Добрий». А це ясно показує, що «Благість – Доброта» – це основна, постійна, вічна ознака Господа Бога. Якість передвічна до світу, до всіх людей, якість Отця – Батька до дітей Своїх. «Благість – Добрість» пронизує всю Істоту Божу. Яка це велична ознака, а для нас, грішних, яка вона радісна!

У богослів'ї (*«Православие от А до Я. Словарь – справочник»*. – М., 2010. – С. 161–162) це сакральне поняття, концепт означає: «1. Властивість Божа, яка проявляється у ставленні до впалої людини у даруванні їй спасіння. 2. Сила Божа, якою здійснюється спасіння людини!»... Дія благодаті виявляється в тому, що Бог чує молитви тих, хто звертається до Нього, прощає грішнику, який кається, і дарує йому життя (*Вих. 32, 12; 34, 7*).

Істотна ознака благодаті як якості Божої – та, що вона сходить на людину незалежно від будь-яких заслуг з боку людини (2 Тим. 1, 9). Найповніше своє виявлення благодать має у викупленні, здійсненому Ісусом

Христом. У Новому Завіті благодать «виявляється, як божественна сила, що перебуває в людині і діє в ній так могутньо, що здатна зробити незрівнянно більше, ніж можемо ми самі хотіти. Нею здійснюється увесь земний подвиг людини; вона повідомляє пізнання Бога і дарує все, необхідне для життя й благочестя. Тобто вона починає і завершує наше спасіння».

У книзі О.І. Предко *«Психологія релігії»* (К., 2008. – С. 40) наголошується, що людина може стати Богом не за еством, а за благодаттю». «За християнською традицією благодать є даром Божим, милосердям, любов'ю, благоволінням...». «Як бджола таємно виробляє соти у вулику, так і благодать таємно продукує в серцях любов свою і гіркоту перетворює на солодощі, а жорстокосердність – на м'якосердечність»...

Надзвичайно ґрунтовний аналіз концепту **благодать** уміщено в *«Новій філософській енциклопедії»* (М., 2000. – Т. 1. – С. 275–276). Зокрема автори пишуть: «Первинна благодать – саме дарування життя..., благодать означає рятувну дію Бога, ціль якої – відновити спілкування та єдність людини зі своїм Творцем, що рівнозначно поняттю вічного життя... Православна традиція вбачає у благодаті нерукотворну енергію, тобто пряму дію Бога, яку теоретично відрізняють від його сутності і

яка залишається недоступною для людини. Результатом дії свідомо отримуваної благодаті як синергії Бога та людини є теозис (обожнення), коли досягається актуальна єдність Творця та тварі, і людина стає «причетником Божого ества»... Суб'єктивні умови сприйняття благодаті людиною – це покаяння у своїх гріхах і молитовне звернення до Бога в надії на його спасительний вплив... Доступ до благодаті об'єктивно можливий через церковні **таїнства**, передусім через Євхаристію (причащення до Тіла і Крові Христа)... За своєю сутністю благодать є «спілкування в любові» – як між Богом та людиною, так і поміж людьми перед ликом Бога». І далі (*там само.* – С. 276) сказано: «Християнські містики часто описують перебування у благодаті як вид «сп'яніння», як духовний екстаз; інший аспект її дії – гармонізація душевно-тілесного життя, досягнення стану внутрішнього миру, переживання життєвої повноти і всеохоплюючої любові, у т. ч. до природи і навіть до «впалих ангелів». З релігійної точки зору благодать є спосіб реального спілкування з Богом».

У книзі доктора технічних наук В. Обухова «*Истинность Православия. Научный взгляд*» (К., 2006. – С. 409) сказано: «**Благодаттю**, у власному сенсі, називається особлива сила Духа Святого, сповіщувана нам, за милістю Бога Отця, заради

заслуг нашого Викупителя, яка здійснює наше освячення, тобто, з одного боку, очищає нас від гріхів, оновлює та виправдовує нас перед Богом, а з іншого – утверджує і повертає нас до доброчинності у житті... Без благодаті Духа Святого ніхто не може, за словами Спасителя, увійти до Царства Небесного».

І далі (*там само.* – С. 431) учений, який десятиліттями вивчав проблему збереження інформації у штучних системах, наголошує: «Із розглянутих позицій впливає й інший важливий висновок про **принципову неможливість «навчити штучний інтелект відчувати світ» подібно до людини, у якій перебуває Божественний Дух, а не електронна комп'ютерна інформація**. Бо почуття людини проявляються завдяки присутності духу в ній. Навіть у майбутніх квантових чи біологічних комп'ютерах неможливе перебування Духа Святого. Саме тому сучасні та майбутні комп'ютери здатні лише **моделювати** діяльність людини, і зокрема її духовні процеси».

О. Потапенко

Блискавка – символ духовного озаріння, посвячення, одкровення, Істини, що несподівано сходить з небес; творення і знищення; Божої кари; застороги людині; небезпеки; несподіваності; світла; надії, запоруки нового життя.

Символ блискавки відомий практично всім народам світу. В індуїзмі вважали, що «істина – у сіянні блискавиці». Боги Шива та Індра мали в руках ваджру – алмазний скіпетр – символ грому і блискавиці, зародження і смерті. Для індіців Північної Америки блискавка – це одкровення Великого Духа. Взагалі блискавка асоціювалася із божествами буревіїв, грози і позначалася тризубом, молотом, стрілою, зигзагом та ін.

В Україні виникнення блискавиці пов'язували із Богом, архангелами («вогняна палиця святого Іллі»). На Житомирщині вважали, що «блискавка – це справжнє небо, яке Бог показує людям крізь розверзнуті хмари під час гніву свого, щоб вони завжди пам'ятали, що є в небі Бог» (*Г. Булашев*). За повір'ями, блискавка – це «Божа кара», «стріла, що знищує чаріїв» та ін. Як зазначає В. Кононенко (*Рідне слово. – К., 2001. – С. 190*), «слово-образ блискавка несе додаткове поняття раптовості, несподіваності, стрімкої дії. Зрештою, можуть виявитися й ознаки ще одного значення – світла в п'їтмі, боротьби з темрявою... Блискавка – це і надія, і запорука нового життя, визволення: «Ти блискавицею мусиш світити у тьмі, Поки зорею рожевою край твій освітиться темний...» (*Леся Українка*).

Слово «блискавка» в символічному значенні легко поєднується зі словами на позна-

чення почуття, конкретного предмета (блискавка кохання, блискавка гніву тощо). Окрім того, блискавка виступає символом національної трагедії: «Блискавиця Чорнобиля безжально вдарила в генетичне серце України» (*З газети*).

О. Потапенко

Блуд – див. Демонології української символіка.

Богдан Хмельницький (1595–1657) – державний діяч, полководець, загальнонародний лідер, національний герой, гетьман України, виразник віковичних прагнень українського народу до волі, справедливості, щастя. З його ім'ям пов'язане становлення Української держави, формування української нації.

Народився Богдан (Зіновій) Хмельницький близько 1595 року в Чигирині в родині службовця при дворі коронного гетьмана Станіслава Жолкевського, пізніше чигиринського підстарости Михайла Хмельницького. Навчався в елітній Київській братській школі, в єзуїтському колегіумі у Львові, де опанував польську, латинську, писав і говорив тогочасною українською мовою; знайшов друзів, серед яких був і майбутній київський митрополит, визначний церковний і культурний діяч Петро Могила.

У 1620 р. Богдан бере участь у битві проти турків під Цецорою. У ній героїчною смертю загинув

його батько, Михайло Хмельницький, а сам Богдан потрапив у полон, у якому був два роки. У 1622 р. за одними свідченнями його з полону викупила мати, за іншими – запорожці обміняли його на турецьких бранців, «із удячністю згадуючи його батька».

Після повернення з полону Богдан вступив до Запорозького війська, брав участь у козацьких походах на татар і турків, у селянсько-козацьких повстаннях проти польської шляхти 1630, 1632, 1637 років.

У 1637 р. брав участь у битві під Боровицею як військовий писар Запорозького війська. 1638 р. у складі делегації їздив до Варшави до короля з петицією про повернення реєстрованому козацтву привілеїв. У 1640-х роках Б. Хмельницький бере участь у походах і на чолі загону разом з Іваном Сірком виступає на боці Франції, що воює з Іспанією. З квітня 1646 року організовує козацтво та селянство на боротьбу з Польщею. Восени 1647 р. оприлюднює серед однодумців план повстання проти шляхти, у цьому ж році був заарештований і змушений тікати за Запорожжя, де готує повстання проти Польщі.

19 квітня 1648 р. Богдана Хмельницького обрано гетьманом, і він звертається до народу із закликом ставати до боротьби проти гнобителів. Протягом 1648 року козацьке військо на чолі з Б. Хмельницьким здобуло перемогу над польським військом під Жовтими

Водами, Корсунем, Пилявцями, а згодом під Збаражем (1649), Батогом (1652), Жванцем (1653) та ін (*Кульчицький С. В., Мицик Ю. А., Власов В. С. Історія України : Довідник для абітурієнтів та школярів загальноосвітніх навчальних закладів. – К.: Літера ЛТД, 2010. – С. 189*).

Б. Хмельницький виявив себе видатним полководцем, був носієм нових ідей у воєнному мистецтві. Саме він сформував ідею незалежної Української держави, здійснив державну реформу в Україні, запровадив полкосотенний адміністративний устрій, створив регулярне військо, упорядкував податкову систему, збирався налагодити карбування грошей, встановив дипломатичні стосунки з багатьма країнами Європи (Польщею, Туреччиною, Молдавією, Волощиною, Австрією, Швецією, Італією, Трансільванією), які визнали Україну як суб'єкт міжнародного права.

У внутрішній політиці, намагаючись дещо пом'якшити гострі соціальні суперечності та збільшити козацький реєстр, Б. Хмельницький, однак, рішуче придушував будь-які спроби народу виступити проти гетьманської адміністрації і козацької старшини, відстоював права церкви тощо.

Окремо слід згадати Переяславську угоду між Україною і Росією 1654 р. Політики та історики різних поколінь по-різному визначають це рішення Б. Хмельницького – від нега-

тивного до позитивного і навіть єдиноможливого. Оригіналів «Березневих статей» не знайдено, тому, очевидно, кожна з історій укладала в «угоду» свій задум: росіяни вбачали залежність України, українці – сподівалися зберегти автономію.

У 1655 р. шведський король Карл X Густав на чолі з 50-тисячною армією захопив майже половину території Польщі. Очолене Б. Хмельницьким козацьке військо розгромило під Львовом корпус коронного гетьмана Потоцького, визволивши від польської окупації майже всю Галичину. Згодом козаки взяли в облогу Люблін. Б. Хмельницькому випала нагода приєднати до України всі західні землі, у тому числі й Закарпаття. Шведський король сам запропонував поділити Польщу між Україною і Швецією. Можливо, саме тоді великий полководець зрозумів, що, підписавши договір з Росією, він, маючи могутню армію, утратив шанс возз'єднати споконвічні українські землі й створити незалежну державу.

За одними даними, помер гетьман 27 липня 1657 р. в Галичині, за іншими – 6 серпня 1657 р., поховано його в родинному маєтку в селі Суботові, в Іллінській церкві, збудованій на його кошти. Його життя і справи були віддані українському народові, боротьбі за його єдність і самостійність.

Українська держава Богдана Хмельницького викликала захо-

плення численних сучасників – дипломатів, літописців, мандрівників. Італієць Альберто Вініна у своїх спогадах пише про український народ у період його найвищого злету – «в часи Хмельниччини».

Сирійський архідиякон П. Алеппський у своїх нотатках зафіксував побут і звичаї українців, які здивували його гостинністю, «скрізь зустрічали хлібом-сіллю» і далі «так ось він, Хмель, якого слава й ім'я рознесли по всьому світу». Багато й захоплено пише Павло Алеппський і про освіту в державі Хмельницького: «Усі вони, за винятком небагатьох, навіть більшість дружин і дочок, уміють читати і знають порядок церковних служб... Число письменних особливо збільшилося з часу появи Хмеля».

Польський історик Л. Кубаля високо цінував заслуги Б. Хмельницького перед Батьківщиною, порівнював українського гетьмана з його сучасником – вождем Англійської революції середини XVII ст. Олівером Кромвелем, відзначаючи, що Б. Хмельницькому було багато складніше, оскільки «він не мав у своєму розпорядженні вишколеної інтелігенції й засобів старої сильної держави. Військо, фінанси, державне господарство, адміністрація, зносини з сусідніми державами – все це треба було створити... Він мусив добирати і вчити людей. Була то людина з кожного погляду над-

звичайних вимірів, він переростав талановитих людей настільки, що переступав межі збагненого».

«Він поводився так, неначе був монархом суверенної держави, й розвинув широку дипломатичну акцію на міжнародному полі для зміцнення свого становища» (Д. Дорошенко 1966 *Видавництва «Дніпрова хвиля» – Мюнхен, «Глобус».* – Київ, 1992).

Т. Товкайло

Боговтілення – символ єдиної унікальної події, центральної в історії спасіння людини; єдиного Посередника між Богом та людьми; втіленого Слова, Логоса; «нового творіння», «Небесної Людини», «досконалої людини»; сходження Сина Божого до грішної людини; мети православного духовного життя; любові Бога до Людей; з'єднання з Богом, наближення до Бога; реалізації покликання бути образом і славою Божою; оновлення людини в повноті її екзистенційних потенцій; матеріалізації духа й одухотворення матерії; возз'єднання двох початків активної богодії; засобу спасіння через хресну жертву Сина; Божественної енергії; людської природи, взятої у її повноті Божественної Особистості Христа; зміни смертної природи людини на безсмертну; співпраці людської свободи та Божої благодаті; нової духовної людини, другого Адама; православного ідеалу повноти розкриття людської особистості;

усиновлення грішної людини; Боголюдини та її двох начал – Божественного та людського, що поєднані незлитно й нероздільно; двох волей (Божественної та людської), які поєднані так, що людська підкоряється волі Божій; Христа, що прийняв на себе людське тіло, зробився людиною, не перестаючи бути Богом; унікального, одноразового, чудесного поєднання Божественної та людської природи в Ісусі Христі.

Серцевиною християнської віри є сповідання Божества Ісуса Христа. Водночас Він «єдиний посередник між Богом і людьми, чоловік Христос Ісус» (1 Тим. 2:5). В історії людства вперше відбулася небачена подія: без плотського батька від Діви таємничим і надприродним чином народився Спаситель. У *«Православному катехізисі»* (К., 2012. – С. 85–87) сказано:

«Під словом «втілення» розуміють те, що Син Божий прийняв на Себе людське тіло, крім гріха, і зробився людиною, не перестаючи бути Богом (Слово стало плоттю (Ін. 1:14)...

У Символі віри (*див. Символи християнської віри*) про Сина Божого не тільки сказано, що Він воплотився, але ще й додано, що Він – вочоловічився. Це зроблено для того, щоб ніхто не подумав, що Син Божий прийняв саму лише плоть, або тіло, але щоб визнали в Ньому досконалу людину... Маючи досконалу людську природу в усій повноті її складових частин,

здібностей і проявів, Христос, проте, має істотну відмінність від інших людей – Він безгрішний... Спаситель був непричетний до первородного гріха, тому що зачаття Його було природним під впливом Святого Духа, який очистив душу і тіло Пресвятої Його Матері (*див. Лк. 1: 35*). Будучи вільним від первородного гріха, Ісус Христос був абсолютно чистий і від будь-якого особистого гріха (*див. Ін. 8: 46; 14: 30*). Через Свою безгрішність Спаситель здійснив у Собі ідеал людини, явивши Себе таким, якою і має бути людина... Оскільки Син Божий втілюється, то в Ньому – два ества, або дві природи: Божественна і людська, поєднані незліто і нероздільно в Одну Особу. Ісус-Христос – Бог і людина водночас. Одним словом – Боголюдина. Відповідно до двох природ, у Ньому є і дві волі – Божественна і людська, взаємно поєднані так, що воля людська підкоряється Його Божественному хотінню, або волі Божій».

В іншій книзі «*Закон Божий*» (К., 2011. – С. 61–62) сказано: «Господь Ісус Христос – не лише Бог, який є у людському житті Божественним життям, не лише Предвічне Слово Боже, що звіщає Божественні таємниці людською мовою, не лише Божественний Учитель чи Образ Божий, явлений у досконалій людині, а **Боголюдина**.

В особі Ісуса Христа Божественна природа з'єдналася з

людиною, щоб людське ество причастилося Божественності. Через утілення Бога Слова людина підноситься на новий щабель, стає «новим творінням», яке здатне жити не лише своїм, а й Божественним, вічним Життям. Після боговтілення кожна людина може жити одним життям із Христом. Вона покликана стати храмом Святого Духа і бути усиновлена Богом Отцю».

В. Лоський писав: «У Христі немає особистості людської: є людина, але особистість Його – Особа Божественна. Христос – людина, але Особистість Його – з неба. Звідси вислів апостола Павла: «Небесна Людина...». Це єдність двох природ в Особі Слова із самого початку Його втілення. Бог «плотський» входить у плоть історії. Він, Повнота, спадає до крайніх меж буття, яке підточене гріховною неповнотою, щоб повернути вільним істотам можливість спасіння, не порушуючи їхньої свободи».

Дуже глибокі думки з приводу боговтілення висловив протоієрей Володимир Сміх (*Православне розуміння духовності в контексті христології та антропології // Труды Київської духовної академії. – 2010. – Число 7 (7). – С. 48–53*). Зокрема він наголошує: «Вчення про обожнення є центральною темою богослов'я і всього досвіду східного християнства... Тоді стає людина сильною, коли Бог входить у неї... Не щось тварне отримує оновлена людина – вона

отримує Самого Бога! Обоження – так називається православний ідеал. Воно є найтісніше єднання людини з Богом, є повнота розкриття людської особистості, є той стан людини, коли вона стає по правді сином Божим, Богом по благодаті».

Один із провідних богословів єпископ Калліст (Уер) писав: «Ідею Обоження завжди необхідно розуміти з позиції здатності розрізнити між сутністю та енергіями Бога. Єднання з Богом означає єднання з божественними енергіями, далеко не з божественною сутністю... Отже, обоження твориться у синергії, у співпраці людської свободи і Божої благодаті... Синергія можлива виключно у сфері особистісного буття – спілкування, що і складає тайну особистості». І далі (*там само*, с. 49) учений наголошує: «Завдяки втіленню Бог дає нашій природі ту богонаповненість, яку втратив через порушення заповіді Божої Адам... Втілення Божественного Логоса в особі Ісуса Христа є явищем нової духовної людини, другого Адама...».

І далі (с. 52) автор зазначає: «Сповідія Божові людства повинна відбуватися у поступовім, вільнім і свідомім перетворенні плотського життя у собі і поза собою в життя духовне, матеріалізація духа й одухотворення матерії, возз'єднання цих двох початків... Союз Бога і людини не може бути укладений без

посередника, Слова, яке стало Плоттю нашого Господа Ісуса Христа. «Слово стало плотноносним, щоб люди змогли стати духоносними», – богословствує Св. Афанасій Великий.

Таким чином, боговтілення є ідеалом християнина, надією на спасіння, відновлення затьмареного образу Божого в Його первозданній красі «досконалої людини», «нового творіння», зміни смертної природи на безсмертну тощо...

Учені (*Г. Науменко. Велика тайна бытия. – М., 2009. – С. 211–212*) стверджують, що людина може відчути в собі образ Божий: «Згадайте, як дуже рідко, можливо, лише раз у житті, як відгомін на якусь несподівану радісну подію, у вас виникало незвичайне почуття ейфорії, блаженства, коли всередині народжувалося тепло, тріпотіло серце і тоненький струмок енергії пробігав по всьому тілу. Небачене, нове почуття переповнювало вас, відбувалося розширення свідомості і здавалося, що ми зливаємося в єдине ціле з усім існуючим буттям.

Це блаженний, одухотворений стан триває лише мить, його неможливо викликати штучно, на замовлення. Це є відчуття райської насолоди, лише маленьке доторкання до Божественного Світу Вищої Реальності, що нагадує чимось зливу Божественної любові. Чи не тому ми випромінюємо наші щирі почуття на образ Твор-

ця і вигукуємо: «Бог схожий на любов! Він Царство Любові! Дас натхнення, радість, одкровення».

Ми відчуваємо Бога в екстазі творчого натхнення, в осяянні небачених нових відкриттів, раптовому інтуїтивному чутті, надчуттєвому сприйнятті краси і гармонії світу...

Тоді можна сказати: Бог схожий на променисте вранішнє світло, яке плине по Землі, заповнюючи собою пільму і морок ночі; схожий на сліпучий блиск, що випромінює вогненна зірка – Сонце; схожий на свідомість, у якій виникає почуття любові, схожий на душевні почуття у молитві...».

О. Потапенко

Богородиця – символ Матері, Цариці Небесної, Життя, Світла, Мудрості, Таїни, Любові; заступництва, радості і смутку; ідеалу жінки-матері; союзу божественного і земного; духовного порозуміння й очищення; володарки і надії всіх народів.

Богородиця (Богоматір, Мадонна, Марія) – це назва матері Ісуса Христа у християнській релігії. На думку вчених, ім'я «Марія» походить із давньо-семітського «Міріям» і означає «гіркога, смуток; та, що ридає й ронить сльози». Інші вважають, що ім'я «Марія» перекладається як «вищість, піднесеність, перевага; славна, знаменита, чудова» (*Костів К. Словник-довідник біблійних осіб, племен і народів. – К., 1995. – С. 235*).

За Біблією, до Святої Диви злетів ангел і мовив: «Дух Святий злине на тебе, і Всевишнього сила обгорне тебе, через те й Святе, що народиться, буде Син Божий» (*Луки, 1:28–38*). Таїну народження Сина Господнього від Непорочної Диви в духовному значенні не слід сплутувати з буквральним, фізіологічним розумінням. Діва в даному разі означає «досконалість, яка сама зберігає у собі жіночу істоту, що не підкоряється чоловічій, тому що носить її в собі» (*Бауер В. и др. Энциклопедия символов. – М., 1994. – С. 206*). «Непорочне зачаття» символізує священний союз Неба і Землі, який виражається в народженні Боголюдини, а також народження розуму чи найвищих здібностей у людині. «Християнська Діва Марія асоціюється із декількома символами –... обгородженим стіною садом, запечатаним фонтаном, ковчегом; живою весною, а також із «живим кущем», місцем проявлення божества; із зачиненими воротами і вратами Небес; із хмарою світла, чистою і ні до чого не прикріпленою, з якої краплями духовного дощу падає вниз благословення...», невгасимою лампадою» (*Купер Дж. Энциклопедия символов. – М., 1995. – С. 201*).

Мати – це споконвічна таємниця: «Я – все, що є, було і буде, і мою вуаль не підніме жоден смертний». Богородиця символізує повноту життя, самодостатність,

мудрість, звільнення від усього гріховного через осявання, просвітлення, трансформацію.

З постаттю Богородиці пов'язані численні релігійні свята (Мала Пречиста, Благовіщення, Успіння). Напр., «смерть Матері Божої називається Успінням на знак того, що Вона нібито заснула на якусь хвилину, а тоді, наче сон, отрясла з очей мертвотність гробу, побачила безсмертне життя і Господню славу» (*Короткі відомості про свята православної Церкви. – К., 1992. – С. 28–29.*)

Образ Діви Марії творився протягом двох тисячоліть. Багатостраждальна мати, яка розділила із сином тернистий життєвий шлях, всемілостива жінка, справедлива заступниця, світла, мудра, сповнена всеперемагаючої любові – такою постає Богородиця в проповідях, фольклорі, літературі, мистецтві.

О. Потапенко

Богохульство – символ найбільшого гріха, який не може бути пробачений; наклепу диявольського; вбивства власної душі; зневаги до всього хорошого; зневаги, презирства до людей; неправдивих свідчень проти ближнього; безпідставного осуду, докору, глузування.

Богохульство означає паплюження, зневажання Творця, догматів віри, ближнього. Дев'ята заповідь Закону Божого говорить: «Не свідчи неправдиво проти ближнього твого». Вона

забороняє говорити неправду про іншу людину, робити брехливі доноси, свідчити криводушно в суді. Окрім того, заповідь застерігає від обмов, лихослів'я, пліток. «Наклепництво є річ просто диявольська, бо ім'я «диявол» означає обмовлювач, наклепник... Ніколи не слід докоряти й осуджувати інших, якщо ми не покликані до цього своїм становищем і посадою... При цьому слід мати на увазі, що не осудом, не докором, не глузуванням виправляється ближній, а любов'ю, поблажливостю і доброю пороодою. Треба також завжди пам'ятати, що кожен із нас має дуже багато вад і недоліків. Необхідно також приборкувати свій язик» (*Закон Божий. – К., 2003. – С. 534.*)

Відповідно до православних канонів, найбільшим богохульством і непростимим гріхом є хула на Святого Духа: «І як скаже хто слово на Людського Сина, то йому проститься те, а коли скаже проти Духа Святого, – не проститься того йому ані у цім, ані в майбутнім!» (*Матвія, 12:32.*)

Найвищим ступенем богохульства є паплюження релігійної істини, що супроводжується внутрішнім усвідомленням своєї правоти. Така людина фактично здійснює самовбивство своєї душі. «Саме це самовбивство своєї душі і трактується як найвище богохульство і кваліфікується в Євангелії як абсолютно непростенний гріх» (*Катехізис. – К., 1991. – С. 237.*)

Дуже цікаве тлумачення богохульства вміщено в книзі П. Успенського «Нова модель всесвіту» (М., 1999. – С. 213): «Що означає хула на Святого Духа?... Святий Дух – це те, що є у всьому хороше. У кожному предметі, у людині, у події є щось хороше... Якщо людина не бачить цього хорошого, якщо вона безпелаяційно все осуджує, якщо вона шукає і знаходить лише погане, якщо вона нездатна побачити добре у речах, у людях – тоді це і є хула на Духа Святого». Далі автор із жалем пише, що лихослів'я інколи складає половину життя деяких людей, що не помічають цих вад. І далі продовжує: «Особливо помітна схильність до лихослів'я називається критичним розумом або гостротою розуму. Люди не розуміють, що саме звичайне лихослів'я є початком хули на Духа Святого... Вони не розуміють, що кожне вимовлене слово залишається у вічності, що, ганьблячи все навкруги, вони можуть доторкнутися до диявола» (там само. – С. 213).

На думку Л. Кудрик, у цьому житті ми отримуємо саме те, що говорять наші вуста. Слова можуть бути або на користь, або на шкоду. Вони приносять здоров'я або хворобу, перемогу або поразку. Треба перестати повторювати те, чого ми не хочемо в нашому житті, починати наповнювати свої слова і думки Словом Божим. У народній казці про дідову та бабину дочку є символічний факт: в однієї з вуст сипалися

самоцвіти, в іншій – потворне гаддя. Якби знали молоді люди – любителі «міцних» нецензурних слів, як вони шкодять собі й оточенню! Наведемо один приклад. У Москві під керівництвом академіка П. Гаряєва провели такий дослід. Насінинам рослини арабідопсис вимовляли прокляття. Спеціальна надчутлива апаратура фіксувала реакцію насінин. Ефект був вражаючий! Виявилось, що негативна енергетика проклять дорівнювала опроміненню в 40 тисяч (!) рентген. У деяких насінин навіть розірвався ланцюжок ДНК. Отже, ті хто постійно свариться, ображають інших, просто самогубці і вбивці душ ближніх.

У підручнику «Людина і світ» (К., 2001. – С. 48) уміщено такі слухні поради:

– Передусім, «не пиляйте тирсу», «не жуйте погане», бо песимізм створює «нешчасливий світ». Іншими словами – не шкодуйте за тим, чого немає, і радійте тому, що є.

– Не вимагайте від життя надмірно ідеалізованих вимог. Нічого ідеального в житті немає. Якщо ви прагнете, щоб у житті «все було ідеальне», ви готуєте свою загибель.

У цій книзі (с. 26) автори мудро наголошують: «Отже, людина у будь-якому випадку не може жити без Бога... Вірити чи не вірити в Бога – справа самої людини. Ніхто не має права змусити робити одне або інше». А ми б додали: Бог повинен бути в

серці кожної людини. Історичний досвід наших предків свідчить саме про це. «У народі глибоко шанували Всевишнього. До нього зверталися в щоденних молитвах (уранці, увечері, у свята), дякували за добродійство, прохали ласки й помочі. У кожній оселі були ікони, щонеділі відвідували храми божі. Коли одружували молодих, зичили: «Дай, Боже, щоб наші діти в парі були!» Коли входили в новозбудовану хату, приказували: «Дай нам, Господи Святий, у добрий час у новий дім увійти, хліб і сіль унести...» (Потапенко О.І. *Цікаве мовознавство*. – К., 1996. – С. 71).

У книзі Л. Дмитрієвої «Таємна доктрина» О. Блаватської в деяких поняттях та символах» (К., 1992. – С. 267) уміщена така засторога древніх мудреців: «...будь-яка зла думка, будь-яке задумане віроломство обов'язково повернеться до того, хто не лише робить його, але просто думає про нього, а також ударить і того, хто сприяє цьому».

Тому прислухайтеся до поради Дейла Карнегі: 1) виявляйте щирий інтерес до людей; 2) посміхайтесь; 3) спочатку поговоріть про свої помилки, а потім критикуйте інших; 4) дайте людині можливість урятувати її престиж; 5) указуйте на помилки інших не прямо, а посередньо.

О. Потапенко

Ботанічна символіка – символіка дерев, кущів, квітів, трав, плодів та ін.

Наші пращури одухотворювали кожне стебельце. Обрядові дії, пов'язані з рослинним світом, за віруваннями мали забезпечити здоров'я, добробут сім'ї, плодючість землі, щастя.

Вагомими символами в Україні стали калина (*див. Калина*), барвінок (*див. Барвінок*), васильки (*див. Васильки*), вишня (*див. Вишня*), евшан-зілля (*див. Євшан-зілля*), жито (*див. Жито*), зілля (*див. Зілля*), квіти (*див. Квіткова символіка*), мак (*див. Мак*), тополя (*див. Тополя*), яблуня (*див. Яблуня*) та ін.

Промовистими символами для українців, окрім названих, є явір, ясен, сосна, бузина, липа, мальва, конвалія, рута-м'ята, лобода.

Явір – символ козака, парубка, здоров'я та сили; молодості, віку людини взагалі, вічної пам'яті; дитинства.

Ясен – у скандинавів Священне Космічне Дерево. Присвячувалося Зевсу (Юпітеру). В Україні був символом війни: якщо ворогові присилали гілку ясена – чекай нападу. У фольклорі ясен символізував також скромність, пісенну душу.

Сосна – у багатьох народів символ життєвої сили, плодючості, самотності; сили характеру, безсмертя. У давнину сосна (соснова шишка) була емблемою Серапіса (Єгипет), Зевса, Артеміди, Венери, Юпітера. В Японії сосна символізувала мужність, вірність та стійкість. Шишка цього дерева завдяки своїй формі слугувала також як

фалічний символ, що уособлював чоловічу силу, потенцію.

Сосна – священне дерево друїдів, фрігійців. На початку нашої ери 22 березня римляни зрубували сосну і несли до капища Кібели, щоб богиня зробила землю плодючою, а жінок позбавила бездітності (*Скуратівський В. Березня. – К., 1987. – С. 213*). Слов'яни вважали її оберегом від нечисті, символом безсмертя.

Бузина – у Середньовічній Європі символ чародійництва, магії, сили духів. В Україні усимволізовувала, за даними Г. Булашева, оселю чорта, нечистий кущ. Вірили, що бузину проклято богом тому, що на ній начебто повісився Іуда-зрадник... (*Булашев Г.О. Український народ. – С. 319*).

Липа – у європейській культурі уособлення жіночої грації, краси, щастя. У греків – емблема Бавкіди, подружньої любові (*Купер Дж. Енциклопедія символів. – М., 1995 – С. 82*). В Україні вважали, що липі Господь надав силу відвертати прокляття, які вона приймає «на себе». Тому нібито на ній так багато наростів.

Рута-м'ята – символ очищення, дівочості, цнотливості, відвернення злих духів. У Європі набула значення смутку, горя.

У народній поезії українців це поширений фольклорний символ. Зустрічається в сполученні зі словами м'ята (рута-м'ята), яра (молода), зелена, сувора та ін. Вінок із рuti означав дівування.

Зів'яла рута – символ утраченої цноти. Часто рута символізує розлуку, самотність, нерозділене кохання, гірке життя. В українській літературі образ рuti набрав дещо іншого символічного звучання. Наприклад, у поезії А. Малишка рута символізує Україну, мову, пісню, її одвічне прагнення до волі:

*Зійшла зелена вольна рута
На українському лану.*

Або:

*До своєї мови, що розкута,
Підвела у мудрості чоло.
І тому у пісні пахне рута
І Вкраїні б'ється джерело.*

Чи:

*Мій український
кореню зеленій,*

Моя красуне, рuto забута!

Мальва – символ найдорожчого – любові до рідної землі, до свого народу. «Не було села, а в ньому хати, – пише В. Скуратівський, – де не палахкотіли б під вікнами мальви – ці незрадливі обереги нашої духовної спадщини. Усім, хто вирушав у далеку дорогу, вони нагадували: та земля мила, де мати родила!» (*Скуратівський В. Березня. – К., 1987. – С. 17*).

Конвалія – символ дівочої чистоти, скромності; весни. У християнстві – емблема непорочної Діви Марії і символ пришестя Христа (Дж. Купер). В українській поезії конвалія символізує пробудження природи, цнотливість, дівочість, скромність: «У білих келихах конвалій / Осаяні перла гомонять».

За даними професора С. Килимника, у XVIII–XIX ст. існували й інші ботанічні символи: шалвія (шавлія) «образ туги», бузок – «емблема втіхи молодого родинного життя», материнка – «емблема материнської любові та здоров'я дітей»; чебрець – (Богородична трава) – «спокій родини та здоров'я дітей»; півонії – «розквіт дівочої краси, зрілості»; братки польові – «символ убереження від кохання близьких по крові»; розмай-вітер – «символ забуття, безнадії, розлуки».

Г. Потапенко

Братська могила – символ (*див. Символ*) непохитної добрести й військової честі.

Братська могила – місце поховання двох чи групи людей, які загинули в один час під час бойових дій, масових репресій чи померли в один час від епідемій, голоду, хвороб, природних, соціальних, техногенних катастроф, у загальній могилі з загальним надгробком. У переважній більшості братських могил відсутні окремі могили й індивідуальні надгробки. Такі об'єкти мають власний номер і позначаються на картах. Дані про осіб, які поховані в братських могилах, як правило, невідомі. Поховання поділяються на цивільні й військові. В умовах війни (*див. Війна*), коли у більшості людей в районі бойових дій ослаблений імунітет і основним джерелом води

(*див. Вода*) є відкриті джерела, швидке поховання трупів загинувших воїнів має важливе значення для запобігання поширенню інфекційних захворювань серед військовослужбовців і мирного населення. Братські могили з медичної точки зору є «санітарними похованнями». Під час бойових дій дуже актуальним було поховання загинувших верхових і гужових коней (*див. Кінь*), інших тяглових тварин, що вимагало організації скотомогильників.

У давнину колективні поховання називали скудельницями (скудельня – назва цвинтаря чи кладовища, що походила від євангельської оповіді, за якою першосвященники, одержавши повернуті Іудею 30 сребренників, купили «село скудельниче в погребение странным» (*Мф. 27:6–7*)). Для них, зазвичай, відводилися місця, з яких для господарських потреб (гончарства) була вибрана глина і таким чином утворювалися великі ями. Тут здебільшого здійснювали поховання подорожніх, жебраків, іногородців і померлих від епідемій. Так, на території Афін археологи відкрили братську могилу V ст. до н. е., у якій були поховані померлі від епідемії чуми. Подібні поховання відомі на території всієї Європи, яка протягом двох тисячоліть пережила кілька пандемій та епідемій інфекційних хвороб (чуми, віспи, холери, тифу).

Найдавніша братська могила на пострадянському просторі знайдена на території Старого Симонова монастиря в Москві, де були виявлені кубічні метри людських останків. Черепи похованих, на думку експертів, належали молодим здоровим людям, одяг і які-небудь предмети не збереглися. Проведені необхідні аналізи дозволили припустити, що це місце масового поховання воїнів, які загинули під час Куликовської битви (1380 р.).

У XIX–XX ст. на місці деяких колективних поховань стали споруджувати пам'ятники, створювати меморіальні комплекси. Відомі такі випадки створення братських могил – пам'ятних місць: на Бородінському полі знаходиться декілька братських могил загиблих у Бородінській битві (1812 р.); на Марсовому полі (Санкт-Петербург) в братській могилі поховані жертви Лютневої революції 1917 р.; сотні тисяч загиблих під час блокади Ленінграда (1941–1944 рр.) поховані на Піскарьовському меморіальному кладовищі; багато жертв землетрусу в Спітаку (Вірменія, 1988 р.) поховані в братських могилах.

Територія України (*див. Україна*) неодноразово зазнавала військових набігів, ставала ареною бойових дій у багатьох війнах, тому братські могили зустрічаються тут часто. Найдавнішими ідентифікованими похованнями є козацькі могили

XVI–XVII ст. На Черкащині є братська могила козаків і мирних жителів, які загинули від рук турецьких загарбників у XVII ст. Найбільш відомим є Національний історико-меморіальний заповідник «Поле Берестецької битви» («Козацькі могили») – комплекс пам'яток у селі Пляшева Рівненської області, як місце вшанування пам'яті тисяч козаків і селян, що брали участь у Берестецькій битві 1651 р. під час національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького.

Світові війни і громадянські протистояння XX ст. залишили на території України тисячі братських могил. У Києві, зокрема, на Аскольдовій могилі у лютому 1918 р. поховали червоногвардійців, котрі захоплювали місто; у березні 1918 р. – українських юнаків, що загинули під Крутами, обороняючи Київ від більшовицьких військ; пізніше – петлюрівських козаків.

У Львові Личаківський некрополь став братською могилою для солдатів багатьох воєн і борців за незалежність своїх народів. Найвідомішим є меморіал «Львівські орлята», навколо відкриття якого розгорілися довгі суперечки між львівськими владою й польською стороною. «Орлята» – молоді поляки, які загинули в листопаді 1918 р. під час боїв за Львів між польськими загонами та українськими солдатами. За радянських часів поховання польських солдатів, що загинули

в боях з українськими і радянськими військами 1918–1920 рр., було практично повністю знищене. Нині відновлені рівні ряди хрестів військових поховань – сучасний антивійськовий пам'ятник, що закликає до мирного врегулювання будь-яких конфліктів.

Поряд із «Львівськими орлятами» знаходиться меморіал, зведений в середині 90-х рр. ХХ ст. на згадку про загиблих воїнів Української Галицької Армії, а також патріотів, загиблих у боротьбі за незалежність України. У братській могилі на полі № 82 кладовища покоїться прах безневинних жертв сталінських репресій, замучених катами комісаріату внутрішніх справ СРСР.

У Биківнянському лісі біля Києва знаходиться найбільше в Україні місце поховання жертв масових політичних репресій. Тут був об'єкт спеціального призначення НКВС, де у кінці 1930-х – в 1940-х рр. відбувалися масові захоронення розстріляних і закатованих. За даними науковців, у Биківнянському лісі покоїться понад 100 тис. репресованих комуністичною владою.

У багатьох населених пунктах України є масові поховання жертв Голодомору (*див. Голодомор*) 1932–1933 рр. За радянських часів про них не можна було згадувати і лише в незалежній Україні на цих братських могилах були встановлені пам'ятні хрести (*див. Хрест*).

Багато братських могил з'явилося на території України

за роки нацистської окупації (1941–1944 рр.). Це масові поховання в'язнів концтаборів (наприклад, Янівського у Львові), жертв масових розстрілів мирних громадян, євреїв, учасників Руху Опору. Бабин Яр у Києві став велетенською братською могилою – символом злочинів нацистів на українській землі. Можна стверджувати, що своя трагедія Бабиного Яру відбулася в усіх містах України.

Велика кількість військових братських могил з'явилася в роки Першої й Другої світових воєн. Могили часів Першої світової війни протягом десятиліть перебували у запустінні й забутті. Лише останнім часом із формуванням стійкого інтересу до історії власного народу в Україні, здебільшого зусиллями громадськості, встановлюються, відновлюються й меморіалізуються поховання воїнів армій різних держав – учасниць Першої світової війни.

Після закінчення Другої світової війни на території СРСР і в країнах Східної Європи була проведена велика кампанія з укрупнення військових поховань, що супроводжувалося перенесенням останків з одиночних і невеликих братських могил у великі братські поховання. На жаль, цей процес не обійшовся без перекручень і плутанини. Частково це було зумовлено особливостями здійснення поховань в умовах бойових дій: швидкий

відступ чи наступ військової частини, відсутність похоронних команд, оточення й загибель майже всіх бійців; частково – ідеологією та політикою зневажливого ставлення радянських партійних органів до життя (і смерті) людини: поховання загиблих бійців штрафних рот і батальйонів здебільшого взагалі не фіксувалися; місця поховань воїнів УПА цілеспрямовано піддавалися забуттю; під час кампанії перепоховань чиновники більше дбали про позитивні звіти, ніж про реальне встановлення всіх місць загибелі та поховань радянських бійців і військовополонених. І все ж, більшість даних поховань отримало порядковий номер, паспорт, і за допомогою військкоматів і місцевих органів влади, були встановлені імена загиблих воїнів, хоч і далеко не всіх. У 1960–70-х рр. майже в кожному населеному пункті України з'явилися меморіальні комплекси, пам'ятники чи меморіальні дошки на братських могилах воїнів, які загинули в боях 1941–1944 рр. За традицією, військовослужбовці зобов'язані були віддавати честь братським могилам загиблих воїнів. Біля братської могили прийнято зупинятися й помовчати хвилину, вшанувавши пам'ять про трагедію війни.

У 1964 р. В. Висоцький написав відому пісню (*див. Пісня*) «На братских могилах не ставят

крестов» для вистави «Павшие и живые»:

*На братских могилах
не ставят крестов,
И вдовы на них не рыдают,
К ним кто-то приносит
букеты цветов,
И Вечный огонь зажигают.
Здесь раньше вставала
земля на дыбы,
А нынче – гранитные плиты.
Здесь нет ни одной
персональной судьбы –
Все судьбы в единую слиты.
А в Вечном огне виден
вспыхнувший танк,
Горящие русские хаты,
Горящий Смоленск
и горящий рейхстаг,
Горящее сердце солдата.
У братских могил
нет заплаканных вдов –
Сюда ходят люди покрепче.
На братских могилах
не ставят крестов,
Но разве от этого легче?...*

Тривалий час після закінчення Другої світової війни, коли ще живою була переважна більшість ветеранів, матерів (*див. Мати*) і вдів загиблих, в українських селах незмінною сумною традицією залишалося поминання загиблих. Після традиційних офіційних заходів до Дня Перемоги (9 травня) українські родини біля братських могил влаштували справжні поминки-гризни – на простелених на зеленій траві (*див. Трава*) рушниках (*див. Рушник*) розставляли їжу, напої й у тихій

розмові згадували тих, хто не повернувся до рідної домівки.

Проте й досі в лісах і на полях країни перебувають останки солдат і офіцерів, які загинули у боях Другої світової війни. Нині в Україні працює чимало пошукових загонів, частина з яких об'єдналася напередодні сімдесятої річниці початку Великої Вітчизняної війни у Всеукраїнське громадське об'єднання пошукових організацій Союз «Народна пам'ять». Метою об'єднання є боротьба з нелегальними копачами, вимога ухвалення законів про пошукову діяльність і регіональних програм із пошуку й вшанування полеглих воїнів. Знайдені останки підхоронюються в братських могилах із відповідними почесностями, особи деяких із них вдається ідентифікувати. На території західних областей України відновлюються та вшановуються братські могили Січових стрільців, воїнів УПА. Усього в Україні нараховується більше 28 тисяч братських могил.

Вона стоїть
одна на видноколі,
Стоїть самотньо,
змучена й сумна,
Схиливши голову
з пошаною до долі,
Пророчі в землю
промовля слова:
– О, земле рідна,
мати й берегиня!
О земле рідна,
прихисток добра!

Не допусти воєнних дій
віднині!
Хай мир освітлює
дітей твоїх життя!
Вона стоїть, як символ,
ніби згадка, –
Німа печаль завмерла на чолі!
Мабуть, що втомлена
життям солдатка
В руках леліє квіти польові!
О, скільки їх таких
на Україні,
В печалі схилених,
гранітом закарбованих,
Вони були терплячі і донині
Чекають віддано,
солдат давно похованих!

*(Алеха. На братській могилі.
[Електронний ресурс]. – Режим
доступу: <http://www.poetryclub.com.ua/>).*

Б. Дем'яненко, В. Дем'яненко

Будівельної жертви символіка – див. Хата.

Бузина – куц-тотем, символ нечистого, пов'язаного із чортом, місця, що має велику магічну силу впливу переважно негативного характеру.

«Бузина – диявольське творіння: її посадив чорт і тепер постійно сидить під нею, а тому її ніколи не викопують із корінням, щоб не дразнити диявола, а залишають рости, де б вона не була.

Нічого не можна будувати на тому місці, де є старий корч: це місце – схованка чорта. Це місце нещасливе: як поставити хату, то господарі або діти будуть

слабувати і мерти, а як на худобу, то худоба буде здихати і не буде вестися.

Якщо бузина є в городі або на полі і не можна її позбутися, то треба помастити сапу свяченим салом і висапати.

Ні викопувати, ні викидати бузину не можна, бо зведе руки й ноги.

Під бузиною не можна сідати чи лежати, бо може скрутити цю людину» (*Дмитренко М. Народні повір'я. – К., 1994. – С. 28*).

За народними уявленнями, бузина може приймати на себе людські хвороби, а тому до бузини ставилися з повагою, молилися: «Бузино! Послав мене Дажбог до тебе, аби ти взяла на себе мою недугу» (*Плачинда С. Словник давньоукраїнської міфології. – К., 1993. – С. 15*).

М. Дмитренко

Бузок – див. Ботанічна символіка.

Булава – символ влади в багатьох народів, у тому числі українського, вислів «боротьба за булаву» в козацькому середовищі означав політичну, а часом і збройну, боротьбу за найвищу владу в Україні, за гетьманську посаду.

Булава (з праслов'янського – гуля, грудка) – холодна зброя ударно-роздроблювальної дії з дерев'яною чи металевою ручкою і кулеподібною головкою, що становить ударну частину,

часто із шипами. Розрізняють звичайну булаву і шестиперу або пернач, до голови якої приварювалися кромки. Довжина булави – близько 50–80 см. На думку дослідників булава є еволюційним розвитком палиці. Перші булави з'явилися в період неоліту і мали кам'яну головку, а з бронзового віку головка стає металева у вигляді кулі, восьмигранника або груші. Ця зброя використовувалася на далекому Сході, зокрема, відігравала сакрально-репрезентативну роль, у античному світі вона використовувалася мало. У римлян булава (клава) з'явилася в II ст., в період середньовіччя вона існувала на мусульманському Сході, в Західній Європі з'явилася в XIII ст., на Русі була поширена в XIII–XVII ст.

Булава, отримавши широкое розповсюдження в багатьох країнах у XIII–XVII ст., із зброї поступово перетворилася на символ влади в багатьох народів. Відтак змінилася форма і матеріал, з якого виготовляли церемоніальні булави. До середини XVII ст. з'явилися булави з голівкою з міді, срібла, золота, нефриту, слонової кістки, оздоблені дорогоцінним камінням. Окремі з них стали зразками ювелірного мистецтва. Такою, наприклад, є парадна турецька булава XVII ст. (зберігається в Оружейній Палаті Московського Кремля). Її ударна частина виготовлена з цільного шматка нефриту, інкрустована

золотим дротом і кастами з яхонту. Вінчає голівку великий смарагд. Руків'я дерев'яне, оздоблене золотом, дорогоцінним камінням й кольоровою емаллю (*Гайдук С. «Коли були ми козаками...» // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://iskra.kiev.ua/iskra.html?act=article&id=5698>*).

Завдяки своїй формі булава завжди символізувала мужність власника, єдність його громадянської, військової й сакрально-магічної сутності. У XVI–XVIII ст. досить широко використовувалася в Польщі, Туреччині та деяких інших країнах (служувала символом влади і гідності в турецьких пашів, польських і українських гетьманів). В Україні за часів козаччини булава була символом влади кошових отаманів Запорозької Січі та гетьманів. Кулі таких булав виготовляли із срібла, золота і прикрашали коштовним камінням, буквами та гербами. Держаки робили з металу чи дерева, зокрема, горіха або іншої твердої породи. Часто булави оздоблювалися написами, прізвищем або вензелем власника, гербом, або цитатою з Біблії. Більшість українських гетьманів мали булави без шипів, з шипами булави мали Б. Хмельницький та І. Мазепа. Булава урочисто вручалася кожному новообраному гетьманові представниками козацької старшини. Разом з булавою йому передавали рангові маєтності «на булаву» з правом на прибутки від них.

Українські гетьмани одержували булаву і в дар від інших держав як визнання їхньої влади і заслуг. Зокрема, Б. Хмельницькому були подаровані булави від польського короля, турецького султана, московського царя. Відповідальність за збереження булави покладалася на генерального осавула. Останнім гетьманом України «з булавою» був П. Скоропадський (1918) (*Булава // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://leksika.com.ua/10811007/legal/bulava>*). Полковники українських козацьких полків одержували менші за розміром булави, так звані перначі або шестопери.

Символічне використання булави збереглося до сучасності, зокрема, в козаків до початку XX ст. булава використовувалася як приналежність станичних і селищних отаманів. У XX ст. вона служила знаком відзнаки Маршалів Польщі. З періоду президентства Леоніда Кучми булава стала офіційним символом президентської влади в Україні. Сучасна булава Президента України виготовлена з позолоченого срібла, руків'я і верхівка прикрашені декоративним орнаментом і оздоблені коштовним камінням (її вага 750 г). Футляр до неї виготовлений з червоного дерева, прикрашений рельєфним зображенням малого Державного Герба України з жовтого металу. Президентська булава засвідчує спадкоємність багатотисячолітніх історичних тради-

цій українського державотворення. Складається вона з двох порожнених частин: рукоятки і так званого яблука, прикрашеного золотими орнаментальними медальйонами й увінчаного золотим стилізованим вінцем, оздобленим каменями й емаллю. Згідно з традицією, на ній 64 каменя (смарагди і гранати) в складній золотій оправі. У булаву заховано тригранний стилет з булатної сталі з вигравіюваним позолотою латинським девізом «OMNIA REVERTUTUR» («Все повертається»). Стилет з булави витягується за допомогою кнопки, прикрашеної якутським смарагдом. Зберігається булава в різьбленій скриньці з червоного дерева. Ложемент – з пурпурного оксамиту (*Гайдук С. «Коли були ми козаками...» ...*).

В українському суспільстві доби незалежності булава також набула подарунково-сувенірного значення, що пов'язує нас із козацьким минулим та несе національний колорит. Дерев'яні булави, з усім розмаїттям форм, орнаменталізації й оформлення, в Україні стали поширеною формою презенту офіційним особам та керівникам різного рангу, зберігаючи в собі владну символіку.

О. Таранон

Бур'ян – див. Прози символіка.

Бур'яни: кропива, очерет, осот, полин, кукіль, будяк, купина.

Образи бур'янів використовуються для алегоричного

відображення межі, пустки, занепаду, запустіння, ледачкватості, безгосподарності, нужденного життя, безпросвітних злиднів; **кропива** – символ ледачкватості господаря, втрачених надій, блудного, розпусного життя, позашлюбних дітей, уособлює агресивних, колючих людей, зла, пекучості, запустіння, нецензурних висловлювань; **очерет** – слабкості, ламкості, непостійності, вислів *зміряти очеретиною* – алегоричне побажання смерті; **осот** – влізливість, агресивність, приховану підступність, шкідливість, неврожай, пристанище нечистої сили; у різдвяних та великодніх віршах XVII–XVIII ст. заросла осотом земля символізувала зло, ворожнечу й пристанище вигнанців, а позбавлена буряну – перемогу життя над смертю, добра над злом, торжество Різдва і Воскресіння; **полин** – нечесність, людські пороки, непрохану нав'язливість, невдалий шлюб, немилого, скорботу, горе, неврожай, хворобу; **кукіль** – бідності, шкідливих людей, співіснування добра і зла, селянина-простака (смерда), в Біблії символізує розплату за неправедний шлях без Бога; **будяк** алегоричний образ пихатої, зневажливої та самовпевненої людини; а **купина** символізує нетлінність Матері Божої.

За народними віруваннями трави, хлібні злаки, городину і квіти насадив Господь, а бур'ян, реп'яхи, усі гіркі й вонючі трави – лукавий, щоб люди кололись

ними, чхали, лаялись і грішили (Г. Булашев «Народ у своїх легендах релігійних поглядах та віруваннях» (1992). Бур'ян символізує нужденне життя, безпросвітні злидні: «Я вік прожив на злих лободах», «Ото ласа їда – з часником лобода». Про це йдеться у народній пісні:

*«Там усе дівки да убогії,
Кроять рушнички
із кропивочки».*

У багатьох культурах бур'ян символізує ледарство, безгосподарність: «Де волошки, там хліба трошки», «Зародив дрсен – не буде кросен», «Дівки, не прядіть: виросте лопух – буде сорочка і фартух». Бур'яни процвітають на території, яка не обробляється, вони є символічною межею між культурним та диким полем. У роботі «Символіка межових рослин» (2005) Л.В. Мовчун переконливо доводить, що поширення бур'янів сприймається як відчуження території, перехід її на «той бік». І навпаки, на обжитій території, де люди ходять, там трава не росте. Бур'ян символізує пустку, занепад, загибель: «Вже мое рукмесло бур'яном поросло»; «Де полягла козацька голова думлива, виріс там будяк колючий і глуха кропива» (*Леся Українка*), «Село навік замовкло, онімло і кропивою поросло» (*Т. Шевченко*);

*«...заснула Вкраїна,
Бур'яном укрилась,
цвіллю зацвіла,
В калюжі, в болоті
серце прогноїла*

І в дупло холодне
гадюк напустила,
А дітям надію в степу оддала.
А надію вітер по полю розвіяв,
Хвиля морем рознесла».

(Шевченко Т.Г. Чигирине, Чигирине // Кобзар. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2008. – С. 142).

Густі зарості кропиви в Біблії – символ безгосподарності, запустіння, ледачкуватості господаря: «Я проходив край поля людини лінивої та край виноградника недоумкуватого, – і ось все воно позаростало терням, кропивою покрита поверхня його...» (*Книга приповістей Соломонових, 24, 31*). Важко сказати, які рослини мають на увазі, вживаючи в Біблії термін терня. Але, безсумнівно, це бур'яни, що символізують вінець безгосподарності й запустіння. У Книзі приповістей Соломонових для характеристики поля ледачої людини використовують вислів «Все воно позаростало терням» (*Книга приповістей Соломонових 24, 31*). Лукавим людям не минути опустошіння: «Тернина й пастки на дорозі лукавого, а хто стереже свою душу, відійде далеко від них» (*Книга приповістей Соломонових, 22, 5*).

У народному фольклорі кропива символізує зло, пекучість, запустіння, нецензурні висловлювання: «Злое с'мя крапива: не сварись (т)ь изь него пива!», «Узнаєшь ч'ємь крапива пахнет», «С'ь нимь водиться, что

въ крапиву садиться», «Хороша слобода, да крапивою поросла», «Это крапивное зелье!» (нецензурні вислови) (*Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка / В. Даль. – М.: Гос. изд. иностр. и нац. словарей, 1956. – Т. 2: И-О. – С. 185*).

Образами колючих кущів терену у народній пісенній творчості передавали запустіння, тугу за матір'ю, інші аспекти сімейного та родинного життя:

*«Ой, давно вже,
давно я в ньєнки була,
Та не так же давно –
уже тры года.
Уже ж моя стежка
терном заросла:
Ой, терном же терном
ще й шепишною,
Де я походьла
ще й дивчыною.
Ой, терном же, терном,
матерынкою,
Де я походьла из матинкою.
А як исхочу,
терен потопчу...»*

(*Милорадович В.П. Житєбытє лубенского крестьянина / В.П. Милорадович // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К. – Либідь. – 1992. – С. 328*)

З точки зору Л.В. Мовчун кропива в широкому сенсі символізує втрачені надії, неможливість повернути щось утрачене, знову поїхати чи прийти на якесь місце або досягти бажаної мети: «Дорога (стежка) кропивою поросла». Жалка кропива з колючим

стеблом та листям вважалася рослиною потойбічного світу: «У кропиви нечистий водиться». За народними переказами кропиву посіяв чорт, щоб люди ужалилися нею і проклинали Господа. Натомість Бог прокляв цей бур'ян (*Г. Булашев «Народ у своїх легендах релігійних поглядах та віруваннях», 1992*). Серед народних назв кропиви досить поширеними є: жала, жалива, жаливуха, жало трав'яне, жигавка, жигалка, жилуха, колоча трава, кропива жигальна, кропива кусюча, кропива пекуча, кусачка, пекучка та ін. Кропива уособлює агресивних, беззупинно-колючих людей: «З ним водиться», «Жалиться, як кропива, а колеться, як їжак», «Якби на кропиву не мороз, вона б усіх людей пожалила» та засіб покарання: «Ти визнаєш чим кропива пахне!».

У слов'янській культурі кропива – символ блудного, розпусного життя: «Брати шлюб у кропиви». Одне із значень лексем *крапивник* (рос.), *pokrzywnik* (пол.), *kořivník* (чес.) – «нагуляна, позашлюбна дитина, байстра». Кропиву та інші бур'яни люди не висівають, вони самосійні і заносяться на поля не відомо звідки. Тому в образливому народному терміні *самосійна дитина* «нешлюбна дитина; дитина у якої невідомий для громади батько» відбулося зближення його семантики з самосійним бур'яном. У «Словнику української мови»

(1970–1980) та ін. джерелах термін *кропив'яне сім'я* трактується як «зневажливо застаріле прізвисько чиновників, канцеляристів, які брали хабарі», за словником В. Даля – «*крапивное сѣмя* «ярыжки, приказные крючки», *крапивное зелье* «брань» (с. 185). З нашої точки зору *кропив'яне сім'я* має ще одне значення: «нагуляна дитина, або позашлюбна насінина», водночас необхідно дослідити цей взаємозв'язок ґрунтовніше. Вислів: «*Кинуті в кропиву діти*» символізує безталанне дитинство через сирітство, нестатки сім'ї, або матерів-зозуль чи батьків-гультяїв. Фразеологізм: «*Ховається, як зозулька по кропиві*» поєднує символічне значення образу зозулі – матері-підкидовки з кропивою – місце де блудять розпусні матері і залишають дітей напризволяще. Це твердження легко прочитується у народних піснях:

*«А вже козак
пшениченьку косить,
А дівчина
дитину виносить: –
Ой на тобі, козаче, дитину:
Як не візьмеш –
в кропиву закину
Покину дитину в кропивину,
А сама піду
гулять на Вкраїну.
Ой як тій дитині
в кропивині,
То так мені
гулять на Вкраїні».*

Очерет – символ слабкості, ламкості, непостійності. «Тепер

ще ти надієшся собі опертися на оту поламану очеретину, на Єгипет, що, коли хто спирається на неї, то вона входить у долоню йому і продірявлює» (*Друга книга царів 18, 21*). Так підкреслюється безсилля фараона. Вислів «надломлена очеретина» вживається для означення слабкості віри, надломленості характеру. Водночас у народній медицині перепаленим порошком цвіту очерету (його називали *куницею*) лікували рани.

Очерет використовували, як засіб для вимірювання довжини або зросту покійника, для виготовлення труни. Завдяки цьому виник народний прокльон: «Щоб тебе очеретиною зміряли!» (*Б. Грінченко «Словник української мови», 1909*). Вважали, що ним заволодів диявол, хоч і насаджений він був Господом. Болотяною чортовою травою (очеретом) заросла дорога до пекла. Очерет в народній пісні порівнюють з незграбним та невпевненим парубком:

*«Ой сухий очерет
та лепехуватий:
Чи ти ж мене не пізнав
та прибрехуватий».*

Бур'яни є уособленням межі між окультуреною і дикою ойкуменою, рубежем між безпечним та необжитим простором. Осот та очерет в народній уяві символізують пристанище нечистої сили: «Чорт сидить в очереті та полохає жабів». Осот уособлює агресивність:

«Дай волю осоту, и огурцов на бѣломъ свѣте не станеть». Темні сили активізуються вночі і в утаємничених місцях, а осот символізує приховану підступність: «Чертополохъ да осоть отъ сосѣда къ сосѣду подь тыномъ пробираются» (В. Даль «Толковый словарь в четырех томах», 1989, с. 702). Схожі за сюжетами легенди та перекази про виникнення осоту, куколю та ін. бур'янів записали Н. Вербицький, М. Драгоманов, Г. Булашев та ін. Зокрема у словнику-довіднику «Слов'янський світ» щодо походження осоту розглянута така легенда: «Ніби випитав чорт у чоловіка, що той сіє овес і сам випросив у Бога зерно. Швидко біг і повторював: «Овес, овес!» А святий Петро упевнив Господа, що те зілля людям потрібніше, а нечистій сили воно ні до чого. Перестрів він чорта, гримнув: «Таке, що як його вимовляти, воно сичить!» Петро йому: «Може осот?» «Осот, осот!» – засичав сатана та й подався. Отож і називають осот – *чортова трава, відьмине зілля*» («Слов'янський світ», 2008. – С. 420). Осот є символом влізливості, шкідливості, невроту: «Вчасно не виполеш – осот потім не вибереш», «Пусти осот в огород – огірків не буде».

У різдвяних та великодніх віршах XVII–XVIII ст. заросла осотом земля символізувала зло, ворожнечу й пристанище вигнанців, а позбавлена буряну –

перемогу життя над смертю, добра над злом, торжество Різдва і Воскресіння:

*«Земля, которая тернье
и осет плодила,
Тая нынѣ хлѣб небесный
буйно зродила,
Земля, которая вену
пляцом была до бою,
Тая ся стала кгрунтот
въчного покою,
Земля, которая мѣстцем
была для вигнанцов,
Тая способна ест для
небесных мешканцов.*

*И которая предѣ тым
завше ворогована,
Тая юж покоем въчным
варована.*

*О диво, правда, якъ солнце,
на землю взышла,*

*И справедливость засѣ зъ
неба на землю пришла»»*

(Б. Крива «Різдвяні та великодні вірші в українській поезії XVII–XVIII ст. // Записки наукового товариства імені Т.Г. Шевченка, Львів, 1990. – С. 35).

У нас поширений полин гіркий, який містить гіркі речовини – ефірні олії. Тому в Біблії «полин» поєднується із символом «отрута». «...Щоб не був серед нас корінь, що вирощує їдъ та полин...» (Друга книга царів 29, 17). Безчесність, людські пороки та їх наслідки гіркі, як полин. Грішні люди зазнають кари Господньої полином. А Господь відказав: «За те, що вони покинули Закона мого, що Я дав перед ними, і не слухалися Мого голосу і не ходи-

ли за ним, за законом... Я їх, цей народ, полином нагодую й водою із жовцю напою!» (*Книга пророка Єремії, 9. 13–14*).

Полин символізує скорботу, горе, неврожай, хворобу. Так, в газеті «Пологівські вісті» (2012 р.) Пологівського р-ну Запорізької обл. вміщено звіт про вечір пам'яті до скорботної дати – Чорнобильської катастрофи «Полин-сльозою омивається душа», а напередодні 27-ї річниці цієї трагедії (2013 р.) в Близнюківській районній бібліотеці Харківської обл. для дітей відбувся урок скорботи «І впала зірка Полин». За існуючим повір'ям полин веде до неврожаю: «Якщо на полях поганий буде», а коли він присниться – буде хвороба: «Коли уві сні полин їсти або пити з настоянкою, то хвороба важка тебе здолає». Ця рослина символізує душевні муки, родинний розлад: «Чужа жінка лебідка, а своя – полин гіркий», «Батькового хліба не хочеться, батьків хліб полином пахне», «Вона її напувала гірким полином»; гіркоту, невдалий шлюб та немілого: «Слово, як мед, а робота – полин», «Ой в нелюба гірка губа, ще й гірша полиночку», «Воліла б я гіркий полин їсти, як з тобою на посаді сісти», «Лучче мені, мати, гіркий полин їсти, Аніж мені, мати, із нелюбом сісти»; непрохану нав'язливість: «Не я польнь-траву садила, сама окаянная уродилась!»; водночас

існує повір'я: «Полин оберігає від русалок, відьом та іншої нечистої сили».

Водночас на свята Івана Купала з ранку дівчата йшли в поле чи ліс збирати трави і квіти. З квітів і трав дівчата плели купальські вінки, а в них мав бути полин. Крім цього весь цей день під пахвою потрібно було носити гілочку полину, як оберег від русалок та відьм. (*Маркевич Н.А. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К. : Либідь. – 1992. – С. 59*).

У весільних обрядових піснях кукіль – символ бідності:

*«Гадали посли ночувати,
Чим ми их будемо годувати?
Злапаем сову в стодоли,
Зваримо им в росолі.
Чим ми им будем солити?
Чим ми им будем перчити?
Е много куколю на полю,
Е много полину по селу;
Куколем будем солити,
Полинем перчити».*

(*Чубинський П. Мудрість віків. – К: Мистецтво, 1995. – Т. 2. – С. 115*).

Кукіль в Біблії символізує розплату за несправедний шлях без Бога: «Якщо збочує крок мій з дороги, і за очима моїми пішло моє серце, і до рук моїх нечисть прилипла, – то нехай сію я а їсть інший...»; «то замість пшениці хай виросте терен, а замість ячменю – кукіль!» (*Книга Йова, 31. 7–8; 40*). У житті

протилежності живуть парами, поряд зустрічаються добро і зло, гарне й погане. Кукіль у цих парах протилежностей символізує зло й погане: «Ой стану я, стану на нивці пшеницею...А я біля тебе буйним кукільчиком», «У кожному житті буває кукіль». Цей бур'ян росте на окраїнах полів й символізує межу, нечисте і шкідливе. Тому у народних побажаннях просили життя без куколю: «Вроди, Боже, жито-пшеницю, всяку пашницю, без куколю». На Різдваїні свята посівальники бажали: «На щастя, на здоров'я, на нове лито! Роды, Боже, жыто, пшеницю и всяку пашныцю, без куколю, без метлыци, а нам дайте по палыныци! Будьте здоровы, з Новым роком!» (*Маркевич Н.А, там само.* – С. 52).

Перед весіллям в суботу зранку (дівич-вечір) наречена ходила по селу і збирала дружок. Затим дружки співали про наказ матері доносити вінок з куколю до вечері і віддати його подругам:

«Ой, ходыла Марусенька
по полю,

Ой, тисныи юлонки, тисныи;
Да плела винок з куколю
Да просыла матыньки
просьбою.

Ой, хоть просы, доненьку,
не просы,
До ввечері дружечкам отдасы»
(*Маркевич Н.А, там само.* – С. 129).

Здавна поля, вражені куколем, у народі називали *чор-*

товою нивою, бо вважали, що: «сам лукавий засіває це зілля». Їх порівнювали із хворими висипаннями на шкірі, тому кукіль нарекли – *струпадкою*. Кукіль символізує шкідливих людей, яких так і називали. Його насіння та всі частки рослини отруйні й викликають загальне збудження, судоми у людей і тварин. Тому виникло уявлення нібито з нього сатана виготовив перший збуджувальний напій – горілку, а кукіль отримав народну назву *дурійка*. За словником В. Даля кукіль – алегоричний образ селянина-простака (смерда) «Смердь – что куколь; сверху сѣрь, а нутром бѣль»

Будяк у байці Л. Глібова «Будяк і васильки» алегоричний образ пихатої, зневажливої та самовпевненої людини. Він похвалявся василькам, що вищий за всіх, не боїться косаря та ще й шпигнув чоловіка. Будяк забув, що гріх пишатися та інших зневажати, а треба пам'ятати: – Хто вище лізе, той дужче падає:

«– Косар?

*Нехай лиш вражий біс
Поткне свій простий ніс,
То й знатиме –
варене чи печене:*

*На те колючки є у мене! –
Іде косар і, може б,
проминує –*

*Будяк його колючками
шпигнув.*

*Розсердився козак –
і замахнув косою...*

*Пропала чвань
з дурною головою!»*

*(Глібов Л. Будяк і васильки /
Л. Глібов // Твори. – К.: Дніпро,
1964. – С. 169–170)*

За іншою байкою «Фіалка й бур'ян» якщо терпіти бур'ян, або заводити з ним панібратство – це закінчиться плачевно. Бур'ян тут – алегоричний образ смертельно небезпечного і агресивного сусіда:

«Веселая весна була:

*Зазеленів вишневенький
садочок;*

Пахучая Фіалка розцвіла

І звеселила свій куточок.

Десь взявсь Бур'ян,

насіявся кругом

І квітку бідную

понівечив він дуже»

Молода Фіалка, яка була сусідкою бур'яну, від коси розсердженого господаря впала разом з ним. Автор мораль байки бачить у тому, що погане панібратство шкодить, а доброго нінащо зводить (*Глібов Л. Фіалка*

й Бур'ян / Л. Глібов // Твори. – К.: Дніпро, 1964. – С. 189).

Слово *купина* вживається на позначення бугруватої поверхні мочару, сінокоосу тощо і походить від слова *купа*. Зачепившись за купину косарі інколи ламали коси. Тому купина на сінокісному лузі була небажаною аналогією бур'яну на полі. Фразеологічна одиниця *неопалима купина* з античних часів символізує безсмертя народу. У книзі «Библейская энциклопедия» купиною називають терновий кущ, який був біля м. Хорива, горів, але не згорав. У ньому з'явився Мойсеєві Ангел Господній. Кущ, що горить і не згорає, прообразував Матір Божу, яка була нетлінною і за втіленням, і за народженням від неї Сина Божого. На думку тлумачів Св. Писання, описаний терновий кущ належав до одного з видів мімоз чи акацій, а в ботаніці купина – лісова трав'яниста рослина з білими квітами, схожа на конвалію.

В. Куйбіда

В

Вареники – символ національної української кухні; продовження роду; у язичників – символ Місяця (Дідуха); у фольклорі, літературі – достатку; поминання померлих.

На думку О.П. Знойка, українські ліплені пироги та вареники протягом тисячоліть були в язичників ритуальною стравою, присвяченою божеству неба Місяцю. Вони пов'язувалися «з астральним люнарним культом небесного вогню й води» (*Знойко О.П. Міфи Київської землі та події стародавні. – К., 1989. – С. 101–102*).

У повсякденному меню українського селянина XIX–XX ст. вареники зустрічалися нечасто. Зате вони були «окрасою недільного і святкового столу. Вареники входили до складу урочистих трапез (весілля, хрестини, гостини, храмові свята), їх варили на толоку й обжинки» (*Українська минувшина. – К., 1993. – С. 83*).

Вареники у фольклорі символізували достаток («Плаває, як вареник у маслі»), надзвичайно смачну страву («Вареники непогані – Вареники у сметані»).

Я. Потапенко

Васильки (зілля Василья) – символ святості, чистоти, привітності та чемності; хлоп'ячої краси й добра.

Васильки – запашна лікувальна трава із синіми квіточками, сильним стійким запахом. Колись в Україні селяни розводили їх біля своїх осель. Васильки мали широке ритуальне застосування: їх кляли за ікони, прикрашали хрести у церквах, святити на Маковія (1 серпня), Спаса (6 серпня). На Трійцю з васильків плели обрядові вінки. На думку етнографів, сакралізація цієї рослини пов'язана з легендами про знайдення хреста Господнього. На місці, де євреї сховали хрест Спасителя, вироста пахуча й цілюща трава, яку в Україні називали «васильки». За іншою легендою, рослина одержала назву «від імені святого Василя Великого, який, начебто, за життя дуже любляв квіти й зелень і завжди прикрашав ними свою келію» (*Г.О. Булашев*).

«Вінки з освячених васильків одягали на голову померлим дівчатам, ці ж квіти кляли в труну» (*Українська минувшина. – К., 1993. – С. 228*).

Васильки інколи були атрибутом весільної обрядовості, ними кропили молодих; із них робили купіль для дітей при хворобах.

У фольклорі, літературі васильки символізують святість, чистоту, красу коханої:

*Та вроди, Боже, трое зіллячок:
Перше зіллячко барвіночок,
Друге зіллячко любисточок,
Третє зіллячко васильочок.*

Або:

*«Без васильків
і без рути спочивайте, діти»
(Т. Шевченко).*

Чи:

*Васильки у полі, васильки у полі,
І у тебе, мила,
васильки з-під вій,
І гаї синіють ген на видноколі,
І синіє щастя у душі моїй.
(В. Сосюра).
Г. Потапенко*

Вдова – символ жіночої самотності, нещасливої долі.

Вдовою називали жінку, у якої помер чоловік. Із цим словом в Україні завжди пов'язують означення, що характеризують страждання, поневір'яння жінки, яка залишилася сам-на-сам із життєвими проблемами, із соціальними негараздами, із гіркотою нерозділеного кохання, пристрасті. Відомий арабський мандрівник XVII ст. Павло Алеппський після подорожі по Україні писав: «Вдів і сиріг у цій країні дуже багато, чоловіків їх повбивано у безперервних війнах...» (*Українські народні думи та*

історичні пісні. – К., 1990. – С. 5). В українській мові досить часто зустрічаються прізвиська, похідні від цього слова: Удовиченко, Удовенко, Вдовичишин.

За свідченнями істориків, громада, особливо сільська, як могла, допомагала вдові: колективно заготовляла для неї дрова в лісі, звільняла від плати громадському пастухові за худобу; єдиного сина не забирали до війська. Вдова користувалася правом голосу на зборах громади. Коли до сім'ї вдови приходив зять, «він ставав головою родини, одержуючи певні права на майно, яке належало батькам дружини» (*Українознавство. – К., 1994. – С. 229*). Побутувало між людьми повір'я, що найбільший гріх – це скривдити вдову та її дітей. Але часом і сама громада порушувала одвічні правила людської моралі. Прикладом може послугувати зміст народних пісень «У неділю, уночі», «Наїхала старшина»:

*Наїхала старшина
До вдовиного двора,
Стала думать і гадать,
Кого в некрути брать.*

Вдова не мала права вичатися вдруге: законодавство та моральні традиції села не дозволяли цього робити. Самітня жінка в темному (найчастіше – у чорному вбранні) викликала потаємний страх у молодих дівчат та їх матерів. Вдову не кликали пекти весільний коровай, молоді на весіллі вважали недоброю прикметою зустріч із вдовою по

дорозі до церкви. Разом з тим, жінка-вдова найчастіше була господинею хати, до якої дівчата та хлопці сходилися на вечорниці. У цьому випадку її називали «вечерничною» або «досвітчаною» матір'ю, «паніматкою». Молодь прислухалася до порад господині, а в певні дні працювала гуртом на користь удовиці: пряла, порядкувала в полі, зносила перед святом для неї борошно, крупи, квасолу, сало, ковбаси і под.

У фольклорі, зокрема в народних піснях, символічним образом вдови є образ перепілки або чайки. У народних прислів'ях визначається міра вдовиного страждання так: краще сім раз горіти, аніж один раз овдовіти.

У народних піснях образ вдови зустрічається досить часто: то це бездушна чарівниця, що розпоряджається чужими долями («Ой уночі із півночі ще кури не піли», «Прийшов Яким до вдівоньки»), то жартівлива красуня, звабниця («Удовицю я любив»), Т. Г. Шевченко значно розширив межі цього символу в українській літературі. У його інтерпретації «безталанною вдовою», «бездітною вдовицею» є Україна, доля українського народу в складі Російської імперії.

Етимологічний словник української мови наводить назву айстр, що є символом «осінньої радості молоді» (*Килимник С. Український рік в народних звичаях в історичному освітленні*. – К., 1994. – С. 356), діалектним словом «вдо-

ва», даючи таке тлумачення: «Назва, очевидно, пояснюється пізнім строком цвітіння айстр, коли вони залишаються ніби самотніми на грядках» (*Етимологічний словник української мови*. – Т. 1. – К.: Наук, думка, 1982. – С. 342).

Л. Кожуховська

Вдячність – символ глибокої любові, пошани до Творця, ближніх, рідних, колег тощо; істинної духовності; християнства радіючого; вихованості, милосердя, толерантності; символ відповіді живого люблячого серця на зроблене йому благодіяння» (*І. Льїн*); відкритої дороги людині до Бога; майбутнього людської цивілізації.

Вдячність – це почуття подяки, готовність віддячити за послугу, допомогу, зроблене добро. Філософ Іван Льїн (*«Путь духовного обновления»*. – М., 2011. – С. 464–465) писав: «Що таке вдячність? Це відповідь живого люблячого серця на зроблене йому благодіяння. Воно відповідає любов'ю на любов, радістю на доброту... Тому найглибший сенс вдячності полягає в тому, що вона відкриває людині шлях до Бога... І майбутнє людства належить саме вдячним серцям».

І далі (*там само*, с. 460) він наголошує: «Сучасне людство не цінує того, що йому дається... Воно цінує не внутрішню силу духу, а зовнішню владу технічну та державну. Воно хоче не творити та здійснювати й удосконалювати,

а володіти, правити і насолоджуватися. І тому **йому завжди мало і всього мало**: воно вічно рахує свої «збитки» і хулить. Воно поглинуте **жадібністю та заздрістю** і про вдячність не знає нічого. І ось кожен із нас повинен навчитися передусім вдячності. І. Ільїн радить щоденну молитву: «Прости мені Господи, що я не зумів гідно віддячити Тобі за дари Твої, що не вистачило у мене любові і радості, щоб любити Тебе понад усе і радіти Твоїм творінням...».

Протоіерей Андрій Ткачов (*Мы вечны! Даже если этого не хотим*). – Кн. 2. – Симферополь, 2012. – С. 486–488) пише: «Сучасна цивілізація – це цивілізація пожадливих очей, самолюбивих сердець і невпинно клацаючих щелеп... Серед безцінних слів, вимовлених золотоустом Іоанном, є слова про те, що Бог чекає від нас подяки за вже зроблене благо, щоб потім дати ще більше. Адже у Бога немає ні жадібності, ні заздрості. Він багатий усім і готовий дати все всім, лишень би це було нам на користь. Вона (людина) може і повинна дарувати вдячність за повернення сина з армії, за успішні пологи у дочки, за вдале повернення із відрядження, за нову цікаву книгу. Літургійний заклик «дякуємо Господу» стане внутрішнім міцним каркасом нашого життя. Там, де у російському тексті говорить про «неблагодарных» (невдячних), у слов'янському тексті

вжито слово «безблагодатні» (*див. Лк. 635*). **Благодатність** – це не лише богословська проблема... Це тема видової відмінності людини від інших істот. Це внутрішня якість, яка не дозволяє людині перетворитися на демона. І це водночас означає вдячність... Я мрію про те, щоб прихожани підходили до священика частіше не з проханням помолитися за «зцілення», «за вдале повернення», а головним чином подякувати Богові за отримане від Нього благо. Точніше, нехай моляться за все, про всі потреби, але після цих прохань завжди приходять знову уже для молитов подячних».

В іншій книзі з аналогічною назвою протоіерей Андрій Ткачов цитує колишнього культового співака Петра Мамонова: «Все дрібниці, а важливо ось що: якби всі попи домовилися і в одну із неділь не відслужили Літургію – світ одразу ж би зруйнувався, зрозуміло? І центральними словами є слова «дякуємо Господові». У таємних молитвах священник дякує Господові за те, що Він нас створив, не відвернувся і не зрікся, коли ми згрішили, спас нас Втіленням, Хрестом і Воскресінням і дарував майбутнє Царство... І ця подяка Богу за все є джерелом благодаті Божої для світу... Дякувати Богу завжди і за все – це те, чому всім нам треба вчитися».

Як відом, лише один із зцілених Ісусом Христом (із десяти) подякував Спасителю. Ми всі – невдячні сили та дочки своїх земних батьків, близьких

і Небесного Отця. І все-таки давайте творити добро, дякувати і не чекати за це винагороди. Адже ж подякою може бути тепле слово, привітна посмішка, добра порада, букет квітів, звичайний сувенір...

В Україні люди споконвіку відзначалися добротолубієм, умінням дякувати за допомогу. Діти (на свята) вклонялися у пояс батькам, цілували їм руки. Коли чумаки зупинялися на нічліг у вдови, обов'язково дарували їй вузлик солі – на той час великий скарб. Яскравою прикметою обопільної вдячності були толока – одноразова праця гуртом для швидкого виконання великої за обсягом роботи, на яку скликали сусідів, родичів, товаришів (без оплати, а за частування). Завдяки толоці, люди швидко будували житло, зводили млини, школи, лікарні, копали криниці.

У радянські часи був звичай на першу у житті зарплату віддячувати батькам, колегам. І нині у багатьох колективах ювіляри, іменинники на знак подяки за віншування «накривають стіл (поляну)», «ставлять могорич» тощо.

Проте, на жаль, усе частіше наша вдячність набуває спотворених форм. Невдячні діти рідко приїздять до батьків, щоб допомогти, а тим більше подарувати щось дороге для душі та серця. Частина взагалі жорстоко «здає» немічних до інтернатів.

Найпоширенішою формою подяки стали банальні конверти

(Люди в білих халатах із великими кишеньками). Звичайні хабарі називаються «благодійними внесками», «презентами» (Ми хабарів не беремо, лише приймаємо дарунки).

Народна мудрість зафіксувала це в давніх та сучасних прислів'ях (Без мастила нема діла. Де ви бачили граблі, щоб від себе гребли. За гроші піп і чорта поцілує. Як у кишені сухо, то в суді глухо. Не підмажеш, не поїдеш. Тепер не бере лише той, кому не дають. Не нами це заведено, не нам його відміняти. «Спасибі» мало, а сто гривень якраз вистачить). Щоправда, існує й інша народна мудрість: «Краще давати, ніж брати». На мою думку, світ зможе змінитися саме тоді, коли люди будуть із більшим задоволенням віддавати, а не брати!

Дякуйте Землі, Сонцю, деревам, квітам!

Рослини – зразок для наслідування. Вони нічого не просять, а лише віддають – красу, кисень, самих себе як їжу!

У Василя Сухомлинського є чудова бувальщина «Дідусь і струмок». Густим лісом ішли двоє подорожніх – Дідусь і Онук. Була спека, подорожнім хотілося пити. Нарешті вони прийшли до струмка. Тихо дзюрчала холодна вода. Подорожні нахилилися, напилися. Дідусь сказав:

– Спасибі тобі, струмочок.

Онук посміхнувся.

– Чому ти посміхаєшся? – спитав Дідусь.

– Навіщо ви, Дідусю, сказали струмкові спасибі? Адже він не жива істота: не почує ваших слів, не знатиме про вашу подяку.

Дідусь замислився. Струмок все дзюрчав і дзюрчав. У лісі співали пташки. Помовчавши, Дідусь сказав:

– Це так. Струмок нічого не почує. Якби води напився вовк, він міг би й не подякувати, а ми не вовки, а люди – не забувай цього, Внучку.

А знаєш для чого людина говорить спасибі? Знаєш, кого це слово підносить?

Онук замислився. Він ще ніколи не думав над цим.

– Людину, – сказав Дідусь. – Ми говоримо спасибі для того, щоб не стати ні вовком, ні ослон, ні безмозгою куркою...»

То ж дякуймо Творцеві, Природі, Людям!

У Молитовнику (К., 2006. – С. 60) уміщено молитву після навчання: «Дякуємо Тобі, Боже, Творцеві нашому, що Ти сподобив нас ласки Твоєї, щоб розуміти навчання. Благослови наших начальників, учителів, що ведуть нас до пізнання добра. І пошли нам розум та силу продовжувати науку нашу. Амінь».

Г. Потапенко

Ведмідь, ведмедиця, ведмідь на фресках Софії Київської, хутро ведмедиці

Ведмідь – символ багатства, достатку, родючості, плодовитості, нареченого, сили, вайлува-

тості, незграбності, недотепи, байдужості, любові до меду, ненаситності, простакуватості, ту-подумства, незграбність і безперспективності, грубуватої нездарності, злодійкуватості; у Біблії емблема лютості і любові до своїх дітей; йому приписують здатність до зцілення та зближують за походженням з людиною; символізує воскресіння, місяць, бога землі та Велеса; в уявленнях язичників ведмідь панує над «середньою зоною» світу; **ведмедиця** – символ нареченої, материнської ласки, турботи і теплоти; **ведмідь на фресках Софії Київської** уособлює територію, якою намагається заволодіти князь; полювання на ведмедя – шлюб Анни та князя Володимира, **хутро ведмедиці** – родоначальниці (маму нареченої, або нареченого).

Образ ведмедя – уособлення багатства, достатку, родючості та плодовитості. Йому притаманна шлюбна символіка. На весіллі, Масниці, Великодні ряджений ведмідь (чоловік у перевернутому кожусі) є своєрідним побажанням здоров'я, благополуччя, урожайності, плодючості його учасникам. Траву, частини рослин з опудала, волоски із хутра клали в курник, хлів на плодючість, а з ведмедем обходили поля – щоб урожаї були кращими. Помітним є паралелізм у вірі щодо посилення родючості огородини від зламаних гілочок купайла (верби чи іншого дерева, рядженого в купайло).

Це засвідчує пісня, де ведмідь оре поле, яке після цього стає родючим і дає врожай:

*«Ой не знала бідна вдова,
Як на світі жить,
Да й найняла ведмедика
За плугом ходить»*

(Шалак О. *Ведмідь / О. Шалак // 100 найвідоміших образів української міфології*. – К.: Книжковий дім «Орфей», 2002. – С. 267–274).

В обрядовій традиції він був дійовою особою у весільній пісні:

*«На печі мед видь лежить,
Догори лапи держит,
Хоче ту бабу изъисти,
Що не дає нам исти»*

(Чубинський П. *Мудрість віків*. – К.: Мистецтво, 1995. – Т. 2. – С. 116).

Вважали, що чим мохнатіший ведмідь, ти багатший наречений: «Чым мяздзвездзь касмацейшы, тым жаніх багацейшы». На основі аналізу білоруських та російських пісень О. Шалак прийшла до висновку, що ведмідь – один із найдавніших символів нареченого:

*«Мядвенник идеть,
мядведа ведеть.
А хадитя, дети,
мядведа глядеть!»*

Роль ведмедиці в світовій символіці дуже значна. Болгари і росіяни асоціювали наречену з ведмедицею. Перед весіллям болгарські дівчата наряджають дівчину ведмедицею і вона розповідає їм історію походження ведмеда. Ніби то мо-

лода дівчина, яку переслідують неодружені хлопці втікає в гори і стає ведмедицею. У Тверській губернії після вінчання співали:

*«Свекор-батька говорит:
– Нам медведицу вядут!»*

Поляки, аби перевірити непо- рочність молоді, змушували її дивитися ведмедю в очі. Вірили, що якщо дівчина не цнотлива ведмідь обуриться і зареве. А в весільній обрядовій пісні про порушену молоду співали:

*«Хоч їдь, матінко, хоч не їдь,
Бо вже донечці
роздер ведмідь!»*

(Шалак О., *там само*. – С. 272).

Ведмедиця – символ материнської ласки, турботи і теплоти. У Давньому Єгипті образ вагітної ведмедиці став символом дитини, яка народжується у вигляді безформної плоті, а потім зростає і виховується завдяки материнській ласці. Цей процес символічно повторює творенню світу, який спочатку був в безформному Хаосі. Згодом любов Творця завершила його створення і довела до досконалості.

За народним сонником, якщо дівчині приснився ведмідь, її очікує дружба, наречений і весілля. Якщо наречена виявляється нецнотливою, співали, що її розірвав ведмідь. Мати нареченої виходить зустрічати нареченого і наречену у вивернутому хутром назовні кожусі, зображуючи ведмеда. Вважалося, що жінка вилікується від безпліддя, якщо через неї пере-

ступить ручний ведмідь, а з ідеєю родючості тісно пов'язані традиції ряжених у ведмедя на весіллях, масницю тощо. Слід відмітити, що в міфологічній свідомості ведмідь як символ плодючості тісно пов'язувався з горохом, а казкова персона «царя Гороха» пов'язана з архаїчним богом землі. Тривалий час побутувала думка, за якою ведмідь (бог землі) покращує родючість полів, тому на першу оранку люди одягали вивернуті кожухи або ведмежі шкури, а закопана в землю голова ведмедя сприяє збільшенню поголів'я худоби.

За народними повір'ями, ведмідь відлякує хвороби, тому його хутром обкурювали хворих від переляку, лихоманки, демонічної хвороби, яка нападає на породіль. Вірили, що той, хто з'їв ведмеже серце, зцілиться від всіх хвороб разом, випив відвар із ведмежатини – позбавиться грудних хвороб, намащений салом ведмедя лоб поліпшує пам'ять, ноги набувають опірності до ревматизму та обморожень, кістки та шерсть носили як амулети для захисту від пристріту, а хворі діти, просунуті через ведмежу щелепу, оздоровлювалися.

Народні уявлення походження ведмедя тісно пов'язують із людиною тому як казковий персонаж він отримав ім'я Михайло. Древні слов'яни боялися ведмедя і через табу вимовляли певні слова давали йому несправжні імена: «сам, мірошник, чорний

звір, лісовик, кошлатий, куций, старий, овсяник, бортник, костоправ, бурмило, господар, клишоногий, хазяїн, вуйко, Попович тощо» (*Шапарова Н.С. Краткая энциклопедия славянской мифологии. – М.: Астрэль «Русские словари», 2001. – С. 353).*

У деяких легендах ведмедями стали заховані від Бога в ліс діти Адама та Єви, в інших – людина покарана Богом за вбивство батьків; за відмову монаху у ночівлі; за бажання, щоб усі люди його боялися; за обдурювання людей мірошником тощо. Вірили, що якщо зняти з ведмедя шкуру, то самець буде мати вигляд чоловіка, а ведмедиця – жінки. Він умивається, сумує і радіє, як людина, розуміє людську мову і поститься (смокче лапу) увесь Різдвяний піст. Мисливці переконують, що на кожного звіра собаки гавкають по-різному, а на ведмедя і людину – однаково. Через близькість з людиною ведмедю наказано не їсти людину, а якщо таке трапляється, то лише з волі Божої за гріхи. Жінок ведмідь не їсть узагалі, – вона має показати йому свої груди, і після їх «шлюбу» народжуються багатирі.

Символізація образу ведмедя могла скластися у зв'язку з тим, що ця тварина, ставши на задні лапи, нагадує фігуру людини, підшви задніх лап звіра дуже схожі на підшви людини, ведмідь залишає на снігу «людські» сліди, а його схильність будувати лігва у печерах асоціювалась у

древніх людей з його роллю володаря надр землі. Такі уявлення підкріплювалися тим, що взимку ведмідь-бог спить і дремає земля, весною пробуджується звір – розцвітає земля. За ранньоземлеробськими віруваннями, дата пробудження бога землі і початку весни – називалася «ведмежим днем», а широкоживаний вислів «лютий ведмідь» міг асоціюватись із останнім місяцем зими, коли просинається бог-ведмідь. У багатьох народів Європи та Азії ведмідь ототожнювався з демоном пекла, його культ та символізм близький до вовка.

Під час розкопок у городищах знаходили предмети, на яких зображувався ведмідь: сокира з головою ведмеда, глечик у формі ведмеда, заритий у землю стовп, на вершині якого був череп ведмеда. Ведмежий образ пов'язується з культом охоронця череди худоби на землі й пастуха небесної отари хмар Велеса, який має другу назву «скотій бог» (*Шапарова Н.С. Краткая энциклопедия славянской мифологии. – М.: Астрэль «Русские словари», 2001. – С. 353*). Іноді родовід Велеса виводять від волохатого ведмеда, який, за повір'ям, впливає на полювання і мисливське щастя (*Лозко Г. Українське народознавство. – К.: Зодіак-ЕКО, 1995. – С. 124*).

Ставлення людей до ведмеда-медолюба яскраво виявляється у прислів'ях «Як тягли ведмеда до меду, то урвали вуха, а

як від меду, то урвали хвоста», «У ведмеда десять пісень – і всі про мед». Образ ведмеда символізує – небезпечність: «Не жируй з ведмедем, а то він тебе задавить», «Не правий ведмідь, що корову з'їв, не права корова, що в ліс пішла»; неуживчивість: «Два ведмеді в одній барлозі не живуть»; ненаситність: «Ведмідь по корові з'їдає, та голодний буває»; простакуватість: «Ведмідь танцює, а циган гроші забирає»; туподумство: «І ведмеда можна навчити танцювати», «Ведмеда б'ють і вчать»; силу: «Міцний, як ведмідь», «Сила, як у бурмила», «Здоровий, як ведмідь, а дурний, як пень»; невдоволення: «Бурчить, як ведмідь»; відлюдності: «Живе, як ведмідь у барлозі»; незграбність і безперспективність: «Ловить, як ведмідь перепелиць», «Ганяється, як ведмідь за горобцями», «Ізвивається, як ведмідь у танці»; грубувату нездарність: «Керує, як ведмідь в лісі дуги гне (гне, не пропарує, а зламає – не журиється). Про ведмеда як про незграбу і недотепу кажуть: «Зробив ведмежу послугу» і мають на увазі – «прислужився невміло, завдав прикроців». Символічний образ ведмеда мотивував появу висловів: *побороти ведмеда* – вживається у значенні «подолати велику перешкоду, випити велику чашку вина»; *провести ведмедем по селу* – повішати на злодія те, що він вкрав і провести по селу з ганьбою; *ведмеже сонечко* – «місяць».

В українських замовляннях використано образ ведмедя із глибоким символічним значенням: «Перший княжич місяць на небі Адав'євич, другий черв'як у дубі, третій медвідь у лігві, четвертий камінь у полі, п'ятий шука у воді. Коли тії п'ять братів, докупи зійшовшись, будуть за одним столом сидіти, пити, їсти, гуляти, добрії мислі мати, суди судити, пересуди брати, тоді і в раба Божого Івана зубная кость, жовтая і білая, буде боліти, і моему слову ключ і замок. Амінь, амінь, амінь!» (*Українські замовляння / [Упорядник М.Н. Москаленко]. – К.: Дніпро, 1993. – с. 75*). Ведмідь згадано в загальній картині світобудови: «*місяць на небі*» і «*шука у воді*» поділяють з «*медведем у лігві*» символіку верховенства, царственості та первісності, а сам ведмідь панує над «*середньою зоною*» світу, зазначено у коментарі до, цитованої вище, книги (с. 225).

У байці Л. Глібова «Ведмідь-пасічник» ведмідь – алегоричний образ злодія. Лісова громада послухала лисицю і пасічником призначили ведмедя:

*«Почав Ведмідь хазайнувати,
У пасіці порядкувати:*

Щодня він мед тягав

Та в берлозі ховав»

(Глібов Л. Твори / Л. Глібов. – К.: Дніпро, 1964. – С. 95)

У Біблії ведмідь – одночасно символ лютості і любові до власних дітей. Спроба відібрати у сам-

ки ведмежат викликає у неї небачену лють. «Ти знаєш батька свого та людей його, що вони лицарі, та розлучені вони, як ведмедиця, позбавлена на полі дітей» (*Друга книга Самуїлова 17, 11*). «Нападу Я на них, немов та ведмедиця, що дітей загубила. І те розірву, у що серце їхнє замкнене, і їх, як левчук, пожеру там, шмагуватиму їх польова звірина» (*Книга пророка Осії 13. 8*). За насмішку малих хлопців над Єлїсеєм, який зцілив воду в джерелі з Божої волі, він прокляв їх «І вийшли дві ведмедиці з лісу, і розірвали з них сорок і двоє дітей» (*Друга книга царів 2. 24*). Сила і могутність дії Євангелія на серця людей і народів будуть такі вражаючі, що навіть лютий ведмідь стане мирною твариною «...корова і ведмідь будуть пастися разом, разом будуть лежати їхні діти...» (*Книга пророка Ісаї 11. 7*).

На фресках Софії Київської – тисячолітньої пам'ятки світового значення, яка включена до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО є зображення ведмедя. Серед картин мисливського змісту фреска «Полювання на ведмедя» збереглася чи не найкраще. Лівою рукою кінний мисливець схопив темно-бурого ведмедя знизу за морду і намагається заколотити його списом-рогатиною. Сцена нагадує фразу із «Повчання дітям» Володимира Мономаха: «Медведь ми у колена подклада укуси». На фресці ведмідь справді намагається вкусити мисливця. Інтерпретація цього фрескового

сюжету сучасними дослідниками відповідає концепції святкового циклу зображень всього розпису веж. Відомо, що шлюб Анни (дочки імператора Романа II) та князя Володимира Великого в Константинополі відбувся в період новорічних різдвяних свят. Ця сцена носила ритуальний характер: майбутній зять мав убити спеціально вигодуваного в клітці ведмеда в володіннях майбутньої дружини. У символічному плані звір, як і дружина, уособлювали територію, якою намагається завладіти князь. Ареал поширення ведмежого культу був досить широким (включно з Фракією і Малою Азією) і був зумовлений постулатом архаїчних культур плодючості. У шлюбно-новорічних ритуалах хутро ведмедиці пов'язували з образом родоначальниці – мамою нареченої, або нареченого. Тому не випадково під цим сюжетом зображена імператриця-мама Феофано, а у весільних традиціях слов'ян наречену садили на шкуру ведмеда, або кожух (*Шарлемань М. Стінопис мисливського змісту Софійського заповідника – архітектурного музею в Києві як джерело з краєзнавства Київської Русі / М. Шарлемань // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Збірка статей на пошану д. іст. наук, проф. Н.М. Нікітенко [від. ред. д. іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України П.С. Сохань; упоряд. Д. Гордієнко, В. Корнієнко. – К., 2011. – С. 280).*

Міфічна роль та символізм образу ведмеда стали основою для виникнення частини географічних назв: с. **Ведмедки**, Краснопільського р-ну, Сумської обл.; с. **Ведмедівка**, Миронівського р-ну, Київської обл.; с. **Ведмежа Балка**, Устинівського р-ну, Кіровоградської обл.; с. Велика **Медведівка**, Шепетівського р-ну, Хмельницької обл.; с. **Медведівка**, Чигиринського р-ну Черкаської обл.; с. **Медведівці**, Бучацького р-ну, Тернопільської обл.; с. Медвежа, Немирівського р-ну, Вінницької обл. та ін.

Зображення ведмеда використовували в геральдиці. Згідно з давньоруською легендою київський князь Ярослав Мудрий проїжджав по невідомій землі. Місцеві язичницькі племена зустріли князя вороже і спустили на нього ведмеда. Ярослав зарубав звіра сокирою і наказав побудувати тут місто. Нині на гербі м. Ярославля (Росія) зображений ведмідь, який у лівій лапі тримає срібну сокиру з червоним держаком. На гербах значної кількості міст Росії є зображення ведмеда, зокрема: Пермь, Південно-Сахалінська, Хольська, Когалима, Югорська, Хабаровська, Новгорода, Анадира, Єкатеринбурга, Стара Русса, Сиктивкара, Норильська та ін. Його зображення є на гербах інших закордонних міст: Брюгге (Бельгія), Сморгонь (Білорусія), Равич (Польща), Отепя (Естонія), Берліна (Німеччина), Берна (Швейцарія), Мадрида (Іспанія) та ін.

На гербах деяких українських земель в складі Російської імперії інколи зображували ведмедя. Таким є герб Холмської губернії. Герб Підкарпатської Русі: щит розсічений, праворуч на блакитному полі – три золоті колоди; ліворуч на срібному полі – стоїть червлений ведмідь, звернений вправо. Державним гербом Карпатської України є колишній крайовий герб: ведмідь у лівому червоному півколі, чотири сині та три жовті смуги в правому півколі і тризуб св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі. Професор Ужгородського університету Яків Штернберг для газети «НЗ» в 1991 писав, що зображений на світлому фоні бурій ведмідь – одна з поширених фігур місцевої геральдики. Він зображений у гербах Березького та Угочанського комітатів. Тивадар Легецький, що описав понад 300 емблем сільських місцевостей Березького комітату, полічив, що фігура ведмедя відбита на 9-ти печатках, населених пунктів комітату.

У сучасному сленгу слово *ведмідь* вживається у значенні «людина із села», а вираз *не облизаний ведмідь* – «неотесаний селюк».

В. Куйбіда

Велес – *див. Язичницьких богів символіка.*

Верба – символ Космічного океану; Прадерева життя; над-

звичайної працездатності; запліднюючої, родючої сили; пробудження природи, весни; засмученої жінки; вдівства; України, батьківщини.

Верба має суперечливе (часто протилежне) символічне значення. У середньовічній Європі її називали деревом поетів та співаків, ораторів. Китайці пов'язували з вербою поняття жіночості, краси, м'якості. У Японії верба – дерево смутку, слабкості, ніжності. Стародавні греки присвячували вербу богиням Гекаті, Персефоні, які пов'язувалися з ідеєю загибелі. Верба символізувала також довговічність, повноту життя, була символом світлого дерева (*Мифы народов мира.* – М., 1992. – С. 370).

Без верби і калини нема України, – говорить народна мудрість.

Ще кілька тисяч років тому верба вважалася священним деревом-тотемом у праукраїнців. «Верба, – указував О.П. Знойко, – пов'язана була з космогонією та міфологією народу і символізувала першоджерело творення світу або Прадерево життя, тобто Чумацький Шлях на небі або нашу Галактику. Як символ Чумацького Шляху, верби садили над шляхами... Доторкнутися людини свяченою вербою – значить поєднати її з космічними силами Всесвіту, надати можливостей відродження і здоров'я. Збудувавши хату, в Україні обов'язково садили неподаляк вербу» (*Знойко О.П.*

Міфи Київської землі та події стародавні. – К., 1989. – С. 118).

О.А. Шокало також вважає, що в українській культурі з прадавнини головним деревом вважається верба як ритуальне дерево весняного Нового року. Великодня Верба – Прадерево Життя усіх хліборобських народів – спільноєвропейський символ Всесвіту... Великодня Верба сприяє прилученню людини до Космічної Гармонії (*Українознавство. – К., 1994. – С. 296*).

Чому ж саме верба – одне з найшанованіших дерев в Україні? Вважаємо, що це зумовлене світоглядом, особливостями трудової діяльності, національною психологією наших пращурів.

Діти Матері-природи, тонкі поетичні натури, вони обожнювали кожну травинку, птахів, звірину. Особливо радісним (після важкої суворої зими-холоднечі) було пробудження природи, приліт вісників весни: журавлів, ластівок (*див. Ластівка*) – священних птахів. А яке дерево розквітало першим? Саме верба. Пухнасті, як молоді курчатка, котики з блискучобілим (чи золотавим) усміхом випромінювали тепло, ласку, запах весни. «Зацвіла верба – прийшла весна», – казали в народі. Подекуди ще лежав сніг, було холодно – а верба цвіла. Отже, думали люди, вона сильніша за грізне божество Зими.

На честь цього дерева – вісника весни – сільська молодь

влаштувала спеціальне свято. «Вибравши з-поміж себе найудатливішу юнку, – пише В. Скуратівський, – дівчата прихорошували її котиками та розпуклими вербовими галузками, наспівуючи веснянку: «Ой вербо, вербо, вербице! Час тобі, вербице, розвиться!». Узявшись за руки, водили хороводи... Тим часом дітлахи на різні голоси закликали весну змайстрованими з верби свистульками. Таке видовище вражало своєю поетичністю й красою» (*Скуратівський В. Березина. – К., 1998. – С. 268*).

Ще однією причиною шанування верби, на нашу думку, була її вологолюбність. У давнину люди з побожним трепетом ставилися до води (*див. Вода*). А це дерево завжди росло тільки там, де була вода. Отже, воно ніби тримало постійний зв'язок із божеством життєдайної вологи. Крилиці (*див. Крилиця*), священні для українців місця, копали біля верби. «Де срібліє вербиця, там здорова водиця», – говорить народне прислів'я. Люди помітили, що верба – чудовий фільтр, очищає воду, надаючи їй особливого смаку, «вербового духу», що його утворюють смолісті речовини. Отже, здатність робити святу воду «живою», цілющою також спричинили пошанування цього дерева.

Культ верби, як ми вважаємо, був зумовлений особливостями її деревини. Віддавна наші пісенні пращури помітили, що саме верба – дзвінка та голосиста, а отже,

жива, добра. З верби робили чудові кобзи, бандури. І оживало священне дерево, возвеличуючи гордий дух українця, його волелюбність.

Саме це дерево слугувало для виготовлення домашнього начиння: олійниць, ложок, корит, кошків, човнів-довбанок. Поліщуки огороджували свої обійстя плетеними тинами. Колиски для немовлят – цвіту роду українського – робили із верби, дуба (*див. Колиска*), бо саме ці породи дерев сприяли росту, здоров'ю, силі. Отже, сакральні човни (*див. Човен*), колиски, кобзи, криниці, весняні обрядодії пов'язувалися у свідомості з вербою. Усе це й зумовило її сакральну символіку.

У християнстві верба – прокляте дерево, бо, за міфами, з неї були зроблені цвяхи, якими збивали хрест для розп'яття Ісуса Христа. Існувало народне свято – Вербна неділя (за тиждень перед Великоднем). Свячені вербові віти зберігали як магичні предмети, здатні відвернути недугу, викликати дощ. Існував звичай жартівливо бити посвяченою вербою зустрічних, дітей, що мало принести їм здоров'я, силу, багатство:

*Будь багат, як земля,
І будь плідний, як лоза!*

Для українського народу верба – це його своєрідний символ. Вербовий сум, гарний і гордий, як душа українця. Як нескорений Великий Кобзар, що, перебуваючи в Орській фортеці, виходив серед пустелі вербове дерево.

Образ верби дуже поширений у фольклорі. Він символізує невибагливість, скромність, глибоку тугу і печаль матері-вдови, безталанної дівчини, асоціюється з одруженням:

*Летіла зозуля, кувала,
Щось вона вербиці казала,
Пора тобі, вербице,
розвисься,
Пора тобі, хлопчино,
жениться.*

Безплідним жінкам давали їсти вербові бруньки, що повинно було, за віруванням, сприяти народженню дитини. Отже, верба – символ запліднення.

В українській літературі образ верби асоціюється з нелегким життєвим шляхом, втратами, трагічною долею народу. Напр.:

*Я тільки нині зрозумів до сліз,
Що ви вже
не повернетесь до хати...
І слово тихе й сумовите –
Мати*

*Цвіте в мені, як сивий верболіз.
(О. Білаш).*

*Не повернуть козаки з походу,
Не заграють сурми на зорі...
Будуть вік стояти біля броду,
Посивілі верби – матері.
(В. Симоненко).*

*І якщо впадеши ти
на чужому полі,
Прийдуть з України верби
і тополі,
Стануть над тобою,
листям затріпочуть,
Тугою прощання
душу залоскочуть.
(В. Симоненко).
О. Потапенко*

Веретено – символ життя; тимчасовості; Великої Богині (Матері) жертви, яка підживлює народжувану силу; атрибут, за допомогою якого здійснювався магічний акт відтворення світобудови; стрижня, на якому обертається небо; комунікації різних світів (земного і потойбічного).

Веретеном називають стародавнє ручне знаряддя для прядіння, що становить собою тонку паличку з видовженими загостреними кінцями і потовщенням посередині.

У міфологічних традиціях народів світу процес прядіння посідав важливе місце. Стародавні греки зображували в міфах трьох мойр: Клото, Лахесіс і Атропу, від яких залежала доля і життя кожної людини. Вважали, що Клото (прядильниця) пряла нитку людського життя. Творцем «нитки життя» у слов'ян вважалася богиня Мокош (Мокоша). У християнстві її замінила Параскева-П'ятниця.

У народі були поширені вірування про веретено як стрижень, на якому обертається небо: «Земля наткнута на залізяку і так крутиться» (Житомирщина); «почало крутиться і викрутилась земля» (Кіровоградщина).

У слов'ян-праукраїнців існувала в міфах богиня, що пряде на веретені «нитку життя», з якої формується «тканина» Всесвіту. «Очевидно, сам процес снування, – указують О.О. Боряк та О.В. Герасимчук, – осмислювався

та переживався в традиційній свідомості як єдиний нескінченний акт плідності, розмноження, що було умовою відтворення космічної світобудови. Виступаючи у вигляді своєрідного стержня-осі, що організує космічну світобудову, веретено втілювало ідею комунікації різних світів» (*Народна творчість та етнографія. – 1990. – № 1. – С. 34*). Оскільки формою веретено трохи нагадувало змія, а останній пов'язувався з культом померлих предків, то комплекс «веретено-змія» виконував медіативну функцію стосовно світу людей і світу померлих.

Веретено було атрибутом лікувальної магії. Гострим кінцем його обводили навколо хворого, лікуючи лишаї, випікали бородавки та ін.

Нещодавно астрологи з'ясували, що деякі зоряні світи і наша Галактика схожі на... веретено! Може, наші пращури володіли геніальним даром передбачення? А, може, і значно глибшими знаннями Всесвіту?

О. Потапенко

Верховна Рада України – див. Президент України.

Веснянок (гаївок) символіка – це символіка стародавніх українських обрядодій, що включали хороводи, фігури, пісні, рухи, міміку.

Як відомо, веснянки, гаївки сягають сивої давнини. Це цілком оригінальні самобутні

шедеври, витворені українським народом ще в дохристиянські часи. Усі образи, мотиви глибоко символічні, сердечні, щирі.

Напр., у веснянках найголовнішим образом-фігурою було коло (колесо), яке символізувало святе й життєдайне Сонце. Веснянки «ворота», «мости» символізували «небесні ворота», «через які проходять з неба-вирію новонароджені душі, через них і відходять духи – душі дідів Лада; через ці ворота приходить і радість – весна та всетворяще Сонце, тепло, урожай...» (*Килимник С. Український рік у народних звичаях та в історичному освітленні. – К., 1994. – С. 185*).

Глибоко філософською, оптимістичною є символіка веснянки «Жучок». Дівчата стають парами, взявшись за руки. Утворюється своєрідний міст-дорога, на який висаджують мале хлоп'я. Задні пари перебігають наперед, а хлоп'я також рухається вперед по руках. Образ хлопчика символізує прихід весни, сонця, тепла, коханого. Та найголовніше – вічність людини, неперервність роду, безсмертя душі.

Цікавою символікою сповнена ще одна веснянка «Кривий танець». Вона, за словами С. Килимника, символізує «рух сонця на небі, зміну дня і ночі; зміну пір року, народження, життя та смерть; небо – повітря, воду і землю...».

Сповнені глибокого символізму й веснянки «Коструб», «Шум», «А ми просо сіяли», «Подоланочка» та ін.

Г. Потапенко

Вишиванка – символ українців, нації, традиції, любові.

Як зазначає М. Дмитренко, один з авторів і редакторів першого в незалежній Україні «Словника символів» (*К. : Редакція часопису «Народознавство», 1997. – С. 22–23*), символіка вишивки залежала від того, кому призначалося вбрання: парубкові – нареченому, чоловікові, хлопцеві; дівчині, заміжній жінці.

Кожен регіон України має свою символіку як самої вишиванки, так і орнаменту, форми, матеріалу (найчастіше грубе домашнє полотно із конопель або рідше із «тонкого льону»), кольорової гами, призначення тощо.

Науковці розрізняють подільський, галицький, поліський, волинський, наддніпрянський, полтавський, гуцульський, буковинський, лемківський та інші види вишиванок і їхньої символіки.

На вишиванках, як і на українському рушникові, застосовувалися традиційні символічні орнаменти: геометричні (вважаються найдавнішими), а також з елементами символіки рослин і тварин. Важливе значення в символіці вишиванки відігравали історичне минуле краю, природні традиції, вірування, природний ландшафт, а також традиційно українське розуміння кольорової символіки («червоне – то любов, а чорне – то журба»), зеленobarв'я і яскраві квіти на вишиванках жителів обох частин Карпат і Буковини – символи життя, радості, краси рідного

краю і жіночої вроди тощо (*див. «Кольору символіка», «Геометрична символіка»*). Окремим рядом серед оцього різноманіття вважаються обрядові сорочки з узорами, вишитими переважно або білими, або чорними нитками – символами цноти, непорочності, святості або, навпаки, журби, печалі, останньої дороги.

До наших днів у скринях багатьох українців (тепер уже мабуть у переносному значення цього слова) зберігаються вишиванки як реліквії, що передаються від бабусі-прабабусі до онуки, від діда-батька до сина.

На початку ХХІ століття все частіше в українських містах і селах можна зустріти жінок і чоловіків, одягнених у вишиванки, особливо в якісь урочисті дні: на Великдень біля церков, у поминальні дні – на кладовищах, на громадських зібраннях чи урочистостях. Відроджується зміст (код) вишиванки як символу у першу чергу національної належності та Української держави. Наприклад, у багатьох ВНЗ, загальноосвітніх закладах в остання роки практикуються Дні вишиванки, коли і молодь, і старше покоління через розмаїття національних сорочок доєднуються до пошанування цього виду одягу як символу роду, батьківського коріння, рідної землі, єдності навколо навчального закладу чи установи, власне, нації і держави. Вишиванка не лише одягається під час народних гулянь, а й чудово поєднується з

такими звичними в наші дні речами, як джинси, шкіряна куртка і діловий костюм, а купити вишиту вручну сорочку або сукню можна через інтернет, у магазині, у майстерні. Елементи традиційної української вишивки досить часто використовують у своїх колекціях українські дизайнери одягу, таким чином популяризуючи національні традиції вишивки не тільки в Україні, а й за її межами.

Вишиванка в українців є оберегом на життєвих дорогах, особливо вишита руками матері. Здавна остерігалися носити сорочки, вишиті чужими жінками, зокрема вдовами, заздрісними чи лихими людьми, хоч і хорошими майстринями. Вірили, що узор на вишивці повинен бути рівним, без порваних ниток і вузликів, особливо на вивороті. Вважалося, що таким чином можна «защити» в долю людини журбу, печаль чи навіть смерть.

Сорочка була символом кохання і вірності. Цей символ використовувався в народних замовляннях, ворожіннях: «Якою білою є сорочка на тілі, таким щоб і чоловік до жінки був», «Поки сорочка біла, доти жінка вірна». Випрати сорочку в чумацьких піснях означає полюбити чумака, навіть якщо він одружений.

На думку науковців, сорочка-вишиванка є символом українця загалом і України зокрема, це національна святиня, бо символізує собою і несе в собі духовне багатство, високу мудрість

і традиційний зв'язок багатьох поколінь, зв'язок, що не переривається віками.

Вона – символ здоров'я і краси, щасливої долі і родинної пам'яті, любові і вірності. Візерунок на вишиванці залежить від того, кому вона призначається: батькові чи братові, нареченому чи другові, парубку чи одруженому – кожному вручалась вишита сорочка з візерунком відповідної символіки (*Словник символів. – К. : Редакція часопису «Народознавство», 1997*).

Характерно і показово: символіка новітніх українських вишиванок у своїх образах збігається з орнаментами давніх трипільських часів. У цьому – спадкоємність культурних виявів українців. Українська вишивка – це «молитва без слів», оберіг людини від лихого ока та злих духів.

Українці вважали сорочку не тільки одягом, що найближчий до тіла, але й певною закодованою сутністю, святим покриванням, сукупністю «сорока божественних енергій, що творять довершену та гармонійну долю людини». Народне прислів'я переконує: «Народитися в сорочці» – значить, бути щасливим у житті. Іншими словами, українська вишита сорочка служила як прикрасою, так і оберегом. Таємничою мовою вишивки передавалося безліч побажань для сімейного благополуччя та щастя людини, яка її одягала. Із цих же причин не годилося одягати чужу вишиванку: таким чином

можна «перебрати» на себе чужу долю. Вишивкою-оберегом вишивалися воріт, манжети, поділ і розріз горловини. Існує повір'я, що якщо сорочка зроблена і вишита на добре життя, то вона буде надійно оберігати людину, тому що ця сорочка – символ здоров'я, краси, чистоти помислів і єднання з душею предків.

Символи, вишиті на сорочках українців, мають глибоке значення, закладене тисячі років тому, дійшли до наших днів і зараз використовуються для оздоблення сучасних вишиванок. Наприклад, символи води і сонця здавна означали життєдайну силу, необхідну для земного життя та процвітання. Символи води зображували у формі букви S, а символи сонця – у формі квітки. За свідченням інтернет-джерел (<http://l-lubava.ub.ua>), вишиті символи калини благословляють на продовження роду. Добре, коли на весільних рушниках чи весільному вбранні вишита саме калина. Листя хмелю також використовують у весільній тематиці – це символ буяння молодості. Мак здавна мав місце в українських оберегах – він володіє чарівною силою і захищає від зла. Таку ж силу має вишите на сорочці зображення маку – жіночий символ чистоти, цнотливості, дівочої вроди. У той час як зображення дуба використовували слід на чоловічих вишиванках. Дуб символізує чоловічу енергію та силу. Квіти чи зорі, які вишивають нескінченним узором-смушкою, символізують постійне оновлення,

безкінечність (<http://lubava.ib.ua>). Окремий символічний ряд становлять образи-малюнки для дитячих сорочок-вишиванок. Наприклад, на дитячому одязі не повинно бути весільних символів, а вишиваються орнаменти квітів, метеликів, пташок (усі вони символізують побажання здоров'я). На чоловічих вишиванках не має бути жіночих символів і навпаки.

Л. Кожуховська

Вишивка – див. *Народна символіка*.

Вишня – символ світового дерева, життя; символ України, рідної землі; матері; дівчини-нареченої.

У давнину вишня була одним із священних дерев далекої Японії та Китаю. Для праукраїнців вишня, за даними О. Шокала, – світове дерево життя (*див. Дерево життя*). Як відомо, колись слов'яни святкували Новий рік 21 березня. Це було свято весни, Новий рік споконвічних хліборобів. «У давнину в Україні, – підкреслює дослідник, – вишня була ритуальним деревом весняного новорічного обряду. Деревце вишні садили восени в діжечку, тримали його в хаті, а навесні, у березні, вишенька розвивалась і розквітала. По тому, як вона квітне, дівчата вгадували долю на цілий Новий рік» (*Українознавство*. – К., 1994. – С. 286). На думку Г. Лозко, назву «вишня» слід

вважати прикметником жіночого роду, від форми «вишній», тобто «божественний» (пор. із словом «Всевишній» (Всевишній). Отже, вишня – це «божественне дерево», присвячене Сварогу (*Дмитренко М. та ін. Українські символи*. – К., 1994. – С. 118).

Окремі дослідники зіставляють це слово з весняним сонцем у зеніті, тобто «вишнім» сонцем. Лінгвістичний аналіз етимології слова «вишня», зроблений нами, підтверджує думку про правильність зіставлення її з образом світового дерева, священного дерева життя.

По-перше, слово «вишня» – слов'янського походження, воно мало такі регіональні варіанти, як «вишник», «вишника». Водночас слово «вись» (висота) (світове дерево, як відомо, дуже високе, дістає кроною неба) мало аналогічні форми – «вишник», тобто «вищий», «старший», «вишок» – вершина, шпиль.

Словник Б. Грінченка (*Т. 1. – С. 201*) фіксує форму «вишній», тобто «верховний», а отже, «небесний», «божественний». Водночас у Словнику вміщено фразу «Господи вишній, чи я в тебе лишній?», яку можна зіставити з фольклорним виразом «Ненько, моя вишня, чи я в тебе лишня...». Отже, у свідомості праукраїнців вишня асоціювалася з небом, високим деревом життя, Богом. Окрім того, білий колір її цвіту асоціювався із святістю, бо «світ» – це «свят».

За даними М. Костомарова, слов'яни обожнювали саме світло як джерело життя, білий колір (пор. імена язичницьких богів Світовид, Білобог). Споконвіку священні речі українців – білі (хага, вишиванка, хустина, рушник). Священний птах лелека має біле забарвлення. Таким чином, безсумнівно, вишня була в наших прашурів Священним Деревом Життя, символом Матері-богині, України.

Відгомін цих вірувань знаходимо у творах усної народної творчості, українських письменників. У свідомості українців і нині вишня – це рідна домівка: «Садок вишневий коло хати» (Т. Шевченко). Або: «Як я любив у хмарах вишняку твої білесенькі, немов хустини, хати» (М. Старицький).

У поемі І. Франка «Іван Вишенський» змальовано зокрема епізод, коли саме вишневий цвіт нагадав герою на чужині про рідну Україну і змусив повернутися з грецького Афону.

Л. Костенко використала цей образ для опоетизації весни, кохання, нареченої:

*Ще сніг ковтала
повідь широченна,
Грала ждав іще
тужливий лан,
А під горою вишня –
наречена,
Вже до віночка
міряла туман.*

У поемі І. Драча «Смерть Шевченка» вишневий цвіт асоціюється з безсмертям Великого Кобзаря.

І на завершення – рядки, написані одним з авторів Словника:

*О, вишня –
Матінко Всевишня,
Весь білий світ –
то вишні цвіт.
Правічне дерево України
Її безсмертя в плінні літ.
О. Потапенко*

Відьма – див. *Демонології української символіка*.

Вій – див. *Демонології української символіка*.

Війна (воювати, бити, бійня, боевать, як імовірно і боярин, і воевода, розбрат і ратний бій) – символ (*див. Символ*) смерті (*див. Смерть*), горя, нещастя, чорного (*див. Чорний*) кольору, плачу, страху, вбивства, крові (*див. Кров*). Це символ роз'єднання і воз'єднання, усунення безпорядку й встановлення порядку з хаосу (*див. Хаос*), конфлікту між добром і злом (*див. Добро і Зло*), духовної битви між добром і злом у природі людини, досягнення єдності. В індуїзмі це битва Крішні і Арджуни, в ісламі – Священна війна. Дж. Неру у свій час зазначав, що війна є запереченням істини і гуманності. Справа не тільки в убивстві людей, адже людина так чи інакше повинна померти, а у свідомому і впертому розповсюдженні ненависті і брехні, які потроху прищеплюються людям.

Символ «війна» відомий із найдавніших часів. У Стародавньому

Римі стояв храм Марса, який зачинявся тільки на час миру. За всю античність таке траплялося двічі. З тих пір нічого не змінилося – на планеті завжди хтось воює, війна стала неодмінною і, схоже, неминучою умовою людського існування. Навіть не задумуючись про це, ми живемо з тією чи іншою концепцією війни, яка закарбувалася в нашій свідомості і культурі. Цю концепцію постійно змінює соціальний і технічний прогрес: дисципліна грецької фаланги підкорила варварів; стрелена нормандських вершників дозволили їм завоювати Англію; порох знищив рицарів; кулемет і гази поховали поезію військового єдиноборства; атомна бомба (важачуть оптимісти) зробила неможливою світову війну.

Можна виділити чотири ареали існування символу «війна»: перший – історико-футурологічний (інтелектуальний символ «війна» використовується при описі історичних подій Першої та Другої світових воєн, для гіпотетичних припущень і версій про прийдешню третю і навіть четверту світові війни). Другий – арéal уявлень, пов'язаних із громадянською війною, третій – простір висвітлення поточних трагічних подій (наприклад, подій в Іраку), четвертий – формат використання символу «війна» як метафори (наприклад, «газова війна»).

З ростом знань, накопичених людством, із проривом у сфері технологій символ «війна»

залишається одним із ключових поч. XXI ст. Він усе активніше входить у наше повсякденне життя, страшне слово «війна» поступово стає буденним. Цьому сприяє і часте застосування поняття до різних, безумовно, невійськових конфліктів. Нас уже не дивує словосполучення «інформаційна війна», часте використання військової термінології (бліцкриг, трибунал тощо) у рамках політичного аналізу. Широкий спектр застосування символу війна викликаний і його мутагенезом: «Першу світову війну американці звать Великою, Другу – «Доброю» («Good war») (ветерани щиро вважали, що боролися не за себе, а за щось більше). Але цю точку зору на війну навряд чи в змоззі прийняти більшість громадян Європи та України.

У сучасних умовах у зв'язку із закінченням «холодної» війни зменшилася небезпека світової ядерної війни, однак тривають т. зв. локальні війни – військові конфлікти, пов'язані з релігійними, територіальними та національними суперечками, плеємінною ворожнечею і т. д. Варто пам'ятати, що за останні 5,5 тис. років відбулося близько 14,5 тис. великих і малих війн (у т. ч. дві світові), у ході яких загинуло, померло від епідемії і голоду понад 3,6 млрд. осіб.

Війни XXI ст. – це війни проти символів, війни в символічно-знакових полях. «Вежі» Всесвітнього торгового центру – це

символи економічної потужності США і символи глобалізації, незалежно від точок зору на трагічні події 11 вересня 2001 р., більшість експертів схильні вважати не-випадковим вибір об'єктів атаки терористів. Не є випадковим і те, що таліби в Афганістані демонстративно знищили один із найдавніших пам'ятників культури – величезну статую Будди. Найважливішою знаковою подією для Іраку, яка не спричинила загибель людей, є вибух «Золотої мечеті» (одна з найголовніших святинь іракських шиїтів) у місті Самара (2006). І символічна страта С. Хусейна в перший день мусульманського свята була відзначена спектром символів, знаків й елементів карнавальної культури (постановочність страти С. Хусейна мала на меті пов'язати смерть колишнього іракського лідера зі стратою воєначальників Третього Рейху). Американці знищили при бомбардуваннях палаці Старого Вавилону, відновлені при С. Хусейні (абсолютно очевидна ритуально-магічна війна).

Традиційно вважається, що для хлопчиків так само природно гратися у війну, як для дівчаток у «дочки-матері» (але ж гра у війну, в основі якої лежить рольова діяльність дитини, завдає непоправної шкоди її психології й ініціює подальший розвиток багатьох неврозів та патологій, з юних років формує перекручену картину світосприйняття). Філософія концепції війни – це

агресивний, бездумний спосіб вирішення конфлікту.

Війна – організована збройна боротьба між державами, націями (народами), соціальними групами. У ній використовуються збройні сили як головний і вирішальний засіб, а також економічні, політичні, ідеологічні та інші засоби боротьби. Розрізняють наступальні (агресивні, загарбницькі) й оборонні (визвольні) війни. Війну між соціальними групами всередині країни за державну владу називають громадянською війною. Нині ми спостерігаємо продовження холодної громадянської війни між націоналістами і квазічервоними, багатими і бідними, владою і народом (послідовне відчуження громадян від власності і від влади шляхом послідовного і планомірного зменшення політичних, соціальних та інших прав громадян), причому під народом необхідно розуміти більшість громадян України. Проблему суспільного примирення Україна ще не вирішила – ні в історичному плані, ні в політико-соціальному.

Будь-яка, а тим більше великомасштабна війна є екстремальною для суспільства ситуацією, що порушує звичний плін життя, піддає жорсткому випробуванню існуючу в мирних умовах систему цінностей, моральне здоров'я суспільства, його психологічну стійкість, вона потребує і породжує як індивідуальні, так і колективні символи. Героїчними

символами Першої світової війни стали повні Георгіївські кавалери (у російсько-японську війну було нагороджено близько 87 тис. осіб, у Першу світову – близько 30 тис.), представники нового роду військ – авіатори (наприклад, безногі пілоти О. Сіверський та Ю. Гільшер, попередники О. Маресьєва; автор «мертвої петлі», основоположник вищого пілотажу П. Нестеров, який 26 серпня 1914 р. вперше в історії здійснив повітряний таран); героїчним символом-явищем стало створення жіночого «батальйону смерті» під командуванням поручика М. Бочкарьової (був покликаний підняти бойовий дух «чоловічої» частини армії, у якій почалися процеси деморалізації і розкладання).

У Велику Вітчизняну війну настільки ж шанобливо ставилися фронтовики до солдатського ордена Слави (сприймали як спадкоємця Георгіївського хреста не тільки за статусом, а й по успадкованій георгіївській стрічці) і медалі «За відвагу». У роки Великої Вітчизняної основними індивідуальними символами служили О. Матросов, З. Космодем'янська, В. Талаліхін, М. Гастелло, Ю. Смірнов; герої-панфіловці, «молодогвардійці»-краснодонці були груповими символами. Існували і приклади «ситуаційного» ставлення влади до символів: на початку Великої Вітчизняної війни в умовах тяжких оборонних боїв, величезних

людських втрат, коли ворога потрібно було зупинити «за будь-яку ціну», набули популярності (і продукувалися системою) як героїчні символи подвиги пілотів, які здійснювали різні види таранів (повітряні, «вогненні», нічні). Пізніше, в умовах перелому в ході війни, коли радянська авіація стала панувати в повітрі, а гострий дефіцит досвідчених військових кадрів був подоланий, повітряні тарани стали анахронізмом і перестали бути предметом масової пропаганди.

Система творила символи, яких вона потребувала. Кожному етапу війни відповідали символи, що несли певне смислове навантаження, відповідали черговим на даний момент завданням пропаганди. Подвиги початку війни – це подвиги відступаючої з боями армії, армії, що обороняється (головним завданням було вистояти, зупинити ворога будь-якою ціною). Дуже своєчасними виявилися для символу слова політрука В. Клочкова: «Велика Росія, а відступати нікуди – позаду Москва!» (чи прозвучали вони насправді чи були вкладені у вуста героя журналістом, для системи не мало ніякого значення). Перелом у війні, звільнення окупованих районів країни привнесли у війська якісно інший психологічний стан, поставили перед ними інші завдання: виховання наступального пориву, нещадної помсти ворогові (мученики-молодогвардійці, рядовий Ю. Смірнов, учасник танкового

десанту в тил ворога, пораненим узятий у полон і розп'ятий німцями на стіні бліндажа – найвідоміші символи 1943–1944 рр.). Коли під гаслом «Вперед, на Захід!» Радянська армія вступила на територію європейських країн, пропагандистська машина відгукнулася на цю подію новими символами (наприклад, плакатом «Звільнимо Європу від ланцюгів фашистського рабства!», на якому зображений радянський солдат, що рве ланцюги зі свастикою (*див. Свастика*)).

Інші чинники зумовили фактичну відсутність («недосформованість») героїчних символів у радянській суспільній свідомості в період Афганської війни. Ця війна довгий час залишалася закритою темою, маловідомою в суспільстві. Влада робила все, щоб представити «інтернаціональну допомогу обмеженого контингенту» виключно «гуманітарною». Бойових дій, а отже, і війни як би не було, а раз немає війни – немає і героїв (хоч в Афганістані звання Героя отримали 86 осіб, із них 28 померло). Фактично всі інші війни і збройні конфлікти, у яких брала участь УСРР–УРСР–Україна у ХХ ст., носили локальний і короткочасний характер, так що ні за значимістю, ні по часу впливу на суспільну свідомість вони не могли породити скільки-небудь стійких символів.

Серед методів, якими користувалася тоталітарна система для створення необхідних їй

символів, можна назвати такі:

- 1) несправедливе замовчування про одного героя чи подвиг і цілеспрямоване звеличення іншого з використанням усіх доступних засобів агітації і пропаганди;
- 2) виділення одного героя з ряду інших, які вчинили аналогічний подвиг, тобто нерівна оцінка рівного подвигу;
- 3) створення пропагандистського кліше, стереотипу героя, під який штучно «підганялися» живі, реальні люди;
- 4) фальсифікація (повна чи часткова), уключаючи підміну одного героя іншим, привласнення чужих заслуг, спотворення обставин подвигу, невірне трактування подій тощо. Можна виділити певну закономірність і класифікувати типи подвигів, які найчастіше використовувалися системою для перетворення їх у символи: 1) єдиноборство з переважаючими силами противника, утримання бойових позицій ціною власного життя (з гранатою під танк; виклик вогню на себе; підриг гранатами себе і ворогів при загрозі полону та ін.); 2) масовий героїзм, колективний подвиг; 3) акти самопожертви, порятунок товаришів ціною власного життя (закрити грудьми амбразуру); 4) мученицька смерть від тортур у полоні, вірність обов'язку і присяги перед лицем смерті; 5) знищення ворога таранним ударом за відсутності інших засобів ведення бою (повітряний, танковий таран); 6) нанесення максимально можливої шкоди ворогові ціною власного життя, відмова

від можливості врятуватися (вогненний таран); 7) єдність і дружба радянських народів (подвиги багатонаціональних військових колективів; героїзм бійців різних національностей) (при існуванні заборони на представлення до звання Героя представників висланих народів – *прим. автора*); 8) порятунок бойового прапора та іншої військової й радянської символіки.

Для символів місцевого масштабу – «Герої нашої частини», «Герої нашої армії» тощо, що виникали безпосередньо на фронті без участі головних політичних структур, найхарактернішими рисами стали солдатська винахідливість, кмітливість, бойова майстерність, що завдавали шкоди ворогу з власними мінімальними втратами (до таких символів відноситься В. Тьоркін, якому судилося піднятися до загальнонаціонального рівня).

Війна в психологічному плані відноситься до категорії «пограничної ситуації», тобто вкрай небезпечної, невизначеної, непередбачуваної, такої, що загрожує життю людини і майже не залежить від її волі і розуму. Чим менше вона керована і залежна від людини, тим сильніша схильність людини до пошуку психологічної опори, спроби керувати зовнішніми обставинами за допомогою ірраціональних дій. Будь-яка війна активізує стихійну релігійну свідомість безпосередніх учасників бойових дій. При цьому переважаючи

форми її прояву безпосередньо залежать від пануючого в даному суспільстві виду світогляду – релігійного чи атеїстичного. «Атмосфера постійної небезпеки і смерті на війні, так само, як і безпосереднього контакту з природою, тим хороша, що спрямовує душу до проблем вічності, віддаляє від життєвого сміття, від сутінок буднів», – писав у своєму щоденнику учасник російсько-японської війни дивізійний лікар В. Кравков. Отже, будь-яка війна призводить до активізації релігійних почуттів і настроїв, посилення ролі традиційних релігій. Однак в атеїстичному суспільстві релігійність набагато частіше проявляється в «язичницьких» формах: розрив із конфесійними традиціями, утрата елементарного знання звичаїв, молитов і обрядів призводить до поширення перекручених і самодіяльних містичних форм. В екстремальних умовах війни формується стереотип свідомості, який можна визначити як солдатський фаталізм: «Що кому на роду написано, те й буде». За спогадами багатьох учасників різних воєн, деякі їхні товариші стверджували, що скоро загинуть, і це передчуття завжди збувалося, та й самі вони часто могли роздивитися на обличчі ще живої людини «печать смерті». На війні погані передчуття, як правило, збуваються, тому більшість солдатських прикмет пов'язані з очікуванням нещастя – поранення чи загибелі,

і спроб через містичні ритуальні дії їм запобігти (поведінка людини перед боєм обмежена системою традиційних заборон; існування усталених табу щодо речей загиблих; колективні звички, часто пов'язані з певною військовою спеціальністю; наявність майже у кожного солдата власного талісману (ними можуть бути найнесподіваніші предмети), який потрібно зберігати в таємниці, своєї (часто самодіяльної) молитви тощо). Деякі прикмети передавалися з покоління в покоління учасниками бойових дій, так само, як і принципи поведінки, що забезпечують найбільший захист індивіда в несприятливих умовах. Однак на кожній війні додаються і свої специфічні «нововведення».

В Україні упродовж ХХ ст. в умовах воєн простежується тенденція до зміни форм побутової релігійної свідомості: від традиційного конфесійного (у Першій світовій війні) через його поступове, хоча й неповне витіснення і змішання з новим побутовим містицизмом (у період Великої Вітчизняної війни) до переважання останнього (під час Афганської війни).

Будь-яка війна починається задовго до її оголошення, їй обов'язково передують ідеологічна та психологічна обробка населення офіційними пропагандистськими структурами, які прививають народу думку про необхідність і неминучість майбутньої війни, про захист національних інте-

ресів, підступи ворогів, зовнішню загрозу тощо. Граючи на патріотизмі, національних почуттях, традиціях і забобонах, оголошуючи свої цілі благородними і справедливими, а цілі потенційних противників – нищими і корисливими, пропаганда кожної зі сторін – учасниць майбутньої війни – закладає у свідомість власного народу образ ворога, воскрешаючи старі образи і вишукуючи нові, на які можна опертися в сучасній ситуації. У ході Великої Вітчизняної війни образ ворога і ставлення до нього пройшли досить складну еволюцію. Перед війною і на її початку мали істотне значення ідеологічні стереотипи – якщо в передвоєнні роки у свідомість мас була привнесена ідея про «історичну місію країни переможного соціалізму», а характер майбутньої війни бачився наступальним і переможним, при безумовній підтримці з боку трудящих Європи і, перш за все, Німеччини, то з початком війни, яка набула відразу характеру оборонної, стала жорстокою боротьбою за виживання, на перший план вийшли національно-патріотичні почуття. Ілюзії, у т. ч. породжені ідеологічними догмами, у зіткненні із жорстокою реальністю прямого протистояння з нацизмом розсіялися, а ідея світової революції та звільнення «братів по класу», принесеного на багнетах Червоної армії, швидко змінилися ненавистю до ворога, незалежно від його класового

походження, що ніс руйнування і смерть, попряння національної гідності і святинь. Під знаком цих почуттів – любові до Батьківщини і ненависті до ворога – радянський солдат пройшов усю війну. Одним із важливих політичних наслідків перемоги стало продовження об'єднання українських земель. Друга світова війна завдала Україні масштабних економічних витрат (тільки прямі збитки склали 285 млрд. крб. у діючих на той час цінах). Щонайменше 5,4 млн. осіб (кожен шостий мешканець України) загинули у війні, 2,4 млн. осіб було вивезено для примусової праці до Німеччини. За абсолютною й відносною кількістю втрат у війні Україна перебуває на другому місці: 8 млн. осіб (19,1%) до всього передвоєнного населення або кожний п'ятий житель республіки. Україна поступається за абсолютною кількістю втрат Росії, а за відносною – Польщі (19,6%). Третє місце за абсолютною кількістю втрат посідає Німеччина (6,5 млн. осіб, 9,1%).

Б. Дем'яненко

Вікно – символ ідеї проникнення, потенційних можливостей; свідомості, світлоносності; отвору, через який здійснюється зв'язок людини із зовнішнім світом; зв'язку з потойбічним світом; надії, чекання.

Вікно відіграло значну роль як деталь людського житла (освітлення, вентиляція, спостереження тощо). Символіка вікна

пов'язана з давніми віруваннями праукраїнців, які відображені у замовляннях, обрядах, піснях тощо.

Вікно називали «святим», бо воно уявлялося, як чарівний отвір, який дає можливість здійснювати зносини з «білим світом». Про цю сакралізацію вікна свідчать численні народні заборони (до речі, дуже подібні до «криничних» табу (*див. Криниця*)). Зокрема категорично заборонялося плювати, виливати помий, випускати кішку через вікно. Це зумовлено віруванням, що саме біля вікна стоять душі покійних, добрі ангели. Так, на підвіконня ставили воду і їжу протягом 40 днів для душі померлого. Там же горіли свічки.

Водночас вікно символізувало «небезпечний» отвір, через який до оселі потрапляють зловорожі сили. За свідченням М. Сумцова, щоб завести нечисті, треба було на ніч хрестити вікно. На Різдво господарі малювали крейдою хрести над вікнами, на дверях з аналогічною метою. Подібну функцію оберегів виконували і рушники, які українці вішали над вікнами.

Про небезпечність нічного вікна свідчить заборона дивитися в нього після заходу сонця (бо болітимуть очі, дитина не спатиме та ін.).

Багато обрядодій українців пов'язано з вікном: «у страшний четвер біля вікон питали у хазяїв про наявність скотини...; українські колядки та щедрівки з побажаннями всього виголошувалися (співалися) під вікнами... Гадання усіх слов'ян

не обходилося без вікон. У комин суджених питали. У хатніх вікон підслухали, ходили в північ по пусам» (І. Котляревський). (Миронова Г.М. *Мотивація термінів східнослов'янської народної архітектури в етнолінгвістичному висвітленні // Мовознавство. – 1991. – № 4. – С. 24).*

В Україні глибоко шанували «покутне вікно» (*див. Покуть*), «застільне» вікно. Біля останнього часто саджали священні дерева (калину, вишню, яблуню та ін.). Саме у віконце заглядало святе сонечко, «стукала весна у кристаль вікон», під вікном «туркотіли голуби» та ін. Хата без вікон вважалася сліпою.

Сакралізація вікна зумовлена значною мірою спільністю його функцій з оком (*див. Око*), яке викликало побожний трепет і було глибоким символом.

У літературі образ вікна часто символізував чекання, сподівання на здійснення мрії, сумну долю тощо. Напр.:

Легких шляхів ні в кого не було,

Де б не ходив,

а маєш пам'ятати:

На тебе завжди дивиться село

Очима вікон

батьківської хати.

(М. Луків).

Або:

Сіла вона край віконця,

Як квіточка в полі:

«Що по тому, що я гарна,

Коли нема долі?»

(Нар. тв.).

О. Потапенко

Віл – символ космічних сил; жертви, страждання, терпіння; важкої праці; покори, самопожертви; п'ятьми та ночі; багатства; працьовитої людини, господаря.

Віл – кастрований бик, якого використовували як тяглову силу.

За міфами, у язичників був «скотій бог» Велес (Волос). Він охороняв череди худоби, опікував купців. У давнину слово «скот» означало багатство, гроші. Отже, це був бог багатства. На думку митрополита Іларіона, Арієля Голана, ім'я бога Велеса походить від старослов'янської форми «воль», пізніше віл, бо віл-бик часто обожувався (обожнювався. – О.П.).

У південних слов'ян був міфологічний герой Здухач, який захищав поля, тварин від злих духів. Це був надзвичайно сильний чоловік, проте він міг перетворюватися у вола.

На Новий рік символом щастя в оселі вважався у слов'ян полазник – людина, яка першою переступить поріг. Часто селяни «доручали» цю роль саме волів, завдячи його до хати. Широ вірили, що тоді в господі буде достаток увесь рік (*Мифологический словарь. – М., 1991. – С. 445*). «Воли..., – пише Г.О. Булашев, – створені Богом і вважаються благословенними за те, що, коли новонароджену Богодитину було покладено до ясел, воли й віслюки вкривали її соломою і зігрівали своїм диханням» (*Булашев Г.О. Український*

народ у своїх легендах, релігійних поглядах та відвідуваннях. – К., 1992. – С. 323). Побутувало цікаве повір'я, що напередодні Нового року та Різдва воли можуть навіть... розмовляти людською мовою.

Століттями воли були надійними помічниками чумаків – українських купців. Ось як описує чумацьку валку Д. Яворницький: «Попереду інших рушав віз, запряжений найкращими сірими здоровими й лискучими, «як із води», волами, а у святкові дні між рогами приліплювали дві воскові свічки» (*Яворницький Д. Історія запорозьких козаків.* – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 298). Символіка такого святкового вола, очевидно, поянюється відгомонам вірувань про Велеса. На початку кожної важливої справи язичники приносили жертви богам, умилостивлювали їх. Свічки (вогонь), золото (багатство), стрічки (промені всесильного сонця) були атрибутами вшанування давнього бога скотарства, торгівлі – Велеса.

У селянському господарстві українця віл був головною тягловою силою, тому став символом працелюбності, багатства: «У кого віл та коса, у того грошей кися», «Вали на воли – усе повезуть». Старий віл символізував досвідченість, уміння («Старий віл борозни не псує»). К. Сосенко наводить цікавий зразок давньої української колядки про створення світу, де головними персонажами є чотири воли, що «в

золоті горіли». На думку вченого, це «символи чотирьох місячних фаз, – роги волів або турів – це частий символ люнарний у колядках і щедрівках» (*Сосенко К. Різдво-Коляда і Щедрий Вечір.* – К., 1994. – С. 263). Маються на увазі такі фази: молодий місяць (молодик), півмісяць, місяць уповні та місяць, що зникає й темніє.

О. Потапенко

Вінок – символ слави, перемоги, святості, щастя, успіху; скорботи, смерті; могутності, миру; Сонця; влади; цнотливості, молодості, дівочтва.

Вінок має подвійну символіку. Це або увінчання шануючого-небудь як переможця чи тріумфатора, або знак скорботи за померлим чи загиблим. Усі інші значення зводять, очевидно, до цих основних.

У часи античності вінок (лат. согопа) одягали як бенкетний або застільний атрибут, котрий символізував щастя та талант. Таку функцію вінок виконував, коли за його допомогою прикрашали священні предмети та об'єкти, яким поклонялися. Оратори одягали його під час своїх промов. Вінком нагороджували тих, хто відзначався на війні. Згодом він служив символом службової відзнаки. Звідси походить корона, символізуючи владу сеньйора або короля.

Обидва значення символу притаманні вінку нареченої, її прикрашали вінком – знаком чистоти і

незайманості, але разом з тим він означав і смерть попереднього життя та відродження нареченої в іншій якості. У традиціях Заходу наречена обов'язково одягала фльордоранж, тобто вінок, у який упліталися штучні білі квіти. Цей звичай був запозичений в арабів, де вінок із квітів апельсину (оранж) символізував родючість.

Увінчання особливо було поширене в Давній Греції та Давньому Римі. У греко-римській традиції вінок із квітів є діадемою Флори; із глоду або вербени – символізує весілля, з дубового листя – нагороду за врятування життя, із трави – нагороду римському воїну або рятівнику життя людини. У Греції вінком нагороджували переможців: «Олімпійських – з гілок маслини; істмійських – із соснових гілок; німеїських – із петрушки» (*Купер Дж. Енциклопедія символів. – М., 1995. – С. 33*).

У наш час заведено увінчувати почесним лавровим вінком (лаврами) переможців світових чемпіонатів, а також велосипедних гонок. За уявленнями давніх греків, саме лавр міг зняти провину з убивці та наділити пророка даром передбачення. Лавровим вінком увінчували учасника урочистого хорового ходу.

У Римі лавр став символом могутності, перемоги, миру. На полководців, на честь яких робили тріумф, вішали (одягали) лавровий вінок у храмі Юпітера. Пізніше лавровий вінок присуджували

переможцям поетичних змагань. Звідси виникло і слово «лауреат».

В Україні вінки мали солярну символіку. Дівчина у вінку асоціювалася із сонцем, яке сходить. Купальські та обжинкові вінки також були символами сонця, що пов'язано з ідеєю плодючості й добра. На свято Івана Купала дівчата кидали вінки в річку, щоб дізнатися про свою долю, свого судженого.

Вінки із стрічками протягом століть використовувалися під час весілля. Не випадково народна творчість зберегла так багато висловів, пов'язаних із вінком: загубити вінок – втратити дівочу честь; як у вінку – дуже гарно; вінчатоньо – маленький вінок. Як правило, дівочий вінок плели з квітів барвінку, маку, білого ромен-зілля, синіх волошок, чорнобривців, дикої рожі тощо.

У народі вінки вважали надійним оберегом від усякої нечисті. Напередодні купальських, Зелених свят дівчатам належало вплітати поміж квітів полин, любисток, часник, які мали уберегти від мавок, упирів. Весільні вінки, за віруваннями, охороняли і від поганого ока.

Український віночок. Найулюбленішою прикрасою кожної дівчини був вінок. З ранньої весни до пізньої осені квітчали дівчата свої голови цим дивним створінням природи і рук людських. Цей своєрідний витвір мистецтва був начебто книгою душі дівчини. І кожен допитливий

чоловік міг безпомилково визначити по ньому, що коїться на серці володарки цього віночка. Мовою символів, якими були квіти вінка, представниці прекрасної статі виражали свої почуття, стан душі, події, що відбувалися в житті, надію, свої прагнення. Віночок – не лише «знавець душі». Він ще «знахар душі», бо в ньому є чаклунська сила, що знімає біль і волосся береже.

До віночка впліталася багато різних квітів. Переважна більшість із них широко використовувалася в народі як лікарські. Це деревій, звіробій, волошки, ромашки, цвіт і ягоди калини, барвінок, мак та ін. Почесне місце у вінку належить барвінку (*див. Барвінок*). Він – символ вічного кохання, сімейного благополуччя, символ життя, безсмертя людської душі. Він прикрашає весільний вінок, груди нареченого, гостей, весільний коровай. З метою охорони до весільного вінка нареченої вплітали також полин – «траву над травами», один із найсильніших оберегів, мак-видюк, руту-м'яту.

Улітку віночок сплітали з набору різних трав і квітів, а останнім у році був вінок із золотавого й червоного листя.

Кожна квітка у вінку мала своє значення. Так, цвіт вишні та яблуні символізував материнську відданість і любов, ромашка – символ дівочої цноти і чистоти, незайманості, хміль – гнучкості й розуму тощо.

Жила в народі наука плетіння вінка. Важливо було знати, як і коли плести, як зберегти квіти у вінку, яке зілля з яким має сусідити тощо. Збирали квіти у певні дні й у певну годину, залежно від призначення вінка, з росою чи без неї. Категорично заборонялося вплітати до вінка листя і квіти «нечистого» зілля, як-от листя папороті, цвіт вовчих ягід, дурман, гірчицю, осот, осоку та ін. Перед виплітанням вінка квіти «очищали».

Збережімо наші вінки-вінчатонька, бо вони – пелюсткова душа, цвіт української нації!

Ю. Мільошин, В. Куйбіда

Віра (християнська) – символ твердої впевненості в існуванні благого Бога, Промислителя; головного джерела людського духу, життя, знання; спільної риси світобачення усіх земель; природної якості людської душі; абсолютної Надії на Творця, його допомогу як Спасителя людства; глибинної універсальї культури; дару людині, посланого за благодаттю Святою Трійцею; сприйняття всім серцем богоодкровенного вчення про спасіння людей Ісусом Христом, загального воскресіння, життя вічного; щирого переконання та сповідуння Вічного, Милосердного, Всемогутнього, Всеблаженного, Вседостатнього Бога; енергії, яка сповнена радості, ентузіазму, сили, глибокої переконаності; найважливішого засобу встановлення особистісного живого зв'язку з Богом і, як

наслідок, – розвиток усіх розумних, духовних здібностей людини; цілковитої віддачі себе Богу як вищій Правді; орієнтації на добре, краще, корисне, красиве; складного комплексного почуття, яке включає любов, смирення, покаєння, благоговіння, богошанування, трепет; неухильного виконання заповідей Божих, постійної молитви, творення благих справ милосердя; вільного волевиявлення людини, пошуку Вищого сенсу буття; шляху людини до Бога, повної довіри до Нього; руху Бога та людини назустріч одне одному.

Без віри людина просто не може ні повноцінно жити, ні продуктивно працювати, ні творити культуру. Жити без віри важко, страшно, безглуздо. Віра (особливо в умовах тотальної зневіри, культу сили, грошей, гріховних насолод) життєво важлива і потрібна часто більше, аніж знання.

У *«Законі Божому»* (К., 2003. – С. 459–460) сказано: «Вірувати в Бога – значить бути твердо переконаним у тому, що Бог є (існує), промишляє (турбується) про нас, і всім серцем приймати Його Божественне Одкровення, тобто усе, що він відкрив про Себе і про спасіння людей утіленим Сином Божим, Господом нашим Ісусом Христом. Але щоб віра наша була живою і дійсною, необхідно сповідувати (визнавати) її. Сповідувати віру означає відкрито виявляти внутрішню віру в Бога словами і добрими

ділами так, щоб ніякі небезпеки, гоніння, страждання і сама смерть не могли примусити нас зректися віри в істинного Бога. Тільки при такому твердому віровизнанні ми можемо спасти свою душу».

У *«Православному катехізисі»* (К., 2012. – С. 52–54) наголошується: «Вірити в Бога – означає мати живу впевненість у тому, що Бог існує, що Йому безсумнівно притаманні ті властивості та дії, про які говорить Боже Одкровення, й усім серцем сприймати богоодкровенне вчення про спасіння людей. «Без віри догодити Богові неможливо...» (Євр.11: 6)...

Апостол Павло писав: «Серцем (тобто внутрішньо) вірують для праведності, а устами (тобто зовнішньо – словами і справами) сповідують для спасіння» (Рим.10:10).

Історія філософії знає періоди, коли релігію, віру вважали «опіумом для народу», «безумством», «ілюзією», «обманом» тощо. Проте сотні вчених у XIX–XXI ст. категорично твердили: «Бог існує. Віра та розум, наука та релігія – це дві гармонійні складові пізнання, порядку людства».

У книзі проф. О. Базалука *«Філософія образования в свете новой космологической концепции»* (К., 2010 – С. 348–349) сказано: «Вищим ступенем ціннісно-нормативної сфери свідомості особистості є категорія віри. Відповідно до сучасних філософських уявлень, віра – це

«глибинна загальнолюдська універсалія культури, що фіксує комплексний феномен індивідуальної та масової свідомості, містить у собі такі аспекти, як гносеологічний, психологічний, та релігійний... Віра – важливий елемент ціннісної свідомості, вона є мотивом, орієнтиром діяльності людини... І. Ільїн вважав, що «віра є не що інше, як головне, провідне тяжіння людини, що визначає її життя, її світогляд, її прагнення та вчинки». Вірять усі люди, свідомо чи несвідомо, злісно чи добродушно, сильно чи слабко. Вірують же – далеко не всі: бо вірування передбачає у людині здатність приєднатися душею (серцем, і волею, і справами) до того, що дійсно заслуговує віри, що дається людям у духовному досвіді, що відкриває їм певний «шлях до спасіння».

І далі І. Ільїн наголошує: «Є певний духовний закон, якому підпадає людське життя, згідно з яким людина сама уподібнюється тому, у що вірить. Чим сильніша і цілісніша ця віра, тим зримішим і переконливішим виявляється цей закон». Наведемо власні приклади. Іудеї твердо вірили, що вони врешті-решт зберуться на Землі Обітованій, відродять мову. І це сталося! Американцям упродовж десятиліть навіювали, що США – найпотужніша держава, якою треба пишатися. І це сталося! Як твердять сучасні вчені, найважливішим є для людини, країни – намір, упевненість у здійсненні омріяного та наполеглива праця всіх. Нині в

Україні, на жаль, можна почути фрази «А що я (ми) можу (можемо) зробити?», «Нічого не зміниться...» тощо. Відмовтеся від лукавої зневіри! Помаранчева революція, Євромайдан засвідчили: єдиний народ може все! Але лише єдиний!

Сучасні вчені стверджують: знання та віра не суперечать одне одному, а навпаки, доповнюють, збагачують одне одного (Див. Ю. Канигін, В. Кушерець «Біблія та наука» (К., 2010); О. Потапенко «Дух. Слово. Любов» (К., 2013); Г. Науменко «Явне про тасмне» (М., 2008) та ін.).

На жаль, сучасні українці часто вірять у магію, екстрасенсів-шарлатанів, «ясновидців», «цілительів», «чудеса» тощо. А отже, вони не вірять у силу Бога, самих себе.

На запитання «Що означає віра у Христа?» проф. О. Осипов («Путь разума в поисках истины» (М., 2010. – С. 340–350) дає такі відповіді:

1. «...усвідомлення своєї гріховності і подальше покаєння є першою умовою прийняття Христа... Християнином, виявляється, є не той, хто вірує за традицією чи переконався в бутті Бога якимись доказами чи повірив, що Христос прийшов, постраждав і воскрес заради нашого спасіння... Ні, християнин той, хто бачить свою духовну і моральну нечистоту, свою гріховність, бачить, що гине, страждає від цього, і тому внутрішньо готовий до прийняття Спасителя».

«Смирнення і народжуване ним покаяння – єдина умова, за якої приймається Христос!»

2. Добрі справи. «Навчає людину смиренню лише труд виконання заповідей Христових».

3. Молитва.

У книзі Є. Хлібосолава *«Метафізичні основи християнства»* (Спб., 2007. – С. 8) сказано: «Віра в Бога покладена в основу всього релігійного життя... Метафізичний сенс пріоритету віри над знанням полягає в тому, що віра є необхідною умовою загального духовного розвитку людини. З її допомогою встановлюється живий зв'язок людини з Богом, з'являється можливість благодатної дії сили Божої, спрямованої на розвиток усіх здібностей душі людини»...

Інокли люди дивуються: «Ходжу до Церкви, молю Господа, а Він не чує моїх прохань...». Відповідь проста: ми молимося, просимо, але не віримо, що Бог допоможе...».

У *«Катехізисі»* (К., 1991. – С. 49) сказано, що у Святому Письмі (єврейська Біблія) уживається слово «ама» на означення поняття віри. Головне значення його (як і сакрального «амінь») «бути міцним, надійним». Отже, вірити і «означає стверджуватися в Богові як міцній основі, довіряти Йому, будувати на Ньому все своє життя».

1. Віра є відповіддю людини на самоодкровення Бога. Вона не приблизне, беззмістовне почуття. Вона має змістом Самого Бога.

2. Віра – благодатний дар просвітлюючої милості Божої.

Сам Бог (а не аргументи, судження людини) переконує людину і робить для неї доступною істину Свого існування та любові.

3. Віра є вільним та відповідальним актом самої людини. До віри ніхто, навіть Бог, не можуть присилувати.

4. «Оскільки віра – рух Бога та людини назустріч один одному, результатом є зустріч, спілкування та дружба з Богом! Це наповнює людське життя смыслом, зміцнює, тобто рятує людину».

У книзі В. та Т. Тихоплавів *«Квантовий вибір. Не всі ми помremo, але всі змінюємося»* (СПб., 2010. – С. 89–91) читаємо: «Віра – це енергія, яка сповнена неймовірної радості, глибоких переконань та сили (!). Віра – це більше, ніж релігія. Віра – це переконаність, це сила для боротьби, це їжа для розуму. Вам усе дається через віру... Людина потребує віри, як повітря. Навіть наука не обходиться без віри».

І далі (*там само*, с. 93) автори пишуть: «То що ж таке віра», «Одкровення»? І відповідають на це запитання так: «Віра є сприйняття людиною Законів Всесвіту чи Космосу, є розуміння і сприйняття Свого Божественного походження і є прийняття й осягнення Мене, Творця...».

Для зміцнення віри в людях Творець дає нам необхідні знання, тому що саме віра, підкріплена знаннями, є нашою перепусткою в майбутнє... Віра властива кожній людині від народження, вона дається нам

звище... Кожному від народження даровано і віру у Вищу Силу. І це твердять учені!

Цікаві думки з приводу значення віри висловлені у книзі В. та Т. Тихоплавів «*Час Бога. Свідомість та життя*. (М., 2005. – С. 293): «На наш погляд, віра – це установка нашій підсвідомості, віра – це своєрідний ключ, яким наша підсвідомість відкриває «двері» для доступу в нашу інформаційну структуру з навколишнього інформаційного поля тієї інформації, у яку ми віримо. Віра – це засіб здійснення резонансу між власною установкою людини та відповідними інформаційними потоками іззовні. Віриш у чудо – отримуєш відповідну інформацію. Живеш і дієш під дією цієї інформації – і чудо здійснюється. Віриш у свою невиліковну хворобу, у нещасне, беззмістовне життя – отримуєш іншу інформацію і, як результат, – саме таку хворобу чи таке життя... Вір у краще – і тобі буде легше жити. У принципі постановка питання абсолютно правильна. Віра в краще дає можливість вносити в інформаційну структуру людини сприятливу інформацію, яка буде змінювати її життя на краще».

Дуже цікаву думку висловив св. Антоній Сурозький про те, що не лише людина вірує в Бога, але й Бог вірить у людину. Можливо, це одне із глибинних визначень людини: вона є творіння Боже, якому вірить Сам Бог.

І. Ільїн наголошував («*Шлях духовного оновлення*». – М.,

2011. – С. 30): «Вірувати у Бога означає прагнути до Його споглядання, молитовно «медитувати» з Ним, прагнути до виконання Його волі та його закону; від цього посилюється та зростає божественний вогонь у самій людині; він очищає її душу та насичує її вчинки. На вищих шабелях такого життя виникає живе, таємниче єднання людини з Богом...».

В. Кононенко («*Українська лінгвокультурологія*». – К., 2008. – С. 245–247) пише: «В основі віри лежить орієнтація на добре, краще, належне, корисне, тобто лише на позитивне...».

Українська художня література звертається до поняття віри, коли прагне довести: людина живе тим, що надіється, тим, що бачить своє майбутнє кращим, ніж воно є. І в цьому сенс людського життя. Віра знаходить конкретні реалізації в сім'ї, у побуті, щоденних стосунках. Віра живе в українській сім'ї, і вірність роду – це віра в силу, яку дає родина, близькі. Без віри в людей, у свій народ людина не може жити.

*Не буде віри цієї –
не буде й сил.*

*І серце до серця
не знайде броду.*

*Якщо для матері
не зробить добро син –
То не зробить добро
й для народу.*

Т. Мельничук

У народі глибоко шанували Всевишнього, щиро вірили Йому. До нього зверталися в щоденних молитвах (уранці, уве-

чері, у свята), дякували за добро-дійство, прохаючи ласки й помічі. У кожній оселі були ікони, щонеділі обов'язково відвідували храми Божі, ходили на прощу та ін. Коли одружували молодих, зичили: «Дай, Боже, щоб наші діти в парі були!». Коли входили в новозбудовану хату, приказували: «Дай же нам, Господи святий, у добрий час у новий дім увійти, хліб і сіль унести...». Надії на майбутнє також пов'язували із Вседержителем. У численних колядках, щедрівках, веснянках обов'язково є звернення до Бога. Наприклад: «Роди, Боже, жито, пшеницю і всяку пашницю!». Починаючи сівбу, косовицю, випікання хліба, варіння страв тощо, обов'язково зверталися з проханням: «Господи, благослови!» Водночас у народі побутували й інші звернення, прислів'я: «Роби, небоже, то й Бог допоможе».

Віра в силу слова народила і такі форми, як божба, рота, присяга, заповідь, заповіт, заклинання, закляття (прокляття), замовляння.

На жаль, у 2014 р. український народ побачив приклад сатанинської віри, тобто віри в силу, гроші, непомірні амбіції, хворобливу маніакальність керівництва РФ. Люди, здається розумні, ділові, енергійні, які клялися перед святим ликом Господа у дружбі, кинули на своїх братів по крові і православній вірі банди озброєних найманців, бронетехніку тощо. Цинічно, під гаслом спасіння «православних братів» знищували цілі

міста, десятки сіл, убиваючи мирних громадян. Але ми вистояли, оскільки розрізняємо оскаженіле керівництво свого сусіда і простий, роботящий російський народ.

То ж будемо щиро вірити в наш талановитий народ, його європейське щасливе майбуття, будемо працювати, служити Богові й Україні!

О. Потапенко

Віск – див. Свічка.

Вітер – символ духу, дихання Всесвіту; невловимості, неусвідомленості; швидкості; якоїсь звістки (як правило, однієї); шкоди, руйнації і водночас оновлення.

Вітер – конкретне вираження однієї з основних стихій світобудови-повітря (інші – Земля, Вода, Вогонь). У багатьох міфологіях йому приписують величезну міць руйнівного характеру. У давніх греків богом вважався Еол, що мешкав на острові Еолія у печері, де він стримував вітри. Починаючи з Гомера, образ Еола набирає поетичного характеру, що знаходить відображення в європейській літературі: сам Еол стає символом Вітру.

Особливе значення мають вітри Борей та Зефір (у римській міфології – Аквілон та Фавоній), які часто вживаються у поетичній мові.

У давньоіндійській міфології бог вітру Ваю – життєве дихання – виник із дихання

Пуруши – першолюдини, з якої утворено елементи космосу та вселенської душі.

У Старому Заповіті дихання Яхве пов'язане з безперервним створенням світу. Божественний подих надає людині незвичайних якостей – безмірної сили, яснобачення, дару пророцтва. На Самсона «зійшов дух Господній, і він розірвав того левчука, як розривають ягня, а в руці його не було нічого» (Суд., XIV, б). Інша функція вітру: сильний вітер, буря або шквал передують божественному виявленню. У книзі Йова Господь відповідає Йову з бурі (Йов, XXVIII, 1), Іоан Богослов отримує одкровення у грозі та бурі.

З вітром прилітають крилаті божественні вісники – ангели. Водночас вітер є місцем перебування багатьох духів, серед яких і душі померлих (*Мифы народов мира. – Т. 1. – М., 1991. – С. 241*).

В українському фольклорі символіка вітру дуже широка. О. Потебня підкреслює поняття швидкості, здатності переносити вість, людину:

*Ой повій, вітроньку,
з гори на долину,*

*Ой принеси, Боже,
здалеку родину!..*

*Повій, вітер холодненький,
з глибокого яру,*

*Прибуди, мій чорнобривий,
з далекого краю.*

(О некоторых символах в славянской народной поэзии // А. Потебня Слово и миф. – М., 1989. – С. 330–333).

Широко використовується народна символіка, пов'язана з вітром і в поезії. Плач Ярославни починається із звернення до вітру: «О вітре, вітрило! Чому, господине, так сильно вієш ти?... Чому, господине, мої веселощі по ковилі розвіяв?»

У С. Руданського («Повій, вітре, на Україну») вітер повинен принести на чужину звістку про вірність чи зраду коханої. Багате символічне навантаження несе образ вітру в Т.Г. Шевченка – від страшного передчуття («Реве та стогне...»), «Причинна») до трагічного фіналу в багатьох творах («Причинна», «Утоплена» та ін.). Для нього народна символіка – не поетичний прийом, а ґрунт, на якому виростає саме мистецтво. Тому не випадкове таке неймовірне згущення символів в одному творі. Напр.: сонце, вітер, вода, верба, калина, соловейко, доля, море... («На вічну пам'ять Котляревському»).

У фольклорі, мові існують численні стійкі звороти: «вітер змін», «свіжий вітер» (символи кращих часів, надії).

Ю. Мільошин

Вічний вогонь – символ пошани, довір'я, багатства; очищення та вшанування пам'яті загиблих воїнів; безсмертя, пам'яті, вдячності.

В уяві первісних людей – це стихія, що світить і гріє, підтримує життя, відганяє хижаків, усе нищить і спопеляє.

Вогонь став Богом, і йому почали поклонятися й обожнювати в різних країнах, зокрема у слов'янських. Вічний вогонь вважався вічно живою, вічно голодною і очищувальною силою. За народними повір'ями, це багатство не можна було віддавати з дому, щоб не зубожіти. Адже саме він (вогонь) супроводжує людину крізь усе її життя й уміння керувати ним вирізняє її з-поміж усієї природи. Вогонь – це сила, що має реальну і духовну сутність, оскільки може і слугувати людині, і карати її: він дає можливість жити, користуватися теплом, проте може бути й грізною силою, що крушить, спалює і спопеляє... Уміння користуватися ним – вищий щабель розвитку й незалежності людини від природи, але шанувати і берегти його – велика і свята місія, оскільки він живий, може народжуватися, слугувати, помирати. Певним чином вогонь, що зігріває, асоціюється із Сонцем, що несе відродження, основу, рід. З іншої точки зору, вогонь – це символ очищення від зла й неправди, це стихія, що під час спалювання тіла переносить душі в інший вимір. Це символ енергії, життєвої сили і чистоти, першооснова Всесвіту...

М.П. Холл наводить дуже цікаві факти «вічних ламп» античності та середньовіччя. За часів папства Павла III знайшли в одній із гробниць лампу, яка горіла протягом 1600 років. «Вічні» лампи горіли

у єгипетському храмі, присвяченому Венері, у храмі Юпітера та ін. Аналогічні дивні світильники були знайдені у гробниці Полланта, сина Енандра, у 1401 році. Лампа горіла понад 2 тисячі років. Учені не можуть пояснити цей феномен (*Холл М.П. Энциклопедическое изложение... – Новосибирск, 1993. – С. 204–205*).

У Середньовіччі вірили в саламандру – дивну істоту, що може жити у вогні, не згораючи. Вона вважалася духом вогню, що складається із його найчистіших часток. Для одержання саламандри треба було сфокусувати в скляну посудину сонячні промені за допомогою системи дзеркал. Але ж це, фактично, – прообраз лазера!

За даними О. Афанасьєва, слов'яни використовували вогонь під час весільного обряду: молоді переступали підпалені снопи жита й пшениці або перестрибували через вогонь, щоб іти в життя чистим і багатим. Коли народжувалася дитина, господарі запалювали лампади, доки не охрестять немовля. Вважалося, що «нечисть» боїться вогню і тому не зашкодить дитині. Переходячи в нове житло, переносили із старого й вогонь, щоб не шезнув колишній затишок.

У IX–X ст. у слов'ян існував звичай спалювання померлих. Вічний вогонь очищав грішних покійників і переносив їх у рай невразливими для злих сил. Серед українців побутувало повір'я, що Святий Огонь Бог дав Іллі-пророку, а він передав його людям.

У ХХ ст. вічний вогонь біля величних монументів загиблим воїнам усимволізує вдячну пам'ять нащадків.

О. Потапенко, Т. Товкайло

Вовк – символ зла, жадібності, жорстокості, лицемірства, брехні, кровожерливості, підступності, невдячності, негідності, зговору лихих людей, голодного життя, голоду; у Біблії він алегоричний образ смерті, яка очікує нечестивих, гонителів Ізраїлю; його зображення є на гербах і прапорах, образ – в центрі магічного ритуалу вовче свято, а назва в основі топонімів, антропонімів.

Вовк, як не дивно, був символом доблесті, честі, мужності в римлян та єгиптян. У багатьох міфологіях вовк асоціювався з богом війни або вождем дружини. Часто вовк є родоначальником племені. Характерний у цьому плані міф про засновників Риму, братів-близнюків Ромула та Рема, що були вигодувані вовчицею. Відома легенда про персидського царя Кіра, котрого також вигодувала вовчиця. Подібні міфи є у монголів, китайців, індійців.

У «Слові о полку Ігоревім» здатність перетворюватися у вовка притаманна декільком героям, а саме: князю Всеславу: «Всеслав-князь людям суд чинив, князям городи рядив, а сам вночі вовком бігав: із Києва добігав до півнів у Тмутаракань, великому Хорсові вовком путь

перебігав». Самому князю Ігорю: «Гуде земля, шумить трава, вежі половецької задвигтілися. А Ігор-князь поскочив горностаєм в очерет і білим гоголем на воду. Зметнувся на борзого коня і скочив з нього сірим вовком».

У слов'янській міфології поняття про перевтілення вождя племені або дружини пов'язане з образом вовка, що народився від вогняного змія. Такий персонаж з'являється на світ в образі людини, але з характерною позначкою: «у сорочці» або із «шерстю вовка», тобто з ознакою дивного походження.

Пов'язаний з образом вовка міфологічний персонаж київського велетня Волха (Волги), «що мав дивні властивості перевтілюватися у тварин та птахів... У билинному епосі Волх, на відміну від інших богатирів, перевтілюється у вовка, то в горностає, то в сокола» (*Персонажи славянської міфології / Сост. А.А. Кононенко и С.А. Кононенко – К., 1993. – С. 42*).

У біблейській традиції вовк символізує жорстокість та кровожерливість. Характеризуючи 12 племен ізраїлевих, Мойсей говорить про племена Веніяміна: «Веніямин – хижий вовк: вранці їсть він ловитву, а на вечір розділює здобич» (*Книга Буття, XLIX. 27*). Жорстокість гонителів Ізраїлю прирівняна до злодіянь хижака: «Князі її в середині її, немов ті вовки, що здобич шматують, щоб розливати кров, щоб губити душі ради користи»

(*Книга пророка Єзекіїля, 22. 27*). Вовк степовий є алегоричним образом смерті, яка очікує нечестивих: «...погубить їх вовк степовий, пантера чигає на їхні міста: кожен, хто вийде із них, пошматований буде, бо помножились їхні гріхи, їхні відступства численними стали!» (*Книга пророка Єремії, 5. 6*). У Євангелії від Матвія вовк – символ лицемірства та брехні. Св. Матвій передає слова Ісуса Христа: «Стережіться фальшивих пророків, що приходять до вас у одежі овечій, всередині – хижі вовки» (*Євангелія від святого Матвія, 7. 15*).

У фольклорі різних країн вовк – символ жадоби, ненажерливості, жорстокості, підступності, невдячності, зговору лихих людей: «Витягни вовкові зуби, то він апетит не згубить», «Вовка не вчать, як свиню різати», «Котру вівцю вовк назначив, тоту мусить і з'їсти», «Вовк старіє, але не добріє», «Не вір вовчому сердцю», «Пожалів вовк кобилу – зоставив хвіст і гриву», «Ходить мовчки, кусає по-вовча», «Годуй вовка, щоб він тебе з'їв», «Скільки вовка не годуй, він усе ліс дивиться», «Вовк вовка в яму не втрутить». Вовк символізує голодне життя, голод: «Голодний як вовк», «Вовка голод з лісу гонить». Тривалий час помилково вважали, що вночі вовк вие з голоду, тому вираз *побачити вовчу зізду* й до сьогодні має символічне значення «зазнати голоду, злиднів».

Ще до початку нашої ери у байках образ вовка уособлював негідника. Римський байкар Федр прийшов до висновку, що двічі хибить людина, яка потурає злому (вовку) – раз; тратить час і марно трудиться – два. Від негідника марно очікувати вдячності. У вовчій пащі застрягла кістка і він, виючи від болю, попросив допомоги за обціану нагороду. Журавель витягнув кістку і вимагав дяки від Сірого, а натомість отримав:

*«Живим з моєї
паці вибрався,
Та ще й платню давай тобі,
невдячному?!»*

(*Антична література. Греція. Рим. Хрестоматія / Упорядники: Михед Т.В., Якубіна Ю.В. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – С. 811*).

Вовк – алегоричний образ людини, яка пожинає плоди свого зла. У байці Л. Глібова «Вовк і кіт» вовк намагається заховатися від переслідування, але через хижачьке життя у жодний двір потрапити не може. На чергову пораду kota зайти у двір Клима він відповів:

*«– Ох, братику!
Теля я в його звів!
– Так, бачу, ти усім
тут добре надоїв, –...
І так-таки ти сам себе вини:
Що, братику, посіяв,
те й пожни!»*

(*Глібов Л. Твори / Л. Глібов. – К.: Дніпро, 1964. – С. 32*)

Ненажерливість і жадоба вовка прозоро проглядають у

іншому творі Л. Глібова. Лицемір не помітив, що сам зів овечку, а за крихту м'яса, яку взяло мишеня зчинив гвалт:

*«Взяло м'яся
та у дупло й сховалось.
Угледів Вовк,
дарма що спав,
І на ввесч гай гукать зачав:
– Ой ненечко! Рятуйте!
Поможіте!
Ловіте злодія, держіте!
Добро моє покрав!»*

(Глібов Л., там само. – С. 50).

Водночас вовк символ свободолюбства і розсудливості. На пропозицію собаки Кунделя жити у дворі господаря з харчами, зате прив'язаним, вовк вимовив:

*«– Бодай би не діждать
Тим лацюгом бряжчать!...
Прощай! –
і в чагарник поплівся.»*

*(Глібов Л. Вовк і Кундель,
там само. – С. 212).*

Українська казка вважає вовка сміливим та небезпечним звіром, що має дар знищувати чортів: «Якби їх грім не бив та вовки не виїдали, то їх би такого розплодилося, що і світу не було б видно» (*Українська минувшина. – К., 1993. – С. 232*). В Україні відомий сюжет про Вовкулаку (*див. Демонології української символіки*).

У народних назвах на позначення вовка закарбовані характерні особливості поведінки, способу живлення, зовнішнього вигляду тощо, які лягли в основу його символіки. Зокрема народні теріоніми *костожер*, *лупіжник*,

одорак, *пітекурник* щодо Вовка *Canis lupus L.* характеризують не лише особливості живлення та поведінки тварин, а й етапи розвитку виробничої культури та історії людства. Найважливішими в хронологічній послідовності серед сходинок розвитку виробничої культури вважають збиральництво, рибальство, полювання, скотарство, землеробство. Найстарішими серед цих теріонімів є назва *пітекурник* та *костожер*, які могли виникнути саме на етапі збиральництва і полювання. У них закладалася інформація про вовка як звіра, що роздирає та жере. Наступні етапи (скотарство, землеробство) зумовили появу нових назв *лупур*, *луп*, *лупич*, *лупіжник*, які походять від *луп* «грабунок, здобич із грабунку»; *лупити* «пожадливо їсти, обдирати», *лупир* «шкуродер»; *луп'яр* «живодер» тощо та *драбіжник* «розбишака», адекватних одній з найважливіших проблем скотарів того часу. Сучасна назва *вовк*, очевидно, відбиває характерні особливості хижака як страшної істоти, відлюдника, грабіжника, хижака, що роздирає. Теріонім *бирюк* на позначення вовка зумовлений значенням слова *бирюк* «відлюдник, вовк». Народні назви *непара*, *нехар*, *нехаринець* походять від лексеми *нехар* «хижий звір», «великий звір, вовк» і характеризують хижацький спосіб життя вовка. Зазначена мотивація теріонімів посилюється назвами *звір*, *звірак*, які беруть початок

від праслов'янського *zvěř* «звір, дика тварина». За словником М. Фасмера теріонім *вовк* мав первинне значення «роздирати», а як діалект – «зловлений з поличним злодій, якого водять з ганьбою по селу, одягнувши на нього шкуру вкраденої ним тварини». Народна назва *гудимець* походить від дієслова *гудити* і зумовлена характерним підвиванням вовків на вечірній зорі, теріоніми *сіроманець*, *сірман*, *сіроманок* – від лексеми *сірий* і мотивовані сірим, або блідоіржаво-вохристо-сірим кольором хутра тварини.

Щоб вовки не хапали худобу у давнину на Поліссі в Болгарії та колишній Югославії 9 грудня (26 листопада за старим календарем) святкували вовче свято. Воно відбувалося ще за язичницьких часів на Юрія-Георгія (Юрій – покровитель вовків). Господарі звечора міцно закривали стайні та не ходили до лісу. Жінки не прали білизну, щоб на пащах вовків не з'являлася «скажена піна», не брали до рук голки, ножиці, ножі та інші гострі речі «вовчі зуби». Натомість зашивали поділ одяг, замикали замки, зв'язували ножиці, приповідаючи: «Зашиваю вовкові рота». Існує чимало легенд про те, як чоловік відібрав у вовків здобич, а святий Юрій примусив його віддати їм коня чи вола «*Словянський світ*» (2008, с. 334). Український народознавець В. Скуратівський на Рівненщині записав цікаву легенду про гончара, який потурбував зграю вовків у їхнє

свято та старого чоловіка (очевидно Юрія) і опублікував її у книзі «*Місяцелік*» (1993, с. 153–154).

Міфологічні та символічні уявлення про хижака зумовили появу антропонімів з основою *вовк*. Такими є приклади імен та імен-прізвищ, які досліджувала М. Демчук у роботі «Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV–XVII ст.» (1988 р.): Волкъ, Волчко, Волчикъ, Вовчокъ, Вовчина, Вовчинко (Волчко Хренницькій, В. Преслюжичъ, В. Жасковский, В. Ошовский, В. Барській, Онанья В., Вовчокъ Ляшковъ, Педоръ Вовчинко.

Складні стосунки вовка з людиною стали мотивуючою основою для виникнення частини топонімів. До них належить: Вовчків – с., Поліського та Переяслав-Хмельницького р-нів; Вовчинець – р. л. пр. Гнилоп'яті (бас. Тетерева) Вовча – р., п. пр. Самари (бас. Дніпра). Походження назви остаточно не доведено. За одним із пояснень назви, в XII ст. на берегах цієї річки жила половецька орда на ім'я Бурчевичі – «вовча». Своїми покровителями орда вважала степових вовків. Зустрічається чимало топонімів із подібними назвами, які переважно пов'язують із поширенням там вовків: Вовчанськ, Вовчі води, Вовчий, Вовчинець, Вовче горло, Вовчок та ін. У географічних назвах Бирюки – с., Рокитнянського р-ну та Бирючий – о. на Азовському морі в

Херсонській обл. відбилося південнорос. діал. слово «бирючий» (від *бірюк* – «вовк»).

Геральдика України, Росії, Білорусі, Німеччини має приклади емблематичного зображення вовка. Так, на гербі та прапорі м. (районного центру) Вовчанськ в Харківській обл. зображений вовк, який біжить по блакитному полі. Місто розташоване біля р. Вовча (Вовчі води). За легендою річка з'явилася із виритої вовчицею нори (логова) з якої вдарило потужне джерело. На сході Хмельницької обл. знаходиться селище міського типу Летичів. Воно розташоване в усті р. Вовк. Появу герба районного центру пов'язують із Стефаном Баторієм (1533–1586 рр.), а в основі його сюжету – блакитне поле по якому біжить сріблястий вовк. У Гродненській області Білорусі є м. Вовковиск (Ваўкавыск), а на його гербі та прапорі також зображений вовк.

В. Куйбіда, Ю. Мільошин

Вовкулака – див. *Демонології української символіки*.

Вогонь – символ духовної енергії; перетворення і переродження; руйнівної і водночас народжуючої сили; кохання, плодючості; багатства, щастя, сімейного добробуту; сонця; зв'язку з небесним світом; роду; сили; очищення від зла; бога; потойбічного світу.

Одним з найпоширеніших у світовій символіці є образ

вогню. У Стародавньому Єгипті він пов'язувався із життям та здоров'ям. У багатьох міфологіях – із Сонцем, блискавицею, золотом. Ще в інших – з ідеєю очищення, знищення сил зла. Пізніше вогонь розглядали як «образ енергії, яка може бути виявлена як на рівні тваринної пристрасті, так і в площині духовної сили (*Керлот Х. Словарь символ. – М., 1994. – С. 353*).

У світоглядних концепціях католицизму вогонь вважався засобом очищення грішних душ (у чистилищі) на їх шляху до раю. В Україні магічну, очищувальну силу мав купальський вогонь. Праукраїнці вважали вогонь первісною матерією чоловічої статі, що, поєднавшись із Данною, утворила Землю та всі речі на ній. За даними С. Плачинди, вогонь «вважався живою, вічно голодною та очищувальною силою. У капищах служителів язичницького культу (огнищани) утримували вічний вогонь як знак постійного доброго зв'язку з богами та безперервності життя й добробуту роду, племені...» (*Плачинда С. Словник давньоукраїнської міфології. – К., 1993. – С. 38*).

Про культ вогню свідчить давній звичай спалення покійників. Цей ритуал символізував «відхід померлого до володаря потустороннього світу; можливо, цей обряд мислився як ритуал передачі жертви божеству з тим, щоб воно, вдовольнившись, не шукало нових жертв серед

живих» (*Голан А. Миф и символ. – М., 1993. – С. 32*).

У слов'ян-язичників богом вогню вважався Сварог (Сварожич). Часто вогонь уявлявся людиноподібною істотою чоловічої статі. А ще – святим, на якого не можна говорити поганих слів, плювати. За свідченням П. Чубинського, «господиня повинна бути з вогнем дуже обережною і поважати його: повинна замітати його чистим віником, хрестити його, ставити біля нього горщик з водою й поліно, щоб він мав що їсти й пити. Про вогонь кажуть так: «Ми шануємо вогонь, як Бога, він наш дорогий гість. Він, як розгнівається й візьме, то другому вже того не дасть» (*Чубинський П. Ангели на сходах неба. – К., 1992. – С. 10*).

Про обожнювання вогню, розгляд його як символу багатства свідчать і етимологічні дані. Окремі дослідники вважають історично спорідненими слова «бог», «багатство», «багаття» (вогонь). Напр.:

*Огонь-багач, не йди до нас!
Хто тебе буде звати –
не йди до хати.*

(«Ви, зорі-зоріці»).

Про одухотворення вогню свідчать і такі факти: замість цього слова вживали евфемізми – «жижа», «свята жижа». У деяких регіонах до вогню зверталися не інакше як «Іван», «Миколай» (у замовляннях). У фольклорі зустрічаються легенди про здатність вогнищ літати, говорити по-людському тощо.

Вогонь, добутий тертям однієї деревини об іншу, називали «живий», «цар-вогонь», «лікувальний», «святий», «Божий». Він вважався особливо лікувальним, оберегом; символізував очищення від скверни, зла.

О. Потапенко

Вогонь Благодатний – символ Істинного Бога, Спасителя; Благодаті Духа Святого, Воскресіння; чуда, що суперечить усім законам фізики; невидимої, нетворної енергії Творця; вічності життя в Бозі, Царстві Небесному; істинності, чистоти Православної віри, Церкви; таємниці Господнього Промислу; небесного знака єдності з вірними; безперервності, мудрості, турботи Отця Небесного.

Символ вогню (*див. Вогонь*) – планетарного масштабу. У Святому Письмі відомий образ Неопалимої Купини, серафима, який палаючим вугіллям торкнувся вуст пророка і очистив його гріх; Преображення Господнього на горі Фавор тощо.

Як відомо, Плащаниця Ісуса Христа також була обплена таємничим нетварним вогнем. У Страсну Суботу у храмі Гробу Господнього (Воскресіння Господнього) ось уже дві тисячі років відбувається чудодійне з'явлення Благодатного вогню. Православний Патріарх молиться в Кувуклі. Перед з'явленням Вогню в Єрусалимському храмі починаються яскраві спалахи. Через мить

увесь храм заповнюється морем вогню, який перші 5–10 хвилин навіть не облікає. Щасливі прочани вмиваються ним.

У книзі О. Забігайла «*Духовне розуміння історії*» (М., 2009. – С. 52–53) описано чудесні особливості Благодатного вогню. Він сходить:

– саме і лише на Гроб Господній. Тобто на Гроб Ісуса Христа, а не Будди, Кришни та ін. Тобто саме Ісус Христос – істинний Бог;

– лише під час Великодня. Тобто всі секти не мають повноти Істини;

– лише напередодні Православної Пасхи, яка в часі ніколи не збігається з іудейською;

– напередодні православної Пасхи, не дивлячись на те, що вона щороку змінює свою дату в межах від одного до тридцяти днів;

– лише тоді, коли Богослужіння в цей день проводить саме православний єпископ;

– саме за старим стилем, тобто саме за юліанським календарем. Отже, ті церкви, що відійшли від старого стилю, не мають повної Істини.

Учені до сьогодні не можуть пояснити таємницю Благодатного вогню. Він ніби і в храмі і, водночас, в іншому світі. Від цього світла немає тіней, оскільки вогонь одночасно оточує й освітлює з різних боків. Благодатний вогонь і горить не за законами цього світу, він горить але не обпалює; палає, але не облікає.

Після цього святиню літаками розвозять по всьому світу. Існує

повід'я: якщо колись Вогонь не з'явиться, то Храм зруйнується. І це буде останній день в історії людства.

За даними В. Жайворонка, у ніч перед Великоднем через вогонь проводять весільний поїзд і молодих, «смалять молоду» після шлюбної ночі, скакаючи з нею разом через вогнище».

Віряни в церкві обов'язково запалюють свічі за упокій померлих родичів, за здоров'я і життя вічне у Господі нашому Ісусі Христі.

О. Потапенко

Вогонь живий – див. Вогонь.

Вода – символ першоматерії, плідності; початку і кінця всього сушого на Землі; Праматері Світу; інтуїтивної мудрості; у християнстві – символ очищення від гріхів (в обряді хрещення); смерті і поховання; життя і воскресіння із мертвих; чистоти і здоров'я; чесності й правдивості; кохання; сили; дівчини та жінки.

Символіка води надзвичайно багата і глибока. В Індії вода вважалася охоронницею життя, яке циркулює в природі у формі дощу, соку рослин, молока і крові. Води вважалися безмежними і безсмертними, першопочатком і вінцем земного життя. Народи Месопотамії отожднювали воду із безмежною інтуїтивною Мудрістю (пор. сучасну українську фразу «глибока

думка», у якій перше слово асоціюється теж із водою).

У давнину води символізували «вселенський біг потенційних можливостей..., які передавали всім формам і всьому творінню» (Х. Керлот). У стародавній Греції, Русі-Україні вода вважалася посередником між життям та смертю (*див. Човен*), потоком творення і водночас знищення.

Слов'яни-язичники мали подібні уявлення про воду. Про це свідчать прадавні заклинття та колядки. Напр., в одному із заклинт мовиться: «Водичко, найстарша царичко». А космогонічна українська колядка стверджує:

*Що ж нам було
зі світа початку?
Не було нічого, –
одна водонька.*

Як плодюча та родюча стихія, вода обожнювалася. За космогонічними поглядами давніх слов'ян, вода, поєднавшись із первісною матерією чоловічої статі, утворила струмки, ріки, озера, загалом усе на Землі. «Водним» божествам (Дані, Мокоші, Водянику та ін.) наші пращури приносили спеціальні жертви (рослинні, тваринні й навіть людські). Відгомін цього вірування існує і в нинішньому звичаї кидати у воду «на щастя» гроші (дрібні монети). Воду вважали святою, очищувальною силою, здатною принести щастя (*див. Купальська символіка*). Дуже поширеними в стародавньому світі були обряди обмивання – «очищення водою», окроплення, обливання.

Особливо цілющою була «жива вода» (свята, свячена, «свято-вечірня», «стрітенська» (*див. Вода жива*)). Очищувальну силу мали (за віруваннями) слина та сльози (*див. Сльоза*).

За даними митрополита Іларіона, «вода – символ розмноження й парунання... Шлюби слов'ян часто бралися над водою. І взагалі парунання відбувалося при воді... Умитися молодим обом разом – це символ побратися». Вода в Україні символізувала і віщу силу. Дівчата гадали на воді, пускали в річку вінок на Івана Купала, щоб дізнатися про судженого та ін. В українському фольклорі «наносити води», «хотіти напитися води» означає «кохати»:

*Галю ж моя, Галю,
дай води напитися.
Ти ж така хороша,
дай хоч подивиться.*

П. Чубинський зазначав також: «Вода – символ здоров'я: вживається в заклинаннях і намовах... Свячена вода вживається як ліки при всіх недугах. Така вода набирається в річці або колодязі на Богоявлення. Тримають її майже в кожній хаті» (*Чубинський П. Ангели на сходах неба. – К., 1992. – С. 10*).

За народними повір'ями, чиста вода символізувала здоров'я, щастя, вірність, а каламутна – зраду, хворобу, журбу, прикрість («В мутній воді рибу ловити»). Рух води асоціювався також із плином часу, віку («Літа плывуть як вода»). На думку авторів книги

«Українські символи» (С. 57–58), «води – це один з найдавніших символів українського фольклору, який навіть увійшов у підсвідомість людей образом Праматері всього живого, яка пронизана золотим стовпом (світовим деревом), зродила світ і є кров'ю землі, всеплодющою силою. Зберігаючи пам'ять про первісну хаотичну воду й поєднуючи її з уявленнями про світ померлих як антисвіт..., предки надали річкам і воді взагалі властивості бути посередником між живими і мертвими і в той же час можливості передбачити майбутнє, бо вода є причетною до вічності. Вода і є рубежем між життям і смертю, між двома станами людини: до шлюбу і після. І, що найголовніше, вода символізує силу дівчини й жінки – земних відображень Води-Праматері, господині Всесвіту».

О. Потапенко

Вода свята (жива) – символ зовнішнього та внутрішнього очищення; здоров'я, богатирської сили; оберега від нечисті; воскресіння, духовного відродження.

Із сивої давнини вода глибоко шанувалася всіма народами світу (*див. Вода*). Особливо цілющою вважалася свята (свячена) вода – святовечірня, йорданська, стрітенська. Освячена у церкві, вона широко використовувалася у побуті: її давали пити породіллі, нею кропили дітей, хворих, оселю, криниці тощо.

Свята вода була символом очищення тіла і душі. Християнство зберегло символічне значення води при таїнстві хрещення, водосвятті та ін. Бджолярі, за даними Г. Булашева, «окроплюють цією водою бджіл, аби у такий спосіб їм дати змогу брати мед з різних квітів неушкоджено».

Віра в живу воду характерна для всіх індоєвропейських народів. Це «неймовірно сильна, животворна» вода, що з'являється в образі весняного дощу. Вірили: вона є у тридев'ятому царстві, приносять її ворони, соколи, орли. Хто вип'є живої води, стає всемогутнім та непереможним. У казках саме вона творить чудо: розрубане тіло зростається, герої оживає. Відгомін цих уявлень знаходимо в сучасних формах «животоки» (джерела), «живильна волога», «жива вода».

Окрім того, існувала також «непочата вода», якою лікували найтяжчі недуги, її набирали до схід сонця за повної мовчанки з тієї криниці, де ще ніким не скаламучена вода. Несли її мовчки – інакше могла зникнути цілюща сила.

Українці шанували воду «Слену», яка допомагала від пристрипу, підвію, курячої сліпоти. Існувала також «тридзвінна» і «зоряна» вода. Останню, напр., залишали у відрі на ніч під зоряним небом, а зорі, нібито, надавали їй особливого запаху і смаку, від чого корови давали багато молока (*Потапенко О.І., Кузьменко В.І.*

Шкільний словник з українознавства. – К., 1995. – С. 50).

О. Потапенко

Водяник – див. *Демонології української символіки*.

Володимир Великий – святий благовірний, рівноапостольний київський князь, хреститель Русі, за правління якого вона увійшла до наймогутніших держав середньовічного світу. Володимир святий символізує перемогу християнства над язичництвом, утвердження християнської культури, піднесення ролі церкви до державного рівня. Сильний і авторитетний правитель, далекосяжний політик, дипломат і реформатор, Володимир став уособленням якісно нового етапу розвитку Руської держави.

Князь Володимир мав безсумнівні успіхи у військово-політичній сфері. Продовжуючи політику збирання навколо Києва слов'янських земель, він завершив процес формування території Давньоруської держави. На забезпечення внутрішнього спокою країни були спрямовані сім переможних походів князя проти печенігів, укріплення південноруських рубежів через розбудову системи укріплених міст, застав. Вражає обсяг зовнішньополітичної діяльності київського князя – це стосунки з Візантією, Норвегією, Швецією, Польщею, Германською імперією, Священною Римською

імперією, Чехією, Угорщиною, виступи проти хорватів, печенігів тощо. Однак, найбільш помітний слід в історії князь Володимир залишив як реформатор і хреститель Русі.

Після розширення і закріплення кордонів держави, постало питання консолідації племінних князівств навколо Києва. Це підштовхнуло князя до початку системних реформ у державі. Серед них: адміністративна, яка ліквідувала родоплемінний поділ давньоруського суспільства і встановлювала територіальний, що зумовило посилення централізації влади і є однією з головних ознак сформованої держави; військова реформа – скасувала племінні військові об'єднання й утворювала військову систему на основі феодалного землеволодіння, тобто військова дружина формувалася із відданих князю людей; правова реформа – поклала початок утворення нового звення законів усного звичаєвого права, що згадується в літописі під назвою «Устав земельний».

Та найбільше значення для державного і цивілізаційного розвитку Київської Русі мала релігійна реформа великого князя Володимира. Першими заходами стала спроба консолідувати племінні князівства через реформування язичництва, з цією метою було зроблено спробу зібрати в Києві пантеон головних племінних богів на чолі з Перуном. Однак культ Перуна-

Одина приєднаним племенам швидше нагадував про їх поразку, тому київський князь поступово схилився до прийняття однієї з світових релігій – християнства, яке, до того ж, проповідувалося на Русі ще з часів Аскольда та Ольги.

Християнізація вводила Київську Русь у орбіту цивілізованих країн, робила реальним повноправний союз із Візантією. Шлях Володимира до власного хрещення оповитий легендами і переказами, що показують процес духовного перетворення князя-язичника на благовірного правителя великої держави. Варто зауважити, що і в політичних, і духовних питаннях Володимир залишався державником. Підготовка до реформи тривала протягом 986–987 рр. На прохання візантійського імператора Василя II, проти якого виступили земельні магнати, шеститисячне руське військо допомогло імператору перемогти внутрішню опозицію в битві під Хрестоподем. На вимогу київського князя візантійський імператор мав віддати за нього свою сестру Анну. Після відмови візантійської сторони, Володимир здійснив блискавичний похід у Крим. Здобуття у 988 р. русичами Херсонеса (важливого пункту візантійського панування на півострові) завершилося союзною угодою, підкріпленою шлюбом Володимира і Анни. А головним наслідком цього походу було хрещення Русі, котра

ставала частиною Візантійської православної цивілізації (*Войтович Л.В. Княжа доба на Русі: портрети еліт. – Біла Церква: Вид. О.В. Пшонківський, 2006. – С. 234–240*).

Реальна християнізація Київської Русі тривала кілька століть. Із Візантії на Русь прибуло чимало впливових освічених осіб, котрі допомагали Володимиру в проведенні реформ. Важко переоцінити вплив цієї авторитетної середньовічної держави на культурну та духовну сферу Русі. Нова релігія сприяла зміцненню феодальних відносин у східних слов'ян, проголошувала рівність усіх перед Богом, що вносило зміни в суспільні відносини, закладало нові ідеологічні основи всіх соціальних рухів, у тому числі антифеодальних. Християнська ідеологія, як державна, стала міцним ґрунтом для централізації країни, заклала єдиновладдя київського князя як основи політичного управління Руссю, котре раніше утримувалося переважно силою зброї. Таким чином, християнство слугувало об'єднувачим фактором, а церква стала союзником і помічником влади, працюючи на її авторитет.

Християнізація зміцнила міжнародний авторитет країни, відкривала практику шлюбної дипломатії, котра широко увійшла в життя княжої верхівки Русі. Так, протягом X–XIII ст. династія Рюриковичів уклала 83 шлюби з представниками західноєвропейських родин і 12 – з членами

візантійських династій. Давньоруська держава дістала визнання європейської християнської спільноти, а це поширювало на неї загальноприйнятну правову практику. Великий київський князь ставав повноцінним суб'єктом міжнародного права, що означало недоторканість кордонів держави, на полі бою княжих воїнів брали в полон, а не в рабство тощо.

Крім того, християнські традиції суттєво трансформували світогляд населення – викорінюючи страх перед силами природи, перенесли акценти із зовнішнього на внутрішній світ людини, надавши право свободи і вибору поведінки. Релігійні норми суттєво пом'якшили суспільні відносини давньоруського населення, засудивши звичаї родової помсти та багатоженства, змінили погляди на сім'ю та роль жінки, ставлення до бідності й рабства. Фактично, християнська традиція запровадила основи благодійництва.

Утвердження офіційної релігії християнства стимулювало розвиток освіти, завезення книг, появу скрипторіїв, а далі й писемності (*Бойко О.Д. Історія України: Посібник. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – С. 76–79*). Візантійська літературна традиція дала поштовх до розвитку власного жанру красного письменства. Церкви і монастирі стали головними центрами освіти, науки. Нова релігія зумовила будівництво десятків храмів

і новобудов. Візантійські майстри принесли техніку кам'яного зодчества, мистецтво мозаїки і фрески, що збагатило і прискорило процес будівництва. Християнство дало поштовх розвитку давньоруського іконопису, який продовжив візантійські традиції. Церква стала одним із найдоступніших місць задоволення естетичних і духовних потреб населення. Запозичуючи кращі надбання світової, в першу чергу візантійської, культури, давньоруські митці їх творчо переосмислювали, створивши на місцевому ґрунті неперевершену самобутню культуру Київської Русі.

О. Таранон

Волосся – символ богині неба, землі; багатства; розвитку духовних сил; енергії, вогню, плодючості, здоров'я; символ скорботи, трауру; обстрижене волосся – символ покритки (стриги), утраченого дівочтва, цнотливості; «народження – смерті»; вічної пам'яті; оберіг.

Волосся – багатозначний символ. Волосся на голові символізувало духовні сили людини і водночас – ірраціональні космічні сили та біологічні інстинкти.

Автор Словника символів Х. Керлот зазначає, що волосся означає енергію, плодючість. Густа шевелюра означає життєвий порив, радість життя, духовний розвиток. В індуїзмі волосся символізує «силові лінії» Всесвіту. Втрата його означає падіння і бідність. Водночас добро-

вільне постригання, напр., у ченці, означало відмову від усіх земних утіх, абсолютний аскетизм. У Малій Азії саме їм жерці й жриці приносили в жертву своє волосся. За міфами, Самсон утратив сили, коли його обстригли, тобто позбувся підтримки богів.

За даними О. Афанасьєва, «стародавньою поетичною мовою трави, квіти, кущі та дерева називались волоссям землі». Люди одухотворювали землю, вважаючи сушу тілом, каміння – кістками, воду – кров'ю, а рослини – волоссям велетенської істоти. Тому-то в народних казках саме щітка (гребінь для волосся), кинуті героєм, перетворюються в рівний ліс: із кожної волосинки виростає дерево. Отже, у казках волосся – символ енергії, плодючості, буйної рослинності.

У давнину в Русі-Україні категорично заборонялося заміжній жінці «світити волоссям». Одним із найганебніших вчинків було зривання хустки із голови жінки. Це зумовлено віруванням у те, що, вийшовши заміж, дівчина переходить під владу чоловіка, який заволодів її косою, а отже, честю. Тому з'явитися перед чужим без хустини означало зрадити своєму чоловіку.

Найганебнішим в Україні для дівчини було колишнє насильне обстригання, яке символізувало неславу за втрату вінка, цнотливості. Така дівчина звалася «стрига», або «покритка», бо їй хлопці за зраду відтинали волосся, їй

заборонялося ходити з непокритою головою. Очевидно, тому, що волосся, коса зокрема (*див. Коса*), були символом незайманості, святості.

Одним із стародавніх символічних ритуалів був обряд пострижин. За даними Геродота, скіфи, гіперборейці стригли волосся на ознаку трауру. Дівчата перед шлюбом обтинали коси і жертвували їх богині Артеміді. У багатьох народів категорично заборонялося це робити, щоб не потрапити під вплив демонічних сил.

На Русі-Україні лише воїни (за свідченнями В. Колесова) «повністю зривали волосся, присвячуючи своє життя і життєву силу Перуну». Візантійців дуже вразила зачіска князя Святослава. На виголеній голові був лише жмут волосся на маківці (подібний до запорозького «оселедця»).

Пострижини проводили, коли дитині виповнювалося 3–5 років і символізували перехід її в «отроцтво». На думку І. Снігирьова, цей обряд розглядали як щось аналогічне хрещенню.

У Білорусії колись жінки ткали собі саван із власного волосся, а на могилу прив'язували косу із куделі. Отже, образ пострижин символізував і жертву богам, і поняття «народження–смерть». Відгомін про цей язичницький звичай знаходимо в постриганні допризвників, що йдуть в армію. Існував також звичай зберігати волосся в медальйонах як символ

вічної пам'яті. Історії відомий факт, коли Павло Грабовський зберіг пасмо волосся своєї коханої Надії.

У християнстві вистригання волосся в дитини є одним з елементів обряду хрещення.

У фольклорі є чимало образів золотокосих царівен, золотогривих коней. Волосся символізувало вогонь, сонце, силу, красу.

О. Потапенко

Ворона – символ провісника горя, страждань, смерті, похорону, пророцтва, неухважності, ротозійства, роззявкватості, боязливості, непорядності, нечистої і зловісної пташки, породженої чортом; кровопролиття, насилля та війни, емблема дурості та глупоти, марнославства і хвалькватості, завищеного рівня самооцінки, роззявкватості та лінивості; єдиобраччя; покинута та нічна ворона символізує темних язичників.

Символіка представників родини воронових роду Круків (ворона сіра, галка, грак, крук) об'єднана спільними рисами, вони мають подібні народні назви, але і свою специфіку, тому й розглядаються у словнику окремо.

Ворона сіра має народні назви *тава* (Марисова І. В., Бойко В.М. *Світ пернатих Чернігівщини у назвах: Короткий етимологічний словник-довідник для студентів природничо-географічного факультету*. – Ніжин, 1998. – 28 с.); *кава* (Ети-

мологічний словник української мови. – Т. 2). Перша народна назва походить від слова гава «вигадана істота, якою лякають дітей», «щось страшне». В народних уявленнях ворона нечиста і зловісна пташка, породжена чортом, що й відбито у народних поговірках «Вороні де не літять, то на смітник сідять», «Куди б ворона не літала, завжди на гній сяде», «Кому ворона над головою криче, той має щастя собаче». За однією з легенд, ворона і галка пішли з трісок, коли чорт створював вовка, витісуючи його з дерева. Друга народна назва кава має значення «вовк; страховище, різдвяний дід», а народний вираз кавкнути означає «здохнути». Тому вбиту ворону чи крука вішають у хліві чи конюшні для відлякування злих духів (чорта, відьми, домового), щоб вони не мучили коней або корів. У народних уявленнях ворону пов'язують із кровопролиттям, насиллям та війною. Про це йдеться в прислів'ї «Ворона за сім миль стерво чує». Щоб рушниця була без промаху, мисливці змащували її стволи кров'ю ворони. Мотив крові присутній і в легенді про ворону, яка сітіла пити кров, що капала з розп'ятого Ісуса Христа, за що Бог прокляв її, а від цього дзьоб ворони по краях має кривавий колір. Таку народну характеристику птах отримав за розбійні напади на дрібних тварин, звичку викрадати яйця з гнізд птахів

та курчат з селянських дворів, поїдання мертвих риб на берегах річок, убитих тварин обабіч доріг тощо. Одне із значень ще однієї народної назви ворони, яку наводить І. Турянин, *джаган* «бойова сокира» підсилює мотив смерті у символізмі птаха. Народний сонник трактує сон про ворону як чиїсь підступні дії або втрату в господарстві, нещастя.

Білі ворони (альбіноси) надзвичайно рідко зустрічаються в природі, вони дуже помітні і менш життєздатні від своїх чорних родичів. Тому в літературній мові вислів «біла ворона» символізував незвичайну людину ще на зорі нашої ери: «Царства дає він [випадок] рабам, полоненим – триумфи, тільки щасливців таких менше, ніж білих ворон» (*Вислів із 7-ї сатири староримського поета I–II ст. н. е. Ювенала та рідкісне явище:*

*Ах. Який потурнак
не наснитья ночами!*

*Лє цей – живий
і живе по закону.*

*Друзі мої критики!
Що ж це з вами?*

*Та спіймайте ж
нарешиті білу ворону!*

(*А. Малишко*)

Ще в VI ст. до н. е. засновник жанру інакомовлення Езоп у байці «Лисиця і ворона» алегоричний образ ворони асоціював з дурістю і тягою до возвеличення. Коли у відомому сюжеті ворона випустила шматок м'яса лисиця зробила повчальний

висновок: «– Вороно, вороно, ти справді дуже гарна! І станом, і барвою, й голосом; одного лиш тобі бракує – розуму. Коли б мала розум, не слухала б моїх теревенів і не впустила б м'яса з дзьоба» (*Езопові байки. – К.: Веселка, 1990. – С. 12–14*). Ворона – уособлення завищеного рівня самооцінки. Побачивши, як орел легко вхопив і поніс ягня, ворона вирішила: «Чому б і мені не напасти на крупного барана». Вона не вполювала рогату тварину, а лише добре заплуталася в його шерсті. Обскубана і принесена чабаном для забави дітям ворона стала посміховищем. На запитання: «Чому ворона хотіла стаги орлом?» батько відповів: «–Бо бачила, як орел полює, то й забаглося їй полювати так само. А по те забула, що орел великий та дужий, а вона – звичайний собі птах. Тому сьогодні й попалася». (*Орел, ворона та пастух // Езопові байки. – К.: Веселка, 1990. – С. 186–188*).

У алегоричних інтерпретаціях середньовічного твору «Фізіолог» ворона – символ єдиобраччя: «Фізіолог говорить о вороне, что она єдиобрачна. Когда муж ее умирает, она уже не соединяется с другим мужем, ни ворон – с другой женой... Когда же мы имеем в сердце мужа, не поселится в нем прелюбодий дьявол» (*Физиолог [изд. подготовила Е. И. Ванеева]. – Санкт-Петербург: Наука, 2002. – С. 141*). Із залишеною вороною пророк Єремія

порівнював ізраїльський народ, який залишив Господа і блудодіяв з чужими богами (*там само, с. 101*). Нічна ворона – символ темних язичників: «Господь наш Іисус Христос возлюбил нас, «во тьме и тени смерти сидячих», народ язичников, более, чем иудеев, имеющих и сыновство и обетование через пророков» (*там само, с. 128*).

Мотив створення міцної сім'ї проглядається у старовинних обрядово-весільних піснях:

*«Ой, на гори корыто, корыто,
Повне воды налыто, налыто.*

*Ой, там ворон воду пыв,
Вин не выпыв – сколотыв.*

*Парень дивци говорыв:
– Не йды, дивко, за дивця,*

Та за мене, молодця.

Ти вдовцеви не вводиш,

Борицу, кашы не зварыш».

(Милорадович В.П. Житье-бытье лубенского крестьянина / В.П. Милорадович // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К. – Либідь. – 1992. – С. 331)

Ворона символізує зловісність: «Всякій вороні на свою б голову каркати», «Стара ворона мимо не каркне», «Зловісна ворона – крові чекає», «Ворона каркає на церкві – хтось в селі помре; неуважність, ротозійство, роззявкватість: «Закрий рот – ворона влетить», «Впізнав ворону, як в рот влетіла», «Свою ворону й в Москві впізнали», «Мітила в ворону, а попала в корову», «Прямо ворона літає та

на кукан попадає»; боязливість: «Лякана ворона і куца боїться», «Серце соколине, а сміливість вороняча», «Ворона сові не оборона»; непорядність: «Позичати – очі сокола, а платити – й воронячих немає»; нечистість: «Було б падло, а ворона прилетить»; шумності: «Ворона маленька, а рот великий. Вислів *вороняче крило* вживається у значенні «все чорне, блискуче», *проворонив* «пропустив».

Ворона – комічний символ дурості та глупоти: «Ворона за море літає, та дурна вертається», «Ворона за море літала, а все вороною вертала», «Навпростець тільки ворони літають», «В голові вороняче гніздо має». Вона міняє своє пір'я на біле і хоче стати непомітною серед голубів, однак голуби проганяють її. Після цього згряя ворон також не приймає білу ворону. Одягнута в пір'я лебедів чи павичів ворона була висміяна і обципана – це й стало на сьогодні афоризмом «Від ворон одстала, до пав не пристала». Глупота ворони поєднується з її хвалькуватістю та марнославством, ці риси дотепно висміюються у народних казках. Вона розхвалює орлу своїх дітей і просить їх не їсти, а той у відповідь, з'їдає саме бридких вороненят. Ворона охоча до лестошів: схоплений нею рак розхвалює її, і спокушена пташка розкриває рот, втрачаючи здобич. Тому в народі вживається вислів: «Не розкривай рот, наче ворона».

Подібні сюжети зустрічаються у байках та анекдотах різних народів, наприклад, у відомій байці «Ворона і сир».

У книзі В. Кононенка «Рідне слово» (2001. – С. 223–224) зокрема сказано: «Ворона уособлює дурне, погане, недобре, некрасиве тощо, частіше вимовляється на позначення негарної жінки, рідко – чоловіка: Нашо вороні великі «розговори», коли вона знає своє «кра».

За вороною закріпилися «фольклорні риси» роззявкуватості, лінивості, нерозторопності, і тому на влаштованих птахами виборах прогавили всі керівні посади та титули (царя, губернатора, справника тощо) і залишилася «з воронячим носом». Не випадково роззяв називають: «воронами», «гавами». Про людину, яка щось забула чи не помітила, кажуть: «прогавив нагоду», «зловив гаву».

Цілюща сила ворони засвідчена рецептами античних медиків. Вони вважали, що: «мозок ворони, як домішка до їжі корисний від головного болю», що «при затяжних хворобах (in longis morbis) корисно їсти м'ясо ворони, посипане перцем» (*Витольд Клінгер Животное в античном и современном суеве-риш. – К., 1911. – С. 64*).

У зазначеній роботі В. Клінгера йдеться про те, що ворона має певне відношення до дітонародження і розглядається як птах, який приносить дітей. Старовинна весільна

народна пісня, збережена Горуполлоном, містить у собі ім'я «діви ворони». А Еліан прямо говорить, що «древні на весіллях після гіменея закликали ворону», причому вони робили це для забезпечення плодючості шлюбів (*цит. за В. Клінгер, с. 64*).

В. Куїбіда

Ворота – символ входу в рай (пекло; місце, через яке проходить сонце, весна, щастя, радість, душі померлих та ін.; надійної охорони від зловорожих сил; початку шляху (чужого світу), де чекає горе, біда; входу на небеса; земний світ; доброго господаря; оберіг; минулого–майбутнього; початку чогось – оберіг.

Віддавна ворота мали символічний зміст: відчиняєш ворота – і за ними увесь світ. Причому не рідний, а безмежний, загадковий, небезпечний.

Сакральними були ворота в стародавніх слов'ян, хеттів, єгиптян, греків, римлян, народів Америки та ін. Напр., у греків були богині Гори, які стерегли небесні ворота на священний Олімп. Небесний Єрусалим мав 12 воріт. Героїні слов'янської міфології Додоли відчиняли ворота дощу, весні. Емблемою весняного бога слов'ян Божича були золоторогий олень та ворота. Чи не найколеритнішим є римський бог входів та виходів Янус, ім'я якого в перекладі означало «ворота», «двері». Це був бог початку життя, року, місяця. Зображувався з ключами, 365-а

пальцями (стілки днів у році), двома обличчями, які дивилися назад і вперед. Ця дволикість мала глибоке символічне значення. Ворота можна розглядати як точку на безкінечній лінії часу життя, по обох боках якої минуле чи майбутнє.

Праукраїнці створили символ небесних воріт, через які приходять із вирію новонароджені душі і відходять душі дідів. Напр., веснянки «Ворота», «Воротар» змальовують образ «небесних воріт», які відчиняються для сонцесайної весни, людських душ. На думку О. Потебні, їх відчиняє зоря, а небо дає живильну воду. М. Костомаров вважав, що це символічні ворота, крізь які приходить новий хліборобський рік. За даними С. Килимника, через ці магичні ворота іде «і радість-весна, і всетворяще Сонце, і тепло, і урожай, і щастя, здоров'я й добро...» (*Килимник С. Український рік в народних звичаях та в історичному освітленні. – К., 1994. – Кн. 1. – С. 185*).

Ворота або брама робилися в заможних господарів із суцільних дощок, іноді з різьбленням чи розписом. Наявність «намальованих знаків: червоних квітів чи пташок на хвіртці, воротах або над вікнами свідчила про те, що в даній оселі є на виданні дівка чи парубок».

Всесвітньовідомими є Золоті ворота давнього Києва. Це були головні урочисті ворота міста, овіяні легендами й переказами.

Саме тут побіля своєрідної української триумфальної арки зустрічали козацьке військо на чолі з Б. Хмельницьким після перемоги під Жовтими Водами і Корсунем.

Ворота мали велике значення й у весільній обрядовості. Перед ними запалювали вогнище із соломи (цей звичай зберігся на Київщині) для «очищення» молодих. Існував також «воротній могорич». Місцеві парубки не пропускали весільний поїзд, доки їх не пригощали могоричем.

У фольклорі українців ворота символізують також початок якоїсь (часто сумної, трагічної) події, розлуку, тугу. Напр.:

*Гой вийду я на улицу,
де тисові ворота,
Стану собі у куточку,
як та бідна сирота.*

Або:
*Скрипливі ворітечка,
Брехливі люде,
На кого ви набрешете,
Як нас тут не буде.*

(Нар. тв.)
О. Потапенко,
Я. Потапенко

Вузол – символ нескінченності; влади когось над кимось (чимось); лабіринту; міцного єднання наречених; надійного оберіга; зв'язаності, замкнутості; згоди, дружби, братерства.

У світовій символіці вузол співвідноситься із спіраллю (*див. Спіраль*), сигмовидною лінією, петлею, сіткою, косою (дівоючою), горизонтальним зображенням вісімки. Найголовніше симво-

лічне значення вузла – це нескінченність (проголошення безкінечності). Водночас вузол є символом небезпеки, неволі, насильницької влади когось над кимось (чимось). Про це свідчать стародавні форми «узник» (в'язень), «узы» (пути), «уздечка», гуж. В Україні побутувало колись вірування про те, що корову, коня треба обов'язково купувати з уздечкою, мотузкою. Вважали, що саме ці предмети начоно передають ідею оволодіння цими тваринами новим господарем (*Афанасьєв А. Народ-художник. – М., 1986. – С. 197.*)

У китайському буддизмі «нескінченний вузол» був одним із восьми символів успіху та довголіття. Подібна символіка простежується в українській обрядовості. Напр., колись на Поділлі, йдучи на сватання, зв'язували ніжки стола (щоб діло швидше в'язалося). Коли перед весіллям заплітали коси нареченої, то намагалися зробити вузли найміцнішими, щоб союз молодих був довгим і нерозривним. Під час вінчання священник часто зв'язував руки молодих рушником (знак єднання життєвої долі).

У віруваннях багатьох народів вузол слугував надійним оберегом від злих сил. Шотландські рибалки щиро вірили: вузли можуть керувати навіть штормовими вітрами. Етнографічні дані свідчать, що українці вважали вузли (фактично замкнені магичні кола) дуже помічними в боротьбі з нечистю. Наприклад, у народній медицині часто використовувалися амулети

(нав'язки, вузли, «наузі») проти зурочення. У деяких регіонах накидали рибальську сіть чи нитку із сотнями вузликів на молоду, що йшла під вінець. Вірили: відьма чи чародій не зможуть тоді завдати дівчині шкоди, бо будуть зайняті розплутуванням вузлів (*О. Афанасьєв*).

У селах після виносу покійника з двору зав'язували червоним поясом (*див. Одягу символіка*) ворота, щоб інші члени сім'ї «не пішли» за покійником. До речі, і нині покійнику зв'язують ноги з подібною метою. Перед похоронним розв'язують, а «пута» знищують, бо ті мають нібито страшну силу. На жінці, яка мала родити дитину, навпаки, не повинно бути жодного вузла.

Існувало вірування в демонічну силу «закрутів», «завитків», «заломів» (із стебел жита, коноплі; ниток). Вони символізували змертвіння, підкидалися на ниви, щоб був неврожай тощо. «Мені як зав'язано» – казали в Україні в давнину (тобто нічого не вдається, погано). Пор. «зав'язати світ» (комусь) – знищити.

Водночас вузол – це символ дружби, обопільної згоди, про що свідчать «мовні відбитки» – «узы родства», «узы дружбы», «союз» тощо.

О. Потопенко

Вуж – див. Гадюка.

В'язь (орфа), ялець

Орфа (золотий в'язь) та ялець – символізують міфічного

героя Орфея із золотою арфою. Це пара близьких риб родини коропових, які утворюють змішані зграї. Назва мотивована іменем грецького міфічного персонажу – Орфеєм. Це стрункий, тендітний юнак з чудовим голосом, який своїм співом не раз рятував життя аргонавтам, попереджуючи їх про небезпеку. Тіло яльця також досить струнке і витягнуте, звідси й народні назви – **стовбец, стоўпец, стовпчик, столбчик** (Маркевич О.П. «Визначник прісноводних риб УРСР», 1954; Усачева В.В. *Матеріали для словаря славянских названий рыб (семейство Cyprinidae) // Этимология.* – М.: Наука, 1980). Рибу називають *сторожем коропів* тому, що він має звичку плавати у верхніх шарах води і першим помічає небезпеку. Подібно до міфічного Орфея, ялець сигналізує зграї про наявність ворогів і ті роблять спробу врятуватись.

За золотисте забарвлення Орфу (золотого в'язя) та Карася

китайського в казках асоціюють із *золотою рибкою*. Вона наділена здатністю творити дива, реалізувати мрії, силою зцілення, віщування майбутнього, таємничістю тощо. Зображення золотої рибки було символом державної влади, прикрашало палаци.

На наш погляд народні назви *трепъ, трепакъ* (Верхратський, Поч. – 3) на позначення Яльця звичайного *Leuciscus leuciscus leuciscus L.* походять від *треп, тріп* «наслідування руху трепету» та *трепак* «танець з топотом та дрібним перебором ногами». Ялець – невеличка, але досить метка та спритна рибка. В невеликих річках вона активно живиться комахами, які у вітряну погоду падають на воду, навіть вдень. Яльці плавають завжди із характерним «танцем» та бризками, які збивають у воду літаючих мошок, а згодом затихають, ніби заспокоєні звуками золотої арфи.

В. Куйбіда

Г

Гадюка, чорна гадюка, біла змія, змія, Змієві вали.

Гадюка – символ злоби, люті, підкупності, скритності, підступності, гадливості, тихості, небезпеки, лукавства, облесливості, знаряддя кари Божої, спокуси, невдячності, наговорів, обмови, злої жінки, суперниці, розлучниці; **чорна гадюка** символізує мешканця пекла; **біла змія** – символ чудотворної сили; **змія** – символ енергії життя; воскресіння і водночас смерті, кругообігу явищ; інтуїції; глибокої мудрості; прихованих знань; духовних скарбів; з іншого боку, змія – емблема медицини, символ зцілення, гігієни, вона дочка землі, матір усього живого, ідеал працелюбства; **Змієві вали** – символізують захищеність, умовний кордон між своїми землями з простором завойовників, які уособлювали собою образ страшного Змія.

Гадюки – різновидність змій (у гадюк на верхній щелепі є виражені ікла, а в змій зуби майже однакові), тому їх образи мають ідентичне символічне наповнення. У багатьох міфологіях світу змія вважалася охоронницею джерел життя і безсмертя, а також

недосяжного багатства духу. На думку Бейлі, змія може бути символом найпотаємнішої мудрості й величезних таємниць. В українському фольклорі ця думка знайшла відображення у прислів'ї: «Мудрість зміїна, покірність голубина».

Вважають, що змія є символом та атрибутом активних сил (позитивних та негативних), які керують світом. Широко відомий гностичний (теософічний) символ Уробороса – змії, яка кусає свій власний хвіст. Це означає вічність, опору світу. Окрім того, змія означала також сублимацію особистості, тобто відхід від «мирського життя» і посвячення себе лише духовним устремлінням. У католицьких єпископів одним із знаків розрізнення був кадукей – жезл із симетрично переплетеними зміями. Вони символізували рівновагу сил Добра і Зла. Серед народних назв гадюки є й така, як *софія* (*Верхратський, Поч. – б*). У перекладі з грецької *Sophia* «мудрість, премудрість».

Змія на Т-подібному хресті означала смерть «нижчих» інстинктів в ім'я духовного зростання, і думку про те, що людина,

яка здійснила заглиблення у сферу спіритуального, набуває мудрості. Змія, розрубана надвоє, усимволізувала таку глибоку думку: «Якщо ми не з'єднаємося з Христом, то через гріхи повинні померти!».

У давнину вірили, що змії навчили людей лікуванню, оскільки вони володіють знанням цілющих трав. Асклепій (по-лат. *Ескулап*), син Аполлона, бог медицини і цілитель хвороб, був навчений зміями мистецтва молодити старих і воскрешати мертвих. Одного разу навколо посоха Ескулапа обвилася змія і він убив її. Інша змія воскресила вбиту цілющими травами. З тих пір Ескулап завжди зображувався з посохом, обвитим змією. Дочку Асклепія Гігію давні греки зображували у вигляді молодої жінки зі змією, яку вона годує з чаші. Від імені Гігія походить відомий розділ медицини – гігієна.

Чорна гадюка символізує мешканця пекла. Народна назва чорної форми гадюки *пекельниця* (*Шарлемань М. «Назви хребетних тварин: (проект)» // Словник зоологічної номенклатури (1927–1928)*) походить від латинського слова *пекло*. За етимолого-семантичним словником української мови Митрополита Іларіона слово *пекло* до XV століття первісно вживалося у значенні «смола» і асоціювалося з власне пеклом. *Пекельницями* називали не лише чорних змій. В древніх уявленнях про будову світу змії були

віднесені до підземного царства і представляли ноги Великої Богині та корені Світового дерева.

Біла змія – символ чудотворної сили. Ніби то вона може робити людину невидимою і всевидючою. Вірили, якщо у неї відрізати голову і в праве око покласти горошину – виросте чарівний стручок, а його власник стане невидимим. Хто з'їсть стручок буде розуміти мову птахів. Були переконані, якщо із вбитої змії-цариці натопити сала і намазати ним очі – можна бачити заховані під землею скарби.

У Біблії змії – емблема злісності, лютості, підступності, лукавства. Диявол прийняв образ змії і підмовив Єву з'їсти заборонений плід яблука. «І сказав змії до жінки: «Умrete – не вмrete! Бо відає Бог, що для того, коли будете з нього ви їсти, ваші очі розкриються, і станете ви, немов Боги, знаючі добро і зло!» (*Книга Буття, 3. 4–5*). Господь Бог покарав і змія, і жінку: «За те, що зробив ти оце, то ти проклятий над усю худобу, і над усю звірину польову! На своїм череві будеш плазувати і горох їстимеш у всі дні життя свого» (*Книга Буття, 3. 14*).

Ісус на дорозі дав апостолам такий наказ у якому змія – символ мудрості: «Оце посилаю Я вас, як овець між вовки. Будьте ж мудрі, як змії, і невинні, як голубки» (*Євангелія від Св. Матвія, 10. 16*). У популярно-теологічному творі середньовіччя «Фізіолог», опираючись на цитату з Біблії «Будьте

ж мудрі, як змії», виділено чотири особливості плазуна і дано їх символічне тлумачення.

Перша особливість ґрунтується на процесі линьки. Для того, щоб вирости і збільшитися в розмірі змія скидає покриви тіла, які не розтягуються. У процесі підготовки до линяння мутніє прозора оболонка ока і вона неodobачає. Все зазначене вище відповідає біології плазуна. Далі йдеться: «...если хочет обновиться, идет и постится сорок дней и сорок ночей, пока кожа ее не станет рыхлой. И ищет скалу узкую расселину и, просунувшись туда, трется телом. И сбросив старую кожу, обновляется» (*О змее первое // Физиолог [изд. подготовила Е. И. Ванеева]. – Санкт-Петербург: Наука, 2002. – С. 131*). Символізм поведінки змії очевидний – для очищення та майбутнього вічного життя людині, як мудрій змії, необхідно звільнитися від мирської шкіри шляхом стримування та випробувань: «Так и ты, человек, если хочешь сбросить ветхую кожу мира, то узким и тесным путем, постом, изнурай тело. «Ибо тесны врата узок путь, ведущие в жизнь весную» (*О змее первое, там само. – С. 131*).

Друга особливість пов'язана із твердженням ніби то коли змія відправляється пити воду до джерела, то отруту залишає в своїй норі. Люди для вічного життя та, йдучи в церкву, мають звільнитися від отруйного

зла назавжди, як це робить мудра змія: «Подобает и нам, стремящимся к воде вечной и неимеющей зла, преисполненной божественных небесных слов, в церковь Божию, не нести с собою яда зла, но совершенно отвергнуть его от себя» (*О змее второе, там само. – С. 132*). Автори «Фізіолога» вважали, що ніби то змія не нападає на голу людину і атакує одягнуту – третя особливість поведінки плазуна: «И мы понимаем, что, когда отец наш Адам был обнаженным в раю, не мог его сковать сатана. И если ты имеешь одежду ветхого человека, то есть чувственные смоковые листья, то «ветхий днями» бросается на тебя» (*О змее третье, там само. – С. 132*). Отже, приховуючи ветхим (старим) одягом зло – людина наражає себе на небезпеку. По-четверте – мудра змія розпізнає людину, яка хоче її вбити і береже найважливіше – голову: «Подобает же и нам во время испытания все тело свое предать смерти, оберегая только голову, то есть не отречься от Христа, как делали святые мученики, ибо «всякому мужу глава – Христос» (*О змее четвертое, там само. – С. 132*). Символізм цінностей тут прозорий і полягає в тому, що для мудрої змії найважливіша голова, а для людини – Христос.

Казковий змії виступає як зла сила, демон, пожирач сонця й місяця, перелесник. За народними повір'ями змії-дракон: «робиться

з простої гадини, тільки їй треба так де-небудь пробути, щоб вона сім год не чула ні дзвона, ні чоловічого голосу» (Б. Грінченко «Словарь української мови», А-Н. – с. 166). Уявляли, що змії-спокусник вступає у співжиття з жінками і якщо вона худа, аж світиться, це певна ознака, що до неї ночами літає змії. Вогненний змії ударившись об землю набирає вигляду молодого привабливого парубка. Він підкидає на дорогу шовкову хустку, перстень чи запаску і якщо дівчина підбере, у неї ночами парубок-змії смокче кров.

Образ змія-дракона закріпився у народних назвах **смичіль, смочіль** (Етимологічний словник української мови: в 7 т., 1982. – Т. 5: Р-Т) на позначення гадюки. Вони походять від слова *смок* «дракон, великий змії, гідра». Їх використовували для позначення семирічної гадюки та інших плазунів. За народними уявленнями, коли шість років гадюку ніхто не бачив, то з неї виростає шестиголовий змії, якщо сім – то золотий полоз. Ще одна народна назва на позначення гадюки **goga** (Верхратський, Поч. – б) є запозиченням із румунської мови і має значення «страховище, вова, хо». Його використовували як прізвисько румунів у албанців-мусульман, яким страхали дітей. Герпетонім **схида** (*Шарлемань*) є запозиченням із грецької мови у значенні «гадюка, змія». **Схидами** названі й інші змії та деякі примітивні ссавці, а

схидами – «злі, хитрі, в'їдливі люди». У сучасному сленговому вжитку терміни *гадюшник, гадючник* вживаються у значенні: «а) Погане місце; б); дешевий бар, ресторан» (*Сучасний український сленг і його місце в мовному і метамовному дискурсі / упор. Т.М. Кондратюк, 2006*).

У фольклорі, особливо в казках, важко відшукати позитивні образи гадюки. Вона – символ скритності та підступності: «Здається і друже, а гадючку впустив», «Щебече, як соловейко, а кусає, як гадюка», «Змія ти, підколодна», «Дивиться, як змія із-за пазухи», «Звивається, як гад»; злості та лютої: «Гадина в його словах дихає», «Гадяча їдь в його словах», «Сичить, як гадина під кущем», гадливості та лихості: «Змія кусає не заради ситості, а заради лихості», «У гадюки нема іншої науки, як кусати», «З ним зайтись, то так, як на гаддя наступити», *гадючі ягоди* – «ягоди, які викликають нудоту, блювання»; лукавства та облесливості: «Сваха лукава, змія семиглава», «Підлесливий під словами, змії під квітами»; небезпеки: «Скільки змію не тримати, а біди від неї ждати», «Як не вкусить, то засичить»; невдячності: «Не грій гадюки в пазусі, бо вкусить» «Вигріти собі гадину за пазухою»; наговорів, обмови: «Ах ти, гадючий язичку!», «Змію обійдеш, а від наговорів не втчеш», «Змію вище очей не піднімай»; злої жінки, суперниці,

розлучниці: «Досталась і гадині виноградина», «Зла жона та ж змія», «Краще жити із змієюю, ніж із злою жоною», «Запазушна змія» тощо.

За народним сонником, як присниться гадюка – чекай зради, підступності, небезпечного ворога або хвороби, а вбив гадюку – позбавився свого ворога. Однак, за повір'ям, 21 квітня на Радіона (Руфи) вбивати змій не дозволялося, бо «хто побачить гадюку і вб'є, то сонце три дні буде плакати». Відтак, запримітивши плазуна, казали: «Гадина, гадина! Не кажи ти гадові, що я тебе бачила, і я не буду нікому казати».

Серед слов'янських автохтонних власних імен в побути українців XIV–XVII століття, які наводить М.О. Демчук є й такі, що походять від герпетонімів – *Змий, Зміякъ, Змиенко, Полозь* (Демчук М.О. *Слов'янські автохтонні особові власні імена в побути українців XIV–XVII ст.* – К.: Наукова думка, 1988). У сотні Івана Бабича за «Реєстром Війська Запорізького 1649 року» Переяславського полку на 1649 рік як джерела, де вперше систематизовано прізвища серед козаків, записаний *Змеенько*, а в «Указателе к изданиямъ временной комиссії для разбора древнихъ актовъ. Высочайше учрежденной при Киевскомъ, Подольскомъ и волинском генерал-губернаторе (отъ 1845 по 1877 годъ): Имена личныя» – *Змиевский, Змиевъ, Змиевъ* (Куйбіда В.В. «Розвиток

природничої науки і термінології в Україні: шлях крізь епохи (XVII – початок XXI ст.)»: [монографія] 2012).

Існує цілий ряд мотивуючих причин за якими географічні об'єкти отримували свої назви від герпетонімів. Слід відмітити, гідронім *Змієве* – оз. в групі Прогнойських озер на Кінбурнській косі. За переказами місцевих жителів, на берегах озера водилося багато змій; *Змієвиця* – верш. в Карпатах (біля смт. Верховина Івано-Франківської обл.). Назва від *змія* «гадюча гора, гадюче місце».

Змієві вали – символізують захищеність, умовний кордон між своїми землями з простором завойовників, які уособлювали собою образ страшного Змія. Це народна назва стародавніх технічних захисних споруд – численних земляних валів довжиною до двох тисяч кілометрів і висотою 16 метрів, що простягалися на пд. від Києва через значні простори України і Молдови вздовж Дніпра, його пр. Трубежа, Стугни, Росі та ін. Залишки Зміїних валів і досі збереглися у багатьох місцевостях України. Як доведено вченими (А.С. Бугай, М. Брайтчевський та ін.), земляні споруди створювали, починаючи з половини II ст. н. е. і до VI ст. н. е., відновлені в VII ст. н. е. антським союзом східнослов'янських племен (предків полян і древлян) для захисту від нападу завойовників, зокрема могутніх тоді аварів.

При цьому вали були не лише оборонними спорудами, а й умовним кордоном своїх земель з землями завойовників, які уособлювали собою образ страшного Змія. Це, очевидно, і послужило причиною їх метафоричної назви – **Змієві вали; Зміїв** (з 1976 по 1990 рр. – Готвальд) – м., р. ц. Харківської обл. Відоме з часів Київської Русі (XII ст.). У літописі говориться, що новгород-сіверський князь Ігор Святославович для охорони південних кордонів Русі від половців заснував Змієве городище. Воно побудоване в урочищі **Зміїному**, від якого й отримало назву.

Змія є негеральдичною фігурою в геральдиці. Загальну популярність здобув символ медицини – змія з посохом Асклепія. Вона вважається символом безсмертя і вічного життя. Зображення змії є на гербі польського м. Отвоць та верхньо-австрійського м. Петтенбах. На правому зеленому полі герба українського м. Євпаторія – золота бараняча голова, а на лівому – чорна змія, що обвиває срібний жезл, п'є з чорної чаші.

На монетах багатьох країн та міст традиційно розміщували їх емблеми, які одночасно були й своєрідними гербами. Викарбувані зображення плазунів на них, мають різноманітне символічне наповнення. Ще на монетах античних міст архаїчної Греції (середина VII–IV ст. до н. е.) була зображена змія, зокрема м.

Халкида – змія в кігтях орла; м. Пергам – змія, яка вилазить із корзини на одній стороні та двома переплетеними зміями з іншої.

В. Куйбіда, О. Потопенко

Галка – символ сонця, місяця, зорі-зоряниці, дівчини, яка тужить за козаченьком; емблема смерті, суму, біди, злодійкуватості, непосидючості, крадених думок та плагиату, алегорія людини, яка на чужих ідеях зажила слави, за для власної користі відцуралася свого роду.

Галка має народні назви *кавка, кава, кавка* (Марисова І.В., Бойко В.М. *Світ пернатих Чернігівщини у назвах: Короткий етимологічний словник-довідник для студентів природничо-географічного факультету*. – Ніжин, 1998. – 28 с.). Етимологію народних назв див. вище (Ворона сіра). Слід відмітити, що символічне значення галки, в основі якого «чорні мотиви», збігається з кольором її опірнення. Так, термін *галка* очевидно, походить від псл. *galъ* «чорний».

Птах має декілька народних назв із коренем *-гал-*, які наводяться в другому томі етимологічного словника української мови: *галиця, галь* та в цитованій роботі І. Марисової – *галья, галочка, галиця, галич*. *Галицею* також називають «чорну гадюку», *галохою* – «чорну корову»; «чорного таргана», а *галисом* – «чорного собаку». Галич у «Слові о полку Ігоревім» – символ смерті.

Народний сонник трактує сон про галку як прогностик перед снігом, або застереження від хитрого неприємця.

У весільних обрядах галка віщує дівчині, що їй пора виходити заміж:

*«Ой летила галочка через сад,
Крикнула галочка на весь сад:
– Час тобі, дівочко, на посад!
– Стелите коври – яй поїду,
Благословите – я й сяду».*

(Чубинський П. *Мудрість віків*. – К.: Мистецтво, 1995. – Т. 2. – С. 37–38).

У деяких народних піснях галка – це дівчина, яка тужить за козаченьком, а зграї галок порівнюються з молодими козаками:

*Чорна галочка, невеличка,
По дороженьці скаче,
Дурна дівчина, нерозумная,
За козаченьком плаче.
Ой галочки-чорнопірочки
Та крутую гору вкрили,
Молодії та козаченьки
Та жалю наробили.
Ой галочки-чорнопірочки,
Піднімітесь угору!
Ви, молодії козаченьки,
Вернітесь додому!*

У замовляннях галка пов'язується з космічними небесними символами: сонцем, місяцем, зорями-зоряницями. Крук і галка були покровителями-охоронцями, наприклад, остання в замовлянні – рятівниця від «злих собак»: «Господу Богу помолюся, і святому Духу, і святому Миколаю, святому Михаїлу і святій Пречистій, святому Вознесінню,

святій Покрові, і святому Юрію, і тебе прошу. Краснее сонце, і тебе прошу, ясний місяцю, і вас прошу. Зорі-зорениці, Божі помічниці, і тебе прошу, галочко, одверни злих собак од мого скота, і тебе прошу, царя Давида і кротості твоєї: стань ти мені во допомі!» (Москаленко М. *Українські замовляння*. – К.: Дніпро, 1993. – С. 75. – С. 143).

Галка, яку з давніх – давен також вважають лиховісним птахом, символізує біду, нещастя: «Коли галич у повітрі шугає – буде хуртовина», «Галки и вороны сидяція сь криком передь домома, а болѣе утрома, к худу» (Даль В. *Толковий словарь живого великорусского языка*. – 1956. – 699 с.). Чорна галка – символ суму, журби дівчини, якій мати не дала ні щастя, ні долі. Бачити уві сні галку до нездоров'я та суперечок.

За давніми віруваннями ключі від вирію спочатку були у галки, а вже потім сойки чи зозулі. Тому в народних закличках весну запрошували словами: «Благослови, Боже, весну кликати, зиму провжджати, літа дожджати. Вилети, сизая галочко, винеси золоті ключі. Замкни холодну зимоньку. Відімкни тепле літечко».

Галка – символ злодійкуватості: «Маленька галка, та рот великий»; непосидючості: «Товчеться, як галка на гнізді»; недосяжності: «Галка не прудка, та палка коротка»; чорності: «Чорний, як галка» (насправді широкий

загал не розрізняє чотири види роду воронових птахів: грак та крук – чорні, а пир'я ворони і галки зафарбоване в сірий і чорний тони) колективності та зграйного життя: «Гроші, як галки, всі в зграю збиваються». Постійне перебування птахів в змішаній зграді ворон, граків породило в Україні вірування, що в них є громадський суд, причому іноді всі вони гуртом убивають свого співчлена, який завинив (*Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К.: Довіра, 1992. – С. 370*).

Образ галки у байці Езона «Галка й птахи» – символ крадені думок та плагіату, алегорія людини, яка на чужих ідеях зажила слави. Під час виборів царя птахів вона обтикала себе чужим пир'ям і нечесно перемогла. Але кожен птах впізнав свою пир'їну в одязі галки, забрав її і після цього вона стала звичайнісіньким посміховиськом. Мораль у цій байці: «Отак деякі люди чужими думками заживають собі слави, але незабаром слава та стає їхньою ганьбою» (*Езопові байки. Переклад з новогрецької Володимира Забаштанського та Анатолія Чердаклі. – К.: Веселка, 1990. – С. 23*). Фарбована у білий колір, галка видавала себе за голубку, жила в голуб'ятнику, вдосталь харчувалася та й у благополучній ситості забула хто вона така. А коли голосно закричала: «Кра-кра-кра» голуби впізнали брехливого птаха

і вигнали зі своєї оселі. Згодом і родичі прийняли перефарбовану галку за зайду і відцуралися її. Отже, в байці «Галка та голуби» галка – алегорія брехливої людини, яка за для власної користі відцуралася свого роду (*Езопові байки. – С. 57–60*).

У геральдиці чорна галка на білому (або небесному полі) з короною на голові – давній герб м. Галича та Галицької землі з XIV ст. На сучасному великому гербі м. Івано-Франківська зображені дві галки (символи Івано-Франківської області), які тримають малий герб міста. Назви *галка, галонька* стали базою для творення прізвищ: *Галко, Галкевич, Галкін, Галко, Галонька*. Деякі слов'янські автохтонні імена та імена-прізвиська XIV–XVII ст. мають аналогічну основу: Роман Галченя, Гал'єнко, Галчинь, Галченко, Галковичь, Галиша, Івашко Галица та ін. (*Демчук М.О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV–XVII ст. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 69–70*).

Образ та символіка чорного-сірого птаха стали мотивуючою основою для виникнення топонімів з основою *галк-*. Так, через смт. Мала Дівичя Прилуцького р-ну, Чернігівської обл. тече р. Галка; недалечко на захід від верхів'їв річки Ясенця, на північному схилі Славчансько-Овруцького кряжу, Житомирської обл., поблизу с. Можари розташована р. Галка. Лише на мапі

Чернігівській обл. зазначені ойконіми: с. Галка, Срібнянського р-ну; с. Галків, Ріпкинського р-ну; с. Галиця, Ніжинського р-ну; с. Галичівка, Коропського р-ну. У Сегежському р-ні, республіки Карелія один із лімнонімів має назву *Галка-Мох*.

В. Куйбіда

<http://allukraines.ru/images/stories/simvolika/ivano-frankovskaia-gerb.jpg>

Галушки – символ української національної кухні.

До найдавніших борошняних страв української кухні відносять галушки. Їх готували з гречаного, житнього, пшеничного, а в карпатських селах навіть із вівсяного борошна, варили у воді, мастили олією чи салом. Часто галушки заміняли хліб, про що свідчить прислів'я «Галушки та лемішка, а хлібу перемішка».

Галушки – типова для українців страва, їх готували майже щодня, здебільшого на вечерю. Ця страва була легкою у виконанні та надзвичайно поживною. Галушки поряд із борщем є певною мірою символом української національної кухні.

Л. Кожуховська

Геометрична символіка – це символіка, пов'язана із семантикою геометричних фігур.

Квадрат – символ упорядкованості, стабільності, визначеності, раціонального інтелекту, а також символ певної ділянки

землі. Юнг вважав квадрат символом психологічного стану людини, яка не досягла внутрішньої цілісності, єдності. Символіка квадрата відповідає символіці числа чотири. Чотири пори року, чотири стадії людського життя і чотири сторони світу є джерелом упорядкованості й стабільності. «Це не вступає у протиріччя із жіночим характером, який китайська, індійська та інші традиції надають квадрату, оскільки він відповідає землі, на протигагу чоловічому характеру круга (і трикутника). У єгипетських ієрогліфах квадрат означає рух, а квадратна спіраль означає конструктивну, матеріалізовану енергію. Однак квадрат, який стоїть на одному із своїх кутів, набуває динамічного смислу (*Керлот Х. Словарь символів. – М., 1994. – С. 239–240*).

А. Голан зазначає, що в давньокитайській ієрогліфіці зображення поділеного на чотири частини квадрата означало поле, оброблену землю. Такий же знак (а поряд з ним і прямокутник) має місце в українській геометричній символіці. Крапка в кожній частині квадрата (прямокутника) означає зерно. Якщо такий знак наносився на живіт жіночої статуетки, то він символізував вагітність.

Цікавий обряд, що пояснює «трипільський квадрат», записали білоруські етнографи: перед будівництвом хати малювали квадрат, ділили його ще на

чотири квадрати. Батько йшов на чотири поля, які оточували це місце із чотирьох боків, з кожного поля брав камінь, клав його на голову й так ніс, щоб покласти на кожну чверть квадрата. Отже, на місці майбутньої хати утворювався «трипільський квадрат» (Лозко Г. *Українські символи*. – С. 6–7). Г. Лозко стверджує, що доказом такої символіки є спосіб оранки та боронування: брали поле вповодж, а боронували впоперек, тобто навхрест. Саме такий знак зображувався всередині квадрата.

Коло (круг) – символ сонця, неба, символ повернення від множинності до одиничності, символ нескінченності, вічності, довершеності, досконалості, внутрішньої єдності. Оточені колом предмети, з одного боку, символізують обмеженість, а з іншого – захист від небезпеки, яка існує в навколишньому світі. Колоподібний рух, який зображається фігурою риби чи дракона, символізує плин часу.

В індійських та китайських знаках існує певний взаємозв'язок між квадратом і кругом. Так, у Китаї активне чоловіче начало (Ян) зображається у вигляді білого круга (який водночас означає й небо), тоді коли пасивне жіноче начало (Інь) – чорним квадратом (земля). «Білий круг уособлює енергію і небесний вплив, а чорний квадрат – земні сили. Взаємодія, що полягає в їх дуалізмі, становить відомий символ Ян–Інь у вигляді круга,

розділеного навпіл хвилястою лінією. Біла половина (Ян) уключає в себе чорну пляму, а чорна половина (Інь) – білу пляму. Ці дві плями означають наявність у чоловічому началі жіночого, а в жіночому – чоловічого. Хвиляста лінія – це символ руху і взаємопроникнення, який підкреслює... ідею зміщення, надаючи таким чином динаміки і взаємодоповнюючого характеру цьому знакові (Керлот Х. *Словарь символов*. – М., 1994. – С. 276).

Крапки, розташовані по периметру круга, символізують зерно, зрощене дощами.

У слов'янському фольклорі сонце часто зіставляється з полем; ствердженням цього є зображення символу сонця-кола – на човні або на колісниці.

Проміжне місце між квадратом і колом належить **восьмикутникові**. Саме цим і зумовлене його значення: він символізує духовне відродження.

Символіка **кулі** близька до символіки кола, однак поняття об'ємності надає її семантиці довершеності. Куля є символом цілісності, вічності. Водночас вона символізує щастя й досконалість. Такі асоціації виникають у результаті споглядання геометричної фігури, позбавленої кутів і країв, які могли б символізувати труднощі та перешкоди.

Символіка **куба** близька до символіки квадрата. Співвідношення між ними таке, як між колом та кулею. Куб є символом стабільності матеріального світу.

Ромб ще в первіснообщинну епоху символізував матеріальне благополуччя та продовження роду, йому близька символіка квадрата. Як і квадрат, він уособлював земельну ділянку. У християнстві чотирикутник виступає символом смерті, оскільки померлого ховали в землю. В іудаїзмі ромб вважався символом нематеріального начала.

Трикутник – символ тріади, символ святої Трійці, вогню, прагнення досконалості; міг символізувати воду, дощову хмару, богиню неба. Його символіка відповідає символіці числа 3. Трикутник з основою внизу символізує вогонь і потяг до небесних сил. Трикутник з вершиною внизу символізує воду. Два такі трикутники при накладанні один на одного утворюють шестикутну зірку – символ людської душі. З давніх часів трикутник вважався символом дощової хмари або й самого дощу. Метонімічне перенесення сприяло позначенню трикутником самої богині неба, яка посилала на землю дощ. Інколи зображення трикутника супроводжувалося наявністю крапок усередині чи на його сторонах. Вони символізували посіяне в землю насіння, яке потребувало вологи. Досить часто на малюнку крапка, що означала насіння, бралася в круг. Вона символізувала нерозривний зв'язок неба і землі, плоду і води. Б. Рибаків зазначав, що покрити трикутником площа була графічною передачею зораної землі. У християнській

міфології трикутник символізував святу Трійцю.

Спіраль символізує еволюцію всесвіту, його шлях від простих форм до складних, від нижчих до вищих. У єгипетській ієрогліфіці спіраль є символом співвіднесеності одиничності й множинності. Спіраль може виступати уособленням шквалу, зображаючи на скіпетрах єгипетських фараонів та на жезлах римських авгурів, вона символізувала владу. «Окрім того,... спіраль може символізувати відношення між кругом і центром. Із цієї причини спіраль пов'язана з ідеєю танцю, особливо з первіснообщинними танцями лікування і заклинання, коли схема руху розгортається, як спіральна лінія. Такий спірально-подібний рух... можна розглядати як символ, призначений для того, щоб викликати стан екстазу, який дозволяє людині уникнути матеріального світу і увійти в потойбічне життя через «отвір», що символізує містичний центр» (*Керлот Х. Словарь символів. – М., 1994. – С. 489–490*).

А. Голан зазначає, що в Давньому Середземномор'ї і Середньовічному Китаї спіраль виступала знаком грому, а в Передній Азії – знаком блискавки, оскільки спіраль позначала змію, яка, згідно з віруваннями, піднімалася в небо й утворювала грозу.

Орнаментальний мотив змії був поширеним і на керамічних трипільських виробках, на що звернула увагу Г. Лозко. Змії зображувалися на посуді, на грудях Богині-Матері.

Вони називаються трипільськими спіралями, або меандром. Одним із значень трипільської спіралі «... можна вважати вічність життя, безперервний біг сонця (спіраль, зображена навколо посудини, не має ні початку, ні кінця). Ідея руху сонця по небу виразно простежується в тих спіралях, де на закрутах зображені сонячні знаки – кола з хрестами посередині. Причому напрямок такої спіралі знизу вгору, зліва направо, як і напрямок ходу сонця» (*Лозко Г. Українські символи та священні знаки // Дмитренко М. та ін. Українські символи. – С. 7).*

Подвійна спіраль (біспіраль) символізує інверсію та співвідношення між протилежними явищами, процесами, діями, принципами. Досить часто дослідники пов'язують біспіраль з водою, оскільки вода вважається елементом переходу, відродження; ця ж символіка властива і даній геометричній фігурі. Як правило, біспіраль як елемент орнаменту виступає не відокремлено, а в системі інших біспіралей. Б. Рибаків доводить, що така низка геометричних фігур символізує плин часу, який не має ні початку, ні кінця, або період добового обертання сонця. Подвійна спіраль також могла символізувати птаха. У давнину біспіраль, зображена на стінах будинків Англії, служила оберегом від негараздів.

Л. Довбня

Гілка – див. Дерево світове.
Гільце (гильце, вильце,

вільце) – символ розквітлого молодого життя, статевої зрілості, дівочої цноти; символ любові, поєднання небесного і земного, чоловічого і жіночого начал; символ багатства, плодючості; символ нового; символ поклоніння сонцю; символ дерева життя, світового дерева взагалі, пов'язаного з культом предків; атрибут весілля.

Гільцем називають молоде невелике деревце (найчастіше – ялину, смереку, сосну) чи велику гілку, що їх стромляли в коровай (ритуальний хліб). Деревце або гілку дружки прикрашали квітами, гронами калини, іноді горобини, пучками житнього колосся, кольоровими стрічками (рожевими, червоними, але не жовтими), часом – і цукерками, восковими свічками. У ролі деревця могли бути вершечки або гілки яблуні, груші, липи, вишні, черешні тощо.

Весільне гільце ставили (вили, звивали, наряджали) на столі там, де мали за столом сидіти в неділю молоді: наречений і наречена. Гільце іноді вправляли і в кросна (чи поставець).

Обряд першого посаду – гільця, дівич-вечора супроводжувався весільними піснями, які послідовно, крок за кроком, етап за етапом розкривають символічну сутність унікального явища.

*В дорогу, буяри, в дорогу
Та рубайте сосну здорову,
Та рубайте сосну-деревце
Молодій Наталці на гільце.*

А далі – «привезіть її (со-
сну. – М. Д.) на коні та поставте
її на столі». Просили благосло-
вення на виття гільця:

*Благослови, Боже,
Готець, і мати,
Своєму дитяти
Гилечко ізвити.*

Після благословення друж-
ки співали-прохали, щоб друж-
ба подав їм необхідні для вит-
тя гільця: жита, пшениці, вівса,
зілля, барвінку, ниточок, торочок
тощо. А як не подасть жита – то
буде битий, пшениці – буде в
темниці; вівса – обірвуть вуса;
зілля – не приймуть на весілля;
нитки – робитимуть на збитки;
торочки – буде без сорочки тощо.
Окрім цього, довивали гільце та-
ким чином:

*Летів горностаї через сад,
Пустив пір 'ячко на весь сад.
Підіте, дружечки, вибирайте,
Наталці плечко дозвивайте.*

Процес зивання гільця
здійснювався стоячи. При цьо-
му співалося:

*Ой у місті бубни б'ють,
А в нашім домі гильце в'ють.
З червоної калини,
З хрещастого барвінку,
З запашного васильку.*

І ще:

*Ой у нашім селі новина:
Зацвіла в лузі калина.*

*Не так у лузі, як на селі, –
У нашої Наталки на столі.*

На верхівці гільця молода при-
кріплювала квітку із жита (ту, яку
виготовляла сама). Готове гільце
викупує старший дружба, далі
присутні вечеряють.

Обряд паралельно відбувається
і в домі молодого (тільки там не
дружки, а світилки це роблять).

Символічна суть гільця, на
жаль, утрачає сферу впливу на
сучасну молодь.

М. Дмитренко

Гімн – різновид музичної
символіки, святиня українського
народу. Слово гімн походить від
гр. *hymnos* – «похвальна пісня». Це
урочистий музичний твір на сло-
ва символічно програмного змісту,
що вживається здебільшого як
символ держави (поряд із прапо-
ром і гербом). Гімн як жанр «вий-
шов» з культових пісень Єгипту,
Месопотамії та Індії, у Греції вжи-
вався для уславлення Аполлона
та Діоніса. У добу Середньовіччя
мав назву «хорал». В Україні в
часи ренесансу та бароко набув
форми кондаку (уславноючої пое-
ми на біблійні сюжети, літургійна
поезія). Перейшов із церковно-
релігійної до світської парафії;
виконувався під час офіційних
церемоній, урочистих подій ([http://
uk.wikipedia.org/wiki/gimn](http://uk.wikipedia.org/wiki/gimn)).

Гімн як перша музична
символіка українського наро-
ду сягає часів Київської Русі.
Тоді роль державного гімну, у
сьогоднішньому розумінні, вико-
нували бойові заклики та пісні, які
створювали патріотичний настрій
перед битвами. Вони, як свідчить
«Слово о полку Ігоревім», закли-
кали воїнів до хоробрості, аби
здобути «князю славу» – «за зем-
лю руську» ([http://together.lviv.ua/
index.php?id=953](http://together.lviv.ua/index.php?id=953)).

З тих часів поширюються й пісні релігійного змісту. У них возвеличується Божа Матір, Господь, святі. До найпоширеніших видів старовинної гімнної пісні належать канти, що виголошуються хором, триголосні псалми.

Дослідник В. Трембіцький припускає, що національно-державним гімном Київської Русі може бути похвальна церковна пісня «Архангельський глас».

Перед боєм з монголо-татарською ордою на Калці 1223 р. руські дружинники співали «С нами Бог, розумійте язици». Також як гімн звучала з уст українських воїнів перед Грюнвальдською битвою 1410 р. бойова пісня «Богородица Дзєвіца», що була на той час спільною для народів Польщі і Литви.

У козацьку добу на перший план «виходять» пісні-гімни, що прославляють їх подвиги. Особливої популярності набула «Нумо, хлопці, до зброї».

*Ой зібрались були
чайку рятувати,*

*Славу добувати,
Ой чи пан, чи пропав –
двічі не вмирати.*

Нумо, хлопці, до зброї!

Згодом стали відомими й такі, як «Пісня про Байду», «Ой на горі вогонь горить», «Ой на горі там жєнці жнуть», «Засвіт встали козаченьки» тощо.

У 1848 році до влади у Львові стає Головна Руська Рада, що приймає як національний гімн вірш отця Івана Гумалєвича

«Мир вам, браття». На Закарпатті як гімн звучить «Я русич єсть і буду» на слова Олєксандра Духновича.

У другій половині ХІХ ст. з'являється вірш відомого етнографа Павла Чубинського «Ще не вмерла Україна», що був покладений на музику Михайлом Вербицьким і невдовзі став новим державним національним гімном. Після референдуму 1 грудня 1991 р., який підтвердив незалежність України, музична редакція національного гімну «Ще не вмерла Україна» затверджена державним гімном нашої держави. До весни 2003 року текст П. Чубинського «Ще не вмерла Україна» виконувався повністю в незміненому вигляді, але у 2003 році Верховна Рада України прийняла закон про Державний гімн України, у якому постановила скорочення і певні зміни до тексту.

Окрім названого гімну, часто виконують також «Боже великий, єдиний, нам Україну храни» (муз. М. Лисєнка, сл. О. Кониського), «Ой у лузі червона калина» (гімн січових стрільців), «Боже, Україну збережи» (О. Петринєнка).

При виконанні цих творів усі встають.

Т. Товкайло

Гламур – символ блиску, глянцевої сучасної моди, стильності, естетизму форм; спокуси, сексуального виклику, краси оформлення тіла; елітарного стилю життя,

маніфестації багатства; пріоритету зовнішнього над внутрішнім; у свідомості простих людей – символ надмірної розкоші; гордині; душевної фальші, легковажності; розпусти.

У перекладі з англійської *glamour* означає «шарм», «завороження», «спокушення». Збірне значення – розкішний стиль життя, зовнішній блиск.

Уперше це слово з'явилося у 90-х роках минулого століття, а широко вживаним стало у двохтисячному. Спочатку стосувалося передусім модного одягу, косметики, а в ширшому значенні – безтурботного стилю життя, розваг. Пізніше гламур став символізувати маніфестацію багатства, сексуальний виклик. З'явилися відповідні журнали «*Glamour*», «*ELLE*», «*Фокус*», «*Cosmopolitan*».

На російських, українських телеканалах усе частіше з'являються гламурні проекти: «Ты – не поверишь», «Козирне життя», «Холостяк» тощо. За всім цим блиском та шиком приховується, як стверджують учені, велика небезпека **мондіалізму**.

Це – посткапіталізм, «Новий світовий порядок», різновид американізму. У книзі С. Минакова «Таинственные и паранормальные явления» (Харьков, 2011. – С. 264–265) сказано: «Згідно з цією конспірологічною версією, мондіалістський рух прагне нав'язати усім країнам світу однаковий соціально-політичний зразок суспільного устрою,

який буде копією американської моделі і в якому всі національні, територіальні та культурні особливості країн та націй будуть нівельовані... Тому пропонуваний «Новий світовий порядок»... набуває жакливого рис певної антихристової цивілізації, яка має остаточно знищити у світі залишки якісного як у соціальній, так і в культурній сфері».

Учені застерігають від «ідеології Уолта Діснея» – надмірної розважальності, грайливості, безтурботності. Саме це, на жаль, домінує на телеекранах – беззмістовні «шоу», ігри, еротика, жахи. Пропагується міф про «золотий мільярд» еліти, яка повинна залишитися на Землі, гедонізм. На жаль, модними в Україні стають антигуманістичні гасла на кшталт: «Гроші вирішують усе», «Красиво жити не заборониш». На телеекранах миготить ще один сучасний міф про Попелюшку. Красива, але бідна дівчина закохує в себе «крутого» банкіра і насолоджується гламурним життям. Насправді, часто ця ідилія закінчується в реальності великою трагедією.

Кажуть: якщо хочеш зіпсувати людину, дозволь їй робити все, що вона забажає. «Усе в міру», – учили мудрі греки. Прагнення стати багатим, жити красиво – аж ніяк не гріховне. Проте не слід забувати й таке: найважчим є випробування не бідністю, а багатством. Кажуть, що стародавні іудеї мали такий незвичайний,

але дуже далекоглядний «прокльон»: «Бажаю, щоб ти мав п'ять кораблів, наповнених золотом, сотні найкрасивіших коханок! А я через рік побачу, що з тобою станеться!».

На жаль, забувають, що важливішим є не те, що є у людини, а те, що є в людині! Зупинимо спільно бенкет під час чуми!

О. Потапенко

Глобалізація – символ все-світньої інтеграції, зв'язування, зближення, уніфікації, консолідації (економічної, політичної, культурної).

Глобалізація (лат. *globus* – куля, земна куля, глобус; англ. *global* – той, що має відношення до земної кулі, світовий, планетарний; англ. *globalize* – перетворювати певне явище на глобальне, «глобалізувати»; англ. *globalization* – перетворення певного явища на світове, на таке, що стосується всієї земної кулі) – процес усесвітньої економічної, політичної та культурної інтеграції (згуртування, об'єднання політичних, економічних, державних і громадських структур у межах регіону, країни, світу) і уніфікації (приведення до однаковості, до єдиної форми чи системи). У найзагальнішому вигляді під глобалізацією розуміють процес, який призводить до всеосяжного, всесвітнього зв'язування структур, інститутів і культур. Історики розглядають цей

процес як один з етапів розвитку капіталізму, політологи акцентують увагу на поширенні демократичних організацій, культурологи пов'язують прояв глобалізації з вестернізацією культури, існують інформаційно-технологічні підходи до пояснення процесів глобалізації. Разом із тим, походження дефініції «глобалізація» вказує на те, що провідну роль у цьому процесові відіграє бурхливе зростання міжнародної торгівлі, що відбувається на тих чи інших історичних етапах (уперше термін «глобалізація» у значенні «інтенсивної міжнародної торгівлі» вжив К. Маркс в одному з листів Ф. Енгельсу в кінці 1850-х рр.). Спочатку дефініція почала вживатися в суспільних науках, у 1961 р. термін уперше зафіксовано в англословнику. У 1983 р. професор Гарвардської школи бізнесу Т. Левітт опублікував статтю «Глобалізація ринків», тому сучасну популярність і широкий ужиток терміна часто приписують йому. Існує точка зору, яка пов'язує появу терміна «глобалізація» з ім'ям американського соціолога Р. Робертсона, який у 1985 р. дав йому тлумачення. Глобальне не може бути протиставлено локальному, універсальне – приватному. Локальне є аспектом глобалізації, глобальне створює локальне. Р. Робертсон запропонував замінити для більшої

точності термін «глобалізація» на «глокалізацію» (поняття складається з двох слів – «глобалізація» і «локалізація» – для підкреслення їх сучасного взаємного здійснення).

Основним наслідком глобалізації є світовий поділ праці, міграція (і, як правило, концентрація) у масштабах усієї планети капіталу, робочої сили, виробничих ресурсів, стандартизація законодавства, економічних і технологічних процесів, а також зближення і злиття культур різних країн. У результаті глобалізації світ стає зв'язанішим і залежним від усіх його суб'єктів.

Глобалізація має як позитивний, так і негативний аспекти. До позитивних можна віднести: зміцнення зв'язків між найвіддаленішими куточками планети, небувале поширення по всій планеті ідей та інформації, технологій, ціннісних орієнтацій, способу життя, поведінки; зростаючу інтенсивність взаємозв'язків у сфері торгівлі, фінансів, міграції населення внаслідок розвитку всеосяжних систем транспорту та комунікацій; виникнення спільних для світового співтовариства проблем, процес зростання загальнолюдських інтересів у всіх сферах людського буття, стирання граней між місцевими й усепланетарними подіями; взаємопроникнення й взаємозбагачення культур і технологій, дух співробітництва і співтворчості при вирішенні

складних і важких завдань, що постають перед людиною, безкорислива інтернаціональна взаємодопомога людям, постраждалим від стихійних лих тощо. По мірі формування соціально-економічного в глобальному вимірі моноліту зникнуть будь-які підстави для міжнаціонального суперництва, ворожнечі і конфліктів. Цілісний, неподільний світ на ґрунті єдиного економічного простору виключить із людського життя можливість зіткнення у вигляді руйнівних війн (*див. Війна*). Відтак доцентрова тенденція глобалізаційних процесів об'єктивно покликана забезпечити самовиживання людської цивілізації і її прогрес. У процесі розповсюдження інформаційних технологій, продуктів і систем у всьому світі його прихильники вбачають можливість подальшого прогресу за умови розвитку глобального інформаційного суспільства. Крім того, прихильники глобалізації стверджують, що всі сучасні процеси та пов'язані з ними негативні явища мають природний характер, тому ними неможливо керувати.

Глобалізацію критикують деякі політики, економісти й учені: вона руйнує промисловість, сприяє зростанню безробіття (перенесення виробництва із розвинутих країн у країни з дешевшою робочою силою призводить до ліквідації робочих місць і безробіття в першому

світі. Наприклад, на Середньому Заході США глобалізація зруйнувала конкурентоспроможність промисловості та сільського господарства, знизила якість життя), злиднів (у багатьох бідніших країнах глобалізація є результатом діяльності закордонного бізнесу, який експлуатує працівників цих країн, щоб отримати перевагу над конкурентами завдяки нижчій заробітній платі працівників), гальмує науково-технічний прогрес і посилює екологічну катастрофу на планеті; сприяє падінню народжуваності; використовується США, як інструмент, для ослаблення або знищення своїх геополітичних супротивників; сприяє зростанню спекулятивної економіки, монополізації виробництва й збуту товарів і перерозподілу багатства на користь невеликої групи людей («світового правлячого класу»). Критики глобалізації пишуть про небезпеку уніфікації, втрати релігійної та національної самобутності, а отже, і національної самосвідомості окремих народів, нав'язуванні їм т. зв. американського способу життя з відповідними цінностями і принципами. Ідеологія глобалізації протистоїть християнському світогляду і несумісна з ним, вона впроваджується і пропагується у світському суспільстві і церкві зусиллями світової еліти і виражає її інтереси; стає втіленням утопічної ідеї мондіалізму про створення на Землі унітарного

наднаціонального жорстко контрольованого суспільства. Процес інтернаціоналізації виробництва настільки втягує народи, країни, регіони у єдиний світовий мега-соціум, що це само собою нівелює в майбутньому суть і обриси національно-державних утворень. Державні структури із часом почнуть розчинятися, їх військово-політичні потенції – сомоанулюватися, міждержавні кордони – руйнуватися. Загальна економічна інтеграція, усуваючи міжнаціональні бар'єри, руйнуючи міждержавні кордони, розчиняючи власне самі національно-державні утворення, об'єктивно покликана трансформувати ці утворення в єдину, цілісну, неподільну міжнаціональну спільність – глобальний соціо-моноліт з єдиним наднаціональним центром координації, управління, контролю.

Дехто також убачає зростаючу проблему у впливі глобалізації на культуру, оскільки міцніші, більші країни (наприклад, США), заповняють культуру інших, менших країн, призводячи до того, що їхні традиції та цінності зникають (т. зв. американізація чи макдональдизація). Нарешті, на планеті твориться абсолютно новий політико-економічний устрій, в основі якого лежить ідея домінування великих інтернаціональних корпорацій над національними урядами. Останні прирікаються на виконання суто адміністративних і

бюрократичних функцій. При цьому центр керівництва з функціями вироблення і прийняття рішень, що впливають на весь планетарний економічний механізм, переноситься в наднаціональний орган влади, відомий як «глобальний предиктор» чи «світовий таємний уряд» (неформальне співтовариство найбагатших і найвпливовіших людей світу, приблизно двох тисяч сімей: Рокфеллерів, Морганів, Фордів, багатьох інших, які не так відомі широкій публіці, бо воліють зберігати свої імена в таємниці).

Сучасними символами глобалізації є транснаціональні корпорації (ТНК), які виробляють продукти харчування (Coca-Cola, Pepsi, McDonald's), мобільні пристрої (Samsung, Nokia і Apple), до цього списку можна додати компанію Microsoft Corporation (одна з найбільших ТНК з виробництва програмного забезпечення для персональних комп'ютерів, КПК, мобільних телефонів та ін., розробник найпоширенішої нині у світі програмної платформи Windows). Перелік символів глобалізації продовжують Dream Works Pictures (кінокомпанія США, що займається розробкою, продюсуванням і прокатом фільмів, мультфільмів, відеоігор і телепрограм), ІКЕА (одна з найбільших у світі торговельних мереж з продажу меблів і товарів для дому), популярна служба миттєвих повідомлень

ICQ, відома програма для IP-телефонії Skype. Багато хто з наших співвітчизників навіть і не підозрює, що десятки різних компаній, товари яких ми звикли бачити на прилавках магазинів, належать усього лише кільком ТНК, від яких залежить, що ми будемо купувати.

Ще одним яскравим символом глобалізації є інтернет (усесвітня система об'єднаних комп'ютерних мереж), який перетворив світовий простір у єдину зону, де вільно переміщаються інформація, товари та послуги. Кінець ХХ ст. ознаменований новим науково-технічним переворотом – інтелект, знання, технології стають найважливішими економічними активами. Інформаційна революція, що базується на з'єднанні комп'ютера з телекомунікаційними мережами, докорінно перетворює людське буття, вона стискає час і простір, відкриває кордони, дозволяє встановлювати контакти в будь-якій точці земної кулі, перетворює індивідів у громадян світу. І якщо раніше зв'язок людей із різних країн був можливий тільки за допомогою телефонів, листів, телеграм і т. д., то тепер завдяки інтернету спілкування стало можливим і в режимі «реального часу».

Американський долар – це не тільки світова валюта, це теж символ сучасної глобалізації, усі номінали купюр якого оздоблені символами езотеричних учень.

На доларі кілька разів повторюється число 13 (*див. Тринадцять*), у лівому кутку купюри розташована масонська піраміда (символ ієрархічної єдності світової влади, яку символізує верх піраміди – трикутник (*див. Трикутник*), що світиться, з оком Сіріуса – великого архітектора всесвіту. Невелика піраміда символізує сувору ієрархію світового порядку, який був установлений «камінщиками». Піраміда виражає мрію масонів стати світовою елітою, правлячим кланом, обраними, яким Бог пообіцяв віддати всі цінності і могутність інших народів-гоїв) із 13 рівнів посвяти. З правого боку долара красується американський орел (*див. Орел*) зі щитом, на якому 13 смуг, у правій лапі якого – гілка акації із 13 квітками і 13 листками. У лівій лапі орла зв'язка із 13 стріл – символ війни. У дзьобі орел тримає стрічку з написом, який складається із 13 літер «E pluribus unum». Над орлом розташована каббалістична зірка Давида із 13 п'ятикутних зірок.

Інший символ глобалізації електронна пошта Google теж прикрашена масонським логотипом М (сьомий аркан системи Таро, який відповідає єгипетському богу Сету, що убив свого брата Осіріса. Таке єгипетське іносказання означає вбивство земним духовного).

Деякі дослідники виділяють протоглобалізацію і окреслюють її тимчасові рамки серединою XIX – поч. XX ст. (до Першої

світової війни). На підставі деяких економічних показників (світова торгівля, вивіз капіталу, золотий стандарт і т. д.) вони стверджують, що на поч. XX ст. світ був глобалізованіший, ніж у його середині. Процес глобалізації дещо призупинився в період поділу світу на ворожі табори та холодної війни між ними, коли економічний і культурний розвиток окремих країн світу, таких як СРСР та КНР, відбувся відособлено від розвитку решти світу. Друга пол. XX ст. характеризувалася утворенням ООН і розширенням її функцій, виникненням і швидким поширенням ТНК, наднаціональних валютно-фінансових органів (МВФ, Світового банку та ін.), НАТО, СОТ, Римського клубу та інших міжнародних організацій. Різке посилення інформаційних потоків призводить до завершальної стадії глобалізації, а закінчення холодної війни сприяє формуванню однополосного світу, в якому головну роль грає т. зв. «золотий мільярд» населення Заходу. У цей період людство усвідомило наявність глобальних проблем і здійснило спроби їх вирішення. Особливих темпів глобалізація набрала в останні десятиліття XX ст. і на поч. XXI ст. З одного боку, це пов'язано з падінням залізної зависи та інтеграцією Китаю у світову економіку, з іншого – зі швидким розвитком інформаційних технологій, завдяки яким зросли можливості

доступу до будь-якої інформації у світі. Немає сумнівів, що глобалізація стане домінуючим фактором цивілізаційного розвитку світу в першій чверті XXI ст. (11 вересня 2001 р., після атак на США, глобального характеру набула боротьба проти світового тероризму; у 2007 р. свідченням глобального характеру економіки стали спільні дії центробанків провідних держав та початок світової фінансової кризи), коли процес загальносвітової консолідації фактично завершиться утворенням світової федерації. Однак її конкретні обрисни нині далеко не ясні.

Останнім часом посилилися суперечки з приводу структури світового устрою і його можливої полярності в умовах підриву ТНК національного суверенітету окремих держав. Є серйозні побоювання, що неутримний і ніким практично не контрольований процес глобалізації, заснований на групових егоїстичних інтересах найбагатших країн світу, підірве стійкий світопорядок і зіштовхне світову спільноту в стан хаосу, небаченого із часів Середньовіччя. І тоді, можливо, збудуться вельми безрадісні пророцтва американського політолога С. Хантінгтона про глобальне зіткнення цивілізацій, запобігти якому буде вже неможливо.

Б. Дем'яненко

Годинник – це символ часу, його швидкоплинності і невороття, невловимості миті; свідцтво

трансформації фізичного стану всього живого: переходу від дитинства до юності, зрілого віку, і, наостанок, кінцевої точки, смерті.

Час – це одночасно творіння й руйнація, відступ від істини і повернення до її витоків; руйнівна форма, відкривач основ, тому що немає у просторі такої сили, щоби зупинити вир часу, зберегти щось у вічності, оскільки людство розуміє, що це один із праведних мірил існування Всесвіту і людини зокрема.

У первісних народів не було окремої ідеограми для позначення часу, згадуються лише фактори, що визначають його: минуле й майбутнє, представлені парою протилежностей, які стикаються на лінії сонцестоянь...

Українська міфологія трактує час, зокрема годинник, як річ, що позначає «тривалість, невідворотність і неблаганність», тому й пов'язували його з іменами Зевса, Теміса та Геліуса.

«Час, – стверджує О.П. Левич, – одна з небагатьох невловимих і невідкладних людській волі сутностей світу, яка хвилює почуття і розум сучасників не менше, ніж їх далеких попередників...

Природа часу не нашому розумінню. Час подібно вітру – ми не бачимо його, але судимо про нього лише по його справах. Людина, намагаючись осягнути таємницю часу, ще в давні часи переконувалась, що «все тече, все змінюється», як і вона сама. Бог створив час перш людини, яку

створив святою, безсмертною за образом і подобою Своєю» (Левич А.П. *Субституційне время естественных систем // Вопросы философии. 1996. – № 1. – С. 44*).

Властивості часу є незмінними: ріка часу, потік часу – це період, що плине і не залежить від подій. Щоб не відбулося у Всесвіті, час, його плин, триває. А, отже, час – це життя...

Потік часу уявляється бурхливим і неоднорідним. Його можна уявити течією, до якої входить безліч струмків. І якщо перейти у струмок, де час тече повільніше, а згодом повернутися, то виявиться, що за годинником минули роки, а вдома пройшли тисячоліття... Незбагненну силу має ця субстанція, лише єдине їй не підвладне – повернення назад. Майбутнє часу – це майбутнє Всесвіту, а воно бачиться нескінченним. Інший аспект часу хвилює людство – його швидкоплинність: в одного – це довге й нудне існування, в іншого – спалах метеориту... У кожного своя місія, свої завдання, і по завершенні їх, людина закінчує земну гостину, фізичне тіло зазнає перевтілення, а душа (астральне тіло) заслуговує на існування в іншій іпостасі. І в цьому присуття природна функція часу.

Годинник – це абсолютно особливий матеріальний символ, що відображає те, чого матеріально у світі немає, бо час існує, виникає відносно спостерігача – людини,

оскільки кожна людина живе у своєму особливому часі, у своєму Всесвіті (Особисте Я).

Цей символ у народній мудрості наділений неабиякою силою, йому притаманні й різні форми вираження: позитив, негатив тощо.

Скажімо, як от:

– бери його лиха година:
– А бери її лиха година! – Сидить як ідол, з очей іскри, у бровах сам чорт ховається, і не пари з уст (Дн. Чайка).

– побий (побила б) тебе (його,іх) лиха година (морока, грім, хрест): – А! Бий його лиха година! – Скрикнув з розпукою Семен і вдарив шапкою об землю! (Н. – Лев.).

– бодай (щоб) тебе (його...) лиха година: – А все оті цокотухи розворушили мої думки, згадали мені про Онисю. А, бодай вас лиха година взяла! (Н. – Лев.).

– лиха година несе/принесла: – Когось несе лиха година! – промовив він і знову прийнявся за чай (П. Мирний).

– не візьме лиха година: – Не візьме його лиха година! Такого ніщо не бере! – кричить Грицько (Мирний).

– побила лиха година: – Побила нас лиха година та нещаслива! Ой Боже наш милосливий та милосердний! Завіщо ж нас так страшно скривдили? (Н. – Лев.).

– смертна година; смертний час: – Коли почули свою смертну годину,.. звеліла увечері скликати рідню (Стельмах).

Або ж:

– покаже час (життя): – Ну, та як воно буде – покаже час. А готуватися до нападу на казарму треба (Головка).

– приспів час: – Він так гукнув до Ферідуна: – Не бий! Бо не приспів йому ще час (Кримс.).

– у добрий час: – Ну, то й дай їм Боже в добрий час! (Л. Укр.).

– у свій час: – Те, що ми в свій час починали, бачите, пішло без сліду (Ю. Янов.).

– час пробив: – Людина вперше вийшла в космос – пробив час космічної ери (газет).

– на часі: – Уже давно на часі синтетичне дослідження про Григора Тютюнника – письменника поетичного, сильно-го письма, творця глибоких, національно виразних характерів (Рад. літ-во).

– на вічні часи: – В пориві високостві духу скочив на брилу п'єдесталу на вічні часи солдат, з броньбійною рушницею у руках (Рад. Укр.).

Цікавим, і, очевидно виправданим у народі є той факт, що молодятам на весілля не прийнято дарувати годинник, оскільки «щасливі годин не спостерігають», та й коли люди на відходять у вічність, першим ділом зупиняють годинник ...

Отже, час, це категорія вічності, що немає виміру. Учені-філософи, аналізуючи Всесвіт, і його важливі складові, час віднесли до тих істин, що є дарованими людині лише на певний

період її земного існування... Час – найзагадковіша субстанція. За своєю примхою вона зрідка «працює на нас», частіше – «проти», «час не чекає». Навчитися панувати над часом, поставити його під свій контроль – давня мрія людства, проте нездійсненна, і в цьому велика сутність Всесвіту...

Т. Товкайло

Голгофа – символ спокутування гріха людини, очищення від його скверни; місце страждань і страти; «пупа» Землі; Центру світу.

Голгофа – місце розп'яття Ісуса Христа, що було розташоване у районі приміських садів і могил на північний захід від Ієрусалима (за міською стіною). Голгофа – це пагорб у вигляді черепа. «Християнське богослів'я пов'язувало Голгофу із черепом Адама, провіденційно похованим під Голгофою, прямо під Хрестом, щоб кров Христа, стікаючи на нього, тілесно омила Адама, а в його особі все людство від скверни гріха. Голгофу розглядали як «Пуп Землі», сакраментальний Центр Світу (*Настольная книга священнослужителя*. – М., 1983. – С. 702).

Оскільки Христос був похований за межами міста, Голгофа усимволізовувала також і бездомність раннях християн, які зазнавали гонінь.

У творах художньої літератури Голгофа символізує страждання,

спокутування гріха, очищення совісті. Наприклад:

«Чи знав протектор іудейських крес, Коли послав Його на гибель зриму, Що, освятивши на Голгофі хрест, Він хрест поставив не лише на Римі – На совісті самій поставив хрест?!» (Б. Олійник).

О. Потапенко

Голова – символ розуму; духовного життя; управління, контролю; символ світу; символ Ісуса Христа; водночас – символ зневаги.

Мислителі середньовіччя (Платон, Жебелен) стверджували, що череп людського тіла є ознакою неба. Голова пов'язана із сферою і є символом єдності. У системі єгипетських ієрогліфів голова була символом сонця і центром випромінювання, тобто центром космічного полум'я та духовного вогню всесвіту. Зображення двох, трьох голів (Близнюки, Геката) підсилює дану символіку і пов'язує її з «трьома рівнями» (Небо, Земля, Пекло), а також із трьома «життєвими імпульсами». Герберт Кюн у книзі «Вознесіння людства» велику увагу приділяє символіці голови, говорячи, що обезголовлювання тіл у період первіснообщинного ладу свідчить про усвідомлення людиною незалежності духовного елемента, що знаходиться в голові, від життєвого елемента, що знаходиться в тілі (*Керлот Х. Словарь символів. – М., 1994. – С. 145*).

У світовій культурі голова – амбівалентний символ. Во-

на – об'єкт і почесей, і безчестя. З одного боку її прикрашає корона, вінок тріумфатора, з іншого – попіл тріумфу, ковпак блазня. Голова, вкрита завісою, вуаллю означала початок і кінець, Добро і Зло. Напр., Дволикий Янус уособлював солярну і місячну силу, причину та наслідок, бачення сутності речей іззовні та зсередини тощо.

Символ голови часто використовується у християнстві для вираження верховної влади Ісуса Христа. За Біблією, Христос – Голова Всесвіту. У другому метафоризованому значенні слово голова відноситься до тих людей, що йдуть попереду, вождів, духовних наставників. Христа вважають також Головою Церкви. Апостол Павло називав Христа Головою Тіла або Церкви (*Кор. 1, 18; 2.19*). У даному випадку голова означає лише частину тіла, а початок життя, міцності. Церква через Хрещення з'єднується з Христом так, що стає Його Тілом.

Т. Товкайло

Головні убори жіночі – символ заміжжя, покори, доброчинності.

Це предмети одягу, які надівали на голову як прикрасу, предмети обрядів, народних ритуалів.

Дівчата в Україні влітку ходили з непокритими головами. У свята одягали вінок або пов'язували волосся стрічками. На території Буковини вони носили високий обруч з картону, обшитий тканиною,

який прикрашали бісером, штучними квітами.

Найпоширенішим головним убором жінок в Україні були хустки (*див. Хустка*). На Лівобережжі хустки складалися в косинку і нею, як стрічкою, обвивали голову, залишаючи відкритим тім'я. Хустки виготовлялися з бавовни, їх вишивали шовком, сріблом, а то й золотом. Існували різні орнаменти хустин: спочатку геометричний, а з XVIII ст. – рослинний (півники, голуби, квіти).

Заміжня жінка обов'язково закривала голову «Засвітити волосся» (ходити з непокритою головою) – це тяжкий гріх. За народними віруваннями, простоволоса заміжня жінка накликає неврожай, хворобу, пошесть.

Голову молодой покривали наміткою (убрусом, переміткою, рентухом, платом) – прямокутним платковим білим рушником, кінці якого були прикрашені багатим тканим перебірним орнаментом. Одержавши на весіллі свою намітку, жінка впродовж життя не розлучалася з нею.

Заміжні жінки носили й очіпок (очепок, чеpecь, чіpecь, каптур, чепак) – циліндричну шапочку з плескати́м дном. Залежно від достатків розрізняли очіпки із бавовни, оксамиту, шовку, парчі. Твердий очіпок був на підкладці й прикрашався вишивкою. Зазначимо, що очіпок, який одягала молода на весіллі, виконував певну магічну функцію та був символом щастя і плодючості в сім'ї.

Відомі в Україні й своєрідні жіночі шапки із хутровим опушенням. Жіночим убором була кибалка, котрою об'язували волосся довкола голови. Це круги, виготовлені з ліщини, соломі, паперу, обмотані зверху полотном. «На Київщині, Полтавщині та частково на Поділлі, – пише О. Воропай, – заміжні жінки, не заплітаючи кіс, ділили волосся на дві рівні частини, а потім, скрутивши кожну з них, як джгут, намотували на луб'яне кільце, що називалося кибалкою. Зверху кибалки надягали очіпок» (*Українська минувшина. – К., 1993. – С. 124–127*).

Т. Товкайло

Голодомор – символ трагічної долі української нації, котра не зуміла відстояти державну незалежність у період національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. і була окупована більшовицькими військами; один із ключових соціокультурних, ментально-психологічних та суспільно-політичних символів у пострадянській Україні, що допомагає осмислити трагічні наслідки втрати державності та глибокої духовно-екзистенційної кризи в сучасній Україні; один з найбільш вагомих символів масового людиновбивства у світовій історії; символ найбільшого злочину комуністичного режиму щодо поневолених ним народів; символ «українського апокаліпсису» – незбагненої і досі

неосмисленої належним чином трагедії нації; символ постколоніальної, посттоталітарної та пост-геноцидної України в цілому.

Один із найбільш авторитетних дослідників Великого голоду Дж. Мейс саме із цієї демографічної катастрофи виводив усі економічні, соціальні та політичні патології українського суспільства. Попри те, що термін «голодомор», здебільшого, пов'язують із подіями 1932–1933-го рр., доволі часто його застосовують і відносно масового голоду в Україні 1921–1923-го рр. а також 1946–1947-го рр.

Голодомор – це масовий, навмисно організований сталінським режимом голод, спричинений вивезенням хліба з України до Росії, що призвів до багатомільйонних людських утрат у сільській місцевості (від 3,6 до 6 млн. жертв). Голодомор став наслідком реалізації злочинного плану Сталіна, спрямованого на остаточне придушення українського національно-визвольного руху та фізичне винищення значної частини українського селянства. Маючи величезні запаси зерна та здійснюючи його експорт на Захід у велетенських об'ємах, радянська влада свідомо й цілеспрямовано відбирала у селян рештки їжі, здійснюючи терор голодом.

Усе більше країн світу визнають штучний голод 1932–1933-го рр. геноцидом, злочинном проти людства, що мав на меті зламати хребет української

нації, винищивши або пограбувавши найбільш сумлінних і працюючих її представників, зламавши волю до боротьби і сподівання на державну незалежність. Голодомор є одним із трьох найжахливіших геноцидів у світовій історії, поряд із винищенням турками 1,5 млн. вірменів у 1915–1919-му рр. та Голокостом (Шоа) – масовим убивством нацистами 6 млн. євреїв у період 1939–1945-го рр. Як доводять учені, вплив геноциду на життя нації відчувається ще дуже довго по його завершенню, відгукується через травми, відчуття скорботи, спустошення і дисгармонії, що їх переживають як безпосередні свідки й ті, кому вдалося вижити, так і нащадки жертв у другому та третьому поколіннях. Голодомор ще й досі резонує кризь десятиліття, розтягуючись на кілька поколінь через присутність цього злочину в житті народу, котрий так і не здійснив морального осуду винуватців (*Б. Бриваті. Коли закінчується геноцид? / Український тиждень. – № 49. – 2010. – С. 45*).

Терор голодом проти українського селянства супроводжувався жахливими репресіями проти національної інтелігенції та духівництва, припиненням «українізації» в УСРР та на Кубані. Свідченнями цілісного плану знищення провідних носіїв національної свідомості, традиційної народної культури та

моралі є директива Сталіна від 23 січня 1933 р. про заборону виїзду селян із території України та Кубані, а також блокування спецпідрозділами ДПУ вокзалів, доріг, пристаней, цілих сіл, унесених до т. зв. «чорних дощок»: умираючих від голоду українців у такий спосіб позбавляли будь-якої змоги привезти продовольство з міста або інших регіонів країни. Масового характеру набуло перевезення у безлюдні села вихідців із російських губерній.

Жива загальнонародна пам'ять про Великий голод та вшанування на державному рівні його жертв об'єднує сьогодні українців усього світу і стає найефективнішими засобом протидії повторенню подібних масштабних трагедій.

Я. Потапенко

Голуб, голубів пара, голубка

Голуб – символ Великої Богині; духовності та сили сублімації; у християнстві – символ Святого Духа; у фольклорі й літературі – символ ангела, творця світу, діви Марії; щирої любові, злагоди, ніжності, ласки; вогняної творчої сили; місяця; сина, нареченого; самотній голуб – покинутий хлопець; **пара голубів** – символізують сімейну вірність, родючість, благополуччя, багатство, благодать, многі літа; птахи гудуть – сватання, нарізно, або п'ють воду і розлітаються – розлука, невірність, два голуби на весільному короваї – емблема люблячої пари та щасливого шлю-

бу; **голубка** – у весільних піснях – символ нареченої, дружки, дочки, а сива голубка – матері; в обряді похрестин – невибагливої бабусі.

Голуб – поширений символ античної міфології. Напр., символами західносемітської богині Тінніт (Таніт) були голуб та півмісяць. Туран, етрусський бог любові й плодючості, зображувався з голубом у руці. У голубок могли перетворюватися дочки Титана Атланта, Плеяди Велс (Велес), ворог Перкунаса, балтійського бога грому та блискавиці. Отже, образ голуба пов'язувався, в першу чергу, з Небом, богами, світотворенням, коханням, духовністю.

Поширеним було вірування, що душа людини після смерті може втілюватися у голуба (пор. вислів «душа відлетіла»). У голосіннях за померлим проглядаються мотиви перевтілення: «Голубе мій дорогий, одлітаєш ти од мене далеко» – голосить дружина за чоловіком; «Мамко моя, голубко моя» – тужить за померлою матір'ю дочка». З цим, очевидно, пов'язана категорична заборона вживати в їжу голубине м'ясо, що проіснувала аж до XVII ст. Українська приказка є красномовним підтвердженням того, що ліпше живі голуби, ніж їх мертве м'ясо: «Печені голуби не летять до губи».

Тих, хто знищував голубів, вважали великими грішниками. І навпаки: хто тримає у оселі цих ніжних птахів, матиме достаток і щастя. Про вагомість цього

символу свідчить і той факт, що на святинях українців – рушниках – чи не найчастішим є мотив голуба та голубки. Вони символізували не лише вічну та ніжну любов, а були оберегами, зокрема від пожежі.

В Україні голуба пов'язували також із божеством грози, блискавиці, дощу. Зображення пари голубів, які сидять по обидва боки від стовбура світового дерева співвідносяться з сонцем та місяцем. Пара птахів символізує родючість, благополуччя та багатство.

Голуб – символ ніжності, любові та ласки, а терміни *голубити*, *приголубити* вживаються у значенні «ласкати, ніжити, злюбитися»: «Она кь нему голубится, а он оть нея тетерится», «Ты оть горя тетеришься, а оно кь тебе голубится» (*Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка / В. Даль. – М.: Гос. изд. иностр. и нац. словарей, 1956. – Т. 1: А-З. – С. 371*). Назва птаха походить від старослов'янського *голубь* «голубий, темно-сірий». За В. Далем та Б. Грінченко лексемою *голубий* у народі позначали кольори від синього до сірого: «Ходить голуб сивий волохатий» (*Грінченко Б. Словарь української мови. – К.: Т. 1. – 1907. – 494 с.*). Таке зафарбування пір'я має дикий Голуб-синяк *Columba oenas* L.

В українських стародавніх колядках, на думку К. Сосенка, голуби «вважаються духовними ествами і символами творчих сил при Різдві світла», «символ живого вогню й символ місячної

містичної творчої сили» (*Сосенко К. Різдво-Коляда і Щедрий Вечір. – К., 1994. – С. 144*). Образ голуба в обрядових піснях уособлює ангела:

*«Що ж нам було
з світа початку?»*

Не було нічого,

една водонька!

На тій водоньці

одне деревенько,

А на тім деревеньку

шовкове гніздо,

А в тім гнізденьку

три голубоньки,

Не три голубоньки –

три янголоньки»

в них відгомін давніших вірувань про голуба – творця світу:

*«Коли не було з нащода
(спочатку) світа,*

Тогди не було неба, ні землі,

А полем було синє море,

А серед моря зелений явір,

На явороньку три голубоньки,

*Три голубоньки радоньку
радять, як світ сновати...»*

(*Жайворонок В. Знаки української етнокультури. – К: Довіра, 2006. – С. 142*)

Із занепадом язичництва змінюється і символіка голуба, який пов'язується із Святим Духом та дівою Марією. Так, завершення земного життя Пресвятої Богородиці та її переселення в життя небесне (Успіння Пресвятої Богородиці, або Перша Пречиста) супроводжували піснями:

«Радуйтеся, янголив лики,

Иде до раю Матир Владики,

Гаврил тобі висть принесе:

Зове тебе Син висть принесе...

*Идеш вид нас, о царице!...
Иди, иди, голубице»*
(Чубинський П. Мудрість віків. – К: Мистецтво, 1995. – Т. 2. – С. 47).

На Благовіщення Ангел Господній доніс Марії блага звістку про народження Сина Свого Ісуса. До цього свята приурочено псалом, який записав П.О. Куліш в Харкові:

*«Марши дивици,
Пречистий голубици,
Небесний царици
И владичици
Пресвятий, пресвятий.
Из отця, из отця
дух святой виходить,
Которого тоби днесь
Гавриил глаголеть:
Радуйся, панна
Обрадованна!
Се благовиствую
Радить новую:
Тоби десь, тоби десь
Явственно, явственно
буде тоби нини,
Дух святой виходить
улици голубици»ю*
(Чубинський П., там само, С. 15).

Після зеленої неділі на Русалчин день дівчата і жінки не працювали, боячись прогнівити русалок і мавок. Натомість вони співали, а в словах дочки голуб символізував її батька:

*«Дочка батенька
дожсыдалася.
Ой, мий батеньку,
мий голубчыку,
Ты прыбуди сюды
хоч на литечко».*

(Маркевич Н.А. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь. – 1992. – С. 57).

Переповнена любов'ю матір співає дитині коліскову, а в ній голубок символізує її сина:

*«У сповиточку мій голубочко,
Мій голубочко у сповиточку.
У сповиточку собі туркоче,
Собі туркоче –
спатки не хоче».*

(Маковій Г. Затоптаний цвіт. Народознавчі оповідки. – К.: Український письменник, 1993. – С. 7).

У купальських хороводах дівчата співали про брата, порівнюючи його з голубом:

*«Сестра в брата прохалася:
Мий братику, голубчику...»*
(Маркевич Н.А., там само. – С. 59).

Символіка голуба стала мотивуючою основою для виникнення ойконімів – с. Голубів, Бахмацького р-ну, Чернігівської обл.; с. Голуби, Решетилівського р-ну, Полтавської обл.; с. Голубівка, Борівського р-ну, Харківської обл.; с. Голуб'ятин, Попільнянського р-ну, Житомирської обл.; катоїконімів (назви жителів населених пунктів) – голубчанин, голубинець, голубинівець, голубчанин, голубівець, голубовець тощо; гідронімів – р. Голубки, Ефремівського р-ну, Тульської обл., Росії; р. Голуб, знаходиться в Ставропольському краї, Росії. На півдні від сузір'я Великого Пса і Зайця знаходиться сузір'я

південної півкулі неба Голуб (лат. Columba).

Голубка – вісниця миру і спокою, яка, за Біблією, принесла Ною звістку про кінець потопу. Г. Сковорода розвинув біблійний сюжет:

*«О прелестный мир! Ты мнѣ –
окиан, пучина.*

*Ты – мрак, облак, вихр,
тоска, кручина.*

*Се радуга прерасная
мнѣ вѣдро блистает,*

*Сердечная голубочка
мнѣ мир вѣщает»*

(Сковорода Г. Сад Божественных пѣсней / Г. Сковорода. – К.: Дніпро, 1988. – С. 54)

Переконливо-яскравою та романтичною є шлюбна символіка пари голубів. Зображення голуба та голубки на рушнику чи ширинці символізує Божу благодать, многі літа та сімейну вірність:

*«Гой вишию голубочка
та ще й голубицу,*

*Бих ня Госпідь не полишиш
колис водовицев (вдовою).*

*Гой вишию голубочків
у многії цвѣта –*

*Бих я була з милим в парі
на многії літа.*

*Гой вишию голубочків
крыльцями докупки –*

*Бих мій милий не зирився
(шукав) стороною любки».*

(Маковій Г. Затоптаний цвіт. Народознавчі оповідки. – К.: Український письменник, 1993. – С. 92).

Два голуби на весільному короваї емблема люблячої пари та щасливого шлюбу. У весільних піснях голуб – символ молодого,

а голубка – молодої; послухати гудіння голубів – засвататися; птахи цілуються і обнімаються крилами – сімейна злагода; нарізно, або п'ють воду і розлітаються – розлука, невірність; самотній голуб – покинутий чоловік з нещасними дітьми:

*«Наступила чорна хмара
и темная нич,*

*Полетила голубонька
од голуба прич....*

*Ударився голубонько
об нижки крыльцями:*

*– Дитки мои манисеньки,
пропав же я з вами!*

*– Ой, таточку ж наш,
таточку, не журься мамы!*

*Издиймемось на крыльчка
та й полетым из вами.*

*Котори большеенькии,
знялись, полетили,*

*А маленьки зостались
та й посыротили»*

(Милорадович В.П. Житєбытьє лубенского крестьянина / В.П. Милорадович // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь. – 1992. – С. 339)

Вишита задовго до весілля біла сорочка була своєрідним зверненням до Бога про хорошого, але ще невідомого судженого, а голуб посередником-надією між ними. Вірили, що якщо є готова сорочка, то Бог швидше й милого пошле. Цю сорочку родичі молодої (свашки) несли у дарунок молодому і виконували співанку:

*«Летів голуб понад хатов
та й сів на кедрину:*

– Кому шиєш, файна дієво,
шовком сорочину?

– Кому шию – це й не знаю,
та це буду знати,
Хто си прийде їй по росту,
той буде вбирати.

Хто си прийде їй по росту,
той буде носити,

Поможи мні, милий Боже,
цілий рік з ним жити.

Поможи мні, милий Боже,
вік провікувати,

Щоб за другу, розлучницю,
мислі не гадати»

(Маковій Г. там само, с. 99).

У піснях, поезіях голубкою
часто називають сиву матір та
дочку:

Голуб сизий, голуб сизий,
Голубка сизіша,
Батько милий, батько милий,
А мати миліша.

«Выйшла моя ненька
раніше усих,
Набрала видерце повніше усих,
Говорыла речи до своих сусид:
«Сусиды, голубочки,
слухайте мене:

Шось у моим саду
пташка кує?

То ж не пташечка,
то ж комашечка,

То ж моя дочка Евдешечка-
горювальнічка!

(Милорадович В.П., там са-
мо. – С. 328)

На Другу Пречисту (Різдво
Пресвятої Богородиці) одружені
дочки йшли по службі Божій з
вітанням та дарунками до своїх
матерів. Цей день був Маминим
Днем. У текстах пошанівок, які

виконували ще від воріт, сива го-
лубка символізує матір:

«Гой хто в цім гнізді?

Сива голубка.

Рано вставала,
дзьобчиком пряла.

Дзьобчиком пряла,
крильцями ткала –

Своїх маленьких
потят вбирала...»

(Маковій Г. там само, с. 171).

В обряді похрестин голубка
символізує невибагливу бабусю
немовляти:

«Наша бабусенька,
наша голубонька

Та не пишна була, –
Узяла пиріжок,

це й намиточку,

Сама й пишки пишла»

(Чубинський П., там само,
С. 71).

Святкування народження Спа-
сителя у вертепах супроводжу-
валося похідним театром із різно-
позитивними дійовими особами.
У словах запорожця дівчина по-
рівнювалася з голубкою:

«Так, Хвесю, так! любко моя;
Як бачыльсь у Чыгырыни,
да й доси ни.

Поцилуй же мене
по знакомосты в крутый
Мий усок! От так – цмок!
поцилуй же...»

(Маркевич Н.А., там само. –
С. 91).

У піснях весільну дружку асо-
ціювали із голубкою. Про це в кни-
зі «Быт русского народа» в 1847–
1848 рр. (с. 508) написав видатний
етнограф А.В. Терещенко:

*«Дружечка, голубочка,
Як зелена груша
Подвору зеление,
Обметаите двори,
Купи, матинко, китайки,
Та застилай столи...».*

Традиція викупу нареченої супроводжувалася текстами дружок і свах у яких голубка символізує дружку:

*«Дружечки, наши голубочки!
Не вмиємо, не смиємо...
Се чужа сторона,
Доведе сорома.
Пишки ишли,
Шишки несли...»
(Чубинський П., там само,
С. 159).*

Добрий кум називав куму, сусід сусідку, а писар удову – голубкою:

*«Прийшов кум до кумы
Конопелечок мнять.
Вин мняв, прымынав,
Намынаючы, казав:
– Кумко, голубко, кумко моя,
Хто б тоби намынав,
якбы не я?».*

(Милорадович В.П., там само. – С. 198)

*«Сусидонькы-голубочки,
Зийдемося докупочки,
Напыймося горилочки».*

(Милорадович В.П., там само. – С. 333)

*«Сусидонькы-голубочки,
Накажете тещи,
Нехай прийде ридна мати
Дочки убирати»*

(Милорадович В.П., там само. – С. 341)

*«– Удивонько-голубонько,
Одчыйня хату й сини,
А щоб же нас вороженькы
Обох не засилы».
(Милорадович В.П., там само. – С. 340)*

У фольклорі та літературі XIX–XX ст. голуб найчастіше символізує подружню вірність, чисте кохання:

*Сяду, мила, дорогая,
Сяду, моя любко!
Буду тобі вірним другом,
Вірняя голубко!*

Водночас у байці Л. Глібова «Чиж та голуб» птах уособлює насмішкувату, хвалькувату людину:

*«Сердега в клітці рветься,
б'ється ...*

*А Голуб бачить та сміється:
– А що? Попавсь?
От тобі й на!*

*Вже, певно, голова дурна...»
(Глібов Л. Чиж та голуб /
Л. Глібов // Байки. – К.: Дніпро,
1976. – С. 43).*

У емблематиці Пабло Пікассо «голуб миру» став всесвітнім символом, що уособлює прагнення землян жити без воєн, у мирі й злагоді. Елементом геральдичного символу Бецилівської сільської ради Роздільнянського р-ну, Одеської обл. є голуб. На сьогодні його зображення є на державних прапорах Гвінеї, Фіджі, Тонгу, Кіпру.

В. Куйбіда, О. Потапенко

Голубці – див. їжі та харчування українців символіка.

Гомосексуалізм – символ гріховної ушкодженості людської природи; гріховних пристрастей; содомського блуду; протиприродних, збочених потягів; водночас символ так званої «вільної любові»; гламуру; приналежності до «еліти» мистецтва, «козирного життя»; «модного» захоплення.

На превеликий жаль та сором, до 2013 р. понад десять, здається, цивілізованих країн Європи узаконили одностатеві шлюби. А французи дозволили таким «сім'ям» усиновлювати дітей. Більше того, окремі католицькі видавці... вилучили зі Святого Письма опис страхіть Содому та Гоморри: Нині «Содом і Гоморра стали символом розпусти, знаком катастрофи, що наближається, а звідси – символом безладдя, хаосу» (*А.П. Коваль. Спочату було Слово. – К., 2001. – С. 43*).

На нашу думку, найстрашнішим в одностатевих парах буде те, що дитина не вимовлятиме святі слова: «мама», «тато». А ще – стане такою ж, як і так звані «мапи» (мама + папа)! Учені нарахували: якщо в сім'ї буде лише одна дитина, людство виродиться фізично через тисячу років. А якщо будуть одні «мапи»?

У «Православному катихізісі» (*К., 2012. – С. 305*) сказано: «Гомосексуалізмом називають статеві зв'язки між особами однієї статі. Святе Письмо недвозначно засуджує подібні зв'язки, убачаючи у них порочне викривлення Богом створеної природи людини:

«Якщо хтось ляже з чоловіком, як із жінкою, то обидва вони зробили мерзоту (*Лев. 20:13*). «Не обманюйте себе... ні малакії, ні мужоложники... Царства Божого не успадкують», – писав апостол жителям розбещеного Коринфа (*1Кор. 6:9–10*).

Канонічні правила забороняють людям, утягнутим у гомосексуальні зв'язки, бути в церковному клірі.

Православна Церква вважає гомосексуалізм «гріховним ушкодженням людської природи, яка долається через духовне зусилля, що веде до зцілення й особистісного зростання людини. Гомосексуальні прагнення, як і інші гріховні пристрасті, що мучать падшу людину, лікуються таїнствами, молитвою, постом, покаанням, читанням Святого Письма і святоотецьких творів, а також християнським спілкуванням з віруючими людьми, готовими надати духовну підтримку». Тому Церква засуджує будь-яку пропаганду гомосексуалізму і вважає, що особи, які пропагують гомосексуальний спосіб життя, не повинні допускатися до викладацької, виховної та іншої роботи серед дітей та молоді, а також займати керівні посади в армії та виправних установах.

Транссексуалізмом називаються спроби змінити стать шляхом гормонального впливу або проведення хірургічної операції. Церква розцінює це явище, як бунт проти Творця, і попереджає,

що прагнення відмовитися від приналежності до тієї статі, яку даровано людині Творцем, може мати лише згубні наслідки для подальшого розвитку особистості».

В Україні, на жаль, почастишали прояви цієї західної зарази. Українці, ми ж з вами нащадки могутніх лицарів – козаків, а не слюнявої «голубої луны».

О. Потапенко

Гора – символ внутрішньої висоти людського духу; найвищої точки, «пупа» землі; Центру, через який проходить вісь Землі; богів землі та підземного царства; священного місця, де жили боги, відбувалися жертвні обряди; образ світу; модель Всесвіту; варіант у трансформації світового дерева.

У багатьох народів світу існували культу священних гір (Олімп – у Греції, Арарат – у Вірменії, Гімалаї, Меру – в Індії, Сінай – в Ізраїлі, Фудзіяма – в Японії). Світова гора триелементна. На її вершині живуть боги, у нижній частині – злі духи, демони та ін. Посередині землі – рід людський.

Фетишами, які зображували міфічну священну гору, були зіккурати в Шумері, піраміди Месопотамії, Єгипту, Мексики, кургани, високі могили в Давній Русі-Україні. У давнину на Івана Купала священне вогнище теж мало конусоподібну форму. Язичницькі жертвенники (капища) розташовувалися, як

правило, на пагорбах, вершинах гір. Стародавні міста будувалися теж на узвишсях (Рим на семи горбах, Київ – на трьох).

За даними О. Воропая, слов'янам відомі Красні гори, де збиралися упирі, перелесники, горіли «вічні вогні» та ін. Там же проходили язичницькі обрядодії, зокрема ритуали, присвячені «народженню сонця» («крес» – вогонь). На горбах стояли і статуї слов'янських ідолів (Перуна, Дажбога, Велеса та ін.).

Праукраїнці теж обожнювали гори, кургани (*Шилов Ю. Брама безсмертя. – К., 1994*). Про це свідчать унікальні пам'ятки, відкриті українськими археологами Б. Мозолевським, Ю. Шиловим та ін. у Товстій Могилі та Високій Могилі. У фольклорі зустрічаються образи летючих гір, двох гір, поміж яких зохване джерело із живою та мертвою водою. Часто тридев'яте царство знаходиться під землею, на горі. Відомі також образи кришталевої гори. У Біблії «кам'яною горою», «кам'яною твердинею» іменували Ісуса Христа (*Симфонія на Ветхий и Новый Завет. Библиейская миссия. – СЕО. – С. 1491*).

За даними Г. Булашева, «гори, долини, ліси і могили створені Богом з тією метою, щоб було, де ховатися звірям (Канівський повіт), або – що вони утворилися після потопу, а до потопу земля являла собою неозору рівнину...». На Вінниччині вважали, що гори

насипані страшними велетнями, які жили колись.

У літературній традиції гора символізувала внутрішню висоту людського духу, непохитність: «Стою – мов скеля непорушний» (П. Тичина), страждання, муки, подвижництво (Йти на Голгофу), велич і довголіття: «Возрадуйсь, граде на Дніпровій кручі, Із верховин п'ятнадцяти століть» (Б. Олійник), безсмертя і святиню українців (Чернеча гора у Каневі – місце поховання Тараса Шевченка) та ін.

О. Потапенко

«Гордість країни» – щорічна всеукраїнська премія, що символізує незламність духу нашого народу; істинне милосердя, самопожертву в ім'я ближнього; нескориму жагу до життя; залізну силу волі, мужність, витривалість; християнську Віру, Надію, Любов; добротолубіє, побратимство українців; милість, душевне тепло; безмежні можливості людини; віру в себе та життя.

«Гордість країни» – проєкт Фонду Віктора Пінчука, який реалізується в партнерстві з телеканалом СТБ та газетою «ФАКТЫ», вручають нашим співвітчизникам. Людям, які живуть серед нас. Людям, які героїчними вчинками, щирими душами та своїм життям викликають захоплення та гордість.

«Гордість країни» – це жінки, чоловіки та діти, життя котрих є прикладом сміливості,

життєлюбства, самовідданості й доброти. Вони навіть трагедію перетворили на перемогу, подолали неймовірні перешкоди задля досягнення мети, не втрачають віри та борються за ліпше життя співчуттям і любов'ю.

Премія «Гордість країни» – для тих, чий подвиг часом непомітні в повсякденні, але про них має дізнатись уся країна, бо завдяки цим людям ми відчуваємо ГОРДІСТЬ, що народилися та живемо в Україні.

Місія премії у тому, аби видатні вчинки людей, які можуть служити прикладом для інших, отримали широке визнання в українському суспільстві.

Починаючи з 2004 року, премія вручається громадянам України, які героїчними вчинками, щирими душами і всім своїм життям викликають захоплення та гордість. Це звичайні люди – учителі, лікарі, школярі, міліціонери, наші сусіди, які змогли в повсякденному житті проявити героїзм та виявити свої найкращі якості.

Вшанувати надзвичайні вчинки звичайних людей щороку збираються найвідоміші постаті України: посадовці, громадські діячі, політики, митці, спортсмени. Мільйони людей спостерігають за телевізійною версією церемонії. Премія має грошовий еквівалент. Її знаком, що вручається кожному лауреатові, є позолочена статуетка – авторська робота відомого скульптора Олександра Михайличького.

Премія присуджується в таких номінаціях:

– Усім миром.

Дуже складно встояти, коли ти з горем – сам на сам. І так хочеться відчутти поруч чиєсь надійне плече.

Ця номінація присвячена всім тим, хто не залишається «глухим» до чужого горя. І доводить: разом ми здатні впоратися з будь-якою бідою!

– Видатні приклади відваги.

Присуджується людям, які в час небезпеки ризикують собою, рятуючи тих, хто потребує допомоги.

– Дитяча мужність.

Присуджується дітям, чий вчинки і життя заслуговують на повагу і захоплення.

– Лікар року.

Присуджується тим, чия відданість своїй справі, професійні та людські риси дарують шанс на життя.

– Народний герой.

Обрати «Народного героя» має можливість саме Ви.

Заходьте на сайт проекту gordist.org.

– Особисте досягнення.

Присуджується тим, хто розвиває свої здібності і здобуває нові знання, щоб допомогти іншим.

– Почуття обов'язку.

Люди з почуттям обов'язку залишаються вірними йому за будь-яких обставин.

Присуджується за виняткові вчинки, продиктовані не тільки професійним, а й, передусім, людським обов'язком.

– Рекорд року.

Присуджується тим, хто не просто демонструє можливості людини, а доводить, що вони безмежні.

– Рідкісний талант.

Присуджується тим, хто розвиває свої здібності і здобуває нові знання, щоб допомогти іншим.

– Сила духу.

Перетворити трагедію на перемогу вдається не кожному. Присуджується за міць духу, віру в себе та в життя.

– Сімейна історія.

Найдорожче для кожної людини – її сім'я. Наші близькі дарують нам відчуття захищеності й тепла. Сім'я навчає турботи та любові. Присуджується тим, хто за будь-яких обставин залишається відданим своїм близьким.

За 11 років лауреатами премії стали понад 140 осіб, серед яких Герой України, фундатор музейної справи Михайло Сікорський, видатні лікарі Борис Тодуров, Еміль Фісталь та ін.

У різні роки номінантами премії стали Ольга Неня, Сергій Зяхор, Наталія Чайка та Ганна Садова, Євген Гома, Валентин Мосур, Неоніла Гага, Наталія Ніколенко, Микола Філіпов, Даша Безкоста, Павло Бондарев та ін.

Особливо вражає сила духу юних героїв Наталії Ніколенко та Даші Безкостої. Тяжко хворі (артогрипоз, ДЦП), вони малюють картини, ікони, вишивають, тримаючи інструменти... пальцями ніг та зубами. Роботи

мужніх майстринь стали переможцями численних мистецьких конкурсів.

На мою думку, колективним номінантом премії «Гордість країни» у 2014 р. мають стати усі, хто боронив Україну від найманців, окупантів на Південному Сході, мільйони простих українців, які відали на олтар Перемоги своє життя, здоров'я, останні кошти!

О. Потапенко

Горілка – див. Корчма.

Горлиця – символ коханої дівчини, вірності, ніжності, любові, співучої душі; матері, смутку, журби, тужної матері, усамітнення, вічної пам'яті.

Горлиця – це лісова пташка, дикий голуб (*див. Голуб*). В Україні таку назву мав давній народний танець та музика до нього («Бандура горлицю бриньчала» (І. Котляревський), а також сольна пісня.

Горлиця – символ вірності за коханих. Словник В. Даля фіксує такі порівняння: «Смиренна, какъ агнець: дѣлова, что пчела; красна, что райская птица; вѣрна, что горлица» (*Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка / В. Даль. – М.: Гос. изд. иностр. и нац. словарей, Т. 1: А-З. – 1956. – С. 380*).

У свідомості українців горлиця асоціювалася із лагідною коханою дівчиною: «Нехай мене мир не знає, коли я зраджу тебе, моя горличко!» (М. Вовчок), а сива горлиця з матір'ю:

*«Мати наша, сивая горлиця,
Все до її серденька горнеться».*

(Пісня на слова Б. Олійника

«Мати наша, сивая горлиця»)

В Україні існувало десятки народних пісень про горлицю: «Заспіває про Чалого, на горлицю зверне» (Т. Шевченко).

Горлиця, як і голубка, виступала промовистим символом чистого кохання: «А дівчина-горлиця до козака горнеться» (Нар. тв.).

У Біблії голуб символізує чистоту, ніжність, покірність. В історії про потоп Землі голуб повертається до Ноя з радісною звісткою про те, що вода вже зійшла. «І Голубка вернула до нього вечірнього часу, – і ось у неї у дзьобіку лист оливковий зірваний. І довідався Ной, що спала вода з-над землі» (*Книга Буття 8. 11*). Голуби стали предметом для жертвоприношення. Коли народжувалася дитина, матір повинна була принести в жертву ягня, молодого голуба і горлицю. «А по виповненню днів очищення її за сина або дочку принесе вона однорічне ягня на цілопалення та голубеня або горлицю на жертву за гріх, до входу шкіни заповіту до священика» (*Левит 12. 6*). Якщо ж породілля не могла принести ягня, то можна було принести в жертву двох горлиць або молодих голубів.

Чудово сказала про символіку голубки-горлиці Марія Чумарна (*З початку світу. – Львів, 1995. – С. 169–170*): «Недарма усна книга найдавніших міфопоетичних

моделей світобудови наших предків називалась «голубкою», а самих українців називали «голубиним народом».

«Голубиність» українського світогляду – це розуміння того, що кожен наш крок на землі має бути одухотвореним, а найвище призначення людини у цьому світі – продовження роду, освячений любов'ю шлюб: «Жити, щоб любити, і любити, щоб жити» (О. Потапенко). Не випадково один із кращих народних ансамблів, широко знаний в Україні і за її межами, носить горде ім'я «Горлиця». Таку ж назву мають молодіжні фестивалі, літературні студії, різновид танцю, численні фольклорні ансамблі, музичні гурти, дуети тощо.

У популярно-теологічному творі II–IV ст. «Фізіолог» горлиця – символ усамітнення: «...склонна к отшельничеству весьма и в пустынных местах обитает. Не любит бать среди толпы. ...Горлица лобит уединение и истинные христорфоры любят уединение». (*Фізіолог [изд. підготувала Е.І. Ванеева]. – Санкт-Петербург: Наука, 2002. – С. 142).*

У ґрунтовному дослідженні міфології та символіки О. Шалак доводить, що: «гудіння, туркотання голубів символізує сум. Своїм гудінням голуби пропрокують розлуку: «голуб голубочку покинути має» (*Шалак О. Голуб // 100 найвідоміших образів української міфології [за ред. О. Таланчук]. – К.: Книжко-*

вий дім «Орфей», 2002. – С. 319). Водночас в процесі дослідження народних назв на позначення Горлиці звичайної *Streptopelia turtur* L., Голуба-синяка *Columba oenas* L., Припутня *Columba palumbus* L. та інших голубів ми прийшли до іншої думки.

Народна назва горлиці та інших голубів *гугун* (*Турянин*) утворена способом звуконаслідування крику птаха. Птах утворює рівномірне голосне гудіння: «гууу-гууу-гууу». Аналогічну мотивацію мають орнітоніми *туркавка*, *туріючка*, *туркалка*, *туркало*, *туркач*, *туркічка*, *туркот*, *туркун*, *турок*, *турун*, *турчанка* (ЕСУМ–5), які походять від звуку: «туртур» і імітують звуки голубів. Орнітонім *плужак* (ЕСУМ–4) на позначення горлиці походить від *плужікати* «воркувати». Тому вислів: «гудіння, туркотання чи воркування горлиць та інших голубів» близьке за змістом зі словами *голубити*, *приголубити* «ласкати, ніжити, злюбитися».

Вираз *воркування голубів* має символічний відтінок – «ніжна розмова, спаровування, випрошування». Воно прочитується в висловах: «Эта парочка воркуется. Горленка взворковала, – лась, заворковала. Она у него выворковала (випросила). Доворковала вѣкъ свой. Изворковался (знесилів від воркування). Наворковала, да и полетѣла. Проворковала ей, да и покинулъ» (*Даль В. Толковый словарь живого вели-*

корусского языка. – М.: Гос. изд. иностр. и нац. словарей, 1956. – Т. 1: А-З. – С. 242) та «Нема кому розказати. Чого серце хоче, Чого, серце, як голубка, День і ніч воркує?» (Т. Шевченко, *На що мені чорні брови*) чи «Воркувала Горлиця у садку, У куточку тихенькому, на бузку» (Глібов Л.І. *«Горлиця й горобець»*).

Образ горлиці у байці Г.С. Сковороди «Нетопыр і два птенця – горлицын и голубинин» символізує розумну критичність та неподатливість неправді. Великий кріт жив під землею і намагався переконати звірів і птахів, що сонця немає, а є лише п'ятьма. Листу крота повірили майже всі птахи, але Горличин (самець горлиці), сумніваючись, сказав: «– Родители наши суть лучшиі тебе для нас учителя. Они нас родили во тмѣ, но для свѣта. А Голубчик отвѣщал: – Не могу вѣрить обманщику. Ты мнѣ и прежде сказывал, что в мірѣ солнца нѣт. Но я, родившись в мрачных днях, в днешній воскресный день увидѣл рано восход прекраснѣйшаго всемірного ока. Да и смрад, от тебе и от Вдода исходящій, свидѣтельствуєт, что живет внутрь вас недобрый дух» (Сковорода Г. *Сад Божественных пѣсней* / Г. Сковорода. – К.: Дніпро, 1988. – С. 135–136).

У байці Л. Глібова «Горлиця й горобець» горлиця є алегоричним образом вірної жінки:

*«Не до пари голубоньці
Горобець,*

*Хоч який він прехороший
молодець:
Треба мені, сизокрилій,
голубка,
Як хороший дівчиноньці
козака»*

(Глібов Л. Байки. – К.: Дніпро, 1976. – С. 88).

Назва птаха стала мотивуючою основою для виникнення ойконімів – с. **Горлинка**, Білогірського р-ну, Автономної Республіки Крим, с. **Горлицьке**, Новомиколаївського р-ну, Запорізької обл., м. **Горлівка**, Донецького р-ну. Слід зазначити, що в центрі герба м. Горлівки зображений триколірний зелено-червоно-чорний щит, а на зеленому полі зображена горлиця.

О. Потапенко, В. Куйбіда

Гостинність – символ однієї з найголовніших рис характеру українців; любові та поваги до ближнього, «посланця Бога»; сердечності, відкритості; теплоти душі, благозичливості.

У книзі В. Жайворонка «Знаки української етнокультури. Словник-довідник» (К., 2006. – С. 151–152) сказано: «Гостинність – народна традиція з любов'ю та повагою приймати і частувати гостей; також готовність, бажання приймати гостей і пригощати їх; сама церемонія гостинного приймання когось-небудь; ще імператор Маврикій (VII ст.) пише: «Слов'яни сердечні до чужинців, гостять їх у себе і дружньо проводять їх з місця на місце, куди їм

треба. А коли через недбальство господаря стане гостеві яка кривда, то проти такого господаря озброюється його сусід, бо кривда для чужинця, то безчестя для всіх»; Ібн-Русте (X ст.) пише про русів, що ті шанують чужинців і ласкаво з ними поводяться, а коли гості вдаються під їхню опіку, боронять їх від усякої пригоди; історик Гельмонд (XII ст.) пише, що «немає народу привітнішого від слов'ян через їх гостинність»; з давніх часів наші предки вірили, що «гість у дім – Бог із ним», тому гостя приймали щедро, мали навіть окремих дім, призначений для гостей».

В.Ф. Дрозд (*«Українська мова в діалозі культур»*. – К., 2010. – С. 303–306) зазначає: «Однією з найхарактерніших рис спілкування в середовищі українців вважається гостинність. Вона становить не тільки обов'язковий компонент їхнього способу життя, а й частину світосприймання, вірувань і повір'їв.

Ця традиція сягає сивої давнини, і тільки набагато пізніше вона була відкоригована православ'ям, яке надало їй морально-релігійної спрямованості. За уявленнями східних слов'ян, Бог, а найчастіше його посланець, тобто гість (звідси – гостювати, пригощати, гостинець, гостинця, а згодом заїжджі купці та їхні подарунки – гостина, шлях, яким вони їздили, гостинець), ходив по землі поміж людей, прийнявши людську подобу.

Словом, традиційна соціонормативна культура українців колись розумілася надзвичайно широко і в усіх випадках регламентувалася певними правилами поведінки, стереотипізованими за формою. Ці правила стосувались і традиції гостинності, яка в українському середовищі формувалася на основі не лише міфологічних уявлень, а й моральних принципів доброзичливого ставлення до ближнього. Саме тому українська гостинність вирізнялася особливою гуманністю, глибинне коріння якої є спільним для всіх східних слов'ян. Із давніх-давен було заведено, що той, хто відвідає оселю, тривалий час вважається своїм, оскільки прилучається до духів цього дому, скуштувавши трапеци або обігрівшись біля вогнища. Тому природно, що господарі робили все, щоб почастивати (тобто, віддати по честь) прибульця. Із часом це «переросло» у звичай обов'язкового пригощання (частування) гостей. Зокрема на столі завжди й неодмінно мали лежати кусень хліба та щіпка солі – ці головні атрибути не тільки слов'янського хлібосољства, а й прилучення до духів і божеств. Окрім того, вважалося, що той, хто скуштує кусень хліба із сіллю, дістане Господнє благословення і ніколи не посміє скривдити того, хто частує.

Головними у звичаї частування було таке правило: «Спочатку нагодуй людину, а потім уже й

розпитуй її». При цьому вважалося непристойним дізнаватися в подорожного або гостя про мету його приходу.

Гість повинен був переступити поріг хати, тобто виявити повагу до домочадців та їхніх предків, які, за повір'ям, мешкали під порогом. Із цієї ж причини намагалися посадити гостя і за стіл, попередньо накривши його скатертиною і подавши хліба із сіллю; у південних районах України було прийнято подавати виноградне вино – «один келишок». Якщо гість не мав часу пригощатися за столом, його садовили на лаву біля печі, протерши її чистою ганчіркою. Одним словом, гість так чи інакше мусив присісти, оскільки в іншому разі «старостам» не сидіти у цій хаті».

До приходу гостей ретельно готувалися: пекли хліб, готували святкові страви, іноді подарунки дітям, яких було прийнято залишати вдома. У гості йшли також із подарунками, які звичайно були простими – окрасць хліба та «горілка-сороківка». Господарі по закінченні застілля також «віддарювали» гостей хлібом та пирогами. Виняток становили гостини з приводу весілля чи народин: на них дарували рушники або хустки весільним чинам, черевики та чоботи – батькам молодії, крижмо – бабі-повитусі.

Звичай дарування й віддарування був важливою, але не обов'язковою частиною традиції

звичайної, необрядової гостинності; подарунки були скоріше символами прихильності й дружби, ніж еквівалентами економічної цінності.

Обов'язковий компонент української святкової гостини – трапеза. Під час трапези гостей садовили на найзручніші місця, а найдорожчих – на почесне місце, покуть.

Вдячність за трапезу, згідно з давніми віруваннями, адресувалася не лише господарям, а й духам їхніх предків, а через них – самому Всевишньому. І всі присутні – співтрапезники – були ритуально об'єднані цією ідеєю. Така ідеологічна основа святкового застілля до того ж підсилювалася моральними чинниками – симпатіями до ближнього. Саме тому трапеза завжди була серцевиною української, а в цілому й східнослов'янської гостинності.

З гостинністю тісно пов'язана благозичливість – система стереотипних форм, які виражають різноманітні сторони спілкування: вітання, прощання, поздоровлення, співчуття, вибачення, подяку тощо. Благозичливість неодмінно передбачає взаємність. По суті, це загальнолюдська потреба у вдячності.

О. Потапенко

Громадська свічка – див. *Свічка*.

Гроші – символ достатку, багатства, незалежності, влади, можливостей людини; символ

вартості товару, ставлення до матеріальних благ; водночас це є символом наживи, аморальності, розбещеності.

Гроші – це особливий товар, який є загальним еквівалентом при обміні товарів, їхньою формою вартості. Вони виражають витрати суспільно необхідної праці, втіленої в товарі, і завдяки цьому забезпечується їх обмінюваність на інші товари (*Економічна енциклопедія. – Т. 1 / відп. ред. Мочерний С.В. – К., 2000. – С. 278*).

Грошовою одиницею сучасної України є гривня – один із символів незалежності нашої держави, що прийшла на зміну радянському рублю (карбованцю). Гривня в Україні має досить глибоке коріння, оскільки була грошовою одиницею в період Київської Русі та Української Народної Республіки. Як указує С. Мочерний у вищезгаданому джерелі, «назва «гривня» походить від прикраси із золота чи срібла у вигляді обруча, якого носили на шиї (на «загровку»). В обмін на прикраси давали шматок срібла певної ваги (до 200 г). З того часу гривня стала означати і масштаб цін» (*с. 278*).

На монетах Української держави були зображені національні символи: за часів Ярослава Мудрого – тризуб, під час національно-визвольної війни українського народу 1648–1854 рр. – лич, що символізував військову могутність війська Запорозького (з іншого боку монети було

викарбувано ім'я гетьмана Богдана Хмельницького), після проголошення УНР у 1917 р. – емблема держави та напис українською мовою. У вересні 1996 р. в Україні знову було введено в обіг гривню – нову державну валюту, на якій (залежно від номіналу) зображені українські духовні символи: церква в с. Суботіві (5 грн.), Успенський собор Києво-Печерської лаври (10 грн.), Львівський театр опери та балету (20 грн.), Верховна Рада України (50 грн.) тощо. З іншого боку купюри зображені українські національні герої, сподвижники, котрі є гордістю народу: Леся Українка, Тарас Шевченко, Михайло Грушевський, Іван Франко та інші.

Поряд із позитивною, гроші мають і негативну символіку.

У книзі «Символи. Знаки. Емблеми» (*К., 2004. – С. 141*) зокрема сказано: «Ставлення до грошей є символічним ставленням до матеріальних благ: так, монахи деяких християнських орденів дають клятву не торкатися до грошей, демонструючи тим самим відмову від будь-якої мирської скверни... В одкровеннях Іоанна Христос називає спокушеного священика злидарем і пропонує йому купити «золото, вогнем очищене». Коментуючи цей уривок, відомий християнський езотерик Б. Муравйов каже, що Господь пропонує нам чисте золото спасіння в обмін на фальшиві гроші, на шлях мирських благ...

В аристократичній культурі середніх віків і нового часу гроші – «сміття», «зневажений метал», який аристократ повинен розкидати жменями направо і наліво. Істинні цінності цього світу – честь, любов і слава – не купуються і не продаються... Цікаво, що символічні жести подібного змісту можна побачити і в наш час – так, у певних колах вважається розкішшю припалювати від великих купюр, не брати здачі і не піднімати грошей, які впали.

В українському фольклорі містяться різні оцінки грошей та багатства – від поваги до осуду та іронії: «До багатого ідуть гривні, а до бідного – злидні», «Тіло в золоті, а душа в мерзоті», «Як тому не дати, хто вміє прохати», «Кожна ручка собі горне», «Вже ті повмирили, що даром давали», «Із очей золото капає», «Гроші на той світ не забереш», «Мавпа є мавпа навіть у золотих відзнаках», «Від смерті не відкупишся», «Прийшло махом, пішло прахом», «Хто має гроші, всюди хороший», «З грішми і в багні чистий», «Від грошей усе лихо на світі», «Гроші – подвійна біда: і тоді, коли є, і тоді, коли немає», «Із золотом, як з вогнем: тепло і страшно».

О. Потапенко, Л. Довбня

Грушевський Михайло Сергійович (1866–1934) – український історик, літературознавець, публіцист, політичний і державний

діяч, перший Президент України. Але найбільше М. Грушевський символізує українську історичну науку, він став засновником однієї з найпотужніших в Україні історичних шкіл і уособлює народницький напрям української історіографії.

В історії української науки кінця XIX – першої третини XX ст. Михайлу Сергійовичу Грушевському належить одне з найпочесніших місць. Вчений є автором близько 2 тисяч праць у різних галузях наукових знань, він глибоко і всебічно розробляв практично всі періоди і проблеми вітчизняної і світової історії. Вельми цікавими є його студії з греко-римської, європейської історії, аналіз україно-польських взаємин. Узагальнююча праця М. Грушевського «Всесвітня історія в короткому огляді» (в 6 частинах) стала першим популярним виданням курсу всесвітньої історії для українського читача рідною мовою. Однак, найбільший масив історичних праць вченого присвячено політичній та духовній історії України, серед провідних тем яких знаходиться історія Київської Русі, українського козацтва. Опіраючись на величезний масив зарубіжних та вітчизняних джерел, М. Грушевський перейшов від висвітлення локальних сюжетів та окремих проблем до широкого зображення життя всього українського народу та окремих суспільних груп населення, дав

цікаву галерею видатних постатей української історії.

М.С. Грушевський запропонував нову концепцію історії України, яка переносила акценти з історії держави на історію народу, суспільства, підкреслювала роль культурного чинника в історії певного народу, поряд із факторами політичними та економічними. Провідною, з'єднуючою ланкою української історії, що доводить її неперервність і цілісність, вчений вважав культурний і соціальний процеси. Не випадково у його працях велика увага зосереджена на культурно-історичних аспектах, історії формування української мови, антропологічних та етнічних особливостях українців. Дослідник переконливо доводив, що спадкоємцями давньоруської спадщини і носієм її державницьких традицій став саме український народ.

Найбільшим внеском історика в розвиток української історичної науки стала багатотомна *«Історія України-Руси»* (10 т., 13 кн. – К.; Л., 1898–1936) – перше фундаментальне, узагальнююче дослідження історії України від найдавніших часів до другої половини XVII ст. Праця охоплює не лише політичну історію України, а сферу культури, освіти, релігії, господарського життя, державно-правового та інших сторін історичного розвитку української нації, простежує місце і роль України в розвитку слов'янської та світової

цивілізації. Оцінюючи конфлікти держави і народу, історик віддає свої переваги останньому. Підсумувавши надбання попередників, М.С. Грушевський, на основі власної схеми і періодизації, створив цілісну наукову концепцію історії одного із східнослов'янських народів – українського. Робота важлива не лише своїм науковим фактажем, обґрунтованими науковими тезами, вона наскрізь пронизана ідеєю українського патріотизму, прагненням довести неперервність української традиції і державності. На протипологів офіційній російській історіографії (Карамзін, Соловйов, Ключевський, Погодін), М.С. Грушевський розробив власні підходи щодо схеми розвитку історичного процесу, квінтесенцією яких стала теза про те, що «общеруської» історії не було й не може бути, як не існує «общеруської» наодності. Існує історія східного слов'янства і кожної із його гілок, яку необхідно вивчати окремо, в її генетичній спадковості від початків до сучасності. Ця схема стала основою наукової творчості послідовників М. Грушевського. Вчений рішуче заперечував претензії Московської Русі на частину давньоруської спадщини, наступницею якої вважав виключно «українсько-руську народність». Сміливість і новизна подібних тверджень дає підстави сучасним дослідникам стверджувати, що М. Грушевський поставив справу

українського національного відродження на наукову основу. У той час, коли українцям нав'язувалася загальноросійська історична концепція, що позбавляла їх власного історичного коріння, було розроблено глибоко національні підходи до вивчення історії України.

Опоненти М. Грушевського гостро критикували його погляди, не погоджувалися з тими чи іншими тезами, але проігнорувати, заперечити творчість вченого не могли, оскільки в її основу була покладена серйозна документальна база, ґрунтовні наукові підходи. Рівень наукових праць історика високо оцінювали не лише українські діячі, а й наукова громадськість європейських країн. Так, польський вчений, професор О. Брікнер про М. Грушевського писав: «Автор просто дивує нас своєю начитаністю, знанням найбільш спеціальних, дрібних, не раз забутих праць російських і німецьких. А з тією казковою начитаністю іде поруч бистрота ума, самостійний суд, вироблена метода...». Про широкий інтерес до творчості М.С. Грушевського свідчить і його величезне за обсягом листування з багатьма діячами науки і культури того часу.

Вся науково-освітня діяльність вченого була спрямована на збереження історичної пам'яті, популяризацію української ідеї, формування національної свідомості українців. Цьому сприяли

великі організаторські здібності науковця. 19 років життя М. Грушевського пов'язані з Львівським університетом (1894–1913), де, крім читання лекцій з історії України, він долучався до формування фондів бібліотеки, заснування музею, створення різноманітних наукових комісій (сам був головою історичної секції і археографічної комісії). Важливою цариною діяльності М. Грушевського було Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ), яке під його головуванням (з 1897 р.) досягло найбільшого розвитку і перетворилося в справжню українську академію наук. Вагомим досягненням товариства і особисто М. Грушевського стала підготовка «Записок Наукового товариства» (під редакцією М. Грушевського їх вийшло понад 100), які становили цілу епоху в розвитку української науки і культури й стали універсальним науковим виданням.

За редакцією вченого регулярно виходили джерелознавчі збірники «Жерела до історії України-Руси», «Українсько-руський архів», «Збірник» та ін., які створили важливу базу для розвитку української історіографії. М. Грушевському належить ініціатива по створенню багатьох наукових проєктів, не лише в царині історичної науки. За час головування М. Грушевського в НТШ вперше в нашій історії почали виходити періодичні видання в галузі природничих та математичних наук. З 1898 р. почав видаватися журнал

«Літературно-Науковий Вісник» за редакцією М. Грушевського, І. Франка та В. Гнатюка, що став засобом популяризації наукових знань, культурного життя України (Коцур В.П., Коцур А.П. *Історіографія історії України: Курс лекцій*. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – С. 272–308).

Багато зусиль доклав М. Грушевський до формування єдиного національно-культурного простору України, пропаганди української ідеї, формування національної свідомості співгромадян. По-перше, започатковані Грушевським у Західній Україні наукові проекти набували всеукраїнського характеру. Так, «Літературно-Науковий Вісник» вміщував твори українською мовою авторів різних регіонів України, заходи Грушевського по створенню українського університету консолідували свідому західноукраїнську і наддніпрянську інтелігенцію. По-друге, на початку ХХ ст. науковець поширює свою діяльність у Києві, тут ним започатковуються наукові історичні студії аналогічні львівським. Під час подій революції 1905–1907 рр. М.С. Грушевський виступив ініціатором переведення до Києва «Літературно-наукового вісника» та ряду інших журналів, у 1907 р. під його керівництвом тут було засновано Українське наукове товариство із власними «Записками УНТ» та журналом «Україна».

У національно-державному руслі була скерована і політична діяльність М. Грушевського в складі Української демократичної та Української націонал-демократичної партій, українських парламентських громад у першій та другій Державних Думах, на чолі Центральної Ради. М. Грушевський зробив чимало для відродження української державності, в низці публіцистичних статей та державних документів того часу відбито суть історичного моменту в оцінках М. Грушевського. Свій внесок історик зробив і в розвиток історичної науки в радянській Україні. Повернувшись 1924 р. з еміграції він був обраний академіком ВУАН, очолював ряд комісій, секцій в Академії, займався видавничо-редакторською роботою. Багато і плідно працював у руслі наукових досліджень, згуртувавши біля себе плеяду молодих, талановитих вчених, започаткувавши власну потужну наукову історичну школу. Однак, обрання науковця дійсним членом Академії наук СРСР 1929 р. не захистило його від цькування і переслідувань репресивного апарату, що набирав обертів по всій країні. Помер видатний вчений України 25 листопада 1934 р. у Кисловодську, до останнього дня продовжуючи працювати на благо української науки і народу.

В. Коцур, О. Таранон

Д

Дажбог – див. *Язичницьких богів символіка*.

Дана – див. *Язичницьких богів символіка*.

Дванадцять – символ космічного порядку і спасіння; Зодіаку; завершеності, вічності, повноти; сили, могутності.

У багатьох міфопоетичних системах світу число 12 було символом 12 сузір'їв Зодіаку, символом довершеності. Воно відповідало геометричному дванадцятикутнику, символіка якого майже ідентична колу (*див. Коло*).

Біблійний Єрусалим пронизаний символікою числа 12 (дванадцять воріт, дванадцять апостолів). В Апокаліпсисі – 12 коштовних каменів. У Греції та Римі нараховувалося також 12 верховних богів. В епосі Середньовіччя фігурують 12 лицарів Круглого столу. Етрусська держава поділялася на 12 дрібніших земель, Ромул заснував інститут 12 лекторів.

У Русі-Україні під Новий Рік готували 12 страв. Таку ж кількість трав клали дівчата під подушку на Івана Купала. У фольклорі фігурують образи 12 місяців-

братів. Окрім того, у давнину рахунок 12 однорідних речей вівся дюжинами. Це число означало верхню межу відліку, завершеність, а отже, силу, могутність. Не випадково історично споріднені слова «дюжина», «дужий», «дуже» (міцний, сильно).

Символічне значення мала так звана «чортова дюжина» – 13. Це число в багатьох народів символізувало смерть і водночас початок нового життя. Чому? Бо воно порушувало числову цілісність, а отже, було небезпечне, зле. Як не парадоксально, але в Давній Русі 13 мало... священне, боже-ственне забарвлення. Свідченням цього є те, що найголовніший храм Софія Київська мала рівно тринадцять куполів!

О. Потапенко

Дев'ять – символ образу трьох світів; закінчення, смерті; в іудаїзмі – символ істини, буття; оберіг від зловорожих дій; множинної величі; віддаленості; основи.

Число 9 стало сакральним тому, що означало поняття «тричі по три» чи 33. У стародавніх римлян, германців існував дев'ятиденний тиждень. Акад. Б. Ри-

баков пов'язував священність числа 9 із дев'ятьма місяцями виношування дитини. І все ж, за даними А. Голана, дев'ятка – це хтонічне число. У казках – дев'ятиголові змії, у міфах – гідри. За віруваннями етрусків, грім насилали «дев'ять богів». Про дев'ять ярусів підземного світу йдеться в міфах народів Америки, Скандинавії. У Дантовому пеклі – 9 кругів. При штормі дев'ятий вал – смертельний.

В Україні число 9 часто зустрічається в родильних, поховальних обрядодіях. У Карпатах короваї робили саме 9 коровайниць. На Поліссі після заручин пекли 9 пирогів і несли невістці. Поширеним є це число в народній медицині. За даними З.Є. Болтарович, при болях у суглобах кінцівки мочили дев'ять разів у відварі сіна. На Полтавщині, Дніпропетровщині хворих купали у воді з «дев'яти бродів» чи відварі з 9-и трав.

Словники В. Даля, Б. Грінченка фіксують число тридев'ять (тобто 27), яке означало «дуже багато», «дуже далеко» (пор. казкове «тридев'яте царство»). Із запровадженням християнства віруючі приносили особливі жертви за покійників у встановлені дні: «третини» – на честь Бога у трьох особах; «дев'ятини» на честь небесних ангелів.

О. Потапенко

Демократія (грец. **demos** – народ і **kratos** – влада) – цінність,

що не припускає жодних обмежень, форма організації суспільства, що ґрунтується на визнанні народу як джерела влади, його права у вирішенні державних справ у поєднанні із широким діапазоном громадських прав і свобод. Іншими словами, народовладдя, що виходить з організації та функціонування державної влади на засадах визнання народу її джерелом і носієм, ґрунтується на прагненні забезпечити справедливість, рівність і добробут усіх при розв'язанні проблем і питань суспільного врядування. Демократія означає формальне визнання народу джерелом влади, її сувереном, тобто суб'єктом визначення характеру і змісту владних функцій, стосовно яких влада відіграє обслуговуючу роль. Ознакою демократії є визнання права усіх громадян на участь у формуванні органів державної влади, контроль за їхньою діяльністю, вплив на прийняття спільних рішень на засадах загального, рівного виборчого права і здійснення цього права в процедурах виборів тощо.

Показником якості демократії є політична та економічна стабільність суспільства, створення в ньому гідних умов життя і діяльності, забезпечення прав та свобод, честі й гідності громадянина незалежно від соціального стану, віку, національності, віросповідання. Основою істинної демократії є формула «народ є джерелом влади». Демократії

притаманні широкі зв'язки на всіх рівнях суспільного життя, інституційний і політичний плюралізм: партії, профспілки, народні рухи, асоціації, товариства, які об'єднують людей за різноманітними інтересами. Інтеграційні процеси слугують розвиткові державності, демократичних засад усього суспільного життя, свободи особи. Громадські органи, окрім активної участі у виробленні рішень та рекомендацій, здійснюють контроль за виконавчою владою. У демократичному суспільстві відбувається розподіл повноважень між центральними і місцевими органами влади: перші вирішують питання, що стосуються усього суспільства, другі – питання місцевого самоврядування. «Демократія є об'єктивною умовою формування і функціонування громадянського суспільства і правової держави, вона сприяє процесам національного визволення, забезпечення суверенітету нації, утворенню і розвитку національної державності» (Кельман М.С., Мурашин О.Г. *Загальна теорія держави і права. Підручник.* – К.: Кондор, 2006. – С. 212)

Демократія має багато типів, форм, особливостей вияву (громадська, плеємінна, антична, буржуазна, постіндустріальна тощо). У класовому суспільстві демократія є виразником диктатури можновладців. У сучасних буржуазних державах

демократія відрізняється від інших політичних режимів (наприклад, військової диктатури) формальним визнанням рівності громадян, їх прав і свобод. Насправді ж функції політичних інститутів буржуазної демократії полягають у забезпеченні й збереженні класового панування буржуазії, її привілеїв. Демократія – це не тільки вільні вибори і верховенство народу, не тільки плюралізм політичних інтересів, а ще й жорстка система державної субординації із чітким розподілом повноважень, що дотримуються не тільки завдяки декретам і постановам, але й через силові структури верховних органів, обраних народом і підтримуваних ними» (А. Миграян. *Исторические корни суверенной демократии / А. Миграян.* – С. 11–14).

Основи демократії, її інститути, умови її функціонування визначено в основному законі держави – конституції. У ст. 1 Конституції України проголошено, що Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною і правовою державою. Демократизм нашої держави й усього суспільства визначається республіканською формою правління, де громадяни, як бачимо, мають повне право обирати не лише Верховну Раду України – законодавчий орган, але й Президента України – гаранта Конституції нашої держави. Про високий рівень Демократії в Україні свідчить система закріплених у Конституції

прав і свобод людини, що відповідають високим стандартам цивілізованого світу. Таким чином, демократія – важлива й універсальна політична умова й засіб оптимізації організації, функціонування й удосконалення суспільства й держави, вільного розвитку особистості.

Яскравими прикладами української демократії є Запорізька Січ, перша конституція нашої держави Пилипа Орлика, громадянська звичаєвість та Помаранчева революція 2004 року (*див. Помаранчева революція*).

Т. Товкайло

Демонологія української символіка – символіка, пов'язана з образами чортів, відьом, домовиків, русалок, мавок, психологів, упирів та інших.

Демонологія – це сукупність міфічних уявлень народу, яка спирається на віру в злих духів (демонів). Демон (у грецькій міфології) – це «узагальнене уявлення про певну невизначену і неоформлену божественну силу зла чи (рідше) добра. Ранні християнські уявлення про демонів пов'язані з образом злої, демонічної сили. Демон – умовне позначення тих надприродних персонажів, які не є богами і займають порівняно з богами нижче місце в ієрархії (чи знаходяться на нижчих рівнях у даній міфологічній системі). У більш вузькому і точному значенні демони – злі духи» (*Мифы народов мира. – Т. 1. – М., 1980. – С. 366–367*).

У час прийняття християнства український народ мав розвинену демонологію. Однак із часом саме під впливом християнства змінився погляд на демонологію – надприродну силу – воно остаточно обернуло її в силу злу, нечисту (*Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. – К., 1991. – С. 122–123*).

Етнографи вважають, що переважна більшість образів української демонології має дохристиянське походження. Вірування народу в злих духів пов'язувалися з їх уявленнями про навколишній світ. До найпоширеніших в українській демонології образів належать відьми, русалки, мавки, домовики, упирі, вовкулаки, змії, психологові тощо. Частина з них є генетичним продовженням та своєрідною трансформацією образу чорта, який, згідно з народними віруваннями, виник раніше, ніж із хаосу утворився світ.

Н. Милорадович розглядає питання походження образу чорта – фантастичної істоти, яка має аналогічні відповідники у цілому ряду народів. В австралійських дикунів душі померлих, яким відмовлено в похованні, перетворюються на інгів – духів, схожих на людей, але з довгими гострими вухами і хвостом. За новозеландськими уявленнями, душі померлих ідуть у ліси, стають злими духами і шкодять навіть своїм близьким. Китайці, індокитайці та індійці бояться душ непохованих,

хворих на проказу, чуму, померлих насильницькою смертю та від положів. «У класичних народів непоховані душі також ставали злими духами-лаврами У Малоросії утопленики, тіла яких не були поховані, перетворювалися на водяників. Чортами стають і діти, вбиті матерями при народженні. Подібні факти дають підставу спеціалістам стверджувати, що тінь померлого – первинний тип надприродної істоти, духа – душі, генеалогія яких із часом утрачена, і що на основі уявлень про людську душу формувалися погляди на інших духовних істот» (Милорадович В. *Українська відьма*. – К., 1993. – С. 26–27).

В українській демонології, як указує С. Плачинда, за найдавніших часів чорт носив ім'я і подобизну Чорнобога – антипода Білобога (див. *Білобог–Чорнобог*), що символізував світлі сили, все прекрасне на землі. Чорт є сином Чорнобога і Мари. Згідно з легендою, чорт був один на весь світ, і ця самотність йому набридла. Тоді він пішов до Білобога просити собі товариша. Білобог дозволив чортові вмочити в живу воду палець і стріпнути ним позад себе. Із тієї краплі води повинен був з'явитися товариш. Однак чорт не послухав Білобога і замість пальця вмочив руку, а потім струшував позад себе краплі, у результаті чого з'явилася сила-силенна чортів, які стали творити Вирію зло. Тоді боги скинули їх із Вирію, і чорти летіли 40 діб. Нарешті Білобог промовив:

«Амінь», і чорти назавжди лишилися саме на тих місцях, де перебували у вказаний момент: хто – у воді, хто – у лісі, хто – у полі і т. д.

В українській міфології чорти є зооморфними й антропоморфними істотами. «Маленькі, чорненькі, вертляві, з різьками, свинячим п'ятачком, копитцями і хвостом, вони були всюдисущі та надзвичайно живучі» (Супруненко В. *Народина. Витоки нації: символи, вірування, звичай та побут українців*. – Запоріжжя, 1993. – С. 123). Вони символізують таємничі надприродні сили, усі недобрі починання на землі. Чорти і похідні від них образи також є символами зла, незважаючи на те, що за певних обставин можуть допомагати людям. «Усякої надприродної сили круг себе первісна людина завжди бачила багато. Сила ця шкодила їй, особливо тому, що вона звичайно невидима, і людина своєчасно не знає, що має робити, і звідки чекати лиха. Християнство в надприродні сили внесло певну систему. З бігом часу на чолі всіх злих сил став чорт, що тепер став зватися дияволом, сатаною чи демоном, і йому помалу підпорядковувалися всі інші сили: володарі хати й природи та шкідники життя – усі вони стали зватися бісами, і всі вони за християнства перейшли в силу злу, нечисту» (Митрополит Іларіон. *До християнські вірування українського народу*. – К., 1991. – С. 138).

Баба – міфічна істота в образі жінки з довгим волоссям, яка убиває або до смерті залоскочує

людей. Іноді в образі баби вбачали жіночу іпостась домовика. Цей образ вважають генетичним продовженням прадавнього символу богині родючості (*Українська минушина*. – К., 1993. – С. 219). С. Плачинда доводить, що з прадавнього символу життя, здоров'я, вагітності, родючості – баби – розвинувся сучасний образ Берегині (*Словник давньоукраїнської міфології*. – К., 1993. – С. 13). Таким чином, від одного прадавнього символу відмежовуються полярно протилежні: символ зла та смерті – з одного боку, баба або дика баба та своєрідний символ ствердження життя і благополуччя (Берегиня) – з іншого.

Блуд – демонологічний образ, що символізує зло, яке, згідно з легендою, не встигло долетіти з неба до землі й зависло в повітрі. Блуд має здатність перевтілюватися з птаха у чоловіка, kota, собаку, світло тощо. Потрапляє до кожного, хто випадково зачепить його. На людину, до якої причепився блуд, чекає біда: вона не може втрапити додому, блукає на одному місці до повного знесилення. «Як кого Блуд візьме, то най буде яке мале, задурить чоловіка» (Кобилляньська О. «Земля»),

Вихор символізував злу силу, яка призводить до психічної хвороби. Вихор є також символом душевного неспокою. Змальовувався у вигляді старого вусатого діда. Щоб урятуватися від вихору, який постійно міняє місце

свого перебування, необхідно попаси в нього ножем.

Відьма – один із найяскравіших персонажів української демонології, її опис і характеристика досить детально представлені в етнографічній літературі. В українській демонології відьма символізує не лише абстрактне зло; інколи вона може виступати символом смертоносної виразки або навіть смерті, і в цьому руслі її дії подібні до вампірських (*Українці: народні вірування, повір'я, демонологія*. – К., 1992. – С. 432). «Бліде зморшкувате обличчя, крющкуватий ніс, що ловить всілякі запахи, великі пожадливі губи, кожне око по п'ятаку, нерухомі повіки, які не може поворухнути навіть спрямований в очі сонячний промінь – ось портрет нечестивої істоти в образі жінки, без участі якої не обходилося жодне недобре діло на землі». Недаремно етимологи пов'язують походження слова відьма з давньоруським іменником вѣдь – «знання»: слово відьма спочатку вживалося в значенні «та, що все знає», звідки розвинулося подальше «ворожка», а пізніше – «зла, сварлива жінка».

Розпізнати відьму серед людей дуже складно: вона може бути старою і молодію, перевтілюватися в різні образи. Є дві категорії відьом: природжені та вчені. Першим таємнича сила відьмарства дається від природи, другі набувають її шляхом навчання від перших або ж отримують від чортів узамін на власну душу. Природжені

відьми у своєму ставленні до людей доброзичливіші, ніж учені. Інколи вони навіть допомагають людям спекатися від витівок учених відьом. Образи відьом яскраво змалював у своїх творах І. Нечуй-Левицький. Серед людей побутувала думка, що відьми псують корів, забираючи в них молоко, накликають хвороби і висмоктують людську кров. Згідно з легендами, зборища відьом відбувалися на голих вершинах гір.

В образі української відьми злилися початки добра і зла. Їх нескінченна боротьба символізує ідею дуалізму. І хоч світлі наміри змальовуються не так яскраво, як протилежні їм темні, однак і в цьому відгомоні старовинних вірувань знаходимо в основі вічну ідеальну правду: перемогу світла над птьмою скрізь, де розповідь обмежується повідомленням якогось епізоду боротьби, а передає весь її хід (*Іванов П.В. Народные рассказы о ведьмах и упырях // Українці. – С. 432*).

У сучасному житті українців відьма може бути символом недоброї, сварливої жінки, а також людини, яка багато знає і може впливати на хід подій.

Віи – персонаж української демонології, який найчастіше постає в образі старезного діда, з густими й довгими бровами та віями, через які нічого не бачить. Його погляд може бути смертельним для живих істот. Він має згубну, руйнівну силу, яка здатна провалити будинок під землю,

а на його місці утворити водою. Однак від цієї магічної сили рятує те, що Віи навколо себе нічого не бачить через свої надзвичайно густі та довгі брови й вії. В етнографії висловлюється припущення про те, що саме із цим образом пов'язані повір'я «про недобрі очі та зурочення, згідно з якими від злого погляду все гине чи псується» (*Українська минувшина. – К., 1993. – С. 220*).

Вовкулака – в українській міфології – людина-оборотень, що має надприродну здатність перетворюватися у вовка (*Мифы народов мира. – Т. 1. – М., 1980. – С. 242*). Це напівфантастична істота, людина у вовчому вигляді. «Вовкулака – це завжди понурий, завжди чимось незадоволений чоловік; у день святого Юрія він перекидається вовком, бігає разом з іншими звірами по лісі і має лише опасок на своїй довгій кудлатій шії, а в день зимового Миколи він знову перекидається в чоловіка. Вовкулака, будучи в людській постаті, до церкви не ходить, з людьми не вітається і звичайв людських не знає» (*Воропай О. Звичай нашого народу. – Мюнхен, 1958. – С. 5–6*).

Вважалося, що вовкулаки можуть бути вродженими та оберненими. Вроджені – це ті вовкулаки, які народилися під певною планетою. Якщо вагітна жінка зустрічала вовка, то у неї повинен був народитися вовкулакою. Перетворені (обернені) вовкулаки – істоти, що зазнають більших

страждань, ніж вроджені. Вони живуть у барлогах, бігають у лісах, але зберігають людський внутрішній світ. У вовкулаку можна було обернути і старого, і малого. «Як тільки людина робилася вовкулаком, вона відразу ж з голови до ніг вкривалася звірячою шерстю і втікала від інших людей. На вовка теща могла обернути зятя за те, що він погано поводився з її дочкою; дівчина, кинувши стрічку на хлопця, який її зрадив, робила його вовкулаком; жінка, пов'язавши на шию чоловіка мотузку, домагалася того ж. Вовкулаки цієї категорії були жертвами відьом і не мали над ними ніякої влади» (*Супруненко В. Народина. – Запоріжжя, 1993. – С. 134*). Повернутися до людської подобі обернені вовкулаки могли через кілька років, вроджені ж вовкулаки все життя проводили в сім'ї, як звичайні люди, а вночі, перетворившись на вовків, винищували худобу.

Образ вовкулаки символізував безсилля людини перед темними надприродними силами, тугу за справжнім людським життям. Це також один із багатьох образів, через який народ застерігав людину від біди, що може на неї чекати. Цей образ нагадував про необхідність мати у своїй душі Бога, ніколи про нього не забувати, не грішити, щоб не бути тяжко покараним за зроблене зло.

Водяник – це злий дух, утілення водної стихії як негативного і небезпечного явища.

Це перетрансформований образ скинутого з Вирію чорта, який за 40 діб потрапив у водне середовище і за наказом Бога там залишився. Етнографи вважають, що вірування давніх українців у водяника бере початок з язичницьких уявлень про обожнення всього, пов'язаного з водною стихією.

Водяник найчастіше мав вигляд старого діда, покритого водоростями, з довгою бородою і хвостом. Міг перевтілюватися в різні істоти: дитину, козла, собаку, качура, рибу тощо. Вважалося, що його володіння обмежувалися водоймищем. Розгніваний водяник міг наносити людям збитки: розливати річки, руйнувати греблі, млини, топити людей. Цей образ детально описаний у «Лісовій пісні» Лесі Українки.

Водяник символізує собою зло, яке підстерігає людину у воді.

Домовик – це «хатнє» божество, що опікується життям усієї родини, яка живе в одній хаті. Вважають, що домовиком ставав найавторитетніший, найшанованіший член родини, який помирав. Це був позитивний образ, язичницький символ добра і хатнього затишку. «Після скасування язичництва 988 р. церква зробила домовика образом негативним» (*Плачинда С. Словник давньоукраїнської міфології. – К., 1993. – С. 23*). І. Нечуй-Левицький теж звертав на це увагу, зазначаючи, що в давні часи домовик був богом хатнього вогню і печі й був, певно, добрим

богом, а не дідьком. Літні сільські люди й зараз вірять у те, що домовики живуть на припічку і допомагають людям у веденні домашнього господарства. Є легенди, що багаті люди самі добували собі домовиків: брали малесеньке куряче яйце, клали собі під пахву і носили 9 днів; на десятий з нього вилуплювався домовик, який вірою і правдою служив своєму господареві (звідси прислів'я: «Багатому чорт дітей колише, в старій печі дідько топить»). Під впливом християнства образ домовика переосмислювався і почав сприйматися як нечиста сила, що може завдавати шкоди в хаті. Він стає символом домашніх розладів, негараздів.

«Якоїсь особливої однієї назви для домового бога в нас не склалося, але одною з них була, здається, Чур чи Цур та Пек. Цур і Пек так само оберігали родину, і в разі небезпеки на ворога пускали свого Цура й Пека закляттям: «Цур тобі, Пек!» Звідси й старі наші вирази: «цуратися» – відділитися, відійти від когось за межу Цура, «спекатися» – позбутися неприємного при допомозі Пека. Може сюди й слово: безпека, небезпечний (без Пека).

Чур або Цур, ст. сл. Щур, – це обоготворений предок, пор. пращур» (*Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. – К., 1991. – С. 125*).

В Україні вважалося, що домовик міг бути символом охорони домашнього вогнища, захистом

сім'ї і символом злого духу та насланого на сім'ю нещастя.

Лісовик – міфологічний образ, який, згідно з легендою, втілювався в подобу дуже старого кошлатого діда. «Лісовик – малий, бородатий дідок, меткий рухами, поважний обличчям. У брунатному вбранні барви кори, у волохатій шапці з куніци» (Леся Українка, «Лісова пісня»). Його характерною особливістю була відсутність тіні. Лісовик є символом небезпеки, яка підстерігає людину в лісі. Образ лісовика перегукується з іншими міфологічними образами: мавок, чугайстра і навіть блуду. Лісовик збиває людей з дороги, усіляко шкодить їм.

В українській етнографії побутує погляд на лісовика як на «пастуха від звіра», тобто істоту, що охороняла дрібних звірів від хижаків, мисливців. Лісовики створювали в лісах сім'ї і жили, як звичайні люди.

Мавки є різновидом русалок. Традиційно вважають, що мавки живуть у лісах. У Галичині місцем поселення мавок вважають Карпати.

Мавки символізують душі дітей, які народилися мертвими чи померли нехрещеними. Вони часто постають у вигляді молодих красивих дівчат, що танцями і співом заманюють хлопців у ліс, де залоскочують їх до смерті або стинають їм голови.

Щоб урятувати душу дитини, потрібно було на Троїцькі святки підкинути вгору хустину, назвати

ім'я й промовити: «Хрещу тебе», і врятована душа попадала в рай. Якщо ж душа доживала до семи років і не потрапляла в рай, то немовля перетворювалося на русалку або мавку і завдавало людям шкоди (*Українська митушина*. – К., 1993. – С. 223; *Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу*. — К., 1992. – С. 49).

Песиголовці – міфічні велетні-людоїди, що вирізнялися нечуваною жорстокістю. Вони були дуже злими і кровожерливими. Песиголовці ловили людей, садили в глибокі ями, відгодовували, а потім їли. В. Супруненко описує це так: «Їжі для полонених не шкодували, годували їх пряниками, горіхами, цукерками. Періодично обмацували свої жертви. Якщо через шкуру прощупувалися маслаки, то продовжували посилено годувати солодощами. Перевіряли ще й таким способом. Відрізали мізинець і дивилися: якщо текла кров, значить, жиру малувато; якщо крові не було, людей заколювали, різали й їли» (*Супруненко В. Народина*. – *Запоріжжя*, 1993. – С. 136).

Песиголовці мали вигляд дуже високої, вкритої шерстю істоти із собачою головою та одним оком посеред лоба. Песиголовці – сиріоди (ті, які їли сире людське м'ясо), мали одну руку й одну ногу. Зчіплюючись по двоє, вони дуже швидко пересувалися.

Песиголовці є символом жорстокості.

Польовик – один із різновидів нечистої сили, створеної чортом. Падаючи з Вирію, він за наказом Бога залишився в полі. Його уявляли чоловіком, що мав тваринні ознаки: шерсть, хвіст, кігті, крила, роги, телячі вуха і великі зуби. Польовик міг змінювати свій вигляд і вводити людей в оману.

Русалки – це досить яскраві образи української демонології, що становлять собою богинь водоймищ. Вважалося, що ці молоді вродливі дівчата живуть на самому дні річок у чудових кришталевих палацах. Менш поширеною є думка про те, що русалки живуть під водою у гніздах, звитих із соломи і пір'я, украдених ними в селі під час Зеленого тижня. Русалки мають розкішне довге русаве або зелене волосся до колін. Цілий рік вони живуть у воді, а на землю виходять навесні, у чистий четвер, і гуляють до осені. Найбільше їх буває на землі від чистого четверга до свята Петра. Русалки гоїдаються на вітах дерев, співають, танцюють, бігають по траві, кличуть людей, заманюють молодих хлопців своїми чудовими піснями і привабливою зовнішністю, а потім затягують їх у воду і залоскочують. Оберегом від русалок були хрест і полин (*див. Євшан-зілля*).

Батьківщиною русалок вважали річкові ями Дніпра. Звідси русалки розходилися по інших водоймах. Вони підбирали молодих дівчат-утоплениць та дівчат, що померли нехрещеними, і цим примножували свій рід.

«За білоруським повір'ям, – зазначає В. Милорадович (*Українська відьма. – К., 1993. – С. 22*), русалки – утоплениці, вони лоскочуть людей, а як їх упіймають, служать у людей до року і виконують різні роботи; харчуються парою. Проте таке уявлення про русалок як про дорослих дівчат і жінок зустрічається лише в поезії, літературі та живописі. Народові, принаймні, у центральній Малоросії, воно чуже. Тут немає казок, пісень, повір'їв про таких русалок, немає і обрядів. Народові відомі лише русалки-діти. Це мертвонароджені, приспані матерями, узагалі нехрещені діти. До русалок належать також діти, убиті матерями при народженні».

Потойбічне життя русалок зображується темними фарбами: їм на тому світі темно; їхнім душам немає пристанища. Русалки носять біль у своїх душах і плачуться на матерів за те, що ті не змогли зберегти їм життя.

Тепер народ вірить, що русалки – то душі утоплених дівчат та нехрещених дітей. Але був час, що дітей зовсім не хрестили, і можна думати, що тоді народ мав русалок за душі дітей або за людські душі, котрі, по смерті людей, zostавались на якомусь водяному просторі і блукали по ньому, приставши до царства водяних духів» (*Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. – К., 1992. – С. 50*).

Із сказаного можна зробити висновок, що русалки є символом

спокуси, небезпеки, яка чатує на людину у воді. Вони є також символом душевної печалі й туги за земним життям. Русалки можуть виступати символом краси водної стихії.

Скарбник – охоронець скарбів свого господаря, який після його смерті з'являється зі зграєю круків, щоб вирвати за продану йому душу. Інколи цей образ трактується по-іншому і пов'язується із законами та заговореними скарбами, які характеризувалися надзвичайними властивостями. Ці скарби поділялися на чисті (заховані людьми під час різних життєвих моментів) та нечисті (такі, що перебували під охороною нечистої сили). Скарбник (злий дух) охороняв нечисті скарби. Після смерті господаря скарбу злий дух забирив його душу (*Українська минувшина. – К., 1993. – С. 224*). В українській демонології скарбник є символом бездушності й хижацтва.

Упир – побутує кілька варіантів трактування цього образу. Згідно з одними уявленнями, упир є сином чорта й відьми. Живе він, як звичайна людина, однак з-поміж інших вирізняється злістю. Згідно з іншими віруваннями, упирі мають тільки людський вигляд, а за своєю суттю є справжніми чортами. Існує вірування, що упирі – це трупи відьом та інших людей, у яких після смерті вселилися чорти і приводять їх у рух. Упирем може стати будь-яка людина, якщо її обвіє степовий вітер. Своім зовнішнім виглядом упир

може не відрізнятися від звичайних людей або ж відрізнятися дуже рум'яним кольором обличчя. Іноді упирями вважають дітей (з великою головою, довгими руками й ногами), які можуть передбачати майбутнє. Досить часто народна уява поділяє упирів на дві групи: живих та мертвих. Характерними ознаками мертвих упирів є те, що вони мають червоне обличчя, яке в домовині повернуте донизу. Мертвий упир ніколи не розкладається. Живий упир теж має червоне обличчя і дуже міцну статуру, яка потрібна йому для того, щоб на своїй спині носити мертвого упиря. Мертвий без живого не може бути шкідливим, оскільки сам не має здатності ходити (*Ефименко П.С. Упири (із історії народних верованій) // Українці. – С. 499.*

О. Афанасьєв стверджує, що упирі – це злісні блукаючі мерці, які за життя були чаклунами, вогулаками або людьми, яких не приймала церква (убивці, єретики, боговідступники).

Уночі упирі встають зі своїх гробів і ходять по світу. Вони заходять у хати, накидаються на сонних людей (найчастіше на немовлят) і висмоктують їхню кров (потинають), у результаті чого ті помирають. Упірі можуть розгулювати по землі до співу перших півнів, а потім кидаються до своїх могил. Щоб позбавитися упирів, люди відкопували їхні могили і пробивали груди мерця осиковим кілком. Якщо це не допомагало, тогрі спалювали.

Упирів вважали причиною засух, неврожаїв, епідемій.

В українській демонології упир є символом зла, смерті, біди, епідемії та стихійного лиха.

Чугайстер (лісовий чоловік) – фантастичний демонологічний образ, який своєю поведінкою нагадує лісовика. Зовні це дуже високий, покритий довгим волоссям (або одягнений у біле) чоловік. Чугайстер – це заклята чаклунами людина. Харчується мавками. Людей не зачіпає, ставиться до них доброзичливо (*Українська мінувшина. – К., 1993. – С. 225.*

Л. Довбня

День Перемоги – це символ торжества життя над смертю, розуму над варварством, сил миру над силами війни; символ поклоніння подвигіві народу-переможцю; перемоги людини мирної праці, хлібороба над агресорами; народної, священної війни і перемоги; вічної пам'яті про загиблих людей; безсмертного подвигу народу; попередження сучасним паліям війни.

День Перемоги – всенародне свято, що відзначається щорічно 9 Травня на честь перемоги над фашистською Німеччиною у Другій світовій війні.

У цей день стало традицією вшановувати переможців-ветеранів, цей день є символом поклоніння їх подвигіві, вираження вдячності поколінню батьків і дідів, що врятували світ від коричневої чуми. В уявленні українців

сформувався збірний образ народу-воїна, патріота, що готовий до подвигу в ім'я Вітчизни.

Український народ за своєю ментальністю є доброю і мирною нацією, тому День Перемоги – символ перемоги людини праці, хлібороба над паляюми війни. 9 Травня стало уособленням народної, священної війни, незнищеності українського народу, а сама війна є образом горя і розрухи.

Глибина цієї дати вимірювалася не тільки переможними боями, а й мільйонами життів людей, картинами народних страждань, тому 9 Травня сприймається як символ вічної пам'яті про загиблих людей, спалені міста і села; символом безсмертного подвигу народу, сили і відваги людей, що віддавали своє життя на оltар перемоги.

У творах Ю. Яновського, О. Гончара, П. Загребельного День Перемоги став символом перемоги на Калиновому мості, часу завершення герцю з підступним змієм, крім того, це символ єднання минулого з майбутнім. Цей день є днем спогадів, пам'яті. Люди не забувають, що вогонь Вічної слави, пам'ятники,obelіски – це наказ прийдешнім поколінням бути гідними своїх батьків і дідів.

Л. Кожуховська

Дерево життя – символ життя Космосу, його зародження; росту, гармонії, безсмертя; вісі, що з'єднує різні світи; невичерпних життєвих сил; вічного оновлення та відродження.

Образ «дерева життя» – всесвітній символ. У різних міфологіях відомі священні дерева: у Німеччині – липа, в Індії – фігове дерево, у скандинавських народів – ясен, у праукраїнців – вишня, дуб, верба, калина та ін.

Чому саме слово «дерево» (а не назва птахів чи звірів) входить до цього словосполучення? Інакше кажучи, чим спільні поняття «дерево» і «життя»? Мовознавець В.В. Колесов з'ясував, що слово «здоровий» (здоров'я – це життя) походить від давньої форми *su-dogt-o*, що дослівно означає «із гарного дерева, міцний як дерево, сильний». Побажання здоров'я (а отже, довголіття) «Здрастуй!», «Здорові будьте!» утворено від побажання бути твердим і міцним, як лісове дерево» (*Колесов В. В. Мир человека в Слове Древней Руси. – Л., 1986. – С. 211*). Окрім того, на нашу думку, довговічність деяких порід дерев, вічнозеленість, їх обожнення, практична цінність (від вербової колиски до хатнього начиння і соснової домовини) і спричинили появу асоціації «дерево життя».

Світова міфологія описує, окрім Дерева життя, Дерево пізнання, Добра і Зла, «мислене дерево» та ін. Напр., в уяві стародавніх єгиптян світове дерево – із золота. На верхніх вітах – дорогоцінне каміння і богиня неба Нут. Для китайців світове дерево – це шовковиця, на вершині якої – півень, на вітах – десять сонць та ін.

«В основі дерева, – зазначає Я. Музиченко, – лежить хрест, тобто на горизонтальній площині воно і простір довкола діляться на чотири частини, реалізуючи уявлення про час (ранок, день, вечір, ніч; весна, літо, осінь, зима) і простір (схід, південь, захід, північ). По вертикалі світове дерево членується на три частини: нижню, коріння (підземний світ), середню, стовбур (земний світ) та верхню, крону (небесний світ). До кожної з цих частин прив'язані певні істоти: унизу, побіля коріння, змії, риби, водоплавні птахи й тварини, бо низ дерева – не лише підземний світ, але й море, річка, всяка вода.

До середньої частини – землі – туляться великі тварини – бики, коні, олені, вовки, ведмеді й люди.

У верхів'ї світового дерева селяться птахи і бджоли, тут же розташовуються небесні світила» (*Дмитренко М. та ін. Українські символи. – К., 1994. – С. 61–62*).

Світовим деревом українців, як правило, виступають верба, явір, дуб, вишня, яблуня, липа та ін. Образ світового дерева пов'язаний із Богинею-матір'ю, тризубом, родоводом, горою, ставком, церквою та ін.

Зображення дерева життя знаходять на старовинному посуді, керамічних виробках, вишивці, писанках.

Відгомін про світове дерево, очевидно, міститься в гарному повір'ї про те, що людина

не марно проживе життя, якщо посадить дерево, виховає дитину, знищить змію. В Україні існував звичай саджати на честь загиблих героїв дерева – живі пам'ятники. А весільне гілце із сосни, новорічна ялинка – то все сліди прадавнього міфу про дерево життя.

Відлунням теми світового дерева у слов'янських літературах є Боянове «мисленне дерево», пушкінський «у лукомор'я дуб зелений», опис із повісті М.В. Гоголя «Майська ніч, або Утоплена».

О. Потапенко

Дерево світове – символ богині, володарки неба і всієї природи; в образі жінки воно – емблема невичерпної життєвої сили, що відтворює все живе, вічне; світове дерево – своєрідна модель світу і людини, її родовідне дерево. Існує цілий ряд спрощених модифікацій дерева світового: це гілка, хрест, мітла, віник, стовп та ін., які розширюють і доповнюють його символічне значення.

Рослинні орнаменти вперше з'явилися на палеолітичних амулетах, коли ще не було землеробства і рослини не могли стати об'єктом поклоніння на аграрній основі. Зображення священного дерева зустрічається і в доколумбовій Америці (*Голан А. Миф и символ. – М., 1993. – С. 375*).

Світове дерево було втіленням Великої Богині, володарки неба

і всієї природи. З ним пов'язані долі людей. Найчастіше священними були дерева, у яких у плодах чи стовбурі знаходили молочний сік. Він асоціювався з молоком Великої матері світу. У зв'язку з уявленнями про світове дерево як утілення богині на ногах жіночих статуєток розміщували знак землі. Ноги богині – це корені дерева, що знаходяться в землі. Богиню зображували зміноюю, бо земля – місце мешкання змії. Відповідно і верхня частина дерева асоціювалася з головою богині. Новорічна ялинка із зіркою – це також священне дерево із символом неба чи сонця. Джеймс Джордж Фрезер у книзі «Золотая ветвь» наводить чимало прикладів асоціації дерев груші, вишні, явора, берези, верби і т. д. із жінками взагалі.

В обрядових атрибутах українців зустрічаються віха, висока палиця з колесом-сонцем, весільне гільце, Марена з верби і т. д. Тризуб також символізує світове дерево. Весільне гільце робили із сосни, прикрашали квітами, калиною, стрічками; воно символізувало наречену. Світове дерево в образі жінки символізує невичерпну силу, що відтворює все живе, вічне, оновлене. Чи не тому в українських легендах, піснях, повір'ях дівчина, жінка частенько перетворюється в дерево: калину, вербу, тополь.

У зв'язку з тим що померлі вважалися тими, хто повернувся до Великої матері, виникли похоронні

традиції, такі як поховання під деревом, у кроні дерева, дуплі, стовбурі, дерев'яній домовині.

Символ дерева, – відзначає Г. Лозко в книзі «Українські символи», – один із найстаріших. Вічнозелене дерево Життя складається з трьох сфер: стовбура, верхів'я, коріння. Стовбур означає земне життя людей, крона дерева – духовний світ богів, коріння – підземний, потойбічний світ. Ці три яруси світу зображувалися ще на трипільських глеках. Отже, світове дерево – своєрідна модель Всесвіту й людини, де для кожної істоти, предмета чи явища є своє місце.

Дерево життя – це родовідне дерево, де кожна гілочка символізує когось із предків або родичів (братів, сестер і т. д.). Такі родовідні дерева (як оберіг) можна побачити на рушниках коло образів у кожній українській хаті.

Дерево світове – провісник людської долі. Звечора 6 грудня, напередодні Святої Катерини, дівчата гадали. Вони крали в чужому садку гілочку вишні і ставили її у воду. Якщо вона до Різдва розцвіте – того ж року дівчина вийде заміж. 7 грудня, на Катерини, дівчата роблять те, що й напередодні. Беруть стільки гілочок, скільки членів сім'ї. Які галузки не розвиваються, то, начебто, стільки чоловік помре в родині.

Гілка – частина священного дерева, спрощений його символ.

Часто богів зображували з гілкою в руках. У Європі існував звичай при вигоні худоби перший раз на пасовище ударяти її гілкою, щоб була сильною і молочною; кидати її на дорозі заборонялося – не будуть тварини самі ходити ввечері додому. У багатьох народів існували обряди «сікти» дітей або дорослих гілкою берези, вишні тощо, тобто їм бажали покровительства Богині.

Світове дерево у своїй основі має хрест, що символізує модель людини з розставленими руками; поділ доби на ранок, день, вечір, ніч; року – на весну, літо, осінь, зиму; поділ простору на північ, південь, захід, схід. Отже, хрест – спрощена модифікація світового дерева, символізує життя, безсмертя, плодюче начало. Ще з епохи бронзи хрест символізував сонце.

В. Куйбіда

Дзвін (колокол, кампан) – символ посвячення; руху елементів; гармонії людини і Неба; початку і закінчення, у християнстві – благої вісті Господа, істини; початку богослужіння; у буддизмі – мудрості; символ смерті і безсмертя, сили, могутності.

Дзвін у культурах народів світу усимволізовував різні поняття. У китайців він означав повагу, обожнення. Для буддистів його дзвін – чистий звук учення досконалої мудрості. В індусів дзвіночок означав знатність і поважність. Гойдання дзвона символізувало

дихотомію: добро-зло, смерть-життя, рух елементів тощо.

Вагоме значення набули дзвони після прийняття християнства. Оскільки формою вони нагадували перевернуту чашу, небесну сферу, їх стали трактувати як такі, що передають звук Божої благодаті. У «Настільній книзі священнослужителя» (М., 1983. – Т. 4. – С. 82–83) зокрема сказано: «Із цієї точки зору дзвони для храму і приходу і для братії монастиря подібні до того, чим є для всього Всесвіту Євангеліє, що в перекладі... значить «благовістя». Благовіст – це дзвін, при якому ритмічно вдаряють в один колокол. Удари різні... називаються передзвonom... Благовіст буває тричі: до вечірні, заутрені і літургії». Тобто в християнстві дзвін означав гармонію між Небом, Богом і людиною, звістку про присутність Христа на богослужінні.

У народів і українців дзвони символізували «глас Божий», істину. Вони могли нібито примусити розкаятися клятвопорушника, відігнати нечисту силу. Особливо помічним вважався великодній дзвін. Зачувши його, люди вмивалися із джерела, щоб бути здоровими і красивими. У цей же день дзвін означав поминання померлих предків.

У народі вірили: дзвін позитивно впливає на вегетацію рослин. Хлопці дзвонили, щоб добре росла гречка (*Славянская мифология.* – М., 1995. – С. 226–227).

У сучасній мові побувають такі усталені звороти, як «останній дзвоник» (шкільний) – символ прощання з рідною школою, дитинством; «як дзвін» – здоровий, кремезний, сильний (Чоловік у неї високий, вродливий, сам як дзвін (з газ.) та ін.

В українській літературі дзвін символізує святість, сум, прощання, жагу до життя, його безсмертя. Наприклад, у поезії Б. Олійника «Дорога на Чорнобиль» читаємо:

*Простіть весні цій,
матері і жони.*

*Що понад болем вашої тужби
Вона вістує у зелені дзвони
Жагучий поклик юного:
«Люби!»*

Під час громадянських поминальних церемоній (на честь чорнобильців, афганців, у пам'ять про загиблих від СНІДу, наркотиків) учасники зокрема ударяють у дзвін – як засторогу для нащадків...

О. Потапенко

Дзвонкова криниця – див. Криниця.

Дзеркало – символ істини, самореалізації, мудрості, розуму, душі; відображення надприродного і божественного інтелекту; отвору в інші виміри, світи; складності душі; двійників; небезпеки; оберега; предмета для ворожіння, ворожіння; блискучої поверхні води; у християнстві – Діви Марії; яснобачення, віщування; щирості вірного друга.

Дзеркало вважалося глибоким магічним символом у багатьох народів світу. У буддизмі воно символізувало душу в стані чистоти, відображення істини. Персидські маги носили дзеркало як емблему матеріальної сфери, що відображає божественне у кожній її часточці. В ісламі «Бог є дзеркало, у якому ти бачиш себе, як ти є дзеркало» (Ібн Арабі). У даосизмі дзеркало виступає символом самореалізації.

Китайська міфологія знає богиню Дянь-Му («матінку-блискавицю»), яка зображувалася в синьо-зелено-червоно-білому платті з двома дзеркалами. Вона стояла на хмарах і то зближувала, то віддаляла дзеркало, що спричиняло блискавицю. У середні віки існувало уявлення про своєрідну субстанцію вогню – саламандру. Згідно з кабалістичними трактатами, щоб підкорити її як дух вогню (холодну і розжарену водночас!), треба сфокусувати в скляній посудині сонячні промені за допомогою системи дзеркал. Тоді ніби утвориться сонячна субстанція. Але ж це – прообраз плазми, віднайдені ученими лише у XX столітті! (*Потапенко О. І. Таємниці Каббали. – К., 1999. – С. 11*).

У слов'янських народів дзеркало – символ межі між земним і потойбічним, небезпечним світом. Ось чому існував звичай завішувати дзеркала в оселі, де є покійник, закривати йому очі. Завішували дзеркала і тоді, коли жінка народжувала дитину.

На Поліссі дзеркало використовували, як і серп, борону, свячену вербу, у ролі помічного оберіга художі від нечисті. На святки дівчата гадали, ворожили, використовуючи зокрема й дзеркала. Люстерко клали під подушку, щоб побачити милого.

У християнстві дзеркало уособлювало Діву Марію, яку називали «Дзеркалом Праведності».

Як не дивно, але у ХХ ст. вчені довели, що «принцип дзеркальності покладено в основу усього суцього. Молекула ДНК має дзеркальну будову. Кожна елементарна частинка має свого двійника. Він дзеркально ідентичний (за винятком спіну)!

В останні роки теософи заговорили про магічні дзеркала Атлантиди (*Кульський О. Місія розенкрейцерів. – К., 1999. – С. 52–54*). Стверджується, що вони мали дивовижні якості, зокрема давали змогу входити в інші паралельні світи, виміри і повертатися назад!

Унікальні властивості мають так звані «дзеркала Козирева». Ще кілька десятиліть тому геніальний російський учений М.О. Козирєв установив, що «дзеркала», укріті алюмінієм, можуть концентрувати, фокусувати і відбивати не лише світло, а й енергію, що «стікає» з рослин, зірок, людей, інших об'єктів. Пізніше вчені Міжнародного інституту космічної антропології виготовили спеціальні алюмінієві циліндри – дзеркала і помістили туди людину.

З'сувалося неймовірне: «перед людиною виникав її «суб'єктивний» час. З'явилася можливість побачити себе в дитинстві...

Виявилося також, що між людьми, які перебувають у «дзеркалах Козирева», різко підвищується можливість трансперсонального (телепатичного) зв'язку...» Більше того, окремі люди отримували інформацію із... майбутнього! Учені вважають, що «дзеркала Козирева» дадуть змогу лікувати пухлини, алергію, зупиняти процес старіння (*В.Ю. Тихоплав, В.С. Тихоплав. Жизнь напрокат. – СПб., 2002. – С. 115–119*).

У фольклорі, літературі дзеркало виступає промовистим символом яснобачення, магічної сили, блискучої поверхні води та ін. Наприклад: «Хтось у гаю за дзеркалом-ставком махнув, як птиця, білим рукавом. (М. Рильський).
О. Потапенко

Дивень – див. Хліб.

Дисидент – в українському суспільстві символ вільнодумства та інакомислення, людської гідності, внутрішньої свободи, що протистоїть авторитарній силі влади, загалом символ опозиційності до влади чи до загальноусталеної суспільної думки.

У тлумачних словниках синонімами до терміну «дисидент» вживаються слова: віровідступник, іновірець, інакодумець, інакомислення, антирадянський,

правозахисник. Першочергово слово дисидент означало іновірця, людину що не належала до панівної в державі релігії, відхилялася від офіційного віросповідання, притримувалася інших релігійно-конфесійних переконань. Так, у Польщі колись називали всіх некатоликів – православних, протестантів тощо. Згодом, термін набув більш політичного характеру, ним почали означати людей, політичні погляди яких кардинально розходилися з панівними в країні, з офіційною ідеологією, людей, котрі активно проявляли свої погляди і переконання. Часто даний конфлікт особистих переконань окремої людини чи групи з панівною доктриною зумовлює переслідування, репресії (*Дисидент // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ushakov/789118>*). Отже слово дисидент у процесі історичного розвитку набуло релігійного та політичного значень.

У XVI–XVII ст. в Англії термін «дисиденти» (або «дисентери») застосовували до членів протестантських груп, що протистояли офіційній Англійській церкві (пуритани, квакери і т.п.), ще їх називали нонконформістами. У Речі Посполитій з початком Реформації дисидентами почали називати спочатку послідовників усіх християнських віросповідань. На пропозицію великого коронного маршалка Фірлея встановити

мир між представниками різних конфесій, це положення було закріплене в акті Варшавської генеральної конференції 1573 р. Пізніше слово «дисиденти» почало означати лише некатоликів. Після Брестської церковної унії 1596 р., православних, які не прийняли її умови, в Польщі почали називати «дизунітами» і назва «дисидент» залишилася лише за протестантами, хоч за межами Польщі (зокрема, в Росії) її православних представників продовжували називати дисидентами. Невирішеність дисидентського питання стала однією з причин падіння Речі Посполитої в другій половині XVIII ст.

Політичне дисидентство розвинулося в повоєнний період. У 1960-ті рр. так почали називати представників опозиційного руху в СРСР і країнах Східної Європи, які, на відміну від антирадянських і антикомуністичних рухів попереднього часу, відстоювали ненасильницькі методи боротьби проти радянського режиму і соціалістичної ідеології, апелюючи до радянських законів і офіційно визнаних цінностей. Спочатку термін використовували на Заході, а потім його перейняли самі інакодумці. Відтоді дисидентами почали називати людей, котрі мирними засобами протистоять авторитарним і тоталітарним режимам. Хоч це слово вживається і в ширшому значенні, наприклад, для означення людей, що протистоять

пануючим у їхній групі умонастроєм. Інколи слово «дисидент» неточно використовують стосовно людей, які безпосередньо не виступають проти політичного режиму, але ставляться до нього критично і свідомо ухиляються від будь-яких форм співпраці з ним, у тому числі від кар'єри, посади тощо, таких людей ще називають «внутрішніми емігрантами». Лауреат кількох літературних премій, що емігрував у Румунію, Василь Ерну в книзі «Народжені в СРСР» зазначає, що «дисидент – продукт колабораціонізму між радянськістю і антирадянськістю», а дисидентство – «творчість, свого роду спільна мова, що підтримується обома сторонами» (*Дисидент // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki>*).

В Україні дисидентство стало проявом загальносоюзних процесів десталінізації, коли почалися політичні і соціокультурні зміни, що зумовили припинення кампанії проти націоналізму, певне уповільнення процесу русифікації, збільшення ролі українського чинника в різних сферах суспільного життя й увійшли в історію як період хрущовської «відлиги», ревізії політики сталінізму.

Дисидентський рух в Україні виник у середині 1950-х рр. і ставив за мету вільний розвиток української культури і мови, забезпечення громадянських прав і був проявом національно-визвольного руху. Більшість диси-

дентів не виступали проти радянської влади і прагнули мирних форм діяльності, були учасниками руху за дотримання прав і свобод людини й громадянина.

За період свого існування в радянській системі дисидентський рух пройшов три етапи. Перший – середина 1950-х – 1968 р. – зародження дисидентства, його ідеологічне та організаційне оформлення, основним проявом якого стали протести, поширення «тамвидаву» і «самвидаву», звернення до керівництва країни щодо національної проблеми, русифікації, репресій та демократизації. Утворюються легальні чи нелегальні групи дисидентів: Українська робітничо-селянська спілка на чолі з Л. Лук'яненком (Львівщина, 1959 р.) – вимагала виходу України із СРСР згідно з Конституцією; Український національний комітет (Львівщина, 1962 р.); Український національний фронт під керівництвом З. Кравцівського та Дм. Квецького (на західноукраїнських землях 1964–1967 рр.). В Україні проходили противладні студентські мітинги, в самвидаві поширювалися твори опозиційного характеру (зокрема, «Інтернаціоналізм чи русифікація» І. Дзюби). Найвидагітіших дисидентів у 1965 р. арештували.

Другий етап дисидентського руху – 1968 – 1976 рр. – піднесення дисидентського руху і тимчасовий його вихід із підпілля, що зумовлено інтервенцією радянських військ у Чехословаччину

в 1968 р.; виданням протягом 1970–1974 рр. у Львові самвидавчого журналу «Український вісник» (за ред. В. Чорновола); підписанням Радянським Союзом 1975 р. Гельсінського Акту, який передбачав гарантію громадянських прав і свобод у країнах-учасницях наради з безпеки та співробітництва в Європі. Почалося утворення Гельсінських груп, що поклато основу правозахисному дисидентству. Українська Гельсінська Група (УГГ) виникла в листопаді 1976 р. в Києві на чолі з письменником М. Руденком, до неї ввійшло 37 осіб, представників різних національностей (Н. Деркач, Л. Лук'яненко, В. Стус, Н. Світлична, ін.). Це була перша легальна дисидентська організація, що тісно співробітничала з подібними групами Росії, Прибалтики, Закавказзя, зарубіжними правозахисними організаціями. У її статуті зазначалося, що її члени вимагатимуть від влади виконання закону і забезпечення прав людини, справжньої демократії. Члени групи вважали, що Україна має перейти до незалежності мирним шляхом, відповідно до Конституції СРСР, вийшовши із Союзу завдяки вільним виборам. Майже всіх активістів УГГ арештували і засудили до 10–15 р. таборів. Кільком, зокрема, М. Руденку, Н. Світличній, дали змогу виїхати за кордон.

Крім правозахисного, в УРСР мало місце релігійне і «націо-

нально зорієнтоване» дисидентство. Релігійні дисиденти відстоювали утвердження в республіці не декларованої, а справжньої свободи совісті, частина з них намагалися відновити греко-католицьку і автокефальну православну церкви, домагалися припинення переслідувань представників протестантизму. Було створено Комітет захисту Української греко-католицької церкви. Дисиденти активно виступали проти русифікації, ущемлення української культури та імперської політики Москви. Згодом лави дисидентів почала поповнювати політизована, радикально налаштована молодь різних соціально-професійних груп, що зумовило посилення політизації дисидентського руху.

Третій етап дисидентства – середина 1980-х рр. – початок перебудови – активізується дисидентський рух, створюються умови для національно-державного відродження. Часто в умовах радянського терору проявом дисидентства було відстоювання елементарних умов існування і права на людську гідність, про що свідчить відкритий лист до вищого керівництва СРСР від ув'язнених членів УГГ у вересні 1980 р., де йшлося про нестерпні умови перебування політв'язнів, розрахованих «на повільне психічне й фізичне убивство людей», і про злочинність самого інституту політв'язнених. Протягом 1988–1989 рр. в Україні

масово виникали неформальні організації, створювалися умови, коли дисидентський рух переходив у легальне правове поле. Так, на базі Української Гельсінської Групи виникла Українська Гельсінська спілка, було утворено антисталінське товариство «Меморіал», студентське об'єднання «Громада» та ін. (*Світлична В.В. Історія України: Навч. посіб. – К.: Каравела; Львів: Новий Світ–2000, 2002. – С. 219, 224–225, 228, 235*).

Незважаючи на відносно малочисельність, дисиденти зробили свій внесок у розхитування радянської тоталітарної системи, розвінчання міфу про її гуманну сутність. А українське дисидентство, як явище та форма громадянської позиції, по-суті, стало з'єднуючою ланкою між національно-визвольними процесами 1917–1920-х рр. і періодом розбудови незалежної Української держави 1990-х рр. Існування дисидентів засвідчує невмирущість української національної ідеї, вільнолюбні прагнення нашого народу, котрі в умовах суцільного диктату і нівелювання людської індивідуальності ставали зразком громадянської мужності, національної свідомості і прагнення до свободи.

О. Таранон

Дідух (Сніп-Дідух, Дідух-рай Дід, Коляда) – символ урожаю, добробуту, багатства; безсмертного предка, зачинателя роду;

духовного життя українців; духовних начал етнічної самосвідомості; оберега роду.

Дідухом називався житній чи пшеничний сніп із першого зажинку. У пишній вінок ув'язували кілька пучків, окремо обплетених соломинками. Дідуха квітчали стрічками, гілками ялини і ставили на покуті (*див. Покуть*). Дідух символізував першопредка народу на Новий рік. За даними В.В. Колесова, у давнину слово «старий» означало, як не дивно, сильну, міцну людину. «Старий» – це старший у роді, який у разі потреби ставав першим. Слово «діди» асоціювалося із «непізнаваною далекою давниною» (*Колесов В.В. Мир чоловіка в слові Древней Руси. – Л., 1986. – С. 89–90*). Отже, Дідух – це прапрадід, але «символ не самого одинокого попередника роду, але батька первісної рідні» (Сосенко К). Причому його вважали невмирущим, вічно живим, найпершим предком українців. Дідуха розглядали як «боготвореного предка роду», «культурного лицаря», «міфологічну постать».

Емблемою, символом Дідуха були місяць, сонце.

«Сніп-Дідух («Рай»), – пише С. Килимник, – це місце перебування духів дідів-прадідів, опікунів чи «покровителів» свого дому. Український народ у ті далекі часи вірив, що всі душі (душі) померлих – це святі душі, вони є благодійниками роду та родини; улітку вони перебувають

на нивах та серед скоту; сприяють урожаю, охороняють його від бурі, від граду та засухи... Отож, коли вижати ниву, то духи-люди вселяються в останній почесний «сніп-Дідух» або «Рай» і переселяються до господаря в клуню...» (*Килимник С. Український рік у народних звичаях та в історичному освітленні. – К., 1994. – С. 23–24.*)

Отже, Дідух символізував новорічний урожай, багатство, долю людини.

Не випадково Дідух стояв на найпочеснішому місці.

Я. Потапенко

Діжа – символ Місяця; родини; родинного оберегу; достатку та благополуччя селянської родини; української хати.

Діжа – це посудина, у якій замішували хліб. У кожній сільській хаті існував непорушний звичай: як тільки родина заселяла нове житло, у ньому обов'язково мали бути піч, стіл і пікна діжа. Народне прислів'я стверджує: «Без столу, печі і діжі немає тепла і їжі». Пікну діжу першою заносили до хати і ніколи вже не виносили. Вона вважалася святістю й недоторканістю, бо народжувала найсокровенніше – хліб. Переїжджаючи, вирушаючи в далекі краї, обов'язково брали із собою й пікну діжу. Діжа завжди стояла в глухому кутку. У ній місили тісто, у печі пекли паляниці, а на столі лежали буханці – це ті три кутки в хаті, які тримала господиня.

Великим гріхом вважалося робити наругу над пікною діжею. На того, хто глумиться, нападе пропасниця. Діжу ніколи не позичали і не брали на тимчасове користування в сусідів. На дні завжди залишали шматок кислого тіста.

Згідно з традицією пікна діжа символізувала родинний оберіг – її не годилося використовувати для будь-яких інших цілей, окрім прямого призначення. Наруга над пікною діжею прирівнювалася в давнину до образи роду. «Тільки в одному випадку, коли розплітали молоду на весіллі, наречену садовили на діжу; у цьому обряді був глибокий зміст: молода господиня мала забезпечувати майбутню родину печеним хлібом. Без діжі хата стає сиротою. Ніхто з людей не наважувався знехтувати родинним символом» (*Скуратівський В. Березиня. – К., 1987. – С. 134–136.*)

Діжа своєю круглою формою, а також круглим обручем довкола є символом місяця. Так стверджує К. Сосенко.

У давні часи діжа була постійним атрибутом хатнього начиння, одним із символів власне української хати.

Розрізняють діжу (бочечку з парним числом клепок) і діж (із непарним). Ось що писав із цього приводу Б. Грінченко: «Купуючи діжку, лічать тростки, кажучи на першу «діж», на другу «діжа», на третю знову «діж» і так усє

перебирають. Як на останню прийдеться сказати «діжа», то купують, бо хліб добрий буде, а як «діж» то не купують».

Існують також й інші назви: діжниця – невеличка діжа; діжчина – поганенька діжа, а також зменшувальна форма – діжка, діжечка.

Діжа була символом достатку та благополуччя селянської родини, її шанували і доглядали з любов'ю й дбайливістю. Коли вона «втомлювалася», її «правили», шкребли спеціальним ножем, освяченим на Великдень, потім мили водою, натирали цибулею та сіллю. «Правили діжу перед повним Місяцем, бо, за віруваннями, тоді вона буде завжди наповненою (Потапенко О. І., Кузьменко В. І. Шкільний словник з українознавства. – С. 77–78).

Л. Кожуховська

Дніпро (Славу́та, Славу́тич) – символ України; долі народу; величі, нездоланності, слави; козацької волі, звитяги; священної ріки українців; унікальності, неповторності.

Дніпро – найбільша і найславетніша ріка України. Як відомо, у давнину ріки (*див. Ріка*) обожнювалися всіма народами світу.

Славу́та, на думку П. Трощина, був богом головної річки давніх слов'ян, сином богині Слави, що символізувала військову перемогу. Я. Головацький пов'язував назву Дніпро з іншою богинею наших предків – Даною. На думку

О. Знойка, назва Дніпра походить від двох слів: **Дань** (Дані – Діві) і «присно», що означає «завжди», «повсякчасно»). Стародавня назва священної ріки наших пращурів збережена в церковнослов'янській формі «Приснодіва». Саме у водах Дніпра приймали обряд хрещення кияни в 988 році.

У середні віки Дніпро був заповітною рікою запорожців. За свідченням Д. Яворницького, «у козацьких думках він (Дніпро) називається «Дніпром-Славутою», у піснях – «Дніпром-братом», лоцманською мовою – «Козацьким шляхом». Саме по воді славні запорожці часто здійснювали свої походи, визволяючи з турецької неволі єдиновірних братів.

Безмежно любив Дніпро геніальний Кобзар і не випадково заповідав поховати себе на Канівських схилах.

У роки Великої Вітчизняної війни саме героїчна битва за Дніпро стала переможною віхою у визволенні України від фашистських загарбників.

Воістину Дніпро – це наша слава, наша доля, наша Україна. У нас, як писав Т.Г. Шевченко, «немає другого Дніпра».

О. Потапенко

ДНК – символ головної молекули життя; матриці, за якою Творець створив усіх живих істот; керуючого центру; програми життя людини; банка інформації, необхідної для

еволюції людського виду, його зцілення; засобу збереження і передачі майбутнім поколінням спадкової інформації; субстанції, гени якої здатні мутувати, регенеруватися, знищувати самі себе: джерела інформації про стан здоров'я людини, психіку, емоції, уподобання, шкідливі звички; субстанції, занесеної на Землю з Космосу; символ єдиного центру виникнення людини; генетичної близькості, братства всіх людей світу; символ єдності речовини та польової енергії Духу; субстанції, яка може включити механізм самозцілення людини під впливом позитивних емоцій; швидкодійного суперпотужного комп'ютера, якому немає аналогів на планеті; своєрідного молодильного яблука, яке може повернути час у зворотному напрямі (від старості – до молодості); всеєдності і водночас унікальності людини.

З точки зору генетики, ДНК – це дезоксирибонуклеїнова кислота, високополімерна природна сполука, які міститься в ядрах клітин, які разом із білками утворюють речовину хромосом. Молекула ДНК складається із двох закручених одна навколо одної ниток – спіралей. ДНК всього органічного світу утворена поєднанням чотирьох видів нуклеотидів та 20 видів амінокислот. Г.М. Науменко у книзі «Явное о тайном» (М., 2008. – С. 90–91) пише: «ДНК людини можна уявити у вигляді гігантської (хоча й мікроскопічної) книги. Це

наша особиста Книга Життя... У генетичному коді міститься інформація про походження людства, він – відображення усіх змін, які відбувалися з людьми на протязі тисячоліть... Система запису генетичного коду забезпечує відтворення. Код передається від клітини до клітини, і він універсальний для всього суцього на Землі... Донедавна, здавалося, що в цій системі все існує чітко і непохитно. Проте вченими було зроблено дуже важливе відкриття: код ДНК не постійний! Людські гени можуть змінюватися під впливом зовнішніх факторів. Учені, вивчаючи вплив вірувань та емоцій людини на її здоров'я та стан ДНК, зробили висновок, що гени визначають не лише фізичні ознаки, які ми успадковуємо від батьків. Інакше кажучи, разом із кольором волосся та формою носа нам також передається й певна емоційна традиція. Дослідження показують, що ДНК – це закладена в нас Божественна матриця – містить всю інформацію, необхідну для зцілення кожної людини і людської раси в цілому. Вони науково підтверджують, що ми справді Божественні Істоти із первородно властивою нам здатністю до самозцілення». Далі Г. Науменко описує явище **гормезиса**: «Він показав, що мінімальне підвищення фону гамма-випромінення для рослинних, тваринних та інших біологічних об'єктів, якщо ці об'єкти нежиттєдіяльні, приміром, насіння

не сходить, то вони несподівано відновлюють утрачену активність, починають сходити. Більше того, зміна, розгортання генетичного коду може бути спрямоване у зворотний бік!

Тобто генетичний код може розгортатися від більш старого за часом віку до молодшого! Фантастика? Аж ніяк! У книзі С. Минакова «Таємничі та паранормальні явища» (*Харків, 2011. – С. 110–111*) розповідається про феномен японки Сей Сенагон, який шокував учених.

75-річна японка Сей Сенагон стала катастрофічно молодіти. Спочатку у неї зникла сивина, потім під протезом стали рости зуби, зникли зморшки. Ще через рік відновився жіночий цикл.

Жінка розвелася зі своїм старим чоловіком і вийшла заміж за сорокарічного клерка. Дружини багатіїв пропонували за шалені гроші відкрити їм секрет молодості. Далі С. Минаков пише: «Нарешті феноменом Сенагон зацікавилися вчені й запросили її обстежитися в Інституті геронтології.

Аналізи та генетичне тестування показали: все, що відбувається із Сей, цілком природний процес, властивий людському організму. Геронтологи виявили у Сей ген, який сприяє утворенню клітин, що здатні знищувати старіючі та померлі клітини. Це «ген молодості», тільки він «з'їхав з глузду» і став знищувати не здорові, а хворі клітини. Тому

старіння – цілком протиприродне для людського організму, у середині якого відпочатково закладається ціла система та програма захисту від смерті, що наближається. Дослідники сьогодні ставлять завдання вивести «дрімаючі» резерви зі стану спокою та примусити їх активно функціонувати». Автор не зробив жодних висновків. А вони – вражаючі!

По-перше, цей феномен пояснює, на перший погляд, фантастичну тривалість життя. Біблійних персонажів (700–900 років). По-друге, згадайте казки про молодильні яблука! Цей факт підтверджує реальність учення святих отців, що в царстві Небесному воскреслі, хворі будуть молодими!

Та повернемося до молекул ДНК. У книзі Віталія та Тетяни Тихоплавів «Крайон. Откровения: что мы знаем о Вселенной» (*М., 2011. – С. 271–273*) сказано «Виявилось, що всі функції генетичного управління організмами локалізовані приблизно в 1% так званої кодуючої ДНК хромосом і що передача генетичної інформації проходить виключно по шляху ДНК–РНК–білок. Цей кодуючий процент утворений генами білків, причому гени білків людини, мухи, черв'яка, рослин та інших організмів майже не відрізняються один від одного. І виникло здивування: гени майже не відрізняються, а генетичні відмінності при цьому величезні. Наприклад, мухи та людина. Але

найзагадковішим виявилось те, що інші 99% генетичного апарату нічого не кодують і ніби не потрібні. Спочатку вчені назвали їх «сміттєвими», тобто непотрібними.

«Заспокоївшись і зрозумівши абсурдність такої думки, учені розпочали пошук відповіді на запитання: навіщо Творцеві знадобилося це «сміття»? Можливо, ці 99% ДНК, які не беруть жодної участі у синтезі білків, якось пов'язані з польовою структурою, яку ще на початку ХХ століття виявили Гурвич, Любищев, Беклемишев?...

Багаторічні дослідження довели, що гени можуть існувати у формі електромагнітних полів, які утворюються навколо хромосом та мають голографічну структуру. Ці поля і є хвильові гени, що продукуються 99% генетичного апарату. Це і є те саме магнітне поле людини (за Крайоном), у якому закладені ряди команд, що регулюють наше життя, уключно з програмами зцілення та омолодження.

У рамках моделі російських учених Гараєва–Березіна–Васильєва ці 99% ДНК, які раніше вважали «сміттям», складають ту частину хромосом, яка є головною «інтелектуальною» структурою усіх клітин організму, включно із головним мозком. Ця хвильова компонента, яку вчені назвали супергенотиніум, є стратегічною частиною геному, що забезпечує розвиток та життя людини, тварин і рослин.

Саме вона репрезентує собою Божественну матрицю всередині нас! Чи ту саму духовну ДНК... Вся інформація про минуле, теперішнє і майбутнє організму міститься у згорнутому вигляді у кожній точці хвильового геному. Молекули ДНК обмінюються цією інформацією за допомогою електромагнітних хвиль, у тому числі акустичних і світлових». Учені з'ясували також, що кожна клітина нашого організму «співає», має свій ритм. Автори (*там само*, С. 279–282) описують результати дослідів американських генетиків. Вони з'ясували, що «живі клітини обмінюються інформацією без використання енергії; на такий обмін не впливає ні час, ні відстань»!

«Найголовніший висновок, який з'являється у результаті цих експериментів, твердить: люди, які здатні відчувати глибоку любов, здатні змінити форму своєї ДНК. А це означає, що молекула ДНК, змінившись під дією почуттів, може зцілювати і фізичне тіло»? Автори, на жаль, не зіставили ці наукові висновки зі словами Спасителя. Але ж вони фактично підтверджують Святе Письмо!

Ісус Христос постійно закликає: «Нову заповідь Я вам даю: любіть один одного! Як Я вас полюбив, так любіть один одного і ви!» (Ів. 13:34). Або: «А я вам кажу: «Любіть ворогів своїх, благословляйте тих, хто вас проклинає, творіть добро тим, хто

ненавидить вас, і моліться за тих, хто вас переслідує» (*Мтв. 5:44*).

Тобто у Святому Письмі, у словах Христа ще дві тисячі тому була закодована глибинна мудрість: своїми добрими думками, почуттями, словами ви можете зцілитися, змінити на краще долю, життя в цілому!! Тобто, любов – це не обов'язок, а наше внутрішнє призначення як вінця Творіння!

І далі (*там само, с. 282*) учені пишуть: «Можна змінювати генетичний код своїми намірами, почуттями, думками... Слід бути обережним зі своїми негативними емоціями». Академік П. Гаряев довів, що на ДНК дуже негативно впливають прокльони, матірня лайка! Більше того, учені з'ясували, що хвильові характеристики ДНК на 30% співпадають із людським мовленням! Але ж це знову збігається із біблійним ученням: «На початку було Слово...» та застереженням, що за кожне сказане слово людина відповідатиме перед Творцем!

У книзі «Енциклопедія удивительных фактов» (*М., 2011. – С. 88*) сказано: «За оцінками фахівців, до складу молекули ДНК, яка бере участь у найпростішому кодуванні білків, повинні входити 600 нуклеотидів у певній послідовності. Вірогідність того, що така ДНК утворилася випадково, дорівнює «0».

Автори наводять дивовижні відкриття, зроблені у 2010 р. після генетичного аналізу скам'я-

нілого пальця гомініда, знайденого на Алтаї. З'ясувалося після комп'ютерного аналізу ДНК, що «спільні предки людей та шимпанзе існували 6 млн. років тому! А спільні предки людини, неандертальця та алтайського гомініда приблизно в період від 780 тис. років до 1млн. 313 тис. років! Але ж такі неймовірні часові дати вказані в міфологіях багатьох народів світу, які довго просто висміювалися!

Далі автори (*там само, с. 187*) описують двадцятирічний експеримент американських генетиків із вирощування «надлюдей», «геніїв». Із 200 дітей, які були зачаті штучним заплідненням від нобелівських лауреатів, лише один виявив деякі здібності. Отже, не все вирішує спадковість! Потрібна «іскра Божя», дар і наполеглива праця!

Більше того, вчені з'ясували, що саме люди, а не гени ДНК винні у появі атеросклерозу, діабету, ожиріння, серцевних хвороб. Харчова розпуста, відсутність фізичних навантажень, стреси, ненависть – ось причини цих типових людських хвороб. Людино, зціли себе сама!

Учені з'ясували, що формування та розвиток мов обумовлений не біологією, а культурою, навчанням!

Заява двадцяти американських груп учених у 2003 р. про те, що їм удалося розкодувати ДНК людини, виявилася передчасною. Генетики визначили лише

«літери» (3,1 млрд.). А «речення», «тексти» ДНК чекають свого дешифрування.

Цікаві дані щодо перспектив ДНК – комп'ютерів наведені у книзі Мічіо Кайку «Візі: як наука змінить XXI сторіччя» (Львів, 2004. – С. 157): «Молекули ДНК – ідеальний матеріал для молекулярного комп'ютера. Ефективні і компактні, вони становлять лише 0,3 відсотка об'єму ядра клітини. ДНК містить у сто трильйонів разів більше інформації, ніж зберігається у пам'яті найпотужніших комп'ютерів».

Автор указує на те, що вчені створюють ДНК-чіпи, які дають змогу лише за кілька годин діагностувати у людини всі її захворювання». І далі (с. 225) Мічіо Кайку зазначає, що аналіз ДНК вже допомагає викривати небезпечних злочинців: «Маючи персональну ДНК-послідовність генів людини, можна визначити її важливі властивості – групу крові, колір очей та волосся, стать, загальну форму тіла, стан здоров'я...».

Уже створено сотні генномодифікованих рослин, що вважалося порятунком людства від голоду. Проте останні дослідження французьких незалежних експертів довели жахливе: пацюки, яких годували генномодифікованою їжею, практично всі захворіли на рак. Учені вірять, що в майбутньому маніпуляції із ДНК дозволять побороти всі хвороби, значно продовжити вік життя людей, створити біокомп'ютери тощо.

О. Потапенко

Добро і Зло – символ Бога–Сатани; Правди і Кривди: світла–темряви, космосу–хаосу та ін.

У міфологічній моделі світу це одне із найголовніших протиставлень, що співвідносяться зі світлом і темрявою, небом і підземним світом, життям і смертю, правдою і кривдою, богами і злими духами. Добро і зло втілювалися різними богами-упорядниками Космосу і демонами, чудиськами – утіленням хаосу.

Напр., у грецькій міфології відомі Харіти – богині добра, радості, вічної юності (Аглая – «сяюча», Єфросинія – «благомисляча», Талія – «квітуча»). Заратуштра – пророк давньоіранської релігії проповідував активну роль людини в боротьбі між добром і злом. Відома його тріада – добрі думки, добрі слова, добрі справи. Староіндійське вчення про карму (вчинок) наголошувало: «людина стає доброю від добрих вчинків, злою – від злих». За віруваннями давніх китайців, той, хто творив у житті добро, після смерті народжувався знову і ставав князем, полководцем, ученим, купцем, ремісником.

За християнськими догмами, Добро – це Бог, Ісус Христос, Зло – Сатана, Антихрист, демони, земні гріхи (лінощі, любовствання, сребролюбство, блуд, пияцтво, деревогодництво та ін.). За Біблією, протиставлення Добра і Зла повинне закінчитися рішучою битвою, коли сили Добра очолить Месія.

Православ'я вчить, що початком, джерелом зла є князь царства тьми. «Зло не знищує зла. Але якщо хтось робить тобі зло, тому ти роби добро, щоб добрим ділом знищити злобу. Якщо хто-небудь стане тобі плести інтриги і робить зло, будь вищий за ці стріли, тому що не переносити зло, а робити зло – ось що справді значить страждати від зла» (*Настольная книга священнослужителя*. – М., 1983. – Т. I. – С. 104). Водночас святителю Василю Великому належать і такі мудрі слова: «Тому не дошукуйся зла іззовні, не уявляй собі, що є якась первородна зла природа, але кожен та визнає себе самою винуватцем власного злого пориву» (*там само*. – С. 102).

В. Колесов з'ясував: у Давній Русі слово «добрий» мало значення «міцний», «сильний». Пізніше «доброта» означало «краса», а «добро» – «багатство», «домашній скарб». Етимологічний словник української мови підкреслює генетичну спорідненість форм «добрий», «добро» із словами «хоробрий», «міцний», «корисний», «граціозний». Слова «злий», «зло» споріднені з лексемами, що означають «грубий», «кривда», «несправедливість», «брехня», «фальш».

Українці пов'язували поняття Добра і Зла із такими категоріями, як людина, рід, Бог, розум, доля, душа та ін. У колядках, побажаннях, примовках люди зичили один одному саме

добра. Коли зустрічалися, казали: «Доброго здоров'я», «Добрий вечір», «Дай, Боже, час добрий!». Коли були у гостях, то, прощаючись, зичили добра: «На добро!», «У добрий час!» Існував звичай платити добром за добро, і хто його порушував, піддався загальному осудові. У народних казках ті герої, що чинять саме добрі справи, одержують винагороду, досягають бажаного. Так високо оцінювали люди Добро! У XVIII–XIX ст. «добротою» називали порядність нареченої, яка зберегла цнотливість до одруження. Одним з найстрашніших прокльонів був вислів «Бодай тобі добра не було!» Лагідну людину називали не інакше, як «добродій», це слово стало в українців формою шанобливого звертання. Про давність і важливість цих категорій свідчить те, що в сучасній українській літературній мові налічується лише з коренем «добр» понад 50 слів (доброчесний, добродійний, добропорядний тощо). І нині ми, прощаючись увечері, кажемо: «На добраніч!» Усна народна творчість розглядає Добро і Зло як антиподи, віддаючи беззастережну перевагу першому. Напр.: «Добре роби, добре й буде», «Хто людям добра бажає, той і собі має», «Добре діло роби сміло», «До доброї криниці стежка утоптана», «Добрий чоловік – надійніше кам'яного мосту», «Від добра добра не шукають», «Все добре переймай, а

зла уникай!», «З добрим поживеш – добре й переймеш, з лихим зійдешся – і свого добра позбудешся» (*Потапенко О.І., Кузьменко В.І. Шкільний словник з українознавства. – К., 1995. – С. 79–80*).

О. Потапенко

Довженко Олександр Петрович (1894–1956) – кінорежисер, письменник і художник, символ українського та світового кіномистецтва.

Геній Олександра Довженка розквітнув у період національно-культурного відродження 1917–1920-х рр., коли, розбурханий революційною романтикою, розгорнувся колосальний процес творення національної української культури, її прочитання через призму світової культурної спадщини, коли лунали заклики долучитися до психологічної Європи і європейські цінності покласти в основу творення нового модерного українського мистецтва.

Народився Олександр Довженко на Чернігівщині в багатодітній селянській родині, з дитинства увібравши в себе незбагненну красу і велич української природи. Важке селянське життя, особисті сімейні трагедії та соціальні драми народу закарбувалися у вразливому серці генія і вилилися в творчості поєднанням мотивів трагедії і краси, прагнення піднести, возвеличити просту людину, увіковічнити свій

народ. Професійний шлях молодого Довженка такий же бурхливий, як і революційна доба – навчання в Глухівському учительському інституті, комерційному інституті та Українській Академії мистецтв у Києві, приватному художньому училищі в Берліні. Шукаючи свій життєвий шлях, деякий час працював вчителем, служив у армії С. Петлюри, боровся в підпіллі проти білополяків, обіймав посади секретаря губнаросвіти в Києві, завідувача відділу мистецтва й комісара театру ім. Шевченка, секретаря консульського відділу представництва УСРР у Варшаві і Берліні, художника-ілюстратора газети «Вісті» в Харкові. Одночасно активно долучався до творчого життя, брав участь у літературних організаціях «Гарт», «ВАПЛІТЕ». Весь цей життєвий досвід ліг в основу реалістичних довженківських кінокартин, де кожен сюжет виписаний, вистражданий життям.

У 1926 р., підсумувавши прожите і зроблене, О. Довженко різко змінює свою майбутню долю – переїздить до Одеси і влаштовується на місцеву кінофабрику. Перші його картини мали комедійний характер. Комедійною стрічкою «Вася-реформатор» було започатковано дитячий радянський кінематограф. Вже своїми першими творами режисер-початківець зарекомендував себе в мистецьких колах. 1928 рік

можна вважати роком народження українського національного кіно, первістком якого стала Довженкова «Звенигора» (*Діячі науки і культури України: нариси життя та діяльності / За заг. ред. А.П. Коцура, В.П. Коцура, Н.В. Терес. – Київ-Чернівці, 2010. – С. 174–175*). Це був перший великий фільм українського кінематографа, головною рисою якого стала поезія української землі, її легенди, краса і енергетика. Стрічка була соціально-історичною, гостросучасною і вперше – національною. Пронизана символами і народнопоетичними образами, вона виявила особливе світовідчуття О. Довженка – виражати національні традиції в контексті загальнолюдської культури і конкретного соціально-історичного досвіду. Специфіка довженківського таланту полягає в тому, що з культури наскрізь сільської вийшов художник, нащадок козаків, хліборобів, і став у авангарді світового урбаністичного мистецтва кіно. У своїх творах режисер різко відійшов від усталених традицій оспівування української природи і пішов шляхом пошуку нових зображальних можливостей, нового образно-пластичного сприйняття середовища. У творах Довженка багато народних пісень. Такі делікатні світоглядні основи буття, як етнографічний обряд, фольклорна традиція, що базувалися на селянській неспішності,

грунтовності й розважливості в усьому, майстер виражає суто урбаністичними засобами кіномистецтва, з його динамікою і експресією. Режисер поєднує ідеї революції з традиціями народної культури, будучи великим знавцем історії, вміє показати стояння на грані, стояння перед вибором, у якому й формується національний характер.

Ще одним джерелом нової кінокультури О. Довженка став гумор – традиційна риса світогляду українського народу. Аналізуючи творчу спадщину режисера, Р. Корогодський зазначав: «Довженко ніби переступив через цілу епоху і став основоположником нового розуміння національного, його внутрішньої суті...». Автор стверджує, що «поетика Довженка – це вияв національного художнього світосприйняття» (*Корогодський Р. Біля джерел нової кінокультури // Українська мова і література в школі. – 1990. – №10. – С. 63–67*).

Фільми «Звенигора» (1927 р.), «Арсенал» (1929 р.), «Земля» (1930 р.) та інші стали важливим етапом у розвитку національного кінематографічного мистецтва України, здобувши популярність не лише серед вітчизняного глядача, але й за кордоном. Вже в далекі 1920-ті рр. О. Довженка вважали «за творця (за «батька», як казали колись українофіли) української кінематографії», чия творчість дала виразні ознаки українського кіностилю.

Аналізуючи цей стиль представник культурного авангарду того часу Б. Антоненко-Давидович зазначав, що епос, яким починається «Звенигора» виразно український, «від козацької думи, від народної пісні», що походить від думи, а не від билини. І дівчата, і «вінки над водою, і вічна туга по неосвяженому, і бентежна українська душа, що шукає закопаної у стародавніх могилах своєї правди – це все українське». А з приводу Довженкового «Арсеналу» підкреслював, що лірика і динаміка фільму, і «кінець-кінцем гумор у титрах і ситуаціях – це все українське, притаманне тільки Довженкові, що його не зробить ні вуфкінський Чардинін, ні совкнівський Пудовкін чи Айзенштейн» (*Антоненко-Давидович Б. «Дым отечества» // Життя й революція. – 1929. – № 9. – С. 161*).

Тоталітарний диктат радянської державної машини не дав змоги Довженку сповна реалізувати свої режисерські здібності, однак, сила таланту, що потужно пробилася у відзнятих кінострічках, не лише дала можливість митцеві заявити про себе, але поставила його серед фундаторів українського та світового кіномистецтва. У кінці 1920-х рр. європейська преса не без здивування писала про несподіване для Європи відкриття «нової кінодержави – України». У 1932 р. М. Бажан зазначав: «...Довженків «Арсенал» вивів українське радянське кіно

на світову арену, примусив і по буржуазних країнах визнати високий художній рівень розвитку кіномистецтва Радянської України». А кінофільм «Земля» у 1958 р. на Всесвітній виставці у Брюсселі був визнаний одним з кращих творів усіх часів і народів. Німе кіно, завдяки взаємодії з іншими видами мистецтва та пошукам своїх специфічних засобів, протягом порівняно невеликого відрізка часу встигло виробити специфічну мову, художньо-образну систему, зрозумілу всім народам і націям. Перший український звуковий фільм «Іван» (1932 р.) у 1934 р. на міжнародному кіноогляді у Венеції одержав премію. Мирослав Семчишин писав, що «найвищі мистецькі досягнення український фільм здобув у творчості О. Довженка» (*Таранон О.А. Художня інтелігенція в українізації 1923–1933 рр.: творчі пошуки і здобутки // Наукові записки з української історії. – 1999. – Вип. VII. – С. 45*).

З 1929 по 1933 рр. О.П. Довженко працював на кінофабриці в Києві, організувавши там режисерську майстерню. А вже 1934 р. митець змушений був втікати до Москви, рятуючись від репресій. Ця трагедія, як і відірваність на довгі роки від рідної землі, котра для Довженка була джерелом натхнення, підірвали творчі сили режисера, котрий зізнавався, що міг би зробити значно більше для своєї Батьківщини, свого народу. Під час Великої

Вітчизняної війни він створює патріотичні оповідання, статті, нариси. Свій біль за народ, возвеличення його подвигу, гнів до ворога відтворено в кіноповісті «Україна в огні» (1943), розгромлену згодом Й. Сталінім. І в своїх творах военного періоду і по її закінченню, О. Довженко залишався вірним собі, виводячи на екран звичайну людину, творця дійсно прекрасного. Навіть через куці форми соціалістичного реалізму геній О. Довженка зумів донести національну специфіку українського кіно, на якому було виховане ціле покоління наступних радянських кіномитців.

Помер Олександр Довженко 1956 р. в Москві за кілька днів до початку зйомок кінофільму «Поема про море». Доля Довженка символічно відображає долю всього українського ренесансного покоління і української кінокультури, зокрема. Зовні вшанований і визнаний радянською владою, з усіма можливими орденами і медалями, насправді – творчо понівечений і зламаний, звинувачений у націоналізмі, відірваний від рідної землі, без права повернутися додому в Україну, він до кінця своїх днів залишався вірним сином українського народу, оспівуючи його велич і духовну міць. Редактор журналу «Французька кінематографія» Шарль Форд зазначив: «Довженко, уродженець чарівної закутини української землі, промчав метеором на орбіі

нашого безраднісного сторіччя» (Лавріненко Ю Олександр Довженко // *Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст.* – К.: Рось, 1994. – Кн. 2. – С. 46). Саме цей метеор і окреслив майбутні перспективи світової кінокультури. Геній О. Довженка і сьогодні репрезентує українське кіномистецтво в його найкращих формах.

О. Таранон

Доля – символ Вищої Сили, Бога; щастя; талану; водночас – лиха, горя, біди, нужди, злиднів; неминучості, невідворотності.

Доля в міфології різних народів є символом Найвищої та незбагненої Сили, що впливає на людину протягом усього її життя.

У давніх греків Доля персоніфікується в образі трьох богинь людської Долі, дочок Зевса та Феміди, богині правосуддя. Загальне ім'я богинь було Мойри, що буквально значило – «частина», «доля». Вони володіли ниткою життя кожної людини: Клото пряде нитку, Лахесис веде нитку через усе життя людини, Атропа обриває життя, перев'язуючи нитку. Кожна з Мойр одночасно є характеристикою Долі: Клото – Прядильниця, Лахесис – Дарувальниця, Атропа – невідворотна. У римській міфології Мойрам відповідали Парки. Ніхто з людей не може уникнути своєї долі, навіть Боги не в змозі змінити визначеного людині жереба. Про це ж

говорить і Геродот: «Визначеного долею не може уникнути навіть бог» (*Геродот, 1,91*).

Український учений О. Потебня, вивчаючи поняття «доля» в слов'янських мовах, робить також висновок, що доля означає частину: «Слов. Богъ (основна форма bhagas) легко може бути виведеним з того ж значення, а саме ділити... Богъ може власне значити «частина», «доля», «щастя», а потім – «божество» (*Потебня А. Слово и миф. – С. 472*). В українському фольклорі це означення (доля-частина) дуже відчутне: «Роди, Боже, на всякого долю!».

Синонімами долі в О. Потебні є поняття: «щастя», «притча», «лихо», «біда», «горе». Саме ці назви вже свідчать про те, що доля може бути або сприятливою (щасливою) для людини, або ворожою (нещасливою) для неї. Проте в усній народній творчості Доля частіше пов'язується з поняттям нещастя. Квінтесенцією народних уявлень про долю є славетні рядки Т.Г. Шевченка:

*У всякого своя доля
І свій шлях широкий.*

(«Сон»).

У вірші «Доля» поет персоніфікує Долю в образі сестри: «Ходімо ж, доленько моя! Мій друже вбогий, нелукавий!»

Іноді долю в Україні називають таланом. У кожної людини свій талан. «У кожного Талан «невсипущий», працює, не покладаючи рук, не спить ні хвилини. У кого такий талан, тій людині добре: «Талан її пильнує,

а сама вона собі розкошує». Та як тільки Талан засне, тоді людині доводиться дуже важко: як вона не працює, а все нема користі» (*Булашев Г.О. Український народ у своїх легендах, поглядах та віруваннях. – К., 1992. – С. 192*).

Ю. Мільошин

Домовик – див. Демонології української символіка.

Досвітні вогні – див. Поezії символіка.

Дош – символ божественного благословення, плодючості, очищення; добра і щастя; оновлення, відродження; смутку, туги; розради.

За міфами найдавніших народів, дощ є символом оплодотворення Землі небесними божествами.

В Україні існувало в старовину повір'я, що дощ викликає Ілля Пророк, янголи, Бог. «Дуже поширеною, – пише Г. Булашев, – була думка, що дощ – це вода, яка насочується з морів, річок, озер, колодязів, ставків та інших водойм і вимивається в хмари райдугою».

У Біблії дощ (води Потопу) – це кара Господа за гріхи людей, це очищення Землі від різної скверни. В.І. Кононенко у книзі «Рідне слово» (*К., 2001. – С. 192*) зокрема вказує: «За давніми уявленнями, дощ здебільшого символізував добро, щастя. Нині слово-образ дощ частіше вживається на позначення

смутку, туги або внутрішнього спокою, примирення. Дощ навіює почуття жалю, глибокого розчарування, занепаду. Але дощ – це і вихід із кризи, розрада, подолання перепон:

*І ясним дощем полились
мої сльози.*

(Л. Українка).

Особливо люблять в Україні теплий літній дощ. Коли світило сонечко і водночас ішов дощ, його називали «курячим», «свинячим». Дітлахи радісно бігали по дощу, пускали в калюжах саморобні кораблики.

Коли землю виснажували посухи, у селах здійснювали хресні ходи, молебні біля криниць і ставків, щоб умилостивити Бога на рятівний дощ.

Історія засвідчила і таємничі загадкові кольорові дощі, дощі із... риб, жаб, монет та ін. Природу цих містичних явищ поки що не з'ясовано.

О. Потапенко

Дуб – символ Перуна, Сонця та ін. богів; дерева життя; гордості й міці, сили, довговічності, здоров'я; цілісності; дужого, гарного парубка; нерозважливості.

Дуб був священним деревом у давніх слов'ян, кельтів, латинян, греків, мордовців, присвячувався могутнім богам Юпітеру, Перуну, Сонцю, Зевсу та ін. Його вшанували ще праіндоевропейці як символ дерева життя, світової осі. У християнстві дуб (як і кедр) був символом гордості і пихатості. Під дубом став царем Авімелак;

Яків закопував чужих богів теж під цим деревом.

Емблема Христа – дуб, за деякими версіями, з нього ж був зроблений хрест-розп'яття.

Вінок (*див. Вінок*) із дубового листя символізував силу, міць, гідність. У Греції священний шлюб Зевса і Гери, бога і богині дуба, відзначався з великою помпезністю. У магічному дійстві жрець Зевса вмочував гілку дуба у священне джерело на горі Лікей, а греки молились і просили дощу. Зображення землі, яка просить у Зевса дощу, збереглося в афінському Акрополі. А в час посухи афіняни молилися богу: «Дощ, дай дощ, о улюблений Зевс, полям афінян і долинам». Зевс керував не тільки дощем, а й громом і блискавкою, тому греки обгороджували місце ударів блискавки, будували там вівтар, який ставав місцем жертвоприношень божеству.

У давній Італії всі дуби символізували Юпітера (двійника Зевса). Кельти Галії, друїди вважали священними дуб і омелу, на якому вона росла.

Слово «дуб» дуже давнє. Спочатку воно мало значення «будь-яке дерево», «дерево взагалі», тобто «ліс». Це слово передавало значення «чогось цілісного, що не роздроблюється на частини..., чуже, нескорене, якому, між іншим, «слід приносити жертву» (*Колесов В. Мир человека в слове Древней Руси. – Л., 1986. – С. 211*).

Тобто дуб символізував щось монолітне, безмежне, сильне.

Слов'яни-язичники вважали дубові гаї житлами богів, тому вшановували їх, категорично забороняли вирубувати. Дубам у жертву приносили биків, кабанів, півнів, хліб тощо. До речі, хліб, півень (*див. Хліб, Півень*) символізували Сонце. А отже, дуб був сакральним знаком не лише Перуна, а й Сонця. У капищах перед ідолами горів негасний вогонь, символіка якого переплітається із Сонцем.

Мовознавці підраховали, що лише в «Словнику російських народних говорів» міститься майже двісті слів, які утворені від кореня -дуб-.

Обожнення дуба, очевидно, зумовлене його довговічністю, надзвичайною міцністю деревини. Так, славнозвісний Хортицький дуб прожив майже 2 тисячі років! Зараз на Рівненщині росте 1300-літній патріарх-красень.

За стародавніми язичницькими легендами, у Вирії – сонмищі богів і душ – росло першодерево світу – прадуб з молодильними яблуками безсмертя (С. Плачинда).

В Україні дуб особливо цінувався за міцну деревину, з якої робили житло, мости, домашнє начиння.

Існував добрий звичай – на відзнаку народження хлопчика садити молоденький дубок.

На Зелену неділю колись на Київщині готували ігровий (сухий) дуб. Це була висока жердина

з колесом, уквітчана травами, стрічками. Люди виконували обрядові пісні, закликаючи весну, живильний дощ та ін.

У фольклорі образ дуба персоніфікує міцного, дужого, красивого парубка-козака («Парубочки, як дубочки»). На думку А. Голана, асоціативна пара «дуб-чоловік» зумовлена певною мірою формою жолудя, що нагадує фалос (дітородний орган).

О. Воропай описує обрядодію-гру «Горю – дуб», у якій один з учасників – дівчина, інший – хлопець. Причому він є отим «дубком-козаком», що горить від кохання до милої. Аналогічні символи переповнюють українські пісні:

*Ой у полі дуб зеленій,
Під тим дубом вишня,
А там козак конем грає,
Щоб дівчина вийшла.*

О. Потапенко

Дукач – символ обереговий, естетичний; сімейної ознаки; соціальної заможності, влади; жінки-українки.

Дукач (личман) – прикраса у вигляді великої медалеподібної монети з металевим бантом, прикрашеної камінцями. Займав центральне композиційне місце у всьому комплексі нагрудних прикрас. Дукачі становлять інтерес як пам'ятки народного мистецтва, що донесли до нас часом невластиві селянському побутові композиції та сюжети (*Українська минувшина. – К., 1993. – С. 131–132*).

У народній жартівливій пісні є такі слова:

*Хоч я руда та погана,
Так у мене батько багач,
Сірі воли на оборі,
А на шії в мене дукач.*

Слово «дукач» утворене від «дукат», а дукат – це старовинна монета, спочатку італійська (ducato), а потім і будь-яка, що її носили на шії серед намиста або просто на стрічці, приваривши для цього до монети вушко.

У повісті «Маруся» Г. Квітки-Основ'яненка знаходимо опис зовнішності головної героїні і зокрема читаємо: «...поверх такої-то шії на чорній бархатці, широкій, так що пальця, мабуть, у два, золотий еднус (дукач), і у кольці зверху калинець червоненький... та так і сяє».

Дукачами в XIX–XX ст. називали різні за матеріальною та художньою цінністю жіночі прикраси – від справжніх ювелірних творів мистецтва до фабричних штампованих бляшок. Через те в одних регіонах України дукач був святковою народною прикрасою, а в інших його носили кожного дня не тільки дорослі, а й діти. Дукачі найбільше були поширені на Лівобережжі, Чернігівщині, Полтавщині, Слобідській Україні. У деяких регіонах зберігся звичай носити по декілька монет, а на території Західної України жінки носили намисто, що складалося тільки з монет. Як прикрасу, використовували австрійські дукачи, російські рублі, гривні,

червінці, таляри, місцеві вироби з різноманітними обереговими і символічними зображеннями. Деякі дукачі передавалися із покоління в покоління. Зображення на них з часом стерлося, втратило естетичну і соціальну цінність. Але такий дукач набував ролі символу сімейного, родового, ставав реліквією, що об'єднувала людей від батька до сина, від матері до доньки.

У святковому комплексі одягу всі види намиста створювали неповторну художню й мистецьку гармонію, що була прекрасним символом жінки-українки, виражала її естетичні уподобання, смаки, рівень достатку (*Николаева Т.Н. Украинская народная одежда. – К., 1987. – С. 80*).

Л. Кожуховська

Духовність – багатогранне інтегроване поняття, яке охоплює ідеї, знання, ідеали, норми моралі та права, обряди, звичаї, релігійні вірування, музику, літературу, театр, образотворче мистецтво та ін.

На жаль, за тринадцять років олігархічно-кланового правління в Україні поглибилася духовна деградація, успадкована від комуністично-тоталітарного режиму. У статті «Криза влади чи криза людини» (*Українська мова і література в школі. – 2002. – №4. – С. 1*) наголошується: «Найтяжчою, найболочішою втраченою є духовне спустошення, що виявляється у зневірі у загаль-

нолюдські, релігійні цінності, а також у цінності національні, сімейні, особистісні... Внаслідок цього вічна дилема – бути чи мати – вирішується на користь того, щоб мати, нерідко будь-якою ціною, за рахунок втрати совісті, честі, людської гідності, порядності, навіть шляхом скоєння злочину».

Образно кажучи, ми проходили століттями випробування бідністю та неволею, а тепер – демократією та багатством. На жаль, нині пропагується формула: «Будь-якою ціною бути кращим (підприємливішим) за іншого (ближнього)». Насправді ж, духовні вчителі різних епох та народів учили: людині треба прагнути стати кращою за своє вчорашнє грішне «Я». Земний закон уперто диктує: «Ти мені, а я тобі». А небесна Мудрість учить: «Роби добро і не чекай за це винагороди!» У період зневіри, гонитви за тлінним золотим прахом, цинізму, гедонізму, убивчого практицизму варто згадати й віще: «Дух людини має бути іншим, ніж світ». Прийшов час покаятися усім: політикам, бізнесменам, ученим, священнослужителям.

Девізом третього тисячоліття має бути гасло «Від людини духовної, моральної». Гаслом духовності: «Бог–Україна–Європа». «Найкращий українець той, – пише В. Лизанчук, – хто сам іде дорогою до національного Храму духовності і веде нею інших, наполегливо, цілеспрямовано працює, вико-

нує Божі заповіді» (В. Лизанчук. *Завжди пам'ятай: ти українець*. – Львів, 2001. – С. 250).

Наша історія знає тисячі яскравих зразків справжньої духовності, жертвності вчених, письменників, громадських діячів, священнослужителів, простих громадян.

Одним із шляхів виходу людства із глобальної кризи вчені вважають формування духовного Розуму, одухотворення процесу пізнання, єдність науки, релігії, мистецтва.

Існують десятки підходів щодо визначення сутності цього важливого поняття.

«Найчастіше, – пише Л. Латішова, – духовність ототожнюють із прилученням людини до релігії чи культури у цілому. Іноді під духовністю розуміють лише високу моральність – гуманізм, слідування заповідям Христа – не вбий, не вкради...» (*Таємниці світобудови*. – Донецьк, 1998. – С. 291–292).

«Бути людиною духовною означає усвідомлення (знання) шляхів прилучення людини до Бога... Духовність, таким чином, передбачає знання самого механізму історичного богостановлення й оволодіння цим механізмом на практиці». Отже, наявність духовності в людині передбачає перш за все знання свого місця у ланцюгу космічної еволюції й усвідомлення програми відповідної діяльності, потаємний смисл якої – перетворення себе та інших людей у богів». «Бог став

людиною, щоб людина змогла стати Богом». Шлях духовного відродження, морального очищення довгий і важкий. І кожен, особливо педагог, повинен зробити свій внесок.

У книзі Л. Дмитрієвої «Таємнича доктрина» О. Блаватської в деяких поняттях та символах сказано: «Будем знати: духовність не можна набути розумом, інтелектуальними надбаннями. Вони нічого не варті, якщо не пройшли через серце і не втілилися в життя. Лише те, що проходить через серце, здатне очистити нашу душу і навчити розуміти істинний сенс заповідей Христа... Звичайно, це дуже не легка справа. Це найважча справа на Землі – очистити душу. Бо лише чистий душею може вважатися досконалим, тобто христоподібною людиною. Біблія говорить: «Чистота – це дихання Бога». Як можна досягнути чистоти?»

Тільки самозреченням устремлінням доторкнутися до світла власної вищої душі – власного Христа» (*Магітогорськ, 1994. – Ч. 3. – С. 116–117*).

Як же трактує поняття духовності Церква, богословська наука?

У «Катехізисі» (*К., 1991. – С. 380–386*) сказано: «Із поняттям духовності пов'язане:

- *по-перше*, уявлення про унікальність людини як носія розуму;
- *по-друге*, словом «духовність» виражається невичерпне багатство і краса внутрішнього світу людської особистості. У поширеному катехізисі православної

Церкви Христової наголошується: «Подібність людини до Бога в тому, що дух наш прагне до добра, правди, краси, досконалості, любові, правосуддя та інших подібних доброт. Ми отримали ці прекрасні якості від Самого Бога тоді, коли Він вдихнув нам від Себе нашу душу. І з того часу й дотепер душа наша шукає тих небесних красот і насолоджується, коли знаходить їх» (*К., 1992. – С. 23*);

– *по-третє*, і це найголовніше, духовність означає ступінь перетворення людини Божественною благодаттю.

Людина належить до двох світів: земного та небесного, матеріального та духовного. Саме в духовній природі людини відбивається образ Божий. А це є гарантією і реальною можливістю богоуподібнення людини. Богоуподібнення означає не що інше, як безперервний процес зростання духовності.

Церква вказує такі шляхи осягнення духовності: жити за заповідями Христа; робити добрі справи; молитися. У подвигіві молитви людина бачить Бога, переживає радість спілкування з Ним, очищається.

Молитва – це концентрація кращої частини самого себе і пропозиція її для союзу з вищими силами. Молитва, щоб бути справжньою істиною, повинна бути криком серця. Молитва – невимушений крик душі до свого Бога. Справжня молитва – це голос душі, яка готова до єднання з Богом.

Православна церква розглядає трискладову будову людини: тіло, душа, дух.

За канонами (*Закон Божий*. – К., 2003. – С. 71–72). «Душа дана Богом, як животворче начало, для того, щоб управляти тілом. Іншими словами, душа – це життєва сила людини». Дух – це «сила, що вийшла від Бога, знає Бога, шукає Бога» (еп. Феофан). «Над тілом і душею стоїть ще дещо вище, а саме – дух, який часто виступає у ролі судді і душі, і тіла... Дух в людині проявляється в трьох видах: 1) страх Божий; 2) совість; 3) прагнення Бога...». Совість – це наш внутрішній суддя, охоронець закону Божого. Недарма народ називає совість «голосом Божим» у душі людини...».

Українці впродовж віків були глибоко віруючою, духовною нацією: відвідували храми, постилися, щоденно молилися. Головними рисами менталітету (*Див. Душа*) були волелюбність, одухотворення природи (Ботанічна символіка), емоційність, ліризм, пісенність (Пісня), естетизм, краса, доброта народних звичаїв, обрядів (Обрядова символіка; Добро, Зло).

Важливою ознакою духовності є гуманізм, милосердя, добротолібіє. Колись в Україні першу оранку в селі робили на ниві вдови. Коли дитина залишалася сиротою, про неї піклувалася громада. Широко побутував (і є й нині подекуди) такий людський звичай, як толока. Люди допомагали один одному,

причому добровільно і без оплати у зведенні житла, ремонті шкіл, церков, лікарень. За рахунок громади влаштовували обіди для престарілих, жебраків.

Віддавна в Україні вважалося великим гріхом нешанобливе ставлення до батьків, старших, відмова у проханні милостині, вагітній жінці. Народна мораль глибоко засуджувана збиткування над тваринами, руйнування пташиних гнізд, незаслужені «душевні травми». Існував спеціальний обряд прощення, який передбачав взаємне вибачення осіб, що раніше ворогували.

А яка глибина і духовна сила в нашому давньому звичаї побратимства! Колись козаки (названі брати) вважали його святим і безцінним скарбом. Січовики йшли до церкви і давали там урочисту клятву – «заповітне слово», дарували один одному хрести та ікони. Потім тричі цілувалися й ставали з цієї миті, як рідні брати до кінця життя. Козаки жертвували життям, але не зраджували у важку мить побратима!

Відродно, що в останні роки відроджуються народні, церковні свята та обрядодії Різдва, Івана Купала, засівання, вінчання та ін. Відбудовуються храми, історичні пам'ятки. Учні, студенти вивчають курси народознавства, краєзнавства, християнської етики, відкриваються недільні школи.

На нашу думку, справжня духовна особистість – це високо ерудована, культурна, глибоко

моральна людина, яка опанувала національними та загальнолюдськими цінностями. Це людина, що творить світ за законами краси, уміє й хоче віддавати ближньому знання, тепло душі. Людина, яка розіп'яла своє тваринне «его», у серці якої «живе Христос». Людина, що вміє каятися, прощати, любити. Людина, яка розуміє, що дух та душа – безсмертні. І кожен з нас має віднайти Царство Небесне усередині свого ества.

Щоб кожен разом із Св. Терезою міг сказати вражаючі і прекрасні слова: «Усю свою вічність на небесах у творитиму вам добро на землі!»!

О. Потапенко

Дух Святий – символ третьої особи Трійці; діючої сили Божественного натхнення (в іудаїзмі); наставника; надихаючої творчої сили; безсмертя; світла; відродження; розуму; любові до Бога; очищення; пророцтва.

Дух Святий (Дух Божий), Параклет («помічник») в уяві іудаїзму – «діюча сила божественного натхнення», у християнстві – третя особа Трійці.

В архаїчних текстах Старого Заповіту саме під впливом Святого Духа Самсон стає «іншою людиною», одержує «інше серце». Дух Святий, згідно з Біблією, приносить особливий дар, який «робить людину здатною нести царський сан» (*Мифы народов мира. – М., 1991. – Т. I. – С. 412*).

За християнським віровченням, Дух Святий разом із Богом-Отцем і Богом-Сином «дає всьому життю, особливо духовне людям». При створенні світу (за Біблією) «Дух Божий носився над водою» (*Бут. 1:2*). При хрещенні Господа він відкрився у вигляді голуба (*див. Голуб*), а в день П'ятдесятниці зійшов на апостолів у вигляді вогнених язиків. Саме після вселення Духа Святого пророки писали священні книги. Дух Святий був «посланий Христом» і «свідчив» про Нього. Ісус Христос назвав його «Духом істини» (*Ін. 15:26*). У ньому вміщено слово Боже, Божественне одкровення. У святих таїнствах Дух Святий просвічує віруючих світлом Христового вчення, зіграє серця любов'ю до Бога і ближнього та очищає їх від усякої гріховної скверни» (*Православний церковний календар*).

У книзі «Симфонія на Старий і Новий Заповіт», «Біблейська місія СЕО» (*С. 1498*) даються такі характеристики, функції Святого Духа: «Вчить і просвітлює», «Веде і спрямовує», «Втіха і радість», «Вічний творець», «Істинний», «Пронизує серце», «Премудрий», «Благий», «Святий Дух викриває гріх», «Відродження – робота Святого Духа».

У книзі «Короткі відомості про свята Православної Церкви» (*С. 25*) сказано: «Бог-Син навчив нас любити Бога і ближніх, постраждав на хресті за гріхи

людей, воскрес і вознісся на Небо, обіцяючи учням Утішителя (Духа Святого); і тепер цей Дух Святий зійшов на учеників і наповнює засновану Христом Церкву. Дух Святий зійшов на апостолів не лише для того, щоб просвітити та надихнути їх на труди і подвиги. Він зійшов, щоб залишитися в Церкві Христовій до кінця віків... Наша Церква – це діло Боже, це діло Христа і Святого Духа.

О. Потапенко

Душа – внутрішній психічний світ людини з її настроями, переживаннями та почуттями, безсмертна нематеріальна основа в людині, що становить суть її життя (СУМ); символ безсмертя, вічності віруючої людини; Духу, частини Бога; життя, світла; безцінного елемента трипостасної будови (тіло-душа-дух); символ невагомості, невидимості, таємничості; іскра божественного Духу, частина Світової душі, Монада (в теософії); мисляча, рухома, гармонійна істота, яка може жити поза тілом; символ елемента енергоінформаційного поля Всесвіту; символ унікальності та неповторності; ліризму, естетизму, емоційності, чутливості, пісенності, дотепності українців.

Ще 5–6 тис. років тому стародавні єгиптяни одними з перших на землі розробили вчення про безсмертя душі. У їх світоглядній, міфологічній системах існували три важливі

поняття: ка, ба, ах. Вони «репрезентували дух, духовну сутність», вважалися другим «Я», «двійником», «життєвою силою». Вони належали небу, богам, були чисті, осяяні, світлі. Отже, три елементи, але єдині, мають значення «дух», «душа», чистота, осяйність, безсмертя. Але ж це – прообраз християнської Трійці! (*Потапенко О. Таємниці Кабали. – К., 1999. – С. 19.*)

Майже три з половиною тисячі років тому в Греції, а потім у Римі були започатковані Елевсінські Містерії на честь богині Церери (Деметри, Реї чи Ісиди) та її дочки Персефони. «Душа людини, – вказує М.П. Холл, – часто звана Психеєю, в Елевсінських Містеріях символізована Персефоною, належить вищим світам, де вона, звільнена від матеріальних пут, по-справжньому жива і може бути сама собою. Фізична природа людини згідно із цією доктриною є могола, хибне і тимчасове помешкання, джерело всіх бід та страждань... Стародавні говорили: «Мертвий хапає живого...». Це означає, що більшість людей керуються не їхніми живими душами, а мертвими тілесними чуттєвими оболонками (*М. Холл. Енциклопедичний виклад... – К., 1992. – С. 80–82.*) Грецькі мудреці містерій вважали: для пошуку душі є два смолоскипи – інтуїція та розум, а душа має два найчистіші вбрання – мудрість та добротинність.

Дуже цікаві погляди видатного грецького філософа, посвяченого

Платона, який вважав: 1) те, що рухає саме себе, є не що інше, як душа; 2) душа наша існувала до того, як ми народилися; 3) душа – це своєрідна гармонія; 4) душа безсмертна і незнищенна; 5) душа померлого продовжує існувати і має здатність мислити.

У стародавній Русі-Україні згідно з язичницькими уявленнями душа уявлялася у вигляді вогню, частинки небесного сіяння, зірки, диму та пару, вітру, тіні, черв'яка, гусені, птаха, крові.

Е. Шюре в книзі «Великі посвячені» (1914. – С. 78–79) писав: «Що таке душа людини? Частина великої снігової Душі, іскра божественного Духу, безсмертна Монада. Тільки одна людська душа приходить із вищих світів і після смерті повертається туди ж... «Яка ж кінцева мета людини і людства за езотеричним ученням? Так, кажуть посвячені, коли душа остаточно перемаже матерію, коли, розвинувши всі свої духовні здібності, вона знайде в собі самій початок та кінець усього..., вона остаточно зіллється з божественним Розумом».

Цікаві дані про стародавні вірування українців наводить митрополит Іларіон (*Дохристиянські вірування українського народу*. – К., 1991. – С. 238–262). Зокрема він підкреслює: колись українці уявляли душу як «пару, хмару, дихання, дим, вітер або пташку: голубку, зозулю, а то й метелика або бджолу, мушку». Про душу наш народ склав багато вірувань.

Вийшовши з людини, вона стає зіркою (*див. Зірка*), тому зірки – це душі померлих. Є ще вірування зворотнє: зірки – це хранителі живих людей: кожна людина при народженні одержує свою зірку, яка і стає на Небі (у християнстві – Ангел-хранитель), а коли людина вмирає, її зірка падає з Неба, тому потрібно перехреститися, побачивши, коли це трапиться».

Центральною ідеєю християнського віровчення є догмат про головну мету людського життя – порятунок душі. Не випадково на православних хрестах стоїть заповіт, що стосується саме душі: «Врятуй і збережи». Згідно із християнськими канонами душу людини створив Бог: «І створив Господь Бог людину з пороку земного. І дихання життя вдихнув у ніздрі її, – і стала людиною живою душею (*Бут. 2:7*).

У Біблії наводиться думка про те, що пастирем Душі є саме Ісус Христос. Душа людини має більшу ціну, ніж увесь світ, бо вона – безсмертна. Бог спокотував душі вірних, береже їх, освячує, позбавляє скорботи, дає спокій. Проте ми повинні любити Творця від усієї душі, молитися про порятунок душі, душ ближніх, робити добрі справи.

Л. Лагишева у книзі «Тасмниці всесвіту» (*Д.*, 1988. – С. 187) пише: «Але тіло – це лише одяг душі, яка знайшла безсмертя... Ось чому мав рацію той мудрець, який запевняв, що не боїться смерті, тому що коли він є, немає

смерті, а коли є смерть (тіла), то вже немає його душі!».

В останні десятиліття вчені всього світу у спецлабораторіях з'ясували дивовижні речі. Наприклад, американські дослідники зафіксували втрату ваги вмираючої людини в межах 2,5–7 грам. Причому вона відбувається стрибкоподібно, душа йде з тіла не плавно, а ривками. Російські вчені довели, що квантові оболонки людини (читай – «душі») розпадаються через 9, 40 діб. Але ж це традиційні терміни поминання померлих!

Оригінальну гіпотезу про людську душу висунув членкореспондент РАЕН професор В. Жуков: «Усі душі – не що інше як елементи енергоінформаційного поля, його крихітні цеглинки. Космос потребує цього «матеріалу», тому що кожна Душа – унікальна, вона має свою космічну нішу, і жодна інша Душа за своїм звучанням не замінить її (Тихоплав В.Ю., Тихоплав Т.С. *Фізика вери*. – М., 2002. – С. 193–194).

У книзі С. Зигуненка «XX століття: хроніка нез'ясованого. Таємниці космосу: сенсації наших днів» (М., 2000. – С. 306–307) зазначається: «Схоже ми з вами є своєрідним яблуком розбрату між двома надцивілізаціями. Вважати так дає можливість Біблія. Пригадайте: із самого початку в долі людства беруть участь дві сили (у релігії вони названі Богом і Сатаном).

У них різні методи дій, але мета одна – отримати людську душу. Очевидно, це щось вельми цінне для тих світів, коли полювання за душею ведеться вдень і вночі. Саме душі, можливо, слугують основою подальших цивілізацій, представниками яких є ангели та демони, що приходять до нас».

В останні роки бурхливо розвивається наука, яка вивчає феномен виходу душі із тіла (ВІТ). Дослідження Р. Моуді, М. Сабо, Р. Монро та ін. довели: душа може виходити з тіла, повертатися назад! Причому душа все бачить, чує, відчуває!

Для очищення душі слід молитися, каятися, терпіти, вірити, робити благочестиві справи, любити людей, природу.

Як відомо, національна психологія, характер проявляються перш за все у самобутній мові, способі мислення, пізнанні дійсності, оригінальній культурі, своєрідних звичаях, традиціях, обрядах. Етнопсихологія матеріалізується також у міфології, фольклорі, мистецтві.

Серед якостей і рис, властивих душі українців, слід відзначити в першу чергу працелюбність, прагнення до достатку, гідного рівня життя. Це відбилосся в численних прислів'ях та приказках: «Без діла слабіє сила», «Тяжко тому жить, хто не хоче робить», «Хто дбає, той і має» тощо.

Прикро, що за останні 13 років мільйони українських громадян їдуть у пошуках заробітку в Європу.

Не менш важливою рисою українського народу є любов до волі, свободи. У книзі «Українська душа» (К., 1992. – С. 18–19) наголошується: «За зовнішньою «притаємністю» українця криється могутній внутрішній потяг до Волі. При першій-ліпшій нагоді він стає нестримним і переконливо свідчить про вихідну первинність «козацької» основи української психіки. Гасла самостійності, незалежності, демократизму – невмирущі в Україні, вони глибоко вкорінені в її душі...».

Про це свідчить багатовікова боротьба народу проти численних загарбників. Зірка нескореності особливо яскраво спалахнула під час Помаранчевої революції 2004 року!

У середовищі простих людей завжди утверджувалися такі цінності, як колективізм, взаємо-виручка, побратимство: «Де гурт, там і сила», «Лучче честь, ніж безчестя», «Разом нас багато, нас – не подолати», «Свободу – не спинити!».

«Безумовно, висока українська емоційність, чутливість та ліризм, що виявляється зокрема в естетизмі українського народного життя і обрядовості, в артистизмі вдачі, у прославленій пісенності, у своєрідному м'якому гуморі тощо – це дар Божий, що визначає людяність і є основою творчості... З морської піни народилася Афродіта. З морського прибою почувань народилася

українська краса-пісня. Пісенна ліричність – це приблизне окреслення такої душевності. Ось протоплазма нашої душі, її праматерія... З глибин української душі вихоплюється апострофа до пісні: Благословенна будь..., Відрадо душі і сонце благовісне! Зароджена в розкоші, окроплена сльозами, Моя ти муко, мій ти раю, пісне!» (*Українська душа. – К., 1992. – С. 10, 104–105*).

«Сотні тисяч пісень (!) вимріяла щедра душа народу. Пісня і рушник, душа і музика, танок і барвисте вбрання, гумор і малярство – немає предмета, який би не був по-мистецькому оздоблений... Усе життя від народження до смерті українця супроводжувала поезія. Навіть умирав він поетично і з оптимізмом: «Як вмирати, то вмирати, а все день стеряти». Тому й не дивно, що український народ по праву називають народом-поетом, народом-співцем. Серед його чудових рис вирізняються також гостинність, вірність у коханні, любов до природи, гумор, кмітливість, доброта і щирість, скромність і мрійливість (*Потапенко О.І., Кузьменко В.І. Шкільний словник українознавства. – К., 1995. – С. 214*).

Водночас за роки тоталітаризму, олігархічно-кланового правління, під впливом гірших західних ідеологій серед молоді з'явилися негативні душевні якості та риси: егоїзм, жадібність, лень, лакейство, надмірний прагматизм, гедонізм. Молодь, на

жаль, не цурається наркотиків, спиртних напоїв, копіює найгірші зразки західної псевдокультури (кіно, музика тощо). «Модними» стали позашлюбні відносини, громадянський шлюб, який ніколи не визнавала народна мораль і церква.

Тому нам, педагогам, слід особливу увагу звертати на формування моральності та високої духовності.

На мою думку, українська душа випромінює щемливий запах чорнобривців, любистку, матіюли, оповита білим цвітом травневої вишні, бринінням рожевих мальв на причілку хати, голубиними рушниками, що виграють кольоровим різноцвіттям, лагідною маминою колісанкою та чарівною бабусиною казкою. Українська душа злітає в небо мелодійною піснею, тужливо

бринить журавлиними ключами, кохає лебединою вірністю та чистотою. Наша душа – у золотодзвінних медових кружалах соняхів, у химерних писанках, у живодайних хвилях Дніпра, у могутньому вогненному слові Великого Кобзаря.

Водночас вона – у порядних підприємцях-меценатах, що допомагають сиротам, інвалідам; у бізнесменах, які налагоджують виробництво найсучаснішої техніки, уміють вигідно продавати і купувати; у сміливих політиках, державотворцях, які по-справжньому дбають про народ.

Наша душа – у благовісному тридзвоні Храму Софії Київської, собору Святого Юрія, синьому ладані і благодаті Духу Святому, у стражданні і воскресінні Господа Ісуса Христа!

О. Потапенко

Є

Європейська інтеграція (євроінтеграція) – символ (*див. Символ*) об'єднання країн, рівноправного міждержавного діалогу, нових перспективних можливостей для України.

Європейська інтеграція (ЄІ) – це процес політичного, юридичного, економічного (в деяких випадках – соціального й культурного) об'єднання європейських держав, у тому числі й частково розташованих в Європі. Нині вона досягається переважно за рахунок розширення Європейського Союзу (ЄС) і Ради Європи. Процес ЄІ розглядається як ефективний спосіб уникнення війни між європейськими державами і став відповіддю на військові потрясіння ХХ ст.

У політичній науці існує кілька підходів до визначення поняття ЄІ: міжурядовий, інституційний і комунікативний. Прихильники міжурядового підходу відводять пріоритетну роль у процесі інтеграції національним державам. Результатом їх взаємодії на міжурядовому рівні є особливе навколишнє середовище, яке впливає на появу спільних інститутів. У рамках інституційного

підходу (Е. Хаас) ЄІ розглядається як процес трансформації національних практик взаємодії інститутів, яка веде до створення особливої багаторівневої системи управління з безліччю центрів прийняття рішень (governance). Комунікативний підхід трактує ЄІ як процес створення соціальних спільнот шляхом ефективної взаємодії між їх членами у різних сферах. У результаті цього формується співтовариство безпеки, в якому політичні чинники зорієнтовані на створення нового політичного центру (він координуватиме роботу учасників).

Ідеї пан'європеїзму, які пропонувалися мислителями впродовж європейської історії, особливо актуалізувалися після Другої світової війни (*див. Війна*). Серед таких мислителів був Р.Н. Куденгофе-Калергі (1894–1972), який уперше сформулював ідею ЄІ. У післявоєнний період на континенті з'явилася низка організацій: Рада Європи (1949), НАТО (1949), Західноєвропейський союз (1948).

9 травня 1950 р. вважається початком ЄІ, саме тоді міністр закордонних справ Франції

Р. Шуман (1886–1963) запропонував створити спільний ринок вугільної й сталеливарної продукції Франції, ФРН й інших західноєвропейських країн («план Шумана»). 18 квітня 1951 р. «план Шумана» було реалізовано шляхом підписання Паризького договору (набув чинності 23 липня 1952 р.) про створення Європейської спільноти вугілля й сталі (ЄСВС). До складу ЄСВС увійшли Бельгія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Німеччина й Франція («європейська шістка», яка пізніше стала «локомотивом» ЄІ). 27 травня 1952 р. країни «європейської шістки» підписали Договір про заснування Європейського оборонного співтовариства (ЄОС). 10 вересня 1952 р. міністри закордонних справ країн-членів ЄСВС доручають Спільним зборам ЄСВС (прообразу майбутнього Європейського парламенту) розробити проект Договору про створення Європейського політичного співтовариства (ЄПС). 10 березня 1953 р. Збори закінчили роботу над проектом Договору, однак ні ЄОС, ні ЄПС так і не стали реальністю через особливу позицію Франції, парламент якої після довгих дискусій відклав ратифікацію Договору про ЄОС. Інтеграція продовжила розвиватися в інших сферах, передусім в економічній.

Наприкінці 1955 р. на конференції в Мессіні країни «євро-

пейської шістки» домовилися про заснування Європейської спільноти з атомної енергетики (Євратому), а на початку 1957 р. керівники урядів «європейської шістки» створили Європейську економічну спільноту (ЄЕС). 23 березня 1957 р. у Римі відбулося підписання Договору про створення Європейського економічного співтовариства (ЄЕС) і Договору про створення Європейського співтовариства з атомної енергетики (Євратом). Метою ЄЕС визначалося усунення внутрішніх торговельних бар'єрів усередині Спільноти (створення зони вільної торгівлі), створення митного союзу, спільного ринку (забезпечення вільного руху по території країн-учасниць Спільноти товарів, послуг, капіталу, робочої сили). Метою Євратому визначалася співпраця країн-членів у використанні ядерної енергії в мирних цілях. Обидва договори набули чинності 1 січня 1958 р. і ввійшли в історію під назвою «Римських договорів».

8 квітня 1965 р. підписано Договір про злиття виконавчих органів ЄСВС, Євратому та ЄЕС. У результаті була створена єдина структура інститутів, що забезпечують розвиток ЄІ. Основними інститутами стали Європейська Комісія, Рада Європейських Спільнот, Європейський Парламент і Суд Європейських Спільнот. У грудні 1974 р. до них додалася Європейська Рада, яка складається

з глав держав і урядів країн-членів Європейських Спільнот.

У 1968 р. завершується формування зони вільної торгівлі й митного союзу (перших двох етапів інтеграції), наприкінці 1969 р. – спільного ринку (третього етапу інтеграції) ЄЕС. На початку 1970-х рр. розпочався процес розширення ЄЕС: 1 січня 1973 р. його членами стали Великобританія, Данія, Ірландія; 1 січня 1981 р. – Греція; 1 січня 1986 р. – Іспанія й Португалія.

1 липня 1987 р. набув чинності Єдиний Європейський Акт, підписаний у лютому 1986 р., який поставив за мету створення до 1 січня 1993 р. Єдиного внутрішнього ринку (наступного етапу економічної інтеграції, що передбачав гармонізацію економічної політики й інститутів), запровадив спільну політику в соціальній сфері, в галузі науково-технологічного розвитку, охорони навколишнього середовища, вніс зміни до договорів про утворення Європейських Спільнот, поширив інтеграційний процес на сферу зовнішньої політики. У Єдиному Європейському акті поставлено питання про створення ЄС, який мав стати інститутом не лише економічним, а й політичним.

7 лютого 1992 р. у Маастрихті підписано Договір про ЄС (набув чинності 1 листопада 1993 р.) (поняття «Європейський Союз» з'явилося ще під час Паризької конференції 1972 р.). Договір

визначив т. зв. «три колони» ЄС: «перша колона» – Європейські Спільноти: ЄСВС, Євратом і Європейська Спільнота (замість попередньої назви «Європейська Економічна Спільнота»). Європейська Спільнота є серцевиною й каркасом процесу інтеграції й за своїми властивостями становить «наднаціональний феномен»; «друга колона» – спільна зовнішня й безпекова політика (СЗПБ); «третьа колона» – співробітництво у сферах юстиції й внутрішніх справ. В економічному сенсі прийняття Маастрихтського договору означало курс на завершення формування єдиного внутрішнього ринку (четвертий рівень економічної інтеграції) й перехід до реалізації ідеї економічного й валютного союзу (п'ятий, найвищий рівень економічної інтеграції).

1 січня 1995 р. членами ЄС стали Фінляндія, Австрія й Швеція. 2 жовтня 1997 р. підписано Амстердамський договір (набув чинності 1 травня 1999 р.), який вніс зміни і доповнення до Маастрихтського договору про ЄС, до Римського договору про заснування ЄС і Євратому, Договору про заснування ЄСВС. Особливу роль відіграло укладення в 1997 р. Шенгенської угоди про безвізове пересування громадян у межах ЄС. На сьогоднішній день до цієї угоди приєдналися 13 держав ЄС – Австрія, Бельгія, Греція, Данія, Іспанія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Німеч-

чина, Португалія, Франція, Фінляндія й Швеція. З 21 грудня 2007 р. до складу Шенгенської зони увійшли Естонія, Латвія, Литва, Польща, Чехія, Словаччина, Словенія, Угорщина й Мальта, а 29 березня 2009 р. – Швейцарія. 26 лютого 2001 р. підписаний Ніщський договір, який вніс зміни до механізмів інституційного розвитку ЄС з огляду на його майбутнє розширення (зокрема, квоти представництва в інститутах ЄС були перерозподілені з урахуванням потенційної участі в них нових членів).

1 січня 2002 р. до готівкового обігу введена єдина грошова одиниця ЄС – євро, що стало етапом переходу до формування економічного й валютного союзу ЄС (найвищого етапу інтеграції). Нині євро перебуває в обігу на території 17 країн-членів ЄС, з 10 держав, які приєдналися до ЄС у 2004 р., до єврозони поки що приєдналися лише Словенія, Кіпр, Мальта, Словаччина й Естонія. 1 травня 2004 р. членами ЄС стали Польща, Угорщина, Чеська Республіка, Словаччина, Словенія, Кіпр, Мальта, Естонія, Литва, Латвія.

17–18 червня 2004 р. на Саміті ЄС у Брюсселі схвалено текст Конституції ЄС. 29 жовтня 2004 р. Угоду про Конституцію ЄС було підписано главами держав і урядів 25 країн-членів ЄС у Римі. 29 травня і 1 червня 2005 р. населення Франції й Нідерландів проголосувало проти Конституційного

договору. Негативні рішення референдумів спричинили паузу для розмірковувань про майбутнє ЄС. У жовтні ЄС починає переговори про вступ з Туреччиною й Хорватією. 1 січня 2007 р. до ЄС приймають Болгарію й Румунію (усього ЄС нараховує 27 членів).

У грудні 2007 р. глави держав і урядів ЄС підписали Лісабонський договір про реформу ЄС (набув чинності 1 грудня 2009 р.), який ставить ЄС на нову договірну основу й планує зробити його демократичнішим, прозорішим і ефективнішим.

Курс на ЄІ став природним наслідком здобуття Україною незалежності. Його вигоди слід шукати в історії нашого народу й усвідомленні права жити в демократичній, економічно розвинутій, соціально орієнтованій країні. Його мета – створення шляхом масштабних внутрішніх реформ умов для входження до європейської спільноти розвинутих країн. У листопаді 2013 р. цей курс внутрішньої й зовнішньої політики держави був поставлений під загрозу. Непідписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС 21 листопада 2013 р. викликало масштабну хвилю протестів, відомих як Євромайдан (*див. Майдан*), які закінчилися зміною влади в Україні. В офіційній версії уряду М. Азарова говорилося про економічні ризики, пов'язані зі скороченням товарообігу зі східними сусідами України, про «вимушену паузу» в євроінтеграції.

Конкурентним щодо зближення України з ЄС є проєкт Митного Союзу з РФ, Казахстаном і Білоруссю. Відносини України з ЄС у сучасній зовнішньо- і внутрішньополітичній ситуації мають для неї винятково важливе значення: йдеться про можливість здійснення Україною стратегічного вибору на перспективу, від якого залежатимуть місце й роль держави у новій системі міжнародних відносин, у т. ч. економічних і валютно-фінансових.

Процес вступу України до ЄС потрібно розглядати з точки зору соціально-економічних інтересів країни, покращення благополуччя та якості життя громадян на основі об'єктивної оцінки можливих ризиків і нових можливостей у коротко- й довгостроковій перспективі.

Б. Дем'яненко, А. Дем'яненко

Євхаристії символіка – символіка найвеличнішого таїнства – Святого Причастя Дарів Господніх; символ вдячності Господу за спасіння грішних людей; символ залишення гріхів, вічного життя; безпосередньої придатності Ісуса Христа; відновленої гармонії Неба і Землі.

Згідно з православними канонами «Причастя є таїнство, у якому віруючий під виглядом хліба і вина вкушає (причащається) Самого Тіла і Крові Господа нашого Ісуса Христа на оставлення гріхів у Життя Вічне». «Євхаристія» у перекладі з грецької

мови означає «подяка». Символіка цього таїнства надзвичайно глибока й одухотворена. Ось як сказано про це в «Настольній книжці священнослужителя» (М., 1983. – Т. 4. – С. 17): «Просфора, із якої виймається Агнець – образ Ісуса Христа (подібно до того, як у старозавітному богослужінні його символізував агнець пасхальний) літургійно знаменує Пресвяту Діву Марію. Жертівник, де здійснюється проскомідія, зображує різдвяну печеру (вертеп). Діскос, на який кладеться Агнець, символізує ясла Христові, зірдиця – зірку над Віфлеємом у ніч Різдва, покрови – пелени, якими було сповите немовля Ісус, кадильниця і фіміам – дари волхвів Народженому Христу. Молитви і славославлення священнослужителів – поклоніння пастирів і волхвів. Зображальний символізм літургії оголошених також пов'язаний із подіями життя Господа Ісуса Христа аж до останніх днів».

О. Потапенко

Євшан-зілля (полин) – символ пам'яті; рідної землі, Батьківщини; своєрідний пароль українців.

Євшан-зілля (полин) – степова запашна рослина із червоним або пурпуровим цвітом. У Біблії слово «полин» нерідко поєднується зі словом «яд». Грішники часто зазнають кари Господньої саме полином.

Слово «євшан» за походженням тюркське. В Іпатіївському

літописі міститься цікава оповідь про братів – воловецьких ханів – Отрока та Сирчана. Після поразки від Мономаха хан Отрок опинився у Грузії, а Сирчан залишився коло Дону. «По смерті ж Володимира остався у Сирчана один лиш музика Ор, і послав він його в Обези (частина Грузії), мовивши: «Володимир уже вмер. Тож вернися, брате, піди в землю свою. Мов же ти йому слово мое, співай же йому пісні воловецькі. А якщо він не схоче, дай йому понюхати зілля, що зветься євшан». Той же не схотів ні вернутися, ні послухати. І дав Ор зілля, і той, понюхавши і заплакавши, сказав: «Да лучче есть на своїй землі кістьми лягти, а ніж на чужій славному бути». І прийшов він у землю свою (Л. Махновець. *Літопис руський*. – С. 368–369). Не випадково митрополит Іларіон підкреслював: «Євшан-зілля зцілює від винародовлення, і хто забуде свою батьківщину, воно пригадає» (*Дохристиянські вірування українського народу*. – К., 1991. – С. 58).

В українському фольклорі полин – надійний оберіг від русалок, іншої нечисті. За віруваннями, на Русалчин Великдень мавка, перестрівши людину, питала: «Полин чи петрушка?» Якщо та показувала полин, русалка миттю зникала.

У фольклорі полин виступає, як правило, символом нещасливого, безталанного життя:

*Лучче мені, мати,
Гіркий полин їсти,*

*Аніж мені, мати,
Із нелюбом сісти.*

Образ «євшан-зілля» став літературною традицією. Він зустрічається у творах І. Франка, М. Вороного, Л. Забашти, М. Чабанівського, В. Коломійця, О. Гончара та ін.

В останні роки цей символ розширює свої межі, поглиблюється. «Євшан» – це і хронос, товща часу, символ вічної любові до Батьківщини, символ її незнищенності. Це й простір, тобто символ єднання, спільності всіх, хто любить Україну. Де б вони не жили – чи в Канаді, чи в Америці, чи в Австралії...» (*Сологуб Н. Євшан-зілля // Культура слова*. – Вип. 45. – К., 1994. – С. 13).

О. Потапенко

Єлей – символ благословення Господа; праведної людини; любові, щастя, братерського єднання; радості; Духа Святого; смирення, умиротворення; освячення тіла і душі; зцілення хвороб; благодаті Бога; милосердя і співчуття; блаженства.

Єлей – це рослинна, переважно маслинова олія, що використовується для церковних обрядів (*СУМ*. – Т. II. – С. 497). Серед семи церковних таїнств одним із важливих є саме елеосвячення (соборування).

«Єлеосвячення є таїнство, у якому при помазанні тіла елеєм закликається на хворого благодать Божа, що зцілює неміч душевну і тілесну» (*Православний катехізіс*).

Таїнство елеосвячення – це таїнство зцілення, воно вводить людину в життя Царства Божія, у «радість і світ» Святого Духа» (*Настольная книга священнослужителя. – Т. 4. – М., 1983. – С. 13*). Згідно з каноном Церква приходить до хворого не стільки для того, щоб зцілити його фізично, скільки, «щоб зробити людину учнем, сповідником, Свідком Христа у своїх стражданнях, щоб і він побачив небеса відкриті і Сина Людського поруч з Богом Отцем» (с. 313). У таїнстві Єлеосвячення Церква вводить людину, очищену від гріхів знаних і незнаних, у воскресле життя Христа, у радість і мир у Дусі Святому, у Новорічний день Царства Божія» (с. 314).

Ще стародавні греки і римляни, як свідчать твори Галена і Цельса, вважали масло (елей) лікувальним і натирали тіло. Древні іудеї (*Лев. 14:15–18*) використовували елей як засіб очищення хворих – прокажених. У Новому Заповіті милосердний самарянин, зустрівши на дорозі побиту людину, зцілив її рани елеєм і вином. Не випадково св. Сімеон, архієписком Солунський, стверджував: «Елей – образ Божого милосердя і співчуття».

У *Настольной книге священнослужителя (М., 1983. – Т. 4. – С. 709)* сказано: «Елей – масло, – разом із пшеницею і вином – один із головних продуктів

харчування... Елей – благословення Боже (*7:13; Іер. 31:12*), утрата якого слугує покарою за зневіру (*Мих. 6:15; АВВ. 3:17*), а статок якого – знамення спасіння (*Іоїл. 2:19*) і символ есхатологічного блаженства... (*Ос. 2:24*).

Як елей є знаменням благословення Божого, так зелене маслинне дерево символізує праведника, благословенного Богом (*Пс. 51:10*) і Премудрість Божу... Часто елею уподібнюють усе, що непомітно просочується всередину... Головним же чином у ньому бачать насолоджуюче і радісне своїм запахом миро – прекрасний символ любові (*Пісн. 1:2*), дружби (*Притч. 27:9*) і щастя братського єднання (*Пс. 132:2*). Елей – символ радощів, тому що від нього, як і від радості, в учня сяє обличчя (*Пс. 103:15*). Тому «возлить елей» комусь на голову – значить побажати йому радості і щастя та виявити йому знак дружби і пошани... Елей помазання... – зовнішній знак обраності Богом, що супроводжується сходженням Духа Святого», який дарує людині царственну гідність («І слово із уст апостола святого Драгим елеєм потекло») (Т. Шевченко)

Водночас у сучасній мові слово «елейний» може вживатися у значенні «неширий», «удавано благочестивий» (елейний голос, елейна молитва тощо).

О. Потапенко

Ж

Жаба – символ хвалькуватості, завищеної самооцінки, скупості, злої баби; засіб Божого покарання; емблема розуму, розсудливості; *жаба наземна – стійкості до спокус, жаба водна – пристрасті та похоті*.

У стародавніх кельтів жаба – Володарка Землі, сила цілющих вод. У китайців – місячна істота. У християнстві водночас і символ воскресіння, і бридкий аспект гріха, еретика, невиситимої насолоди, жадібності.

Жаби були послані в Єгипет як кара фараону за його жорстокість і небажання відпустити ізраїльтян на землю Обітовану. Кара була тяжкою. Жаби з'явилися у такій кількості, що заповнили собою будинки, спальні, ліжка, печі єгиптян. Вони помирали у величезній кількості й отруювали повітря нестерпним смородом, заражували його. Це покарання посилалося і за забобонність єгиптян. У них жаби вважалися священними тваринами. Отже, священна тварина єгиптян стала засобом Божого покарання (*Вихід 8.2*).

Жаби належать до класу земноводних. Свого часу вони були єдиними мешканцями суші цьо-

го типу. Але, не зважаючи на свої виключні права аборигенів Землі, доброї слави не набули. Це надзвичайно велика несправедливість і помилка. Символічні образи жаби з точки зору біолога помилкові; література і фольклор у великому боргу перед цими тваринами.

Жабу вважають символом хвалькуватості: «Жаба мала, а рот великий», «Кожна жаба своє болото хвалить»; завищеної самооцінки: «Дмись, жабо, не дмись, а воллом не будеш», «Роззявляє жаба губу на вола, але не з'їсть», «Коваль коня кує, а жаба ногу підставляє»; скупості: «Його жаба задавила»; об'єкта для прокльонів, народних насмішок і кепкувань: «Хай їй жаба!», «Жаба дулася, дулася, та й лопнула», «Одступись, зелена жабо!», «Хто попереду – пасе череду, а хто позаду – пасе жабу»; темою дитячих прозивалок:

*Стан, як у баби,
Очі, як у жаби,
Без верхньої губи,
Як сміється — видно зуби.
Вуса, як у рака,
А сам рудий, як собака.*

Жабі притамана жіноча символіка. Вважали ніби то жінка колись була жабою тому, що її

передні лапки подібні до людських рук. Якщо весною вперше зустрічали жабу – до неї зверталися: «Панно». У спільнослов'янській казці «Царівна-жаба» вона скидає жабячу шкіру і стає прекрасною жінкою. Водночас жаба – символ злої баби: «Баба – зла жаба», «Жаба – то твоя баба!», «У доброго мужа жона, як ружа, а у злого баба, як жаба», «Бив дід жабу, грозившись на бабу». Вірили, що жаба, як і жінка, має молоко. Проте жабяче молоко небезпечне, а вислів: «Йому жаба цицьки дала» використовують на позначення утопленика, смерті.

З часів середньовіччя її образом позначали тілесне кохання, хтивість. У статті «Жаба» В. Завадська зазначила, що у росіян дівчата, які ніяк не могли вийти заміж, певного дня йшли в поле чи на болото, знаходили жабу й намагалися з розмаху сісти на неї голим задом. У цьому автор вбачає фалічну символіку образу (*Завадська В. Жаба / В. Завадська // 100 найвідоміших образів української міфології. – К.: Орфей, 2002. – С. 286*).

В українському фольклорі зустрічається чимало легенд, де жаба задушила свого сина, скупердя, призвела до появи бороди в жінки, вп'ялася чоловікові в щоку, і ніхто не зміг її відірвати. Народні повір'я посилюють негативне ставлення до образу цих тварин: «Перелізе дорогу жаба – зле», «Коли жаби лізуть через дорогу чи поріг у хаті і

кумкають, – на вмируще». Хоч самих тварин народні традиції кривдити забороняли: «Не показуй на жабу пальцем, бо спина заболить». Такі погляди складають основу народної екології, екологічної свідомості та культури українців.

В образі жаби (байка «Жаби») Г.С. Сковорода руйнує скептичне ставлення до недалекоглядності людей, закоханих тільки у своє, хоч і погане. Жаба пізнає істинні цінності, рухається до справжнього, світлого, йде жити в джерело, а не ставок, який може будь-коли пересохнути: «Найбрудніші раби нерідко походять від предків, що жили в калюжі великих прибутків». «Езопівські жаби» – символ розсудливості. Озерце, де жили жаби, пересохло, і в пошуках нового місця подруги знайшли колодязь. Назріла думка стрибнути вниз, але, подумавши, жаби вирішили: «Краще пошукаємо іншого місця, де ми будемо в безпеці; навіщо стрибати у першу ліпшу яму, не думаючи, що буде по тому» (*Езопові байки: Переклад з новогрецької Володимира Забаштанського та Анатолія Чердаклі. – К.: Веселка, 1990. – С. 61–62*).

Ще до початку нашої ери образ жаби уособлював мудру людину. Наслідуючи Езопа, римський байкар Федр написав невеличку роботу «Жаби, налякані бійкою Бугаїв». Сюжет байки ґрунтується на народній

мудрості: «Пани б'ються, а в чумаків зуби тріщать». Взривши бійку бугаїв на лузі жаба стривожилася: «Чи немає для нас небезпеки?». Її сусідка легковажно замітила:

*«Адже ті Бугаї
за першість в череді
Змагаються й далеко
від боліт живуть.
До нас нема їм діла,
в них своє життя!».*

На це мудра жаба відповіла:
*«...переможений втіка
Із череди сюди, у глушину боліт,
І грубими ногами нас розчавлює.
Той шал несе й*

на наші голови!...»

*(Антична література. Греція.
Рим. Хрестоматія / Упорядники:
Михед Т.В., Якубіна Ю.В. – К.:
Центр навчальної літератури,
2006. – С. 812).*

У популярно-теологічному творі II–IV ст. «Фізіолог» змальовано діаметрально протилежні алегоричні образи жаб. Жаба наземна «целильная» – символ стійкості до спокус, жаба водна – пристрасі до спокус та похоті. Наземна жаба: «Она переносит солнечный зной и жар, когда же непогода ее застигнет, – погибает. Водная же лягушка, когда выйдет из воды и коснется ее солнце, тотчас снова в воду погружается. Подобны истинные жители града наземной лягушке, ибо переносят жар искушений, но, когда слишком непогода их охватит, то есть преследования за добродетель, – умирают. А те, что

принадлежат миру, – это водные лягушки. Ибо, когда коснется их немного тепло искушающей страсти, они снова погружаются в похотное желание» (*Физиолог [изд. підготувала Е.И. Ванева]. – Санкт-Петербург: Наука, 2002. – С. 142–143).*

Символічний образ хтонічної і мудрої жаби використовували в замовляннях від неприємтелів і супостатів: «На коні їду, а гадюкою поганяю, усім, усім моїм неприємтелям і супостатам роти затикаю. Гадючий хвіст, а жаб'яче черево, як приїду я між пани, т о щоб стали вони, як сухе дерево (*Українські замовляння / [Упорядник М.Н. Москаленко]. – К.: Дніпро, 1993. – С. 191).*

Міфічна роль та символізм образу жаби стали основою для виникнення частини географічних назв, антропонімів тощо. Так, чимало географічних назв в Україні пов'язані з батраконімами, наприклад: **Жабина** (Жабиха) – р., п. пр. Оржиці (бас. Сули). Назва від роду **Жаба** (Rana). Звідси ж **Жабине Око** – р., п. пр. Оржиці (бас. Сули). О.С.Стрижак вказує на відбиття тваринного світу в топонімах, а також метафоричного означення-характеру якоїсь частини русла, схожого на око; дослідник порівнює з гідронімом **Волове Око** – оз. в с. Циблі на Переяславщині (Київська обл.); **Жабник** – р., п. пр. Білої (бас. Зах. Бугу); **Жабниця** – р., п. пр. Кормину (бас. Прип'яті) та гідронім на Вітебщині;

Жаборічка – р., п. пр. Случі (бас. Прип'яті). Словосполучення дослівно означає: «Жаб'яча річка». У ній, крім вказівки на місцеву фауну, прихована іронія в розумінні: «Річка – тільки жабам жити»; **Жаб'янка** – р., п. пр. Гнилого Тікичу (бас. Півд. Бугу); **Жабенець** – мокра балка (с. Римачі Любомльського р-ну Волинської обл.); **Жабинець** – потік на Івано-Франківщині. (Куйбіда В.В. *Екологія і географічні назви: [монографія]* / В.В. Куйбіда. – *Фастів: Поліфаст, 2002.* – 176 с.).

З моменту введення на Русі християнства, крім *слов'янських автохтонних, або народних імен*, були започатковані ще й *церковно-християнські особові власні імена*, у своїй основі грецького, латинського й староеврейського походження. У конкурентній боротьбі цих двох різновидів імен перемогли церковнохристиянські, а народні, традиційні слов'янські залишили свій слід у сучасних прізвищах і прізвиських. Розглянемо деякі приклади імен та імен-прізвищ із втраченою онімічною семантикою, які досліджувала М.О. Демчук. Серед них слов'янські автохтонні власні імена в побуті українців XIV–XVII ст., які походять від батрахонімів: **Петро Жаба**, **Михайло Жабка**. У «Реєстрі Війська Запорізького 1649 року» за списками сотень Переяславського полку на 1649 рік як джерела, де вперше систематизовано прізвища серед козаків, записаний **Жабокрытский**, а в «Указателе к изданиямъ

временной комиссии для разбора древних актовъ. Высочайше учрежденной при Киевскомъ, Подольскомъ и волынском генерал-губернаторе (отъ 1845 по 1877 годъ): Имена личныя» – **Жабичь, Жабинскіе, Жабоклицкіе, Жабокрицкіе, Жабокрицкій** та ін. (Куйбіда В.В. *Розвиток природничої науки і термінології в Україні: шлях крізь епохи (XVII – початок XXI ст.): [монографія]* / В.В. Куйбіда. – *Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич О.М., 2012.* – 458 с.).

В. Куйбіда

Жайворонки – див. Хліб.

Жито – символ життя; плодючості, достатку; здоров'я, щастя; символ неперервності роду, етнічної свідомості, духовності українців.

Жито – одна з найдавніших злакових культур на Землі. Зерно, колосся, снопи, хліб стали ритуальними, символічними ще із часів Трипільської культури. Праукраїнці, одвічні хлібороби, розглядали жито як основу життя. В.В. Колесов наводить такі цікаві лінгвістичні докази.

Майже все, що пов'язане з існуванням живих організмів, людини, слов'яни позначали коренем жи-. Напр., «жила» (вена – по ній тече кров (*див. Кров*), що дарує життя). «Жило» (житло) – місце проживання людини. «Жирь» (жир) – у давнину це слово означало їжу взагалі. «Животное» – тварина. І, звичайно, «жито» – хліб,

плід, колос. «Жиця» (волосяна нитка) – символічна носійка життя (*див. Волосся*). «Животь» – живий (про органічні форми життя, земне існування). «Жизнь» (життя) – символ життєвого духу, а не фізичного життя тіла (*Колесов В.В. Мир человека в слове Древней Руси. – Л., 1986. – С. 73–74, 78*). Митрополит Іларіон також зазначав, що на Русі-Україні «жито особливо поважалося як правдивий середник до життя (жито від жити). Воно – символ плодючості, і тому часто в ритуалі, особливо весільному, вживається або в зерні, або в снопах. Так, сніп жита вноситься в хату перед Різдом, ставиться в головах молодих при першій постелі і т. ін. (*Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. – К., 1991. – С. 61*).

Жито було фактично символом усіх етапів життя людини. Коли народжувалося немовля, повивальна бабуся посипала житом «місце» в хаті.

Молодих посипали зерном, що символізувало побажання достатку, злагоди.

Шлях за домовиною посипали житнім зерном (інколи зерно клали в могилу). Це означало побажання, щоб в оселі продовжувалося життя.

Жито – центральний атрибут багатьох обрядодій. Як тільки наставав досвіток старого Нового року, хати оббігали юні посівальники. За свідченням В. Скуратівського, засівати «оселю годилося лише житнім зерном (рідко – пшеничним)»:

*Роди, Боже, жито-пшеницю,
Всяку пшеницю,
На Новий рік, на щастя,
На здоров 'ячко!*

Засівання символізувало побажання щастя-долі, багатства.

Різдвяна обрядовість уключала традиційний український символ – Дідуха (*див. Дідух*). Це був яскраво прикрашений житній сніп, який символізував неперервність родоводу; духовні начала етнічної самосвідомості» (*В. Скуратівський*).

О. Воропай описує цікаві обрядодії на Русалчин Великдень. Юнки після сходу сонця йшли «на жита», узявши спеціальний хліб, замішаний на свяченій воді. «В полі дівчата ламають хліб на кілька шмагків, діляться ним порівну, а потім кожна йде на ниву свого батька, де росте жито, і там на межі кладе той хліб для мавок, – «щоб жито родило» (*Воропай О. Звичаї нашого народу. – Мюнхен, 1958. – Т. 2. – С. 161*).

У фольклорі і літературі жито символізувало також кохання, шлюб, битву та ін. Напр., у «Слові о полку Ігоревім», поемі Т.Г. Шевченка «Гамалія» жнива уособлюють криваву битву. Це не випадково, бо, як не дивно, символи життя та смерті подібні.

Окрім того, жито – емблема їжі народу; дозріле жито – знак готовності до шлюбу, зелене – його передчасності; житній хліб – символ молодості, сили, життя, здоров'я, кохання, добра, добробуту, а посипання зерном жита в

похоронному ритуалі символізує побажання перемоги над смертю, а на Новий рік – побажання щастя, здоров'я. Житні жнива – емблема битви, а колос без зерна – порожньої людини.

Житній колос без зерна символізує порожню людину. «У високого жита колос пустий», «Колос повний гнеться до землі, а пустий догори стирчить», «Порожній колос дере носа в вершок». В Україні існувало повір'я: «Якщо на одній стеблині жита або пшениці виросло два колоски, то це ознака майбутнього голоду».

О. Потапенко, М. Дмитренко

Жовтий – символ (*див. Символ*) світла (*див. Світло*), тепла, життя, радості, щастя й спокою, поваги до старості, похилого віку.

Жовтий – колір золота (*див. Золото*) й стиглого колоса, якими він уособлює Сонячне світло. Він колір Божественної величі й слави, тому в жовтих чи золотих ризах правлять Службу Божу не тільки по неділях, але й у дні, приурочені пророкам, апостолам і великим святим. За православними канонами іконописання, які відомі ще з Візантії, золоте, жовте символізує Творця, Бога-Отця, німб Бога-Сина і взагалі – Вищу Духовність. Стихія жовтого – земля (*див. Земля*), бо на землі він золотить хлібні лани для блага й достатку людей і над Землею піднімає палахке Сонце (*див. Сонце*), як знак Божественної турботи про людей.

Його планета – Венера, день – п'ятниця, бо цього дня від великої любові до людей помер на хресті Син Божий і Людський – Ісус Христос (*див. Христос Ісус*), якого зрадили і віддали на страждання (через Венеру й п'ятницю переплелися любов і страждання, зрада й розлука).

Жовтий – колір суперечливий: з одного боку, це – колір Сонця й золота, як застиглого сонячного променю, з іншого – опалого листя (згадаймо пісню «Листья желтые над городом кружатся» Р. Паулса на вірші І. Шаферана і Я. Петерса) й достиглих хлібів (*див. Хліб*), що означає завершення, кінець, а інколи й загибель (життя в потойбічному світі). Тому, знаходячись поряд із золотим кольором, вони разом обіймають центр світу, але сам він схиляється до Заходу, де осінь; його напрям – вгору (як колір Сонця), і, водночас, вниз і назад (як колір стиглості); стихія – вогонь (*див. Вогонь*), як кольору Сонця й золота, і, разом із тим, земля, як основа стиглих хлібів.

За повір'ями, поява жовтих плям на руці (*див. Рука*) віщує смерть (*див. Смерть*); хто навесні побачить жовтого метелика, буде в цьому році нещасливим і хворим. Вважалося, що душа (*див. Душа*) заснулої відьми (*див. Відьма*) може перевтілюватися у жовто-чорного метелика. Міфічні істоти, які водять душі на «той світ», мають жовтуваті тони. У домовиків (*див. Домовик*) і повітруль волосся (*див. Волосся*) жовтого кольору, жовті кола з'являються на траві

(див. *Трава*), де ворожить чаклун або де старша у сім'ї жінка покумилася з відьмами; місця хороводів русалок (див. *Русалка*) позначені пожовклою травою. Одна з пропасниць називалася жовтяницею. Чуваші вважали, що від жовтяниці добре допомагає пір'я іволги (чув. Сар кайгк – «жовтий птах» (див. *Птах*)), тому в лісі розшукували її гніздо, вибирали жовте пір'я, замочували у воді (див. *Вода*) й нею мили тіло хворого.

У жовтий колір фарбували яйця (див. *Яйце*) в пасхальних, семицьких, трійцьких обрядах. Учасники ритуалу «хрещення зозулі» обмінювалися на кладовищі жовтими яйцями, розбивали їх і залишали на могилах. У суботу, напередодні Трійці (див. *Трійця*), поминаючи померлих неприродною смертю й дітей, померлих без хрещення, дітям роздавали жовті яйця.

У багатьох народів жінки віддавали перевагу жовтому одягу (він указував на цілеспрямованих і впевнених у собі людей, дуже чутливих і, як правило, щасливих). Нерідко жовтий колір слугував відмітною ознакою знатних персон і вищих станів: монгольськими носять жовтий одяг із червоним (див. *Червоний*) поясом (див. *Пояс*), у стародавній Японії жовтий одяг могли носити тільки члени імператорської родини. Жовтий колір символізував Китай і китайського імператора (натомість, китайським простолюдинам заборонено одягатися в жовте). У Китаї цей колір символізував

одночасно життя й смерть, оселю мертвих називали «жовтими ключами», але жовтий журавель (див. *Журавель*) був алегорією безсмертя. Звичай фарбувати графітові олівці в жовтий колір пов'язаний з тим, що найкращий графіт був у Китаї (у минулому в жовтий фарбували тільки китайські олівці).

У середньовічній Іспанії в жовтий одягали еретиків, яких спалювали на вогні (див. *Вогонь*). Іуду Іскаріота зображали в жовтому плащі. У деяких народів Азії жовтий є кольором трауру, туги, печалі. В Європі до жовтого кольору завжди ставилися з побоюванням: у середньовіччя жовтий або жовто-чорний прапор (див. *Прапор*), вивішений над міською ратушею, позначав карантин, а жовтий хрест (див. *Хрест*) – чуму. Жовтий прапор на кораблі (Yellow Jack) означав, що корабель знаходиться на карантині.

У слов'янських народів жовтий вважається кольором ревності, зради, розлуки, дарувати коханій жовті квіти вважається і зараз поганим знаком («Жёлтые тюльпаны – вестники разлуки», – співає Н. Корольова); у древніх сербських переказах хвороби людям завжди приносили жовта людина чи жовта собака (див. *Собака*). Надійним засобом захисту від заздрощів виступає тигрове око (див. *Око*) жовто-коричневого кольору.

Відомі такі словосполучення: «жовту преса» й «жовтий будинок». Жовтою іменують низькопробну пресу, що «полює»

за сенсаціями (часто «дути-ми» чи вигаданими) й плитками. Термін походить від комікса «Жовта дитина», що друкувався в 1894–1898 рр. у газетах «Нью-Йорк Уорлд» (видавалася Дж. Пулітцером) і «Нью-Йорк Джорнал Америкен». Обидві газети відомі тим, що «розважали» читачів повідомленнями про вбивства, грабежі, нещасні випадки на пожежах тощо. «Жовтий дім» (однойменна назва повісті відомого російського філософа О. Зінов'єва) вживається як розмовний термін, позначаючи психіатричну лікарню, стіни якої часто фарбували в жовтий колір (вважалося, що він заспокоїливо діє на пацієнтів). Жовтими сторінками маркують розділ телефонного довідника, що містить бізнесові телефони, відсортовані за категоріями. У паперових довідниках цей розділ друкується на папері жовтого кольору.

Жовтий і золотий кольори використовують у вишивці рушників (*див. Рушник*), де їх трактують як кольори небесного вогню, Сонця (символізують Божественну мудрість і багатство). Рушників, повністю оздоблених такими нитками не вишивали, але у поєднанні з іншими ці кольори виглядають дуже символічно й виразно. Рушники, в орнаменті яких зустрічається поєднання червоних (*див. Червоний*), чорних (*див. Чорний*) і жовтих кольорів, поширені здебільшого на Правобережній Україні – Київщині, Черкащині, на Поділлі.

Також на Поділлі були поширені вишивки (*див. Вишивка*) жовтими (пшеничного кольору) й білими (*див. Білий*) нитками, дорожчі – вишивалися білим і золотим кольором. Жовтий колір присутній і у вишивках західних областей України (*див. Україна*): тут використовуються його різні відтінки, з переходом від світлих до темніших тонів, завдяки чому вишивка набувала яскравих і «живих» барв. До другої половини XIX ст. тканини фарбували лише природними барвниками, тому для виготовлення жовтого кольору та його відтінків використовували резеду жовтеньку, гречану соломку й полу, листя дикої груші, кислички й ін.

Жовтий – колір з довжиною хвилі від 565 нм до 590 нм. Один із стандартизованих відтінків жовтого є компонентом системи СМУК. Жовте світло має мінімальне розсіювання в атмосфері, тому використовується як сигнальний, попереджувальний колір, у поєднанні з чорними косими смугами – для посилення візуального контрасту (використовується для маркування металевих балонів газів – азоту, бутилену, вуглекислоти тощо). Жовтий сигнал світлофора означає, що заборонено починати рух по перехрестю, але можна продовжувати вже початий рух (у деяких країнах світлофори замість жовтого мають оранжевий ліхтар). На дорогах деяких країн зустрічається миготливий жовтий сигнал, що означає

загальний заклик до обережності. В автомобільних гонках, жовтий прапор теж означає заклик до обережності (забороняє обгін). Жовта картка в футболі означає попередження, на відміну від червоної, що означає негайне видалення з поля; у регбі – означає вилучення на 10 хв.

Жовтою расою називають монголоїдну расу, особливо тих її представників, які походять з Азії. Жовтим названо море тому, що річка Хуанхе, що впадає в нього, приносить багато суспендованого матеріалу, який скаламучує воду. Жовтого кольору осінньому листю й зернам додає ксантофіл (xanthophyll), що бере участь у фотосинтезі разом із зеленим (*див. Зелений колір*) хлорофілом. Жовтий колір яєчному жовтку теж додає ксантофіл, а також оранжеві каротиноїди, які містяться в зернах рослин, що їх поїдають птахи.

При гепатиті печінка людини не в змозі переробляти білірубін, велика кількість якого накопичується в крові (*див. Кров*), тому шкіра й білки ока жовтіють (цей симптом називають жовтяницею). Жовч має жовтий колір, тому в середні віки ліки з рослин цього кольору давали при захворюваннях печінки (деякі з них у медицині виконують цю ж роль – кульбаба, тирлич).

Неоднозначність жовтого кольору знайшла відображення і в літературній творчості. В. Барка у романі «Жовтий князь» розгортає цілу систему різноманітних обра-

зів, невід'ємним атрибутом яких є саме жовтий колір як символ антигуманної влади, що знищує людей, яка через біблійні згадки асоціюється із абсолютним злом, диявольською силою (усе, з нею пов'язане, набуває жовтого кольору – стіни державних установ, і сірчасто-жовті двері райкомівської будівлі, «рудий» як носій цієї влади), як символ смерті, нищення як навколишнього світу, так і людини (жовтими є й сухі бур'яни і трава на тихих вулицях напівмертвого села, і мертві тіла людей, що загинули від голоду). Але водночас жовтий постає і як колір життєдайного Сонця, колосся, хліба. Це символ життя і оновлення, надія на яке не вмирає (золота чаша у руках Андрійка стає символом світла, що всупереч усім утискам, переборює темряву й морок). І хоча царство жовтого князя все поширюється, світло не зникає остаточно, а отже, не може бути і остаточної перемоги зла (*Барка В. Жовтий князь. – К., 1991. – 266 с.*

«Жовтий колір

пахне кладовищем,

дві троянди забобонні вдох.

Чуси, як у потойбіччі свище?

Хтось тебе гукає. Може – Бог?», – писала Марта Мохнацька (*Мохнацька М. Жовтий колір пахне кладовищем... [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.poetryclub.com.ua/>*).

У поезії (*див. Поезії символіка*)

О. Блока жовтий колір символізує розкіш і неробство. В оповіданні Теффі (Надії Олександрівни Лох-

вицької) «Життя і комір» жовтий бантик на комірі блузи перетворив порядну жінку на легковажну марнотратницю й безсоромну обманщицю.

Указ Миколи I, що узаконив у дореволюційній Росії проституцію й публічні будинки, зобов'язав повій мати спеціальний «жовтий квиток», в якому, зокрема, детально описувався стан їх здоров'я. В. Ленін презирливо назвав II Інтернаціонал «жовтим» за аналогією з «жовтими квитками» повій.

В англійській мові жовтий колір асоціюється з боязкістю, в арабській «жовта усмішка» – з нещирою усмішкою, у французькій «жовтий сміх» (*rire jaune*) – зі штучним сміхом. Недосвідчену людину називають «жовторотою», тому що у багатьох птахів дзьоб пташенят жовтий.

Такі в Нью-Йорку й деяких інших містах, шкільні автобуси в Канаді й США, деякі автобуси у Великобританії фарбують у жовтий колір. Довгий час у Нідерландах жовтий був кольором громадського транспорту – ним фарбували автобуси, трамваї й пасажирські поїзди.

В європейській геральдиці жовтий (золотий) символізує знатність, могутність і багатство, а також чесноти: силу, вірність, чистоту, справедливість, милосердя і упокорювання. За негеральдичним тлумаченням жовта барва у державному прапорі (*див. Прапор*) Литви символізує сонце, на прапорі України (*Див. Україна*) – хлібний лан – символ

мирної праці і достатку над яким розкинулося блакитне небо.

Б. Дем'яненко, В. Дем'яненко

Жупан – див. Одягу верхнього символіка.

Журавель, журавка

Журавель – символ відданості рідному краю; туги, журби, віддаленої мрії; інтенсивності сонячного світла і тепла; вісника весни, безсмертя, щастя; у християнстві – символ уважності, лояльності, порядку; вісник богів; у Біблії жалібний крик журавля символізує плач-страждання смертельно хворого царя Єзекії, журавлі, які повертаються з вирію є символом повернення до своєї землі, віри та праведного життя; за повір'ями крик журавлів весною – до вселення душ в новонароджених, а при відльоті – переміщення душ покійних до іншого світу; водночас журавель – символ любові, гульняйства, відновлення інтимного життя жінки після пологів; в емблематиці журавель, який у піднятій лапі тримає камінь – алегорія пильності; **журавка** – символ жінки, яка несе благо і достаток.

У Стародавньому Єгипті, Фессалії віддавна обожнювали журавлів, оскільки ті знищували небезпечних змій. Вбивство птаха навіть каралося смертю.

У Китаї журавель – «Патріарх Племені Пернатих», вісник богів, посередник між небом і землею. За повір'ями вони, нібито носили душі в рай, а тому символізували

безсмертя, довговічність, щастя. Білі журавлі – священні птахи Острова Блаженних.

В Україні журавлів споконвіку кликали «веселиками». Народні назви *веселик* (Грінченко, Марисова, Шарлемань); *висьолик* (ЕСУМ-1); *віщун* (Марисова); *веселец* (Никончук) мотивовані повір'ями: «Якщо побачиш журавлів уперше навесні, коли вони летять з вірію, то треба називати їх *веселиками*, а не *журавлями*: хто назве веселиками, тому буде цілий рік весело, а хто журавлями, той буде цілий рік журитись». *Віщунами* журавлів називають за те, що вони віщують весну.

Здавна уявляли, що з вірію журавлі несуть людські душі, котрі поселяються у немовлят, які народжуються весною. Тому весняне «кру-кру», яким журавлі повідомляють про свій приліт, веселе і щасливе. Коли ж журавлі відлітають у вирій, то їхнє «кру-кру» сумне і журливе, бо вони несуть з собою душі покійних і грішних людей. Їх чекають муки пекла за вчинені прижиттєві гріхи. За повір'ям не можна було тривожити журавлів під час відльоту – щоб не тривожити душі людей при їх відході до іншого світу.

Красивий сирій птах із гарним лобом і тім'ям, червоною ознакою на потилиці символізував безмежну любов до рідної землі. «Журавка», «журавлиця», «журавонька» – так лагідно називали цих вісників весни, що несли

на крилах довгоочікуване тепло. «Журавлі прилетіли – тепло принесли», – казали в народі. Їх називали ще «віщунами» за приємний голос, який линув з піднебесся.

Не випадково пристрій для витягування води з криниць називали саме журавлем. Криниці були святими місцями для українців. У прислів'ях «Краще синиця в жмені, ніж журавель в небі», «Журавель небі, а ти йому вже ціну встановлюєш» журавель символізує віддалену мрію.

Зображення журавлів зустрічається на давніх рушниках-оберегах Середнього Придніпров'я. На думку вчених, журавлі були культовими птахами сонця. Їх приліт і відліт символізував інтенсивність сонячного тепла. На рушниках «журавлі» (вогнині) птахи журавлі співіснують з трьома сонцями. Образи журавлів дуже поширені в народному епосі, поезії. Наприклад:

*Летять роки як сиві журавлі,
Немов журба,
сльоза лягла на вії
І не дає заснути до зорі
Щемлива, наче пісня, ностальгія.
(А. Матвійчук).*

Або:

*Мій журавель.
У нього очі сині.
Хай кличе в мандри
осінь золота,
Та знає він,*

*що лиш на Батьківщині
Солодкою стає проста вода
(Ю. Рибчинський)*

Через зовнішню схожість деяких тварин широкий загал їх не

розрізняє. У енциклопедичних довідниках, культурологічних та лінгвістичних роботах оводів плутають з гедзями, ворон з вуронами – пишуть, що ворон (рос. назва крука) є «чоловіком» ворони, веретільниця з гадюками, єнотовидних собак з єнотами, але це різні види. Така ж ситуація з ідентифікацією журавлів, лелек та чапель. Зокрема на гербі Деснянського р-ну, м. Києва у нижній частині зображений птах. У поясненнях до нього зроблена прив'язка до символіки журавля, але на гербі, з нашої точки зору, намальовано лелеку білого (чорногуза). Про це переконливо свідчить «чорний гуз (зад) птаха», малюнки у визначнику Г.В. Фесенка та А.А. Бокотєя («Птахи фауни України», 2002. – С. 53 та С. 133), фотографії птахів.

Неточності трапляються не лише в роботах з міфології та символіки, а й в духовній літературі. Так, в добротній праці «Библейская энциклопедия» архімандрит Никифор пише: «По закону Моисееву журавль или цапля считались птицами нечистыми (Лев. XI, 19, Втор. XIV, 18)» (*Библейская энциклопедия. – Репринтное издание. – М.: ТЕРРА, 1990. – С. 262*). Водночас у біблійних текстах зазначених вище книг згадані лише лелеки та чаплі: «А з птаства будете брідитися оцього... і бусла, чаплі за родом її...» (*Книга Левит, II. 19*). Про журавлів у біблійному «Законі про чисте й нечисте» не згадано. Твердження, що:

«Журавель – велика пташка, тієї самої породи, що й боцюн (лелека)» також не відповідає дійсності (*Митрополит Іларіон. Етимологічно-семантичний словник української мови / Митрополит Іларіон [за ред. Ю. Мулика-Луцика]. – Вінніпег: Волинь, Т. 2. – 1982. – С. 51*).

У дослідженні народних зоонімів морфологічно близьких видів було з'ясовано, що помилки в ідентифікації схожих тварин є джерелом появи нових назв тварин (*Куйбіда В.В. Розвиток природничої науки і термінології в Україні: шлях крізь епохи (XVII – початок XXI ст.): [монографія] / В.В. Куйбіда. – Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич О.М., 2012. – С. 158–159*). На наш погляд існує аналогічний спосіб творення символіки близьких видів тварин і рослин. Так, зовнішня схожість лелеки (за народним повір'ям цей птах приносить немовлят і є символом продовження роду) з журавлем зумовила зближення їх «еротичної» символіки. Як символи-концепти вони глибоко проросли в етнокультуру (пісні, легенди, перекази, вірування, обряди тощо), увійшли в паремії і фразеологію.

Аналіз текстів пісень в обряді похрестин дав нам підстави помітити однозначні натяки на образ журавля – прозорий символ відновлення інтимного життя жінки після пологів:

*«Ой дождавши до неділи,
Да придибав журавель
до породили.*

– *Ось иди, журавель,
иди до диток,
Ще не заговився мій животок,
Да вже шостои да недільки
Да придибав журавель
до породильки.*
– *Годи ж тоби, журавель,
ити до диток,
Уже ж заговився
мій животок».*

(Чубинський П. *Мудрість віків*. – К.: Мистецтво, 1995. – Т. 2. – С. 71). та

*«Ой у первую недиллю
Дибле журавель по родиллю.
Иди геть, журавель,
Не заговивсь в породили
Животочок.*

*Ой на шостую недиллю
Дибле журавель по родиллю.
Прийди, прийди, журавель,
Бо заговивсь в породили
Животочок. (Новицкий)
(Чубинський П., там само. – С. 71).*

У с. Видинів Снятинського р-ну Івано-Франківської обл. записано ще одну народну пісню із жіночими натяками, що «журавель си крутит», а на «файну любку ніхто не киває»:

*«Попід гору високою
журавель си крутит,
Ой мій милий рано встає,
та й мене не будит.
Ой мій милий рано встає,
та й мене вкриває:
Та най мою файну любку
ніхто не киває».*

(Коломийки. Т. 3 / Упорядник В. Гнатюк. – Львів: Наукове Товариство імені Шевченка, 1907. – 253 с.)

Залицяльна символіка журавля у народних піснях набуває відтінку неприхованих любовіщій гультяїства:

*«Та внадився журавель
До бабиних конопель;
А я тому журавлю
Колом ноги поломлю.
Ой, кумцю, моя душа,
Наоколо хороша.*

*Взяв кум куму за ребро:
«Ой тут мое ве добро!»
Взяв кум куму за тило,
Аж ся ий исти схотило;
Зивив куму в вишеньки:
«Видпочиньмо тришеньки».
(Чубинський П., там само. – С. 72).*

У народній пісні журавка – символ жінки, яка несе благо і достаток: Де журавка ходила, Там пшеничка вродила». У словах: «Де журавель походив, То там кукіль уродив» (кукіль – символ занепаду, злиднів та запустіння) поєднані мотиви гультяїства (символ журавля) зі злісним бур'яном:

*Налетіли журавлі,
Сіли-впали на ріллі.
Де журавка ходила,
Там пшеничка вродила.
Де журавель походив,
То там кукіль уродив.
Краца жінка первая,
Аніж тая другая.
Що з первою діток мав,
То з другою розігнав.
Ходить батько по лану,
Кличе діти додому.
Ідїть, дітки, додому
Не буде вам розгону.
Живїть, тату, тепер сам,*

*Як молоду жінку взяв.
А ми будем служити,
Чужим батькам годити.
А ми будем зароблять,
Та матінку поминать.*

Жалібний крик журавля у Біблії символізує плач-страждання смертельно хворого царя Єзекії: «Пищу я, мов ластівка чи журавель, воркочу, мов той голуб; заниділи очі мої, визираючи до високости...» (*Книга пророка Ісаї 38. 14*). У брамі Господнього дому Господь звернувся до пророка Єремії із застереженням щодо відступників: «Чи будете ви красти, вбивати й перелоб чинити, і присягати фальшиво, і кадити Ваалові, і ходити за іншими богами, яких ви не знаєте...» (*Книга пророка Єремії, 7. 9*). Та ерусалимський народ відступився і не міг повернутися від гріха та неправди: «Чому відступив оцей ерусалимський народ усевічним відступленням? Міцно схопились вони за оману, не хочуть навернутись. Прислухався Я й слухав: неправду говорять, немає нікого, хто б каявся у своєму лукавстві...» (*Книга пророка Єремії, 8. 5–6*). Правильну дорогу їм підказують перелітні птахи, які щороку повертаються на свою батьківщину. Тому журавлі, які повертаються з вирію є символом повернення до своєї землі, віри та праведного життя: «І відає бусел у повітрі умовлений час свій, а горлиця ластівка та журавель стережуть

час прилету свого, – а народ Мій не знає Господнього права!...» (*Книга пророка Єремії, 8. 7*).

Символічні образи журавля і журавки стали мотивуючою основою для виникнення ойконімів: с. **Журавлівка**, Барського та Тульчинського р-нів, Вінницької обл., Сімферопольського р-ну, АР Крим, Білгородського р-ну, Білгородської обл. та Краснокутського р-ну, Саратовської обл. Росії; с. **Журавка**, Шевченківського р-ну, Харківської обл., Городищенського та Шполянського р-нів Черкаської обл., Варвинського р-ну, Чернігівської обл., Середино-Будського р-ну, Сумської обл.; с. **Журавне**, Хмельницького р-ну, Вінницької обл.; с. **Журавлі**, Сакського р-ну АР Крим. Сузір'я південної півкулі неба носить назву *Журавель*.

На гербі м. Дунаївців, Хмельницької обл. зображений срібний журавель із червоним дзьобом і лапами, який у правій лапі тримає срібний камінь. Згідно з давньою легендою для захисту свого вожака та всієї зграї журавель однією ногою стоїть на землі, а іншою тримає камінь. Якщо він засне то камінь впаде і розбудить птаха. Як символ пильності ця алегорія мала особливий попит у середовищі монархів. Зображення даурського журавля стало емблемою Забайкальського краю, а журавля (лелеки) зі змією в дзьобі – символом боротьби із злом та повзучими гадами.

О. Потаненко, В. Куйбіда

З

Заєць – символ боягузтва, хвалькуватості, метушливості, швидкості, нечистої сили, вогню; уособлення коханого, наділяється еротичною (фалічною) символікою і властивостями демона; є одиницею цінності та ієрархічної важливості; *забігати зайцем спереду* – підлесник, *полювати на зайця* – займатися невігідною, безперспективною справою.

Заєць в усіх народів став символом боягузтва (*Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. – Вінніпег, 1965. – С. 65*). Ця думка знаходить відображення в таких прислів'ях, приповідках: «Тремтить як заєць», «Такий відважний, як заєць», «Полохливий заєць і пенька боїться», «Заєць спить, та очей не жмуриць», «Заєць від куща, а жаба від зайця тікає», «Лаяв заєць вовка, тільки вовк того не чув» та загадках:

Я страшений боягуз.

Всіх на світі я боюсь.

В полі, в лісі, навкруги –

Скрізь у мене вороги.

Проведений нами аналіз народних назв *трусник* (*Верхратський, Поч.–6*); *трусик* (*Даль*); *трус* (*Фасмер*) на позначення

Зайця *Lepus L.* підтверджують образ тварини-боягуза. Народні теріоніми походять від лексеми *трус* «боягуз, страхополох» і мотивовані тим, що тварина має чимало ворогів і змушена постійно їх остерігатися вночі та вдень. У етимолого-семантичному словнику української мови слово *заєць* тлумачиться як «сірошерстна тваринка з сім'ї боязливих» (*ЕССУМ–2, с. 64*). Народні назви *трусик, трусик* (*ЕССУМ–4*) Митрополит Іларіон записав для кролика «трусик – кролик, бо він хитає головою. Звідси вигук-принада кроликів «трусь-трусь-трусь!» (*с. 91*). Подібна мотивація у народних назв *труха, труханя* (*Верхратський, Поч.–2*); *трусь, трусак, трусик, труся* (*Верхратський, Поч.–6*); *трусь, трусак, трусик, трусник, трусяк, труха* (*ЕСУМ–5*); *трусяк, труська* (*Турянин*); *трусь* (*ЕУ–3*) на позначення Кролика дикого *Oryctolagus cuniculus L.* Боягузів у народі називають *заячим серцем*, а холодний піт переляку – *заячим потом*.

Тривалий час побутувало повір'я, що у зайця косі очі.

Хворобливий стан у людини при якому вирячені очі позначали як «*заяче око*». Ніби у вони мають магічну силу: можуть викликати пожежу, наслати безсоння, сонливість, зурочити тощо. Слід зазначити, що у зайця поле зору 360°. Завдяки цьому він бачить все, що робиться спереду, ззаду і з боків одночасно. Втікаючи від собаки чи лисиці, він бачить дорогу і спостерігає за поведінкою переслідувача збоку чи позаду, за що й додатково отримав народну назву *косий, косоокий* (м. *Переяслав-Хмельницький*).

Вислів *забігати зайцем спереду* алегорично позначає підлесника, а – *полювати на зайця* вживається у значенні «займатися невігідною, безперспективною справою»: «Зайця уходили, а коня уложили», «Не дорогий кінь, дорогий заєць», «Ціна зайцю два гроші, а бігти – сто рублів», «Поки зайця вбють, вола з'їдять!». Мотив псового полювання закладений у загадці: «Рубль біжить, сто догоняють, а як 500 зашпортнеться, безцінний уб'ється (*заєць, собака, кінь, мисливець*). Заєць символізує одиницю цінності й ієрархічної важливості: «Попу куніцю, дякону лисицю, пономарю-горюну сірого зайця, а просвірні-хлопуші заячі уші!». Терміном *заяча губа* описують вроджену патологію – «роздвоєння верхньої губи людини», а – *заяча лапка* «зморшки пожилих людей, які йдуть від очей на виски; намяті і підірлі

зморшки, на згині ноги, в худоби». На вік перезрілої нареченої натякали: «У цієї нареченої вже заячі лапки показалися».

У байці «Зайці та жаби» заєць – алегоричний символ винахідливого боягуза. Зібравшись на потаємній галявині, зайці вирішили, що краще їхньому племені втопитися, ніж жити з репутацією боягузів. Юрмисько зайців вирушило до глибокого озера і злякало жаб. Коли жаби пострибали у воду – зайці помітили, що в світі є ще й ті, хто їх боїться. З думкою, що зайці не найбільші боягузи вони вікують і понині (*Езопові байки: Переклад з новогрецької В. Забаитанського та А. Чердаклі. – К.: Веселка, 1990. – С. 174–178*). Водночас у казці І. Франка «Заєць та їжак» заєць – символ хвалька, якого їжак зі своєю жінкою провчив на перегонах.

Заєць пов'язаний з нечистою силою і знаходиться в підпорядкуванні лісових духів, тому для успішного полювання мисливці замовляють нечисті, щоб вона підганяла зайців у розставлені пастки. Водяний недолюблює слуг лісової нечисті і лише при вживанні слова заєць сердиться та піднімає бурю. На воді рибалки маскують справжню назву зайця його термінологічними відповідниками «кривень», «лісовий баранчик» тощо. Заєць може перетворюватися на чорта, триногого або кульгавого перевертня, домового, відьму, чаклуна, а деякі чорти та відьми мають заячі хвости.

У Господній промові до Мойсея та до Аарона (*Закон про чисте і нечисте, 11. 6*) забороняється вживати в їжу м'ясо зайця і торкатися його тому, що він був віднесений до нечистих «І зайця, бо він жує жуїрку, та не має розділених копит, – нечистий він для вас». Заборона на вживання зайчатини пояснювалася в народі тим, що в зайця собачі лапи, а його косоокість має здатність забирати сон у ще ненароджених дітей. Про це добре пам'ятали вагітні жінки і дома користувалися «заячим псевдонімом» сплюх. Хоч з іншого боку сон про пійманого зайця віщує жінці вагітність і народження сина, а чоловіку – блуд.

Заєць символізує вогонь і мотивація тут пов'язана із швидкістю переміщення тварини (кажуть: «Біжить заєць, як вогонь») та особливостями його зору (вважають що «Косі очі зайця – причина пожежі»). «Вогняна» символіка зайця проявляється в повір'ях: «Якщо на подвір'я або в село забіг заєць – буде пожежа»; сонниках «Заєць у сні – провісник небезпеки, пожежі»; висловлюваннях, які характеризують палахкотіння жаринок у багатті, «полум'яні зайчики», «по грані бігають зайчики». Сонячне проміння має назву «сонячні зайчики», дзеркальний відбиток сонця називають «дзеркальний зайчик», сірники на тюремному жаргоні іменують «зайчики», а дітей застерігають від необережного поводження з вогнем «бійся вкусить зайко».

Гризуни та зайцеві мають зуби (різці), які з віком не тупляться, а стають гострішими. На наш погляд саме тому образ зайця використано в українських замовляннях від зубної болі: «Місяцю, молодий княже! Чи бував ти в старого? Чи питав ти його, чи боліли його зуби? Щоб у мене вік віком і суд судом зуби не боліли. Заєць у полі, а риба в морі, місяць на небі: коли будуть три брати вкупі гуляти, то тоді в мене будуть зуби боліти.» (*Українські замовляння / Упорядник М.Н. Москаленко. – К.: Дніпро, 1993. – С. 74*). У коментарі до видання М.О. Новикова зазначила, що в замовлянні тварина має символічне значення: «заєць у полі» – посеред космічної цілокупності, поміж «місяцем у небі» та «рибою в морі», тобто символізує серединний простір» (*Там само, с. 226*). Малих дітей, у яких з'явилися перші два зуби, порівнюють із зайчиком: «У ребята, что у зайчатъ, по два зуба» (*Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка / В. Даль. – М.: Гос. изд. иностр. и нац. словарей, Т. 1: А-З. – 1956. – С. 670*). Водночас слід зазначити, що в зайця лише на нижній щелепі два різці, а на верхній – чотири.

Заєць наділяється еротичною (фалічною) символікою. У весільних хороводах зайчик символізує нареченого, який вибирає собі наречену, його просять звити вінок, поцілувати дівчину тощо (*Славянская мифология. – М.: Эллис ЛАК, 1995. –*

С. 190). У дитячій пісенці старій бабі рекомендують вийти заміж за зайця, а дівчині, яка не може вийти заміж кажуть: «Тоді вийдеш заміж, як в лісі зайця зловиш». У загадці робиться прозорий натяк «Зайчику біленький! Полежи на мені; хоч тобі важко, та мені добре» (*Славянская мифология*. – С. 191).

У весільних піснях образом зайця натякають на першу шлюбну ніч, визначають непорочність нареченої, у казці він був свідком статевого зв'язку ведмедя з жінкою, спромігся збезчестити лисицю чи вовчицю, робив нескромні пропозиції попаді та попівнам і скористався їх поступливістю. Акт злягання чи парування у фольклорі метафорично позначається як «Заєць проскочив у дірочку», «Заєць заломив капусту», «Заячий укус». Іноді малим дітям доводять, що вони не народились, а їх приніс лелека або заєць. Згідно повір'їв, заяча кров чудово допомагає при безплідді, заячий жир полегшує пологи, заячі бибки (кал) покращують несучість курей.

У веснянках та гагілках заєць символізує коханого:

*«Ой ти, зайчику,
ти милесенький,*

*Ти, голубе, ти сивесенький...
Взуйся, зайку, в черевички,
Полинь, зайку, по Дунайку,
Вибери собі дівку з крайку»*

(*Жайворонки В. Знаки української етнокультури*. – К: Довіра, 2006. – С. 232)

Міфологічні та символічні уявлення про тварину зумовили появу антропонімів з основами *заец-, зайк-*. Такими є приклади імен та імен-прізвиськ, які досліджувала М. Демчук у роботі «Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV–XVII ст.» (1988 р.). Із монографії були відібрані деякі імена та імена-прізвиська, які походять від зазначеної основи: *Заец, Заець, Зайка, Зайко, Заячикь (Заец Луковский, Заець Зденизский, Марко Заяць, Выгнатъ Зайка, Терешко Зайко)*. Серед географічних назв із основою *зайц-, зайч-* зустрічаються с. Зайцеве, Синельниківського р-ну, Дніпропетровської обл., с. Зайчівське, Жовтневого р-ну, Миколаївської обл. Катоїконімами *зайчани, зайчівці* називають їх жителів.

На монетах багатьох країн та міст традиційно розміщували їх емблеми, які одночасно були й своєрідними гербами. Викарбувані зображення звірів на них, мають різноманітне символічне наповнення. Ще на монетах античних міст архаїчної Греції (середина VII–IV ст. до н. е.) зображували зайця. Його вважали священною твариною Пана – бога природи і спокусника жінок. Зображення зайця було основним для зворотної сторони монет Месани – крупного грецького міста на північному-сході Сицилії. Герб с. Петопавлівки, Куп'янського р-ну, Харківської

обл. містить зображення зайця. На першій його частині – золотий храм, а на другій – срібний заєць. Храм – символ виникнення назви слободи. Заєць – істота, яку зустріли перші поселенці. Недаремно один з хуторів тут одержав назву *Зайчий Яр*.

У молодіжному сленгу *зайчиком* називають коханого: «Мій зайчик купив мені нову шубку!», а *зайчатником* – тролейбус: «Знаєш, як набридає кожного ранку трястись у зайчатнику?»

В. Куйбіда

Замовляння – символ образного втілення природи; гармонійного співжиття людини з природою; єднання людини з Космосом; сили вимовленого слова; засобу убезпечення від злих сил, зурочення тощо.

Із давніх часів людина була тісно пов'язана з природою, поклонялася їй. Пошанування сил землі і неба увійшло в плоть і побут, у повсякденне життя людей. На цій основі сформувалася язичницька, або поганська, релігія, її символами й поняттями користувалися щоденно, вона була тісно пов'язана із світоглядом тодішньої людини, визначала її мораль, поведінку й тим самим зв'язувала людину з природою живою і мертвою, створювала передумови для її гармонійного співіснування, певною мірою з'єднувала в людині поняття духовного й тілесного, робила для неї світ зрозумілим та визначала

ті чи інші застережні засоби, за допомогою яких вона здобувала силу боротися з лихом, бідами, насланнями, світом п'їтьми і зла. Для цього було вигадано тисячі заклинань, нашептїв, магїчних слїв, величавї поетичних обрядовї цикли з масою дотичних до них обрядових пїсень (*Шевчук В. Мислення дерева. – К., 1989. – С. 342*).

Замовляння, а також ворожїння – то рїзні способи вгадувати долю, передбачати майбутнє. Певна частина їх, передусїм пов'язаних із господарською дїяльністю людини, спостереженнями за явищами природи, поведїнкою тварин тощо, акумулювала деякий раціональний досвід.

Проте переважна бїльшїсть замовлянь ґрунтувалася на забобонних уявленнях: люди зазирали в майбутнє переважно через посередництво потойбїчних сил, через контакти з померлими, предками. Ворожїння прийнято дїлити на так званї оказїональнї, тобто приуроченї до певного випадку (побудови житла, народження дитини, шлюбу тощо), та календарнї, закрїпленї за тими чи їншими святами.

Найзручнїшими перїодами для цього українцї вважали передень Рїздва, Нового року, Андрїя, Катерини, Великодня, Івана Купала (*Українська минувшина. – К., 1993. – С. 218*).

Увесь рїк чекав селянин на жнива, тобто на збїр урожаю. З острахом поглядав господар на небо, на хмари, спостерїгав

напрям вітру. Його турбувало і надто гаряче сонце, і зимнувата погода, і буйний вітер. Кожна чорна хмара – то острах зливи, бурі, граду, адже може пропасти вся річна праця господаря, і він залишиться без засобів до життя. Ось чому так поширені були в давнину замовляння грому, бурі, зливи та граду, ось чому була віра в мольфарів-чарівників, які вміли відводити ці біди. На Гуцульщині віра в мольфарів залишилася до недавніх часів (*Климиник С. Український рік у народних звичаях та в історичному освітленні. – К., 1994. – С. 490*).

У купальську ніч зілля, особливо польове та лісове, набирає вишуканих чарівних властивостей, великої лікувальної та цілющої сили. Вдосвіта бабусі, господині, ворожбитки, відьми поспішають до лісу крадькома, щоб зібрати зілля для різних цілей: бабусі – від переполоху, від «вроків», від домовиків, відьом, перелесників, для злагоди в родині, для статевої сили, від бездітності, від перелогів; чарівниці – для того, щоб прихилити чи відхилити хлопця до дівчини в коханні і навпаки, щоб відібрати молоко від корови, заморозити, щоб капуста не завивалась у голочки, не вилися огірки і т. д.

Мольфари-чарівники збирали зілля для відвернення грозової хмари, граду; для причарування чужої жінки тощо. Подібний образ змальований у повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків». Мольфар Юра «був

могутній, потужний, все знав. Од його слова гинула худоба, сохла й чорніла, як дим, людина, він міг наслати смерть і життя, розігнати хмару і сперти град, вогнем чорного ока спопелить ворогів і запалити в жіночому серці кохання».

Л. Кожуховська

Запорозька Січ – символ Козацької Вольниці, свободи; організуючого центру боротьби за волю України; зародку власної держави (Козацької Республіки).

Запорозька Січ – укріплений козацький табір на островах за Дніпровими порогами, військовий адміністративний центр Війська Запорозького Низового. Козацькі вагаги, що вже на початку XVI ст. були своєрідною прикордонною сторожею Речі Посполитої, заснували постійні оборонні табори на островах Дніпра, зокрема нижче порогів серед неприступних плавнів Великого Лугу і Базавлука. Перша Запорозька Січ постала бл. 1552 р. на о. Мала Хортиця в районі Дніпрових порогів, її організатор – князь Дмитро Вишневецький. Це був дерев'яний замок з валами і ровами, зруйнований 1558 р. татарами після облоги. З того часу місце Січі змінилося. У 1580 р. вона знаходилася на о. Томаківці, що називався також Буцьким островом, або Городищем. Рештки укріплень збереглися до останніх часів на півд. частині о. Томаківки. Третім місцем Запорозької Січі

був о. Базавлук над однією з відрогів Дніпра, де запорожці жили в 1590-х рр. Четверта Січ була на Микитиному Розі біля теперішнього м. Нікополя. Ця Січ згадується у 1628 і 1638 рр. У пізніші часи були ще такі осідки Запорозької Січі: Стара Січ (також Чортомлицька Січ) над р. Чортомликом, на 2 км вище від Базавлуцької Січі, у 1652–1709 рр.; на Кам'янці 1709–1711 рр., і Нова Січ (також Покровська Січ) на р. Підпільній, зруйнована російським військом у 1775 р. Із цих 8 січей 5 містилося на території дніпрових плавнів або в їх безпосередньому сусідстві.

Запорозька Січ була обведена високими валами, де були частокіл і зруби, на яких ставилися гармати. Між валами була широка площа, на краю якої стояли курені, будинки, де мешкали запорожці. Козацька зала на Січі, що звалася також кошом, нараховувала кілька тисяч (іноді це число сягало десяти тисяч) озброєних козаків. На площі містилася церква, будинки старшини, школа та інші господарські й військові споруди. Січова церква і духовенство перебували під зверхністю Києво-Межигірської архимандрії. Площа біля церкви була центром суспільно-політичного життя Січі, де відбувалися Січові ради тощо.

Запорозька Січ була місцем організації походів, зокрема водних на чайках і човнах проти татар і турків та повстань проти Польщі чи Москви. Запорозька

Січ відіграла видатну роль у боротьбі народних мас проти феодально-кріпосницького гніту (повстання К. Косинського, С. Наливайка, П. Павлюка, Я. Острянина, Д. Гуні). Про впливовість Козацької Республіки свідчить те, що уряди багатьох країн підтримували із Січю тісні дипломатичні стосунки. У XVIII ст. розвивалося на Січі і таке культурне унікальне явище, як літописання. Це і «Літопис Самовидця», і «Літопис Самійла Величка», і «Літопис Григорія Грабянки».

На Запоріжжі при церквах діяли 44 школи, розвивалося козацьке малярство, іконопис. Багато народних ватажків, гетьманів мали найвищу на той час європейську освіту. Зокрема випускниками Києво-Могилянської академії були Іван Чернята, Федір Лобода, Іван Виговський, Іван Самойлович та інші.

В. Коцур

Західна цивілізація – символ (*див. Символ*) ліберальної демократії (*див. Демократія*), верховенства закону й законслухняності, рівності, індивідуалізму, раціоналізму, високого інтелектуального й творчого рівня, винахідливості, практицизму, діловитості, розважливості, конкурентоспроможності, авантюристичності, допитливості.

Західна (Західно-християнська, Євроатлантична) цивілізація (З.Ц.) тривалий час залишається

домінуючою в сучасному міжцивілізаційному діалозі про глобальні політичні й економічні процеси. С. Хантінгтон підкреслював, що вона є єдиною цивілізацією, яка визначає себе за допомогою компаса, а не за назвою якого-небудь народу, релігії чи географічного регіону. Історично З.Ц. є європейською цивілізацією й саме в рамках цієї цивілізації визріла й одержала своє практичне втілення ліберально-демократична доктрина. Саме Заходу належить переважна більшість сучасних ініціатив у сфері модернізації світосистеми, чому сприяє унікальне поєднання базових ціннісних характеристик західного світу. На відміну від інших цивілізацій, вона відрізняється більшою внутрішньою складністю, неоднорідністю й рухливістю. Як засвідчила історія, різноманітність культур давала імпульс до змагання, яке сприяло контактам і взаємозбагаченню. Головна відмінність З.Ц. полягає в низці унікальних принципів, що викристалізувалися в ході багатовікового становлення європейської культури: 1) класичний спадок (грецька філософія й раціоналізм, римське право, латинська мова й християнство); 2) західне християнство (католицизм і протестантизм); 3) європейські мови; 4) поділ духовної й світської влади; 5) верховенство закону; 6) соціальний плюралізм і громадянське суспільство; 7) представницькі

органи; 8) індивідуалізм (Хантінгтон Сэмюэл Ф. Запад: унікальність, а не універсальність. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.liberal.ru/>).

На відміну від комунальності традиційних цивілізацій для З.Ц. величезне значення мало індивідуалістичне спрямування, незалежність й автономність індивіда. Це відобразилося в існуванні поняття «privacy», що позначає право на індивідуальне відособлення, ізоляваність. Проте в сучасній Європі, що не відкинула принципи індивідуалізму, більше уваги звертається не на конкуренцію, а на фактори консолідації. Кожен має право на власний шлях до добробуту, але його не можна підняти, віднімаючи водночас шанс в інших.

Для З.Ц. характерні такі парадигмальні цінності: розвиток – людина (свобода) – розум (пізнання) – багатство. Вона зосередила в своїх руках більше половини накопичених людством ресурсів і відіграє провідну роль у більшості міжнародних організацій. Представникам З.Ц. притаманний менталітет, заснований на раціоналізмі, індивідуалізмі, заповзятливості. Прояву спільних цивілізаційних рис сприяє єдине політичне кредо – приватна власність і приватне підприємництво, спільне юридичне підґрунтя – рівність усіх перед законом, спільні етичні уявлення, засновані на християнській етиці. Англійська

мова скріпила цю спільність, перетворившись на мову міжнаціонального спілкування.

Відмінними рисами представників З.Ц. російський філософ О. Зінов'єв назвав підвищену схильність до індивідуалізму; високий інтелектуальний і творчий рівень; винахідливість; практицизм; діловитість; розважливості; допитливості; авантюристичності; конкурентоспроможності; емоційну черствість; марнославство; підвищене почуття власної гідності; почуття переваги над іншими народами; високий рівень самодисципліни й самоорганізації; прагнення керувати іншими й здатність до цього; здатність приховувати почуття; схильність до театральності; готовність виступити у ролі завойовників і колонізаторів (Зиновьев А.А. Фактор понимания. – М., 2006. – С. 330).

Важливою особливістю З.Ц. є й її готовність вдаватися до насилля для відстоювання власних інтересів. При освоєнні нових американських територій європейськими колонізаторами, що супроводжувалося винищенням індіанців, кривавими сутичками між різними сімейними кланами, громадами чи просто усілякими авантюристами, насильство ствердилося як крайній прояв буржуазно-індивідуалістичної моралі, як основа права сильного, як спосіб ствердження західного способу життя. У політичному житті впро-

ваджено недемократичний механізм інституціоналізованого насильства – віджілантизм, найвідомішими проявами якого стали «суд Лінча» й ку-клукс-клан.

Особливостями З.Ц. стали такі обставини її соціального буття: 1) визнання людини якщо не рівною Богові, то здатною досягти божественної досконалості; 2) визнання прав людини первинними щодо волі родини, клану, касти; 3) слідування принципу рівності всіх людей – спочатку в рамках певного стану, класу, потім і суспільства в цілому; 4) створення політичної системи, що втілила в собі зазначені вище підходи (Иноземцев В.Л. Глобальный конфликт XXI века: размышления об истоках и перспективах межцивилизационных противоречий // На рубеже эпох. Экономические тенденции и их неэкономические следствия. – М., 2003. – С. 459, 472).

Для З.Ц. найважливішими є уявлення про демократію, монотеїзм й акцент на раціональному знанні. Її витоки виявляються в сполученні монотеїзму й грецької філософії – «їх нерідко запеклі зіткнення в битві за панування над розумом людей породили величезну кількість ідей щодо сенсу й мети життя, підкорення людини божественній волі та її свободи реалізувати свій вроджений інтелектуальний потенціал, стверджуючи пріоритет волі над підкоренням» (Франкл Дж. Цивілізація: утопія и тра-

гедія / Пер. с англ. А.Г. Вронскої. – М., 2007. – С. 6).

Реформація й контрреформація потужно потрясли західне суспільство й призвели до появи протестантизму. Саме для цього періоду характерне звернення до особистої совісті людини. Порятунком душі не має потреби в посередництві католицької церкви – ця спрощена конфесіональна модель відкрила шлях вимогам буржуазно-демократичних свобод і розвитку індивідуалізму. Протестантизм став ідейною зброєю й прапором перших буржуазних революцій, вершиною битви за свободу стала Велика англійська революція, політичні принципи якої стали важливим надбанням Західної цивілізації. Протестантська культура перетворила американців на запеклих індивідуалістів, з якими не зрівняється жодна нація в світі (*Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности / Пер. с англ. А. Башкирова. – М., 2004. – С. 120*).

Протестантизм, зазначав С. Удовик, став базуватися лише на Біблії (*див. Біблія*), що призвело до потужного сплеску творчої активності, величезного потоку герменевтичної літератури, появи ліберальної й діалектичної теології й робіт німецького соціолога М. Вебера, який зв'язав релігійно обґрунтовані протестантизмом ощадливість, розважливість, відкладене споживання, націленість на накопичення

багатства з новим типом особистості капіталістичної епохи, особистості, що продовжувала себе відчувати центром світобудови (*Удовик С. Л. Глобализация: семиотические подходы. – М., 2002. – С. 51*). У протестантських традиціях повага до закону є вищою від емоцій, почуття любові до ближнього. Протестантизм – це своєрідна вільна духовна зона між людиною й Богом, «плавильний казан» індивідуалізму й абсолютизації прав людини (*Дергачев В. А. Цивилизационная геополитика (Геофилософия): учеб. для вузов. – К., 2004. – С. 212–213*).

Унікальність З.Ц., підкреслював В. Пфафф, полягає в тому, що ніхто й ніколи не насаджував Заходу чужі йому ідеї. Тому Захід почувається в сучасному світі цілком комфортно. Сучасний світ був створений Заходом і належить йому. Проте Захід намагається нав'язати всім іншим не тільки чужі ідеї, а й ідеї, що суперечать основоположним цінностям й уявленням незахідних суспільств і цивілізацій, і навіть руйнують їх. Представники З.Ц. намагаються за власним образом і подобою сформувати певний кодекс «прогресивної загальнолюдської цивілізації», який обіцяє стороні, що його прийме, подібність до західного світу і, відповідно, економічний і цивілізаційний успіх і процвітання. Прикладом такої кодифікації є створення

своєрідних нових десяти заповідей: 1) орієнтація не на минуле, а на майбутнє; 2) робота й досягнення є умовами хорошого життя; 3) ощадливість як основа для інвестицій; 4) освіта як ключ до прогресу; 5) особисті чесноти (а не система сімейно-кланових зв'язків) як ключ до просування соціальними сходами; 6) довіра до людей за межами сімейно-кланового кола; 7) суворий суспільно-етичний код; 8) справедливість і правила «чесної гри» щодо оточуючих; 9) горизонтальна (на противагу вертикальній) побудова системи влади; 10) секуляризм (*Уткин А.И. Мировой порядок XXI века. – М., 2002. – С. 463*). При цьому Захід завойовує світ не стільки перевагою своїх ідей, цінностей чи релігії (в яку було обернено лише невелику кількість представників інших цивілізацій), скільки перевагою в застосуванні організованого насильства, чого жителі не Заходу ніколи не забудуть.

Як відомо, Україна (*див. Україна*) за свою довгу історію була окупована багатьма державами, які належали як до Західної, так і до Православно-східнослов'янської цивілізацій, більше того вона знаходиться на межі цих двох цивілізацій, тому поєднала в собі риси однієї й іншої. С. Хантінгтон назвав такі країни розколеними. Протягом століть Україна не мала власної держави й національно-державної

традиції, на основі яких визначила б цивілізаційний зміст. Саме тому в науковій літературі можна зустріти суперечливі думки щодо цивілізаційної приналежності України: 1) вона належить до З.Ц.; 2) вона є самобутньою цивілізацією; 3) частина її належить до Західної, а частина – до Православно-східнослов'янської цивілізації; 4) вона належить до Російської цивілізації (*див. Російська цивілізація*). Аналіз різноманітних характеристик цивілізації дає підстави стверджувати, що відповідно до концепції А. Тойнбі, Україна належить до Західно-православної субцивілізації Православно-східнослов'янської цивілізації Макрохристиянського цивілізаційного світу. Україна має власну цивілізаційну природу й інтереси, які далеко не завжди відповідають західним проектам щодо місця нашої держави в світі.

Формування української спільноти здійснювалося на перехрестях східної і західної цивілізаційних осей. Поєднання на території України різних культур і цивілізацій спричинило особливості становлення й розвитку сучасної української спільноти, її відносини з сучасним Заходом і Сходом, Північчю й Півднем, власну цивілізаційну ідентифікацію. Ще в XIX ст. спроби власної ідентифікації закінчилися розколом української спільноти на «західників» і «слов'янофілів», який певною мірою існує й дотепер.

К. Ясперс, говорячи про долю народів в «осьовий час», відносив слов'ян до цивілізації Заходу (*Ясперс К. Смысл и назначение истории. Пер. с нем. 2-е изд. – М., 1994. – С. 38*). А Тойнбі не називав серед основних єдиної Західної чи Християнської цивілізації: серед 21 цивілізації є й православне християнське суспільство, яке він вважав «близнюком... західного суспільства». Причиною поділу «християнської людності на два окремі угруповання – західне й православне» він вважав розкол єдиної церкви «на два тіла, римокатолицьку церкву і православну» (*Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. Том 1. / Пер. з англ. В. Шовкуна. – К., 1995. – С. 27*). Тобто, слов'янська спільнота в нього виявляється на перехресті Сходу й Заходу.

Схожу позицію висловив Ю. Павленко, виходячи з того, що «Київська Русь, яка водночас була й субцивілізаційною структурою Візантійсько-східнохристиянського світу, і макроетнічною східнослов'янською спільністю, стає основою подальшого розвитку Східнослов'янсько-православної цивілізації» (*Павленко Ю.В. Україна в системі глобальної цивілізації. // Практична філософія. – 2001. – № 2. – С. 224*). Але він заперечував існування окремої Слов'янської цивілізації, оскільки слов'янство є «етномовною спільністю народів, що у цивілізаційному відношенні чітко розподіляються

між західнохристиянським (поляки, чехи, хорвати тощо) і східнохристиянським (росіяни, болгари, серби тощо) світами. Показово, що при органічній причетності українців до православного світу, на західноукраїнських землях утвердилася перехідна в конфесійному й цивілізаційному відношеннях форма християнства – уніатство або грекокатолицизм» (*Павленко Ю.В. Указ. праця. – С. 224–225*).

Визначаючи місце України (*див. Україна*) в загальній картині цивілізаційного поділу світової спільноти, В. Сіденко зазначав: «Вона, поза сумнівом, не «транзитна» чи межова», а в своїй основі є органічною, західною частиною Східнослов'янсько-православної цивілізації, з корекцією на те, що внаслідок відомих історичних обставин її західні області, що тривалий час входили до складу центральноєвропейських держав, є стиковою зоною Східнослов'янсько-православної та Західноєвропейсько-північноатлантичної цивілізації» (*Україна в процесах міжнародної інтеграції / За ред. В.Р. Сіденка. – Х., 2003. – С. 52*). На його думку, Україна, як і Росія та Білорусь, належить до Макрохристиянського світу (хоча на своєму півдні у Криму має стикову зону з мусульманським світом), але в його межах відноситься не до Приатлантичної, а (разом із Росією та Білоруссю) до

Східнослов'янсько-православної цивілізації. Її західними областями проходить перехідна смуга між цими двома основними цивілізаційними компонентами Макохристиянського світу (*Україна в процесах міжнародної інтеграції... – С. 52*).

Нині поняття «Захід» в українців асоціюється насамперед з ЄС, з еталоном дотримання демократичних цінностей у поєднанні з високим економічним розвитком. Здобувши політичну незалежність, Україна обрала саме ЄС основним орієнтиром свого становлення й зростання. Важливим чинником здійснення євроінтеграційної (*див. Євроінтеграція*) політики України є співробітництво з країнами Центральної та Східної Європи (насамперед Польщею, Чехією, Словаччиною й Угорщиною). Близькість культурної спадщини наших народів, історичних традицій і цивілізаційних цінностей зумовлює можливість і необхідність їхнього подальшого зближення.

Серед українців немає єдиної думки щодо перспектив і доцільності інтеграції України у західноєвропейські структури. Одні наполягають на безальтернативності орієнтації на ЄС, протипоставляючи Україну й Російську Федерацію. Інші вказують на реальну небезпеку підпорядкування української економіки інтересам західних транснаціональних компаній і міжнародних фінансових організацій. Історія свідчить, що жодна

з країн, що сліпо сприйняла ідеї вестернізації, не враховуючи специфіки розвитку власної країни, не досягла успіху. «Ефективно свої інтереси можуть відстоювати лише групи цивілізаційно близьких країн, причому успіх безпосередньо залежить від того, якою мірою узгоджено вони діють на світовій арені, протистоячи тиску транснаціональних компаній та наднаціональних фінансових установ, загрози втрати політичної самостійності та деструкції власних культурно-цивілізаційних підвалин життя» (*Україна в процесах міжнародної інтеграції... – С. 71*). Це впливає з того, що Захід не вважає українську спільноту такою, що має тотожну з ним цивілізаційну ідентичність і відносить її до Східнохристиянського світу. Але Захід зацікавлений у збереженні незалежності України від Російської Федерації та посиленні в ній власного впливу, насамперед військового й економічного. Проте соціально-економічний, політичний стан сучасної України не дає шансів для сподівань на можливість у близькій перспективі її інтеграції до ЄС з його високими стандартами життя й соціального захисту населення.

Унаслідок глобалізаційних процесів в Україні поширюється вплив ідеологічних цінностей і моделей поведінки Заходу. Саме цінності духовної культури найшвидше проникають у суспільство, найлегше поширюються й при-

живаються, насамперед, серед молоді. Звідси виникає небезпека засвоєння певних негативних елементів іншої культури. Інтенсифікація інтеграційно-культурних процесів зумовлена бурхливим розвитком електронних ЗМК, функціонування яких важко піддається контролю й регулюванню. Оскільки саме західні країни виступають головним рушієм глобалізації (*див. Глобалізація*), то й культура, яку вони несуть в Україну, відбиває головні цінності, правила й стандарти, притаманні західному суспільству – суспільству масового споживання. Це призводить до того, що процеси глобалізації досить часто проявляються в культурній сфері України в антитрадиціоналізмі, в тенденції до стандартизації способу існування людини, її матеріальних потреб і духовних пріоритетів, у поширенні «масової культури», яка продукує певні стандарти життя, пригнічуючи творчий потенціал самотньої української культури й позбавляючи її унікальності.

Б. Дем'яненко, А. Дем'яненко.

Зелений колір – символ природи; молодості; плодючості полів; краси і радості; ствердження життя; з іншого боку – символ депресії, інертності, байдужості і смерті.

Прикметник «зелений» сягає індосвропейського кореня *ghels* – із широким недиференційованим

значенням «зелений, жовтий, сірий» (*Етимологічний словник української мови: в 7-ми т. // ред. Мельничук О.С. – Т. 2. – К., 1985. – С. 203*). Набуваючи різної фонетичної форми та семантики, до спільнослов'янського періоду вони становлять дві різні лексичні одиниці: *zmltъ* «жовтий» та *zelenъ* «зелений». Розвиваючи систему переносних значень, слово зелений набуває символічного звучання.

Його полярно протилежна символіка пояснюється місцем зеленого кольору в системі інших кольорів. Зелений колір домінує у християнському мистецтві, оскільки є мостом між двома групами кольорів.

Х. Керлот зазначає, що існує оптична й психологічна класифікація кольорів, згідно з якою до першої групи належать так звані «теплі» кольори (червоний, оранжевий, жовтий і, у широкому значенні, білий), а до другої групи – «холодні» (синій, фіолетовий і, у широкому розумінні, чорний); зелений колір перебуває у проміжному положенні, а тому належить до обох груп.

О. Потебня стверджує, що слово зелений пов'язане зі світлом і вогнем, і тому символізує молодість, красу й радість:

*Не хилися, явороньку,
ще ти зелененький;*

*Не журися, козаченьку,
ще ти молоденький;*

*Тим трава зелена,
що близько вода;*

*Тим дівка хороша,
що ще молода.*

На думку О. Потебні, звеселила – значить «покрила зеленню» (*Потебня А.А. О некоторых символах в славянской народной поэзии // Потебня А.А. Слово и миф. – С. 310–311*).

Аналогічна символіка показана Я. Музиченко: «Широко znana весільна пісня «Зеленеє жито, зелене» символізує молодість, добробут, кохання, надію на продовження роду:

*Зеленеє жито, зелене,
Хорошії гості у мене.
Зеленеє жито за селом,
Хорошії гості за столом
(Музиченко Я. Жито // Дмитренко М. та ін. Українські символи. – С. 125).*

Зелений колір є також символом поступального руху без перешкод (дати зелену дорогу). У негативному плані зелений колір найчастіше символізує хворобу, байдужість і смерть.

А. Довбня

Зелені свята – символ єднання людини із силами природи та потойбічним світом; сонця, сонячного культу; торжества життя; розквіту дерев, квітів і трав; часу найбільшого буяння сил життя.

Уже й сама назва Зелені свята дуже стародавня, далеко передхристиянська, – указував С. Килимник у дослідженні «Український рік...».

Християнська церква намагалася змінити назву Зелені свята на свято Троїці, але весняні свята

називають Зеленими, поминальну суботу – клечальною, а весь тиждень – Зеленим, або Русальним. Головна мета цих свят – поклоніння Сонцю, Сонячному культу та культу покійників, а також поклоніння деревам, квітам. У сиву давнину люди вірили в Сонце, Зиму, Весну, Літо, Осінь, Вітер, Грім, як у живі істоти. Вони знали, що ці сили – істоти можуть допомагати людині, а можуть зашкодити їй, якщо вони злі. Люди вірили в магічну силу дійритуалів, у силу слова, пісні, музики, танцю і цими засобами намагалися забезпечити собі добробут, щасливе родинне життя, добрий урожай, приплід худоби, успішне полювання, прихильність сил природи до себе.

Троїцько-русальна обрядовість знаменувала завершення весняного календарного циклу і початок літнього. В основі його лежали культ рослинності, магія заклинання майбутнього врожаю (*Українська минувшина. – К., 1993. – С. 196*).

Розпочинався Русальний тиждень у так звану Зелену суботу. Уся родина готувалася до Зелених свят: мили лави, стіл, «підводили» червоною глиною долівку, припічок, розвішували рушники. Робилося це для того, щоб очистити хату від злих сил, щоб прибрати її для духів-душ, яких принесуть у квітах та в клечанні увечері господар і діти.

Господиня пекла книші, пиріжки і готувала сім страв:

капусняк, печеню, холодець, вареники, гречану кашу, пиріжки із сиром, коливо. Молоді дівчата на городі і в квітнику виполювали бур'яни. Особливо добре в цей день доглядали квіти, бо вони в давнину були носіями певної символіки, їх шанували в Україні (напр., любисток – символ любові, злагоди; хлопчики-підлітки йшли до лісу і в поле рвати лепеху, татар-зілля, лісові та польові квіти, особливо папороть. Господар із старшими синами йшов «рубати клечання». Це гілки з дуба, клена, явора, липи, ясена. Кожне із цих дерев мало в уявленні українців магічну силу і певний символічний зміст. Не можна було ламати гілки вільхи, верби, осики.

Після смерку родина прибирала хату і двір клечанням, квітами та травами, устеляла долівку скошеною травою (*Килимник С. Український рік у народних звичаях та в історичному освітленні. – К., 1993. – С. 354, 356*).

Гілки з дерева встромляли в стріху, на ворота, біля вікон, у хаті за ікони і на вікна. Після відповідних ритуальних дій і замовлянь родина сідала до столу, де першим куштували коливо і згадували покійних (на цьому святі дозволялося поминати вішалників, утоплених та інших самогубців).

Українці вірили, що душі померлих весною і влітку вселяються в дерева і квіти, тому їх приносили до двору і хати, «пригощали»

коливом, задобрюючи їх. У такий спосіб кожний господар «приносив» добрі душі покійників для захисту обійстя та урожаю від злих духів, русалок, душ утоплеників, вішалників, самовбивць та нехрещених дітей, які шкодили людині, особливо на межі весни і літа.

У Зелену неділю вранці одружені жінки та чоловіки йшли на цвинтар до могил померлих родичів, там вони здійснювали своєрідний обряд шанування покійників – тризну. А дівчата та хлопці з піснями-веснянками, гаївками йшли до лісу. Там проводили ігри, співи, хороводи, дівчата плели вінки з молодих гілочок берези. На Полтавщині у цей день «водять тополю», на Волині – шанують «лялю».

Синкретичне мистецтво було символом єднання людини із силами природи, символом торжества життя, розквіту та буяння.

Троїцькі розваги починалися з понеділка і тривали цілий тиждень. Подекуди молодіжні забави й танці проходили біля спеціальних лаштунків – ігорного дуба або явора. Вони являли собою довгу жердину, до якої звверху кріпили колесо. Його прикрашали гіллям, квітами, стрічками (*Українська минушина. – К., 1993. – С. 196*).

Таке коло символізувало Сонце, Сонячний культ як джерело тепла, життя, надії на добрий урожай.

У Зелений вівторок та Зелену середу молодіці йшли до поля

зустрічати русалок. Для них готували їжу, розкладали її на полі та роздоріжжі, «закликали русалок їсти й пити з ними та охороняти їх ниву». Такі дії символізували єднання людини із потойбічним світом ірію. На Зеленому тижні дівчата носили при собі любисток, а хлопці – полин як відворотне зілля від відьом і дідьків. За народними переказами, у Зелений четвер русалки ходять не лише в полі та в лісі, а можуть заходити і в село. Того дня русалки справляли свій Великдень – «най-найкращий величний і найдовший для них день. У цей час до них поверталися всі людські бажання і почуття, вони пили і їли залишені людьми страви, чатували на поодиноких дівчат і хлопців, але дуже боялися хреста – від нього русалка відразу скам'яніє. Люди теж святкували Мавський Великдень: нічого не робили, пекли паски-баби, фарбували крашанки.

У перший понеділок після Русального тижня відбувалося свято провідів русалок з поля до лісу. Жінки вбирались у квіти, гілки дерев, трави. Гуртом жителі села йшли через село до лісу, співаючи русальних пісень:

*Ой проведу русалочок до бору,
А сама вернуса додому.*

Л. Кожуховська

Земля – символ астральний і космічний; матері-годувальниці; Вітчизни; духовності; життя; багатства; щедрості; родючості; плодючості; позитивного і негативного начала; світла і темряви;

гріхопадіння, місця вигнання людини з раю.

До землі український народ почуває глибоку повагу, яка часом межує з обоженням. Землю називають святою і матір'ю, бо з неї створено першу людину, земля годує всіх людей і тварин. Нею клянуться, при цьому цілують її або з'їдають жменьку землі – і ця клятва вважається найстрашнішою. Бити без потреби по землі палицею або чимось іншим вважається таким же великим гріхом, як бити рідну матір (*Булашев Г.О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К., 1993. – С. 268*).

Наші предки вважали, що земля жива, бо «тілько живе може живому житте дати». А земля давала життя і житу, і пшениці, і усякій пашниці. «Земля наша мати, всіх годує», «Земля дає все і забирає все», – стверджують прислів'я. «Земля – мати», а «Сонце – батько, Місяць – вітчим».

Ці народні афоризми відображають взаємини людини з природою від найдавніших часів.

Слово «земля» в українській культурі уособлює кілька значень, і така ж неоднорідна символічна знаковість цього образу: астральний і космічний символ, образ матері-годувальниці і образ землі – Вітчизни.

Земля-мати – дополітеїстичний образ-тотем протоукраїнців, які поклонялися родючій ниві, всій землі. Образ землі-матері

ввійшов поетичним символом до фольклору українського та інших слов'янських народів (*Плачинда С. Словник давньоукраїнської міфології. – К., 1993. – С. 28*).

Для українців земля завжди була засобом існування, годувальницею, більше того, вона – «це й материнське лоно, у якому формується не лише фізичний, а й духовний генотип людини», окрім того, духовний генотип суспільства і культур, націй і вселюдства. Україну (етнос, мову, націю, державу, культуру, ментальність) не можна зрозуміти поза рідною землею-природою. Ще в «Літописі Руському» відзначалося, що Руська земля є великою і багатою, щедрою і красивою (*Кононенко П.П. Українознавство. – К., 1994. – С. 105*). Споконвічну любов селянина до землі оспівували у своїх творах О. Кобилянська, О. Довженко, І.С. Нечуй-Левицький, А. Головка, М. Стельмах. Така любов надає людині особливої краси, бо «... хлібороба й смертю не відірвеш од землі. Для нього і небо – це, найперше, теж земля, яку можна орати, і сіяти, і насаджувати райські сади» (М. Стельмах).

З іншого боку, жадаба до землі як символу наживи, багатства, прагнення мати її найбільше руйнували людські долі, губили не тільки окремих людей, а й цілі народи. Геополітичне становище України, її природні скарби притягували чорну заздрість

та експансивні плани деяких народів-агресорів, бо земля України містить у собі майже все, що властиве природі планети. Клімат України сприятливий для здоров'я людей, хліборобства, тваринництва та культивування садів і виноградників, найрізноманітніших сортів овочевих і фруктових плантацій, розведення птахівництва, риби і грибів, унікальних сортів лікувальних трав. Безмежно багата й родюча земля, тихі води, ясні зорі та чисте, високе, блакитне небо України. То ж цілком природно, що і в гербі та прапорі народу відбилися символи рідної природи: тризуб бога морів і річок, сонячно-жовта безмежність пшенично-житніх полів та блакить мирного, музично-пісенного, вічного неба. Сказати б, – кольори душі українця (*Кононенко П.П. Українознавство. – К., 1993. – С. 109*).

Поняття «батьківщина» і «рідна земля» за символічним значенням тотожні для кожної людини-патріота. Це можна простежити в літературі від славнозвісної давньоруської поеми «Слово о полку Ігоревім», у якій Руська земля є символом зв'язки, міцності, сили воїв і держави, і до творів О. Гончара, П. Загребельного, Ю. Мушкетика. Червоною ниткою в українській літературі проходить образ матері-землі-Вітчизни. Наприклад, свою малу батьківщину Євген Малашко бачить

Таврією-жінкою, сонячно-тепелю-раментною і підступно жорсткою, Леся Українка у «Лісовій пісні» змальовує багату, шедру, таємничо-чарівну Волинь, уся Київська Русь була домом Володимиру Мономаху, вся Україна – Богдану Хмельницькому, Григорію Сковороді, Тарасу Шевченкові, Іванові Франку, Михайлу Грушевському.

Антеї володів силою тільки тоді, коли доторкався до Матері-Землі. М. Максимович, М. Драгоманов, П. Куліш указували на органічний зв'язок між орачем і воїном, між Землею і жінкою-матір'ю. М. Стельмах порівнює жінку із землею, убачаючи в цьому найвищу поетизацію.

Г. Сковорода, великий філософ, поет, пропагував три тіади буття людини, і перша з них про те, що єдність космосу складають земля, небо і сонце, а Всесвіт – це Природа й Духовність.

Земля життя оберігає від загину. Власне, людство і живе, бо черпає із земних надр нафту, газ, вугілля, руду тощо. Отже, земля є символом життя, багатства, щедрості. Не випадково серед народних побажань побутував вислів «Будь здорова, як вода, а багата, як земля». Виражаючи добру пам'ять про померлого, казали: «Земля йому пухом». Земля була символом родючості, плодючості: «Увіткни в неї ціпок – дерево виросте». Існувало повір'я, що земля не хоче приймати великих грішників, а для добрих людей

земля ставала останнім домом (Потапенко О.І., Кузьменко В.І. Шкільний словник з українознавства. – К., 1995. – С. 99).

У християнських догмах земля є місцем вигнання людини з небес, символом тяжкої праці, покаєння та терпіння, через які очищається тіло і дух людини від гріхів перед вічним життям у раю. Звідси образне порівняння «небо і земля» як мірило не просторової величини, а духовних людських цінностей.

Л. Кожуховська

Зерно, насіння

Зерно – символ багатства, родючості, благодаті, благополуччя, добробуту, наповненості, ситності, очищення, невідворотності, своєчасності, наполегливості, гуртування, спадкоємності поколінь; в Біблії зерно понад дорогою – символ людини, яка не розуміє слова Божого, на каменистому ґрунті – схильна до спокуси; між тереном – не чує його, в добрій землі – розуміє його і зерно дає добрі сходи, проростання зерна – алегоричний символ смерті і воскресіння Сина Божого; **насіння** – символ матері; в Біблії «добре насіння» (пшениці) – це сини Царства, а насіння куколю – сини лукавого.

У давньому світі зерно – символ багатства і родючості. Здавна молодих на весіллі обсыпали зерном – аби хліб родився колосистий, здоровилося і щоб Бог дав діток стільки, скільки житніх зер-

нят упало на наречену. Ритуал посипання наречених – побажання-символ плідності та вічності життя. Перша шлюбна ніч наречених зазвичай проходила в коморі, де зберігали зерно. Існувала традиція на князівських весіллях XVI–XVII ст. постіль для молодих слати на житніх снопах. Поруч ставили діжу чи кілька бочечок, наповнених насінням пшениці, ячменю чи вівса. Жито шанували і в родильній обрядовості. Баба-пупорізка після пологів закопувала «місце» і посипала його зерном жита. На хрестинах вона роздавала присутнім «квітки»: взимку з колосків жита й пшениці, а влітку з барвінку, васильків і калини, аби дитя було здорове й мало все необхідне. У поховальному ритуалі небіжчика посипають житнім зерном, щоб у хаті надалі зберігалось життя.

Символіка зерна хлібних злаків широко представлена в календарній обрядовості українців. Перший-зажинковий чи останній-обжинковий сніп з лану, заносили до комори зі словами: «Щоб велося від хліба до хліба». Його освячували в церкві на Маковія чи на Спаса і зберігали в коморі. Напередодні Різдва, по богослужінні, 6 січня нового стилю за григоріанським календарем (24 грудня – за юліанським календарем) господар вносив снопа-дідуха (його ще називали: *дід, коляда, колядник, сніп, король, дідок*) до хати й ставив на покуті, щоб рік був щасливим і багатим.

Околіт обмолоченої соломи та жмут сіна старший син стелив на долівку. Упродовж Різдвяних свят дідух (символ безсмертного предка, зачинателя і оберегу роду, урожаю, добробуту, багатства) стояв на покуті. Після третього свята різдвяного циклу (Водохреще) – його обмолочували і робили перевесла. Ними обв'язували дерева, щоб краще родили, зерно йшло на засівання-почин весною, а залишки соломи спалювали. Так реалізувалася ідея безкінечності буття, вічного вмилання й воскресіння життєвих сил. У цьому ритуалі солома – уособлення віджилого, старого, мертвого, а зерно – нового, що зросте й дасть нове життя. З вечора 13 січня до світанку 14-го в українських оселях засівали зерном на щастя, на здоров'я, на Новий рік, щоб краще родило, ніж уторік. Засівали хлопчики чотирьох-семи років (молода запліднююча сила) тому, що жінки, як і земля, мали прийняти в себе зерно життя і дати новий плід. Ідея зародження життя прозоро прочитується в віншуваннях засівальників:

*«Сійся, родися
жито-пшениця,
На щастя, на здоров'я,
на новий рік.
Щоб краще родило,
ніж уторік,
Коноплі під стелю,
а льон по коліна.
Щоб у вас голова не боліла.
З Новим роком
будьте здорові!»*

Ідея зерна (насіння) як початок нового життя, доводить С.О. Черепанова, пронизує трипільську пластику середнього і пізнього періодів. Знайдені у святилищі в Сабатинівці II (Південний Буг) жіночі фігурки мають ознаками початків вагітності. На животах деяких фігурок зображено відбиток зерна, інколи магічний рисунок – чотири квадрати з крапками в них, очевидно символ поля з насінням. Ці фігурки викликають асоціації з християнським божеством родчості. Діву-мати, Богородицю, нерідко зображували із не народженим дитям на животі (Черепанова С.О. *Філософія родознавства: навчальний посібник / С.О. Черепанова; Передмова В.Г. Скотний. – К.: Знання, 2008. – 460 с.*).

Символіка благодаті, зумовленої наявністю зерен пшениці та ін., прочитується в біблійних текстах: «Бо Господь, Бог твій, уводить тебе до Краю хорошого, до Краю водних потоків, джерел та безодень... до Краю пшениці й ячменю, і винограду, і фіги, і гранату, до Краю оливкового дерева та меду» (Повторення закону, 8. 7–8). Зерно, як і проповідь Божа, дає добрі сходи та врожай лише тоді, коли посіяне на благодатний ґрунт. Біблійна притча про сіяча вчить: «І як сіяв він зерна, упали одні край дороги, – і пташки налетіли, та їх повидзьобували. Другі ж упали на ґрунт кам'янистий, де не мали багато землі, – і негайно посходили, бо

земля неглибока була; а як сонце зійшло, – то зів'яли, і коріння не мавши, – посохли. А інші попадали в терен, – і вигнався терен, і їх поглушив. інші ж упали на добру землю – зродили: одне в сто раз, друге в шістдесят, а те втридцяттеро. Хто має вуха, щоб слухати, нехай слухає» (Євангелія від Матвія, 13. 4–9).

У біблійній притчі про сіяча зерно, посіяне понад дорогою – алегоричний символ людини, яка не розуміє слова Божого і лукавий викрадає його з серця; на каменистому ґрунті – слухає слово Боже, але через непостійність схильна до спокуси; між тереном – слухає слово Боже, але клопоти та омана багатства заглушують його і воно зостається без плоду; в добрій землі – слухає слово Боже й розуміє його і зерно дає добрі сходи та урожай.

Зерно гірчичне, в іншій притчі, уподібнене до Царства Небесного: «Царство Небесне подібне до зерна гірчичного, що взяв чоловік і посіяв на полі своїм. Воно найдрібніше з усього насіння, але, коли виросте, більше воно за зілля, і стає деревом, так, що птаство небесне злітається, і кублиться в віттях його» (Євангелія від Матвія, 13. 31–32).

Проростання зерна є алегоричним символом смерті і воскресіння Сина Божого: «Але дехто скаже: «Як мертві воскреснуть? І в якому тілі прийдуть?» Нерозумний, – що ти сієш, те не оживе, як не вмере. І коли сієш, то

сієш не тіло майбутнє, але голе зерно, яке трапиться, – пшениці або чого іншого, і Бог йому тіло дає, як захоче, і кожному зернятці тіло його» (*Перше послання Св. Павла до коринтян, 15. 35 – 38*). Тому в усіх хліборобських народів зерно – символ зародження нового життя. Це своєрідна жертва, пов'язана з циклічністю природи та вічною ідеєю смерті й воскресіння. Адже для того, щоб проросли нові пагони, потрібно посіяти минулорічне зерно. За народними уявленнями зерно має померти, переборюючи смерть, воскреснути, прорости і дати урожай. Особливо шанується зерно жита, назва якого походить від того ж кореня, що й слово «життя». Під час святкування воскресіння Ісуса Христа піснями возвеличують жито, овес та воскресіння Христа:

*«Ой на горі жито, жито,
На долині овес.*

*Як задзвонять в усі дзвони,
Скажуть:*

«Христос воскрес!»

У народному фольклорі зерно – символ благополуччя і добробуту: «Мізерна, мізерна бо не їла зерна», «Коні худі, мало зернят даєте», «Ні крихти, ні зерна, ні краплі, ні волосу», «У скупердя зерна не вимолотиш»; наповненості і ситності: «Найкраще зерно іде на дно», по аналогії: «Повний колос до землі гнеться, а пустий – догори гнеться», «Зернятко ситніше сіна»; очищення: «Очищали ми зерно, щоб родило

і росло», «Як прочистиш зерно, так і зійде воно»; невідворотності: «Попало зернятко під ковані жорна»; своєчасності: «Зерно в колоску – не спи в холодку»; наполегливості і гуртування: «Зеренце до зеренця, то й буде мірка», «Зерно до зерна та й миска повна», «По краплі море, по зернині мішок»; спадкоємності поколінь: «Яке насіння, таке й покоління»

Гниле пшеничне зерно – символізує тіло без душі:

*«Зерно пшенично в нивах
естли согнієт,*

*Внґишность естли жива,
мов плод внутрь цвѣтет....*

*Сраспны мое ты тґло,
спригводи на крест;*

*Пусть буду звнґь не цґлой,
дабы внутрь воскрес,*

*Пусть внґишний мой
изсхнет,*

*Да новый внутрь цвѣтет;
це смерть животна»*

*(Сковорода Г. Твори: у 2 т. –
Т. 1. – С. 65)*

У народній пісенній творчості насіння – символ матері:

«Матинко наша!

Дороге насіннячко!

Де тебе взяты,

де тебе й посіяты?

– Посий, доненько,

в свитльци на скамньци,

*Де збираются братикы
та сестрыци»*

*(Українці: народні вірування,
повір'я, демонологія / Упор.,
прим. та біогр. нариси А.П. Пономарьова та ін. – 2-е вид. – К.:
Либідь, 1991. – С. 320).*

Законами праведного життя заборонялося засівати поле двома родами насіння: «Постанов Моїх будете дотримувати. Не зробиш, щоб худоба твоя злучувалася двоїсто (*авт.* з іншою породою). Поля свого не будеш обсівати двоїсто (*авт.* різнорідним насінням). А одежа двоїста, мішанина ниток, не ввійде на тебе» (*Книга Левит, 19. 19*). У притчі про кукіль Ісус порівняв Царство Небесне з чоловіком, що посіяв добре насіння на своєму полі. Коли люди спали прийшов ворог і насіяв між пшеницею кукіль. Як виросло збіжжя то показався й кукіль. Люди запитали у Бога: «А де взявся тут кукіль?» А Він їм відповів: «Супротивник накоїв оце». Вони запропонували викопати бур'ян, але на це Господь відказав: «Ні, – щоб, викоплюючи той кукіль, ви не вирвали разом із ним і пшеницю. Залишіть, – хай разом обоє ростуть аж до жнив; а в жнива накажу я женцям: Зберіть перше кукіль і його пов'яжіть у снопки, щоб їх попалити; пшеницю ж спровадьте до клуні мосі» (*Євангелія від Св. Матвія, 13. 29–30*). Згодом Господь пояснив символізм притчі про кукіль: «Хто добре насіння посіяв був, – це Син Людський, а поле – це світ, добре ж насіння – це сини Царства, а кукіль – сини лукавого: а ворог, що всіяв його – це диявол, жнива – кінець віку, а женці – Анголи» (*Євангелія від Св. Матвія, 13. 37–39*).

На монетах багатьох країн та міст традиційно розміщували їх емблеми, які одночасно були й своєрідними гербами. Ще на монетах античних міст архаїчної Греції (середина VII–IV ст. до н. е.) було зображення зерна: м. Куми (обл. Кампанія у Великій Греції) – зерно зображене поряд з морською раковиною; м. Леонтини (в Сицилії) – зерно в лавровому вінку (основне зображення) та чотири зернини навколо голови лева (зворотна сторона монети); м. Елея (обл. Еолида) зерно в лавровому вінку (основний елемент).

В. Куйбіда

Зів'яле листя – див. Поезії символіка.

Зілля – символ смерті і відродження; магічного впливу на почуття, вчинки людини, її долю; надійного оберіга від нечисті.

Зіллям називають різноманітні, здебільшого запашні трав'янисті рослини. У народі шанували зілля, бо вважали, що воно має чарівну силу. Його клали в постіль породіллі і новонародженого, використовували для купання немовлят. На Зелені Свята квітчали оселю з естетичною та обереговою метою. Існував спеціальний день святого Симона Зілото – 10 травня (за ст. ст.), коли селяни збирали зілля. До схід сонця копали золототисячник, ведмеже вухо, підбіл, татарське зілля (аїр), розмай-зілля, ромен-зілля, боркун-зілля, тирлич-зілля, материнку, медунку та ін.

Старі бабусі-чарівниці» для відвернення грозової тучі, «граду, грому», дівчата, «щоб прихилити чи відхилити хлопця до дівчини в коханні і навпаки» (С. Килимник).

Найчарівнішим вважалося «чар-зілля», «іванівське», «святоянське» зілля, тобто зібране на Івана Купала. Це був найдовший день року, коли рослинність набувала свого певного розквіту. А отже, вірили, що земля-мати передає зіллю життєздатність, родючу силу. Його рекомендували збирати голим (інакше втратить свою магичність). Радили співати спеціальні пісні, шептати примовляння (*Климець Ю.Д. Купальська обрядовість на Україні у народних звичаях та в історичному освітленні. – К., 1990. – С. 82.*)

Зілля мало різноманітну символіку. Напр., символом «доброзичливості, достатку, роїння бджіл» вважали маточник. «Кудрявці» символізували хлоп'ячу молодечу вдачу, здоров'я. Братки польові – символ «убереження» від кохання близьких по крові, розмай-вітер – символ забуття, безнадії, розлуки, любка – символ краси та «розквіту», смолка – символ «напасти» та ін. (*Килимник С. Український рік. – Т. 2. – С. 354–356.*)

Розмаїта символіка зілля чудово показана у фольклорі, творах Тараса Шевченка, Ольги Кобилянської, Ліни Костенко та ін. Напр., «Ой є в мене таке зілля близько перелазу; як дам тобі

напитися, забудеш одразу» (Нар. тв.); «У мене чароньки – хорошії оченьки, у мене зілля – рум'яне личенько» (Нар. тв.); «Як не хочеш, дівчинонько, Дружиною бути, то дай мені таке Зілля, щоб тебе забути» (Нар. тв.).

О. Потапенко

Змія – див. Гадюка.

Зодіак – символ земного життя; його матеріалізації та одухотворення; символ нескінченності, вічності; внутрішньої єдності; відповідності між земними подіями і небесними явищами; символ єдності і взаємозв'язку людини та Всесвіту.

Слово Зодіак означає «колесо життя», тому його символіка пов'язана з колом (*див. Геометрична символіка*). Загальне значення Зодіака стосується процесу, за допомогою якого «первозданна енергія, запліднившись, переходить від потенційності до віртуальності, від одиничності до множинності, від духу до матерії, від неоформленого світу до світу форм, а потім повертається назад по тому ж шляху» (*Керлот Х. Словарь символов. – М., 1994. – С. 218.*)

З давніх часів люди, спостерігаючи за небом, намагалися встановити шкалу відповідності між подіями земного життя та небесними явищами. У результаті певних узагальнень вони вирішили, що кожна форма земної природи перебуває в залежності

від небесних переміщень. Своєрідним графічним зв'язком цієї залежності і став Зодіак. Безпосередні джерела його виникнення маловідомі. Однак аналогічні йому символи знайомі багатьом народам. Кожен знак зодіакальної системи зазнає впливів з боку однієї з планет та певного міфічного божества, тому кожен такий знак є необхідним етапом на шляху до своєї досконалості.

Основа зодіакальної системи (рух сонця по небу) була закладена у Древній Індії: індійці відкрили 8 знаків Зодіаку. Зодіакальна система із 12-и знаків з'явилася в VI ст. до н. е. Вона характеризується формою круга (символ нескінченності), поділом на 12 частин, яким відповідають певні знаки, а також зв'язком із сімома планетами.

Зодіак можна розглядати не лише як безперервний процес, але і як замкнутий ланцюг, у межах якого в результаті переходу кількісних змін у якісні здійснюється поділ на 12 частин.

Символіка Зодіаку пов'язується з окремими його знаками, до яких належить Овен, Тілець, Близнюки, Рак, Лев, Діва, Терези, Скорпіон, Стрілець, Козеріг, Водолій, Риби. Перші шість із них становлять інволюцію (матеріалізацію), а наступні шість символізують еволюцію (одухотворення). Овен виступає символом творчості, енергії, перетворень, Тілець символізує магнетизм, Близнюки – творче узагальнення,

фантазію, Рак – визрівання й акумуляцію ідей, Лев – індивідуалізацію, Діва – неординарність розумових здібностей, Ваги – урівноваженість, Скорпіон – розмитість і т. д. Х. Керлот вважає, що символіка кожного знака утворюється в результаті поєднання таких компонентів: порядкового номера в системі знаків, його положення в цій системі як у певній цілісності, його символічної фігури, пов'язаних з нею ідей та асоціацій, його положення в одній із чотирьох тріад та планетарного символізму, що його супроводжує.

Л. Довбня

Зозуля, зозул

Зозуля – символ суму та вдівства; провісниця весни і водночас смерті, нещастя; туги за життям, минулим; віщування; нерозважливої матері; **зозул** символізує козака, який втратив свою наречену.

Символіка зозулі у світовій міфології різноманітна і суперечлива. Наприклад, у грецьких повір'ях зозуля віщує загибель, в Індії та Японії це символ кохання. Іудеї вважали зозулю «нечистим птахом». За даними А. Голана, зозулі «приписували такі риси як віщий дар, мудрість, довговічність, здатність зцілювати; вона вважалася вістункою біди та смерті, пов'язувалася з багатством».

У міфологічних легендах праукраїнців цей образ уособлював мотив перетворення жінки в

птаха. Ярославна із «Слова о полку Ігоревім» прагне зозулею полетіти до свого полоненого чоловіка.

Згідно з народними повір'ями, зозуля могла навіщувати, скільки людині залишилося жити. Звідси прислів'я і звертання: «Зозуленько, зозуленько, скажи, скільки буду жити літ?»; «Не тобі зозуля роки кувала». Християни візантійського обряду 27 вересня (14 вересня за старим стилем) святкують празник Воздвиження Чесного Хреста Господнього. У народі вірили, що птахи відлітають, а змії заповзають у «вирай». Першою відлітає туди і останньою повертається звідти зозуля: «это оттого, что зозуля ключница «вирая»» (*Чубинський П. Мудрість віків. – К.: Мистецтво, 1995. – Т. 2. – С. 50*).

У різних регіонах України існували свої інтерпретації образу зозулі. У Літинському повіті (за даними Г. Булашева) зозулю вважали перевертнем князівни, в Олександрівському повіті – «переверненою на птаха вдовою, через що вона й гнізда собі іноді не в'є! У Галичині зозулю вважали дівчиною, проклятою матір'ю й перетвореною на птаха за те, що вона, бажючи налякати матір, заховалася якось за комин й почала кувати». Існує й інше вірування: зозуля – то жінка, що вбила свого чоловіка і за цей гріх була засуджена Богом не мати ніколи пари. «В українських піснях про смерть козака, – вказує Г. Булашев, – його

мати, сестра й кохана, тужачи, прилітають до нього на могилу зозуленьками... За українськими й польськими повір'ями, крик зозулі в саду віщує погану погоду, а трикратний над скелею – смерть господаря» (*Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Космогонічні українські народні погляди та вірування / Георгій Булашев. – К.: Довіра, 1992. – 403 с.*). С. Килимник підкреслював: «Зозуленька – це багатозначущий символ наших прашурів – і вісник весни, і вісниця довгого віку..., і символ туги за життям, за минулим, за красою: символ бездітної вдови, але найголовніше – це символ віщування» (*Килимник С. Український рік у народних звичаях та в історичному освітленні. – К., 1994. – С. 268*). В українському фольклорі, літературі зозуля, як правило, – символ віщування, вдівства, туги. Напр.: «Зозуля кувала, правдоньку казала, – буду сто літ жити!» (*Т. Шевченко*).

Деякі народні оповідання ґрунтуються на сюжеті про те, що зозуля вбила свого чоловіка зозуля, коли, вони перелітали море. Тому Бог покарав її: вона не має пари й не в'є власного гнізда, підкидає свої яйця до чужих гнізд. У іншій легенді навпаки – зозул сам покинув зозулю, і вона стала символом вічної вдовиці чи засмученої жінки. Тому в «Слові о полку Ігореві» є слова: «Ярос-

лавна зегзицею рано кичеть», а в оповіданні Б. Грінченка «Під тихими вербами» зозуля – князівна, яка закохалася в козака: «А князь того не знав, бо якби знав, то їв тмицю дочку завдав би. Дак вони зійдуться в гаю нищечком та й сидять там, цілуються-милуються... То сміються, з закоханничка свого радіючи, то плачуть, свою нещасливу долю згадуючи. А самі такі – як сонечко... А батько князь ішов гаєм, як чорна хмара... Вже довідався!... А козак, лиха не чуючи, до неї й каже: «Ти ж моя зозуленька!» та й пригорнув. А князь як кинеться туди: «Будь же – каже – ти, проклята навіки зозулею!» Дак вона – пурх! та й полетіла з рук у козака... І літає тепер пташкою-сиротою, та й плаче» (*Митрополит Іларіон Дохристиянські вірування українського народу: Іст.-реліг. монографія. – К.: Обереги, 1994. – С. 72*)

Віщу птицю намагалися задобрити: «Почувши вперше зозулю, поспішали побряжчати грішми... Гроші на ку-ку (перше зозулине «ку-ку»), на зозульку, про зозульку первісне означали «гроші на щастя», а вже пізніше, почали асоціюватися з тасмним подарунком, хабарем...» (*Ужченко В.Д., Авксентєв Л.Г. Українська фразеологія. – Харків, 1990. – С. 81–82*).

Народна назва зозулі *бредухика* (*Марисова*) пов'язана з повір'ями та легендами про пророчі здібності птаха, а ще більше з

досить частими помилками або «брехнею вішунки» насправді. З усіх птахів зозуля є одним з найпророчіших. За українськими народними повір'ями, крик зозулі в саду віщує погану погоду, а трикратний над оселею – смерть господаря. Тривале кування провіщає поганий рік та хвороби людей і скотини. Якщо зозуля кує «в очі» – будеш плакати, а якщо в спину – помреш. В народі заведено питати зозулю, коли вперше почувеш її кування: «Скільки років я проживу?», «Через скільки років я виїду заміж?» тощо.

За народними уявленнями зозуля віщує літо. Цей мотив прочитується у веснянці:

*«Розлилися води
На чотыры броды;...
У другому броди
Зозуля кувала,
Литечко казала»*

(*Маркевич Н.А. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь. – 1992. – С. 105*).

Водночас сива зозуля символізує неминучу старість:

*«Ой Петре, Петре, и ты Иване!
Уже твоя петривочка мынае!...
Уже петривочка мынается,
Сызя зозуленька ховается...
Уже петривочци не буваты,
Сызий зозуленци не куваты...»*

(*Милорадович В.П. Житыбытьє лубенского крестьянина / В.П. Милорадович // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь. – 1992. – С. 263*)

У народній пісні сестри повязані з образом зозулі, а брати – голуба:

*«Братьки йдуть,
як голубоньки гудуть,
А сестриці йдуть,
як зозуленьки кують»*

(Милорадович В.П., там само. – С. 320).

«Зозулями» у 70–80-ті роки ХХ ст. називали жорстоких, нерозважливих матерів, що відцуралися своїх дітей, ведуть легковажний, іноді аморальний спосіб життя.

*А їхні відреченці,
наче данайські зозулі,
У гніздах сусідніх розбещену
плоть веселять.*

(Б. Олійник).

У байці Г.С. Сковорода «Кукушка и косик» дрізд символізує трударя, щасливого від результатів своєї праці, а зозуля – алегоричний образ людини, яка не пізнала *сродної праці*, без занять та діла скучає: «– Да ты ж, сударыня, только то одно и дѣлаеш, что, подкинув в чужое гнѣздо твои яйца, с мѣста на мѣсто перелѣтывая, поіош, пѣш и ѣш. А я сам кормлю, берегу и учу свои дѣти, а свои труды облегчаю пѣніем» (Сковорода Г. *Сад Божественных пѣсней* / Г. Сковорода. – К.: Дніпро, 1988. – С. 54). У своїй філософській концепції *сродної праці* Г.С. Сковорода основою людського щастя вважав перетворення праці в первинну потребу і у вищу насолоду.

Термін *сродна праця* вжито у значенні «заняття за природними здібностями і покликом, шлях духовного збагачення, внутрішню гармонію, достойне місце людини в суспільстві». Він відрізняв процес праці та її результат. Внаслідок праці створюються продукти для підтримки біологічного життя. Водночас задоволення від процесу живлення не є істинною й кінцевою людською насолодою. Істинна насолода – радість від процесу праці, яку приносить лише *сродний труд*, жити не для того, щоб їсти, а їсти щоб жити.

Символічне наповнення образу зозулі, як символу недбалості мами закріпилося у уяві людей в її назвах *підкидовка* (Марисова); *подкидыха* (Никончук). Народні назви на позначення **Зозулі звичайної** *Cuculus canopus* L. мотивовані звичкою птаха підкидати свої яйця в гнізда інших птахів. Всього встановлено біля 120 видів птахів у гнізда яких зозуля підкидає свої яйця. Слід сказати, що лише біля 50 видів зозуль із 130 гніздові паразити, решта є моногамами, будують гнізда і насиджують свої кладки самостійно. Зозуля може відкладати яйця і в покинуте гніздо, де вони пропадуть.

О. Потапенко, В. Куйбіда

Золото – символ Сонця, світла, святості, стійкості, знатності, багатства, у християнстві – чисте світло, духовний скарб Христа і водночас – ідолопоклоніння, зло.

Золото вже в біблійні часи символізує могутність та багатство, що відображає реальну владу цього коштовного металу в ті далекі часи. Пророк Даніїл так характеризує могутність вавилонського царя: «Ти, царю, цар над царями, якому Небесний Бог дав царство, владу й міць та славу. І скрізь, де мешкають людські сини, польова звірина та птаство небесне. Він дав їх у твою руку та вчинив тебе пануючим над усіма ними. Ти – голова, що із золота» (*Дан., 2:37–38*). Часто слово «золото» вживається у Святому Письмі як символ «духовних дарів» (*Йов. XXVIII, 15*), відкуплення (*Петр. 1:18*).

Разом з тим у Біблії є й негативне ставлення до золота. В образі Золотого Тільця воно може символізувати сліпе ідолопоклоніння та мирське багатство (*Вихід, XXXII, 1–29*).

Ще раніше виникло поняття про Золотий вік як символ щасливого та безтурботного існування людей у далекі часи. Грецький поет Гесіод (VII ст. до н. е.) у поемі «Труди і дні» та Овідій (43 р. до н. е. – 18 р. н. е.), римський поет у поемі «Метаморфози» (1:89–162) називають століття, у якому жили первісні люди, золотим:

*Вік золотий
було вперше посіяно.
Чесність і Правду
Всюди без примусу,
з власної волі в
той час шанували.*

*Люд ще ні кари,
ні страху не знав,
бо тоді не читав це
Грізних законів,
карбованих в мідь;
ще юрба не тремтіла
Перед обличчям судді –
проживала
й без нього в безпеці.*

Тоді не знали люди ні війни, ні труднощів. Земля сама народжувала все, що треба було людині:

*Ріки пливли молоком,
Хвилювалися ріки нектаром,
Медом жовтавим зелені дуби
ненастанно точились.*

За Золотим віком слідували: вік срібний, мідний вік героїв (у Гесіода), і нарешті, – залізний, найгірший з усіх.

З поняттям «золотий вік» пов'язано і зображення перших людей у раю, до їхнього гріхопадіння, коли їх було вигнано з раю і приречено на тяжку працю.

В українському фольклорі золото – не тільки символ багатства (і не завжди в позитивному плані), але й символ жіночої краси: «Дівка, краща злота», «А у мене врода краща од злота». Народні пісні насичені порівняннями дружини (дівчини) із золотом.

*А в дядька Тимка
гарная жона:
На дворі ходить,
як місяць сходить,
У хату ввійшла,
як зоря зійшла,
За стіл сідає, як золото сяє.*

У цьому прикладі золото може одночасно символізувати і Сонце:

*А в пана Йвана золота верба,
А на тій вербі золота кора,
А на тій вербі рожеві квіти.
Ой то ж не верба –
 Йванова жона,
Ой то ж не кора –
 Йванова неня,
Ой то ж не квіти –
 Йванові діти.*

Золото в народній традиції може бути й символом пшениці або жита, хліба взагалі:

*За шуміла діброва,
Заляцала дорога,
Хазяїнові женці йдуть,
Золотий вінок несуть.
Ой одчини нам, пане, ворота!
Бо несем ми віночок із золота.
Не з золота наш віночок –
 що з жита...*

Ю. Мільошин

Зоря – символ животворної й родючої природи; дівчини-красуні, кохання; доброї душі; нового щасливого життя; світлого духу, оборонця людей; вічності; очей Бога.

Образ зорі зустрічається в одному з найдавніших міфів «Зоря, ключі, роса і мед». У фольклорі, зокрема колядках, зоря – це «красна панна, дружина або донька місяця, господаря небесного дому... Богині Зорі приписуються певні магічні дії, що символізують випадання роси, рух світла на нічному небі. Вона гатить гатки з дорогих шат, мостить мости срібні або перлові, садить сади-виногради, вбирає їх паволоками, сіє по полю дрібним жемчугом, вишиває або

гаттує золотом чи сріблом дорогі узорі...» (Дмитренко М. та ін. *Українські символи у легендах, релігійних поглядах та віруваннях.* – К., 1992. – С. 111).

В усній народній творчості, зокрема замовляннях, постають три зорі: вранішня, вечірня, полуденна. Це символічні образи, що позначають певні сакральні проміжки часу.

Народна символіка кваліфікувала зорі то як дітей сонця і місяця, то як запалені Богом свічки на честь народжених людей (Булашев Г.О. *Український народ...* – С. 249).

На Вінниччині, Житомирщині зорі вважали «душами померлих людей», які відзначалися на землі добрим, безгрішним життям, а також дітей, котрі померли маленькими, не встигнувши нагрішити... (Г. Булашев).

За даними митрополита Іларіона, зорі символізували Божі очі, думки, вони «святі і праведні». Язичники вважали зорі вікнами Неба, через які боги дивляться на світ. У християнстві зоря – символ оборони живих людей. Кожна людина при народженні нібито «отримує свою зірку, що й стає на небі» (у християнстві – Ангел-Хоронитель).

Астрологи, міфологи світу (*див. Астрологічна символіка*) трактували зорю як символ світлого духу, що бореться проти сил п'їтьми. «Палаюча зірка» – символ містичного центру енергії Всесвіту, який розширюється

(Керлот Х. *Словарь символів* – М., 1994. – С. 206). Найпоширенішими є п'яти- та шестикутні зірки. Перша з них у деяких народів символізує нечисту силу, в інших – гармонію, людину, здоров'я. Шестикутна зірка – промовистий єврейський символ. «Віфлеємська зоря» провістила чудесне народження Ісуса Христа. У романі П. Куліша «Чорна рада» читаємо: «Зорі – то людські душі. Як засне грішне тіло, добрі, покинувши землю, зносяться до Господа Бога...». Панас Мирний у романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні» пише: «Зорі – то Янголи дивляться. У кожного є свій Янгол: то він і пильнує за душею, стереже її, щоб, бува, що лихе не спіткало».

У радянський період п'ятикутна зірка уособлювала СРСР, Червону Армію, дружбу народів та ін.

У романі О. Гончара «Твоя зоря» образ вранішньої зорі – це «символ першопчатків людського життєвого шляху, його першооснов... По суті – це образ Батьківщини, рідного краю, без

якого не мислиться доля людини» (*Культура української мови*. – К., 1990. – С. 221).

Часто в поезії зоря символізує таку жадану, але нездійснену мрію, нерозділене кохання, напр., у Бориса Олійника:

*Я тебе любив, я так любив,
Горе моє, зоре, ладо-знадо,
Що слова од
щастя розгубив,
І ніхто довіку їх не знайде.
Вже твоя коса, як у диму,
Лиш мені ти світиши
юним станом...
Стала ти дружиною йому,
А мені навек зорею стала!*

На нашу думку, зоря може бути символом фантастичної машини, яка в змозі повертати навіть час! Чому? Астрономи стверджують, що деякі зорі, які ми бачимо, вже не існують тисячі років, бо згасли. Але оскільки вони дуже віддалені, то світло йде від них (за земними мірками) десятки тисяч років. Тобто ми бачимо деякі зорі (хоч їх уже й немає) такими, які вони були сотні віків тому!

О. Потапенко

I

Ігор народних символіка – це мовні знаки історії народу; культури; етнічних традицій; мірило сили, відваги, мужності, хоробрості, спритності; втілення мрій про шлюб, сімейну злагоду і спокій; ритуальне уласкавлення долі; зв'язок людей із пращурами, покійниками; уособлення елементів трудового виховання, інтелекту нації.

Значною, навіть невід'ємною частиною культури українського народу є юнацькі, парубоцькі й дитячі ігри.

З етнографічних та історичних праць відомо, що у слов'ян були поширені ігри, здебільшого пов'язані зі змінами пір року та ритуалами до християнських свят і обрядів, а також із весняним та літнім підбором пари (одруженням). Літописці та церковні ієрархи називали ті ігри «грищами». Грища відбувалися в дохристиянський період у певні пори року. Восени відбувалися «вечерничні» ігри в хатах, зокрема «Калити-Андрія» та «Катерини», взимку – різдвяні та новорічні гадання, коляди, щедрівки та вітання, весною – весняно-великодні ігри, влітку – зеленосвятські та купальські. З

весняними та літніми «грищами» пов'язане було шлюбне парування (добір пари, одруження, «умикання» та «піввання»). Усі ці ігри пов'язані із сонячним культом, із сільськогосподарським циклом і були символами «соняшного та господарського кола», культу покійників та сил природи.

Старі історичні джерела подають основні ігри наших пращурів: біги, стрибки вгору, через вогні, через воду тощо, метання списів, стрільба з лука, кулачні бої, гра в боротьбу родів, гра у війну та ін. Такими іграми захоплювалися переважно хлопці, бо вони були символічним мірилом сили, відваги, мужності, хоробрості, спритності.

У дівчат переважали ігри, що пов'язані з культовими діями, гаданнями-ворожіннями, чаруваннями, мріями про одруження, про щасливе майбутнє життя тощо. Головні ігри – великодні та зеленосвятські хороводи пов'язані з ритуалами плетіння та пускання вінків на воду (*див. Зелені свята*), гра в «фортуну», «Лялю», «Тополю», «Морену», «Коструба» та ін. Хлоп'ячі ігри були бурхливі, дівочі – спокійні.

Великодні ігри проводилися протягом перших трьох днів Великодня, а потім продовжувалися на проводи та на Зелені свята, також будь-якими теплими вечорами та неділями, як тільки земля звільниться від снігу і стане тепло. До цього часу живуть у народі «Довга лоза» («Довга верства»), «Війна», «У короля», «А ми просо сіяли», «У дзвона», «Горюдуба», «У коромисла», «Чий батько дужчий», стукалка-хованка, гойдалка, стовп, ходіння догори ногами. Гра, як пісня, народна творчість, одяг, має численні локальні особливості, варіанти в різних місцевостях України (С. Килимник).

В «Енеїді» І. Котляревського читаємо сцени, де розважалися відважні Енеєві побратими в Карфагені:

*Тут всяку всячину іграли,
Хто як і в віщо захотів,
Тут інші журавля скакали,
А хто од дудочки потів,
І в хрещика, і в горюдуба,
Як загулялися в жгута;
В хлюста, в пари, в візка іграли,
І дамки по столу совали;
Чорт мав порожнього кута.*

Важливе місце відводилося дитячим іграм, витвореним протягом століть. Відомо, що піжмурки були в ужиткові ще в докиївські часи і призначалися не тільки для фізичного загартування підлітків, а й являли собою своєрідну школу етики й естетики, завдяки грі формувалося поетичне мислення, мистецькі смаки.

Окрім чисто ігрових форм, розрахованих на фізичне загартування, у ході гри діти виховуються: народна мораль з дитячого віку привчає до праці. З давніх-давен найменші в родині виконували посильну роботу: доглядали хатне господарство, пасли гусей, свиней, корів, доглядали за меншими в родині. Будь-яка робота вимагала зосередженості, відповідальності. А. Макаренко стверджував: «Яка дитина в ігрі, такою з багатьох поглядів вона буде в праці, коли виросте». Саме із цих міркувань народна педагогіка використала гру як первинну форму трудового виховання, привчала дитину до раціоналізму, великої відповідальності за доручену справу. Окрім того, такі ігри були своєрідними зразками одноактних п'єс, де діалоги дійових осіб наповнені поетичними, зокрема й віршованими, текстами, багатими народнопоетичними звертаннями. У такому театрі немає сторонніх глядачів – усім учасникам відведена посильна роль, часто з елементами танців і пісенних сюжетів.

Останнім часом учені багатьох країн світу почали пильніше придивлятися до структури дитячих ігор. І з'ясувалося, що за допомогою ігор діти в ранньому віці опановують перші елементи грамотності, завчають вірші, скоромовки, лічилки. Окремі ігри (класики, деркач, піжмурки, плітка, цурка тощо) розвивають

і математичні здібності. Західноєвропейський вчений Г. Марксе у статті «Культурні джерела грамотності» писав: «З деякого часу математики та фахівці з інформатики неабияк зацікавилися іграми, що найпопулярніші серед неписьменних народів. Вони звернули увагу на такий факт: діти проводять будь-які арифметичні обрахунки з блискавичною швидкістю!» Як виявилось, цьому сприяють саме дитячі ігри.

Ігри супроводжували дітей повсюдно – на обійстях, вулиці, леваді, у полі серед попасичів й навіть за працюю, коли наставав короткий перепочинок. У побуті вони поділялися на тимчасові, тобто сезонні, та й повсякчасні (*Скуратівський В. Покуть. – К., 1992. – С. 74–85*).

До дитячих відносили гру у цурки, м'яча, «Горюдуба», «Короля», «У війну», «Дзвона», «Мовчанку», «У бородині», «Гойдалки на гілках», «Вишні», «У коней», «У перегонки», «Стукалки-хованки», «Чародія», «У відьму», «Подоляночку», «Мак», «Ластівку», «Довгої лози», «Проса», «Кота і миші», «Вовка і гусей», «Кривого шнура». Стародавнім і дуже популярним звичаєм в Україні була «вулиця». Академік Л. Білецький в «Історії української літератури» (1947 р.) писав: «У житті сільської молоді на Великій Україні великодні забави розпочинають так звану вулицю».

Графіна Маковій у книзі «Затоптаний цвіт» підкреслює,

що в дитячих іграх, як і в колісаннях, лічилках, пестушках, узятих від мами, словесна краса, ритм мови проростає з дитячого серця, а сама гра розвивала не тільки мовлення, а й силу, спритність, витривалість, була тим корінням, від якого набиралася соку молода поросль. Письменниця детально описує давні ігри, що були тісно пов'язані з родом діяльності людей: «Господар і діти», «Пастух» «Гуска», «Фіра», «Горобець-воробець», «Бусьок», «Нанашка», «Вовчик», «Стрибання через струмок» та ін. (*Маковій Г. Затоптаний цвіт. – К., 1993. – С. 16–19*).

Свого часу В.О. Сухомлинський нагадував: «Казка, гра – животворне джерело дитячого мислення, благородних почуттів та устремління». Для того щоб ця священна духовність не замулювалася, не згасали її пульсуючі водограї, котрі повсякчас погамовують духовну спрагу, приносять нам радість і здоровий дух, мусимо оберігати кращі народні традиції, серед яких особливе місце посідають народні ігри, що самою природою покликані виконувати виняткову роль у вихованні любові до праці, до краси, товариськості і дружби, природи, всього найкращого, що оточує нас (*Скуратівський В. Покуть. – К., 1992. – С. 84*).

Відомий чеський письменник Юліус Фучик сказав: «Дитячі ігри – дзеркало суспільства». У цьому афоризмі є левова частка правди, адже гра – живий

відгомін історії. Напр., в Україні в повоєнні роки діти грали «у війну», «наших і фашистів», «козаків». Не випадково з античних часів ігри поділяються на громадські, релігійні, національні та розваги.

Л. Кожуховська

Ікона (образ) – символ Царства Духу, Господа; молитви; божественної гармонії; світла, слави Божої і величі; устремління світу, людей до Всевишнього; святості; олюдненого образу Бога.

У православ'ї ікона прирівнюється до Святого Письма, Христа як одна з форм одкровення та богопізнання. Ікона має догматичне, літургійне, виховне, естетичне значення. Вона призначена для того, щоб у тимчасовому побачити вічне, у видимому – невидиме, у тлінному – вічне. Смысл ікони полягає не в її речовій красі, а в тій «духовній красі першообразу, якою є Богоподібність». Головна думка православної ікони – це гармонія та мир у церкві та її пастві.

У плані людської творчості ікона – дана Богом довершеність, печать відповідності образу своєму першообразу, символу – тому, що він зображує, тобто Царству Духу. «Краса ікони – краса стяжаної подоби Бога, і тому цінність її не в тому, що вона красива..., а в тому, що вона відображає Красу» (*Настольная книга священнослужителя. – Т. 4. – С. 176*). В іконі

наочно передано реалізацію святоотецької мудрої формули: «Бог став Людиною для того, щоб людина змогла стати Богом».

Ікона пронизана символікою форм, ліній, кольорів. Святість Всевишнього людині передається зокрема за допомогою німба (вінчика), який є образотворчою передачею духовного світу, внутрішньої гармонії людини і Божої благодаті. Ікона – це зовнішнє вираження перетвореного стану людини, її освячення Божественним світлом.

Водночас багато образів передають, окрім почуттів, знання, земну, церковну і світську діяльність.

Велична простота ікони, спокій її ліній, радість фарб, внутрішня гармонія дають підстави розглядати її саму як символ молитви. Ікона відображає «не хаос нашого гріховного світу, а божественний порядок, спокій, де панує не земна логіка, не людська мораль, а Божественна благодать» (*Настольная книга священнослужителя. – М., 1983. – С. 182*). Вагоме значення має кольорова символіка ікони. Зокрема золото на ній символізує світло (*див. Світлий*), яке саме є символом Божественного. Водночас золотом – це образ «племениючого блиску, слави Божої», енергії Всевишнього. Премудрість Божу символізує на іконах червоний колір, устремління світу до Бога – голубий.

Перші ікони з'явилися в Україні в X ст. Їх використовували

під час усіх важливих подій родинного життя, наприклад, у новозбудовану хату вносили ікону Миколи-угодника або Миколи-чудотворця. Роль святинь, оберегів виконували ікони Ісуса Христа, Богородиці, Юрія-змібборця та ін.

Українці-іконописці намагалися наблизити народ до святині, а святих – до народу. Цікавою була кольорова символіка ікон. Золотий колір означав небесне царство, блакитний – чисте і благородне життя на землі, пурпурний – владу Господа та ін.

О. Потапенко

Ілля Пророк – символ великої віри, могутності, служіння народу.

За православним календарем, Пророк Ілля жив приблизно в 900-х роках. Народився в м. Фесфії Галаадській у племені Аарона від батька Саваха. Проживаючи на землі Ізраїльській, Ілля Пророк не поклонявся ідолам, як інші мешканці, а переконував народ повернутися і повірити в Єдиного Бога. Ілля багато молився, і Господь часто з'являвся до нього та показував йому, що має відбутися.

Люди не вірили Іллі. Тоді Господь покарав їх. Протягом багатьох місяців не було ні дощу, ні роси на траві, а палюче сонце знищило всю рослинність, хліб на полях зів'яв, дерева не дали ніяких плодів.

Ілля сумував, що народ голодує, він почав благати Бога послати дощ, аби зросити поле й луки.

Бог змилостивився, і пішов дощ, наповнивши висушені ставки, спечені на сонці ниви (*Короткі відомості про свята Православної Церкви. – К., 1993. – С. 99*).

За язичницькою міфологією, Ілля є наступником громовика Перуна, тому й оспівувався він як сівач озимого посіву.

У християнство Ілля ввійшов покровителем дощу і врожаю. Православний люд святкує 2 серпня день святого Іллі. З ним пов'язують кінець сінокошу і початок жнив, тобто повернення літа до осені («Пророк Ілля літо кінчає, жито зажинає»).

Від прадавніх вірувань та вшанувань Перуна в українській обрядовості збереглися колядки та приповідки:

*Ходить Ілля на Василя,
Носить пугу житянюю;
Куди махне – жито росте,
Жито, пшениця
і всяка пащинця.*

І донині в народі можна почути: «Грім гримить, – то Ілля на небесному мосту в огненній колісниці їде», «До Іллі хмари ходять за вітром, а після Іллі – проти вітру», «На Іллі новий хліб на столі» та ін.

Народні прикмети: «якщо зранку хмарно, то сівба повинна бути рання і можна чекати доброго врожаю»; «Цілий день сонячно – на недорід»; «Минув Ілля – чекай гнилля»; «На Іллю до обіду літо, а після обіду – осінь»; «До Іллі мужик купається, а з Іллі – з рікою прощається».

Т. Товкайло

Індустріалізація – див. Колективізація.

Інтернет – символ глобального зв'язку сьогодення, наукового прогресу 21 століття, світової павутини, інформаційних технологій; реальної інформаційної загрози людству, уседозволеності, усепродажності, комп'ютерної безграмотності.

Інтернет – прекрасна технологія, яка ще недавно була фантастикою, а тепер стала реальністю. Із середини 90-х інтернет став поширюватися по всьому світу. Можливо, тому сьогоднішні тінейджери так сильно заражені «комп'ютерною залежністю». Вихід в інтернет став для більшості з них не просто розвагою-захопленням, а способом життя.

Інтернет – один із найкращих винаходів людства! Там можна знайти майже все: будь-які фільми, музику, ігри, серіали. Люди знайомляться в соціальних мережах або без зусиль через багато років знаходять своїх колег, друзів дитинства, однокласників. Коли людині складно сказати щось співрозмовнику в обличчя, вона пише йому повідомлення. Деякі ведуть блоги, що допомагає виразити себе, поділитися своїми думками, враженнями, переживаннями. А іноді пости в блогах навіть стають джерелом для новин звичних ЗМІ – телебачення, преси, радіо.

Інтернет раптом «скоротив» відстані між людьми, набли-

зив найдалішні точки земної кулі. Кінець ХХ – початок ХХІ століття – це час, коли інтернет «вирвався» із наукових лабораторій і кабінетів і розпочав рух у маси – від науковця, студента, аспіранта до школяра, навіть дошкільника, а тепер уже й до бабусів і дідусів. Усі мають в інтернеті «свої справи» і часто не задумуються над негативними аспектами цього «чуда техніки і науки». А між тим науковці вже б'ють тривогу, тому що, як і кожне геніальне відкриття, інтернет є, за висловом учених із Росії, «палкою із двома кінцями» (*Тихоплав В., Тихоплав Т. Квантовий вибор. – СПб. : Издательская группа «Весь», 2010. – 184 с.*)

У ХХІ столітті завдяки інтернету з'явилися нові види інформаційного зв'язку, створені глобальні інформаційні сітки, які зробили можливим спілкування в реальному часі між різними континентами. Інформація, новини поширюються фактично миттєво. «Хто володіє інформацією, той володіє світом» – це той принцип, за яким будують свою політику не тільки гуманні сили світу, але й протилежні. З'явилася можливість реально впливати на свідомість людини. Почасти засоби масової інформації в умовах інтернет-можливостей «уже не виховують, а скоріше, навпаки, деморалізують (розбещують) підростаюче покоління» (*Тихоплав В., Тихоплав Т. Квантовий вибор. – СПб. : Изда-*

тельская группа «Весь», 2010. – С. 88). В інтернеті, одночасно з позитивними процесами, «пишним цвітом розквітла торгівля буквально всім, аж до людьми, порнографією, наркотиками. Смакуються сцени вбивств, робляться заклики до фізичного знищення за іншу віру, колір шкіри тощо (*там же*). У такому випадку інтернет є символом психологічного знищення моралі, гуманності, основ людського співіснування.

Не можна оминати ще одну негативну складову цього глобального явища. Інтернет, на нашу думку, став символом масової комп'ютерної безграмотності. Це такий собі «мовно-стилістичний смітник», у якому зібрано всі можливі недоліки сучасної мовної освіти. На цю проблему звернули увагу й інші науковці. Окрім породження цілого масиву іншомовної спеціальної термінології, пов'язаної із сучасними інноваційними технологіями, майже одночасно у мовленні, особливо молоді, з'явилося багато сленгових, жаргонних виразів, що засмічують мову і мовлення соціуму. Цю проблему «бачать» і самі користувачі інтернет-простору. Наведемо приклад думки 17-річного Георгія: «Я проти інтернету. Багато моїх ровесників вже й забули, що значить поговорити з людиною відверто і вільно. Їм би тільки якомога швидше зайти «ВКонтакте» або «Однокласники» замість того, щоб вести справжнє

живе спілкування. Звичайно, мережа допомагає швидко отримувати інформацію, але це, мабуть, тільки єдиний її плюс. Хоча мені, наприклад, набагато цікавіше брати дані з книг, адже хіба можна бути до кінця впевненим, що на сайтах публікується правдива інформація? А той же інтернет може відключитися, і ви відразу ж відчуєте себе відірваними від навколишнього світу. Хіба не так?! (http://www.zarobr.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=851:-lr&catid=52:2011-01-12-05-19-36&Itemid=169)». Тобто інтернет стає символом відірваності від навколишнього світу, батьків, родини. У так званих «інтернет-залежних», на жаль, втрачається зв'язок із сім'єю, друзями, суспільством, а виробляється найгірший варіант світогляду «людини без батьківщини», представника і жителя «світової павутини».

Проблема інтернет-безграмотності обговорюється і в російському суспільстві. Поширення такого зневажливого ставлення до рідної мови – один із наслідків розвитку всесвітньої мережі. Звичайно, ресурс, який дозволяє писати що завгодно і як завгодно, рясніє користувачами, які не обтяжені освітою і начитаністю. А наявність безграмотних текстів породжує безграмотних читачів, чия чисельність зростає в геометричній прогресії. Що досить логічно – якщо людина постійно бачить величезну

кількість помилок, у якийсь момент вона перестає звертати на них увагу, а на наступній стадії мовної деградації починає робити їх сама. Що найпарадоксальніше, досить велика частка безграмотних інтернет-користувачів – це більш-менш дорослі і начебто освічені, працюючі люди. Значить, безграмотними їх робить саме мережа.

Звичайно, не можна сказати, що в мережі зовсім немає грамотного з точки зору мови матеріалу. Але, як правило, якийсь рівень зберігають лише інформаційні ресурси на кшталт енциклопедій і наукових журналів, які більшу частину матеріалу беруть із друкованих видань, або хоча б приділяють належну увагу перевірці тексту. А всі розважальні або комунікативні ресурси в тій чи іншій мірі грішать безграмотним контентом.

Інтернет сам по собі має декілька символів, що відомі користувачам в усьому світі. Серед них символ @ – собака. Цей символ знає будь-який користувач інтернету, оскільки він безпосередньо пов'язаний з електронною поштою. В Україні, у Росії його прозвали «собакоюю», «собачкоюю» (а ще – «равлік», «песик»), в інших країнах цей символ асоціюється з різними тваринами або предметами.

Фактом його веселого визнання стало введення в лютому 2004 року Міжнародним союзом електрозв'язку в азбуку Морзе коду для символу @

(• - • - •), для зручності передачі адрес електронної пошти. Код поєднує латинські літери А і С і відображає їх спільне графічне написання.

Звідки символ з'явився, достеменно невідомо. Він існує щонайменше з XV століття, а можливо і раніше. За гіпотезою професора Джорджіо Стабіле, можна припустити, що символ пішов від слова «амфора». За версією американського вченого Бертольда Уллман, знак @ був винайдений середньовічними ченцями для скорочення латинського слова «ad», яке часто вживалося в якості універсального слова, що означає «на», «в», «стосовно».

В інтернет «собака» прийшла завдяки творцю електронної пошти Томлінсону. Він вибрав його як знак на клавіатурі, який не міг зустрітися ні в одному імені і викликати плутанину, як роздільник для імені користувача і сервера електронної пошти.

Іншим цікавим символом є смайлик. Як не парадоксально, але веселий смайлик народився у важкі часи, коли дві страхові компанії Америки злилися в єдиний страховий гігант. Це призвело до перебудови, до скорочень, незрозумілим обов'язків. Співробітники нового гіганта зажурилися, і це позначилося на продуктивності роботи, різко її знизило. Керівництво супергіганта вирішило провести акцію, що рекламує гарний настрої. А намалювати символ для

акції було доручено художнику Харві Беллу. У грудні 1963 роки за 10 хвилин і за 45 \$ він намалював веселу пику. За цим ескізом були виготовлені значки, які засяяли на грудях у службовців. Цей малюнок став носити ім'я – смайлик (від smile – усмішка). Про свій винахід Харві сказав так: «Ніколи ще в історії людства і мистецтва не було жодної роботи, яка б, поширившись настільки широко, приносила стільки щастя, радості і задоволення. Не було нічого, зробленого так просто, що стало зрозумілим усім».

Л. Кожуховська

Інформаційне поле єдине – символ всезнання, голографічної форми та структури всесвіту; універсальної властивості всіх предметів, явищ, процесів; вмістилища архетипних матриць, за якими побудована матерія; Тонкого Світу (світу Духу, ідей, законів, архетипів); торсійних хвиль та полів, вакууму; блискавичного зв'язку з найвіддаленішими об'єктами; таємниці; живої саморегулюючої надпотужної системи.

В останні десятиліття вчені всього світу стали розглядати інформацію як фундаментальну сутність буття (як і простір – час, енергію). Інформація – це «універсальна якість предметів, явищ, процесів, яка полягає у здатності сприймати внутрішній стан та дію навколишнього середовища, перетворювати отримані

дані і передавати результати обробки іншим предметам, явищам, процесам. Інформацією пронизані всі матеріальні об'єкти й процеси. Усі живі істоти з моменту їх зародження і до кінця свого земного існування перебувають в інформаційному полі, яке безперервно діє на них... Увесь простір, що нас оточує, й утворює інформаційне поле. Професор З. Хейдак уточнює, що інформаційне поле Всесвіту є живою системою, здатною отримувати інформацію, зберігати її, навчатися на раніше отриманій інформації, творити нову інформацію всередині себе і за своєю волею давати вказівку для матеріального руху та дії. Водночас Тонкий Світ містить набір своєрідних зразкових інформаційних матриць, за якими реалізується побудова Речовинного світу. Єдине інформаційне поле Всесвіту зберігає в собі голограми кожної людини зі світом його почуттів та думок... А матеріальним носієм інформації в Тонкому Світі є торсійні поля чи торсійні хвилі. Саме вони покладені в основу таких феноменів, як інтуїція, яснобачення, телепатія, передчуття та ін.» (*Тихоплав В.Ю., Тихоплав Т.С. Фізика віри. – 2002. – С. 138–141*).

Переконливим фактом, що засвідчує існування Інформаційного поля, є історія з Віллі Мельниковим, озвучена на каналі СТБ у телепередачі «Очевидне неймовірне». Перебуваючи в Афганістані у складі радянсько-

го контингенту, Віллі Мельников отримав важке поранення і пережив клінічну смерть. Чудом виживши, він згодом став розмовляти ... 88 мовами (!?) Причому, це мови різних народів світу (Азія, Європа, Африка). Фахівці, які вивчали феномен Віллі Мельникова, дійшли думки, що він якимось чином може підключатися до Єдиного Інформаційного поля планети і черпати звідти знання.

Про це пише і доктор філософії М. Тоненкова у книзі «Мистериї слова» (*Ч. 1: Інформаційно-енергетическая и духовна суцність слова. – М., 2006. – С. 56–57*). І ті інформаційно-енергетичні «слова», тобто «згустки смислу», які у Космосі плавають повсюдно, всотуються в інформаційне поле... планети. Як сам Всесвіт вічний, так і всі інформаційно-енергетичні змісти слів... також існують вічно».

Учені висловили припущення, що Всесвіт – це колосальна голограма, кожна точка якої володіє повною інформацією про світ у цілому. Коли народжується думка, про неї одразу дізнається Всесвіт. Отже, на людину покладена гігантська відповідальність за свої думки!

За іншою гіпотезою, у Всесвіті існує суперкомп'ютер, який керує всіма (!) елементарними частинками, атомами та молекулами, віртуальними частинками.

«Якщо визнати, що Всесвіт є гігантським комп'ютером, то енергоінформаційний пакет

(згусток), який складає собою наша душа, після смерті тіла може заповнювати певне гніздо його пам'яті. Причому, на який рівень Тонкого Світу потрапить наша душа, буде залежати від якості «стрічки прожитого життя» (*Тихонов В.Ю. – С. 143*). Лауреат Нобелівської премії О. Екслі вважає, що людський мозок – це біологічний комп'ютер, який може приймати і передавати необхідну інформацію. На думку професора Е. Мулдашева, людство, на жаль, випромінює в Космос негативну інформацію та енергію – зло. «Це ми, люди, своїми чорними думками, своїми брудними думками, своєю взаємною ненавистю викликаємо землетруси або шторми в якійсь частині нашої планети» (*Тихоплав В.Ю. – С. 161*).

У силі енергоінформаційного поля протилежного вектора ми переконалися у дні Помаранчевої революції. Сотні тисяч людей на Майдані в м. Києві створили такий добрий, світлий і водночас потужний егрегор, ауру, що зло і темрява просто розвіялися, розчинилися!

Заради історичної справедливості слід відзначити, що ще в 50-і роки ХХ століття геніальний вітчизняний учений Микола Козирев з'ясував: у Космосі «існує позачасовий канал передачі інформації. Ці мікрогравітаційні вібрації заповнюють увесь простір Всесвіту і в нашому реальному світі мають характер чотирирівмірної голограми,

де будь-який об'єм простору містить інформацію про весь простір. Зчитування інформації Інформаційного поля Всесвіту відбувається через інтуїтивний канал мислення людини. Ідеї відкриттів кружляють у просторі. Вищі цивілізації транслюють свої ідеї на Землю (*Глазкова К., Ланда В. Вселенські таємниці пірамід та Атлантиди. – Д., 1997. – С. 288*). Саме високодуховні люди можуть підключатися до Банку Інформації Світового Розуму!

Якщо ж бути зовсім об'єктивним, то в українському фольклорі (казках, легендах, переказах) уже описано (!), причому тисячі років тому, елементи сучасного інформаційного поля. Зокрема, поширеним фольклорним мотивом є уміння птахів, рослин, звірів розмовляти одне з одним (обмінюватися, отже, інформацією!). Такою ж властивістю наділені навіть неживі предмети (скелі, чарівне люстерко, сонце, вітер та ін.). Існував казковий образ чудодійного палацу, з вікон якого видно увесь всесвіт! Але ж дзеркало, кришталь – це прообрази сучасної голограми! Більше того, згадайте міфічне «недрімне», «всевидяще» око! У книзі українського вченого, професора Р. Фурдюя (*«Чарівність таємниці. – 2».* – К., 2001. – С. 28) сказано: «В українській казці про братів-близнят згадуються одразу два такі «технічні персонажі». Залізний вовк привіз царя на гору, у дім, який виблискував,

наче Місяць. У тому домі жив Дідо-всевідо («Дедо-всеведо». Причому він усе знав і міг відповісти на будь-яке запитання (!) Учений справедливо припускає, що цей таємничий герої дуже нагадує мозок-комп'ютер позаземних цивілізацій, є елементом Інформаційного поля, суперкомп'ютером! Ось вам і наївні казочки! А згадайте епізод з Біблії (*Дії 2:4*): «Усі ж вони сповнилися Духом Святим, і почали говорити іншими мовами, як їм Дух промовляти давав». У день П'ятдесятниці апостоли заговорили мовами, яких раніше не знали!

В останні роки з'явився влучний вислів: «Хто володіє інформацією, той володіє світом». Першими це зрозуміли японці та американці. Ще в 1972 році в Японії була прийнята національна програма інформатизації суспільства. Термін «інформаційне суспільство» запропонував японський теоретик К. Коямі. Американці Тофлер, Нейсбіт роблять футурологічні прогнози, що незабаром саме Інформація стане ключовим фактором виробництва, науково-технічного прогресу. Вона відкриє небачені можливості для вирішення соціальних, економічних, екологічних проблем, змінить сам характер життя, виробництва. Водночас учені застерігають від надмірного перебільшення ролі інформаційних систем, що передові, прогресивні науковці світу Д. Бом, М. Талбот, В. Вернадський, В. Казначесв,

А. Вейнік, В. Тихоплав, Г. Шипов та інші обстоюють нову науково-світоглядну парадигму (*Тихоплав В., Тихоплав Т. Час Бога: Шлях спасіння. – М., 2005. – С. 154–155*), а саме:

1. Бог (Творець) – об'єктивна реальність (Всесвіт), атрибутами якого є безмежна Любов і всеюща Свідомість Всесвіту, що безмежно розвивається і творить усе суще як вища форма інформації, яка усвідомлює сама себе.

2. Усе суще у Всесвіті – це інформація, сконцентрована в нескінченно різноманітних інформаційних об'єктах та в інформаційних зв'язках між ними.

3. Всесвіт репрезентує собою інформаційну систему, верхній ієрархічний рівень якої ототожнюється із Свідомістю об'єктів інформації.

4. Свідомість Всесвіту керує всіма об'єктами системи, що належать до нижчих ієрархічних рівнів.

І

Їжі та харчування українців символіка – це символіка традиційної національної кухні.

З давніх-давен Україна славилася своєю багатю кухнею. Це зумовлено високими смаковими якостями страв, різноманітністю використовуваних продуктів та видів кулінарної обробки. Так, лише способів варіння борщу налічується більше тридцяти, а до його складу входять близько двадцяти найменувань продуктів.

В усьому світі добре відомі українські страви: борщі, пампушки, галушки, вареники, коржі, калачі, гречаники, шпиговане сало, печеня, буженина.

Українській кухні властиві різноманітні способи приготування смаження, тушкування, варіння, печіння, запікання. Особливо смачні страви, запечені в керамічних горщиках: печеня, вареники зі сметаною, тушкована капуста, картопля з м'ясом та ін.

Регіональна символіка харчування українців, позначена особливою самобутністю, є залежною від етнографічного складу. Напр., у гірських районах Карпат переважають страви з кукурудзяного борошна, грибів, молочних

продуктів: кулеша, чир, мамалига, банош, токан, бринза, будз. У низинних районах готують страви з пшеничного борошна та різних овочів. Велика увага в українській кулінарії приділяється смаковим якостям страв, тому для приправи культивували кмин, цибулю, часник, хрін, м'яту, перець, чебрець, петрушку, шпинат, пастернак.

Улюбленими напоями українців є кваси (хлібний, буряковий, яблучний, березовий, калиновий, грушевий), узвари із сушених і свіжих яблук, груш, слив, вишень, медова сита, пиво. Здавна поширеними були варенуха, паленка, спотикач, муселець, різноманітні настої й наливки із фруктів та ягід (малинівка, тернівка, вишнівка, слив'янка, шипшинник, горобинівка та ін.) (*Українські народні страви.* – К., 1992. – С. 4–6).

Їжа українців – це символ традицій, культури етносу, якоюсь мірою матеріального стану народу.

Українській системі харчування, як і системі харчування кожного етносу, притаманні своєрідні звичаї, пов'язані з приготуванням повсякденних чи ритуальних страв, харчові заборони,

обмеження та переваги, певні смакові стереотипи в меню повсякденних та обрядових трапез.

«За всіх часів і в усіх народів було найбільшою святістю, коли лежав на столі хліб. Його присутність надихала поетів і мислителів, сприяла появі пісень і дум, продовжувала родовід, і навпаки, коли він зникав, приходило лихо». Народна мораль найбільше фольклорних сюжетів пов'язувала з хлібом.

Борщ – одна з найпопулярніших страв. В Україні існувало три види борщу: червоний, щавлевий, або весняний, і пісний.

Улюбленою стравою з вареного тіста з начинкою були вареники (*див. Вареники*).

Галушки були типовою для українців стравою (*див. Галушки*).

Голубці в Україні дуже шанували. Сама назва цієї страви вказує на її символічність. Живі голуби вважаються духовними істотами і символами творчих сил при народженні світу, символом вогняної творчої сили, живого вогню.

Голубці обгортають листками з капусти – це рослина, з якою український народ здавна пов'язував найбільше забобонів і містичних значень, а її ріст порівнювали до росту місяця, звідси символічне значення голубців – образи творчого голуба і місяця (*Сосенко К. Різдво-Коляда і Щедрий Вечір. – К., 1993. – С. 144–145*).

На Святвечорі перед Різдвом обов'язково повинна бути риба, бо вважалось, що риба – одухотворена чародійна страва. Вона ніби з'єднує старосвітські часи з теперішніми, тобто була основним продуктом харчування первісного господаря і сприяла нинішньому, віддавала себе в жертву людям. Риба мала містичну місію вшанувати народження дитяти в сім'ях, Нового року в календарному циклі, приносити йому щастя й долю. Зелені плоди, вирощені руками людини, були добром з новоствореної землі, а риба – з первозданної, даної Богом.

Своєрідною «візиткою» українців у світі є *сало* – найпопулярніша м'ясна страва, найцінніший у традиційному харчуванні продукт. Його вживали на полуденок і підвечірок із хлібом, огірками й часником у скромні дні, брали із собою в дорогу, ним засмажували і затовкували борщ, капусняк, юшку. На смаженому салі робили яєчню, шкварки надавали чудового присмаку кашам, галушкам, вареникам, млинцям тощо. Достаток сала вважався у народі за справжній добробут: «Якби мені паном бути, то я б сало їв і салом закушував» (Н. тв.).

Капусняк – друга за значенням після борщу рідка овочева страва. Страви з капусти українці споживали цілий рік: квашену, сиру, тушковану, смажену. Українці вважали капусту люнарним символом, її ріст має

велику схожість із ростом місяця – молодика, бо вона свої напів-округлені листочки, ввігнуті всередину, звиває до купи й утворює повну, тверду, круглу голівку, наче місяць уповні у небі.

У поемі І. Котляревського «Енеїда» з енциклопедичною точністю перераховуються українські страви, що споживали троянці в гостях у Дідони, праведні в раю і т. д. Серед них одною з перших страв, названо «свинячу голову до хрину» – ритуальну страву. У слов'ян-язичників дикий кабан вважався священною твариною, його приносили в жертву богам, починали з нього як ритуальної страви трапезу. Поряд з дикою, такого ж символічного змісту набула й домашня свиня, а також страви з домашньої птиці, зокрема індика. З вепром був пов'язаний культ верховного бога Перуна, з домашньою птицею – культ життєдайної, плодоносної матері-землі (*Потапенко О.І., Кузьменко В.І. Шкільний словник з українознавства. – К., 1995. – С. 107*).

Дуже поширеними та улюбленими щоденними стравами українців є різноманітні каші: гречана, ячна, манна, пшенична, гарбузова та ін. «Каша мати наша». У давнину званий обід на весіллі, хрестинах чи в будь-яке свято називали кашею. Після розподілу короваю на весіллі обов'язковими були борщ та каша, обрядові страви, що означали кінець свята. На початку ХХ ст. особлива

роль у родинних обрядах належала пшоняній, пшеничній каші, що символізувала собою продовження роду. А своєрідним символом бідності була ячна каша, про що свідчить народне прислів'я: «Лихо наше – ячна каша: з'їв би й такої, та нема ніякої».

У східних слов'ян був такий звичай: під час укладання мирного договору противники варили кашу і їли її. Каша ставала символом союзу, без неї мирний договір не міг набути сили. З тих часів, мабуть, дійшов до нас вислів про дуже вперту людину: «З нею каші не звариш».

Серед приправ, якими здоблювали страви, окремо слід виділити цибулю та часник, що вважалися в народі чудодійними ліками, яким приписувалася цілюща сила, бо «цибуля від семи недуг лікує», а часник, як стверджує К. Сосенко, є символом місяця, зовнішня форма його «білих зубців» нагадує серп місяця-молодика, а смакові якості – палючу і пробуджуючу життєву енергію людей. Силу часнику запозичено від внутрішньої сили місяця, що так само має вплив на землю і все живе на ній. Через те часник кладуть у страви як символ родючості й здоров'я. Його вважають дезінфекцією проти епідемічних недугів, а також носять за пазухою або за поясом як амулет від нечистої сили: мавок, упирів, відьом. К. Сосенко писав: «Палючі фосфоричні складники часнику нагадують вогонь, і то

живий – тривалий, бо у фантазії народу насінне ядрце часнику – «зубець» – може бути постійним розсадником вогненної сили в природі. Часник як присмак є стимулянтюм сексуального гону... І з цього огляду може бути символом плодovitості..., а на святвечірньому столі як бажання «щасливого розмноження сім'ї».

Їжа українців і вся система харчування розподілялася на повсякденну, ритуальну, святкову. Народ твердо дотримувався харчових обмежень, заборон. Усі народні звичаї по-своєму відтворилися у своєрідних стравах. В Україні говорили, що «Різдво гарне ковбасою, а Великдень – крашанкою».

Слід відзначити незвичайну гостинність українського народу («Пошли, Боже, гостя, то й хазяїну добре», «Гість – на щастя», «Клади перед людей хліб на столі, будеш у людей на чолі»). Вважалося, що гість приносив

у дім радість і щастя. Кожна господиня мала справою честі нагодувати й напоїти гостей так, щоб вони були задоволеними. При цьому годилося припрошувати до кожної страви: «Прошу покійно; чим багаті, тим раді, звиняйте». Поважали гостей, які любили і вміли добре поїсти, і зневажали тих, котрі їли мало й погано («Такий з нього їдець, як горобець», «Як хто їсть, так і робить»). «Божими людьми» вважали старців, жебраків, прочан, убогих, калік, що жили милостинею, їх не відпускали без подання: шматка хліба із цибулею і часником, огірка, шматка сала чи жмені пшона. Не поділитися їжею, хлібом, – символом достатку і дому – було великим гріхом (*Українська минувшина. – К., 1993. – С. 99*).

У найбільш загальному значенні їжа і харчування українців становлять символічний зміст України.

Л. Кожуховська

Й

Йордань (Водохреще, Богоявлення) – символ сили і могутності; день хрещення Господа; здоров'я, життя на землі; чистоти; світла; любові.

Це велике церковне свято (19 січня за н. ст., 6 січня за ст. ст.). За Євангелієм, саме цього дня приблизно 2 тис. років тому 30-річний Ісус Христос прийняв хрещення від Івана Хрестителя (Предтечі) на річці Йордань. «І не знав Я Його, але Той, Хто хрестити водою послав мене, мені оповів: «Над Ким Духа побачиш, що сходить і зостається на ньому, – це Той, Хто хреститься Духом і Святим». І я бачив, і засвідчив, що Він – Божий Син» (Іоана 1:29–39). Свято 19 січня називалося празником Хрещення Господа і Богоявлення. Бо при хрещенні Спасителя було з'явлення Пресвятої Трійці та урочисте з'явлення Божества Спасителя, який всенародно розпочав своє служіння в ім'я визволення світу.

Св. І. Золотоуст говорить, що не той день, у який народився Спаситель, має бути названий Богоявленням, але той день, у який він хрестився.

У цей день у пам'ять про хрещення Ісуса Христа у Йордані Церква проводить велике освячення води на річках, озерах, колодязях. Саме місце, куди йдуть від Церкви на освячення води, називають Йорданою (*Короткі відомості про свята Православної церкви.* – К., 1993. – С. 13).

Слово ордань виникло в найдавніші часи й означало певне надання воді сонячної сили. У часи язичництва це свято було приурочене народженню богині води Дани. З давніх звичаїв у слов'ян збереглося шанобливе ставлення до води.

19 січня вирубували з криги хрест, фарбували буряковим квасом у червоний колір, прикрашали рушниками, гілками сосен, сухими квітами. Потім священник освячував воду та віруючих. Ця вода – особлива, її використовують для лікування хвороб, для різних магічних обрядів. Дівчата вмиваються, щоб «рожеві лица були». Після освяти несли воду додому, і батько окроплював нею хату і все господарство. Хлопці у цей день малювали хрести на парканах, дверях, хатах, і знаки

не можна було витирати до наступного Водохрещця.

У цей день ходили в гості, співали йорданські колядки, веселилися, молодь збиралася на різні забави.

Т. Товкайло

Йорж – символ злих і непокірних людей, його образ пов'язаний з чортом та з Кострубом (опудало Ярила).

Народні назви Йоржа звичайного (*Коломиец В.Т. Происхождение общеславянских названий рыб. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 158*) кострик, костриш, кострубач; Йоржа смугастого кострешак (*Турянин І. Народні назви тварин // Зелені Карпати. – 1996. – №1–2. – С. 64–68*) чітко ілюструють мотивацію його символічного значення. Назви походять від псл. *kostьъ* «щось костисте, гостре, колюче» і зумовлені наявністю кількох колючок у спинному плавнику, по одній колючці в черевних плавниках та по одному шипу на зябрових кришках йоржів. Аналогічні народні назви кострик, костриж, костреж, коструж, кастриж (*Етимологічний словник української мови. – К., 1989. – Т. 3. – С. 54*), у зв'язку зі своєю колючістю, має й окунь річковий. У народі колючих, злих і непокірних людей називають йоржами, а про тих, хто втопився, кажуть: «Пішов у йоржеву слободу». Йоржа з нечистою силою пов'язує казка про чортову

дочку, яка вийшла заміж за звичайного чоловіка і змушена була перетворити його на море, а сама стати колючим йоржем з характерним шипом та двома гострими променями в передхвостовому плавнику (роги – колючий атрибут чорта), щоб урятуватися від переслідувань свого батька. У природі та акваріумі йоржі часто проявляють свій «чортячий характер» – риси агресивності, задерикуватості, шкідливості. Вони виганяють один одного та інших риб з кормових ділянок і при цьому б'ють рилом, смикають за плавники, виривають луску, колють розчепіреними плавниками. Досвідчені рибалки знають, що в місцях багатих на йоржа, ніяка інша риба, крім його родича – окуня не зустрічається. З йоржом у рибалок пов'язана погана прикмета: якщо йорж попадеться при першому улові, промисел буде невдалим.

Ще одна народна назва йоржа кострубач зближує рибу з богом плодючості, любові, пристрасті, весняного розквіту природи Ярилом. За один нерестовий сезон самки йоржа відкладають декілька порцій ікри. Загальна плодючість особин до 100 000 ікринок дозволяє віднести цього представника родини окуневих до високо плодючих. Коструб у східнослов'янській міфології символ родючості, а в українських ритуалах це солон'яне опудало у вигляді чоловіка, що символізувало бога Ярила. Це чоловічий

символ запліднюючої сили. Відома традиція символічного похорону Коструба в задалегідь викопану яму, аби він передав дітородну силу землі для покращення майбутнього врожаю. При цьому жінки, жартуючи, ховають опудало Ярила з підкресленими

дітородними органами, який вже все запліднив і завмирає, щоб навесні знову пробудитися. В інших слов'ян ідентичним Ярилі був Яровит, а в греків – Вакх та Діоніс (*Лозко Г. Українське народознавство. – К.: Зодіак-ЕКО, 1995. – С. 128*).

В. Куйбіда

К

Кадило (кадильниця) – символ жертвопринесення; прообраз жертви Ісуса Христа; благодаті Духа Святого, прообраз жертвовного подвига Христа; духовного вознесіння до Небесного Отця; символ Богоматері; духовного благоухання; Діви Марії.

Кадило – металева посудина на трьох ланцюжках із прорізаного накривкою для куріння ладаном (*див. Ладан*) під час відправи православною і католицького богослужіння.

У кадильниці лежать розжарені вуглини, ладан, який при згоранні виділяє благовонний фіміам. Ним і обкурюють престол, ікони, мирян.

За свідченням святих отців, кадильниця має такий таємний смисл. Оскільки вогонь (розжарені вуглини) є спалююча очищувальна, освячувальна, зігріваюча сутність, то й кадильниця символізує собою Божество. «Головне в кадінні – це символічне значення тліючих вуглинок як двоєдиної природи Ісуса Христа, через Якого молитви людей благоуханням духовним підіймаються до Отця Небесного, а на людей, у свою чергу, сходить благодать

Святого Духа. Благоуханням духовним являється перш за все Сам Господь Ісус Христос, як жертва умилоствивлення за гріхи людства...» (*Настольная книга священнослужителя. – Т. 4. – С. 101–102*).

У роботі Р. Коха «Книга символів. Емблематика» (*М., 1995. – С. 121*) міститься таке пояснення символіки посудини для кадіння: «Я спалюю себе в ім'я інших. Символ істинної щедроти і милосердя, які в служінні на благо інших навіть виснажують і спалюють себе.

Церква вважає, що кадильниця знаменує собою і Пріснопіву Марію, «від Якої вознеслось по світу Христове благоухання».

У радянські часи кадило було інколи символом «одурманення народу», «обману», «полуди» та ін. Наприклад: Кумедно, що колись у кадило вірили та в розмальовані дошки на стінах» (*Янов.*).

О. Потапенко, Г. Потапенко

Кажан, летюча миша – символ щастя й успіху; у слов'ян – нечистої сили, злого духу, нічної істоти, біди, нещастя, смерті, химерності, роздвоєності, пере-

вертя; у Біблії – нечистої істоти, відходу від віри Господньої.

Символіка кажанів визначається особливостями міфологічних уявлень різних народів. У Японії, Китаї та інших країнах з розвинутим культом змія кажан – далекий нащадок первісного дракона «дракон в мініатюрі». Для них він символ щастя й успіху. Зокрема китайські прикраси у вигляді п'яти кажанів символізували п'ять благодінь: старість, благополуччя, здоров'я, цнотливу любов і природну смерть. Тому кажани на вітальних листівках символізували побажання плодючості, благополуччя, здоров'я, довголіття і гідної смерті (*Орел В. Культура, символи и животный мир. – 2003. – С. 161*).

У духовній культурі слов'ян, навпаки, здавна возвеличувалися народні борці із драконами і шанувалося змієборство. Тому до кажанів склалося негативне ставлення. За повір'ями кажан – злий дух, який літає в пошуках тих, хто продав душу дияволу. У народних віруваннях тварина асоціюється з нечистою силою і наділена магічними властивостями. Існує повір'я, що протягом сорока днів після смерті душі померлих невидимо повертаються до своїх домівок. Якщо ж небіжчик був ворожитом, його душа з'являється у вигляді кажана або kota. Уявляли нібито із рота людини вилітав кажан чи вибігав кіт (*Завадська В. та ін. 100 найвідоміших образів української міфології, 2002. – С. 296*).

За народними уявленнями, істоти п'їтми – відьми (босоркани) могли втілюватися у летючих мишей. Тому, якщо кажан залітав у дім це віщувало біді чи нещастя. Кажани *Vespertilio L.* – нічні тварини. Вони літають лише тоді, як смеркне, увечері та вночі, а вдень перебувають де-небудь у захищеному темному куточку. На позначення летючих мишей виникли народні назви: *ночовид* (*Верхратський І. Початки до уложення..., 1869. – Т. 2.*); *нічвид, нічниця* (*Енциклопедія українознавства, 1996. – Т. 5*); *нічник* (*Турянин І., 1996*). Вони є складним утворенням з основ *ніч* і *видіти* у значенні «той, що бачить уночі». Теріонім *нетопир* на позначення кажанів походить від *нето-* «ніч»; *per-* «летіти» і може тлумачитися, як «нічний літун». Тому кажану притаманна символіка *темної сили, нічної істоти*.

Тривалий час уява людей малювала смерть у чорному плащі з крилами кажана. Образ кажана, який заплутався у волоссі людини (місцем мешкання душі, її «верхом» чи місцем зосередження сили), пов'язували із смертю. Герої казок та інших фольклорних жанрів, які втрачали волосся бороди, ставали вразливими. Навіть сьогодні подекуди побутує побоювання, щоб острижене волосся не попало в руки ворожитів та лихих людей, які могли б чарами над ним зашкодити здоров'ю людини або навіть спричинити її смерть. Тому в

Україні радили обстрижене волосья кидати в річку, або спалювати. Вважали, що коли миші чи птахи забирають обрізане волосся для побудови гнізда, то у людини болітиме голова.

Кажан – емблема *химерності та роздвоєності*. У слов'янських діалектних назвах кажанів *птичка, летюча миша, перожаба, напівптиця-напівмиша, сліпа миша* (Завадська В. та ін., 2002) відбиті уявлення про морфологічну зібраність цієї тварини. На наш погляд, уявному перетворенню образу кажана в нечисту силу сприяли фантазії людей на ґрунті зооморфної химерності. Ніби то це гібридна істота – одночасно ссавець (миша), птах, представник земноводних (жаба). Химерні тваринні, тваринно-людські образи досить інтенсивно насичують міфологічні уявлення усіх народів, це – *Виз, Веретюнчик, Гаспід, Земське песя, Зінське щеня, Золота рибка, Ісусове Потя, Ключниця, Стерляжий цар, Амфісбена, Аспід, Василиск, Гіпокамп, Грифон, Саламандра, Химера* (Куйбіда В.В. *Розвиток природничої науки і термінології в Україні... – С. 100–111*). За білоруськими легендами, кажан – *злочинець, утікач із тюрми*. Бог перетворив його на летючу мишу, яка ховається від людей і з'являється лише вночі. Щоб його не впізнали звірі кажан удає з себе птаха і показує крила, а перед птахами – показує ноги і голову (Завадська В. та ін., 2002).

Частини тіла кажанів, найчастіше крила, народна уява поєднувала з головою птаха, хвостом плазунів. Таким був міфічний василіск «цар змії», який мав вигляд чорного півня з крилами летючої миші та зміїним хвостом (Іванова-Казас. *Мифологическая зоология, 2004. – С. 48*). Наукову назву Василиск *Basiliscus* має один із родів ігуан. Зовнішній вигляд цих ящірок, зокрема Василиска шоломоносного *Basiliscus ameicanus* Laug. в основних рисах нагадує міфічну істоту. Його хвіст схожий на хвіст змії. Шкірний шолом на голові ящірки та нагадує гребінь півня. Гребінь вздовж спини плазуна викликає асоціацію схожості із крилами летючої миші. На задніх лапах з піднятим тулубом василіск може бігати не лише по суші, а й по поверхні води. Набравши швидкість, плазун може пролітати деяку віддаль у повітрі. Міфогенність цієї тварини зумовлена не лише морфологічною схожістю з міфом-відповідником, а й посилюється його здатністю бігти по поверхні води. Здатність ходити по поверхні води неодноразово використана щодо інших міфів, як ознака їх чудотворності.

Українці вважали кажана *первертнем*. Здавня помічали, що біля церков багато летючих мишей. На високих будівлях вони знаходять місця для денного схову. Не зважаючи на те, що дахи церковних споруд забезпечували

кажанам лише прихисток людська уява творила дивовижні міфічні трансформації. Зокрема в Україні існує вірування, що кажани пішли від звичайних мишей, які на Великдень скуштували крихти паски, або іншої посвяченої їжі. Очевидно народна мудрість виражена у прислів'ї «Миша і на вівтар скаче, коли паламар не баче» закликала служителів церкви до пильності. За деякими повір'ями, кажани пішли від мишей, яких впродовж семи років не з'їли коти. У них виростили крила і миші ставали летючими. На цій основі серед загалу виникли народні назви *літуща миш* (Верхратський І. *Початки до уложення...*, 1879. – Т. 6.) – Кажан *Vespertilio L.*; *мыш пергач, мыш-пыргач* – Кажан двокольоровий *Vespertilio murinus L.*; *мишарь* «въ виговорі: *мишірь*) – Мишъ зъ желізними крилами» (Верхратський І. *Початки до уложення...*, 1872. – Т. 5. – С. 19). Народні назви мотивовані певною подібністю кажанів з мишами, хоч вони належать до різних рядів – Кажанів Chiroptera та Гризунів Glires, відповідно.

У книгах «Левит» та «Повторення закону» (Лев. 11.19; Втор. 14.18) нетопир (кажан) віднесений до нечистих птахів. На Сході обізвати людину: «летючою мишею» вважалося дуже принизливим. Біблійний вислів: «кидати летючим мишам» означає приректи на жертву ненависті і спустошення. У книзі

пророка Ісаї кажанів пов'язують із *відходом від віри Господньої*: «Покине людина того дня божків своїх срібних і божків своїх золотих, що собі наробила була, щоб вклонятись кротам і кажанам, щоб піти у печери й розщілини скельні від страху Господнього і слави величчя Його, коли прийде Він острах збудити на землі!» (Іс., 20–21).

Водночас кажана використовували як оберіг від зурочень, відьом, розбійників, як приворотний чи відворотний засіб та у лікувальній магії.

В. Куйбіда

Казка – фольклорний чи літературний твір із фантастичною основою, за допомогою якої вибудовується особливий художній світ із чіткою бінарною опозиційністю добро-зло.

Символіка казкових текстів. Значна кількість уснопоетичних казок є частинами міфів, а тому зберігають особливе бачення світу, яке й відображається в художньо-символічному вигляді. Поетика фольклорних казок, і досить часто літературних, насичена сталою символікою, у якій домінуючими є фітоморфна, зооморфна, числова, предметна та астральна як складові міфопоетичного образу Світового дерева. *Числова символіка.* У казках знаходимо відображення міфологічних уявлень про три світи (небесний, земний, підземний), чотири сторони світу, магичні числа 3, 6 (3+3), 7,

9, 12, 24 (три богатирі; трикратне випробування героя; за тридев'ять земель, у тридесятому царстві; 3-9-12 голів мають у казках змії). *Фітоморфна символіка*. Деревя, трави, зілля і квіти в казках доносять відгомін уявлень про навколишню природу і базуються як на реальних, так і на уявних властивостях рослин. Із силою і міццю пов'язується символіка дуба («про Кошія Безсмертного»), із плодючістю та дітонародженням – гороху («Котигорошко»), із символом дівочтва, чистоти – калини («Калинова сопілка»), за собом омолодження та джерелом богатирської сили – яблука та яблуні («Золоті яблука»). *Зооморфна символіка (тварини-птахи-земноводні)* у казках зберігає тотемні вірування. У казкових текстах кожна тварина – це своєрідний символ, що ґрунтується на порівнянні, співвідношенні предметів, явищ, якостей. Найпоширенішими є образи-символи коня – вірність, відданість («Іван і чарівні коні»); вовка – хижацтво («Вовк-колядник»), у чарівних казках – помічник («Про жар-птицю та вовка»); вужа – охоронець, покровитель роду, сім'ї («Про чоловіка, що розумів бесіду звірів»); жаби – жіноча символіка, здатність до перевтілення («Царівна-жаба»), ведмідь – сила, володарювання, інколи – недолугість («Як чоловік і ведмідь газдували»); коза – упертість, підступність («Коза-дереза»), у казках із

залишками календарного міфу – відродження; орел\сокіл – влада, віщування («Яйце-райце»). *Предметна символіка*. Чарівні предмети найчастіше виконують ті ж завдання, що й зоо- та антропоморфні образи-помічники. Серед найпоширенішою, якій відповідають речі із чарівними можливостями, є символіка дороги, шляху до іншого світу, до укладення шлюбу (клубок / нитка, рушник, слід / черевичок, чоботи-скороходи, шапка-невидимка). Символи ж самої дороги, мосту, стежки зберігають значення переходу, межовості між двома світами. Предмети символізували життєдайну силу, виконували роль оберегів (вишита сорочка, гребінець, шітка, волосинки чарівного коня, риг корови, перстень). *Астральна символіка (астральна / лунарна / солярна)* тісно пов'язана у казках із колористикою, у якій золото, золотий колір виявляють зв'язок із сонцем; срібло, сріблястий колір – із місяцем, водою; червоний колір, мідь чи бронзова – з вогнем; прозорі матеріали (скло, алмази, кришталь) – водою та повітрям. Сонце, місяць, вода, земля, вітер, мороз, каміння, вогонь є символами початку життя, першоелементами світоустрою. Їх двоїста символіка (наприклад, жива/мертва вода) пов'язується із збереженнями в казках космогонічними уявленнями про життєдайну і поглинаючу спроможність першоелементів.

Символіка назви «казка». Наявність у казках неприхованого вимислу зумовила символізацію її означення, яке постає в кількох варіантах. У побутовому мовленні казкою називають будь-яку оповідь, яку характеризують як недостовірну, неправдиву: «Казка – брехня, а пісня – правда» (*народне прислів'я*). Казка постає і як критерій розуміння правдивості оповіді: «Це не казка, а билиця» (*народне прислів'я*). У ставленні до казки простежується розуміння її дидактичності, а тому досить часто слово «казка» символізує наявність повчальної частини в будь-якій оповіді: «Нема казки без правди», «Казка мовить просто, а розуму в ній багато» (*народні прислів'я*).

Казка символізує також гармонійний, ідеальний світоустрій: «Живе як у казці» (*розм.*). Казкова упорядкованість сприймається як архаїчна, давноминула «Казкою зву тому, що всяке відтворення минулого – казка» (*Д. Гуменна*); «Давня казка» (*Леся Українка*); «І давня казка, вічно мила / Зринає крізь хвилястий спів» (*М. Рильський*); «Старій казки пісня лебедина» (*Ліна Костенко*). З минулим пов'язується символіка казки, яка трактується як певний період життя людини: «Неначе в казці я пройшов цей вік, / і мій вінок, де квітло двадцять весен, / уже пожовк, осипався, опав» (*В. Стус*); «Казка мого життя», «Робота

як казка» (*з періодики*). Казка асоціюється зі світом дитинства, у якому він набуває значення як загадковий, таємничий, підпорядкований певним законам та правилам, у яких перемагає завжди за добром: «Казка мого дитинства» (*з періодики*), «Затишно дітям у пазусі казок» (*Ліна Костенко*). Часопросторова символіка слова «казка» розкривається через пори року, злагоджений простір: «В торбинці у казки – літо, / Зима в тій торбині та осінь, / Ліси в тій торбині і квіти, / Де казці бувають довелось» (*М. Вінграновський*); «Степова казка» (*Г. Тютюнник*).

Н. Смірнова

Калина – символ вогню, сонця; неперервності життя, роду українців; України, батьківщини; дівочої чистоти й краси; вічної любові, кохання, вірності; гармонії життя та природи; материнства; плодючості; символ нескореності та стійкості; українського козацтва; незрадливої світлої пам'яті; єдності нації; потягу до своїх традицій, звичаїв.

«Без верби й калини нема України», – каже народна мудрість. У давнину калину висаджували в кожній садибі. Нею прикрашали найсвятіше – гільце (вільце) молодої, весільний коровай, оселю. І проводжали у вирій на вічний спочинок теж із калиною. Чому саме вона стала глибоким народним символом?

Вважаємо, що це зумовлено багатьма чинниками: кольором цвіту, плодів, формою, лікувальними властивостями, світоглядом, традиціями наших предків. Можливо, їх вражало те, що серед лютої завії гордо і нескорено палахкотіли вогнисті, блискучі кетяги. Ніякий мороз не міг здолати калину. Як і віковичний потяг народу до волі, краси, гармонії, правди...

Етимологія слова «калина» пов'язана з поняттям вогню, води (*див. Вогонь, Вода*) – першоелементами земного життя. Суцвіття білих віночків нагадувало сонце, а білий колір був сакральним. Насінина калини за формою дуже схожа на червоне серце. В Україні колись святим було материнське побажання: «Будь, доню, і ти червоною та здоровою калиною, незайманою та чистою до вінця!»

Одним із найважливіших символічних значень калини було «чиста дівоча врода» («А Дівчина, як калина, личком рум'яная...»). Символізувала вона і вірне, довічне кохання («Та й зацвіла калиночка дрібненько, аби в парі прожили добренько»). Ламати калину означало виходити заміж, любити. «Символізуючи відновлювану від покоління до покоління кров українського народу, – пише О. Братко-Кутинський, – калина тим самим символізує його невмирущість, непідвладність часові... Єдинокровність, однак,

пов'язує народ не лише в часі, а й у просторі. Отже, червона калина трактується як засіб магічного зв'язку між людністю України» (*Братко-Кутинський О. Символіка світобудови. Українська традиція // Людина і світ. – 1991. – № 11. – С. 38*).

У фольклорі, народній уяві символом України виступала саме калина:

*А ми твою червону калину
та й підійmemo.*

*А ми нашу славну Україну
та й розвеселиmo!..*

Червона калина стала також символом українського козацтва, війська.

Філософські глибоким є й символічний образ «калинового мосту». «Калина – символ розквіту, – підкреслює Б. Ажнюк, – міст – життя, що з'єднує два береги: молодість і старість (ширше: народження і смерть). Перший берег вже за спиною (на... мості), попереду другий берег, і зворотного шляху немає. У філософському підтексті образу є поцінування життя у хвилину розквіту і ностальгія за тим, що минає» (*Ажнюк Б.М. Мовні явища як етнокультурна цілісність // О.О. Потебня і проблеми сучасної філології. – К., 1992. – С. 41*).

Сумну символіку мала калина у хвилину вічної розлуки з дорогою людиною, її часто висаджували на могилах неодружених дівчат та хлопців. Цвітом або кетягами калини обвивали домовину. «Так символічно, – вказує

С. Боруцький, – виражалася потреба постійного зв'язку людини з «тамтим світом», що хоч там небога знайде свою долю і вічне життя» (*Боруцький С. А митую червону калину... // Людина і світ. – 1993. – № 2. – С. 28*).

І все ж куцз калини не був символом смерті. Навпаки, посаджена в головах калина символізувала продовження життя в рідні, народі, світлу пам'ять.

О. Потапенко

Калиновий міст – див. Калина.

Калита – див. Коровай.

Калнишевський Петро (1691–1803) – український державний, політичний і військовий діяч, останній кошовий отаман Запорозької Січі, з одного боку це трагічний образ запорозького отамана, що уособлює трагічну долю Запорозької Січі, мучеництва українського козацтва, з другого – це символ незнищеності української державницької ідеї, велетень Духу, котрий, провівши чверть століття в нелюдських умовах ув'язнення, не втратив ані мужності, ані гостроти розуму, ані козацької честі.

Народився П. Калнишевський у с. Пустовійтівка (нині Сумська обл.) і був найстаршим сином козацької вдови. За переказами він ще в дитячому віці потрапив на Запорозьку Січ, а

отже отримав хороший вишкіл козацької підготовки. Далі пройшов непростий шлях від козацького джури до найвищих посад у Війську Запорозькому. Працював військовим осавулом, військовим суддею, а 1762 р. уперше був обраний кошовим отаманом запорозького війська, але згодом з царської волі з цієї посади був усунутий. У 1765 р., всупереч волі Катерини II, Калнишевський знов став отаманом і переобирався на цю посаду протягом 10 років, «чого зроду-віку не бувало» на Запорозькій Січі. Факт тривалого перебування П. Калнишевського кошовим отаманом свідчить про його непересічні здібності воєначальника, політика, керівника.

Популярність кошового серед рядового козацтва не випадкова, адже він опікувався захистом земельних угідь і територіальних прав Запорозької Січі. Турбувався про заселеність запорозьких земель, сприяючи переселенню селян з різних регіонів України та заснуванню нових поселень. Так з'явилася низка сіл, у тому числі і Петриківка, названа на його честь. Незважаючи на вимоги поміщиків, не видавав біглих селян. Створенням хуторів і зимівників намагався стримувати наступ царизму на землі Війська Запорозького: в 1770 р. тут нараховувалося 45 сіл і близько 4000 хуторів-зимівників. Кошовий дбав про розвиток хліборобства, ремесла й торгівлі.

Ефективна господарсько-економічна діяльність П. Калнишевського відбита в усній народній творчості: «Як був кошовим Лантух, то не було хліба й для мух, а як став кошовим Калниш, то на столі лежав цілий книш». Останній період історії Запорозжя позначений помітним економічним піднесенням. Не дарма козаки свого ватажка лагідно називали Калниш.

Будучи людиною заможною, П. Калнишевський не стояв осторонь меценатської діяльності. За підрахунками дослідника Анатолія Коцура, кошовий побудував чи надав допомогу при будівництві понад тридцяти храмів. За всю історію Запорозької Січі в будівництві храмів ніхто не міг зрівнятися з П. Калнишевським, який із широкою душею, знанням справи, величезною щедрістю, віддавався їх спорудженню та оздобленню (*У творчих пошуках і світлих задумах / уряд. В.П. Коцур, Н.І. Коцур. – Корсунь-Шевченківський, 2013. – С. 287*). Дбав П. Калнишевський і про розвиток освіти на Запорозжжі, оберігаючи її функціональний характер. На Січі функціонувало 3 спеціальних та 16 загальноосвітніх парафіяльних шкіл при церквах у центрі паланок, слободах, селах, котрі фінансувалися «коштом війська» та благодійними пожертвами.

За участь у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. П. Калнишевський був нагороджений

золотою медаллю з діамантами, отримав звання генерал-лейтенанта російської армії (1773). Та, роздаючи почесті і нагороди, російський царизм готував нищівний удар по останньому оплоту української вольниці і захисного осередку прав і свобод України – Запорозькій Січі. Козацтво брало найактивнішу участь у всіх російсько-турецьких війнах XVIII ст., російська влада, не без допомоги козаків, приєднувала до своїх володінь нові території. Після успішного завершення російських військових кампаній, потреба в козацьких військах відпала, а відтак різюче змінилася царська риторика стосовно Запорозжя, в котрому почали вбачати виключно «гніздо розбишак», що існували з грабунків і перебували в «найбрутальнішому пияцтві і жалюгідному, огидному невігластві». Насправді ж сформований режим деспотичної Російської імперії не міг далі миритися з існуванням в зоні свого впливу автономних об'єктів з елементами демократичного управління. Крім того, російських вельмож цікавило питання розширення земельних мастностей на південних рубежах, що контролювалися запорозькими козаками. А тому питання українського козацтва було вирішене. У липні 1775 р. за наказом Катерини II було зруйновано Запорозьку Січ, а її кошового отамана заарештовано і 25 червня 1776 р.

під суворим конвоєм із семи чоловік відправлено до Соловецького монастиря «на смиреніе» (нині Архангельська обл. Російської Федерації). Помістили кошового в одній із найдавніших і найстрашніших в'язниць на одному з Соловецьких островів на горі під назвою Голгофа. За жорстокістю утримання вона не знала рівних, ув'язнені живцем гнили в земляних ямах. Російський історик XIX ст., описуючи камеру Калнишевського, зазначав: «Невже тут можливе життя? Невже люди були настільки міцні, що зносили роки цього домовинного існування?». На момент ув'язнення П. Калнишевському виповнилося 85 років, а тому таке суворе покарання було ні чим іншим як каральною акцією, що мала залякати українське суспільство, навіки покінчивши розмови про славу запорозьку.

Більше 25 років П. Калнишевський провів у жахливих умовах одиночної камери. 2.04.1801 р. указом Олександра I соловецького в'язня звільнили. Духовна велич українського мученика вражає. На власні гроші, що видавалися на його утримання в казематі, П. Калнишевський, у зв'язку зі своїм звільненням, придбав і подарував на згадку Соловецькому монастирю Євангеліє з написом «во славу Божію» коштом бувшого запорозької січі кошового. Після відмови повернутися на Україну, він залишився в

монастирі, де помер 1803 р. у віці 112 років. Похований на головному подвір'ї Соловецького монастиря перед Преображенським собором (*Коцур В.П., Коцур А.П. Від Сули до Білого моря: шлях через три століття (До 200-річчя від дня смерті останнього кошового отамана Запорозької Січі П.І. Калнишевського).* – К.-Переяслав-Хмельницький: Книги-XXI, 2004. – С. 3–17).

Петро Калнишевський – єдина в історії України відома постать, життя якої пролягає через три століття: народився в XVII, діяв протягом XVIII, а помер у XIX ст. Славний образ П. Калнишевського сьогодні так потрібен Україні, як символ мужності і нескореності, авторитетного керманача і достойника, що в надзвичайно складних умовах наступу на українську державність дбав про інтереси власного народу, від якого мав величезну повагу і любов. Символічно і те, що повернувши в історію ім'я останнього кошового Запорозької Січі Петра Калнишевського, в незалежній Україні відбулася його канонізація Українською православною церквою, 14 жовтня встановлено день пам'яті Калнишевського як Петра Багатостраждального.

В. Коцур, О. Таранон

Камбала – емблема ображених. Про неї відома така легенда: дізнавшись, що риби вибрали собі королем оселедця, вона так

скривила рота, що він назавжди у неї кривим і залишився.

Камінь – символ буття, означає міць і гармонійне примирення із самим собою; символ єдності й сили; у християнстві – один із символів Ісуса Христа; у фольклорі, літературі – символ непорушності, твердості, водночас жорстокості, суму, душевного болю і відчаю; основи світу; Місяця.

Твердість, надійність каменю споконвіку вражала людей. Саме із цього матеріалу вони робили надійні знаряддя праці, а тому – обожествляли його. У стародавніх переказах їх називали «кістками землі». При ударі каменю об камінь з'являлися «чудо іскри» (вогонь), які теж стали предметом культу. Довговічність, сакралізація каміння спричинили і те, що більшість ідолів були зроблені саме з твердих порід каменю. Обожненню цих мінералів сприяли і метеорити, що падали з неба, їх називали у слов'ян-язичників «перуновими» чи «громовими» стрілами і використовували з лікувальною метою. «Особливою силою, – пише З.С. Болтарович (*Народна медицина українців*. – К., 1990. – С. 168), – наділяла народна уява камені незвичайних форм, великі, із заглибленнями на поверхні. У народній уяві східних слов'ян такі заглиблення часто асоціювалися зі слідами ніг Богородиці, а вода, яка збиралася

в них під час дощу, вважалася цілющою... Таким каменям приносилися жертви у вигляді полотна, частин одягу, грошей та ін. Біля них відправлялися молебні». У Росії ще в XIX ст. існував звичай класти в домовину померлого камінь.

Вислів «побити камінням», як вважає А. Голан, походить від звичаю карати злочинця у країнах Стародавнього Сходу саме камінням. Це символізувало принесення жертви богу землі через його атрибут – камінь.

Відомий також «філософський камінь», що символізує в алхімії «поєднання протилежностей», є символом «Всього».

Християнська символіка часто персоніфікує Ісуса Христа саме через камінь («Кам'яна твердиня», «Камінь живий», «Духовний камінь» тощо). Біблійний вислів «камінь спотикання» означає перешкоду, на яку наражаються в якійсь справі. Інший вислів «каменю на камені не лишити» вживається в значенні «знищити, зруйнувати щент». В українських колядках камінь символізує основу Всесвіту, Місяць. К. Сосенко згадує про звичай класти на Святвечір під стіл камінь (на Гуцульщині) і кадило. На його думку, «цей святочний камінь є символом місяця; тут додаю, що є він, мабуть, також наглядною фігурою каменя, на яким світ зродився й розвився, та посереднім об'єктом культу

Бога...» (Сосенко К. *Різдво-Коляда і Щедрий Вечір*. – К., 1994. – С. 251).

У фольклорі, літературі камінь символізує також душевні муки (камінь на душі (на серці), самовідданих борців за щасливе майбутнє («каменярі» І. Франка). До речі, його самого називали Великим Каменярем); жорстоких, безсердечних, байдужих людей:

*Воскресайте, камінні душі,
Розчиняйте серця і чоло,
Щоб не сказали глядуці:
Їх на землі не було...*
(В. Симоненко).

О. Потапенко

Каптан – див. *Одягу верхнього символіка*.

Капусняк – див. *Їжі та харчування українців символіка*.

Качка, селезень, крижень – символ першоптаха, птаха-творця, сатани, зв'язку з потойбічним світом, дівчини, хлопця, нареченої, нареченого, мами, батька, емблема повільності, баріння, слабосилля, домосідства.

За слов'янськими міфами, замовляннями і колядками, качка – символ *першоптахів*. Уявляли, що світ творили дві сили: Бог та сатана. Вони мали подобу качок (каченят) білої (Бог) та чорної (диявол) і плавали по світовому морю. Сюжети стародавніх колядок підтверджують особливу роль качки-служительки вищого ества. За віруваннями

українського народу, гусей і качок Господь благословив у їжу людям за те, що вони прикрили Спасителя соломою, коли він ховався. У народному епосі качка несе яйця, з яких постають земля, небесний склеп, сонце, місяць, зорі. Тому на весільному короваї навколо сонця й місяця прикріплювали качечки і обводили «короною-обручем».

На наш погляд у науковій та народних назвах родоначальниці свійських качок дикої качки Крижня *Anas platyrhynchos* L. акумульовані уявлення про першоптаха та його символіку *птаха-творця*. Народні орнітоніми крижівка, качка крижова (Верхратський І. *Початки до уложення...*, 1872. – Т. 5); крижанка, крижна утка (Верхратський І. *Початки до уложення...*, 1879. – Т. 6.); крижавка, крижак, крижанка, крижівка, крижніца, крижняк, крижна (утка), крижнева (качка) (ЕСУМ. – 3) співзвучні із арх. словом *криж* «хрест» та *крижачок* «хрестовина». У етимологічному словнику української мови назву *крижень* виводять від хрестоподібної форми крижня під час польоту (ЕСУМ. – 3. – С. 90). Назви зближені із однокорінними словами із словника В. Даля *крыжевать* «херить, перехеривать, вязать накрестъ, перевязывать веревкою вкрестъ», *крыжакъ*, *крыжатикъ* «лиса крестовка», «паукъ крестовикъ, крещатикъ», «крестоносець воинъ крестовыхъ походвъ».

Виведення назви *крижень* від хрестоподібної форми польоту качки з нашої точки зору сумнівне, адже таку ж форму у польоті мають всі птахи. Цей факт є незаперечним. Водночас зближення орнітоніма із словом *крижмо* «подарунок новонародженому від хрещеної матері; біла тканина, в яку сповивають дитину хрещені батьки після обряду хрещення» є переконливішим. Очевидно назва *крижень* на позначення дикої качки зумовлена її символічним значенням і мотивована тим, що за народними уявленнями качка причетна до народження, вона *птаха-творець*. Зв'язок орнітоніма *крижень* із словами *криж*, *хрест* є глибшим і не вичерпується зовнішньою схожістю з формою птаха в польоті. Він зумовлений символічним значенням цих лексем в контексті творення, вічності життя духу навіть після смерті. У цьому контексті потребують глибокого дослідження всі елементи обряду хрещення новонароджених, а особливо занурення у воду, сповивання крижмом, одягання хрестика тощо.

Народний сонник ілюструє подвійне значення птаха: «Якщо присниться качка – буде успіх, якщо вона на воді – неприємна, неправдива звістка». У сакральному плані качка – символ смерті, а в російських та польських легендах про створення світу вона пов'язана з дияволом, який творив на землі гори.

Птахи (зозуля, орел, сокіл, голуб, ластівка та ін.), в т. ч. й качка

символізують зв'язок з *потоїбичним світом*. Жителька трьох стихій: води, землі та повітря вона може летіти в небесне царство, ходити у світі людей і пливати до підземного царства. Існувало вірування про те, що качки уособлюють душі померлих і вночі перевозять сонце підземними ріками. У голосінні за померлою матір'ю дочка приповідає:

*Ти золота уточко! —
 Ти мене вродила,
 Ти мене вигодувала,
 А тепер ти си розсердила
 Та й мене, сироточку,
 лишила...*

Селезень (качур), що відзначається красивим забарвленням пір'я здавна символізував *хлопця*, а качка – *дівчину*: «Вибирай собі, качурину, щонайкращу дівку». Ці образи переконливо представлені в українській народній поезії. Зокрема смуток і розпач хлопця за засватаною дівчиною В. Данилов записав як голосіння качура за вбитою качкою:

*«Чого селезень смутен,
 невесел?
 Гей, та як же міні
 веселому быть,
 Ой як же міні веселому быть,
 Веселому быть,
 одрадоцному? –
 Що вчора була утінка моя,
 Сьгодні нема – застріленая!
 Коли б на воді,
 то не б не жаль міні,
 А то на горі в шовковій траві.
 Чого сей козак смутен, невесел,
 Смутен, невесел,
 неодрадоцтен?»*

*Ой як же міні веселому буть,
Веселому буть,
одрадостному? –
Що вчора була дівчина моя,
Сьогодні нема – засватаная!
коли б на село,
то б не жаль було.
А то через двір,
та й товариш мій».*

(Даниловъ В. Символика птиць и растений въ украинских похоронных причитанияхъ. – 190. – С. 616).

У весільних піснях качка – емблема нареченої, а селезень – нареченого, які одружуються. Аналізуючи українську міфологію, В. Войтович розглянув одну із весільних пісень:

*«Де був селезень?
Де була утинка?
Утинка на ставку,
Селезень на плавку;
А тепер же вони
На однім плавку,
Та їдять же вони
Дрібную ряску.»*

(Войтович В. Українська міфологія. – 2002. – С. 406).

Символічне значення образу качки-нареченої посилюється численними прикладами казково-перетворення качки в наречено, або дівчини у качку. Зокрема Х.П. Яшуржинський описав випадки казкового метаморфозу 12 качок у 12 красних дівиць, які купалися в морі. Одяг дванадцятої козак заховав. За його повернення красуня пообіцяла вийти заміж. Виявляється, що качки не птахи, а: «– это служанки морского

дидуса, который три раза заставляет молодца выбирать свою суженую из 12 одинаковых девиц, и каждый раз по предварительному уговору с суженою он ее выбирает» (Яшуржинский Х.П. О превращениях в малорусских сказках. – 1992, – С. 562–563). За іншими казковими сюжетами, три качечки перетворилися в три царівни, кривенька качечка – в дівчину, царівна Оленка – в качку тощо.

Розглядаючи звичай українців, М.А. Маркевич описав весільний обряд, у якому уточка символізує турботливу маму:

*«Плыве утонька без утеняты
На мори ночуваты,
А проты ей сызый селезень
З чорнымы косыцямы.
– Ой, постой, утко!
Да не плывы хутко!
Щось тобі за висть скажу
Був я на ставку,
Чув я славоньку
И про тебе, сиру утоньку,
Да плетуть ситкы
Да на твои диткы
И на тебе, сира утонько.
– Да нехай же плетуть
И прыплетують;
Я ж того не боюся:
Я на дно пирну,
Я ситкы порву
И диточок повыпускаю.
Идутъ дружечки
У два рядочки,
А Маруся посереду» (Маркевич М.А. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. – 1992. – С. 137).*

Іноді качур уособлює батька:

*«Ой ходила Маруся
по крутій горі,
Да загледіла селезня
на бистрій воді.
– Пливи, пливи селезню,
тихо по воді,
Прибудь, прибудь,
мій батеньку, тепер і к мені».*
(Жайворонок В. Знаки української етнокультури. – 2006. – С. 278).

Птахів та інших об'єктів природи здавна зіставляли між собою та з людьми. Якщо людська уява знаходила між ними істинні чи міфічні елементи схожості або певний зв'язок виникали початкові світоглядні паралелі. Певні паралелі (*живий об'єкт природи – живий об'єкт природи; живий об'єкт природи – неживий об'єкт природи; живий об'єкт природи – людина; неживий об'єкт природи – людина; живий об'єкт природи – міфічна істота; живий об'єкт природи – божество*) проникали у світогляд, закріплювалися у звичаях, обрядах, усній творчості і ставали символами. Тому качка символ *повільності, баріння, слабосилля, домосідства*. Про людей, яких важко зрушити з місця говорили: «Заганяє качки собою», «Отак, не бродячи, качку піймав», «Бодай тебе качка копнула», «Сидить крячкою (качкою)».

В. Куйбіда

Каша – див. Їжі та харчування українців символіка.

Квадрат – див. Геометрична символіка.

Квітів символіка – символіка, пов'язана з різноманітними квітами.

Квіти в давні часи мали ритуальну значимість, що й зараз згадується в обрядах, особливо в родинних. Напр., весільні короваї прикрашалися кетягами калини, горщиком з кашею на хрестинах – ритуальним букетиком – «квіткою», що складався з трав, гілочок калини, колосся тощо. У практиці ритуального використання квітів знаходимо сліди найдавніших вірувань, пов'язаних з культом Великої богині – уособленням життя, землі й плодючості. Цей культ пізніше знаходив вияв у пошануванні давньоруських берегинь, рожениць, Мокоші. Наявність культу Великої богині, за археологічними даними, простежується на Середньому Подніпров'ї аж до періоду розквіту Київської Русі. Є відомості, що у слов'ян богиня плодючості й життя Жива (Сіва) зображувалася в образі жінки з квітами в руках. У трансформованому вигляді цей образ зберігся на старовинних вишивках, в українському мистецтві дерев'яного різьблення. У Х–ХІІ ст. образ Великої богині в пишному оточенні квітів, звірів і птахів зникає як культ, залишившись у родинній обрядовості та в повір'ях. Вагоме символічне значення мали васильки (*див. Васильки*), мак (*див. Мак*), рута-

м'ята, мальва, конвалія, бузок, півонії (*див. Ботанічна символіка*). Поцінювалися як обереги полин і петрушка – від русалок на русалчин Великдень; м'ята, любисток, татарське зілля, якими прикрашали хати на Трійцю, хрест із пахучих трав на покуті – охорона від злих сил; пахуча трава, освячена на Маковея, – захист від «вроків», «навіювання» тощо. Що стосується певних квітів, то здавна на Україні калина вважалася символом любові, щастя, краси, багатства, здоров'я, символом зв'язку з потойбічним життям. Так, на весіллях калиною оздоблюють коровай та гільце, вбрання нареченої, щоб підкреслити її чистоту, дівочу цнотливість, а також одяг молодого та весільні вінки. На хрестини калину загикали в калачі, шишки для кумів, клали в першу купіль дитини. Дівчата садили цей кущ і на могилах коханих. Перед розлукою або ж освідченням у коханні теж дарували кетяг калини (*див. Калина*).

Схожа й символіка барвінку. Його клали біля новонародженого. На весіллі гільце і коровай оздоблювали барвінком, а за цнотливість молоді батьків вшановували, виставляючи на хаті вінок з барвінком та калиною (*див. Барвінок*).

У багатьох європейських народів барвінок був першим вісником весни, неначебно переможцем зими. Окрім того, його шкірясті блискучі листочки не гинуть взимку від холоду, збе-

рігаючись під снігом. Тому він став символом життєстійкості, нев'янучості. Існувало повір'я, що ти посаджений у саду барвінок приносить щастя, а уміщений у букет – незмінне кохання. Тому барвінок саджають на могили дорогих людей як знак вічної любові і спогадів. З нього плетуть вінки і кладуть у голови померлих.

Збереглися у традиціях і пізніші нашарування символіки квітів, що побутували серед нашого народу. Наприклад, подарований букетик волошок говорить про скромність і ніжність, квітучий барвінок – про освідчення в коханні; білий бузок – натяк на скромність, листок папороті символізує довір'я; червоні садові маки означають красу і вірність, молодість, польові ж маки «натякають» на глупоту; лілові фіалки засвідчують невтішну тугу за померлим, фіалки ж інших кольорів утверджують радість, веселощі; квітка едельвейса – символ кохання і мужності, вірності і патріотизму.

Якщо говорити про кольорову гаму під час складання букета, то й тут існують деякі правила: поєднання червоного та блакитного кольорів символізує вірність і кохання, жовтий колір означає невірність, розлуку, а в поєднанні із червоним – недовір'я, білими квітами підкреслюють вірність, а в поєднанні із червоними – нагороду і повагу; пурпурові й зелені кольори означають мудрість, обережність і пересторогу. Отже,

даруючи букет, треба знати, які квіти підібрати до певної нагоди. Дівчині дарують квіти з напіврозпущеними бутонами, що підкреслює чистоту і щирість. Дарувати заміжній жінці червоні квіти нетактовно, бо вони означають готовність віддати їй своє серце. Чоловікам дарують, як правило, гвоздики, гладіолуси і хризантеми.

В. Куйбіда

Квочка – див. Курка.

Києво-Могилянська академія – перший вищий навчальний заклад в Україні, символ освіти, наукових знань, інтелектуальний і духовний центр української нації.

Києво-Могилянська академія – один із перших загальноосвітніх вищих навчальних закладів у Східній Європі, – бере початок від Київської братської школи, заснованої 1615 р. за зразком західноукраїнських братських шкіл, у першу чергу Острозької, орієнтованої на європейські традиції. У 1632 р. до неї було приєднано лаврську школу, після чого заклад став називатися Києво-Братською Колегією, заснування якої відкрило нові можливості в розвитку науки й освіти в Україні. Невдовзі колегія перетворилася на інтелектуальний центр України, який формував кадри національної еліти, розвивав та поширював наукову думку. Покровителем і опікуном закладу

став один із найвизначніших європейських просвітителів, митрополит Київський Петро Могила, на честь якого колегія пізніше почала називатися Києво-Могилянською.

Символічним є шлях офіційного визнання української вищої освіти в умовах боротьби за державну незалежність України. Завдяки підтримці українського козацтва, національних та державотворчих процесів в Україні, Києво-Могилянська колегія своїм розвитком не поступалася провідним закладам і за організаційною структурою, змістом та рівнем навчання відповідала вимогам європейської вищої освіти. Але офіційно визнати Київську академію ні польська, ні російська влада не поспішали, адже це означало дати їй право на самоуправління і дозволити викладати богослов'я. Лише завдяки клопотанням гетьмана І. Мазепи та митрополита В. Ясинського в 1694 р. вдалося отримати ці права, а в 1701 р. грамотою Петра I за Київською академією офіційно було закріплено статус вищого навчального закладу.

Навчальні заклади ставали осередками розвитку не лише освіти, а й науки та культури. Київська академія відіграла непересічну роль у процесі становлення української літературної мови, завдяки праці її вихованців у XVIII ст. в книжній мові позначився вплив «народнознавчих елементів», що дало

основу для появи «Енеїди» І. Котляревського. Провідні позиції в освітніх закладах того часу посідала філософська думка, яку в стінах Києво-Могилянської академії представляли такі світочі як І. Гізель, Ф. Прокопович, Г. Кониський, Г. Сковорода та інші. Заклад став також центром становлення історичної науки в Україні та розвитку громадсько-політичної думки. Діячі академії доклали чимало зусиль для формування і розвитку української етнографії, фольклористики, збагачення поетики і риторики. Тут вийшли з друку перші театрознавчі праці з питань естетики драми («Поетика» невідомого автора, «Поетика» Ф. Прокоповича), праця з теорії музики М. Ділецького («Грамматика співу мусікійського»), збірка українських та російських пісень. Загалом розвиток музичного та театрального мистецтва знаходився на досить високому рівні.

Викладачі Київської академії орієнтувалися на досягнення європейської науки, на ідеологію гуманізму і це давало поштовх до поширення прогресивних ідей в інших закладах України. Лекції викладалися переважно латинню. Науково та оригінально тут розроблялися проблеми логіки, психології, семіотики, проводилися публічні наукові виступи, вистави. Та найбільшим багатством Києво-Могилянської академії були її випускники. У 1700 р. кількість учнів у закладі

досягла двох тисяч, пізніше вона коливалася в межах 500–1200 осіб. У складі її учнів у різний час були М. Ломоносов, Г. Сковорода, гетьман України І. Самойлович та багато інших.

Києво-Могилянська академія справила значний вплив на розвиток науки й освіти України. У XVII ст. вона стала засновником шкіл підвищеного типу у Вінниці, Гощі, Кременці, Яссах (Молдавське князівство). А в першій половині XVIII ст. за її зразком та її випускниками були створені колегії в Чернігові, Харкові, Переяславі. Який вплив мала Київська академія на розвиток та діяльність цих закладів свідчить хоч би те, що майже всі викладачі Харківської колегії були вихованцями київської метрополії, в Чернігівській працювало 28 її випускників. Вихованці академії поповнювали склад монастирських вчених Києво-Печерської Лаври, які займалися проповідництвом, перекладом і корекцією книг, богословськими дослідженнями, історичними оглядами, виконували різні науково-освітні замовлення світської і духовної влади. Плідною була співпраця професорів академії і духовенства в галузі видавництва. Славилася своїми виданнями і бібліотека академії.

Досвід Києво-Могилянської академії широко використовувався при організації навчальних закладів різних країн. Її

випускники зробили чималий внесок у розвиток освіти Білорусії, Молдавії, південних слов'ян. Так, своєрідні академічні посольства з Київської академії в різний час направлялися для організації освітніх закладів до Молдавії (слов'яно-греко-латинська колегія в Яссах), Сербії (школа в Карловці, реорганізована за зразком Київської академії). Вихованець Академії В. Григорович долучився до дослідження історії, етнографії європейських народів, зокрема, Греції, де працював викладачем у Нікозійській школі на Кіпрі та ораторсько-філософській школі на острові Патмос (*Коновець О.Ф. Українська наука як феномен культури: Нариси історії від найдавніших часів до першої третини ХХ ст.* – К.: МЛП, 2000. – С. 69–78).

У другій половині XVII – першій половині XVIII ст. відчувався дуже сильний вплив української наукової думки, освіти і культури загалом на російське суспільство. Надзвичайно високим там був авторитет Київської академії, викладачів та студентів якої запрошували на роботу до Росії. Першим, хто переїхав до Москви, був Єпіфаній Славинецький – один з найвидатніших вчених того часу, автор греко-слов'янського Лексикону, словника малозрозумілих слів Святого Письма. Ще один вихованець і діяч Академії Симеон Полоцький, переїхавши 1664 р. на запрошення царя Олексія Михайловича до Москви,

став засновником слов'яно-греко-латинської академії, вчителем царських дітей. Видатний проповідник, був автором «Четві Мінеї», з 1701 р. – ігумен різних монастирів, а з 1702 р. ростовський митрополит, після смерті канонізований московським синодом. Місіонерством у Росії позначена робота і представника Києво-Могилянської академії Стефана Яворського, котрий був протектором московської слов'яно-греко-латинської академії, з 1700 р. – митрополитом. Великі заслуги в реформаторській діяльності Петра I мав професор риторики та піітики Київської академії Феофан Прокопович, який фактично очолював російську православну церкву. Вихованці Київської академії були організаторами майже всіх духовних училищ Росії – Москви, Архангельську, В'ятки, Рязані, Суздалі та ін. (*Історія української та зарубіжної культури: навч. посіб. / За ред. С.М. Клапчука, В.Ф. Остафійчука.* – К., 1999. – С. 131–132).

Отже Києво-Могилянська академія стала центром науково-освітнього життя України, постачальником інтелектуальних кадрів не лише для українських закладів освіти, а й сусідніх народів.

О. Тарапон

Києво-Печерська Лавра – символ духовності українського народу, його святості, смиренномудрості.

Цей православний монастир заснований у 1051 р. монахами

Антонієм і Феодосієм у печерах поблизу Києва, звідси й походить сама назва. З XI ст. Києво-Печерська Лавра була найбільшим у Давній Русі центром, що поширював християнство. У XII ст. монастир отримав статус «лаври» – найвпливовішого православного чоловічого монастиря.

Києво-Печерська Лавра була центром літописання, тут працювали відомі літописці: Нестор, Никон, Сильвестр, Аліпій, Антоній, Агапій, котрі займалися перекладами на церковнослов'янську мову та переписували твори зарубіжних авторів. Саме тут було створено «Повість минулих літ», «Києво-печерський патерик» та ін. твори (*Словник символів. – За заг. ред. Потапенко О.І., Дмитренко М.К., Потапенко Г.І. та ін., 1997 – С. 107.*).

Києво-Печерська Лавра виступає осередком образу святості. 118 канонізованих ченців спочивають у Ближніх і Дальніх її печерах. Найвищим її покликанням вважалося те, до чого й був спрямований образ святості – об'єднати людей у пориванні поза межі наявного світу, до світу більш досконалого як вищої цінності й мети людського життя. Печерська Лавра мала завдання насаджувати і вирощувати насіння чистої, істинної, благодатної віри.

Печерська Лавра – це не лише святий центр землі Руської, але й центр всенародного просвітництва. Яскравіше за все свідчать про це слова преп. Нестора: «Велика

користь буває від вчення книжного... Книжки вказують і вчать нас шляху покаяння. Якщо пошукаєш мудрості в книжках, то одержиш велику користь для душі своєї» (<http://litopys.org.ua/paterikon/patchyt.htm>).

У XVI ст. Печерська Лавра очолює боротьбу українського народу за свою віру. Тут працюють З. Копистенський, П. Беринда, Л. Зизаній. Лавра заснувала особний інститут проповідників, що понесли слово Боже в народ і стали за оборону православної віри.

Була заснована тут і школа вищого типу, що в першій половині XVII ст. була перейменована в Києво-Могилянську Академію.

З 1926 року територія Києво-Печерської Лаври оголошена історико-культурним заповідником. Пізніше частина приміщень Лаври знову повернута церкві. Лавра – передусім феномен української культури, її органічна й дорогоцінна частка (*Гирич І. Пам'ять століть: культурологічний словник-довідник. – 1996. – №1 – С. 102*)

Т. Товкайло

Київ – одне з найбільших і найстаріших міст Європи, столиця України, символ її державності й незалежності, історичних традицій, національної духовної культури, мудрості, перетину історичних епох і культур, незнищенності українства, потужний пропагандистський символ, сакральний символ, символ єд-

нання слов'янських народів. Київ є політичним, соціально-економічним, транспортним та освітньо-науковим центром країни. У ньому розташовані центральні органи влади України, іноземні місії, штаб-квартири більшості підприємств та громадських об'єднань, які функціонують в Україні.

Від історії Києва невіддільна історія України, яка, як зазначає О. Шиманський (*Шиманський О.В. Культурні столиці Європи // Україна молода. – 2008. – №10*), складається з драматизму дороги від городища слов'янського племені до одного з найбільших міст світу.

Київ було засновано в кінці V – на початку VI століття. У Вікіпедії вказується, що він був столицею полян, Русі, Української Народної Республіки, Української Держави та Української Радянської Соціалістичної Республіки (Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Київ>).

Столицею України Київ став за княжої доби. Михайлівський Золотоверхий, Києво-Печерський, Видубицький монастирі були центрами розвитку книжності й малярства, а при Софіївському соборі функціонували школа і книгозбірня. У Київській державі склалися тісні культурні зв'язки з Візантією, саме звідти прийшла на Русь християнська віра. М. Поліщук пише: «Дружба з Візантійською імперією викликала замилювання в тодішньої Європи, а іноземні мандрівники,

побувавши в Києві, оголосили його другим Царградом. Красною Києва був вражений онук Батия, коли підійшов до стін міста, щоб розграбувати його скарби» (*Поліщук М. Синьоока цяточка на карті [Київщина] // Пані вчителька. – 2008. – №10*).

Історія Києва певною мірою уособлює історію України з усіма її протиріччями, труднощами і злетами. І за своїм значенням, і за кількістю жителів Київ є одним зі світових міст. Із цього приводу цікавою є думка С. Кримського, котрий зазначає: «Світлові міста виникали на тому, відміченому історією, просторі, що був сценою багатолітньої драми народів та доль. Знаменним прикладом у цьому відношенні може бути великий слов'янський центр – Київ, що виник на історичних пагорбах двадцятитисячної давності... Ці пагорби стали історичними позиціями, які (аналогічно місцю сонячних подій, знайденому біблійним старцем Осією) відкривали перспективи не тільки заходу століть, а й сходів майбутнього. Під таким кутом зору Київ виступає не просто як перехрещення торгових шляхів, комунікаційних та бойових маршрутів озброєних дружин, але насамперед як перетин історичних часів та культури» (*Кримський С.Б. Під сигнатурою Софії. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 367 с. – С. 24*).

У символіці Києва значне місце відводиться образу

корабля. На це звернув особливу увагу російський історик С. Соловйов, котрий метафорично переосмислив його і тлумачив як засіб «крейсерування» «...між різними культурами... , яке супроводжувало формування давньокиївської духовної самобутності. Київ і був... гаванню духу на березі великого степового океану азіатських просторів» (цит. за: *Кримський С.Б. Під сигнатурою Софії. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 367 с. – С. 24).*

Цікаву гіпотезу стосовно того, що така потужна місія Києва зумовлена особливостями його розташування і структурою силового поля Землі, висуювають дослідники Н. Гончаров, В. Морозов і В. Макаров. Вони припускають, що наша планета має «... ікосаедро-додекаедричний силовий каркас, який проектується на її поверхні у вигляді мережі з величезних трикутників і п'ятикутників. Система силових полів цієї мережі визначає появу і розвиток різноманітних подій і процесів, що відбуваються на планеті, створюючи в певних вузлах системи найсприятливіші умови для розвитку живого. ... вузли системи є осередками поширення флори і фауни, культурних рослин, центрами світових максимумів і мінімумів атмосферного тиску, максимумів сонячної радіації. З лініями і вузлами системи збігаються геологічні структури, розміщення корисних

копалин, польоти птахів тощо. За цією мережею (в центрах її гігантських силових трикутників) розміщуються й усі відомі вогнища цивілізації, етногенезу, мовотворення. При цьому, в центрі європейського трикутника міститься Київ і Київські землі» (*Братко-Кутинський О. Феномен України. – К. : Газета «Вечірній Київ», Українська академія оригінальних ідей, 1996. – 304 с. – С. 20).* Індійськими йогодами також виявлено особливо чисті поля високих енергій у київській місцевості. О. Братко-Кутинський вважає, що саме «святість» Києва, тобто його особлива близькість до високих космічних енергій, а не вигідне місце на торговому шляху «з варяг у греки» забезпечила йому роль центру формування українського етносу (там само).

Наразі за своїм науковим потенціалом Київ не поступається європейським столицям. У місті нараховується 350 науково-дослідних, проектних і конструкторсько-технологічних інститутів та установ, 18 вищих навчальних закладів. Тут функціонує переважна більшість видавництв України. У культурному житті столиці головну роль відіграють Український драматичний театр ім. Івана Франка, Театр опери та балету ім. Тараса Шевченка, Російський драматичний театр ім. Лесі Українки, симфонічний оркестр України, Український народний хор ім. Григорія Верьовки, ансамбль

танцю ім. Павла Вірського тощо. Місто багате історико-архітектурними пам'ятками. Окрім того, це полікультурне, полінаціональне, полірелігійне місто, у якому є храми православної, греко-католицької громад, дві діючі синагоги, мечеть тощо.

Сьогодні Київ є найбільшим містом України і сьомим за чисельністю населення в Європі. У ньому проживає близько 2 814 260 осіб. Разом із передмістями він нараховує близько 4 мільйонів мешканців. Один із найстаріших історичних центрів Східної Європи та християнства – Софійський собор – і Києво-Печерську лавру внесено до списку Світової спадщини ЮНЕСКО.

Л. Довбня

Київська Русь – сучасна назва держави східних слов'ян, що існувала протягом IX–XII ст. і в літописах дістала назву Русь або Руська земля, символізує початки державності на українських землях.

У VIII–IX ст. в результаті тривалого внутрішнього розвитку, консолідації східно-слов'янських племен та під впливом зовнішніх факторів склалася одна з найбільших держав середньовічної Європи, що одержала назву Русь. Її історичним ядром було Середнє Подніпров'я, а тому центром нової держави став Київ. У історичній літературі ця держава дістала

назву Київська Русь, крім того загальноновживаними є назви Давньоруська держава, Київська держава, Давня Русь.

Визначальне значення для подальшого розвитку Русі відіграв торговельний шлях по Дніпру «із варяг у греки». 882 р. варяги на чолі з Олегом з Новгороду захопили владу в Києві. На київському престолі опинилася інша династія, почалося об'єднання Півночі й Півдня, що остаточно завершилося після успадкування влади в Києві Ігорем в 912 р. На зміну традиційної для Русі федерації племен, в основу консолідації земель було покладено модель централізованої держави. З приєднанням нових земель, Руською землею почали називати всі території підвладні київським князям. Завершення формування Київської Русі відбулося за правління Ярослава Мудрого. Охоплюючи величезну територію, Русь становила важливу контактну зону між Арабським Сходом і Західною Європою, Візантією і Скандинавією, що зумовило її швидке входження до загальноєвропейської історико-культурного процесу.

Повідомлення арабських, візантійських авторів, згадки в скандинавських сагах, французьких епічних творах показують Русь як велику країну, з чільним місцем у європейській системі. Арабський історик, географ та мандрівник X ст. Аль-

Масуді свідчив, що руси «утворюють великий народ». «Пісня про Роланда» засвідчує участь руських дружин у війні проти Карла Великого. Візантійський автор Нікіта Хоніат наголошував, що «християнський» руський народ урятував імперію від навали половців. Одночасно на Русі зростало й зміцнювалося усвідомлення своєї належності до світової історії. На монетах Володимира Святославича великий князь зображувався як візантійський імператор. Визначний церковно-політичний діяч Русі першої половини XI ст. митрополит Іларіон наголошував на значенні руських князів.

Існує кілька теорій стосовно походження Давньоруської держави. Найбільш поширеними є: *норманська теорія* – започаткована в Росії в XVIII ст. німецькими істориками (Г. Баєр та Г. Міллер) і відводить вирішальну роль у створенні держави варягам (норманам), без допомоги яких слов'янські племена, начебто, були не здатні консолідуватися до державного рівня; *теорія автотонного походження* – доводить, що створення слов'янської державності є тривалим процесом еволюції і наслідком внутрішнього соціально-економічного та політичного розвитку, на котрий можуть впливати і зовнішні фактори, які, однак, не можуть бути визначальними. Цю теорію підтримували і науково обґрунтували українські істо-

рики XIX – початку XX ст. М. Костомаров, В. Антонович, М. Грушевський та ін. В основі формування єдиної народності із східнослов'янських племен лежали: спільна територія, єдина мова, своєрідна культура, відносно тісні внутрішні економічні зв'язки. Упродовж існування Давньоруської держави руська етнічна спільність розвивалася шляхом консолідації, хоч зберігала регіональні особливості.

Київська Русь мала велике історичне значення для багатьох неслов'янських народів. Її досягнення ставали надбанням Литви, естів, латишів, карелів, весі, мері, муроми, мордви, тюркських кочових племен південно-руських степів. Частина цих народів етнічно й політично інтегрувалася в складі Русі.

Існування відносно єдиної Київської держави охоплює період IX – 30-ті рр. XII ст. Велика територія Київської Русі десь з кінця IX до середини XII ст. підкорялась великому князю Київському. Проте окремі землі і князівства були слабо зв'язані між собою економічно. Процес феодалізації раніше й інтенсивніше відбувався на півдні Русі – в Київській, Переяславській, Чернігівській та Галицькій землях (*Коцур В.П., Коцур А.П. Історіографія історії України: Курс лекцій. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – С. 30–32*).

У політичній історії Київської Русі дослідники виділяють

щонайменше чотири періоди розвитку, пов'язані з процесами консолідації держави та еволюції її політичного ладу. За формою державного устрою Русь була ранньофеодальною монархією, що періодично набувала рис міжкнязівської федерації чи конфедерації під колективним правлінням династії Рюриковичів, а часом перетворювалася на конгломерат самостійних князівств, пов'язаних складними відносинами сюзеренітету-васалітету, міжкнязівських угод та формального визнання єдності держави і першості київського князя (зокрема, під час зовнішньої військової загрози)

Для соціально-економічного розвитку Русі притаманна багатшарова соціальна структура, розвинені продуктивні сили та багата економіка. Економічна основа держави базувалася на орному землеробстві, також включала скотарство та допоміжні галузі (мисливство, рибальство, бортництво), розвинену систему ремесла, торгівлі. За соціальною структурою і правовим статусом населення держави поділялося на панівну верству (князі; верхівка дружинників і княжих слуг, згодом бояри; міські багатії; «гості» – купці; вище духівництво), особисто вільну середню верству («люди» – вільні общинники; ремісники та дрібні торговці; рядове духівництво), феодально залежне населення (смерди, рядовичі, закупи,

вотчинні ремісники тощо), та невольників (холопи, челядь). Окрему групу становили ізгої (*Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.», 2001. – С. 90, 92).*

Культурне життя давньої Русі відзначалося високим рівнем духовної організації її населення. Дохристиянська традиція дала цікаву звичаєво-обрядову культуру, високопоетичні зразки усної народної творчості (казки, билини, легенди, пісні). Із приходом християнства поширилася нова, витончена й складно організована релігія, під впливом якої почало формуватися нове мистецтво, писемність і освіта, наукова творчість. Давньоруські храми не одне століття зачаровували гостей Києва, а іконопис Київської Русі на кілька століть продовжив візантійську іконописну традицію, давши світові сотні високохудожніх, дивовижних образів. Ювелірне мистецтво досягло найвищого рівня розвитку і користувалося попитом не тільки серед населення Русі. А рівень освіченості і виховання дітей у княжих родинах часів Володимира і Ярослава робив привабливими шлюби з ними багатьох представників монарших дворів Європи.

У 30-ті рр. XII ст. почався період феодальної роздробленості Давньоруської держави, з дальшим розвитком продуктивних сил і виробни-

чих відносин, кристалізацією окремих князівств. З середини XII ст. почалися відцентрові процеси, зростала роль заснованих у так званому Заліссі (території за смоленськими та брянськими лісами) міст – Ростов, Суздаль, Володимир-на-Клязьмі (Володимир-Заліський), Переяслав-Заліський, – князі яких не були зацікавлені в підтримці Києва. Зміцнювалося Галицько-Волинське князівство. Київ поступово втрачав столичний характер. Якщо в XI ст. уособиці були внутрішніми зіткненнями, то з середини XII ст. змагання за першість на Русі перетворювалися на широкомасштабні війни із включенням до загальноєвропейських коаліцій, великою кількістю учасників протистоянь. Так, 1167 р. для штурму і пограбування Києва Андрій Боголюбський привів близько 50 тис. вояків. З другої половини XI ст. в уособиці, як союзники, активно залучалися кочові й напівкочові половці й «чорні клобуки». Наступним значним розоренням Києва стало його захоплення 1203 р. коаліцією кількох князів. І в 1223 р. на перший бій з монголами руські князі виступили роз'єднаними дружинами і закономірно потерпіли поразки. Навіть загроза навали Батия не об'єднала Русь (*Греченко В.А., Чорний І.В., Кушнерук В.А., Режко В.А. Історія світової культури: підруч. для вищ. закл.*

освіти. – К.: Літера, 2000. – С. 305–306). Видозмінюючи свою федеральну структуру, Русь проіснувала до 40-х рр. XIII ст. і впала під ударами монголо-татарських завойовників.

В історичній науці існує проблема спадщини Київської Русі, яка загалом полягає в оспорюванні правонаступності давньоруської державності між українським та російським народами. Сучасна українська історична наука відстоює позицію, запропоновану М. Грушевським, про те, що історія та культура Київської Русі творилися, в першу чергу, українцями, оскільки територією формування давньоруської державності стала Середня Наддніпрянщина, а центром завше був Київ. Український народ, що історично формувався на даній території і нікуди з неї не переселявся, створив тут високий рівень культури, мистецтва, звичаєво-обрядові традиції і тому є безпосереднім спадкоємцем Київської Русі, а наступником Давньоруської держави стало Галицько-Волинське князівство (*Світлична В.В. Історія України: Навч. посіб. – К.: Каравела; Львів: Новий Світ–2000, 2002. – С. 39*).

Київська Русь відіграла величезну роль в українській та світовій історії, вперше об'єднавши в державну організацію східнослов'янські племена, поклавши початок державності багатьох неслов'янських наро-

дів (угро-фінське населення Півночі, Поволжя), ставши прогресивним явищем політичного, економічного та соціокультурного розвитку на сході Європи. Історія Київської Русі є першою ланкою державності українського народу, що заклала міцні основи державницьких устремлінь українців, котрі продовжувалися в часи козацтва, в період національно-визвольних змагань 1917–1920 рр., і завершилися проголошенням незалежності України 1991 р.

В. Коцур, О. Таранон

Кирило і Мефодій – солунські брати, проповідники християнства, слов'янські просвітителі, творці слов'янської азбуки (глаголиці), перші перекладачі богослужбених книг на слов'янську мову. Для слов'янських народів святі брати Кирило та Мефодій стали символами слов'янської писемності і літератури, освіти загалом, поширення християнського знання і просвітницької діяльності.

Кирило (мирське ім'я Костянтин, бл. 827–869) і його старший брат Мефодій (бл. 820–885) народилися в м. Солунь (Греція) в сім'ї воєначальника, займали різні високі посади у Візантійській імперії. Кирило навчався в Константинополі при дворі візантійського імператора, де отримав ґрунтовну освіту – знав слов'янську, грецьку, латинську, єврейську й арабську мови. Був патріаршим бібліотекарем,

викладав філософію, а в 40–50-х рр. IX ст. брав участь у диспутах з ікоборцями та мусульманами в Сирії, з дипломатичною місією відвідував хозарів. Мефодій, перебуваючи на військовій службі, десять років управляв заселеною слов'янами областю Візантії. Після постригу в ченці, став ігуменом одного з монастирів. З 863 р. брати на запрошення князя Ростислава переселилися до Моравії, де займалися проповідницькою і просвітницькою діяльністю, боролися із засиллям латиномовних німецьких місіонерів. Для здійснення християнського проповідництва, ще перед від'їздом, Кирило створив один із перших слов'янських алфавітів. Брати-просвітники переклали з грецької на старослов'янську мову основні богословські книги. Зазнавали звинувачень за запровадження в богослужіння слов'янської мови. Від Папи Римського 866 р. отримали спеціальне послання з дозволом розповсюджувати церковні книги і проводити богослужіння на слов'янській мові (*Довідник з історії України. Т. II / За ред. І. Підкови та Р. Шуста. – К.: Генеза, 1995. – С. 36*).

Перед кончиною святий Кирило заповів братові продовжити справу подвижництва на християнській просвітницькій ниві: «Ми з тобою ніби два воли тягнули одну борозну. День мій закінчився. Я падаю на своєму шляху. Ти ж не думай залишати

розпочатого діла і не віддаляйся на свою улюблену гору...» (монастир на Олімпі). Мефодій став архієпископом Моравії і Панонії, ревно продовжував просвітницьку діяльність часто потерпаючи від утисків католицьких священників. 884 р. здійснив переклад Біблії на слов'янську мову. Учні святого Мефодія через переслідування не змогли втриматися в Моравії і розійшлися по слов'янських країнах (Болгарія, Сербія, Хорватія), несучи справу слов'янського просвітництва, що стало основою слов'янської писемності та культури. Заслугою святих Кирила і Мефодія стало поширення слов'янського письма і літератури в православній Русі (*Закон Божий. Підручник для сім'ї та школи / Протоієрей Серафим Слобідський. – К., 2003. – С. 353–354*).

Духовну та культурно-просвітницьку діяльність братів Кирила і Мефодія, їх значення для розвитку слов'янських народів важко переоцінити. Вони також сприяли прилученню слов'янства до універсальної греко-римської юридичної системи. Православною церквою Кирило і Мефодій були канонізовані як святі рівноапостольні (день пам'яті 11 травня за ст. ст.). У Болгарії засновано орден «Кирило і Мефодій» та Міжнародну премію імені братів Кирила і Мефодія. Болгарська православна церква встановила день їх пам'яті, який згодом став святом національної освіти і культури (*Юридична*

енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.», 2001. – С. 103).

Прикметно, що перша в Україні національна політична організація, що виникла в 1846 р. в Києві, носила ім'я слов'янських учителів – «Кирило-Мефодіївське братство». Ставили за мету визволення слов'янських народів від кріпацтва і деспотії, вирішення соціальних питань розглядали із позицій християнського гуманізму, а шлях до втілення своїх ідей у життя бачили в просвітництві, тому і своїми покровителями обрали святих Кирила і Мефодія (символом товариства був перстень з написом «Св. Кирило і Мефодій»).

О. Таранон

Китайка – символ честі, чистоти; пошани до героя, який загинув за Україну; трауру. Китайкою називали густу шовкову тканину синього кольору, що завозили колись із Китаю. Пізніше ця назва перейшла і на бавовняну тканину синього чи червоного кольору, якою покривали обличчя загиблого козака, воїна.

На думку С. Килимника, поняття і символ «китайки» багатозначні: «і надія, і запорука, і вшанування, і певність виконання бажання чи прохання. Дівчата носили китайку як честь, невинність, символ чистоти, а хлопці, зокрема в часи козаччини, як пошану, як нагороду» (*Килимник С. Український рік у народних звичаях та в*

історичному освітленні. – К., 1994. – С. 310).

Героєві, який загинув за Україну, покривали труну саме китайкою, що прирівнювалося до славнозвісного «спартанського щита».

У фольклорі, літературі китайка символізує прощання з козаком, світлу та вічну пам'ять скорботу:

*Високі ті могили,
Де лягло спочити
Козацьке біле тіло,
В китайку повите.*

(Т. Шевченко).

Г. Потапенко

Кінь – символ сонця і водночас потустороннього світу; циклічного розутку світу; нестримних пристрастей та інстинктів; чоловічого начала; інтуїтивного пізнання; у слов'ян-язичників – символ смерті й воскресіння сонячного божества; багатства, могутності; степу, швидкості; волі; символ вірності, відданості.

У багатьох народів світу кінь вважався священною культовою твариною. Зокрема, у Стародавній Греції кінь був атрибутом бога пекла Аїда. Кельти, деякі стародавні слов'янські племена вірили, що душі померлих несуть у потусторонній світ саме коні. Ось чому в древніх захороненнях часто знаходять черепи, упряжі коней. В Авесті, Рігведі кінь персоніфікував сонце, яке називали «швидкокінним». У староіндійських, литовських міфах сказано, що кінь створений із Сонця.

В античному світі саме коні були помічниками богів та героїв, символізували могутність імператорів, бо кіннота часто вирішувала долю численних воєн. Історія свідчить, що римські імператори Юлій Цезар, Андріан спорудили навіть пам'ятники своїм коням. І сьогодні зображення коней є на гербах таких держав як Монголія, Венесуела, Мальта, Уругвай, Нігерія та ін.

А. Голан відзначав, що в Ірані образу коня приносили жертви, на його честь запалювали лампади, свічки, готували спеціальну їжу.

У палеоліті кінь символізував чоловічу стать.

Зображення крилатого коня зустрічається в міфології, мистецтві багатьох країн. У старогрецькій міфології крилатий кінь Пегас приносив Зевсові на Олімп грим і блискавку. Згодом Пегаса називають конем поетів. Ударом копита Пегас викликав виникнення джерела Гіпокрена. Хто вживав його воду – отримував поетичне натхнення. Отже, крилатий кінь – символ поезії, а вислів «Осідлати Пегаса» означає – «стати поетом».

Кінь – символ сонця і одночасно емблема пекла, потойбічного світу. У давніх слов'ян (*Рубаков Б.А. Язычество древних славян. – М., 1982. – С. 287*) з конем пов'язували вмирання чи народження сонця. Археологічна знахідка – оберіг-качка з головою коня — свідчить про уявлення слов'ян, що сонце вдень їде на

небесній колісниці, запряженій кіньми, а вночі перепливає підземними ріками за допомогою качок. З посиланням на багаточисельні літературні джерела А. Голан повідомляє, що в Ірані зображення коня сприймалося як сонячне божество Мітра.

У фольклорі часто постає образ крилатого коня, який наділений силою, надзвичайною прудкістю, кмітливістю тощо. Відмітна ознака чудо-коня – золотосіяна, вогненна грива, що вказує на зв'язок його із сонцем, божеством вогню (*див. Сонце, Вогонь*).

В окремих язичницьких обрядах слов'ян кінь пов'язувався також із водою. Митрополит Іларіон вказував, що «з давнього часу кінь, особливо вороний чи баский, став символом швидкості...». На всесвітньо відомих Мамаях (*див. Мамай-козак*) кінь символізував волю. Безмежно любили коней запорозькі козаки, називаючи їх не інакше як «нерозлучними товаришами», «вірними братами».

Козак власне і був козаком, коли мав коня. У фольклорі козак звертається до коня, як до побратима, просить «розбити тугу по темному лугу», винести з «тяжкої неволі». За словами Д.І. Яворницького, козак просить коня «розділити його радість у перемозі над ворогом, заповідає йому, вмираючи, передати з дикого степу вісточку дорогим товаришам і близьким родичам у славній Січі і далекій Україні...».

Усна народна творчість, література змальовують коня «вороненьким», «баским», «вітроногим». Напувати коня козака символізувало колись в Україні освідчення в коханні. Аналогічно трактувалися і такі дії, як сідлання коня, розчісування йому гриви. Вирізьблені з дерева кінські голови (коньки), підкови були надійним оберегом від злих духів.

Сватати дівчину їхали «кіньми в наряді»:

Ой у саді, саді,

саді-винограді

Стояв кінь вороний у наряді.

О. Потапенко, В. Куйбіда

Кіт (кішка) – символ доброго духу житла; незалежності; зла, диявола, відьми; темряви і смерті; охоронця малої дитини; шкідливого ласуна.

За віруваннями стародавніх народів, кіт міг бути помічником як богів, так і відьом, чортів. Дуже шанували котів стародавні єгиптяни, лакські племена. У Єгипті цих тварин називали «добрими духами житла», їм будували храми, людям дарувалися зображення кішок, зроблені із золота і срібла. Єгипетська богиня радості та веселощів Баст зображалась у вигляді жінки з головою кішки. У лакців існував добрий дух оселі Кікі, що був копією kota.

За даними І. Заянчковського, у римлян «кішка слугувала символом незалежності, її зображення було неодмінним атрибутом богині Свободи – Лібертас.

І зовсім не випадково вождь повсталих рабів Спартак умістив бронзове зображення кішки на бойовий прапор своїх легіонів» (*Заянчковський І. Пам'ятники тваринам. – К., 1983. – С. 107–108*).

Проте в більшості країн Європи, Азії, Америки кіт – це зловорожа істота, диявол, відьма та ін. Перекази, легенди нараховують десятки босоркань, сгригоїв, богинок, двоєдушників – злих істот, що перетворювалися в чорних кішок. Учені вважають, що причиною таких вірувань був колір тварин (чорний), світіння очей у нічний час.

У давнину, щоб уникнути пожежі, під час грози з осель виганяли чорних кішок. За даними Г. Булашева, в Україні kota (кішку) вважали творінням Бога, добрим оберегом від зла. Проте люди боялися чорних котів, особливо коли вони перебігали до рогу. У деяких регіонах вважали: у хвості kota є отрута, а тому існував звичай відрубувати його кінець (*Булашев Г. О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К., 1994. – С. 330*).

Вислів «між ними чорний кіт пробіг» містить приховану віру в те, що кішка – це «оборотень», який спричиняє сварку.

В українському фольклорі кіт – символ охоронця малого дитинчати, кмітливий помічник. Тому він присутній у десятках коліскових пісень:

*Ой на kota-воркота,
На дитину – дрімота!*

Ой на kota – все лихо.

Ти, дитино, спи тихо.

У ХХ ст. кіт символізував також розбещену достатком людину («Не все коту Масляна»), а кішка – хтиву жінку («Вигинається, як кішечка»).

Г. Потапенко

Клички брати – символ духовної та фізичної могутності, незламної сили волі, бійцівського характеру, козацької слави українців; боксерської майстерності, істинного братолюб'я та побратимства; глибокого патріотизму; чоловічої краси; легендарних суперважковиків боксерів, що підкорили Європу та світ; успішності, волі до перемоги; меценатів гуманітарних проєктів.

Імена братів Кличків уже давно стали глибоким символом могутності, незламної сили волі, боксерської майстерності. Віталій та Володимир здобули десятки гучних перемог на чемпіонатах світу та Європи, Олімпійських іграх у надважкій категорії. Вони – володарі багатьох поясів і звань інтерконтинентальних чемпіонів за різними версіями. Вищу освіту та спортивний гарт брати здобули в Переяслав-Хмельницькому державному педуніверситеті імені Григорія Сковороди. У 1998 р. Віталій Кличко стає чемпіоном серед професіоналів за версією WBO, а у 2001 – інтерконтинентальним чемпіоном за версією WBA, після того неодноразово відстоює цей титул.

Довгий час брати жили і тренувались у Німеччині під керівництвом промоутера Пітера Коля та тренера Фріца Здунека. Вони підкорили німців своєю працездатністю, інтелігентністю, наполегливістю в досягненні мети, справжнім побратимством та взаємодопомогою.

Віталій Кличко захистив у 2000 році кандидатську дисертацію, пізніше з братом вони написали та опублікували кілька книг. Вражає їх уміння знаходити час зніматись у фільмах, рекламних роликах, сімейних клопотах. Віталій – батько двох діток. Брати мають статус репрезентантів ЮНЕСКО, виділяють власні кошти на різні гуманітарні проекти за кордоном та в Україні.

Глибоко символічним є той факт, що брати ще на початку спортивної кар'єри дали обіцянку ніколи не зустрічатись у двобої один з одним, а навпаки усіяко підтримувати. Завдяки їм, слово «брат» набуло в Україні нового змісту. Про глибокий патріотизм братів свідчить той факт, що вони палко підтримали Помаранчеву революцію ще задовго до її завершення і сказали своє вагоме слово українському народу. В одному зі своїх інтерв'ю Віталій Кличко заявив: «Скільки б ми не жили на Заході, як би добре нам там не було, ми завжди будемо лише гостями. Але в гостях добре, а дома краще» (*Кореспондент*. – 2003. – №17. – С. 47).

Про легендарних братів, котрі стали справжніми кумирами

для мільйонів українських громадян, юних спортсменів, написані книги, знято фільми. Автор статті добре знав Віталія та Володимира в період навчання їх у педуніверситеті, їм присвячена і пісня, що створена у стінах рідного вишу на музику Віктора Тузика.

Брати Клички

*Віталій, Володимир – два брати,
Ви на Олімпі, на вершині слави...*

– Ми – українці! –

аж гримлять світи –

Тримаєм прапор рідної держави!

Нащадки горді слави козаків,

Ви братська кров єдина –

хоч і двоє,

Ви поклялись пред Богом навіки

Ніколи не зустрінитесь у двобої.

Антеї української землі,

Богатирі, бійці, сталева криця,

Ваш дух непереможної борні

Нехай святиться,

вовік святиться!

Але найвище титулів гучних

То ваша вірність –

світла, лебедина,

Ми можем, переможем, бо таких

Синів ти маєш, маєш, Україно!

О. Потапенко

Ключ – символ влади; можливості все відкривати і закривати; звільнення; таємниці; посвячення; духовної могутності; містичних таємниць; доступу до знань; початку весни, життєдайної сили; оберіг.

Ключ – незмінний атрибут богів, царів, апостолів, а отже, символ влади. За міфами, Митра володів Ключами Влади, Тот

Гермес – ключем життя, посвячення (анкхом). У греко-римській міфології ключі – атрибути Гекати, Персефони, Кебели, Януса. Зокрема останній мав два обличчя (молодого і зрілого чоловіків), обернені в протилежні боки, посох і ключі. Янус символізував союз церковної і світської влади, єдність протилежностей. Янус тримав ключі Влади, що відкривали двері Небес, зимового і літнього сонцестояння.

У євреїв ключі Бога могли нібито воскресати померлих і означали народження і благодатний дощ.

У християнстві ключі були атрибутом святого Петра – сторожа Небесних Воріт, а також Папи.

За свідченням Х. Керлота, ключі – це «символ містичних таємниць і задач, що потребують особливого вирішення... У казках і легендах три ключі, як правило, символізують різноманітні таємні схованки, наповнені дорогоцінностями. Ключі тут презентують знання, приховане в ініціації. Перший з них, срібний, означає те, що слід досягнути психологічними зусиллями; другий, золотий, відноситься до філософської мудрості; третій, алмазний, дарує силу дії».

В українському фольклорі, літературі золоті ключики весни – це первоцвіт, «ключитися» – проростати, вибруньковувати. Живильні, чисті джерела води не випадково названі «ключами». А ще існують «ключі до серця (душі)», «ключ до успіху» та ін.

Цікавий і такий факт. Для повної гарантії збереження таємниці на військових об'єктах ключами стали... райдужні оболонки очей, голоси їх працівників.

На суперсекретних базах розумні комп'ютери звіряють відбитки ті, що є в пам'яті, з оригіналами і лише потім пропускають. Справа в тому, що сігчаста, райдужна оболонка ока людини, її голос і відбитки пальців – абсолютно неповторні! Тому проникнення на об'єкт сторонніх практично виключено!

О. Потапенко

Книга – символ Всесвіту; знань, мудрості; Бога, Істини; езо- та екзотеричного.

У Стародавньому Китаї книга вважалась однією із восьми святих речей, силою, здатною захистити від злих духів. У системі символів Грааля книга означає пошук утраченого світу. У буддизмі усимволізовує досконалу мудрість, мову. Мухіддін ібн Арабі висловив таку цікаву думку: «Всесвіт – це величезна книга, де літери написані, у принципі одними чорнилами і на вічній скрижалі божественним світлом... і звідси сутність божественного феномену, прихованого у таїні таїнств», бере свою назву «трансцендентальними літерами». Саме подібні «трансцендентальні букви» чи, інакше кажучи, ці створені предмети, після фактичної кристалізації у божественному всезнанні були опущені

божественним подихом на нижчий рівень, де вони і народили видимий світ» (*Керлот Х. Словарь символов. – М., 1994. – С. 246*).

У християнстві книги – це апостоли, які несуть світло знань. Ісус Христос часто зображувався саме з книгою в руках. «Свята Книга, – підкреслює Дж. Купер, – це Ім'я Боже, істина та милосердя».

Книгами Книг у світовій культурі вважаються Біблія, Коран, «Книга Тота (Гермеса)», «Книга Єноха», Тора, Каббала, «Голубина книга» та ін.

Священним для українців є «Пересопницьке євангеліє». На ньому і сьогодні дають клятву народів України її президенти, вступаючи на посаду.

У літературі образ книги усимволізовує невичерпне джерело мудрості, культури, освіченості:

*Книга – морська глибина.
Хто в ній пірне аж до дна –
Той, хоч і труду мав досить,
Дивнії перла виносить.*
(І. Франко).

Г. Потапенко

Княгиня Ольга – перша в українській історії і на сьогодні єдина жінка-державник, котра започаткувала добу реформ у Київській Русі, вивела міжнародну політику держави із військово-політичного на дипломатичний рівень. Ранньофеодальний характер Давньоруської держави вимагав неабиякої мудрості й авторитету від монарха для підтримання

внутрішнього порядку та піднесення її міжнародного престижу. Розумна і сильна характером, рівноапостольна княгиня Ольга стала символом політичної мудрості, взірцем жінки-політика, котра поєднала державницькі устремління із християнськими цінностями.

Ольга прийшла до влади за досить складних умов. Її попередники на княжому престолі поширили владу Києва на землі кількох слов'янських племен, обклавши їх даниною. Переважно силою зброї першим київським князям вдавалося стримувати сепаратистські устремління племінних володарів. У 945 р. князь Ігор загинув під час повстання древлян, обурених повторним збором данини. Після смерті чоловіка Ольга мусила подолати антикиївські настрої древлян заради збереження держави. Тому досить жорстко, в душі язичницьких традицій, вона розправила над древлянами і, в зв'язку з малолітством сина Святослава I, почала керувати країною.

Зробивши висновки із військово-політичних подій, Ольга розпочала низку реформ, які сприяли зміцненню держави. У 946 р. княгиня ліквідувала місцеве князівство древлян, підпорядкувавши його землю Києву та обклавши його жителів великою даниною. Було переглянуто способи збору податків з населення: чітко визначено повинності, їх розміри та місця збору. Так, встановлено норму данини, податків і повинностей

(«устава», «уроки», «оброки»). Замість «полюддя» впроваджено новий порядок збору податків через спеціальних представників княжої адміністрації. Збирали їх у спеціально визначених адміністративно-господарських центрах – «погостах» і «становищах». Встановлювалися «знамення» – князівські знаки, що визначали державні володіння. Це поклало початок адміністративної реформи, відповідно до якої місцева племінна верхівка остаточно була усунута від влади, погости згодом були перетворені на постійні осередки центральної князівської влади, а княжі дружинники одночасно виконували адміністративні та судові функції. У містах розміщували гарнізони під керівництвом довірених дружинників – «світлих бояр». У господарській сфері Ольга вдалася до поповнення державної скарбниці через визначення державних мисливських угідь, де добувалося хутро, мед, віск на користь держави. Налагоджувалися торговельні відносини Русі з іншими державами. Подібні заходи зміцнили економіку та єдність Київської Русі (Савченко Н.М., Подольський М.К. *Історія України: модульний курс*. – К.: Видавництво «Фірма ІНККОС», «Центр навчальної літератури», 2006. – С. 17–18).

За правління Ольги розбудовувався, зміцнювався стольний град Русі. Під 945 р. літописи згадують резиденцію Ольги в Києві. За даними археологів це

була велика кам'яна, очевидно двоповерхова, споруда, прикрашена мармуром, червоним шифером і декоративною керамікою. З князюванням Ольги окремі сучасні дослідники пов'язують початок другого етапу розвитку давньоруської державності (*Історія України / В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, О.І. Гуржій та ін.*; Під ред. В.А. Смолія. – К.: *Альтернативи*, 1997. – С. 27).

На міжнародній арені Ольга дипломатичним шляхом добилася того, чого не вдалося її попередникам, змінився характер відносин Русі з іншими державами, зріс її міжнародний авторитет. Вдалося Ользі уникнути військових сутичок з Хозарським каганатом та печенігами. Прихильні стосунки склалися і зі Священною Римською імперією (Німецьким королівством). Та головним напрямком зовнішньополітичних відносин залишалася Візантія. У 946 р. вона відвідала Константинополь (Царгород), уперше глава Давньоруської держави ішов до Візантії не з військовими силами, а на чолі великого мирного посольства, внаслідок чого було знято напруження між двома могутніми державами. Княгиню урочисто прийняв візантійський імператор Костянтин Багрянородний, було укладено русько-візантійську угоду.

Важливим кроком стала спроба княгині християнізувати населення Русі. У 957 р. під час візиту до Константинополя Ольга була охрещена патріархом та імператором у головному візантійському хра-

мі – Софійському соборі (за іншими джерелами це сталося 955 р в Києві). Мудра правителька доклдала багато зусиль для прищеплення християнської свідомості та культури серед власного язичницького народу. Існує інформація, що, об'їжджаючи територію Давньоруської держави, Ольга не лише вводила нову податкову систему, але й встановлювала на місцях язичницьких капищ хрести, пропагуючи нову віру. За її наказом на могилі Аскольда було зведено церкву св. Миколая. Також їй приписують побудову дерев'яної церкви святої Софії в Києві.

Розуміючи важливість візантійських впливів у напрямку зовнішньої політики та популяризації християнства, Ольга одночасно намагалася не потрапити під зверхність Константинополя. Тому на її прохання германський імператор Оттон I направив до Києва латинських місіонерів на чолі з єпископом Адальбертом, котрі проповідували на Русі в 961–962 рр. Незважаючи на провал місії, із-за агресії руських язичників, відносини з німецькими імператорами не зіпсувалися. Однак, ці події ослабили позиції Ольги і дали змогу язичницькій опозиції в 964 р. покласти край її тривалому правлінню. Попри це, на думку відомого дослідника І.М. Данилевського, хрещення Ольги стало першим кроком до перетворення християнства східного типу на державну релігію. Реформи княгині Ольги (встановлення

фіксованих «урокув і погостів» поряд з монополізацією права застосування сили у разі їх невиконання), стали важливим етапом у формуванні Давньоруської держави в безпосередньому сенсі цього слова. Адже в Київській Русі встановилася соціально-економічна і політична система, яка протягом 30 років не порушувалася жодними внутріполітичними потрясіннями і стала передумовою для офіційного (державного) визнання монотеїстичної релігії, якою згодом і стало християнство (*Данилевський І.Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.): курс лекцій. – М.: Аспект Пресс, 2001. – С. 208*).

Отже, в напрямку державницької діяльності княгиня Ольга, на відміну від своїх норманських попередників на київському престолі, розпочала курс реформ по зміцненню внутріполітичного становища в державі, започаткувала практику мирної дипломатії, поставивши Русь на вищий цивілізаційний етап розвитку.

Життя та діяльність великої княгині оповиті легендами та переказами. За народними уявленнями Ольга була взірцем шанованої жінки, котра зберігала пам'ять про покійного чоловіка, виховувала сина та дбала про державні інтереси. Нашадки шанують її не лише як розумного, енергійного і далекоглядного державного діяча, але схиляються перед нею як перед християнкою, передвісницею утвердження християнства на Русі.

На думку істориків, не пізніше XIII ст. Ольгу почали вшановувати як святу. Православна література засвідчує мудрість, справедливість, милосердя та материнську опіку княгині до своїх підданих. Її моці були віднайдені нетлінними при князі Володимирі, який поклав їх у Десятинному храмі у кам'яному саркофазі. Це був перший випадок відкриття мощів на Русі. Після прославлення княгині Ольги її було причислено до лику святих під іменем Олени (*Избранные жития святых. Январь-декабрь. – Санкт-Петербург, 2011. – С. 156*). Акт її особистого хрещення, активні спроби здійснити християнізацію населення в умовах міцних позицій язичництва в державі потребували великої мужності і релігійного запалу. Мабуть саме тому християнська Церква вшановує святу княгиню Ольгу як рівноапостольну, встановивши день її пам'яті 24 липня (11 липня – за ст. ст.). Мрії про духовне оновлення Русі вдалося здійснити онуку Ольги – князеві Володимирі. Не випадково Нестор Літописець порівняв княгиню Ольгу із зорею, яка передуює сходу сонця. Княгиню, котра майже на півстоліття випередила свій час, він назвав наймудрішою серед людей. Висока оцінка княгині дана у творі Іакова Мніха: «Ой як похвалю блажену Ольгу, братіє? Не убачивши її! Тілом жінка, мужеську мудрість маючи, просвячена святим духом, урозуміла Бога істинного, Творця неба і

землі...» (*Українки в історії / За заг. ред. В. Борисенко. – К.: Либідь, 2004. – С. 28–29*).

Відаючи належне державницьким заслугам великої княгині, у сучасній Україні встановлено орден княгині Ольги для нагородження жінок за значний особистий внесок у розбудову незалежної Української держави.

О. Таранон

Князь – символ монаршої влади на Русі, в ширшому значенні князями називали представників правлячих династій, загалом представників правлячих еліт, поняття князя також символізувало статну впливову особу.

Князь – це глава держави-князівства чи окремого політичного об'єднання в багатьох слов'янських народів. У Київській Русі до IX ст. князями були воєначальники племені або союзу племен, які обиралися з представників знаті та виконували окремі судові та адміністративні функції. З утворенням Давньоруської держави в середині IX ст. сутність князівської влади змінилася, набрала монархічного характеру і поступово стала спадковою. Очільники Київської держави, а потім Великого князівства Литовського, мали титул великого князя. Першими Київськими князями, існування яких зафіксовано письмовими джерелами, були Дір і Аскольд. Деякі історики княжого походження надають засновникові давньоруської столиці – Києю. Першим же князем

об'єднаної держави Київська Русь став Олег. Впродовж державної еволюції обсяг владних повноважень київських князів розширювався і змінювався відносно внутрішніх та зовнішніх потреб країни. У період феодальної роздробленості князівська влада в різних регіонах Русі зазнала суттєвих деформацій. Змінювалася і кількість самостійних князівств. Так, після смерті сина Володимира Мономаха князя Мстислава, їх чисельність збільшилася з 15 до 50, у них формуються місцеві князівські династії: Ольговичі, Ростиславичі, Мономаховичі, Мстиславовичі та ін. Різниця і обсяг владної компетенції окремих удільних князів. Так, в Галицько-Волинському князівстві князівська влада була істотно обмежена боярством. Удільні князі цього періоду очолювали фактично самостійні князівства, а з кінця XIV ст. вони поступово втратили політичну владу, перетворившись на феодалів-землевласників Великого князівства Литовського. З приходом Литви в українських землях провідну роль почало відігравати Київське князівство, влада в якому перейшла від Рюриковичів до литовської династії Гедиміновичів. Однак, щоб не допустити можливості виходу князівств з-під влади Литви, в другій половині XV ст. литовський уряд взяв курс на ліквідацію удільних князівств, які перетворювалися на звичайні воєводства на чолі з намісниками великого князя Литовського. У 1471 р. було

ліквідоване Київське князівство, чим остаточно була перервана державницька традиція на українських землях із княжими династичними родами на чолі.

Традиція князівської влади в Північно-Східній Русі зберігалася до правління Івана IV, який 1547 р. прийняв титул царя. До XVIII ст. в Росії княжий титул був виключно родовим (нащадки Рюриковичів, Гедиміновичів), титул великих князів отримували від народження члени імператорської родини, а також представники правлячої верхівки приєднаних до складу імперії неросійських народів. А з початку XVIII ст., поряд із спадковим, з'явився жалуваний імператором князівський титул за особисті заслуги. Першим жалуваним князем став О. Меншиков. Соціальний статус князі зберігали до революції 1917 р., коли спеціальним декретом радянської влади було знищено стани і громадянські чини (*Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.»*, 2001. – С. 127).

У поетичному значенні під князем часто розуміють людину високої гідності. Наприклад, у легенді «Про князя Корятовича і змія Веремія» князь Федір Корятович – це образ хороброго руського лицаря, що веде боротьбу зі злом у вигляді лихого змія, що засів на горі Чернечій на Закарпатті. В етнографічній традиції князем називали нареченого, молодого, що символізував

статну особу, гідного претендента на руку дівчини і майбутнього главу родини. В одній із весільних пісень дохристиянських часів зафіксоване звернення до Дажбога, який зустрічає молодого-князя «поміж трьома дорогами рано-рано». Слов'янський бог поступається дорогою молодому, який «князем раз на віку, в неділеньку рано-рано» (*Лозко Г.С. Українське народознавство. – К.: Зодіак-ЕКО,Ю 1995. – С. 297*). У християнській православній традиції поняття «князь» уособлює земних можновладців, владу світу цього – тлінну і скороминущу, якій протиставляється влада вічна, Божественна: «Не надійтеся на князів, на синів людських, в них нема спасіння. . . . Блажен, кому Бог Якова помічник його, у кого надія на Господа Бога свого, що створив небо і землю, море і все, що в них» (*Божественна літургія святого Іоанна Золотоустого, пс. 145*).

О. Тарапон

Кобзарство – символ (*див. Символ*) української національної культури, непереможності й нескореності, волелюбної вдачі українського народу, чистоти його духовних помислів.

Кобзарство – унікальне явище не лише української, а й світової культури. Його носії – кобзарі, впродовж століть зберігали духовний генофонд народу, будили в ньому національну свідомість, передавали тисячолітню мудрість, розкривали правду життя, закликали до активності, згуртованості,

боротьби зі злом. У кобзарських піснях (*див. Пісня*) і думках оспівані сторінки драматичної історії українського народу, герої національно-визвольного руху, постаті козацьких гетьманів. Значна увага в репертуарі кобзарів приділялася побуту, родинним стосункам, моралі людських взаємин. Без кобзарської тематики не можливо уявити творчі здобутки Т. Шевченка (*див. Шевченко Тарас*), М. Гоголя, М. Лисенка.

Одна з перших письмових згадок про інструменти, схожі на кобзу й бандуру, є у візантійського історика Феофілакта Симокатта (перша пол. VII ст. н. е.). За його словами, греки у 583 р. захопили трьох слов'ян, які тримали у руках музичні інструменти, схожі на гуслі. А візантійський хроніст Феофан (VIII ст. н. е.), переповідаючи цю історію, називає інструменти «кіфарами». Арабський письменник Ібн-Фадлан переповідав, що наші пращури під час поховання свого одноплемінника клали у могилу музичний струнний інструмент – гуслі, вже у IX ст. н. е. у них були «восьмиструнні слов'янські лютні, гуслі».

На жаль, мало відомо про походження кобзи. У науковій літературі є кілька версій професора О. Фамінцина, Г. Хоткевича й інших дослідників. Своєрідною історичною ілюстрацією кобзоподібного інструмента в часи Київської Русі є фрески XI ст. у Київській Софії, на яких зображено старовинний щипковий інстру-

мент, схожий на кобзу. Аналогічні інструменти мали й інші народи, про що свідчать їхні назви: у татар – «кобиз», у турків – «купуз», у румунів – «кобза», в англійців – «бандоре», в іспанців – «бандуррія», у грузин – «пандуї». Український етнограф Ф. Колесса наголошував на неперервності кобзарства з часів Київської Русі (*Колесса Ф. Мелодії українських народних дум. – Львів, 1910. – С. 52*). Сучасні дослідники кобзарства Л. Черкаський, К. Черемський, У. Самчук підтверджують думку про унікальність та історичну тяглість існування інструменту, що трансформувався у кобзу й бандуру.

Джерела свідчать, що ще за часів Київської Русі існували співці, які виконували твори на історичні теми. У «Слові о полку Ігоревім» зображується легендарний Боян, що «співав славу» воїнам-князям. У Київському літописі 1137 р. згадується співець Мануїло, а у Волинському літописі 1241 р. – Митус. Отже, це – пракобзарі, а кобзарі, бандуристи і лірники часів козаччини – безпосередні їх спадкоємці (*Ткачук П. Кобзарство, музика та усна народна творчість на Запоріжжі // Історична наука: проблеми розвитку. – Луганськ, 2002. – С. 201*). З утворенням Запорозької Січі (*див. Запорозька Січ*) й наступним перетворенням її у військово-політичний центр Української держави, кобзарство стає органічною й невід'ємною частиною життя й

побуту козацтва (*див. Козацтво*). Так само, як вищий співець супроводжував похід давньоруського війська на половців, через кілька століть кобзарі своїм словом і піснею (*див. Пісня*) «запалювали» козацьке військо на боротьбу з турками і татарами.

Серед запорозьких козаків кобза була найулюбленишим музичним інструментом. Про це свідчать численні картини, які збереглися до нашого часу, що зображують запорожця з кобзою. Це зумовило появу серед запорожців когорти професійних кобзарів і бандуристів. Вона складалася як із мандрівних музик, так і самих запорожців, які за старістю або покалічені в битвах не мали змоги нарівні з іншими брати участь у походах і боронити кордони від загарбників. Також серед них були козаки, яким пощастило втекти з татаротурецького полону. Чимало з них були осліплені в полоні.

Упродовж усього періоду існування кобзарів і бандуристів, вони зазнавали гонінь з боку влади. Кобзарі й бандуристи у своїх думках нагадували українському народові про вільне життя, ратні подвиги козаків, які боролися за свою свободу не тільки з турками, татарами й поляками, але і з російськими стрільцями. Кобза упродовж кількох віків слугувала не лише доброю розвагою, але й нагадувала про те, «як москалі, орда, ляхи, билися з козаками», як «козаки Хмельницького ховали, батька свого оплакали»,

як «пропало славне Запорожжя, та не пропала його слава» і т. д., чим сприяла пробудженню національної гідності. Усе це драгувало російський уряд, який хотів стерти з пам'яті українського народу його славне минуле, щоб ніхто й ніколи про нього не згадував. Російське духовенство також було зацікавлене в забороні діяльності кобзарів, бандуристів і лірників, вбачаючи в них небезпечних суперників, що проповідували свої духовні цінності. Кобзарі в період козаччини мали більший авторитет серед українського народу, аніж священники.

Кобзарі й бандуристи через переслідування з боку російського уряду і після знищення Січі (*див. Запорозька Січ*) і гетьманського правління були змушені пристосовуватися до нових умов життя. Колишні козацькі кобзарі й бандуристи ставали членами старцівських товариств і цехів, вони включали до свого репертуару релігійні пісні (*див. Пісня*) й псалми, як того і потребувало їхнє нове церковне оточення.

У XIX ст. утиски кобзарів посилилися: їх били, розбивали їхні бандури, проганяли з ярмарків, інколи навіть забирали до в'язниці. Таке безправне становище кобзарів тривало до початку XX ст. У 1902 р. у Харкові відбувся XII археологічний з'їзд, учасники якого порушили питання про припинення переслідування й поліпшення долі народних співців України.

На якийсь час у деяких губерніях місцева поліція та інші органи влади припинили утиски і переслідування кобзарів.

Специфіка кобзарського мистецтва полягає в поєднанні різновидів музичного виконавства: співу, інструментального супроводу й сольного інструментального виконавства. Українські кобзарі, талановиті співці, музиканти самі склали й виконували думи і пісні. Своїм мистецтвом упродовж століть вони будили в суспільстві національну самосвідомість, передавали мудрість, розкривали правду життя, закликали до єдності й боротьби за національне й соціальне визволення. Кобзарі й бандуристи були творцями й виконавцями героїчного епосу, що став окрасою духовної культури нації. Їх репертуар був досить різноманітний: історичні пісні, думи та плачі (поступово виходили з ужитку, у XIX ст. вони виконувалися лише поодинокими кобзарями і лірниками); молитви (*див. Молитва*), псалми («псалми», тобто духовні пісні на честь святих, як правило, були не народної композиції, а результатом творчості базиліанських монахів, київських академістів і семінаристів), духовні вірші, акафісти; сатиричні, розважальні (жартівливі) пісні і танцювальні мелодії («звичаєві», «сороміцькі», «п'янчужні», «гультяйські»); пісні морально-виховного змісту («Правда й Неправда», «Сиротина», «Сковородинська»)

тощо. Свій виступ кобзар і лірник закінчували «благодарствієм», в якому вони дякували за отриману винагороду від слухачів і бажали їм усіяких гараздів.

Багато в чому репертуар кобзарів визначався їх стилем життя: будучи мандрівними музикантами й поетами, вони пропускали крізь себе й свою творчість все побачене й почуте на своєму шляху. Героями історичних пісень та дум кобзарів були улюблені в народі постаті: С. Кішка, Байда, Маруся Богуславка, П. Сагайдачний, П. Дорошенко, І. Богун і ін. Значна увага в думках приділялася боротьбі козаків з турками і поляками («Про Самійла Кішку», «Про трьох братів Азовських», «Про бурю на Чорному морі», «Про Марусю Богуславку» тощо). У «польсько-му» циклі центральне місце займають події народно-визвольної війни (*див. Війна*) 1648–1654 рр. і народні герої Д. Нечай, М. Криwonіс, Б. Хмельницький (*див. Богдан Хмельницький*). Пізніше з'явилися цикли дум про Північну війну, про Січ і її зруйнування, про роботи на каналах, про Гайдамаччину, про свободу. Т. Шевченко (*див. Шевченко Тарас*) неодноразово визнавався, що як поет він виріс на кобзарських думах і піснях (*див. Пісня*), і, відчувуючи глибоку повагу до цього виду творчості, назвав свій збірник віршів саме «Кобзарем».

Кобзарство з його жадою волі й правди (*див. Правда і Кризда*) стало символом українсь-

кого демократичного руху до національної незалежності й соціальної справедливості. Кобзарі брали активну участь у революційних подіях 1905–1907 рр., в університетських зібраннях національно свідомих студентів. Кобзарі-бандуристи вітали проголошення незалежності України в 1917 р., а перша Українська капела кобзарів («Хор кобзарів»), організована й керована «бандуристом у фраку» В. Ємцем, користувалася підтримкою українського уряду. З листопада 1918 р. вона дебютувала з широкою програмою, до якої, зокрема, входили кобзарські твори: «Дума про смерть бандурника», «Пісня про Морозенка», «Літав орел». Учасниками капели були М. Теліга, Ф. Діброва, А. Слідок, Г. Копан, Г. Андрійчук, О. Дзюбенко, Ф. Панченко. Від цього колективу фактично починається родовід Національної заслуженої капели бандуристів України.

У період функціонування УРСР у складі СРСР, справжнє автентичне кобзарство, як унікальний вид української народної творчості, знищувалося, цензура категорично забороняла вільне творення дум і пісень. Строго обмежувалася українська національна й історична тематика в репертуарі. Виступи кобзарів-бандуристів у людних місцях суворо контролювалися, а тих, хто сповідував традиційне кобзарство, жорстоко переслідували. Серед них сумно відома «Дума про голод» (*див. Голодомор*),

у якій відображена страшна трагедія українського селянства 1932–1933 рр. За її виконання 225 кобзарів були розстріляні під Харковом у 1934 р.

Більшовицьким вождям кобзарство було потрібне як ширма для демонстрації власної «шани» до національних традицій, для уславлення нової влади. Творчість кобзарів 1920–1950-х рр. Ф. Кушнерика, І. Запорожченка, Є. Мовчана, Є. Адамцевича, П. Носача, О. Маркевича, П. Гузя, П. Дрвченка, П. Гащенко, С. Пасюги й інших була строго підпорядкована більшовицькій агітаційно-пропагандистській системі. Вони виступали на агітмайданчиках, у колгоспних бригадах, червоних кутках. Їх репертуар і виступи повністю контролювалися тогочасною радянською ідеологічною машиною. Яскравими прикладами «кобзарського» репертуару в ці десятиліття були пісні «Слава комуні і Леніну» І. Запорожченка, «Навіки з Москвою» й «Сяють зорі комунізму» П. Носача, «Дума про Леніна» Є. Мовчана, «Про піонера Павлуся» й дума «Батько Ленін» Ф. Кушнерика, «На смерть комунара» Є. Адамцевича тощо (*Черкаський Л.М. Українські народні музичні інструменти. – К., 2003. – С. 94*). Очевидно, для кобзарів названі твори були своєрідною індульгенцією, що давала їм право на виступ, до якого вдавалося включати і щось зі старовинного кобзарського репертуару. Такі індульгенції давали бодай мінімальну можливість видатним

діячам української культури: поетам М. Рильському, П. Тичині, фольклористам Ф. Колесі, К. Квітці, історик Д. Яворницькому й іншим – підтримувати кобзарство окремими акціями.

Традиційне народне мистецтво донесли до нащадків кобзарі-професіонали: І. Стрічка, А. Шут, О. Вересай, І. Кравченко-Крюковський, Ф. Холодний, М. Кравченко й інші. Широко відома діяльність сучасних кобзарів, які розвивають традиції своїх попередників: І. Кучугури-Кучеренка, Ф. Кушнерика, Є. Мовчана, Є. Адамцевича, В. Перепелюка й інших.

Новим явищем у кобзарському мистецтві стали ансамблі й капели бандуристів, які продовжують традиційні форми музикування, але вже на сучасній, професійній основі. У 1918 р. було створено капелу кобзарів, засновником і керівником якої був відомий педагог В. Семець. На початку 1920-х рр. в Україні було створено багато самодіяльних капел та ансамблів кобзарів, у повоєнні роки капели кобзарів, чоловічі, жіночі, змішані й дитячі ансамблі з'явилися у західних областях України.

Водночас розширюється використання бандури в академічній музиці. Ще на початку ХХ ст. було відкрито перші класи бандури в музичних навчальних закладах, бандуристи почали виступати на концертній естраді. Якщо у минулому сформувалася особлива форма музичної

народно-професійної освіти, коли вчитель-кобзар безпосередньо передавав учневі знання, коли їхні стосунки формувалися певними умовами (вчитель і учень були незрячими, сприйняття майстерності вчителя було цілком інтуїтивним), то на сучасному етапі, вона спирається на досконалу методику навчання гри на інструменті. Сучасне життя вимагає інших форм виконавства, професійної музичної освіти кобзаря. У наш час розвиток кобзарського мистецтва здійснюється за допомогою системи музичної освіти: у кобзарських і музичних школах, училищах, педагогічних інститутах, у вищих навчальних закладах культури і мистецтв. Зароджуються нові форми музикування на бандурі – сольо-інструментальне й ансамблеве. Першими викладачами і фундаторами професійного кобзарського виконавства стали відомі бандуристи Г. Хоткевич, В. Кабачок і ін. Пріоритетна роль у цій справі належить Київській державній консерваторії, де в 1938 р. уперше відкрито кафедру народних інструментів, а в 1950 р. – клас бандури.

Упродовж століть кобза змінювалася і вдосконалювалася шляхом збільшення кількості струн. З часом на корпусі кобзи з'явилися короткі струни-приструнки для правої руки (*див. Рука*), а гриф став коротшим і ширшим, зникли ладки і збільшилася кількість басових. Завдяки цьому

інструмент набував грушоподібної форми, схожої на сучасну бандуру. За часів Гетьманщини особливо широкого поширення набуло кобзарське мистецтво серед привілейованих станів – козацької старшини, панства, духовенства. Досить розповсюджений у той час був торбан, що часто звався «панською бандурою». Добре грав на торбані гетьман І. Мазепа. Йому приписують авторство пісень «Дума» («Всі покою шире прагнуть»), «Не маш любви, не маш згоди», «Ой біда, біда чаєщї-небозї...», що стала народною піснею (*Баранівська Л.І. Музичний побут Гетьманщини // Музика. – К., 2000. – № 4–5 (липень-серпень). – С. 29–30*). Починаючи з ХІХ ст., відмінність між цими інструментами зникла, і за ними закріпилися назви «кобза», «бандура».

У виконавській практиці бандуристів поширені два типи бандур, а звідси й дві школи гри: київська й харківська. Київська бандура поширеніша, вона має сім важелів, за допомогою яких можна перелаштовувати інструмент у різні тональності, характеризується багатими виразно-технічними можливостями. На харківській можна грати обома руками по всьому її діапазону. Однак харківська бандура, порівняно з київською, має менші технічні можливості: мало тональностей і недостатні акустичні можливості. Тому інструмент не набув широкого визнання в академічній сфері виконавства. Відомий майстер-

бандурист І. Скляр запропонував і розробив нову конструкцію бандури, у якій органічно поєднано київський і харківський типи. На жаль, через передчасну смерть (*див. Смерть*) майстра, його конструкція київсько-харківської бандури не була доведена до завершення. Над подальшим удосконаленням бандури працював відомий майстер В. Герасименко, професор Львівської національної державної музичної академії імені М.В. Лисенка. Він відтворив старіший, діатонічний тип харківської бандури. Сьогодні в Національній музичній академії України імені П.І. Чайковського на кафедрі народних інструментів педагоги і студенти впроваджують новий тип бандури.

Широко відома концертна діяльність провідних бандуристів України, виконавців історичних пісень і дум А. Бобиря, Ф. Жарка, Г. Нещотного, Ю. Демчука й інших. Зміцніла плеяда талановитих молодих виконавців, відзначених преміями на міжнародних, всесоюзних і республіканських конкурсах: П. Чухрай, В. Єсіпок, К. Новицький, Н. Ткачук, Р. Гриньків, О. Леонова, Л. Дедюх, Л. Ковальчук, Л. Федорова, Т. Лазуркевич; славнозвісне тріо бандуристок (Н. Павленко, В. Третьякова, Н. Москвіна), тріо «Вербена» (Л. Ларікова, Л. Зайнчківська, О. Калина) й інші.

Сьогодні в Україні серед продовжувачів кобзарської справи можна назвати Т. Компаніченка, В. Перепелюка, В. Нечепу, існує

ряд колективів, які приділяють значну увагу відтворенню кобзарського мистецтва. У Києві й Харкові створені кобзарські цехи, у Києві працює інструментальна капела «Надобридень», проводяться фестивалі (зокрема, «Кобзарська трійця»). А це означає, що живі традиції О. Вересая, Г. Гончаренка, П. Ткаченка, С. Пасюги, Д. Бандурки, Г. Любистка, І. Запорожченка, І. Кучугури-Кучеренка.

З розвитком індустріалізації, урбанізації, насамперед, глобалізації (*див. Глобалізація*), з'являється певна загроза вітчизняній культурі. Бандура як інструмент набуває іншої якості. Зберігаючи первинний образ-символ, інструмент зазнає змін, вдосконалюючись через розширення звукоряду, набуття хроматизації. А внаслідок цього відбувається розвиток ансамблевих форм виконавства (від дуетів до капел), розширення репертуару вокально-хоровими і класичними інструментальними творами.

Мистецтву грі на бандурі зараз приділяється більше уваги. У неї з'явилися нові можливості. На цьому музичному інструменті виконуються складні твори вітчизняної й зарубіжної класики. Та не перевелися ще кобзарі, які співають старі й нові пісні. Зараз знову звучить кобза, ліра, бандура. У них мудрість і душа (*див. Душа*) народу. В українському фольклорі закарбувалося кілька кобзарських образів: козак Мамай (*див. Мамай-Козак*), як символ

непереможності українського народу; сліпий старець – хранитель пам'яті поколінь і уособлення мудрості українського народу.

В українській національній культурі символ кобзи-бандури набув уже мало не архетипових рис, що, в свою чергу, відбилося на психічному складі українців. Він містить: характерну поведінку; національні традиції, звички, що є основою установок і ціннісних орієнтацій; архетипи як основу колективного несвідомого, що проходять через усі складові й містять узагальнений досвід своїх пращурів.

В. Дем'яненко

Кожух – символ достатку, заможності; влади; сімейного щастя; здоров'я.

Кожух – зимовий одяг з овечих шкір хутром усередину. Цей вид одягу є одним із найдавніших у слов'янських народів. Перші згадки про кожух знаходимо в «Іпатіївському літописі», а в «Слові о полку Ігоревім» згадуються кожух і опанча. У різних регіонах України кожух мав свої особливості крою, пропорцій, кольору, оздоблення, тобто містив у собі ознаки регіональної символіки. За кроєм нагольні «некриті» кожухи були прямоспинні, розширені донизу (тулуб'ясті, кульові) та приталені – під стан. У Середньому Подніпров'ї були поширені тулуб'ясті кожухи довжиною до п'ят із стоячими та відкладними

комірами. Варто зазначити, що вид коміра – стоячий чи відкладний – був статевим символом на Правобережній Черкащині. Чоловіки носили кожухи із стоячими комірами, а жінки – з відкладними, що мали назву «вилога».

Манжети, колір, поли і поділ кожуха оздоблювалися хутром, вишивкою, аплікацією з кольорової шкіри, нашивками з яскравих, плетених шнурків, китицями з різнокольорових вовняних ниток. Найчастіше оздоблювалися права пола кожуха, низ рукавів та поділ. Центральним декоративним елементом, що розміщувався в нижньому правому кутку поли кожуха, була «квітка», яка мала складну композиційну будову і втілювала відповідну символіку квітки сонця.

Як правило, кожухи мали білий колір, рідше – червоний або чорний. «Червоні кожухи в різних регіонах України мали свої відтінки: на Чернігівщині – жовтогорячо-коричневий, на Черкащині – червоно-коричневий».

У другій половині ХІХ ст. у центральних областях поширився зимовий одяг з овечого хутра, що покривався тонким фабричним сукном. Його звали кожуханкою (хутрянкою, хутром, шушунном). Він був значно коротшим від «тулуб'ястих», часто покривався смугастою тканиною.

Найбільшим центром по виготовленню кожухів на Київщині у ХІХ ст. були Богуслав і Брусилів (*Николаева Т.А. Украинская*

народная одежда. – К., 1987. – С. 62).

Кожух був основним видом зимового одягу. Люди не боялися зимових холодів, коли мали цей одяг. Кожух був гарантом тепла, затишку, здоров'я, приносив упевненість, що сім'я переборе зиму і дочекається весни: «Без кожуха бере скруха», «Зима, а кожуха нема», «Кожухова латка взимку як рідна матка», «Чужий кожух не гріє». Наявність кожуха в господарів була символом заможності, бо тільки заможне населення в Україні влітку носило жупан, а взимку – кожух з овчини (*Українознавство. – К., 1994. – С. 164*).

На кожух як символ сімейного благополуччя садовили молодят на весіллі, здійснювали обрядові ритуали над новонародженою дитиною.

Цей вид одягу був обрядовим символом на Різдвяні свята. Головну дійову особу колядок і щедрівок – Козу – одягали в кожух навиворіт. Цей звичай має глибоке етнічне та історичне коріння. У «Короткому етимологічному словнику російської мови» Н. Шанський, В. Іванов відзначають спільнослов'янське походження цього слова, утвореного від слова *кожа* за допомогою суфікса *-ух-*, яке, у свою чергу, утворилося від слова *коза* (*с. 154*).

У весільному обряді зустрічі молодого теща вбиралася «в овчини», тобто у вивернутий кожух, і, стоячи на порозі своєї хати,

намагалася «... зятя злякати, щоб дочки не дати». Обрядовий персонаж «мати у вивернутому кожусі» символізував прадавнє верховенство жінки – прародительки, володарки тваринного світу. При переході до землеробського способу життя, утративши безпосередню залежність від тваринного світу, жінка продовжувала залишатись охоронницею домашнього вогнища та порога – ходу у світ сімейного життя. Саме тому під час заручин дівчину садовили на кожух. У багатьох інших обрядах він виступав у ролі пророчого символу: «щоб зять був багатий, як кожух волохатий». Шерсть із нього підкладали під перший вінець зруб, по кутках майбутньої хати. Кожухом обгортали сволок, запобігаючи шкідливій дії теслі, який «голий сволок міг «зарубати» «на смерть», «на хворобу», «на нещастя».

Кожух був основним вбранням козаків, котрі вважали, що «козак – муха без кожуха» і що «кожух та свита – й душа сита», носити його потрібно так: «До Святого духа не скидай кожуха, а по Святому дусі ходи далі в кожусі».

Жупан і кожух у українців уособлювали владу, приналежність до панівних верств населення (*див. Одягу верхнього символіка*).

Л. Кожуховська

Коза, дикі кози, козеня, кап Коза – символ воскресіння предка народу; алегоричний

образ чорта, за його образом і подобою; символ малозначущості, скептицизму і недовіри, емблема людини, на яку постійно «звальноють» чужі провини; дикі кози символізують передбачливість і мудрість; цап – алегоричний образ дурня, а споріднена пара козеня – цап у Г. Сковороди – символ швидкоплинного часу і старіння.

Коза в різдвяних обрядах – символ воскресіння предка народу після наглої смерті. В українському вертепі із XVII ст. образ кози був одним із провідних. Один із ватаги звертався до глядачів:

*«Панове громадо!
чи не бачили козы?
Що то було в еши
солодке молоко!
По дви дыйницы
молока давала.
Тепер вона, бидна,
як в воду упала».*

(Маркевич Н.А. *Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К. : Либідь. – 1992. – С. 102–103*).

Учасник вертепу знаходить козу і танцює з нею допоки та не падає. Згодом лікар (артилерист чи ін.) оживляють козу.

Тотемом деяких старовинних племен, очевидно, пастухів, можна вважати козу. Обряд водіння циганом «кози» зберігся до наших днів. «Смертельно хвора коза» після грайливо-театрального втручання «лікаря» враз одужувала, вставала з лавки і починала танцювати, приспівуючи:

*«Де коза ходить,
Там жито родить,
Де не буває,
Там вилягає.
Де коза ногою,
Там жито копою,
Де коза рогом,
Там жито стогом».*

Водночас коза – алегоричний образ. Кажуть: «Кози – то чортові вівці. Та й уся подоба у них, як у чорта: і роги, і борода така, як у чорта. Тільки бажаючи розгледіти її після створення, чорт хотів схопити її за хвіст, та ненароком відірвав його». Тому відьма боїться кози, а в стайнях, щоб дідько не мучив коней, тримають цапа або козу. Дику козу чорт прижив із своєю жінкою; тому є приказка: «Тебе десь чорт сплотив на дикій козі». У Біблії козел також асоціюється з нечистою силою: «І щоб вони вже не різали своїх жертв козламідемонам, за якими вони блудять» (*Левит. 17, 7*).

Коза (цап, козел) – об'єкт глузування і насмішок народу – є символом недовіри, малозначущості, низької ціни, марних надій. Про це красномовно «говорять» прислів'я: «Від козла ні шерсті, ні молока», «Поставили козла город стеретги», «Не буде з цапа вовни», «Послухав цапа – і сам у барани попав», «На здоров'я козі, що хвіст довгий», «Коза на базар не хотіла, та її повели» та ін.

В Езоповій байці «Вовк і коза» коза – знак розсудливості, розуму й догадливості. Вона не піддається на хитрощі вовка. «Ой,

вовче, вовче! Здається мені – клопочешся не так за мій живіт, як за свій!» Подібний символізм знаходимо в казці «Коза і семеро козенят». Дикі кози символізують передбачливість і мудрість. Дикі кози на зиму прибилися до свійських і чабан годував та доглядав чужих кіз краще за своїх. Проте весною дикі кози вирішили піти від чабана: «– Саме тому ми й покидаємо тебе. Бо ти вирішив доглядати нас, прибуд, краще, ніж своїх власних кіз, які живуть у тебе вже давно і яких ти мав би любити дужче, ніж нас. Якби ми залишилися в тебе, а потім з'явилися ще якісь дикі кози, то ти дбав би вже не про нас, а про них» (*Езопові байки*. – К.: Веселка, 1990. – С. 243).

Натомість в байці «Лисиця та цап» цап – алегоричний образ дурня. Стрибнувши до лисиці в криницю, цап не подумав, як він має звідти вилазити. Добре промерзнувши, він дійшов повчального висновку: «Правду казала лисиця, – думав він. – Бракує мені розуму. Але це лихо мене навчило. Надалі ніколи не починатиму жодної справи, не подумавши перше, чи зможу довести її до ладу» (*Езопові байки*. – К.: Веселка, 1990. – С. 75–81). Козеня у байці «Вовк і цапик» уособлює сміливо-глузувату людину за безпечними обставинами. Вибравшись на неприступну скелю, цапик всіляко насміхався над вовком бо відчував безкарність. На це йому вовк відповів: «– Коли

ти гадаєш, цапику, що з мене поглузував, то сам себе дуриш. Знаєш, хто тут насправді з мене насміявся? Не ти, а скеля, на яку я не можу вилізти!» (*там само*, с. 131–135).

Споріднена пара козеня – цап у Г. Сковороди є символом швидкоплинного часу та старіння: «Наслаждайся дней твоїх, все бо вмає старѣт: В одно лѣто из козленка стал косматый цап» ...

*«Осѣнь нам проходит,
а весна прошла;*

*Мать козленка родит,
как весна пришла.*

*Едва лѣто запало,
а козля цапом стало,*

Цап бородатый.

Ах, отвержем печали!

*Ах, вѣкъ наш краткій,
малый!*

Будь сладкая жизнь!»

(*Сковорода Г. Сад Божественных пѣсней / Г. Сковорода*. – К.: Дніпро, 1988. – С. 74).

Офірний цап – крилатий вислів, що походить з опису староеврейського обряду покладання гріхів усього народу на живого козла. Козел відпущення, або цап офірний, – символ людини, на яку постійно звалюють чужі провини; той, що несе відповідальність за інших.

Поширений символічний образ кози став мотивуючою основою для виникнення деяких географічних назв, зокрема ойконім на позначення смт. Козелець, рц. Чернігівської обл. Назва походить від давньоруського козель,

«козел», звідси «козиний ліс». У давні часи в лісах Полісся водилося багато кіз (*Capreolus Capreolus*). Топоніми, які походять від слова коза мають: Козин – р., л. пр. Стубли (бас. Горині) та Козівка – р. в бас. Південного Бугу; Коза – р. п. пр. Зах. Бугу; Козка, Козиха, Козодой; Козли – верш. в Українських Карпатах. Складена із так званих магурських твердих пісковиків і має форму заокруглених скель, схожих на гірських козлів (*Capra*) та ін.

На монетах багатьох країн та міст традиційно розміщували їх емблеми, які одночасно були й своєрідними гербами. Викарбувані зображення тварин на них, мають різноманітне символічне наповнення. Ще на монетах деяких античних міст архаїчної Греції (середина VII–IV ст. до н. е.) був зображений козел. Зокрема на зворотній стороні монет м. Календеріса зображений козел з головою, повернутою назад.

У сучасному сленгу: коза «причіплива, занудлива дівчина (Цікава коза, – думав Артур Пепа про дівчину з пивом. Ю. Андрухович); козел «в'язень, що на зоні намагається прислужитись правоохоронним органам та притискає своїх», зневажливо «чоловік» (Та, крім всього, навіщо богу здався ти, неграмотний козел, що тіки вміє, що кірять ...? (Л. Подерев'янський); козлити «принижувати когось»; козлодой, козлюка «придушок, неприємна людина»; козлятник «погана компанія».

В. Куйбіда

Козацтво – символ України, її одвічної боротьби за волю та незалежність; мужності, лицарства, самопожертви, героїства; оборонців православної віри, рідної землі; людської та національної гідності.

Козацтво – вільна воєнно-промислова людність у східно-європейських степах, що дістала цю назву значно пізніше своєї появи. Слово «козак» уперше зустрічається в словнику половецької мови із середини XIII ст., маємо його також у візантійських джерелах, інструкціях італійських міст своїм колоніям на Чорноморщині. Козаками ці джерела називають озброєних людей, які займалися охороною службою у прикордонних місцевостях, давали охорону купецьким караванам на степових шляхах або й самі займалися промислами. Під кінець XV ст. назва козаків поширюється й на ту частину людності Центральної і Східної України, яка ходила на різні промисли, «у ходи», займалася полюванням, рибальством, бджільництвом, видобутком солі, селітри тощо.

Українське козацтво відмінне від інших козацьких формацій Східної Європи не тільки своїм етнічним походженням, але й роллю, яку воно відігравало в історії України, зокрема в змаганнях українського народу за відродження своєї державності, а також своєю боротьбою проти навали тюрксько-татарського світу.

Саме в процесі боротьби степових «уходників» з татарськими нападами виникла десь у першій половині XVI ст. організація Запорозька Січ. Поволі козацтво починає проводити власну незалежну від польського уряду зовнішню політику. Особливої сили набирає козацтво в першій чверті XVII ст., коли гетьман Петро Сагайдачний не тільки прославив його вдалими походами проти татар і турків, але й допомогою польському військові під Москвою 1618 та під Хотиним 1621 років. Він міцно пов'язав політику козацтва з національно-релігійною боротьбою українського народу проти Польщі, відроджуючи при цьому державні традиції княжої України-Русі.

Повстання 1648 р. Богдана Хмельницького і тривала війна України проти Польщі стали поштовхом до утворення Української Козацької Гетьманської Держави XVII–XVIII ст. – «Війська Запорозького» (згодом Гетьманщини), у якому козацтво було привілейованим станом, козацька старшина – провідною верствою, а козацький устрій став основою всієї державної організації. Поруч із тим існувала автономна козацька республіка Війська Запорозького Низового (Запоріжжя).

Утворення Запорозької Січі стало найвидатнішим явищем в історії України. Ліквідація Козацької Республіки у 1775 р. – невідомою рана українського народу, бо Січ була символом святості,

свободи, людської та національної гідності. Свою безмежну любов до козацтва народ висловив у численних піснях («Чи не той то хміль», «Ой, Морозе, Морозенку, ти славний козаче» та ін.), думах («Самійло Кішка», «Хмельницький та Барабаш»), легендах («Походження запорожців», «Іван Сірко» та ін.). Героїчні образи лицарів-козаків навечно увійшли в народні прислів'я: «Козацькому роду нема переводу», «Степ та воля – козацька доля».

В. Коцур

Козел – див. Коза.

Колгосп – символ (*див. Символ*) насильної колективізації (*див. Колективізація*), примусової праці, позаекономічних методів господарювання.

Колективне сільськогосподарське підприємство (колгосп) було створене в ході суспільно-економічних перетворень, які здійснювалися більшовиками, шляхом насильної колективізації (*див. Колективізація*) індивідуальних селянських господарств. Колгоспи з'являються в РСФРР з весни 1918 р., на українських землях – після їх окупації в 1919 р. Метою більшовицьких перетворень було створення комуністичної економіки, яка б функціонувала на засадах директивного планування, була б позбавлена ознак капіталістичного господарювання – приватної власності, товарно-грошових відносин і ринку.

Спокусивши народ популістськими гаслами і використавши підтримку робітників (насамперед, пролетаріату) і селянства (його найбідніших верств), більшовики експропріювали великих власників – буржуазію й поміщиків. Націоналізація промисловості, транспорту, банківської системи тощо (т. зв. «командних висот») була здійснена в стислі строки. Далі передбачалося, що змичка державного сектору в народному господарстві з дрібнотоварним аграрним сектором відбудеться шляхом організації колгоспів – селянських виробничих об'єднань, діяльність яких регулюватиметься на тих засадах, що й діяльність «командних висот». Планувалося впровадити кілька форм колгоспів, які розрізнялися б ступенем відчуження («усуспільнення») засобів виробництва: відчуження могло бути цілковитим (тогальним, повним) (йдеться про сільськогосподарські комуни), проміжним (сільськогосподарська артіль) і початковим (товариства спільного обробітку землі – ТСОЗи). Згідно з комуністичною доктриною, найдосконалішою формою колгоспу вважалася сільськогосподарська комуна, оскільки в ній засоби виробництва відчужувалися повністю. Після того, як комуни і ТСОЗи відмерли й єдиною формою колгоспів залишилися артілі, слова «колгосп» і «артіль» стали синонімами.

Включення багатомільйонного селянства в «державу-

комуни» виявилось для більшовиків надзвичайно складним завданням. У програмі РСДРП 1903 р. декларувалося, що після експропріації поміщиків їхні господарства будуть обов'язково збережені й управлятимуться радами, утвореними з пролетаризованих прошарків села (термін «радгосп» позначав радянське господарство). Однак пізніше, враховуючи неможливість здобуття влади без підтримки селянства, більшовики тимчасово взяли на озброєння селянську вимогу зрівняльного поділу землі, включаючи поміщицьку. Вони погодилися з втіленою в Декреті про землю 1917 р. вимогою «чорного переділу». Однак 9 лютого 1918 р. ВЦВК видав Закон про соціалізацію землі, у якому ключову проблему землекористування було утаємничено (указувалося, що держава сприятиме соціалістичним формам землеробства). 14 лютого 1919 р. опубліковано ще один земельний декрет «Про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства», ключовою тезою якого був цілковитий відступ більшовиків від Декрету про землю – «...на всі види одноосібного землекористування треба дивитися як на скороминущі й відживаючі».

Після приходу до влади, більшовики не змогли протистояти колосальному тиску селянства, яке домагалось зрівняльного поділу землі. Основну частину землі таки поділили і панівною

постаттю на селі в РСФРР став селянин-середняк (селянин-власник). В Україні ж за сприяння австро-німецьких військ гетьман П. Скоропадський значною мірою відновив поміщицьке господарство, тому, коли більшовики окупували у 1919 р. українські землі, УСРР стала для них ідеальним випробувальним полігоном нових форм господарювання на селі – радгоспів і колгоспів (на кінець червня 1919 р. було зареєстровано 511 колгоспів, 260 артилей і 251 комуну), яким передали 73,6 тис. десятин землі (*Кульчицький С.В. Колгоспи, колективні господарства // Енциклопедія історії України: У 8 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К., 2007. – Т. 4: Ка–Ком. – 2007. – С. 442*). У зрівняльний поділ надійшла тільки третина розподільчого фонду, вся інша земля до кінця року мала бути використана для створення радгоспів і колгоспів. Навіть у малоземельних районах республіки значна частина поміщицьких земель передавалася не селянам-власникам, а цукровим заводам під організацію радгоспів чи селянам, які погодилися створювати колгоспи. Невдоволені селяни піднялися на боротьбу. На придушення повстанського руху в Україні (*див. Україна*) у 1918–1922 рр. були кинуті підрозділи Червоної армії, зокрема загони інтернаціоналістів, які не зупинилися перед найжорстокішими методами придушення повстань (у т. ч. спаленням сіл). Через втрату

Червоною армією боєздатності (вона складалася переважно з колишніх селянських повстанців, які воювали 1918 р. з австро-німецькими військами і гетьманською адміністрацією) Україна була окупована денікінцями.

Після перемоги над А. Денікіним, 8-а конференція РКП(б) у грудні 1919 р. резолюцією «Про Радянську владу на Україні» затвердила ряд заходів щодо «земельного» питання: повна ліквідація відновленого режимом А. Денікіна поміщицького землеволодіння з передачею землі безземельним і малоземельним селянам; будівництво радгоспів у строго необхідних розмірах, враховуючи життєві інтереси навколишнього селянства; об'єднання в колгоспи віддавалося на вільне вирішення селян, передбачалося суворе покарання місцевої влади за будь-які спроби примусу до об'єднання (як наслідок, кількість радгоспів зменшилася з 1685 до 571, у розпорядженні цукрових заводів залишилися третина землі (*див. Земля*), відведеної їм у 1919 р.). Але відступ від політики швидкої колективізації (*див. Колективізація*) в УСРР на поч. 1920 р. і загальний відступ від швидкої побудови комуністичної економіки в усіх радянських республіках загалом навесні 1921 р. був тимчасовим і тактичним.

Після смерті (*див. Смерть*) В. Леніна, нові радянські вожді не підтримали його концепцію «кооперативного соціалізму». За ре-

зультатами роботи комісії (утворена влітку 1926 р. на пропозицію Й. Сталіна) політбюро ЦК ВКП(б) з обстеження колгоспів, ЦК ВКП(б) 30 грудня 1926 р. ухвалив постанову «Про підсумки радгоспного і колгоспного будівництва», яка започаткувала довгу серію компартійних і партійно-радянських постанов, покликаних знайти практичне вирішення проблеми колективізації сільського господарства. Упроваджені нею великі пільги селянам, які вступали в колгоспи, і рекомендації зосередити зусилля на заохоченні організації колгоспів з мінімальним ступенем відчуження селянських засобів виробництва, обумовили істотні зрушення в колгоспному будівництві (кількість колгоспів в УСРР зросла з 5454 у жовтні 1925 р. до 12042 у жовтні 1928 р.; питома вага ТСОЗів у загальній кількості колгоспів за цей час збільшилася з 6,8% до 71,1%; кількість комун зменшилася з 6,8% до 2,7%, артільей – з 86,4% до 25,6%). Але незважаючи на державну допомогу, переважна частина сільської бідноти, не кажучи вже про селян-власників («середняків»), дуже неохоче «колективізувалася» (на жовтень 1928 р. в УСРР було колективізовано менше 4% площі селянського землекористування) (*Кульчицький С.В. Колгоспи, колективні господарства... – С. 443*).

Суцільна колективізація (*див. Колективізація*) сільського господарства УСРР (насамперед, Степ і Лівобережжя) була здійснена

упродовж 1929–1931 рр., у поліських і прикордонних районах частка одноосібних господарств залишалася значною навіть на поч. 2-ї п'ятирічки (від жовтня 1929 р. до червня 1932 р. кількість ТСОЗів у загальній кількості колгоспів скоротилася з 74,5% до 0,6%, а кількість артільей зросла з 22,6% до 96,3%) (*Кульчицький С.В. Колгоспи, колективні господарства... – С. 443*).

Насаджений більшовицькою владою колгоспний лад радянська держава почала нещадно експлуатувати з першого року його існування, невдовзі вона почала забирати в колгоспів майже все, включаючи насіннєвий, фуражний і продовольчий фонди. Метою колективізації (*див. Колективізація*) була побудова відносин між містом і селом без їх опосередкування товарно-грошовими (ринковими) відносинами. Для недопущення вибуху селянського невдоволення, влада допускала існування колгоспів в артільній формі й колгоспної торгівлі за ринковими цінами. Після створення й посилення хлібозаготівельного апарату, який складався з чекістів, службовців-кооператорів, відряджених на село робітників і місцевих комнезамівців, держава перейшла в наступ і вилучала в селян увесь наявний у них хліб (влада вважала, що колгоспники прогодуються з відвойованих ними 1930 р. присадибних ділянок). Незважаючи на заяви про самостійний статус «колгоспно-кооперативної форми

власності», Й. Сталін вважав, що держава може вилучати довільну частку виробленої продукції не тільки у колгоспів, а і в недержавних сільськогосподарських підприємств. Відтоді, втративши стимули до праці, колгоспники фактично перестали добросовісно працювати і зібраний колгоспами врожай рік від року катастрофічно знижувався.

Улітку 1932 р. українські колгоспники були рішуче настроєні врятувати для себе хоча б частину дозріваючого урожаю, щоб уникнути голодної смерті. У відповідь на ці суспільні настрої, 7 серпня ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» (т. зв. «закон про п'ять колосків»). За розкрадання колгоспного й кооперативного майна передбачалася страта з конфіскацією всього майна, «за пом'якшуючих обставин» страта замінювалася позбавленням волі на строк не менше 10 років. Кооперативна, колгоспна й державна власність проголошувалися суспільною власністю – «священною й недоторканою», яку необхідно охороняти, щоб «добити й поховати» не лише капіталістичні елементи, а й «індивідуально-горлохватські звички, навички і традиції».

Головна причина відмови Й. Сталіна від побудови відносин між містом і селом на ринкових засадах полягала в тому, що

визнання колгоспами обов'язку платити податки означало також визнання їхнього права на вироблену продукцію, а це суперечило прагненню Й. Сталіна здійснити те, що не вдалося В. Леніну в 1920 р. – налагодити розподіл матеріальних і культурних благ серед населення без опосередкування товарно-грошовими відносинами. У підсумку позиція радянської держави виявилася програшною, тому що селяни у процесі виробництва знаходили способи взяти хоч що-небудь з колгоспного поля. І суть справи полягала не в тому, що селяни «тягли колгоспний хліб», незрівнянно більших втрат сільське господарство зазнавало від того, що колгоспники уникали неоплачуваної праці (урожай гинув у бур'янах чи від перезрівання). Небажання селян працювати в колгоспах влада розцінювала як саботаж, а саботажники оголошувалися куркулями з усіма випливаючими наслідками.

У 1929–1932 рр. Й. Сталін провадив політику т. зв. «підхльостування», яка у сільському господарстві проявлялася у тому, що держава вилучала все наявне зерно, потім повертала частину відібраного, щоб запобігти голодній смерті колгоспників й організувати чергову посівну кампанію. У результаті цієї політики у багатьох регіонах країни (насамперед УСРР) спалахнув голод, набув сили (за свідченням Л. Кагановича) антиколгоспний рух селянства. У листопаді

1932 р. Й. Сталін заявив про готовність відповісти «нищівним ударом» на саботаж українських колгоспників. І вже в листопаді-грудні 1932 р. сотні українських сіл були поставлені на «чорну дошку», колгоспників за невиконання хлібозаготівельного плану влада карала натуральними штрафами. У січні 1933 р. в УСРР була здійснена операція з вилучення всього нехлібного продовольства, яка спричинила багатомільйонні жертви.

Одночасно з каральною акцією проти українських селян, були кардинально реформовані відносини між колгоспами і державою. Постановою від 19 січня 1933 р. «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами» держава визнала, що вироблена колгоспами продукція належить селянам, державі мусить відходити лише частка цієї продукції у вигляді податку, що мав бути повідомлений колгоспам до початку сільськогосподарського року, вирощене понад обсяг зобов'язань зерно колгоспники використовуватимуть на власний розсуд. Відтоді колгоспи набули того статусу, в якому й проіснували до кінця ХХ ст.: з одним боку вони були часткою державного сектору економіки, з іншого (присадибне господарство) – зорієнтовані на ринкові відносини (але товарно-грошові відносини і ринок, як категорії капіталістичного господарювання, вже не відігравали

вирішальної ролі в економіці країни). Приватна власність на присадибне господарство селян з ідеологічних міркувань стала називатися особистою власністю.

Існування колгоспів стало економічно можливим при досягненні певного консенсусу між радянською державою і селянством: у кризовій ситуації радянська держава відмовилася від продрозкладки, а селяни – від бойкоту громадського господарства і змирилися з обов'язковими, фіксованими поставками.

Радянська держава зберігала за собою потужний важіль впливу на колгоспний лад за допомогою створення машинно-тракторних станцій (МТС). Якщо в роки 1-ї п'ятирічки вони перебували в стадії становлення і не впливали істотно на сільськогосподарське виробництво, то в роки 2-ї п'ятирічки кількість МТС зросла майже вдвічі, що не тільки полегшило працю в полі, а й створило можливості для впровадження агротехніки.

2-й Всесоюзний з'їзд колгоспників-ударників (11–17 лютого 1935 р., Москва) схвалив новий Примірний статут сільськогосподарської артілі, у якому скасовувалося обмеження на прийом у колгоспи, одночасно держава «стимулювала» вступ одноосібників у колгоспи податковими засобами. Якщо на поч. липня 1934 р. в колгоспах УСРР було об'єднано 78,3% від загальної кількості селянських дворів, то на сер. 1937 р. вже 96,1%.

В українському селі залишалося лише 3,9% одноосібних дворів, причому в їх розпорядженні знаходилося тільки 0,3% селянських посівів (*Кульчицький С.В. Колгоспи, колективні господарства... – С. 445*).

У 1946 р. сільське господарство УРСР пережило страхітливую посуху і зимою 1946/47 рр. селяни знову гинути від голоду. Вилучений у колгоспів хліб уряд продавав країнам Центральної і Східної Європи, щоб зміцнити у них свій політичний вплив. Безумовно, що сільське господарство в умовах колгоспного ладу могло розвиватися тільки екстенсивним шляхом. У повоєнний період здійснювався курс на відновлення довоєнної площі орних земель. Відсоток ручної праці в колгоспах залишався високим (збирання зернових комбайнами у 1950 р. забезпечувалося на 34%, збирання цукрових буряків – на 2% через недосконалість бурякозбиральних комбайнів).

У 1948 р. М. Хрущов ініціював «всенародний рух» за укрупнення колгоспів. У результаті цієї кампанії на кінець 1950 р. їх кількість в УРСР скоротилася до 19295 (з 28374 – перед війною (*див. Війна*)), найпоширенішими стали колгоспи з кількістю дворів понад 200 (60%) і площею орних земель понад 1000 га (57% усіх колгоспів) (*Кульчицький С.В. Колгоспи, колективні господарства... – С. 445*).

Присадибна ділянка селянина фактично виконувала роль

замінника заробітної плати за роботу в громадському господарстві, оскільки остання оплачувалася порожніми трудовими, тому що після виконання всіх планів і надпланових завдань у колгоспах майже не залишалося продукції для розподілу. Колгоспники працювали на присадибних ділянках особливо ретельно й держава не забарилася цим скористатися: продукція, яку колгоспники вирощували у власному господарстві, стала обкладатися грошовими й натуральними податками. У результаті, селяни змушені були вирубувати сади й різати птицю, щоб уникнути непосильних податків. Лише після смерті Й. Сталіна становище в сільському господарстві республіки стало виправлятися: у 1953 р. заготівельні ціни на худобу й птицю, які здавалися державі в рахунок обов'язкових поставок, були підвищені в 5,5 раза, на молоко і масло – у 2 рази; норми поставок були знижені, колгоспники дістали можливість продавати свою продукцію у вільній торгівлі, де ціни формувалися за законами попиту й пропозиції.

6 березня 1956 р. був прийнятий новий Статут сільськогосподарської артілі: колгоспи одержали право вносити зміни й доповнення у свої статuti з урахуванням місцевих умов; їм надавалося право встановлювати розміри присадибних ділянок з урахуванням трудової участі працездатних членів колгоспної сім'ї в громадському господарстві,

визначати кількість худоби в особистому користуванні, обов'язковий мінімум трудоднів.

У 1958 р. з ініціативи М. Хрущова відбулася реорганізація МТС: колгоспи отримали право на пільгових умовах викупити у держави сільськогосподарську техніку, її експлуатація тепер лягла непосильним тягарем на економіку колгоспів. Продовжувався курс на укрупнення колгоспів, тепер в одному колгоспі досить часто об'єднувалося два-три сільські населені пункти. З'явилося поняття «неперспективне село», яким позначали поселення, де не було центральної садиби колгоспу. На середину 1960-х рр. «перспективними» були визнані тільки 18846 населених пунктів із наявних 30325. Із «неперспективних» сіл поступово зникали школи, клуби, медичні установи, магазини. Створення об'єктів соціально-культурного призначення на хуторах (*див. Хутір*) узагалі заборонялося.

У період «застою» сільське господарство республіки помітно знижувало середньорічні темпи розвитку й щоб утримати яке-небудь зростання обсягів продукції, державі доводилося вкладати в сільськогосподарське виробництво величезні кошти. Не дивлячись на електрифікацію, хімізацію, меліорацію й механізацію сільськогосподарського виробництва, неефективність колгоспного виробництва була оче-

видною. Меліоровані землі засолонювалися чи заболочувалися, насичена хімікатами сільськогосподарська продукція втрачала споживчі якості, найкращі в Європі й світі чорноземні ґрунти втрачали продуктивність внаслідок недбалого використання.

Прийнята у 1982 р. Продовольча програма СРСР поглинула багатомільярдні кошти, але не дала позитивного ефекту. Радянській державі доводилося купувати продовольство за кордоном, витрачаючи на це одержані нафто-долари і золотий запас країни (на купівлю продовольства у 1963 р. СРСР витратив 372 т золота, 1972 р. – 458 т).

Після здобуття Україною (*див. Україна*) незалежності в грудні 1991 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про селянське (фермерське) господарство». Фермерські господарства передбачалося створювати без порушення інтересів колгоспів і без парцеляції (подрібнення) земельних масивів. Однак серед українських селян виявилось мало бажаючих стати фермерами, вони звикли до виконання обмежених трудових операцій у колгоспі на основі поділу праці і боялися братися за весь цикл сільськогосподарських робіт. Крім того, у селах проживало багато людей старшого віку, які небезпідставно розглядали колгоспи як підприємства, що повинні були матеріально допомагати їм у пенсійному віці. І нарешті, організація господарства

фермерського типу вимагала великих коштів, яких у селян не було, і держава не могла їх дати на пільгових умовах. Після прийняття у березні 1992 р. Верховною Радою України Закону України «Про колективне сільськогосподарське підприємство», почалося повільне і незворотне перетворення колгоспів у колективні сільськогосподарські підприємства (КСП).

Б. Дем'яненко

Колективізація сільського господарства – символ (*див. Символ*) примусової праці, малоефективного господарювання, голодомору (*див. Голодомор*) 1932–1933 рр., ворожого селянської натурі.

Термін набув офіційного вжитку після його оприлюднення влітку 1919 р. в листі наркома земельних справ УСРР В. Мещерякова до губернських земельних відділів. Планове здійснення колективізації окремих галузей сільського господарства й вироблення процесів у межах селища, волості й району накреслив 5 Всеукраїнський з'їзд рад (25 лютого – 4 березня 1921 р.). До осені 1926 р. основними формами колективізації розглядалися сільськогосподарські артільні комуні, в наступні роки – товариства спільного обробітку землі (ТСОЗи). Сутність колективізації полягала в масовому створенні колективних господарств шляхом примусового усупільнення земельних ділянок, реманенту,

робочої й продуктивної худоби; адміністративного усунення приватно-кооперативного сектору силовими методами; запровадження соціалістичних форм господарювання й утвердження державної власності на засоби виробництва в сільському господарстві.

Колективізація в УСРР відрізнялася від аналогічних процесів в інших республіках за організаційними формами, методами і принципами їх здійснення, темпами усупільнення селянських господарств, масштабами й наслідками запровадження. Масова колективізація була ініційована резолюцією пленуму ЦК ВКП(б) (листопад 1929 р.) на доповідь генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора «Про сільське господарство України і про роботу на селі», і розпочалася 1929 р. в усіх галузях сільськогосподарського виробництва. Вона була подолана зернову проблему й кризу хлібозаготівель, які виникли внаслідок втілення в життя аграрної політики більшовиків упродовж 1917–1927 рр. Колективізація відбувалася згідно планових завдань (за принципом розкладки) з усупільнення засобів виробництва в кожному селі й районі, а також в загалі за галузями сільського господарства. Її форсування спричинили постанови ЦК ВКП(б) «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву» (5 січня 1930 р.) і «Про темпи дальшої колективізації і завдання

щодо зміцнення колгоспів» (2 серпня 1931 р.). Україна (*див. Україна*) відносилася до групи районів, де колективізацію планувалося закінчити восени 1931 чи навесні 1932 р. Офіційно встановлювалися критерії завершення «колективізації в основному», які полягали в залученні до колгоспів (*див. Колгосп*) не менше 68–70% селянських господарств із охопленням 75–80% їх посівних угідь.

Й. Сталін і його оточення були переконані, що потреби індустріалізації простіше й гарантованіше можна задовольнити, спираючись не на 25–30 млн. індивідуальних селянських господарств, а на 200–300 тис. колгоспів (*див. Колгосп*). Тому в них визріла думка про кардинальну зміну вектора залежності: не держава мусила залежати від значної кількості неконтрольованих індивідуальних селянських господарств, а сконцентровані у великі спільні господарства селяни мусили перебувати в залежності від державних структур. До того ж у сталінських планах колективізація розглядалася не тільки як зручний засіб забезпечення зростаючого населення міст й армії продовольством, промисловістю – сировиною й робочою силою, вона мала суттєво сприяти зміцненню соціальної бази диктатури пролетаріату: з одного боку, колективізація стимулювала процес пролетаризації селянства, з іншого – разом з індустріалізацією відкривала шлях до ліквідації багатокладності в радянській економіці.

Стрімкі темпи колективізації спричинили наростання протесту серед селян, одним з проявів якого було масове вирізання худоби. Селяни били, часто і вбивали чиновників, поширювалися й т. зв. «бабські бунти»: виступи жінок проти усупільнення їхньої власності, особливо там, де забирали в колгоспи (*див. Колгосп*) корів (*див. Корова*) і домашню птицю. Озброєні виступи селян придушувалися частинами регулярних військ, у всіх заходах колективізації обов'язково брала участь міліція.

Щоб залякати і зламати селянство, починається масове розкуркулення (за висловом Й. Сталіна «ліквідація куркульства як класу»). Куркулями стали називали заможних селян, які мали великі господарства й використовували найману робочу силу («глітаї») чи багаті селяни, які жорстоко визискували своїх односельчан, були розгромлені ще в часи «воєнного комунізму»). Це були люди, які за радянської влади стали заможними завдяки своїй завязтій праці, більшість із них не мали антирадянських настроїв, але в колгоспи (*див. Колгосп*) не вступали. Не бажали вступати в колгоспи середняки й бідняки, тому куркулями оголошували й багатьох середняків, а для бідняків більшовики придушували «ярлик» – підкуркульник.

Перша хвиля розкуркулення прокотилася республікою з другої половини січня до

початку березня 1930 р. і охопила 309 районів, де налічувалося 2524 тис. селянських господарств. Людей загнали в колгоспи силою, усупільнюючи всю худобу й птицю. Оскільки сил для винищення заможних односельчан у сільській бідноті, об'єднаній в комітети незаможників («комнезами»), не вистачало, в села республіки відряджалися віддані комуністичній партії безпартійні робітники, комуністи й комсомольці, група т. зв. 25-тисячників (переважно робітників). З підприємств безперервно виїздили групи і бригади виробничників, які проводили монтаж, ремонт й експлуатацію сільськогосподарської техніки й агітаційну діяльність серед селян. Тих, хто чинив упертий опір колективізації, розстрілювали чи масово вивозили в табори (переважно на північ), у решти конфісковувалася власність, а господарів із сім'ями виселяли з будинків. З-понад мільйона українських селян, експропрійованих радянською владою на початок 1930 р., близько 850 тис. було депортовано на північ і до Сибіру, де багато з них (особливо діти) загинули. Чимало селян добровільно розпродавали майно, кидали землі й виїздили на новобудови країни.

Наростання протестів серед українського селянства змусило Й. Сталіна зробити хитрий маневр: на початку березня 1930 р. він друкує статтю «Запаморочення від успіхів», наголошуючи на добровільності колективізації,

визнає «перегини» і перекладає відповідальність за них на місцеву владу. Цей крок радянського керівництва призвів до зменшення масштабів колективізації (за три місяці з колгоспів вийшла половина селянських дворів, у т. ч. усі середняцькі, в колгоспах залишалися тільки незаможники). Реакцією офіційної влади на такий небажаний для неї перебіг подій став курс на поглиблення розколу села й зміна методів примусу: тих, хто виходив з колгоспів і повертався до індивідуального господарювання, чекали підвищені податки, їм відводили гірші землі, не повертали худобу й реманент, а колгоспникам держава гарантувала пільги і кредити. Податковий прес погнав селян у колгоспи: якщо у березні 1930 р. в республіці у колгоспи були об'єднані 64,4% усіх селянських господарств і 70,9% усіх орних площ, то на поч. січня 1932 р. показники склали відповідно 80% і 86,6%. У липні 1935 р. вже 93% селянських господарств України були об'єднані в колгоспи (**див. Колгосп**), яким належало 98% посівних площ (*Марочко В.І. Колективізація сільського господарства в УСРР/УРСР // Енциклопедія історії України: У 8 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К., 2007. – Т. 4: Ка–Ком. – С. 448*). Ще рішучішими методами і темпами відбувався процес розкуркулення.

Восени 1930 р. починається друга хвиля колективізації. У вересні 1930 р. ЦК ВКП(б) розіслав

по республіках директивно-го листа «Про колективізацію»: Україна мала подвоїти рівень усупільнення й упродовж 1931 р., в основному, закінчити суцільну колективізацію вирішальних сільськогосподарських районів. Тепер селян примушували вступати в колгоспи шляхом накладання колосальних податків на одноосібників і надання значних податкових пільг членам колгоспів. Була зроблена значна поступка колгоспникам: їм дозволялося мати присадибну ділянку й підсобне господарство.

За роки суцільної колективізації було експропрійовано понад 200 тис. селянських господарств. У роки голодомору 1932–1933 рр. в УСРР колективізацію було призупинено, продовжили її в 2-й половині 1930 рр.

Усупільнення засобів виробництва й створення колгоспів проводилося насильно з використанням карально-репресивних заходів, найпоширенішими формами їх здійснення були: судові переслідування, ув'язнення, розстріли; занесення сіл на «чорні дошки»; «товарні репресії» (санкціоноване владою призупинення будь-якого продовольчого постачання у сільські райони); розкуркулення, депортації, висилки, конфіскації майна тощо. Здійснення колективізації призвело до скорочення поголів'я худоби у 7–8 разів, до недовіду 2,5 млн. га, спричинило жахливий голодомор (*див. Голодомор*) 1932–1933 рр.

27 грудня 1932 р. було введено «внутрішній паспорт», що не давало можливості без дозволу місцевої влади переїхати до міста не тільки «куркулям», а й бідним селянам. Це рішення офіційної влади прив'язувало селянина до землі (*див. Земля*), знову його закріпачувало. Характерно, що саме в цей час ВКП(б) у народі почали розшифровувати як «второе крепостное право большевиков», а М. Бухарін назвав експлуатацію селянства в СРСР «воєнно-феодальною». Коли під загрозою голодної смерті (*див. Смерть*) почалися масові міграції, з метою їх обмеження на кордонах республіки було виставлено загороджувальні загани.

Керівництво країни приділяло величезну увагу ідеологічному забезпеченню колективізації. Для проведення кампанії був задіяний потужний пропагандистський апарат: по радіо, зі сторінок газет, на мітингах і зборах постійно нав'язувалася думка про необхідність колективізації та її важливу роль у побудові соціалізму в країні. Усі незгодні, й ті, хто сумнівалися, зараховувалися до «соціально ворожих і відсталих» елементів, «переродженців і підспівувачів контрреволюції», «глитаїв, куркулів і підкуркульників – гнобителів трудового селянства». Термін «куркуль» став лайливим прізвиськом, тавром віровідступництва, символом усього ворожого, чужого, жалогідного. Жанровий спектр ідеологічних

зусиль влади був настільки широкий, а сама пропаганда настільки активною, що така консервативна форма народної творчості, як усний фольклор, прислів'я й приказки миттєво відгукнулися на злободенність: «Кулаков турнули – спину разогнули», «Колхозная сила – кулакам могила», «Не зря говорится: кулак колхоза боится», «По справкам – бедный, в делах – вредный», «Труд советского бедняка видно издалека», «Не будь тетерей – борись с кулаком и потерей», «Нужно всем знать, как кулака распознать». Ці й багато інших зразків класової агітації буквально заповнили життя й побут радянських людей.

Після приєднання до УРСР у 1939 р. західноукраїнських земель, тут також почали здійснювати колективізацію сільського господарства, яку зупинила Велика Вітчизняна війна (*див. Війна*) в СРСР, тому її завершили вже по закінченні повоєнної відбудови народного господарства республіки.

Форсовані темпи і переважно адміністративні методи здійснення колективізації призвели до катастрофічних наслідків. Річний валовий збір зернових культур в СРСР 1933 і 1934 рр. упав до 680 млн. ц (найнижчі показники після голодного 1921 р.). Головним наслідком колективізації став здійснений індустріальний стрибок, за який заплачено дорогою ціною: жертвами насильницького розкуркулення

й голодомору, втратою селянами відчуття господаря на своїй землі (*див. Земля*), тривалими деградацією й дезорганізацією аграрного сектору.

Б. Дем'яненко

Колективні сільськогосподарські підприємства (КСП) – див. Колгосп.

Колесо – символ широкого охоплення чогось; сонця; символ синтезу, активності космічних сил і течії часу; вічної течії життя як боротьби добра і зла; богатромовержця; богині неба.

Колесо – один із найвагоміших світових символів (*див. Геометрична символіка*). З правіку в багатьох народів планети воно виступало символом Сонця, бога неба. На думку А. Голана, первісне колесо усимволізовувало небо. Люди помітили, що небозвід обертається подібно до колеса, тому в багатьох міфологіях сузір'я Великої Ведмедиці названо «колісницею», «колесом». В українській традиції – Великий Віз (який мав чотири колеса). У «Рігведі» сказано, що сонце котиться, «як колесо». У фольклорі, купальських обрядах знаходимо подібні паралелі. Як відомо, на свято Івана Купала багато народів Європи спускали з гір вогняні колеса. Це символізувало стимуляцію активності сонця, яке давало усьому життя.

У скіфів, за свідченням Геродота, жертвовного коня прив'язували до стовпа, увінчаного колесом. Стовп символізував

світове дерево (*див. Дерево життя*), а колесо – сонце.

В індуїстській, джайнській міфологіях існували такі категорії, як Каланемі та Калачакра («колесо часу»). Калачакра мала 12 спиць-віків. Історія людства уявлялася як вічне обертання колеса. Причому висхідний його півоберт символізував прогрес, і рух вниз – регрес людства. У буддійській міфології Калачакра означала єдність Всесвіту і людини. Вважали, що всі зовнішні прояви і процеси пов'язані з тілом і психікою останньої. Тому, змінюючи себе, людина змінює і світ. Існувало «колесо Фортуни», що виражало рівновагу протилежних сил, принцип полярності.

Однією з варіацій символу «колесо» є лотос, а також троянда.

На думку Б. Чепурка, «крокове колесо – коло довкола кола, довкола колеса – тризуба уособлене зародження земного світу і світла, відродження життя». Огненне «крокове» колесо запускали і котили, тобто спалювали в основному на перший день різдвяних свят і на Купала, під час зимового і літнього сонцестояння – основних празників Сонця і сонцеруху» (*Чепурко Б. Українці. – Львів, 1991. – С. 32–33*).

За свідченням О. Воропая, побачивши перших журавлів, треба мовити: «Веселик, веселик, колесом перев'яжи дорогу красним поясом!» – і кинути на землю червоний пояс. Тоді нібито вісники весни сядуть поблизу людської оселі.

У сучасній українській мові існують такі стійкі вислови: «вставляти палиці в колеса» (діяти обережно), «десята спиця в колесі» (той, хто відіграє незначну роль), «п'яте колесо до воза» (який є зайвим; непотрібним), «колесо щастя» (про мінливість, зрадливість долі). У цих фразеологізмах – відлуння стародавньої символіки колеса.

О. Потапенко

Коливо – символ єдності живих перед ликом смерті; забезпечення майбутнього в потомстві; зближення людей із душами померлих; торжества життя; природи; єдності усього суцього на землі; перемоги людей над силами темряви.

Коливо (канун, сита) – ритуальна поминальна страва, різновид куті. Пшеницю (на Лівобережжі – частіше ячмінне недроблене зерно) варили до готовності, охолоджували, поливали медовою ситою або слабким цукровим сиропом. На півночі та подекуди на Полтавщині замість крупів брали пшеничний білий хліб, булки, бублики, печиво, кришили в миску й поливали ситою або солодкою водою. Коливо й досі є обов'язковою ритуальною стравою майже на всій території України. Без колива не може бути поминок. З нього починають поминальний обід після поховання, на дев'ять і сорок днів, а також на роковини по смерті. Узнявши три ложки

колива, всі присутні ніби згуртовуються у цьому світі й забезпечуються майбутнім у своєму потомстві, яке символізується зерном – хлібом (*Українська мнущина*. – К., 1993. – С. 105).

У селах Центрального і Західного Полісся побутував давній звичай поминати померлих родичів весною і восени. За уявленням поліщуків, у ті дні душі померлих приходили на вечерю. Тому обов'язково в кожній сім'ї готували кілька страв, а також коливо. Для померлих родичів клали по три ложки кожної страви в окрему миску. Під кінець вечері виливали воду під стіл і говорили: «Вибачайте, душечки, чим мали, тим поминати, як будете допомагати, будем краще приймати». У поминальних звичаях українців збереглися релікти дохристиянських вірувань: приготуванням їжі для померлих родичів живі намагалися «умилостивити» предків, відгородити від себе їх можливий згубний вплив і отримати допомогу від них. У цьому контексті коливо було символом єдності людей із душами померлих (*Українознавство*. – К., 1994. – С. 176–177).

Професор С. Килимник у книзі «Український рік...» називає коливо «жертвонною їжею для покійників, цебто за старою назвою, жертва богам і духам померлих, це Божа їжа».

На свята Водохреща, Юрія, Благовіщення та Івана Купала освячували криниці. Під час

освячення біля криниці ставили два столи, на одному – хліб із сіллю, свічки, а на другому – коливо, свічки та святу воду. Вода на столах символізувала здоров'я для людей і тварин, запалені свічки – очищену силу, яка ізганяла все лихе з криниці й освячувала воду, робила її чарівною», а коливо і все, що було на другому столі, призначалося для душ покійників та добрих духів криниці – і страва, і вогонь, і вода. Так, коливо разом із вогнем свічки і свяченою водою символізувало торжество життя, природи, єдності всього суцього на землі, було гарантом перемоги над силами темряви.

Л. Кожуховська

Колиска – символ безсмертя роду і родоводу; батьківщини, Батьківщини; зародження, виникнення життя; центру, першопочатку чогось важливого.

На думку Б. Чепурка, слова коло, колесо, колосок, колиска, колодязь, а також ритуальний, та й взагалі святковий «калач» – однокореневі лексеми (*Чепурко Б. Українці*. – Львів, 1991. – С. 33).

Якщо «врахувати, що вказані слова називали найсвятіші для праукраїнців іпостасі – Сонце, хліб, воду, дитину, любов, а коло (*див. Коло*) було магічним оберегом від нечисті, то стає зрозумілим символічне значення самого предмета і слова «колиска». А семантика його сягає світових вершин.

По-перше, колиску (невеличке ліжечко для спання і колисання дитини) колись плели із священних дерев – верби (*див. Верба*), дуба (*див. Дуб*), верболозу, явора. По-друге, формою колиска була подібна до кола (овалу). І форма, і назва – слово (бо колись воно було великою магичною силою!) – були надійним оберегом немовляти від злих сил.

Коліску кріпили до сволока на гаку чотирма мотузочками. Сволок – брус, на якому трималася стеля хати, символізував міцність оселі, довговічність, був оберегом. На ньому записували імена, важливі дати, події в житті родини, вирізали хрести, розетки-обереги. Чотири мотузочки колиски теж усимволізовували чотири сторони світу, який чекає на дитину.

Немовля було найдорожчим скарбом оселі, матері не випадково мріяли про «шовковії вервечки, золотії бильця, срібні колокільця» мальованої колиски, які символізували світлу та багату долю нащадка.

«У народі не випадково існували пестливі назви «колисочка», «колисонька», бо вона оберігала надію, цвіт роду українського, гойдала, виколихувала. А поруч мати ніжно нашіптувала: «Сон у колиску, дрімки у віченьки, здоров'я на достаточок, спи, мій синочок». Магія пісні, спокійне, легеньке погойдування колиски – і «золотенятко – мамине дитятко» спокійно заплющувало віченька. У деяких місцевостях вважали, що дитину треба класти головою

на схід сонця, що теж мало вагоме символічне значення (*див. Схід–Захід*). Ось один із поетично-символічних зразків колискової науки: «Для донечки-зіроньки матрацик у люлечку клади із соломки пшеничної (солома – символ життя, запліднюючого начала – *О. П.*), для синочка – із житньої. Про квіти не забувай. Під подушечку клади чебрецю, м'яти, безсмертника, материнки, полину. Вони, доню, чудасію творять: з очей знімають, сон дитини оберігають. Може, десь хмелю бачитимеш, що розвивається над річкою, то промов до нього слово (*див. Слово*) і зріж квіти-шишечки, але небагато – сім, дванадцять (*див. Дванадцять*). Зріжай і приказуй: «Хмелику-хмельовий, служнику землі-матері! Прошу тебе шишок дати, сон у колісоньку з вечірньою зорею накликати!»

Символічне навантаження «мала і вишивка на простиралах, наволочках подушки. Слугувала як окраса і надійний оберіг: «Кладу ниточку на щастя, на здоров'я сину: щоб ріс міцним та красним (красивим, палким, як вогонь. – *О. П.*), як зоря довіку. Живу нитку із сонця візьму, а зелену – у трав. Подарує небо синю, зіронька – багряню».

Калинова колиска усимволізувала безсмертя роду і родоводу, батьківщину.

О. Потапенко

Коло – див. Геометрична символіка.

Кольору квітів символіка – символіка, пов'язана із кольорова гамою.

Червоний колір асоціюється з кров'ю і вогнем. Його символізм багатозначний та амбівалентний. З одного боку, енергетичний, активний, символізує повноту життя, свободу, урочистість, радість, а з іншого – ворожнечу, помсту, війну, агресивність. Він має цілющі властивості, охороняє від «вроків» та чаклунства. Червоні квіти троянди, гвоздики та плоди калини і горобини допомагають від нечисті. Аналогічну дію виявляють червоні нитки, зав'язані на руці дитини, писанки, намисто. Червоний колір – знак влади і величі. У Візантії тільки імператриця могла носити червоні чобітки. На прапорах він символізує бунт, революцію, боротьбу, незалежність.

Білий колір – нейтральний, все збільшує і підкреслює. Тому квіти білого кольору (лілії, конвалії та ін.) – символ невинності, чистоти, доброчесності, радості. Він асоціюється з денним світлом, чарівною силою, захованою в молоці та яйці. У християнських традиціях біле означає спорідненість із Божим світлом. У білому зображені ангели, святі. Білий колір має і протилежну символіку; він є знаком порожнечі, безтілесності, мовчання, смерті. Слов'яни одягали покійників саме в білий одяг.

Жовтий колір – теплий, веселий. Символізує світло, радість, повагу. Жовтий колір – колір

золота, зрілого колосся пшениці, жита, ячменю, зів'ялого листа, але і колір хвороби, смерті, потойбічного світу. У Європі жовтий прапор означав карантин, а хрест – чуму. В Україні жовтий колір сприймається як колір ревнощів, зради, тому жовті квіти чорнобривців, хризантем, нагідок, звіробою, безсмертників рідко дарують дівчатам і жінкам. У Тибеті ревнощі називали – «жовте око».

Жовтогарячий колір – веселий, життєрадісний, полум'яний, символізує владу, розкіш, сонце, радість, марнославство.

Синій колір – спокійний, сентиментальний, серйозний. Символізує довір'я, безкінечність, сум. Це колір неба і моря. Він викликає відчуття холоду. У християнській культурі асоціюється з вічною божественною істиною. Блакитні квіти цикорію, сокирок, волошок, незабудок, фіалки символізують ніжність, покірність, вірність, легкий сум, далечінь.

Мовою геральдики синій колір означає доброчесність, добру славу, вірність. «Голуба кров» свідчить про благородне походження людини.

Зелений – колір трави, листків (*див. Зелений*). Він спокійний і символізує мир, спокій, надію, сили. У багатьох народів зелений колір – знак юності, надії, радості, але разом з цим незрілості, недосконалості. Лісові насадження, трав'яний покрив луків чи оточення з зеленим відтінком мають заспокійливий вплив на схвильованих, стомлених, збуджених

людей, хоч інтенсивно-зелений колір може пригнічувати. Зелено-жовтий колір символізує зраду, ревності, заздрість. Кажуть: «Від заздрощів аж позеленів».

В. Куйбіда

Кольору символіка – це символіка забарвлення, світлового тону.

Символіці кольору присвячені десятки томів наукових праць, оскільки вона протягом тисячоліть відіграла важливу роль у міфології, богослужінні, народних обрядах, геральдиці, алхімії, образотворчому мистецтві та ін.

Сакральним в усіх культурах світу був білий колір (*див. Білий колір*). Його антипод – чорний (*див. Білобог-Чорнобог*). Символіка кольорів змінювалася протягом віків, вона зумовлена етнокультурними особливостями. І все ж практично повсюди червоний колір асоціювався з кров'ю, війною, ранами, смертю, любов'ю, чоловічою силою, вогнем; жовтий – із сонячним світлом, зелений – із життям (і водночас – смертю), голубий, блакитний – з небом, морем, коричневий – із землею, срібний – з Місяцем.

Колір був промовистим символом соціального статусу. Наприклад, одяг римських імператорів, кардиналів був пурпурового кольору (символ влади, величчя, духовності). Жовтий вважався священним привілеєм імператорської сім'ї в Китаї.

В алхімії чорний колір символізував стадію гниття, бро-

діння, затемнення, червоний – любов і страждання, білий – просвітлення, сходження, одкровення, золотий – славу тощо (*Керлот Х. Словарь символів. – М., 1994. – С. 554*).

Чорний колір практично в усіх етнокультурах – це символ темряви, зла, смерті, диявола, пекла, Заходу та ін. Водночас в езотериці цей колір розглядають як символ первісної мудрості, що походить із Прихованого Джерела. Для Віктора Гюго, Ріхарда Вагнера пітьма – це «материнське начало» (*Керлот Х. Словарь символів. – М., 1994. – С. 556*).

В Україні символіка кольорів відіграла величезну роль і варіювалася залежно від означуваних предметів, регіональних особливостей, традицій. Вагоме навантаження мав колір у писанках (*див. Писанка*), квітах (*див. Квітів символіка*), вінку (*див. Вінок*), одязі (*див. Одягу символіка*). Поняття «краса дівчини» пронизане перш за все кольоровою символікою: чорні брови, карі очі, біле (рум'яне) личко, руса коса та ін.

У фольклорі, літературі назви кольорів часто набувають символічного значення. Напр., прикметник «сивий» означає «давнину», «печаль», «втому» («І сивий день вклонився жити») (А. Малишко), а ще – сивий голуб, кінь, сиві очі, коси). З поетичним означенням «сивий» тісно пов'язується назва сизого кольору, який усимволізовує давнину, тривогу, любов (сизий голуб) сокіл,

галка), сиза тиша (земля, паморозь). Назви таких кольорів, як «голубий», «блакитний» часто набувають символічного звучання і означають «ніжність, краса, любов» («А земля – блакитна, / Бо очі усіх коханих од ніжності голубі» Б. Олійник). Згідно з християнськими догматами, голубий колір символізує «устремління світу до Бога». Вагоме символічне значення має золотий колір (*див. Золото*).

У православ'ї «золотий» співвідноситься з Богом, Богородицею, святістю, Господньою енергією, силою, світлом Христа та ін. Наприклад: «златоблистабельная Богородица», «златовидные» та ін.

У літературі «золотий» є символом-синонімом до слів «багатий, щасливий, рідний, дорогий, коштовний, сонячний». Наприклад: «Я повертаю з мандрів і додому вертаю знову в Золоте село» (І. Драч) або: «Де зоря в золотій хустинці ходить з місяцем-женихом» (А. Малишко).

Поширеним символом Природи, життя, буяння, розквіту рослин є слово «зелений» (зелене жито, гай, дуб, клен).

Оригінальним символом є вишневий колір (*див. Вишня*), що усимволізовує рідну землю, красу, сум: «Ах, які вишневі ті світанки, Неначе птиці ходять по землі» (А. Малишко) або: «Що на обрії моему засвітилася розлука і розтала у вишневому диму» (Б. Олійник).

О. Потапенко

Коляда – *див. Міфології української символіка*.

Комп'ютер – символ високоєфективного інтелекту, але з обмеженими герменевтичними здібностями; джерела блискавично отримуваної інформації; супереконормного нагромаджувача практично всієї інформації людства, «чорного ящика», таємниці; контролера, диспетчера надзвичайно складних комплексних технічних систем; бездуховної, роботоподібної істоти; способу, шляху комунікації з усім світом; прихованої небезпеки для земної цивілізації, своєрідного наркотика; елемента світової павутини інтернету; ефективного засобу навчання, конструювання, планування, обліку; штучно створеного, ілюзорного, віртуального світу; безмежних інформаційних можливостей; символ відчуження людини від життя; ефективного засобу економії людських зусиль, часу, коштів; символ азартної гри, цікавої іграшки.

У книзі В. Андрущенко та М. Михальченка «Сучасна соціальна філософія» (К., 1996. – С. 163–164) вміщено такі цікаві прообрази автоматичних систем: «Наприклад, задля розваги Архіт Торентський (IV ст. до н. е.) сконструював голуба, що літав; Філадельф Птоломей (I ст.) створив механічного робота, який повторював рухи людини;...Леонардо да Вінчі виготовив автоматичного лева, який під час коронації Людовіка XII пройшов

вздож Тронної зали, лапами розірвав собі груди, звідки випали білі лілії – символ французьких королів».

Ідеї, реалізовані в сучасних комп'ютерах, уперше були сформульовані англійським ученим Ч. Бебіджем у 1830 р. У 1943 р. в США створили обчислювальну машину Марк-1 на електромеханічному реле, а через три роки – ЕОМ на радіолампах. У 1951 р. в Києві (уперше на теренах нинішнього СНД) було сконструйовано вітчизняну ЕОМ. Батьками персонального комп'ютера стали С. Возняк та С. Джобс (1976 р.)

Зараз комп'ютери використовуються практично в усіх сферах життя та виробництва. У книзі А. Верлани та Н. Апатової «Інформатика» (*К., 2000. – С. 11*) сказано: «Наприклад, у виробництві комп'ютери використовуються на всіх етапах – від конструювання окремих деталей виробу та його проектування у цілому до складання та продажу, широко використовуються системи автоматизованого проектування (САПР). Гнучкі виробничі системи (ГВС) дозволяють швидко реагувати на зміни ринкової ситуації... Нині на робочому столі майже кожного фахівця є комп'ютер. Він забезпечує спілкування між людьми на будь-які відстані, дає змогу скористатися фондами великих бібліотек у різних країнах, не виходячи з дому, використовувати потужні інформаційні системи...».

Нині індустріальний світ не мислить себе без комп'ютера,

який «прочитує» друквані матеріали, «працює» лісорубом, керує польотами літаків, процесами із надвисокими тисками, мікроточними параметрами. Комп'ютер може швидко перебрати сотні тисяч варіантів, підказати алгоритм розв'язання проблем та ін. Отже, він – символ ефективного засобу конструювання, планування, обліку, контролю; символ ефективного засобу економії мислительних зусиль, часу, коштів.

Комп'ютери використовуються також у геології, для діагностики хвороб (із точністю діагнозу 80–90%). У США в 1997 р. Пентагон оголосив, що створено комп'ютер, якому потрібна лише секунда, щоб вирахувати те, на що комп'ютеру РС (250 МГц) потрібно 30 тисяч років! За один день він може прорахувати обсяг інформації, який його попередник обробляв би 2,6 мільярди років (!).

У багатьох лабораторіях світу йде робота зі створення комп'ютерів, які б мали... свідомість, мислили, як люди. Уже зараз роботи, які використовуються у військових цілях, можуть приймати рішення без участі людини. А якщо врахувати, що таких систем і супутників навколо Землі кружляє сотні, то...

Головний розробітник корпорації «Сан Макросистема» Білл Джой прогнозує, що до 2030 року комп'ютери з людською свідомістю буде створено. Відомий учений Стівен Хокін цілком серйозно попереджує: якщо на

живати заходів, людство буде знищене штучним інтелектом, який саме й створило. Проте це не єдина загроза. Найголовніша проблема в іншому. Ні інтернет, ні суперкомп'ютери не знають і не будуть знати, що таке душа, дух, добро, любов, милосердя. У них нема ніяких емоцій, світлих почуттів, досвіду, моралі, здатності до інтуїції.

Тому російський парапсихолог В. Лапшин застерігає: «Завтра всі ці комп'ютери створять глобальну, спрямовану проти людини тонкоматеріальну цивілізацію і почнуть витискати із її мізків компонент свідомості, який їм потрібен» (В.Ю. Тихоплав, Т.С. Тихоплав. *Кардинальний поворот*. – М., 2003. – С. 134).

Які ж негативні наслідки приховані в тотальній комп'ютеризації?

1. «Людина може відчутти себе «деміургом».

2. «Людина входить в інформацію про життя і водночас відходить від життя».

3. «Комп'ютер у десятки і сотні разів посилює владу людини над природою, технікою, культурою, суспільними відносинами».

4. Комп'ютери негативно впливають на здоров'я та психіку людей. У розвинених країнах з'явилися спеціальні кабінети, де лікують від інтернету, як від психічного розладу. У людей з'являється своєрідна наркотична залежність від комп'ютера. Є програми, які занурюють людину у віртуальну реальність.

У США створено і продано сотні тисяч так званих кіберсексових комплексів. Вони включають «аудіовідеодактивний шолом, стереоокуляри, сенсори для ерогенних зон і таке інше, а також кібер із секспрограмою на всі смаки. І далі можлива будь-яка віртуальна взаємодія з будь-якою людиною чи іншим об'єктом...» (Тихоплав В.Ю., Тихоплав Т.С. *Кардинальний поворот*. – М., 2003. – С. 188).

Довгий час на Заході дискутували «комп'ютер чи книга?» – і нарешті зрозуміли: «і комп'ютер, і книга» (А ми б додали – і високодуховна людина). Слід будувати суспільство, що ґрунтується на загальнолюдських цінностях, а не лише на техніці, купівлі чи продажі. До речі, комп'ютерний бізнес один із найприбутковіших. Символічно, що один із найбагатших людей світу Білл Гейтс спеціалізується на розробці та реалізації комп'ютерних програм.

Комп'ютер може бути гарним помічником. Але він ніколи не замінить радості спілкування людини з людиною, сімейного комфорту, душевної пісні, ніжного погляду коханої людини і червоної троянди світлої любові!

О. Потапенко

Конвалія – див. Ботанічна символіка.

Корова, молоко

Корова – символ Великої Матері; Місяця; продуктивності сили землі, дітонародження;

множинності; материнського інстинкту; добробуту, годувальниці селянської сім'ї; в Біблії: жертвовної тварини, чіткого дороговказу, сім худих корів – голоді роки, а сім ситих – благополучний час; **молоко** символізує дощ Великої Богині, дитячий вік, матір яка годує та її жертвність, «щину» людини, багатство, ступінь родства, закоренілі звички, риси характеру; у Біблії духовне молоко – символ чистої, легко засвоюваної, непідробної істини, початок християнського вчення, благополуччя і благословення; вислів: «Медом і молоком тече земля» символізує багатий край, Україну, а «Жінка – кров з молоком» – добротну молодицю (дівчину) «в соку».

У багатьох культурах корова символізувала богиню неба, праматір світу. Давньоєгипетські богині Хатор та Ісіда, месопотамська Іштар уявлялися напів-жінками-напівкоровами. Вигляду корови набувала грецька богиня Гера, акадська дружина бога неба Асірат. У міфах Індії прабатьками світу були бик та корова. У грецьких та інших міфах кохана бога мала образ корови. Зевс в образі бика мав зв'язки з дочкою фінікійського царя Європою, а дружина критського царя Песифея закохалася в бика і народила від нього Мінотавра.

Божевественна корова – символ плодючості. Ще в епоху зародження культури зображували вагітну жінку, що лежить під биком. Вшанування корови в Індії

і надання їй статусу священної пов'язано із символічним навантаженням богині-матері, яка дарує плодючість. В Україні образ корови асоціюється з благополуччям «Корова у дворі – харч на столі», «Корова в теплі – молоко на столі», «Тяжко без корови, як зимою без кожуха», – говориться в народних прислів'ях, де корова – основна польниця і годувальниця.

Корова символізує жінку та землю, а телиця – дівчину. Вони пов'язані із коханням, шлюбванням, родючістю:

*«Ой в правую середу, середу
Пасла дівка череду, череду,
Загубила корову, корову,
Запалила зелену діброву,
Дібровонька палає, палає,
Дівка коров шукає, шукає.*

*Решетом воду носила, носила,
Дібровоньку гасила, гасила,
Скільки в решеті*

водиці, водиці,

*Скільки в хлопців правдиці,
правдиці,*

*Скільки в решеті дірочок,
дірочок,*

*Скільки в хлопця дівочок,
дівочок!»*

(Музиченко Я. Корова / Я. Музиченко // 100 найвідоміших образів української міфології. – К.: Орфей, 2002. – С. 247).

У весільних обрядових піснях велика рогата худоба в подарунок – символ багатого товару:

*«Ой роде, роде багатий!
Даруй товар рогатий;
А ви, сестрици, – телици;
А ви, протийци, – по копийци»*

(Чубинський П. *Мудрість віків*. – К.: Мистецтво, 1995. – Т. 2. – С. 163).

У народних сімейних піснях ревіння корови пов'язане з мотивом побажання-віщунства:

*«Ой, ревнула корова в порога,
Оставайся, м'ялая, здорова.*

Ой, ревнула корова

с телятком,

Оставайся, м'ялая,

с дьятком.

Ой, ревнула корова р'ябая,

Оставайся, м'яла, молодая.

Ой, ревнула корова,

с череды йдучи,

Оставайся, м'яла, горюючи».

(Милорадович В.П. *Житє-бытьє лубенского крестьянина / В.П. Милорадович // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія*. – К.: Либідь. – 1992. – С. 338)

Необхідним атрибутом багатого роду була велика рогата худоба та вівці:

«Ой, роде, роде богатый,

Да даруйте товар рогатый;

А вы, приданки,—

Серпанки! Ой, хоч не товар,

дак вивци,

Бо вже наша Марусенька

в намитци».

(Маркевич Н.А. *Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія*. – К.: Либідь. – 1992. – С. 155).

Про глибоку любов і пошану до корови свідчать і лагідні поетичні клички «Зіронька», «Біляна», «Голубаня», «Квітка».

Корова – символ жертвної тварини. До Христа її приносили в жертву верховному божеству Анцва абхази та абазини. Вважали, що він перебуває на небі й карає злих духів громом і блискавицями. Ахину – покровителю великої рогатої худоби адиги у жертву восени приносили корову (Музиченко Я. *Корова / Я. Музиченко // 100 найвідоміших образів української міфології*. – К.: Орфей, 2002. – С. 245–248).

У Біблії корова символізує вдячну жертву для Господа. Так, серед вдячних для Бога жертв зазначені віл, вівця, коза та ін. Особливе місце посідає корова: «А корови та вівці, – її й маля її не заріжете одного дня. А коли будете приносити вдячну жертву для Господа, то приносьте так, щоб вона була вгодна. Того дня буде вона з'їдена, – не зоставите з неї аж до ранку (Книга Левит, 22. 28–30).

Божий ковчег перебував на фалістимській землі сім місяців. Його необхідно було знайти і принести Богу жертву за провину. У першій книзі Самуїлова корови – символ чіткого дороговказу та жертвості: «І корови пішли просто дорогою до Бет-Шемешу. Ішли вони однією битою дорогою та все ревли, і не відхилялися ні праворуч, ні ліворуч. А филистимські володарі йшли за ними аж до границі Бет-Шемешу. А люди

Бет-Шемешу жали пшеницю в долині. І звели вони очі свої та й побачили ковчега, і зраділи, що побачили! А віз увійшов на поле бетшемешанина Ісуса, та й став там, а там був великий камінь. І вони накололи дров із воза, а корів принесли цілопаленням для Господа» (*Перша книга Самуїлова, 6.12–14*).

Сім худих корів, які поїдають сім ситих – символізують закінчення добра і початок нещастя, зміну благополучного часу на голоді роки. Крізь сон єгипетський цар часто бачив як пропали благополучні тварини: «І сказав фараон до Йосипа: «Бачив я в сні своїм – ось я стою на березі Річки. І ось виходять із Річки семеро корів ситих тілом і гарних виглядом. І вони паслися на лузі. А ось виходять за ними семеро корів інші, бідні та дуже бридкі виглядом і худі тілом. ... І корови худі та бридкі поз'їдали сім корів перших ситих. І ввійшли вони до черева їхнього, та не було знати, що ввійшли вони до черева їхнього, – і вигляд їхній був лихий, як на початку. І я проснувся» (*Книга Буття, 41. 17–21*). Однак він не знав що віщує нав'язливий сон. Лише Йосип зміг пояснити його: «Семеро корів добрих – то сім літ, і семеро колосків добрих – сім літ вони. А сім корів худих і бридких, що вийшли за ними, – сім літ вони, і сім колосків порожніх і спалених східнім вітром – то будуть сім літ голодних... Ось приходять сім

літ, – великий достаток у всім краї єгипетським. А по них настануть сім літ голодних, – і буде забутий увесь той достаток в єгипетській землі, і голод винищить край» (*Книга Буття, 41. 26–30*).

Здавня уявляли, що молоко Великої Богині символізує дощ, який напуває і годує землю. У давньоіндійській міфології Іла (або Іда) персоніфікована жертва молоком і маслом. Вона «маслянорука» й «маслянонога», багата на дітей і корів, мати стад, володарка довгого життя. Місце Иди на вогняному вівтарі, де її спалює Агні (*Музиченко Я. Корова / Я. Музиченко // 100 найвідоміших образів української міфології. – К.: Орфей, 2002. – С. 246*). Автор припускає, що святкування Масляної (Сиропустний тиждень, Колодій) в українській традиції є відгомном міфів про священних корів. На цю думку наштовхує традиція вживання молочних страв та прив'язування колодки (кару за непошлюбованість, недобрий вплив на родючість) під час Масляної. Обрядові страви цього тижня переважно молочно-масляні (вареники, пироги з сиром і сметаною, млинці тощо). За існуючими повір'ями, якщо відьма забирала у корови молоко – зникали дощі, або заливало землю.

В слов'янському фольклорі молоко має полісимволічний характер. Молоко символізує: дитячий вік: «Ще на губах молоко

не обсохло», «У нього молочні зуби не випали!», «*Молокососом* називають того, хто ссе молоко з грудей матері, або незрілого за роками і розумом, але самовпевненого хлопця»; матір яка годує: «Від бика – нема молока», «З нього, як з бика молока», «Захотів молочка від бичка»; жертвовної матері: «Та корова паде, яка молоко дає», «Та і впала, яка більше молока дала»; показник оцінки людини: «Осенью любаго гостя молоком потчують, нелюбого пивом», «Въ ворѣ, что въ морѣ; а въ дуракѣ, что въ прѣсномъ молокѣ», «Не твоимъ смысломъ хлѣбать молоко кисло, обольешся и прѣснымъ», «Въ молокѣ не было, а въ сывороткѣ не найдешъ», «Як з поганим молоком, то краще з водою»; багатство: «Все є, крім пташиного молока», «Захотів пташиного молока!», «У нього і сволок молоко дає», «Літом без молока – як зимою без кожуха»; ступінь родства: «Він мій молочний брат (сестра); закоренілі звички, риси характеру: «Це в нього виссане з молоком матері».

Існують чимало алегоричних висловів зі словом *молоко*, зокрема: *Іти на молозиво* (перше молоко) має значення «Іти вітати з новонародженим»; *кобиляче молоко* – «засіб перевтілення, омолодження і безсмертя; *бугасве молоко* – «молоко, виготовлене із насіння конопель або маку»; *молодильне молоко* – «казкова туга людини за молодістю»;

звіряче молоко – «перша отрута, засіб чарування».

У Біблії духовне молоко – символ чистої, легко засвоюваної, непідробної істини: «Отож, відкладіть усяку злобу, і всякий підступ, і лицемірство, і заздрість, і всякі обмови, і, немов новонароджені немовлята, жадайте щирого духовного молока, щоб ним вирости вам на спасіння, якщо ви спробували, що добрий Господь» (*Перше соборне послання Св. апост. Петра, 2.1–2*), початок християнського вчення: «І я, браття, не міг говорити до вас, як до духовних, але як до тілесних, як до немовлят у Христі. Я вас годував молоком, а не твердою їжею, бо ви не могли її їсти, та й тепер ще не можете, бо ви ще тілесні» (*Перше послання Св. Павла до коринтян, 3. 1–3*). Молоко, вино і мед – ознаки благополуччя і благословення, а вислів: «Медом і молоком тече земля» походить з Біблії і символізує багатий край чи країну. Зазначеним символізмом у «Книзі Вихід» охарактеризовано переміщення з Єгипту до Палестини: «І Я зійшов, щоб визволити його з єгипетської руки, та щоб вивести його з цього краю до Краю доброго й широкого, до Краю, що тече молоком та медом...» (*Книга Вихід, 3. 8*).

Вислів: «Медом і молоком тече земля» символізує Україну. Цю думку висловив польський римо-католицький єпископ Київський Йосиф Верещинський († 1599 р.). У своєму проєкті

«Droga pewna do przędzszego I oszczędniejszego osadzenia pustun w krajach ruskich rucerstwem krolewstwa polskiego», закликає польську шляхту до масового колонізування України. Він аргументує: «Україна – це те саме, що та обіцяна земля, яку Господь Бог обіцяв єврейському народові: вона тече «медом і молоком» (*Митрополит Іларіон. Етимологічно-семантичний словник української мови / Митрополит Іларіон; [за ред. Ю. Мулика-Луцика]. – Вінніпег: Волинь, 1988. – Т. 3. – С. 100*).

Очевидно вислів: «Жінка – кров з молоком» пов'язаний із, розглянутим вище біблійним значенням, і символізує добротну молодлицю (дівчину) «в соку». У словнику В. Даля є переконливі підтвердження цієї думки: «Бѣла, румяна, ровно кровь съ молоком», «На личикѣ ала кровь съ молоком переливается», «Кругла, пухла, бѣла, румяна, кровь с молоком» (*Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка / В. Даль. – М.: Гос. изд. иностр. и нац. словарей, 1956. – Т. 2: И-О. – С. 196*).

Скотарство тривалий час було важливою складовою виживання людей. Як дуже поширена галузь буття та свідомості людей вона стала підґрунтям для виникнення численних народних назв: *багря* – буро-червона корова; *балая* – біла корова; *барноха* – корова темно-сірої масті; *барнуля* – корова червоно-бурої масті; чорна корова;

барноля – руда темно-червона корова; *басарунок* – сіно або трава, яке дають корові під час доїння; *бевка* – пійло для худоби; *безунка* – молода корова, що передчасно отелилась; *біляня*, *білѣха* – біла корова; *білета*, *білута*, *білуна*, *біля*, *Маланка* – біла корова; *блуга* – корова чи вівця, що відбилася від стада; *бовгарь* – пастух рогатої худоби у гуцулів; *бограч* – малий казан, посудина для збивання масла; *бокиша* – корова з білою плямою на боці; *бочуля*, *боця*, *бочаста* – білобока або пузата корова; *веснування* – весняне пасіння худоби в полонинах; *гнідуля* – гніда корова; *дійво* – доїння; *дойняв* – худоба, яка доїться; *дойнячка* – дійна корова; *зоряна* – корова, яка народиться до зорі; *калина*, *рожяна* – жовтаво-червона корова; *кляпа* – стара корова; *козиниця* – корова із загнутими назад рогами; *козуля*, *козулька*, *козуля*, *козяна* маленька корова з загнутими назад рогами; *коровина* – поганенька корова; *коровиця* – корова, невелика корова; *коров'яр* – пастух корів; *коров'ярка*, *коров'ярня* – хлів для корови; *косиба* – віл або корова з загнутими назад рогами; *крася* – червона корова з дрібними білими плямками (тарками або тирками); *криворіжка* – корова з кривими рогами; *кругля* – корова із загнутими всередину рогами; *ласій*, *ласяна* – віл (корова) з білим черевом і кінцем хвоста;

лачена – плямиста корова; *либавка* – худоба, яка з’їдає лише верхівки трави; *лисоня* – корова біла на чолі; *лися*, *лисуна* – корова з білою плямою на чолі; *літовище*, *літовиця* – місце і час літнього перебування в горах худоби гуцулів; *малоха* – мала на зріст корова; *марга*, *марха*, *маржина* – худобина; *матлачайка* – первістка (про корову); *маюрничка* – доярка; *мершанка* – корова; *молодовик* – молода худоба; *молочлива* – корова, яка дає багато молока; *мораниста* – корова з темними смугами; *морозуля* – буро-білява корова; *мураня*, *мургуля* – корова темної масті; *на-безбаш* – корова без пастиря, без пастуха; *назімкуватиця* – корова, яка дає молоко з назимком; *нарістка* – телиця; *неліпка*, *нелюпка*, *неляпка* – корова, що вже на другому році отелилася; корова, що не повинна мати теля, корова, яка не мала теляти; *ночлігування* – нічне пасіння худоби; *пастушення* – пасіння корів за чергою; *передар* – старший пастух; *періня* – строката корова; *пéрвістка* – корова з першим телятком; *перелітка* – корова, яка телиться через рік; *пісуля* – ряба корова; *погребіца* – загорода для худоби; *поляна* – корова, яка народиться в полі; *пасас* – пасіння в дорозі; *прищібати* – пасти худобу; *прянь* або *перистий*, *пряна* – пасемистий віл, корова; *пундюха* – назва товстої корови; *ревтаня* – ясно-червонобрунатна

корова; *спасовець* – той, хто пускає худобу пастися на чуже поле; *тарабайка* – брязкальце, що чіпляється тварині при безоглядному випасанні в лісі; *тарчуля* – назва строкатої корови; *телиця* – нетель 2–3-х річного віку; *цвітуля* – корова, яка народилася в Цвітну неділю; *чабана* – корова у якої роги загнуті всередину; *чорноха* – чорна корова; *шута*, *гула* – безрога корова; *яловка* – доросла неплідна корова (*Куйбіда В.В. Розвиток природничої науки і термінології в Україні: шлях крізь епохи (XVII – початок XXI ст.): [монографія] / В.В. Куйбіда. – Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич О.М., 2012. – 458 с.).*

В. Куйбіда

Коровай (каравай) – символ плодючості; продовження роду; єднання; Сонця; Бога; з’єднання молодих у сім’ю; щастя; спільної долі.

Коровай у східних слов’ян – символ родючості, обрядовий круглий хліб. Для його приготування існував цілий комплекс обрядів: зерно для короваю молоти на спеціальних жорнах, його пекли спеціальні жерці. При виготовленні короваю до Бога зверталися з молитвою, щоб він спустився з неба та допоміг пекти. В Україні й зараз коровай для обрядів печуть жінки-коровайниці. Цілком очевидний зв’язок його з Богом в українських назвах обрядового хліба – Дивень, Дивний коровай, Божий коровай.

У весільних обрядах дві половинки короваю символізують наречену і нареченого. У різних регіонах України є свої особливості випікання та оздоблення короваю. Його верх прикрашають різними виробами з тіста – птахами та рослинами. З давніх часів збереглися й ритуальні дії при цьому – спів величальних пісень, танок та ін.

Як символ закінчення польових робіт, випікався обжинковий хліб. Україна взагалі багата видами обрядового хліба. Окрім караваю, це верч, хліб, яким обмінювалася весільна рідня на Поліссі, дивень та калач (перший на Півдні, Полтавщині та Слобожанщині, другий – на Поділлі, Буковині, у Карпатах). Виконували функцію короваю лежень, різновид колача (калача). Цей тип обрядового хліба був характерним для Лівобережної України.

Ще один вид обрядового хліба, котрий не був пов'язаний ні з весіллям, ні з Різдвом, – це калита (калета). Його пекли на Андрія (13 грудня), на день молодіжних гулянь. Калита був центром веселощів. Дівчата випікали круглий хліб з отвором посередині й підвішували його до сволюка: «Сторожив Калиту так званий «Пан Калитинський», тримаючи в руці квача, обмащеного в сажі. Інший учасник гри, осідлавши коцюбу («Пан Коцюбинський»), скавав до нього, і між ними відбувався жартівливий діалог» (*Українська минушина*. – К., 1994. – С. 104).

Символіка обрядового хліба, як правило, пов'язана із сонцем і місяцем, з картиною зоряного неба: «Хліб, випечений, як сонце», «За лісом, за пролісом золота діжа кисне».

Ю. Мільошин

Короп та колючка

Короп – символ нечистої сили та риби, присвяченої св. Миколі. Колючка символізує демонічну силу

Короп дикий має народні назви чортаника, чортанка, чортокрап (*Єрко В.М. Назви круглоротих та риб прісних і солонуватих водних об'єктів України*. – К., 2000. – 67 с.); чертан, чортаника, чортокрап (*Усачева В.В. Матеріали для словаря славянських названий рыб (семейство Cyprinidae) // Этимология*. – М.: Наука, 1973. – С. 115–182) – у матеріалах для словника назв риб В. Усачева наводить думку І.Д. Гриценко щодо етимології цих народних назв коропа: «семантичний зсув пояснюється випадковим співпадінням із «чорт» – нечистий, що й призвело до назви цим словом найнікчемнішого викидного продукту». Ми знаходимо деякі спільні риси між уявленнями про чортів та біологією коропів, які дають певні підстави вважати взаємозв'язок між ними не зовсім випадковим. В українській міфології чорти є зооморфними й антропоморфними істотами. Їх уявляли нечистими, маленькими, вертлявими,

з рїжками, свинячим п'ятчком, копитцями і хвостом. Народні назви з коренем чорт торкаються коропів маленького розміру, вони ніби свині (також нечисті за Біблією) риють мул тому й мають ще одну народну назву – річкова свиня, всеїдні (живляться безхребетними тваринами, рослинами, калом, гноєм і навіть власною молоддю). Коропи мають пару «ріжок-променів». У спинному та анальному плавниках риби є по одному твердому із зубринками променів. Якщо короп попадається на гачок, він намагається цією своєрідною пилкою-рогом перерізати жилку і це йому інколи вдається. Запівденно-слов'янським повір'ям короп тісно пов'язаний з плазунами. Вважали, що сорокарічний короп, як і сорокарічна змія, перетворюється в літаючого змія (*Славянская мифология. – М.: Эллис ЛАК, 1995. – С. 340–341*). Народний сонник трактує сон про коропа як провісника хвороби.

У роботі В. Войтовича розглядається образ коропа з іншим символічним наповненням. Він вважався рибою, присвяченою св. Миколі, і був ритуальною стравою на Миколин день (6/19 грудня) (*Войнович В. Українська мифология. – К.: Либідь, 2002. – С. 418*). Народний прогностик залягання коропа на дно пояснює, як передбачення ясної погоди.

Колючка триголова символізує демонічну силу і має народну назву чортик. Народна назва

пов'язана з дохристиянським образом злої, демонологічної сили надприродним персонажем – чортом. Чорта уявляли і зображували з рогами, що зближувало цей образ із незвичайною рибкою, у якої на спині є 2–5 (найчастіше 3) рухомих колючок, уздовж бокової лінії – кісткові щитки, а черевні плавники перетворені в шипи. Під час небезпеки рибка піднімає колючки і захищається ними, ніби рогами.

В. Куйбіда

Корочун – символ сімейного багатства; прадіда – Дїдуха – Корочуна; Сонця і небесних зірок; культурного лицаря; Сонця і Місяця; Божого послання і слуги із сонячним оком.

За О. Афанасьєвим, корочун – ритуальний хліб, спечений у формі великих круглих сонцеподібних буханців на свято Коляди, з нагоди Нового року, народження Нового сонця – Божича. Корочун зберігався до кінця свята Коляди з тим, щоб далі вкорочувалися довгі ночі, вкорочувалися темінь, холод і зло.

Корочун виконував роль обрядового символу. Його випікали разом з калачами для вечерників і колядників. Внесення корочуна відбувалося так само урочисто, як і поставлення на покуть куті з узваром. Символічний зміст цього обрядового хліба зводився до сподівання сімейного добробуту (*Українська минушина. – К., 1993. – С. 106*).

У Карпатських селах на Святий вечір пекли спеціальний

«крачун» «керечун», «василь», у якому запікали зерна різних культур (пшениці, жита, кукурудзи, квасолі, а також зубки часнику), а іноді страви, зготовлені на це свято. «Крачун» лежав на столі до Нового року чи Хрещення як символ сімейного багатства. По «крачуну» на Різдво чи Новий рік гадали про майбутній урожай, котячи його від порога до столу, їли його члени сім'ї і давали худобі (*Українознавство. – К., 1994. – С. 17*).

Корочун – міфічна фігура, рівнозначна в релігійній почесності з Дідухом, Корочуном деякі слов'янські народи, зокрема росіяни, називали різдвяний піст і свято Різдва, день зимового сонцестояння 22 грудня, а також раптову смерть, що прийшла до людини молодого віку.

Корочун – це прадід. Святочність його привітання свідчить про те, що він головна особа свята. Малі «крачуни» навколо великого хліба – «Крачуна» – це образ прадіда з ріднею, а також символ астральних світил, тобто Сонця і небесних зірок.

Сніп збіжжя й сипане на нього зерно характеризують Корочуна як культурного лицаря, першого сподвижника культури збіжжя, як першого господаря. Подібною символікою наділений і образ Дідуха – першого господаря і пасічника.

Це напівбожество і незабутній культурний лицар – доброносець народу, астральний символ. Уся староукраїнська релігійна

ідеологія і народні свята українців пройняті культурно-релігійними традиціями про прадіда. Постає прадіда – Дідуха – Корочуна виступає не тільки у святі Різдва – Коляди, але й в інших релігійних і побутових святах.

Цей образ є, безперечно, основою ідеї весільного короваю – хліба, символу місяця й сонця, а одночасно й прадіда, що ніби благословляє молодих.

Л. Кожуховська

Корчма – символ (*див. Символ*) спілкування й відпочинку, дозволя й розваг, пізніше – пияцтва, бешкетування, розпусти й ін. аморальних явищ.

У сучасній свідомості українства переважає стереотип сприйняття корчми як місця, де панує пияцтво, бешкетування, розпуста й інші аморальні явища. Насправді цей суспільний інститут упродовж нашої багатовікової історії мав значно ширші функції, відігравав вагомий роль у житті українського народу. Пройшовши складну тривалу еволюцію, не випадково корчма пережила такі форми обштинної організації, як гільдії, братчини, цехи, артілі тощо.

Церква (*див. Церква*) й корчма (два «альтернативні» або й протилежні у народному уявленні інститути) займали найістотніші місця в соціальному й культурному житті українського села. Значення корчми обумовлювалося, насамперед, фізіоло-

гічними законами – у людському гурті приємніше пити, їсти, гуляти. Вона виконувала важливі комунікативні функції: задовольняла потреби у спілкуванні й відпочинку, була найдоступнішим місцем, яке притягувало людей у хвилини радощів і смутку, загалом дозволяло «втікти від сірої буденщини».

Публічні місця для вживання міцних напоїв відомі ще за часів стародавніх Греції й Риму: вони називалися «саура», «роріна», «сауропа». У них під звуки флейти насолоджувалися вином і їжею Сократ, Овідій, Горацій, Цицерон. У часи занепаду Римської імперії з'явилася таверна (від «tabula» – стіл) для бідних відвідувачів. З глибокої давнини схожі заклади були відомі германським народам: герберги (herberg) в Німеччині відзначалися затишним родинним характером, де вирішувалися важливі суспільні справи, навіть збиралися місцеві суди. Популярними в Європі були елітарні «магістратські склепи» (rathskeller), де творили Г. Гейне й Й. Гьоте (у знаменитому лейпцигському кабаку він написав кілька сцен для «Фауста»). У численних французьких кабаре (від «cabaret» – пивниця) збиралися як пересічні мешканці міст, так і художники й письменники. В Англії ці заклади були настільки великими, що в них розміщалося до 300 кінних вершників.

Європейські й російські дослідники ХХ ст. сформулювали

чимало версій щодо з'ясування етимології поняття «корчма». Так, її походження виводили від сербського «крма» («продає на крмчу» – продаж уроздріб), церковно-слов'янського «крема», давньоруського «кормъ», персидського «chorden» (їсти), турецького «chorzama» (витрати на провізію) тощо (Бахус. *Історія винопиття*. – СПб, 1994. – С. 118–120; Прыжов И.Г. *Історія кабаков вь Россіи вь связи съ исторіей русскаго народа*. – СПб, 1913. – С. 27–29; Прыжов И.Г. *Корчма. Историческій очерк // Русский архив*. – 1866. – № 7. – С. 1053). Відомий український мовознавець і фольклорист О. Потебня писав, що в старовину на Русі слово «корчма» вживали у значенні «хмільний напій» (Потебня А. *Язык и народность*. – СПб., 1895. – С. 34). Після того як давньоболгарська мова була взята за основу церковнослов'янської, у давньоруських творах корчма називалася «корчемницями» (термін «крчемствовать» – займатися роздрібною торгівлею – зустрічається в редакції «Руської правди» кінця ХІІІ ст.). Цю точку зору підтвердив В. Похльобкін, який вдавшивсь до компаративного етнолінгвістичного аналізу, стверджував, що слово «корчма» означало місце, де варять та подають т. зв. корчажне пиво. Походження цього поняття він виводив від давньоруського «корчага» – макітра, глиняна посудина. Проте, уточнюючи подальший виклад

автора, Б. Савчук зауважив, що слово «корчага» згадувалось у літописах ще під 997 р. («І люди налили корчагу бовтанки і сити з колодязя і дали печенігам») (*Савчук Б. Корчма: алкогольна політика і рух тверезості в Західній Україні у ХІХ – 30-х роках ХХ ст. – Івано-Франківськ, 2001. – С. 27*). Воно збереглося в українській мові до кінця ХІХ ст. для означення посудини з вузьким горлом для горілки. Отже, слово «корчма» має давньоруське, українське коріння. На північно-східних теренах, де підносилося Московське царство, посуд для рідини називали «кадь», «бочка» тощо. Таким чином, стверджує Б. Савчук, слово «корчма» було запозичене Росією з України, а не навпаки.

У ХІІ–ХІV ст. у слов'янських народів відбувається диференціація соціальних функцій корчми. У західних слов'ян посилювалася її роль як важливого центру фінансового й юридичного управління, де, зокрема, розглядалися й обговорювалися судові, комерційні, військові й ін. суспільно значущі справи. У Польщі корчми встановлювалися на шляхах, ринках і часто називалися «таверною» (*Прыжов І.Г. Корчма. Історическій очерк... – С. 1055*). У східних слов'ян відмінності в соціальних функціях корчми були доволі глибокими, причому, це повною мірою стосується як Х–ХІІ ст., так і ХVІІІ–ХІХ ст. Російський дослідник І. Прижов зауважував,

що на північному сході Русі (територіях, де формувалося Московське царство) «суспільне життя було розвинене значно слабше, ніж на півдні» (українські території), корчма не мала ніякого суспільного значення. У ХІ ст. Суздаль, Володимир, Москва взагалі не знали корчем, а у Києві (*див. Київ*), що дивував іноземців своєю чисельністю населення й вісьмома ринками з величезною кількістю товарів, вони вже тоді представляли важливі міські установи (*Прыжов І.Г. Корчма. Історическій очерк... – С. 1059*). У Білорусії просторі корчми перетворилися на заїжджі місця й часто складали своєрідні окремі міські квартали.

За княжої доби питання про права власності над корчмою стає важливим джерелом загострення суспільних суперечностей. Спочатку, вона відзначалася демократичним устроєм і була власністю міських общин, а князі не мали тут «ніякої волі». Але вже з другої половини ХІІ ст. корчми починають підпорядковуватися князеві й державі, крім того, вони віддавалися монастирям і духовенству чи разом із землею (*див. Земля*) переходили у спадкову власність бояр-орендарів. У відповідь на таку політику, народ відкривав підпільні (таємні) корчми.

У ХІV–ХІХ ст. корчма не втрачала своїх соціальних функцій, але, оскільки українські землі перебували під різними

державно-політичними режимами, тут насаджувалися інші за назвою й характером алкогольні заклади. На галицьких і волинських землях, які в XIV–XVI ст. перейшли під владу Литви, зміни були незначними, хоча пияцтво посилювалося. Мандрівник Контаріні (XV ст.) свідчив, як міщани вдень займалися справами, а вночі відправлялися до корчми (таверни), де напивалися й нерідко зчиняли бійки. У зв'язку з цим, польський король Сигізмунд I двічі (1506 і 1544 рр.) приймав грамоти про заборону в нічний час розводити у корчмах вогонь. Після того як міста стали отримувати Магдебурзьке право, між магістратами й міщанами, з одного боку, й воєводствами, церковною владою, польською шляхтою, з іншого, точилася перманентна боротьба за право утримувати корчми (протистояння здебільшого закінчувалося на користь магістратів, які користувалися князівськими привілеями).

За русько-литовської доби вільна корчма поступово зникає й переходить до рук українських панів, які передають її орендарям. Віленський сейм 1551 р. відмовив домаганням польської шляхти на право вільно ставити корчми на українських землях, але 1654 р. воно було надане шляхті польським сеймом. Польські королі почали роздавати шляхті староства й замки з «мастками і корчмами», нерідко корчми захоплювали силою.

Поряд зі старою корчмою, новим важливим явищем стало поширення на українських землях польських шинків (нім. *schenke*). Ці дві установи в юридичних актах і різноманітній літературі визначаються як синонімічні. Насправді ж шинок не мав таких широких соціальних функцій, як корчма, а був лише місцем для вживання алкогольних напоїв. Таке явище зумовлювалося багатьма суспільними факторами: шляхта не тримала шинків, бо це було нижче її гідності, тому передавала їх в оренду, переважно євреям. Так вільна слов'янська корчма перетворювалася на єврейський шинок. Лише на Запоріжжі, де не було євреїв-орендарів, корчма зберігала устрій на зразок цехової організації й залежала від старшини. З іншого боку, велася напружена боротьба за збереження старої корчми на українських землях, що опинилися у складі Російської імперії. Унаслідок ліквідації приватної торгівлі горілкою, ще в середині XVI ст. тут з'явився царський кабак, що був своєрідною формою державної алкогольної монополії. Горілка для кабаків виготовлялася у власних винокурнях чи поставлялася підрядчиками. З 1765 р. царські кабаки офіційно перейменували у «питейні доми», хоча у широкому вжитку побутувала стара назва. На 1859 р. їх кількість зросла до 87,4 тис., навіть в офіційних документах вони визначалися як

місця «безчинства й розпусти» (*Дитятин І. Царский кабак Московского государства. – СПб., 1895. – С. 10–35*). Спроби поширити «кабацьку» систему в Гетьманщині викликали гострий спротив усіх верств українського народу, тому її вдалося запровадити лише в Слобідській Україні. Це протистояння велося в контексті відомого наступу на привілеї щодо виробництва й продажу алкогольних напоїв, які мали українська шляхта й козацтво (*див. Козацтво*). Фактично, до кінця XIX ст. панування корчми (шинку) в Україні залишалося однією з її важливих відмінностей від «кабацької» Росії.

Разом із тим, у XVIII–XIX ст. Україна переживала такий «розквіт» шинкарства, якого, можливо, не знала жодна інша сфера суспільного життя. Навколо цієї проблеми постійно зіштовхувалися інтереси місцевих можновладців (питання про скорочення кількості корчем ніколи не ставилося). «Пристрасть заводити шинки, що заповіли поляки, стала тепер суспільною хворобою малоросів», – відзначав І. Прижов. Лише в невеликому Глухові, який після зруйнування Батурина 1708 р. став гетьманською резиденцією, їх налічувалося 160 (*Прыжов И.Г. Исторія кабаков въ Россіи въ связи съ исторіей русскаго народа... – С. 142, 197*). Закиди російських чиновників –

«к предосужденію святости едва не все церкви под іменем своим шинки имеют» були небезпідставними, але з уточненням, що вони належали церковним братствам чи прихожанам тих церков. З формально-правової точки зору, це становище обґрунтовувалося тим, що шинкарські прибутки розподілялися «на всякіє церковніе нужди і благолепіє».

На відміну від європейських алкогольних закладів, у кабаках Московської держави заборонялося їсти, а дозволялося тільки пити. Прості люди спочатку не хотіли миритися з цим нововведенням, вдаючись до «таємного корчемствування», яке суворо каралося. За таких обставин, за твердженням М. Костомарова, пияцтво серед народу стало «всезагальною якістю». З 1881 р., з метою його зменшення, російський уряд розпочав заміну кабака корчмою й трактиром, де разом із горілкою можна було купити їжу. Ця кампанія співпала з запровадженням торгівлі горілкою в пляшках, але зазнала невдачі через старі звички, злидні й відсутність елементарної культури споживання. Робітничий люд купував «четвертинку» в трактирі й відразу її тут випивав, щоб отримати гроші за посуд (*Лебедев В.А. Питейное дело. – СПб., 1898. – С. 92–95*).

В Україні корчма пережила складні історичні трансформації, але зберегла первісні функції. Вітчизняні й іноземні дослідники

характеризують її як важливу громадську установу: «корінний народний заклад, з якого, зважаючи на рух народного життя, могло вирости те, що... називається клубами й зборами, але тільки в пристойнішому вигляді». Якщо в багатьох європейських країнах жінки соромилися зайти в кабак чи трактир, а членами клубів, як правило, були лише чоловіки, то в українську корчму входили всі: і чоловіки, і дівчата (*Прыжов И.Г. Исторія кабаков въ Россіи въ связи съ исторіей русскаго народа... – С. 10–57*). У цьому проявляється її загальнонародність і демократичність: «У корчмі і бані всі рівні дворяни», – стверджує народна приказка.

Корчма ставала центром дозвілля й розваг, вона формувала громадську думку, підтримувала старі традиції й звичаї. «Корчма, – підкреслював український етнограф П. Чубинський, – це народний клуб: сюди сходяться в години дозвілля чоловіки і жінки й заводять дружні бесіди із знайомими і приятелями. У корчму приходять музиканти, збігаються парубки і дівчата, для яких у дні свят музика – єдина забава» (*Чубинский П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. – СПб., 1879. – Т. 7. – Вып. 2. – С. 448*). Таке ж становище змальовував літературно-науковий, народознавчий часопис «Основа», що видавався членами

Кирило-Мефодіївського братства (*Основа, 1862, январь; Основа, 1861, июль*).

Коли українські корчми почали перелаштовуватися на російські кабаки чи польські шинки, змінилося й ставлення до них народу. Перебування у таких закладах жінок і молоді почали засуджувати і вважати аморальним. У такій «первісній» корчмі гуляла прекрасна Бондарівна – героїня ліричного епосу: «*Ой у Луцьку, в славім місті, капелія грає, Молодая Бондарівна у корчмі гуляє...*». Згодом, коли корчма набирає рис, властивих кабакам, вона починає асоціюватися з місцем зібрання жінок легкої поведінки, про що співається у народній пісні (*див. Пісня*): «*Моя донька-ледащиця, – не ночує вдома, Моя донька-ледащиця, – не хоче робити, А як прийде неділенька, – іде в корчму пити*».

Широкі суспільні функції зберігала корчма на західноукраїнських землях. З'ясовуючи її місце в громадському житті сільського населення Карпат, Г. Горинь, насамперед, відзначала комунікативну роль корчми. Молодь сюди сходилася переважно для розваг і забавлялася під наглядом старших, тут, як правило, обговорювали різні поточні справи, слухали оповіді про минуле, про життя в інших краях тощо. На Бойківщині корчма, крім того, виконувала функції «юридичної» установи: в ній відбувалися

громадські суди, де вїйт і при-
сяжні часто вирішували справи за
чаркою горїлки, часто укладалися
договори щодо найму робїтників,
а нерїдко й «шлюбні контракти»
мїж батьками молодих.

Дослїдник корчми М. Зизда
так колоритно описав цю уста-
нову: «Наша «рїдна корчма» –
це така собї нї селянська, нї
мїщанська хата... Стоїть вона
звичайно серед села, проти
кооперативи, яка розмїщується в
«Народному Домї». Коли входите
досередини, то тут у першїй
хвилї запаморочує вас випар
алкоголю та хмари тютюнового
диму... Все тут «своє», «рїдне»:
образи Шевченка і Франка на
стїнї, а деколи ще й Мати Бо-
жа у вишиваних ризах... Біля
великої шафи, де пишаноються за
шклом бїльшї і меншї пляшки
«моцної», – торгує наш рїдний
корчмар: вишиванка, застїбнута
жовто-синьою кокардкою... На
бажання він зараз поставить перед
вами пляшку чи чарчину «моцної»
або «бомбу» «калуського». Щоб
уприємнити ваш побут,
він накручує «самограйку». По
недїлях в корчмї «нїде сукирї
впасти», а часто тут слухають
Служби Божї через радїо... За
окремими столами сидить мїсцева
«елїта»: вїйт, раднї й керївники
усїх культурно-освітнїх установ.
У корчмї ухвалюється бюд-
жет, стягаються податки. Лю-
ди веселяться і бавляться, що
здебїльшого закінчується бїйка-
ми» (*Савчук Б. Корчма: алко-*

*гольна полїтика і рух тверезостї
в Захїднїй Українї у ХІХ – 30-х
роках ХХ ст... – С. 31–32).*

Усю гаму почуттїв україинства
у ставленнї до корчми й асоцїацїї,
якї вона викликала серед народу,
яскраво передають численнї
приказки: «*Як києм набито в
корчмї людей*»; «*В шинку такий
закон: за панїбрата*»; «*В коримї
нема пана*»; «*Де Бог церкву
ставить, там дїдько кориму*»;
«*Церкву обдирає і корчму ла-
тає*»; «*Михайло, ходїмо до
церкви!*» – «*Нехай-но!*» – «*Ми-
хайло, ходїмо до коримми!*» –
«*Махаймо!*»; «*Як до церкви, то
й ноги болять, а як до корчми,
то й в боки взявся*»; «*Пїп каже:
«Ідїмо до Божницї», а п'яниця
каже: «Ідїмо до кориммицї*».

Протягом багатьох столїть
корчма вїдїграла важливу
й неоднозначну роль у жит-
тї українського народу. Порїв-
няно з закладами для спожи-
вання алкоголю їнших євро-
пейських народїв, українська
корчма мала схожї тенденцїї
розвитку, хоча й вїдрїзнялася вїд
них демократичнїшим загально-
народним характером. Проте,
незважаючи на рїзноманїтнї
суспїльнї функцїї, корчма зали-
шалася головним розсадником
пияцтва, причому велику роль у
цьому вїдїграли євреї-орендарї.
Абстрагувавшись вїд будь-яких
проявїв антисемїтизму, виходячи
лише з об'єктивних реалїй і спи-
раючись виключно на аналіз їсто-
ричних матерїалїв, вїтчизнянї

дослідники корчми дійшли висновку, що в силу специфічних соціально-економічних функцій євреї вагомо вплинули на поширення пияцтва серед українського народу (причому в цій сфері вони залишалися одним із «найстабільніших факторів», який не втрачав впливів, незважаючи на зміну політичних режимів на різних українських землях).

Закладена ще за княжої доби історична практика впродовж наступного тисячоліття значною мірою забезпечувала збагачення євреїв, які монополізували вузлові галузі господарства, насамперед, фінансово-кредитну й торговельну сфери. Згадане рішення варшавського сейму 1654 р. про надання польській шляхті права набувати власність і заводити алкогольні заклади у литовській Русі, дало поштовх поширенню там єврейської корчми (лише Запоріжжя не знало єврейських корчмарів). Центральною галуззю економіки, яку монополізували євреї, був продаж алкогольних напоїв. За даними П. Чубинського, абсолютна більшість корчем на Правобережжі в середині XVII ст., за винятком Києва (*див. Київ*), знаходилася в оренді в євреїв. Характерно, що коли єврей користувався правом оренди протягом кількох років, він фактично опинявся поза конкуренцією з іншими претендентами, зокрема українцями й поляками. За

таких умов з'явилася незаконна практика передачі євреями прав на оренду своїм одновірцям. Міцність і ефективність торгової діяльності євреїв забезпечувалися їхньою єдністю й високим рівнем організації кредитування.

Євреї безпосередньо не визначали характер алкогольної політики на українських землях, але ставши однією з провідних ланок у її проведенні, надали цій суспільній сфері крайніх спотворених форм. Захопивши ключові позиції у гуральництві й шинкарстві, вони поєднали їх функціонування з кредитними операціями, що стало важливим джерелом соціального зиску й зубожіння українського народу. «Як орендарі-посередники в XVII ст. жиди захопили всі шляхи і ставили вздовж них багато корчем, куди український люд заходив не тільки з власної волі, але й неволею, бо шинкар мав економічну силу примусити селянина пити, хоч би той того не хотів. У руках жидів були всі козацькі торги, на яких жид брав промито; всі козацькі церкви, де жид брав платню за охрещення і за вінчання; всі козацькі ріки, де він збирав податок із рибалок... Жиди мали таку силу, що хапали при нагоді й козаків за патли, за чуба, били в потилицю...» [Савчук Б. *Корчма: алкогольна політика і рух тверезості в Західній Україні у XIX – 30-х роках XX ст...* – С. 36].

Уже в першій половині XVIII ст. у ставленні українських

селян до євреїв соціальні й національні аспекти не розрізнялися: в їхньому розумінні поняття «орендар» і «жид» стали синонімічними. Євреї були невіддільні від торгівлі й вдавалися до незаконних засобів її ведення (брехні, контрабанди, підробок тощо), вони настільки спотворили цей вид суспільної діяльності, що сформувалося стійке переконання, нібито займатися торгівлею для християнина непристойно.

Характерно, що всі торгово-фінансові операції євреї-орендарі намагалися здійснювати із селянами, яких було легше обдурити. Євреї майже ніколи не утримували багатих готелів, ресторанів чи винних пивниць, але завжди прагнули монополізувати шинки в селах і на окраїнах великих і малих міст. Після того як у селі з'являвся злиднений обірваний жид, скуповуючи збіжжя за гроші, а частіше за горілку, вже через кілька років він здобував ключові позиції в торгівлі й лихварстві. Поступово всі кутки єврейського житла наповнювалися селянським скарбом, а клуні засипалися зібраним зерном. Паразитуючи на селянських злиднях, таким шляхом учорашні жебраки перетворювалися на «банкірів». Виникало абсурдне, безвихідне й замкнене коло.

Описуючи поширені на всіх українських землях у другій половині XIX ст. способи виду-

рювання грошей, дослідники підкреслювали, що, споювані дешевою горілкою, селяни швидше ставали боржниками чи втрачали все майно. Селяни, переважно, вкладали угоди в нетверезому стані, тому їх обраховували, примушуючи віддавати більші суми й відсотки, ніж вони насправді позичали. Це була цілеспрямована й до тонкощів продумана політика. М. Костомаров зазначав, що євреї охоче давали селянам у борг горілку, щоб потім «заплутати, зруйнувати», щоб усе майно пияка перейшло до їхнього шинку. Вони також підштовхували селян до крадіжок і самі ж скуповували крадене. До пияцтва спонукали й «рекламні» написи в шинках: «Отдохни, осьмуху водки возьми!», «Не журиьсь, випей водки и повеселись!» тощо.

За таких обставин значною мірою під впливом євреїв українська корчма поступово втрачала первісне соціально-побутове значення й перетворювалася на багатофункціональну установу зовсім іншого характеру. Єврейська корчма (шинок) стала «неформальною банкірською конторою», місцем укладання всіляких угод між євреями й селянами; крамницею, куди зносилися продукти сільсько-господарської праці; часто слугувала притулком для злодіїв і місцем розпусти, що загалом погіршувало моральний клімат

і криміногенну ситуацію в українських селах. Зрештою, корчма поволі ставала головним «центром» єврейського життя: крім орендарів, тут мешкали численні єврейські родини, які фактично годувалися за рахунок селянства; в ній часто розміщувалася й управлінська контора поміщика, яка координувала всю життєдіяльність сільської громади. Типовість і поширення цих явищ красномовно передають народні пісні (*див. Пісня*):

1. *Прийшов жид по довжок,
Беруть з хати п'ять ложок,
Прийшов по заплату,
Беруть ще й лопату.*
2. *Орендару-багатуру,
будь на мене ласкав,
Візьми ж собі жінку,
діти до неділі в застав,
Ох, орендар подобрів,
взяв жінку з собою,
Тепер мене оставив
з дітьми сиротою.*

Розкриваючи «секрет прибутковості жидівських аренд», дослідники підкреслювали, що «за восьмушку горілки при певному умінні жиди змушували селянина зробити більше, ніж за гроші, на які можна було придбати вдвічі чи втричі більше горілки». Селянин ставав «дійною короною», за якою єврей доглядав з «підкресленою ласкавістю». Дослідники різних національностей вказують на відкриту неприязнь українських селян до євреїв, незважаючи на матеріальну залежність, перші з відвертою погордою ставилися

до корчмарів. Про таке явище, наприклад, засвідчують зібрані М. Драгомановим «Нові українські пісні про громадські справи», в яких євреї, переважно, фігурували поруч з панами, зі священниками (пісенний фольклор яскраво підтверджує, що конфлікти між обома сторонами носили не релігійний чи національний, а, насамперед, соціально-економічний характер): «От так хлопці, як бачите, Громада бідує. Деруть пани, деруть жиди, Ще й піп не дарує».

Окреслені явища й тенденції щодо ролі євреїв в алкогольній політиці майже однаковою мірою притаманні як для Східної, так і Західної України, хоча мали місце й певні особливості в цій сфері відносин. У силу специфіки геополітичного становища й суспільно-політичного розвитку, своєрідною «оазою» для розселення й діяльності євреїв у XIX ст. стала Галичина, що перебувала в складі Австрійської імперії (після нетерпимого ставлення до євреїв імператриці Марії Терези її син і наступник Йосиф II різко змінив політику в цьому напрямі). В. Охримович прийшов до вражаючих висновків з цього приводу: «Чим більше жидів, тим більша смертність. У повітах, де найбільше жидів, смертність дуже велика, в повітах, де найменше жидів, смертність доволі низька» (*Охримович В. Про смертність в Галичині і її причини на основі офіційних даних // Народ. – 1892. – Ч. 20–21. – С. 215–216*;

Ч. 24. – С. 246–247; 1893. – Ч. 3. – С. 29; Ч. 25. – С. 43–44).

Матеріали преси наводять численні факти, коли громади, де раніше більшість мешканців представляли «заможні й тверезі» газди, упродовж кількох років «розпичувалися обірваними жидами», які ставали «власниками багатьох ґрунтів». Одним із проявів цього явища стала поява в другій половині ХІХ ст. у багатьох галицьких селах нових «топонімів»: «Лейбів Кут», «Хаїмів Кут» і т. п. «Зі всіх усюдів витискують нас жида. Великі капітали нинішньої доби проходять виключно через їх руки... Як ті павуки, опутали наші міста і села..., склепами, шинками висасують нашу працю. Наша суспільність «жидовіє» й деморалізується. Наш пан без жида не зробить і кроку, як мужик без жида не уродиться, не охреститься, не звінчається, не умре» (йдеться про те, що всі ці події супроводжувалися споживанням алкоголю, який купувався у євреїв) (*Боротьба проти жидів у краю // Діло. Щоденник. – 1897*).

Після скасування 1848 р. кріпацтва в Галичині, наростає явище, яке дослідники назвали «єврейською панщиною», і важливим фактором її запровадження став саме алкоголь. За позичену в євреїв горілку селяни мусили відробляти велику «панщину», щоденний розмір якої у грошовому еквіваленті стано-

вив близько 20 кр. Переважно «за відсотки від заборгованої горілки», вони працювали на євреїв у косовицю й жнива, багато сільських громад безкоштовно утримували по 100–200 пар волів, які належали євреям (*Чайківський К. Наші села жидоватіють // Діло. Щоденник. – 1895. – 9 березня*). «Колись були тут славні багатирі, що їх прозвали «дуками», а тепер насила жидівня й експлуатує добродушного й темного гуцула, який, вийшовши з церкви, іде просто до корчми та там розповідає жидам, ідо чув від священика» (*Гуцульщина // Діло. Щоденник. – 1885. – 19 лютого*).

Отже, в силу різних об'єктивних і суб'єктивних обставин, євреї відігравали важливу роль у соціально-економічному розвитку українських земель і, водночас, стали потужним чинником зростання обсягів споживання алкоголю серед населення. Будучи впливовою силою в реалізації державної алкогольної політики, вони ще більше посилювали її негативні наслідки, під їх впливом змінилося значення й спотворився характер корчми – найдавнішого суспільного інституту українського народу, яка поступово перетворилася на джерело поширення пияцтва й інших аморальних явищ.

Б. Дем'яненко

Коса (дівоча) – символ глибокого духу дівочої цнотливості;

символ дівування; охайності, чистоти, чепурливості; краси; внутрішнього ества, природної потреби краси і честі українки.

Як відомо, у багатьох міфопоетичних системах волосся символізувало радість життя, духовний розвиток, плодючість. Утрата його означала падіння, злидні (*див. Волосся*). Очевидно, не випадково в Україні коса була символом дівочої цнотливості, незайманості. Водночас коса символізувала чарівну дівочу вроду («Нема коси – нема краси», «Дівчина з косою, як трава з рососою»).

Колись коса була своєрідною суспільно-моральною ознакою чепурливості, охайності дівчини. Уставши вранці, вона мусила насамперед «навести лад», тобто розчесати й заплести косу... Про ошатну дівчину формувалася громадська думка: «яка коса – така й краса» (*Скуратівський В. Березиня. – К., 1997. – С. 47*). Дівчина, яка не «зберегла косу», ставала строгою, покриткою, зазнавала загального осуду й ганьби.

Існував спеціальний обряд розплітання коси. Прощання дівчини з косою символізувало прощання з дівочтвом. «Дівоча коса – це, так би мовити, символічна ознака внутрішнього ества, природної потреби, з якою асоціюється насамперед висока мораль людських взаємостосунків» (*Скуратівський В. Березиня. – К., 1997. – С. 52*).

Г. Потапенко

Кохання символіка – символіка святого почуття любові.

Символіка кохання різноманітна і глибока (індійський лінгам, китайський Ян-Інь, хрест (*див. Хрест*), троянда (*див. Троянда*), лотос, серце, стріла (*див. Стріла*) та ін.

У стародавніх індійців, греків, римлян існували спеціальні боги і богині вроди та кохання; Кама, Афродіта, Венера. Пізніше символами вірної любові стали Трістан та Ізольда, Ромео та Джульєтта та ін.

У слов'ян-язичників символом кохання була бджола, бо поєднувала, як і любов, «солод меду і гіркоту жала».

У християнстві любов – це Бог, турбота про ближнього: «Сия єсть заповідь Моя, да любите друг друга, как я возлюбил вас» (*Іоана, 15:12*).

Із сивої давнини український народ опоетизовував кохання, підносив його до найсвітлішої людської мрії. Символами вірного кохання були голуб (*див. Голуб*), лебідь (*див. Лебідь*), калина (*див. Калина*), хустка (*див. Хустка*), квіти (*див. Квітів символіка*), криниця-вдовиця (*див. Криниця*) та ін. «Пити воду» означало колись в Україні також кохати (*див. Вода*). Аналогічну символіку мав вислів «рвати барвінок» або «переночувати в барвінку». З любовними чарами тісно пов'язані різноманітні трави, зілля (*див. Зілля*). Вірне палке кохання усимволізували

рушники (*див. Рушник*), кожух, на який саджали молодих.

У фольклорі «до поняття кохатися існує ряд традиційних синонімічних народнопісенних зворотів: як голубів пара, як риба з водою, як зерно в орісі» (*Єрмоленко С. Фольклор і літературна мова. – К., 1987. – С. 107*).

О. Потапенко

Кривий танець – *див. Веснянок символіка*.

Крила – символ духовності, розуму; багатства думки; емоційного піднесення; могутності; незалежності; сили; впевненості.

У греків крила символізували любов і перемогу. Платон вважав крила символом розуму. Вони є атрибутом коней Пелопса, Пегаса. Пегас у міфах змальовується крилатим конем, хоч на давніх витворах мистецтва він міг зображатися і без крил.

Х. Керлот доводить, що форма і природа крил символічно відповідають духовним якостям. «Так, крила нічних тварин символізують спотворену уяву, а воскові крила Ікара – функціональну неповноцінність. У християнському символізмі крила – це світ сонця правосуддя, що завжди освітлює розум невинних» (*Керлот Х. Словарь символів. – М., 1994. – С. 279*). Крила символізують також можливість прогресу в духовній еволюції. Зображені на взутті (як у Меркурія), вони означають

здатність до величезного духовного піднесення.

Крила можуть виступати символом активного чоловічого начала.

З такою багатою кількістю фразеологічних утворень української мови: «виростають крила» – хто-небудь відчуває прилив сили, енергії, натхнення; «давати крила» – викликати піднесення, натхнення, почуття впевненості у своїх силах; «обпалити собі крила» – зазнати невдачі; не досягти чогось бажаного; «обламати крила» – позбавити високого прагнень, мрій; змусити коритися; «опустити крила» – утратити впевненість у собі, примиритися із чимось, зневіритися у своїх силах; «підрізати крила» – підірвати міць, знесилити когось або позбавити віри в себе, у свої сили, можливості; «розправляти крила» – певною мірою виявляти свої сили, здібності, набирати сили, могутності, всебічно розвиватися; «чути крила за плечима» – бути сповненим натхнення, душевного піднесення, сили (*Фразеологічний словник української мови / уклад. В.М. Білоноженко, В. О. Винник та ін. – Кн. 1. – К., 1993. – С. 397*).

Л. Довбня

Криниця – символ батьківщини; здоров'я, сили, багатства, родочості; святості й чистоти; краси, вірності; безсмертя народного духу; розлуки, туги; високої духовності.

Символіка криниці тісно пов'язана із символікою води

(див. Вода). Практично всі народи світу обожнювали водну стихію. Напр., володарем озер, джерел, колодязів у тибетській міфології був Лу, у давньоарабській – Нахі. Корейці в давнину поклонялися водяному духу Мульквісіну, який жив у криниці чи річці. У слов'ян володарками криниць вважалися Віли (Вили) – чарівні дівчата з крилами. За даними митрополита Іларіона, українці вірили: «у криниці живе окремий криничний дід – криничник» (*Дохристиянські вірування у народних звичаях та в історичному освітленні*. – К., 1994. – С. 128).

З криниць щодня брали воду для пиття, їжі, прання, купання дітей тощо. Саме біля них збиралася молодь на свята, водила хороводи, жартувала, освідчувалась у коханні. Звідси, напоївши коней, їхали козаки боронити рідну Україну. Тут прощалися з милою. Біля криниць ворожили, їх щоразу очищали, освячували. Традиційними були походи усім селом до криниці. Парубки спільно чистили їх, упорядковували, дівчата прикрашали їх вінками, клали на цямриння запашне зілля (*див. Зілля*), у воду кидали аїр, любисток. Це, за віруваннями, проганяло лихі духи, умилостивлювало русалок, криничників.

Ось чому, як пише С. Килимник, в українців криниця – «символ здоров'я, сили, багатства, родючості, плодючості, святості, чистоти. А для молоді – це

символ дівочої краси, вірності, але й розлуки, суму, туги, жалю» (*Килимник С. Український рік... – Кн. 2. – С. 415*).

Хилюючим символом чоловічої вірності була так звана криниця-вдовиця. Коли помирала раптово кохана дівчина, парубок, бувало, вже не одружувався ніколи, «на віки залишався вдівцем». Причому він сам, без сторонньої допомоги, копав у полі криницю. Часто вода з'являлася на 20–30-му метрі. Щоправда, дозволялося допомогти парубкові витягувати нагору землю. І все одно така робота тривала часто-густо кілька місяців. У давнину криниці були громадськими, їх копали кутком біля перехрестя доріг. Цямриння опоряджали вирізьбленими силуетами пташок, тварин, оздоблювали розмальовками. Дбайливі господарі обіч висаджували вербу чи калину, квіти, ставили лавку.

У фольклорі, літературі часто постає образ криниці як пахучої квітки, живої істоти. Оспівані в піснях криниці символізували батьківщину, рідне село, кохану, непорушну віру у безсмертя народу, джерело його високої духовності.

*Уклонилась,
повела мене в світлицю,
Пригощала за столом
новотесовим.
Пив я воду,
пив холодну із криниці –
Срібнодзвонну,
срібноплинно-проліскову.
(Б. Олійник).*

Словосполучення дзвонкова криниця в сучасній поезії вживається в символічному значенні «джерело, витoki, коріння, основа» (С. Єрмоленко).

*Ти кличеш мене додому,
ти пахнеш мені катраном,
Моя дзвонкова кринице,
дивися ж не обмілій.*

*(Л. Забашта).
О. Потапенко*

**Криниця-вдовиця – див.
Криниця.**

Кров – символ життя; душі; сили омолодження; у християнстві – життя тіла і духу.

У Біблії кров – символ душі; прообраз іншої вищої крові; кров подібна за символічним навантаженням до червоного кольору, вогню; вона – знак пристрасті, повноти життя, активності, свободи, а з іншого боку – смерті, агресивних намірів, війни, помсти; пролита кров – символ жертвоприношення, вислів «плоть і кров» у переносному значенні характеризує кровну і духовну близькість між людьми, органічні зв'язки з чимось.

У книзі Левит є цілий розділ «Не їжте крові», де Господь навчає: «І сказав Я Ізраїлевим синам: «Крові кожного тіла ви не будете їсти, бо душа кожного тіла – кров його вона. Усі, що їдять її, будуть понищені» (Левит 17:14). Основна причина заборони вживання крові полягає в тому, що вона присвячувалася

Богу; однак ця заборона вживання крові порушувалась – про це йдеться в книзі пророка Єзекіїля. Кров – прообраз Вищої крові, яку пролив на хресті за рід людський Ісус Христос, і вона може очищати нас від різних гріхів. Тому кров жертвоних тварин вважалася священною і використовувалася як засіб очищення, спокутування та умилювання.

У часи глибокої давності, відзначає А. Голан, червоний колір асоціювався зі смертю, хоч інші автори пов'язують його символіку із життям. А. Голан вважав, що давні люди могли роздумувати: людина помирає, втрачає кров, тому що кров випиває бог землі: вона його приваблює червоним кольором. Тому в різних народів існували ритуали жертвопринесення крові, яку виливали на землю, іноді й присипаючи землю. Символічне значення крові пов'язане із червоним кольором, вогнем. Це – пристрасть, любов, повнота життя, активність, енергійність, свобода. Програмні положення Українсько-Слов'янського товариства святих Кирила та Мефодія підтверджують цей означення: «А Христос-цар свою кров пролив за свободу рода чоловічого і оставив навіки кров свою для питання вірним» (М. Костомаров. *Закон Божий*). З іншого боку, кров – емблема ворожнечі, помсти, війни, агресивних намірів. «Книга буття українського народу» доповнює символізм крові. Пити кров людську – це алегоричне порівняння

жорстокої експлуатації, знущань, пригнічення народу: «І засудили на смерть Ісуса Христа – Бога, царя і пана – притерпів Ісус Христос оплевання, заушення, бієнія, хрест і погребеніє за свободу рода чоловічого тим, що не хотіли прийняти його за царя і пана, бо мали другого царя-кесаря, що сам себе нарик Богом і пив кров людськую» (М. Костомаров. *Закон Божий*).

Пролита кров – символ жертвоприношення, боротьби за віру, Батьківщину: «І постановило козацтво: «...кров проливати за віру та за ближніх і служити Богу, а не ідолу золотому» (М. Костомаров «*Закон Божий*»).

Жертвну кров брали в овець, свиней, биків, кіз, а також у людей. Арабське прислів'я «Кров пролита, небезпека позаду» лаконічно ілюструє головну ідею жертвоприношення: жертва змиловивлює грізні символи, усуває небезпеку покарання. Вислів «криваві рани» несе подібне символічне значення, а кровозмішування є емблемою єднання в єдине ціле, родичання, злиття із своєю власною суттю; з біологічної точки зору – збагачення потомства новим генетичним матеріалом у випадку тривалого близькоспорідненого розмноження. «Плоть і кров» – у переносному значенні характеризує кровну і духовну близькість між людьми, а також органічні зв'язки з чимось:

*Хто може нас,
могутніх, підкорити?
Хто в силі дружбу
нашу розколоть?*

*Ми єсть свого народу
вірні діти,
Од крові кров, од плоти плоть.
(П. Тучина).
В. Куйбіда*

Кропива – див. *Бур'янів символіка*.

Крук – символ бога пекла, супутник нечистої сили, вісник лиха, трупожер.

Білий крук – емблема незвичайної людини, явища; за Біблією – це нечистий птах.

Як богу пекла, круку приписували такі властивості: довголіття, мудрості, здатності до недоброго передбачення. Крук – образ утіленої душі людини, хмари із цілющою водою.

Крук (рос. Ворон¹) символізував Чорнобога. Уявлення про взаємозв'язок крука і бога пекла могли виникнути через схильність птаха до живлення падаллю та чорно-земляним кольором пір'я птаха. Здавна світло поєднувалося із життям, а морок і темрява – зі смертю: усе темне, чорне викликало в душі думки про смерть. Так, «чорною називає смерть Гомер, а слідом за ним й інші грецькі та римські поети, – чорною у Платона є вода пекла, Стікс...»

¹ У російській мові два різних види птахів мають схожі наукові назви Ворона серая укр. Ворона сіра та Ворон укр. Крук. Через це в культурологічних наукових публікаціях самку крука (ворона) називають вороною. Подібні неточності зустрічаються навіть в українських перекладах Біблії (див. цит. *Пісня над піснями 5:11*).

(В. Клінгер. *Животное в античном и современном суеверии*. – К., 1911. – С. 61). Нечистість крука та колір пір'я, пов'язаний з поведками птаха, яскраво зображується в приповідках: «Де стерво, там і круки», «Круки на стерво сідають, а пани на людську душу чигають», «Крукові і мило не допоможе», «Ще жодне мило крука не змінило». Як бог пекла, крук – володар скарбів, які може комусь принести. Існували повір'я, що в тіло крука вселяються душі вбивць, а сам він супутник нечистої сили, «чортовий птах». Нечиста сила може заподіяти людям зло, тому до круків ставилися з острахом та повагою. Існували повір'я: «Побачив крука, зніми шапку», а дітям забороняли руйнувати їх гнізда.

Як богу пекла, круку приписували властивості: довголіття, мудрості, здатності до недоброго передбачення, цілющої сили (Голан Ариэль. *Миф и символ*. – М.: Русслит, 1993. – С. 200). Міф про довголіття крука був засвідчений ще античними переказами Гезіода. За його словами, «ворона переживає дев'ять поколінь людей, олень – чотири покоління ворон, і три покоління оленів живе крук» (В. Клінгер. *Животное в античном и современном суеверии*. – К., 1911. – С. 63). Мудрість і знання заповідного греки в античний період приписували в рівній мірі крукам і гракам. У «Птахах» Аристофана Евельпід та Піфетер, вирішивши шукати казкового царства біля «Червоного моря», саме

цих птахів узяли в провідники (В. Клінгер. *Животное в античном и современном суеверии*. – К., 1911. – С. 64). Крук віщує нещастя, смерть і має найближчий зв'язок з душами померлих. «Ворон криче на нещастя, ворона на дощ». У багатьох місцевостях України вважають, що чорт літає в подобі крука, підпалює дахи і взагалі завдає людям багато шкоди. Коли він кричить, потрібно спльовувати, щоб не було зурочення або пристріту.

Слід відзначити явний слід у відношенні крука до клятв. Круком клялись і про це розповідає В. Клінгер: «Хто поклянеться круком і Зевсом, тому у випадку порушення клятви крук підлетить таємно, ударом дзьоба виколое око» (В. Клінгер. *Животное в античном и современном суеверии*. – К., 1911. – С. 63).

Крук – образ утіленої душі людини. За Геродотом, про Арістея із Проконнезу, знаменитому чудодії VI століття, розповідали, що він в образі крука з'явився в італійський Метапонт разом з Аполлоном. Що тут мова йде про тимчасове залишення тіла птахоподібною душею, доводить розуміння Плінієм сказання: за його словами «Душу Арістея... бачили вилітаючою з його уст у вигляді крука» (В. Клінгер. *Животное в античном и современном суеверии*. – К., 1911. – С. 62). У зазначеній роботі Вітольд Клінгер повідомляє, що уявлення про душу-крука відоме також блаженному Августину «Чи думаєте ви, як неблагочестиві, що

душа переходить... в собак, худобу, круків?» (с. 62), запитує він в одному місці тлумачення Псалмів.

У літературній мові вислови: «Біла ворона» та «Білий крук» рівнозначні і символізують незвичайну людину, явище. Збереглася легенда про віщого крука, який був створений білим, як сніг, покірливим, як голуб, але в душі залишався самим собою. Випущений із ковчега крук кинувся на падло і не повернувся до Ноя з повідомленням про закінчення потопу. «І вислав він крука. І літав той туди та назад, аж поки не висохла вода з-над землі» (*Книга Буття 8, 7*). З тієї пори він зробився чорним і кровожерливим, хоча до цього крук був засобом постачання харчування в пустелі для пророка Іллі, приносячи йому ввечері хліб та м'ясо. «І він пішов, і зробив за Господнім словом: і пішов, й осівся при потоці Керіті, що навпроти Йордану. А круки приносили йому хліба та м'яса ввечері, а з потоку він пив». (*Перша книга царів 17:5–6*). Відгомін старовини відчувається в казці про могутнього багатиря, який убив злого Духа разом з його коханою. Прилетіли самець і самка крука і стали клювати трупи: самець клював лише нечистого і залишився чорним, а самка буває і білого, і чорного, тому що клювала і нечистого, і його коханку (*А.Н. Афанасьєв. Поэтические воззрения славян на природу. – М., 1865. – Т. 1. – С. 268*).

У Біблії чорнота крука з відблиском на грудях була образом краси волосся, яку оспівувала молода, що шукала свого молодого: «Голова його – ширее золоту, його кучері – пальмове віття, чорні, як ворон...» (*Пісня над піснями 5:11*). Разом із цим крук – хитрий птах «Не штука вбити крука – злови його живого». «Не штука стріляти крука, як сидить, але штука, як летить», – ідеться в приповідках.

Ворон Воронович – міфічний персонаж, якому приписується добування живої води, викрадання шляхетних дівчат тощо. І. Нечуй-Левицький вважає, що крук – образ хмари, що держить воду під вербою, котра в казках зветься цілющою і живою, яку стережуть змії. Та вода – цілющий дощ, що дає живу силу землі (*Войтович В. Українська міфологія. – К. : Либідь, 2002. – С. 96*).

В. Куйбіда

Крути, бій під Крутами – символ українського військового патріотизму та лицарської звитяги, готовності без вагань скласти життя за Вітчизну, не зважаючи на жодні несприятливі обставини. Бій під Крутами – символ праведної жертовності кращих представників української молоді, що надихав цілі покоління борців за волю, соборність та відновлення державності для нації окупованої, колонізованої та русифікованої.

Біля залізничної станції Крути 29 січня 1918 р. відбувся 5-и

годинний бій між 4-тисячним більшовицьким військом М. Муравйова та загоном, сформованим із київських гімназистів, студентів і бійців вільного козацтва, на чолі з А. Гончаренком (близько 400 вояків). Попри героїчний опір українців, їм довелося відступити – 27 бійців потрапили в полон до більшовиків і були безжалюдно страчені. Після повернення уряду УНР до Києва 18 березня тіла закатованих юнаків перевезено до столиці й урочисто перепоховано на Аскольдові могили.

У сучасній Україні бій під Крутами символізує також незламність козацького духу нації, незнищенність її гідності та волі до боротьби. Хоробрі юнаки, які полягли в нерівному бою з більшовицькою ордою, у почесному пантеоні нашої держави постали в однім ряду з козаками-лицарями П. Сагайдачного та Б. Хмельницького, народними повстанцями 1920-х рр., відважними бійцями УПА 1940-х рр. Усе частіше лунають пропозиції День захисника Вітчизни перенести саме на дату вшанування пам'яті героїв Крут.

Слід зазначити, що бій під Крутами в контексті буремних політичних реалій Української революції 1917–1920 рр. став ще й символом перманентної безвідповідальності, безвольності, слабкодухості, а то й зрадливості національної політичної еліти, готової власні комплекси, амбіції та інтереси поставити вище від

нагальних потреб держави. Саме через небажання і нездатність очільників Центральної Ради сформувати повноцінну регулярну армію сили під Крутами виявилися нерівними й було втрачено найкращий у ХХ ст. шанс відродити самостійну державу.

Я. Потапенко

Культура – символ цілісної системи матеріальних та духовних надбань народу, нації, сукупностей традиційно – побутових, світоглядних, моральних особливостей етносу; цінностей, звичаїв, вірувань, обрядів, традицій, фольклору, літератури та мистецтва тощо; символ тріади «Істина – Добро – Краса»; «духовної альтернативи смерті», вищих творчих креативних проявів людської душі та Духу; етнокреативної сили, яка «намагнічує тлінне духом вічності» (С. Кримський); національних архетипів («філософії серця», софійності, антропоцентризму, апокатастасису, Слова, родинного статусу природи); кращих надбань науки, овіти; культивування вищих людських чеснот; святості, духовної альтернативи смерті;

У Законі України «Про культуру» (Урядовий кур'єр. – 2011. – 26 січня, №14) сказано: «Культура – сукупність матеріального та духовного надбання певної людської спільноти (етносу, нації), нагромадженого, закріпленого і збагаченого протягом тривалого періоду, що передається від покоління до покоління, включає

всі види мистецтва культурну спадщину, культурні цінності, науку, освіту та відображає рівень розвитку цієї спільноти».

Поняття «культура» та духовність майже синонімічні. Це видно бодай із самих визначень (*див. С.М. Гатальська. Філософія культури. – К., 2005. – С. 37–38*).

Культура є:

– середовище, яке виплекує та живить особу (П. Флоренський);

– безмежний процес самовиховання людського духу, а також об'єктивний результат цього процесу (С. Франк);

– форма релігії, релігія як остаточний інтерес є субстанцією, що наділяє смыслом культуру (П. Тіліх);

– безупинне породження все нових і нових мовних, художніх, релігійних, міфологічних і наукових символів (Е. Касирер);

– те, що робить життя вартісним (Т. Еліот);

– реалізація найвищих цінностей через культивування вищих людських чеснот (М. Гайдегер);

– творення духу та свободи (Ж. Марітен);

– культура повинна бути метафізично орієнтована або її немає зовсім (Й. Гейзінга).

У книзі Сергія Кримського «Під сигнатурою Софії» (К., 2008. – С. 75) уміщено глибоке філософське трактування сутності культури: «В історії культури ці цінності сприймалися як щось причетне до найвищого буття, як те, що не просто підвладне «коси

часу» (смерті), а утверджує життя в його вічному оновленні.

Ось чому справжня культура альтернативна до всього позірного, ілюзорного, випадкового, всього ентропійного (привідного до смерті, мертвої непорушності). Культура асоціює та відтворює не просто реальність, а її найвищі ранги, на яких аксіологічно заперечується будь-яка людинобуттєва пустотність». І далі (с. 69): «Культура виступає як духовна альтернатива смерті, як поклик до вічності та подолання конечності. Рукописи не горять через безсмертя високих людських смислів».

Йосип Бродський називав мову культури «третьою сигнальною системою людини».

Сергій Кримський у книзі «Під сигнатурою Софії» (К., 2008. – С. 268, 270) дуже точно пояснює сутність Вавилонського стовпотворіння: «Адже Бог не просто змішав мови. У давньоєврейському тексті вжито вираз «сафа ахат», що означає не тільки «мова», але й душа. Розділеними, отже, виявилися не стільки мова, скільки душі людей...»

На порозі III тисячоліття можна констатувати зникнення гуманітарних цінностей. Виросло втрачене покоління, яке позбулося свого майбутнього. Сталося грандіозне знецінення слів, таке, що не залишилося жодного виразу, не скаліченого демагогією. Адже ж не випадково Е. Хемінгуей радив перейти на мову цифр».

Сергій Кримський наголошує (*там само*, с. 66): «Тим самим стає правомірним і таке розповсюдження розуміння культури, котре, користуючись думкою М. Гайдегира, можна визначити як формування вищих якостей людини з погляду вищих смислів».

І далі (с. 303) вчений зазначає: «**Культура** – це особливий нелінійний світ, де, за словами Гаутмана, за кожним словом стоїть праслово, де потенційне межує з реальним, де зоря майбутнього мирно пасеться з тінями минулого» (В. Хлебніков).

У культурі, за висловом М. Цвєтаєвої, «сучасність: всечасність, а не дочасність».

Підґрунтям української культури, витоки якої сягають тисячоліть, були трипільська (*див. Трипільська символіка*) культура, язичницька, християнська міфологія (*див. Купальська символіка; Міфології української символіки; Язичницьких богів символіка; Демонології української символіка; Христос Ісус; хрест тощо*). Про самобутність української культури свідчать численні календарні свята та обряди (*див. Трійця; Йордань; Обрядовість родильна (весільна, поховальна, поминальна)* тощо).

Витонченістю, неповторністю справіку відзначалися художні промисли, ремесла (*див. Вишивка; Ткацтва символіка; Жіночих прикрас символіка*). В усі віки українська культура збагачувалася завдяки таланту простих людей, подвижницькій діяльності

вчених, діячів театру музичного образотворчого мистецтва (*див. Україна*). Нині в українській культурі спостерігаються суперечливі тенденції. З одного боку відроджуються календарні релігійні свята (Різдво, Великдень, Івана Купала), будуються храми, навчальні заклади з народних промислів, вишивки, бандуристського мистецтва. Проводяться благодійні волонтерські акції для допомоги важко хворим, сиротам, екологічні заходи. Стали всенародними паради вишиванок, ярмарки національних страв, напоїв (сала, меду, вина, галушок). Велике виховне значення мають фестивалі, жалобні церемонії «Запали свічку» (до дня Голодомору), «Чорнобильські дзвони» та ін.

А якого розмаху набрали суперпопулярні проекти каналу СТБ «Х–Фактор», «Україна має талант». Вони є промовистим символом нестримного потягу тисяч душ українців до пісні, нових жанрів мистецтва, видів спорту; несподіваних радісних відкриттів багатогранного світу народних талантів; досягнення високої мети у житті, реалізації найзаповітніших мрій; символ світлого промінчика краси, добра, духовного злету серед щоденних телевізійних бойовиків, крові, смерті, насильства; напруженого самовдосконалення, важкої праці, тренувань; могутнього засобу виховання десятків тисяч молодих людей високому мистецтву, естетиці, прилучення

їх до кращих зразків світової та вітчизняної класики.

Потужним генератором розвою європейської культури в Україні став «Пінчук–артцентр» (*див. Пінчук–артцентр*). Символом козацької міці, звитяги, побратимства, нездоланності духу в останні десятиліття стали українські боксери Володимир та Віталій Клички (*див. Клички брати*), Андрій Шевченко, українські параолімпійці та ін. Водночас, тривожним є той факт, що десятки співаків, музикантів, спортсменів шукають продовження своєї кар'єри за кордоном. А скільки (десятки тисяч) талановитих учених розвивають чужу науку за рубежом...

Тривожними тенденціями в сучасній культурі є сповідування фальшивих, гедоністичних, споживацьких цінностей. Легковажні, фривольні, облудні шоу, телепроекти формують відповідні моральні антицінності. Розважальність, гламурність, скандальність заповнили пресу, телеекрани. Чого вартий лише рух «Фемен» (*див. «Фемен»*).

Та попри весь цей негатив, я твердо переконаний, що народ України переживе всі «постмодернізми», шоу і створить справжні перлини Духу світової культури!

О. Потапенко

Куля – *див. Геометрична символіка*.

Кум (кума) – *див. Батько*.

Купальська символіка – символіка, що стосується одного з найпоетичніших свят праукраїнців Івана Купала, що відбувалося в ніч з 23 на 24 червня (7 липня).

Як відомо, Іванів день припадав на час літнього сонцестояння, присвячувався Сонцю, Купалу (Купайлу) – богу родючості, врожайного літа, лікарських рослин, кохання.

Купальські обряди та ритуали мали глибокий символічний зміст, пов'язувалися з міфологією, практичними потребами праукраїнців. Основою цих обрядодій були елементарні асоціації та імітативна магія. 24 червня (за старим стилем) сонце досягало зеніту своїх можливостей, і злі сили (відьми, чарівники), за народними віруваннями, ставали особливо небезпечними у цей день.

Тому на Івана Купала переважали обряди очисного характеру. Стрибання через вогонь, купання у воді, «замаювання» зеленню хат символізувало очищення від впливу злих сил.

«Чільне місце в купальській обрядовості посідала ідея плодючості. Вона виражалася в асоціативних зв'язках між родючістю природи і жіночою фертильністю: чітко простежується прерогатива дівчат і жінок в обрядових діях (розпалювання купальського вогню, виконання пісень, вінкоплетіння, прикрашення купальського деревця, збирання ягід, зілля)» (*Климець Ю. Купальська*

обрядовість на Україні. – К., 1990. – С. 120).

Одна з обрядодій свята передбачала потоплення купальського деревця та антропоморфного зображення Марени. На думку Ю. Климя, це здійснювали з метою «викликати дощ і сприяти врожайності полів».

Інші вчені вважали, що зображення Марени символізували давні жертвоприношення боже-ствам води (*див. Вода*). Ще інші вважали ляльку антропоморфним зображенням відьми, яку слід було знищити, а, отже, вберегтися від її згубного впливу.

На думку О. Потебні, «запалювання вогнищ і стрибання через них має на меті збільшення від ворожої сили, хвороби, смерті й пов'язаних з нею міфічних істот. Причому вірили, що успішне чарування «може бути тоді, коли людина роздягнеться догола. Стрибання через вогнище голими було, очевидно, розраховане на те, щоб якомога ближче доторкнутися до купальського вогню, узяти від нього вдосталь життєвої енергії, «запліднюючої сили» (Ю. Климець).

Купальське деревце виступало символом запліднюючої й родючої сили.

О. Потапенко

Купина – *див. Бур'янів символіка*.

Курка, квочка, курчата, курій.

Курка, квочка – символ прекрасних материнських якостей, ніжної і турботливої вдачі; розсудливої та мудрої виховательки; у весільних обрядових піснях – ритуальна жертва для молодих, символ щастя, плодючості; знак недалекої, недовірливої, неслухняної, нікчемної, балакучої, заздрісної людини-недотепа, невірної жінки; у сучасному сленгу – дурна, легкодоступна жінка; **курчата** символізують дівчат, а **півники** – молодих хлопців, яким ще рано женитися; **курій** (курко-півень) – емблема невір-ного розподілу ролей між чоловіком і жінкою, його курокрик – недобрий провісник смерті.

Народне ставлення до курки-квочки завжди асоціювалося з прекрасними материнськими якостями. «Добра квочка одним оком зерно бачить, а другим – шуліку», – говориться в одному з українських прислів'їв. На особливі риси характеру квочки як ніжної і турботливої матері з курчатами вказує сам Спаситель: «Я хотів зібрати діти твої, як та квочка збирає під крила курчаток своїх – та ви не захотіли» (*Матвія 23. 37*).

У байці «Собака, півень і лисиця» безсмертний Езоп наділяє стару курку рисами розсудливості та мудрості, в народній казці «Курочка і півник» до вказаних рис додаються властивості доброї виховательки, а в прислів'ях: «Вчись у курки: розгрібай і підбирай». Пожалієш малого, втратиш велике вчить народна мудрість: «Богу жаль дати курку, чорт забе-

ре порося». Буйство у п'яному вигляді і боягузтво у тверезому стані закодовані у поговірці: «Нап'ється – з царями б'ється, а проспиться – курки боїться». Біла курка – алегоричний символ людини, якій зайве благополуччя і добро стає злом. Гарненька курка кожен день несла яєчка і господиня продавала їх на базарі. Скупій господині спало на думку більше годувати білу курку, щоб отримувати не по одному, а по два яйця. Натомість хазяйка загодувала бідну пташку, вона розтовстіла і перестала взагалі нестись. Мораль у цій байці прозора: «Так і люди через зажерливість втрачають і те, що мали» (*Жінка та курка // Езопові байки. – К.: Веселка, 1990. – С. 43–44*).

Г.С. Сковорода у своєму ставленні до образу курки стоїть ближче до її фольклорно-негативної ролі. У байці «Дві курки» домашня курка символізує тих, хто, не маючи сили щось зробити, не вірить, що можуть те інші. Серед простолюддя «просто курка» частіше отримувала оцінки сліпої, дурної, недалекоглядної птиці: «Курка збіжжя розгрібає, а в сміттю зерно шукає». У крилатій термінології та прислів'ях кури символізують глупість: «Курячий розум», «Курка тільки від себе гребе», «Дай курці грядку, а їй города мало»; нікчемність: «Курці по холці, а свині по хвіст», «Кобилі брід, а курці потоп», «По нашій річці кури пішки бродять». Людину, що не визначила свого маловартісного положення чи

місця в житті легко впізнати у прислів'ях: «Не по курці хода, не по кішці спесивість», «Курка не птиця, а рак не риба», «Курка не птиця, а прапорщик не офіцер», «Курка не птиця, а комісар не офіцер», «Курка не тітка, а свиня не сестра».

Над її жертвовною та нещасливою вдачею частенько насміхалися: «Не хоче курка на вечорниці, та несуть», «Гуляй, курко, по борщу, поки другу приташу!», «Трапилося сліпій курці зерно, та й те порожне», «Трафілося сліпій курці бобове зерно і тим ся удавила». У казці «Кіт, кріт, курочка та лисиця» курка – згусток неслухняності, а в народних прислів'ях: «Хазяйська курка комірницькій корові ноги переломила», «Курица иноходица пса излягала» – символ заздощів та поклоніння перед чужим, а «Кудахче курка під бузком, а яйце несе в кропиві», «Курка десь кудкудаче, та дома несеться», «На гріх і курка свисне» – невірної жінки. Курка, яка кудкудає – символ балакучості, язикавої жінки: «Скажеш курці, а вона всій вулиці», «Не слухай, де кури кудкудають, а слухай, де Богу моляться!», Курка гогоче, а півень мовчить». В жартівливому плані образ курки використовують в народних прокльонах та погрозках: «Ах ти, куряча сліпотя!», «А щоб тебе кури загребли».

Під час святкування Івана Купайла молодь, взявшись за руки, ходять навколо Марени,

стрибають через багаття і співають. У текстах пісень квочка символізує матір, курчатка – дівчат, а півники – молодих хлопців, яким ще рано женитися:

*«Ой ходила квочка
В-докола килочка.
Кво, кво, кво, в-докола килочка.
Ой висидила квочка
Четверо курчаток,
Четверо курчаток,
А вси штири півники...
молоді...*

*Ой вербо, вербице!
Час тобі, вербице,
розвиться.*

– *Ой уще не час, не пора.*

– *Час тобі, Іванку,
жениться.*

– *Ой уще не час, не пора:*

*О уще ж моя дівчина
молода;*

*Та нехай до лита, до Йвана,
Щоб моя дівчина погуляла;
Та нехай до лита, до Петра,
Щоб моя дівчина підросла»
(Чубинський П. Мудрість
віків. – К: Мистецтво, 1995. –
Т. 2. – С. 37–38).*

Вдало завершену справу чи успішну подію позначають народною мудрістю: «Курчат по осені щитають», «Не рахуй курчат, доки не вилупляться», а передчасне зазнайство і вибагливість – «Курча з яйця не вилізло, а вже йому шкаралупа не подобається».

На Андрія хлопці та дівчата, а в весільних обрядах молоді гадали на своє майбутнє: «Сажають під решето курку та півня, зв'язаних хвостами. Якщо після підняття

решета півень потягне курку, то чоловік буде господарювати над жінкою. У протилежному випадку молода пануватиме над молодим». Дізнатися чи вийде дівчина заміж можна було за допомогою курей та пшеничного зерна: «Вночі знімають курей з сідала і дають їм зерна пшениці. Якщо курка з'їсть парну кількість, то в дівчини буде пара – вийде заміж» (Чубинський П. Мудрість віків. – К: Мистецтво, 1995. – Т. 2. – С. 54–55).

Курка здавна необхідний елемент весільного столу: «Кому весілля, а курці смерть», «Кури на весілля не хочуть, та силою несуть». Вона є традиційним символом щастя і плодючості тому у весільних обрядових піснях курка своєрідна ритуальна жертва для молодих:

*«Ой матинко-нене,
Риж курку для мене,
Най курка не соकोче,
Бо молода исте не хоче...*

Ой в нас курка идная,

Ще до того старая,

А ви з трох хат принесли висти,

Та вже кажете: хочу исти».

*(Чубинський П. Мудрість віків. – К: Мистецтво, 1995. –
Т. 2. – С. 108).*

Мовою сучасного сленгу слово курка вживається у значенні «дурна, легкодоступна жінка», а курятина – «цигарки».

Курка, яка співає, – емблема невірного розподілу ролей між чоловіком і жінкою: «Не співати курці півнем, не бути бабі мужиком», «Біда тому дво-

рові, де курка кричить, а півень мовчить», «Зле ся там у домі діє, де когут мовчить, а курка піє». Курко-півень – символ людей, що беруться за непосильну справу і задалегідь вихваляються сумнівним успіхом. Гермафродит у курей має назви *курій* (*Верхратський*), *курак*, *курах*, *курівник*, *кур'ян* (*ЕСУМ-3*). Курокрик (спів курей) курака є недобрим провісником і віщує смерть когось із мешканців тієї оселі або взагалі нещастя. У Старобільському та Проскурівському повіті Г. Булашев записав народні рекомендації, як позбавити родину від недоброго впливу курія. Таку курку беруть у руки, перекидаючи її хвостом, або головою вперед і вимірюють відстань від столу до порога. Якщо перед самим порогом курка вляжеться хвостом до нього, в такому разі їй відтинають хвоста, а якщо головою – відтинають голову. Можна її перекинути через хату і якщо нещасна впаде хвостом до хати, то відтинають хвоста – потім з неї вийде «хазяйка, несуха й сижуха», а якщо ж головою – відтинають голову. З такої курки не можна варити борщу, а її треба лише «пом'янути» (*Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Космогонічні українські народні погляди та вірування / Г. Булашев. – К.: Довіра, 1992. – С. 348*). Про таку курку говорили: «Курці не співа-ти півнем, а заспівати так на свою

голову». КУРКА, -и, ж., зниз. Дурна, легкодоступна жінка.

На початку листопада (14 листопада за новим стилем) відмічали куряче свято (день зустрічі зими), або так звані курячі іменини. Воно співпадало з святкуванням Кузьми і Дем'яна – ковалів та курятників: «На Козьму и Демьяна курячы именины: неси попу цыпленка», «Козьмы и Демьяна, да жень Мироносиць, куриная смерть» (р'їжуть курь), «На Козьмо-Демяна курицу на столь».

Птахівництво тривалий час було важливою складовою виживання людей. Як поширена галузь буття та свідомості людей вона стала підґрунтям для виникнення численних народних назв: *бамболі* – великі яйця; *бовтун* – зіпсоване яйце; *бойкун* – забіякуватий півень; *вивід* – виводок, вилуплювання пташенят; *виводини* – виводок, вилуплювання пташенят; *знісок*, *зносок* – останнє, найменше яйце, знесене куркою; *капдун* – чищений, кастрований півень; *клока*, *клочка*, *кльока*, *кльочка*, *клучка* – квочка; *коєць*, *койця* – клітка для курей, плетена або обтягнута сіткою; *кокин*, *кокинйак*, *кокиня* – півень, курка кохінхінської породи; *кокош*, *когош* – півень; *кояшник* – скупник птахів, який їздить по селах з койцем; *кубарята* – інкубаторні курчата; *кур*, *кура* – півень, курка; *курашка* – курочка; *курій*, *курак*, *курах*, *курівник*, *кур'ян* – гермафродит у курей; *курєня* – курча; *курєнок*, *курєнок*, *курєня* – курчатко, *курєнятна* –

квочка; *мартинята* – ранні курчата; *марцівки* – курчата, які вилупилися в березні; *несторатися* – неспокійно сидіти у гнізді (про курей); *писківка* – курка, що перший рік несеться; *пізніхірчата* – курчата, що виводяться в жнива; *пілень, піскля, пулень* – курча; *пітя, потя* – курча, пташеня; молодий півник; *піяк, пітель, потій* – півень; *подра, подрачка* – сідало для курей; *потач* – приміщення для курей, під піччю, клітка для курей; *потич* – курник; *потюк* – пташеня; *пуленятна* – квочка; *пуля* – каченя, індича, курча, гусеня; *пулярдка, пулярда, пулярка* – відгодована молода курка; *пуха* – тупий кінець яйця; ямка на поверхні круто звареного яйця.

У сучасному сленгу термін *курка* вживається у значенні «дурна, легкодоступна жінка».

В. Куйбіда

Куркуль – див. *Колективізація*.

Кутя – різдвяний символ України; символ родини; обрядовий символ єднання з Богом, із світом померлих; трьох астральних світил Місяця, Сонця, Зорі.

Кутя – обрядова страва, що подавалася на стіл у переддень Різдва – Святий вечір – серед інших дванадцяти страв. На Правобережжі

її готували з пшениці, а на Лівобережній Україні – з ячменю і заправляли тертим маком, горіхами, медом і узваром. Кутю готували також на Водохреще, а в деяких районах – і на Новий рік. На стіл її ставив хлопець із родини, попередньо підмостивши під неї сіно, щоб худобі в Новому році було чим харчуватися. Накривали кутю двома колачами або книшками. Поруч умошували обжинковий сніп – символ майбутнього врожаю і глечик з узваром із сушених груш, яблук, слив, вишень. З куті починали Святу вечерю, Різдво, її залишали на столі на ніч, поклавши поруч ложки, щоб померлі родичі скуштували. Кутю носили кумам, хрещеним батькам, бабам-повитухам на другий день Різдва разом із вечерою (*Українська минувшина*. – К., 1993. – С. 106–107).

Варена пшениця з медом і маком є актом жертви Богові, бо пшениця з медом – це сакральна частина Святої вечері. Святоріздвяні хліби (кутя, калач або хліб) – то символи трьох астральних світил, «головних об'єктів святкового культу, тобто Місяця, Сонця, Зорі».

Усі страви, якими зустрічали Святий вечір, мали магічну функцію – забезпечити добробут сім'ї протягом цілого року (*Українознавство*. – К., 1994. – С. 177).

Л. Кожуховська

Л

Лавр – див. *Рослини культури*.

Лада – див. *Язичницьких богів символіка*.

Ладан (ладон) – символ жертвоприношення; молитви; очищення від гріховності; царської влади Ісуса Христа, благоуханності душі віруючого; духовного піднесення; благодаті Духа Святого; насолоди духовних почуттів; духовної радості та втіхи; оберіг від нечисті.

Як відомо, благовонне куріння, кадіння як частина ритуалу жертвоприношення божествам характерне для багатьох народів світу. У Старому Заповіті (*Вих. 25:6*) істинному Богу серед інших жертв приносили й аромати для благовонного кадіння. Там же описано й особливий склад ароматичних засобів. До них входив чистий ливан – душиста смола, яку збирали з дерев і кущів у східних країнах, зокрема в Ливані. Звідси й утворилася назва одного з ароматів «ливан», а пізніше трансформувалася в слово «ладан» («ладон»).

На нашу думку, це викликано не лише звуковою подібністю

слів. Справа в тому, що в древніх слов'ян існувала богиня Лада – уособлення злагоди, любові, гармонії. Наші пращури називали одне одного лагідним словом «ладо» («лада»), що означало «коханий», «кохана».

І нині слово «ладний» означає «гарний, красивий, вправний; пройнятий доброзичливістю, ласкою; ніжний, гармонійний». Як відомо, волхви, що прийшли вклонитися Христу, принесли Йому в дар золото (як Царю), ладан (як Богу), смирну (як страднику). Звідси ладан знаменує молитви людей, які приносять Господу, благоухання віруючих у Христа душ людських. Під час богослужіння священник обкурює кадильницею храм. Запах фіміаму, ладану очищає людей (Пор. *Боїться як чорт ладану*).

Ладан – дух Божий, із яким людина йде в Царство Небесне («На ладан дихати»).

У Словнику В. Даля читаємо: «Святим Духом, ладаном запахло».

Отже, ладан є символом духовної радості, утіхи, насолоди, благодаті, очищення, духовного піднесення.

О. Потапенко

Ластівка – символ добра і зла; весни; відродження; щастя; матері, коханої дівчини.

Образ ластівки амбівалентний, вона символізувала водночас і добро, і зло (А. Голан). У Стародавній Греції ластівка присвячувалась Афродіті – богині кохання, краси. У єгипетській міфології одна з головних богинь Ісіда перетворювалася саме в ластівку.

У Чехії, Німеччині ластівку називали не інакше, як «пташкою Божої Матері», вважали великим гріхом убити її чи розбити гніздо. У монгольських, дагестанських переказах її вважали «великою благодійницею роду людського». Подібні вірування побутували і в Україні. Ластівку вважали «Божою пташкою», створеною Господом із землі. «Благословив її Господь, – казував Г. Булашев, – за те, що коли «жиди» розпинали Христа, ластівки крали в них цвяшки».

У народі вважали, що ластівки повертаються в рідні краї 1 березня (за старим стилем – на Явдохи). Дітей учили: коли побачиш ластівку, бери грудочку землі, кинь їй навздогін і промов: «На тобі, ластівко, на гніздо!», тоді швидко настане весна.

Ластівок, які прилітали з-за далекого моря, вважали посередниками між життям і смертю (очевидно, ще завдяки чорно-білому забарвленню), чужими краями і своєю землею.

У веснянках образ ластівки символізував довгождану весну:

Пташок викликаю

З теплого краю.

Летить, соловейки,

На нашу земельку,

Спішіть, ластівоньки,

Пасті корівоньки.

У фольклорі, літературі ластівка символізувала ніжну матір («Як ластівка з ластовенятами»), щиросердну лагідну мову («Щебече, як ластівка»), матусю:

Ти від лютої зими

Затуляла нас крильми.

Прихилилася тихим леґотом,

Задивлялася білим лебедем,

Дивом-казкою,

юним соняхом, –

Сива ластівко,

Сиве сонечко.

(Б. Олійник).

О. Потапенко

**Лебеді материнства – див.
Поезії символіка.**

Лебідь – символ богів; цнотливої наготи та незаплямованої білизни; повноти задоволення бажань; відродження; самотності; смерті; краси, вірного кохання; вродливої дівчини; щасливого дитинства.

Символіка лебедя досить складна. Червоний лебідь у світовій міфології слугував символом сонця, чорний – злих сил. Проте найпоширенішим є образ біло-сніжного (білого) лебедя. За міфами, у нього перетворювався Зевс, син Аполлона Кікн (уміщений потім, за міфами, у сізир'я

Лебедя). Один із найголовніших божеств староіндійців Варуна (бог космічних вод, справедливості) також ставав лебедем. Подібні метаморфози характерні для Лха – близнят-богів (ведійська міфологія), Омі – (евенкійська). У євреїв лебідь вважався «нечистим» птахом (А. Голан). Сам Аполлон їздив на колісниці, запряженій лебедями. Священним птахом-тотемом був він і в бурятів, якутів. Один із найголовніших язичницьких богів Білобог, за повір'ями, міг перевтілюватися в білого лебедя, тому волхви під страхом смертної кари забороняли полювання на нього.

Стародавній слов'янський фольклор знає прекрасні образи дів-лебедів. Поширеними мотивами було перетворення лебідки-королівни в дівчину-красуню і навпаки.

Давньоруський переказ знає могутню Білу лебідку, що володіла живою водою, молодильними яблуками. Окрім того, праукраїнська легенда про заснування Києва називає ще й сестру їм Либідь.

Відгомін про дів-лебідок, Либідь – у численних топонімічних назвах. Напр., річка Либідь у Києві, с. Лебедівка біля Вишгорода, а поруч урочище Лебедине. Українці з любов'ю та ніжністю ставилися до цих гордих і світлоносних птахів. Словник Б. Грінченка фіксує, зокрема, такі форми: лебеденя, лебедя, лебедин, лебедина (лебідь – самка),

лебедіти, лебедочка, лебедонько, лебеденятчко.

Цікаво, що лебідь символізував і козака, чоловіка взагалі («Дейшла дівка за яриною, де ярина лелії, за нею іде козаченько, як лебідь біліє» (П. Чубинський), віщуна («Пусти мене, моя мати, / У гай погуляти, Біленької лебедини / За долю спитати» (Нар. тв.).

У фольклорі, літературі лебідь символізує чисте, вірне кохання, відродження. Напр.: «Десь об груди землі розбиваються лебеді, / Щоб училися вірності люди у них» (Є. Летюк). Або: «Я з останнього морозу від крила твого воскресну як не лебедем – хоч сивим журавлем» (Б. Олійник).

У В. Симоненка (до речі, він назвав свою збірку досить символічно – «Лебеді материнства») є образ світлого дитинства:

*Припливайте до коліски,
лебеді, як мрії,
Опустіться, тихі зорі,
синові під вії.*

Професор І. Заянчковський називає ще один хвилюючий символ лебедя. У 1961 р. на острові Хонсю прилетіли «радянські лебеді». Один із птахів не зміг полетіти восени із зграєю. Місцеві школярі з любов'ю доглядали за довірливим і гарним птахом. Через три роки він трагічно загинув. І тоді батьки і діти острова вирішили увічнити пам'ять про птаха. На зібрані ними кошти збудували пам'ятник: на високому постаменті стояв білосніжний лебідь із піднятими

у небо крилами. Цей пам'ятник – глибокий і хвилюючий символ людської доброти, злагоди і милосердя.

О. Потапенко

Лев – символ (*див. Символ*) вогню й сонця (*див. Сонце*), королівської влади, величі, швидкості, могутності, гордості, честі, благородства, воскресіння, ранку, суверенітету, військової перемоги, хоробрості, пильності, стійкості, сили волі; водночас – підступності, нечесності, нездатності до компромісу; в Біблії (*див. Біблія*) символізує Юду та коліно Іудине, крилатих херувимів з головою лева, служіння Богу всіма духовними істотами, природою, виконання волі Божої, єдине Євангелія, Св. Марка, воскресіння, водночас – дияволахижака, жадібних лжепророків, ненаситних грабіжників; **левиця** символізує зрадливу жінку, блудну душу (*див. Душа*), спопеляючий жар сонця.

Кожна світова культура трансформує символ лева по-своєму. В Єгипті він пов'язаний з богами Ра, Осірісом, Гором, був втіленням богинь Тефнут і Хатор. Священні корови (*див. Корова*) – проекції Ісиди – розгнівавшись, перетворилися на левиць. У Древньому Єгипті левиця була втіленням караючої богині війни (*див. Війна*) Секмет, яка уособлювала спопеляючий жар сонця. Тулуб левиці, покритий мантиєю, позначає знак влади.

У древньоєгипетському мистецтві фараона, зазвичай, зображали у вигляді лева. Сірійська богиня Аллат з міста Пальмира представлена левом, який тримає в кігтях ягня. В Індії лев є втіленням хранителя світового порядку Вішни (людина-лев – втілення сили, мужності, гордості й честі). Левиця виражає жіночий аспект (Парваті) Ардханарі в індійській традиції. Дурга, дружина Шиви, як жіночий аспект духовної міцності, зображувалася верхи на левові. Лев є також втіленням Будди, з ним асоціюється «Спостерігаючий Владика» – Авалокітешвара. Лев також символізує північ, з якою пов'язаний прихід Будди та його царювання. У країнах із буддійською традицією лев символізує хоробрість і благородство. У Китаї Будда почитався «левом серед людей», а левове ричання порівнювалося з його голосом. В ісламі святий Алі («цар святих») називається «левом Аллаха». На Близькому Сході (у Сирії, Ірані, Малій Азії) відомий крилатий лев (образ виник у Месопотамії). Близькосхідна за походженням тема боротьби з левом («Епос про Гільгамеша») зустрічається й в інших традиціях – у міфах про подвиги Геракла, Самсона. У містеріях Мітри, що успішно пройшли випробування, називалися «левами». У Древній Греції лев вважався провідником Сонця. Згідно з грецькими міфами, Геракл задушив страшного лева,

що жив поблизу Німеї (перший із «дванадцяти подвигів Геракла»). Навесні Діоніс (бог рослинності, родючості, вологи, покровитель виноградарства й виноробства) міг з'являтися в образі лева. Древня приказка свідчить: «Краще бути живим псом, ніж мертвим левом».

У Древньому Єгипті він – космогонічна тварина, яка асоціювалася з сонцем. На думку В. Орла, їх взаємозв'язок зумовлений тим, що сонце в період розливу ріки Ніл знаходиться в сузір'ї Лева. Тому на площах міст ще з часів Давньої Греції й Риму будували фонтани, у яких вода ллється з пащі лева. Лев символізував пильність і мав репутацію тварини, яка ніколи не спить. Вхід до багатьох міст, храмів, будинків охороняли скульптури левів. Уявлення, що: «Будда – лев людей» широко побутовало в буддистській культурі. Індуїстського бога Вішну уявляли як людинолева, який знищував демонів. У Китаї лев – верховна небесна тварина, яка асоціюється з мудрістю Бодхісаттви (пробуджена істота в буддизмі, що прагне досягнути стану Будди заради спасіння всіх живих). Левиця символізує зрадливу жінку, блудну душу. Античні історики вірили, що пантера була народжена від союзу левиці з леопардом і через це мала репутацію невірної дружини (*Орел В.Е. Культура, символи и животный мир / В.Е. Орел. – Харьков, 2003. – С. 148–156*).

Лев – символ царської влади, світлоносний символ вогню (*див.*

Вогонь) і сонця. Як знак сонця асоціюється з ідеєю всепоглинаючого часу (*див. Час*), непереможний лев означає непереможність часу. «Кронос Мітри» чи Зерван – божество, що уособлює нескінченний час, має людську фігуру з головою (*див. Голова*) лева чи зображується у вигляді людини з лев'ячою головою на грудях. Цербер, що охороняє в підземному царстві річку (*див. Річка*) Стікс, мав три голови: посередині – голову лева, по боках – вовка (*див. Вовк*) й собаки (*див. Собака*). Це знаки трьох вимірів часу: сильний непереможний лев уособлює сьогодення; вовк, який висліджує здобич – минуле; віддана собака вказує на майбутнє, за примарним світлом (*див. Світло*) якого прямує людина. Лев у вигляді змія (*див. Змія*) з лев'ячою головою, розміщений біля ніг Аполлона – повелителя небесних сфер і часу, теж позначає один із трьох аспектів часу. Символіка лева використовувалася на багатьох зображеннях римських і середньовічних поховальних процесій (як матеріалізація ідеї поглинання, асоційованого з часом).

Лев відомий як бог епідемії, війн, дух планети Марс. Ім'ям лева названо літнє зодіакальне сузір'я, що втілює другу іпостась вогню. Вважається, що символ походить від грецької літери «лямбди», оскільки греки називали сузір'я «Леон». Існує й інша версія – це спрощене зобра-

ження сузір'я в середні віки, знак представляє гриву лева та його хвіст. Знак лева впливає на серце (*див. Серце*), легені й печінку. Зодіакальне каміння лева: перша декада серпня – діамант; друга – бурштин, золотий топаз; третя – геліофіт. За законом символічної аналогії, вгорі – сузір'я лева, внизу – людське серце (можливо, звідси з'явилося прізвисько – Ричард Левове Серце).

Символ лева розкриває древню містерію жертви і закони відплати, означає божественну владу, силу, покровительство й захист. Лев – земний противник небесного орла (*див. Орел*), господар природи, виразник сили і носій чоловічого принципу.

Сфінкс, грифон, химера – це різноманітні аспекти лева. Давньоєгипетська богиня Бастет, яка уособлювала життя й родючість, зображена жінкою з головою левиці (чи кішки (*див. Кішка*)). У Єгипті Амт (лев із головою крокодила) поїдав грішників. Уява Єгипту породила сфінкса – істоту з тілом лева, головою й верхньою частиною жінки, хвостом бика (*див. Бик*) й крилами орла. Зображення сфінкса характерні й для східного Середземномор'я, яке відчуло на собі вплив єгипетської міфології. У країні гіпербореїв, згідно з грецькими міфами, грифонів, що стерегли золото (*див. Золото*), зображували у вигляді жаклих птахів із орлиним дзьобом і тілом лева. Грифон, що

поєднував риси двох сонячних істот – лева та орла, зображувався біля ніг гіперборейського Аполлона, який тримав у руках ліру (нагадування про «гармонію сфер»). Він охороняє світ універсальних ідей чи вічних форм. Грифон, подібно дракону, охороняє шлях до спасіння, він є знаком взаємозв'язку психічних сил і космічної енергії. Зображення грифонів зустрічаються також на вавилонських стінах. У християнській символіці в грифоні поєднуються орел Іоанна й лев Марка, символ мужності й слави. Св. Марк-лев означає дерзання, уособлює силу бога, його здатність усунути помилки й заспокоїти сум'яття людської душі. Сімург (арабське ім'я Ракші) – крилатий гігантський грифон, напівфенікс, напівлев. Згідно з іранськими легендами, лев володіє здібностями пророка. У древній Персії він був хранителем містерій. Він представляє символ циклів манвантари, очікується його нова поява в кінці циклу у вигляді гігантського птаха-лева.

Скульптури левів зображені на царських тронах в Індії, на левових воротах у Мікенах, біля входу до буддійських храмів у Китаї. У Древньому Єгипті навіть ключі від храмів виготовляли у формі лева. За переказами, трон царя Соломона був прикрашений золотими левами, що не дозволяли жодному завойовникові зійти на нього. У грецькій і римській

архітектурі зображення левів використовували як ксенофілакси (охоронці джерел).

Ще в VI ст. до н. е. засновник жанру інакомовлення Езоп у байці «Лев і ведмідь» алегоричний образ лева асоціював із нездатністю до компромісу. Знайшовши мертве козеня, голодні лев і ведмідь затіяли бійку. Знесилені забіяки попадали від втоми та ран на землю, а лисиця забрала козеня. Кожен із них прийшов до висновку: «Ми стільки натерпілися, а здобич дісталася лисиці. Отож треба було таки поділитися козеням» (*Езопові байки: Переклад з новогрецької В. Забаитанського та А. Чердаклі. – К.: Веселка, 1990. – С. 19*). Алегоричне сприйняття образу лева прочитується в інших байках Езопа, зокрема: у байці «Лев і лисиця», він – символ винахідливості, «Лев і бик» – підступності, «Людина і лев» – розумності, «Три бики і лев» – хитрості. У байці «Лев, віслук та лис» хижак виступає алегоричним символом нечесності. На основі сюжету твору виник і функціонує до нині крилатий вислів «левава частка». Він вживається в значенні «нечесно розділеної й забраної найбільшої й найкращої частини чогось: здобичі, прибутку, добра чи всього повністю».

Алхімічний червоний (*див. Червоний*) лев символізує сірку, зелений (*див. Зелений колір*) лев – початок роботи алхіміка, два леви – стихію Меркурія, філософську ртуть.

Образ лева в байці Г. Сквороди «Лев і мавпи» асоціюється з вічносущістю Біблії. За сюжетом твору цар звірів заснув і мавпи сприйняли його за мертвого. Коли ж він проснувся, мавпи розбіглися хто куди зі словами: «Наші предки ненавиділи лева, проте лев нині і на віки віків лев». Лев, який проснувся – алегоричний символ невмирущості Біблії: «Лев есть образ Біблії на которую востают и ругаются идолопоклонничьи мудрецы. Они думают, что она мертва и говорят о мертвости стихийной, не помышляя о том, что в тлѣнных ея образах сокрывается живот вѣчный и что все сіе востает и возносится... Лежит львина и царица наша, чистая дѣва, Біблія, и о ней-то жизнь и воскресение наше Христос сказует: «Не умре дѣвица, но спит...» (*Скворода Г. Сад Божественных пѣсней / Г. Скворода. – К.: Дніпро, 1988. – С. 144–145*).

Символіка лева в християнській традиції має двояке трактування. В Одкровенні Іоанна Ісуса Христа (*див. Христос Ісус*) названо «левом від коліна Іудиного». Одна з істот Одкровення (крилатий лев) стала символом святого Марка (з XII ст. покровитель Венеції). У християнському мистецтві лев, що бореться з драконом, символізує боротьбу зі злом; з іншого боку, лев, що тримає людину чи ягня, виступає символом зла. Негативний аспект лева полягає в

тому, що він є емблемою антихриста, який повинен народитися від коліна Дана. У Псалтирі перемога над князем темряви інтерпретувалася як перемога над левом і драконом. У Ветхому Завіті з левом порівнюються Юда, Дан, Саул, Даниїл. Лев – одна з чотирьох тварин, що явилися великому пророку Єзекіїлю. Він знак відлюдництва й самотності, співвідноситься з багатьма християнськими святими: Марком, Адріаном, Ієронімом, Онуфрієм, св. Павлом Відлюдником, Марією Єгипетською. Пророцтво Ісаї пропонує біблійну символіку лева, що мирно покоїться поруч із овечкою (означає людину, яка керує своїми силами, трансформувала неприборкану волю в мужність, силу й любов). Пустельний лев може означати Ісуса Христа, оскільки лев у християнському бестіарії втілював ідею майбутнього воскресіння. На ранньохристиянських погребіннях лев символізував воскресіння.

У Біблії лев також символізує диявола-хижака: «Ваш супротивник – диявол – ходить, ричачи, як лев, що шукає пожерти кого» (*Перше соборне послання Св. апостола Петра, 5.8*); жадібних, лжепророків: «Змова її пророків серед нього, яке ревучий лев, що здобич шматує: жеруть душу, масток та багатство забирають, прибільшують удів її в середині її» (*Книга пророка Єзекіїля, 22.25*); ненаситних грабіжників: «Лев грабував для своїх молодят

і душив для левиць своїх він, і пещери свої переповнював здобиччю, а лігва свої – нагробованим» (*Книга пророка Наума, 2.13*); Юду та коліно Іудине: «Юда – лев молодий! Ти, мій сину, вертаєшся з здобичі: прихилився він, поклався як лев й як левиця, – зведе хто його?» (*Книга Буття, 49.9*).

Біблія містить кілька різних описів херувимів-тетраморф. Крилаті істоти з головою лева, інших тварин і людини символізують служіння Богу всіма духовними істотами, природою, виконання волі Божої, єдине Євангелія. Обличчя першого має вигляд лева: «А серед престолу й навколо престолу четверо тварин, повні очей спереду й ззаду. І перша тварина подібна до лева, а друга тварина подібна до теляти, а третя тварина мала лице, як людина, а четверта тварина подібна до орла» (*Об'явлення св. Івана Богослова, 4.6–7*). З точки зору автора книги «Культура, символи і тваринний світ» В. Орла, символіка херувимів інтерпретувалася по-різному. Іудейські схоласти бачили в крилатому левові одного з чотирьох святих, Св. Грегорі оголосив тетраморф інкарнацією Ісуса Христа: людина символізувала народження, бик – смерть, лев – воскресіння, орел – вознесіння. Св. Жером описував чотирьох тварин, які символізували авторів Євангелія: людина – Св. Матвія, лев – Св. Марка, бик – Св. Луку, а орел – Св. Івана. Остання

інтерпретація широко визнавалася в II ст. н. е., а через наступні три – в мистецтві (*Орел В.Е. Там само.* – С. 150–151).

У популярно-теологічному творі середньовіччя «Фізіолог» виділено три властивості лева. Згідно першої, лев, відчувши близькість мисливців, хвостом замітає сліди, щоб не знайшли його. До лева уподібнюється Ісус Христос (Спас), який також приховував свою божественність: «Так и Спас мой, мысленный лев «из колена Иуды», «корень Давидов», посланный вечносущим Отцом, скрыл мысленные следы свои, то есть божественность» (*О льве первое // Физиолог [изд. подготовила Е.И. Ванеева]. – Санкт-Петербург: Наука, 2002. – С. 124*). Щодо наступної особливості «Фізіолог» говорить, що коли лев у печері спить – очі його не сплять. У Піснях Соломон говорить: «Я сплю, а сердце мое бодрствует». Ведь плоть Господа моего спит на кресте, а божественность его «одернувшую Отца» бодрствует» (*О льве второе // Физиолог [изд. подготовила Е.И. Ванеева]. – Санкт-Петербург: Наука, 2002. – С. 125*). Третя властивість ґрунтується на легенді про те, що левиця народжує дитя мертвим і охороняє його три дні аж до приходу батька. Батько дме на морду левеняти і розбуджує його. У цьому акті прочитується символіка воскресіння Ісуса Христа: «Так и Бог Вседержитель, Отец все-

го, на третий день пробудил «рожденного прежде всей твари Сына», Господа нашего Иисуса Христа, из мертвых, чтобы он спас заблудший род человеческий» (*О льве третье // Физиолог [изд. подготовила Е.И. Ванеева]. – Санкт-Петербург: Наука, 2002. – С. 125*).

Оскільки люди вірили, що лев спить з відкритими очима, він став символізувати пильність, і тому його символ стали зображати на візних воротах до мастків («Балконы, львы на воротах / И стаи галок на крестах» (А. Пушкін)), на дверях церков (**див. Церква**), на могилах, монументах і мостах. Статуї левів охороняють двері палаців і усипальниць у різних культурах світу. Голова лева з кільцем у ніздрях часто виступає формою дверних ручок. У народному фольклорі лев – символ величі: «Лев мишей не ловить», об'єкт іронічної метафори: «Дома лев, а на війні тхір», «Лев – цар звірів, а боїться комарів», «Мертвого лева і заєць скубає», «Ставився, як лев, а згинув, як муха».

У масонстві лев уособлює міць і славу, вершину Королівської Арки – Небесної Дуги, куди повертається сонце під час літнього сонцестояння. В алхімії лев слугує символом сирої необробленої матерії. Лев – «червоний» (**див. Червоний**) королівський символ. Крилатий лев виражає елемент вогню (**див. Вогонь**) – «філософський во-

гонь». К. Юнг розглядав дикого лева як символ прихованих пристрастей, він може вказувати на небезпеку буття, що поглинається несвідомим.

Як найпопулярніший звір у геральдиці, лев зустрічається на гербах багатьох знатних сімей, муніципалітетів і держав; з часів Ричарда I (1157–1199), якого за хоробрість іменували «Левове Серце», три леви є емблемою англійських монархів; з іншого боку, символ британського суверена означає й тиранію: наприклад, на реверсі печатки (*див. Печатка*) штату Пенсильванія, затвердженої в 1787 р., зображено фігуру Свободи (*див. Свобода*), що поборює лева, з написом «Жити може тільки один». Зображення лева, як символу духу, часто з'являлися на амулетах і талісманах. На емблематичному рівні лев – це знак відваги, сили, хоробрості, великодушності й милості. У геральдичних системах лев позначає розсудливість, твердість, стійкість. На його сонячний символізм указує золотий колір.

Завдяки численним позитивним якостям, лев став широко вживаним символом у європейській торгівлі й промисловості. Наприклад, на емблемі французької фірми «Пежо», лев з'явився в 1858 р. і вже тоді символізував міцність (девіз фірми – «Лев іде від потужності до потужності»), якою характеризувалися металеві вироби фірми: серпи, каркаси парасольок тощо.

У 1890 р. на «Пежо» побудовано перший автомобіль. Образ лева часто змінювався, як сучасний торговий знак – лев, що пересувається на задніх лапах, з'явився в 1978 р. Лев уособлює пильність у Британській раді по птахівництву й виробництву яєць, яка після 20-річної перерви відновила символ «Маленького лева». Він слугує знаком якості й засвідчує, що яйця відповідають необхідним стандартам гігієни.

Вислів «світський лев» означає, що людина володіє бездоганними світськими манерами, насамперед шляхетністю, вишуканістю, високою гідністю.

Лев присутній також у символічно-знаковому пантеоні східних і північних слов'ян. Досить дивним є зображення його символу на прядці з району річки Онеги у вигляді жовтого агресивного лева, що охороняє квітковий кущ. Очевидно, цей образ означає приховану небезпеку, що може виникнути у будь-який момент. У слов'ян-лютичів, що заселяли території за Ельбою, лев символізував Радогоста – бога війни, сина Коляди і Радуніці й вшановувався як третє втілення Вишня-Дажбога (*див. Дажбог*). Головний храм слов'ян-лютичів (Ретри) прикрашений численними зображеннями левів.

На монетах багатьох країн і міст традиційно розміщували їх емблеми, які одночасно були й своєрідними гербами. Викарбувані на них зображен-

ня птахів, мають різноманітне символічне наповнення. Ще на монетах античних міст Давньої Греції (середина VII–IV ст. до н. е.) був зображений цар звірів – лев, який символізував сильну владу, велич, могутність, зокрема: м. Леонтини (голова лева в оточенні чотирьох зерен пшениці); м. Регій (левова грива); м. Велія (лев убиває здобич); міста Кнід і Мілетена (голова лева, який ричить); міста Тарс і Аканф (лев нападає на бика); м. Мілет (голова лева або лев у повний зріст); м. Велія (лев нападає на оленя або готується до стрибка); м. Лідія (голова лева, або голова лева проти голови бика); міста Пантикапей, Кизик, Регій, Куми, Кнід (голова лева); м. Херсонес (передня частина тіла з головою, повернутою назад); м. Халцедон (лев) та ін.

На українських землях найдавніше з відомих зображень лева зустрічається на печатці з грамоти 1316 р. князів Андрія та Лева II, проте вважають, що ця печатка належала ще князеві Леву Даниловичу (1269–1301). Лев, як герб Русі, виступає в XIV ст. й на інших княжих печатках, а після розпаду князівства – на печатках польських королів і литовських князів, які захопили українські землі; на монетах, карбованих у 1350–1410 рр. у Львові з написом «Монета Русі», на архітектурних деталях тощо. Золотий лев, що спинається на скелю, став гербом Руського воєводства, утвореного 1434 р.

у складі Польщі (об'єднувало Львівську, Галицьку, Перемиську, Сяноцьку, а з XVI ст. – Холмську землі). Відомі спроби загарбників «полонізувати» цей герб, змінивши колір поля на червоний, однак «Руський лев» зберіг свої барви й був самобутнім знаком західноукраїнських земель до кінця XVIII ст.

Лев – символ королівської влади, величі, могутності, суверенітету, військової перемоги, хоробрості, пильності, стійкості, сили волі. Золотий лев був геральдичним символом князя Юрія Долгорукого Суздальського, якого вигнав із Переяслава його брат Ярополк. Це зображення прикрашало герб польського міста Ченстохови, монети князя Володислава Опольського, а в гербі міста Володимира (Росія) – колишній вотчині спадкоємців Юрія Долгорукого – зберігся до XX ст. Його зображення є на гербах багатьох країн (Швеції, Болгарії, Чехії, Нідерландів, Норвегії, Фінляндії, Шотландії, Великобританії, Данії, Естонії, Індії, Ірану, Канади, Іспанії) та міст (Львова, Єрусалима, Люксембурга та ін.).

Лев є символом духовного й культурного центру України – міста Львова. На фресках Софії Київської – тисячолітньої пам'ятки світового значення, яка включена до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, є зображення лева. Серед фресок збереглася композиція «цар на леві». Вона є символом християнсько-

го царства Київської Русі. Крім того, на стінах веж Софії зображено шість грифонів. Серед них є крилата істота з головою лева. У символічному контексті левоголовий грифон об'єднує Небо і Землю, Добро і Зло (*див. Добро і Зло*), символізує владу над небом і землею, силу (*Демчук Р. Храм Софії / Р. Демчук. – К., 2008. – С. 111–122; Шарлемань М. Стінопис мистецького змісту Софійського заповідника – архітектурного музею в Києві як джерело з краєзнавства Київської Русі / М. Шарлемань // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Збірка статей на пошану д. іст. наук, проф. Н.М. Нікітенко [від. ред. д. іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України П.С. Сохань; упоряд. Д. Гордієнко, В. Корнієнко. – К., 2011. – С. 285]*).

17.07.2009 р. на засіданні Кабінету Міністрів України схвалено проект Закону України (*див. Україна*) «Про Великий Державний Герб України». Праворуч від синього щита зображено золотого коронованого лева, який уособлював герб Галицько-Волинської держави, що після розпаду Київській Русі успадкувала державницьку традицію. Він є головним геральдичним символом західноукраїнських земель, які у XIX – на початку XX ст. відігравали роль одного з центрів відродження національного й державного життя.

Б. Дем'яненко, В. Куйбіда

Лелека (бусол, бузько, чорногуз, гайстер) – символ богині Зорі; символ поваги до батьків; символ мандрівників; сімейного благополуччя, щастя, народження дітей; батьківщини; любові до рідної землі, України.

В італійській міфології лелека був присвячений Юноні – покровительці дівчат, шлюбу, сім'ї та породіль. Вірменській міфології відомий персонаж Арагіл (лелека). Він був священним птахом Сонця, захисником полів. Коли гинув, його хоронили, як людину (*Мифологический словарь. – М., 1991. – С. 54*).

Староукраїнське повір'я про священність лелек походить ще з доби трипільців (IV–II тис. до н. е.). На думку С. Плачинди, давньоукраїнські племена пеласгів («лелек») переселилися з прадавньої України – Оріани на «нові землі» (в Італію, Грецію, Македонію та ін.). О.П. Знойко вважав: назва лелека походить від назви племені лелегів, у яких «тотемом був цей священний птах». «Гайстер, – підкреслював дослідник, – є символом, головної, найулюбленішої богині східних слов'ян – Вечірньої (і Вранішньої) Зорі. Назва птаха гайстер давньогрецькою означає «зоря-зірка». Головна богиня космічної релігії Русі... освячувала й птаха з назвою зірка (*див. Зоря*) (*Знойко О.П. Міфи Київської землі та події стародавнини. – К., 1989. – С. 114*).

В Україні до лелек ставилися як до святих птахів. «Двір,

де є гніздо лелеки, – писав Г. Булашев, – вважається щасливим... Не тільки розорити гніздо лелек – великий гріх, а навіть полахати їх. За розорення гнізда лелека мстить тим, що приносить вогняну голешку й підпалює хату... Таке ставлення до лелеки... пояснюється, з одного боку, тим, що він знищує різних гадів, а з другого – лелека і ластівка є радісними вісниками наближення весни» (Булашев Г.О. *Український народ у своїх релігійних поглядах та віруваннях.* – К., 1992. – С. 367).

На думку митрополита Іларіона, лелека був символом «праці й прив'язаності». В Україні ніколи не називали птахів і звірів людськими іменами. Однак для лелек робили виняток: «Антоне, принеси тепло». Якщо на хаті звив гніздо лелека, то в родині має бути лад. Саме ці чорно-білі красені приносили, за повір'ям, до оселі немовлят. Тобто лелека був символом продовження роду. У фольклорі, літературі лелека символізує любов до рідної землі, тугу за батьківщиною. Не випадково ліричний герой однієї з пісень просить: «Візьміть мене, лелеченьки, на свої крилята».

Лелека – символ щастя: «Лелека до двору – щастя в хату», «Лелека стереже щастя, не підпускає біду», «Де лелека водиться, там щастя родиться»; народження дітей: *аїста ждати* «бути вагітною», *журавлика зловити* «народити дитину», *журавель приніс* «про народження дитини».

Чорногуза або лелеку здавна вважали оберегом сільського двору, майна та людей:

*«Шануй гніздо старого
чорногуза, –*

*Він стереже і клуню,
і стіжок,*

І доручила доглядати Муза

Йому сірених

радісних пташок.

Лагідні дні –

немов смачну солому,

В широких яслах

все жують воли

І кожен раз,

коли виходять з дому,

Ізнов туди вертають, де були.

Від ясних днів

ще спокійніші ночі, –

На синій стрісі срібний

чорногуз,

У небо він і рушити не хоче,

Здається,

він навіки там загруз».

(Філіпович П. Поезії // За ред.

*М. Ореста, передмова В. Дер-
жавина. – Мюнхен.: Інститут лі-
тературознавства при Українсь-
кому Вільному Університеті,
1957. – 75 с.).*

У байці Езопа «Чорногуз та орач» лелека, на противагу журавлю – алегоричний образ добropорядної людини. Селянин посіяв озимину і мав надію на добрий урожай. Проте наступного дня він побачив на полі зграю журавлів, які клювали насіння. Господар заходився на полі ставити сільця. Наступного дня в кожне сільце зловився журавель-злодій, а в одне – випадково

лелека. Господар знав, що лелека насіння не крав, водночас напутив птаха: «Лети собі здоровий, та більше не водися з такими, а потрапиш у халепу. Переляканий черногуз полетів до свого гнізда. Відтоді він, завбачивши журавля, летить від нього геть» (*Езопові байки: Переклад з новогрецької Володимира Забаитанського та Анатолія Чердаклі. – К.: Веселка, 1990. – С. 39–42*).

Ще до початку нашої ери у байках образ лелеки уособлював людину, яка може відповісти на зло та обман. Римський байкар Федр в байці «Лис і лелека» використав сюжет в якому хитрий лис запросив у гості журавля і пригощав рідкою юшкою із тонесенької тарілки. Лелека відповів йому тим самим. Мораль байки дуже повчальна:

*«Птах перелітний мовив
(щоб почули й ми):*

*«Хай потерпає й той, хто
приклад подає».*

(Антична література. Греція. Рим. Хрестоматія / Упорядники: Михед Т.В., Якубіна Ю.В. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – С. 812).

Зображення лелеки зустрічається в геральдиці. Зокрема на гербі м. Новограда-Волинського по обидва боки картуша стоять на одній нозі два срібні лелеки, які символізують вірність і чистоту. Піднятими ногами вони утримують картуш, а над ним дзьобами підносять золотий ланцюг із золотим дзвоном. На нижній частині герба

сmt. Біловодська, Луганської обл. намальований лелека, який ходить на зеленому тлі. Великий герб м. Кіровограда складається з малого герба міста зі щитотримачами обабіч – срібними лелеками з червоними дзьобами та лапами. На гербі м. Дружківки Донецької обл. – з боків золотого щита срібні лелеки, які стоять один навпроти одного у позі любовної гри, м. Ананьєв, Одеської обл. – три лелеки у гніздах, м. Маньківка, Черкаської обл. – лелека на фоні сонця.

Я. Потапенко, В. Куйбіда

Леся Українка (Лариса Петрівна Косач-Квітка, 1871–1913) – українська поетеса, прозаїк, драматург, перекладач, літературний критик та фольклорист, символ нескореності людського духу, незламності української нації, голос совісті, котрий силою поетичного таланту пробуджував в українському народові почуття історичної самобутності, тягlostі, ідентичності, власної гідності та політичної волі до боротьби за незалежність, визволення з духовного рабства.

В історії української культури вочевидь немає більш трагічної і, водночас, мужньої постаті як Леся Українка. Особистості, котра ставши на герць із тяжкою недугою, стала на захист власного народу, закликаючи його на боротьбу проти власної рабської психології і життєвої пасивності. Ключовий життєвий девіз поетеси:

*Так! – я буду
крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні,
Без надії таки сподіватись –
Буду жити! Геть, думи сумні!*

став дороговказом для багатьох наступних поколінь не лише в царині громадсько-політичного, але й особистого життя.

Індивідуальність та світогляд Лесі Українки формувалися під впливом суспільного розвитку України тієї епохи. Її творчість наче підсумувала складні перипетії ХІХ – початку ХХ ст.: з одного боку, переслідування української мови та нищення всього українського російським царатом, остаточна втрата елементів державності, спад політичної активності та патріотизму серед кіл старої еліти, з другого – зародження нових прогресивних тенденцій європейського характеру, формування нової генерації національної інтелігенції, поширення національно-культурного відродження та культурницького націоналізму серед прогресивних діячів України.

Вразлива, із загостреним почуттям справедливості, Леся сформувалася в патріотичному, національному середовищі, її дитинство було насичене творчою атмосферою та «народним духом», що згодом стало опорою її життя. З десятилітнього віку тендітна дівчинка почала непосильну боротьбу з тяжкою недугою (туберкульозом кісток) і не лише не зламалася, а в домашніх

умовах здобула освіту, якій могли б позаздрити багато випускників університетів – опанувала літературу, історію, близько десяти іноземних мов.

Леся Українка належала до генерації письменників модернізму. Так звана доба модернізму в українській літературі відображала нові національні й соціальні умови життя, сприяла появі нових стилів і базувалася на засадах інтелектуалізму, європеїзму, демократизму та романтично-позитивістських ідеях. Саме ці складові сформували світоглядні засади творчості Лесі Українки. Вона свідомо присвятила своє життя воскресінню духу нації і служінню йому, жертвуючи розумінням і сучасників, і наступних поколінь, наражаючись на неприйняття та не увагу читачів (*Українки в історії / За заг. ред. В. Борисенко. – К.: Либідь, 2004. – С. 182–183*). Про внутрішню самотність письменниці і не уважність сучасників до її творчості писало чимало дослідників Л. Українки. Характеризуючи її як поетку українського Рісорджіменту, Д. Донцов зауважував, що її життя було цілою проблемою, бо вона на цілу голову переросла майже всіх тогочасних письменників і лишалася дивно незрозумілою ними. Маючи чи не найглибшу освіту серед діячів пера, вона залишалася особою, якою найменше займалася освічена критика. Відкинута сучасниками, народжена для інших часів,

її непересічну постать було вирвано нащадками із пазурів минулого і поставлено на недосяжну височину (Донцов Д. *Поетка українського Рісорджіменту (Леся Українка) // Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст.* – К.: Рось, 1994. – Кн. 1. – С. 150).

Вже перша збірка «На крилах пісень» 1893 р. підтвердила свідомий вибір Лесі Українки нести тягар національного пробудження українців, формування поетичним словом почуття гідності, викорінення «рабського духу». Вона стверджує нову концепцію формування громадянської свідомості та внутрішньої свободи через усвідомлення власного ганебного рабського становища і пробудження жаги до звільнення, оновлення. Розуміючи проблеми рабської психології значної частини українців (відсутність національної єдності, волі до боротьби, пасивність інтелігенції, приспаність сумління, роздвоєння свідомості тощо), Леся Українка вірила, що лише відверто висловивши гірку правду, можна прийти до усвідомлення власного становища. Слід було мати неабияку громадянську мужність, щоб визнати: «Так, ми раби, немає гірших в світі!»; «Ми паралітики з блискучими очима», або ж «Не нам, обідраним невільникама, казати / Речення гордеє: «мій дом – мій храм». Але усупереч трагічній дійсності, поетеса утверджувала надію для поневоленого народу,

віру в те, що прийде слухний час і вчорашні раби зважаться на геройські вчинки:

*Нехай же ми раби,
невільники продажні
Без сорому, без честі –
хай же й так!*

*А хто ж були
ті вояки одважні,*

*Що їх зібрав
під прапором Спартак?
(«Товарищі на спомин»).*

Леся Українка окреслила ідеал формування нових українських героїв через образ Прометея, як носія високого обов'язку перед народом, благородної жертвості, правдолюбства. Звертаючись до нащадків Прометея, поетеса закликала до пробудження, котре визволить власний народ із пільми неволі і рабства, зробить його господарем на власній землі. У драматичних творах «Руфін і Прісцилла», «Кассандра», «Бояриня», «Грішниця» Леся Українка вималювала галерею яскравих образів, гаслом яких було «або загибель, або перемога!». Тож об'єктивно героїчний світогляд поетеси мав значний вплив на формування не одного покоління свідомих українців, про що указав у програмному творі «Ідея і чин України» ідеолог ОУН Дмитро Мирон-Орлик (*Орлик М. Ідея і чин України. Нарис ідеологічно-політичних основ українського націоналізму.* – К.: Українська видавнича спілка. – 2001. – С. 216).

Кривда власного народу, палке бажання її розбити сміливим поетичним словом і одночасне

усвідомлення власного безсилля, потреби «живого, діяльного чину», на який не спроможне покоління «паралітиків з блискучими очима», викликали у поетеси то поклик до слова, як могутньої зброї, то зневіру в ньому. Як відзначив С. Єфремов: «Леся Українка була чи не найбільш сучасним з усіх поетів наших і найповніше одбила в собі ознаки свого часу з усіма його запитами, поривами до високої мети й нищінням серед дрібних та мізерних обставин, з високими замірами та малими звинками» (Єфремов С. *Історія українського письменства*. – К.: «Феміна», 1995. – С. 526). Однак і рядки розпуки, болю і ридання у своїх творах авторка використовує як засіб пробудження в українцях почуття національної гідності, як заклик до активних дій. Так, проводячи паралель між Ізраїлем та Україною, єгипетським та вавилонським полоном євреїв і зрабованим становищем українців, через розпачливий поклик поетеса стверджує:

*Так доверши ж
до краю тую зраду,
розбий, розсій нас геть
по цілім світі,
тоді, либонь, журба
по ріднім краю
навчить нас,
де і як його шукать.*

Як могутній засіб формування національно-патріотичних почуттів Л. Українка використовувала історичну пам'ять. Твори поетеси – це складний синтез історичних подій та сучасності, де

зроблено спробу з'ясувати тяжкі моральні і національні випробування людини, заплутаної в обставинах історичного процесу. Переспівуючи сюжети світової історії та культури (античні, біблійські), поетеса намагалася почерпнути із історичного досвіду людства уроки для українців. Звертаючись до загальносвітових проблем, вона аналізує проблеми національної єдності та пробудження в народі національної та людської гідності, як основи боротьби за визволення. Поетеса глибоко усвідомлювала, що проблема свободи народу може бути вирішена тоді, коли кожна особистість зможе усвідомити себе частиною народу, відчуті співпричетність до спільних історичних перемог та невдач, створити відчуття духу народу. Пріоритетними темами вітчизняної історії виступали історія козацтва, Запорозької Січі, Хмельниччини та Руїни. В умовах духовної неволі їй доводилося бути, в першу чергу, просвітитником.

Досить влучну оцінку діяльності Лесі Українки свого часу дав І. Франко, котрий зазначав, що з часів шевченківського «Заповіту» Україна не чула такого потужного поетичного слова, як із вуст цієї слабкої, хворої дівчини, котру великий Каменярь назвав «трохи чи не самотнім чоловіком на всю соборну Україну» (100 великих українців / Н.В. Астапенко, О.К. Барашкова и др. – К.: «Ариі», 2007. – С. 288).

О. Таранон

Липа – див. Ботанічна символіка.

Лис, Лисиця

Лисиця – символ лицемірства, лукавості та улесливості, хитроумності, злодійкуватості та хижацтва, влізливості, хвалькуватості, скритності та обережності, чуткості, нечесності; в Біблії та середньовічному творі «Фізіолог» – лжепророк, підступний хижак, диявол, Ірод, який сіє блуд, сріблoloбство, вбивство; водночас вона символізує вишуканий розум, розсудливість, спостережливість, мудру виховательку-наставницю, є алегоричним образом того, хто дослухається розумних порад; в обрядових промовах сватів дівчину називали *лисицею*, а її хутро символізувало багатство.

У народному фольклорі лисиця – символ лицемірства, лукавості та улесливості: «У вічі, як лис, а поза очі, як біс», «В очі лисицею, за очі вовчицею», «Говорить, як лисиця, а за пазухою камінь держить», «Якби лисиця не поспіла, то вівця б вовка з'їла»; хитроумності: «Він лисом пройде», «Лисяча хитрість, заяче серце», «Старого лиса не виманиш з ліса», «Де лисицею, а де вовком», «У доброї лисиці три входи в нору», «Шукаєш лисицю спереду, а вона позаду»; злодійкуватості та хижацтва: «Лиса в курник не впускай», «Лисиця спить, а курей бачить», «Лиса вбили – курям радість»,

«Лис може стратити зуби, але не апетит», «Лис старіє, але не добріє»; влізливості: «Занадиться лис у курник, то всі кури повинять»; хвалькуватості: «Кожна лисиця свій хвостик хвалить, а чужий ганить»; скритності та обережності: «Лисиця хвостом сліди замітає», «Стара лисиця писком рие, а хвостом слід замітає», «Лис не грається (полює) біля своєї нори», «Кожна лисиця свій хвіст береже», «Лисиця свій хвіст не замає»; чуткості – «У лиси патрикиєвны уши на макушке»; нечесності: «Лис став монахом не на те, аби гріхи спокутувати, але щоб нові зробити», «Не по вас, гуски, я йду, а водиці напитися», – каже лисиця, «Лисиця сім вовків обдує»; об'єкт народних кепкувань: «Попалася лисиця в пастку та й каже: «Хоч і рано ще, а доведеться заночувати», «Лисиця од дощу під борону сховалась, не всяка, казала, капля капле», «Лисице, лисице! Та й довгий же твій хвіст!».

Зазначена негативна символіка образу лисиці акумулювалася в афоризми та крилаті вислови: *лисом підшитий* «хитрий, улесливий»; *накрився, мов лисиця хвостом* «невдало приховав свій вчинок»; *старий лис* «хитрий, той, що вміє прикидатися і заплутувати сліди», *лисицю співати* «хитрити, лукавити»; *вовчим зубом і лисячим хвостом* «силою і хитрістю»; *лисувати* «улесливо хитрувати»; *драти лисицю* –

«блювати після перепою»; *лиснути* «блиснути, вдарити».

Ще в VI ст. до н. е. засновник жанру інакомовлення Езоп у байці «Лев і лисиця» алегоричний образ лисиці асоціював з розсудливістю та спостережливістю. Престарілий лев пустив серед звірів чутки, що ніби то він помирає у печері. Через бажання побачити, помиряючого царя звірів, у печеру навідалися нерозумний олень та інші звірі. Лисиця простежила, що звідти ніхто не повертається і дала настанови своїм дітям: «— Отож, діточки, зятяте на все життя: не рушайте в дорогу, не знаючи, куди вона приведе і чи можна повернутися нею назад, — сказала лисиця наостанок» (*Езопові байки: Переклад з новогрецької В. Забаштанського та А. Чердаклі. — К.: Веселка, 1990. — С. 37*).

У байці «Лисиця-ненажера» лисиця — алегоричний образ того, хто дослухається розумних порад. Лисиця відшукала у дуплі великого дерева торби пастухів з обідом і з'їла все. Вона спробувала вилізти, але череву не проходило в отвір. Після нетривалої паніки та бесіди із подругою-лищицею вона змогла вилізти зі словами: «— Ти диви! Правду казала подруга, що треба зачекати. Адже з часом минають скрута та лихо!» (*Езопові байки. — С. 93*). В іншій байці лисиця — алегоричний образ мудрої виховательки-наставниці,

яка терпеливо навчає сина: найстрашніші речі, коли до них звикнеш, стають нестрашними» (*Лисиця й лев // Езопові байки. — С. 128*). Якщо лиса обрати царем звірів — він все рівно залишиться злодійкуватим звіром і в короні кинеться ловити курча (*Зевс і лис // Езопові байки. — С. 128*).

Римський байкар останнього сторіччя до нашої ери Федр змальовує лисицю, як алегорію вишуканого розуму:

*«Лисиця мовить,
маску розглядаючи:
«Така красуня,
а бракує мозку їй!»
Це сказано для тих,
кому і славу, й честь
Дарує доля, —
не дає лиш розуму».*

(*Федр. Лисиця й трагедійна маска // Антична література. Греція. Рим. Хрестоматія / Упорядники: Михед Т.В., Якубіна Ю.В. — К.: Центр навчальної літератури, 2006. — С. 811*).

Негативні символічні алегорії образу лисиці прочитуються у байках Л. Глібова. Яскравий образ лисиці-лицеміра і брехуна він змалював у байках «Лисиця-жалібниця», та «Лисиця і ховрах». У сюжеті першого твору вона на словах викривала підступність пройдисвітів котів, які могли б з'їсти пташенят. Лисиця готова була б усіх їх перевішати за ненажерливість, проте, коли пташенята випали з гнізда — прехорошенько всіх поїла. Лисиця десь м'ясяця дістала, пише

Л. Глібов, і під стіжком ум'яла більшенький шматок, а менший у сінце сховала. Натомість голлодному ж куму-вовку скупа брехуха запропонувала поїсти сінца. Символічна мораль байки «Вовк і лисиця» давно вже стала крилатим висловом:

*«Оце ж то тес: на, небоже,
Те, що мені не гоже»*

(Глібов Л. Твори / Л. Глібов. – К.: Дніпро, 1964. – С. 38)

Вислів з «Слова о полку Ігоревім» (XII ст.) «...Лисицы брешуть на чрьленья щиты...» давно став крилатим. Можна припустити, що так автор назвав половців тому, що вони носили шапки з лисичими хвостами. Значений фразеологізм зустрічаємо в мові української поезії І. Франка, М. Рильського та ін.:

*«Вийшла в поле руська сила,
Не щоб брата задушила,
Не щоб слабших грабувати,
А щоб орди відбивати,
Що живим труну
нам тешуть,*

– А лисиці в полі брешуть»
(І. Франко. На старі теми).

Дуже вдало цей вираз був використаний М.Т. Рильським у вірші «Слово про рідну матір», написаному у важкому для всієї країни 1941 р.:

*«Хіба їй можна одцвісти,
Коли зоря горить рожева,
Коли шумлять-дзвенять
світи*

*Від рику раненого лева,
Лисиці брешуть на щити,
І кличе див поверху древа!..*

О земле рідна!

*Знаси ти Свій шлях
у бурі, у негоді!*

*Встає народ, гудуть мости,
Рокочуть ріки ясноводі!*

*Лисиці брешуть на щити,
Та сонце, устає – на Сході!»*

Хитрість і лукавство лисиці у Біблії порівнюють із брехнею лжепророків: «Так говорить Господь Бог: «Горе на пророків безумних, що ходять за своїм духом та за тим, чого не бачили! Твої пророки Ізраїлю, як ті лисиці в руїнах!» ... «Вони бачать марноту та фальшиве чарування, говорячи: «Говорить Господь», а Господь не посилав їх, та вони мають надію, що сповнитися слово» (*Книга пророка Єзекіля, 13. 3–6*). В Євангелії від святого Луки лис символізує Ірода: Тієї години підійшли дехто з фарисеїв, і сказали Йому: «Вийди собі, і піди звідси, – хоче бо Ірод убити Тебе»... А Він відказав їм: «Ідіть і скажіть тому лисові: Ось демонів Я виганяю, і чиню вздоровлення, – сьогодні та завтра, а третього дня закінчу (*Євангелія від святого Луки, 13. 31–32*). Лисиця – засіб помсти Самсона филистимлянам за «украдену» жінку: «І пішов Самсон, та й зловив три сотні лисиць. І взяв він смолоскипи, і обернув хвоста до хвоста, і прив'язав одного смолоскипа всередині поміж два хвости. І запалив він вогонь у тих смолоскипах, і пустив лисиць в

филистимські жита. І попалив він стирти та жита, і оливкові сади» (*Книга суддів*, 14. 4–5).

В алегоричних інтерпретаціях середньовічного твору «Фізіолог» лисиця – підступний хижак, диявол, Ірод, який сіє блуд, сріблολюбство, вбивство. Коли лисиця голодна, а їжі немає, – описано в творі «О лисе», вона знаходить купу прілої соломи, лягає на неї й прикидається мертвою. Птахи сідають на «бездиханне» тіло і попадають лисиці в зуби. Символізм повчань прочитується в тлумаченнях твору: «Так и дьявол совершенно коварен и дела его. Желаящий вкусить его плоти, умрет. Ибо плоть его такова: блуд, сребролюбие, наслаждение, убийство. Потому и Ирод уподобляется лисе, а книжник слышит от Спаса: «Лисы имеют норы и птицы небесные – гнезда» (*Физиолог [изд. подготовила Е.И. Ванеева]. – Санкт-Петербург: Наука, 2002. – С. 135*).

В українських замовляннях до начальства використано образ лисиці із непрозорим символічним значенням: «Я до начальства (громади) йду по Божому сліду. Господніми стопами, нехай начальству стануть очі стовпами, щоб на мене, на рожденного, на молитв'яного рота не роззявляли, очей не витрїщали, язика не піднімали. Як радуються пани лисицям та куницям, щоб так радувались моїми словами. Як тихо та смирно до мене начальство

говорило. Як радується весь мир хрещений по дар Божий ідучи, щоб так радувалось мною все начальство!» (*Українські замовляння / [Упорядник М.Н. Москаленко]. – К.: Дніпро, 1993. – С. 189*).

У традиції сватання та в обрядових промовах сватів дівчину називали *куницею*, або *лисицею*: «У вас лисиця є, нам снилось, котру Тетяною зовуть», а її хутро символізувало багатство «Крийся зятю, та куницями, куницями та лисицями» (*Словарь української мови / Б. Грінченко. – К., 1908. – Т. 2. – С. 361*). Лексема *лисиця*, за словником В. Даля, «пряник, який родичі в Ярославській губернії присили молодим на другий день після весілля під білим покривалом» (*Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка / В. Даль. – М.: Гос. изд. иностр. и нац. словарей, 1956. – Т. 2: И-О. – С. 254*).

На фресках Софії Київської – тисячолітньої пам'ятки світового значення, яка включена до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО є нечіткий рисунок лисиці, яка біжить. Ця частина фрески в ніші лівої стіни погано збереглася. У XVIII ст. тут була побудована цегляна розвантажувальна арка, а в її аркасолії із сюжету полювання збереглася лише лисиця. Дослідники фресок не пояснювали та не коментували цієї сцени. Припускають, що сюжет мав характер полювання і символізував заручини та взяття шлюбу Анни (дочки імператора

Романа II) та князя Володимира Великого. Переслідування здобичі символізувало «полювання» на діву-наречену. (*Шарлемань М. Стінопис мисливського змісту Софійського заповідника – архітектурного музею в Києві як джерело з краєзнавства Київської Русі / М. Шарлемань // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Збірка статей на пошану д. іст. наук, проф. Н. М. Нікітенко [від. ред. д. іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України П. С. Сохань; упоряд. Д. Гордієнко, В. Корнієнко. – К., 2011. – С. 275).*

Теріонім *лисиця* став основою для виникнення деяких антропонімів. Зокрема у роботі «Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV–XVII ст.» (1988 р.) М. О. Демчук записала такі імена та імена-прізвиська, які походять від основи *лис-*: Лись, Лисица, Лисець, Лисікь, Иван Лисица, Мойсдй Лисица. Від цієї ж основи походять деякі географічні назви, зокрема, *Лисичанськ* – м. Луганської обл. Воно розташоване на р. Сіверський Донець в урочищі Лисичий Байрак. Колись тут була і слобода Лисичий Байрак, заснована українськими козаками на початку XVIII ст., як сторожовий пікет. За народними переказами, в урочищі водилося багато лисиць (*Vulpes vulpes*). Аналогічними є гідронім *Лисогір* (*Лисиця, Лисогорка*) – р., л. пр. Удаю (бас. Сули), ойконіми *Лисиничі* – с. Пустомитівського

р-ну, Сумської обл., *Лисиче* – с. Амросіївського р-ну, Донецької обл., *Лисівка* – с. Попільнянського р-ну, Житомирської обл. та ін. Варіанти цих назв вказують на їх відношення до зоогеографічного семантичного ряду, пов'язаного з назвою *лисиця*. Поблизу м. Переяслава-Хмельницького, Київської обл. зустрічаються мікротопоніми: *Лисиччина могила* – курган біля с. Ташань, *Лисуха* – урочище біля с. Гайшин.

Зображення лисиці зустрічається в геральдиці. Зокрема герб м. Лисичанськ, Луганської обл. має вигляд щита, обрамленого чорною стрічкою. Він забарвлений кольорами прапора міста, а на середній смузі зображена лисиця золотистого кольору та кам'яне вугілля. На гербі 1782 р. міста обласного підпорядкування Бузулук, Оренбургської обл. Росії зверху зображена лисиця, а знизу – олень. Лисиця, також, зображена на гербах міст: Саранська – столиці Республіки Мордовія; Тотьми – адміністративного центру Тотемського муніципального р-ну, Вологодської обл.; Зашиверська, Росії та Мстиславля, Могильовської обл., Білорусі.

В. Куйбіда

Лихо – *див. Добро і Зло.*

Лілія (біла) – символ цноти, чистоти, непорочної краси; у Біблії лілія – емблема краси таємного нареченого і нареченої

в глибокому взаємному коханні; ознака витонченого смаку, розкоші, вишуканості; багатства; надії на достаток; благовоління; поваги. Водночас вона – символ смерті, відданості, помсти покійника, квітка Пресвятої Диви.

Греки приписували їй божественне походження із краплин молока матері богів – Юнони, що годувала маленького Геркулеса. Лілія була відома давнім персам, навіть їхня столиця називалася Суза, тобто «місто лілій». Тому і в гербі її як символ непорочної краси було кілька цих квітів. Красу лілії вихваляє сам Господь і ставить її вище всього прекрасного одягу Соломона. «Погляньте на польові лілеї, як зростають вони, – не працюють, ані прядуть. А Я вам кажу, що й сам Соломон у всій славі не вдягався отак, як одна із них» (*Матвія 6:28–29*). З красою лілій порівнюється краса таємного нареченого і нареченої в глибокому взаємному коханні. «Я – саранська троянда, я долинина лілія! Як лілія між тереном, так подружка між дівами!» (*Пісня над піснями 2:12*).

М. Золотницький у книзі «Квіти в легендах і переказах» пише, що на святі у центрі була троянда, але біла лілея все одно правила за ознаку витонченого смаку, розкоші, вишуканості, багатства. Саме тому в римлян лілія була символом надії на достаток, і зображення її карбувалося на римських монетах як очікування народом блага, крім

того, греки й римляни вбачали в ній символ непорочності, тому й увінчували молодих вінками з лілій та пшеничного колосся – ознаки чистого повного достатку життя, якого їм бажають.

Лілія зустрічається як емблема королів, невід’ємний елемент прапорів, гербів. У гербі Людовика IX Святого вона була разом з маргариткою. Три лілії були зображені на його прапорах під час хрестових походів. Вони означали співчуття, правосуддя, милосердя, три добродітності царствування цього «найдобрішого короля». Хоча пізніше вона стала тавром каторжан.

Квітку дуже любили в усій Європі, а у Франції вона вважалася виразом найвищого благовоління й поваги. На всіх католицьких землях її вважали квіткою Пресвятої Диви, унаслідок чого зображення Божої Матері тут постійно прикрашають гірляндами з лілій.

У Німеччині її називали квіткою смерті. Щоразу той, хто мав померти, нібито знаходив за три дні до смерті на своєму стільці у церкві білу лілію. Вона в німців, як і надгробна троянда, – свідчення то відданості, то помсти покійника. За народним повір’ям, її ніколи не садять на могилі, вона сама виростає тут під впливом якоїсь невидимої сили і з’являється переважно на могилах самогубців та людей, що загинули насильницькою смертю. Якщо вона виростає

на могилі вбитого, – це ознака невідворотної помсти, а якщо на могилі грішника – то прощення й спокутування ним гріхів.

В. Куйбіда

Лінгвокультурологія – інтегрована, комплексна дисципліна, яка досліджує взаємодію, взаємовплив мови та культури, фіксацію в мовній системі українців, етнотекстах, дискурсивній практиці збережених у пам'яті народу символів, обрядів, стереотипів, норм, ритуалів, обрядів, звичаїв, вірувань тощо, їх лінгвістичні, філософські, етнопсихологічні ціннісно-сміслові аспекти.

Започаткована в 90-х роках ХХ століття у працях О. Семи-в'янової, В. Ужченка, В. Жайворонка, П. Гриценка, М. Кочергана, В. Манакіна, Н. Мех, О. Потапенка та ін.

Матеріалом лінгвокультурології є живі комунікативні процеси, літературний, філософський, релігійний, фольклорний та ін. дискурси, система констант та концептів культури, менталітетознавство, архетипи, коди культури, культурні норми, культурні установки та цінності, прецедентні феномени тощо.

Проблеми лінгвокультурології глибоко висвітлені у таких працях: О. Селіванова «Сучасна лінгвістика. Напрями та проблеми» (2008), В. Кононенко «Українська лінгвокультурологія» (2008), Н. Мех «Лінгвокультурологія ЛОТОС у науковій, релігійній та

художній картинах світу» (2011), В. Дороз «Українська мова в діалозі культур» (2010), В. Жайворонек «Знаки української етнокультури» (2006) та «Українська етнолінгвістика» (2007), О. Потапенко «Лінгвоконцептологія» (2010, 2011), О. Потапенко та ін. «Лінгвокультурологія» (2011), О. Потапенко, Я. Потапенко, Л. Кожуховська та ін. «Українська лінгвокультурологія» (2013), О. Потапенко «Лінгвокультурологія. Мова та духовність» (2014) та ін.

Предметом лінгвокультурології мають стати такі типи лінгвокультурологічних одиниць:

– константи, концепти, етноконцепти культури.

– культурні об'єкти (культурні риси, артефакти, форми в їхньому речовому та символічному вираженні, культурні композиції, конфігурації та системи тощо);

– символи як форма проявів архетипів та «буття культури, чинники національно – культурної самоідентифікації (образи-символи, символіка поселення та житла, одягу; громадського побуту, звичаєвості; основних галузей господарства; народної ботаніки, медицини, астрономії, міфології, демонології; язичництва, християнства, іудаїзму, ісламу, буддизму, ведизму тощо; атмосферних явищ, географічних назв, геральдики, нумізматики, архітектури; усної народної творчості; частин людського тіла; слова, алфавітів, чисел; кінесики, творів художньої літератури, тексту, дискурсу

в цілому; кольорів, мінералів, квітів тощо);

– культурні модальності (еволюція, модернізація, прогрес, деградація, деструкція, культурний «шок» тощо);

– культурні позначення (знаки, образи, маркери, атрибути, імідж, семантичні конструкти, культурні тексти та коди, семіозис, культурна семантика в цілому);

– герменевтика культури;

– культурні норми (зразки, патерни, правила, стандарти; канони, міфи, стереотипи, традиції; етика, естетика; стиль, мода, нормативність, функціональних проявів; культура праці та споживання, побуту, дозвілля, спілкування та ін.);

– міжкультурна взаємодія (культурна дифузія, запозичення, толерантність, глобалізація, компліментарність, відторгнення, конфлікт цінностей, культурний синтез, діалог тощо);

– культурна психологія особистості (модель «я» творців культури; модель видатної особистості, дітей-індіго; особистість як суб'єкт інновацій; модель культурного потенціалу особистості; модель акмеологічної типізації особистості (сучасного вченого), менталітетознавство; трансперсональна психологія, холотропні стани; інтуїція, озаріння, інсайт, просвітлення тощо);

– антикультура («чорний» піар, лінгвістика брехні); масова, «елітарна» культура (криваві бойовики, звеличення культу

сили, грошей, гедонізму; магів – шарлатанів, псевдовідунів; «чорний» гумор, сповнений матірщини, примітивні шоу тощо);

– культурно-інтеграційні та диференційні процеси та явища (кооперація, консолідація, солідарність, злагода, взаємодопомога, самотність, локальність, «самостійність», неприродний поділ українців на «западенців» та «східняків», поділ від лукавого православних церков УПЦ Московського та Київського патріархатів), ворожнеча політичних партій та окремих лідерів тощо);

– культурні аспекти спеціалізованих галузей діяльності культури: правова, політична, філософська, наукова, художня, релігійна, інформаційна, охорони здоров'я, природи тощо;

– мова та духовність (мова та релігії народів світу, їх подібність; «одухотворення знань», «мудрість», а не лише «чистий розум», «філософія серця»; загальнолюдські цінності; дух – душа – тіло; покаєння, молитва, прощення; Біблія, Тора, Коран, Веди тощо; Віра, Надія, Любов як найголовніші умови існування цивілізації);

– культурні мотивації (індивідуальні та групові інтереси; сенс життя, «уміння жити», самоорганізація, саморегуляція, самоідентифікація; статус, престижність);

– культурообумовлена поведінка та свідомість людей (цере-

моніальна поведінка, обряди та ритуали, вербальне та невербальне комунікування, творчість та інноватика, спосіб життя, дозвілля, світосприйняття, міфологія та вірування, архетипи свідомості тощо);

– культурні інститути (культурна політика, заклади культури, освіти та соціального патронажу, творчі спілки, заклади охорони пам'яток культури, фонд української культури, засоби масової інформації Інституту культурології тощо).

На нашу думку, враховуючи сучасні релігії України, Європи, світу, стану культури, предметом лінгвокультурології має стати лексичний, фразеологічний склад мови, ментальність, мовна картина світу, передусім, через призму:

1) антропоцентризму (Людина – мова – світ), адже мова, за влучним висловом В. Гака, «існує в людині для людини і реалізується через людину»;

2) духовного, енергетичного, синергетичного розуміння сутності мови, теoантропокоsmізму. Ф. Бацевич (*Духовна синергетика рідної мови. Лінгвофілософські нариси.* – К., 2009. – С. 169) наголошує: «У процесах духовного освоєння світу рідна мова виконує роль каналу постійного діалогу між Я та Іншим, особистістю і світом, людиною і Творцем». У цій же праці (с. 41) Ф. Бацевич зазначає: «Тому найважливішим завданням

сучасної лінгвосинергетики є пізнання механізмів синергетичної сутності мови як символічного медіуму, що перебуває на межі духовного світу людини з його устремлінням пізнати навколишній світ і синергетикою «великого світу..»;

3) ноосферного, холістичного, інтегрального підходу до мови.

Як слушно зазначав В. Базильов, «Сучасна лінгвістика потребує створення цілісної інтегральної концепції мови на підставі всеїдності синтезованих галузей, знань». Ще у 1995–2000 рр. ми обстоювали саме такий підхід у своїх працях «*Таємниці символів, Чисел, алфавітів*» (К., 1997, 1999, 2009), «*Таємниці Кабали*» (1999), «*Таємниці Духоматерії*» (К., 2000; 2009).

О. Потапенко

Лісовик – див. Демонології української символіка.

Літописи – символ історичних знань, перші історичні письмові твори в Київській Русі, що пізніше поширилися на українських, білоруських і російських землях, є основним джерелом давньоруської історії IX–XIII ст., а також засвідчують неперервність історичного знання. Літописання стало першою спробою дати аналіз вагомих суспільно-політичних подій, з'ясувати актуальні питання державного життя, обґрунтувати походження Давньоруської держави, законність князівської влади.

Події і факти в літописах подані в хронологічній послідовності за роками і починалися словами «в літо», звідки й назва жанру. Перші історичні описи не мали датувань (роки проставлені пізнішими літописцями-переписувачами в XII–XIII ст.), тому найдавніший пласт вітчизняного літописання називається «Повістю». Очевидно, авторів цих творів цікавила не стільки послідовність подій, як їх суспільна значимість і тогочасне тлумачення. Руські літописи за формою і змістом подібні до анналів і хронік. Попередниками літописів стали річники – щорічні записи подій, які могли робитися при князівських дворах, кафедральних соборах і монастирях під наглядом митрополитів і єпископів. У Києві осередками ведення таких записів були храм св. Іллі, собор св. Богородиці (Десятинна церква), Києво-Печерський та Києво-Видубицький монастирі, митрополита кафедра при соборі св. Софії. Джерелами для написання перших літописів стали матеріали річників, а також свідчення сучасників, легенди та перекази, офіційні документи, іноземні, як правило візантійські, хроніки. Літописання – це феномен християнської доби на землях Русі, а тому особлива увага в них приділена витокам християнства серед слов'янських племен, питанням релігійного життя. З цих же причин фактично не збереглися відомості з історії племінних князівств та язичницької епохи

(Войтович Л.В. *Княжа доба на Русі: портрети еліт.* – Біла Церква: Вид. О.В. Пишонківський, 2006. – С. 268–269).

На переконання одних вчених, літописання на Русі розпочалося в X ст., а на думку інших – навіть в IX ст. за князювання Аскольда і Діра. Перші оригінальні літописи не збереглися, до нас дійшли зроблені на їх основі літописні зведення. Автори зведень, переважно ченці, брали за основу один з літописів, додаючи до нього виписки з інших, не завжди маючи змогу їх правильно узгодити хронологічно. Крім того літописи складалися на замовлення правлячої династії Рюриковичів, тому історична думка вже з ранньої доби потрапляла під вплив політичної кон'юнктури, зміна якої зумовлювала внесення правок до текстів літописних зведень. При зміні політичного курсу чи під впливом певних ситуацій літописи повністю переписувалися – ґрунтовно чи поспішно. А за умов частой зміни влади, що почалася в період міжусобиць з кінця 30-х рр. XII ст., внесення змін до літописів стало буденною справою. Конкуруючі князівські роди «мономаховичів» та «ольговичів», що виступали замовниками літописних редакцій, наполягали на виправданні та ідеалізації своєї династичної гілки. Однак, попри зміни політичного характеру, традиційним для давньоруського літописання залишалося прагнення опертися на

Біблію, як на стабільну частину історичного передання, незалежну від суспільних змін. Також для більшості літописних творів основним мотивом залишалася тема патріотизму і любові до своєї вітчизни через ідею єдності всіх слов'янських земель.

Перші давньоруські літописні зведення з'явилися в XI ст. Найдавніші з літописів – Київський (бл. 1037), Києво-Печерський (1073), Новгородський (1079) – відомі за згадками і до наших днів не збереглися, хоч увійшли до пізніших зведень. Перше літописне зведення, що дійшло до нас, – «Повість минулих літ» укладена і відредагована на початку XII ст. печерським монахом Нестором, а потім ігуменом Видубицького монастиря Сильвестром та ще одним невідомим автором. Власне твір дійшов до нас у двох найвідоміших списках XV ст. – Іпатіївському та Лаврентіївському (за назвами монастирів Росії, де в XVIII ст. їх було виявлено). «Повість» містить інформацію про розселення східних слов'ян, заснування Києва, становлення й еволюцію Київської держави, її розвиток і культуру. Загалом стиль літописного письма багатий на елементи народного епосу, в них включалися уривки з перших житій київських святих, словесні портрети та характеристики окремих князів, розповіді про чудеса та знамення, приказки, прислів'я. Крім Києва та Новгорода літописними центрами

Русі були Галич, Володимир-Волинський, Чернігів, Переяслав Руський. Про важливість літописів у давньоруській практиці свідчить те, що вони використовувалися в політичних суперечках, дипломатичних переговорах, у боротьбі з язичництвом. В умовах зменшення впливу церкви на державне та культурне життя, авторами літописів все частіше ставали світські особи – князі, дружинники, просто освічені люди.

У XII–XIII ст., через розпад Київської Русі, літописання втрачало своє загальнодержавне значення і набирало місцевого, локального характеру, відображаючи ідеї місцевого патріотизму. До значних літописних пам'яток цього періоду належать Київський і Галицько-Волинський літописи. Останній являє твір XIII ст., написаний очевидно визначними дружинниками чи боярами, викладає події не за роками, а становить суцільну розповідь історичних фактів та життєписів найбільш відомих руських князів. Вболіваючи за долю держави в умовах занепаду Києва, автори висувають гасло «Галич – Другий Київ» (*Греченко В.А., Чорний І.В., Кушнерук В.А., Режко В.А. Історія світової культури: підруч. для вищ. закл. освіти. – К.: Літера, 2000. – С. 303–306*). Наскільки вагомими історичними творами були руські літописи свідчить той факт, що вони стали традиційним джерелом для написання пізніших історичних праць у Польщі.

У XIV ст. частково відроджується традиція загальнолитописання, представлена Лаврентіївським та Іпатіївським зведеннями. Продовженням давньоруської літописної традиції стали білорусько-литовські літописи XIV–XVI ст. (Супральський, Биховця, Баркулабівський). Найзначніший з даного ряду є Супральський, який ще називають Коротким київським літописом. Перші супральські монахи були вихідцями з Києво-Печерської Лаври, в нову обитель вони принесли київську традицію та київські рукописи. Українське літописання XVII ст. представлене такими пам'ятками як Густинський, Львівський, Межигірський літописи, збіркою літописних оповідань «Літописці Волині і України» тощо, де головними темами стали боротьба проти Туреччини і Криму, виникнення українського козацтва, військові походи запорожців, визвольні повстання, становище українських земель в умовах Речі Посполитої, міжнародні події. У XVII ст. літописання як форма історичного твору поступово занепадає. Останню групу пам'яток складають так звані козацько-старшинські літописи XVII–XVIII ст. (літописи Самовидця, Г. Граб'янки, С. Величка), які за формою відрізняються від попереднього літописання і фактично становлять окрему групу історичних творів про події в Україні періоду визвольної війни під проводом Б. Хмельницького та Руїни (До-

відник з історії України. Т. II / За ред. І. Підкови та Р. Шуста. – К.: Генеза, 1995. – С. 172). Ці твори є суттєвим зрушенням в українській історіографії, бо знаменують перехід від літописання до власне історичної науки, від хронологічного переліку подій до їх осмислення й прагматичної інтерпретації. Символічним є збереження за цими творами назви «літопис», що свідчить про глибинні корені історичної науки та прагнення зберегти генетичний зв'язок української історичної думки.

Отже, давньоруське літописання поклало початок історичній науковій традиції на українських землях. До нас дійшло майже 1500 літописних списків, що є невичерпним джерелом історичних знань, прикладом патріотизму і любові до своєї землі, поваги до свого минулого, в якому автори черпали ідеї державної єдності та боротьби за свободу. Згідно указу Президента та відповідної постанови уряду, 1998 рік відзначено як рік 100-ліття літописання і книжкової справи в Україні.

О. Таранон

Лосось – фалічний символ, емблема плодючості, а форель асоціюється зі священними водами і джерелами, символізує передбачення, мудрість і пізнання інших світів (*Войнович В. Українська міфологія. – К.: Либідь, 2002. – С. 418*). Форель струмкова має народну назву зорянка, що зближує її з богинею Зорею – сестрою Сонця, або пізніше – Божими очима.

Вранішня Зоря своїми яскравими променями розганяє сутінки і туман, блискавичними стрілами перемагає демонів хмар. На давньоруських мініатюрах ранкова зоря зображувалася у вигляді жінки в сонячних вогняно-червоних шахах (*Шапарова Н.С. Краткая энциклопедия славянской мифологии. – М.: Астрэль «Русские словари», 2001. – С. 254*). У людських уявленнях Зоря виступала, як молода, красива дівчина, одягнена в пишні шати із срібла, по якому розсіяні самоцвіти й перли. Зорі символізували Божі очі. За вірою наших предків, Небо – це місце, де жили боги, це палата Бога, а зорі – це вікна, у які вони виглядали на світ (*Митрополит Ларіон. Дохристиянські вірування українського народу. – Вінніпег, 1965. – С. 96*). Зовнішній вигляд форелі струмкової переконливо зближує її з уявленнями про богиню. Так, червона сторона риби має сонячний, золотисто-жовтий (іноді білий) колір, на боках і плавниках (особливо в період нересту) ніби перли, розсіпані червоні, оранжеві та чорні плями. Плями, ніби очі, по краях оточені світлим ободком і таким чином створюють своєрідний малюнок чи графему Божих очей.

В. Куйбіда

Любовно-шлюбна символіка: куниця, ласка, соболь, горностай, білка

Для цієї групи тварин чітко виявлена любовно-шлюбна і еротична символіка. Образами цих

тварин найчастіше позначали наречену, статеві органи жінки, грошові одиниці, зрідка – молодого; Їх хутро – символ багатства

Символічний образ куниці ґрунтується на змісті і значенні народної назви *куна* (*Назви хребетних тварин: (проект) / М. Шарлемань, К. Татарко // Словник зоологічної номенклатури (1927–1928). – К.: [факсим. відтворення вид.1927–1928 pp.], 2005. – Ч. 2. – С. 1–67*) на позначення **Куниці** *Martes Pinel*. Вона вживалася у значенні «дрібна хижа тварина з цінним хутром». У давнину шкури куниці, соболя, білки заміняли грошові одиниці тому лексема *куна* мала ще й значення «грошова одиниця», «дрібна монета», «плата князеві, поміщикаві за шлюб», «наречена», пор. з **Білка** *Sciurus vulgaris L.*, **вивірка**. В обігу були не лише цілі шкурки – *куни*, *векші* чи *білі* (*біль* синонім *векші* – найцінніша шкурка білки (*векші*) із зимовим світлим хутром), але і їх частини – ногати, різани, мордки.

За золотаво-рудий окрас шерсті куниць називають ще й *золотовицями* (*Турянин І.І. Народні назви тварин / І.І. Турянин // Зелені Карпати. – 1996. – №1–2. – С. 64–68*). У Древній Русі в обігу була грошова одиниця *ногата* «1/20 гривни». З появою грошей за викуп нареченої однак вимагали куну: «За выкупъ куницу, лисицу, золотую гривну да стаканъ вина» (*Даль В. Толковий словарь живого велико-*

русского языка / В. Даль. – М.: Гос. изд. иностр. и нац. словарей, Т. 2: И-О. – 1956. – С. 218). Шкурки куниці зберегли функції грошових одиниць до кінця XVI ст. Коли куниця стало мало податки поміщикам почали платити металевими грішми. На теренах України вони зберегли старовинну назву *куничне*.

Проглядається тісний зв'язок у вживанні лексеми *куна* із значенням *кунка, куна* (ЕСУМ–3) «жіночі статеві органи» в весільних обрядах сватання. Жіночі геніталії позначаються також діалектними словами: *куниця, соболятка, горностаї, ласица та ін.* З ними ототожнюється видра.

Східні слов'яни куницею найчастіше називали молоду, а в західних і південних – шлюбним символом виступала ласка:

*«Прийшов вовк до ведмедя:
– Що будем робити?
Давай зайця молодого
Будемо женити.
Оженімо зайця,
Прекрасного молодця,
Хай по лісу не блукає,
Нехай собі жінку має.
Оженили зайця,
Узяли куницю,
Сам заєць дивується –
Гарна молодиця»*

(Слов'янський світ / Упор. О.А. Кононенко. – К.: Український міжнародний культурний центр, 2008. – С. 346)

*«На горі-горі
цвіте барвінчик,
Най дасть Бог в порі
Марічкі віничик.*

*На горі-горі зацвила ружа,
Гой броди лісом файна куниця –
Наша Марічка –
на все здайлиця».*

(Маковії Г.П. *Затоптаний цвіт: Народознавчі оповідки.* – К.: Укр. письменник, 1993. – С. 15)

У хаті тестя молодий цілує руку, одягнутій в вивернутій кожух, тещі. Вона частує зятя а свахи і світилки співають. Куниця тут – символ багатства:

*«У гордого тестя
Стий, зятю, да за воротьмы.
Ой, надвори да метиль
месте (bis),
Ой, надвори дрибен доц иде;
Крыїся, зятю, крыїся, зятю,
Й кунами й бобрами (bis)
Й чорными да соболями».*

На заручини жених із сватами, дружною та рідними йдуть у хату до нареченої. Свати представляються звіроловами, які ловлять наречену-куницю:

*«Вчора звечора та
порошенька впала,
А опівночі та куночка
походила,
А к білому світу старости
на слід нагодилися...
Виляй, не виляй ти,
молода дівочко,
Виляй, не виляй,
а старостам руку дай»*

(Жайворонок В.В. *Знаки української етнокультури: Словник-довідник.* – К.: Довіра, 2006. – С. 321).

Ловити дорогого звіра допомагають хортики:

*«Вчора звечора
та порошенька впала,*

*А о половину нички
та куночка походила.
К билому свиту хортики
на слід спали,
На слід спали,
та куночку пиймали:
– Виляй, не виляй
ти, чорная куночко,
Виляй, не виляй –
хортикам лапку давай,
а болохивцям шкурку
оддавай. –
Вчора звечора
та порошенька впала,
А в половину ночі
та Марьечка походила...
– Виляй, не виляй ти,
молодая Марьечка,
Виляй, не виляй –
старостам ручку дай»
(Чубинський П. Мудрість
віків. – К: Мистецтво, 1995. –
Т. 2. – С. 93).*

З огляду на цінність хутра
куниці, вважає В. Жайворонок,
вона символізувала не лише
молоду, а й просто гарну дівчину
чи поважну жінку. Ці символи
проглядаються в колядці:

*«Ой не є ж тото
сива кунонька,
Але ж є тото
бай-газдинонька»*

(Жайворонок В.В. Знаки
української етнокультури:
Словник-довідник. – К.: Довіра,
2006. – С. 321).

Коли молода засідає на посаг
староста виносить горілку і сир,
якими наречена частує дівчат-
дружок. У весільному обряді
куночка символізує молоду, а
соболь – молодого. Від слова

сир походить назва весільного
обряду *посиранки*, під час, якого
дівчата співають:

*«Да наказувала куночка
Своєму чорному соболу:
– Ой бувай, бувай,
мий соколоньку,*

*Да до мене у суботоньку!
– Ох и рад би я бувати,
Тебе, куночку, видати, –
Да до тебе лози густии
И риченьки бистрии.
– А я лозоньки вирублю,
Бистри риченьки висушу.
Ой бувай, бувай,*

*мий соколоньку,
Да до мене у суботоньку»
(Чубинський П. Мудрість
віків. – К: Мистецтво, 1995. –
Т. 2. – С. 107).*

Коли батьки жениха прий-
мають наречених на посагу йде
обрядова підготовка до пер-
шої шлюбної ночі. У комору
приходять свахи, які разом із
дружком в коморі готують для
них ліжко і співають:

*«По двору, по двору
Да пороши упала;
А на тий пороши
Слидки хороши.
Да свекруха каже,
Що куна ходила,
А свекорко каже:
– Да не есть то куна,
То невихна моя».*

(Чубинський П. Мудрість
віків. – К: Мистецтво, 1995. –
Т. 2. – С. 176).

Любовно-еротична симво-
ліка куниці та горностая чітко
проглядається в різних варіан-
тах казкового сюжету «Нічні

бачення». По сплячому чоловіку і жінці: «бегають гарна стайка, да прамежда их ласкайтца», «гарнастай бегаить, да пализываить яго и жонку»; кунка «перескакивает с мужа на жену, с жены на мужа» (*Гура А.В. Ласка // Славянская мифология. Энциклопедический словарь. – М.: ЭЛЛИС ЛАК. – 995. – С. 241 – 242*).

У народній традиції ласка – супутник домашньої худоби, а в південних та західних слов'ян, на думку О.А. Кононенка, вона співвідноситься з нареченою й невісткою та різними жіночими образами: хрещеною маткою і красунею – в болгар, дівцею та господинею – в лужичан, панною – у чехів, панною ласкою – в поляків. Весільні пісні Калузького р-ну, Івано-Франківської обл. є зразком символіки ласки-нареченої:

*«Відхиліте, старосто, веріі,
Та най си ласицю нагрієм!...
Ми тебе, старосточку,
У темний ліс візьмемо,
Ми тобі свою*

ласицю вкажемо...»

(*Слов'янський світ / Упор. О.А. Кононенко. – К.: Український міжнародний культурний центр, 2008. – С. 346*).

У популярно-теологічному творі середньовіччя «Фізіолог» зазначено ніби то ласка особливим чином зачинає і народжує вухами: «Она имеет такое свойство: ртом принимает от самца и («усты своими прииметь от мужа своего», с. 26), зачав, рождает уша-

ми. Но плохо, что рождают из слуха» (*Физиолог [изд. подготовила Е.И. Ванеева]. – Санкт-Петербург: Наука, 2002. – С. 138–139*). На наш погляд було б цікавим подальше дослідження взаємозв'язку між описаним вище способом зачаття і народження «шлюбної істоти» з біологією дрібних хижих тварин. Науково доведено, що самці дрібних хижаків (соболь та ін.) можуть спаруватися із щойно народженими малятами. Але запліднення відбувається лише тоді, коли самочки подорослішають і вже без самця. Створюється своєрідна ілюзія непорочного зачаття.

З давнини існував звичай, яким скріплювали домовленість чи заповіт. Сторони договору розсікали надвое теля і проходили між частинами його тіла, показуючи, що буде з тим, хто порушить угоду. Цей сюжет описаний в книзі пророка Єремії (34. 18–20) щодо порушення договору не грішити народом Єрусалиму. У енциклопедичному словнику «Славянская міфологія» (1995) описано схожий сценарій, який використовували південні слов'яни в любовній магії. Щоб чоловік любив жінку, вона розсікала надвое ласку і примушувала судженого пройти між частинами її тіла.

За етимологічним словником української мови народна назва **вивірка** (*Верхратський, Поч.–2*) на позначення **Білки** *Sciurus*

vulgaris L. пов'язана з лит. *voverē* «білка», лат. *viverra* «тхір». Заслуговує уваги думка, що назва *вивірка* походить від міри дані, так званої *віри*, яку платили хутровими звірками у давнину. За В. Далем слово *веверица* не прив'язується до конкретного виду тварин, а має значення «пушної зв'язок, которимъ платили дань; в'єроятнo ласочка, горностай или б'єлка; всячески некстати иные ученые сурка прозвали *вевери*» (с. 174). Віру платили не лише білою віверицею чи білою векшою «*векша* – білка». Тому на думку В. Даля *вівериця* і *векша* не одне й те ж, а лише однакова ціна на їх шкури. У словнику М. Фасмера *векша* має два основних значення: «білка» та «грошова одиниця».

На фресках Софії Київської – тисячолітньої пам'ятки світового значення, яка включена до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО є рисунок білки, або куниці. На фресці «Полювання на білку чи куницю» зображене полювання на хутрового звіра. На вершині дерева, серед гілок, затаїлася білка (чи куниця), а під деревом собака (схожа на лайку) обгавкує звірка. Праворуч від дерева стоїть мисливець зі списом, а ліворуч ще один – з луком. Таку сцену можна спостерігати ще й сьогодні на північному сході Росії під час полювання. Розвиваючи концепцію взяття шлюбу Анни (дочки імператора Романа II) та князя Володимира Великого

в Константинополі, доктор історичних наук Н.М. Нікітенко зазначила, що полювання на білку (куницю) було одним із символічних моментів шлюбного ритуалу. В обряді заручин полювання на хутрового звіра ототожнювалася з шлюбом. (*Шарлемань М. Стінопис мисливського змісту Софійського заповідника – архітектурного музею в Києві як джерело з краєзнавства Київської Русі / М. Шарлемань // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Збірка статей на пошану д. іст. наук, проф. Н.М. Нікітенко [від. ред.д. іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України П.С. Сохань; упоряд. Д. Гордієнко, В. Корнієнко. – К., 2011. – С. 277).*

Куйбіда В.

Людина – символ центру світобудови; поєднання протилежних начал – небесного й земного, добра і зла, святості та гріховності; символ макрокосму й мікрокосму; перемоги раціонального начала над хаотично-ірраціональним; універсального існування; доброти, національної самосвідомості, мужності.

Людина прийшла до усвідомлення себе в якості символу, як тільки-но почала пізнавати власне буття й виділяти себе із навколишнього світу. Згідно з Протагором, людина є мірою всіх речей. Саме людина мислиться в античному світі універсальним символом

життя, посередником між небом і землею, персоніфікацією божественних енергій і втіленням головних космічних принципів.

За словами Ф. Ніцше, людина – це міст між твариною й ангелом, те, що слід подолати. В езотеричній традиції лише пробуджена від духовного сну людина співвідноситься з космосом і свідомо виконує свою космічну функцію.

Зв'язок людини з небом уявлявся через установаження співвіднесеності кожної частини її тіла зі знаками Зодіаку й планетами. У багатьох давніх культурах загальноприйнятим було твердження: людина знаходиться під впливом дев'яти планет і чотирьох елементів. Гонорій Отунський (XII ст.) писав, що плоть людини походить від землі, кров – від води, подих – від повітря, а тілесне – від вогню. Хільдегард Бінгенський підкреслював співвіднесеність людини із числом п'ять – тому знаком людини є пентаграма. В «Упанішадах» є фрагменти, що описують зв'язок елементів світу з тілесними органами й органами відчуттів (нервова система виводиться з вогняної субстанції, кров – з водної субстанції і т. д.). У кабалістичній традиції людське буття пов'язується з дев'яткою – тричі по три: базові елементи людини (дух, душа й тіло) характеризуються трьома модулями (активність, пасивність і нейтральність).

У давньоіндійській, давньогипетській, давньогрецькій, дав-

ньокитайській міфологіях світобудова ототожнювалася з людським тілом. У «Книзі перемін» небо уподібнюється голові (принцип – Ян), а земля – животу (принцип – Інь). У єгипетських міфах сонце і місяць вважались очима бога Ра. Цікаво, що давні єгиптяни ототожнювали свою країну з тілом фараона – аналогію цьому можемо знайти в давньокитайській і давньоіндійській міфопоетичних символіках. Так, індійські правителі розглядали свої держави як частини власного космічного тіла; у китайській традиції центр країни мислився її серцем, а периферійні області – кінцівками. У скандинавській міфології світ був створений з тіла першоістоти – велетня на ймення Імір (подвійний, двостатевий). Бог Одін убив Іміра і з його черепа утворилося небо, з плоті – земля, з волосся – ліси, з кісток – гори, з крові – моря й ріки («Старша Едда»). Доречно буде пригадати, що ім'я першолюднни – Адам – походить від давньоєврейського – *adama* — глина (червона земля); а латинське — *homo* (людина) пов'язане з — *humus* (грунт).

Людина, згідно з традицією іудаїзму, істота, що символізує одразу дві природи, два принципи: чоловічий і жіночий, що взаємопов'язуються й утворюють баланс, необхідний для підтримання світової гармонії і рівноваги. «І створив Бог людину за образом Своїм, за образом Божим створив її, чоловіка

й жінку створив їх» (*Бут. 1:27*). Історія першолюдей – Адама і Єви – є своєрідною криптограмою людської долі: невинність – гріхопадіння – спокутування – смерть тілесна.

У християнській традиції метою людського життя є повернення до чистоти Божественного первообразу, що стало можливим завдяки викупній жертві Христа – «нового Адама», що спокутував гріх першого Адама. Християнський догмат Боголюдини – Слова Божого (Логосу), що стало плоттю і врятувало людство від гріхопадіння – освячує й очищає природу людини, яка має уподібнитися Ісусу, очистити свою сутність, позбутися влади гріха і смерті.

В українській народній ментальності надзвичайно тісно переплелися язичницькі індоєвропейські та християнські уявлення про природу людини: зв'язок людини зі світом нижчих істот (*див. Песиголовці, Лісовик, Мавка*), здатність перевтілюватися на тварину чи птаха (*див. Вовкулака, Лебідь*), безсмертя душі, зв'язок з душами померлих тощо.

Понад сімдесят років людина за часів тоталітарного комуністичного режиму була безправним, непомітним «гвинтиком та коліщатком». Спочатку в період сталінських репресій було знищено цвіт української нації, мільйони виморено голодомором, вислано в ГУЛАГи. І все ж народ – незнищений. 1 грудня 1991 року 90% населення під час референдуму

проголосувало за незалежну, соборну, суверенну Україну. У 90-х роках на захист простих людей виступав Народний Рух України (В. Чорновіл, М. Горинь, І. Драч та ін.).

Саме завдяки єдності простих людей з усіх куточків України, їх стійкості, незламності відбулася Помаранчева революція 2004 року. Майдан Незалежності став глибоким символом незламної сили, людяності, доброти, прагнення до волі.

Серед Великих Українців можна назвати сотні славних імен: Ярослав Мудрий, Володимир Святий, Нестор, Петро Могила, Пилип Орлик, Тарас Шевченко, Богдан Хмельницький, Михайло Грушевський, Володимир Вернадський, Олександр Довженко, Сергій Корольов, Сергій Параджанов, Ліна Костенко та ін.

І сьогодні як заповіть звучать слова Василя Симоненка:

Ти знаєш, що ти – людина?

Ти знаєш про це чи ні?

Усмішка твоя – єдина,

Мука твоя – єдина.

Очі твої – одні.

О. Потапенко в поезії «Єдиною хай стане Україна» писав:

Немає мас – єдиний є Народ,

Не панство і холопи –

є Людина!

Не сподівайтесь

на чужих заброд,

Тоді і вам уклониться

Вкраїна!

Наші люди – працюючі, талановиті, підприємливі. Завдяки єдності й праці вони обов'язково увійдуть у європейську спільноту.

На мою думку, ми повинні транспортувати в технічно розвинуту Європу наші духовні споконвічні цінності. А вони є! Чи не найголовнішим досягнення народної Помаранчевої революції було те, що світ побачив: люди України – толерантні, демократичні. Вони здійснили неможливе. Злочинний режим упав не внаслідок кривавих подій. Прості люди із сяючими, одухотвореними обличчями, з квітами, піснями йшли безстрашно на загони спеціального призначення. Добро і Любов воістину перемогли Зло!

Я. Потапенко

**«Людина і зброя» – див.
Прози символіка.**

Лящ – має народну назву козел (*Срко В.М. Назви круглоротих та риб прісних і солонуватих водних об'єктів України. – К., 2000. – 67 с.*). Ще у язичницькі часи коза вважалась священною твариною, бо символізувала богиню Місяця – головного астрального божества на середньому Дніпрі. Свято народження Місяця – Щедрий вечір – донині супроводжується водінням кози. Коза була втіленням непосидючості, вона постійно стрибала і ніколи не вгамовувалася. Для нерестової поведінки лящів характерний величезний неспокій, непосидючість. Вони вистрибують із води, падаючи

назад, вдаряються і ляскають, створюючи шум, ніби коза. Саме через таку поведінку в народі його називають козлом, а в наукових колах – лящем.

Слово *лящ* має ще одне значення «ляпас», фразеологізм: «Дати ляща в пику» вживається у значенні «вдарити по обличчю», а дієслово лящати – «пронизлива, криклива розмова». Про людей, які жадібно їдять кажуть: «Ість, аж за вухами лящить».

У однойменній байці Л. Глібова лящ – алегоричний образ людини-ледаря, яка звикла до лінивого життя:

«В ставу було

чималенько Лящів;

Ніхто їх не ловив

Ні волоком, ні в'ятірями, –

Життя лящам,

Мов тим панам:

Гуляють, ляпають

хвостами...»

(Глібов Л. *Лящі // Байки. – К.: Дніпро, 1976. – С. 79.*)

Лящ і в'язь вважаються розумними рибами. У них, за повір'ями, є цар, який оберігає своїх підданих і виводить їх з неводів (*Войнович В. Українська міфологія. – К.: Либідь, 2002. – С. 418.*)

У Чорнобаївському р-ні Черкаської обл. розташоване мальовниче с. Лящівка. Перше поселення Лящівки виникло біля р. Лящівочки. Серед мікротопонімів Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. слід відмітити урочище Лящика біля с. Ковалин.

В. Куйбіда

М

Мавка – *див. Демонології української символіка.*

Мазепа Іван – одна із найбільш суперечливих, дискусійних і міфологізованих постатей української історії. Для одних Мазепа є символом зрадника, для інших він уособлює самостійницькі ідеали української нації, відображає сепаратистські антиросійські ідеї, невмирущість українських державницьких прагнень.

Звідки ж ідуть витoki міфу про І. Мазепу? Чому саме про цю особистість і до сьогодні точиться стільки дискусій у суспільстві?

Постать І. Мазепи складна і часом суперечлива, як загалом історична доба, яку він представляв. Виходець із давнього українського шляхетського роду майбутній гетьман формувався на тлі подій козацької України. Великий вплив на становлення його світогляду мала мати Марія – освічена, рішуча, патріотична, глибоко релігійна жінка, котра прищепила сину повагу і відданість православній церкві і була незмінною порадицею не лише в життєвих, але й державних питаннях. Природна обдарованість і хист допомогли Івану здобути

грунтовну, європейського рівня освіту (навчався в Києво-Могилянській колегії в Києві, єзуїтській колегії у Варшаві, а потім за кордоном). Проживання І. Мазепи в різних європейських містах, а також служба при дворі польського короля Яна Казимира допомогли здобути досвід міжнародної політики, котрий згодом став незамінним для реалізації його політичної кар'єри. Життєвий шлях Мазепи наповнений несподіваними поворотами долі та інтригами, що робило його героєм придворних пліток, а згодом головним персонажем художніх творів європейських романтиків. Безсумнівно одне – Мазепа був обдарованою, дипломатичною, високоінтелектуальною людиною, котра не могла не потрапити в центр громадської уваги. Його блискуча кар'єра, вміння стати наближеним до перших осіб держави (як Речі Посполитої, так і Росії) викликали немало заздрісників, а безсумнівний успіх у жінок та очевидно козацький гонор давали певне підґрунтя для створення часто міфічних історій про Мазепу-спокусника. Покажемо з цього приводу є спогади одного з

недоброзичливців І. Мазепи при дворі Я. Казимира Яна Пасака, котрий відзначав, що «був він падлюкою та з ніг до голови козаком, хоч і став недавно шляхтичем». При всій розбіжності поглядів на Мазепу, більшість авторів сходила на тому, що він мав особливий незбагнений хист переконати, зачарувати співрозмовника і викликати його повагу чи навіть довіру. І, очевидно, пояснити це вміння банальною піддесливістю неможливо. Він володів гострим розумом, вісьмома іноземними мовами, був знавцем античної та європейської літератури, власником найкращої в Україні бібліотеки. Поєднував у собі непересічні здібності політика, професійного дипломата, полководця і поета, був майстром епістолярного жанру та красномовцем. Надзвичайна обдарованість Мазепи, в поєднанні із залізною волею, викликала повагу сучасників.

Шлях Мазепи до українського гетьманства теж був неоднозначним. У 1663 р. Мазепа залишив польський двір, що одні пов'язували з скандальним інцидентом любовного характеру, інші, що більш імовірно, – із невдалим виконанням дипломатичної місії. Цей поворот став початком кар'єри І. Мазепи в українській політиці. В умовах розчленованості українських земель, Мазепі судилося спочатку працювати в уряді правобережного гетьмана Петра Дорошенка, а згодом стати генеральним осавулом в уряді І. Самойлови-

ча – гетьмана Лівобережної України, лояльно налаштованого до Росії. Останнє сприяло повороту Мазепи на промосковські позиції. Нині недоречно говорити про моральні аспекти зміни політичних симпатій майбутнього гетьмана, адже в умовах катастрофічного внутрішнього розколу і агресивного втручання в українські справи сусідніх держав – Росії та Польщі – зміна вектора політичної орієнтації була притаманна для багатьох українських лідерів. Можливо саме ці болісні події української історії в подальшому зумовили ставку Мазепи на міцну гетьманську владу, оперту на привілейований клас козацької старшини і шляхти, як запоруки єдності Української держави. Долучившись до антигетьманського перевороту і усунення І. Самойловича від влади, 1687 р. І. Мазепа був обраний гетьманом України. Через два роки на російський трон зійшов Петро І. Колишні патрони українського гетьмана при царському дворі потрапили в немилість, однак Мазепі вдалося не лише уникнути політичного краху, але й завоювати прихильність молодого царя. Досить швидко Мазепа став одним із найбагатших феодалів Європи, значну частину коштів витрачаючи на підтримку української освіти, культури та церкви (на його кошт збудовано 12 і реставровано 20 храмів, Києво-Могилянська колегія здобула статус академії).

І шлях до булави, гетьманство Мазепи супроводжувалися заздрістю, інтригами, доносами як самого гетьмана, так і його ворогів, жорсткою боротьбою з опонентами, що супроводжувалася і підкупамі, і засланнями, і стратами. Сьогодні важко дати об'єктивну оцінку подібній практиці політичного життя, однак слід пам'ятати, що Мазепа, як представник свого часу, мусив прийняти наявні в російському політикумі правила гри. Як справедливо відзначають дослідники О. Реєнт та І. Коляда, «донос, чолобитна – типова практика тієї доби, іншої узаконеної альтернативи їй не було» (*Реєнт О.П., Коляда І.А. Усі гетьмани України. – Х.: Фоліо, 2007. – С. 266–280*).

Дати об'єктивну оцінку діяльності Мазепи без погляду на його правові і державницькі задуми неможливо. А ця робота, в умовах практичної втрати української автономії, тотального підпорядкування російським царизмом не лише політичної, а й соціально-економічної сфери, була вагомим, хоч і залишилася для багатьох незрозумілою, не оціненою належним чином. Сучасна наукова література відзначає, що в політико-правових поглядах І. Мазепи домінувала ідея неперервного процесу державотворення на колишніх землях Київської Русі та вільного волевиявлення українців, котрі як територіальна міжстанова корпорация зберігали автономію, входячи через конституційні дого-

вори до складу інших держав. Порушення договірних умов української автономії гетьман вважав правомірною підставою виходу з таких державних утворень. Запорукою державотворчих процесів, на думку гетьмана, є об'єднання політичних сил Війська Запорозького навколо гетьмана. І. Мазепа робив ставку на створення держави з міцною аристократичною верствою. Згубними для внутрідержавного розвитку вважав невизначеність зовнішньополітичної орієнтації, відсутність ідеї єдиновладдя серед еліти, громадянську війну та практику залучення до неї зовнішніх союзників. Головними причинами виходу з-під російського протекторату називав неспроможність Російської держави забезпечити військовий захист українських територій, порушення української адміністративної автономії та владної вертикалі в Гетьманщині, плани щодо реорганізації її соціального та політико-адміністративного устрою і примусового переселення українців на інші землі (*Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шмигуненко (голова ред. кол.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.», 2001. – С. 549–550*).

Окремої уваги потребують взаємини І. Мазепи і Петра І у контексті україно-російських взаємин кінця XVII – початку XVIII ст. Фаворит і улюбленець Петра І Іван Мазепа залишався сином українського народу, гетьманом України, краю із героїчним

минулим і козацькою вольницею. Він усвідомлював не лише централізаторські прагнення російського самодержавства, але й бачив зверхність та зарозумілість російських воєвод у ставленні до старшини, розумів власне становище, залежне від волі і примх царя, що, вочевидь, зачіпало як національно-патріотичні почуття, так і особисті амбіції.

Гетьманування І. Мазепи співпало із посиленням наступу російського царизму на автономний устрій України. Ситуація була вкрай складною: злиденне становище рядового козацтва (яке тисячами гинуло в походах, на зведенні фортець і каналів для імперії), великі податки, введення дводенної панщини для селян Ніжинського полку – викликали ремствування населення на політику гетьмана; широкомасштабні військово-політичні проекти молодого амбітного російського царя – несли українцям колосальні демографічні та матеріальні втрати (так, лише за перші 12 років свого гетьманування І. Мазепа здійснив 11 літніх і 12 зимових походів). У 1700 р. розпочалася Північна війна між Росією та Швецією, в яку мимоволі було втягнуто Україну. Перемога будь-якої із сторін у цій війні означала не лише колосальні втрати для українців, а й загибель Української держави з можливим відчленуванням її територій, як плати союзникам. Російська сторона, дбаючи про власні інтереси

на міжнародній арені, ніколи особливо не дотримувалася положень Переяславського договору 1654 р. Крім того, за наказом Петра передбачалося перетворення традиційних козацьких полків у драгунські, що не могло не викликати обурення козацтва.

Важко сказати, що стало вирішальним при прийнятті рішення про перехід на сторону шведів – зовнішньополітичні обставини чи власне честолюбство. Однак, після кількарічних роздумів, сумнівів і таємних перемовин з Польською та Шведською сторонами, 25 жовтня 1708 р. Мазепа з частиною козаків попрямував на з'єднання з армією Карла XII. Передбачалося, що Україна надасть шведам військову допомогу, а Швеція забезпечить звільнення України з-під влади Москви. Та в останній момент основна маса козаків, старшини і населення не підтримали гетьмана (через несподіваність даного рішення, непопулярну соціальну політику гетьмана для селян тощо). Петро I вжив швидкі і рішучі дії проти Мазепи, представивши його зрадником України. Російські війська захопили Батурин, зруйнувавши вщент місто і знищивши його мешканців. Згодом російські війська зруйнували Запорозьку Січ, знищивши багато козаків. Жорстокі репресії, торттури проти козаків та мирних жителів викликали шок серед населення, котре звинувачувало у всіх

страхиттях Мазепу. У Глухові на шибениці було повішено опудало гетьмана, а в церкві проведено церемонію проголошення анафеми. 27 червня 1709 р. перемогою у Полтавській битві Росія виграла Північну війну. Гетьман із залишками війська опинився у вигнанні, де у жовтні 1709 р. помер неподалік від Бендер.

Говорячи сучасною мовою, російський цар Петро I виграв не лише Полтавську битву, він виграв інформаційну війну проти українського гетьмана Івана Мазепи. Образ невдячного зрадника, створений ще за правління Петра, згодом підтримувала великоросійська офіційна ідеологія. За іронією долі І. Мазепі, котрий усе своє життя зберігав відданість православній церкві і став чи не найбільшим меценатом та фундатором православних храмів на теренах України, більше двох століть в усіх церквах Російської імперії щорічно в першу неділю великого посту проголошували анафему. Полярно різні оцінки Мазепі давали автори дореволюційної літератури. Радянська держава продовжила традицію таврування постаті українського гетьмана, ім'я якого згадувалося виключно в лайливому контексті.

Однак, у супереч офіційним потрактуванням постаті Мазепи, серед певних кіл українського суспільства ніколи не згасала повага до гетьмана, як до великого борця за волю України. Особливо ця постать ставала

знаковою в умовах наростання антиросійських імперських настроїв. Так, у 90-х рр. XIX ст., коли поширюється рух прогресивної студентської молоді, яка прагнула активної суспільно-політичної діяльності заради української справи, один із учасників «Братерства тарасівців» студент Київського університету В. Боровик не боявся заявляти, що «ми, Українці, маємо творити своє життя, ми не тільки націоналісти, ми сепаратисти, ми – Мазепинці» (*Мандрик М.В. Становлення ідеології інтегрального націоналізму в інтелектуальній спадщині української еміграції (1920–1930 рр.: дис. ...к.і.н. – Переяслав-Хмельницький, 2004)*. У 1927 р., коли українське національне відродження почало згасати під натиском радянського тоталітаризму та посилення русифікації, один із найліричніших і найщиріших поетів XX ст. В. Сосюра з боєм писав про свою Вкраїну-удову:

*«Москві і Речі Посполитій
Тебе жбурнув колись Богдан.
А потім хтів тобі Мазепа
Від серця щирого добра –
Його ж ти зрадила і степом
Пішла рабинею Петра»*
(поема «Мазепа»).

У сучасній незалежній Україні постать гетьмана Івана Мазепи повністю реабілітована, він подається як видатний політик і державний діяч України.

Минуло понад 300 років з дня смерті І. Мазепи, в Україні змінювалися влади та ідеології,

народжувалися і йшли в небуття прихильники та опоненти його діяльності, а постать українського гетьмана залишається такою ж незнищеною, недосяжною, незбагненою і трагічною, як і вся наша історія. І лише стіни храмів, збудованих і відреставрованих коштом Мазепи, зберігають мовчазну пам'ять про свого засновника, та тиха молитва з церковного амвону «за благочестивих і повік незабутніх фундаторів святого храму» нагадує про внесок Івана Мазепи в історію української культури та православної церкви.

О. Тарапон

Майдан – в Україні (*див. Україна*) символ (*див. Символ*) Віри, сили Духу, національної свідомості, згуртованості, непохитної впевненості в перемозі, мирної боротьби за справедливість, людську гідність, очищення від рабської психології.

Майдан (араб. مَاديِم - maydān і перс. مَاديِم - meydan) – означає будь-яку відкриту галявину, парк чи площу.

Майданом іменується велике незабудоване місце в селі чи місті, головна або велика площа для торгівлі (торжище) в місті, містечку, селі, що влаштовувалася в Україні й східних країнах («У Віфлеємі на майдані Зійшовся люд і шепотить...» (*Шевченко Т.Г. Кобзар. – Харків, 2002. – С. 575*); «Сіло сонце. На майдані Сяїні огнища горять І дівчата завітчані з парубками гомонять» (*Що-*

голів Я. Поезії. – К., 1958. – С. 245); «На майдані коло церкви революція іде...» (*Тичина П. Поезії. – Харків, 1929. – С. 62*); «За невеличким квітником посеред асфальтованого майдану... високо вгору підвелися сірі масиви будинків» (*Досвітній О. Вибрані твори. – К., 1959. – С. 217*); площа для муштри військових (плац); те саме, що майданчик («Ніч була місячна, світла, вони зупинились на шкільному майдані біля турніка» (*Гончар О. Тронка. – К., 1963. – С. 96*)), будівельний майдан – те саме, що будівельний майданчик («На будівельному майдані люди складали в штабелі звезене дерево...» (*Ле І. Право молодості. – К., 1957. – С. 293*); стартовий майдан – місце для запуску ракет («Ракета раптом здригнулась, хмарина густого білого диму затягнула бетон стартового майдану...» (*Собко В. Срібний корабель. – К., 1961. – С. 29*)); в археології – стародавня могила, розкопана згори; лісова прогалина; смолокурня.

Назву Майдан мають населені пункти в Україні, Росії, Білорусії, Грузії, Сербії, Хорватії.

Для українців майдан є традиційною, укоріненою формою протесту. 17 квітня 1113 р. київські міщани повстали проти боярського олігархату, той був змушений запросити на престол авторитетного князя Переяславського Володимира Мономаха (запровадив «Статут» або «Руську правду» – збірку законів, які регулювали

цивільні й майнові права, прототип Литовських статутів). Тільки упродовж XI ст. таких Майданів у Києві було чотири. Право на повстання у разі узурпації влади й зазіхання на гідність простого люду відтоді стало майже звичаєвою нормою, правляча верхівка змушена була з нею рахуватися, якщо ж забувала, виникали потужні рухи, які в більшості випадків призводили до кодифікації вимог повсталих: Хмельниччина, Гайдамаччина, Коліївщина... (Макаров Ю. *Євромайдан 2.0 // Український тиждень*. – 2014. – № 23 (343). – 6–12 червня. – С. 20). Під час подій 1917–1920 рр. щороку на українських землях вибухало по кількадесят локальних бунтів, які охоплювали інколи по декілька повітів. Фізичне виснаження нації, цілеспрямовано проведене тоталітарним режимом у 1930–40-і рр., призупинило цю традицію, але, як показали події кінця XX – початку XXI ст., не викоринило.

У сучасній Україні з формального погляду Майдан – це територія площі Незалежності, яка розташована в центрі Києва (*див. Київ*). Місцем протестів і демонстрацій вона стала завдяки своїм просторовим характеристикам. Соціолог Асеф Баят пояснює, чому певні локації міста є найбільш придатними для революцій. По-перше, це має бути простір, де маси людей можуть легко й швидко зібратися.

По-друге, простори протесту, зазвичай, мають історичне значення та марковані символами державної влади. По-третє, важливою є доступність простору, тобто наявність транспортних мереж. Нарешті, простір має бути «маневреним», тобто оточеним вузькими вуличками, магазинами і будівлями, які зможуть стати шляхами та місцями відходу для протестувальників у разі сутичок (Чурікова К. *Майдан як простір протесту [Електронний ресурс]*. – Режим доступу: <http://www.korydor.in.ua/>).

Майдан Незалежності став єдиною можливістю реальної політичної дії для тих, хто не мав важелів інституційного впливу, для пересічних громадян, не задіяних в політиці як професійній діяльності. Ця площа, як публічне місце міського простору, що завжди несе на собі відбиток порядку, є виразником влади. І саме тому вона захоплюється революціонерами й учасниками протестів, адже використовуючи її як платформу для колективного вираження невдоволення, символічний капітал влади піддається. Цей простір одночасно набуває нових символічних вимірів і значень, емансипує учасників протестного руху, формує солідарність і міцні соціальні зв'язки.

Майдан – простір, що має ідеальний і, в значній мірі, сакральний зміст, який проявився в подіях 2004 і 2013–2014 рр. Назва

«Майдан» у колишньої площі Жовтневої революції з'явилася з 1990 р. завдяки багатьом мітингам за незалежність, і, зокрема, «революції на граніті» (вересень 1990 р.). Однак уперше Майдан як явище в своєму ідеальному сакральному значенні виник як спроба демонстрації єдності народу України в процесі масових протестів проти фальсифікації президентських виборів 2004 р. У цих процесах Майдан, що багатоголосо скандував ім'я майбутнього президента (В. Ющенко), виконував функцію повернення права в процесі нав'язаного безправ'я. Уже тоді проявилася особлива якість Майдану – егрегор народу. Це означає, що на території Майдану в процесі самоорганізації виникла особлива моральна атмосфера довіри людей одне до одного, взаємодопомоги, ввічливості й толерантності. Суперечки і конфлікти в такій атмосфері видаються неприйнятними. Той, хто сюди потрапляв, швидко відчував цей особливий дух і ставав своїм.

Напевно Майдан міг би залишитися унікальним історичним явищем, яке б поступово забулося, якби не подальші події. З 2004 р. він почав проявляти себе як місце, до якого апелювали політики, коли політична рівновага в країні порушувалася. Зокрема, Майдан як спроба відновлення рівноваги в країні збирався під час політичної кризи навесні 2007 р.

Руйнування владою з 2010 р. рівноваги на різних рівнях політичного, економічного, культурного й соціального життя країни, призвело до кількох майданів: Майдан проти Харківських угод України й Росії (27 квітня 2010 р.) (дешевий газ Росії в обмін на продовження перебування російського флоту в Севастополі), коли відбулися зіткнення демонстрантів з міліцією на вулиці Грушевського; податковий Майдан (листопад 2010 р.) проти податкового кодексу Азарова-Тігіпка, який був розігнаний владою; Майдан проти закону Колесніченка-Ківалова (липень 2012 р.), що обмежував розвиток української мови.

Масовий протестний виступ на Майдані Незалежності, що розпочався 21 листопада 2013 р. у відповідь на призупинення українським урядом процесу підготовки до підписання угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом одержав назву Євромайдан. Після Вільнюського саміту «Східного партнерства» (28–29 листопада 2013 р.), спроби розгону Євромайдану 30 листопада 2013 р., кривавого зіткнення з силовиками на Банковій 1 грудня 2013 р., спроби ліквідації наметового містечка 11 грудня 2013 р. і ухвалення 16 січня 2014 р. Верховною Радою України законів, що передбачали посилення санкцій за участь у масових заходах, акція набула різко вираженого антипрезидентського й

антиурядового характеру. 19 січня 2014 р. в Києві (*див. Київ*), після скликаного лідерами опозиції «народного віче», почалися зіткнення радикально налаштованих маніфестантів із загонами міліції на вул. Грушевського. Опозиція вимагала відставки уряду й продовження євроінтеграції (*див. Євроінтеграція*). У наступні дні учасники протестів перейшли до захоплень будівель обласних адміністрацій: на Заході України ці дії мали успіх, тоді як у регіонах Центральної України вони були припинені правоохоронними органами. Починаючи з подій 1 грудня 2013 р., вимоги негайної асоціації з Євросоюзом перестають бути першочерговими, багато учасників протестів реально дивилися на речі, досить критично ставилися до перспектив України в європейських умовах, люди відстоювали власну гідність, право на життя й свободу індивіда, народний суверенітет, гарантований Конституцією України, повноправну представницьку демократію, незалежну судову систему, тобто ті цінності, які є основоположними в Західній цивілізації (*див. Західна цивілізація*) і які завжди були близькими українцям, попри їх тяжкий історичний досвід.

18 лютого 2014 р. відбулося різке загострення ситуації, що супроводжувалося масовим кровопролиттям. 21 лютого 2014 р. під тиском країн Заходу В. Янукович пішов на поступки, погодився на

виведення з Києва спецпідрозділу «Беркут» і внутрішніх військ, підписав з опозицією угоду про врегулювання кризи в країні, яка передбачала, зокрема, негайне (упродовж 2 діб) повернення до Конституції України в редакції 2004 р., конституційну реформу й проведення дострокових президентських виборів не пізніше грудня 2014 р. Того ж дня В. Янукович залишив Київ.

22 лютого 2014 р. Верховна Рада України прийняла 328 голосами Постанову, в якій заявила, що В. Янукович «неконституційним чином самоусунувся від здійснення конституційних повноважень» і не виконує свої обов'язки, а також призначила дострокові президентські вибори на 25 травня 2014 р.

Майдан продемонстрував публічну єдність усієї України. Географія загиблих на Майдані в лютому 2014 р. (*див. «Небесна сотня»*) – це географія всієї країни, це географія мартирологічної єдності країни. У цьому сенсі політичній кров'ю Майдан набуває особливого статусу для країни. Майдан – це прообраз нового світу. Його окремі сегменти територіальних громад, професійних товариств, об'єднань за інтересами, квазіполітичних структур (наприклад, Нарнія, вікінги тощо) здатні протистояти кримінально-корпоративній системі (*Сергей Дацюк. Что такое майдан? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.blogs.pravda.com.ua/>*).

Майдан – це система (але не пірамідална), горизонтальна модель суспільних відносин, де взаємодіють різні її частини (громади, асоціації, спільноти, загони тощо). Важко, напевне, побачити в Майдані ідеал майбутнього суспільства, але протягом більш як трьох місяців він показав себе життєздатною, автономною, самоврядною, самоорганізованою структурою, де кожен робить те, що може, не за гроші і не з примусу. Таким має бути і соціум, де його члени знають, до чого вони покликані, яка їх роль у спільноті. Це можливо при високому рівні свідомості всіх громадян.

На Майдані були різні люди – за віком, освітою, мовою спілкування, культурним і професійним рівнем, але їх всіх об'єднало й вивело на Майдан відчуття та усвідомлення присутності в собі не тільки біологічного чи навіть соціального начала. У кожного є совість, воля, сила Духу, сміливість думки, щось вище від матеріального, навіть дещо ірраціональне. Для віруючої людини ясно, що це – Бог, божественна сила, Дух Святий. Майдан показав, що суспільство може бути організоване і функціонувати інакше, тобто базуватися не на вертикалі влади, не на силі, не на корупції, а на самоорганізації спільноти і на самосвідомості її членів (*«Майдан – це виклики епохи», – професор Людмила Филипович про Майдан релігійний, особистий та суспільний [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.risu.org.ua/>*).

В основі Майдану – Людина, гідність якої була зневажена і яка вийшла з протестом проти неповаги до себе, до своїх прав, перш за все – права на життя, проти нехтування свободами, які даровані не владою, не законом, а Вищим Началом. Українці прийшли на Майдан вирішувати екзистенційні, смисложиттєві проблеми – і не тільки свої власні, а й усього народу. Саме тому можна вважати, що основне значення й призначення Майдану – гуманістичне, оскільки йдеться про Людину, олюднення простору, в якому Людина живе, працює, творить.

Майдан висвітлив те, що дуже часто приховане й не завжди доступне для простого погляду. Він розвіяв достатньо стійку ілюзію про патерналізм українців (антиєвропейська риса, успадкована з часів панування Російської імперії в її царській і радянській формах): ніби безперечно наявність вождя, без якого вони приречені на неуспіх, про нездатність суспільства до самоорганізації, що для будь-якої акції потрібна команда згори. Майдан продемонстрував неймовірну за українськими мірками здатність насамперед громадян Заходу України і Києва до самоорганізації.

Київський Майдан для мільйонів українців став символом відродження української нації, формування сучасної української культури. На ньому виступали відомі музиканти, артисти,

гурти. На Майдані працювали відкритий університет, галерея, кіноцентр, де виступали відомі митці, культурологи, письменники. Саме ці люди є творцями сучасної культурної політики, саме такої, якої потребує українська громада, і до якої більшість не мала доступу через спотворену культурну політику держави.

Сила Майдану, як феномену, в тому, що він повторюватиметься доти, доки не буде створений міцний національний ґрунт, українці не утвердяться як політична нація серед європейських націй, не буде цілком зруйноване совкове мислення, свідомість і поведінка, не сформується національне «Я», не буде віднайдено власний магістральний національний шлях. Майдан став національною формою суспільного діалогу, яка притаманна тільки нашій нації, він не тільки наша сучасність, але й наша історія.

Головна ознака Майдану зими 2013–2014 рр. – це його символізм, нашарування розмаїтих символів (*див. Символ*), які загалом створили яскраву, драматичну й водночас світлу картину повсталोї української нації. Серед знакових символів: сцена, яка була не тільки місцем виступів митців, політиків, громадських діячів, а і командним пунктом під час кривавих зіткнень 18–19 лютого 2014 р.; державний гімн України, який набув справжнього сакрального звучання; коль-

ори національного прапора, вишиванка і віночок, як знаки національної ідентифікації; привітання-відповідь «Слава Україні! Героям слава!» як пароль солідарності однодумців; «йолка» (каркас так і невстановленої новорічної ялинки, що перетворився у своєрідну виставку народної плакатної творчості); намети; барикади із льоду та води; жовто-синє піаніно; розмальовані каски; великі бочки-пічки, біля яких не лише зігрівалися, а й конструювали ідеальні проекти розвитку України, світу, людської цивілізації; палаючі шини й бруківка, які стали напевно надовго символом активного протесту проти антинародних дій влади.

На тлі подій, що потрясли Україну у 2013–2014 рр. стає зрозумілішою глибоко символічна, пророча поезія В. Коротича (написана у 1971 р., покладена на музику бардом С. Нікітним у перекладі на російську Ю. Моріц) «Переведіть мене через майдан (Останнє прохання старого лірника)»:

*Переведіть мене через майдан,
Туди, де бджоли
в гречці стогнуть глухо,
Де тиша набивається у вуха.
Переведіть мене через майдан.
Переведіть мене через майдан,
Де все святкують,
б'ються і воюють,
Де часом і себе й мене не чують.
Переведіть мене через майдан.
Переведіть мене через майдан,
Де я співав усіх пісень,
що знаю.*

*Я в тишу увійду і там сковаю.
Переведіть мене через майдан
Переведіть мене через майдан,
Де жінка плаче, та,
що був я з нею.
Мину її і навіть не пізнаю.
Переведіть мене через майдан.
Переведіть мене через майдан
З жалами*

*й незабutoю любов'ю.
Там дужим був
і там нікчемним був я.
Переведіть мене через майдан.
Переведіть мене через майдан,
Де на тополях виснуть
хмари п'яні.
Мій син тепер
співає на майдані.
Переведіть мене через майдан.
Переведіть...*

*Майдану тлумне тло
Взяло його у себе і вело ще,
Коли він впав у центрі
тої площі,*

А поля за майданом не було.

Майдан – це Всеукраїнське об'єднання «Майдан», це громадські організації у містах і містечках України, які контролюють діяльність органів влади. У ширшому сенсі – це унікальне громадянське суспільство України, багатотисячна спільнота внутрішньо вільних, небайдужих людей, котрі будують свій простір свободи і вільного розвитку всіх і кожного.

В. Дем'яненко

Мак – символ безмежності зоряного світу; Сонця, зорі; сну і смерті; плодючості, заспокоєння; швидкоплинного життя; красивої

дівчини; безневинно пролітої крові (у християнстві); надійного берега від нечисті.

Мак у міфопоетичних системах світу пов'язувався, у першу чергу, зі сном та смертю. Римська богиня Церера ходила по землі, і за кожним її кроком виростала вогниста квітка. Зібравши букет маків, богиня засинала. Грецька міфологія змальовує образ вродливого юнака Мікона, перетвореного після смерті на мак. Макова голівка була символом плодючості й заспокоєння, атрибутом Афродіти, Гери, Кібели (*Мифологический словарь. – М., 1991. – С. 365*). У християнській літературі поширений мотив про те, що маки ростуть на крові розп'ятого Ісуса Христа. Отже, мак – символ безневинно пролітої крові.

На думку О. Братка-Кутинського, символ магічного маку такий же давній, як і калина (*див. Калина*). «Макові зерна, – вказує він, – як символ безмежності зоряного світу і його астральної сили й досі зберігають своє значення. І до сьогодні мак освячують двічі на рік – на Маковея і Спаса. Найяскравіше таке значення символу виявляється в різдвяному обряді приготування ритуальної страви – куті, де макові зернята символізують безконечну множинність зірок Всесвіту» (*Братко-Кутинський О. Символіка світобудови // Людина і світ. – 1991. – № 11. – С. 39*).

В усній народній творчості мак – символ красивої дівчини:

«Гарна дівка, як маківка», «Дівчина, як маків цвіт», «Як маківочка», «Як мак процвітає» (про людину в повній силі й красі).

Водночас мак пов'язувався із хтонічними істотами, смертю. Напр.: «маку наївся» – очманів; «на мак розбити» – ущент; «маком сісти» – загинути. Окрім того, мак-видюк (польовий) був надійним оберегом від лиходійства відьом, упирів, нечистої сили. Ним обсипали навколо хати, у хліві.

Часто навколишній світ, оселя з'являлися саме з маком («Сей світ, як маків цвіт», «Збудуй мені світлоньку з макового цвітоньку» (*Словарь української мови / за ред. Б. Грінченка. – К., 1958. – Т. 2. – С. 392*). За даними С. Килимника, однією з магічних веснянок, скерованих на високий урожай городньої рослини, була веснянка «Мак».

Окрім того, мак символізував світанкову зорю («Ой зацвіла маківочка, зачала бриніти»), швидкоплинність людського життя («Пройшов мій вік, як маків цвіт»).

Іноді найдорожчу людину – матір – порівнювали з маківкою («Да нема цвіту, світлішого над маківку, / Да нема роду, ріднішого над матінку»).

У літературі образ маку символізує козака, що героїчно загинув, боронячи Україну. Ординці воїна скришили, / На землю впало тіло біле / І, наче зерно, проросло, / А влітку маком зацвіло... (М. Стельмах).

За астрологічними гороскопами, рослиною людей, народжених 1–10 березня, є Мак. Шлях його «всіяний терном. Треба вірити у свої сили – тільки так Мак може досягнути успіху» (*Альманах гороскопів світу. – Житомир, 1993. – С. 144*).

О. Потапенко

Мальва – див. *Ботанічна символіка*.

Мамай-козак – символ непереможності; величі духу, оптимізму українця; співучої душі народу; швидкоплинності життя; мужності та відваги.

Козак Мамай – один із найпоширеніших фольклорних героїв. Та чи не найповніше він зображений у живописі, зокрема у всевітньовідомих «Мамаях»: «Ось він красується в оксамитовому жупані, сап'янових чоботях та синіх шароварах. Кругла поголена голова з хвацько закрученим за вухо «оселедцем», довгі вуса, чорні брови, карі очі, тонкий ніс, рум'яні щоки – перед вами портрет красеня-молодця, яким він склався в народній уяві. Козака Мамаю на таких картинах завжди малювали з бандурою, що є символом співучої душі народу. Кінь (*див. Кінь*) на картині символізував народну волю, дуб (*див. Дуб*) – його могутність. Часто на малюнках ми бачимо зображення списа з прапорцем, козацьких штофа і чарки. «Це були речі, пов'язані зі смертю козака, – клялися в

могилу, і нагадували вони про скороминучість життя та козацьку долю, у якій загроза смерті в бою була повсякденною реальністю» (*Потапенко О.І., Кузьменко В.І. Шкільний словник з українознавства. – К., 1995. – С. 153*).

Подібних «Мамаїв» можна було зустріти чи не в кожній оселі в Україні, причому і на стінах, і навіть на дверях. А поруч – веселе і зосереджене водночас гасло: «Я – козак Мамай, мене не займай».

Дуже майстерно змалював символічний образ легендарного козака О. Ільченко в романі «Козацькому роду нема переводу».

О. Потапенко

Марена – це наукова і народна назви прісноводної риби, яка символізує Богиню води. Марену пов'язували із сезонним умиранням та воскресінням природи та обрядами викликання дощу. Вона може поставати у двох іпостасях: то сердитою царицею-водицею, то прекрасною супутницею бога Купайла. Марена – богиня, яка втілює у собі красу і грацію. Особливий її розквіт спостерігається 1 березня, коли проганяється зима та в ніч на Івана Купала, коли вона очищає людські душі від гріха. Ознаки схожості між Мареною-богинєю і мареною-рибою полягають у зовнішній схожості – струнким витягнутим тілом та часом нересту, який співпадає із святкуванням свята Марени на Івана Купала.

В. Куйбіда

Маруся Чурай – символ пробудження української народної пісні; символ України, українського народу; дівочої чистоти і вроди; вірності й палкого кохання; міцності духу; великої сили волі; співочої душі України; пісенного таланту українського народу; відплати за зраду; великого жіночого болю.

Ім'я Марусі Чурай – дівчинилегенди – відоме усім. Про цю українську жінку складено багато легенд, переказів, пісень, її постать пов'язують із пробудженням української поезії і пісні в козацькі часи. Через багато років ми дізнаємося, що творцем багатьох козацьких пісень і їх виконавцем була Маруся Чурай. Вона народилася в козацькій сім'ї на Полтавщині, у самому центрі України. Природа наділила дівчину чарівною вродою та талантом складати пісні й заворожувати людей своїм співом. Вона була володаркою доброго серця, чутливої душі. Молоду Марусю та її матір люди оточили теплотою, ласкою і любов'ю, коли загинув батько – Гордій Чурай. Образ Марусі виступає в єдності з образом України, українського народу – талановитого, красивого, чесного, роботячого, доброго, чутливого до чужого горя непримиренного борця проти зради і підлоти. Дівчина зростала в середовищі, де шанується народна мораль, де основним правилом людської поведінки виступала незрадлива любов до

Вітчизни, уболівання за щастя і процвітання народу. Добра пам'ять про діла попередніх поколінь у дівчини поєднується з уболіванням за чисте небо над майбутнім краю. Почуття обов'язку й особиста добропорядність для неї – нерозривне ціле. Саме такою змальовує Марусю Чурай у своєму романі Ліна Костенко. Дівчина – символ чистої вроди, вірності, палкого кохання, цінності духу, великої сили волі – у Ліни Костенко набуває ніби глибшого змісту. Маруся Чурай уособлює співочу душу України, високий пісенний талант українського народу, його долю:

Ця дівчина

не просто так Маруся;

Це – голос наш.

Це пісня. Це – душа!

Жіноче серце не може прожити без кохання. Маруся покохала козака Грицька Бобренка, чистим і прекрасним було її почуття. З тугою чекала коханого з військових походів, а свій біль виливала у пісні:

За світ встали козаченьки

В похід з полуночі;

Заплакала Марусенька

Свої ясні очі...

Але її кохання виявилось нещасливим. Гриць одружився з іншою. І зароджується у скривдженому серці тяжкий план помсти. Сильна, вольова душа прекрасної дівчини надломилася, мов тендітний кришталь, від чорної зради. Маруся отруїла Гриця і, сповнена відчаю, стала

на суд перед людьми. Звідси в народнопісенній творчості з'являється образ Марусі як символ прекрасної любові, відплати за зраду, великого жіночого болю.

Л. Кожуховська

Материнка – символ рідного краю; пам'яті роду, родоводу; краси, здоров'я, допомоги; оберегу від нечисті; пристрасного кохання; материнської любові; здоров'я дітей.

В Україні з поміж інших трав шанували материнку. Росіяни називали її «душиця», тобто рослина з приємним запахом. В інших країнах її називають добромислом (тобто та, що бажає добра), польовою м'ятою, бджололюбом, бабиною душею тощо. Латинська назва материнки походить від слів «oros» – гора та «ganus» – прекрасна.

Листочки в неї темно-зелені, усіяні дрібними чорненькими цятками-залозками з легкою олією. Квітки зібрані в парасолькові щитки, червонясті, малинові або білуваті. Цвіте материнка із червня до жовтня. Відомий народний цілитель, учений, фітотерапевт Євген Товстуха зазначає (*Кришталева чара. – К., 1994. – С. 90–91*): «Материнковий напій – давній ритуальний трунок праукраїнців. Ним кроплять хлопці дівчат у ніч на Івана Купайла, щоб до останніх не причепилася ніяка «нечиста» сила, пристрій, недуги душевні і тілесні. Щоб дівчата мали полум'яну, працьовиту вдачу...

Коли мати, зі сльозами на очах, виряджала сина чи дочку в далеку і невідому дорогу, то як оберіг зберігався пучечок розквітлої висушеної материнки.

Вважалося, що материнка повертає пам'ять дітям у далекій дорозі про матір, батька, родину, рідне подвір'я і, як м'ята, нагадує про... дитинство, підліткові роки та незабутнє перше кохання...».

На Зелені Свята материнкою, чебрецем, полином, лепехою прикрашали світлицю – стіни, лави, вікна.

У фольклорі, літературі материнка символізувала материнську любов, рідний край.

Ой у полі нивка,

на ній материнка;

Там дівчина жито жала,
сама чорнобривка (Чуб).

О. Потапенко

Мати – символ життя, святості, вічності, тепла і всеперемагаючої любові.

В усі віки слов'яни шанували чи не найбільше Матір. У їхньому міфологічному пантеоні гордо височать образи-тотемі Землі-матері, Матері-вогню. Через тисячоліття дійшли до нас імена найвеличніших богинь Слави, Берегині, Лади, Оранти, Богоматері, які вважалися заступницями, добрими порадницями людей. Тисячі воєн обпекли мільйони наших пращурів, та найдужче – серце Матері, що не дочекалася сина, чоловіка, батька. Мабуть, найщасливіше

і водночас найстражденніше на Землі – серце Матері. Мати виношувала під серцем дитину, виховувала її, зігрівала теплом і ласкою. Пізніше – благословляла на самостійне життя, освячувала на весіллі, виховувала онуків. У всі часи мамині руки, жодної хвилики не знаючи відпочинку, знаходили роботу: тягли з криниці воду, розпалювали вогонь, варили їжу, прасували, сіяли і жали, ткали і шили, голубили дітей... Богиня роду, перша і наймудріша вихователька – саме Мати. Ось чому в українському фольклорі одним із найулюбленіших є образ Матері: понад двісті прислів'їв склав їй вдячний народ, а скільки хвилюючих легенд, пісень, переказів! Народна мудрість твердила: рідну Матір ніким не можна замінити («Одна мати вірна порада», «Нема того краму, щоб купити маму», «На світі знайдеш усе, крім рідної матері», «Матері ні купити, ні заслужити»). У народній педагогіці не раз наголошувалося: любов Матері до дитини – найсильніша і найдорожча у світі («Сліпе щеня і те до матері лізе», «На сонці тепло, а біля матері добре», «У дитини заболить пальчик, а в матері – серце»). І навіть караючи, Мама залишається доброю і близькою («Рідна мати високо замахує, а помалу б'є», «Мати одною рукою б'є, а другою гладить»). Народ завжди високо оцінював материнську турботу про своїх дітей

і гнівно засуджував тих, хто кидав «рідну кровиночку» («Мати сама не з'їсть, а дітей нагодує», «Як ластівка з ластів'ятком, так матінка з дитятком», «Дитина хоч кривенька, та батькові-матері миленька», «Погана та мати, що не хоче дітей мати»).

Різким контрастом до образу Матері як втілення любові й добра є образ мачухи: «Мати б'є, то не болить, а мачуха як подивиться, то й на душі холодне», «Мати голівоньку мие, пригладжує, а мачуха мие, прискубує»). Подібні мотиви часто зустрічаються і в казках – «Дідова дочка і бабина дочка», «Кобиляча голова» та ін.

Про глибоку любов до Матері свідчить і те, що у фольклорі вона порівнюється з горлицею, сивою голубкою, ластівкою, чайкою-небогою, квітучою вишнею, зозулею. А як ніжно й пестливо звертаються до неї: «матусе», «нене», «ненечко», «матінко», «матусенько», «мамцю», «мамочко» та ін. В українській поезії постає до болю дорогий і рідний образ Матері:

*Та й що я знав,
Коли із дому йшов,
Хіба я міг в ту пору зрозуміти,
Яка святиня – мамина любов,
Яка то мука,
як лишаять діти?*

(М. Луків)

*Цілуймо руки наших матерів –
Натруджені,
сумні й ласкаві руки.*

(О. Орач)

*В чорнім горі і жури
Віру нашу не підтяти:*

*Умирають матері,
Та не вмере ніколи
Мати!*

(Б. Олійник).

У багатьох країнах світу відзначається щорічно День Матері. Це свято з ініціативи демократичних громадських організацій набуває популярності і в Україні.

О. Потапенко

Махновщина («махновія») – символ (*див. Символ*) спротиву селянства щодо визиску українського села, мрії про землю (*див. Земля*) й волю.

Махновщина – масовий повстанський рух селянства України (*див. Україна*) в роки громадянської війни (*див. Війна*). Назву дістав від прізвища лідера руху Н. Махна (1884–1934). Виник у період окупації України німецькими й австро-угорськими військами як реакція на визиск села й непопулярну серед хліборобів політику гетьмана П. Скоропадського. Найбільшої популярності серед селянства повстанський рух набув на Лівобережжі в 1919 р. Уособленням махновщини була Революційна повстанська армія України, яка в окремі періоди нарахувала десятки тисяч бійців.

Повстанський рух, який очолив Н. Махно, втілював прагнення безземельних селян, які стихійно відстоювали власну давню мрію про землю (*див. Земля*) й волю, про те, щоб стати справжнім господарем на землі й збагатитися.

Індустріальне суспільство, яке так важко поставало в країні-імперії з історично чужим і неприйнятним для українців ставленням до власності й особистої свободи (*див. Свобода*), викидало цих селян на маргінес, загаяло в безвихідь, перетворювало на бідну й малограмотну масу, готову у відчай зі зброєю в руках здійснювати омріяний «чорний переділ». Селянські інтереси стали основною ідеологією армії Н. Махна. Бажання вільно господарювати на своїй землі й рішучість у захисті власних інтересів стали рушійною силою, що змусила селян-махновців покинути свій «садок вишневий коло хати» (*див. Хата*) і взялися за зброю для захисту від тих, хто йшов встановлювати контроль над українським селом з його стратегічними ресурсами. Якщо для цього треба було вбивати і нищити, селяни-повстанці, значна частина яких пройшла через пекло першої світової війни, до цього були готові (*Архирейський Дмитро. Не державний, але народний // Український тиждень. – 2013. – № 45 (313). – 8–14 листопада. – С. 17*) (але, принаймні, махновці не створювали, як більшовики, розгалуженої мережі репресивних надзвичайних комісій і не запроваджували, як білогвардійці, військову диктатуру).

Завжди існували певні уявлення селян у різних культурах і цивілізаціях про ідеальний устрій

суспільства (хоч його немає і не може бути в реальному житті через низку об'єктивних обставин). Українське селянство на початку ХХ ст. не тільки мало такі утопічні погляди, а й намагалося реалізувати їх у феномені, який дослідники називають махновщиною («махновією»), і який був покликаний повернути українців Півдня України до козаччини (*див. Козаччина*) XVII ст. Махновщина цілком відповідала ідеалам «натуральної людини» ще не зіпсованої виразками цивілізації (*Лосев Ігор. Махно: втілення селянської утопії // Український тиждень. – 2013. – № 45 (313). – 8–14 листопада. – С. 19*). За кілька років цей селянський «рай» був збудований, але, будучи позірно демократичним, народним, він спирався на деспотично-імпульсивну владу «батька» та його отаманів (ідилії не було, проте царський чи комуністичний режим на тлі хутірської волі справляв враження справжнього пекла). Такі селянські утопії погано корелюються з державним життям і, коли немає зовнішнього тиску, починають розкладатися зсередини, або повністю руйнуються, або витворюючи жорстокі диктатури.

Махновщина («махновія») – феномен надзвичайної соціально-політичної ситуації й модель реакції на неї українських селян, адже тоді на Півдні точилася «війна всіх проти всіх». У цьому вирі українські селяни

інстинктивно відреагували створенням того, що відповідало їхнім уявленням про потрібне. Вони створили чудову військову організацію, однак потенціал державотворення виявився мізерним. Махновщина продемонструвала недефективний механізм руйнування застарілих форм, але не могла бути механізмом розбудови. Навряд чи сучасна Україна може знайти в цьому русі якийсь актуальний для себе позитив. Тому нинішня популяризація (деякими народними депутатами, письменниками, митцями, журналістами тощо) махновщини небезпідставно залишають стійке відчуття ідеологічної, соціальної й національної тупиковості, надмірно романтичної ідеалізації анархічно-деструктивних елементів української політичної культури з її антагонізмом волі (явища українського анархічного степу, дуже близького до сваволі) й свободи (*див. Свобода*) (етосу відповідальної європейської людини, здатної до самоорганізації й раціональних самообмежень).

Тривалий час пантеон героїв («наших») і антигероїв («чужих») в Україні формували й затверджували відповідні державні інститути. Держава (не лише колишня комуністична) бачила в цьому свій інтерес – нав'язати населенню бажані для себе цінності й політичні стереотипи. Н. Махно не міг бути героєм для недавньої комуністичної держави, не може ним бути і для

теперішньої посткомуністичної (для багатьох – капіталістичної). Не зважаючи на те, що він узагалі не може бути державним (бо сповідував анархічні («антидержавні») цінності) героєм, Н. Махно був і залишається народним героєм. І чим більше українська держава до останнього часу ігнорувала інтереси громадян, то більше шансів у цієї історичної постаті стати справжнім народним героєм. Обізнані співвітчизники добре пам'ятають, що Н. Махно був антидержавником, в українців у ХХ ст. сформувалося достатньо скептичне уявлення про роль і значення держави для суспільства. Тому в сучасних вітчизняних історичних реаліях Н. Махно є не тільки модним трендом, а й сподіванням думаючих, небайдужих українців на зміну сутності та якості у відносинах між владою й громадянами.

Махновський рух за комплексом ознак – географічних, культурних, мовних – безперечно, українське явище. Популярність Н. Махна зумовлювалася тим, що він очолював селянську армію, будучи селянином за походженням, його військо більш-менш чесно ставилося саме до села; він був політиком, чия політична програма (ідейно-політична платформа втілювалася в гаслі «вільного радянського ладу»), під яким розумілася система громадського самоуправління й свобода (*див. Свобода*) господарської й

супільно-політичної діяльності) максимально враховувала інтереси селянства (більшості тодішнього населення України (*див. Україна*)); він був народним полководцем, який спускався до бійців в окопи, особисто очолював їх у кінних атаках (більше десяти поранень є беззаперечним свідченням його хоробрості й здатності жертвувати собою заради життєвих принципів і своїх товаришів). Харизма Н. Махна зробила його справжнім «батьком» для тисяч повстанців і селян, у т. ч. і набагато старших за нього. Н. Махно пропагував свої політичні ідеї спочатку російською, а пізніше, переважно, українською мовою (газети «Путь к Свободе», Гуляй-Поле; «Набат», Київ; «Анархіст-Повстанець», Полтава; «Шлях до волі», Катеринослав й ін.).

Головну масу махновців склали місцеві українські селяни, політичними керівниками були єврейські й російські інтелігенти. Ні сам Н. Махно, ні, тим більше, маса рядових махновців на доктринах анархізму глибоко не розумілися; гасло «вільних анархо-комун» вони тлумачили на практиці як свободу індивідуального селянського господарства, демократичного самоврядування місцевих громад і їх максимальну незалежність від будь-якого центрального уряду. Саме в цьому виявлявся самотутній український характер махновського анархізму. Пізніше, під впливом

більшовиків, махновці перейшли на позиції радянської влади, але обстоювали вільно вибрані ради з багатьох партій, без комуністичної диктатури. Розходження махновського повстанства з більшовизмом мало глибокий соціальний підтекст, який полягав у негативному ставленні села до політики воєнного комунізму й більшовицької диктатури.

Н. Махно прославився своєю партизанською тактикою й організацією. Рейди його війська були блискавичними й переважно несподіваними, відзначалися часто дикою жорстокістю щодо ворогів. У цих рейдах широко використовувалися тачанки (*див. Тачанка*) з кулеметами, багатокілометрові переходи, оперативна розвідка, поширення дезінформації через населення тощо. Махновці широко використовували тактику укладення союзів зі слабшими силами і боротьби проти тих, що в даний момент потенційно був сильнішим. Головною бойовою силою повстанців були високомобільні загони кавалерії, яка потай зосереджувалася в потрібних місцях, наносила раптовий удар і знову розчинялася серед степів і українського селянства. Будучи зненацька захопленими повстанцями в полон, ворожа піхота кидала зброю і видавала своїх командирів і комісарів. Останніх повстанці безжалюбно рубали, зброю відбирали, а решту полонених відпускали на «всі чотири сторони». Щоб відпущені

махновцями селяни-солдати не були знову мобілізовані більшовиками до війська, повстанці полонених не тільки роззброювали, а й роздягали наголо (оскільки у більшовиків запасів обмундирування не було, то тисячі голих червоноармійців місяцями сиділи по українських селах, чекаючи на уніформу). Завдяки високим бойовим якостям селян-кіннотників та їхній безмежній довірі до своїх командирів (яким по праву давали звання «батько»), повстанські війська закономірно стали предметом задрощів ворожих (як більшовицьких, так і білогвардійських) воєначальників. Повстанські командири набагато раніше ворожих генералів зрозуміли, що головне – не чисельність армії, а її бойовий дух і щільність стрілецького вогню. Тому за шалені гроші (*див. Гроші*) й золото (*див. Золото*) махновці всіма правдами і неправдами купляли кулемети «Максим» і «Л'юїс», а Луганський патронний завод нелегально забезпечував повстанців патронами. Військо Н. Махна було військом «на випадок»: у разі військової потреби формувалися десятки полків, але коли необхідність минала, піхотинці й кавалеристи зі зброєю в руках розходилися по домівках господарювати (до наступного разу). Воювали махновці під чорними (*див. Чорний*) прапорами (*див. Прапор*).

Зміни настроїв селянства, зумовлені відмовою більшовиків

від політики воєнного комунізму, спричинили до згорання махновщини, наростання випадків звичайного бандитизму, грабіжництва, влаштування єврейських погромів.

Життєвий шлях Н. Махна завершився трагічно, повчально й закономірно: закономірність зумовлювалася регіональним характером і соціальним обмеженням махновського руху, вразливістю політичної доктрини командування й політичною наївністю українського селянства загалом; трагічність полягала в тому, що рух не досяг своєї мети (ні політичної, ні соціально-економічної) й зазнав значних втрат у живій силі (*Архирейський Дмитро. Не державний, але народний... – С. 18*). Н. Махно належав до числа семи ворогів радянської влади, на яких ніколи не поширювалася амністія. Це свідчить про те, наскільки його серйозно сприймали комуністичні лідери. Для широкого вжитку було розроблено й розтиражовано образ Махна-дегенерата й маніакального вбивці. Такий образ став результатом державно-комуністичної пропаганди, а не історичним міфом, продуктом народної пам'яті.

Б. Дем'яненко

Меценат (меценатство) – символ благодіяння, жертвування, піклування, безкорисливості, заступництва, матеріальної підтримки.

Меценат (від лат. Maecenas – імені Гая Цильнія Мецената (I ст. до н. е.), багатого римського громадянина, який прославився заступництвом поетам і художникам) – особа, що володіє владою і багатством, надає заступництво і матеріальну підтримку майстрам мистецтва чи яким-небудь починанням у мистецькому житті. Розрізняють дефініції меценатство, благодійність та спонсорство. Благодійність – це жертвування на певні цілі грошей (*див. Гроші*), речей, медикаментів, словом, будь-яких ресурсів. Спонсорство – це укладення договору з компанією на взаємовигідних умовах, де обидві сторони отримують щось, чого вони хочуть чи що їм потрібно. На перший погляд, меценатство відрізняється від благодійності вужчою сферою діяльності: меценат надає підтримку лише проектам в галузі культури, науки і мистецтва. Проте можна знайти і глибше розходження між благодійністю і меценатством, що лежить у сфері мотивації. Меценат допомагає не стільки людині, скільки тій суспільній ролі, яку він відіграє (підтримуються не сама людина, а її талант, її роль у розвитку культури, науки, мистецтва).

Меценатство – історична форма механізму соціального замовлення і соціального контролю за мистецтвом, матеріального забезпечення художників. У власному розумінні меценатство – діяльність

приватних осіб, знавців, що безкорисливо підтримують художників матеріально чи іншими засобами, створюють їм умови для творчості.

Меценатством заможні люди займалися здавна. Так, при розкопках в Феспіях (Стародавня Греція) археологи знайшли кам'яну плиту, на якій було викарбовано про передачу великої колекції різноманітних предметів мистецтва місцевому храму, який проводив один раз на п'ять років урочистості на честь поетів, музикантів, артистів. Серед великих меценатів були монархи (Людовік XIV і Петро I), представники духовенства (папа Юлій II), правителі (Козімо і Лоренцо Медічі), банкіри (Фуггері і Ротшильди). У Росії меценатством стали займатися набагато пізніше, в кінці XVIII ст. Одним із перших меценатів став О. Строганов (1733–1801), який надавав широкі можливості для вивчення власної картинної галереї (нараховувала 87 картин живописців флорентійської, римської, ломбардської і венеціанської шкіл). Матеріальну підтримку від О. Строганова отримували поет Г. Державін, байкар І. Крилов, скульптор І. Мартос та ін. О. Строганов узяв активну участь у спорудженні Казанського собору (*див. Собор*) в Петербурзі. Відомими меценатами у Росії були П. і С. Третьякови, О. Бахрушин, С. Мамонтов, С. і П. Щукін, І. і М. Морозови та ін.

Важливо відмітити, що російські меценати дореволюційного періоду не тільки підтримували діячів культури і мистецтва, а й дбали про те, щоб культурні цінності були доступні широким верствам суспільства.

Українські меценати – особи українського походження чи ті, котрі безкорисливо матеріально підтримували (підтримують) розвиток вітчизняної культури, освіти, охорони здоров'я та незахищені категорії населення. Історія меценатства на території України сягає періоду колонізації Північного Причорномор'я. Відомо, що херсонеський агораном на початку нашої ери витратив власні гроші на спорудження храму Афродіті. За часів Київської Русі князь Володимир Статутом 996 р. офіційно зобов'язав духовенство займатися громадським піклуванням, визначивши десятину на утримання монастирів, церков (*див. Церква*), богоділень і лікарень. З волі князя Володимира було споруджено першу церкву Св. Василя та Десятинну церкву в Києві, храм у Василеві (тепер Васильків), церкви у Вишгороді, Берестові, Білгороді, Суздалі. Князю Володимиру приписують заснування перших училищ для навчання дітей. У джерелах є свідчення, що княгиня Ольга заснувала першу лікарню у Києві, в якій жінкам було доручено доглядати хворих.

Покровитель усіх муз у Київській Русі Я. Мудрий був також

критором, укладаючи в будівництво кошти не тільки державні, а й власні. Він опікувався школами, бібліотеками (мав одну з найбільших бібліотек у світі), заснував у Новгороді школу для юнаків. В. Мономах був переконаним поціновувачем книжності й культури, покровителем освіти. У пер. пол. XII ст. купці на Подолі у Києві за власний кошт збудували храм Св. Богородиці Пирогощі. Мстислав Володимирович Мономах дав перші фондуші (капітали, маєтки тощо, призначені на певні цілі, зокрема благодійні. – прим. автора) на будівництво Чернечої обителі Різдва Пречистої Богородиці у Луцьку, у Володимирі-Волинському побудував церкву Успіння Пресвятої Богородиці. У Холмі Д. Галицьким було збудовано церкву Св. Івана.

У литовсько-польський період князі продовжували благодійні традиції своїх попередників. Князь Любарт Гедимінович у Луцьку будує церкву Св. Івана, покровителем Києво-Печерського монастиря стає Володимир Ольгердович. Син Олелько та внук Семен вносять щедрі пожертви на церкви. Князь Б. Глинський у XVI ст. подарував с. Гатне Пустинно-Микільському монастирю, А. Немерович – острів на Дніпрі, С. Олизарович на Волині пожертвував село Дерманському монастиреві, Ф. Сангушкович був фундатором Мелецького монастиря, князь К. Борецький дав фондуш трьом

монастирям. Литовський гетьман Г. Ходкевич у своєму мастку Заблудові дав у 1568 р. притулок вигнаним з Москви друкарям І. Федорову й П. Мстиславцю; князь Ю. Слуцький у 1560-х рр. заклав у Слуцьку школу й друкарню. Княжна А. Гольшанська організувала за власний кошт переклад Пересопницького Євангелія у 1556–1561 рр. Сестри-княгині О. й С. Чарторийські у 1597 р. стали фундаторками Пересопницького монастиря, при якому було засновано шпиталь для недужих убогих та школу для дітей селян. Р. Ярмолинська заснувала Загаєцький монастир, Г. Гойська відновила монастир у Почаєві і подарувала лаврі земельні посілости та образ Божої Матері, що його одержала від грецького митрополита Неофіта. Р. Вишневецька надавала допомогу Густинському, Мгарському, Ладинському монастирям. Сестра Р. Вишневецької М. Могила заснувала Манявський Скит у Галичині в пам'ять про сестру.

Прославився в XIV–XVI ст. своєю меценатською діяльністю рід Острозьких. К. Острозький давав щедрі пожертви на храми, спорудив дві церкви у Вільно, в Острозі у 1582 р. заснував монастир Святої Трійці (*див. Трійця*), при якому функціонували шпиталь і школа. Усі Острозькі постійно жертвували великі кошти на Києво-Печерський монастир (*див. Києво-Печерська лавра*). К. Острозький постійно

опікувався Острозьким і Дерманським монастирем (його дід був ктитором монастиря). Збереглися документи, у яких зафіксовано чимало цінних княжих дарів монастиреві: коштовний посуд, облачення, хрест (*див. Хрест*), рідкісні рукописи. Князь К. Острозький закладав школи по містах і містечках, заснував вищу школу (академію) в Острозі, за свій кошт відсилав в Європу найкращих випускників академії, які продовжували навчання у Падуї, Венеції, Варшаві, Кельні. Разом з академією в Острозі було закладено друкарню, в якій уперше надруковано Біблію (*див. Біблія*). К. Острозький особисто добирав тексти до перекладу, написав передмову до видання.

У 80-х рр. XVI ст. в Україні виникають братства, які активно засновували школи й шпиталі для бідности й утримували їх за власні кошти.

З ім'ям П. Конашевича-Сагайдачного пов'язане народження Київської колегії, що згодом перетворилася на знамениту Києво-Могилянську академію. Не можна недооцінювати і піклування гетьмана про розвиток Київського та Львівського братств, його матеріальну підтримку школам, прагнення дати освіту десяткам молодих людей, побудову козацької церкви Св. Василя на садибі нинішнього Флорівського монастиря.

П. Могилою було реставровано Св. Софію, Михайлівський Видубицький храм, церкви Трьохсвя-

тительську й Спаса. У 1631 р. він відкрив Лаврську школу, яка злилася з братською у 1632 р. і перетворилася на колегію за типом вищих західноєвропейських шкіл.

В історії гетьманської держави на Лівобережній Україні виділяється Глухівський період (1708–1782). Однією з ознак меценатства цього періоду була наявність і підтримка фамільного монастиря. Гетьман І. Самойлович узяв під свою опіку Мгарський, Чернігівський Троїцько-Іллінський, Густинський та деякі менші монастирі; І. Мазепа – Київський Софіївський, Пустинно-Миколаївський, Микільський, Братський, Глухівський, Богоявленський, Кирилівський, Межигірський, Успенський, Золотоверхо-Михайлівський, Вознесенський у Переяславі, Лубенський Мгарський, Прилуцький Густинський, Батуринський Крупицький, Глухівський Петропавлівський, Домницький, Микишинський, Бахмацький, Каменський, Любецький та ін. Гетьман І. Мазепа витратив на будівництво та реставрацію церков, храмів, монастирів суму, яка була більша 10 річних бюджетів Гетьманщини, опікувався літературою, наукою, мистецтвом. Завдяки йому Києвсько-Могилянський колегіум у 1701 р. отримав статус академії. І. Мазепа обдаровував книгами бібліотеку Могилянської академії, Лубенському монастирю подарував два Євангелія, переяславській кафедрі при Вознесенському мо-

настирі – Пересопницьке Євангеліє. Гетьмана наслідували полкові старшини: В. Кочубей, В. Дунін-Борковський, К. Манієвський, Г. Коровченко, І. Мирович, Лизогуби, Сулими та інші, які будували своїм коштом величаві храми, веліли наліплювати на стінах своїх фундацій власні герби, малярі виконували портрети меценатів, штихарі вирізували величезні гравюри, що повині були передати нащадкам пам'ять про всі видатні справи меценатів, цю місію мали виконувати і присвяти меценатам у тогочасній літературі.

Родина Розумовських зробила вагомий внесок у розвиток української культури. Найбільшу пам'ять про свій рід Розумовські залишили у будівництві собору Різдва Богородиці (1752–1763) в Козельці, де похована його фундаторка Н. Розумовська, мати Олексія та Кирила. Родина Розумовських побудувала і будинок полкової канцелярії в Козельці. На своїй батьківщині О. Розумовський залишив Трьохсвятительську церкву, збудовану над могилою батька Г. Розума. А. Розумовський, син К. Розумовського, отримавши у 1803 р. спадщину, створив картинну галерею та прекрасний палац.

Серед меценатів XVIII–XIX ст. слід згадати імена О. Безбородька, Д. Трошинського, Є. Милорадович та Г. Галагана. Є. Милорадович очолювала Добродійне Товариство у Полтаві, утримувала його власним коштом

та надала садибу. Д. Трошинський шанував українську старовину, у Кибенцях заснував приватний театр, у Кагарлику збудував палац, заснував бібліотеку і посадив великий парк, підтримував Я. Маркевича, В. Капніста, В. Боровиковського, став одним з ініціаторів видання «Енеїди» І. Котляревського. Г. Галаган відкрив у Прилуцькому повіті Сокиренецьке ощадно-позикове товариство, у 1876 р. склав детальний план початкового навчання в Прилуцькому повіті (цілком прийнятий земством, завдяки йому повіт за кількістю учнів займав у 1870–1880-х рр. перше місце в губернії), пожертвував садибу в с. Дехтяр для побудови ремісничого училища, яке існує й понині. У Києві 1 жовтня 1871 р. на кошти Г. Галагана (у пам'ять померлого сина Павла) було відкрито колегію П. Галагана – закритий навчальний заклад. Меценатом видано «Збірку етнографічних матеріалів, що стосуються Малоросії»; «Южноруські пісні з голосами» (1857); «Детальний опис малоросійської вертепної драми в тому вигляді, як вона збереглася в селі Сокиренцях» (*«Київська старовина», 1882 р.*).

Кінець XIX – поч. XX ст. називають «золотою добою» українського меценатства. Вони робили вигідні замовлення художникам, оплачували їх закордонні творчі поїздки, купляли твори мистецтва з виставок, засновували власні галереї, залучали до

співпраці діячів культури та мистецтва. Виробилася своєрідна система т. зв. «малого меценатства», яка сприяла зібранню мистецької спадщини в приватні колекції (О. Алфьорова, К. Скаржинської, Б. Філонова, І. Шараневича). У цей час меценати представлені двома групами: фундаторами та організаторами. Наприклад, до бібліотеки Київського Товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва Б. Ханенко передав шість томів власних «Старожитностей Придніпров'я»; подружжя Ханенків видало каталог власної колекції «Зібрання картин італійської, іспанської, фламандської, голландської та ін. шкіл» (1899); меценати Львова В. Дідушицький, А. Потоцький, Л. Сапега заснували добротну організацію ім. К. Шайнохи для допомоги науковцям та літераторам. Досить популярним стає садове меценатство (садиби стають шедеврами садово-паркового й архітектурного мистецтва). Митців зустрічали у садибах Тарновських – Качанівка та Мотовилівка, М. Кондратьєва – Низи, княгині Н. Яшвіль – Сунки та Княгинине. Поширюється соціальне благодійництво: меценати піклуються про жебраків, покинутих дітей, безпритульних, глухонімих, людей похилого віку, хворих. Розширилися шляхи передачі коштів на благо закладів освіти – це були духовні заповіді, стипендіальні фонди, пожертви благодійним організаціям

і земством. У цей час активну участь у благодійності беруть і жінки, які виступають опікунами освітніх закладів чи головами благодійних товариств. Багаті спадкоємниці М. Браницька та А. Гавриленкова побудували у своїх маєтках храми, церковно-приходські школи, лікарні. О. та Н. Терещенко були членами Ради Київського Відділу Кураторства Імператриці Марії Федорівни про глухонімих.

Серед меценатів XIX ст. варто згадати І. Скоропадського, який у 1867 р. заснував пансіон для підготовки народних учителів, учнями цього закладу могли стати тільки сільські діти, кращі випускники сільських училищ (вони були на особистому забезпеченні мецената), відкрив перше в Прилуках жіноче початкове училище. При його фінансовому сприянні було відкрито чимало шкіл і гімназій. У Тростянці писав свої картини М. Ге (намалював портрети І. Скоропадського і всіх членів його родини). Завдяки І. Скоропадському в Україні з'явився один із кращих дендрологічних парків Європи – Тростянецький, куди з усіх кінців світу були зведені екзотичні рослини, дерева і кущі.

Сім'я Ханенків володіла цінною колекцією творів мистецтва і зібранням букіністики. Б. Ханенко одним із перших почав збирати давньоруські ікони (*див. Ікона*), зіграв ключову роль у заснуванні Київського

художньо-промислового і наукового музею (1904).

В. Тарновський (молодший) був щедрим меценатом українських культурних ініціатив: допомагав «Київській старовині» в 1890-х рр. і київському історичному музею. У його садибі в Качанівці збиралися видатні діячі української культури: М. Костомаров, П. Куліш, М. Вовчок, О. Лазаревський, часто бували в гостях знамениті російські живописці І. Рєпін та М. Ге. В. Тарновський зібрав велику колекцію козацько-гетьманської музейної та архівної старовини і створив унікальну збірку Шевченкіани, видав альбом із фотографіями офортів Т. Шевченка (*див. Шевченко Тарас*), каталог своїх музейних колекцій, альбом гетьманів. Меценат після смерті Т. Шевченка подбав про облаштування його могили в Каневі. В. Тарновського називають батьком-засновником Музею українських старожитностей (зараз – Чернігівський державний історичний музей).

Українським меценатом був і старший син засновника династії Терещенків – А. Терещенка – М. Терещенко. Він фінансово підтримував Перше комерційне училище, Політехнічний інститут, Києво-Подільську жіночу гімназію, Міський музей старожитностей і мистецтва, Пироговську лікарню. Завдяки меценату у Києві з'явився «ОХМАТДИТ» (спочатку – «Безкоштовна лікар-

ня цесаревича Миколи для чорноробів»).

І. Харитоненко теж виділяв величезні суми на благодійність, збудував Сумський дитячий притулок, гуртожиток для студентів Харківського університету, Харківське духовне училище, Сумське духовне училище, кілька церков.

Український письменник і меценат О. Кониський у Полтаві не тільки організував недільні школи, а й писав для них книги, заснував у Києві кілька недільних шкіл. Як член Київської міської ради, О. Кониський лобював упровадження української мови в школах, видавав популярні на той час книги і підручники: «Українські прописи» (1862), «Арифметика, або щотніця» (1863), «Грамагтка або перша читанка задля початку вчення» (1882). Був одним із засновників Літературного товариства ім. Тараса Шевченка у Львові, заснував у Києві видавництво «Вік», у якому були опубліковані більше сотні книжок українською мовою.

Серед меценатів ХІХ – поч. ХХ ст. слід назвати постать Є. Чикаленка. Він покровительствував Д. Мордовцю, виділивши йому тисячу карбованців на видання історичної повісті «Дві долі». Письменник відмовився від гонорару і на ці гроші Львівське Наукове товариство ім. Т. Шевченка заснувало фонд ім. Д. Мордовця для допомоги українським письменникам. Фінансово допомагав журналові «Київська старовина»,

оплачуючи статті дописувачів (В. Винниченка, М. Коцюбинського, Ю. Яновського та ін.), на його гроші видано «Русско-український словарь» Уманця-Комарова (Львів, 1893–1898), виділив 25 тис. крб. на будівництво Академічного дому для студентів-українців у Львові, у 1905 р. став ініціатором українського тижневика «Рада», фінансував тижневик РУП «Селянин» у Львові.

В «Енциклопедії українознавства» зазначається про рід Смиренків, окрім як промисловців-цукроварників, конструкторів і власників машинобудівних заводів, піонерів пароплавства на Дніпрі, учених і практиків садівництва, ще і як знаменитих меценатів української культури. Упродовж 40 років Смиренки регулярно передавали одну десяту своїх прибутків на розвиток української культури: фінансували видання журналів «Україна», «Рада» й ін., матеріально підтримували українських політичних діячів і письменників (М. Драгоманова, М. Коцюбинського), у 1912 р. пожертвували (за посередництва М. Грушевського) 100 тис. крб. для НТШ на купівлю нового будинку. Спорудили на Черкащині лікарню на 150 ліжок, шестикласну школу, театр, газове освітлення, у голодному 1830 р. гдували десять тисяч селян. Свій маєток ціною близько 10 млн. крб. В. Смиренко записав на потреби української культури.

С. Могилевцев, оселившись у Києві, зробив багато для розбудови міста: брав участь у створенні Київського політехнічного інституту, Педагогічного університету ім. М. Драгоманова та Педагогічного музею. Виділяв немалі кошти не тільки на освіту, а й на розвиток медицини та культури у Києві.

Меценат і філантроп Л. Бродський утримував єврейську лікарню в Києві, установи єврейської освіти, його засобами була зведена Хоральна синагога, був ініціатором і одним із спонсорів будівництва в Києві Політехнічного інституту, фінансував установи загально-міського значення – Бактеріологічний інститут, Бесарабський критий ринок, підтримував розвиток трамвайного сполучення.

Заслуговує визнання і родина Алчевських – Олексій Кириллович та Христина Данилівна. О. Алчевський на власні кошти замовив скульптору академіку В. Беклемішеву бюст Т. Шевченка, який у 1899 р. був установлений у Харкові в Мироносицькому саду, що належав родині Алчевських. Фінансував будівництво лікарень, бібліотек, недільних шкіл у Сумах. За сприяння Х. Алчевської недільні школи виникли у багатьох містах України та Росії, побудувала на свої кошти школу в с. Олексіївка, надавала матеріальну допомогу Васи́лівській та іншим школам. Під її керівництвом створені навчальні посібники, які схвально зустріла прогресивна громадськість.

Відомий київський колекціонер і меценат О. Тульчинський зібрав значну колекцію творів А. Куїнджі, К. Коровіна, М. Врубеля, А. Бенуа, М. Реріха, Л. Туржанського, пізніше її частину передав до Київського музею російського мистецтва.

«Духовний глава українського народу», «будівничий нації», «князь української церкви», «український Мойсей» А. Шептицький долучився до заснування Львівської Богословської академії, подарував свій великий фільварок у Милованні Товмацького повіту «Просвіті», де організовано в 1910 р. однорічну рільничу школу. У розпорядження школи надано не лише приміщення для навчання, а й господарські будівлі, сільськогосподарські знаряддя й машини, дослідні поля, стави, пасіки, худобу тощо. А. Шептицький заснував і утримував своїм коштом у Львові популярну в масах «Народну лічницю» (єдину українську лікарню в місті). На Янівському передмісті дав будинок та все медичне обладнання для жіночого медичного закладу «Порадні матерів». У 1917 р. засновано Фонд митрополита А. Шептицького для українських сиріт, а ще раніше відкрилися ним засновані сиритинець, бурса й притулок для вбогих. У 1918 р. відкрито благодійну інституцію – «Захист ім. митрополита Шептицького для сиріт у Львові» (митрополит був його першим президентом, фундатором і добродієм). Завдяки допомозі

А. Шептицького це колективне благодійне товариство придбало майно у Богородчанському повіті, а також 3670 моргів лісу за чотири млн. (особисто сплатив три млн.). Через два роки митрополит докупив для «Захисту» ще 232 морги орної землі у Зарваниці (324 тис. польських золотих) і заснував хліборобсько-ремісничу школу. Це товариство зі своїх прибутків утримувало у Львові на вулиці Потоцького сиротинець, де проживало майже півтори сотні знедолених дітей. Найбільшим культурним досягненням мецената А. Шептицького став Український національний музей у Львові (1913) (15 000 експонатів – ікони, іконостаси, картини, килими, златоглави, вишивки, книги, гармати, літописи, зброя, численні ікони, картини були й з його власної колекції). На Клепарові, передмісті Львова, митрополит своїм коштом збудував церкву св. Андрія Первозванного, на Богданівці, недалеко від головного вокзалу у Львові, подарував землю і пожертвував кошти на побудову церкви і Народного дому, долучився до відкриття українського університету у Львові (за власні кошти закупив будівельний майданчик і подарував його для спорудження університету).

Граф В. Дідушицький захоплювався колекціонуванням рідкісних зоологічних, ботанічних і мінералогічних експонатів, у 1857 р. перевіз свої колекції до Львова і в 1880 р. подарував їх,

разом із побудованим музеєм, місту. У музеї була археологічна колекція та зібрання золотих прикрас VIII–VII ст. до н. е. (у 1940 р. золото було вивезено до Москви, де безслідно зникло). Нині приватні колекції В. Дідушицького складають основу зібрань Державного природничого музею НАН України та Музею етнографії у Львові.

За ініціативою І. Товарицького у Львові було створено український професійний театр «Руська бесіда», збирав колекції, підтримував коштами монастирську дівочу школу у Львові. Своїм заповітом передав велику частину коштів Успенській церкві у Львові.

Назавжди вписав себе у вітчизняну історію відомий музейник і меценат П. Потоцький. У 1926 р. він передав власну колекцію (живопис, гравюри, малюнки, карти, атласи, книги, зброя, срібло, коштовності, рукописи (поміж них чимало гетьманських універсалів) Наркомосвіти України. Зібрання експонатів (понад 17 тис. книг десятима мовами, у т. ч. з автографами Т. Шевченка, М. Вовчка, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського, М. Костомарова, П. Куліша, книги з особистої бібліотеки Т. Шевченка (дев'яносто вісім назв), архів А. Єрмолова, добірку західноєвропейських видань XVII–XIX ст. з історії України, 15 тис. гравюр і літографій, більше 300 картин з історії війн,

понад 5 тис. карт, кілька десятків унікальних зразків зброї, монет, срібних виробів понад 20 пудів, старовинних меблів, знаменита мейсенська порцеляна, фаянс Києво-Межигірської фабрики, живопис (полотна М. Самокиша, М. Пимоненка, В. Орловського, В. Маковського, К. Трутовського), офорти) одержало назву «Музей України» (колекція П. Потоцького), оскільки було присвячено історії України. Досліджував сторінки воєнної історії Росії, коментував архівні документи, створював воєнні музеї, був науковим консультантом низки наукових установ, хранителем інтендантського музею.

Серед українських шляхтичів, які залишили по собі вдячну згадку українського народу, є родина Рильських. Т. Рильський, господарюючи в Романівці сорок років, давав безкоштовні юридичні консультації селянам, складав потрібні папери, виступав адвокатом у судах. У своєму будинку утримував православну церковнопарафіяльну школу, пізніше збудував для неї окреме приміщення, оплачував учителя і сам учительовав. М. Рильський, будучи депутатом, вирішував безліч питань, з якими до нього зверталися люди, намагався отримати від уряду кошти на будівництво сільських шкіл, підтримував талановитих юних музикантів і художників, досвідчених письменників. Завдяки клопотанням М. Рильського знайшлося

місце в Ірпінні Г. Кочуру і Д. Паламарчуку.

Як видатного колекціонера і мецената, пам'ятають кияни педіатра Д. Сігалова, який усе життя присвятив колекціонуванню картин, передавши їх потім у дар Київському музею російського мистецтва.

Свою добротність лікар і поет В. Косовський проявив у допомозі І. Гончару, який збирав на Фастівщині старовинні речі. У хаті, де жив К. Стеценко, було засновано меморіальний музей композитора, у Львові підтримував родину українського патріота М. Сороки, з яким відбувався покарання у Воркуті. Піклувався встановленням пам'ятника на фастівському кладовищі молодому поету А. Кравцю-Кравченку, впорядкував його збірку віршів «Тризуб».

Меценат і філантроп П. Яцик також щедро підтримував науку, освіту, культуру. Він один із спонсорів Інституту українських студій Гарвардського університету (США), Енциклопедії українознавства, Центру досліджень історії України ім. П. Яцика при Альбертському університеті (Канада), Освітньої фундації ім. Петра Яцика (фонд налічує 4 млн. доларів), Українського лекторію в Школі славістики та східноєвропейських студій при Лондонському університеті, документального центру в бібліотеці ім. Джона П. Робертса при То-

ронтському університеті. Завдяки внесеним П. Яциком 750 тис. доларів відкрито спеціальний український відділ в Інституті ім. Гаррімана при Колумбійському університеті. Коштом мецената видано чимало наукових монографій з історії України (зокрема переклад Історії України-Руси М. Грушевського англійською мовою), економіки, політології, медицини, етнографії. Сума його пожертв на українські інституції в західному світі перевищує 16 млн. доларів. Міжнародному конкурсу знавців української мови, меценатом якого був П. Яцик, присвоєно його ім'я.

Сучасне меценатство має достатньо розвинені форми, маємо приклади особистої благодійності та діяльності різних благодійних громадських об'єднань: фондів, фундацій тощо. Серед сучасних меценатів фахівці, ЗМІ та громадянське суспільство називають імена Я. Бердичівського (засновника музею О. Пушкіна в Києві, який передав колекцію прижиттєвих видань творів О. Пушкіна Києву за умови відкриття в місті музею поета); О. Брея (колекціонера, експерта, мецената, видавця книг з українського мистецтва, батька-засновника першого в Україні аукціонного будинку (1994)); В. Пінчука (у 2006 р. створив і очолив Благодійний фонд власного імені, найбільший Центр сучасного мистецтва в Східній Європі – PinchukArtCentre. Серед

головних проектів варто згадати акцію «Година бути разом», 11 масштабних виставок відомих зарубіжних та українських художників у PinchukArtCentre, першу загальнонаціональну премію PinchukArtCentre (2008) у сфері сучасного мистецтва, яка вручається молодим українським художникам, підтримку камерного оркестру «Пори року» з моменту його заснування в 1993 р.); Р. Ахметова (засновника Благодійних фондів «Розвиток України» та «Ефективне управління», серед найважливіших проектів слід назвати завершення реставрації Будинку митрополита на території «Софії Київської», виставку бронзової скульптури з колекції Людовика XIV «Аполлон у кузні Вулкана» – першу виставку, привезену в Україну з Лувру, роботу над відновленням Національного музею народної архітектури та побуту в Пирогово, фінансування веб-сайту про архітектуру України «Архітектурний процес»); Д. Фірташа (у 2008 р. за його фінансової підтримки в Університеті Кембриджа відкрито Програму Україністики для вивчення культурної спадщини України у Великобританії та поза її межами, у рамках проекту «Зігрій любов'ю дитину» профінансував купівлю житла для 120 багатодітних сімей у Тернопільській та Чернівецькій областях, у 2010 р. заснував благодійний фонд DF Foun-

dation, виділив 10 млн. гривень для постраждалих від повені у Чернівецькій області, заснував Українську стипендіальну програму, що надає можливість безкоштовно отримати магістерський ступінь у Кембриджському університеті українським студентам. У 2010–2011 рр. фінансував будівництво Свято-Троїцького собору Свято-Вознесенського монастиря у с. Банчени Чернівецької області та будівництво студентського містечка Українського католицького університету у Львові, у 2011 р. надав фінансову підтримку другому Міжнародному поетичному фестивалю Meridian Czernowitz, що відбувся у Чернівцях та ювілейним урочистостям з нагоди 70-річчя Б. Ступки у Києві, з 2011 р. підтримує розвиток шкільної хімічної освіти в рамках спільного проекту із МОНМС України, надає постійну благодійну допомогу с. Синьків Тернопільської області та районному центру Заліщикам. Надає підтримку професійним театрам та іншим закладам культури: театру ім. Івана Франка (м. Київ), театру ім. Ольги Кобилянської (м. Чернівці), театру ім. Миколи Куліша (м. Херсон), театру ім. Леся Курбаса (м. Львів), Дому органної музики (м. Чернівці), обласному музею (м. Чернівці); С. Таруту (один із засновників приватного музею національного культурного надбання «Платар», що володіє найбільшим при-

ватним зібранням старожитностей Трипільської доби, для людей з обмеженим зором була влаштована виставка Ю. Білака «Доторкнутися і побачити», побачили світ виставки «Велика цивілізація Старої Європи: Кукутень-Трипілля (VI–III тис. до Р. Х.)» у Ватикані, «Православна ікона Росії, України, Білорусі до 1020-річчя Хрещення Русі» (понад 100 раритетів XIV–XIX ст.), «Україна – світові» у Варшаві, «Україна: від Трипілля до Київської Русі» в США. Фінансував археологічні та реставраційні роботи на території історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в Батурині та Міжнародний поетичний фестиваль «Каштановий дім» (проводиться щорічно з 2007 р.), заснував премію Арсенія та Андрія Тарковських); О. Фельдмана (захоплюється колекціонуванням з поч. 1990-х рр., приділяючи особливу увагу творах західного і східного образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва, юдаїки, старовинній зброї, однією з головних своїх цілей вважає створення в Україні музею приватних колекцій – Feldman Family Museum – сучасного багатопрофільного арт-комплексу, що об'єднує в собі виставковий, науково-дослідний та освітні центри; засновник Міжнародного благодійного фонду «Фонд Александра Фельдмана», надає допомогу українським державним музеям та

науково-дослідним установам, сприяє розвитку культурного та інтелектуального потенціалу суспільства); Д. Андрієвського (організував Міжнародний фестиваль театральних шкіл «Натхнення» в Києві, фінансував участь Київського національного університету театру, кіно і телебачення ім. І. К. Карпенка-Карого на Всесвітньому фестивалі в Пекіні, проект «Бібліотека мистецтв», установа пам'ятника українській поетесі О. Телізі на території студентського містечка університету «КПІ»); І. Воронова (власника однієї з найбільших у Східній Європі колекцій скульптури і живопису, творця Арт-фонду І. Воронова, влаштував першу в Україні виставку мініатюр О. Родена та О. Архипенка, організатор експонування творів О. Архипенка, П. Пікассо, А. Модільяні, А. Джакометті, К. Бранкузі на виставці «Арт-Київ», днів російської культури в Російському музеї «Мистецтво андеграунду і нонконформізму»); О. Прогнімака (фундатор «Алекс Арт Премії» в галузі культури, мистецтва та освіти, у 2009 р. заснував громадську організацію «Клуб меценатів» для сприяння відродженню та збереженню національних культурних традицій, розвитку українського мистецтва, у цьому ж році за його ініціативою відкрито Alex Art House – Культурно-просвітницький центр на Подолі, який складається з трьох галерей

приватних колекцій та Музею давньої книги); О. Шереметьєва (власника колекції (більше 45 тис. одиниць експонатів), присвяченої військовій історії (на її базі діє «Музей Шереметьєвих»); О. та І. Шереметьєви зібрали одну з найкращих у світі експозицій з історії Кримської війни (частково ця експозиція представлена на виставці в Балаклаві, частково – в Київському музеї культурної спадщини), допомагає проводити реконструкції пам'ятників, видає книги, розшукує по світу і повертає в Україну унікальні документи, організовує виставки).

Нині вживаним став термін «спонсор», що позначає як безкорисливого мецената, так і людину, що вкладає гроші в мистецтво і художнє життя. Меценатство в Україні залишається напівкримінальним, переважає «сірий» статус сфери благодійності та меценатства, тому що, з одного боку, музеям в урочистій обстановці підносять предмети мистецтва з сумнівною історією їх походження та володіння ними, з іншого – тому що жодних моральних і тим більше матеріальних стимулів для розвитку меценатства в Україні не існує; навпаки, воно у нас заняття досить ризиковане і обтяжливе і для самих благодійників, і для їх бенефіціарів. Ще одним негативним фактором, опосередковано стримуючим меценатську діяльність, залишається «сірість» та убогість внутрішнього

ринку предметів мистецтва в Україні. Первинним для меценатства є почуття соціальної відповідальності, але не тільки його нам не вистачає. Просто наявності грошей і бажання ними поділитися для потенційного мецената недостатньо, іноді він не знає, кому і на що їх спрямувати.

Б. Дем'яненко

**Мигдальне дерево – див.
Рослини культурі.**

Милосердя – символ милостивої людини; співчуття; убоління серцем за ближнього; полегшення страждань шляхом дієвої допомоги та благодійних справ; добровільної, неупередженої радісної роботи в ім'я ближнього; доброти душі; добродійності; сердечності; християнської чесноти; способу уподібнення, наближення до Бога; найсильнішої зброї супроти зла, безсердечності; доброзичливості, співчуття, ласки, любові; бажання добра; щедрості; готовності робити добро кожному; схильності до добрих учинків; вияву жалості, помилування.

П'ята заповідь блаженства говорить: «Блаженні милостиві, бо вони помилувані будуть». У *«Православному катехізисі»* (К., 2012. – С. 228–230) сказано: «Милостиві – це люди милосердні й співчутливі, які не тільки уболюють серцем через злигодні, скорботи, страждання, біди своїх ближніх, але й

завжди готові діяльно допомогти їм, чим тільки можуть. Згідно зі змістом цієї заповіді християнин має бути милостивим не тільки до всіх людей, але й до всіх живих Божих створінь. Святі отці жаліли навіть хижих звірів. Преподобний Сергій Радонезький часто ділився останнім шматком хліба з ведмедем, що приходив до нього. Преподобний Серафим Саровський, живучи в пустині, ділився своїм хлібом із птахами і лісовими звірами, які дуже любили його...».

Справи милосердя, що стосуються тіла нашого ближнього, такі: 1) нагодувати голодного; 2) напоїти спраглого; 3) одягнути того, хто потребує необхідного і пристойного одягу; 4) відвідати ув'язненого і полегшити його становище своєю посильною допомогою; 5) відвідати хворого, прислужитися йому, сприяти його одужанню; 6) прийняти подорожного в оселю, нагодувати його, дати йому спокій, відпочинок; 7) ховати тих, які померли у крайній бідності.

Таким є, наприклад, турбота про сиріт, які, втративши батьків, залишаються інколи ніби чужими для всіх, а також захист слабких від утисків сильних.

Справи милосердя, що стосуються душі ближнього, полягають у такому:

1) в умовляннях відвернути грішника з облудного шляху його (Іан. 5: 20).

2) навчити істини та добра того, хто не знає їх;

3) дати ближньому добру і своєчасну пораду, коли він перебуває у скрутному становищі або коли не помічає небезпеки, що йому загрожує;

4) молитися за ближнього Богу;

5) утішити зажуреного у скорботі;

6) не віддячувати злом за зло, яке заподіяли нам інші;

7) від щирого серця прощати заподіяну нам кривду.

І далі (*там само, с. 231*) наголошується: «Слід, проте, зауважити, що не всі справи милосердя роблять того, хто їх творить, блаженним. Творити добрі справи треба, по-перше, з доброї волі і з радістю, а не з примусу і зі смутком. По-друге, за свої добрі справи ми не повинні очікувати собі подяки, слави, нагороди від людей, а треба творити їх цілком безкорисливо. По-третє, ми повинні творити добро не тільки від багатства, а й від убогості, виявляючи в цьому разі певну самовідданість з нашого боку. По-четверте, здійснюючи справи християнського милосердя, треба уникати упередженості. Наша любов повинна обіймати всіх без винятку: страждених – християн і нехристиян, рідних і чужих за народністю, добрих і злих, друзів і ворогів. Нарешті, ми не маємо права дорікати, докоряти і принижувати осіб, які отримують від нас благодіяння».

В Україні справіку милосердя, милість цінувалися, як найвищі чесноти. Громада опікувалася

сиротами, каліками. Допомогала вдовам, немічним. Нині, на щастя, набуває дедалі більшого поширення меценатство (*див. Меценати*), благодійництво. Тисячі людей відгукуються на прохання про допомогу онкохворим діткам, хворим на ДЦП, інші страшні недуги. У колективах добровільно здають кошти на операції колегам, погорільцям тощо. На вулицях міст, біля церков щедро дають жебракам ради Христа милостиню. Щоправда, спритні ділки і тут зуміли зробити на горі одних та щедрості інших своєрідний «бізнес». Нещасні, вони не розуміють, що то «прокляті гроші»! А яке милосердя виявляють донори, лікарі під час бойових дій, особливо на Євромайдані у 2013–2014 рр. І, навпаки, надмірна жорстокість беркутівців, звірства «титишок», викрадачів людей, їх катування вжахнули увесь світ.

І лише тепер розумієш всю глибину закону духовного життя: чим більше серце дарує світло та тепло іншим, тим більше воно саме світлішає та зігрівається. А ще кажуть, що найбільшою зброею проти ворога є відповідь на його злобу добродушністю. Наприклад, у роки російсько-турецької війни сестра милосердя Васильєва вирішила допомогти пораненим... туркам. Перехрестившись, мужня жінка стала на повний зріст і пішла до поранених. Коли ворог зрозумів мету медсестри, постріли припинилися... Усі збу-

довані вельможами храми, позірні молебні можновладців втонули у крові беззбройних людей, жінок, лікарів, журналістів на Євромайдані. Немилосердність, гординя політиків, «всеукраїнська ментовська врадівка», бандитизм «катів у погонах», новоявлених «ескадронів смерті» і викликали вибух справедливого народного гніву! До честі всіх українських Церков спалах насильства був призупинений святими молитвами, мудрістю ієрархів, деяких політиків.

Протоієрей Андрій Ткачов сказав такі правдиві слова, що нині людина людині не вовк і не брат, а бездушна колода. Точно і страшно. Навіть диявольська «заповідь» виникла: «Це твої проблеми». Нам усім необхідно повернутися до гуманних звичаїв наших пращурів, християнських цінностей. Український народ завжди був багатий, як і Бог, саме милістю, колективізмом, побратимством!

У книзі «Духовные посевы» (*Свято-Успенська Почаївська Лавра, 2006. – С. 321*) сказано: «Святий рівноапостольський князь Володимир... був зразком християнського милосердя у Древній Русі. Давши десятину на утримання церков, він разом із тим заповідав, щоб при церквах утримувалися каліки, жебраки, безхатченки, щоб були богадільні, лікарні...

У святкові дні у своєму домі він облаштував обіди для духо-

венства, бояр і бідних... роздавав їм багато грошей... «Немічні та хворі, – казав він, – не можуть дійти до мого двору», і тому повелів облаштувати спеціальні візки, класти в них хліб, м'ясо та інші припаси і наділяти тих, хто не може сам прийти. Так благотворив він не лише в Києві, але в інших містах. Володимир викупував рабів, полонених і відпускав їх на волю. Зразком милосердної любові вважається св. Іоанн Кронштадтський. У книзі Мирослава Гришина «*Святі серед нас*» (СПб., 2010. – С. 35–43) сказано: «Він доглядав за хворими, дітками, допомагав матеріально, роздаючи все, що мав. Іноді приходив додому без чобіт, верхнього одягу – віддав жебракові. Поступово до молодого батюшки пішла «вся народна Росія». Він створив у Кронштадті «Будинок Працелюбства». Благодійні пожертви текли рікою: «За мінімальними підрахунками через його руки проходило в рік не менше одного мільйона рублів (сума для того часу астрономічна, якщо врахувати, що корова коштувала 15 рублів)». За ці кошти св. Іоанн Кронштадтський відкрив різні майстерні, де працювало 25 тисяч осіб, народні їдальні, де щодня безкоштовно харчувалися тисячі бідарів, безкоштовні амбулаторії, недільні школи, бібліотеки, сирітські притулки тощо. Ось кілька зізнань святого: «Увесь закон Божий полягає у

двох словах: люби Бога та ближнього», «Я живу не для себе, а для інших».

Українським святим, зразком Христового істинного милосердя можна назвати сьогодні Героя України, протоієрея Михайла Васильовича Жара. До 46 років він переніс три інфаркти, дві операції на серці, хіміотерапії. Та Бог зберіг його для святої милостивої справи.

У Чернівецькій області (с. Мольниця) він за допомогою благодійників (Ю. Бойко, І. Бакай та ін.) збудував чудові корпуси для сирітського притулку, заснував Свято-Вознесенський монастир. Понад 250 дітей-сиріт, інвалідів називають його татом. М. Жар зібрав до себе чи не зі всієї України хворих на ДЦП, сорок ВІЛ-інфікованих, інвалідів без рук, без ніг, безнадійних дітей із лікарень, розумово відсталих, яких ніхто не хотів усиновлювати. Ось його дивовижні слова: «Вони до смерті – мої діти», «Якби я міг обняти всіх сиріт на землі, я зробив би це»!

Дитячий притулок – ніби чарівне місто мрій! Ошатні корпуси, ідальня, підсобне господарство, фонтан, вольєр із павичами, стайня для поні. Фасади будинків прикрашені квітами. У приміщеннях – килими, нові меблі, картини, акваріуми з рибками. Цілодобово з дітками працюють 60 послушниць жіночого монастиря і 65 вихователів із педагогічною освітою. Батюш-

ка навіть уклав контракт із турецькою фірмою, яка шиє діткам одяг на замовлення!

Дивовижно, але багато віл-інфікованих дітей... виздоровіли. Завдяки урокам музики, образотворчого мистецтва та, головне, любові, турботі безнадійні дітки стали самі розвиватися, творити!

Звичайно, такі люди, як О.М. Жар, – рідкість. У ньому нескінченно багато милосердя, чистоти, любові, добре неземне серце. Думаю, що отець Михаїл уже канонізований, як святий, Небесами та сльозами радості й любові вистражданих і врятованих дитячих сердець!

Нині в Україні існують сотні благодійних фондів, які творять справи милосердя (фонди В. Пінчука, О. Франчук тощо). Набуває поширення волонтерський рух, який опікується хворими дітками, інвалідами, престарілими. А які небачені зразки милосердя, всепрощення показали українці в ході АТО, точніше, визвольної війни із доморощеними сепаратистами, російськими найманцями-нелюдами, що розстрілювали навіть безневинних дітей та жінок! Люди з різних регіонів прийняли, обігріли десятки тисяч біженців зі Слов'янська, Донецька, Луганська. Але ж серед утікачів були родичі беркутівців, зрадників-міліціонерів, чиновників, які вбивали їхніх же синів, чоловіків на Майдані, у ході АТО. І все одно українці, як істинні християни,

пробачили засліпленим цинічною путінською пропагандою! А яке милосердя, героїзм виявили наші волонтери, що, ризикуючи життям, везли в саме пекло боїв куплені за народні кошти бронезилети, амуніцію, їжу тощо! То ж будьмо толерантними та милостивими одне до одного, бо людина людині насправді має стати радістю та святинєю!

О. Потапенко

Миро святе – символ печаті дару Духа Святого; спасіння, благодаті Господа, каяття.

Миро – це запашне масло, яке використовується у християнських церковних обрядах.

Згідно з канонами православного вчення, «Миромазання є таїнство, у якому віруючому при помазанні Освяченим Миром частин тіла, в ім'я Святого Духа, даються дари Святого Духа, які повертають і зміцнюють духовне життя».

Новохрещеному помазують миром чоло, очі, ніздрі, уста, вуха, руки, ноги, груди. Категорично забороняється торкатися цих місць руками (аж до обряду омивання святого Мира).

Миром також освячують усі престולי (*див. Престол Святий*) і антими́си храмів у день літургії.

У *«Настольной книге священнослужителя»* (М., 1983. – С. 503) зокрема сказано: «Святе Миро, розливаючись по всій Церкві із одного благодатного джерела, містить її у нерушимому сонці

світу печаттю Імені Христового, в обітницю спільного спасіння в єдиному Господі Ісусі Христі».

Ще пророк Мойсей, за заповітом Бога, уперше злив Миро на голову брату Аарону, тим самим піднісши його до сану первосвященника. Пророк Самуїл також помазав на царство Саула і Давида. Як відомо, єврейське слово «мессія» і грецьке «Христос» означають у перекладі – Помазаник.

У Новому заповіті святе Миро символізує нетлінну печать дара Духа Святого.

Дуже цікава символіка Мира описана в *«Книзі символів» Р. Коха* (М., 1995. – С. 221): «Мирове дерево, що плаче. Мої сльози приємні. Миро, витікаючи із ран дерева у вигляді смоли чи соку, виділяє приємний аромат. Символ сліз, каяття, що проливаються за наші рани і образи, які для Всемогутнього такі ж приємні, як сльози мирного дерева».

У літературі, фольклорі миро виступає символом святості, духовності: Засвітили світоч. – І знайшли, Слей і Миро принесли» (Т. Шевченко).

О. Потапенко

Мирга – *див. Рослини культурові.*

Миша – символ смерті, душі померлої людини; заступниці вагітних жінок, плодючості; сексуальності та розбещеності; лякливості, дріб'язковості, бід-

ності, безпорадності, міцних зубів; у Біблії емблема нечистої тварини, Божої кари, жертви за провину перед Богом; алегоричний образ нерозумного старійшини, керівника, який здатний вирізнитися з поміж інших лише зовнішньою формою, а не розумом.

Миші живуть у земляних нірках, або інших темних місцях. За народними уявленнями, істоти п'їтьми населяли потойбічний нижній світ і символізували смерть. Асоціація зі смертю посилювалася тим, що миші, насамперед, Миша хатня *Mus musculus* L. – давні вороги людини. Вони переносять збудників чуми, лептоспірозу, псують різноманітні харчові продукти та речі. В українському народному соннику закріпилися негативні очікування від сну про мишей: «Якщо присняться миші – до злодіїв», «Пацюки, миші – слабість, голод», «Кіт ловить мишей – клопоти через злі язики», а нім. *mausen* означає «украсти», а вислів *mause riechen* «відчути запах мишей; відчути біду». Як символ смерті, миші уособлювали душі померлих людей.

У Біблії миша – символ нечистої тварини «І сі нечисті вам з животини лазючої по землі: кріт, і миш, і ящірка з пороною своєю» (*Лев. 11. 29*). Вона уособлює Боже кару. Миші знищували посіви філістимлян після того, як останні захопили Ковчег: «І перебула так скриня Господна

у Філістійському займищі сім місяців (і наповнилась земля їх мишами)» (*1 Сам. 6. 1*); «Оце ж зробіть подобини ваших гуль і подобини ваших мишей, що пустошать землю, та й ушануйте Бога Ізрайлевого» (*1 Сам. 6. 5*). Золоті миші символізують жертву за провину перед Богом. Щоб позбавитися від хвороб і спустошливих мишей, філістимлянам довелося віддати Ковчег і жертву спокути – п'ять золотих мишей: «Що ж то за спокутно жертву маємо принести йому? Они відказують: Поглядом на лічбу князів Філістійських – п'ять золотих гуль і п'ять золотих мишей, бо кара одна мучить вас, як і ваших князів» (*1 Сам. 6. 4*).

Миша – емблема заступниці вагітних жінок і пов'язана з вагітністю й народженням. Існує повір'я: «Якщо у чомусь відмовиш жінці у вазі (вагітній), то у хаті все поточать миші», а щоб цього не сталося, потрібно услід вагітній промовити: «Мое шмаття у твоїй скрині». Можливо, тут миша лише, як знаряддя Божого покарання за неухважність до тягінної жінки. Водночас за іншим повір'ям: «Якщо вагітна жінка, злякавшись миші, хапається за своє тіло – у новородка на тому ж місці з'являється відбиток».

Висока плодючість мишей стала основою для ще одного її символічного значення – плодючості. Народженню малят передує процес розмноження.

У людській уяві висока інтенсивність розмноження межує з гіперсексуальністю, а далі й з хтивістю і розбещеністю, тому миші є символом жіночої *сексуальності та розбещеності*. Повій, які готові прийняти будь-якого чоловіка, ототожнювали із норою миші, у яку залазить всяка інша миша.

У біблійних текстах миші – емблема *слабосильності і великосильності* одночасно: «Миші, – народ слабосилок, а на скелях хати собі будують» (*Прип. 30. 26*). У сюжетах казок «Ріпка», Курочка ряба» та ін. поряд з малістю миші також зображена значна сила її впливу. У прислів'ях та крилатих висловлюваннях миша символ *лякливості*: «Втопили миші kota в помях, та тільки мертвого», «Стадо мишей, а kota бояться», «Як ти мишей боїшся, то на воротях повісься»; *дріб'язковості*: «Перевівся на руді миші»; *бідності*: «Бідний, як церковна миша», «Миша в голову зайшла, поки зерно знайшла»; *безпорадності*: «Метушиться, мов миша в пастці».

У мишей, як і в інших гризунів, тверда емаль покриває лише передню частину зубів, а задня залишається відносно м'якою. Якщо миша гризе щось тверде, її зуби загострюються і навпаки. Через це миша символізує *міцні (залізні) зуби*. Існує повір'я-ритуал, якщо у дитини випадає молочний зуб,

його необхідно із закритими очима кинути на горище і промовити: «Мишко, мишко на тобі зуба кістяного, а дай мені залізного». У деяких народів, щоб прискорити ріст зубів, молочного зуба кладуть до мишачої нірки. Після випадіння молочних зубів на Київщині заклинали, щоб вони вирости густими: «Як випадають у дітей зуби, то щоб тисны порослы, того треба зуба взять, закинуть на пич, та й сказать: «Мышко, мышко! на тоби костяного зуба, а мыни дай залізного». Вірили, щоб вони були міцними, потрібно додати надгризений мишою кусень: «Як исты, що мыша погрызла, то крипки будут у того зубы» (*Чубинський П. «Мудрість віків»*. – кн. I, С. 95). Міцні зуби мишей ототожнюють із залізними зубами Баби-Яги. Ще з язичницьких часів після збору врожаю жінки святкували так звані «мишачі дні». Вони пов'язані з турботою про збереження врожаю. Вважали, що якщо у ці дні жінки будуть користуватися ножем, ножицями чи іншими гострими предметами – все зроблене з'їдять миші. Не можна було брати до рук зерна, борошна, йти у комору – щоб не показувати мишам дорогу. Ритуал замазування глиною мишачих нірок супроводжувався словами жінок: «Мишам очі замазую». Вірили, що на Великдень ключниця мала ховати від мишей все істівне. Якщо ж миша з'їсть

кусочок посвяченого ягняти чи паски у неї виростають крила і вона стає кажаном.

У байці Езопа «Миші та коти» миша – алегоричний образ керівника, який здатний вирізнитися з поміж інших лише зовнішньою формою, а не розумом: «– В нас немає відзнак, котрі б свідчили, що ми полководці. – Розумно кажеш! – зраділи всі. Довго думали-гадали, аж поки врешті надумали: зробити великі гарні роги й припасувати їх до голів, щоби решта мишей пізнавали своїх полководців» (*Езопові байки: Переклад з новогрецької Володимира Забаштанського та Анатолія Чердаклі. – К.: Веселка, 1990. – С. 197–200*). Алегоричний образ нерозумного старійшини у байці «Мишача рада» пізніше розвинув Л. Глібов. Пропуском до мишачої ради, з його точки зору, має бути довгий хвіст:

*«Так!...Куцих не пускать!...–
Мишва таку приміту знає:
У кого довший хвіст –
той розум більший має».*

(Глібов Л. Байки. – К.: Дніпро, 1976. – С. 90).

В. Куйбіда

Міст – символ зв'язку між двома світами; символ шляху із старого життя в нове; з одного світу в інший; єднання, дружби; одруження; зради.

Міст у міфології виступає як образ зв'язку між різними

пунктами сакрального (священного) простору.

Його можна вважати найбільш складною частиною дороги. Міст будується на очах героя в найнебезпечнішому місці. У давнину ця робота освячувалася певними ритуалами й обрядами. Наведення мостів символізувало шлях із старого в новий час, із одного життя в інше. Звідси мотив новорічних колядок, де міст будується із золота птахами за одну ніч. Часто саме на мосту відбувається вирішальний бій героя зі Змієм, розбійниками тощо. У фольклорі міст іноді будується від землі до неба, що нагадує функції світового дерева (*див. Дерево життя*). Українська народна творчість містить образ капинового мосту, який символізує кровне єднання народу від покоління до покоління (*див. Калина*).

За віруваннями наших предків, вигляд мосту могла набирати і райдуга. Це уявлення відбито і в літературі: «Якось у косовицю із самого ріжка левади він побачив, як веселка мостом лягла на тополі» (М. Стельмах). У переносному значенні слово «міст» використовується як символ єднання, дружби народів у творчості П. Тичини, Н. Рибак. Наприклад, «Міст від серця людини до серця людини – щось значніше, ніж споруда з бетону і сталі, яка єднає два береги...» (Н. Рибак).

У фольклорі образ «зеленого мосту» має символічне значення:

«по зеленому мості йде (іде) молодий до молодої». «Кам'яний міст» усимволізовує зраду жінки чоловікові; «коли дочка чекає приїзду батьків у гості, вона хоче для них ставити мости з білої кості» (*Єрмоленко С. Фольклор і літературна мова. – К., 1987. – С. 78*).

О. Потапенко

Міст калиновий – див. Калина.

Місяць – символ Матері-Богині, Цариці Небесної; циклічного ритму часу; вічності; постійне оновлення; духовного аспекту світла в п'яті; козака; батька.

Символіка місяця в усіх народів світу пов'язана з лунарними (від лат. Luna – місяць) міфами, де він завжди знаходиться в опозиції до Сонця. Оскільки на багатьох мовах назва нічного світила має жіночий рід, то воно й символізує жіночу силу. У тих мовах, де воно має чоловічий рід (африканські та північно-американські племена, Маорі, Океанія), його пов'язують із чоловічим продуктивним циклом. Поняття про те, що Місяць символізує чоловічий початок (чоловічу основу), є набагато старішим, його історія, як видно, починається ще в епоху палеоліту і тільки пізніше поступається місцем жіночому.

Місяць усюди є символом циклічного ритму часу. Його фази – зародження, зникнення, поява – символізують безсмертя,

веселість, а також постійне оновлення. Місяць і Сонце пов'язані родинними зв'язками: брат – сестра або чоловік – дружина. Відображені ці зв'язки і в українській міфології, де наречений (чоловік) виступає в образі Місяця, а наречена (дружина) – в образі Сонця. Місячною циклічністю пов'язані й українські народні звичаї: «Так, наприклад, на молодий місяць добре сіяти – місяць буде рости і сприятиме росту всього живого. За цей тиждень все підростає: і рослини, і тварини, і діти. На молодий місяць слід підрізувати косу дівчині, то буде добре рости. Людина, що народилася на молодий місяць – була свіжою, веселою, з молодим лицем усе життя, а на старий – понурою, сумною» (*Дмитренко М. та ін. Українські символи. – К., 1994. – С. 105*). Особливо велика віра в чарівну силу молодого Місяця-молодика, від котрого залежить любов, здоров'я, а також урожай. Повний Місяць теж сприятливо впливає на дозрівання хлібних злаків. Місяць, що зменшується, асоціюється з можливістю невдач та псування плодів урожаю.

Більшість народів світу обожнювали Місяць. У Давній Греції місячне божество виступало в образі Селени, сестри Геліоса (Сонця), їй приносили жертви вповні. Пізніше її ототожнювали з Артемідою. У давніх римлян Місяць шанували нарівні з богом Сонця. Надалі він став асоціюватися з образом Діани.

В Україні, за твердженням О.П. Знойка, Місяць був складовою частиною найдавніших богів астрального культу: Сонця, Місяця і Зорі. Небесний вогонь виходив із цієї тріади. І якщо в Єгипті та Вавилоні головним божеством тріади було Сонце, а в арабів – Зоря, то на Русі – Місяць». На відміну від політеїзму Вавилону і Єгипту, вітчизняний лонарний культ був монотейстичний» (Знойко О.П. *Міфи Київської землі та події стародавні*. – К., 1989. – С. 44–45).

Місяць – розповсюджений образ в українському фольклорі. Старовинний народний культ Місяця в епоху християнства природно увійшов у святкування Різдва – Щедрого вечора. Проте Місяць оспівується не тільки у різдвяних колядках, а й у веснянках, любовних піснях та ін. Напр.:

*Ой вийди, місяцю,
Ти на нашу вулицю.
Ой на нашій вулиці
А всі хлопці-молодці.
Ой нема найкращого,
Як молодий Іванко.
Ой нема найкращої,
Як молода Галюня.*

У християнській традиції Місяць порівнюється із Церквою Божою на землі, оскільки вона запозичує своє сяйво від сонця правди, Христа. В Екклезіяста світло Місяця, Сонця та Зірок, що зменшується, символізує старіння.

Ю. Мільошин

Міфології української символіка – це символіка, пов'язана

із спільнослов'янськими, християнськими та власне українськими міфічними образами. До найдавніших із них належать Род (*див. Род*), Білобог (*див. Білобог – Чорнобог*), Березиня (*див. Березиня*), Коляда і Мара, Купало (*див. Купало*), Стрибог (*див. Стрибог*), Велес, Див, Добро і Зло (*див. Добро і Зло*), Желя, Лада (*див. Лада*), Перун, а також Дерево життя (*див. Дерево життя*). Після прийняття християнства в давніх українців з'явилися нові образи: Святої Трійці, Діви Марії (*див. Богородиця*), Іллі-пророка (*див. Ілля-пророк*), святого Юрія (*див. Юрій святий*) та ін. До власне українських міфологічних персонажів відносять відьом, Дольо, домовиків, русалок, мавок, лісовиків, нічниць, скарбників, песиголовців та ін. (*див. Демонології української символіка*).

Коляда – це символ оновлення світу, символ святості й чистоти, перемоги добра над злом. Вона є богинею неба, дружиною Дажбога, матір'ю Сонця. Слово Коляда походить від слова «коло», що здавна вважалося символом Сонця. У найдовшу зиму ніч Коляда народжує нове Сонце, яке й символізує добрі починання. Ховаючись від свого одвічного ворога – Мари (богині темних сил), – Коляда перевтілюється в козу.

Коляда – це й давнє зимове свято на честь світлих богів літа й тепла. Народ примітив взимку «повертання сонця з зими на

літо» й виявив його рядом свят. Вони тривали не один день і звалися загальним словом Коляда (*Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. – С. 39*).

Свято Коляди в давніх українців відбувалося з 24 грудня по 6 січня (за ст. ст.), до свята входило обрядове запалювання вогню (пов'язане з народженням нового бога світла Божича; вогонь мав допомогти золотосяйному новонародженому в боротьбі з Марою), посипання зерном (на врожай) в домі сусіда чи родича, обрядове заколювання свині, ходіння з плугом та козою, споживання куті, ряження, танки, пісні (колядки), спалювання колоди (символ Марі) (*Плачинда С. Словник давньоукраїнської міфології. – С. 29–30*). О.І. Потапенко та В.І. Кузьменко зазначають, що це язичницьке свято було настільки поширене, що служителі культури змушені були підпорядковувати йому свято Різдва.

Велес (Волос) – символ достатку, багатства, торгівлі. У давньоукраїнській міфології виступає захисником домашніх тварин. Поряд із Велесом часто згадується Перун – бог грози, який ще в індоєвропейській міфології пов'язувався з військовою функцією. Він є символом війни, лиха, чвар. Митрополит Іларіон зазначає, що Перун своїм першим громом воскрешає землю. Він посилає блискавки, які весною будять землю до життя й

запліднюють її дощами. Блискавки проганяють злих демонів. Вони випускають на волю світло (*Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. – К., 1991. – С. 99–100*). Після прийняття християнства образ Перуна перетрансформувався в образ Іллі – найпоширенішого громовика.

Желя – богиня печалі, скорботи, плачу, символ смутку, сліз, нещастя. З іменником Желя споріднені слова жаль, жаліти.

Див – демонічний персонаж, символ ворожнечі, лихоліття, агресії, смерті. Згідно з легендами, мав вигляд хижого птаха з потворним обличчям. Міг поїдати людей. Він двічі згадується в «Слові о полку Ігоревім».

Від цього персонажа походить образ Солов'я-Розбійника, який перекирає шлях до Києва. В українській народній творчості образ Дива символізує небезпеку: зокрема, у збірнику приказок Номиса знаходимо замовляння: «Щоб на тебе Див прийшов».

Слово Див мотивується давнім іменником диво (щось несподіване, приємне). З іншого боку, його зіставляють зі слов'янськими та балтійськими лексемами, що мають значення «дикий». Див характеризується величезною надприродною силою. Деякі дослідники (Сумцов, Аничков) стверджують, що образ Дива в українській міфології змінився на образ лісовика.

Л. Довбня

Молитва – символ головної справи духовного життя людини; засобу для здобуття спасенної надії на Бога; піднесення серця й розуму до Творця; розмови душі зі Всевишнім; покаяння та смирення людини; зцілення; прославлення Бога, подяки Йому, ближнім, навіть ворогам; прохання про допомогу; уважності, благоговіння, духовного «трепету душі перед воротами раю»; вигнання із серця всіх пристрастей; символ духовного піднесення; відчуття серцем священного в житті; духовного світла; єднання з Богом Живим, Любов'ю.

Св. Тихон Задонський (*Творення*. – М., 1899. – Т. 5. – С. 153) писав: «Молитва не в тому тільки полягає, щоб стояти і кланятися тілом перед Богом і читати написані молитви, але можливо і без того повсякчас молитися розумом і духом».

Богослови (*тут і далі див.: Православний катихізіс. Основи християнського віровчення*. – К., 2012. – С. 196) називають три головні роди молитов: славослів'я, подяка і прохання. Християнин у молитві повинен «поперше, прославляти Господа за Його Божественні досконалості; по-друге, дякувати Йому за Його благодіяння і, по-третє, просити Його про свої потреби».

Умовами благовірності молитви є:

- глибока віра в її силу, дієвість;
- глибоке смирення під час

молитви, усвідомлення своєї гріховності;

- сувора уважність, зосередженість думок у процесі молитви;
- вигнання із серця гніву, роздратування, прощення гріхів навіть ворогам.

Дуже глибокі думки з приводу молитви висловив філософ Іван Ільїн (*Путь духовного оновлення*. – М., 2011. – С. 818–825): «Людський дух не знає більш дієвої, чистої втіхи, ніж молитва. Вона дарує людині одразу очищення й зміцнення, спокій і радість, благословення та зцілення. Але шлях, що веде до життєвого оновлення, відомий і не дуже важкий: ми повинні **відчутти серцем священне у житті, зосередити на ньому наше споглядання і зажити** ним як **дорогоцінним** та найголовнішим. А це і є шлях молитви...»

І далі (*там само*, с. 816) І. Ільїн пише: «Ми бачимо у Бозі передусім невичерпне **джерело** любові, до якого ми самі наближаємося і якому ми уподібнюємося саме через любов... Так даруються нам три великі втіхи: відчуття безпосереднього спілкування з Богом; відчуття, що наша молитва може бути почута Ним; і відчуття, що Він нас знає, любить і береже... Тому християнин молиться передусім **серцем, відкритим та щирим серцем...**

Ми не повинні думати, ніби можемо закликати Бога світла та любові у всіх наших земних

справах та затіях. Тому що наші земні справи бувають нищими і користололюбивими, часто – злими, підступними і пропащими. Не можна чекати допомоги Бога у справах хижих та ненависних. Молитва має своє виправдання і сенс лише в боротьбі за добро».

І на завершення І. Ільїн наголошує (*там само*, с. 821): «**Це полум'я внутрішньої молитви** і є найважливіше та найцінніше в релігії... Ось чому молитва є певний сердечний жар, який все втягує в себе, розплавлює і робить текучим... Людський вогонь може і повинен прилучитися в молитві до Божого Полум'я – і в цьому полягає таємний смисл і благодатна сила молитви».

У книзі «Носії Духу» (*М.*, 2011. – С. 225) цитуються слова св. Ігнатія (Брянчанинова): «У молитві щоденно просити у Бога, щоб Він сотворив над нами Свою святу волю...» Ви запитаете: «А як же моя воля, особистість?» Є мудра думка: «Кожен із нас чудово знає, що він **хоче** у цьому житті, і лише один Бог знає, що нам **насправді потрібно**». А ще кажуть: «Бог хоче часто нам добра значно більше, ніж ми самі».

А як молимося ми? Часто корисливо, по-земному: «Я поставлю свічку, пожертвую на храм, а Ти поможи мені ще «прихватувати» земельки. На запитання «Якою є правильна молитва?» професор О. Осипов відповідає (*Із часу у вічність*:

посмертне життя душі. – М., 2011. – С. 200): «Правильна молитва повинна бути передусім уважною. Увага – та необхідна умова, без якої, як пише святий Ігнатій (Брянчанинов), будь-яка молитва – не молитва! Вона мертва! Вона – даремне, душешкідливе, образливе для Бога пустослів'я...»

Друга необхідна умова молитви – **скруха духу, покаєння**... Святий Ісаак Сирін попереджав: «Хоча б хто стояв на найбільшій висоті добродійностей, але якщо він молиться не як грішник, молитва його відкидається Богом». Часто ми ходимо до храму, молимося вдома, просимо Всевишнього, але наші молитви ніби нечують? По-перше, є таке поняття як Промисел Божий, у кожного з нас є певна, відома лише Йому місія. По-друге, молитися можна по-різному. Професор О. Осипов (*там само*, с. 189–190) пояснює: «Або ось інший приклад: я щиро, наполегливо молюся, ставлю свічки, щоб скласти екзамен на відмінно. З усією силою молюся. Але підтекст моєї молитви все той же: «Нехай буде, Господи, **як мені** хочеться, а не як Ти вважаєш корисним для мене». Здається, молю Бога Всезнаючого, а вимагаю реалізації свого бажання... Якби ми могли від усієї душі сказати: «Господи, я все із вдячністю прийму, тому що вірю, що ти Сам Любов і облаштуєш моє життя

найкращим чином. Нехай буде Твоя, Господи, воля, а не моя, не мої сліпі бажання!», – ось тоді б ми частіше отримували милості Божі. **Проте немає у нас віри в Бога, тому й залишаємося не почутими**, не отримуємо того, що просимо.

У *«Настольной книге священнослужителя»* (М., 1983. – Т. 4. – С. 736–737) сказано: «Дуже важливо, щоб той, хто стає до молитви, прогнав зі свого серця образи, роздратування, злість. Святий Тихон Задонський повчає: «Перед молитвою вимагатися ні на кого не гніватися, не злитися, але кожну образу забувати, щоб і Вам Бог пробачив гріхи... Без зусиль, спрямованих на служіння людям, на боротьбу з гріхом, на встановлення контролю над тілом та душевною сферою, молитва не може стати внутрішнім змістом життя... Не варто обмежуватися молитвою за рідних і дорогих нам людей. Молитва за тих, хто приніс нам гіркоти, привносить нам у душу умиротворення, впливає на цих людей і робить нашу молитву жертвовною».

У книзі *«Закон Божий»* (К., 2003. – С. 34) сказано: «Кожен православний християнин має своїм обов'язком молитися щоденно, вранці і ввечері, перед їжею і після, перед початком і після завершення усякої справи». Найуживанішими є такі молитви:

В ім'я Отця, і Сина,
і Святого Духа. Амінь.
Господи, благослови!

Господи, помилуй!
Боже, будь милостивий
до мене, грішного.

Слава Тобі, Боже наш,
слава Тобі.

Святий Боже, Святий Кріпкий,
Святий Безсмертний,
помилуй нас.

Слава Отцю і Сину,
і Святому Духу, нині і
повсякчас, і на віки віків.

Амінь.

Пресвята Богородице,
спаси нас!

У народі віддавна глибоко шанували Всевишнього. До нього зверталися українці у щоденних молитвах, дякували за добродійство, прохаючи ласки й помічі. У кожній оселі були ікони, щонеділі обов'язково відвідували храми Божі, ходили на прощу, здійснювали хресні ходи. Коли одружували молодих, зичили: «Дай Боже, щоб наші діти в парі були!» Коли входили в новозбудовану хату, приказували: «Дай же нам, Господи Святий, у добрий час у новий дім увійти, хліб і сіль унести...». Починаючи сівбу, косовицю, випікання хліба, варіння страв тощо, обов'язково зверталися з молитвою: «Господи, благослови». Водночас у народі побутовав і такий вислів: «Роби, небоже, то й Бог допоможе».

Богослов, письменник протоієрей Андрій Ткачов (*Мы вечны. Даже если этого не хотим.* – К. : Симферополь, 2012. – С. 436, 442) дуже мудро зауважує: «Між

іншим людині корисно просити довго. Недаремно сказано: «Довготерпінь у молитвах». Тривалість прохань випробовує міру бажання... Життя було б схоже на жахіття, якби людина одразу ж отримувала від Бога все, що попросає... Якби Господь нас ненавидів, Він неодмінно виконував би кожне наше бажання, а потім, потираючи руки, дивився на страждання нерозумного прохача.

І далі (*там само*, с. 441–441) А. Ткачов пише: «Приходячи до храму «для себе», заради своїх потреб і зі своїми думками, ти ризикуєш нічого не отримати і ні з ким нічим не поділитися. Але, приходячи в храм як на спільну справу, молячись за хворих, мандрівників, страждених, про владу та воїство, ти можеш сміливо розраховувати на те, що й інші згадають про тебе у своїх молитвах, і ти будеш помилуваний чужою любов'ю». Амінь!

О. Потапенко

Молитва Господня – символ найголовнішої, найсвятішої молитви, даної Самим Ісусом Христом; загальнохристиянського звернення людини до Бога; прохання душі та серця вірних, щоб воля творця виконувалася на землі; керівництва для спасіння грішників; символ благоговійної розмови душі з Богом; піднесення розуму та серця до Всевишнього; смирення, покаяння, усвідомлення своєї духовної слабкості, гріховності; таїнство

особистісного спілкування з Богом Отцем; індикатор нашого духовного життя; важкої праці; засобу здобуття спасенної надії на Бога; славослів'я.

У книзі «Закон Божий. Підручник для сім'ї та школи» вміщено ґрунтовний аналіз Молитви Господньої.

МОЛИТВА ГОСПОДНЯ

Отче наш, що єси на небесах,

- 1. нехай святиться ім'я Твоє;*
- 2. нехай прийде Царство Твоє;*
- 3. нехай буде воля Твоя, як на небі, так і на землі.*
- 4. Хліб наш насущний дай нам сьогодні;*
- 5. і прости нам провини наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим;*
- 6. і не введи нас у спокусу,*
- 7. але визволи нас від лукавого.*

Бо Твоє є Царство, і сила, і слава, Отця, і Сина, і Святого Духа, нині, і повсякчас, і на віки віків. Амінь.

Що єси на небесах – Який знаходиться на небесах; **святиться** – прославляється; **насущний** – необхідний для існування; **дай нам сьогодні** – на нинішній день; **прости нам провини** – гріхи; **винуватцям нашим** – людям, які вчинили щось погане супроти нас; **не введи нас у спокусу** – спокуса, небезпека впасти у гріх; **лукавого** – усього хитрого і злого, тобто диявола (дияволом називається злий дух).

Молитва ця називається Господньою, тому що її дав Сам Господь Ісус Христос Своїм учням,

коли вони просили Його навчити, як їм молитися. Тому ця молитва – найголовніша молитва з усіх.

У цій молитві ми звертаємося до Бога-Отця, першого Лиця Святої Тройці.

Вона поділяється на: прикликання, сім прохань і славослів'я.

Прикликання: *Отче наш, що еси на небесах!* Цими словами ми звертаємося до Бога і, називаючи Його Отцем Небесним, закликаємо вислухати наші прохання.

Коли ми кажемо, що Він на небесах, то повинні мати на увазі духовне, невидиме небо, а не той видимий блакитний простір, що розкинувся над нами і який ми називаємо «небом».

Прохання 1-е: *нехай святиться ім'я Твоє*, тобто допоможи нам жити праведно, свято і своїми святими справами прославляти ім'я Твоє.

Прохання 2-е: *нехай прийде Царство Твоє*, тобто удостой нас і тут, на землі, Царства Твого Небесного, яке є правда, любов і мир; царюй у нас і управляй нами.

Прохання 3-є: *нехай буде воля Твоя, як на небі, так і на землі*, тобто хай буде все не так, як нам хочеться, а як Тобі вгодно, і допоможи нам підкоритися цій Твоїй волі і виконувати її на землі так само беззастережно, без ремствування, як її виконують, з любов'ю та радістю, святі ангели на небі. Тому що тільки Тобі відомо, що нам корисно і потрібно, і Ти більше бажаєш нам добра, ніж ми самі.

Прохання 4-е: *хліб наш насущний дай нам сьогодні*, тобто подай нам на цей день, на сьогодні, хліб наш насущний. Під хлібом тут слід розуміти усе необхідне для життя нашого на землі: їжу, одяг, житло та найважливіше над усе – пречисте тіло і чесну кров у Таїнстві святого причастя, без якого немає спасіння, немає вічного життя.

Господь заповідав нам просити собі не багатства, не розкошів, а тільки найнеобхіднішого, і в усьому надіятися на Бога, пам'ятаючи, що Він, як Отець, завжди піклується, турбується про нас.

Прохання 5-е: *і прости нам провини наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим*, тобто прости нам провини наші так, як і самі ми прощаємо тих, які нас образили чи скривдили.

У цьому проханні гріхи наші названі «провинами нашими», тому що Господь дав нам сили, здібності і все інше для того, щоб творити добро, а ми часто все це обертаємо на гріх і зло, і стаємо «винуватцями» перед Богом. Отож, якщо ми самі не будемо щиро прощати наших «винуватців», тобто людей, що мають гріхи щодо нас, то й Бог нас не простить. Про це сказав нам Сам Господь наш Ісус Христос.

Прохання 6-е: *і не введи нас у спокусу*. Спокусою називається такий стан, коли нас щось чи хтось тягне на гріх, спокушає зробити щось беззаконне і погане. Ось

тому ми й просимо – не допусти нас до спокуси, яку ми перемогти не вміємо; допоможи нам подолати спокуси, коли вони бувають.

Прохання 7-е: *але визволи нас від лукавого, тобто визволи нас від усякого зла в цьому світі і від винуватця (начальника) зла – від диавола (злого духа), який завжди ладен погубити нас. Визволи нас від цієї хитрої лукавої сили та її обманів, яка перед Тобою є ніщо.*

Славослів'я: *Бо Твоє є Царство, і сила, і слава, Отця, і Сина, і Святого Духа, нині, і повсякчас, і на віки-віків. Амінь.*

Тобі, Богу нашому, Отцю, і Сину, і Святому Духу, належить Царство, і сила, і вічна слава. Усе це істинно.

О. Потапенко

Молодик – див. Місяць.

Молоко – див. Чумацький Шлях.

Море – символ пристрастей і випробувань, хаосу й аморфності, безперервного й нескінченного руху, плинності, матеріального аспекту буття, людських можливостей, часу, вічності, праматерії, створення світу, могутньої сили, глибини, прірви, байдужості, знищення, багатства, джерела й початку життя, а також смерті, плідності і в той же час – безпліддя, невичерпної енергії, свободи, очищення, пам'яті й забуття, перетворення й відродження, душевного неспокою, незбагненності, стихії,

яка охоплює весь світ; символ межі між світами – реальним і потойбічним, очищення від злих намірів; глибини людської душі, постійної змінності, повноти життя; символ сили.

Море як символ відомий різним культурам. В ісламі воно уособлює нескінченну мудрість Бога. «Два моря, прісне й солоне (гірке), суть Небо й Земля, Верхні й Нижні Води, які від початку були єдиними; солоне море – це екзотеричне знання, прісне – езотеричне. У шумерсько-семітській традиції аккадські первинні води асоціювалися з мудрістю. Усе живе виникло із прісних вод – Апсу та із солоної води – Тіамат, що символізували силу вод, жіночий принцип і сліпі сили хаосу» [<http://www.slovarik.kiev.ua/symbol/o/130099.html>]. Боги намагалися втихомирити море, яке становило загрозу навіть для них. Вищезгадана Тіамат, вавилонська богиня – мати всіх інших богів, іноді підкорялася їхній владі. У китайців море символізує першопричину, невичерпність. Давні греки й римляни приносили в жертву морю – символу плідності – биків. Звідси беруть початок прислів'я: «Що море поглине, те вже не повернеться», «Море несе хліб і смерть, плоди й загибель». Цей символ трансформований в «Одіссеї» Гомера, де вказується, що море може зламати людину, бодай і найсильнішу. «В образах бурі, хвиль, скель,

гавані, корабля, плавання морем, керманіча й корабельної аварії грецькі автори змальовували майже всю дійсність, із якою їм доводилося мати справу, – зазначає Т. Міллер. – Античні трагіки звикли порівнювати з морським хвилюванням людську душу з її пристрастями, горем, болем і людське життя з його стражданнями та нещастями. Звичним було порівняння життя із плаванням, лиха – з бурєю, філософії – з гаванню, держави – з кораблем» (*Софронова Л.А. Принцип отражения в поэтике барокко // Барокко в славянских культурах. – М: Наука, 1982. – С. 78–101. – С. 79*).

Відповідно до міфологічних уявлень колись не було ні неба, ні землі, а лише море. Про це йдеться в колядці, зафіксованій І. Нечуєм-Левицьким:

*Колись то було з початку світу;
Втоди не було неба ні землі,
а лишень було широке море...*

В уявленнях індоєвропейців (у т.ч. й українців) море представлено як символ невідомого, чужого сакрального простору, пристанища душ померлих, потойбічного світу. До «чужого» простору людина відносила ліс, воду (море, болото тощо), мовними свідченнями чого є українське *болото – болотяник* ‘болотяний чорт’; українське *вода – водяник* ‘водяний чорт’; українське *море* споріднене з литовським *marĩos* ‘море, затока’, давньоанглійським *tere*, латиським *mare* ‘те саме’; з

іншим ступенем чергування голосного давньовірхньонімецьке *tuor* ‘калюжа, болото’, давньоанглійське *mƿr* ‘калюжа’, нововерхньонімецьке *Moor* ‘болото’.

Дослідниця індоєвропейських просторових намінацій І. Довня у своїй праці «Еволюція бінарної структури простору у французькій, англійській та українській мовах» пише: «Значну частину морської лексики германських мов дослідники вважають непитомою, чужою, субстратною (Д. Бубріх, А. Meillet), що свідчить про недостатнє ознайомлення найдавніших германців із морською стихією. З іншого ж боку, згідно з давньою і найвідомішою етимологічною версією, спільногерманська назва душі (англ. *soul*, нім. *Seele*, прагерм. **saiwala*) вважається похідною від спільногерманської назви моря (англ. *sea*, нім. *See*, прагерм. **saiwa-*), оскільки місцеперебуванням душ стародавні германці язичницького періоду вважали море (при тому, що позагерманські паралелі обох наведених лексем уважають дискусійними, їхні надійні індоєвропейські відповідники відсутні)» (*К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – 226 с. – С. 179*).

Море – це образ матері поряд з образом матері-землі, символ перетворення й відродження, пізнання й підсвідомості. «Море – жінка, мати, котра дає життя і в той же час є суворою;

та, що народжує Сонце. Повернутися до моря, в море – повернутися в материнське лоно, тобто померти. Великі матері, великі богині, котрі, як єгипетська Ізіда, як вавилонська Іштар, – «володарки вод», «зірки моря», «цариці морів». Фактично й Афродіта Анадіомена (Народжена з моря), хоча і вважалася богинею кохання і краси, водночас була й покровителькою жителів островів, моряків, рибалок, які жили на побережжях... І їй приносили жертви, прохаючи щедрості саме в моря» [<http://www.symbolarium.ru/index.php/Mope>]. У християнській символіці Божу Матір теж стали називати Великою морською.

У православних християн море символізує життєві пристрасті, випробування. Викладач християнської етики Павло Шуканов зазначає, що на офіційному символі православної церкви зображений корабель із вітрилами, який пливе по морю: «Море, як і наше життя, – це море страстей, які ми проходимо на життєвому шляху. Ми не знаємо, скільки нам судилося прожити, але як би там не було, нам потрібно пройти наше життя через випробування. Пережити – як переплисти. І уявіть: якщо ви плывете одні в такому морі – вам буде важко. Тому корабель у цьому морі символізує церкву, яка допомагає нам подолати цю «морську стихію». А вітрила – це сторінки Євангелія і Ново-

го заповіту. Вони – як символ того, що підносить нас до Бога, і вічного життя після подолання життєвських труднощів» [<http://np.pl.ua/2013/05/scho-oznachaje-ofitsijnyj-symvol-pravoslavnoj-itserkvy/>].

За Біблією, море – це залишки праматерії після створення світу, які не мають ні форми, ні образу і в будь-який момент можуть непередбачено збуритися. Яхве про нього каже так: «Хто зачинив море воротами, коли воно розлилося, вийшло ніби із черева, коли Я хмари зробив одягом, а імла окутала самій море. І підтвердив йому Моє бачення, і поставив перешкоди й ворота, і сказав: «До цієї межі дійдеш і не перейдеш її, і тут зупиняться гордовиті хвилі твої» (*Іов, 38: 8–11*).

В апокаліпсичних уявленнях про нове небо й нову землю не залишається місця для збуреної морської стихії, оскільки Яхве розділив Червоне море з метою дати сухопутний шлях євреям, котрі залишали Єгипет: «І, вставши, він заборонив дути вітру й наказав морю: заспокойся, припини. І вітер вщух, і настала навкруги велика тиша» (*Євангеліє від Марка, 4: 39*).

Л. Ушкалов, досліджуючи море як образ українського барокового письменства, звертає увагу на такі його прояви: небезпечне, велике, неспокійне, глибоке, широке, невичерпне; море гріхів і пристрастей; море церковне; море безбожності; море Божої

милості тощо (Ушкалов Леонід. *Українське барокове богомислення / Ушкалов Л. – Харків: Акта, 2001. – 221 с. – С. 184*). Б. Крися у своєму дослідженні «*Перестворення світу. Українська поезія XVII–XVIII століть*» (Львів, 1997. – 214 с. – С. 14) вказує, що в бароковій літературі доволі часто змальовується корабель, який вільно курсує морем із певною метою або ж збився зі шляху й не може дійти до гавані. На думку Л. Ушкалова, море й гавань у бароковому мистецтві символізують життя і смерть, а буря на морі – душевні муки людини, котра помирає.

Власне в барокових традиціях образ-символ моря поданий у «Саді божественних пісень» Г. Сковороди:

*Розпусти свої вітрила,
Розуму свогого крила,
Пливучи по буйнім морю,
Возведи зіниці вгору –
Шлях знайдеш правдивий.*

(Пісня 14)

До семантики моря як символу зверталася О. Новик, котра в результаті власних наукових пошуків зробила такі висновки: «Вода, її здатність текти і змінюватися, часто символізує і в бароко, і у романтиків час мінливого й швидкоплинного людського життя.

Досить яскравою є гіперболізована метафора, що вживається романтиками, зокрема й Тарасом Шевченком, – «море крові» – і проєктуються на споріднені образи: «потече сторіками кров у синє море».

Глибина асоціюється із незабгащеністю природи.

Море, яке у творах письменників-романтиків відображає емоційний стан схвильованої людини, постає у пейзажних замальовках художників-романтиків тихою ідилічною гаванню, або ж вривається хвилями розбурханої стихії, що грається човном як доля людським життям.

Море у романтиків виступає символом душевного неспокою, руху, плинності» [C:\Users\Admin\AppData\Local\Opera\Opera\temporary_downloads\novik_02.doc].

Л. Сорочук у дослідженні «Вода і вогонь як життєдайна основа в українській фольклорній традиції» зауважує, що загальним символом водного простору, у т.ч. й морського, є гідронім Дунай, який у народних піснях означає якусь чарівну країну, тридев'яте царство, вирій. «Сучасна українська фольклористка Ярослава Музиченко ототожнює ріку Дунай з кордоном, який розділяє світи. Дунайська вода відкриває шлях на той світ. Напитися цієї води означає навки піти туди, звідки нема вороття, або забути все, що любив доти. У будь-якому випадку все це мало значення у зв'язку із потойбіччям. Дунай-море як символ очищення від злих думок і намірів оспівується і в одній колісковій:

*...не йди синку у розбій,
людська кривця
не водця,
проливати не годиться.*

*Йди синку в тихий Дунай,
нехай тебе*

Дунай втопить.»

[<http://uaznavstvo.univ.kiev.ua/ua/Calendar/Calendar-2005/sorochuk1.html>].

Морська стихія вічна. Море береже у своїх глибинах спогади про минуле, оберігаючи таємниці й символізуючи глибину людської душі. І поринає людина в його води в пошуках мудрості і шляхів розв'язання споконвічних проблем.

Л. Довбня

Мудрість – символ гармонійної єдності Знання та Любові; глибокого розуму та досвіду; Безцінна Перлина, Ворота Небес; у гностиків – Діва Світла, Софія; дзеркало сили, слави, доброти, Бога; дар Духа Святого; містична якість («інтуїція»; внутрішнє око Розуму»; потаємні, приховані знання сутності речей та явищ); символ істини, досконалості, краси, життя; продукт діяльності Космічного Розуму, Абсолюта, Надрозуму, Абсолютного «Ніщо»; світового континіуму свідомості; трансцендентальної таємниці і глибини.

У Стародавньому Єгипті богами мудрості вважалися Тот, Ісіда. Зокрема Тот Гермес Трисмегіст, за міфами, «зібрав знання Безодні», «отримав свою мудрість від Бога і небесних створінь, а не від людей», вважався творцем письма, медицини, філософії, математики, магії та ін. Кілька тисяч років тому в одному із трактатів

Гермеса була записана думка, яку нині обстоюють найвидатніші вчені: «До того як був утворений видимий всесвіт, була відлита форма. Ця форма називається Архетип і цей Архетип був у Верховного Розуму задовго до того, як почався процес творення». (*М. Холл*). Творящим елементом Тот вважав Світло та Слово. Ісіда усимволізувала секретні доктрини стародавніх містерій і відкривала ці таємниці нібито лише обраним, ініційованим мудрецам, які пройшли випробування й отримали право постати перед величчю «Божественної Реальності». Часто Ісіда зображувалася поміж двох стовпів, що символізувало таку думку: «... розуміння завжди перебуває в точці рівноваги, і істина часто розпі'ята поміж двома таємницями уявної суперечності» (*М. Холл*).

У Вавилонській космогонії «Глибина» уособлювала Недосяжну Мудрість. Вважалося, що Мудрість, Дружина Великого Творця, перебувала в глибинах неозорого океану, через це й була названа «Володаркою Безодні», або інакше – «Голосом Безодні» (*Бейли Г. Утраченний язык символів. – М., 1996. – С. 175*).

У гностичній традиції мудрість – це Софія (*див. Софія*), Діва Світла. Вважали, що вона живе поруч із Богом, є охоронницею його творіння, сестрою Христа.

Мудрість часто називали безцінною Перлиною. Перлина усимволізувала душу, дух, які вміщені в тіло людини. Вва-

жалося, що всередині в кожного «є центр, у якому перебуває істина». Тому душа, мудрість – це перлина краси людини.

У книзі «Приповістей Соломонових» мудрість змальована як досконала чистота, сяяння вічного світла Господа, ідеальне дзеркало, яке відбиває велич, доброту Творця.

Мудрість розглядали як «поєднання в ідеальній пропорції Любові та Знання... Мудрість означала щось більше, ніж Істина. Слово «мудрість» використовували для уособлення Небесного впливу, яке пізніше стали називати «Святий Дух» (*Г. Бейли. Утраченний язык символів. – С. 152*). У книзі приповістей Соломонових сказано: «Страх Господній – початок премудрості» (1:6); «Господь мудрістю землю заклав, небо розумом міцно поставив» (3:19); «Пізнання Святого – це розум» (9:10); «Мудрість розумного – то розуміння дороги своєї...» (14:8); «Сивизна – то пишна корона, знаходять її на дорозі праведності» (16:31).

У християнстві мудрість – це один із дарів Духа Святого (як і гносис).

«Богопізнання є найважливіше з усіх пізнавань... Усі наукові людські знання, якщо вони не осяяні світлом богопізнання, втрачають своє істинне значення, свій сенс, свою мету. Замість добра такі знання приносять у життя багато зла» (*Закон Божий. – К., 2003. – С. 521*).

За канонами православ'я, мудрий той, хто любить Бога, дякує

Йому, вивчає Святе Письмо, не грішить, надіється на Творця, виконує заповіді Христа.

Чудове визначення мудрості дав Б. Паскаль: «Мудрість з'являється тоді, коли всі спроби розуму закінчуються тим, що він усвідомлює, що є нескінченна кількість речей, які перевершують його розуміння».

Канонічними символами мудрості були змія (у гностиків – «автор» божественного гносиса), перлина, «третє око», ореол (німб), книга, піраміда, голова, корона, серце. Наприклад, «око серця» – це третє око Шиви, трансцендентна мудрість, всезнаючий дух. Серце уособлює «центральну» мудрість, мудрість почуттів на протигагу свідомій мудрості голови» (*Дж. Купер. Енциклопедия символів. – М., 1995. – С. 297*).

На нашу думку, мудрість – це синтез усіх знань, накопичених людством в ім'я Добра і Краси, це – уміння любити себе, ближніх, Бога, навіть ворогів; це – бажання очистити душу, стати світлішим, ніж ти є; це – бажання віддати свої знання, уміння, любов, це творчість.

Інтуїція, озаріння, інсайт, ясновачення – це яскраві промінці Божественної Премудрості!

У слов'ян мудрецами вважалися волхви (відуни, кудесники), жерці дохристиянської Русі, служителі язичницького культу.

Їх називали посередниками між богами та людьми, володарями тасмниць природи, чар, астрологами, цілителями,

ясновидцями. На Русі-Україні наближені до небесної потаємної мудрості були чаклуни, ворожки, мальфари-чарівники, знахарі, поети. «У віддалену епоху язичництва, – пише О. Афанасьєв (*Древо жизни. – М., 1983. – С. 378*) відання розуміли як чудесний дар, посланий людині з небес; воно, як правило, полягало в умінні розуміти таємничу мову обожненої природи..., молити й заклинати її стихійних діячів...». Люди вірили, що вони володіють надприродною мудрістю, знають священні слова, очисні обряди, уміють зцілювати від хвороб, передбачати майбутнє тощо.

У Давній Русі символом мудрості була Голубина (чи Глибинна?) книга, у якій у формі загадок та відгадок відображена найдавніша космогонія праслов'ян, їхні погляди на світотворення.

Народ високо цінував мудрість («Один мудрий вартий десяти дурних», «Догана мудрого більше вартує, ніж похвала дурного», «Будь мудрий: натягай маленьку латку на велику дірку», «Не все до Бога: треба й до розуму свого» (Н. тв.).

Водночас українці ще сотні років тому завбачливо застерігали від надмірного прославлення розуму (ми переконалися, що бездуховна наука – це зло): «І на мудрім дідько на Лису гору їздить», «Од великого розуму і роги проростуть», «Не дай, Боже, щастя, а дай Розум».

Водночас народ їдко висміював недалекоглядних, нерозумних:

«Дурному Гаврильці усе чорнобривці», «Дурень воду носе, дурна Бога просе: гори, хата, ясно, щоби ти не погасла» (Номис).

Потаємна мудрість наших прашурів відбита в численних казках, герої та сюжети яких містять дивовижні знання про Всесвіт (*Чумарна М.І. З початку світу. Україна в символах. – Львів, 1996*). Класичними прикладами є казки «Мудра дівчина», серія казок про Івана-дурника та ін.

Про потужний інтелект українців свідчать такі факти: «Серед найяскравіших зірок математики Остроградський, Боголюбов, Ляпунов, фізики Іофе, Будкер, Векслер..., творець неврівноваженої термодинаміки – цариці сучасної фізики – Пригожин,... видатні конструктори ракетно-космічної техніки Ціолковський, Кибальчич, Корольов, Янгель, Глушко і багато інших не менш уславлених імен. Одне прізвисько Вернадського, за осмисленням природи Всесвіту якому немає рівних у світі, першого президента Української академії наук, творця науки про ноосферу – як ніяке інше характеризує інтелектуальні можливості народу України (*Шевцов В.Ю. Русь. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 45*).

Мудрість українців відбита також у численних зразках фольклору, художньої, наукової літератури. Блискучими зразками парадоксальності глибини мислення, дотепності є вислови:

«Поспішай повільно», «Не кажи «гоп» навіть перескочивши», «Не те гарне, що гарне, а що кому подобається», «Не штука ганьбити, штука ліпше зробити», «Дожився: штанів нема, а сорочок ще менше», «Ви мене простіть, а я ніби не хочу» тощо.

В останні десятиліття вчені всього світу все голосніше говорять про мудрість як благодатний продукт діяльності Надрозуму, «Абсолютного Ніщо», Бога, Космічного Розуму: «... матеріальний Всесвіт, простір, час, життя та розумні істоти на Землі та інших планетах створені Надрозумом... Всесвіт ще задовго до свого народження був запрограмований на появу в ньому речовини живої матерії та розумних істот...». Академік Г. Шипов пише: «І без будь-яких перебільшень Абсолютному Ніщо можна надати статус Творця чи Співтворця, бо з Нового все починається... І це Ніщо творить не матерію, а плани-задуми... Коли говорять, що Абсолют є джерелом усього сущого, то мають на увазі, що в кожній частинці закладений власний «шматочок» Абсолюту, який являється високорозвиненою, творчою інформацією, здатною розпізнати саму себе, тобто Свідомістю. Тоді цей «шматочок» називають Іскрою Божою. У кожній елементарній частинці, в електромагнітному кванті, у кожному атомі є Свідомість» (*Тихоплав В.Р., Тихоплав Т.С. Фізика веры. – Санкт-Петербург, 2002. – С. 184*).

Дуже мудрими є слова видатного духовного вчителя сучасності Саї Баби: «Єдина мета... – це розпі'яти своє «єго» на олтарі страждання... Мета життя – це рости в любові, примножувати цю любов і злитися з Богом, який сам є любов, і найкраще зробити це через служіння... Є тільки один Бог, який всюдисущий, тільки одна релігія, релігія Любові» (*Тихоплав В.Ю. Великий переход. – 2003. – С. 78*).

О. Потапенко

Муха – символ докучливості, причіпливості, безперспективної неправди, влізливості, низькості, дріб'язковості, перебільшення, нікчемності, манкурта, нахлібника, бруду, лиха, нещастя, нечистоті, об'єкт кепкування; у Біблії – четвертої єгипетської кари.

Муха – символ докучливості: «Докучливий, як спасівська муха», «Мала муха й великому ведмедю докучить», «Муха влітку ганяє худобу», «Вбив Бог літо мухами, а зиму морозами»; причіпливості: «Чіпляєшся, як муха на сон грядущий», «Липне, як муха до меду»; безперспективної неправди: «Джміль проскочить, а муха зав'язне», «Де б муха не літала, а до павука попала»; влізливості: «Служивий, як муха – була б де щілина, скрізь залізе»; низькості: «Бджоли сідають на квіти бо люблять мід, а мухи сідають на стерво, бо люблять смід»; дріб'язковості: «З мухи вола не зробиш», «Орел мух не ловить»; перебільшення: «Аж на небі чути,

як мухи кашляють», «Зробив з мухи слона»; нікчемності: «Його й муха крилом вб'є», «Йому й муха на заваді»; об'єкт кепкування: «Мухи коня з'їли, а вовк їм допомагав».

Наявність нечистот (гниючих органічних решток) є обов'язковою умовою існування мухи тому її образ – символ бруду, лиха й нещастя. Народна назва *беда* (*Турянин І.І. Народні назви тварин / І.І. Турянин // Зелені Карпати. – 1996. – № 1–2. – С. 64–68.*) на позначення Мухи кімнатної *Musca domestica* L., має старослов'янську основу і походить від *běda* «горе, нещастя, лихо». У дикій природі, поза населеними пунктами, цей вид майже не зустрічається. Ця особливість поширення двокрилих комах відбита у науковій та народних назвах *муха хатня*, *муха домова* (*Щоголів І. Комахи / І. Щоголів // Словник зоологічної номенклатури (1927–1928). – [Факсим. відтворення вид. 1927–1928 рр.]. – К.: Наук. думка, 2005. – [Ч. 3]. – С. 1–14. – (Словники України)*). Люди потерпають біду та горе від мух з таких причин. Їх личинки не мають голови і травні соки випускають безпосередньо на субстрат. Створюється враження, ніби мухи плюють скрізь де сідають, за що одна із них – Муха синя м'ясна *Calliphora vomitoria* L. отримала назви *муха плююща*, *муха плюха* (*Щоголів І.*). *Бондарем* називають її за те, що пупарії мух дещо схожі на бочечки. Вся колонія

личинок створює для себе рідку, наполовину перетравлену поза організмом, суміш і звичайно псує їжу та продукти харчування. Кімнатні мухи небезпечно поширювачі інфекцій. Побувавши на фекаліях, смітті, нечистотах лише одна муха на поверхні свого тіла несе біля 6 млн. мікроорганізмів. Серед них знайдені бацили черевного тифу, паротиту, дизентерійні палички, холерні вібріони, мікобактерії туберкульозу, спори сибірської язви, глисти тощо. Муха сіра м'ясна *Sarcophaga carnaria* L., позначається як *заплювиця*, *плюха* (*Етимологічний словник української мови: в 7 т. / [редкол.: О.С. Мельничук (голов. ред.) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1985. – Т. 2: Д–Комі / [уклад.: Р.В. Болдирев та ін.]. – 570 с. – (Словники України)*). Ентономіми є похідним утворенням від *плювати* «кидати, шпурляти» і зумовлена ще й тим, що ця муха не просто відкладає яйця, а розкидає їх, ніби розплює, дрібних личинок на екскременти хребетних тварин, людини, зіпсоване м'ясо, де вони й розвиваються. Личинки Мухи рудої гнойової *Scoreuma stercorarium* L. живуть у гною та в тканинах гниючих рослин і за це були названі *плюгавицями*, *плюгавками* (*Щоголів І.*). Назва походить від одного із значень лексеми *плюгавий* «огидний» та дієслова *плюгавити* «робити брудним».

У Біблії муха – символ четвертої єгипетської кари. Зверта-

ючись до фараона Він сказав:
«Так сказав Господь: Відпусти
Мій народ, і нехай вони служать
Мені! Бо коли ти не відпустиш
народу Мого, то ось Я пошлю
на тебе, і на слуг твоїх, і на
народ твій, і на доми твої рої
мух... І зробив Господь так.
І найшла численна мушня на
дім фараона, і на дім рабів його,
і на всю єгипетську землю.
І нищилась земля через ті рої
мух» (*Книга Вихід, 8 16–17;
20*). Мертві мухи алегоричний
символ глупоти, поставленої
на великих висотах: «Мертві
мухи псують та зашумовують
оливу мироварника, – так трохи
глупоти псує мудрість та славу»
(*Книга Еклезіястова, 10. 1*).

Ще до початку нашої ери
образ мухи уособлював слабку
людину, яка хоче керувати
сильними. Наслідуючи Езопа,
римський байкар Федр написав
невеличкий твір «Муха та осел»:

*«На дишель Муха сіла
й мовить до Осла:
«Чого ти плентаєси так!
Ану, хутчій!
Дивись, аби за шию
не ужалила!...
Осел: «Для мене
не страшні твої слова.
Боюся більше я погонича,
котрий
Нерідко батогом
по спині чухає
Та й віжки натягає
найчастіше так,
Що губи тріскають!
Кинь марно чванитись!
Я знаю сам, де швидко,*

де повільно йти!...

*Тут висміяний той
по справедливості,*

Хто немічний,

а сильному погрожує»

(*Антична література. Греція. Рим. Хрестоматія / Упорядники: Михед Т.В., Якубіна Ю.В. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – С. 815*).

У іншій байці Федра «Лисий та муха» муха алегоричний образ надоїдливого ворога:

«Хлоп! Хлоп!

По лисині себе упік.

Злетіла Муха і сміється:

– Ха-ха! От дурень чоловік, –

Від нього лисині

завсіди дістається.

Я примостилася сяк-так,

А гуля, гляньте, як кулак!

Лисий:

– Нехай затерпну я від болю,

На голову сідати не дозволю!

Ви чули приповідку браття:

По ворогу повинно

бить завзяття?!

(*Антична література, там само. – С. 818*)

У байці Л. Глібова «Бджола і муха» муха алегоричний символ манкурта:

«Хтось мухам набрехав,

Що на чужині краще жити,

Що слід усім туди літи,

Хто щастя тут не мав.

Наслухались ді мухи того дива

(Про се найбільше Чміль гудів).

– Тут, – кажуть,

– доля нещаслива,

Дурний, хто досі не летів!

Покиньмо, кумо, Україну,

Нехай їй хрін!

*Та помандруймо на чужину,
Аж до веселих тих долин.»*
(Глібов Л. *Твори* / Л. Глібов. – К.: Дніпро, 1964. – С. 93).

В образі мухи Л. Глібов зобразив нахлібника й того, хто привласнює чужу працю та славу:

*«У полі Орачі на ярину орали,
І Муха там була,
І хоч її, непрохану, ганяли,
Одначе крадькома і їла, і пила,
Бо звикла малечку
кохаться у чужому...»*

Ти роздивись у полі ми орали.»
(Глібов Л. *Орачі і муха* / Л. Глібов // *Твори*. – К.: Дніпро, 1964. – С. 206).

Яскравий символізм образу мухи став підґрунтям виникнення крилатих висловів й фразеологізмів: *муха його вкусила*, *шалена муха вкусила за вухо* «нагнівався, розсердився»; *впасти мухою* «несподівано»; *вбити муху* «напитися до п'яного стану»; *під мухою* «нетверезий стан», *мухи в голові* «бути безтолковим», *мухами годований*, або *муха в носі* «хитрий, любить дурничку»; *мушки в очах* «чорні плями в очах»; *білі мухи* «сніг». У сучасному сленгу слово *муха* вживається у значенні «дівчина легкої поведінки; гуртожитська муха».

Назви комах служили основою для виникнення імен, прізвиськ, а згодом і прізвищ людей. Так, у побуті українців XIV–XVII століття зустрічаються такі слов'янські автохтонні власні імена, які пов'язані з назвою муха: Муха Сотникъ, Дахно Му-

хата ін. Першим джерелом, де систематизовано прізвища серед козаків вважають Реєстр Війська Запорізького 1649 року. За списками сотень Переяславського полку на 1649 рік там записані: Мухаринський, Муховенко (3), Мушенько, а в «Указателе к изданиямъ временной комиссії для разбора древнихъ актовъ. Высочайше учрежденной при Киевскомъ, Подольскомъ и волинском генерал-губернаторе (отъ 1845 по 1877 годъ): Имена личныя» – Муха, Муханськіє, Мухарськіє, Муховецькіє, Мухуменко та ін. (Куйбіда В.В. *Розвиток природничої науки і термінології в Україні: шлях крізь епохи (XVII – початок XXI ст.): [монографія]* / В.В. Куйбіда. – Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич О.М., 2012. – 458 с.).

Водночас в міфах чеченців та інгушів муха – душа, яка під час сну покидає людину, щоб подорожувати. Вважали, що таким чином приходять сни. Болгари вірили, що душа покійного може відвідувати рідний дім у вигляді мухи, Сорок днів після смерті вона літає навколо оселі, а на сороковий – залітає всередину, щоб поїсти поминального пирога. В українській весільній пісні під час випікання короваю стверджується, ніби то вагітність наступає від з'їденої мухи (Орел В.Е. *Культура, символи и животный мир*. – Х.: Гуманитарный Центр, 2008. – С. 495–496).

В. Куйбіда

Н

Намисто – *див. Прикрас жіночих символіка.*

Народна символіка – символіка українського етносу.

Увесь побут українського народу, як і будь-якого іншого, пронизаний символікою. Язичницька космогонія наділяла символічними якостями зорі та небесні світила. Сонце, Місяць, Зорі – символи небесного вогню Цура (Сура), котрий разом із водою означав першоелементи, з яких виник світ. З'єднавшись із християнською символікою (*див. Сонце, Місяць, Зорі*), давні символи продовжують своє життя в іншому значенні. Про це свідчать народні свята: Різдво, Великдень, Водохреще тощо, які супроводжуються символічними обрядами та ритуальними діями.

Символічне середовище – це помешкання, де проходить повсякденне життя людини (*див. Хата*).

Символічний народний одяг дуже різноманітний та оригінальний для кожного регіону України (*див. Одягу верхнього символіка*). Одяг не тільки означав соціальний статус людини, а й вказував на місце її помешкання,

а в жінок – одружена вона чи ні. При цьому кожна частина чоловічого або жіночого одягу мала своє символічне значення.

Різнманітну символіку має українська вишивка, корені якої сягають сивої давнини. Елементи сучасної української вишивки збігаються із символікою орнаментів доби неоліту, Трипільської культури. Як і одяг, вишивка передає символіку різних місцевостей. Існують три роди орнаментів: геометричні, рослинні, зооморфні (тваринні). Усі вони відображають стародавню символіку, пов'язану з уявленнями українців про світобудову: хрести, кола, трикутники, лінії тощо, а також культ природи – стилізоване «дерево життя», «яблуко» – символ кохання, «барвінок» – символ немеркнучого життя. Тваринні символи є спогадом про тотемічних та солярних тварин. Вишивкою прикрашали чоловічий та жіночий одяг. Усю гаму традиційних символічних орнаментів використовує український рушник – старовинний оберіг дому та родини. Рушник – обов'язковий символічний атрибут народних

свят: весілля, хрещення, зустрічі та проводів гостей, а також похорону тощо. Ті ж самі орнаменти притаманні писанкарству (*див. Писанка*). Писанка сама є символом магічної сили, що захищає людину від усього злого.

Свою символіку має і народний розпис. Йому притаманні традиційні мотиви, пов'язані з орнаментом і схематичним зображенням птахів, дерева життя з птахами. У хатах двічі на рік розписували стіни та піч – перед весняними й осінніми святами. Розписом займалися тільки жінки. І в тому була своя символіка, оскільки саме жінка дає життя. А живопис – це символ єдності космосу та життя людини в усіх його виявах. Світове визнання отримали українські народні живописці: Катерина Білокур, Марія Приймаченко, Іван Лисенко та ін. У їх творчості використовується символіка квітів.

Квіти з давніх часів відігравали важливу роль у святкуванні подій у житті родини. У таких обрядах особливо наочно відчувається зв'язок із культом плодючості, давньоруських берегинь, породіль, Мокоші (*див. Квіткова символіка*).

Дуже великий шар народної символіки охоплює тлумачення сновидінь, яке так розповсюджене в народному колі. М. Дмитренко виділяє такі групи символічних сновидінь:

а) символи солярно-астральні, космологічні (сонце, місяць, зорі тощо);

б) символи рослинного походження;

в) символи тваринного походження;

г) символи дії;

д) символи предметного походження тощо (*Дмитренко М. Символіка сновидінь. Народний сонник. – К., 1995. – С. 41*). Напр.: присниться дитину вродити – на багатство; дим – на диво; кожух сниться – слабкість, хвороба; чорна коза – біда; смієшся уві сні – будеш плакати і та ін.

Народна символіка українців охоплює всі сфери суспільства, природи, культури (*див. Ботанічна символіка, Поезії символіка* та ін.).

Ю. Мільошин

Націоналізму українського символіка – символіка, пов'язана з визвольним рухом та утвердженням модерної національної ідентичності.

Уже традиційною вважається ідентифікація українського націоналізму з радикально налаштованою ОУН – *Організацією українських націоналістів*, створеною у Відні в 1929 р. з ініціатив *Євгена Коновальця* (1891–1938) з метою встановлення Української соборної самостійної держави на всіх етнічних українських територіях. Уперше вимогу створення соборної держави під гаслом «Вільна, велика, політично самостійна Україна, одна, нероздільна від Сяну до Кавказу» сформулював ще у книзі «Україна уявлена» (1895 р.)

Юліан Бачинський (1870–1940) – видатний політичний і громадський діяч і публіцист із Галичини.

Головними засобами боротьби очільники ОУН вбачали терор і насильство проти зовнішніх і «внутрішніх» ворогів, оскільки були глибоко розчаровані як у соціал-демократії діячів Центральної Ради, так і в ліберальній демократії західного зразка. Настрої національної винятковості, агресивності, звеличення мілітаризму, авторитаризму та ксенофобії особливо посилилися в організації після того, як паризький суд у 1927 р. виправдав убивцю *Симона Петлюри* (1879–1926) – одного з провідників УНР та Директорії, живого символу національно-визвольних змагань та лідера державницьких сил української еміграції (варто додати, що терміни «*петлюрівець*», як і «*мазепинець*» чи «*бандерівець*», до сьогодні використовуються як символічні конотації на позначення українських патріотів з боку їхніх ідейних супротивників).

Витоки українського націоналізму дослідники вбачають у переконаннях засновників «*Братства Тарасівців*» (1891 р.) І. Липи, О. Боровика, В. Самійленка, О. Черняхівського («ми націоналісти, ми сепаратисти, ми – мазепинці!»); діяльності творців *РУП – Революційної Української партії* – (1900 р.) Д. Антоновича, М. Русова й Л. Мацієвича; ідеях *Миколи Міхновського* (1873–1924) – основоположника,

лідера й живої легенди самостійницької течії українського руху кінця XIX – поч. XX ст., котрий у славнозвісній брошурі-відозві «*Самостійна Україна*» рішуче розірвав з аполітичним культурництвом і ностальгічним українофільством. Перший ідеолог і «апостол» (за П. Мірчуком) української державності в Наддніпрянщині в цій роботі проголосив гасло «Україна для українців!» і закликав «вигонити чужинців-гнобителів».

Однією з головних символічних постатей українського націоналізму слід вважати *Дмитра Донцова* (1883–1973) – неординарного й контроверсійного політичного мислителя, засновника теорії «інтегрального» націоналізму, автора програмної книги «*Націоналізм*» (1926 р.), першого голови *СВУ (Союзу визволення України)* (1914 р.). Публіцистичні праці цього блискучого ерудита мали величезний вплив на патріотичне виховання галицької молоді, її мілітаризацію та розгортання січового руху в 1920–1930-х рр. Тези Д. Донцова стали ідеологічним підґрунтям революційно-підпільної діяльності ОУН аж до 1940-х рр., а його праці – основою формування нової національної еліти міжвоєнного періоду (т. зв. «*школа Донцова*», до якої відносив себе і С. Бандера). У неоромантичній і волюнтаристській філософії автора «*Націоналізму*» постулюється нерозривна етична спо-

рідненість діяння і міркування (традиція Г. Сковороди й Т. Шевченка), а Слово мислиться як зброя в боротьбі за відстоювання національної та людської гідності (*Квіт С. М. Дмитро Донцов. Ідеологічний портрет.* – К., 2000.).

Члени ОУН, виховані на роботах Д. Донцова, демонстрували справжні дива відчайдушної хоробрості й готовності без вагань віддати життя за суверенну Українську державу. Найбільшим авторитетом серед молодшого покоління користувався *Степан Бандера* (1909–1959) – загальноновизнаний «символ і прапор» визвольного руху, уособлення революціонерів-борців, про яких навіть вороги писали: «Хай українських націоналістів буде тільки жменька, проте напруження жертвості, посвяти й героїзму тієї жменьки таке явно велике, що його вистачає не лише на те, щоб воскресити, а навіть створити націю» (*Липовецький С. Лицарі волі // Український тиждень, 2010.* – №9. – С. 49).

За словами А. Портнова, ім'я Бандери вже втратило зв'язок з конкретною особою і стало одним з окреслень української ідентичності, символом власної ідентичності для значного кола патріотів. Роль «ворога № 1», відведена лідеру ОУН у радянській пропаганді, прирєкла його на неминучу канонізацію в націоналістичному середовищі. С. Бандера у свідомості українців постає нині символом незламності укра-

їнського духу й волі до перемоги, усього національно-визвольного руху; героїзму й жертвості українських патріотів, об'єднаних у лавах ОУН та УПА; послідовної протидії російському великодержавному шовінізму та імперіалізму. За словами Я. Грицака, Бандера в романтичному дусі мріяв про всенародне повстання, «велику національну революцію». Захоплення «духом великої степової України», її шевченківською, козацькою візією викликало до життя специфічний різновид націоналізму Бандери: ксенофобський та агресивний і водночас романтично-героїчний. Величезна популярність керівника Крайової ексекутиви ОУН ще в молодому віці пояснюється гострою психологічною потребою молодих галичан боронити свою гідність від постійних принижень у польських школах – у результаті назріла необхідність віднайдіння власних безкомпромісних героїв, котрі б зуміли вибороти державу і славу для нації (*Грицак Я. Страсті за націоналізмом.* – К., 2004).

Після арешту С. Бандери гітлерівцями його справу продовжив *Роман Шухевич* (1907–1950) – член ОУН із часу її заснування, з юних літ переконаний у тому, що лише зі зброєю в руках можна збудувати свою державу. Організатор цілої низки резонансних замахів, бойовий референт Крайової ексекутиви ОУН, один з організаторів Карпатської Січі, командир

батальйону «Нахтігаль» – саме Р. Шухевич прийняв на себе керівництво бандерівською ОУН у той період, коли націоналістичне підпілля перебувало на піднесенні (з травня 1943 р. до березня 1950 р.). Легендарному «Тарасу Чупринці» (псевдогерою) належить слава найбільш видатного головнокомандувача УПА – *Української повстанської армії* – унікального феномену світової історії, «армії без держави», яка розбудила національну свідомість багатьох українців і здатна була, не маючи жодної зовнішньої підтримки, воювати одразу на три фронти: проти більшовиків, гітлерівців та польських шовіністів на Волині і в Галичині. Залишаючись тісно пов'язаною з проводом ОУН, УПА від початку організувалася не лише як збройне формування, а і як державотворча структура, орган самооборони й самоуправління, що мав на меті, насамперед, захист місцевого населення від фашистської сваволі. Бойова та пропагандистська діяльність ОУН та УПА у період Другої світової війни найбільше відповідала національним інтересам українців і їхньому прагненню жити в суверенній і соборній державі, попри певні тактичні й організаційно-оперативні прорахунки керівництва.

У той час як для багатьох в Україні та за її межами УПА стала яскравим символом

антикомуністичного руху в Центрально-Східній Європі і найславетнішим етапом українського національно-визвольного руху, постать Р. Шухевичем є символічним уособленням цілого покоління революціонерів-патріотів, першого в українській історії, яке все своє життя присвятило великій справі боротьби за незалежність і для якого збереження воїнської честі було важливішим за ймовірні шанси перемоги (*В'ятрович В. Шухевич. Перший серед рівних // Українська правда. – 29.04.2008*). Зрозумівши ще в 1944 р., що боротьба буде без перемоги, Р. Шухевич категорично відмовився йти в еміграцію, ставлячи головним завданням «залишити по собі величезну легенду опору, з якої черпатимуть сили наступні покоління борців за незалежність» (І. Патриляк). Потрапивши в засідку до ворогів, 5 березня 1950 р. головний командир УПА пустив собі кулю в скроню, і ця смерть також має символічний сенс жертвості, покладеної патріотами на оltар збереження національної ідентичності й духовно-вольового первня.

Український націоналізм як опосередкована політична й соціокультурна реакція на модернізаційні процеси кінця XIX – поч. XX ст. виявився не лише політичною доктриною чи суспільним рухом, а, насамперед, світоглядом, центральним еле-

ментом якого є визнання легітимності й незаперечності права на незалежне існування української нації як рівної серед решти націй (*Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К., 1999. – С. 307*).

Я. Потапенко

«Небесна сотня» – символ (*див. Символ*) відданості, героїзму, самопожертви в ім'я захисту правди, гідності й свободи людини; символ безсмертя, перемоги.

В Україні (*див. Україна*) «Небесна сотня» стала збірною назвою загиблих учасників мирних акцій протесту (Євромайдану) у грудні 2013 – лютому 2014 рр. Найкривавішим став четвер 20 лютого, коли від куль снайперів загинуло більше 40 осіб. У «Небесній сотні» виявилися не лише українці, а й громадяни Грузії, Росії, Білорусії. 21 лютого 2014 р. офіційна влада України юридично визнала жертвами загиблих мітингувальників Майдану (*див. Майдан*). Цього дня на Майдані відбулося прощання з загиблими повстанцями, яких у жалобних промовах назвали «Небесною сотнею».

На вшанування пам'яті «Небесної сотні» 31 березня 2014 р. Національний банк України випустив пам'ятну медаль «Небесна сотня на варті», авторами якої стали художник-скульптор А. Дем'яненко і скульптор В. Атаманчук. На аверсі медалі зображено архангела Михаїла в оточенні українського

орнаменту; під ним написи: «Мамочко, вибач за чорну хустину, за те, що віднині будеш сама. Тебе я любив і любив Україну, вона, як і ти, була в мене одна» і «Героям слава!». На реверсі – герої подій українського Майдану на барикаді, один із яких тримає синьо-жовтий Державний Прапор України; угорі напис «Небесна сотня на варті». 26 червня 2014 р. Президент України (*див. Президент України*) П. Порошенко вніс до Верховної Ради України законопроект щодо встановлення ордена Героїв Небесної Сотні для відзначення осіб за громадянську мужність, патріотизм, відстоювання конституційних засад демократії, прав і свобод людини, активну благодійну, гуманістичну, громадську діяльність в Україні, самовіддане служіння Українському народу, виявлені під час Революції гідності (листопад 2013 р. – лютий 2014 р.), інших подій, пов'язаних із захистом незалежності, суверенітету і територіальної цілісності України. Закон прийнятий Верховною Радою України 1 липня 2014 р. 21 листопада 2014 р. Президент України П. Порошенко підписав Указ № 890/2014 «Про присвоєння звання Герой України» героям «Небесної сотні» (посмертно).

«Небесна сотня» – це мирні люди, які без зброї, переважно з саморобними дерев'яними й залізними щитами й палицями, стали на захист свободи і гідності всіх українців проти озброєних

солдатів спецпідрозділів і проплачених злочинною владою В. Януковича молодиків-«тітушок»; це люди, яких відстрілювали снайпери, коли вони підбирали поранених і вбитих товаришів; люди, які вмирили, але не відступали і були готові стояти до останнього. Це були люди різного віку, статі, професій, вони проживали в різних куточках країни, але всіх їх об'єднала небайдужість, загострене почуття гідності, готовність до самопожертви, бажання «краще померти стоячи, ніж жити на колінах». Усі вони загинули за спільну мету й ідею, і всі вони є гордістю, цвітом й оплотом нації.

Список загиблих складений на основі даних, зібраних «Свромайданом SOS», МОЗ України, МВС України, медиками Майдану, журналістами Радіо Свободи й інших ЗМК:

Аксенін Василь (51 рік, Чернівці), поранений 20 лютого 2014 р. снайпером на вул. Інститутській, помер 11 березня 2014 р. в лікарні в Польщі;

Аратунян Георгій (53 роки, Рівне), партійний активіст ВО «Свобода», 20 лютого 2014 р. убитий пострілом снайпера біля Монумента Незалежності у Києві;

Бадера Олександр (66 років, Київ), помер 28 січня 2014 р. від побиття, отриманого 22 січня 2014 р. у день Соборності на вул. Грушевського;

Байдівський Сергій (23 роки, Нововолинськ Волинської обл.),

працівник магістральних нафтопроводів «Дружба», загинув 20 лютого 2014 р. від вогнепального поранення на Майдані;

Балюк Олександр (40 років, с. Пилиповичі Новоград-Волинського району Житомирської обл.), помер 20 лютого 2014 р. від вогнепального поранення грудної клітини;

Бачинський Ігор (30 років, Боярка Київської обл.), помер 25 лютого 2014 р. від ран, отриманих на Майдані;

Бльоук Іван (40 років, Городок Львівської обл.), приватний підприємець, 20 лютого 2014 р. загинув на вул. Інститутській від кулі снайпера в серце;

Бойків Володимир (59 років, Львів), підприємець, помер 24 лютого 2014 р. від отриманих у центрі Києва травм;

Бондарев Сергій (32 роки, Краматорськ Донецької обл.), програміст, загинув 18 лютого 2014 р. від чотирьох кульових поранень біля Будинку профспілок;

Бондарчук Сергій (52 роки, Старокостянтинів Хмельницької обл.), викладач фізики в гімназії, загинув 20 лютого 2014 р. на вул. Інститутській;

Братушко Олексій (38 років, Суми), загинув 20 лютого 2014 р. на вул. Інститутській від кулі снайпера;

Брезденюк Валерій (50 років, Жмеринка Вінницької обл.), підприємець, художник у техніці ебру (малюнки на воді), убитий пострілом у спину 18 лютого 2014 р. на Майдані;

Бура Ольга (27 років, с. Ріпне Рожнятівського району Івано-Франківської обл.), померла 10 березня 2014 р. від інфекції, травмувала руку, передаючи на барикаду бруківку;

Вайда Богдан (48 років, Стебник Львівської обл.), загинув 20 лютого 2014 р. на вул. Інститутській від кулі снайпера у голову;

Варениця Роман (35 років, с. Старий Яр Яворівського району Львівської обл.), застрелений 20 лютого 2014 р. на вул. Великій Житомирській, імовірно, «тітушками»;

Васильцов Віталій (36 років, с. Гаврилівці Хмельницької обл., проживав у Києво-Святошинському районі Київської обл.), займався декоративним садівництвом, застрелений 19 лютого 2014 р. снайпером на вул. Великій Житомирській;

Вербицький Юрій (50 років, Львів), науковий співробітник Інституту сейсмології НАН України, помер 22 січня 2014 р. в Бориспольському районі Київської обл. від катувань на сильному морозі;

Веремій В'ячеслав (33 роки, Київ), журналіст, загинув 19 лютого 2014 р. на розі вул. Володимирської й Великої Житомирської він кулі озброєних «тітушок»;

Войтович Назар (17 років, с. Травневе Збаразького району Тернопільської обл.), студент, загинув 20 лютого 2014 р. від кулі снайпера;

Ворона Вячеслав (32 роки, Київ), спортсмен, помер 9 берез-

ня 2014 р. від отриманої у лютому на Майдані черепно-мозкової травми;

Гаджа Петро (47 років, Рахів Закарпатської обл.), помер 22 березня 2014 р. від газових опіків бронхів і легень, отриманих під час подій під Верховною Радою України;

Голоднюк Устим (19 років, Збараж Тернопільської обл.), студент, загинув 20 лютого 2014 р. внаслідок вогнепального поранення в голову біля верхнього виходу зі станції метро «Хрещатик»;

Городнюк Іван (29 років, Березне Рівненської обл.), керівник танцювального колективу, 19 лютого 2014 р. під час штурму «беркутівцями» був облитий водою з водометів і побитий, помер 20 лютого 2014 р. у Рівному;

Горошин Максим (25 років, с. Грушківка Кам'янського району Черкаської обл.), отруївся газами від гранати на вул. Інститутській, помер 20 лютого 2014 р.;

Грабовський Ярослав (34 роки, с. Печенижин Коломийського району Івано-Франківської обл.), загинув 20 лютого 2014 р.;

Гриневич Едуард (28 років, с. Деревок Любешівського району Волинської обл.), підприємець, громадський активіст, загинув 20 лютого 2014 р. від кулі снайпера;

Гурик Роман (19 років, Івано-Франківськ), студент, загинув 19 лютого 2014 р. від кулі снайпера у скроню;

Дворянець Антоніна (62 роки, Бровари Київської обл.), загинула

18 лютого 2014 р. від забиття кийками спецпризначеннями міліції, тіло виявлено на барикаді на вул. Інститутській біля верхнього виходу з метро «Хрещатик»;

Дідич Сергій (44 роки, Городенка Івано-Франківської обл.), директор туристичного клубу, загинув 18 лютого 2014 р. від вибуху гранати;

Дзвувльський Микола (56 років, Шепетівка Хмельницької обл.), учитель географії та біології, застрелений снайпером на вул. Інститутській 20 лютого 2014 р.;

Дмитрів Ігор (30 років, с. Копанки Калуського району Івано-Франківської обл.), загинув 20 лютого 2014 р. від пострілу снайпера в легені;

Дигдалович Андрій (40 років, с. Сокільники Пустомитівського району Львівської обл.), загинув 20 лютого 2014 р. від пострілу снайпера;

Жановачий Андрій (49 років, м. п. невідомо), загинув 18 лютого 2014 р. від пострілу снайпера в голову;

Жаловага Анатолій (33 роки, с. Дубляни Жовківського району Львівської обл.), загинув 20 лютого 2014 р. від кулі снайпера в голову;

Жеребний Володимир (28 років, с. Вишня Городоцького району Львівської обл.), працівник коледжу, загинув 20 лютого 2014 р. на вул. Інститутській від кулі снайпера в шию і голову;

Жеребних Анатолій (28 років, с. Рудки Самбірського району Львівської обл.), загинув 20 лютого 2014 р. від кулі снайпера;

Жизневський Михайло (25 років, громадянин Білорусі, тимчасово проживав у Білій Церкві Київської обл.), журналіст, загинув 22 січня 2014 р. на вул. Грушевського від наскрізного вогнепального поранення в серце;

Зайко Яків (73 роки, Житомир), журналіст, 18 лютого 2014 р. помер від інфаркту, втікаючи від «Беркуту» на вул. Інститутській;

Захаров Володимир (57 років, Київ), IT-спеціаліст, загинув під час пожежі в офісі Партії регіонів на вул. Липській (за одними даними, чоловік задихнувся від димових шашок після того, як його побили, за іншими – застрелений в голову);

Зубенко Владислав (22 роки, Харків) помер у лікарні 28 лютого 2014 р. від вогнепального поранення у живіт 20 лютого 2014 р. на Майдані;

Льків Богдан (51 рік, Щирець Пустомитівського району Львівської обл.), помер 22 лютого 2014 р. від вогнестрільного поранення в живіт на Майдані;

Калиняк Богдан (52 роки, Коломия Івано-Франківської обл.), приватний підприємець, після того, як на вул. Грушевського чоловіка облили крижаною водою з водомета, захворів, помер 28 січня 2014 р.;

Капінос Олександр (29 років, с. Дунаїв Кременецького району Тернопільської обл.), фермер, 18 лютого 2014 р. поблизу Будинку профспілок у нього потрапила граната й перебила артерію, помер у лікарні 19 лютого;

Кініані Давид (33 роки, громадянин Грузії), громадський діяч, тіло знайшли 21 лютого 2014 р. поруч із барикадою біля ЦУМу з двома кульовими пораненнями;

Кішук Володимир (57 років, Запорізька обл., проживав с. Димер Вишгородського району Київської обл.), водій, загинув 18 лютого 2014 р., проломлена голова в районі потилиці, тіло виявили у Будинку офіцерів;

Кемський Сергій (33 роки, Керч, проживав у Коростені Житомирської обл.), експерт Інституту політичних і економічних ризиків і перспектив, загинув 20 лютого 2014 р., куля пробила сонну артерію;

Корнєєв Анатолій (53 роки, с. Гаврилівці Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл.), голова сільської ради, загинув від кулі снайпера 20 лютого 2014 р.;

Корчак Андрій (49 років, Стрий Львівської обл.), будівельник, загинув 18 лютого 2014 р. під час сутичок на вул. Інститутській, «беркутівці» йому проламали голову;

Костенко Ігор (22 роки, с. Зубрець Бучацького району Тернопільської обл.), студент, загинув 20 лютого 2014 р. в районі Жовтневого палацу від пострілів у голову й груди;

Костишин Михайло (42 роки, с. Нижній Струтинь Рожнятівського району Івано-Франківської обл.), помер 26 лютого 2014 р. від тяжких травм, отриманих у січні 2014 р. на Майдані;

Котляр Євген (33 роки, Харків), альпініст, природоохоро-

нець, загинув від вогнепального поранення 20 лютого 2014 р. біля верхнього виходу з метро «Хрещатик»;

Коцюба Віталій (31 рік, с. Вороблячин Яворівського району Львівської обл.), загинув 20 лютого 2014 р. від вогнепального поранення в шию;

Креман Іван (33 роки, Кременчук Полтавської обл.), загинув 20 лютого 2014 р. на вул. Інститутській від кулі снайпера;

Кульчицький Володимир (64 роки, Київ), загинув 19 лютого 2014 р. від вогнепальних поранень;

Курач Анатолій (32 роки, Рівне), побитий на Майдані, помер він від крововиливів 21 лютого 2014 р.;

Мазур Артем (26 років, Хмельницький), поранений 18 лютого 2014 р. осколками гранати під час сутичок в Маріїнському парку, помер 3 березня 2014 р.;

Мазуренко Павло (41 рік, Київ), інженер-програміст, побитий невідомими в районі торговельного центру «Квадрат» на вул. Гната Юри 18 грудня 2014 р., помер 22 грудня;

Максимов Дмитро (19 років), спортсмен, вибухом гранати йому відірвало руку, помер 18 лютого 2014 р. у Будинку профспілок від втрати крові;

Машков Максим (?), помер 21 лютого 2014 р. в 17 лікарні м. Києва;

Мельничук Володимир (39 років, Київ), майстер по ремонту, загинув 20 лютого 2014 р. біля

Жовтневого палацу від кулі снайпера в груди;

Мовчан Андрій (34 роки, Київ), освітлювач у театрі ім. І. Франка, загинув від вогнепального поранення в голову 20 лютого 2014 р.;

Мойсей Василь (21 рік, Киверці Волинської обл.), студент, загинув 20 лютого 2014 р. на вул. Інститутській від кулі снайпера в груди;

Наумов Володимир (43 роки, с. Шевченко Добропільського району Донецької обл.), водій, знайдений загиблим (за неміліцейською версією: був викрадений і задушений) на Трухановому острові 18 лютого 2014 р.;

Наконечний Іван (82 роки, Київ), помер в одній із київських лікарень від важких травм голови й шийного відділу хребта, отриманих під час сутичок 19 лютого 2014 р. на вул. Інститутській;

Нігоян Сергій (20 років, Березнуватівка Солонянського району Дніпропетровської обл.), студент, загинув 22 січня 2014 р. від поранення свинцевою картеччю під час подій біля стадіону «Динамо» на вул. Грушевського;

Нечипорук Юрій (27 років, Хмільник Хмельницького району Вінницької обл.), убитий «тітушками», вивезений за 30 км від Києва під селище Глеваха;

Опанасюк Валерій (42 роки, Рівне), загинув 20 лютого 2014 р. від кулі снайпера;

Павлюк Володимир (40 років, Коломия Івано-Франківської обл.), загинув 20 лютого 2014 р. від кульових поранень;

Пагор Дмитро (21 рік, с. Хропотова Чемеровецького району Хмельницької обл.), загинув 19 лютого 2014 р. в Хмельницькому біля будівлі СБУ від поранення в голову;

Пантелєєв Іван (32 роки, Краматорськ Донецької обл.), рок-музикант, автор пісень, гітарист, загинув від численних вогнепальних поранень на вул. Інститутській 20 лютого 2014 р.;

Паньків Микола (39 років, с. Лапаївка Пустомитівського району Львівської обл.), помер від кулі снайпера в груди 20 лютого 2014 р.;

Паращук Юрій (48 років, Тальне Черкаської обл.), столяр, загинув 20 лютого 2014 р. на вул. Інститутській від кулі снайпера в потилицю;

Пасхалін Юрій (30 років, с. Носачів Черкаської обл.), комірник, помер 19 лютого 2014 р. від кількох вогнепальних поранень у спину;

Пехенько Ігор (43 роки, Вишгород Київської обл.), загинув 20 лютого 2014 р. від пострілу снайпера біля Будинку профспілок;

Плеханов Олександр (22 роки, Київ), архітектор, загинув 18 лютого 2014 р. на вул. Інститутській від кулі снайпера в голову;

Полянський Леонід (38 років, Жмеринка Вінницької обл.), залізничник, загинув 20 лютого 2014 р. на Майдані;

Прохорський Василь (33 роки, с. Щуча Гребля Бахмацького району Чернігівської обл.), загинув

18 лютого 2014 р. від кулі снайпера у потилицю;

Прохорчук Віктор (38 років, Володарськ-Волинський Житомирської обл.), зник 18 лютого 2014 р., тіло загиблого виявили у дворах Хрещатика, куди було викинуте зі слідами насильницької смерті;

Сасенко Андрій (51 рік, м. Сміла Черкаської обл.), приватний підприємець, загинув 20 лютого 2014 р. від кулі снайпера;

Семисюк Микола (27 років, Хмельницький), загинув 20 лютого 2014 р. від кульового поранення голови;

Сеник Роман (45 років, Яворівський район Львівської обл.), оператор автозаправної станції, тяжко поранений в легені 22 січня 2014 р. на вул. Грушевського, помер 25 січня в київській лікарні;

Сердюк Ігор (40 років, Кременчуг Полтавської обл.), приватний підприємець, загинув 18 лютого 2014 р. на перехресті Кріпосного провулку та вул. Інститутської від пострілу з обрізу в обличчя;

Случак Євгеній (30 років, с. Булахи Козельщинського району Полтавської обл.), активний еврамайданівець, загинув 22 лютого 2014 р. від необережного поводження з трофейною гранатою;

Слободян Тарас (31 рік, Підгородне Тернопільської обл.), перебував на майдані у Києві, тіло зі слідами тортур знайшли 5 березня 2014 р. на Сумщині у лісі;

Сміленко Віктор (52 роки, с. Борисівка Бобринецького рай-

ону Кіровоградської обл.), загинув 20 лютого 2014 р.;

Смолинський Віталій (38 років, с. Фурманівка Уманського району Черкаської обл.), загинув від вогнепального поранення 20 лютого 2014 р.;

Сольчаник Богдан (28 років, Старий Самбір Львівської обл.), викладач, загинув від кулі снайпера 20 лютого 2014 р. на вул. Інститутській;

Синенко Сергій (35 років, с. Володимирське Запорізької обл.), приватний підприємець, активіст автомайдану Запоріжжя, згорів 13 лютого 2014 р. на дорозі між с. Червоний Яр і Івангород в Запорозькому районі у власному автомобілі, за попередньою інформацією, загорання відбулося від пострілу невідомого у бензобак;

Тарасюк Іван (21 рік, с. Олика Ківерцівського району Волинської обл.), загинув 20 лютого 2014 р. на Майдані від вогнепального поранення снайпера;

Тарциук Микола (38 років), загинув 20 лютого 2014 р. від кульового поранення в шию;

Ткачук Ігор (38 років, Знаменське Калінінградської обл., проживав у Великій Кам'янці Коломийського району Івано-Франківської обл.), загинув від пострілу снайпера 20 лютого 2014 р.;

Тоній Володимир (58 років, Рудки Самбірського району Львівської обл.), водій, загинув у Будинку профспілок 21 лютого 2014 р.;

Точин Роман (44 роки, Ходорів Жидачівського району Львів-

ської обл.), загинув на вул. Інститутській 20 лютого 2014 р. від вогнепального поранення в голову;

Ушневич Олег (31 рік, Дрогобич Львівської обл.), вчитель, загинув 20 лютого 2014 р. на вул. Інститутській біля Жовтневого палацу від кулі снайпера;

Хом'як Віктор (55 років, с. Голишів Волинської обл.), 27 січня 2014 р. знайдений повішеним на каркасі ялинки на Майдані Незалежності;

Храпаченко Олександр (26 років, Здолбунов Рівненської обл.), театральний режисер, загинув 20 лютого 2014 р. від пострілу снайпера в око;

Хоменко Ігор (54 роки, Вишневе Київської обл.), сотник 28 сотні Самооборони Майдану, помер 2 березня 2014 р. від серцевого нападу на Майдані Незалежності під час народного віче;

Хунтсаар Артур (29 років, Івано-Франківськ), загинув 18 лютого 2014 р. в Маріїнському парку;

Хуриця Зураб (53 роки, громадянин Грузії, Кіровоград), помер від серцевого нападу, тіло виявили 18 лютого 2014 р. на барикаді на вул. Інститутській біля верхнього виходу з метро «Хрещатик»;

Царьок Олександр (54 роки, с. Калінін Васильківського району Київської обл.), загинув 20 лютого 2014 р. біля Жовтневого палацу;

Цепун Андрій (35 років, с. Кожухівка Васильківського району Київської обл.), загинув у ніч на 21 лютого 2014 р., був у команді активістів, які блокували в'їзд

до столиці з Гостомельської траси, його знайшли вбитим на вул. Верболюзній з ознаками побиття й смертельної черепно-мозкової травми;

Чаплінський Володимир (43 роки, Обухів Київської обл.), робітник, загинув на вул. Інститутській 20 лютого 2014 р. від кулі снайпера;

Черненко Андрій (35 років, с. Слободо-Петрівка Гребінківського району Полтавської обл.), автоелектрик, загинув 19 лютого 2014 р. від кулі снайпера;

Чернець Віктор (37 років, с. Подібна Черкаської обл.), загинув 19 лютого 2014 р. на блокпосту біля с. Подібна, його збив водій невстановленого джипа, який пробивав дорогу внутрішнім військам;

Чміленко Віктор (52 роки, с. Борисівка Бобринецького району Кіровоградської обл.), фермер, загинув 20 лютого 2014 р. на Майдані від кулі снайпера в серце;

Шановал Сергій (44 роки, Київ), помер 18 лютого 2014 р. на вул. Грушевського внаслідок вогнепальних поранень у живіт і серце;

Швець Віктор (56 років, с. Гатне Києво-Святошинського району Київської обл.), загинув 19 лютого 2014 р. на Майдані від вогнепальних поранень у черевну порожнину;

Шеремет Василь (63 роки, смт. Ланчин Надвірнянського району Івано-Франківської обл.), помер 7 березня 2014 р. в одній

із київських лікарень від ран, отриманих під час сутичок із «беркутівцями» на Майдані;

Шеремета Людмила (75 років, Хмельницький), поранена 19 лютого 2014 р. в голову в Хмельницькому біля будівлі СБУ під час акції протесту, померла 22 лютого в лікарні;

Шилінг Йосип (61 рік, Дрогобич Львівської обл.), загинув 20 лютого 2014 р. від пострілу в голову біля Жовтневого палацу;

Шимко Максим (34 роки, Вінниця), реконструктор, загинув 20 лютого 2014 р. від кулі снайпера;

Щербанюк Олександр (46 років, Чернівці), приватний підприємець, загинув 20 лютого 2014 р. на вул. Інститутській від кулі снайпера.

Вони перемогли байдужість, страх, антинародний режим, смерть. Іменем «Небесної сотні» називають і називатимуть вулиці, площі, їм присвячують вірші й пісні (*див. Пісня*). Про них писатимуть у підручниках історії – підручниках, які в альтернативній реальності містилися б сухі короткі відомості про терористів-бандерівців і екстремістів, яких героїчно знищили вітчизняні «силовики». Своєю кров'ю вони змили гріхи злочинної влади і дозволили розпочати нову історію України – демократичної, можливої держави, у якій живуть вільні, горді люди. Живим ще необхідно її побудувати, не зрадивши ідеалів «Небесної сотні», інакше – душі

(*див. Душа*) героїв не пробачать, вороги возрадуються і скористаються, а майбутні покоління проклянуть. Прийдешні покоління тільки тоді зможуть сказати героям «Небесної сотні», що все було недаремно, все сталося так, як ви хотіли, коли мораль і порядність будуть нормою для всіх, а не лише героїв, коли згинуть ницість і захланність, десятиліттями культивовані в суспільстві, а справедливості й добробуту можна буде досягти чесною працею.

Б. Дем'яненко, В. Дем'яненко

Непорочне зачаття, незайманість, цілість, цнота, втрата незайманості

Непорочне зачаття символізує священний союз неба і землі, який проявляється через народження Боголюдини; **незайманість, цілість та цноту** символізують – червона калина, не згублений вінок, не продірявлена стеля, не проколоте черево, не дірява торба, не потрушена груша, червоні стрічки та пояси на весільних дружках тощо; **втрата незайманості** символізують – зайчий укус, стрибок зайця в дірочку, заломлення зайцем капусти, пошкодження ведмедем, шишкою, руйнування стелі котом та павуком, а в сучасному сленгу – розтягнута балалайка та ін.

Пресвята Богородиця зачала Ісуса Христа від Духа Святого, зберігши своє дівочтво. У Неї не було звичайної подружньої

близькості. Невинність Марії є прообразом звільнення від гріха, прообразом нашої мети – повної святості в Ісусі Христі. Непорочне зачаття Бога-Сина символізує священний союз неба і землі, який проявляється через народження Боголюдини, а також народження розуму як прояву найвищих людських здібностей. Тайну народження Сина Господнього від Непорочної Діви у духовному значенні не слід зводити до фізіологічного розуміння. Божа Матір тут означає досконалість, яка зберігає в собі жіночу істоту, що не підкоряється чоловічій і також носить її в собі. (*Жайворонки В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К.: Довіра, 2006. – С. 394*)

Незайману до весілля дівчину називали: *ціла, целка, ціломудра, непочата, неторкана, чесна, хороша, ловка, правильна, праведна, совісна, скромна, законна* та ін., а займану: *торкана, дірява, потрушена, почата, розтягнута, гуляка, гуляца, покритка, прогуляна, непотребна, нечесна, незаконна* тощо.

Символами незайманості у весільному обряді були різноманітні способи і чинники.

• **Червоний колір – речей**, які демонструють після шлюбної ночі: сорочки, або спальної білизни, фартуха, прапора, рушника, полотна, хустини, стрічки, квіти тощо. Їх вивішували у дворі, одягали на

маму нареченої, гостей тощо, оповіщаючи учасників весілля про те, що дефлорація відбулася вперше в шлюбну ніч. Про втрачену цноту символізували ці ж речі, але іншого кольору чи вимазані фарбою та сажею, або стара продірявлена верша чи корзина, банка від дьогтю, мітла, опудало. Інколи в червоне наряджали курку, перев'язували коня і т. д. Прогуляній молодій в Гомельській обл. співали: «Ни стуку, ни груку, привезли, як суку» (*Толстая С.М. Семантические категории языка культуры: Очерки по славянской этнолингвистике / С.М. Толстая. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. – С. 143*); **ягід калини**, які клали на стіл, вішали під дахом, про неї співали пісні тощо; **напоїв**: горілки, сиропу із столового буряка, компотів, які давали на другий день весілля, а пляшки пов'язували червоними стрічками.

• **Непошкоженість, цілість – весільного посуду, предметів, які віддалено асоціюють з жіночим лоном**: горшка, глечика, кухля, чаші тощо. Їх чіпляли на палицю, тин, носили у дворі і на вулиці, як доказ цноти нареченої. Ритуальне розбивання цілого горщика чи іншої речі підкреслювало, що дефлорація відбулася у першу шлюбну ніч. Про втрату невинності до весілля свідчила обрядова демонстрація: черепків, розбитого чи дірявого по-

суду. Матері такої нареченої давали діряву ложку, щоб підкреслити і її недогляд. У дірявий кухоль наливали напій, а отвір закривали пальцем. Коли батько брав кухоль в руки напій символічно обливав його. На додачу ще й співали:

«Ой, береза белявая,

Наша молода дырявая» або

«Біла береза біленька,

Наша Галина добренька»

(Толстая С.М., там само. – С. 136–142); страв та кулінарних виробів: каші, коржа, млинця, вареників чи пирогів із цілим (не товченим) маком тощо. У будинку нареченого для «чесної» молодої у горшку варили густу солодку кашу. Продавали її за гроші для молодих, а цілий горшок розбивали, співаючи:

«Ой честь наша

И хвала наша,

Што целая каша.

А за эту кашу

Взяли девку нашу»

(Толстая С.М., там само. – С. 135)

Порушеній нареченій та гостям давали млинець, корж, чи грінку хліба з вигризеним отвором посередині. Інколи в дірку вставляли цибулину, кашу підсолоджували. Для вареників і пирогів терли мак і наречений пригощав ними свою маму. Піднімався крик: «Мак товчений кладуть, то і дівка товчена». Траплялося, що вареники наповнювали шкаралупою битих яєць, попелом, або половою.

• **Вінок** – одягали на голову цнотливої нареченої. Весілля порушеної молодої обходилося без вінка, або його одягали поверх хустки, підкреслюючи, що вона вже покритка.

• **Постоли з kwasолею** – перед нечесною нареченою в Овручському р-ні свекруха ставила постоли з kwasолею.

• **Хомут** – одягали на шию нецілої нареченої або її матері і водили її по селу, як предметний символ з натяком на порушене жіноче лоно. Інколи хомут чи старий лапоть просто клали перед нареченою.

• **Ступа** – збезчещену наречену водили навколо ступи з водою в, яку вставляли товкач, або котили порожню навколо її матері.

• **Товкач** – молодій дарували замотаного товкача, промовляли: «Це твій жених!», або співали: «Привезли молодицу – а ни ступа, ни колодица, а ни девка, ни молодица».

• **Діжка** – коли молода йде до хати свекрухи на доріжці ставлять коровайну діжку і накривають її рушником або кожухом. Інколи діжку ставили перед коморою в якій молоді проводили першу шлюбну ніч. Чесна дівчина стає на діжку, а порушена обходить її. Вірили, що ніби за обман буде неврожай «молода хліб притопче», не вдаватиметься хліб, загине худоба, не буде дітей. На Поліссі чесну дівчину садили в діжку, або розплітали косу на ній під час вінчання і

одягали вінок (фату), а нечесну – на табуретку.

• **Верша** – на коморі де спала нечесна молода в Сарненському р-ні вішала зіпсовану риболовецьку снасть – вершу чи коша.

• **Курка** – за мовним, фольклорним і ритуальним контекстом чорна курка символізувала жіночі геніталії. Ранком, якщо молода виявилася ціломудрою, перед молодими і її матір'ю ставили пляшку з житом, перев'язану червоною стрічкою. У протилежному випадку – давали курку, з вареним яйцем всередині.

• **Кінські балабухи** – коли ділили коровай матері збезчещеної молоді в Сарненському р-ні замість нього на тарілці подавали кінські балабухи.

• **Вогонь** – цнотливій молоді біля будинку молодого розводили багаття, або запалювали пучок соломи, через який вона переступала. Зранку її обережно вмивали, а рушену дівчину обливали водою. Крім того для змиття позору всі гості перед входом до двору на вулиці мили руки. Нечесна молода приносила з криниці воду в діряву бочку, а гості їй заважали.

• **Ведмідь** – поляки, аби перевірити непорочність молоді, змушували її дивитися ведмедю в очі. Вірили, що якщо дівчина не цнотлива ведмідь обуриться і зареве.

Ставлення до чистоти і цнотливості дівчини формувалося у взаємозв'язку з образом непорочної Диви Марії. Найчас-

тіше незайману до весілля дівчину символізувала червона калина:

*«Ой, не цвила калынонька
о Петри,*

*Да зацвила калынонька
об Риздві,*

*Да в нашого пана свата
у комори,*

Да в нашої Марусеньки»

*«Ой, калына, Марусенька,
калына!*

Пид калыною лежала,

*На калыну ниженьки
поклала,*

*А на ейн калынонька
капнула,*

Да на ейн биле облычыє,

*Нарядыла родоньку
вельчыє»*

(Маркевич Н.А. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян // Украинці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь. – 1992. – С. 150)

«Ой, спасыби тобі, сваточку.

За твою кудряву маточку,

За твою червону калыну,

За твою чесну дытыну».

(Маркевич Н.А., там само, С. 155)

«Темного лугу калына (bis),

Доброго батька дытына,

Ой, хоч вона по ночам ходыла,

Да пры соби черчичок носила:

Купувалы купци – не продала;

Прохалы хлопни –

вона не дала»

«Была, была Марусеньку маты

Червоным дубцем из хаты;

Вона того побоялася,

В комибочку заховалася,

А з комибочкы в огорожу,

Да на червоную розу.

*Да не бий, да не лай, мати!
Да не я червець прольєла.
(Маркевич Н.А., там само. –
С. 151)*

Лише коли молода зберігала цноту весільна дружина могла одягати червоні стрічки, пояси, запаски тощо. П'яні гості знімали червоні пояси із тих, хто з'являвся до «рушеної» нареченої в них. При цьому говорили: «Наша молода не принесла нам калини – ий покраси не треба» (Чубинський П. *Мудрість віків.* – К: Мистецтво, 1995. – Т. 2. – С. 184).

Якщо ж наречена «згубила вінок» вона мусила просити пробачення у «добрих людей» під час весілля. За те, що «втрату честі» молода приховала від молодого, не допускаючи його до близьких стосунків, він мав бити її нагайкою і примовляти: «Ти б зразу призналась и людей не воловодила, – иди, халявище, и проси людей!». Якщо дізнавався про це її брат він також бив свою сестру. Присутні вмовляли брата: «– Годи, годи!...цего вже не вернеш... Годи тобі биться! Що з воза впало, те пропало.» Затим молоду запирали в коморі на цілу ніч і не давали їй вечеряти, а в хаті насмішковано співали.

За невірність потерпали й батьки нареченої. Весільна ватага матері збезчещеної нареченої одягали на голову решето, а батьку – солom'яний хомут і підганяли батогом. Він мав витягнути старе зношене колесо, або сани на дах. У дворі чинили

безлад: знімали ворота, мазали сажею стіни і співали:

*«Ой знати, знати,
Де взяли халяву,
Обмазали дєгтем хату,
И стини, и лави...»
(Чубинський П., там само. –
С. 184).*

В українському фольклорі існує досить багато «способів» та символів втрати незайманості і цноти та «мнимого» повернення її:

•роздер ведмідь, а кіт створив ілюзію невинності

*«Хоч идь, матинко, хоч не дь,
Бо вже донечци*

*роздер медвидь,
Да ходимо до плота,
Да роздеремо kota,
Занесемо під перину
Да зробимо калину»*

•шишка впала

*«Під сосною спала,
Шишка в ... впала.
Долотом довбав, не видовбав,
Свердлом вертив –
не вивертив;*

*Всадив кишку –
вийняв шишку»*

• покрутив павук стелю

*«Покрутив павук стелю,
Да упав на постелю;
Де Марися спала,
Там калинонька стала»
(Чубинський П., там само. –
С. 179).*

• кіт продрав стелю

*«Ой, кіт продрав стелю
Да впав у постелю;
Качався, валявся,
Під пелену прибрався»
(Маркевич Н.А., там само. –
С. 149).*

• **шипшина проколола черево**
 «Шипшина чи не дерево?
 Поколола усе черево;
 Да будемо узвар варить,
 Да будемо черево.....»
 (Маркевич Н.А. там само. –
 С. 155).

• **дирява торба**
 «Говорили оленковски люде,
 Що Маруся добра буде;
 Вона така добра,
 Як дирява торба.»
 • **потрушена грушка**
 «В огородзе грушка
 Уже потрушена,
 Наша Марьюхна
 Уже поворушена»
 (Чубинський П., там само. –
 С. 183).

• **порваний фартух**
 «На тебе, моя сватя,
 хамут за дочку,
 что дочку водила к фартушку;
 фартух-то ей попорвали»
 (Толстая С. М., там само. –
 С. 137).

• **роздерта юбка**
 «Не сподручно бабъ съ мед-
 ведем бороться:
 того гляди юбка раздерется!»
 (Даль В. – с. 312).

• **потоптаний або висохлий барвінчик**
 «Орав, орав сивий волик,
 та й крутії роги,
 Стояв жовнір з краснов
 дівок та й коло дороги.
 Соловейко файно тьохне
 в зеленій ліщині,
 А той жовнір файно
 тьохне молодій дівчині:
 – Гой дівчино-голубчино,
 буду тя любити,

Чо-с не хочеш, туркотине,
 зо мнов чац (честь) згубити? –
 Гой у лузі на каліні
 кряче чорний ворон –
 Він не може си дивити
 на дівочий сором.
 Бо у того жовнірика ще й
 не одна буде,
 Він втре вуса, засміси,
 аза ню забуде.
 Усі її товар очки
 будут мати вінчик,
 А у неї коло хати
 вісохне барвінчик».
 (Маковій Г.П. Затоптаний
 цвіт: Народознавчі оповідки. – К.:
 Укр. письменник, 1993. – С. 84).

• **розтягнута балалайка**
 Мовою сучасного сленгу
 вислів *розтягнута балалайка*
 означає «дівчина, яка втратила
 незайманість»; кажуть: «Та в неї
 вже розтягнута балалайка».
 В українській казці заєць
 приніс жінці яблуко і в неї наро-
 дився син Заян. Акт злягання чи
 втрати непорочності у фольклорі
 метафорично позначається: «За-
 єць проскочив у дірочку», «Заєць
 заломив капусту», «Заячий
 укус». Про дівчину, яка не може
 вийти заміж кажуть: «Вона тоді
 вийде заміж, якщо в лісі зайця
 зловить». У піснях зустрічається
 мотив позбавлення незайманості
 дівчини зайцем:

«Заицька серенький,
 Да не ходи по сеньям,
 Не тупай ногою,
 Я лягу с тобою»;

«– Заюшка, с кем ты спал
да ночевал?»

– Спал я, спал я, пане мой,
Спал я, спал я, сердце мой,
У Катюхи – на руке,
У Марюхи – на грудях,
А у Дуньки вдовиной
на всем животе».

(Славянская мифология. – М.: Эллис ЛАК, 1995. – С. 191).

Автор книги «Народная Русь» (1901) Аполон Коринфський в XIX ст. записав так звані «зайчикові пісеньки» у Вологодській, Тверській, Псковській, В'ятській, Тульській, Новгородській, та Орловській губерніях. Він не помітив взаємозв'язку поведінкового образу зайця, який розгулював по новеньких та ламав капусту, з символікою порушення незайманості дівчини, а лише вказав на його переміщення з лісу в город. Водночас ігрові хороводи в губерніях північної і середньої смуги Росії, на нашу думку, є яскравою ілюстрацією еротичної символіки образу зайця-спокусника. Слід звернути увагу на те, як перша дівчина розпочинала хоровод, звертаючись до «хлопця-зайця»:

«Заинька, по сеничкам
гуляй-таки, гуляй;
Серенький, по новеньким
разгуливай, гуляй!»
Друга їй відповідала:
«Заинька, и где был,
побывал?
Серенький, и где был,
побывал?»

– «Был, был, парень мой,
Был сердце мой,

я во лесе в ельничке,
Во зеленом в сеничке!»

Третя намагалася випитати у спокусника:

«Что ж ты делал, зайнька?
Что ж ты делал, беленькой?»

– «Я капусту ломал,
зеленую поглодал!»

Хоровод завершують
приспівом:

«Заинька, поклонись,
серенький, поклонись!

Заинька, кого любишь,
серенькой,

Кого любишь, зайнька,
поцелуешь, серенькой,
поцелуешь...»

Якщо в колі стоїть

дівчина ватага співає:

«Стелю, стелю постелюшку,
стелю пуховую!

Кого люблю, кого люблю –
того поцелую!»

(Аполлон Коринфский. Народная Русь. Сказания, поверия, обычаи и пословицы русского народа. – М.: Белый город, 2007. – С. 457–458)

V. Куйбіда

Нестор літописець
(бл. 1056 – бл. 1114) – видатний український письменник, літописець, символ книжного знання, перший історик України.

Чернець Києво-Печерського монастиря, письменник і літописець Нестор був пострижений за ігумена Стефана (1074–

1078) і ним зведений у дияконський стан Києво-Печерського монастиря. Вважається, що він є автором кількох неперевірених зразків давньоруської літератури. Зокрема, «Читання про життя і загублення... Бориса і Гліба» – житіє святих благовірних князів страсотерпців Бориса і Гліба. У викладі Нестора історія вбивства синів Володимира Святославича їхнім зведеним братом Святополком Ярополчицем – це історія одвічної боротьби добра зі злом. Автор закликав князів боротися за єдність руських земель. Також Нестору належить «Житіє Феодосія, ігумена Печерського» (бл. 1091), твір про одного із засновників Печерського монастиря визначається більшою художньою свободою. Ці літературні праці тісно пов'язані із релігійним подвигом самого автора. Наслідуючи приклад просвітителів Русі, таких як митрополит Іларіон, свого наставника Феодосія Печерського, Нестор опановував книжні знання, що поширювалися за правління Ярослава Мудрого, цікавився життями святих, історичними переказами. Спираючись на здобуті знання та власний життєвий досвід, він почав складати житія перших руських святих. У творах Нестор розкривається не лише як талановитий побутописець, але й людина глибокого релігійного мислення.

Також, на думку дослідників М. Грушевського, І. Крип'якевича, Д. Дорошенка, Нестор був автором і упорядником «Повісті ми-

нуних літ» (бл. 1113–1114). Дане літописне зведення стало не лише знаковим твором Нестора, а й видатною історико-літературною пам'яткою доби Київської Русі. «Повість» втілює всі тогочасні суспільні риси – релігійність, патріотизм, моралізаторський характер, – що характеризує її автора як людину високого рівня освіти, обізнаності з суспільно-політичним станом країни. Виклад матеріалу твору показує дві яскраво виражені позиції автора – християнські цінності, як суспільна основа, і патріотизм, як шлях до стабільності і процвітання держави. Головним завданням монахів-літописців було розкриття вищого Божественного промислу через історичний процес, що розвиває принцип християнського провіденціалізму. Разом з тим, подробиці зображення переможних походів київських язичницьких князів проти Константинополя засвідчують захоплення автора своїми предками.

Нестор, прозваний літописцем, належав до тих культурних та освітніх кіл Русі, які намагалися ствердити на величезній території Давньоруської держави ідею єдиної нації. Формування нації вважається завершеним з появою національної самосвідомості, як переживання спільної історичної долі та усвідомлення спільних прагнень у майбутньому, що підкріплюється комплексом морально-емоційних переживань, які відокремлюють

«свое» від «чужого». У форматі середньовічної європейської реальності такі проєкції потребували релігійного обґрунтування, саме тому Нестор багато уваги приділяє витокам християнського світогляду слов'ян, аналізуючи внутрішні етнічні проблеми. За правління Ярослава Мудрого Русь стала єдиною державою, після поширення в державі церковнослов'янської мови виникли сприятливі умови для розвитку літературної спільнослов'янської мови як національно-державної. Однак, рецидиви внутрішнього князівського протистояння, що продовжувалися за часів Ярослава і загрожували державній цілісності, спонукали тогочасних освічених патріотів шукати загальнослов'янські основи для об'єднання різноплемінного населення Русі. Тому поділ населення на автохтонні племена для Нестора не відіграв суттєвого значення при вирішенні національної ідентичності Руської держави. Легенда про «покликання варягів» мала усунути етно-племінний чинник і сприяти консолідації держави на міжетнічному рівні. У період, коли для більшості європейських народів постановка питання про національну приналежність ще не стояла на часі, такі погляди автора «Повісті» мали явно прогресивний характер. Об'єднавчій меті мало слугувати і намагання Нестора поширити назву «Руська земля» на територію всієї держави. Саме цієї єдності у феодальній Київській Русі браку-

вало, адже власне Руссю називалася територія лише Київського, Чернігівського та Переяславського князівств. Стосовно ролі варязького фактору в формуванні давньоруської держави літописець теж виступає із патріотичних позицій. Початок власне руської історії автор «Повісті» відносить до 852 р., під яким подано першу згадку про напад русів на Константинополь, а «покликання варягів» віднесене ним до 862 р., на цей же рік Нестор відносить прибуття до Києва з півночі, нібито від Рюрика, князів Аскольда і Діра (*Греченко В.А., Чорний І.В., Кушнерук В.А., Режко В.А. Історія світової культури: підруч. для вищ. закл. освіти. – К.: Літера, 2000. – С. 302–305*).

«Повість минулих літ» вражає масштабністю і узагальнюючим історіософським аналізом минулого і сучасного, починаючи з біблейської історії про Адама і Єву до буремних подій початку XII ст. Констатуючи події внутрідержавного життя Русі, автор подає огляд тогочасних світових подій, осмислюючи стосунки Русі з іншими державами та кочовими народами. Таким чином еволюція Давньоруської держави та її населення показана в контексті світової історії.

Преподобний Нестор помер і похований у Києво-Печерському монастирі, його ім'я шанується як церковною традицією, так і народним визнанням. Діяльність Нестора на ниві формування історичного знання повинна

слугувати яскравим прикладом служіння інтересам власної держави, народу, творення об'єднавчої ідеї власної нації на власному історичному ґрунті.

О. Таранон

Нитка життя – див. Веретено.

Ніж – символ помсти; смерті; жертовності; сили, духовної снаги; справедливої боротьби; зла, несправедливості; патріотизму; віри, любові до рідної землі.

У світовій міфології ніж, подібно до меча та сокири, асоціюється з боротьбою, помстою і смертю, а також із жертовністю, готовністю покласти життя на оltар справедливої боротьби. Коротке лезо ножа символізує перевагу природного інстинкту і сили в тому, хто тримає в руках ніж, бо довгий меч є уособленням духовної снаги його власника (*Керлот Х. Словарь символ. – М., 1994. – С. 342*).

У руках лиходія ніж набуває символічного значення наглої, несправедливої смерті, зла, несправедливості.

У господарстві ніж-дуже важлива річ. Він слугує господині й господарю, через це давно набув містичного значення: за допомогою ножа здійснюються чарівницькі дії, ворожіння, ним відганяють нечисту силу від людей і худоби. З ним пов'язано ряд звичаїв, напр., ножа не можна залишати на ніч на столі, у

день Усічення Голови Предтечі й Хрестителя Господнього Івана віруючі люди взагалі не брали до рук ножа, навіть хліб ламали. Ножем припікали виразки, лікували рани від укусу змії, звідси ритуальне й оберегове значення ножа як захисника людей від злого, ворожого. Разом із вогнем, що є символом життя, Бога, ніж є оберегом, містичним знаком на сторожі життя людини, є її заступником і другом.

У поемі Т.Г. Шевченка «Гайдамаки» образ ножа в руках повстанців є символом справедливого гніву українського народу, готовності повстанців виступити проти польських конфедератів. У цьому символі міститься висока ідея патріотизму, любові до рідної землі, переконаність у праведності віри, звичаїв, обрядів України, а картина освячення ножів перед боєм набуває високого філософсько-поетичного змісту:

А диякон:

«Нехай ворог гине!

Беріть ножі!» Освятити,

Ударити в дзвони.

Реве гаєм: «Освятити!»

А серце – холоне.

Освятити, освятити!

Гине шляхта, гине!

Розібрали, заблиццали

По всій Україні.

(Т. Шевченко).

Л. Кожуховська

Ніч – символ (*див. Символ*) фізичної смерті (*див. Смерть*), вона наповнена життям духу й духів, символ ночі – птах (*див.*

Птах) (Ворон (*див. Ворона*), головний символ алхімічного діяння), що накриває своїми крилами землю, це час півми, тіней (*див. Тінь*), примар, перевертнів, відьом (*див. Відьма*) і магів. Вона співвідноситься з пасивним принципом, жіночим началом і несвідомими спонуканнями; асоціюється з чорним (*див. Чорний*) кольором (алхіміки працюють у затемнених комірках, літописець трудиться в келії при тьмяному мерехтінні свічки (*див. Свічка*)) і смертю (*див. Смерть*). Ніч не завжди сприймається як відсутність сонячного світла (*див. Світло*), символічно вона пов'язується ще й із таємничою темрявою (*див. Темрява*) і материнським лоном. Звичними атрибутами ночі є сова (*див. Сова*), маски і маки (*див. Мак*), іноді у вигляді вінка (*див. Вінок*) на голові (*див. Голова*).

У грецькій міфології ніч розглядається двояко: з одного боку, – як велика богиня Нікта в чорному, усипаному зірками одязі, яка весь день проводить у печері на далекому Заході. Але щовечора вона виїжджає на небо в кареті, запряженій чорними кіннями (*див. Кінь*), її зображують також із чорними крилами (*див. Крила*). Вона може тримати по немовляті в руці (*див. Рука*), причому одне з них, біле (*див. Білий*), є Сном, а інше, чорне, – Смертю. Поетичний образ ночі постає, наприклад, в Есхіла, який вважав Місяць (*див. Місяць*) оком (*див. Око*) темної ночі. Ніч

(Нікта) у грецькій міфології завжди протиставляється Гемері, дню. Нікта народилася з Хаосу і народила бога смерті Танатоса, бога сну (*див. Сон*) Гіпноса, німфу Немесиду і великого пліткаря – бога лихослів'я Мома (пов'язаний із темними космічними силами, бо за його порадою Зевс влаштував знамениту Троянську війну (*див. Війна*)). Усі ці давні сили ховаються в лоні ночі. Оселя Ночі знаходиться в глибинах Тартара, де й зустрічаються Нікта і Гемера, змінюючи одна одну. Донькою Ночі й Ереба є Стікс (з грец. – ненависна, річка (*див. Річка*) в царстві мертвих, а також богиня цієї річки), над водами (*див. Вода*) якої принесли клятву Боги-олімпійці під час розбратів. Від шлюбу з Паллантом Стікс народила Заздрість (Ревнощі), Ніке (Перемогу), Силу (Владу) і Міць.

Згідно з грецькою космогонією, ніч і темрява стоять біля витoku всіх речей світу, тому ніч (як і вода) пов'язується з достатком, потенційними силами, ідеєю зростання, з очікуванням, обіцянкою світла і дня. За словами Гесіода, Ніч – «мати богів» – народила Обман, Хтивість, Старість, Смерть, Печаль, Голод, Забуття, Беззаконня і т. п. В Індії володаркою ночі вважається дружина бога любові Ками Раті – богиня задоволення й насолоди. В ієрогліфічному позначенні японської богині країни мертвих Емі-но куні вживається ідеограма «ніч», що пов'язано з уявленням

про пекло як про світ, занурений у вічну темряву, царство ночі.

Ніч мінлива, як жінка, вітер (*див. Вітер*) чи місяць. Вона справедлива й часто відповідає відплатою за образи, завдані людьми один одному (цим займається донька Ночі Немесида, швидка і справедлива в покараннях. Немесиду ще зазивають Адрастеєю (невідворотна) і часто зображають із вагами, вуздечкою, батогом, крилами, колісницею, запряженою грифонами).

Гуманісти епохи Ренесансу розглядали ніч як руйнівний елемент, що символізує фізичну смерть, тому іноді вона зображалася у вигляді чорного пацюка. Якщо у Ф. Тютчева ніч – зоряна безодня, то у Ф. Шеллінга вона представляє хаос, який є початком дня, іншого життя. Ніч страшна вивільненням неконтрольованої енергії хаосу – такою є Вальпургієва ніч (ніч із 30 квітня на 1 травня, язичницьке, християнське і водночас сатанинське свято, яке відзначається в країнах Центральної і Північної Європи), Варфоломійська ніч – масова різанина гугенотів у Франції, влаштована католиками в ніч на 24 серпня 1572 р., напередодні дня святого Варфоломія).

Нічні бдіння – символ перемоги духу над потребами тіла, вони небезпечні, але необхідні, це навмисне зіткнення із силами зла, свідомий виклик смерті, перемога над смертю. Ніч є часом духовної роботи (ночі

сумнівів, ночі терзань – час пошуків відповідей на духовні питання), напруженої роботи підсвідомості, який вершить суворий суд над діяннями дня.

Під покровом ночі зароджується життя, ніч є часом кохання, ніжності (солов'їна ніч, ніч любовних серенад, вона хмільна, п'яна), у чарівній ночі багато чого стає можливим, їй дозволено безумство: «Шумел камыш, деревьягнулись, а ночка темная была...». Ніч є часом довгих розмов, сказань («Тисяча і одна ніч» – умова життя Шехерезади, яка всю ніч повинна ткати нитку розповіді, тільки світанок приносив їй відпочинок).

Ніч – ткаля, що створює світ, вона сакральна, містична й метафізична, час головних таїнств життя. У християнстві ніч – час небезпеки і спокусу: «Бог дарував день живим, а ніч віддав мертвим». Одночасно – це час духовної битви й молитви для містиків і ченців. Саме вночі народився Ісус Христос (*див. Христос Ісус*) (Свята ніч – сюжет картини А. Корреджо «Ніч», пов'язаної з народженням І. Христа), який приніс «світло істини тим, хто повірився в ночі омани». Ніч є часом воскресіння Бога. Пасхальне (*див. Пасха (Великдень)*) нічне свято є головним стрижнем церковного року у християнстві, з освяченням вогню (*див. Вогонь*), свічками й водою, які використовуються для таїнства хрещення

(насамперед тут варто відзначити передчуття радості від наближення дня Воскресіння). У Євангелії Іуда виходить з освітленого спокою в ніч, що символізує вивернення себе «в п'тьму зовнішню» (*Матф. 8*). Усього одна ніч П. Пілата пройшла без гріха, а от ніч Іуди завжди в гріху. Православний християнин відходить до сну зі словами молитви: «В руце Твої, Господи Іисусе Христе, Боже мой, предаю дух мой, Ты же мя благослови, Ты мя помилуй и живот вечный даруй ми. Аминь». Є ночі яснобачення, передбачення, передчуття. Так, згідно з Кораном, ніч є знаком приречення, це тема приходу й повернення Мухаммеда.

Уночі завмирає державне й соціальне життя, усі установи зачинені, приспускається прапор (*див. Прапор*) держави. Відомою є т. зв. злодійська ніч – час, коли виблискують зірничі-сполохи, шаленіє гроза, несамовито шумить вітер і зовсім не чути людських кроків (грозові, горобині, горобинові ночі пов'язані з культом горобини, деревом Перуна (*див. Перун*)).

Обряди, присвячені культурам землі (*див. Земля*) і мертвих («хтонічні» ритуали), у багатьох культурах відбувалися в нічний час, в епоху раннього християнства, у першу чергу через необхідність дотримуватися таємниці зібрань. Пізніше нічні оргії приписувалися відьмам (наприклад, Вальпургієва ніч).

У переказах деяких альпійських областей ідеться про таємничий нічний народ, який «скрізь бродить» і лякає людей, що не залишаються вночі вдома.

Б. Дем'яненко

НЛО (УФО) – символ таємничих загадкових об'єктів, представників гіпотетичних позаземних цивілізацій; об'єктів із паралельних світів (вимірів); небезпеки, кари; застороги Космосу людській цивілізації; надлюдських можливостей; високих неймовірних технологій, технічних здобутків; містифікації, ілюзії, обману.

За останні півстоліття з'явилися тисячі книг, фото, фільмів про НЛО – «нерозпізнаний літальний об'єкт». З'явилася й нова наука – уфологія – для їх дослідження, і навіть «контактери» – люди, які, за їх твердженням, спілкувалися з енеконавтами, побували на їхніх кораблях.

Наприклад, у книзі О. Кульського «Стежка розенкрейцерів» (*К., 1999. – С. 126–135*) навіть описана військова база США Грум-Лейк, де зберігаються космічні апарати інопланетян і навіть... їх представники – живі й забальзамовані гуманоїди!

Найбільше, що вражає дослідників, – це незрозуміла здатність НЛО перетворювати свої форми, розділятися на кілька частин, мчати із неймовірною швидкістю тощо. Існують десятки гіпотез про природу НЛО. Ось

одна з них, що належить видатному астрофізику Фреду Хойлу: «Люди – лише пішаки у величезній грі, яку веде чужий для нас розум, що контролює кожен крок людства. Цей чужий нам розум походить з іншого всесвіту з п'ятьма вимірами, його закони фізики й хімії повністю відрізняються від наших. Він навчився розсувати бар'єри часу і простору».

Інші вчені висувають гіпотезу про існування двійника нашого всесвіту, що складається з антиречовин. Нещодавно групі атомників на чолі з Вальтером Оелертом з Європейської організації ядерних досліджень вдалося отримати антиречовину – атом антиводню! Тобто антисвіт існує! У західній пресі висувалися гіпотези і про те, що НЛО – це матеріалізовані біблійні, міфологічні демони...

Зафіксовано свідчення очевидців про захоплення інопланетянами землян, тварин і експерименти над ними, що нібито мали місце.

НЛО – небезпечні об'єкти, намагання збити які для земних літаків часто закінчуються загибеллю.

Як би там не було, але світ сповнений величезних тасмниць, які завжди приваблюватимуть людей.

От тільки не варто так агресивно нападати на ці об'єкти. Космос не визнає насильства й захищається. Законом життя Космосу є Любов!

О. Потапенко

Новий рік – символ надії і віри в краще майбутнє; добробуту.

Це одне з найдавніших, цілком народних, найпопулярніших календарних свят, яке дійшло до нас із глибокої давнини, із передхристиянських часів.

У давніх слов'ян рік розпочинався навесні. Після прийняття християнства за греко-візантійським обрядом початком Церковного та громадського року стало 1 вересня. З 1700 р. Петро I увів у Росії січневе літочислення, хоча в Україні традиція зустрічати Новий рік 1 січня існувала ще з кінця XIV ст., однак тривалий час і вона не визнавалася широкими масами.

Серед українців збереглися новорічні традиції язичницько-християнського походження. Новорічні свята вважалися чарівним періодом, коли пробуджувалася всіяка нечисть. Вірили, що на святах присутні душі померлих родичів, яких також боялися й намагалися умилювати. Побутувала думка, що в новорічну ніч відкривається небо, і в Бога можна попросити що завгодно. Характер новорічного свята впливав на успіх усього року.

Усі дії новорічної ночі та Нового року – магичні. Вони скеровані на умилювання та прихилання «Щедрого бога» – дати в цім році добрий урожай, гарний приплід худоби, птиці, багато роїв (*Українська мінувшина. – К., 1999. – С. 187–188*).

До Нового року не виносять «дїдуха» – «Снопа-Раю», що перед багатою кутею внесли до хати, поставили на покуті.

У Новорічну ніч, як правило, не сплять. У цю ніч, як і у Святу, шувають різні злі сили по світу і тим, хто спить, можуть заподїяти лихо.

Опівночі – о 12-й годині – виходять люди на подвір'я слухати, як Новий рік проганяє старий і свариться з ним. Старий рік відходить і хоче забрати все своє із собою, але Новий рік віддає лише «лихе», а добре залишає. Люди напружують зусилля, щоб почути голос Нового року: це принесе добробут... Нового року не замітають хату, щоб не вимести щастя-долі.

Ще темно надворі, ще далеко до світанку, як хлопчики з різним зерном ходять по хатах «засівати» чи «посівати», з Новим роком вітати. Хлопчики – це символ багатства, добра, здоров'я, надії... До них найбільш прихильний «Щедрий» – ось чому «посівати» ходять тільки хлопчики, та ще досвітку, бо «Щедрий» надранок відійде в небо з димом «дїдуха».

За стародавнім повір'ям, у день Нового року входить в обійстя Доля людини. Вона оселяється в якійсь речі або тварині. Отож треба пильно стежити, щоб «змій» не вкрав Долі.

У день Нового року не можна сваритися, казати «поганих» слів, згадувати «злого». Не можна нікому нічого позичати, дарувати, за винятком посівальників,

їм обов'язково треба подякувати – заплатити грїшми або чимось іншим.

Новий рік за старим стилем – свято Щедрого вечора. Це свято пов'язане з культом Місяця. Прямою вказівкою на зв'язок із космогонічними уявленнями давніх українців є ліплені пироги, обрядова страва. Слово «пиріг» у давньоіндоевропейській мові означало «хліб Місяця». Оскільки Місяць керує небесною й землею водою, від нього залежить родючість хлібів і худоби.

Напередодні Нового року, на Меланки, розпочинаються символічні дії з водою, провіщення майбутніх космічних подій – народження богині води Дани. Воду мають сотворити Зоря й Місяць. Засівання вранці на свято Щедрого вечора – жертвний обряд на честь богині води Дани. Цей обряд імітує оранку. До наших днів дожив і обряд стародавнього тотема наших пращурів – водіння кози.

На Щедрий вечір, як засяє зоря, господар дому запалює свічку й обкурює хату ладаном, очищаючи від злих сил. Господиня ставить на стіл вечерю, а на покуті велику миску пирогів. Господар сідає так, щоб його не було видно за пирогами, а діти роблять вигляд, що не бачать його, і запитують матір:

– Мамо, де наш тато?

– А хіба ви мене не бачите, діти? – озивається батько.

– Не бачимо, тату.

– То дай боже, щоб і на той рік ви мене так не бачили.

Парубки та дівчата водять цього вечора Меланку з козою, з ними ходять орач із чепігами, сіва із сівнею: дід із батогом, циган, циганка й чорт. Зібравшись ватагою, щедрувальники йдуть селом, заходять до хат, розігрують таку містерію: підходячи до хати, голосно запитують:

– Чи дома пан господар?

– Удома, – озивається господар, – заходьте до хати. Ватага заходить до хати. Запитують, на кого щедрувати, і на кожного співають щедрівку, за що всіх пригощають ласощами, обдаровують грішми. Потім настає черга Меланки, яку грає хлопець у дівчачому вбранні. Усе це виконується з різноманітними жартами, пародіюванням. Відомою й поширеною в Україні є містерія – смерть та оживлення кози. Інколи цей момент є головним у Новорічному театралізованому дійстві.

Двері в ніч на Новий рік не замикаються, господарі чекають посівальників, що на світанку бігають від хати до хати з рукавичками, у яких повно зерна: пшениці, жита, ячменю, вівса тощо. Перший посівальник приносить у хату щастя, його саджають на порозі, «щоб курчата висиджувались», за стіл, «щоб був достаток». Посівають лише хлопці, бо першим до хати на

Новий рік має ввійти чоловік, що вважалося гарною прикметою. Посіваючи, говорили:

Сію, вію, посіваю,

з Новим роком Вас вітаю!

*Роди, Боже, жито, пшеницю
й усяку пашиницю.*

Зерно від посівальників ретельно визбирують і віддають птиці, «щоб добре неслась і велика росла». Свято Щедрого вечора об'єднане символічними обрядами з Меланкою і козою, у яких майбутнє проростання символізується скропленням водою, а оживання кози є символом оживання природи; заорювання плугом та засівання – це магічний акт, пов'язаний із наступним урожаєм і спрямований на те, щоб людям жилося заможнo (*Ковальчук О.В. Українське народознавство. – К., 1992. – С. 36.*)

Т. Товкайло

Ноосфера – символ науково обґрунтованого процесу збереження на Землі умов для життя та щастя людей; синтезу науки, мистецтва, моралі, релігії; єдності людини, природи, суспільства; планетарного мислення; подолання відокремлень, відчужень, зла, агресії; первинності духовного над матеріальним; благоговіння перед життям; сфери душі, духу й серця; гармонії духовних, фізичних стосунків людини та природи; пріоритету загальнолюдських цінностей над кастовими, класовими, політичними; одухотвореності всесвіту, розу-

міння його як живого організму.

Основоположником учення про ноосферу є видатний український учений В.І. Вернадський. У роботі «Філософські думки натураліста» (М., 1988. – С. 74, 88, 132) ще на початку ХХ ст. він указував, що ноосфера – це «зона людської культури і виявлення людської думки» і формування її неможливе без синтезу науки, мистецтва, моралі, релігії. В. Барякін називав чотири етапи ноосферизації: інформаційний, екологічний, космічний, посткосмічний (етап встановлення контактів з іншими цивілізаціями, Галактиками). «Становлення ноосфери, – писав він, – необхідне людству не просто як певна самоціль – це диктується потребою подальшого прискореного прогресу, повного утвердження... гуманістичних принципів і можливостей, знайдення людським розумом свого безсмертя» (Барякін В.М. *Ідея ноосфери.* – К., 1991. – С. 23).

Ноосферу розуміють як «сферу взаємодії суспільства і природи, у межах якої розумна діяльність людини стає головним, визначальним чинником... Тобто мова йде вже не про руйнівне втручання в природу, а про науково обґрунтоване збереження на Землі умов для життя і щастя людей... За вченням В.І. Вернадського, ноосфера мала стати втіленням не лише наукових знань, а й моральних якостей людства, найкращих рис

духовності людини. Вона прогнозувалася як гармонія духовних та фізичних відносин людини і природи, людини і людини» (Губернський Л.В. та ін. *Людина і світ.* – 2001. – С. 167–168).

У зв'язку з поглибленням соціальної, екологічної, духовної кризи людства, сьогодні на перший план постає одухотворення науки, звернення не стільки до інтелекту, скільки до душі, духу, серця, моралі. На жаль, у світі (в Україні також) тривають негативні руйнівні процеси екології (*див. Чорнобиль*), пов'язані з відсутністю технологічно чистих виробництв, проводяться медичні експерименти із стовбуровими клітинами, узятими з абортіваного матеріалу, отруйна «масова культура» спустошує душі молодих людей.

Ноосферний підхід якраз і передбачає відновлення духовного здоров'я нації, «божественного стану свідомості». У книзі Марії Чумарної «З початку світу. Україна в символах» (Львів, 1996. – С. 251) з болем говориться: «Технократичні цивілізації руйнують цю тонку ноосферу, цей живий подих вічності. Сьогодні ми бачимо, як на наших очах у хаосі виживання, в атмосфері безвір'я і тотальної незрячості ламається й обездуховнюється предвічна система цінностей. Молодь жадібно поглинає лженауки про «уміння жити», гроші, які в нормальному суспільстві можуть

бути лише міновим еквівалентом плодів своєї праці, – підмінюють ці плоди: люди починають вважати нормальним робити гроші з грошей, свій безцінний талант спрямовувати не на співжиття з природним світом, а на закупування себе в капсулу міражів і псевдоцінностей, які нищать живу душу і залишають перед нею шлях до повернення в Ірій – країну вічного життя. Тому необхідно докласти всіх зусиль, щоб на цивілізаційних руїнах не впала чорним вороном біла лебідка, щоб наші діти засвоїли давню мудрість: земля на зорі дивиться крізь нас».

В останні десятиліття вчені довели, що думки людей (світлі й темні) – це могутня енергія, яку отримує живий Космос. Його головним законом є Любов. Агресія, зло землян, як бумеранг, ударяють усе дужче й дужче.

Видатний мислитель, гуманіст Альберт Швейцер розробив у ХХ ст. етику благоговіння перед життям. Він закликав придивлятися до кожної живої істоти. Звідси його визначення людини: «Я є життя, що живе серед життя, яке теж хоче жити». Найзагальнішою засадою моральності, визначенням етичного, за Швейцером, є принцип благоговіння перед життям. Добро в такому разі – це діяння, спрямоване на збереження й удосконалення життя (*Губернський Л.В. Людина і світ. – 2001. – С. 168*).

Нині в умовах європейської інтеграції України потребують посилення уваги екологічні, демократичні, морально-етичні, науково-освітні проблеми.

Ми всі мусимо зрозуміти прості істини. Людина повинна жити й діяти згідно із законами всесвіту й нормами суспільства, що розвивається на основі добра, краси, істини. Відомий так званий «закон дракона». Він згідно із законами компенсації та стійкості призводить до того, що той, хто «вбив» дракона, сам стає драконом! «До тих пір, поки існують канали живлення дракона, вбити його неможливо, бо, вбивши одного, натомість отримаємо іншого, в чийсь, чи в своїй власній особі... Звідси впливає, як наслідок, відомий закон карми: не буває наслідків без причин і причин без наслідків. За всі справи, за всі свої вчинки, за вчинки своїх батьків, за вчинки людства, за все треба платити. Людині дарована можливість волі вибору, але якщо її вибір суперечить основному напрямку розвитку, задуму Творця – вона повинна зрозуміти, що наслідки, від яких вона потерпає, це результат її дій та дій її оточення» (*Шевцов В.Ю. Русь. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 163*).

Розвиваючи й поглиблюючи вчення В.І. Вернадського, українські дослідники наголошують: «Ноосфера поєднує все живе на Землі, від біоатомів до Людини, в єдину інформаційну систему... Чому, замість того,

щоб користуватися природними пристроями і технологіями, вона руйнує створене Богом лише для того, щоб з палацу природи зробити технологічний хлів?.. Ще в 1919 році в листах до Луначарського великий письменник-гуманіст Короленко писав: «Якщо оселити принца в стайні, він не заспокоїться доти, доки не створить у ній хоч якісь пристойні умови для життя. Але якщо поселити в палац конюха, то він теж не заспокоїться, аж доки не перетворить його в конюшню... У фізиці постулат Короленка називається принци-

пом Кюрі, згідно з яким середовище поширює свою симетрію на об'єкт, існуючий у ньому, і навпаки. Те ж саме ми спостерігаємо в розвитку людини й суспільного середовища, суспільства і природного середовища» (*Шевцов В.Ю. Русь. – Ч. 1. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 114*).

Ноосфера неможлива без нового світогляду, справжньої демократії та свободи, нової методології виховання молоді. Потрібна нова генерація вчителів. Ними мають бути кращі члени суспільства, духовно багаті особистості.

О. Потапенко

О

Обручення (заручини) (полюбини, хустки, рушники, сватанки, мале весілля) – символ любові; згоди; єднання; вірності.

Певні відомості про обручення сягають давніх писемних джерел. З XI–XII ст. маємо докладні описи української обрядовості.

На заручинах відбувалося обрядове з'єднання рук молодих на хлібі, зерні (звідси й назва традиції), батьківське благословення. Заручини – це скріплені перед Богом і церквою обіцянки наречених. Їм передусє благословення батьків і духовного отця, що було дуже важливим моментом.

До молодої на заручини приходили разом із молодим його батьки та родина. Сідали до столу, а молодих виводили на посади. Старший староста клав на накритий рушником хліб руку нареченої, зверху – руку нареченого і перев'язував їх рушником.

Опісля молода пов'язувала старостів рушниками, які сама вишивала, а всіх присутніх обдаровувала полотном, хустинками або ж сорочками.

На території Західної України цей ритуал продовжувала мати нареченої: вона щедро обсыпала

молодих пшеницею і обов'язково подавала їм мед, що символізує єдність молодих.

Відтоді молоді вважалися зарученими і мусили брати шлюб. Відмова від нього вважалася за безчестя та глибоку образу. Як ознака того, що хлопець та дівчина засватані, вони отримували певні атрибути: наречений – барвінкову хустку, наречена – стрічку, квітку або вінок. Дівчина не знімала його аж до шлюбу. Існувало повір'я: якщо вінок пропаде – не буде щастя в подружньому житті (*Макарчук С. Етнографія України. – Львів, 1994. – С. 343*).

Т. Товкайло

Обрядів символіка – уособлення мудрості народу, світосприйняття навколишнього світу, ритуального змісту обрядодій.

Обряд поминальний (поминки) – обрядовий обід за упокій померлого після похорону або в день річниці його смерті.

Серед багатьох народів був дуже поширеним поминальний обряд, що базувався на вірі в загробне матеріальне існування душі. Побутували численні вірування, що шанований померлий

предок чує молитви, сприяє сім'ї в удачі у справах, може накликати біду, якщо його розгнівати. Тому родичі в давнину клали в могилу все необхідне, а потім періодично носили на кладовище небіжчику їжу як жертву. Слов'яни вірили в рожаниць, мавок, русалок, упирів як добрих і злих духів (душ) померлих пращурів, приносили їм жертви (свіжий хліб, млинці тощо). «Поминали покійних слов'ян, – вказує П. Дарманський, – у спеціально встановлені дні: семік, русалії, родуниця (радунидя), туриці, зелену, або клечальну, неділю... та ін. Ці весняні поминальні обряди відбувалися на кладовищах, у дібровах, на берегах річок тощо. В обряд звичайно входила трапеза з особливих страв, пісні й хороводи, присвячені покійникам, рядження тощо». У часи Київської Русі справляли тризну на честь померлих. Із запровадженням християнства віруючі мали принести особливі жертви за покійників у встановлені церквою дні. Такими днями були 3-й («третини») – на честь Бога у трьох особах; 9-й («дев'ятини») – на честь небесних ангелів; 20-й («двадцятини») – на честь двадцяти митарств, що їх нібито долає душа по дорозі на небо; 40-й («сороковини») – день, коли душа начебто досягає престолу Божого; роковини (через рік) – як день... народження. Бо той, хто помер, народжується за церковними догматами для вічного життя.

В Україні в XIX–XX ст. поширеним був і є нині народний поминальний обряд на кладовищах, який називається «проводи», «діди». Люди, узявши із собою страви і напої, йдуть на цвинтар, де кожен розміщується на могилі родича. Згадають теплим словом покійників, частують символічно їх і одне одного. Проводи носять сліди язичницьких тризн. Останнім часом відновилися й призабута церковна форма поминання – панахида. Гармонійне поєднання віковичних і нових поминальних обрядів служить одній меті – віддати шану своїм ближнім.

Обрядовість весільна – система звичаєвих весільних обрядів.

Весільна обрядовість українців XIX–XX ст. мала світський характер, увібрала в себе елементи чи не всіх видів народного мистецтва: театралізоване дійство, музику, пісні, танці, ігри.

Весільна обрядовість включала обов'язкові найважливіші елементи.

Передвесільна обрядовість (сватання, заручини, оглядини). Вона передбачала розмову старостів з батьками нареченої, «пересипану» дотепами й жартами, образністю, обмін хлібом, перев'язування нареченого хусткою на знак згоди, а старостів – рушниками. Якщо дівчина відмовляла, то замість хустки підносили жениху гарбуза. Приготування весільного хліба (короваю). Його «бгали», тобто місили, пекли, як правило, тільки

заміжні жінки. У піснях, якими супроводжувалася робота, співали, що вода для короваю принесена із семи криниць, борошно доставлене в семи мішках тощо. Оздоблювали коровай зображенням голубків, сонця, місяця, зірок. Передшлюбне молодіжне дійство (дівич-вечір). Він передбачав приготування вінків, весільних атрибутів: шаблі, світильника, меча, весільної свічки, весільного деревця (вільця, гільця), у деяких районах – розплетення коси. Важливим елементом весільної обрядовості було вінчання. Шлюб, посад молодих (розподіл короваю, обдарування молодих, обмін дарунками між двома родинами). Весілля супроводжувалося гучним бенкетом, піснями, танцями тощо. Покривання молодої і переїзд її в дім чоловіка. Усі учасники весілля разом із музиками являли собою «весільний поїзд». Весільна частина в домі нареченого. Післявесільна обрядовість (дарування молодій сім'ї господарського інвентарю, живності, переодягання, жартівливі ігри та пісні). Обрядові дії очисного характеру (вмивання молодих) та обряди приєднання нареченої до нової сім'ї.

Загальними для багатьох регіонів України були вказані нижче обрядодії. Посипання молодих житом, пшеницею, рисом, горіхами, насінням, цукерками – на знак достатку, родючості нив, «плодючості» молодої.

Окрім того, горіхи символізували міцність шлюбу, а солодощі – солодкість подружнього життя. Весільна «боротьба» за молоду, купівля-продаж молодої. У цьому звичаї – відгомін тих часів, коли чоловіки викрадали жінок, купували їх як товар. Звичаї, пов'язані з водою (обливання, переливання молодим дороги, доторкання молодої до води). Усі вони походять від стародавніх вірувань в очисну силу води, що була символом чистоти. Освячення молодих хлібом, годування ним (символізувало життя, багатство, достаток і щастя). З'єднування (зв'язування хусткою або рушником) рук молодих (давнє значення обряду – знак передачі жінки в повну власність, новітнє – разом, пліч-о-пліч іти життєвим шляхом). Широке використання рушників (перев'язування ними – символ миру й вірної дружби, розстилання – символ довгого і щасливого життєвого шляху). Численні обряди, пов'язані з квітами, зеленню (вони символізували життя, красу, сприяння духів родючості). Подібність весільних обрядових костюмів. Вінок із білого воску, який був широко вживаний у стародавніх слов'ян, символізував молодість і незайманість. Фата – головний убір, легке покривало із серпанку чи мережива, що вільно опускається до пояса чи до землі (відгомін тієї епохи, коли наречену викрадали, для чого накидали їй на голову шкуру чи рядно, щоб не чути крику). Довге біле

шлюбне плаття символізувало соромливість, чистоту.

Яскраве, воістину веселе, одухотворене найсвятішими символами, українське весілля засвідчує невичерпний оптимізм народу, його світлу душу, устремління жити в злагоді за законами Краси.

Обрядовість похвальна – обрядовість, пов'язана із провадами й похованням тіла померлого.

Похвальні звичаї й обряди існують в усіх народів і відзначаються великою різноманітністю. Це зумовлено особливостями світосприймання, звичаїв, традицій, рівнем суспільного розвитку тощо. Похвальний обряд тісно пов'язаний із вірою людей в існування душі. Спочатку він відповідав одній потребі – забезпечити покійнику продовження його матеріального існування. Вважалося, що померлі можуть і далі займатися, наприклад, рибальством, мисливством. Ось чому в могилу клали їжу, зброю, прикраси, знаряддя праці тощо. Покійників клали в могилу, печеру в сидячому чи лежачому положенні, насипали кургани (у скіфів, слов'ян-язичників). Поширеним було і трупоспалювання (нинішня кремація). Цей спосіб був дуже почесним і практикувався в давніх слов'ян. Із померлим спалювали часто і його речі, жінку, коня, човна. Наприклад, у слов'ян-язичників покійника клали в човен (ладью), який ставили в яму з деревом або на дерев'яний поміст. У човен

клали одяг, фрукти, напої, півня, собаку тощо. За віруваннями східних слов'ян, вогонь (*див. Вогонь*) очищав покійників і, спалюючи їх, відчиняв царство світла, вічного супокою. Спалення людини в човні відбувалося тому, що вірили: саме так померлий швидко перетне повітряний простір і досягне пристанища сонця.

Покійників хоронили і в могилах, причому обличчям на захід. Це пов'язувалося з вірою, що потойбічний світ, куди йшли померлі, розташований у бік заходу сонця.

Християнський обряд іменується церквою «послідування мертвотних людських тіл». Згідно з православним обрядом тіло померлого миряни обмивають водою, покривають білим саваном. У руки (чи на груди) кладуть хрест або іконку, свічку. Перед покладенням тіла в домовину його окроплювали свяченою водою, щоб відігнати «нечисту силу», курили фіміам, запалювали світильники, лампади. На чоло покійника клали «вінчик» (паперова стрічка із зображенням Христа, Богородиці). За віруваннями, вінчик є знаком, що віруючий одержить від Бога «вінець небесний». Похорон супроводжується дзвонами. Коли труну вже опущено в могилу, священник (диякон) проголошує, а хор співає «вічну пам'ять», різні гімни, після чого всі люди йдуть на традиційне обіднє поминання померлого.

Після 1917 р. почали активно впроваджувати світську громадську форму похорону – без духовенства, християнської атрибутики. В останні десятиліття склався новий поховальний обряд. Здійснюється він переважно на кладовищах, де обладнано спеціальні меморіальні зали (Будинки трауру) або споруджено ритуальні майданчики. У дім, де лежить покійник, заходять товариші, друзі, висловлюють співчуття родичам, близьким, рідним. Відбувається прощання з тілом померлого, і труну під звуки траурної музики виносять із дому. Попереду несуть портрет покійного, вінки із сосни (ялини), квітів, нагороди (на червоній подушечці), віко труни (вужчим кінцем уперед), потім труну з тілом покійного (ногами вперед), а за нею йдуть рідні, близькі та всі інші. Траурна процесія під звуки жалобного маршу направляється на кладовище. По шляху прийнято кидати на землю квіти.

На кладовищі починається громадянська панахида, виголошуються короткі зворушливі промови про життя і трудовий шлях покійного. Настає хвилина мовчання. В останній раз рідні прощаються з небіжчиком, цілуючи його. Коли на рушниках опускають поволі домовину в могилу, грає оркестр. Люди кидають у могилу по жмені землі. Це відгомін того зворушливого народного звичаю, коли

могилу шанованого покійника засипали пригорщами, шапками, подолами. Це – знак шани, символ останнього прощання з покійним. На могилу кладуть вінки, згодом встановлюють хрест чи пам'ятник.

Обрядовість родильна – традиційні народні ритуали, пов'язані з народженням дитини.

В Україні віддавна освячувалося, опоетизовувалося народження дитини («Малі діточки що ясні зірочки: і світять, і радують в темну ніченьку», «Діти – основа щастя»). Продовження роду вважалося обов'язком кожної сім'ї. Молоді господарі завжди саджали на новому обійсті кущ калини («Щоб калина малих дітей колисала»). Дуже раділи люди, коли на обійсті гніздилися лелеки, ластівки: це віщувало народження дитини.

Українська родильна обрядовість включала такі обрядодії, як народина, ім'я наречення, очищення, обрання кумів, хрестини, пострижини та ін. Через відсутність у сільській місцевості достатньої кількості лікарень пологи колись приймала баба-повитуха (баба-пупова, баба-пупорізка). Вона користувалась особливою шаною, бо була доброю, лагідною, знала секрети народної медицини. Як правило, повитуха приносила із собою свячену воду, зілля. Вона робила породіллі масаж, компреси, вигрівання, що супроводжувалися словесною магією, замовляннями. Після народження немовляти

батько йшов із бабою до священика, щоб отримати ім'я дитині. Оскільки люди вірили в чарівну силу слова (*див. Антропонімічна символіка*), вони намагалися дати своїй «рідній кровиночці» милослушне, красиве ім'я. Часто немовля називали на честь бабусі, дідуся, одного зі святих церковного календаря. Наприклад, 19 грудня святкували «Святого Миколая», отже, хлопчика йменували Миколою. Ім'я наречення мало свої локальні особливості. На Поліссі часто ім'я обирала баба-повитуха, на Полтавщині – спільно з кумами тощо.

Народні уявлення опоетизували купання немовляти, що відбувалося на другий-третій день після народження, оскільки вода символізувала силу, чистоту. У купіль клали свячені трави, квіти, молоко («щоб гарною була дівка»). У багатьох регіонах у воду додавали м'яту, любисток, волошки, дев'ясил, руту, гілочку вишні, ромашки («щоб рум'яна була»). Для хлопчиків помічними оберегами були гілочка дуба («щоб був міцним, як дуб»), чорнобривці («щоб був чорнобривий») тощо. Скупану дитину обсушували біля розтопленої печі (*див. Піч*), прилучаючи таким чином до свого роду. Потім немовля загортали в чисту батькову сорочку, пелюшки. Батько цілував за звичаєм дитя і передавав матері. Віддавна в Україні існував добрий звичай провідувати по-

роділлю («одвідини», «одведки», «одвідки»). Родичі, сусіди, знайомі (як правило, жінки), взявши вареники, пироги, тістечка, пелюшки, йшли в гості. Теплим словом, порадами вони підтримували матір. У деяких місцевостях, зокрема на Київщині, забороняли вихваляти новонародженого, навпаки, його слід було гудити, щоб не зурочити. Господарі частували гостей, дякували за відвідини.

За традицією батьки влаштували хрестини, на які обов'язково запрошували кумів – хресних батьків («хресних»). Разом із бабою, батьками вони йшли до церкви, де й відбувався обряд.

Після цього в найближчу неділю чи свято готувався традиційний обід на честь новонародженого («хрестини»). Гості обов'язково приносили різні наїдки, куми – крижмо (полотно або іншу тканину), баба-повитуха – букет квітів із волошки, рути, м'яти, калини, колосків жита чи пшениці. Господарі пекли калачі. Кум дарував квіти породіллі, усім присутнім, одержуючи взамін калач. «Вручення хліба й квітки (гілки дерева), – вказує М. Стельмахович, – символізує побажання багатодітності, здоров'я і краси людям, благополуччя та достатку. Водночас вони виступають як ознака звеличення новонародженого, взаємної любові матері й дитини, родинної та вселюдської злагоди». Обряд хрестин супроводжувався

доброчливими побажаннями («Щоб здорова була», «Щоб не засиділась у дівках» – дівчинці).

Важливу роль у родильній обрядовості посідав обряд пострижин (постригу). Він здійснювався тоді, коли дитині виповнювався рік, і символізував перехід у новий період життя. Пострижини мали сприяти розвитку, росту продовжувача роду.

Обрядовість українська – система культових або звичаєвих обрядів українців.

Обряди, або ритуали, виникли на зорі людства й були нерозривно пов'язані з міфологією, трудовою діяльністю людини, її первісним сприйняттям і наївним розумінням навколишнього світу. Обряди склались історично, для них характерні стереотипність, повторюваність, символічність (кожна обрядодія щось уособлювала, символізувала).

Спочатку в обрядах реалізовувалися саме язичницькі міфи наших пращурів (*див. Ярило*). Проте первісні обряди були водночас формами вияву емоцій людей, задоволення їхніх естетичних потреб. На думку вчених, саме з обрядодій беруть витоки деякі елементи образотворчого мистецтва, танцю, фольклору. Існували спеціальні обряди, пов'язані із землеробством, мисливством, рибальством тощо. Майже всі вони обов'язково супроводжувалися піснями, примовляннями, ритуальними танцями, заклинаннями тощо. Тра-

диційну обрядовість східних слов'ян поділяють на календарну й родинно-побутову. Календарні обряди і звичаї українців є сплавом язичницьких і християнських елементів. Найважливішими обрядами календарного циклу були новорічні. Основними елементами новорічної обрядовості були різні магичні дії, спеціальна їжа, обряд колядування (*див. Коляда*), щедрування, засівання, рядження й гадання. Пісні, колядки та щедрівки, що їх супроводжували, включали величання хазяїв і побажання всіляких благ. З початку березня по кінець червня відбувалися весняні свята та обряди. Люди вітали пробудження природи, зверталися до землі, щоб принесла щедрій урожай. Найважливішими обрядодіями були ті, що пов'язувалися з початком сівби (свято першої борозни), Благовіщенням (*див. Благовіщення*), Зеленими святами (*див. Зелені свята*). Весняна обрядовість включала, зокрема, співання веснянок, гаївок, водіння хороводів, танків, освячення осель, дерев, пасок (*див. Паска, Великдень*).

Літньо-осіння обрядовість включала цілий комплекс ритуалів, що мали умилювати природу, богів і дати багатий урожай, захистити від злих сил (*див. Купала Івана та ін.*).

Характерною особливістю української обрядовості протягом століть було поєднання прадавніх ритуалів із християнськими.

Причому духівництво, церква вміло «прилаштували» християнські свята до народних (*див. Великдень, Благовіщення, Різдво Христове*). Ці свята включали, зокрема, такі обрядодії, як хресні ходи, богослужіння, відправу, водосвята, освячення верби, яєць, квітів тощо. Велику роль у житті народу відігравали сімейні обряди: родильні (*див. Обрядовість родильна*), весільні (*див. Обрядовість весільна*), поховальні (*див. Обрядовість поховальна*), поминальні (*див. Обряд поминальний*).

Після 1917 р. з'явилися нові громадянські (світські) обрядові форми (урочиста реєстрація шлюбу, новонароджених, Дні пам'яті, професійні свята). Водночас паралельно існували (хоча оцінювалися офіційною владою негативно) церковні обряди: вінчання, хрещення дитини, похоронна відправа та ін. Останнім часом українська обрядовість повертається до кращих народних звичаїв, ритуалів, позначених високою поетикою, красою, глибоким символізмом, єднанням із природою тощо.

О. Потапенко

Один – *див. Числова символіка*.

Одкровення Божественне – символ істинного Слова Божого – вічного, всевідаючого, милосердного, всемогутнього, всюдисущого, незмінного, всеблажен-

ного; джерела православного віровчення; джерела живої води життя вічного; тасмної прихованої мудрості Божої; надприродних знань про Самого Бога та світ; символ висоти, чистоти, вищого Джерела святості. Богодухновенності, високих начал, досконалості, моральності; незборимої сили Слова Божого, Його заповідей, завітів, повчань грішній людині.

Божественне Одкровення – це те, що Сам Бог відкрив людям, щоб вони могли спасенно вірувати. «Одкровення – це джерело живої води, що тече у життя вічне (*Ин. 4: 14*). Без Одкровення люди блукали б у п'ятім невіри і безчестя і були б найнещаснішими з усіх земних створінь. Занепад релігій у родині, у суспільстві, у житті держави веде до внутрішнього розбрату, ворожнечі, дикого насильства. Занепад релігії в особистому житті людини призводить до малодушності, відчаю, самогубства й божевілля» (*Православний катехізис. – К., 2012. – С. 21*).

Божественне Одкровення зберігається в істинній святій православній Церкві двома способами: через Священне Передання і Святе Писання.

Першими провісниками Одкровення Божого були Адам, Ной, Авраам, Мойсей та інші пророки. Але саме Син Божий Ісус Христос приніс на землю Одкровення Боже у всій повноті та досконалості. У «*Православному катехізисі*» (*К., 2012. – С. 24*) сказа-

но: «Одкровення Боже, передане людям через патріархів, пророків і принесене на землю у повноті й досконалості Сином Божим, називається природним. Крім того, Бог, від створення Світу й донині, давав і дає знання про Себе і через видимий світ..., а також через богоподібну душу людини (її розум, волю та почуття).

Перша ознака істинності Слова Божого – це висота викладеного в ньому вчення... Біблія висловлює глибокі думки і широкі погляди з такою впевненістю та простотою, з якою люди сьогодні розмірковують про найпростіші істини світу...

У *«Православному катехізисі»* (К., 2012. – С. 40) наголошується, що висота вчення Біблії свідчить, що воно «не могло бути вигадане людським розумом». Зокрема істина про відкуплення людини після гріхопадіння, вічне життя, Втілення Сина Божого – «такі високі істини, до яких людина ніколи не змогла б дійти своїм обмеженим розумом»...

Друга ознака істинності Слова Божого – його чистота. Слово Боже виховує, розвиває і готує людину для неба і вічності. Жодна філософія не дійшла до думки про Бога Трійцю, про Боговтілення, у жодній язичницькій релігії немає вчення про любов до ворогів... Моральні начала, викладені у Слові Божому, такі високі та досконалі, що їм віддають данину навіть ті, хто не вважає Біблію Божественним Одкровенням.

У *«Православному катехізисі»* (К., 2012. – С. 50–41) сказано щодо чистоти цього вчення: «Моральне вчення Одкровення Божого і Святого Письма полягає у розвитку найчистіших засад добра, воно не пристосовується до якихось прийнятих думок, уподобань і смаків людей, не потурає людським пристрастям, але містить у собі такі високі і досконалі начала людської моральності, про які наш розум і подумати не може. Це вчення має на меті зробити людину святою і духовно досконалою, воно заповідає нам уподібнюватися в моральному сенсі Самому Богові, бути досконалими, як досконалим є Отець наш Небесний...

Чистота цих правил свідчить, що вчення Нового Завіту не є людським, але походить від Бога, вищого Джерела святості й чистоти».

Третьою ознакою істинності Слова Божого є пророцтва. Пророцтвами називають ясні та конкретні передбачення майбутніх подій. «Біблійські пророцтва значно перевищують природний рівень людських знань, це передбачення цілком певних, конкретних подій».

У цікавій книзі Григорія Науменка *«Тайное о явном»* (М., 2008. – С. 35–36) аналізується пророцтво із п'ятдесят третьої глави книги Ісайї: «Це дивовижне пророцтво Ісайї, записане близько 700 р. до н. е., сповнене істинами, які втілилися у житті Ісуса Христа, що включають викупну жертву

за наші гріхи, Його невинність, Його смиренність, Його розп'яття поміж двома злочинцями, його поховання у могилі багатого Йосипа із Аримафеї...

Використовуючи теорію ймовірності, у книзі «Наука говорить» Пітер Стонер підрахував, що виконання лише восьми пророцтв в одній людині має вірогідність здійснення 1 із 100 000 000 000 000 000. Вірогідність виконання однією людиною 48 пророцтв дорівнює 1 із 10 157, Ісус сповнив не менше 48 пророцтв. Вірогідність випадкового здійснення їх нескінченно мала. Тому не залишається іншого пояснення, окрім того, що написання цих пророцтв було натхненне Вищим Розумом – усезнаючим Богом, який свідомо через пророків-провозвісників ствердив інформацію про майбутні події у Письмі, а потім виконав ці пророцтва у втіленні Свого Сина Ісуса Христа».

Надзвичайно цікавий матеріал про біблійні пророцтва вміщено у книзі О Забігайла «*Основные концепции истории мироздания*» (М., 2009. – С. 231–256). Зокрема автор пише: «У Біблії заздалегідь, причому абсолютно точно, передбачені майбутні події, їх хід, терміни, навіть імена людей, які будуть брати в них участь». Біблія писалася протягом півтори тисячі років пророками, різними людьми. Якщо пророцтва її збулися, то, значить, вона істинна і натхненна Самим Господом.

О. Забігайло аналізує географічні пророцтва про Тір, Газу,

Вавилон, Ніневію та ін. Ніневія та Вавилон були двома найголовнішими містами стародавності, які мали небачену могутність і численне населення. Обидва міста були центрами військових імперій і відрізнялися воєнною агресивністю. І все ж таки вони стали мертвими. Учених вражає те, що укріплення цих міст могли і в ХХ ст. витримати штурм цілих армій. Зокрема Вавилон мав подвійні стіни висотою 100 м. (30 поверхів) і товщиною 25 м (!!). І тим не менше, ці міста зникли. Значна частина Вавилону вкрита шаром мулу. Вражає така, здається, незначна деталь. «Російський мандрівник Фрей, що побував там у 1895 р., був вражений великою кількістю... їжаків у болотах Вавилону. Це нагадало йому пророчий вірш із Біблії (Книга Вихід) «І зроблю його володінням їжаків та болотом...»!

Далі автор указує, що у Старому Завіті міститься 332 пророцтва про Ісуса Христа, які здійснилися. Вражає те, що точно названо місто, де народиться Месія (Віфлеєм), що євреї відвернуться від Нього, а язичники увірують. Названо 30 срібних монет, за які зрадять Ісуса. Передбачено, що римляни (і це за 600 років до подій!) знищать столицю Іерусалим.

У книзі Д. Макдауелла «*Незаперечні докази*» (Чикаго, 1991) описано 61 пророцтво про Ісуса Христа, із них 29, які справилися в один день! За законами мате-

матики, вірогідність випадково-го здійснення навіть 8 пророцтв із 61 дорівнює 10–17, тобто один шанс із 100 квадрильонів!

І далі (*там само*, с. 245) О. Забагайло пише: «Одним із найдивовижніших є передбачення про відновлення держави Ізраїль, причому на тому самому місці. Цим пророцтвам 25–35 століть! Дане пророцтво не могло відбутися в історії випадково. Адже, згідно з ним, народ, позбавлений не лише держави, а й землі, розсіяний по різних землях протягом майже 2000 років (із 70 р. н. е.), знову збереться. І не деінде, а відновить державу в тій самій країні... І це сталося прямо на наших очах, у середині ХХ ст. у 1947–1948 рр. було відновлено Ізраїльську державу на її історичній батьківщині. Додамо про інший унікальний факт: уперше в історії цивілізації була відновлена «мертва» мова іврит, яку нині вивчають, якою послуговуються в житті.

Четвертою ознакою істинності Слова Божого є чудеса. У «*Законі Божому*» (К., 2011. – С. 32–33) сказано: «Раціоналісти заперечують можливість чудес, оскільки, на їхню думку, визнання чудес означає зміну та порушення сил і законів природи, які завжди постійні, незмінні і непохитні. Але чудеса не змінюють і не порушують законів природи. Бог не руйнує того, що Сам створив і Сам зміцнив, а лише на певний час переборює природні закони

силою, незрівнянно більшою, ніж ці самі закони».

У своїй книзі «*Дух. Слово. Любов*» (К., 2013. – С. 42) ми описали ці чудеса (перетворення води на вино, насичення людей їжею, зцілення паралізованого, сліпого від народження, воскресіння із мертвих, подолання земного тяжіння тощо).

П'ятою ознакою істинності Слова Божого є могутня дія на серце людське. «Біблія має могутній невідпорий вплив на всі сили людської душі. Жодна книга у світі не освітлювала розум, волю і почуття людини так, як це зробила Біблія. Жодна книга не підкорила стільки народів, скільки їх полонила книга Слова Божого... Величезна кількість людей різних національностей, різних соціальних станів, різних рівнів освіти під дією Слова Божого рішуче змінили своє життя, цілком присвятивши себе Богові... Три століття проливалася кров мучеників, але вчення Христа не загинуло. Воно із небаченою швидкістю поширилося в нових і нових країнах стародавнього світу. Головна сила і незламність християнського віровчення – у його Божественному походженні».

У книзі Ю.М. Канигіна, В.І. Кушерця «*Біблія і наука*» (К., 2010. – С. 14–15) сказано, що у світі надруковано майже 5 млрд. екземплярів Біблії 2600 мовами народів світу: «Біблія – не просто релігійна книга іудаїзму та християнства». Вона – великий

пам'ятник світової культури. Це, по-перше, літературний пам'ятник (текст її належить до цілого ряду літературних жанрів). По-друге, історична пам'ятка (трактати про історичні події, літописи..., закони – громадянські, кримінальні, етичні, ритуальні, гігієнічні...). По-третє, пам'ятка міфологічної творчості (алегорії, притчі, сказання). І, звичайно, по-четверте, це величезний акумулятор історичного досвіду, філософських пошуків людства, космічних, природничих, антропологічних, медичних, соціальних, психологічних знань та уявлень.

Та головна цінність Біблії полягає в тому, що вона є потужним джерелом концептуальної інформації, наукових знань високого рівня (значною мірою для нас ще недосяжних).

Автори зазначають, що в Біблії вміщений алгоритм розвитку людської цивілізації на цілі тисячоліття! «На Біблію слід поглянути глибше. Справа в тому, що вона є програмою для всього людства, зокрема для всього Християнського світу, що реалізується протягом 2000 років нашої ери».

Ю. Канигін, В. Кушеревець (*там само, с. 148–149*) пишуть про велику інформаційну ємність Біблії: «Відомості, які вміщені в ній, базуються на «надлюдських» богонатхненних знаннях та досвіді, переданих через пророків. 2. Подані в Біблії знання виступають у вигляді кінцевих висновків, які

доведені до рівня вирішальних алгоритмів, – бери та застосовуй. 3. Головне місце в Біблії посідають не конкретні (загальновідомі) відомості, а концептуальні знання саме фундаментального (програмного) значення. Мовою інформатики вони називаються негативною інформацією».

І далі (*там само, с. 8*) автори наголошують, що «поширюється нове розуміння самої Біблії – як системи кодів, глибоких символів, осмислення яких дає змогу відкрити величезну кількість концептуальної інформації, що забезпечує нові відкриття у різних галузях наук. Все актуальнішими для вчених стає заклик Ісуса Христа, «Дослідіть но Писання...» (*Ів. 5:39*).

Учені-богослови стверджують, що Бог – це найглибша таємниця, яку нам можна досягнути лише частково. Його таїна значно глибша, аніж таємниця самої людини. Проте Творець іноді відкриває свої таємниці через обраних (пророків, святих, апостолів), Святе Письмо, через своє творіння. Богопізнання – важливе завдання сучасної науки, богослов'я, простих вірних.

Апостол Павло писав: «Проповідуємо мудрість Божу, таємну, приховану, яку призначив Бог раніше віків для слави нашої, якої ніхто з князів віку цього не пізнав».

На жаль, в останні роки, як отруйні гриби після дощу, з'явилися десятки псевдопророків,

«старців», «блаженних», «святих», які проповідують антихристиянське «одкровення», точніше «одкровення від лукавого». У цікавій книзі «*Чудеса истинные и ложные*» (Даниловский благовестник. – М., 2012) детально описано духовні галюцинації, фальшиві «ікони», шарлатанські сатанинські книги, фільми. Це зокрема «Славик Чебаркульський» («Отрок Вячеслав»), Є. Єрофєєвої «Пасхальна пам'ять», «Дорога к старцу», «Чудеса последнего времени» ієромонаха Трифона, ікони Пресвятої Богородиці «Воскресающая Русь» тощо.

Із 2007 р. у Росії друкується «Одкровення людям Нового віку» академіка Л. Маслова, якого пропагують Віталій та Тетяна Тихоплави. Нічого нового у цих «одкровеннях» немає. Більше того, чого варта лише фраза «Сьогодні кожен із нас є спасителем самого себе» (В. та Т. Тихоплави). А де ж тоді Бог? Більше того, Л. Маслов написав навіть «нову молитву» «Отче Наш» (!). Новий месія і тільки!

Ось фрагмент «одкровення черниці Любові»: «Коли їй треба було дістати мільйон рублів», вона, зупинившись посеред вулиці, підняла руки до неба, звертаючись до Бога: «Пошли нам мільйон рублів!» І одразу, за її словами, з неба посипалися купюри – рівно мільйон рублів». Подібні «чудеса» – плід хворої фантазії, намагання заробити кругленькі суми на публікації подібних опусів. На

жаль, в Україні також «розплодилося» багато різних «екзерцистів, цілителів, магів, екстрасенсів», які брутально обманюють людей.

Церква застерігає: будьте пильні, якщо:

- вам розповідають про видіння «ангелів», «Бога»;
- заманюють сумнівними «чудесами», «мироточивими іконами», пропагують нові самочинні образи;
- якщо звинувачують священників, пропонують «нові акафісти», «нові молитви»;
- якщо вас закликають у «нову церкву» для «особливого служіння».

О. Потапенко

Одягу верхнього символіка – це етнічні, соціальні, обрядові, статеві, вікові символи; втілення художнього й культурного рівня майстерності народу; символи естетичних ідеалів нації.

Традиційний одяг виразно розкриває специфіку конкретного етносу, особливості його матеріальної та духовної культури. Український костюм формувався протягом тривалого часу становлення українського народу як нації в конкретних природно-кліматичних, соціально-економічних та побутових умовах. Національний костюм поряд із забезпеченням фізичного існування людини задовольняв її різноманітні соціальні потреби. Завдяки своїй символічній навантаженості костюм, будучи матеріальним витвором, міг виконувати функції,

властиві феноменам духовної культури. Багатоманітність символів та варіантів їх поєднання безпосередньо пов'язана з призначенням костюма. Слід відзначити також, що декоративно-художні прийоми оздоблення костюма значно багатоманітніші не лише в історичному, а й у територіальному плані, вони здатні виступати символами широкого кола духовних цінностей народу. Символіка народного костюма – важлива складова національних традицій. Знакові функції належать до стереотипів, у які впродовж віків утілювався досвід поколінь, їхні уявлення про навколишній світ і людину в ньому. Вони стосуються насамперед регламентації буденного, святкового, обрядового костюма, престижності одних і неprestижності інших видів одягу, естетичного вирішення одягу певних соціальних груп, норм і правил користування одягом залежно від віку, статі, сімейного стану, уявлень про межі дозволеного у проявах особистих смаків та уподобань тощо (*Українська мінувшина*. – К., 1993. – С. 132–134).

Історія українського верхнього одягу генетично пов'язана з одягом населення Київської Русі, її культурою. Археологічні знахідки, літописи, пам'ятки дають уявлення про давньоруське вбрання. Так, у літописах та інших письмових джерелах згадуються сорочка, ногавиці, корзно, свита, клобук. Цікаві дані про вбрання, здебільшого князів,

бояр, дружинників, донесли до наших днів іконографічні матеріали XI–XIV століть: фрески, ікони, книжкові мініатюри. Напр., фрески Софійського собору в Києві зберегли зображення не тільки князівської сім'ї, «характерним елементом вбрання якої був плащ-корзно, а й музикантів, мисливців, зодягнених у вузькі штани та сорочку з поясом» (*Українознавство*. – К., 1994. – С. 156–157).

Традиційний український костюм XVII–XIX ст. суттєво змінився із часів Київської Русі, зберігши при цьому основні етнічні та регіональні риси. Представники кожної соціальної групи (ремісники, феодали, козацька старшина, рядове козацтво, бідні селяни, поміщики, міщани, торговці) відрізнялися не тільки манерою поведінки, а й своєрідністю вбрання. Костюм того часу був свого роду паспортом, що підкреслював приналежність людини до певної соціальної групи. Одяг козацької старшини виготовлявся з дорогої тканини, привезеної із Західної Європи, або місцевого виробництва. Він складався із сорочки з тонкого полотна, вишитої шовком, сріблом або золотом; сорочку заправляли в широкі сукняні, шовкові або плісові шаровари яскравого кольору; на сорочку одягався довгий жупан, підперезаний золототканним «персидським» або «слуцьким» поясом; зверху одягався кунтуш або опанча. Козацька

старшина носила різнокольорові сап'янові чоботи.

На свята одягалися парчові шуби, оздоблені риссю, соболями, горностаями. Важливе місце в костюмах відводилось орнаментам: тканини прикрашали елементами стилізованих квітів, листя, плодів рослин. Характерною рисою українського костюма є його надзвичайна декоративність та мальовничість. Орнаментувався верхній чоловічий та жіночий одяг (жупани, кунтуші, плащі-накидки), а також сорочки, запаски, очіпки.

Костюм як знакова система містить у собі етнічну, регіональну, статеву, вікову, сімейного стану та соціальну символіку.

Етнічна символіка вказує на належність людини до української нації. Напр., козацький костюм довгий час усвідомлювався як національний, селянське вбрання також вважалося «народним костюмом».

Регіональна символіка передається символами, що належать до числа етнічних, але сприймаються як такі лише певною частиною нації: це особливості окремих видів костюма (напр., на Лівобережжі переважали свити з білого домотканого сукна з клинками «до вусів», а на Правобережжі часто зустрічалися коричневі свити «до рясів», увесь одяг на Полтавщині був довший, ніж на правому березі Дніпра); способи носіння одягу й костюма в цілому (напр., чоловіки в різних

регіонах носили сорочку навипуск або заправленою в штани), особливо декоративно-художніх елементів оформлення костюма.

Статева символіка костюма вказувала на особливості чоловічого та жіночого одягу, що повинні підкреслювати сутність жінки-українки чи чоловіка. Напр., жіночий одяг мав підкреслювати повноту і зріст фігури (як розуміння жіночого ідеалу) за допомогою декоративно-художніх засобів і значного за площею поясного одягу, орнаментованого з переважанням горизонтальних ліній та геометричних фігур, що були символами родючості чи жіночності.

Вікова символіка жіночого одягу виявлялася найперше в кольоровій гамі верхнього вбрання (жінки похилого віку носили одяг майже без прикрас, напільна плахта мала рівну кількість червоних і синіх ниток), чоловічий костюм вікові відмінності мав значно простіші: зменшувалася з роками яскравість тонів та контрастність поєднань, вікова символіка підкреслювалася окремими елементами костюма (поясом, шапкою) та його аксесуарами (люлькою, палицею), особливостями зачіски, вусами й бородою. Характерним прикладом у плані сімейної символіки були поховання незаміжніх чи нежонатих людей у весільному вбранні. Українці вірили, що кожна людина повинна пройти основні етапи свого суспільного життя, а одяг виступав найвиразнішим

символом. Як засіб соціальної символіки важливу роль відігравали яскраві тканини, з яких був пошитий одяг, багатство оздоблення одягу як буденного, так і святкового. У народних прислів'ях та приказках народ влучно відобразив таку соціальну диференціацію українців: «Хоч поганій, та в жупані», «Убрався в жупан і дума, що пан», «Не всякого пана пізнаєш без жупана», «Отакі наші вжитки: ні кожуха, ні свитки», «На світі стільки лат, як на селі хат», «Якраз Савці свитка, та тільки рукавів нема».

Обрядову символіку костюма часто виражали окремі його компоненти: хустка або рушник на сватанні, крижмо на родинках, біла або чорна хустка на похороні. Особливу магічну силу мали речі, виготовлені власними руками. Напр., молода дівчина сама шила сорочку нареченому. Роль обрядового символу виконувала кольорова гама одягу (напр., у весільному костюмі домінував червоний колір).

Обрядова символіка костюма – ознаки, які відображають широкий спектр духовних традицій народу, його світоглядних уявлень та норм обрядової поведінки. Обрядова функція одягу виявилася у специфічних способах його використання. Так, при виконанні багатьох ритуальних дій носили одяг навиворіт, інколи перевдягалися в костюм протилежної статі або незалежно від пори року носили хутряний

одяг. До обрядової символіки відносять також ритуальне оголення, яке символізувало дві протилежні тенденції: зближення людини з нечистою силою і водночас захист від неї. Стабільність способів забезпечення обрядових функцій одягу сприяла перетворенню деяких із них на етнічні символи (*Українська минувшина. – К., 1993. – С. 137–138*).

Верхній одяг відрізнявся від натільного й нагрудного значною різноманітністю.

На більшій території України були поширені свити (свита «до двох вусів», свита-латуха, свита-куцина). Шилися вони з білого або сірого сукна довжиною до колін і нижче.

Жупан – давній тип слов'янського верхнього одягу. Його шили з темно-синього сукна, він був приталений, мав широкий відкладний комір і манжети. Виготовляли його з дорогих видів тканини (тонкого сукна, парчі), тому він був символом заможності, приналежності до панівного класу.

Кожух та свита широко використовувалися українцями по всій території України і стали символами приналежності до народних мас, самого народу. Щоб підкреслити лібералізм підступного пана, Т.Г. Шевченко говорить про нього так: «У світі ходить між панами...», а, змальовуючи моральний зріст Яреми від наймита до вільного

козака в поемі «Гайдамаки», поет наголошує:

*У Лисянці, не в свитині,
У червонім жупані...*

У цьому контексті жупан виступає символом козацької волі, звитяги, а свитина – підневільного, рабського існування.

Одяг українців, як і природа України, багатий кольоровою гамою, яскравий, барвистий.

Л. Кожуховська

Око – символ розуму й духу; символ Сонця; зловорожих сил; краси; світильника для тіла (у християнстві); кохання.

На думку А. Голана, символіка ока сягає глибин двадцяти п'яти віків! Ученими доведено, що майже 90% усієї інформації людина отримує саме завдяки органам зору. Без очей неможливо бачити, так само, як і без світла. Тому в багатьох мовах світу слова на означення ока і світла історично спільнокореневі (Пор. укр. «світити очима»).

«У Ведах, – писав О. Афанасьєв, – сонце називається оком Варуни (неба), у деяких гімнах сонце і місяць уявляються двома очима неба. Верховний бог германців Один (Водан) називався однооким» (*Афанасьєв А. Древо життя. – М., 1983. – С. 61*).

У Греції воно було оком Зевса, у Єгипті – оком Ра, в ісламі – Аллаха. У християнській літературі, мистецтві поширеним є символ «Недремного ока» – метафорично-символічної назви Всевишнього.

За космічними віруваннями язичників, Око (Деміург, Творець, Першобог) – це творець Вірию, Всесвіту, Землі і всього суцього на ній (С. Плачинда).

І все ж, на думку вчених, ще 10–15 тис. років тому, в епоху палеоліту, існували численні вірування про «погане» око. Зокрема, про це свідчать фігури ідолів... без очей або з пов'язкою на обличчі. У грецькій міфології були страшні потвори Горгони, погляд яких убивав усе живе. У слов'ян подібний спопеляючий погляд мав страшний Вій. В античній міфології відомий образ страшного чудовиська Василіска, який поглядом нищив трави, людей, скелі. Цікавим був спосіб уникнути смертельного зору: поставити перед Василіском дзеркало! Змій гинув від власного погляду, відбитого дзеркалом. Ну хіба це не прообраз лазерного променя?!

Віра у «пристріт», «приріст», «уроки», «зглаз» (за даними О. Афанасьєва) – спільна для всіх індоєвропейців, які вірили, що «погане око» може накликати численні хвороби, нещастя. Щоб запобігати цьому, використовували замовляння (*Таланчук О. Духовний світ українського народу. – К., 1992. – С. 26–28*). У фольклорі відображені подібні вірування: «очима пропикати (свердлити)», «очі, темніші ночі», у них «улита якась отрута», «очима їсти (жертти)», «з лихих очей», «блудити очима» тощо.

І все ж добросердна поетична душа українця частіше

оспівувала очі як символ доброті, розуму, любові, краси дівчини: «ясні, світлі, карі, чисті, голубі очі». Наприклад:

Ой очі, очі, очі дівочі,

Світите в душу, як дві зорі.

В останні роки в Україні розвивається іридіодіагностика. Назва походить від слова ірис (по-латинськи – око) – назви райдужної оболонки ока. За станом райдужки лікарі визначають здоров'я людини, хвороби, які їй загрожують. Медики твердять: усе, що відбувається в організмі людини, залишає свій слід на ірисі. Відомий офтальмолог із Відня Беєр вважає, що в оці відображені всі зміни душі й тіла починаючи від народження!

А сеанси гіпнозу, навіювання? Хіба вони не переконають у тому, що наші прашури мали рацію, коли вірили в «добрі» й «погані» очі, в очі, як дзеркало душі й тіла?

Тож випромінюйте своїми очима лише енергію Всесвятості, Милосердя, Краси і Братолюб'я. Не спить із розплющеними очима в цей складний час!

О. Потапенко

Олень, лань, сарна, роги оленя, олень на фресках Софії Київської

Олень символізує сонячне божество, енергію сонячних променів, відродження, оновлення, життя і час, владу, силу, боротьбу зі злом, допомогу в труднощах і біді; є алегорією людини, яка не має справжніх друзів,

емблемою воїна та чоловічого благородства; зображення оленя, який жує траву – алегорія людини, яка не чує голосу небес; в Біблії – швидкості ніг Давида, звільнення від лукавого; **лань** – християнський символ прагнення душі Давида до Бога, Нефталима (сина Якова), прекрасної дружини на противагу блудниці; **сарна** – символізує духовно чисту істоту, жертву посухи і голоду; **роги** – уособлення Дерева життя, а роконосець – чоловіка, якому зрадила дружина; **переслідування оленя на фресках Софії Київської** – символ «полювання» на діву-наречену.

Алегорично-символічне витлумачення образу оленя сягає в дохристиянське світосприймання язичників. Його вважали предком, який міг говорити й допомагати людині та творити чудеса. Вірили, що із знятого рога тварини може висипатися всіляке добро. У міфах олень був символом різноманітних моральних уявлень і уособлював сонячне божество. Його часто порівнювали з Сонцем. На скіфських зображеннях та скульптурках на його роги з різною кількістю відростків символізували сонячні промені та їх енергію. Вважали, що коли богиня Хмара шинкує, то з хмар вилітають маленькі оленятка-дощик і розбігаються по землі.

На початку нової ери у мальовничій долині рр. Мурафи й Бушанки, які впадають в р. Дністер, майже посередині між

Могилево-Подільським і Ямполем було м. Антаварія (від *анти* – «праслов'яни»), а в середні віки – м. Краснопіль. Сьогодні тут розташоване с. Буша. В Історико-культурному заповіднику «Буша» зберігся, видовбаний у скелі язичницький храм із жертвниками та настінною рельєфною композицією. На кам'яній скелі-стіні зображена композиція у центрі якої рогатий олень (сонячне божество), людська постать у молитовній позі та дерево життя із півнем на одній із гілок. У давнину існували ритуали принесення у жертву архаїчних оленець-рожаниць – переважно на свято Різдва Богородиці. Небесних оленів малювали на великодніх писанках, а в найдавніших колядках олені переносять душі покійників на той світ.

Здавна люди помічали, що в оленів щороку відпадають роги, а щовесни вони оновлюються. Тому олень став символом оновлення, відродження молодості, життя і часу, а його роги уособлювали Дерево життя. Поведінка тварин в умовах переправи привернула увагу автора книги «Культура, символи і животний мир» В.О. Орла. Він пише, що коли олені перепливають річку то кладуть голову на круп попереднього, а через болото і нечистоти – перестрибують. Тому в середньовічних трактатах така поведінка тварини стала основою моральних уроків для християн. Як і олені християни мають допомагати один одному в

труднощах і біді, а брудні пороки і гріхи – перестрибувати. Зображення оленя, який жує траву і не чує мисливців та собак, є алегорією «зануреної в земні втіхи» людини, яка не чує голосу небес (*Орел В.Е. Культура, символи і животний мир / В.Е. Орел. – Харьков: 2003. – С. 200–204*).

Різні види оленів (лань, сарна та ін.) у Біблії символізують прагнення душі Давида до Бога: «Як лань прагне до водних потоківЮ так душа моя прагне до тебе, Боже» (*Книга псалмів, 42. 2*); чисту істоту: «будеш їсти за благословенням Господа... як сарну й як оленя. Тільки крові не їстимеш, – на землю виллеш її, як воду» (*Повторення закону, 12. 15–16*); швидкість ніг Давида: «Він чинить ноги мої, як оленячі, і ставить мене на висотах моїх» (*Друга книга Самуїлова, 22. 34*) та Нефталіма (сина Якова): «Нефталі – лань бистронога, що родить гарні оленята» (*Книга Буття, 49. 21*); прекрасну дружину на противагу блудниці: «Хай твоє джерело буде благословенне, і радій через жінку твоїх юних літ, – вона ланя любовна та серна прекрасна, її перса напоють тебе кожночасно, – впливайся ж назавжди коханням її!» (*Книга приповістей Соломонових, 5. 18–19*); жертву посухи і голоду: «Навіть ланя на полі породить сарнятко та й кине, бо немає трави ...» (*Книга пророка Єремії, 14.5*).

Античні міфи багаті на сюжети в яких олень був ворогом

отруйних змій, а його образ символізував боротьбу зі злом. У популярно-теологічному творі середньовіччя «Фізіолог» зазначено ніби то олені, які перебувають в пустелі поїдають змій. Отрута пече їх серце тому вони піднімаються до річкових джерел щоб напитися і виблювати її, – бо не може змій терпіти води, а диявол слово небесне: «Аще бежить змии от оленя в распалины земнья, шедь елень наполнить челюсти своя воды речныя и изъблюеть ю в распалину земную, одеже есть змии влезль. И изгнавь змия, и исправь его, убъеть. ... Не может змии терпети воды, ни дияволь словесе небеснаго» (*О елени // Физиолог [изд. подготовила Е.И. Ванеева]. – Санкт-Петербург: Наука, 2002. – С. 30*). У переносному розумінні таким же способом в пустелі монахи йдуть від отрути лукавого до джерела водного, яке є плоттю і кров'ю Господа щоб очиститися від гіркоти нечистого. Отже, олень, який звільняється від зміїної отрути, п'ючи воду, – символ людини, що звільняється від лукавого і йде до Бога. У цьому ж контексті до образу оленя звертався Г. Сковорода:

*«Так африканській
страждає елень скорий;
Он птиць быстрѣе
пить спъшит на горы,
А жажда жжет внутрь,
насыщена гадом
И всяким ядом».*

(*Сковорода Г. Сад Божественных пѣсней / Г. Сковорода. – К.: Дніпро, 1988. – С. 44*).

У байці Езопа «Недужий олень» тварина – алегорія людини, яка не мала справжніх друзів. Він захворів і лежав на зеленій лісовій галявині. Провідати хворого прийшли: коза, корова, кінь, віслук, вівці. Псевдопомічники оленю поспівчували, а заодно й попаслися доскочу на галявині. Коли олень оклигав і захотів підкріпитися то помітив, що трави немає – її з'їли «милосердні» провідувачі. І він зрозумів, що не варто водитися з кепськими товаришами, від них завжди більше шкоди, ніж дружби (*Езопові байки. – К.: Веселка, 1990. – С. 48–51*).

У сучасній символіці сленгу олень, рогатий, роконосець – символи чоловіка, якому зрадила дружина. Якщо на адресу чоловіка відпускають «жарти-запитання»: «Роги не заважають?», «Чи не задовгі роги маєш?» – одразу ж розуміємо, про що йде мова. Основою для такої символіки служить історія 12 століття. У ті часи у Візантії правив імператор Андронік I Комнін (1118–1185 рр.). Атлетичний, розумний і привабливий імператор зводив з розуму жінок. Численні любовні зв'язки і романи принесли йому титул ловеласа. Імператор вибирав собі коханок навіть із дружин вельмож і підданих. А щоб відшкодувати моральну шкоду чоловікам любовниць він дарував

їм величезні мисливські мастки для полювання. Щоб позначити свої права на масток кожен обдурений чоловік мав повісити на власні ворота оленячі роги, ставши рогносоцем.

На фресках Софії Київської – тисячолітньої пам'ятки світового значення, яка включена до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО є зображення оленя. Завдяки комп'ютерній обробці зображення Р.В. Демчук вдалося побачити на ній оленя (лані), який втікає від переслідувача. Лань повернула до стрільця голову, що є кодовим символом заручин та взяття шлюбу Анни (дочки імператора Романа II) та князя Володимира Великого. Здавна лань отожднювали з дівою, а мисливця з женихом. Переслідування лані символізувало «полювання» на діву-наречену (*Шарлемань М. Стінопис мисливського змісту Софійського заповідника – архітектурного музею в Києві як джерело з краєзнавства Київської Русі / М. Шарлемань // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Збірка статей на пошану д. іст. наук, проф. Н.М. Нікітенко [від. ред. д. іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України П.С. Сохань; упоряд. Д. Гордієнко, В. Корнієнко. – К., 2011. – С. 270).*

Олень – емблема чоловічого благородства й мужності на рикарських гербах. Зображення оленя, як символ природних багатств, волелюбності й свободи,

влади, сили, боротьби зі злом є на гербах сіл та міст: Бережани (Україна), Йихви (Естонія), Гродно (Білорусь); Нижнього Новгороду, Ростова, Одинцова (Росія); Сарваш (Угорщина) та ін. На монетах багатьох країн та міст традиційно розміщували їх емблеми, які одночасно були й своєрідними гербами. Ще на монетах античних міст архаїчної Греції (середина VII–IV ст. до н. е.) був зображений олень, зокрема, на монетах: м. Кавлонії (Аполон з оленем); м. Ефес (стоячий олень); м. Велії – (схватка оленя і лева). В Україні у 2011 р. була введена в обіг «Найменша золота монета». На реверсі монети зображено фігурку оленя, а внизу півколом розміщено напис «Скіфське золото». Вона присвячена зразку ювелірного мистецтва Скіфії – золотій пластині із зображенням оленя (VII–VI ст. до н. е.) з кургану поблизу с. Сивявки, Черкаської обл.

Міфічна роль та символізм образів різних видів оленів стали основою для виникнення частини географічних назв: с. **Оленівка** – Волноватського р-ну, Донецької обл., Гусятинського р-ну, Тернопільської обл., Жовтневого та Новобузького р-нів, Миколаївської обл.; с. **Оленівське** – Бобринецького р-ну, Кіровоградської обл.; с. **Сарнавщина** – Конопського р-ну, Сумської обл.; м. **Сарни** – Рівненської обл.; с. **Сарники** – Рогатинського

р-ну, Івано-Франківської обл.; с. **Сарновичі** – Коростенського р-ну, Житомирської обл.; с. **Лосинівка** – Ніжинського р-ну, Чернігівської обл., с. **Лосівка** – Охтирського р-ну, Сумської обл. та ін.

В. Куїбіда

Оливкове дерево – див. Рослини культурі.

Олтар – див. Храму православної символіка.

Оранта – див. Адорація.

Орел, орлиця

Орел – символ відваги, сміливості, гордості, чоловічої краси, далекоглядності, довголіття та оновлення, емблема сили й могутності окремих людей (царів, героїв), королівств, народів; довголіття та оновлення, швидкого приходу радості від віри у Всевишнього, вдячності за добро, алегоричний образ пріоритету духовного життя над плотським. З іншого боку, орел – символ зарозумілості, самовпевненості, його політ – емблема швидкого духовного падіння, нікчемності; **орлиця** символізує люблячу матір.

У народній уяві орел як найбільший хижий птах – цар-птахів і володар небес, символ сили, зіркості, прозорливості та благородства: «Всѣмъ птицамъ птица орель», «Орлиний клеті з-під хмари чути», «Орел летить найвище, а хрін росте най-

глибше», «Орел мух не ловить», «Орли далеко бачать». Благородні риси птаха підкреслені шляхом протиставлення протилежних символічних пар: *орел – тетерев*: «Молодець що орел, розуму, як у тетерева», «З виду орел, а розумом тетерев»; *орел – сова*: «Не бачила сова орла, а як уздріла, то аж зомліла», «Орел орла плодить, а сова сову родить»; *орел – сорока*: «Дружні сороки і орла заклоюють», «Куди орли літають, туди сорок не пускають», «Над пішим орлом і сорока з колом»; *орел – горобець*: «Орел не пристає з горобцями»; *орел – заєць*: «Краще битися орлом, ніж жити зайцем». За народними повір'ями – всі орли походять від царів. Як цар і господар орел влаштовує весілля всім птахам.

Образний символізм орла перенісся на молодого, сильного, сміливого хлопця, чоловіка, козака: «Він орлом дивиться, орлом літає», «Орел, а не козак», «Летять сини України вірли і соколи».

За давніми уявленнями орел – символ довголіття та оновлення. У популярно-теологічному творі II–IV ст. «Фізіолог» знаходимо яскравий алегоричний образ орла: «Орел [єсть царь птиц, орлом же называется из-за своего многолетия] живет же сто лет, [старится] и вырастает клюв его, и ослабевают глаза его, так что не видит и не может охотиться. Поднимается тога в вышину и бросает себя на скалу и ломает клюв свой. И омы-

вається в агерусиевом (золотом) озері, і садиться [на краю скали] против сонця, і корда распарит [тепло сонця его], і пюать становится молодым» (*Физиолог* [изд. підготувала Е.И. Ванеева]. – Санкт-Петербург: Наука, 2002. – С. 76–77). Тлумачення охолоджуючої символіки орла тут пов'язане з підняттям до Господньої віри і правди та зняттям одягу старості й диявола: «И ты, житель нового града, если имеешь одежду ветхого человека, и глаза сердца твоего слепы, найди мысленный источник – Господа нашего Иисуса Христа, сказавшего: «Меня покинули, источник воды живой», и поднимись на высоту солнца правды, Иисуса Христа, и «совлеку ветхого человека с делами его» и погрузись трижды в вечный источник, во имя Отца, Сына и Святого Духа. Совлеку ветхую одежду дьяволу и «облекись в нового (человека), созданного по Богу». И исполнится на тебе пророчество Давида: «Обновится, как у орла, юность твоя» (*Физиолог, там само, С. 128–129*).

У «Лексиконі» Памви Беринди (1627 р.) зазначено: «Орель – птахъ, который на пятсотное лѣто обновляется. Жегом (паленія) солнцемъ погружается въ источницѣ воднѣ, так и юньъ бываесть». В «Алфавиті» з XVII ст. також є розповідь про омолодження орлів (подана в перекладі): «Орел, коли він постаріє, важкими стають його

очі, і він сліпне. А коли він знайде джерело чистої води, то високо злітає в сонячні оболони, і спалює свою крила та морок очей своїх, і падає додолу та занурується в воді джерла три рази, і так знову вертається [йому] юність» (*Митрополит Іларіон. Етимологічно-семантичний словник української мови / Митрополит Іларіон [за ред. Ю. Мулика-Луцика]. – Вінніпер: Волинь, Т. 3. – 1988. – С. 389*).

Ідея омолодження орла знайшла відображення в Біблії «Благослови, душе моя, Господа, і не забувай за всі добродійства Його! Він бажання твоє насичає добром, – відновиться, мов той орел, твоя юність!» (*Книга псалмів, 103. 1, 5*).

На думку В. Жайворонка орел у веснянках і купальських піснях виступає, як землеробський символ, який є відгомоном стародавніх міфів про створення світу:

*«Що в полі, полі,
близько дорозі,
Ой там Іван орлами оре,
Орлами оре, стрілою сіє,
Стрілою сіє, лучком волочить,
Лучком волочить
да й Бога просить:*

*– Й уроди, Боже, жито густеє,
Жито густеє, волосистеє»*
(*Жайворонко В.В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К.: Довіра, 2006. – С. 420*).

Він керує небесними стихіями. З сивої давнини вірили, що орел має вплив на грозові

хмари. Ніби птах може відводити небезпечну хмару від полів і рятувати врожай. Тому вбивати орлів не можна і навіть небезпечно, що підтверджено таким повір'ям: «Орла не можна бити; а якщо його стріляти, то треба спитати тричі: чи нажився на світі» (*Словарь української мови / Б. Грінченко. – К.: Т. 4. – 1909. – С. 62*). Цей мотив також знаходить відображення у загадці про хмару: «Летить орлиця по синьому небу, крила розпластала, сонечко дістала».

Напівлегендарний давньогрецький поет-байкар Езоп у байці «Орел, ворона та пастух», ніби ілюструє багатоговікову народну мудрість: «Де соколи літають, там ворон не пускають», «Знають сокола по польоту, а доброго молодця по походці». У нього орел – емблема сили і приклад для наслідування дрібним і слабким птахам. Ворона, наслідуючи орла, намагається з отари овець схопити великого барана і заплутується в його вовні. У байці «Хлібороб і орел» орел – вдячний птах, який рятує хлібороба від завалу старої стіни. За народним сонником, сон про орла та сокола приносить успіх у справах, сприяння підприємству, годівля орла – добру новину.

У байці «Хлібороб і орел» Езоп наділяє орла символікою вдячності за добро. Могутній орел не міг вирватися із сільця. Хлібороб визволив його, щиро здивувавшись, як най зіркіший

птах не помітив пастки. Натомість орел рятував життя хлібороба від завалу стіни з тріщиною. Коли чоловік зрозумів це, він вигукнув: «– Лиш тепер збагнув я, що робив орел! Він бачив стіну згори й вигадав атаку гру, аби відвести мене геть і рятувати мені життя. Орле, ти гідно відплатив за добро! Красно тобі дякую!» (*Езопові байки: Переклад з новогрецької Володимира Забаштанського та Анатолія Чердаклі. – К.: Веселка, 1990. – С. 23–27*).

Наслідуючи Езопу, ще до початку нашої ери римський байкар Федр написав невеличку роботу «Павич і Юнона», у якій образ орла уособлював природовідповідність. Це прозоро прочитується в фрагменті:

*«– Всіх доля вдало наділила,
Дала чим дивувати світ:
Спів – Солов'ю, Орлу –
могутні крила,
Тобі – тишину,
Ластівці – політ...*

*Талант свій слід любити
І знати, що із ним робити»*

(*Антична література. Греція. Рим. Хрестоматія / Упорядники: Михед Т.В., Якубіна Ю.В. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – С. 816*).

Г. Сковорода образ орла використав, як символ швидкого приходу радості від віри в Бога: «Сп'яши ж. во вічну радість
крьльями умными отсель,
Ты там обновиши радость,
как быстропарный орел.

*О трєблаженна стать,
всго паче словесе!*

*Кто в свой ум может взять,
развь шедший с небесе?».*

(Сковорода Г. Сад Божественных пѣсней / Г. Сковорода. – К.: Дніпро, 1988. – С. 38).

Літаючий орел – алегоричний образ пріоритету духовного життя над плотським. Неможна океан перстю «землею» закидати, вогонь каплею захоладити, а орла примусити літати у темній яскині «печері»:

*«Нелзя бездны окіана
горстью персти забросать,
Нелзя огненного стана
скудной капль прохладжатъ.
Возможет ли в темной
яскинь гулять орел?
Так, как в піднебесній край
вилетів он отсель,
Так не будет сыт
плотским дух».*

(Сковорода Г. Сад Божественных пѣсней / Г. Сковорода. – К.: Дніпро, 1988. – С. 48).

У духовній літературі орел також вважається знаком сили і могутності окремих людей, королівств, народів. З одного боку, у Біблії орел – символ гордості, зарозумілості, самовпевненості, а з іншого – символ швидкості падіння, зникнення, нікчемності. «Не мордуйся, щоб мати багатство, – відступися від думки своєї про те, – свої очі ти звернеш на нього, – й нема вже його: бо конче змайструє вона собі крила, і полетить, мов орел той до неба...» (Книга приповістей Соломоно-

вих 23. 4–5). З орнітологічної точки зору Біблія дуже вдало пов'язує духовне падіння людини з пікіруванням орла чи сокола. Адже під час звичайного горизонтального польоту швидкість сокола така ж, як і інших швидкісних птахів. Але коли сапсан складає крила і каменем падає вниз на здобич, він досягає швидкості 300 км/год. Це абсолютний рекорд у пташиному світі!

У весільній обрядовій традиції орлиця символізує люблячу матір, яка побивається за своєю дочкою:

*«Що матуся за дочкою,
Як орлиця, бьется.
Росла, росла травка,
Стала посьхаты,
Ждала, ждала маты дочки,
Стала помирати».*

(Милорадович В.П. Життьє-бытьє лубенского крестьянина / В.П. Милорадович // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К. – Либідь. – 1992. – С. 326)

Символічне наповнення зображення орла стало підґрунтям для широко представлення його образу в геральдиці різних країн. Знаменом і прапором запорожців був шовковий плат яскраво-червоного кольору із зображенням на ньому посередині білого польського орла, коли запорожці були за польським королем, або двоголового російського орла, коли вони перейшли до московського царя. Герб Чернігівської області являє

собою срібний щит із чорним коронованим двоголавим орлом із червленими лабетами й язиками, золотими очима, дзьобами, пазурами й коронами. Історичний герб Чернігова – одноглавий чорний, увінчаний золотом короною орел, який тримає в лівому пазурі позолочений хрест. На гербі і прапорі м. Коломия, р-ц Івано-Франківської обл. також зображений орел. Державний прапор Республіки Албанія – червоне полотнище з чорним двоголовим орлом. Птах на прапорі – знак традиції, за якої албанці є нащадками орла. Згідно з іншою версією, орел запозичений з герба Візантійської імперії. Державний герб Польщі зображений у вигляді фігурного щита, на червоному тлі якого розташована біла орлиця – символ першої польської князівської і королівської династії, заснованої хліборобом із роду П'ястів. Орел на гербі виступає символом древніх народних традицій. Державний герб Російської Федерації являє собою зображення золотого двоголового орла, поміщеного на червоному геральдичному щиті. Це один із давніх символів захисту Вітчизни. На гербі Чехії два орли представляють Моравію і Сілезію: червоно-білий клітчастий орел на синьому полі символізує Моравію, а чорний орел на золотому тлі – Сілезію. Герб Чорногорії містить зображення двоголового орла в польоті і

символізує династію Петровичів (першу королівську династію Чорногорії) і Візантії. Він символізує єдність і взаємозв'язок Церкви і Держави.

На монетах багатьох країн та міст традиційно розміщували їх емблеми, які одночасно були й своєрідними гербами. Викарбувані зображення птахів на них, мають різноманітне символічне наповнення. Ще на монетах античних міст архаїчної Греції (середина VII–IV ст. до н. е.) був зображений орел (символ богів і влади). Зокрема, на монетах: м. Акрагант (сидячий орел); м. Кіми (голова орла); м. Венузія (орел на блискавці); м. Халкіда (в дзьобі та кігтях орла зажата змія); м. Синопа (морський орел з рибою в кігтях); м. Фракія (морський орел з дельфіном в кігтях); м. Локри (орел в кігтях тримає зайця); м. Олімпія (орел в польоті із здобичкою) та ін.

Поширений символічний образ орла став мотивуючою основою для виникнення ойконімів: с. **Орлівка** – Буринського, Шосткинського, Ямпільського р-нів, Сумської обл., Ясинуватського р-ну, Донецької обл., с. **Орлівщина** – Новомосковського р-ну, Дніпропетровської обл., с. **Орлове** – Високопільського р-ну, Херсонської обл., Вільнянського р-ну, Запорізької обл., с. **Орлове Поле** – Братського р-ну, Миколаївської обл., с. **Орловець** – Казанківського р-ну, Миколаївської обл., с. **Ор-**

ляньське – василівського р-ну, Запорізької обл. та ін.

В. Куйбіда

Орлик Пилип (1672–1742) – сподвижник І. Мазепи, який до кінця свого життя залишався вірним своєму патронуві, гетьману України в еміграції, котрий більше тридцяти років життя присвятив боротьбі за Українську державу, творець першої української Конституції. Символізує відданість у людських стосунках і самопожертву заради ідеї незалежності України. Постає П. Орлика також є символом законодавчої роботи, першої конституції України.

Пилип Степанович Орлик народився на Віленщині і мав чесько-литовсько-польське коріння. Закінчив єзуїтський колегіум у Вільнюсі, потім – Києво-Могилянську Колегію. Маючи досить високий рівень освіти та природну обдарованість, з 1698 по 1706 р. працював писарем у канцелярії Київського митрополита, старшим військовим канцеляристом та управителем справами Генеральної Військової Канцелярії. Потім став генеральним писарем та найближчим радником гетьмана І. Мазепи, з яким протягом 1708–1709 рр. намагався створити антимосковську коаліцію за допомогою східноєвропейських держав та Швеції, котрі б гарантували незалежність України. Після поразки в російсько-шведській

війні, разом з І. Мазепою і частиною козацтва опинився за кордоном, що поклато початок політичної еміграції з України. Стрімкий кар’єрний злет Орлика, який супроводжувався входженням у найвищі кола генеральної старшини, новими посадами та мажностями, завершився різким поворотом долі, що призвів до вигнання, поневірянь і злигоднів на чужій землі.

П. Орлик був одним з найбільш наближених і втаємничених людей у оточенні І. Мазепи. Значною мірою був він ознайомлений із змістом таємного листування гетьмана з польською та шведською сторонами, залучався до участі в нарадах з посвяченою у таємницю генеральною старшиною. А у вирішальний момент, коли чимало старшин зрадили гетьмана, Орлик не вагаючись поставив на карту не лише набуті статки, а й безпеку своєї родини, заради великої ідеї незалежної України. Пізніше, в нестерпних умовах еміграційних поневірянь, коли в 1721 р. в Орлика визріла думка повернутися в Україну і просити російського царя про помилування, він писав своєму вчителю митрополиту Рязанському і Муромському Стефану Яворському, що був простим виконавцем волі Мазепи і намагався залишитися вірним даній гетьману присязі. Важко сказати чи було це щире зізнання, чи пафос покаяного звернення, очевидно одне – вірність І. Мазепі і спільній

справі він зберіг навіть під час найтяжчих випробувань, коли однодумці і прибічники гетьмана, рятуючи власне становище і життя, кидали і відверталися від нього. Світлу пам'ять про Мазепу, як великого українського патріота, інтелектуала, наставника і благодійника, зберігав П. Орлик до кінця життя. У період, коли зради і доноси стали звичною практикою суспільно-політичного існування, життєва позиція Пилипа Орлика заслуговує найвищої пошани.

Після поразки шведсько-українських військ під Полтавою в червні 1709 р. П. Орлик, разом із І. Мазепою та козаками, відступили на територію Туреччини. Після смерті І. Мазепи на загальній козацькій раді під м. Бендери в присутності старшини, запорожців, реєстрового козацтва 5 квітня 1710 р. Пилипа Орлика одностайно проголосили гетьманом у еміграції. Ситуація була вкрай тяжкою – усю казну, дорогоцінності та військовий скарб після І. Мазепи забрав його небіж А. Войнаровський, котрий при цьому не хотів приймати гетьманські обов'язки. Таким чином козацтво і старшина на чужині залишилися без матеріальних засобів. Гетьманство в умовах еміграції вимагали значних коштів, відданості справі і жертвності. Тому прийняття П. Орликом булави стало черговим кроком самопожертви (*Реснт О.П., Коляда І.А. Усі*

гетьмани України. – Х.: Фоліо, 2007. – С. 297–306).

У день обрання між новим гетьманом і козаками було укладено документ, що потім дістав назву «Конституція Пилипа Орлика» (Бендерська Конституція) – важлива пам'ятка української правової думки XVIII ст., що мала регламентувати питання державного будівництва в Україні після її незалежнення. Складена в основному П. Орликом, Конституція відома в латинському та українському (дещо скороченому) варіантах. За структурою та змістом це справжній конституційний проект. Він окреслює територію України; подає три назви держави (Україна, Мала Русь, Військо Запорізьке); визначає пріоритети зовнішньої політики; окреслює внутрішній устрій України. Конституція П. Орлика стала кроком до поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову. Законодавчу владу мала представляти Генеральна Рада (парламент), до якої вперше передбачалося введення виборних представників від полків (як територіальних одиниць) та Запорозької Січі. Вона мала заслуховувати звіти гетьмана, питання про недовіру йому, за поданням гетьмана обирати генеральну старшину. Найвищу виконавчу владу уособлювали гетьман та Рада генеральної старшини, що виконували функції парламенту в міжсесійний період. Виборність старшини незалежнювала її

від впливу гетьмана. Останній позбавлявся права розпоряджатися державним скарбом та землями, карати винних, вести самостійну зовнішню політику, обмежувалася і його кадрова політика. Місцева адміністрація також була виборною. Автори документу мали намір, поряд з військовим, створити цивільний територіальний устрій та відділити військові посади від цивільних. Включення до процесу виборів козаків і «простого люду» стало важливим кроком до впровадження загального виборчого права для чоловіків. Генеральний суд відокремлювався від гетьманської влади. Цікавим і далекосяжним з точки зору державницьких позицій є положення конституції про вихід української церкви з підпорядкування Московському патріархові і перехід під юрисдикцію Константинополя. Державною релігією проголошувалося православ'я. Особливо увага приділялася соціально-економічним, культурно-освітнім питанням, магдебурзькому праву (*Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.»*, 2001. – С. 297–298).

Положення цього документу поєднували звичаєву політичну практику Запорозької Січі та нові демократичні норми, що на думку багатьох дослідників випереджали свій час. І хоч Конституція П. Орлика не була втілена на практиці, вона показує

рівень правового розвитку українського суспільства та його інтелектуально-державної еліти, а також засвідчує прагнення емігрантів повернутися на батьківщину і продовжити роботу по створенню незалежної демократичної козацької республіки.

Весь наступний період життя гетьмана у вигнанні був присвячений напруженій діяльності по організації антимосковської коаліції і визволенні України з московської неволі. З цією метою він уклав союзницькі договори зі Швецією (1710), кримським ханом (1711, 1712), вів переговори з Туреччиною, намагаючись кожен міжнародний конфлікт використати для відновлення української державності. 1711 р., за підтримки татар, Орлик з козаками взяв участь у поході на Україну. Однак, як і за часів Б. Хмельницького, татари виявилися вкрай ненадійними союзниками, котрі при будь-якій можливості не втрачали нагоди пограбувати населення і взяти ясир. Внаслідок цього походу та підписаного Прутського договору, Росія зазнала значних втрат, однак це не змінило становища України. Дипломатична робота П. Орлика на міжнародній арені вражає своїми масштабами – це і домовленості зі шведами, поляками, турками, татарами, зустрічі із французькими дипломатами, константинопольським патріархом. І все це на фоні посилення російських впливів

у Європі, постійного розіграшу української карти провідними державами, відсутності надійних союзників, політичних зрад, злигоднів і безгрошів'я, а часто й небезпеки для власного життя та своїх рідних. Така позиція потребувала не лише самовіддачі, а й фанатичної віри в справу української державності, святості української ідеї.

Аж до 1714 р. в умовах російсько-турецького протистояння П. Орлик намагався використати кожен нагоду для продовження боротьби за Україну. Однак, доля виявилася не прихильною для українців. У 1714 р. разом із оточенням гетьман переїздить до Швеції, згодом до Австрії, потім – Чехії. Понад 10 років проживав у м. Салоніки (Греція), помер у м. Ясси. Життєвий шлях гетьмана у вигнанні символізує хресний шлях всього українського козацтва, розсіяного згодом по різних регіонах.

Гетьман П. Орлик, як і його наставник І. Мазепа, може слугувати взірцем політика-інтелектуала. Крім української, володів російською, польською, знав латинь, французьку, італійську, новогрецьку, шведську, німецьку, болгарську, сербську, «геленську» мови. Протягом життя зібрав кілька книгозбірень. Багато читав літератури з теології, історії, політики, майже не розлучався з Псалтирем (мав французький та латинський варіанти), Еклезіастом, творами святого Августина.

Робив власні нотатки з іноземних книг, газет, Святого Письма та отців церкви, зокрема, із захопленням перечитав вісім томів Златоуста. На еміграції читав твори європейської художньої літератури, мав особливі стосунки з Вольтером, котрому надав багато матеріалів про гетьмана І. Мазепу, використаних письменником у «Історії Карла XII».

Сучасники і нащадки по-різному оцінювали П. Орлика – це участь усіх непересічних і видатних постатей. Хтось порівнював його з Дон Кіхотом, хтось говорив про гетьмана як про останнього і найкращого мазепинця. Син П. Орлика Григорій так характеризував діяльність батька, котрого вважав найкращим другом, побратимом, нахненником і взірцем наслідування: «Завзяття, з яким мій батько до кінця своїх днів переносив найбільш жорстокі нещастя, найбільші розчарування і примхи долі, попадаючи в них внаслідок своєї вірності спільним інтересам, – здобуло йому пошану не лише в державах, зацікавлених його планами й законними заходами, але навіть і в тих державах, проти яких він працював для підтримки інтересів своєї батьківщини і нації» (*Реснт О.П., Коляда І.А. – С. 308–320*).

Гетьман П. Орлик помер на вигнанні 1742 р. і, на думку Д. Дорошенка: «Разом з ним надовго зійшла в могилу ідея незалежної української держави».

Пилип Орлик не був українцем за походженням, але став символом українського патріотизму і жертвності за волю України.

О. Тарапон

Осел (віслиук), онагр, триногий онагр на фресках Софії Київської, осля

Віслиук в епоху раннього християнства мав переважно позитивну символіку і був втіленням – життєвої потужності та енергії, бога пустелі і підземного царства Сета, мудрості і пророчої сили бога буйних сил природи Сілена; в Біблії – багатства, терпіння і скромності, розсудливості, невідворотності долі; в'їзд Ісуса в Єрусалим на молодому ослові символізував мир і спокій, а труп осла – смерть самолюбної і безсердечної людини; **онагр** (дикий осел) – алегорія нестримного, злого норову, дикої тяги до свободи та позашлюбного сина Аврама і невірності Агари – Ізмаїла; з середньовіччя – нерозумності, впертості, простакуватості, нерозбірливості, нав'язливості, нерішучості, псевдосудівства, завзятого, але недотепного працівника, алегоричний образ людини, яка приховує свої недоліки парадною зовнішністю; віслиюкові доля – символ науки для інших; **триногий онагр на фресках Софії Київської** символізував Сатурн, обмеження плоті та зміну «старих» плотських людей на нових – духовних; **дикий ослик** – алегорія блукаючої, порожньої людини.

Осел був одомашнений раніше, ніж кінь і тривалий час був єдиним транспортним засобом в Єгипті, Ефіопії та інших країнах. Тварині притаманна висока стійкість до хвороб, невибагливість, витривалість, спокійний норов та працездатність. Тому до епохи Христа і в період раннього християнства його символіка мала позитивний характер. Так, в Єгипті осел був втіленням життєвої потужності та енергії, бога пустелі і підземного царства Сета. У Греції він був символом мудрості і пророчої сили бога буйних сил природи Сілена, який їздив на ньому, та священною твариною Бахуса. У китайській міфології білий осел супроводжував Безсмертних. Золотий осел Апулея допускався до обряду посвячення після того, як він став зрячим завдяки аромату троянди, подарованої священником. У казках осел уособлював спокій, терпіння і скромність (*Орел В.Е. Культура, символи и животный мир / В.Е. Орел. – Харьков: 2003. – С. 205–211*).

Римський байкар останнього сторіччя до нашої ери Федр змальовує осла, як алегорію розсудливості:

*«На дишель Муха сіла
й мовить до Осла:
«Чого ти плентасишся так!
Ану, хутчій!
Дивись, аби за шию
не ужашила!..»
Осел: «Для мене не страшні*

твої слова.
 Боюся більше я погонича,
 котрий
 Нерідко багогом
 по спині чухає
 Та віжки натягає
 найчастіше так,
 Що губи тріскають!
 Кинь марно чванитись!
 Я знаю сам, де швидко,
 де повільно йти!..»
(Федр. Муха та Осел // Антична література. Греція. Рим. Хрестоматія / Упорядники: Михед Т.В., Якубіна Ю.В. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – С. 815). У іншій байці Федр використав образ осла як символ невідворотності долі:
*«Хто нещасливим уродивсь,
 той і помре
 Бідуючи; ба навіть після
 смерті теж
 Його сувора доля переслідує.
 Жерці Кібели, повсякдень
 блукаючи,
 З собою водять завше
 в'ючака-Осла.
 І ось, як від роботи
 та биття він здох,
 Із його шкіри бубни
 було зроблено.
 Коли ж хтось запитав
 у них, що сталося
 Із милованцем їхнім,
 відказали так:
 «Він думав – хоч по смерті
 спокій матиме,
 А ми його і далі все лущуємо»
*(Федр. Про ослячу долю // Антична література. Греція. Рим. Хрестоматія / Упорядники:**

Михед Т.В., Якубіна Ю.В. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – С. 817).

Спокійна поведінка, висока працездатність та інші характеристики сприяли утвердженню позитивної символіки образу тварини в Біблії. Урочистий в'їзд Ісуса в Єрусалим на молодому ослові символізував мир і спокій: «Ось Цар твій до тебе гряде, справедливий і повний спасіння, покірний, і їде на ослові, і на молодім віслюкові, сині ослиці» (*Книга пророка Захарія, 9. 9*). Крім широкого використання вислівів, як тяглової сили високо цінувалася ще й його шкіра, з якої виготовляли пергамент, барабани, книжкові переплети тощо. У Священній книзі він – символ багатства. Вернувшись з Зоровавелем люди Ізраїлевого народу мали скарб: «коней було сім сотень тридцять і шість, їхніх мулів – двісті сорок і п'ять, їхніх верблюдів – чотири сотні тридцять і п'ять, ослів – шість тисяч сім сотень і двадцять» (*Книга Ездри, 2. 65*). На ослицях білого кольору, в часи Суддів, їздили переважно поважні люди: «Серце моє до Ізраїлевих тих начальників, що жертвуються для народу, – поблагословіте ви Господа! Ті, хто їздить на білих ослицях, хто сидить на килимах...» (*Книга Суддів, 4. 9*).

Водночас осла вважали нечистою твариною (немає ратиць роздвоєних розривом). Тому його тіло не вживалося в їжу і не вико-

ристовувалося для жертвоприношення. Падло віслюка викидали в поле і звичайно ж там з'являвся трупний запах. Тому викинутий труп осла символізував смерть самолюбної і безсердечної людини: «Тому так промовляє Господь про Єгоякіма, Йосіїного сина, царя Юдиного: «Не будуть за ним голосити: – О мій брате! й О сестро! Не будуть за ним голосити: – О пане й О величносте його! Поховають його, немов того осла, волочачи та викидаючи геть за брами Єрусалиму...» (Книга пророка Єремії, 22. 18–19).

Дике ослия в Біблії – алегорія блукаючої, порожньої людини: «Тож людина порожня мудрішає, хоч народжується, як те дике ослия!» (Книга Йова, 11. 12). Крім домашніх у Євреїв були й *дики осли* чи *онагри*. Вони бродили стадами по пустелі та степах, мали нестримний, злий норів і дику тягу до свободи. Ці риси онагра в Біблії символізували Ізмаїла – позашлюбного сина старого Аврама та невільниці Агари: «І Ангол Господній до неї сказав: «Ось ти зачала, і сина породити, і назвеш ім'я йому Ізмаїл, бо прислухавсь Господь до твоєї недолі. А він буде як дикий осел між людьми...» (Книга Буття, 16. 11–12). У алегоричних інтерпретаціях середньовічного твору «Фізіолог» діти рабині Агарі – іудеї, які не прийняли Христа, або діти по плоті, а від Сарі (дружини Аврама) – по духу, тобто християни (*Фізіо-*

лог [изд. підготувала Е. И. Ванеєва]. – Санкт-Петербург: Наука, 2002. – С. 86–87).

Негативна символіка онагра проглядається в арабській поговоріці: «Чорт відкриває пащу осла і примушує його кричати». Осел, на думку дослідника тваринної символіки В.О. Орла, був емблемою діви Вести. Різкий крик тварини розбудив діву коли її намагалися звалтувати. Римські власники будинків розвішували лампи у вигляді голів осла на її честь. Водночас римлянин, який шукав близькість, за послуги платив дрібні монети – «ослики». Повій, які вдовольняли сексуальні потреби чоловіків називали «ослицями».

На фресках Софії Київської – тисячолітньої пам'ятки світового значення, яка включена до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО є зображення триногого онагра. Його тулуб схожий до тулуба коня, вуха значно довші, а хвіст тонший і коротший. У нарисованого дикого осла білий окрас і відсутня задня ліва нога. На теренах України в давнину водилася ця тварина. Кістки онагра були знайдені поблизу Дніпро-Бугського лиману під час розкопок грецької колонії Ольвії та городища XI ст. у Вишгороді поблизу Києва. Припускають, що триногість онагра пов'язана з диким норомом і неможливістю її використання для верхової їзди. Онагр – один із найважливіших персонажів бестіаріїв і «Фізіоло-

га». Він символізував Сатурна як «друге сонце» тому, що зображувався з колесом чи іншим солярним знаком між вухами. Через те, що в шлюбних обрядах та традиціях святкувань закладена ідея перемоги нового над старим, використовується текст «Фізіолога», де йдеться, що во- жак стада оскопляє (каструє) інших ослів-самців, щоб вони не могли дати потомства «нового сімені стримання», а **«старих» плотьських людей змінюють нові – духовні**. Цим пояснюють зображення онагра без частини однієї ноги, яке символізує **обмеження плоти** (*Шарлемань М. Стінопис мисливського змісту Сфійського музею – архітектурного музею в Києві як джерело з краєзнавства Київської Русі / М. Шарлемань // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Збірка статей на пошану д. іст. наук, проф. Н.М. Нікітенко [від. ред. д. іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України П.С. Сохань; упоряд. Д. Гордієнко, В. Корнієнко. – К., 2011. – С. 281–283).*

Буріданів осел – вислів, що характеризує людину, яка перебуває у крайній нерішучості та не знає, яке прийняти рішення. Аристотель висловив думку, що людина, зіткнувшись з проблемою вибору між рівноцінними речами або подіями, довго вагається і не знає, чому віддати перевагу. Пізніше французький філософ-схоласт Жан Бурідан в XIV ст. розвинув цю теорію.

Теорія ілюструвалася прикладом про осла, який між двома однаковими оберемками сіна через свою нерішучість не може віддати перевагу одному із них. Так, простоявши на одному місці й ані на крок не зсунувшись у той чи інший бік, осел помер.

Дохристиянська та ранньохристиянська доба позитивної символіки образу віслюка притрималася недовго. Насамперед в країнах Заходу, де тварину знали і використовували менше, у символічному плані він набрав негативних рис. У середньовічних містах на ослах возили злочинців та повій, часто задом-наперед, та з хвостом в руках.

В Езоповій байці «Віслюк, нав'ючений сіллю» осел – алегорія трохи хитрого, але дурного чоловіка. При переході через річку нав'ючений сіллю осел зачепився за камінь і впав. Коли він встав то помітив, що ноша стала легшою. Він вирішив наступного разу схитрувати і впав у воду спеціально. Проте не врахував, що губка, яку він ніс набирає і утримує воду. Ледь стоячи на ногах він сказав собі: «– Моя хитрість на мені й окошилася. Коли б не пірнав у воду, не поважчали б мої мішки і хуленько відніс би їх. Ні, більше я такого не вчиню» (*Езопові байки. – К.: Веселка, 1990. – С. 158–161*). У іншій байці «Лев, віслюк та лис» йдеться про спільне полювання і фатальний поділ здобичі ослем. Лев образився на не-

здогадливого віслюка за те, що здобич була розкладена на рівні купи і загриз бідолаху. Лис перелякався і знову розділив здобич: леву майже все, а собі майже нічого. На похвалу царя звірів: «Хто тебе навчив так гарно ділити?» лис відповів: «— Хто навчив? Віслюкова доля навчила, леве. Так уже ведеться, що біда одного стає наукою іншого» (*Езопові байки, там само.* — С. 178–182). Отже, віслюкові доля — символ науки для інших. Вислів: «*Віслюк у лев'ячій шкурі*» походить з одноименної байки Езопа і є алегорією того, що довго грати чужу роль нікому не вдавалося. Одягнувши левову шкуру, осел полохав усіх звірів, але коли вітер здув її пастухи помітили хто ж це насправді. Вони віддубасили перевертня і ледь живий він зрозумів, що: «— В чужій шкурі довго не походиш! — А як і походиш, то недовго поцарюєш!» (*Езопові байки, там само.* — С. 204–209).

У байці Л. Глібова «Осел і соловей» віслюк — символ псевдосудді, який дає оцінку і пораду, як співати солов'ю, або недоумкуватого судді, що приймає колективне рішення — «шуку кинути у річку» в роботі «Щука». Алегоричний образ людини, яка приховує свої недоліки парадною зовнішністю прочитується в байці «Цяцькований осел». Мораль у цій байці: «Як би дурень не прикрашав себе — він всюди ним залишиться». У байці «Осел і хазяїн» він — символ завзятого,

але недотепного працівника. Він так добросовісно охороняв поле від горобців, що сам витоптав баштан і отримав від господаря рублем по спині:

*«Осел був чесний неборак, —
Не гріх сказати,
що слід би й людям так, —
Не то щоб що —
листка займає боявся.
Одна біда —
що недотепний вдався:*

*Шкодливих горобців та гав
Він щиро так ганяв,
Що витоптав всі кавуни і дині.
Неначе буря рознесла»*
(Глібов Л. *Осел і хазяїн* / Л. Глібов // *Байки.* — К.: Дніпро, 1976. — С. 70).

На сьогодні осел — символ нерозумності: «Був би послом, якби не був осллом», «Осел осллом, хоч і золото на собі має», «Осел хоч багато подорожував, та все додому осллом вертав», «Осел на осллові, дурень на дурню»; простакуватості: «Тут жили царські послли, а нині — осли»; нерозбірливості: «Дай осллові вівса, а його до будяків тягне», «Осел вино носить, а воду п'є»; впертості: «Впертий, як осел»; нав'язливості: «Набув, як сокола, а тяжко збути, як осла».

Карикатурами на двопартійну систему США є: слон — символ Республіканської партії та осел — символ Демократичної партії.

В. Куйбіда

Отаман — символ народного ватажка, героя, лідера певної військової чи суспільної групи,

відважної і сильної особистості, здатної повести за собою маси.

У XVI–XVIII ст. отаманом називали виборних службових осіб, які очолювали Запорозьку Січ – Кошовий отаман, або військово-адміністративну одиницю курінь – Курінний отаман. У разі, коли отаман призначався, його називали наказним отаманом. Кошовий отаман обирався на козацькій раді терміном на один рік, після закінчення якого складав звіт про свою діяльність на військовій раді. Зосереджував у своїх руках найвищу військову, адміністративну і судову владу, символом якої була залізна булава, і до середини XVII ст. часто називався гетьманом. Курінні отамани також обиралися на рік на курінній козацькій раді. Здійснювали управління справами куреня та відали його господарством, забезпечуючи курінь усім необхідним та вирішуючи деякі судові справи у військовий період. У силу виборності посади козацькими отаманами ставали видатні військові лідери, вправні лицарі, котрі були прикладом хоробрості та відваги для козаків, користувалися загальною повагою та авторитетом. У Гетьманщині в XVII–XVIII ст. існували посади городових, сотенних і сільських отаманів.

Ця військово-адміністративна та адміністративно-територіальна посада була скасована разом із ліквідацією російським царизмом полково-сотенного устрою

в другій половині XVIII ст. Однак, народна пам'ять зберігала перекази про славних козацьких отаманів, славних лицарів, борців за волю України. Тому в період національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. було введено військове звання отамана. Зокрема, в армії УНР отаман командував корпусом, дивізією, армійською групою. У 1920 р. замість звання отамана було введено військовий чин генерала. С. Петлюра з 1918 по 1925 р. займав пост Головного отамана Армії УНР. Для командування бойовими діями на фронті він призначав наказних отаманів. Військове звання отамана існувало і в Легіоні Українських Січових Стрільців, а згодом в Українській Галицькій Армії, яке прирівнювалося до чину майора. Зрештою, отаманами називали себе керівники повстанських і партизанських загонів у період національно-визвольної боротьби 1917–1921 рр. (*Довідник з історії України. Т. II / За ред. І. Підкови та Р. Шуста. – К.: Генеза, 1995. – С. 324, 104, 131*).

У 1919 р., внаслідок суспільно-політичної та військової кризи в Україні, відбувся розкол у суспільстві, що призвело до поширення так званої отаманщини. На території УНР виникали опереткові «волосні республіки» на чолі з «батьками» та «отаманами», які ставали напівсамостійними військовими пра-

вителями областей. Вони або не визнавали центральну владу, або номінально визнавали зверхність Головного отамана С. Петлюри, при цьому реально контролювали цілі території, самостійно визначаючи політичні пріоритети своєї діяльності. Серед найбільш впливових отаманів П. Болбочан (територія Харківщини і Полтавщини), Григор'єв (Херсонщина), Зелений (південь Київщини), Н. Махно (Катеринославщина) та ін. Очевидно, феномен отаманщини проявився і у вільнолюбних нахилах українців, високому рівні військових традицій, анархічних нахилах, котрі за певних нетрадиційних військово-політичних обставин проявилися в доволі специфічній формі самозахисту і спроби вирішити власні політичні перспективи. В історичній літературі термін «отаманщина» періоду 1919–1920 рр. став своєрідним синонімом політичної нестабільності, анархії, що зумовило нежиттєздатність державного ладу Директорії, її військової і політичної слабкості. «Отаманщина» – це ще й прояв нездатності сконсолідуватися заради єдиної національно-державної мети в силу полярних політичних устремлінь різних

частин суспільства. Отамани даного періоду – це люди різних політичних орієнтацій, різного складу і характеру, хоч всі вони неординарні особистості, сильні лідери, обдаровані військові ватажки (*Українська революція і державність (1917–1920 рр.) / Бевз Т.А., Веденєєв Д.В., Гошуляк І.Л. та ін. – К.: Парламентське вид-во, 1998. – С. 155–160.*)

Отже, отаман символізує людину, здатну організувати і очолити певну групу. Так, С. Петлюра серед солдатських і селянських мас асоціювався з безстрашним отаманом, безмежно відданим українській визвольній справі. На думку сучасника тих подій М. Могиланського С. Петлюра – це «трагічний символ України», людина з наполегливим характером та величезним честолюбством, «не теоретик і не мислитель – він один вмів організувати і діяти», «майстерно вмів орієнтуватися у скрутних ситуаціях, вмів впливати на людей і організувати їх». Отже, отаман – це постать харизматичної особистості, із сильною волею, рішучим характером, загартованої до випробувань. Не даремно в народі кажуть: «терпи козаче – отаманом будеш».

О. Тарапон

П

Павук – символ центру світу, його засновника; плетіння павутинної сітки та її руйнування символізують діалектику, безперервне чергування сил природи; зображення гігантського павука – емблема місяця; у Біблії павук із павутиною – символ марних сподівань невірних, нечестивих людей; диявола, що приманює грішників.

Павук, що сидить у своїй сітці, асоціюється із центром світу. Павук віддавна вважався бажаним у людській оселі, бо ніби «заснував світ». За повір'ям, той, хто вб'є павука, накличе на себе лихо. До обіду заборонялося навіть викидати цих комах із хати; жінка, котра вчинить таку наругу, неодмінно втратить смакові відчуття.

У зв'язку з уявленнями українців про світотворчу роль павуків, особливо в Прикарпатті, перед Різдом виготовляли їх примітивні копії із соломи. Це було виключно жіноче колективне заняття. «Павуків» підвішували в хаті до центрального сволака на довгій волосині з конячого хвоста. Завдяки циркуляції повітря – через вхідні двері та з палаючої печі – великий «павук» разом із

приправленими до нього близнюками повертався в різні боки, справляючи враження живої істоти.

Павуки з їх вічним плетінням сітки, із здатністю до вбивств (творення й руйнування) символізують діалектику, безперервне чергування сил, від яких залежить стабільність світу. У зв'язку із цим символіка павука ніби окреслює змотування нитки попереднього життя для того, щоб розпочати прясти нове життя. Павуки є провісниками біологічних ритмів у природі. Народні метеорологи твердять: «З'явилися молоді павучки – буде весняне потепління», «Багато павутиння на бабине літо – буде ясна й холодна зима» і т. ін.

Зображення гігантського павука символізує Місяць, а павука вважають твариною місяця. Символіка павутини збігається із символікою павука. Завдяки своїй спіралеподібній формі вона також несе в собі ідею творення й розвитку – колеса і його центра. Павутина з павуком посередині є емблемою смерті й руйнування.

У Біблії з тонкою сіткою павука порівнюють дії нечесних

людей, їхні марні надії. «Висиджують зміїні яйця і в'ють павутину; хто з'їсть яйця їх, – помре, а якщо роздавить, – виповзе ехидна. Павутиння їх для одягу непридатне, і вони не покриються своїм виробом; діла їхні – діла несправедливі, і насильство в руках їх (Книга Пророка Ісаї 59:5–6). А всі ті, хто забуває про Бога, дарма надіються на його милість, на благополуччя і світле майбутнє. «І згине надія безбожного, бо його сподівання, як те павутиння, і як дім павуків – його певність... на свій дім опирається, та не встоїть» (Книга Йова 8:14–15).

В. Куйбіда

Паляниця – символ щастя і благополуччя господи; тіла Божого; гостинності; прихильності; ритуального та оберегового знака.

Паляниця – хлібина, переважно з пшеничного борошна. У слов'ян хліб віддавна вважався священним продуктом. Пшенична паляниця на столі символізувала щастя й благополуччя господи. Люди вірили, що Бог наділяє людину хлібом разом із Долею. Ці уявлення й визначили конкретні правила поведінки з хлібною палянницею під час їжі. Не дозволялося, щоб одна людина доїдала шматок після іншої – «забереш щастя й силу». Якщо залишив шматок, то цілу ніч снитимуться старці, будеш худнути. Не дозволялося їсти за спиною іншої людини – «з'їси її силу». Християнська символіка

ототожнювала хліб із тілом Божим. В Україні ніяке свято чи обряд не обходилися без паляниці, вона була символом гостинності, прихильності, ритуальним та обереговим знаком.

Пшеничні паляниці вживали частіше, ніж святкові або обрядові страви, бо в Україні перевагу завжди надавали житньому хлібові. У неврожайні роки паляниці доводилося пекти з домішками ячмінної муки, висівок тощо.

Паляниці були вінцем хліборобської праці, символізували благородство і красу найдавнішої професії у світовій культурі.

Багатство і цінність, що містяться в образі паляниці – Сонця, є віддзеркаленням нашого національного обличчя і справжніми свідками споконвічного прагнення народу до волі, удосконалення, краси й сонця.

Л. Кожуховська

Панщина – див. Корчма.

Парне – непарне – див. Числова символіка.

Партизан – в Україні символ (*див. Символі*) «озброєної людини», «народного месника» (але не захисника); влади, якій доводилося підкорятися; часто загрози для власного існування (сільські громади сприймали будь-яку партизанську активність, особливо поруч із населеними пунктами, як реальну загрозу для власного життя).

Партизан (від італ. Partigiano – прихильник певної суспільної групи, партії) – учасник партизанської війни, член партизанського загону. За іншою версією слово «партизан» має франко-іспанське походження, виникло з поєднання «парті де пейзаж» – «селянська партія, селянська частина». Уперше помічені в Іспанії, коли місцеві селяни піднялися на партизанську війну (*див. Війна*) проти армії Наполеона в 1809 р. Тема партизанщини активно пропагувалася серед російських селян гусаром Денисом Давидовим у період російсько-французької війни 1812 р.

Партизан – учасник збройної боротьби проти окупаційних військ іноземної держави чи проти фактичної офіційної влади, яка з точки зору партизан і населення є «антинародною» і «незаконною». Мета боротьби партизан, таким чином, визначає неформальний, неофіційний характер їх загонів.

Партизани не є учасниками регулярних військ, вони об'єднуються в загони народного ополчення, які підтримуються більшістю місцевого населення, базуються в таємних і малодоступних місцях (лісах, горах, болотах тощо) і використовують не фронтові бойові операції прямого зіткнення з переважаючими силами противника, а тактику диверсій, терору, раптового нападу, замаскованого пересування по території, а після завдання втрат тиловим частинам противника – відступ на

засекречені бази. Партизанські загони і тактика партизанської війни (*див. Війна*) в тилу противника широко застосовувалася під час багатьох воєн.

Партизанські загони можуть використовуватися в ході регулярної війни (*див. Війна*) для дезорганізації тилу противника, відігравати суттєву роль у допоміжних операціях в тилу ворога для фронтових армій союзників чи власного верховного головнокомандування. Суттєвою важливою є підтримка партизан місцевим населенням, за інших умов партизани легко стають «незаконними бандформуваннями».

Партизани і партизанські з'єднання як військові формування не мають офіційного міжнародного правового статусу, але по міжнародному праву полонені партизани можуть підпадати під статус «військовополонених» за певних умов, що не завжди строго дотримуються.

В СРСР в 1930-і рр. склалася практика вживання слова «партизан» («червоний партизан») у значенні «той, що раніше брав участь в партизанських діях у роки громадянської війни на боці Червоної армії». Воно несло позитивний емоційний заряд і було частиною соціального статусу людини. Таке розуміння поняття знайшло відображення у пісенній творчості, радянській літературі й кіномистецтві (наприклад, фільм «Аероград», реж. О. Довженко, 1935). Збройні фор-

мування – учасники громадянського протистояння, що воювали не на боці більшовиків, мали інші політичні переконання і в радянській історіографії та пропаганді називалися бандами (у т. ч. і українські повстанські загони).

У роки Другої світової війни (*див. Війна*) на тимчасово окупованій нацистами території європейських держав і Радянського Союзу діяли партизанські загони Руху Опору, які використовувалися при вирішенні завдань зриву постачання ворожих військ, зниження їх бойового духу, знищення розрізаних груп противника. Практикувалося як постачання військовими матеріалами і факівами стихійно утворених бойових груп (самоорганізація населення, оточені групи військово-службовців), так і відправка на окуповану територію регулярних бойових частин, диверсійних груп.

Уже у роки війни (*див. Війна*) в СРСР започатковується пропагандистська робота з легендаризації й символізації партизанського руху. Героями газетних публікацій стають Зоя Космодем'янська (учасниця радянської диверсійної групи, закинута в Підмосков'я з завданням дезорганізації тилу ворога, по-звірячому замучена гітлерівцями), Леонід Голіков (шістнадцятирічний боєць партизанського загону, загинув у бою), красдонські підпільники-молдогвардійці, білоруські партизани, командири партизанських з'єднань С. Ковпак, О. Федоров й ін.

Проте, за життя Й. Сталіна прославлення партизан було досить обережним, оскільки тиран з недовірою ставився до всіх (навіть до власних розвідників), хто мав нещастя побувати на окупованій території. У 1949 р. було розпущено спеціальну Комісію з вивчення Великої Вітчизняної війни, створену у 1942 р. при АН УРСР, а виставку-музей «Партизани України у Великій Вітчизняній війні», що опікувалася збиранням документів і спогадів, закрито.

Після приходу до влади М. Хрущова, публікується велика кількість літератури – історичної, публіцистичної, мемуарної, художньої, яка описувала партизанський рух, як вияв «всенародної боротьби проти німецьких фашистів». Свого піку воєнна тематика (партизанська у тому числі) досягає в епоху т. з. «розвинутого соціалізму» Л. Брежнева. З'являються численні «краї партизанської слави», меморіальні знаки, пам'ятники, музейні експозиції, формуються учнівські пошукові експедиції тощо. Книжкові полиці буквально ломилися від творів, в яких колишні партизанські командири описували свої «подвиги» в роки війни – саме свої або ж наближених до себе людей, але не рядових партизанів. Саме за цими працями абсолютна більшість радянських громадян кілька поколінь поспіль дізнавалася про партизанський рух. Створювалися вони за підтримки влади – як

частина радянської пропаганди. Абсолютно точно їх охарактеризував американський історик Джон Армстронг: «Легенди про загони безстрашних і зв'язаних єдиною метою молодих людей, які живуть просто неба, б'ються проти багато сильнішого ворога і мстяться гіршим з мерзотників, привертати увагу молоді з часів Робін Гуда до епохи підкорення Дикого Заходу. Додайте до цього рецепту як інгредієнти елементи детективного тріллера, і у вас в руках опиниться ідеальне знаряддя пропаганди» (*Гінда Володимир. Партизани Великої Вітчизняної: а чи був героїзм? [Електронний ресурс] / Володимир Гінда. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/society/>*).

У той же час М. Хрущов був противником системних історичних досліджень партизанського руху, розуміючи, що вони розвінчують романтичний образ «радянських месників». Щоденники і польові записки командирів партизанських загонів, у яких відобразилися непарадні й тіньові сторони партизанського руху, були сховані в архівах, так і не побачивши світу. О. Федоров у своїх мемуарах «Підпільний обком діє» промовисто розповідає про допомогу, що її надають партизанам західноукраїнські селяни, і про підтримку останніми його з'єднання практично в усьому регіоні (*Подпольный обком действует: Книги 1–3. – М., 1955. – 684 с.*). Тим часом,

командування Рівненського партизанського з'єднання № 2 у листопаді 1943 р. в своєму листі повідомляло О. Федорова, що його бійці ведуть незаконну діяльність на межі явного мародерства. Загін ім. Ванди Василевської, рухаючись через село Привентівка, піддав населення цього села форменому пограбуванню. «Бійці загону, – писалося в листі, – без жодного контролю і керівництва ходили по селу і вимагали все, що потрапило. Брали взуття, білизну, одяг, посуд, супроводжуючи свої дії лайкою, погрозами і застосуванням зброї, стріляючи з гвинтівки і автоматів» (*Гінда В. Партизани Великої Вітчизняної: а чи був героїзм?...*).

Вельми неправдоподібно в мемуарах радянських «народних месників» представлені українські націоналісти, які за метою й тактикою своєї діяльності були справжніми партизанами. У спогадах офіційно визнаних радянською владою партизан вони «продажні нелюди», які звіряче мучили разом з німцями місцеве населення. Так, Д. Медведєв (командир диверсійно-розвідувального загону, закинутого радянським командуванням на Рівненщину) у своїй книзі «Сильні духом» (*Медведєв Д.Н. Сильные духом / Вступ. ст. А.В. Цессарського; Ил. И.Л. Ушакова. – М., 1985. – 512 с.*) характеризував бандерівських партизан, не скуплячись на епітети: «Бандера був махровий гітлері-

вєць, вивченик гестапо. Він зібрав покидьки петлорівської контрреволюції, вцілілих куркулів, вєсь набрід, що опинився після тридцять дев'ятого року в гїтлерівській Нїмєччинї. Його «хлопці» грабували українські села і хутори, а прибутки від пограбувань ішли отамановї. Награбованї капїтали Бандера вмїщав на своє ім'я в швейцарський банк». Нї Д. Медведєва, нї офїційну владу не хвилювало те, що у той час С. Бандера перебував у гїтлерівській в'язниці.

Проблемою в партизанських мемуарах є й те, що героями сюжетів часто ставали люди, якї не мали ані найменшого стосунку до боротьби з нїмєцькими окупантами і потрапили на сторїнки книг завдяки знайомству з авторами. А приписки чужих операцій часто ставали предметом сварок між партизанськими «вождями», що призводили до того, що багато з них просто не спілкувалися між собою в мирний час.

Радянський мїф про «всенародну боротьбу в тилу ворога на окупованїй територїї» мав перекрити всї незручні мїсця, що існували в історичнїй пам'ятї українського суспїлства: поспїшна втеча представникїв комуністичної влади і вияви нєлояльностї до неї з боку населєння, масштабна економїчна й вїйськова колаборація з ворогом, дїяльность мїсцевих націоналістїв тощо. Саме це стало вагомою причиною перманентної гїперболїзації

й глорифїкації партизанської теми в українській радянській історїографїї й офїційному дискурсі. Творєння цього мїфу виявилось нєпростою справою, факти всенародної боротьби доводилося буквальнє «висмоктувати з пальця». Бажання партїйних історикїв довести існування потужного народного опору нїмєцькїй окупації в УРСР подекуди набувало анекдотичних форм. Наприклад, у 1957 р. через допущєні «помилки у висвітлєнні історичних подїй і явищ» Головліт не допустив до друку підготовлену АН УРСР працю «Народна боротьба на Українї в роки Великої Вїтчизняної вїйни». Окрїм низки зауважень, пов'язаних із зарахуванням до «керївникїв та організаторїв партизанської боротьби» сумнівних осїб, суттєвим недолїком було визнано детальний опис руйнування («народні месники» вивели з ладу понад 1,6 тис. об'єктїв) фабрик, заводїв, електростанцій тощо, яке ініціювали й здійснили партизани. «Складалося таке враження, – зазначали представники партїйної цензури, – буцїмто не гїтлерівцї знищили промисловїсть Українї, а партизани» (*Гринєвич В. Рецєпти радянської алхімії / Владислав Гринєвич // Український тиждєнь. – 2013. – № 39 (307). – 27 верєснєя – 3 жовтнєя. – С. 52*).

Свого піка «паперове партизанство» досягло в 1960–1970-х рр., коли влада у пошуках доказїв масовостї руху «оголосила повторний набїр до лав

«народних месників», довівши їхню чисельність до фантастичної 501 тис. осіб (*Патриляк Іван. Як записатися в партизани / Іван Патриляк // Український тижень. – 2013. – № 39 (307). – 27 вересня – 3 жовтня. – С. 48*). У той час як реальний кількісний стан червоних партизанських формувань в республіці, за даними сучасних дослідників, оцінюється в межах від 47 до 60 тис. осіб. Очевидно, це багато для майже 28 млн. населення, що проживало в УРСР на початок 1939 р. (без урахування західних областей, де радянський партизанський рух практично не мав успіху). На середину 1943 р. з усіх партизанських формувань, що діяли на території СРСР, їхня частка в Українській РСР становила лише 15,7%. Очевидно, що масовим цей рух назвати не можна, як і цілком українським: загальна частка етнічних українців серед радянських партизанів (54%) не відповідала їхньому пропорційному складу в УРСР (70%), а в найбільших з'єднаннях наші співвітчизники «не дотягували» навіть до половини особового складу.

Розробка партизанської тематики постійно перебувала під пильним оком партійно-ідеологічних цензорів: будь-які спроби відійти від офіційної схеми й розібратися в складнощах історії радянського партизанського руху наражалися на жорсткий опір. Після публікації

в 1971 р. в журналі «Вітчизна» повісті письменника-партизана Ю. Збанацького «Ми не з легенди», О. Федоров влаштував авторові справжнє шельмування за те, що той намілювався поставити під сумнів масовість партизанського руху й спробував описати непростий шлях його становлення в 1941 р.

Містифікована й глорифікована історія «всенародної боротьби в тилу ворога» залишалася в незалежній Україні (*див. Україна*) невід'ємною складовою офіційних і неофіційних заходів, приурочених до «червоних» дат календаря, а також історичної топоніміки (в Україні зберігаються десятки стел – «Край партизанської слави») і поміж певної частини українського суспільства досі сприймається як істина в останній інстанції, яку не можна забути, а тим більше «переписати». Довго й бережно плеканий учорашніми й нинішніми комуністами партизанський міф як частина глобального міфу «Великої Вітчизняної війни» покликаний приховати незручні (спірні, перекручені, сфальсифіковані) сторінки історії війни, показати широкий розмах руху опору окупантам і таким чином легітимізувати більшовицький режим в Українській РСР. Указом Президента України Л. Кучми 2001 р. «... на підтримку ініціативи ветеранів війни та з метою всенародного вшанування подвигу партизанів і підпільників...»

було запроваджено свято – День партизанської слави (22 вересня). Л. Кучма подбав також про комуністичних підпільників, видавши 18 лютого 2002 р. розпорядження «Про святкування 60-річчя створення підпільної молодіжної організації «Молода гвардія» й особисто взяв участь в урочистостях. Натомість 60-річчя створення УПА залишалося непоміченим офіційною владою.

Сьогодні українські історики намагаються написати правдиву історію партизанського руху на території України у роки Другої світової війни, без містифікацій і міфотворчості. На основі вивчених документів доводяться положення: добровільність партизанських загонів була вельми умовною, їх ядром переважно виступали спеціально навчені й підготовлені в радянському тилу військові спеціалісти, оснащені зброєю, боєприпасами, технікою, радіоапаратурою; від початку радянський партизанський рух формувався централізовано, плановим порядком, командно-адміністративними методами. Водночас, вияви народної самоініціативи на місцях, комуністи за будь-яку ціну брали під свій цілковитий контроль (навіть розстрілювали командирів т. зв. «диких партизанів»), а «народні месники», які не були членами комуністичного активу, піддавалися ретельній перевірці й репресіям після війни за нелояльність до радянської влади; на завершальному етапі окупації набуло

масштабного характеру «липове партизанство», коли в партизани вступали навіть ті, хто служив у німецькій поліції, адміністрації й охоронних формуваннях, і таким чином намагалися приховати свою непатріотичну поведінку й колабораціонізм в часи окупації (*Край партизанської неслави // Український тиждень. – 2013. – № 39 (307). – 27 вересня – 3 жовтня. – С. 31*); зона партизанської активності в республіці до початку «визвольного походу» Червоної армії майже не поширювалася за межі лісистих і відносно безпечних північних районів УРСР (українсько-білоруського Полісся); диверсійні операції радянських партизанів на німецьких комунікаціях в УРСР були загалом провальними і не змогли зірвати стратегічні перевезення вермахту під час великих наступальних операцій (навіть якщо повірити статистиці Українського штабу партизанського руху (УШПР), у період з 01.04. по 01.08.1943 р., під час підготовки Німеччини до стратегічного літнього наступу й гарячої фази битви на Курській дузі, «народні месники» знищили або пошкодили щонайбільше 3% поїздів противника, які рухалися територією республіки) (*Патриляк І. Як записатися в партизани... – С. 48*); більшість партизанських загонів на території Української РСР до літа 1943 р. поводитися доволі пасивно, перебуваючи в глибокому підпіллі, нерідко займалися мародерством,

продовольчими реквізіціями в селян, пиячили й сексуально розбещувалися (*Боровик М. Прийшла озброєна людина / Микола Боровик // Український тиждень. – 2013. – № 39 (307). – 27 вересня – 3 жовтня. – С. 44–47*); відчуваючи відчуження значної частини населення, яке до 1943 р. не виявляло особливого ентузіазму до збройного опору окупантам, партизани нерідко самі тероризували селян і вели боротьбу з «внутрішніми ворогами», особливо у західних областях України. Виступаючи авангардом сталінізму й засвідчуючи його політичну присутність на окупованих нацистами територіях, партизани наочно демонстрували, що очікує тих, хто «зрадив» радянську владу, виявив нелояльність до неї чи співпрацював з окупантами (*Гогун О. Щоб Сталіна боялись / Олександр Гогун // Український тиждень. – 2013. – № 39 (307). – 27 вересня – 3 жовтня. – С. 36*); морально-політичної єдності радянського суспільства, єдності партії і народу, на чому наполегливо наголошували комуністичні ідеологи, насправді ніколи не існувало, в УРСР на початку німецької агресії кількість тих, хто бажав сталінському режиму поразки у війні, була не меншою, ніж тих, хто прагнув його захищати (*Рибченко Людмила. Визволені на війну / Людмила Рибченко // Український тиждень. – 2013. – № 6 (274). – 8–14 лютого. – С. 46–49*).

В. Дем'яненко

Паска – див. Хліб.

Пасха (Великдень) – у християнстві – символ воскресіння Господнього, радості, вічного життя; завершення відкуплення людського роду.

Сама назва Пасхи походить від єврейського дієслова *passah* – «переходити», і пов'язане воно з виходом євреїв із Єгипту, про що розповідається в різних біблійних книгах. (Вихід, Повторення Закону). На честь цієї події виникло святкування старозаповітної Пасхи в євреїв. Пов'язане воно було ще зі святом Опрісноків (маца, неквашене), котре відзначалося в середині першого місяця (авів або нізан).

Перед страгою Ісус Христос їсть Паску разом зі своїми учнями-апостолами: «А коли настав час, сів до столу, і апостоли з ним. І промовив до них: «Я дуже бажав спожити цю пасху із вами, перш ніж муки прийму» (*Луки, XXII:14–15*). Цей епізод Біблійної історії відомий як Таємна Вечеря. Коли вона проходила, Ісус показав зразок смиренності, омивши ноги своїм учням та обтерши їх.

Звичай, що супроводжують свято Пасхи, також мають дуже давнє походження. Христосування бере початок від послання апостола Павла до римлян: «Вітайте один одного святим поцілунком» (*Рим; XVI:16*). При цьому віруючі уподібнюються учням Христовим.

Звичай дарувати червоні яйця пов'язаний з іменем Марії Магдалини, яка після вознесіння Христа проповідувала Євангелія. У Римі вона протягла червоне яйце зі словами «Христос воскрес» імператору Тіверію. Червоний колір – символ крові Христа. Яйце, що має значення символу життя взагалі, переосмислюється таким чином, постаючи символом вічного життя, котре дарував Ісус Христос своїм воскресінням.

«Пасха – свято радості для всіх: і для дітей, і для дорослих, і для живих, і навіть для мертвих. Бо коли Христос воскрес, то цим Він переміг смерть та диявола, і ми тепер упевнені, що всі люди силою Його воскресіння воскреснуть... Воскресіння Христове стверджує нас у вірі, що життя людське не обривається, як нитка, що воно сповнене глибокого змісту і значення» (*Короткі відомості про свята Православної Церкви. – К., 1993. – С. 8*). Тобто весільна смерть уже не має влади над людиною. І попереду не загибель, не знищення, а набуття іншого виміру, «іншого життя, вічного начала». Ці оптимістичні думки близькі й нині мільйонам людей.

В Україні Великдень має давнє коріння, відзначається навесні, у першу неділю після рівнодення. Готувалися до нього заздалегідь, а після вербної неділі вже розписували й фарбували варені яйця, робили писанки та крашанки, пекли спеціальну паску, обрядове печиво, готували багато інших

смачних страв. Окрім цих обрядових ритуалів, влаштовували великодні гуляння, молодіжні ігри, танці, розваги. Велике значення мав обряд ушанування предків, коли родичі ходили на кладовище з паскою, яйцями та обідали на могилах.

Нині віруючі також печуть паску, фарбують яйця, розписують писанки, несуть до церкви, щоб освятити. У церкві всю пасхальну ніч іде служба, у кожній хаті – свято, пісні, танці, ігри. При зустрічі люди кажуть: «Христос воскрес(є)» і відповідають: «Воистину воскрес». Відвідують померлих на кладовищах, роздають милостиню, щоб упокоїти їх душі.

Ю. Мільошин

Переодягання – символ оновлення, відродження, одухотворення людини; подолання гріховних пристрастей, очищення душі; богоуподібнення, повернення людини до її божественної високої сутності, Вищого «Я»; воскресіння, життя вічного в Царстві Небесному; оберега від нечистої сили, зурочення; пошани до культу тварин, святих; культурного, соціального, професійного статусу людини.

Ви ніколи не задумувалися, чому після народження немовля загортають у чисту тканину, після хрещення – у крижмо, білу тканину, що символізує чисте, праведне життя («риз Христові»).

Чому практично всі земляни одягають на свята, урочистості, ювілеї, паради новий, святковий

одяг? Чому покійника також переодягають у новий (не ношений) одяг? Чому служителі культури чи не всіх релігій відрізняються особливостями свого облачення. Чому в казках багатьох народів світу поширеним мотивом є перевдягання, а в народних обрядодіях минувшини – поширений ритуал. Чому, нарешті, у Святому Письмі йдеться про «шкіряні ризи», необхідність «зодягнутися у нового чоловіка!...» (Еф. 4: 24).

Після гріхопадіння Адам та Єва зшили одяг з листя смоковниці у вигляді широких поясів. Пізніше Бог зробив їм одяг з шкур тварин та одягнув їх» (Закон Божий – К., 2003. – С. 76).

У книзі О. Забігайла «Духовное понимание истории» (М., 2009. – С. 183) сказано: «Шкіряні ризи – це не лише закріплене тіло, але й душа, яка скорилася пристрастям». І далі (с. 181) автор пише: «У результаті гріхопадіння людина втратила богоподібну гідність своєї природи. Із безсмертної вона стала смертною, тобто одяглася у «шкіряні ризи». Головними ознаками їх є: а) підпадання духовній смерті; б) скотиноподібність, тваринний стан, прагнення до плотських насолод; в) страждання. Звабливість гріха, його непомітність і оманлива нешкідливість є одні із головних ознак «шкіряних риз» г) схильність до пристрастей; д) нечуттєвість до духовного світу. Саме через пристрасті диявол робить людину своїм рабом.

У книзі «Енциклопедия. Символы, знаки, эмблемы» (М., 2004. – С. 358) сказано: «Розрізняють одяг праведності та нечестивості. Забруднений одяг означає неправедність... Символізм станів передається через символіку одягу: «ризні спасіння». Зняти забруднений одяг означає зняти провину. Зодягнутися у спасіння, облачитися в правду означає здійснення певних моральних вчинків, намагань. Шлюбні вдяганки трактуються в Біблії, як одяг нареченого та нареченої. У Євангелії, де шлюбне дійство означає зустріч із Євангельською істиною, шлюбний одяг трактується, як певна моральна підготовка, як елемент преображення і як радість з приводу набуття Істини».

У посланні св. апостола Павла до ефесян (4:24) ставиться вимога «зодягнутися в нового чоловіка, створеного за Богом у справедливості та святості правди». У Першому посланні св. апостола Павла до коринтян (15:53) наголошується: «Мусить бо тлінне оце зодягнутися в нетлінне, а смертне оце зодягтися в безсмертя».

Етнографи (С. Толстая. Семантические категории языка культуры. – М., 2010. – С. 123–124), В. Жайворонок. Знаки української етнокультури. – К., 2006. – С. 438, 517) пишуть: «Передягання = перевдягання = переодягання – вбирання себе в одяг іншої людини або в убір, що

належить іншому (наприклад, тваринному) світові; відомі здавна різдвяні перевдягання як відгомін віддання шани тим чи тим тваринам; у весільній обрядовості – з метою очищення проти зурочення; у поховальній обрядовості – жалібний одяг, спрямований проти злих духів; Біблія осуджує перевдягання чоловіків у жіночий одяг і навпаки як ознаку гидоти перед Господом Богом». «Рядження – у народних обрядах – перевдягання тотемом як залишок тотемізму стародавніх часів (наприклад, козою чи ведмедем на Різдво, тополею чи березою у весняних та літніх обрядодіях тощо), що супроводжуються танцями та іграми; ряджені – перевдягнені в незвичайний одяг люди, що є дійовими особами якого-небудь народного обряду».

Близьким до переодягання і глибоко сакральним, тасмничим був процес вивертання одягу назовні. Зокрема на весіллі молодят саджали на вивернутий кожух (символ плідності, палкості кохання). Оберегову функцію виконував вивернутий одяг. У слов'ян одяг, у якому померла людина, прали та сушили, вивернувши назовні. У деяких регіонах категорично заборонялося носити білизну одягну «не тим боком» (вивернуто).

В апокрифічному Євангелії від Хоми (*А. Ключев. Апокриф от Иисуса, или Новое прочтение Нового Завета. – М., 2007. – С. 189*) сказано: «Ісус сказав їм: Коли ви зробите двох одним, і

коли ви зробите внутрішній бік як зовнішній бік, і зовнішній бік як внутрішній бік, і верхній бік як нижній бік... тоді ви увійдете у (Царство)».

У монографії професора, члена ПЕН-клубу, К. Кедрова «*Параллельные миры*» (М., 2001. – С. 67) уміщено вражаючу гіпотезу: «А тепер я насмілюсь висловити цілком незвичну для більшості людей думку. Людина не всередині Всесвіту, а одночасно і всередині, й іззовні охоплює його собою... Візьміть маленький дитячий гумовий м'ячик і киньте його в океан. Усе зрозуміло: океан іззовні, м'яч усередині океану. Ну а тепер спробуйте поглядом думки вивернути маленький м'ячик навиворіт. Під час вивертання прийде така мить, коли м'ячик охопить собою увесь океан. Уявіть собі, що замість м'ячика – людина, а замість океану – Всесвіт, і ви зрозумієте, що відбувається з людиною, коли вона вивертається в космос... При вивертанні людина взагалі виходить за межі часу та простору... Космос – наша внутрішня суть. Це навіть не дім наш, а наше тіло. У космосі немає нічого, чого немає у нас... Словом, вивертання – це навіть дещо більше, ніж безсмертя. Космічне вивертання я назвав терміном інсайдаут, щоби виокремити його вселенську суть». І далі (*там само, с. 153*) К. Кедров зазначає: «Вивертання через самого себе – найточніше позначення геометричного

переходу з одного світу в інший світ. Слід звернути увагу, що найважливіші процеси життя та смерті супроводжуються вивертанням: пологи, народження, запліднення, проростання колоса із насіння, розкриття бутона, вихід метелика із личинки». Учений (*там само*, с. 141) наголошує: «Якщо будь-яке тіло буде мчатися по Всесвіту зі швидкістю світла, то воно вивернеться у Всесвіт і набуде нескінченної маси, тобто стане всім всесвітом... І тут у Флоренського (видатний учений, богослов ХХ ст. – О. П.) виник, на мою думку, найгеніальніший і блискучий за красою здогад. Не обов'язково летіти зі швидкістю світла, щоб вивертитись у Всесвіт – треба стати ним (світлом). Я думаю, що Флоренський спирався на особистий досвід. Він давно вмістив у себе Всесвіт, випереджуючи час і багато його таємниць. Людина, на відміну від бездушної речі, може «вивертитись» у Всесвіт і набути вселенського безсмертя силою свого духу.

Яким же було наше здивування, коли у книзі В., Т. Тихоплавів, Ю Кретова «Аструс. Новая физика» (Спб., 2013. – С. 144) ми прочитали аналогічне: «У чому сенс життя людини на Землі? Аструс (Вища Духовна Сутність, що допомагає землянам): Головне – розвернутися всередину. Треба вивертитися всередину, сутнісно визначити поняття Творця. Зрозуміти настільки, щоб це увійшло в серце, душу, розум».

У цій же книзі (с. 206) вміщено ще одне цікаве твердження: «– Що таке душа? Аструс: Це частина всесвіту, яка властива людині. Душа – Це вивертений Бог, Бог назовні».

І далі (*там само*, с. 216) К. Кедров пише: «Космічна переорієнтація повинна змінити наші духовні та психологічні уявлення про місце людини в космосі. Це стосується передусім переорієнтації внутрішнього та зовнішнього. Ми не в середині космосу, а ніби в умовному центрі його ізсередини – іззовні... На духовному – психологічному рівні це призведе до відчуття космосу як самого себе. Двоєдине тіло людина – космос існує цілком реально..., вивертаючи навиворіт поверхню свого тіла, людина ніби охоплює ним увесь космос, уміщує його в себе. Внутрішнє стає зовнішнім, а зовнішнє – внутрішнім». І далі (*там само*, с. 231) учений наголошує: «Передусім має змінитися наше відчуття простору. Зараз простір – це те, що розділяє. При космічному вивертанні простір – це з'єднувальне середовище, ніби зовнішнє продовження тіла. Для нас час іде, проходить, біжить; при вивертанні лише триває, причому вічно. Ми відчуваємо себе зануреними в море простору, у ріку часу (див. роботи С. Графа про холотропні стани. – О.П.). Вивертання перетворює нас у береги океану простору...». До речі, існує давня і красива легенда, яка цілком і дуже прозорливо збігається із цими думками.

Сутність її така: якщо колись будуть відкриті всі планети, де є життя (цивілізації), то на зоряному небі із цих сяючих точок вималюється постає величезної людини!

К. Кедров (*там само*, с. 232–233) зазначає: «Нарешті, дуже важливе відчуття відкритості, проростання у світі: ти увесь відкритий для світу, і весь світ відкритий для тебе. Усе це супроводжується відчуттям сяння у прямому сенсі слова. Від вас виходить світіння, яке викликає зворотне сяння людей та предметів... Всечасове, всепросторове відчуття не обманює. У вивертанні ми торкаємося нервами до тих меж та рівнів матерії, де воно існує завжди та вічно. Звідси – головне, нове почуття безсмертя... Мета безсмертя вміщує в себе смерть та народження як обов'язкові умови. Тут немає дурної нескінченності: зовнішньо замкнений і обмежений об'єм життя виявляється безмірним усередині. Це море, де дно весь час іде вглиб і раптом виявляється небом».

І далі (*там само*, с. 360) вчений пише: «Але велика реальність, реальність космічна така, що людина ще за життя свого безсмертна. Зверніть увагу: не після смерті, не після тієї земної ілюзії, яка називається «смерть», не до, не після, а тут і зараз. Сутність полягає в тому, що в теорії відносності Ейнштейна людство фактично відкрило реальність самих високих містичних озарінь і знайшло підтвердження найсміливішим своїм мріям про те, що кожна миттєвість людського життя

вічна, що людина заповнює собою увесь всесвіт і весь світ перебуває всередині неї. Завжди».

Спробуємо спроектувати ці високі ідеї на сучасні реалії. Оскільки фізичне тіло, за Євангелієм, це – «шкіряні ризи», то необхідно вивернутися із них (гріховних, тлінних) і формувати нове духовне тіло. Як показали останні дослідження вчених, саме позитивні думки, емоції (любов, радість), молитви, медитація, аутотренінг можуть змінювати ДНК людини, значно покращувати фізичний, психологічний стан!

Святі отці, богослови не без підстав стверджують, що сучасна людина, як правило, – мертва духовно. Тобто треба вивернутися, злитися із красивим, вічно живим Космосом і жити по-новому. Коли ми вивертаємо, наприклад, шкарпетку, то праве стає лівим і навпаки. У світовій символіці ліве – зло, гріх, праве – добро, правда. Можливо і тому нам, землянам, треба вивернутися, бо ми живемо ніби в королівстві кривих дзеркал, зло (ліве) називаємо, вважаємо добром (праве), світло – темрявою, агресію, вбивства мирних людей – «принуждением к миру», цинічну окупацію Криму – «захистом російськомовних громадян» тощо.

Народження, боговтілення, воскресіння, преображення Ісуса Христа – це також своєрідне «вивертання» всього людства, Всесвіту, кожного вірного, яких він освятив, зробив вічними... Це подія воістину всегалактичного масштабу!

Наземному плані основа, головне – це влада, гроші, сексуальність тощо. Проте вони є огидними в очах Бога. Вивернувшись, зробивши низ (гріховне) верхом, а нинішній верх низом, ми покладемо в основу земного буття високу духовність.

Після аналізу слова «вивертися» ми з'ясували, що в ньому Творцем заковано надзвичайно глибокі поради, мудрі заповіді.

1. Можновладці, олігархи, банкіри, які накрали у країни та людей, мають повернути хоча б частину у вигляді іпотеки, зниження ставок за кредитами, підвищення зарплат, пенсій, зниженням цін на товари, благодійністю тощо.

2. Політики, депутати, чиновники мають повернути країну на цивілізований, європейський, ринковий (а не кланово-базарний, паханський) шлях розвитку, повернути довіру рідного народу до влади, судової системи, міліції. Остання, на жаль і сором (де ваша офіцерська честь, чоловіча сміливість?), показали себе у важкі дні, як справжнє сміття, підлі зрадники.

Десятиліттями це слово трактувалося товстосумами, мафією, як можливість чим більше вкрасти – вивернути із державної скарбниці та наших кишень мільярди гривень. А потім втекти за кордон, тобто вчасно вивертитися.

Насправді, у цьому вагомому слові заковано заповідь Бога, для нас усіх, а не лише українців. Ми, земляни, повинні:

1. Ви-вернутися маєте до образу та подоби Бога. Стати

богами у співтворчості, а не владі та тлінному багатстві.

2. Ви-вернутися маєте до первинного райського Адама, але лише через Ісуса Христа. Шлях спасіння – це уподібнення Христу, його заповідям.

3. Ви-вернутися маєте не до показної, а істинної віри через молитву душі та серця, покаяння, причастя, творення справ милосердя.

4. Ви-верну-ти. «Високе Божественне Ви повернути гріховному земному Ти».

5. Ви-вернути маєте Богові та ближньому істинну Любов. Благий, Всемиловичий, Він одвічно лише віддає світові і нам дари знання, Любові. Моуді, Монро та ін. свідчать, що всі люди, які пережили клінічну смерть і побачили Світло «того світу», не хотіли повертатися на Землю!! Навіть до коханих, дітей, онуків. Чому? Бо там вони відчували небачене тут фантастичне Світло Любові!

О. Потапенко

Перехрестя – символ матері (за Юнгом); подвійного богоявлення; небезпечного місця, де збирається нечисть; можливості вибору найменшого зла з кількох можливих.

У більшості народів світу, особливо слов'ян, перехрестя вважалося небезпечним місцем. У Словнику В. Даля сказано: «Перехрестя вважаються роковими і нечистими; тут здійснюються чари, замовляння, хоронять самовбивць або

знайдені трупи...» (*Толковий словарь...* – М., 1990. – Т. 3. – С. 61).

В індуїстській міфології злий дух Бутта жив на перехрестях, у хащах. 30 листопада (на св. Андрія за ст. ст.), за віруваннями, саме на перехрестях доріг збираються стригοї, відьми, чорти, б'ються косами, ціпами, нападають на людей, тварин. У Стародавньому Римі зображення деяких божеств (Діани, Дари) ставили саме на перехрестях, щоб вони допомагали людям. У фольклорі перехрестя – символ небезпеки, пошуку правильного рішення, шляху тощо.

Г. Потапенко

Перун – див. Язичницьких богів символіка.

Перший – див. Числова символіка.

Песиголовці – див. Демонології української символіка.

Печать (печатка) – символ авторитету князя, царя, імператора, індивідуальної особистості; власності; утаємниченості; у християнстві – Слова, піклування Господа; дару благодаті, освячення Духа Святого, обраності; оберіг; символ відданості й уміння зберігати таємницю; символ високого покликання людини, її обожнення.

Печать – невеликий гумовий чи металевий предмет із вирізаними на ньому знаками для відтискування на сургучі,

воску і т. ін. або для створення відбитку на папері; відтиск цих знаків на сургучі, воску (*СУМ.* – К., 1975. – Т. 6. – С. 346).

Печатки були відомі практично в усіх народів світу і знаменували авторитет, особу царя, султана, князя, їх особисті підписи, волю, наказ тощо. До старовинних грамот, дипломів в особливій коробочці привішувалася печать. На печатях зображали вензелі, знаки, герби, монограми і князів Давньої Руси-України.

Можливо, саме печаті послужили прообразом друкування взагалі, породили його ідею.

В Україні також широко побутували в XVI–XX ст. різні печаті – міст, монастирів, гетьманів, козацького війська тощо. Наприклад, в основі гетьманських печаток – постать козака з рушницею через ліве плече і з шаблею при лівому боці. Це зображення в XVI–XVII століттях було гербом українського козацького війська...

Найвишуканіша з-поміж усіх – печатка Івана Мазепи. На ній «у центрі зображено козака у верхньому одязі... Одяг розшитий орнаментом і має застібки турецького (східного) типу. У шапці з плоским дном, підперезаний поясом, у чоботях козак стоїть у густій траві...» (*Г.В. Онкович. Сторінки українознавства.* – К., 1994. – С. 18).

Вагоме символічне значення має слово печать у християнстві. У «Настільній книзі священнослужителя» (*М.,*

1983. – Т. 4. – С. 238) читаємо: «У ранній Церкві слово печать – (грец. – «сфрагіс») мало багато значень. Але головне відкривається в помазанні святим Миром: це відбиток на нас Того, Хто володіє нами. Ця печать зберігає і захищає нашу цілісність, це знак нашого високого покликання, це початок обоження».

Надзвичайно цікаво трактується символіка печатки в «Книзі символів» Рудольфа Коха (М., 1995. – С. 275): «Печать. Символ відображає процес нашого посвячення, у якому наявні такі елементи: а) написаний лист, тобто те, що слід запечатати, це кожен добрий християнин; б) віск для запечатування листа символізує покаяння серця людини, здатне вмістити в особі будь-яку печать; в) той, хто ставить печать, – Дух Святий; г) печать символізує Слово Боже, що залишає на серці свою відмітку; д) процес запечатування – акт звернення Слова Божого до слухача – здійснюваний Святим Духом усередині самої людини, а зовні – священнослужителем; е) відбиток, що залишився на воскові, – знання, віра і любов, що є частиною початкової Істини і Слова, яке сходить від неї. У результаті в людській душі залишається істинний образ Бога».

У сучасній мові функціонують такі усталені звороти: печать Соломона – символ магічної сили, чудодійності, Творення; печать Каїна – символ

підступної зради, віроломства, братовбивства, прокляття та ін. У творах художньої літератури печать виступає символом святості, таємниці. Наприклад: «Помолюсь крадькома на твоє праслов'янське обличчя, і зоря покладе на мовчання моє печать» (Б. Олійник).

Інкони «печать» означає бюрократичну писанину, канцелярщину:

Підпис. Договір. Печатка.

Віза. Договір.

Протокол. І – все спочатку.

І – папір, папір... (З журн.).

О. Потапенко

Пироги – див. Хліб.

Писанка (крашанка, галунка) – символ Сонця; життя, його безсмертя; любові й краси; весняного відродження; добра, щастя, радості.

Писанка – це розмальоване великоднє куряче або декоративне яйце.

У міфах багатьох народів світу саме яйце (*див. Яйце*) є світотворчим началом. У слов'ян язичників, на думку С. Килимника, писанки існували вже за часів антів – наших прародичів (III–VIII ст. н. е.) і були символом сонячного культу. Птахи – це вісники весняного воскресіння, Сонця, а їхні яйця – емблема сонця – життя, народження.

«Яйце птаха взагалі, – писав С. Килимник, – це зародень життя, символ бога сонця; воно в

давнину символізувало – добро, радість, щастя, любов, достаток, успіх, прихилення добрих сил, захист людини від лихих сил» (*Килимник С. Український рік у народних звичаях та історичному освітленні.* – К., 1994. – Кн. 2. – С. 176).

Дослідники вважають, що українська писанка має понад 100 символічних малюнків. Напр., кривулька знаменувала нитку життя, вічність сонячного руху. Кривулька або безкінечник – це символ початку й кінця. Тригвер, або триніг, символізував, на думку одних, небо, землю й повітря, на думку інших – повітря, вогонь і воду, треті вважали його символом життя людини. Четверті трактували його як символ неба, землі й пекла. Символічне навантаження мала і кольорова гама писанок. Червоний колір усимволізував радість життя, любов, жовтий – місяць і зорі, урожай; зелений – багатство, буяння рослинного світу, його воскресіння; блакитний – чисте небо, здоров'я; бронзовий – матінку-землю; чорний з білим – пошану до померлих родичів, їхніх душ та ін.

Із запровадженням християнства змінюється поступово й символіка писанки. Вона стала символом радості й віри у Воскресіння Ісуса Христа (*див. Ісус Христос*) як символу всепрощення. Для писанок були характерні такі орнаменти: решітки, віконця, клинці, вітрячки, кошики, грабельки, зірки, хрестики, павучки.

Писанки використовували як опредмечений символ кохання, даруючи їх юнці. У народній медицині ними «викачували» хвороби. Свячені писанки закопували в землю (на високий урожай), клали в домовину, у ясла для худоби. Лушпиння з писанки кидали «на щастя» на дах оселі та ін.

О. Потапенко

Півень – символ сонця, світла, вогню, войовничості; пильності; воскресіння; смерті та зла; сили чоловічої плоти; домовитості; господарності; каяття (у християнстві); передвісника біди, нещастя; жертви; відкривача скарбів; також він є оберегом від пожежі; розсудливості, розважності і передбачливості; нестримного хвалька, лицеміра; образ ласої до чужого людини.

Півень – надзвичайно поширений і багатоплановий символ. У багатьох міфопоетичних системах він символізував войовничість. Напр., верховного китайського бога війни Тайї зображували як істоту з тулубом півня і головою людини. Ватажок війська бога індуїстської міфології Сканди мав такі головні атрибути: спис, лук, півень.

Цей птах був тотемом у південно-корейських племен. Ірландська богиня Бригіта (цілительниця) уявлялася, зокрема, у вигляді трьох півнів. Фрігійський бог – цілитель (водночас покровитель могил) їздив на коні й півні.

Дуже поширений був мотив півня як символу жертвності.

В українській весільній обрядовості печений півень був традиційною весільною жертвою:

*«Наш когут білокрилий,
Наш дружбонька
чорнобривий,*

*Не жаль єму дати
Печеню покраяти...*

*Ти, когуте білокрилий,
Нам староста чорнобривий,
Та виведи же нас з хати
На двір танцювати»*

(Чубинський П. Мудрість віків. – К: Мистецтво, 1995. – Т. 2. – С. 119).

Натомість росіяни, білоруси приносили його в жертву Баннику (духу бані), Домовику (духу оселі), Водяному.

Світова міфологія залишила пам'ять про півня як істоту, якої боїться нечисть (чорти, стригі, відьми та ін.). Напр., китайський чарівний птах Чунмін, що боровся з нечистою силою, був схожим на півня, Василіск – потворний змії – губитель – боявся лише півня. Цікаво, що, за міфами, він вилупився з яйця, знесеного півнем.

У праукраїнців півень вважався передвісником зорі, сходу Сонця, а, отже, пробудження життя. Не випадково існувала така народна назва, як «будимир», тобто «буди світ». Півень, за даними О. Афанасьєва, був «представником грозового полум'я», «символом вогню», «уособленням домашнього вогнища». Ось чому стилізоване зображення його знаходимо на дахах, шпильях будівель, скринях, рушниках.

Це був водночас талісман проти пожежі й вогню. До речі, за даними А. Голана, у Китаї півень на стіні – оберіг від стихії полум'я.

Водночас чорний півень у язичників символізував смерть, пов'язувався з підземним світом. Отже, цей птах був своєрідним символом – моделлю цілого комплексу життя–смерть–воскресіння. Це відображено в народній загадці «Двічі народився, ні разу не хрестився, сам співав, а помер – не відспівали». У багатьох регіонах одяг покійників виносили в курник, щоб півень «відспівав», отже, «очистив» від впливу смерті.

За даними Г. Булашева, в Україні спів півня віщував прихід гостей, а спів біля вікна нещастя, смерть. Чорного півня не тримали у дворі (буде сварка між господарями). Вірили, що існує «півень-царик», якого боїться сам Диявол. Чумаки, вирушаючи в дорогу, брали його як найкращий оберіг. Існувала легенда і про півня, який може відкривати скарби *(Булашев Г.О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К., 1992. – С. 349–350).*

Півень символізував і силу чоловічої плоти, тому наречений у деяких країнах під час весільної церемонії ніс саме півня.

Півню приписували здатність пророкувати біду, що відображено, зокрема, у казці про «Золотого півника».

У фольклорі цей птах виступає як символ вайовничості й

водночас домовитості: «Як два півні», «Ходити півнем», «Без півня оселя глуха».

У християнстві півень – символ каяття. Спів півня (за Біблією) нагадує апостола Петру про малодушне відступництво від Христа і викликає сльози провини і спокути.

Зображення півня міститься на багатьох гербах та емблемах.

У байці безсмертного Езопа «Собака, півень і лисиця» півень, на противагу вороні, – символ розсудливості, розважності і передбачливості. Залишаючись ночувати у лісі півень виліз високо на дерево, а пес розмістився у дуплі трохи нижче. На ранкове: «Ку-ку-рі-ку» прибігла лисиця, похвалила співуна і запропонувала йому познайомитися ближче. Півень передбачив її наміри і порекомендував розбудити в дуплі слугу, щоб той відчинив двері. У запалі своїх бажань лисиця полізла до дупла і отримала на горіхи від собаки. Навіть хижачка здивувалася кмітливості півня: «– Такого хитрющого півня здибала, що й світ такого не бачив! Це тобі не ворона, що й світ такого не бачив! Це тобі не ворона, що відразу впустила м'ясо з дзьоба, зачувши хвалу! Нічого не скажеш – розумний півень» (*Езопові байки*. – К.: *Веселка*, 1990. – С. 81–86). Півень, як образ нестримного хвалька прочитується в ще одній байці Езопа «Два півні» (*Езопові байки*. – С. 102–106).

Показово-алегоричний образ півня-лицеміра змальований у

байці Л. Глібова «Зозуля й півень». У моралі легко прочитується причина лицемірства:

«За що ж, –

хто-небудь попитає, –

Зозуля Півня вихваляє?

За те, що Півень годить її

Та потакати добре вміє:

Рука, як кажуть, руку миє»

(Глібов Л. *Байки*. – К.: *Дніпро*, 1976. – С. 53).

Півень, який в байці «Півень і перлина» не зміг розібратися в цінності перлини уособлює недотепу-неборака. У іншій байці півень уособлює образ ласої до чужого людини:

«Раз Півень, риючи

даремно у садку,

Побачив ворох жита на току

І зараз кинувся туди

хазяїнувати...

Бо заповідано давно,

Що краще зернятко своє одно,

Ніж цілі ворохи чужого».

(Глібов Л. *На току* // *Байки*. – К.: *Дніпро*, 1976. – С. 209).

У сленгу різних соціальних груп населення *півень (пстух)* – в'язень, до якого ставляться без поваги і який сидить біля в'язничної вбиральні; чоловік, якого принизили через гомосексуальний статевий акт; активний гомосексуаліст; чоловік, який забагато вихваляється: «Вася – це типовий петух, який тільки і тріпається про свої мерси»

О. Потапенко, В. Куйбіда

Півонії – *див. Ботанічна символіка.*

Підкова – символ успіху, вдалого завершення справи; надійного обереха від нечисті (демонів, відьом, чортів), зло-ворожих сил та стихій; росту, плодючості; охоронця оселі від злих духів; знака, знамення з небес; руйнування, руйнації; Помаранчевої революції 2004 р. в Україні; незламної криці духу народу, його волелюбності, нестримності, нескореності силам птьми; знаряддя знищення змії, гадів як уособлення демонічного зла.

За свідченнями вчених, наші пращури приписували багатьом предметам таємничу надприродну силу. Роль оберехів виконували квіти, трави, амулети, рушники, хрестики та ін. За віруваннями, вони оберігали їх власників від злих сил, попереджали нещастя, біду, відганяли чари. Серед оберехів давніх слов'ян трапляються мініатюрні зображення священних звірів, коней, птахів, а також різні предмети: сокири, ножі, ключі, ложечки ковші, бубонці. Вони виготовлялися з бронзи, заліза, свинцю, каменю, дорогоцінних металів... Особливо шанувалися у слов'ян оберехи-підвіски у формі півмісяця, так звані лунниці. Вважалося, що вони здатні захищати від злих сил і чар жінок та дівчат... Колись в Україні вірили, що «злих духів» можуть відлякувати коні. Тому на дахах, фронтонах будинків прикріплювали коньки – вирізані з дерева кінські голови (*Потанен-*

ко О.І., Кузьменко В.І. Шкільний словник з українознавства. – К., 1995. – С. 173–174).

Особливо помічниками по всій Європі вважалися підкови. Дослідники, як правило, називають дві причини її фетишизації. Оскільки вона зроблена із заліза, а планетою його був грізний Марс – ворог Сатурна, який, за міфами, пов'язувався з відьмами, то останні й боялися «духу залізного». Підкова – частина сонячного дивовижного коня, який нібито був охоронцем від нечисті. Поєднавшись, залізо та кінь набували подвійної сили обереха.

Є християнська легенда, у якій пояснено магічну дію підкови. Дунстан – святий покровитель ковалів та ювелірів, – працював якось у кузні. До нього зайшов диявол і попросив підкувати копита. Дунстан спеціально став виконувати цю операцію дуже боляче, і диявол почав благи помилувати його. Дунстан звільнив диявола від мук лише після обіцянки, що він ніколи не відвідуватиме те місце, де є підкова (*Фолі Джон. Енциклопедія знаков и символів. – М., 1996. – С. 377).*

Мореплавці також вірили: підкова відганяє шторми й корабельні аварії. Адмірал Нельсон, наприклад, мав на грот-мачті своєї «Вікторії» саме підкову.

У книзі «Українська минувшина» (*К., 1994. – С. 57–59*) пропонується інше пояснення сакрального обереха – підкови: «Селяни з великою пошаною і водночас із

певною упередженістю ставилися до ковалів як до чарівників-добродіїв, що володіють складним і таємничим перетворенням металу на ті чи інші речі. У них бачили захисників від нечистої сили, «ковалів людського щастя».

Символіка підкови особливо актуалізувалася в період підготовки та проведення Помаранчевої революції.

Наші пошуки відкрили дивовижні закономірності цього символу.

Почнемо з Давньої Греції. Серед численних богів Олімпу, які проводили свій час у бенкетах, інтригах, був один, що любив фізичну працю – Гефест.

В античному мистецтві Гефест зображувався м'язистим ковалем із молотом, негарним, у конічній шапці. За міфами, був «неперевршеним майстром-митцем: будував богам палаци, трони, виготовляв зброю, посуд, оздобу. Із золота зробив собі двох рабінь, які вмiли ходити і розмовляти (!)» (*Словник античної міфології. – К., 1985. – С. 68*). Гефеста шанували як бога здоров'я, який оберігав від укусів отруйних змій, крововиливів. Інколи його отожднювали з богом підземного вогню Вулканом, на їхню честь будували храми, проводили свята-вулканалії. Очевидно, наші пращури, які мали контакти із греками, могли запозичити елементи цього культу. Щоправда останні археологічні дані свідчать про те, що на території України (ще

задовго до греків!) ще 4–6 тисяч років тому(!) добували руду та виплавляли метали. Очевидно, у народі склалася думка, що фізично сильні люди-ковалі вмiють приборкати підземний вогонь, мешканців підземного світу. Як чарівники-алхіміки вони могли із твердого «каменя» – руди – робити текучу масу, а з неї – виріб певної потрібної форми. Причому ці вироби гартувалися у двох найважливіших сакральних стихіях: вогні та воді (охладжувалися). І це викликало містичне зачудування й острах.

У книзі О.М. Афанасьєва «Дерево життя» (*М., 1983. – С. 143–152*) вміщено надзвичайно цікаві характеристики образів коней. Дослідник підкреслює, що в казках, прислів'ях, легендах слов'яни зближували образ птаха та коня. Міфічні коні «п'ють ранкову росу або на світанку качаються по росі й тому здобувають надзвичайну міцність і швидкість. Свого багатирського коня казковий герой несе кілька днів на росі; від цього корму в коня виростають крила, і літає він у піднебесі».

У фольклорі кінь часто постає як дивовижна істота – вогненна, із ясным сонцем чи місяцем на лобі, із зірками на боках, золотогривий, тобто поетичним образом світлосяйного сонця.

У багатьох слов'янських казках характеристика коня – це своєрідна незмінна формула: «Конь бежит – земля дрожить, із очей искри сыпятся, із ноздрей дым

столбом, из заду головешки валяться». Коли на коня сідає вершник, перший «піднімається вище лісу», «гори та долини поміж ніг пропускає», ріки перестрибує.

Професор Р. Фурдуй у книзі «Чарівність тасмниці – 2» (К., 2001. – С. 26–32) висунув цікаву гіпотезу про «небесну», космічну природу Кошія Безсмертного, Змія, Баби-Яги. Дослідник на конкретних прикладах доводить, що за цими та іншими казковими героями стоїть відгомін спогадів наших пращурів про відвідування Землі інопланетянами.

За аналогією ми можемо припустити, що огненний кінь – це літальний апарат, який колись вразив уяву праслов'ян. Зверніть увагу на опис коня. По-перше, це усталена формула, яка передавалася тисячоліттями з уст в уста, що свідчить про її сакральність! По-друге, цей опис дуже нагадує старт космічного корабля (дрить земля, вилітає вогонь, клубки диму). І нарешті – загадкові «головешки», що вилітають іззавду. Можливо, це ступені триступінчатого космічного корабля! Чорні, обгорілі, вони відділяються від основного корпусу.

До речі, подібну думку висловила Марія Чумарна (*З початку світу. Україна в символах. – Львів, 1996. – С. 50–51*): «Цей кінь подібний до літаючих машин, описи яких зустрічаємо в давньоіндійських епосах «Рамаяна» та «Махабхарата», може сучасною мовою їх можна

було б назвати «неопізнаними літаючими об'єктами», що прилітають до нас із паралельних світів?.. Крилатий кінь – це метафора... Але що це за метафора? Алегоричний образ ангелів-хранителів, ознака божественної природи коня чи відгомін давніх досягнень земної цивілізації?..

Казкові коні, за свідченням О. Афанасьєва, «носять із собою живу та цілющу воду і ударом своїх копит викреслюють підземні ключі...».

Цікавою особливістю богатирських коней є мудрість, здатність віщувати, передбачати майбутнє, розмовляти людським голосом. «Кінь, – вказує М. Чумарна, – зв'язковий між світами: його вухо – це той тунель, через який проходить душа героя, аби втілитися в новій сутності. Така можливість мандрувати з одного світу в інший, вдосконалюючись після кожного народження, дається герою тричі».

У часи козаччини кінь (*див. Кінь*) символізував вірного побратима, «нерозлучного товариша», швидкість, нестримність запорізької кінноти, що змітала ворога. Ми вважаємо, що на вірі наших предків у магічну надприродну силу коня базується віра в те, що підкова приносить успіх, має світлу сонячну енергетику!

Ще кілька важливих деталей. Як відомо, підковані копита коней – найнижча частина кінцівки. Водночас нога, кінцівка символізувала «випрямлення,

підйом та опору», вона також «означала п'єдестал, а в кабалістичній традиції вона вказує на такі якості, як упевненість та розквіт» (*Керлот Х. Словарь символів. – М., 1994. – С. 341–342*).

Підкова – це те, що оберігає ногу коня від поранень, ковзання. Очевидно, ці ж характеристики транспортувалися за функціями й на підкову.

Коли ми зіставили форму підкови з іншими символами, то віднайшли не менші закономірності. Грецький алфавіт, на якому базуються практично всі європейські абетки, яким написаний священний Новий Заповіт, вважався сакральним і містичним. «І язичники, і християни розглядали грецький алфавіт в цілому... як всеосяжні універсальні принципи творення» (*Найджел Пеннік. Магічні алфавіти. – К., 1996. – С. 69*).

Останньою літерою грецької абетки була омега – точна копія підкови. Вона означала «багатство, достаток, успішне завершення справ, апофеоз, сьоме небо гностиків... Омега є втіленням віри та божественного плану як у язичницькій, так і в християнській інтерпретаціях слова «Господь»... (*Там само. – С. 84–85*). Отже, підкова за формою на прапорі Помаранчевої революції – це Господній знак успішного завершення справи, яка забезпечить народу багатство й достаток?!

В астрології графічний знак-символ означав «зростаючий мі-

сяць» і усимволізовував підйом, зростання, плодючість. Як остання літера абетки омега означала «кінець» (Порівняйте самохарактеристику Христа «Я є Альфа і Омега...»). Дослідник християнської символіки Г. Бейлі (*Утраченный язык символів. – М., 1996. – С. 72*) дуже точно відзначив: «Оскільки слово «кінець» у тому контексті часто інтерпретують неправильно, поясню, що тут воно означає **закінчення старої епохи й початок нової ери**» (розр. наша – **О. П.**). Особисто я не сумніваюсь у божественній енергетиці знаків омеги і підкови.

Вивчення літератури показало, що вони, окрім усього, нагадують німби, ореоли навколо голів ангелів, святих, мучеників. А козацькі кургани, колти, гривні, пекторалі, діадеми?

Подібність форми і значення символів різних народів світу, їхня гаряча підтримка української революції підтверджує таку глибоку думку. Режими, побудовані на злі, брехні, неправді, тиранії, приречені на погибель.

Якщо ви пригадуєте, під час політичної кризи в Україні в кінці 2004 року у складі європейської консультативної делегації були керівники держав, організацій саме Північно-Західної Європи. А якщо проаналізувати їхні стародавні абетки?

Надзвичайно цікаві «збіги» ми з'ясували, коли звернулися до рун – магічного алфавіту народів Центральної та Пів-

нічної Європи. Руни, окрім предметного, містять глибочезне символічне значення. Їх таїна хвилює вчених і нині.

Аналізуючи графічні особливості рун, ми вичленували із них другу Уг (фонетично звук *u*). За конфігурацією вона рязуче нагадує підкову. У книзі Н. Пеннік «Магічні алфавіти» (К., 1996. – С. 128) сказано: «Уг означає безмежну енергію все-світу, яка навіть є благоговійний страх утілення необмеженого творчого потенціалу. У сфері людських устремлінь Уг передає могутність колективної волі, **«нашу» могутність** (розр. наша – *О. П.*). Магічний вплив Уг приносить успіх, колективну силу й особистий успіх, що вимірюється загальним благополуччям».

Фантастика! У тисячолітній руні, як дві краплі води схожій на підкову, було закодовано інформацію про «нашу могутність».

О. Потапенко

Пінчук Арт Центр – «Будьте батьками сиріт, не дозволяйте сильним ображати слабких, не залишайте вхорих без допомоги» точніше, «не пройди осторонь» – це внутрішні переконання свідомої людини, котра сповідує принципи моралі. Кожен із нас життєвими кроками виокремлює сенс свого існування, проходячи власний шлях, та в певну хвилину залишається сам-на-сам із Вічністю, і та хвилинка є дуже важливою, оскільки дає наснагу для

роздумів над вчинками й думки про те, що попереду... Повсякчас відчуваємо природне бажання добра, яке зробило б нас правдиво щасливими. Проте поняття щастя в кожного своє: у здоров'ї, у насолоді почуттів, багатстві й честі, владі та славі, знанні наук, у дружбі... а, можливо, просто у здійсненні мети, яка дарує вдячність, щирю посмішку, іскру сльози радості на очах у того, кому ти висловив співчуття й подлився останнім, заклав фундамент для зростання обдарованої природою особистості, оскільки життя не зводиться лише до накопичення, є в ньому і природна потреба віддавати. Тому традиція філантропії, меценатства є внутрішньою, дарованою вищими силами природною потребою, це вищий пілотаж безкорисливої добродійності; показник культури, моральне зобов'язання протягом життя, а може, і після. І коли є така можливість, то чому б не взяти на себе відповідальність за лікування суспільства, його порятунок, а не моральну деградацію? Суспільство зрозуміє тебе, винагородить, ти увійдеш і посядеш гідне місце в історії його літописання.

Pinchuk Art Centre – це міжнародний центр сучасного мистецтва XXI сторіччя, «відкрита платформа для митців»; сяючий промінь просвітництва, який ніби став внутрішньою потребою спраглого духовного сучасника не лише українського суспільства, а й усієї

європейської спільноти. Центр є репрезентантом, де можна долучитися до світу сучасного мистецтва, навчитися сприймати й відчувати його, адже сучасне мистецтво вивіщує Людину, засвідчує безмежний її потенціал, очищує і єднає серця людей всесвіту. Це інструмент пізнання, спрямований на розвиток критичного та креативного мислення майбутнього покоління, якому належить будувати Україну і світ завтрашнього дня. Мистецько-духовний проект породжений потребами життя сучасного суспільства – це ще одна свіча, запалена творчим горінням митців і принесена на осуд сприймаючої аудиторії; це розмова про Вічне, це ще одна мить пошуку Правди в духовному «Я» кожного з нас. Своєрідне дійство, наскрізь пронизане аурую високих, чистих помислів та переживань, що торкаються вічних цінностей, і це є не випадковістю, а велінням часу – це не кінець, а лише початок наступних проєктів, оскільки сила його впливу – колосальна, і в душах залишає величезну емоційну пам'ять: прагнення надати новим поколінням можливість заявити про себе як творчу особистість, долучитися до кола видатних митців...

Міжнародний арт-центр став помітним місцем на мапі світового сучасного мистецтва. Створений з метою функціонування в різних напрямках, а це й колекціонування, виставки, проєкти, комунікація, освіта, дослідження, він перейде у спадок нащадкам.

Критерієм, яким послуговуються митці, є використання майстерності чи уяви для створення естетичних об'єктів, ситуації або дії, які можуть бути розділені з оточуючими, оскільки їхня природа є «найбільш невловимою з усіх загадок людської культури». Перед справжнім поціновувачем постає прекрасне, співвіднесене із довершеністю, чуттєвим задоволенням, благом. Репрезентанти є творцями, рухомі внутрішнім потягом до творчості, або потребою вираження почуттів, розв'язання особистих чи загальнолюдських проблем, що не дозволяють обмежити мистецтво лише функцією принесення естетичних вражень; вони узагальнюють інформацію про навколишній світ, комплексно передають її і пророкують майбутнє. Кожна культура створює свої ідеали, що базуються на цінностях суспільства, які усвідомлюється окремою людиною або людством як надзвичайно важливі. У її основі – традиція, у першу чергу іншим поколінням передається найважливіша інформація, що фіксується в ідеалах. Здатність мистецтва до виховання пов'язують з активізацією емоційно-чуттєвого початку, комплексного впливу на людину, формування цілісної, гармонійно розвиненої особистості.

Світ, у якому людина здатна до діяльності й розвитку, набагато ширший, ніж той, обмежений чуттєвими межами, і це пора зрозуміти! Люди, котрі покликані

служити всесвіту, відчувають моральне зобов'язання і не є байдужими до долі інших, вони формують душі, творять історію, докладають чимало зусиль для підтвердження того, що доля усміхається кожному...

Т. Товкайло

Пісня – символ самобутності народу, його душі, духу, світобачення і світосприймання, віри в краще життя, волелюбності, нескореності українського духу; символ України, національної свідомості, краси, чуттєвості, поетичності народу.

Це найбільш поширена форма вокальної музики, у якій поєднуються музичний та музичний образи. «Якщо для світу українська пісня є дивиною мистецтва, то для нас вона не тільки естетична категорія, а й хліб і пам'ять, джерело життя, основа національної свідомості» (Д. Павличко).

Становлення української народнопісенної творчості почалося на основі самобутної музичної культури Київської Русі. Давньоукраїнською спадщиною є цикли трудових, ігрових, обрядових та величальних пісень. В історії української культури важлива роль належить родинно-побутовим пісням: колисковим, весільним, а також похоронним плачам і голосінням. Пізніше виникають жанри: думи та історичні пісні, ліричні жартівливі, протяжні, гумористичні, танцювальні пісні,

канти, пісні-романси (*Шреєр-Ткаченко О.Я. Історія української музики. – К., 1980*).

Серед календарних пісень українського народу особливої уваги заслуговують колядки й щедрівки – новорічно-різдвяні вітання, побажання здоров'я й благополуччя родині, вшанування господаря, звеличення хліборобської праці. Такі пісні відображають намагання людини символічно вплинути на сили природи.

Весняні пісні – веснянки, гаївки тощо – символізують пробудження фізичних і духовних сил людини. На межі весняного й літнього циклів були поширені так звані петрівки, що усимволізували кохання.

Літній цикл календарних пісень починався святами Купала. Найважливіша їх тема – збирання врожаю, однак ці пісні відбивають надзвичайно тяжке становище кріпаків:

*Ой уже сонце над вербами,
Пусти нас, пане, хоч з ребрами!
Ой уже сонце над грушами,
Пусти нас, пане, хоч з душами!
Ой уже сонце в очереті,
Пусти нас, пане, вечеряти.
Ой уже сонце в вівсі,
Полічи, пане, чи ми усі!*

У багатьох календарних піснях звучить протест проти соціального й національного гніту.

Нескореність українського народу, любов до вітчизни, дружбу й побратимство символізують думи та історичні пісні. «В них відбиваються патріотизм, героїзм

і мужність народу, його високі моральні якості, а разом з тим – тяжкі муки й горе людей на сплюндрованих ворогами землях» (*Шреєр-Ткаченко О.Я. Історія української музики. – К., 1980. – С. 42*). О.І. Потапенко та В.І. Кузьменко вказують: «... широкої популярності набули пісні «У Цареграді на риночку», «Ой на горі та жінці жнуть», що малюють нам образи Байди – узагальненої постаті мужнього захисника Батьківщини – і двох відомих своєю боротьбою проти султанської Туреччини і Кримського ханства гетьманів – Петра Конашевича-Сагайдачного та Михайла Дорошенка. Широковідомі історичні пісні про народних месників-опришків, про О. Довбуша, про Коліївщину, її героїв – М. Залізняка, І. Гонту та ін. твори» (*Шкільний словник з українознавства. – К., 1995. – С. 194*).

З-поміж українських ліричних пісень чітко вирізняється жанр романсу, хрестоматійно представлений піснею С. Климовського «Їхав козак за Дунай», що назавжди ввійшла в народну мистецьку скарбницю і поширилась у Німеччині, Франції, Польщі, Англії. Автори багатьох романсів («Вечір на дворі», «Ой ти дівчино заручена», «Чи я в лузі не калюна була» тощо) давно забуті, а самі мистецькі витвори живуть у пам'яті народній. «Кобзар» Т. Шевченка «...став незглибимою криницею, з якої багато композиторів черпали й черпають теми та образи для своїх творів.

Велике значення в розвитку української вокальної музики має творчість М. Лисенка, який першим у своїх романсах із монументального циклу «Музика до «Кобзаря» Т. Шевченка торкається громадянських мотивів, розкриває героїчні сторінки історії українського народу, порушує життєважливі проблеми сучасності». (*Зоре моя вечірняя. Українські романси / Упор. Т. Булат. – К., 1982. – С. 9*).

Між народними піснями та піснями, написаними композиторами, існує тісний зв'язок, оскільки людство черпає натхнення і традиції в народній скарбниці. Воно співає в радості й зажурі. Бо пісня – «його величний храм любові до людини, до батька й матері» (*Берегиня. Українські народні пісні / Упор. В. Борисенко. – К., 1991. – С. 5*).

А пісня – це душа.

*З усіх потреб –
потреба.*

*Лиш пісня в серці
ширить межі неба.*

*На крилах сонця
сяйво їй лиша –*

*Чим глибше пісня,
тим ясніш душа.*

(Іван Драч).

Помітний вклад у розвиток української національної пісні внесли поети А. Малишко, О. Білаш, О. Демиденко, В. Крищенко, С. Галябарда, Ю. Рибчинський та ін., співаки А. Солов'яненко, А. Мокренко, Д. Гнатюк, Д. Петриненко, Н. Матвієнко, В. Зін-

кевич, С. Ротару, А. Кудлай, Руслана, О. Пономарьов, С. Вакарчук, О. Скрипка, Т. Петриненко та ін., гурти, ансамблі «Червона рута», «Океан Ельзи», «ВВ», «Скрябін», «Т. Н. М. К.» тощо.

Ємко висловив чарівність і красу української пісні В. Качкан: «Пісня! Вона – серце народу, його душа, його крила. Витворена народом, пісня пахне майовими дощами, синіми льонами, материними руками... А то черкне ластів'їним крильцем вечірній небокрай, торкнеться нашого серця і добуде чисту сльозинку з очей... Такої неземної сили наша Пісня!».

Л. Довбня

Піч – символ материнського начала; чистого, духовного виношування плоду; святості; непорушності сім'ї; неперервності життя українського народу; батьківщини, рідної хати; бо-соногого світлого дитинства; поетичний символ народної обрядовості.

«Піч – наче мати рідна», «Рідну матір може підмінити лише піч», – казали в давнину. Ще 6 тис. років тому праукраїнці обожнювали піч. За даними О. Афанасьєва, М. Слободянюка, С. Плачинди, у їхній міфології існував символічний образ-тотем Піч-мати, яку обожнювали як захисток життєдайного вогню (**див. Вогонь**). У міфології литовців був дух Каукас, який ніс у дім добро й жив під піччю. У слов'янській

міфології аналогічні функції виконував Рарог. Стародавні римляни вшановували Форнакс – богиною домашнього вогнища.

В Україні існував справжній культ печі. І не тільки тому, що в ній варили їжу, пекли хліб, сушили збіжжя, на ній спали, лікували простуди тощо. Піч була глибоким символом рідного вогнища, неперервності роду. Чому засватана дівчина колупала піч? Нині вчені вважають, що вона виконувала символічний акт: під нігті потрапляла не просто глина, а часточки батьківського домашнього тепла, материнської любові, які дівчина хотіла взяти в дім нареченого.

У деяких регіонах із цією ж метою наречена при переході в оселю молодого брала із собою жарини з печі.

Піч була глибоким поетичним символом багатьох народних обрядодій. Саме в ній випікали святиню – весільний коровай (**див. Коровай**). З нею пов'язані обряди «женити комина» (комин – частина печі), «посвіт» та ін.

Піч часто білили, прикрашали декоративними розписами (Поділля), витинанками (Хмельниччина), розмальовками з паперу (Петриківці). Тобто піч була символом високих естетичних смаків українців.

Категорично заборонялося плювати в палаючий вогонь, лаятися біля печі («Сказав би, та піч у хаті»). Піч була оберегом від різної нечисті. Лучину, жаринки, попіл використовували під

час гадання, лікування хворих. На знак пошани до віковичної годувальниці українців на Рівненщині навіть споруджено пам'ятник печі.

У фольклорі, літературі піч символізує святість, неперервність життя народу, світле дитинство, тепло, затишок та ін. За словами В. Земляка, «для справжнього українця піч однаково, що олтар для віруючого».

О. Потапенко

Пічкур є емблемою центрального образу слов'янської міфології Старця, який примусив Морського Царя припинити бурю в морі і не топити кораблі. Цю невеличку рибу називають старцем тому, що обов'язковим атрибутом риби й міфічного Старця є вуса.

В. Куйбіда

Плакун-трава – див. Сльози.

Поезії символіка – символіка поетичних творів українських письменників.

Народні символи, трансформуючись у творчій уяві митця, часто переходять у поетичні твори, по-новому зображуючи героїв та відтворюючи навколишній світ. Символ об'єднує в собі поняття об'єктивної дійсності й відкладений у свідомості умовний знак певного явища. Він несе ідейний заряд, що об'єднує, згуртовує людей, які збагнули і

сприйняли його суть. У символах відображені прагнення людей, їхня історія, традиції.

Кожна суспільна формація мала свої символи, а в літературі поети-романтики подавали в символах узагальнене зображення історичних подій. Так, розкутий Прометей у Шеллі, Т. Шевченка, Лесі Українки, А. Малишка є символом розкріпаченого людства, нескореності, безсмертя народу, його незламного прагнення до волі, звільнення людини від духовного гніту й права на земне щастя, самовідданого служіння народові, готовності на самопожертву в ім'я людства. У реалістичній літературі символи охоплювали ширші явища дійсності, що досягалися за допомогою складних асоціацій. Найчастіше поети звертаються до символів, пов'язаних із природою. Улюбленими в їх творчості є образи небесних світил: зірок, місяця, сонця. На основі фольклорних символів поети творять нові образи, точніше передають внутрішній світ героїв, їх переживання, прагнення. Наприклад, сонячні кларнети П. Тичини – новий символ, ще став гімном землі, краси, першоначалом світобудови, правонаступником Бога, світлоритмом Всесвіту, символом гармонії і правдивості, життєствердного оптимізму.

Досвітні вогні Лесі Українки народили образ-символ вогнів перемоги, вільного майбутнього. Образові досвітніх вогнів

судилося стати не лише символом у творчості Лесі Українки, а й певною мірою символом доби, таке велике узагальнення соціально-історичних явищ містить він у собі, це самовираження епохи 90-х років XIX століття, це заклик і гасло (Жук Н., Лесин В. *Історія української літератури XIX–XX ст.* – К., 1989. – С. 56).

Своїм змістом поетичні символи найчастіше пов'язані з уявленнями народу. Велике смислове навантаження несуть символи – назви дерев. Найкраще символіка дерев віддзеркалена в піснях та інших жанрах фольклору. Напр., народна пісня «Стоїть Явір над водою» навіяла Ю. Федьковичу мотив зіставлення вояка-жовніра з молодим Явором; у Т. Шевченка («Утоплена») знаходимо образ калини-дівчини.

Символічні образи верби, дуба, тополі є багатозначними як у фольклорі, так і в поетичному розмаїтті. Верба і тополя – давні образи-тотєми українців, що були міфологічним уподібненням дівчини до світового дерева – символу світобудови. У творах В. Симоненка, Т. Шевченка верби і тополі виступають символами України, батьківщини, уособлюють рідний край, батьківський дім.

Серед багатьох символів-дерев виділяється образ великого престарого дуба, який підкреслює поважність, старість тощо. У такому значенні вживає його Т. Шевченко в поемі «Невольник». То-

поля у Великого Кобзаря має символічне значення самотності, страждання, сирітства.

Образи квітів, які беруть свій початок у символіці стародавніх слов'ян, широко використовуються в поезії. Відомо, що червона гвоздика – символ дружби, півонія – символ щасливого життя, троянда – символ кохання, незабудка – символ вірності. Літературні символи квітів містять додатковий, часто соціальний зміст. Марко Вовчок в оповіданні «Одарка» змальовує образ дівчини-кріпачки як пахучу стоптану квітку, а Катерина в поемі Т. Шевченка – «квітка на полі»:

*Пече сонце, гоїда вітер,
Рве всякий по волі.*

Образ айстри у поезії став літературною традицією. Він зустрічається у творах Олександра Олеся, В. Сосюри. У кожного з митців ці квіти мають свій алегоричний зміст. У поезії В. Сосюри вони символізують чисте, ніжне кохання. Пелюстки айстри нагадували йому уста коханої, такі вони були палкі та ніжні. А в поезії «Айстри задумані, квіти останні...» ця рослина символізує втрачене кохання, сум, «осені пізньої сльози багрянні».

У поезії Олександра Олеся айстри символізують революційні сили, що чекають тепла від сонця – алегорії майбутнього.

Мотив сонця як символ правди, досконалості, краси дівчини зустрічаємо у творах Марка Вовчка, М. Шашкевича, Ю. Федьковича.

Змістом пов'язаний з образом сонця символ свічки. У поезії тяжко хвора людина асоціюється з фольклорним образом свічки, що згасає. У народі побутували такі висловлення: «згаснути, як свічка», «танути, як свічечка» тощо. У поемі І. Кочерги «Свіччине весілля» свічка – це символ боротьби за свободу, найчистіших, найблагородніших поривів простих людей, заповітних мрій, символ світла, яке несе тепло, надії та сподівання.

Крилатими виразами стали в наш час такі образи-символи із творчості І. Франка – Великого Каменяря, що уособлює боротьбу за справедливу ідею, волю: символ наймита – народу, що тяжко працює, але має молоде серце й високі думи; образ Веснянок – уособлення могутніх сил народу, символ революційного пробудження суспільства, «клич життя могутий», вічно жива, сповнена краси й енергії сила пробудження в людині, пориву до творчості й боротьби. Леся Українка розширила значеннєвий зміст цього символу. Весна в її творчості – це добрий ніжний друг, символ молодості, людського щастя, перемоги світлого, творчого в житті людини, вічно жива, багата енергією сила, що пробуджує в людині порив до творчості, приносить вітру в горі, збагачує світлими почуттями.

Близького алегоричного значення до образів веснянок та весни в українській поезії набирає

образ вітру (*див. Вітер*). Майже кожний митець слова залишав по собі образні перли – символи, що хвилюють душу читачів, символічно втілюють духовне багатство України.

Напр., образ сивої ластівки – символ безсмертя матері, її краси, безсмертя народу (Б. Олійник); зів'яле листя – символ втрачених надій, завмерлого в серці кохання (І. Франко); два кольори – символ любові і журби, радості й смутку, палкої любові до матері, до рідного краю і розлуки з ними (Д. Павличко); лебеді материнства – символ високої материнської любові в образі матері-України (В. Симоненко); скорбна мати – символ Матері Божої, матері-України, материнської печалі й відданості (П. Тичина); духовний Чорнобиль – утілення трагедії людської душі, її звиродніння, спустошеності, деградації, втрата загальнолюдських цінностей (Л. Костенко).

Кожний поетичний символ передає різні смислові відтінки залежно від ідейно-естетичних завдань.

Л. Кожуховська

Покаяння – символ християнського Таїнства; звільнення людини Господом від вчинених гріхів; примирення з усіма ближніми; щирого жалю за зроблене; глибокого, сердечного усвідомлення всім єством гріховності вчинку чи помислу; зміни способу думок; корінної

трансформації світогляду; нового шляху любові до ближнього; звільнення від психоенергетичного бруду; корекції негативних причинно-наслідкових зв'язків в інформаційному полі планети; визнання того, що людина без допомоги Бога не може перемогти зло; усвідомлення християнином невиконання євангельських заповідей.

Покаяння є одним із центральних понять християнства. Справді, Церква вважає Покаяння важливим Таїнством.

У книзі «Закон Божий» (К., 2003. – С. 506) сказано: «Покаяння є Таїнство, в якому віруючий сповідує (розкриває усно) свої гріхи Богу в присутності священника і отримує через священника прощення гріхів від Самого Господа Ісуса Христа.

Ще Іоан Христитель, готуючи людей до прийняття Спасителя, проповідував «хрещення на покаяння для відпущення гріхів... І всі хрестилися в річці Йордані від нього, сповідуючи гріхи свої» (Мк. 1:4–5).

Для отримання прощення (відпущення) гріхів від того, хто сповідується (кається), вимагається: примирення з усіма ближніми, щирий жаль через свої гріхи й усне сповідання їх, твердий намір виправити своє життя, віра в Господа Ісуса Христа й надія на його милосердя».

У книзі І.В. Воронцової «Православні таїнства та обряди» (М., 2007. – С. 63) вказується: «Та-

їнство Покаяння – це благодатне священнодійство, у якому після усного сповідання перед священником гріхів, при умові розкаяння віруючого, дається милістю Божою... невидиме звільнення від усіх гріхів Самим Ісусом Христом. Під час здійснення Таїнства Покаяння гріхи, що спричиняють людину до конфлікту зі своєю совістю, притуплюють її розум і серце, ослаблюють її волю... – знищуються».

І далі (*Там само.* – С. 69): «Тому не варто впадати у відчай, соромлячись, сповідувати гріх, але, навпаки, якнайшвидше прийти на сповідь, щоб не збільшувати його замовчуванням і приховуванням... Гріх, від якого християнин не бажає позбавитися, роз'їдає душу, пускає коріння, і ось уже паростки нових гріхів відходять від нього... Новозавітне розуміння покаяння – це не просто розкаювання, але й відродження, що спричиняє повну зміну істоти!!»

Одне з найглибших трактувань цього поняття вміщено у книзі «Містичне богослів'я» (К., 1991. – С. 229–230): «Слово покаяння не дуже точно передає стан християнської душі, зверненої до Бога; грецьке слово μετανοια означає буквально «зміна думок», «зміна розуму». Це – «друге відродження, можливість повернутися до Отця, постійний вихід із самого себе, сила, яка змінює нашу природу. Такий стан душі протилежний самозадоволенню,

духовному «мішанству» кожного фарисея – кожного «праведника», який вважає, що перебуває у «благодатному» стані, тому що сам не знає себе. Подібно шляху сходження до Бога, покаяння не може мати меж. «Покаяння, – говорить св. Ісаак Сирін, завжди необхідне всім грішникам та праведникам, які хочуть покращити спасіння. І не має меж удосконаленню, тому що досконалість і найдосконаліших воістину недосконала».

Тому – то покаяння до самої смерті не визначається ані часом, ані справами...

Душа, яка не живе покаянням, позбавлена благодаті: це – зупинка на шляху до сходження, «нечуттєвість закам'янілого серця, ознака духовної смерті. Покаяння, за вченням св. Івана Лествичника, є ніби відновленням хрещення, але «джерело сліз після хрещення є більшим, ніж хрещення».

Дивовижні слова про покаяння сказав св. Ісаак Сирін: «Покаяння є трепет душі перед воротами раю».

А ось думки св. Тихона Задонського: «Єдиний прихисток від гніву Божого – покаяння, воно приховує грішника від помсти і страти». Істинне покаяння, на його думку, полягає в тому, що:

1. Від колишніх гріхів ми повинні відійти, і ними, як мерзотністю, гидувати.

2. За інші (гріхи) скорбіти і Бога вмилоствлювати, і духовнику сповідуватися.

3. Від інших (нових) гріхів усіяло відсторонюватися.

4. Вибачати ближньому гріхи, щоб нам самим Бог вибачив.

5. Любов та милість кожному виявляти, щоб самим милість отримати.

6. Змиряти себе.

7. Нікого не осуджувати, не зводити наклепи.

8. Богу молитися завжди, щоб у гріх зловорожий не впасти».

(*Духовні посіви*. – М., 2006. – С. 156).

Цікаві думки з приводу покаяння вміщено у книзі Олександра Ключева «Апокриф від Ісуса, або Нове прочитання Нового Завіту» (М., 2007. – С. 75–78). Інколи автор висловлює занадто самовпевнені, еретичні думки, проте в цілому вони збігаються з каноном: «Щире каяття – це очищувальний акт, який примушує людину звернутися до схованок своєї душі, і, втамувавши гордіню, визнати свої помилки. Інколи зробити це буває дуже важко, проте необхідно. Покаяння, яке мав на увазі пророк Іван, – це, передусім, визнання своєї неправдивості у відношенні до Всевишнього – у забутті Його.... Іван говорив фарисеям і садукееям, які охрещувалися в нього: Сотворіть гідний плід покаяння. Це означає, що щирість внутрішньої зміни необхідно довести справами....

Формальне покаяння, покаяння на словах – порожній звук. Покаяння має бути

максимально щирим, сердечним, лише тоді воно дієве, лише тоді воно здатне розтопити ... наслідки скоєного.... Постійне виправдання покаанням умисно здійснюваних вчинків, тих дій, які завдають людям біль та втрати – вища форма лицемірства.

Акт покаання – це глибоке гранично щире сердечне усвідомлення всім своїм єством гріховності зробленого вчинку чи помислу....

Щире сердечне покаання зазвичай викликає у того, хто розкаявся, глибинну психічну реакцію із виділенням тонкого внутрішнього тепла. При цьому можливі сльози, але не фальшиві – а воістину очисні. Якщо у вас є можливість покаятися у присутності людини, перед якою відчуваєте провину, якщо є можливість обняти її, потиснути руку і прямо зізнатися у своєму необачному вчинку чи помислу по відношенню до неї, – це величезна перемога...

І ще. Дуже важливо прощати людям всі уявні гріхи стосовно до вас – не тримати на них зла чи образи...»

У книзі доктора філософії Маргарити Тоненкової «Мистериї Слова» (М., 2006. – С. 175–183) сказано:

«Оскільки людина – представник космічного співтовариства, а не лише земного, то їй важливо врахувати дві поставлені Господом Богом умови – Покаання та Прощення. Про

це доведеться сказати окремо, оскільки Космограма її життя будеється із врахуванням цих важливих її дій...

Під час покаання з людини скидається значна кількість психоенергитичного бруду. Отже, вона стає чистішою в усіх відношеннях і їй стає значно легше жити і працювати в нашому світі... Тому й діяльність її у світі стає вищою і якіснішою...

Просіть прощення у Природи. Хіба ви ніколи не ламали куців, не рвали листя і траву, квітів? Хіба не вбивали комах? Ваше щире слово чують! Говоріть із природою і з рослинами, і з водою, і з усім живим...»

А ось як пояснюють науковці цілітельную силу покаання (*див.: В.Ю. Рогожкин. Эниология. М., 2002. – С. 193*): «Якщо людина усвідомила хибність зробленого чи, інакше кажучи, покаялася, то відбувається корекція негативного – причинових наслідків зв'язків в Інформаційних Полях. Враховуючи матеріальність мислеформ, можна зрозуміти, що гріх – не конкретна дія, а ментальна причина, яка породила цю дію».

О. Потапенко

Покритка – див. Волосся.

Покуть – символ Бога; початку і кінця; найсвятішого місця в оселі; достатку, багатства; вогню, духовного самоочищення.

Покуть – це образ великого художного змісту, у якому втілено

історію, світогляд українського народу. Це духовний пам'ятник хліборобству, престольне місце в оселі, яке оберігало родовід од лужавих та грізних сил.

Покуть – це місце, куток, розташований по діагоналі від печі «обличчям до сонця», де розміщені домашні предмети найвищої культурної цінності. «У почесному кутку повсякчас висіла ікона Ісуса Христа чи Матері Божої. Для неї спеціально виготовляли більших розмірів вишитий рушник, який в народі називався божником» (Скуратівський В. *Покуть*. – К., 1992. – С. 5).

На Полтавщині покуть прикрашали вишневими гілочками, паперовими та живими квітами, травами (васильками, м'ятою, барвінком). За образами тримали свячену воду в пляшечках, клали клечання. «Покуть був постійним місцем, де, починаючи з обжинків і закінчуючи зажинками, стояв пучок колосся як символ достатку. «Тут же, на покуті, – пише В. Скуратівський, – ставили й маківську квітку – посвячене на Маковія зело і гілочки червоної верби, страсну свічку та пляшечку з водою, принесену з Водохреща». Ці атрибути відігравали особливу роль у сільських родинах: якщо хтось хворів, то напували свяченою водою, нею ж витирали хворі місця, скроплювали бджіл і посіване збіжжя, людей, які вирушали в дорогу; страсну свічку давали в руки тому, хто помирав. Виганяючи корів на весняний

випас, господарі брали з покуття гілочки свяченої верби і, стобаючи нею тварин, промовляли: «Щоб не губила череди й домівки, не кусали тварину гаддя та вовки і справно приносила додому молоко».

Покуть є найсвятішим, найпочеснішим місцем в оселі. Почесним гостям обов'язково пропонували сідати біля божниці. Коли народжувалася дитина, то першу купіль робили на покуті, тут мав стояти й обрядовий горщик каші, коли справляли хрестини.

На свято Коляди (7 січня) в господах влаштовували акт священнодійства – покуття. За словами етнографа В. Мицика, «лише зблисне вечірня зоря на небі, господар несе на піднятих над головою руках кутю і тричі приказує: «Кутю на покуть, а сонце – у віконце. – Поруч ставить самовар. – Кутю, кутю на покуть, а узвар – на базар».

Під час весілля молодят та їхніх хрещених батьків також вшановували на почесному місці. Коли ж помирала людина, її теж клали на покуті головою до божниці. Тут був останній «перепочинок» небіжчика.

У години розпачу й тривоги люди не обминали нагоди «помолитися на покуть». Було святим обов'язком, заходячи до хати, знімати головний убір і хреститися на покуть. Обітниця, виголошена покуті, вважалася священною і непорушною.

На покуті переходували від чужинців найцінніші речі.

Покуть був для селян вогнищем духовного самоочищення, святилищем родовідних звичаїв та обрядів.

Т. Товкайло

Полин – див. *Бур'янів символіка, Євшан-зілля*.

Помаранчева революція – символ істинно демократичного, мирного, омріяного століттями шляху перемоги українського народу; свободи і визволення від антинародного злочинного режиму; братолюбства, згуртованості, духовного єднання навколо національної ідеї; нескореності, незламності душі та духу українців; символ нестримного прагнення до цивілізованої європейської та світової спільності; символ стійкості, мужності, терплячості, милосердя; символ дару Господа за віковічні страждання; символ Віри, Любові та Надії; символ гуманізму, доброзичливості, взаєморозуміння, самопожертви; істинного патріотизму, усвідомлення себе громадянами вільної та незалежної держави; незворотності демократичних процесів; активності, гордості, амбітності; світла, що розсіює морок неправди, зневаги, корумпованості; тріумфу в нещасті; непіддатливості руйнації та знищенню; водночас – амбіційності, розбрату, вождизму, невірних народних сподівань, зради ідеалів революції.

Три роки українська опозиція на чолі з В.А. Ющенком вела непримиренну і важку боротьбу зі злочинним режимом олігархічних кланів. Відчуваючи свій ганебний кінець, режим незадовго до виборів вирішив фізично знищити лідера опозиції – кандидата в Президенти України. Проте навіть це не допомогло.

21 листопада 2004 р., одразу після оголошення ганебно сфальсифікованих владою результатів виборів, на Майдані Незалежності в м. Києві, а згодом у сотнях міст та сіл розпочалася Помаранчева революція.

Були створені комітет національного порятунку, коаліція «Сила народу», студентська організація «Пора», які координували народний мирний спротив. На чолі революції стали блоки «Наша Україна», БЮТ, соцпартія, партія промисловців та підприємців. Керманічами Помаранчевої революції виступили В. Ющенко, Ю. Тимошенко, О. Мороз, А. Кінах, О. Зінченко, П. Порошенко, В. Пинзеник, Р. Безсмертний, О. Омельченко, Ю. Костенко, Ю. Луценко, Б. Тарасюк та ін.

Увесь світ піднявся на захист української демократії. США, ЄС, ОБСЄ, відомі політичні діячі Х. Солана, Л. Валенса, М. Сакашвілі та ін. доклали чимало зусиль, щоб захистити опозицію та народ від репресій, налагодити конструктивний діалог із владою.

Мудру, зважену, патріотичну позицію зайняли Верховна Рада

України на чолі з В. Литвином, Верховний Суд України. У той час, як керівництво держави фактично ховалося від народу, ці інституції забезпечили мирне, правове, законодавче підґрунтя Помаранчевої революції.

Сотні міських, селищних рад на своїх позачергових сесіях відмовлялися виконувати ганебне рішення ЦВК і визнали своїм президентом Віктора Ющенка.

Більше місяця сотні тисяч простих людей з усіх регіонів України, не дивлячись на холод, мороз, недоїдання стійко блокували приміщення Адміністрації Президента, Кабміну та інших установ. Фонд підтримки Майдану отримав 25 мільйонів гривень пожертвувань від своїх співгромадян. На площі в м. Києві майоріли, окрім українських, канадські, польські, російські, грузинські, австралійські та ін. прапори як символ солідарності та підтримки всього світу.

На Майдані Незалежності панувала небачена атмосфера: сотні тисяч людей скандували гасла: «Разом нас багато – нас не подолати», «Свободу не спинити», співали пісні, приймали із вдячністю від щедрих киян теплий одяг, їжу. Глибоко символічно, що саме на Майдані утворилося кілька сімейних, «революційних» подружніх пар! Глибоко символічно, що в ці дні новонароджених найчастіше називали іменами Віктор та Вікторія!

Сміливо та об'єктивно висвітлювали ці історичні події 5-й

канал, газета «Україна молода» та ін., завдяки яким уся Україна, увесь світ дізнався правду про народне мирне повстання.

Російськомовний Київ одностайно піднявся на захист української революції. Тисячі бізнесменів, учених, лікарів, простих робітників забезпечували охорону порядку, підвезення ліків, обідів, теплої одягу. Демонстранти співали для «наїжачених» загонів спеціального призначення пісні, дарували їм квіти. А хіба можна забути, як 5-річна мешканка Горodenки на Івано-Франківщині Тетянка Богданюк перерахувала весь свій накопичений «скарб» – 26 гривень 50 копійок – у фонд Помаранчевої революції? Міста й села замайоріли від жовтогарячих вогників. До речі, віддавна цей колір символізував дуже вагомий поняття (*Див.: Х. Керлот. Словарь символів. – М., 1994. – С. 549–552*): а) вогонь та полум'я; б) тепло, пов'язане з активністю та напругою; в) гордість та амбітність; г) сонце, що випромінює благодатні промені в суцільну пільму.

Жовтогарячий колір – це складова гама нашого національного прапора – жовто-блакитного. Помаранчевий колір дуже нагадує золото. Останнє ж у символізує «чисте світло, духовий скарб, дарований нам Христом, тріумф у нещасті, неподдатливість тлінню та руйнації» (*Кукер Дж. Енциклопедія символів. – М., 1995. – С. 359–360*).

Таким чином, колір Помаранчевої української революції – це воістину вогонь свободи, сонце правди, яке нарешті зійшло над Україною, розсіявши морок брехні, приниження, злочинності влади! Це колір гордості, незламності нашого народу, його козацького духу. Колір пробудження та очищення, сіяння наших душ, які вже не поневолити! Це водночас і духовний скарб, який подарував Господь багатостраждальному народові

У своєму інтерв'ю В. Ющенко сказав: «Мені здається, що ці дні на Майдані змінили всіх.

Завдяки «помаранчевим» подіям Україна виборолала собі чітке і яскраве місце на карті світу, і її тепер ніхто не зможе не помітити... Це були дуже славні дні, що творили славу історію України. Тому це не моя чи чиясь інша конкретна перемога, це перемога наша спільна, всенародна» (*Україна молода*. – 2005. – 5 січня).

Помаранчева революція перемогла. Та, на жаль, її вожді розсварилися і не виправдали народних сподівань.

О. Потапенко

Поріг – символ початку чи закінчення дому; місця перебування душ предків рідної домівки; зустрічі та розлуки; надії; оберіг.

Поріг віддавна був у пошані єгиптян, греків, римлян, євреїв, слов'ян. У єгипетській міфології богиня породіль Таурт пов'язува-

лася з порогом. У Туреччині вірили: людина, яка сіла на поріг, може стати паралізованою. Монголи карали на смерть того, хто осмілювався навіть ненароком торкнутися порога ханської юрти.

Сакралізація порога пов'язана з тим часом, коли під ним хоронили покійників. Наші пращури вірили, що під порогом живуть «духи», домові. Відгомін цього повір'я зберігся в сучасному вислові: «Не можна вітатися через поріг, бо буде сварка».

За свідченням А. Данилюка (*Українська хата*. – К., 1991. – С. 69), поріг виступає символом початку й закінчення дому. На Гуцульщині перед обрядом хрещення дитину клали саме на поріг. І мати переступала через неї тричі.

Біля порога відбувалася церемонія єднання двох родових вогнів під час весілля. Коли помирала людина, то до порога торкалися домовиною при винесенні небіжчика з хати. Це символізувало прощання з охоронцями домашнього вогнища.

У фольклорі, літературі поріг символізує батьківщину, зустріч і водночас розлуку, надію на щасливе життя. Напр.:

*Ти лети – не озирайся
На блакитному порозі –
Скільки в тебе
ще попереду весни!*

*(Б. Олійник).
О. Потапенко*

Посвіт – див. *Світло*.

Поселення та житла українців символіка – це символ космічного взаємозв'язку із Всесвітом; батьківщини; тепла і доброти; світосприймання; людини як духовного й фізичного начал Всесвіту.

Як стверджують укладачі посібника «Українознавство», житло – це певний мікрокосмос, у замкненому просторі якого проходить родинне життя.

У світовій символіці житло, зокрема будинок, символізувало жіночий аспект світостворення, а також сховище мудрості, традиції, життя.

Учений-психоаналітик А. Пей-ар пояснював, що образ житла, який з'являється людині уві сні, отожднюється з різними рівнями людської душі й тіла, напр., фасад будинку позначає зовнішній вигляд людини, її особистість, або її суть. Значення поверхів визначається вертикальною і просторовою символікою. Дах і верхні поверхи відповідають голові та розуму, рівню самоконтролю людини. А весь будинок асоціюється з будовою людського тіла і його природними (фізіологічними і психічними) функціями.

«Традиційна українська хата являла собою цілком оригінальний витвір народу, була самобутнім явищем в історії архітектури, високим зразком будівельних, мистецьких, етичних та естетичних конструкцій» (Скуратівський В. *Берегиня*. – К., 1997. – С. 74).

Німецький географ Йоган Георг Коля, перебуваючи в Україні 1838 р., писав: «Українці живуть в охайних, завше підтримуваних у чистоті хатах, які начебто усміхаються до тебе. Господині не задовольняються тим, що кожної суботи миють їх, як це роблять голландці, але ще й раз на два тижні білять житло. Від того хати на Україні виглядають вельми чепурними, немовби свіжовибілене полотно».

Споконвіку хата виконувала своє природне призначення родинного вогнища, де народжувалися й оберігалися кращі сімейні традиції, що потім переходили у спадок дітям: любов до батьків, природи, пісні, до праці.

В. Скуратівський у книзі «Берегиня» про роль батьківської хати писав так: «Рідна хата! Оспівана в піснях, оповита легендами та переказами, опоетизована майстрами слова й пензля, вона буде завжди символом добра і надії, її незгасний вогник світлитиметься теплом маминої любові, вірою в доброту, високу людяність...».

Хата і весь замкнений цикл господарських будівель – «клуня, хлів, млин, вітряк, кузня, комора, криниця» – були не тільки місцем поселення, а й носіями змістовних символічних знаків, що виконували як естетичну, так і символічну функцію. Вони були носіями інформації про соціальний стан, заможність, уподобання господаря, світоглядні позиції, відомості про склад сім'ї.

За народними віруваннями, побудова першої хати приписується Сатані. Побудувавши хату, він не здогадався зробити вікон. Довго пригорщами він носив світло в хату з подвір'я, а потім, зневірившись, подарував Богові. Господь зробив три вікна – і в хаті стало світло (*Булашев Г.О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К., 1992. – С. 164*).

Число «три» традиційно стало складовою частиною символічного змісту хати: по вертикалі житло ділиться на три частини: призьба, стіни, дах, у житловій кімнаті, як правило, було три вікна, на фасадній стіні – три отвори (двері та два вікна), житло найчастіше було трикамерним (сіни, хата, комора), вікно робилося на три шибки, а настінні розписи розміщувалися трьома горизонтальними смугами: середня визначалася висотою вікон, а дві інші – відстанню від вікон до даху та призьби (*Українська мінувшина. – К., 1993. – С. 32*).

Три яруси житлового простору відігравали важливу символічну роль у взаємозв'язку обжитого простору із всесвітом. Нижній ярус – це поєднання з матір'ю-землею, нижнім світом творення; верхній ярус житла – це зв'язок із небом, високою сферою світотворення; середній – людське середовище, яке зазнає змін, освоюючи обидва сусідні. Нижній ярус – то стіни з підпідчям, лави – межа світу наземного й підземного. Верхній

ярус і стеля хати – це нібито небо, а сволок виконує роль охоронця оселі, лінії, на якій вона тримається і яку не сміють переступити злі духи. Елементи середнього ярусу – стіни, двері, вікна, простінки – це проміжок між ідеалізованою небесною сферою і підземним світом. Вікна і двері виступали в ролі канатів спілкування людини з навколишністю, наділялися магічними властивостями оберегів житла (*Данилюк А. Українська хата. – К. 1991. – С. 18*).

Окрім того, хати розмальовували олійними фарбами у вигляді облямування навколо вікон і дверей із червоних квіток тюльпанів на зелених вітах. На кожній із стін – по вікну з фігурним хрестом посередині та два вінки над міжвіконням чільної стіни.

Широко побутували в Україні настінні розписи. Проте вже на кінець XIX ст. декоративні мотиви-розписи традиційного житла втратили свій символічний зміст (*Українська мінувшина. – К., 1993. – С. 31*).

Український настінний розпис сягає своїм корінням ще часів трипільської культури. Про це свідчать археологічні знахідки, зокрема зображення на стінах сови, барвінку, гілок із квітами, букетів. Прикладом кольорового оздоблення зрубних будинків є фарбування швів. На Лемківщині розмальовували на вхідних дверях «квіт» – своєрідну інформацію про склад сім'ї: гілка з листям барвінку

символізувала жінок у родині, а гілка із зірками – чоловіків. Народжувалася дитина – домальовували гілку, а коли помирав якийсь член родини – малювали хрестик (А. Данилюк).

Віками склалося так, що українська хата не мислилася окремо від вишневого садка, ставка, криниці над шляхом, куща калини біля неї, мальв та півників на припічку й чорнобривців та матіол у квітнику. Разом із вишитими рушниками, домотганими доріжками та мальованими коминами, що здавна прикрашали хату й захищали її від ворожих людині сил, українське житло становило цілісну систему і служувало своєрідною візитівкою українців як нації у світі. На тому місці, де мала стояти хата, господарі здійснювали ряд ритуальних дійств, що відігравали головну роль у визначенні місця майбутньої садиби. Будували хату толокою. Господиня готувала обід, а коли приходив час, розстеляла скатертину на місці майбутньої покуті й розставляла спеціальні страви. Чарку пили один за одним по колу за ходом сонця. Завершити будівництво поспішали до заходу сонця, по закінченні ставили на східному причілку гілку. Свіжа зелена гілка – символ нового житла (*Скуратівський В. Березиня. – К., 1987. – С. 72–73*).

Щодо походження назви «хата» існує чимало гіпотез та думок. Учені Г. Успенський та

Д. Бантиш-Каменський виводять цей термін з німецького *putte* (курінь, хижа), а академік А. Кримський і археолог В. Седов відстоюють думку про її витоки з іранських мовних джерел.

Внутрішня площа хати, її забудова по всій Україні була схожою, хоча в кожній місцевості у внутрішньому інтер'єрі відбивалися як національні, так і регіональні етнічні риси життя українців. Кожна хата являла собою завершений твір мистецтва, побудований за законами краси й досконалості.

Внутрішня площа хати поділялася на робочу, обрядову й побутову. Робоча площа – це піч, мисник, ложник; обрядова – стіл на покуті; побутова – це піл або ліжко, скриня, колиска, ослони, лава.

Стіни, вікна, двері, карниз печі, поріг були орнаментовані з використанням червоного, синього й жовтого кольорів, які містили в собі магічну та символічну інформацію.

Польський письменник Ю. Крашевський у XIX ст. про українську хату писав так: «Є піч, на виступі якої горять смолисті скіпки. У глибині – кросна, колиска, стіл, оточений лавками. Біля дверей чебер, коцюба. На полицях горщики і стара кварта. У куті під іконою «Діві Марії» – хлібна діжа, над дверима і вікнами – хрестики та символічні знаки...».

Перед столом ставили ослін, тобто лаву на дерев'яних ніжках.

Від печі до причілкової стіни на жердці зберігали побутові тканини і буденний одяг. Стіл завжди стояв у кутку, навпроти печі (*див. Стіл*).

Найсвятіше місце в хаті – покуть (*див. Покуть*).

Дім вважався житлом лише з того часу, коли спалахував у печі вогонь. Піч – це вогонь, вогнище, звідси поширена метафора – родинне вогнище. Вогнище було символом непорушності сім'ї, його збірним пунктом і святинєю. У печі жив цвіркун – дух предків. Під час сватання піч виконувала роль обрядового символу: «Дівчина колупала піч, благаючи захисту від родинного оберегу, після похорону трималися за піч, щоб не боятися покійника. Українці вірили, що піч любить домовик, має в ній своє місце. У хаті не можна було лихословити. Народне прислів'я переконує: «Сказав би, та піч у хаті». Вогонь із печі вважався священним. Люди поклонялися йому, звеличували його.

Традиційно українська хата мала троє вікон: покутне, застольне та навпроти печі. У багатьох було ще маленьке віконце над піччю. Вікна – «очі» хати, що освітлюють житло, «зв'язуючи замкнутий внутрішній простір з безмежжям зовнішнього світу» (А. Данилюк).

Комунікативну функцію зв'язку хати з навколишнім світом здійснювали поріг та стіни. Із сіней були входи до хати, до комори, на

горище. Тут зберігалося зерно, речі, кошики, жорна. У сінях були полиці для посуду. Тут тримали борошно, картоплю, молоко, інші продукти. Коморі люди здавна приписували чудодійну силу.

Зовнішнім оберегом хати була призьба, її обводили рудою глиною, застеляли домотканими доріжками. Призьба виконувала не тільки господарські функції (утеплювала хату, була місцем, де сушили мак, провітрювали часник, цибулю), а й мала своєрідну роль об'єднуючого начала, де збиралася родина разом.

Окрім того, призьба мала символічне коло, що замикало простір хати, оберігала її від посягання злих сил.

Українська хата, як правило, виходила до вулиці причілковими стінами, тому декоративно оздоблювалися і фронтони, де часто дах завершувався фігурною оздобою у формі кінської голови, вона вважалася оберегом від злих сил. У деяких місцевостях на гребені з обох боків зустрічалося різьблене зображення змії, образ якої символізував вічність, мудрість і життя.

Інколи фронтонові дахи прикрашали великими розетами – символом сонця, зустрічалися також зображення птахів, квітів.

Обов'язковим компонентом житла українців були не тільки хата, але й двір. Як правило, двір був огорожений. За давніми віруваннями, огорожа оберігає людей від нечистої сили, це

магічне коло, куди не потрапляють злі духи. Вони виконували символічну й емоційну роль: часто на полотнищах високих воріт робили декоративні прорізи у вигляді ліній, розет, що символізували життя, розквіт та плодоносну силу землі (*див. Ворота*).

Приміщення, що входили до складу житла українців, були такі: хлів, клуня, саж, повітка, колиба, ями для зберігання картоплі, буряків, капусти, льох, погріб, млин, кузня. Млин був символом вінця хліборобської праці, годувальника, гуртівника, розважальника (*Скуратівський В. Березиня. – К., 1987. – С. 127*).

Водночас, народні вірування стверджують, що млин – улюблене місце перебування чорта, через те й дерево з млина не годилося брати на інші будівлі, особливо в дім, бо туди перейдуть і пацюки. Дерево з млинової будівлі можна використовувати тільки для приміщень для свиней (хлів); чорт до цих приміщень не перейде, бо він боїться свиней (свиня – міфічний образ сонця, а чорт – п'єми) (*Булашев Г.О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К., 1992. – С. 167*). Полюбляв нечистий селитися також у повітках, особливо призначених для коней. Їх ніколи не можна освітлювати, не можна там свистіти, аби не дратувати чорта, бо може замордувати коней. І, нарешті, жодна українська хата не мислиться без колодязя – «журавля», що в наш

час став символом України (*див. Криниця*).

А. Данилюк називає українську хату історичним явищем, стверджує, що її «генетичне коріння сягає в глибини віків». Маючи такі прекрасні символи, наш народ зберіг і до сьогодні свою історію, культуру та щедру душу.

А українська хата мислиться нескінченним ланцюгом людських доль, що простягнувся аж у всесвіт.

В українській літературі батьківська хата стала величною метафорою у творчості О. Довженка, В. Симоненка, Олесь Гончара, Лесі Українки, Т. Шевченка, Д. Павличка, А. Малишка.

Хата моя, біла хата,

Символ тепла й доброти.

А хата Шевченка, Франка і «білий будиночок» Лесі Українки стали символічними колисками, де народились українські генії, де виплекався дух, розум, совість, надія нації, і в цьому плані символізують Україну, її духовне начало серед держав світу.

Л. Кожуховська

Посох (жезл, патериця) – символ влади; гідності; сили; світової осі; духовної влади Христа, Духа Святого; Доброго Пастиря; проповідництва; мудрого керівництва; мандрівництва; віри; милості; емблема апостолів, святих; мудрості архіпастирського керівництва; ознака вищих християнських та інших священнослужителів; опо-

ри; засобу покарання; творчої магічної сили й енергії.

Посох – це довга палиця із заокругленим верхнім кінцем, яку використовували як опору при ходьбі. Посох уособлював чоловічу силу, владу, паломництво, магічну могутність. Не випадково історія знає жезл Будди, Осіріса, Гермеса Трисмегіста. Єгипетські фараони зображені з посохами, скіпетрами в руках. «Посох паломника, – вказує Дж. Купер, – став символом святих Іоанна Хрестителя, Ієремії, Христофора, Урсули та ін. Посох, вкритий врунами, – символ Святого Етельреда та Йосипа Арімафейського» (*Енциклопедія символів*. – М., 1995. – С. 256).

Цікаво, що найстародавніші символічні зображення Ісуса Христа у вигляді Пастиря змальовують, як правило, із посохом.

Як підкреслює Х. Керлот, «у церковній символіці посох – пастирський атрибут і символ віри. Завдяки сигмоподібній формі крюка на пососі він уособлює божественну владу, зв'язок і з'єднання. Завдяки своїй спіральній формі він є символом творчої енергії» (*Керлот Х. Словарь символів*. – М., 1994. – С. 409). Первісно посох був приналежністю пастухів, що випасали овець. Він допомагав збирати їх до купи, полегшував підйом на гору. У Біблії посох набирає вагомий символічний значення. У Настільній книзі священнослужителя (М., 1983. – Т. 4. – С. 108–109) зокрема

казано: «І Мойсєєвому посоху призначено було вперше стати знаряддям спасіння і знаком пастирської влади над словесними вівцями Божими – давнім народом Ізраїлю. З'явившись Мойсєю в палаючому і незгасному кущі побіля гори Хорив, Неопалимій купині, Господь благоволив повідомити посоху Мойсєя чудодійну силу (*Вих. 4:2–5*). Така ж сила надана була потім посоху Аарона (*7:8–10*). Жезлом своїм Мойсєй розділив Червоне море, щоб Ізраїль зміг пройти по дну його (*Вих. 14:16*). Цим же посохом Господь звелів Мойсєю виточити воду з каменя для втамування спраги Ізраїля в пустелі (*Вих. 17:5–6*).

Мандрівництво, проповідництво, пастирство як символ мудрого керівництва уособлюється в жезлі (пососі). Так що посох – це духовна влада, дана Христом своїм учням, які покликані проповідувати слово Боже, вчити людей, зв'язувати і руйнувати гріхи людські. У значенні символу влади жезл згадується в Апокаліпсисі (*2:27*).

Як твердять учені, у Візантії єпископи нагороджувалися жезлами з рук імператора, у Росії патріархи отримували їх від царів. За твердженням блаженного Сімеона Солунського, «жезл, який тримає архієрей, означає владу Святого Духа, утвердження і спасіння людей, силу спрямовувати непокірних карати і тих, хто знаходиться далеко, збирати до себе».

Цікаво, що стародавні греки називали посох – «патериса» (пор. українське «патериця»). Грецькою мовою слово «патер» означало «Бог-Отець». Отже (і це глибоко символічно!), посох, патериця – це атрибут сили Самого Господа!

Не випадково видатний український філософ, богослов Григорій Сковорода часто зображується з посохом. Мандруючи по Європі, він ніс слово Божої Мудрості, виконував пастирську місію. А хіба булава – символ гетьманської влади – не є аналогією посоха? А згадайте «чарівні палички» з народних казок, жезл Діда мороза, паличку сучасного диригента; ціпки англійських аристократів, українських панів. Дуже цікавою є й наша асоціація з антеною, телевежею. Тобто посох – це магічний інструмент передачі інформації, небесної Мудрості, духовної енергії.

У фольклорі, літературі посох виступає символом влади, мудрості. Наприклад, «Палиця в руках батька була, виявляється, не просто ковінкою, а – патерицею, посохом глави роду і символізувала необмежену владу батьків» (Ю. Смолич).

О. Потапенко

Пострижини – див. Волосся.

Потоп – символ покарання; очищення; народження нового життя.

Потоп має декілька символічних значень: правдивий Божий

суд за злочини роду людського; кінець гріховного існування істот; застережного голосу Творця; надію на створення кращого світу, велику руйнівну силу, що знищує все навколишнє; спасіння праведного людства і його зустрічі з Богом; смерть, загибель, нівечення, занепадання всього живого на деякий час, страждання й муки, катастрофу для всього людства.

Сказання про потоп знаходимо в усіх народів світу, крім Африки. Історична достовірність його підтверджена науково. За Еліадою, потоп дорівнює трьом дням «смерті Місяця». Проте як катастрофу його ніколи не вважали останнім, оскільки він рушить форми, але не сили, залишаючи можливість для повторного життя (*Керлот Х. Словарь символов. – М., 1994. – С. 411*).

Святе письмо Старого й Нового Заповіту оповідає про «всесвітній потоп». Нашадки Адама і Єви поступово заселяли землю, і рід людський був позначений тавром гріха. Люди грабують і знищують один одного і зовсім не звертають уваги на застереження Творця. Господь пошкодував про те, що сотворив, і сумував про злочини роду людського. Він вирішив знищити все, що жило на Землі: людину, скотину, птицю, а врятувати лише родину праведного Ноя, наказавши збудувати корабель – «ковчег» із соснового дерева. Ной забрав у ковчег не лише свою родину, а й

узяв по одній парі тварин «нечистих» і по сім пар чистих.

«І сталося, по семи днях хлинули води потопу на землю. На шістсотім році Ноевого віку, другого місяця, 17 дня місяця, – цього дня прорвались усі джерела великої безодні і небесні загати розімкнулись, і лив дощ на землю 40 днів і 40 ночей...» (*Святе письмо. Укр. Біблійне т-во. – С. 7–9*).

Після того, як вода перестала прибувати, Ной випустив голубку, через 7 днів вона повернулася з маслиновою гілкою у дзьобі як звісткою про умиротворення стихій.

У народі існує чимало фразеологізмів зі словом потоп: «Після нас хоч потоп», «Від потопу» – із сивої давнини, з давніх-давен.

Т. Товкайло

Поцілунок – символ злиття людських душ, кохання, знак поваги і привітання, у християнстві – взаємної любові і єднання послідовників Христа; прощання і прощення.

Як не дивно, але в багатьох країнах світу такий звичайний для нас поцілунок... відсутній. Зокрема його узвичаєна форма невідома деяким народам Африки, Австралії, Америки. Не характерний він сьогодні значній частині китайців та японців. В ескімосів, жителів Океанії замість поцілунка люди використовують іншу форму: труться... носами чи обнюхують один одного.

На думку вчених (*Байбурін А., Топорков А. Біля джерел ети-*

кету. – 1990. – С. 52), корінь слова поцілунок ціл- (цел-) споріднений з індоєвропейським *koil*, що означав поняття здоров'я, святості, цілісності. Таким чином, поцілунок – це прадавня формула побажання бути «цілим» (живим, здоровим).

У фольклорі поцілунок – символ знищення зловорожих чар.

Поцілунок мав вагомий ритуальний значення. Зокрема на Закарпатті після вінчання молоді цілували свекруху під серце, а та – невістку, що символізувало майбутню злагоду й порозуміння.

В Україні широко побутував поцілунок під час багатьох свят, ритуалів. Зокрема він означав глибоку приязнь до дорогого гостя, радість зустрічі після розлуки. Раніше на ознаку глибокої поваги до батьків діти цілували їм руку. Поширеним було «святе цілування» на Пасху, коли люди цілували хрест, ікону, один одного, примовляючи: «Христос воскрес» – «Воистину воскрес». Цей звичай символізував рівність людей перед лицем вселюдської радості – воскресіння Христа. Священик давав руку для поцілунку як символу миру і злагоди, відпущення гріхів. У християнстві поцілунок символізував взаємну любов та єднання послідовників Ісуса Христа.

Глибоке символічне значення мав прощальний поцілунок. Перед смертю люди цілували один одного, кажучи: «Прости мене, Христа ради, якщо я в

чомусь согрішив проти тебе». Це був знак прощання і прощення всіх взаємних кривд та образ.

Материнський поцілунок дитині, що вирушає з батьківського дому, символізував благословення й побажання щастя-долі. Цілування молодих під час шлюбного ритуалу означало єднання їх душ.

У художній літературі широко висвітлено всі ці функції поцілунку. У ХХ ст. він, на жаль, усе частіше набуває сексуально-го відтінку.

У творах справжніх майстрів слова поцілунок – це вияв нестримної жаги кохання, бажання принести іншій людині насолоду, щастя. Напр., в Олександра Олеся:

*Сміються, плачуть солов'ї
І б'ють піснями в груди.*

*Цілуй її, цілуй її,
Знов молодість не буде!
(«Чари ночі»).*

Або:

*Цілуймо руки наших матерів,
Натруджені,
сумні й ласкаві руки.*

(О. Орач).

О. Потапенко

Почаївська Свято-Успенська лавра – символ (*див. Символ*) духовності українського народу, святості, смиренномудрості (*див. Мудрість*), непоборності християнської церкви (*див. Церква*) в Україні (*див. Україна*).

Один із найвідоміших українських монастирів (його засновником вважається преподобний

Мефодій), видатний архітектурний ансамбль, найбільша православна святиня на території України (*див. Україна*), яка щорічно збирає тисячі паломників з усього світу. Їх вражають не тільки вишукані архітектурні споруди монастира, а й численні чудеса (*див. Чудо*), що відбуваються на його території. Монастир розташований у центрі м. Почаїв на кам'янистому пагорбі – одному з відрогів Кременецьких гір, який панує над долиною р. Іква (притока Стиру, басейн р. Дніпро (*див. Дніпро*)). Якщо вірити стародавній легенді, то в 1240 р. місцевий пастух І. Босих побачив на Почаївській горі (*див. Гора*) вогненний стовп, в якому стояла Богородиця (*див. Богородиця*). На тому місці був знайдений слід її стопи, наповнений цілющою водою (*див. Вода свята*). Біля гори (*див. Гора*) ченці Києво-Печерської лаври (*див. Києво-Печерська лавра*) збудували церкву (*див. Церква*) Успіння Пресвятої Богородиці. Існує й інша версія назви монастира й історії його заснування: його фундатором був афонський чернець Мефодій, який дав назву монастирю й місту зі слів: «Поча Діва творити чудеса...».

Згідно з документами, монастир заснований у 1597 р. поблизу с. Почаїв (нині с. Старий Почаїв Кременецького району Тернопільської обл.) місцевою землевласницею княгинею Ганною Гостською (Гойською). Фундаторка подарувала майбутнім обителі 6 ро-

дин підданих, угіддя, кошти, ікону (*див. Ікона*) Божої Матері, яка пізніше під назвою Почаївська стала однією з головних монастирських святинь. Першим храмом обителі стала невеличка мурована Успенська церква (*див. Церква*), що існувала вже в 1527 р. Після смерті Г. Гостської (1617 р.) чернеча громада була змушена боротися зі спадкоємцями бездітної фундаторки, які претендували на монастирське майно. Один із них, Андрій Фірлей, у 1623 р. здійснив збройний напад на монастир, пограбував його й вивіз до свого замку ікону (*див. Ікона*) Божої Матері, яку вдалося повернути через 20 років.

Розквіт обителі припадає на керівництво нею Іова Почаївського (помер у 1651 р.). Монастирський комплекс був оточений мурами з 5-ма баштами, у 1649 р. на місці, де відбилася стопа Божої Матері, коштами Федора та Єви (Євдокії) Домашевських збудовано великий мурований Троїцький храм. У 1618 р. К. Ставровецький (Транквіліон) надрукував у Почаєві «Зерцало богословія».

Один із переказів розповідає, як образ Богородиці (*див. Богородиця*) врятував Почаїв від 50-тисячного турецько-татарського війська у серпні 1675 р. Захищати монастир, обнесений лише дерев'яним частоколом, прийшли всі, хто міг тримати в руках зброю. Допомоги чекати було нізвідки. Під час читання молитов (*див. Молитва*) перед чудотворною іконою (*див. Ікона*) й моцями

преподобного Іова в небі над собором (*див. Собор*) з'явилася Богородиця (*див. Богородиця*) в оточенні ангелів (*див. Ангел*), а поруч молився Іов Почаївський. Нападники почали стріляти у видіння, але всі стріли поверталися й разили їх самих. Величезне військо в паніці побігло, залишивши храм непорушеним. Багато турків і татар прийняли православну віру й залишилися жити в монастирі. «Почаївське диво» зображене на гравюрі Н. Зубрицького (1704 р.), яка стала головним джерелом для реконструкції монастирського ансамблю на початку XVIII ст., і оспіване в народному канті «Ой, зійшла зоря вечерова» (пізніше його поклав на ноти М. Леонтович).

У 1712 р. (за іншими даними, не пізніше 1721 р.) Почаївський монастир перейшов до унійної церкви (*див. Церква*) і належав василіанам, залишаючись одним із найважливіших духовних осередків України (*див. Україна*). З 1730 р. працювала Почаївська друкарня (побачили світ 187 книг як богословського, так і світського змісту), тривалий час при монастирі діяло загальноосвітнє училище, де викладали, переважно, ченці-василіани. У середині XVIII ст. меценатом (*див. Меценат*) монастиря став граф Миколай Потоцький (1712–1772 рр.), коштами котрого були здійснені масштабні роботи, які спричинили до радикальної перебудови монастирського ансамблю. Були зруйновані Успенська

й Троїцька церкви (*див. Церква*), а на їх місці постав величний Успенський собор (*див. Собор*) із прилеглими келіями й трапезною. Видатною подією стало коронування у 1773 р. ікони (*див. Ікона*) Почаївської Божої Матері.

У процесі ліквідації Української греко-католицької церкви (*див. Церква*) в Правобережній Україні (*див. Україна*) в 1830–1831 рр., монастир у 1832 р. був переданий РПЦ і отримав статус лаври (1833 р.). Упродовж 1833–1841 рр. тут перебувала кафедра волинських єпископів (вони стали архімандритами Почаївської Свято-Успенської лаври).

З 1830-х рр. зазнають реконструкції старі й з'являються нові будови комплексу: надбрамний корпус (1835 р.), дзвіниця (1871 р.), друкарня (1895–1896 рр.), Троїцький собор (*див. Собор*) (1912 р.) (*Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К., 2011. – Т. 8: Па–Прик. – 2011. – С. 468*). Функціонували іконописна майстерня, церковно-вчительська школа, шпиталь і друкарня.

У 1892 р. лавра взяла участь в урочистому святкуванні 900-річчя хрещення Волині, у 1910 р. на Козацьких могилах під Берестечком був відкритий Свято-Георгіївський скит, який став філією Почаївської Свято-Успенської лаври й до 1952 р. підтримував традицію відзначення річниць Берестецької битви (1651 р.).

Царський уряд і Святійший Синод РПЦ прагнули зробити

лавру центром русифікаторської політики на Волині, тут видавалися чорносотенні «Почаевский листок» і «Почаевская правда». Під час Першої світової війни монастир частково був евакуйований, у 1915–1916 рр. австро-угорські війська завдали йому шкоди, Свято-Успенський собор перетворили на костюл, але провели електрику й водогін. Після Брусилівського прориву 1916 р. обитель знову перейшла до рук православних і на певний час життя тут нормалізувалося.

Після Жовтневого перевороту в Петрограді у 1917 р. лавру пограбували більшовики. Після укладення Ризького мирного договору між РСФРР і УСРР і Польщею у 1921 р. Почаїв опинився під владою Польщі, а лавра перейшла під юрисдикцію Польської автокефальної православної церкви (*див. Церква*) (ПАПЦ), на її території діяли також деякі світські установи (школа, пошта, суд). Унаслідок проведеної Священним Синодом РПЦ, а пізніше і ПАПЦ кадрової політики, духовенство лаври ставилося вороже до українського національно-визвольного й культурного руху. Незважаючи на це, у 1921 р. на Почаївському з'їзді духовенства й мирян ухвалено рішення про перехід на українську мову богослужіння й церковного діловодства; у вересні 1933 р., у день пошанування пам'яті св. Іова Почаївського, багатотисячна демонстрація українських православних віруючих змусила

Священний Синод ПАПЦ передати волинську кафедру єпископу – українцю Олексію (Громадському) й вжити заходів з українізації церкви.

У 1939 р. червоні війська забрали з лаври все, що було можливо, включаючи інвентар і продукти. Закрилися дитячі притулки, школа, молодих ченців вигнали з обителі, залишивши тут тільки старих і німецьких (але віра залишилася, нагадуючи про це богослужіннями). На початку Другої світової війни (*див. Війна*) лавра перейшла під юрисдикцію РПЦ. 18–28 серпня 1941 р. у ній відбувся собор (*див. Собор*) єпископів, який проголосив створення Автономної православної церкви в Україні, 25 листопада 1941 р. черговий собор (*див. Собор*) проголосив Олексія (Громадського) митрополитом Волинським і Житомирським й екзархом України.

У повоєнний період розпочався ремонт усіх 7-ми діючих храмів лаври, але він не був завершений через нові релігійні гоніння 1959–1966 рр. Значна частина будівель лаври була конфіскована радянською владою й передана під заповідник та інші установи, у нинішній семінарії був влаштований музей атеїзму, готель для паломників перетворили в психіатричну лікарню, в лаври відібрали всю землю, сади, городи. Ченців і прочан жорстоко переслідували, їм заборонили наймати робітників, робити ремонт, приймати пожертвування, але змусили платити

непідйомні податки. Чисельність лаврської братії різко скоротилася, у монастирі залишилося лише 35 мешканців, які не злякалися гонінь і не покинули святе місце.

Завдяки протестам світової громадськості, монастир не був остаточно закритий. З початком «перебудови» в СРСР, лавра отримала можливість нормально розвиватися, у 1987 р. у ній побував з офіційним візитом константинопольський патріарх Димитрій I. Через деякий час лавра поповнилася новими ченцями, парафіянами і стала однією з головних святинь православ'я. З 1988 р. лаврі повернули частину земельних угідь і споруд, у 1991 р. відкрито духовне училище (з 1994 р. – семінарія). Після утворення Української православної церкви Київського патріархату (1992 р.) й підтримки її лаврським намісником Яковом (Панчуком), його силою було виділено з обителі, а лавру передано УПЦ (МП).

Почаївська Свято-Успенська лавра – місце паломництва православних християн: тут знаходиться чудотворна ікона (*див. Ікона*) Матері Божої Почаївської. Через Волинь і, зокрема, маєток Гойських, в кінці XVI ст. проїжджав грецький митрополит Неофіт, який віз з собою стародавню ікону (*див. Ікона*) Богоматері. Благословивши іконою (*див. Ікона*) гостинних господарів, митрополит вирішив подарувати її Гойським. З часом, мешканці почали помічати, як від неї виходить незвичайне сяйво. Брат Ганни

Пилип Козинський, сліпий від народження, гаряче помолився образу з проханням дарувати йому зір, і сталося диво – він прозрів! Г. Гойська вирішила, що не має права тримати у себе чудотворну ікону (*див. Ікона*) й передала її ченцям, що жили в печерах Почаївської гори.

У лаврі покояться мощі преподобного Іова Почаївського, якого шанує весь православний світ, і преподобного Амфілохія Почаївського, який володів даром ясновидіння й зцілення; біля джерела цілющої води (*див. Вода свята*) збереглася стопа Божої Матері. Нині джерело й стопа Божої Матері знаходяться в центрі головної споруди архітектурного ансамблю лаври – Успенського Собору. Неподалік від Почаївської Свято-Успенської лаври, в селищі Онішківці, розташоване джерело Святої Праведної Анни (матері Діви Марії). Вважається, що вода (*див. Вода свята*) в озері має цілющі властивості, чому існує багато свідчень.

Почаївська Свято-Успенська лавра – символ непоборності християнської церкви (*див. Церква*) в Україні: народжувалися й вмирили держави, з'являлися й гинули політичні режими, приходили й відходили навали та агресори, королівське правління змінювалося імперським, а християнська церква залишалася незмінною – за всіх умов служила Богу й народові України.

Б. Дем'яненко

Пояс – символ достатку; мужності; високих моральних якостей людини; символ лицарства; дівочої чистоти, цноти; магічного захисного кола; етнічної специфіки, соціального стану.

Вагомим доповненням одягу українців були пояси. Вони становили невід'ємну складову народного одягу і пройшли тривалий шлях розвитку. Пояси, як і убір голови, взуття, прикраси, були яскравими виразниками етнічної специфіки одягу, соціального стану людини. Окрім того, пояси здавна слугували прикрасами одягу східних слов'ян. У старослов'янських похованнях зустрічалися залишки шкіряних поясів, вузьких за формою, з мідними або срібними пряжками. У XII–XV ст. дорогоцінні пояси були важливими соціальними символами-знаками феодальної приналежності, прикрасами одягу князів, бояр. В «Ізборнику Святослава» (1073 р.) знаходимо опис одягу київських князів, там підкреслюється, що княгиня підперезана золотим поясом. Золоті або позолочені, прикрашені дорогоцінними каміннями, пояси передавалися у спадок, вважалися сімейними реліквіями (*Николаева Т. Украинская народная одежда. – К., 1987. – С. 64*).

У XVI–XVII ст. костюм феодальної знаті зазнав змін, зменшується соціальна функція поясу в одязі, але її декоративна та естетична роль збереглися. У XVIII ст. серед багатьох

верств населення, а особливо серед козацької старшини, поширилися пояси із дорогої тканини: шовкові, ткані золотом і сріблом. На Подніпров'я їх привозили з Китаю, Туреччини, Персії. Пізніше популярними стали слущькі пояси, що виготовлялися на території Білорусії, їх носили в комплекті з жупаном і кунтушем.

У народному костюмі кінця XIX – початку XX ст. пояси виконували різноманітні функції. За їх допомогою закріплювався верхній одяг, вони захищали та стягували м'язи живота під час тяжкої фізичної праці, на них тримали дрібні речі повсякденного вжитку, вони були своєрідними талісманами і прикрасами. Здавня існувала традиція зображувати на поясах певні знаки-обереги, символи, емблеми, іноді в орнамент вписували ініціали або ім'я власника, дату та місце народження (*Матейко К. Український народний одяг. – К., 1977. – С. 122*).

Пояси тісно пов'язані зі сферою обрядовості, народної моралі. З'явитися на людях без пояса означало скомпрометувати себе. Обрядовим символом був білий або червоний пояс-рушник. Він був символом дівочої чистоти, краси, сімейного щастя. На Поліссі дружина дарувала чоловікові червоний пояс, який був оберегом від нещастя (зурочення, наговорів чужих жінок). Наречена на Полтавщині вишивала пояс, який був символом чоловічої сили. Окрім того, пояс

підкреслював святковість одягу, був символом заможності.

Пояси виготовляли з вовни, льону, конопель, тканини, шкіри. Заможне населення використовувало шовк-сирець різних кольорів, срібну та золоту нитки. Вони були ручного і машинного ткацтва та плетені. Закінчувалися різнокольоровими торочками або кулястими китицями.

Помітно різнилися між собою способи носіння поясів, що виражало регіональну специфіку народного одягу. Пояси носили поверх сорочок і поясного одягу, в окремих районах їх носили поверх корсетки, у деяких місцях пояс обертали навколо талії декілька разів. Узагалі для жіночого костюма було характерним опускати кінці пояса по спині чи спереду, а для чоловічого – по боках (*Вбрання. Українське народне мистецтво. – К., 1961. – С. 322*).

В Україні побутовали пояси різного виду. Крайки – досить вузькі пояси, за допомогою яких утримувався стеговий одяг. Очкур – вузький, шкіряний або з рослинних волокон пояс, який втягувався в обшивку широких штанів. Черес – чоловічий шкіряний пояс, поширений у гірських районах Карпат. Черес із калитою – різновид шкіряного поясу, який використовувався чумаками. Мав вигляд довгого вузького шкіряного мішка з пряжкою на одному кінці та ремінцем на іншому (*Українська минувшина. – К., 1993. – С. 123*).

Пояс, або кушак, у міфології символізував захист тіла і, як алегорія дівочої чистоти, цноти, уособлював «захисні» (моральні) якості людини. Варто зазначити, що пояс, як і золоті шпори, був атрибутом середньовічного лицаря. З іншого боку, коли пояс асоціювався з Венерою, то набував значення символу еротичного, фетишистського змісту (*Керлот Х. Словарь символов. – М., 1994. – С. 412*).

Л. Кожуховська

Правда і кривда – див. Добро і Зло.

Праве–ліве – символ «правди–обману», «добра–зла», «народження–смерті», «чоловічого–жіночого», «майбутнього–минулого», «чистого–нечистого» та ін.

«Праве–ліве» – це одна із символічних просторових опозицій, як «верх–низ», «схід–захід».

У міфологічних моделях народів світу «праве» співвідносилося із правдою, чоловічим, верхом, добром, а «ліве» – кривою, жіночим, низом, злом, гріховністю. За традицією, «праве» – райське, «ліве» – пекельне. Напр., у монголів права рука – це «рука благодаті», нею лише можна дарувати і брати подарунки. Мусульмани вважали праву руку «чистою», тому нею вітали, брали їжу.

Праве асоціювалося із життям, днем, сонцем, ліве – зі смертю, зловісністю, минулим, ненормальним. За Біблією, Єва

(спокусниця, а отже, грішниця) походить саме із лівого ребра Адама. Зв'язок правого із щастям, благополуччям, а лівого – з бідою знайшов відображення в Корані, Біблії (*Псал. СІХ І, Матвія, ХХІІ, 44*). За даними митрополита Іларіона, «Узагалі, права рука й права сторона важливіші від лівої, що маємо і в Євангелії: на Страшному Суді «поставить Бог вівці (праведних) праворуч Себе, а козлята (грішних) ліворуч» (*Матвія 25:33*); Хрестимось правицею, але коли треба відхреститися, то лівицею. На лівака (шульга) дивляться з підозрінням – він може бути нечистим» (*Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. – К., 1991. – С. 218*).

В Русі-Україні найпочеснішим за столом було місце «по праву руку».

Словник В. Даля фіксує такі промовисті форми: «правик» – чистий голуб, «правий» – гостинний, «право» – закон, влада, сила; «правитель» – цар, князь, «праведник» – безгрішний, «правовір'я» – істинна віра та ін. Корінь -прав- у цих формах має позитивне значення. Про «ліве» як бісівське свідчить поширений і донині звичай плювати через ліве плече. Чому? Праворуч у людини, за віруваннями, був ангел-хранитель, а ліворуч – біс-спокусник. Слина ж, за даними митрополита Іларіона, «дуже плодюча й має чародійну силу... Як дощ прочищає небо,

так слина (плювання) очищує від усього злого».

Відгомін цих вірувань – у фразах «лівий рейс», тобто нечесний, користолобний; «вставати з лівої ноги» – бути в поганому настрої. В українському фольклорі поширеними є образи Правди і Кривди, Добра і Зла (*див. Добро і Зло*).

О. Потапенко

Прапор (знамено, стяг) – символ (*див. Символ*) влади ватажка групи (на зорі людської цивілізації), завоювання, перемоги, місця збору й згуртування сил у битвах; символ знатних родів, окремих лідерів, виробничих гільдій, міст, релігійних утворень (середні віки); символ патріотизму, підняття й підтримки військового духу; найчастіше використовується як символ держави.

Прапор (знамено, стяг) – шматок тканини, прикріплений на жердині чи щоглі, веде своє походження від штандартів (уперше з'явилися на Близькому Сході приблизно 5 тис. років тому), відомих під назвою вексіллоїдів (від лат. *vexillum* – прапор) – жердин із фігуркою птиці (*див. Птах*) чи звіра на кінці, які асоціювалися зі швидкістю, силою чи бойовим духом. Прототип першого прапора відігравав у давнину роль символу влади ватажка групи. Для того, щоб відрізнитися від решти групи та як знак довіреної йому влади,

лідер носив спеціальний головний убір та тримав довгу обдековану палицю – жезл, на вістрі якого розташовувався його родовий символ (зображення тварин, пізніше до вексіллоїдів почали додавали полотнище тканини, радше як елемент декорації). Коли виникала необхідність зібратися всім разом чи при появі загальної небезпеки, такий жезл виконував ще й іншу функцію – видимий здалеку, він указував на місце збору, а під час бою з ворогом вістря такого протопрапора вказувало напрямку атаки.

У часи стародавнього Китаю з винайденням технології виготовлення шовку, прапор набув такого зовнішнього вигляду, яким ми його знаємо нині. Саме в Китаї з'явився перший прапор прикріплений до древка збоку (імператор Чжоу розпорядився нести перед собою білий стяг, що оповіщав про його присутність та символізував його владу і могутність). Із стародавнього Китаю використання прапора для різних сигнальних функцій поширилося спочатку до прикордонних країн, Монголії, Японії, Індії, Персії, Південно-східної Азії, Стародавньої Греції, потім перейшло до Римської імперії і в кінці кінців до Європи (до 1000 р. н. е.).

У Римській імперії штандартами легіонів спочатку були не прапори, а вирізьблені символи (наприклад, символом десятого легіону Цезаря Августа був орел (*див. Орел*), зображення якого було прикріплене до жердини,

яку прапороносець тримав під час битви; символом війська Дакії був дракон із гнучким хвостом, що колихався на вітрі). Пізніше всі римські легіони мали штандарти, які розвіювалися на вітрі. Лабарум (знамено етрусків з хрестом (*див. Хрест*)) відоме задовго до епохи християнства. В Єгипті він також був знаком Осіріса і Гора, що зображалися поряд із довгим латинським хрестом. Лабарум християн позначав перемогу над гріхом, виступав емблемою святих Юліана і Реперта.

У середні віки прапори використовувалися для різноманітного призначення та часто виступали символами численних знатних родів, виробничих гільдій, різноманітних міст, релігійних утворень тощо. Прапори також використовувалися військами для ідентифікації на полі бою та подавання тактичних команд (розташоване на списі рицаря знамено з роздвоєним кінцем указувало на його право командувати військовим загоном). Рідше прапор символізував окремих лідерів: в Європі прапори були символами монархій та князівств; в Японії – самураїв; у Китаї – всієї армії імператора.

З розвитком мореплавання прапор став звичним атрибутом для мореплавців. Була встановлена вимога (що стала юридичною нормою), щоб на кораблі висів прапор, що вказував на національну приналежність судна. Прапор також слугував

основним засобом спілкування між кораблями (виникають різноманітні системи сигналів із використанням прапорів). У процесі розвитку корабельні прапори еволюціонували у військово-морські та національні прапори, що існують і нині.

Коли європейських рицарів витіснили централізовані армії, прапори перетворилися на засіб ідентифікації не лише національної приналежності військових, але й стали символами окремих формувань. Національний прапор та прапор військового підрозділу став потужним джерелом виховання почуття патріотизму та підняття і підтримки військового духу. Військові прапори перетворилися в об'єкти захоплення та захисту. То ж прапори військових підрозділів почали несли в собі підвищену особисту небезпеку для тих, хто їх носив. Через це під час Першої світової війни військові прапори прибрали з поля битви і з тих пір знамена військових підрозділів використовують лише під час церемоній (цей символічний акт яскраво ілюструє парад Перемоги у червні 1945 р. в Москві, коли нацистські штандарти були скинуті до підніжжя Мавзолею на знак капітуляції).

У російській дореволюційній традиції знамено означало честь, святиню і знак походу (відомі приказки: «Сбережеш знамя – сбережеш честь!», «Сам погибай, а знамя спасай!», «Огню важно пламя, а воину – знамя!»).

Знамено також асоціювалося з душою (*див. Душа*): «Где знамя – там и душа», «Держи знамя високо – пойдеш далеко» тощо.

Усі прапори, безперечно, відіграють важливу роль, але національним ми приділяємо особливу увагу, оскільки вони найвідоміші і впізнавані, вони збуджують найсильніші емоції – від гордості під час їх підйому, до ненависті при ритуальному актові їх спалення (наприклад, під час «Бурі в пустині» в 1990 р. іракські демонстранти спалювали американський, британський та ізраїльський прапори). Прапор «живе» тільки удень, уночі його потрібно приспускати, уранці він знову «просинається» і його піднімають на флагштоці.

Державний прапор України – стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього й жовтого кольорів (жовтий (золотий) колір позначає Сонце (*див. Сонце*), ідеальне начало, блакитний позначає Землю (*див. Земля*) (з Космосу), матеріальне начало), із співвідношенням ширини прапора до його довжини 2/3. Прапори флоту мають подібне співвідношення розміру (2/3). При вертикальному розміщенні прапора першою розташовується синя смуга, потім жовта. Жовто-блакитний прапор малопоширений в Україні внаслідок затвердження державним прапором синьо-жовтого. Традиційно жовто-блакитний прапор підтримують

деякі праві рухи України та релігійні об'єднання (наприклад, рідновіри). Прихильники жовто-блакитного прапора вважають його «ідеалістичним» на протигагу державному, «матеріалістичному» прапору.

Жовтий (золотий) і синій кольори використовувалися на гербі Руського королівства XIV ст., а також на гербах руських земель, князів, шляхти й міст середньовіччя і раннього Нового часу. Найдавніші українські прапорні полотнища були трикутно-клинкової форми. На зламі XIII–XIV ст. з'явилися чотирикутні прапори з клиновими полотнищами на вільному кінці. Домінуючими кольорами були червоний (*див. Червоний*), білий (*див. Білий*), блакитний, зрідка жовтий, використовувалися й кольорові поєднання. Найчастотнішими прапорними зображеннями були хрести, небесні світила та княжо-родові тризубидвозуби. Древка були завершені наконечниками. Прапор Руської землі (Київської держави) був переважно червоний із золотим тризубом-двозубом того чи іншого великого князівства, а пізніше корогва Галицько-Волинського князівства – блакитна із золотим левом. Прапор Великого князівства Литовського у XV ст. був червоний із золотим тризубоподібним родовим знаком Гедиміновичів, а з XV ст. – червоний із зображенням білого лицаря на такому ж коні (*див. Кінь*) із золотою упряжкою, з мечем у правій руці і з блакитним

щитом із подвійним золотим хрестом на лівому плечі.

За козацько-гетьманської доби з'являється новий характерний прапорний колір, т. зв. малиновий (червоний). Найчастіше вживані полотнища були прямокутними, або т. зв. скошені згори вниз чи навпаки. Найвищими державними прапорними емблемами були дві гетьманські корогви: перша – червона із зображенням білого Архистратига Михаїла, друга – із зображенням герба того чи іншого гетьмана. Завідував прапором генеральний хорунжий.

Особистий прапор Б. Хмельницького містив традиційні козацькі символи – зірки та срібний хрест над місяцем – аналог якоря, ранньохристиянського знаку надії. На прапорі є аббревіатура Б.ХГ.В.З.Е.К.МЛС. – Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорозького, його королівської милості. Загальний військовий прапор Війська Запорозького часів Хмельниччини, що був дарований козакам (*див. Козацтво*) королем Яном Казимиром, був червоного кольору, з Архистратигом Михаїлом, що попирає списом змія (*див. Змія*), з одного боку, і коронованим білим орлом із двома православними хрестами – з другого.

Гетьманщина користувалася в XVII ст. різнокольоровими прапорами, однак переважав червоний. У XVIII ст. стали переважати блакитні полотнища із золотими чи жовтими зображеннями гербів

та частково іншими атрибутами – небесними світилами, зброєю, постантями святих Михаїла, Георгія та ін. Козацькі прапори Війська Запорозького часто виготовлялися з синього полотнища із зображенням лицаря в золотих чи червлених шатах, із золотим орнаментом та арматурою. Лицева сторона полкових та сотенних корогв і знамен була національною емблемою із зображенням козака у золотому чи жовтому щитовому полі на блакитному полотнищі, зворотна – полковою чи сотенною емблемою відповідного кольору із встановленим зображенням. Великий прапор Запорозької Січі був червоним, на лицевій стороні – білий Архистратиг Михаїл, на зворотній – білий грецький хрест, оточений золотими сонцем, півмісяцем, зірками (*див. Зоря*). Прапори куренів і паланок були переважно малинові із зображенням Архистратига Михаїла або білого хреста і жовто-блакитні. Запоріжжя дало початок і українському морському прапорництву. Корогва для морських походів була біла з зображенням Святого Миколая.

Збереглися три гетьманські прапори: Б. Хмельницького – у Стокгольмі (Військовий музей), Д. Апостола – у Москві (Збройова палата Московського Кремля), й І. Мазепи – у Харкові (Харківський історичний музей). Прапор гетьмана І. Мазепи був пошитий із білої та жовтої шовкової тканини – камки – та

пофарбований і позолочений з обох боків. У центрі полотнища зображений двоголовий орел із символами влади в кігтях та гербом на грудях: у щиті вершник, що списом б'є змія. Поруч намальовано три картуші з різними текстами. Посередині верхньої ділянки видніється напівпостать Ісуса Христа (*див. Христос Ісус*). Цей прапор почали виготовляти в 1686 р. для гетьмана І. Самойловича, але поки тривала робота, його було усунуто від влади, і в 1688 р. штандарт передали гетьману І. Мазепі.

Із занепадом Гетьманщини та приєднанням Центральної та Західної України до Росії та Австрії український прапор зник.

Після ліквідації російською імператрицею Катериною II Війська Запорозького і Січі (*див. Запорозька Січ*) у 1775 р., з частини українських запорожців 1787 р. було утворено Чорноморське козацьке військо, яке з 1860 р. складало основу Кубанського козацтва. 27 лютого 1788 р. Катерина II пожалувала чорноморцям двостороннє військове знамено з російським орлом і андріївською зіркою та 7 курінних значків. Пізніше, 24 лютого і 30 березня 1803 р., військо отримало від Олександра I два нових блакитно-помаранчевих знамена.

Під час буржуазних революцій (т. зв. «весни народів») у 1849 р. Головна Руська рада у Львові відновлює використання герба Руського королівства (Галицько-

Волинської держави) XIII–XIV ст. із зображенням золотого лева, що спинається на скелю в синьому полі, а як національні прапори широко вживаються стяги з поєднанням синього й жовтого кольорів.

На поч. XX ст. під впливом геральдичних правил (за правилами німецької вексилології, кольором верхньої смуги на прапорі має бути колір основної гербової фігури) більшого поширення набув жовто-блакитний прапор (тобто верхня смуга жовта).

У 1917–1921 рр. під час української революції синьо-жовтий стяг був державним прапором Української Народної Республіки й Української Держави. Упродовж 1917 р. в Україні порядком кольорів на прапорі не був остаточно усталений і використовували обидва варіанти – і з блакитною верхньою смугою, і з жовтою. Однак у кінці 1917 – на поч. 1918 р. було затверджено низку морських і службових прапорів (Мала Рада затвердила проект українського морського прапора, вироблений Українською Морською Радою, він складався з двох смуг: угорі блакитна, унизу жовта; на верхній – золотий знак князя Володимира – Тризуб із хрестом угорі. За гетьмана П. Скоропадського порядком кольорів на прапорі не змінюється – блакитна смуга вгорі, жовта – внизу), на яких верхня смуга була блакитною. Аналогічний порядок прийняла й ЗУНР, проголошена в листопаді 1918 р.,

але верхня смуга визначалася як «синя», а не «блакитна». Після повалення Гетьманату в грудні 1918 р. уряд УНР залишив прапор без змін, таким чином остаточно закріпивши теперішній порядок смуг. У 1920 р. верхню смугу з огляду на низьку світлостійкість блакитного кольору також почали замінювати синьою.

23 лютого 1919 р. Кубанською Радою був затверджений синьо-малиново-зелений державний прапор (за неофіційними версіями малиновий колір символізував козаків-чорноморців, нащадків запорожців, синій – казаків-лінійців, спадкоємців донців, зелений – адигів (або всіх горців-мусульман); за іншою версією малиновий колір символізував усіх козаків Кубані, нащадків як запорожців, так і донців, синій – іногороднє (некозаче) населення («гамселів»), зелений – адигів (або всіх горців-мусульман)). Ширина двох його крайніх смуг дорівнювала ширині середньої смуги (кожна крайня – 1/4 ширини прапора, середня – 1/2). Існує версія, що допускалося використання прапора, у якому ширина кожної смуги дорівнювала 1/3 ширини середньої (кожна крайня – 1/5 ширини прапора, середня – 3/5), або ж прапора, де всі три смуги були рівновеликими, проте офіційних даних про подібні модифікації прапора немає.

Розташування кольорів, за неофіційними даними, теж несло в собі символічне значення: за

однією з версій, малинова смуга в центрі символізувала «центрально», державотворне населення Кубані – козаків-чорноморців (або всіх козаків Кубані), зелена низу символізувала автохтонне населення Кубані – адигів, синя вгорі символізувала «пізніше» останнє населення Кубані. Усі кольори разом символізували єдиний «народ Кубані», творця кубанської держави. Кольори й дизайн прапора Кубанської народної республіки використані в прапорі сучасного Краснодарського краю Російської Федерації.

Першим прапором Української СРР став червоний стяг із жовто-блакитним прапором у верхньому лівому куті. Але в 1919 р. з ідеологічних міркувань прапор УСРР став повністю червоний з аббревіатурою назви республіки, облямованою золотою рамкою. Перший офіційно затверджений на III Всеукраїнському з'їзді рад у березні 1919 р. прапор УСРР був червоний із золотою аббревіатурою «УРСР» у горішньому червоному накутнику із золотим обрамленням. Пізніше обрамлення зникло, а аббревіатура періодично змінювалася на УССР (1923), УСРР (1927). У 1937 р. для республіки створено новий прапор, червоний із золотим схрещенням серпа й молота та аббревіатурою «УРСР». 21 листопада 1949 р. Президія Верховної Ради УРСР ухвалила стяг із горизонтально розташованими смугами: верхньою – червоного кольору

(2/3 ширини прапора) і нижньою – лазурного кольору з зображенням у верхній частині золотих серпа й молота і над ними – червоної п’ятикутної зірки, обрамленої золотом каймою. Торговим, морським і військовим прапором УСРР (ст. 35 Конституції УСРР 1919 р.) стало червоне полотнище з написом у кантоні золотими літерами «Українська Соціалістична Радянська Республіка» або аббревіатурою «УСРР».

15 березня 1939 р. державним прапором Карпатської України став синьо-жовтий стяг. Однак у 1930-х у Галичині, а після Другої світової війни вже в еміграції виникли непорозуміння між прихильниками синьо-жовтого й жовто-синього порядку поєднання кольорів, які закінчилися постановою Української Національної Ради від 27 червня 1949 р., яка відзначала, що до остаточного виготовлення державних емблем незалежної влади в Україні національний прапор буде синьо-або блакитно-жовтий.

Упродовж ХХ ст. синьо-жовтий прапор слугував символом українського національного опору проти більшовицької та нацистської окупації. Питання національної символіки (зокрема прапора) неодноразово порушувалося демократичними силами наприкінці 1980-х рр. 12 грудня 1989 р. воно розглядалося на другому з’їзді народних депутатів СРСР. 26 квітня 1988 р. Ю. Волощак, активіст Товариства

Лева, уперше в Україні підняв національний прапор на мітингу на честь річниці Чорнобильської катастрофи на пл. Ринок у Львові (пошила прапор художниця Г. Дмитришин). 14 березня 1990 р. у Стрию вперше в українському місті піднято національний прапор над будівлею міської ради. 13 червня 1990 р. Житомир став першим за межами Галичини містом, де теж офіційно вивісили український прапор. 24 липня 1990 р. на Хрещатику біля будинку Київради було піднято синьо-жовтий прапор. 23 серпня 1991 р. після провалу путчу в Москві група народних депутатів внесла синьо-жовтий український прапор у сесійний зал Верховної Ради УРСР (ця подія відображена на відповідній картині на стіні Верховної Ради України, а прапор як реліквія урочисто зберігається під склом у музеї Парламенту). 4 вересня 1991 р. синьо-жовтий національний прапор урочисто піднято над будинком українського Парламенту. 18 вересня 1991 р. Президія Верховної Ради УРСР Постановою «Про прапор України» фактично надала синьо-жовтому біколору статус офіційного прапора країни. Зрештою саме синьо-жовтий порядок (найпоширеніша асоціація прапора – стигле золоте колосся під блакитним небом) закріпився як основний і саме його було офіційно закріплено в незалежній Україні 28 січня 1992 р. Постановою Верховної

Ради України «Про затвердження державним прапором України Національного прапора».

На морському торговельному судні український прапор був уперше піднятий 12 лютого 1992 р. в іспанському порту Валенсія за ініціативою капітана т/х «Кременчук» (ЧМП) В. Кисловського (боцман теплохода із двох сигнальних прапорів зшив синьо-жовтий прапор, який і був урочисто піднятий над судном).

23 серпня 2004 р. Президент України Л. Кучма підписав Указ № 987/2004 «Про День Державного Прапора України», яким було встановлено в Україні нове свято.

Найбільшим прапором України – 30×45 м (1350 м²) (занесений у Книгу рекордів України) – є «донецький прапор», пошитий вдовою донецького шахтаря, пенсіонеркою М. Белятковою з ініціативи Союзу творчої молоді Донбасу. Його вперше розгорнули в Донецьку 23 серпня 2007 р. 12 жовтня 2009 р. швачки запорізької фабрики «Селена» пошили прапор України довжиною 100 м і шириною 16 м. 22 серпня 2010 р., напередодні Дня Державного Прапора України та з нагоди відзначення Дня незалежності України, у Тернополі проведено акцію «Ровесник Незалежності» (до акції було залучено 2010 учасників-ровесників Незалежності України, тобто 12% від усіх, хто народився в 1991 р. в Тернопільській області), на якій

було розгорнуто найдовший прапор України (довжина 9,5 км, ширина 0,75 м).

Б. Дем'яненко

Президент України – символ (*див. Символ*) мрії українців про національну єдність, сильну (але справедливу) владу.

Як глава Української держави Президент України (*П. У.*) є вищою посадовою особою, наділеною повноваженнями виступати від імені України всередині країни і на міжнародній арені. Його правовий статус визначається Конституцією й відповідними законами України (*див. Україна*). Сутність і зміст конституційно-правового статусу П. У. визначають його функції й повноваження, закріплені в ст. 102 і 106 Конституції України (К. У.) 2004 р. Згідно з чинною К. У., він є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності держави, додержання К. У., прав і свобод людини й громадянина та забезпечення громадянської злагоди в суспільстві.

Відповідно до К. У., до кандидата на пост П. У. висуваються підвищені вимоги, що пов'язано з його особливим статусом у країні. П. У. може бути обраний громадянин України, який досяг 35-річного віку, має право голосу й проживає в Україні упродовж 10-ти останніх перед днем виборів років, володіє державною мовою (*ст. 103 К. У.*). Він обирається громадянами України строком на 5 років на основі загального,

рівного й прямого виборчого права при таємному голосуванні. Захисним механізмом від можливої узурпації влади однією людиною К. У. передбачена заборона одній і тій самій особі обиратися президентом більше 2-х строків підряд. Не може бути висунутий кандидатом на пост П. У. громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо вона не погашена й не знята в установленому законом порядку, й особа, повноваження якої на посту П. У. були припинені достроково в установлених К. У. випадках. Кандидатів у П. У. мають право висувати політичні партії та їх виборчі блоки, можливим є й шлях самовисування.

Законодавство України (*див. Україна*) виділяє три види виборів П. У.: чергові (у зв'язку з закінченням строку повноважень), позачергові (у зв'язку з достроковим припиненням повноважень), повторні (у випадках, коли до виборчого бюлетеня для голосування було включено не більше 2-х кандидатів на пост П. У. і жодного з них не було обрано або всі кандидати на пост П. У., включені до виборчого бюлетеня, до дня виборів чи до дня повторного голосування зняли кандидатури).

Рішення про оголошення виборів П. У. приймається Верховною Радою України (ВРУ). Порядок проведення виборів визначений відповідним законом. Вибори проводяться за єдиним

загальнодержавним одномандатним виборчим округом, який охоплює всю територію України. На виборах П. У. обраним вважається той кандидат, за якого віддали голоси більше половини виборців, що проголосували в день виборів. Новообраний П. У. вступає на пост з моменту складання присяги народу на урочистому засіданні ВРУ не пізніше 30-ти днів після обрання (П. У., обраний на позачергових виборах, складає присягу в 5-денний строк після офіційного оголошення результатів виборів). П. У. не може мати інший представницький мандат, займати посади в інших органах державної влади й об'єднаннях громадян, а також займатися іншою оплачуваною чи підприємницькою діяльністю.

П. У. посідає особливе місце в механізмі поділу влади, його не можна зарахувати цілком і повністю до однієї з гілок влади, оскільки він наділений повноваженнями, що дають йому змогу впливати на законодавчу, виконавчу й судову гілки влади. Він сприяє узгодженості в діяльності органів державної влади, їхній взаємодії з органами місцевого самоврядування.

Для належного здійснення конституційних повноважень основний закон України наділяє главу держави особливими правовими гарантіями його діяльності. На весь час виконання своїх обов'язків П. У. користується правом на недоторканність,

звання П. У. охороняється законом і зберігається за ним довічно, крім випадку, коли П. У. буде усунений з поста в порядку імпічменту. Він не може передавати свої повноваження іншим особам, виконує свої повноваження до вступу новообраного Президента на пост. Повноваження П. У. припиняються достроково у випадках: відставки (ст. 109 К. У.); неможливості виконувати повноваження за станом здоров'я (ст. 110 К. У.); усунення з поста в разі імпічменту (ст. 111 К. У.); смерті (*див. Смерть*). У разі передбаченого К. У. дострокового припинення повноважень П. У. виконання його обов'язків покладається Голові Верховної Ради України (ст. 112 К. У.).

Ідея президентства в Україні базується на міцному підґрунті: по-перше, це наявність в Україні історичних традицій республіканської форми правління й розподілу влад; по-друге, прецеденти практичного існування в політичній історії України інституту президентства; по-третє, відображення в партійних документах початку ХХ ст. положень про організацію влади в українській державі з можливістю включення в політичну систему посади президента; по-четверте, недоцільність виконання президентських функцій «колегіальним главою держави» під час перебування УРСР у складі СРСР; по-п'яте, інституціалізація поста Президента СРСР у 1990 р. і неможливість радянського керів-

ництва зупинити процес розпаду СРСР; по-шосте, проголошення в УРСР у липні 1990 р. принципу поділу влад; по-сьоме, розпад СРСР актуалізував перед управлінською елітою України проблему пошуку нових шляхів і методів управління державою; по-восьме, зацікавленість вітчизняної управлінської еліти в людині, яка буде здійснювати їх призначення й звільнення; по-дев'яте, соціально-економічні й політичні перетворення, як відповідь на виклики, що постали перед Україною після розпаду СРСР.

Конституційно-правова ідея президентства в державі пройшла кілька етапів розвитку: 1) 1900–1917 рр., 2) 1917–1920 рр.; 3) радянський період; 4) період становлення України (*див. Україна*) як самостійної суверенної держави (1990–1996 рр.); 5) період, пов'язаний з конституційною реформою (2004–2009 рр.) й переходом від президентсько-парламентської форми правління до парламентсько-президентської; 6) пов'язаний з рішенням Конституційного Суду України (30 вересня 2010 р.) про визнання неконституційним Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р. (повернення держави до президентсько-парламентської форми правління); 7) пов'язаний з поверненням у лютому 2014 р. у дію ВРУ Конституції України 2004 р.

Історико-правовими витоками сучасного інституту президент-

ства в Україні (*див. Україна*) є «Пакти та конституції законів і вольностей Війська Запорозького» (1710 р.), «Проект основний Устава українського общества «Вольный союз» – «Вільна спілка»» (1884 р.) М. Драгоманова, ідеї М. Міхновського (проект «Основний Закон «Самостійної України» спілки народу українського (1905 р.), державно-правові погляди М. Грушевського («Конституційне питання і українство в Росії» (1905 р.)), «Тимчасовий Основний Закон про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії» (1918 р.) (т. зв. Конституція ЗУНР), українські радянські конституції (Конституція УСРР 1919 р., Конституція УСРР 1929 р., Конституція УРСР 1937 р., Конституція УРСР 1978 р.). «Законами про тимчасовий державний устрій України» (1918 р.) уведено пост гетьмана України (ст. 1–8), близький за статусом до поста президента. У радянський період функції колективного президента виконували Президія ЦВК Рад України (до 1919 р.), Президія ВУЦВК (у 1919 р. – ВУЦВК Рад, у 1920–1935 рр. – ВУЦВК, у 1935–1938 рр. – ЦВК УРСР), Президія ВР УРСР (1938–1991 рр.). Посада Президента УРСР постала після прийняття закону Української РСР «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР» (5 липня 1991 р.).

З часу заснування інституту П. У. в незалежній Україні П. У. були: Л. Кравчук (1991–1994 рр.), Л. Кучма (1994–2005 рр.), В. Ющенко (2005–2010 рр.), В. Янукович (2010–2014 р.), П. Порошенко (з 2014 р.).

Об'єктивний погляд на період президентства Л. Кравчука дозволяє виокремити як позитивні (демонтаж радянської системи; обрання з можливих варіантів керівництва Україною «оксамитового»; збереження в країні миру й спокою, забезпечення територіальної цілісності; проведення гнучкої політики щодо Російської Федерації; сприяння розвитку вільної критики різних сфер життєдіяльності суспільства в ЗМІ (у т. ч. себе особисто як П. У.)), так і якісно інші прикметні ознаки перших років української незалежності (всезростаюча неповага до закону; стійке закріплення в свідомості політиків розуміння категорії права як незаперечної волі держави; відсутність постійного контролю народу України за діяльністю органів політичної влади; поступове перманентне розширення законодавчих повноважень виконавчих структур влади; посилення протистояння між інститутами влади; безвідповідальність політиків за наслідки своєї діяльності; некомпетентність, корумпованість, антиінтелектуалізм і дилетантизм тих, хто претендував на роль української політичної еліти; мінімальна підкріпленість

прав і свобод переважної частини населення країни економічними, організаційними й іншими засобами). Першому П. У. «катастрофічно забракло знань та умінь, системності мислення й лідерських якостей, з одного боку, для увиразнення посади президента в системі влади, надання їй чітких політичних обрисів (форми), дбайливого закладання засад її демократичності (змісту), з іншого, – для позитивних перетворень усередині держави за допомогою (а, можливо, і всупереч) пострадянської номенклатури» (*Кармазіна М.С. Президентство: український варіант. – К., 2007. – С. 355*). Коротке президентство Л. Кравчука виглядало як підлаштування під ситуацію (Президента України; всього механізму державного управління; народу України, якому потрібно було боротися за виживання; фінансово-промислових груп, які починали спинатися на ноги й приміряти до себе владу; частини опозиції, яка після здобуття Україною незалежності, була готова до співпраці з П. У.). Не були створені й закріплені на законодавчому рівні правила гри для українського політикуму, політичних партій та їх лідерів, для суспільства загалом; не відбулося кардинальних змін в інституційному дизайні й суті політичних інститутів; громадянське суспільство залишилося аморфним і нерозвинутим; не було розроблено стратегії еконо-

мічного розвитку України; наростав процес перманентного зубожіння суспільства; розростається тіньовий сектор в економіці й політиці; стрімко поширювалася корупція в суспільстві. У часи президентства Л. Кравчука зароджується таке становище у системі центральних органів державної влади, яке дозволяло президенту бути «над» іншими владними структурами й «коригувати» їхні дії. Цей підхід буде до кінця реалізований під час президентства Л. Кучми.

Відшукати позитив у правлінні другого українського президента важко, проте можна: по-перше, усунення можливості встановлення парламентсько-радянської республіки, ідейним прихильником і натхненником якої виступав лідер соціалістів О. Мороз; по-друге, започаткування в Україні економічних реформ; по-третє, закінчення президентських повноважень Л. Кучми увінчалася «помаранчевою революцією», яка пришвидшила процес визрівання громадянського суспільства; по-четверте, незважаючи на низьку ефективність інституту президентства в Україні, саме він став каталізатором визрівання громадянського суспільства. Форми й методи управління Українською державою Л. Кучмою отримали непривабливу назву «кучмізм»: його генезис і зміцнення стало можливим завдяки колективному вибудовуванню механізму влади, політичному шахрайству,

маніпуляціям і т. п.; широке використання демократичних процедур, риторики, форм політичної участі (виборів, голосування, опитувань громадської думки, референдумів тощо), що були покликані стати ширмою для: 1) фальшування процесу народного волевиявлення 1999, 2002 і 2004 рр.; 2) прикриття перманентного розширення сфери тіньової політики П. У. (таємне законодавство, нагородження людей із сумнівною репутацією тощо); 3) легітимізації недемократичних прагнень і устремлінь президента, пов'язаних з підготовкою й змістовним наповненням референдуму 2000 р.; 4) конструювання потрібної президентові структури українського парламенту; 5) маніпулювання політичною свідомістю й поведінкою електорату; фальшування демократичних процедур демократичною риторикою президента й численними популістськими гаслами; створення політичних інститутів, з одного боку, демократичних за формою, але не за стилем і методами роботи (наприклад, Конституційний Суд України), а з іншого, – цілком неконституційних (Адміністрація Президента України, Державна податкова адміністрація), які використовувалися не тільки як важелі президентського управління й майже тотального контролю, але й як засіб розправи з незгодними; ігнорування Конституції й чинних законів України, свідоме

гальмування процесу прийняття нових правил гри в країні; формування специфічного механізму управління державою, вкрай громіздкого й корумпованого (на громадження значної влади в руках президента призводило до дублювання повноважень владних інститутів, до підміни їх неконституційними інститутами); функціонування на тлі формальної багатопартійності «партії влади», структурно несталої, з постійно рухливим партійним ядром від однієї політичної сили до іншої (наприклад, НДП, СДПУ(о), партійний блок «За єдину Україну!»); порушення прав і свобод людини й громадянина в Україні (особливо права на природну (ненасильницьку) смерть (*див. Смерть*)); несприйняття вільної й опозиційної думки, позиції, опозиції взагалі; зигзагоподібна зовнішня політика України, яка передбачала нескінченну кількість «стратегічних партнерів», супроводжувалася констатацією євроатлантичних і європейських прагнень (а насправді, євросимуляцією).

Судити про п'ятирічний термін президентства В. Ющенка теж однозначно неможливо. Серед позитивних рис варто виділити: демократизацію політичного процесу; зміцнення свободи слова; спроби реанімації націонал-демократії й звернення до української історії; зростання самосвідомості суспільства; зникнення тотального страху (який паралізує громадське

життя в інших пострадянських республіках); вдалу спробу поставити проблему формування спільної ідентичності українських громадян у контекст державної політики; закріплення на державному рівні основного набору ідеологем, довкола яких може консолідуватися українська політична нація; злам негативних соціальних і демографічних тенденцій (в усіх регіонах країни спостерігалось зростання народжуваності й падіння смертності). У зовнішній політиці держави варто відмітити скасування поправок Джексона-Веніка; вступ до СОТ; виведення у 2005 р. військ з Іраку; досягнення прогресу у відносинах із ЄС (підготовлено до підписання угоду про асоціацію; досягнуто домовленостей щодо перспективи спільної модернізації української газотранспортної системи й переходу до спрощеного візового режиму); у відносинах із Російською Федерацією президент чітко поставив питання національних інтересів.

Серед негативів президентської каденції В. Ющенко слід викремити: відсутність системних економічних реформ; спірні підходи до кадрової політики (не талант, компетентність і працьовитість, а особиста відданість, родинні (кумівські, приятельські, бізнесові й ін.) зв'язки залишилися критеріями просування службовими сходами); не зміг сформулювати власне оточення так, щоб

суспільство не втратило довіри до політиків загалом; політична боротьба виявилася на порядок вищою, ніж здібності П. У. реалізувати вірні ідеї; ситуативна увага до процесу партійного будівництва; нерідкі «перемоги» ситуативних рішень над перспективними; нездатність виконати свої передвиборні обіцянки (крах антикорупційних обіцянок, не завершено розслідування справи Г. Гонгадзе, не покарані фальсифікатори президентської кампанії 2004 р. тощо); сильні розбіжності між благородними словами й бажаннями і способами їх реалізації. Останні роки президентства В. Ющенко характеризувалися відсутністю єдності в зовнішній політиці України: не вдалось отримати План дій щодо членства в Північноатлантичному альянсі; серйозно зіпсувалися відносини з Російською Федерацією, Україна окреслила своє місце в Європі, але не зайняла цю нішу фізично.

Стала історією й президентська каденція В. Януковича. Президентську каденцію він розпочав з переписування політичних правил гри: вся влада сконцентрувалася в одних (президентських) руках (влада стала жорсткою, орієнтованою на адміністративно-командний підхід), роль інших гілок влади знівельована, зник класичний фундаментальний принцип демократичного режиму й системи – «принцип поділу влади». Про затяжні конфлікти між главою держави і прем'єр-

міністром, які часом паралізували діяльність виконавчої вертикалі за президентства В. Ющенка, країна справді забула, відновлено вертикаль виконавчої влади (але зорієнтованої на Банкову), забезпечено відносну стабільність національної валюти (до середини січня 2014 р.). З іншого боку, президент потужно наростив силові органи: кількість правоохоронців в Україні (*див. Україна*) майже вдвічі перевищила кількість військових (До 2017 року кількість військовослужбовців у державі планують скоротити зі 180 тисяч до 122. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.misto-tv.poltava.ua/>). Впадала в очі скерованість правоохоронної системи на придушення в першу чергу політичної чи «навколополітичної» активності громадян. Багато експертів солідарні в тому, що країна цілеспрямовано скочувалася до авторитаризму: в Україні з'явилися політичні в'язні й політичні емігранти; такі огидні явища як парламентські «тушки» й вуличні «тітушки»; суди забороняли, а силові структури не тільки не допускали мирні походи й демонстрації громадян (гарантовані ст. 39 К. У.), але й використовували проти мирних мітингувальників фізичну силу (що категорично суперечить ст. 29 К. У.). Президентству В. Януковича було притаманне вибіркове й політично умотивоване правосуддя, політичні репресії, подвійні стандарти. Тактика

режиму В. Януковича від початку його приходу до влади полягала в малих, але послідовних кроках, спрямованих на виснаження опозиції.

Демократичні механізми ротації влади за останні чотири роки фактично зламані, хоча й не такою мірою, як у РФ та Білорусі, однак і в Україні вибори далекі від уявлень про репрезентативність, притаманних сталим західним демократіям. Низка маніпулятивних технологій у процесі електоральної кампанії, монополізація пов'язаними із владою олігархами основних ЗМІ (насамперед, телеканалів) і штучно створена більшість залежних від влади членів у виборчих комісіях усіх рівнів створювали якщо й не безмежні, то, принаймні, безпрецедентні в історії незалежної України можливості для спотворення реальних електоральних настроїв населення. Відбувалися процеси перманентного посилення центру, фактично знищене місцеве самоврядування, міста перетворені на банкрутів, які не могли використовувати навіть власні гроші, які тривалий час блокувалися державним казначейством.

Влада прагнула безроздільно контролювати ЗМІ, відновлено розсилку «темників», телевізійний канал ТВі позбавляють частот і вимикають у багатьох регіонах країни. Натомість сам президент унікав спілкування з пресою, віддавав перевагу формату звернень до співвітчизників.

В. Янукович оточив себе особисто близькими й відданими людьми (їхній контроль над економікою й політикою унеможливив реальні реформи й покращення для більшості громадян, до того ж така система залишалася вразливою до зовнішнього тиску). Обіцяного «піднесення міжнародного впливу та авторитету» України не сталося, відносини Києва (*див. Київ*) (з точки зору національних інтересів) як зі східними, так і західними партнерами, переживали не найкращі часи. Реакцією на рішення Кабінету Міністрів України (21 листопада 2013 р.) про призупинення процесу підготовки до підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС стають масштабні національно-патріотичні, євроінтеграційні, антикорупційні масові мітинги, демонстрації, студентські страйки й інші акції протесту в Україні (Євромайдан), а після силового розгону «беркутівцями» мирних мітингувальників (30 листопада 2013 р.) – антивладні, антиурядові й антипрезидентські, які влада безуспішно спробувала «зачистити» силовими методами 18–20 лютого 2014 р.

Українське суспільство виглядає різко поляризованим, на одному полюсі перебуває за межею бідності переважна більшість громадян, на іншому – близько 1% мільйонерів і мільярдерів та їх оточення, при цьому середній клас в Україні (як гіпотетичний

фундамент національної демократії) планомірно знищувався. У країні побудована кланово-олігархічна модель державно-монополістичного капіталізму з фактичним домінуванням олігархічного корпоративного угруповання – так званої «сім'ї».

Соціологи відзначали (особливо упродовж 2013 р.) тривожну тенденцію щодо зростання рівня протестних настроїв (все частіше бунтували навіть на батьківщині президента) громадян України. Згідно з результатами дослідження, проведеного у грудні 2013 р. Центром соціальних та маркетингових досліджень «СОЦИС» і Соціологічною групою «Рейтинг», половина українців (49,7%) у разі значного погіршення умов життя були готові вийти на вулицю з протестом. У свою чергу, 28,5% – готові терпіти матеріальні й інші труднощі, заради збереження порядку в країні. Ще 21,8% не визначилися зі своєю відповіддю на це запитання (*Суспільно-політична ситуація в Україні: грудень 2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ratinggroup.com.ua/>*). Усе частіше експерти для пояснення сутності нинішнього українського буття вживали дефініцію «деградація». Різко збільшилася кількість українців, які хочуть виїхати на постійне проживання за кордон.

Неупереджений аналіз президентської каденції Л. Кравчука,

Л. Кучми, В. Ющенко й В. Януковича дозволяє констатувати, що, по-перше, немає чітких орієнтирів у виборі моделі президентства в Україні; УРСР, а потім й Україна стали «піддослідними» різних форм державного правління, особливо їх різноманітних комбінацій; по-друге, зберігається розрив між конституційними нормами й фактичним становищем президента у системі органів державної влади – інститут президентства в Україні є гіпертрофованим – у своїй поточній діяльності він виходить за межі наданих йому повноважень; по-третє, очевидно є неефективність політичних інститутів (у т. ч. інституту президентства) через невизначеність мети модернізаційного курсу країни (імперські інститути в своїй більшості, не змінивши своєї сутності перефарбувалися у національно-українські кольори); по-четверте, в Україні спостерігається слабкість єдиної національної ідентичності: українці на Сході відчують спорідненість із російською культурою, на Заході – сильніше переймаються питаннями української ідентичності. Ці різні ідентичності ведуть до різного бачення потреб зовнішньої й внутрішньої політики, на цьому тлі йдеться про розмежування нації на два табори. Усе це впливає на становлення інституту президентства в Україні (громадяни ідентифікують президента не з національним, а регіональним лідером). Поп'яте, досі залишається неясною

траєкторія розвитку інституту президентства – чи відбуватиметься його демократизація (у травні 2014 р. з'явився для цього реальний шанс), чи він дрейфуватиме й далі в напрямку авторитаризму, достатньо поширеному на пострадянському просторі.

Б. Дем'яненко

Престол Святий – символ неречового Престолу Пресвятої Трійці, Бога-Творця всього сущого; Христа Вседержителя; царственної слави Господа; знамення Гроба Господнього; символ вищої духовної влади.

Престол – це високий чотирикутний стіл, що стоїть у центрі вівтаря християнського храму й уособлює чотири сторони світу, пори року, чотирьох таємничих істот Іоанна Богослова – тільця, лева, людину, орла.

Святий престол «знаменує собою Гроб Господа Ісуса Христа, у якому покоїлось Його Тіло до моменту Воскресіння, а також і Самого Господа...» (*Настольная книга священнослужителя. – М., 1983. – Т. 4. – С. 40*).

Престол облачають в катасарку – освячений білий одяг, а потім в індітію – символ одягання царственної слави Христа.

Окрім того, на престолі знаходяться антиминос, Євангеліє, хрест, дарохранительниця, пелена, святе Миро.

Дарохранительниця – це особлива у вигляді храму посудина, позолочена всередині. У ній

лежать символічні частинки Тіла Христа, якими причащають, як правило, важкохворих людей.

Священним є також антимінс – чотирикутна шовкова чи льняна тканина, на якій зображено Гроб Ісуса Христа, знаряддя Його Страти, чотири євангелісти. Без антими́нса не можна служити літургію – найвеличнішу церковну службу. Якщо під час літургії, наприклад, загориться храм, то священник повинен винести, у першу чергу, Святі Дари разом з антими́нсом. А потім розгорнути його й закінчити літургію в іншому, зручному місці. Отже, за значенням антими́нс прирівнюється до святості престолу. Пізніше престолом стали називати трон монарха, царя, князя («Багато бачили престолів, що одвіка Були споруджені рукою чоловіка, із срібла й золота, каміннями облиті, В парчу і оксамит... обвиті») (Щог.).

Престол – це символ влади монарха. Не випадково Київ називали «стольним градом». Нині словосполучення «Святий Престол» використовують на означення Ватикану, влади Папи Римського.

О. Потапенко

Призьба – *див. Поселення та житла українців символіка.*

Прикрас жіночих символіка – символіка сережок, намиста, дукачів тощо.

Яскравим і художньо виразним доповненням до українсь-

кого народного одягу були прикраси. Це різноманітні вушні, шийні та нагрудні оздобы. Протягом тривалого часу вони виконували, крім естетичної, ще й функцію амулета, талісмана, оберега. Прикрасам приписувалися цілющі властивості, вони відігравали значну роль у народних обрядах і повір'ях.

Українці вірили в тісний зв'язок не лише з природою, а й з речами, якими володіли. На цій основі виникла загальнолюдська віра в амулети, яких чимало знаходять археологи. Це мініатюрні зображення звірів, коней, пташок, міні-сокири, ножі, гребені, ключі, ложки, бубонці. Серед них часто були прикраси у вигляді сонця та місяця, які й дотепер можна зустріти у формах жіночих прикрас, зокрема сережок (*Шевчук В. Мисленне дерево. – К., 1989. – С. 342.*)

Сережки – один із найдавніших і обов'язкових спільнослов'янських видів жіночих вушних прикрас, що широко побутують і нині. У кінці XIX – на початку XX ст. існував звичай проколювати вухо дівчаткам у дворічному віці. Діти носили мідні сережки, а дівчата й молодиці – срібні, позолочені або золоті, що само по собі було ознаками вікової та соціальної символіки. Форми сережок – дуже різноманітні, але найбільшого поширення набули великі дуті або плоскі сережки у формі напівмісяця («каблучки», «калачики»), що були,

безперечно, символами місяця (вони його нагадували своєю формою). На Полтавщині часто зустрічалися сережки – «п'явочки», «уточки», «метелики», «ягідки», «маківки», у вигляді кільця. Усі сережки у вигляді кільця мали символічне значення сонця, магічного оберега, захисника від нечистої сили.

Про давнє походження сережок свідчить і значна кількість повір'їв, пов'язаних із ними. Вони, за народними віруваннями, могли знімати головний біль, а загубити їх вважалося нещастям. Звичай носити сережки тісно пов'язаний із релігійними та етичними нормами поведінки українців: у піст чи під час трауру носили найпростіші сережки у вигляді кільця, у першу шлюбну ніч наречена скидала сережки і т. п. (*Николаева Т. Украинская народная одежда. – К., 1987. – С. 76–77*).

До складу шийних та нагрудних прикрас входили намисто, вироби з бісеру, прикраси з металу.

У Центральній Україні носили багато зразків різнокольорового або червоного намиста, ланцюжки з хрестиком. На Лівобережжі як прикрасу використовували один великий дукач із багато оздобленим металевим бантом (*див. Дукач*). На Правобережжі частіше носили три-п'ять невеликих, з'єднаних між собою монет. У побуті гуцулів збереглися металеві прикраси-згарди у вигляді нанизаних хрестиків.

Гуцулки носили намисто з різнобарвного венеціанського скла та вироби, плетені з бісеру (сілянки, гердани). Різнокольоровий бісер нанизували на шовкову або волосяну нитку, плели, утворюючи мальовничий геометричний чи рослинний орнамент, що містив у собі відповідну символіку.

Селянські «коштовності» – корали, бурштин, сережки, намисто – збирали протягом десятиліть, передавали як реліквію від покоління до покоління. Прикраси зберігалися як сімейні святині й часто коштували більше, ніж уся селянська садиба (*Українська мистецтва. – К., 1993. – С. 130*).

Намисто з нанизаного коралу, бурштину, перлів, гранатів, скла символізує єдність багатогранного світу, тобто воно являє собою якийсь проміжний стан між властивою кожному складному явищу дезінтеграцією і станом неподільності, що виявляється в безперервності буття. Намисто у світовій міфології розглядається як замкнена лінія, що є космічним і соціальним символом зв'язку.

Намисто – найпоширеніша складова жіночих нагрудних прикрас на всій території України. Воно є символом магічного кола-оберега, що захищає людину. Найбільше цінувалося намисто з дорогих природних матеріалів. Серед заможних верств населення було розповсюджене привізне намисто з гранатів та кольорової смальти; кровавниці, блискавки, перли. На Лівобережжі було

поширене намисто із «широ-го» бурштину. Воно приносило здоров'я, щастя. Часто його носили з кораловим.

Коралове намисто в Україні набуло найбільшого розповсюдження, хоча доступним було тільки багатим. Ставлення до нього відбилося в таких назвах: добре намисто, справжнє намисто, щирі корали, мудре намисто. Кількість разків коралового намиста та характер обробки свідчили про достаток людини. Кораловому намисту народ приписував лікувальні властивості.

Дукати як символ достатку, влади займали особливе місце серед традиційних нагрудних прикрас (*див. Дукач*).

Жінки Західної України носили згарди – архаїчну гуцульську шийну прикрасу культового призначення. Вони мали вигляд низаних на ремінець, шнурок чи дротик в один, два чи три ряди мідних або литих хрестиків, між якими чіпляли мідні трубочки або спіральки, згорнуті чи скручені з міді, латуні.

Перстень, або каблучка, – предмет, зроблений у вигляді кола, петлі для носіння на пальці. Коло обручки символізувало мир, любов, сімейну злагоду, добро. Воно відганяло лихі хвороби та недуги, родинну зраду. Часом перстень був символом таємної влади, суспільної та фізичної сили людини, якій він належав, виконував роль умовного знака. У таких випадках перстень виконував функцію чарівного

ключа, що руйнував перешкоди на шляху до мети.

Л. Кожуховська

Прози символіка – символіка прозових творів художньої літератури.

Із найдавніших часів людське мислення йшло до пізнання дійсності шляхом порівняння схожих явищ у природі, суспільному житті. Так виникла символіка, характерна для народних пісень, яка з фольклору перейшла в літературу, допомагаючи письменникові одним образом охопити широке коло явищ дійсності. На відміну від алегорії, символ тяжіє до багатозначності, більшої умовності, абстрактності. Чаруючі невичерпні мовні скарби характерні для творів Михайла Коцюбинського, Василя Стефаника, Олександра Довженка, Юрія Яновського, Олеся Гончара, Михайла Стельмаха, Павла Загребельного, Андрія Головка, Уласа Самчука та інших майстрів української прози. З-під їх пера прийшли в літературу прекрасні символи та образи, що виразили «філософію нашого часу, філософію подвигу людського життя, любові, смерті...»

Напр., глобальністю письменницького погляду на світ і людину у світі породжені ключові, символічно озвучені, піднесені до масштабних узагальнень образи, закріплені самими назвами таких романів О. Гончара, як «Прапороносці», «Перекоп», «Людина і зброя», «Тронка», «Твоя

зоря», «Циклон». У них втілена даль часу, глибина його пізнання в складному переплетенні гострих соціальних і моральних проблем, розмаїття характерів і обставин. Сутність символу в заголовку має за мету дати первісний смисловий імпульс, своєрідну установку для читача на сприйняття того, яким змістом наповнюються ці слова, це своєрідне вихідне визначення теми. Напр., цікаве співвідношення символу й образу в романі «Людина і зброя» розкриває суть справжнього обличчя війни, де мотив крові бійця, який гине в бою, стає символом долі кожного на війні. Зброя ворожа людині, а тому склад німецьких авіабомб, зброя нового зразка, яку привезли студбатовцям, є символом сконцентрованої у вибухівці ненависті, яка може впасти на голови людей. Письменник переконливо стверджує думку, що «людина і зброя» – поняття діаметрально протилежні. Характерною жанровою ознакою романів О. Гончара є звернення до символізації образів, яка досягається емоційним навантаженням художніх деталей. Особливо яскраво виявляється ця ознака у «Тронці»: дзвін тронки сприймається як голос поля, гомін житла; мікрообраз скіфської кам'яної баби асоціюється із простою селянською Дорошенчихою, що сидить біля хати, «ніби з каменю тесана», довгі роки чекаючи сина.

Образ жінки у творах О. Гончара є символом Мадонни, Богоматері, міцності й глибокої мате-

ринської любові. До найвиразніших символів належить образ собору в однойменному романі. Він – символ народної художньої культури, духовного багатства людей, духовної спадковості поколінь, мірило долі людей. Схоже символічне значення Софії Київської в романі П. Загребельного «Диво» (*Гуменний М. Функції символу в романах Олеса Гончара // Українська мова та література в школі. – 1990. – № 10. – С. 58–62.*)

Серед образного багатства сучасної української літературної мови закріпилося багато слів-символів, що відокремилися від ідейно-тематичної системи художнього твору, набули загальнолюдського, філософського звучання як самостійна одиниця. Напр., земля – художньо багатозначний образ-символ. Це рідна домівка, левади, степ, сади, ідеал краси (у творах О. Довженка, О. Гончара); щастя, багатство, життя, фатальна доля (у творі О. Кобилянської); людина й земля – це вісь, навколо якої обертається цикл романів М. Стельмаха, де земля є символом життя для селянина, неба з райськими садами, найкращого друга, надії і тривоги.

Назва роману А. Головка «Бур'ян» стала символом суспільних недоліків, зла, кривди, несправедливості.

Роксолана в романах П. Загребельного та О. Назарука уособлює красу, мудрість, вроду, державний розум жінки-українки,

яка являє світові узагальнений образ України. Символом жінки в післячорнобильський період в Україні є образ Чорнобильської мадонни – жінки-матері, що по-жертвувала сином задля порятунку людства (поема І. Драча). Біблійні мотиви постають у новому освітленні, породжуючи роздуми над сучасними Іродами, Пілатами, Зміями-спокусниками, солов'ями-розбійниками. Таким переосмисленням біблійної, фольклорної та літературної традицій створюється образ невмирущості лиха, смертельної прірви, яка чигає на людство.

Символом стражденної долі народу, любові до рідного краю, еміграції, прощання з рідною землею, нестерпних мук і терпіння народу, що хилиться під кам'яною вагою гніту, але не падає, є кам'яний хрест із новели Василя Стефаника.

Невичерпним джерелом символічних знаків є твори Т. Шевченка (*див. Шевченко Тарас*), І. Котляревського та інших відомих майстрів минулого століття. Зокрема, символом дівочої вірності, чистоти, великого кохання, шаноби і гідності, краси є образ Наталки Полтавки.

Л. Кожуховська

Птах, птахи на фресках Софії Київської

Птах – символ людської душі, блискавки, вітру, вихору, грому, світла, блискучих і гарячих променів сонця; перелітні птахи символізують вісників весни, при-

плоду, врожаю, добра, здоров'я і щастя; символізує піклування, свободолюбство та волю, працелюбство, консервативність, спадкоємність, прив'язаність до місця народження, патріотизм, обороноздатність; **птахи на фресках Софії Київської** символізують: пара голубів – любов і шлюб; сокіл і голуб – нареченого і наречену; голуби, які зображені окремо – Святий Дух, що зійшов на Київську Русь після хрещення; напад хижого птаха на здобич – шлюб Анни (дочки імператора Романа II) й князя Володимира Великого в Константинополі.

Птахи в наївних античних уявленнях символізували людські душі. Ще первісна людина помітила, що життя кожної живої істоти пов'язане з диханням, і коли людина помирає, від неї відходить душа, «вітер її дихання зникає», натомість з'являється вітер, буря або ураган, які несуться, наче птахи. Вітроподібна душа уподібнювалася з птахами-душами. Птахи-душі були представлені трьома групами. До першої належали денні хижі птахи (орли, соколи, яструби, шуліки та ін.), до другої – найбільш наближені до мертвих, представники родини воронів (ворона, галка, грак, крук) і до третьої – нічні хижі птахи (сови, сичі, пугач та ін.) (*В. Клингер. Животное в античном и современном суевериш. – К., 1911. – 347 с.*). Про душі померлих дітей розповідають на Волині,

що весною вони злітають з неба, приймаючи вигляд ластівки, коноплянки та інших співочих пташок, і, сідаючи на дерева біля батьківських хат, співають солодкозвучні пісні, щоб втішити своїх осиротілих батьків. За Литовською легендою бідний землероб, тяжко працюючи на ниві, співав веселі пісні, а після смерті втілювався у жайворонка, який завжди співає над колосистими нивами. Мотиви втілення душі вбитого козака у пташку в одній із стародавніх українських пісень розглядає А. Афанасьєв:

*Прилетіла пташка,
коло мене впала:
Таки очи, таки брови,
якъ у мого пана;*

*Прилетіла пташка-
малевани крыльця:
Таки очи, таки брови,
якъ у мого Гриця!*

*(Афанасьєв А. Поэтическая
воззрѣнія славянъ на природу... –
Т. 3. – М., 1869. – С. 223).*

За свідченням усіх індоєвропейських народів, птах символізував образи блискавки, вітру, вихору, грому, світла. Цим стихіям приписувалися характеристики птахів, а з птахами поєднувалися міфологічні уявлення цих стихій. З давніх часів німці, скандинави та інші народи вірили, що на небі сидять велетні в образі орлів і, махаючи крилами, вони утворюють вітер, а їх політ супроводжується бурєю і градом. За білоруськими повір'ями, гарцюки (від гарцю-

вати), духи, які підкоряються Перуну, літають у вигляді хижих птахів і утворюють вітер, вихор, бурю та інші руйнівні явища природи. Навіть у середні віки, крім орла, усі інші хижі птахи: соколи, шуліки, яструби та ін., з характерним блискавичним польотом, спустошливою ненаситністю і кровожерством були емблемою руйнівної сили вихору та бурі. Звідси й виникали повір'я про те, що коли кричить хижий птах – буде буря. Тому до сьогодшніх днів у різних мовах збереглось епічне висловлювання: «Прилетів на крилах вітру» (*Афанасьєв А. Происхождение мифа. – М.: Индрик, 1996. – С. 145–149.*)

Міфічна жар-птиця була емблемою блискучих і гарячих променів сонця, а сам образ птаха символічно виражав швидкість світла. Вона прилітає з тридесятого царства, бере вогонь у бога Сонця, креше ним з неба, тому й має іншу назву – крешана. Слово крешана тісно пов'язане з лексемою воскреснути і має давньоруське коріння – походить від крѣсь «сонцестояння». Воскреснути – це викресати вогонь, добути сонячний жар чудоптаха, запалити його в очах і оживити їх. Епітети і властивості казкової золотої птиці знайшли своє відображення в народних та наукових назвах птахів, наприклад, бджолоїдка звичайна *Merops apiaster* L. (Марисова) золотушник, щурка золотиста; іволга або вивільга *Oriolus orio-*

lus (Верхратський) златый птах, (Турянин) жовтвка, золотиця; золотомушка жовточуба *Regulus regulus* L. (Марисова) золотомушка, золотоголовок та ін., у сербській легенді про золоту качку, українській казці про курочку-рябу, яка знесла золоте яйце, повір'ях про півня, який є провісником сходу сонця, пташкою-символом вогню.

У міфології птахи виступали в образі людино-птаха, а дзьоб, пір'я і крила часто були атрибутами зовнішнього вигляду богів. Гермес мав взуття з крильцями і швидко літав над сушею і водою; його також уявляли з крилами на голові. Російські казки зберегли розповіді про голубині і лебедині сорочки, які одягали діви і перетворювалися в птахів тощо. Навіть на святих іконах Господь Вседержитель зображувався сидячим на престолі, який підтримували шестикрилі херувими. Кожен із чотирьох херувимів має чотири обличчя: людське, бика, лева, та орла, які дивляться на чотири сторони. Херувим з обличчям орла зображений зі Св. Іоаном Богословом, у роботі святих отців православної церкви символізував «...сошествіе Святого Духа, Который Собою все наполняет, согревает, оживляет и просвещает Своими Божественными озарениями. Это изображение орла знаменует еще возвышенное и глубокое учение, содержащееся в Евангелии св. Иоанна Богослова» (*Бесіда о символических изо-*

бражениях животных (льва, тельца, орла и других тварей) на св. Иконах, и о времени написания св. Евангелий. – Київ: Типографія Києво-Печерської Успенської Лаври, 1910. – С. 12–13). Слід відзначити, що народні символічні образи птахів у вигляді вітру, бурі, вогню, сяйва, блискавки тісно пов'язані з обставинами, при яких відбулося видіння Господньої слави і описані у Книзі пророка Єзекіїля («І побачив я, аж ось бурхливий вітер насував із півночі, велика хмара та палючий огонь; а навколо неї – сяйво, а з середини його – ніби блискуча мідь, з-посеред огню», «І огонь мав сяйво, і з огню виходила блискавка») (*Книга пророка Єзекіїля* 1. 4. 13).

Перелітні птахи, які прилітають з вірію, символізували вісників весни, приплоду, врожаю, добра, здоров'я і щастя. Вони були втіленням надприродних сил і прихильними до людей, тому завжди приносили їм радість буття (*Войтович В. Українська міфологія.* – К.: Либідь, 2002. – С. 400). У Біблії перелітні птахи – символ поневоленого народу, який Бог повернув із полону так, як птахи повертаються з далеких країн до місць свого гніздування, а хижі птахи символізують війська та армію, що спустошує будь-яку країну. Швидкість польоту птахів – емблема скороминучості щастя нашого життя. «Сфремова слава, як птах, відлетить: не буде народження, ані зачаття, ані вагітності»

(*Книга пророка Осії 9. 11*). Ніжна турбота птахів про своїх пташенят уподібнюється піклуванню Господа про свій народ, а пташки, які покинули своє гніздо, уподібнюються людині, яка покинула своє місце (*Архимандрит Никифор. Библейская энциклопедия. – М., 1891. – С. 585*).

У Біблії птахи ділилися на чистих (яких вживали в їжу) і нечистих (тих, що в їжу не вживали). Серед птахів до нечистих були віднесені хижі: орли, грифи, соколи, круки, сови, яструби, а також лебеді, пелікани, лелеки, чаплі, одуди та інші, які жилися м'ясом, рибою, падлом. Назва «птахи» давалась всім істотам, що літали, у т. ч. і летючим мишам, і крилатим комахам. Закон нараховував 19 (*Левит, 11. 13–19*) чи 20 (*П'ята книга Мойсея, 1. 13–20*) нечистих літаючих. Зі списку нечистих птахів видно, що такими вважалися ті, які жилися свіжим м'ясом, падлом чи жили в болотах (*Нюстрем Эрик. Библейский энциклопедический словарь. – Торонто: Мировая Христианская Миссия, 1979. – С. 364*). Загальних ознак нечистоти цих птахів Біблія не вказує. Це намагається зробити «Зоологія Талмуда». Там існують такі правила: «всякая птица, которая терзает, нечиста»; «всякая птица, которая разделяет свои лапы, нечиста»; «если, садясь на ветвь, она отделяет два пальца вперед и два назад, то она нечиста»; «птица, живущая среди не-

чистых и походяжая на нечистых, нечиста»; «чистая птица имеет выдающийся zob, лишний палец, легко отдирающийся желудок».

Нечіткість біблійних ознак, за якими птахів ділили на чистих та нечистих, призводить до того, що одних і тих самих птахів відносять до різних груп. Так, у ґрунтовній роботі В. Войновича лебідь віднесений до чистих птахів «До чистих – голуб, ластівка, жайворонки, журавель, лебідь, клест (авт. українська назва *шишкар*), дрізд і чайка» (*Українська міфологія. – К.: Либідь, 2002. – С. 400*), а в Біблії – до нечистих: «А з птаства будете брідитися оцього? – не будете їсти, гидота вони: орла, грифа й морського орла, і коршак, і сокола за родом його, усякого крука за родом його, і струся, і сови, і яструба за родом його, і пугача, і рибалки, та ібіса, і лебедя, і пелікана, і сича, і бусла, чаплі за родом її, і одуда, і нетопира» (*Книга Левит 11. 13–19*).

У народному фольклорі птах символізує піклування: «Навіть пташка за собою виводок водить»; свободолюбство та волю: «Ліпше пташці на зеленій вітці, ніж у пана в золотій клітці», «Ліпше пташині голодом у лісі, як при цукрі у багатій стрісі», «Воля пташці краща від золоті клітки», «Щастя – вільна пташка; де схотіла, там і сіла», «Без крил і птах ком; без волі і радість – не в радість, на свободі і горе – в півгоря»; працелюбство: «Рано пташка з гнізда встала – пта-

шенята ситі», «Ранні птахи зуби тереблять, а пізні очі протирають»; консервативність, спадкоємність: «Буває, що й новий птах старої пісні співає», «Всяка пташка свої пісні має»; прив'язаність до місця народження: «Де пташка родилась, туди й носиком стоїть», «Всяка пташка своє гніздо знає», «Кожному птаху своє гніздо найтепліше»; патріотизм: «Погана птиця, що своє гніздо паскудить», «Погана птиця, що на своє гніздо плює», «Кожному птаху своє гніздо миле»; обороноздатність: «Здається, і мала пташка, а кігті гострі», «Маленька пташка, та гострий дзьобик», «Всяка пташка своє гніздо боронить», «І найменший пташок свого гнізда боронить».

На фресках Софії Київської – тисячолітньої пам'ятки світового значення, яка включена до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО є зображення різноманітних **птахів**. У круглих медальйонах в різних місцях ходів ми бачимо зображення: орлів, балабанів, кречетів, яструбів та голубів. Слід зазначити, що на основі існуючих уявлень про світобудову птахів, як представників верхнього надземного світу, зобразили у верхньому регістрі в кругах, а «історичні» сюжети – внизу в квадратах. Трак-

товка птахів на фресках веж Софії така: пара голубів на південній вежі символізують любов і шлюб; сокіл і голуб – зооморфні образи-символи нареченого і нареченої; голуби, які зображені окремо – символ Святого Духу, що зійшов на Київську Русь після хрещення князя. Кречети на стінописі зафарбовані білим кольором, інші птахи – сірим. На відміну від реалістичних зображень ссавців, рисунки птахів стилізовані. В одному із медальйонів зображені сцени нападу хижого птаха (балабана, або яструба) на зайця. Сюжет можна інтерпретувати в концепції взяття шлюбу Анни (дочки імператора Романа II) та князя Володимира Великого в Константинополі. У ній хижий птах – символ жениха і царської величі, а здобич – нареченої (*Шарлемань М. Стінопис мисливського змісту Софійського заповідника – архітектурного музею в Києві як джерело з краєзнавства Київської Русі / М. Шарлемань // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Збірка статей на пошану д. іст. наук, проф. Н.М. Нікітенко [від. ред. д. іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України П.С. Сохань; упоряд. Д. Гордієнко, В. Корнієнко. – К., 2011. – С. 283–284).*

В. Куйбіда

Р

Радість – символ духовного та душевного піднесення людини; внутрішнього комфорту; гармонії особистості зі світом; задоволення від реалізації свого божественного «Я»; любові до Бога, ближнього, навіть ворога; веселощів, втіхи; єднання з Творцем, стягання благодаті Духа Святого; відчуття своєї потреби рідним, близьким...

Мовознавці розмежовують поняття «радість» та «втіха». Перше відноситься до «високого», «духовного», друге – до «низького», «тілесного». У Святому Письмі слово «радість» вживається майже 800 разів, «щастя» – лише 12 разів. Існують ікони «Нечаянная радость», «Трех радостей», «Всех скорбящих радость». Господь говорить: «Це Я вам говорив, щоб радість моя була в вас, і щоб повна була радість!» (Ів. 15:11).

Тропар свята Благовіщення закінчується словами: «Радуйся, Благодатна, Господь з Тобою». Якось спали мені на думку такі слова: «Сльози горя та радості усіх матерів світу за своїми дітьми – однакові».

Акад. Ю. Степанов (*Константи: Словарь русской культуры.*

М., 2004. – С. 450–453) зазначає, що корінь **-рад-** у давнину означав «благодіяння», «дар любові», «щедрість», «устремління до чогось», «готовий до благодіяння». І далі автор наголошує: «Отже, внутрішня форма концепту «Радість», за даними етимології, така: «Відчуття внутрішнього комфорту, задоволення буттям, яке виникає у відповідь на усвідомлення (чи просто відчуття) гармонії мене із середовищем, турботи когось про мене..., і готовністю моєю виявити таке ж піклування про іншого...».

В українській мові існує спільнокореневе слово **ради** (когось), **заради**. Наприклад, «Христа ради». Воно передає причину, ціль, мету діяльності людини. І водночас вказує на постійну турботу Спасителя про нас, якого ми повинні наслідувати.

Цікаво, що у стародавніх слов'ян існували божества **Радич**, **Радогост** (Радегост), які згадуються у «Велесовій книзі». Радич – божество, «що давало добру пораду людям, які до нього зверталися» (М. Ткаченко). **Радогост** – бог торгівлі та мореплавства у західних українських племен.

За повір'ям, Радогост завжди нашіптував людям: «Радій гостеві – мандрівникові, купцю, родичу – кожному, хто з миром увійшов у твій дім» (*Плачинда С. Словник давньоукраїнської міфології. – К., 2007. – С. 201*).

В. Даль називає такі влучні прислів'я зі стрижневим словом «радість»: «Радость не вечна, печаль не бесконечна», «Сей слезами, радостью пожнёшь», «Сам себе на радость никто не живёт», «Кто чужой радости не рад, тот сам себе враг», «Не тем богат, что есть, а тем богат, чем рад (рад делиться)», «Не рад большой и золотой кровати».

Дуже сміливі, правдиві слова про сучасне розуміння духовної радості висловив протодиякон Андрій Кураєв (*Церковь в мире людей. – 5-е изд. М., 2009. – С. 340*): «Християнство – це вічна радість, не показна стодоларова посмішка, а невичерпне радування про Господа і світ Божий...»

«Аромат Православ'я можна передати одним дивовижним церковнослов'янським словом **«радістепечалля»**.

Радість без печалі – це баптисти та харизмати. Печаль без радості – це шизофренія. А Православ'я не те й не інше. Православ'я – це радість зі сльозами в очах. Це – «віра, сповнена тривоги». І далі (*там само. – С. 345–349*) А. Кураєв пише: «Що ми черпаємо із нашої віри – скорботу чи радість? Право – славлячі ми чи право – скиглячі? Мені

дуже дорога розповідь із Давнього Патерика. Двоє молодих послухників пішли до міста, там нагрішили, повертаються в монастир і каються. Старці призначають епитимію, кожного зачинають в окремій кельї: кайтеся, моліться. Через тиждень відчиняють двері першого ченця. Він виходить схудлий з почервонілими очима, блідим обличчям. Запитують його: «Що ти робив у ці дні?» – «Я каюся і молив Господа простити мій гріх». Старці кажуть «добре» і відчиняють другу келью. Другий чернець виходить рум'яний, веселий. Запитують: «А ти що робив у ці дні?» – «Я молився і дякував Богу за те, що Він простив мені мій гріх». Старці порадилися і сказали: «Обидва шляхи однаково добрі».

І на завершення (*там само. – С. 352–353*) А. Кураєв наголошує: «Я проповідую церковну контрреволюцію – повернення до Серафимового (С. Саровський – святий. **О.П.**). Православ'я, до **Православ'я радості...** Радість християнина – у Бозі, Який дарує спасіння. І якщо ми не навчимося радити Євангелію – то жодні пости й кафізми не подарують нам **православлячу радість**». Як свідчать джерела, святий Серафим Саровський звертався до прочан із дивовижними словами: «Радість моя!».

А. Кураєв згадує жарт, який зараз втілено в чудовий рекламний (дуже теплий!) ролик:

– Чи можна спастися? – Практично неможливо. Але варто спро-

бувати. – З чого ж розпочати? Подзвони мамі! – порадив отець Савва. Взагалі, перш ніж обожитися, слід спробувати олюдонитися».

Про це ж говорять і сучасні філософи. Омраам Мікаель Айванхов у книзі «Думки на кожен день» (М., 2004. – С. 32) пише: «Щоби втішити християн, Церква їм каже: «Ви бідні, слабкі, хворі, але майте надію і віру, любов Господа безмежна, – колись ви будете поруч із Ним у раю... Отже, ось яке оточення Господа: бідолахи в лахмітті. На біду християн, Господь бажає бути оточеним лише прекрасними істотами світла, чистоти та могутності... Нехай вони найскоріше робитимуть усе, щоб започаткувати в собі внутрішні духовні сили, які дадуть їм змогу набути світла, любові, радості. Коли ви посієте сім'я, уся могутність неба на землі прийде підтримати вашу роботу, і незабаром у вас будуть квіти та плоди. Але якщо ви нічого не посіяли, нічого й не виросте, навіть якщо у вас є надія та віра».

У Першому Посланні св. апостола Павла до солунян сказано: «**Завжди радійте!** Безперестанку моліться! Подяку складайте за все, бо така Божа воля про вас у Христі Ісусі. Духа не вгашайте!» Ці слова дуже актуальні для нинішніх реалій України! Як часто можна чути зневірене: «Світ гине, люди озвіріли від гонитви за грошима, владою. Ми нічого не змінимо!» Ні! «Духа не вгашайте!» – це і про нас, українців.

У вас же був переможно-радісний Майдан 2004 р. Народ воїстину підтвердив слова «Разом нас багато – нас не подолати!»

Радість – це один із плодів Духа Святого. Ось як пояснює це богослов професор О. Осипов (*Из времени в вечность: по-смертная жизнь души.* – М., 2011. – С. 199): «Ніхто так не радіє, напевно, як врятований від смертельної хвороби, страшного полону, в'язниці. Давид молився: «Поверни мені радість спасіння Твого» (Пс. 50:11). А першою умовою отримання тієї радості... є знання своїх духовних хвороб, зла, пристрастей... Це перше бачення, пов'язане з покаанням, є основою правильного (тобто праведного) життя та необхідною умовою повернення людини в **радість Божественного життя.**

Законна радість... набувається в міру зцілення від пристрастей через покаання й подвиг правильної молитви...».

Мудрі стверджують: людина народжена для щастя та радості. Українці справіку були працелюбними, співочими, життєрадісними. Щиро вірили, що колись хоч їхні внуки житимуть щасливо. А який іскрометний гумор наших людей! Вони «б'ють лихом об землю», не бояться самого дідька, жартують над собою і світом. (Біжать дві собаки на вибори. Їм на зустріч третя. – Ну що? – запитує вона. – За кого будете голосувати? За Герасима чи за Павлова? Чи за українську «стерилізацію?»).

На нашу думку, щасливе й радісне життя для України буде тоді, коли:

1) нарешті визначимося з національною ідеєю;

2) дамо можливість розвиватися дрібному, середньому бізнесу, знизимо лихварські банківські відсотки, створимо сотні тисяч нових робочих місць, підвищимо зарплати, пенсії, стипендії, збережемо медицину;

3) примиримо дві православні Церкви;

4) будемо з більшою радістю віддавати, а не брати;

5) навчимося по-справжньому любити Бога, себе, ближнього;

6) будемо змиритися, каятися, прощати, займатися благодійництвом;

7) суттєво збільшимо фінансування науки, освіти, культури, спорту.

З висоти своїх сивих 60 літ я щиро радію, що виховав тисячі чудових учителів, написав десятки книг, виховав дітей, онуків. Я щасливий, коли віддаю знання, досвід, тепло серця, а взамін отримую від молоді подяку за поезії, книги, лекції. Я радію, бо знаю, що смерті не існує, а душа, добро, краса – вічні! Я радію, коли бачу, як весною повертаються на Україну журавлині ключі. Коли бачу червону ранкову троянду в діамантовій росі, щасливу матір із немовлям...

У квітні 2013 р. я безмежно радів (хоча за віросповіданням – православний), коли Папа

Римський Франциск закликав дбати саме про бідних, цілував, обнімав хворих на ДЦП, омив ноги дванадцятьом ув'язненим. Та найбільша радість бачить Любов в очах коханої людини!

Відродимо ж наші душі та серця для Любові, Милосердя, Добра!

Існує дивовижна притчка.

Один праведний духовний наставник показав своїм учням білий аркуш паперу, на якому була лише одна чітка точка (цятка).

– Що ви бачите тут? – запитав він.

– Цятку, – відповів учень.

– Цятку, – відповів інший.

– Чорну цятку, – уточнив третій.

І тоді вчитель сів у куток і ... гірко заплакав. Спочатку учні були розгублені, та врешті-решт один із них запитав:

– Чому Ви плачете, учителю?

– Я плачу тому, що всі мої учні побачили лише маленьку чорну цятку...

І ніхто не помітив великого чистого аркуша. Життя наше – це величезний білий аркуш, дарований нам Господом. Але як часто ми його ніби не помічаємо, а звертаємо увагу на прикрі чорні цятки на ньому. Як часто ми говоримо лише про свої поразки та неприємності, забуваючи про ті незліченні благодіяння, які щоденно даруються нам з Небес...

Давайте ж будемо дякувати милосердному Творцеві за

чистий аркуш радісного життя,
подарованого кожному з нас!

О. Каспарович писав:

*Настане ранок –
посміхнись!*

І кожен день цінуй як диво!

Навколо себе озирнись:

Скажи собі, що

ти – щасливий!

Створи колекцію з удач,

Забудь проблеми і печалі.

І ворогів своїх – пробач.

І злі думки – жени подалі...

Збагни нарешті – все мине.

Навіщо ж сили витратити?

Життя прекрасне...

бо одне...

Й його не варто марнувати!

О. Потапенко

Рай – символ щасливого майбутнього для релігійної людини; мирного буття, душевного спокою; рівноваги і внутрішнього задоволення; красивої, благодатної та багатой землі, кохання; найвищої насолоди.

Край, де, за біблійними переказами, містився рай, звався Едемом. Це омріяна, прекрасна земля – багата, щедра, розкішна. Для її позначення існує синонімічний ряд: Едем, рай, райська місцевість, райські кущі тощо.

У Новому Заповіті майже не дається опису раю. Опредмечені образи раю містяться у християнській літературі, іконографії, фольклорі. Причому він змальовується по-різному: як сад, як місто, як небеса. Зокрема рай-місто було оточене колом (квад-

ратом), а новозапівітний Небесний Єрусалим мав форму квадрата, сторона якого досягала 2220 км. Матеріали, з яких побудоване місто, – світлоносні (золото, скло). Про райське блаженство написано тисячі книг, створено десятки тисяч ікон. В українському фольклорі образ раю був дуже поширений. Так, напр., у легенді, записаній з розповіді старої жінки з Ново-Миколаївки Куп'янського повіту, говориться: «Коли доживемо цю останню сотню літ, то буде Страшний Суд – буде нас Господь судити, визначати кого куди. Де сонце сходить, там буде рай; де сонце буває ополудні, там – пекло; а де сонце ніколи не буває, там – ад. За великі гріхи посадять в ад, за менші – в пекло, а безгрішних улаштують в рай. У раю жити добре – там п'ють і їдять; а в аду кошмакаються (безперервно вовтузяться, як мурашки)» (*Булашев Г. О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях.* – К., 1992. – С. 127).

Міф про вигнання людей з раю покладений в основу поем великого англійського письменника XVII ст. Дж. Мільтона «Втрачений рай» і «Повернений рай».

Вислови втрачений рай, вигнання з раю були згодом переосмислені; їх стали вживати, говорячи про безповоротну втрату чогось дорогого для людини:

Заплачу я кривавими

сльозами. –

Так, певне, плакали вигнанці

з раю, –
Але й тоді скажу:
я знала се, я знала,
Мовчи, душе,
спини свій стогін, серце,
Так мусить бути...
(Леся Українка).

Досить часто в українській літературі рай постає символом надзвичайно красивої місцевості, багатой та милої серцю землі:

У наших раї на землі
Нічого кращого немає,
Як тая мати молода
З своїм дитяточком малим.
(Т. Шевченко).

Рай виступає також символом безтурботного, спокійного, безпечного існування, миру й злагоди:

... І римські поставить стіни,
В них буде жити, як в раю.
(І. Котляревський).

Л. Довбня

Райдуга (веселка) – символ мосту між небом і землею; божественного Лука; дуги; коромисла; істоти, що п'є воду; мосту між тимчасовим земним та вічним життям (у християнстві); краси; радості; літа; тепла.

Веселка, виграючи розмаїттям кольорів на блакитному небосхилі, викликала божественний трепет в усіх народів світу. У в'єтнамській міфології існував окремих бог райдуги Кантьо. Інгуші, чеченці вважали райдугу луком бога грому та блискавиці Села. Давні індійці – Величним луком богині Індри. У багатьох народів райдуга – це

казковий змій чи міст між небом та землею. У таємничому Тибеті існувало божество Ла – «життєва сила людини», яка саме по райдузі після смерті людини переходила на небеса.

У християнстві райдуга трактувалася як знамення Бога Ною, як символ «заповіту вічного між Богом та землею...» (*Буття, 9:16*). Церква тлумачить райдугу як зв'язок між Старим і Новим Заповітом і «міст між життям тимчасовим і вічним у Царстві Небеснім», як сіяння слави Господа Ісуса Христа» (*Настольная книга священнослужителя. – М., 1983. – Т. 4. – С. 150–151*).

Окремі народи щиро вірили: райдуга – це райська дуга, по якій можна знайти шлях у країну праведників. Словаки називали її «божим престолом», болгари – чарівним поясом Пресвятої Діви. Розкішні, соковиті фарби веселки викликали уявлення про дорогоцінний убір (діамантову діадему), який носить небесна богиня. Окрім того, деякі народи вважали райдугу чарівним кільцем, поясом дивної краси, коромислом Цариці Небесної, мостом, зітканим із нев'янутих запашних квітів та ін. (*Афанасьев А. Древо жизни. – М., 1986. – С. 99–101*). В Україні веселка (за народними віруваннями) – це водоносна дощова дуга, що п'є воду з озера та рік, а потім повертає у вигляді дощу. У Харківській губернії райдугу вважали чудесною трубою, що сягає одним кінцем неба, а

іншим опускається в криницю, із якої Богородиця п'є воду.

У фольклорі, літературі веселка – символ пробудження життя, краси, таємничості, світлоносності, напр.:

*Що в твоїм імені є чарівниче –
Трунок чи хміль,
чи веселкова зваба?*

(А. Малишко).

Або:

*Билася райдуга над водою
Та своєю барвою молодою:
Жовтогарячими диво-
медами,*

*Сизоблакиттям в малій росині,
Перепелиними в ніч слідами
Порозкидала перстені сині.*

(А. Малишко).

О. Потапенко

Реклами символіка – це знак успішного бізнесу, сьогодення ринкових відносин, конкуренції, престижу, стилю, моди.

Сучасний світ практично неможливо уявити без реклами, що побудована на так званому семіотичному трикутнику: інформація про предмет реклами через ідею (рекламне повідомлення) передається споживачеві реклами, який отримує лише знак (символ), що сприймається як образ. Сучасна реклама використовує психологічні принципи впливу на споживача, описані ще Платоном і Арістотелем. Філософи вказували на 5 основних типів уявлень про предмети: безпосередні відчуття, видимий образ предмета, образ предмета, що залишився в пам'яті,

ефемерне геометричне зображення та універсальна ідея, тобто символ. Символізація — найцінніша грань рекламного креативу, виразний спосіб кристалізації опорної ідеї повідомлення. Використання символу в рекламі важливе тому, що він краще закріплюється в пам'яті, пробуджує в реципієнта певні асоціації, справляє значний емоційний вплив. Символізація може бути зображувальною або вербальною. У сучасній вітчизняній рекламі частіше трапляються зразки зображувальної символізації (передусім на архетиповому рівні), ніж вербальної. В акті символізації концентрується найцінніша грань рекламного креативу: це найбільш виразний спосіб кристалізації опорної ідеї повідомлення. Саме символ як компонент рекламного тексту здатен «зачепити» увагу реципієнта, викликати в нього зацікавленість, спонукати до дії на отриману пропозицію.

Реклама охоплює всі аспекти суспільного буття, голосно і часом нахабно стосовно пересічного жителя пропонуючи тисячі товарів і послуг: від речей відомих фірм і брендів – аж до засобів інтимної гігієни. Такий масив інформації з телеекранів, вітрин магазинів, вивісок почасти став символом несмаку, психологічного дискомфорту звичайних людей, у яких в умовах економічної кризи немає роботи, грошей, а значить і можливості придбати рекламоване.

Отже, в умовах початку другого тисячоліття реклама в Україні має значення символу як успіху великих фірм, так і несмаку, не зовсім чесного бізнесу інших.

Л. Кожуховська

Риба – символ млявості, мовчазності, безвольності; зв'язку з водною стихією, весілля, роздолля, дівчини, Місяця, плодючості, багатства, сексуальної сили, мудрості і водночас жадібності, байдужості, глупоти.

В епоху раннього християнства зображення риби тривалий час служило виразною емблемою Ісуса Христа. Грецька назва риби ιχθίος (іхтіос) складена з перших букв таких слів «Ісус Христос Син Божий, Спаситель (*Архимандрит Никифор. Библейская энциклопедия. – М., 1891. – С. 611*). За народними уявленнями риба (Бог) потерпає від недобрих намірів та вчинків Юди. Натомість Юда свої злодіяння (мішок з грішми) не може спалити, втопити, закопати і буде ходити в пеклі з мішком своїх гріхів. Вірші з цим мотивом запорожці читали перед Потьомкіним на Великдень 1795 р. Однією з найголовніших тем тут є зрада й кара за неї. У муках Юди найстрашніше те, що він не може позбутися мішка з грішми, який постійно нагадує йому про гріх:

«Въ землю скопав, щобъ мѣх пропав, – та окаменяла, Посохъ там цвѣтъ, и травы нѣтъ больше не зеленѣла.

Въ водѣ рыбу, мѣхъ изъ глыбу, розпужавъ и раки. Вирнув злыи духъ изъ воды сухъ до Юди и паки».

(*Б. Криса «Різдваїні та великодні вірші в українській поезії XVII–XVIII ст. // Записки наукового товариства імені Т.Г. Шевченка, Львів, 1990, с. 45*).

У народів Сходу існував міф про рибу, яка, як і Спаситель Христос, допомагала людям, рятувала їх від біди. У давньоіндійських текстах є сказання про те, що прародитель людства Ману був попереджений божеством в образі риби про майбутній всевітній потоп; у буддійських монастирях є дерев'яні ідоли у вигляді риб, яким моляться про допомогу і спасіння, у євреїв благодійне божество у вигляді риби мало значення охоронця, месії (*А. Голан. Миф и символ. – М.: Руслит, 1993. – С. 176–177*). Однак, даючи Ізраїлю свої настанови і заповіді для їх виконання, Господь застерігає, щоб не зробили собі ідола на подобу якогось боввана, зображення самця чи самиці, крилатого птаха або риби «...16. щоб ви не зіпсувалися, і не зробили собі ідола... 18. зображення всякого плазуючого по землі, зображення всякої риби, що в воді під землею» (*Повторення Закону 4. 16, 18*).

У Біблії чистими визнаються риби, у яких є плавники і луска: «Оце будете їсти зо всього, що в воді: усе, що має плавці та луску

в воді, у морях та річках, – буде їсти. А все, що не має плавців та луски у морях і в річках, зо всього, що роїться в воді, і зо всього, що плаває в воді, – гидота вони для вас!» (*Книга Левит* 11. 9–10). У коментарях вірша (*Толковая Библия*. – С. 441) ознака наявності плавників домінує і вважається важливішою, ніж наявність луски. На підставі цього закону євреї і зараз не вживають у їжу, наприклад, осетра. Серед риб наших водойм, за біблійними канонами, до нечистих можна віднести в'юна, гольця, колочку триголкуву, колочку дев'ятиголкуву, осетра, сома та ін. Мертва риба посилює першу кару водою, яка була змінена на кров: «По цьому пізнаєш що Я Господь: «По цьому пізнаєш, що Я Господь: Ось Я вдарю палицею, щ в руці моїй, по воді, що в Річці, – і вона зміниться на кров! А риба, що в Річці, погине. І засмердиться Річка, і помучаться єгиптяни, щоб пити воду з Річки!» (*Книга Вихід*, 7. 17–18).

На Різдво Христове до столу подається риба. Вона має ритуальне значення і символізує Місяць. Риба і Місяць сприяють людям. Можна припустити, що на Свят-вечірньому столі риба має ранньохристиянський символізм (див. вище). Якщо не можна було приготувати на Різдво одухотворену, чародійну страву із живої риби, на стіл клали в'ялену, копчену, сушену рибу або оселедці. Навіть сокіл

з райського дерева ловить рибу в далекому морі і приносить на Святу вечерю:

Весь двір на горі,

Явор на дворі.

На тім яворі

Сив сокіл сидить.

На море гледить.

Зобачив рибу чечуру:

Ой рибо, рибо, чечуро,

Побратаймося, посватаймося...

(*Войтович В. Українська міфологія*. – К.: Либідь, 2002. – С. 418).

У народних уявленнях риба – символ німоти і зв'язку з водною стихією. Існувало повір'я: «Якщо дитина ще не говорить – давати їй рибу чи страву з риби не можна – довго залишиться німою». Про мовчунів здавна існують крилаті вислови та прислів'я: «Мовчить, як риба», «І риба співала б, коли б голос мала», «Люди і риба, коли б держали рот замкнений, то були б безпечні». Людей, які живуть у великій згоді і мирі, характеризують висловлюванням: «Ми з тобою, як риба з водою».

Сни про рибу в народній традиції віщують дощ або сльози. Якщо увісні жінка зловила карася, лина, окуня, судака, сома та інших риб з назвою чоловічого роду – народиться хлопчик; якщо рибу з назвою жіночого роду – дівчинка; коли сниться риба (бачиш її в морі живою) – буде успіх у справах, чоловік зловить живу – матиме великий успіх. Трагування

жіночих снів тісно пов'язане з давніми уявленнями про рибу-душу. Уявлення про рибу-душу ми знаходимо в казці про те, як бездітна цариця з'їла рибу і згодом народила дитину. Лужичі пояснюють появу дітей на світ тим, що «водяна мати» виловлює з глибокого виру їх душі у вигляді риби. Паралелізм поєднання риба-люди проявляється в польському повір'ї: «Якщо гине риба, то люди будуть хворіти», українському соннику: «Торкаєшся мертвої риби – хвороба», «Їси рибу – неспокій, турбота». Зв'язок риби з душами померлих на тому світі відбитий в білоруській загадці: «На тым свете живый, а на гетым мятвый». Русини-українці Буковини уявляють царство мертвих як країну блаженних рахманів – наполовину людей, а наполовину риб. На цей зв'язок вказують уявлення про потойбічне життя і виникнення русалок (*див. вище Демонології української символіка*). Тому не випадково в обрядовій традиції риба використовується як поминальна страва. (*Славянская мифология. – М.: Эллис ЛАК, 1995. – С. 340*).

У весільних піснях риба, спіймана в сітку, символізує наречену, а в книзі В. Кононенка «Рідне слово» (К., 2001. – С. 244) сказано: «Риба – давній символ весілля, роздолля. У народних піснях слово риба (рибка) вживається в значенні «дівчина», наприклад:

*Розлучили рибалоньки
рибоньку з водою,*

*Розлучили лихі люди
милого з милою...*

Водночас слово-символ риба пов'язується з поняттями «в'ялий», «млявий», «мовчазний»:

«Як я ж у батенька була,

Так, як роженька, цвила,

А тепер же я стала,

Як рыбочка, вяла,

Уси нужды знаты стала».

(*Милорадович В.П. Житье-бытье лубенского крестьянина / В.П. Милорадович // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К. – Либідь. – 1992. – С. 323*)

Зображення риб є на гербі Балаклави – житлового масиву на півдні Севастополя. На ньому три риби символізують традиційне заняття жителів міста. Емблема та назва колишнього міста пов'язані з турецьким *balyk* «риба» та *juva* «гніздо» – «місце, багате рибою».

В. Куйбіда

Рід, родина – символ незнищенності українського народу, безперервності життя, наступності поколінь, міцності сім'ї, щирості почуттів, передачі духовних скарбів, символ майбуття. Лексема *родина* утворена від іменника *рід* (*род*). Род – один із першобогів слов'янської міфології, котрий стоїть біля витоків усього живого (*див. Язичницьких богів символіка*). Родина – це «сімейне дерево від коріння до верхівки, від

діда до внука» (*Українська родина. – К., 2008. – С. 8*). Людина смертна, але її родина, рід – безсмертні. За народними легендами, людина, яка відцуралася свого роду, ставала вовкулакою (*Див. Демонології української символіки*). З давніх-давен народ осуджував тих, хто не виконує батьківських і синівських обов'язків. Для кожної людини важливою є інформація про дідів і прадідів, про те, як вони жили, чим займалися, якою була їхня віра тощо. «Рід – унікальна історична спільнота людей зі своєю генетичною історією та духовним зв'язком. І, мабуть, нікому і ніколи не вдасться його розірвати, бо витканий, вимережений він із матеріалу найвищого духовного гатунку – із любові» (*Українська родина. – К., 2008. – С. 8*).

Для українців життєвими пріоритетами були рід і лад. Усе їхнє буття підпорядковувалося підтриманню життєдіяльності родини (роду). Головною рисою української родини завжди була й залишається працелюбність, завдяки якій досягається заможність. Родина є «першим кораблем... у бурхливому морі життєвих випробувань, на якому діти вчаться перемагати труднощі. Сім'я є місцем, де плекається єдність, де батько і мати є взірцем для дітей, а діти є надією для батьків. В сім'ї з покоління в покоління переймаються звички, стиль життя, відбувається орієнтація цінностей» (*Шанскова Т.І. Українська родина: історичні витoki та сучасні*

тенденції // Сім'я та родинне виховання у національній етнопедагогічній культурі: зб. наук. статей / за заг. ред. В.П. Коцура. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – С. 48).

Українській родині довелося пережити складні періоди: репресії, колективізацію, голодомори, війну, унаслідок чого гинули її члени. Однак ті, хто залишався, укотре доводили незнищенність українського роду, його невмирущість, величезну жагу до життя і праці і, що традиційно, – до праці на землі, яка дає снагу і міць, робить людей морально здоровими й чистими. Виважена, століттями укладена система співжиття, традиції, що панували в родині, підтримували «...чистоту звичаїв та доброчесність, якою славився український народ» (*Українська родина. – К., 2008. – С. 7*).

Дуже влучно і ємко сутність української родини зміг передати Вадим Крищенко у своїй поезії, покладений на музику Олександром Злотником і озвучений українським слов'єм Назарієм Яремчуком:

*Може, в житті хтось
принаду підкине
У чарівничих,
завбливих очах.
Тільки родина,
як зірка єдина,
Твій порятунок –
надійний причал.
Ні, не шукай
в своїм серці причину,
Якщо зневіра тебе обпече...
Тільки родина
у прикру годину
Схилить надію тобі на плече.*

Приспів:

*Родина, родина –
від батька й до сина,
Від матері доні
добро передам.*

*Родина, родина – це вся Україна
З глибоким корінням,
з високим гіллям.*

*В морі спокуси є хвилі великі,
Та не забудь у захопленні ти,
Що лиш родина –
бальзамові ліки,
Ліки від старості і самоти.
Все відцвітає, і жовкне,
і гине,*

*Вітром розноситься,
ніби сміття...*

*Тільки родина –
як вічна зернина*

*На невмирущому полі життя.
Л. Довбня*

Рідна мова

*Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос – більш нічого.
А серце б'ється – ожива,
як їх почує!...*

(Т. Шевченко)

Рідна, материнська, первинна мова – це мова-першооснова, у якій сконденсована особливим чином душа, ментальність, віковична мудрість і незбагненна глибина століть, живомовне джерело, одне з найважливіших понять етнології, що набуло міждисциплінарного статусу, «найважливіша засада існування будь-якого національного організму» (*Дзюбишина-Мельник Н. Поняття «рідна мова» в контексті сучасних реалій: матеріали*

четвертого Міжнародного конгресу українців 26–29 серпня 1999 р., м. Одеса. – К. : Пульсари, 2002. – С. 157), що дається людині від народження і, попри сутність людську, супроводжує її крізь усе життя, – і це дійсно так, хоча все залежить від індивідуума, його свідомості, духовної наснаги, внутрішнього потенціалу, від того, ким є твоє «Я». Не випадковим є словосполучення «Мова дана на віки і з материнським молоком», з нею людина входить у світ, прилучається до загальнолюдських цінностей; це не просто засіб комунікації, зняряддя формування думок, а рецептор духовно-емоційної сфери особистості, це найбільше і найцінніше «животворне джерело» повноцінного розвитку.

«Любов до рідної мови – найприродніше й найглибинніше духовне начало людського життя. Його потрібно ушляхетнювати, збагачувати, розвивати, воно повинно мати простір для свого росту, щоб не нагадувало скривленого дерева, яке піднімається під низькою стелею теплиці чи дендрарію. Чим глибше людина вживається в рідну мову, тим далі вона пускає корінь у національний ґрунт...» (*Мова рідна, слово рідне!: вірші, поеми, статті. – К. : Веселка, 1989. – С. 9*).

Поняття рідної мови в контексті сучасності має своє тлумачення: материнська, перша, краще знана, хоча розбіжності у їх тлумаченні неістотні.

Незаперечним є твердження вчених-лінгвістів (О. Леонтєва, Н. Слюсарєва, А. Мартіна) стосовно основної функції мови – комунікативної. Проте переконливі докази біосоціологів, філософів, культурологів спонукають до перегляду уявлень щодо головної функції мови – соціальної.

Як зазначає Н. Дзюбишина-Мельник, «...нові відкриття в поведінці тварин дають підстави частині вчених зробити висновки на користь того, що соціальність – сутнісна ознака життя взагалі, а отже, процесам соціалізації піддаються всі живі істоти (А. Еспінас, П. Кропоткін, Е. Панов, У. Оллі, Дж. Крук, В. Новак, В. Іваницький та ін.)» (*Дзюбишина-Мельник Н. Поняття «рідна мова» в контексті сучасних реалій: матеріали четвертого Міжнародного конгресу українців 26–29 серпня 1999 р., м. Одеса. – К. : Пульсари, 2002. – С. 156*). Учені стверджують, що і людина, і всі інші живі істоти, які спілкуються по-своєму, використовують мову як певного роду споживачі. Інша річ – національна культура, яка об'єктивує генетично закодовану лише в людині потребу до духовного самовираження. «Саме культура забезпечує гуманізацію, «олюднення» людиноподібної істоти, скеровуючи її на суто людські цінності, як-от: красу, істину, добро... завдяки культурі людина включається в модус буття, що й власне становить сутність homo sapiens» (*Дзюбишина-Мельник Н. Поняття «рідна мова» в*

контексті сучасних реалій: матеріали четвертого Міжнародного конгресу українців 26–29 серпня 1999 р., м. Одеса. – К. : Пульсари, 2002. – С. 157).

Завдяки мові формується й ментальність народу. О. Потебня зазначав: «Народність, тобто те, що робить певний народ народом, полягає не в тому, що виражається мовою, а в тому, як виражається» (*Потебня О. О націоналізмі // Мова. Національність. Денаціоналізація. – Нью-Йорк, 1992. – С. 118*).

На жаль, чимало вчених передбачали відчуження народів від їхніх національних культур, що й призводило до девальвації поняття «рідна мова», духовного обміління і глобального процесу винародовлення. В. Янів зазначає: «Хворобою сучасної доби є переріст цивілізації і зник культури» (*Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. – Мюнхен, 1993. – С. 111*).

Оскільки головною функцією мови вчені вважають інкультуруючу (О. Потебня, М. Бердяєв, А. Сміт, Л. Ребет, В. Янів), то всі інші функції (когнітивна, емотивна, конотативна та ін.) є похідними.

Отже, проблема рідної мови вважається надзвичайно важливою і є невіддільною від поняття «рідна культура».

«Ознака рідності може бути релевантна саме для національної культури як одного з основних атрибутів нації, що звичайно зображають як велику родину, а її

членів як дітей матері-батьківщини» (Янів В. *Нариси до історії української етнопсихології*. – Мюнхен, 1993. – С. 86).

Таким чином, учені пропонують різні дефініції поняття «рідна мова», це і «реставратор совісті», «рецептор духовно-емоційного життя людини», «кваліфікатор досвіду», і відображення дійсності, «...це мова культури, у контексті якої виховується дитина (людина). Є рідна культура – є рідна мова. Немає рідної культури – немає рідної мови, але є мова спілкування... Мова спілкування може набути статусу рідної тільки за умови, коли її носій стане ще й носієм культури, яку ця мова обслуговує» (Дзюбишина-Мельник Н. *Поняття «рідна мова» в контексті сучасних реалій: матеріали четвертого Міжнародного конгресу україністів 26–29 серпня 1999 р., м. Одеса*. – К. : Пульсари, 2002. – С. 157).

Рівень розвитку рідної мови є джерелом духовного розвитку народу. Не можна вважати мову лише засобом спілкування й порозуміння між людьми, адже в мові нація закодує пам'ять поколінь, історію народу, закони предків, багатівіковий досвід, здобутки культури, духовну самобутність та моральні цінності. Мова для кожного народу є неоціненним скарбом, це «...ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почування...» (*Мова рідна, слово*

рідне! : вірші, поеми, статті. – К. : Веселка, 1989. – С. 40).

«...бо кажуть, дитино, що мова наша – слов'їна.

Правильно кажуть.

Але затям собі,

що колись

можуть настати і такі часи,

коли нашої мови

не буде пам'ятати

навіть найменший

соловейко.

Тому не можна покладатися тільки на солов'їв, дитино.

(*Мова рідна, слово рідне! : вірші, поеми, статті*. – К. : Веселка, 1989. – С. 190).

Т. Товкайло.

Різдво Христове – символ нового віку; надії на подолання бездуховності, бездушності, жорстокості земного життя; народження Спасителя світу.

У давніх релігіях були урочисті свята на честь воскреслих богів, які символізували весняне пробудження. Давні єгиптяни 6 січня святкували день народження бога Озіріса, греки – бога Діоніса.

Християни запровадили на честь народження Ісуса Христа свято Різдва Христового. Безперечно, кожен народ вкладає в це свято свій зміст, форму та ідею.

На Русь Різдво прийшло разом із запровадженням християнства. За часом воно збіглося з давньослов'янськими зимовими святками, тому ці два свята злилися в одне. Різдво стало урочистим театралізованим відтворенням

евангельських оповідань про народження Ісуса Христа. Воно включало колядування, ворожіння, ходіння від хати до хати з піснями й вітаннями.

У православних Різдво Христове припадає на 7 січня, у католиків – на 25 грудня.

У день Різдва Христового Церква забороняє людям працювати, будь-яка інша робота, крім готування страв, у цей день неприпустима. Господар ходить по сусідах, збирає і віддає все позичене, у цю ніч ніхто не повинен ночувати поза домом. Саме в цей день добре миритися з ворогами, щоб у новому році було мирно, а проти тих, з ким миру не може бути, виконуються магічні дії: затикаються всі дірки в лаві з примовкою: «Не дірки затикаю, а роти своїм ворогам, аби їхні напасті не ловили мене цілий цей рік».

«В святвечірню годину, коли все повинно бути під знаком любові й з'єднання, як було з правіку, господар від імені своєї ближчої й дальшої рідні простягає злим силам руку до згоди; не про свою наївність або боязкість, а з великого благородства душі, із почуття правди» (*Сосенко К. Різдво-Коляда і Щедрий вечір.* – К., 1994. – С. 107).

Обряди та ритуали Різдва свідчать про його давню космогонічну суть. Так, для приготування святкової вечері бралося 12 полін, які були жертвою 12 сузір'ям зодіаку, готували 12 священних страв.

За віруваннями наших прашчурів, у ніч на Різдво активізувалися сили хаосу, усіляка нечисть, яка може перешкодити визріванню світлої сили. Тому колядники одягали на себе маски, щоб злі сили їх не розпізнали, ходили по хатах і співали величальні пісні Коляді, відганяючи темну нечисть.

Т. Товкайло

Річка (ріка) – символ божества; початку й закінчення життя; символ плодючості; вічного плину часу; перешкоди, небезпеки; потоку; жаху; входу в підземне царство; рубежу між чужим і своїм простором; «стержня» Всесвіту; могутнього богатиря-захисника; Ісуса Христа («Ріка життя»); земних жил, по яких тече кров; батьківщини і Батьківщини; дитинства; космічних вод; символ мовлення.

Образ ріки – один із найпоширеніших у світовій міфологічній системі. Ріка символізувала світовий шлях, космічні води, зародження життя. Невипадково найбільші ріки світу: Хуанхе, Янцзи, Ганг, Тигр, Амазонка, Волга, Дніпро та ін. – вважалися сакральними. Напр., у «Текстах пірамід» про головного бога Озіріса мовиться як про «нову воду» (Ніл) чи сльози богині Ізиди. У біблійній, християнській міфологіях ріки – це Божий дарунок. Однією з єгипетських кар було перетворення води у кров (*Ісх. 7:17–21*). Саме в ріці Йордан у новозавітній традиції відбувалося

хрещення. Одним з епітетів Ісуса Христа був вислів «ріка життя» (*Мифы народов мира.* – М., 1986. – Т. 2. – С. 375).

Слов'яни-язичники також обожнювали ріки, озера. У фольклорі існує багато легенд про походження рік Волги, Дніпра (*див. Дніпро*), Дунаю, Бугу. Напр., давній міф пов'язує походження Дніпра із божим ковалем, який гнав запряженого в плуг змія аж до Чорного моря.

Часто в легендах ріки слов'ян – це живі істоти, брати й сестри, могутні богатири, боги. На думку О. Афанасьєва, «назва Буг є лише особливою формою слова бог» (*Афанасьев А. Древо жизни.* – М., 1986. – С. 202).

Мотив входу в річку символізував початок дуже важливого, героїчного. Переправа – завершення подвигу, набуття нового життя, соціального статусу (*див. Вода*).

Саме в річці Дніпрі охрестив Володимир киян у 988 році.

В Україні вважали, що вода виходить із-під землі джерелами й утворює ріку. «У Грубешівському повіті їх (ріки) вважають жилами землі, якими тече вода, як у людини кров... У висиханні рік народ убачає взагалі кару Божу...» (*Булашев Г.О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях.* – К., 1992. – С. 277).

Символічний образ ріки посідає помітну роль у фольклорі (вогненна ріка, молочна ріка з кисельними берегами, річка з меду, пива, вина тощо). Часто зустрічається також образ «кри-

вавої ріки», що символізує жорстоку, смертельну битву.

У літературі образ ріки усимволізовує Батьківщину, батьківщину, босоного дитинство. Напр., в О. Довженка читаємо: «Благословенна будь, моя незаймана дівице Десно, що, згадуючи тебе вже много літ, я завжди добрішав, почував себе невичерпно багатим і щедрим... Далека красо моя! Щасливий я, що народився на твоєму березі, що пив у незабутні роки твою м'яку, веселу, сиву воду, ходив босий по твоїх казкових висипах..., що лічив у тобі зорі на перекинутому небі, що й досі, дивлячись часом униз, не втратив щастя бачити оті зорі, навіть у буденних калюжах на життєвих дорогах».

О. Потапенко

Род – див. Язичницьких богів символіка.

Розмай-вігер – див. Ботанічна символіка.

Розпис – див. Народна символіка.

Розп'яття – див. Хрест.

Роксолана – символ трагічної долі бранки-полонянки; символ розуму, величі духу українки; краси; жіночності.

Історичні джерела засвідчують, що Роксолана – це дружина турецького султана Сулеймана II, яка відігравала величезну роль у політичному житті

Османської імперії 20–50-х рр. XVI ст. Українка за походженням, справжнє ім'я – Настя Лісовська. Протягом віків символ цієї жінки помітно змінювався, її зображували то як «леді Макбет з України», то як відьму з «Лисої гори».

«Ось уже кілька століть історики, письменники, психологи намагаються зрозуміти і дошукатися причин того, як молода українка стала султаншею, як піднялась так високо, що верховний кадій скріпив цей шлюб державною печаткою. У чому є таїна тої сорокалітньої любові одного з найжорстокіших людей тогочасного світу до цієї жінки, заради якої він забув матір, стратив головного візира війська і ще багато наближених, а потім простив їй навіть державну змову?» (Потапенко О.І., Кузьменко В.І. *Шкільний словник з українознавства*. – К., 1995. – С. 218).

Магічно красива, вольова Роксолана символізує велич, стійкість духу, розум, вроду українки, яка зуміла піднятися над своїм оточенням, дбала про мирне небо над Україною. Саме такою постає вона в романі П. Загребельного «Роксолана», баладі О. Пахльовської «Роксолана (баллада тернового імені)»:

*Дитя селянське
з царственным чолом,
Кохана жінка
грізного султана, –
Коли тебе забрали у полон;
Хто дав тобі
імення Роксолана?*

*Отак живеш,
душею прихистивши
в Страсний Четвер
запалену свічу.
Твоє ім'я – як відсвіт
пожарища
І як відлуння тихого плачу.
Вже тих подій і слід
на світі стерся.
Той шок забув тепло
твоїх долонь.
І лиш ім'я –
невидима фортеця
Душі, що не здалася у полон.
Гіркого поля
сонячна тернинка,
Шляхетна віть
в селянському гербі.
Хто дав тобі імення –
Українка? –
Щоб сотні років
плакало в тобі.*

Народження людини, прихід її у земний всесвіт є величною подією, яка не є випадковою, а запрограмована небесними силами, щоби посісти гідне місце в історії буття, виконати свою місію.

Безмежно щасливою є та особистість, котрій це вдалося, оскільки вона наділена певними чеснотами, що є домінантами її сутності і становлять ціннісні орієнтації: красу, добро, розум, совість, порядність тощо.

Проте є постаті, індивіди, котрим властиві всі дари всесвіту, про таких кажуть: «Господь поцілував у тім'я». До них, безперечно, належить Роксолана – постать неординарна, велична, мужня і красива, розумна і щедра,

вона увійшла в історію України як символ жінки-Берегині, патріотки. Нею захоплювалися не лише на Батьківщині, а й далеко за її межами. Незаперечним є той історичний факт, що в часи лихоліть і загарбань українських земель монголо-татарською ордою до ніг цієї Величної України схилили голови владні чужинські мужі, які вирішували не лише долю бранців, а й українського народу. Саме їй завдячує Україна за порятунок, за мужні вчинки й рішучі дії, що в багатьох випадках змінювали хід історії.

Ім'я Роксолана походить із лат. *Roxolana* (*мн.* *Roxolani*) 1) роксоланка (представниця іраномовного скіфського племені); 2) (пізніше) русинка, українка (оскільки назву роксоланів перенесли на русинів). Її наділено такими семантико-конотативними ознаками: волелюбності, людської гідності, а разом із тим – усвідомлення власної значимості.

Воно крізь віки було і є дотепер символом віри, нескореності, вічності і краси, мудрості й величі, символом жінки, у якій поєднано всі ці чесноти, і нести його – велика відповідальність....

Роксоланою називають українську дівчину Анастасію (або Олександрю) Гаврилівну Лісовську, улюблену дружину султана Османської імперії Сулеймана I Пишного (що за однією версією – дочка священика з міста Рогатина Івано-Франківської області, за іншою – з містечка Чемерівці

Хмельницької області), котра в 1518 році під час нападу на місто була взята в полон кримськими татарами і згодом потрапила до султанського гарему. У гаремі Настя отримала прізвище Роксолана, або Росса. Так іменували європейці всіх українців, за назвою іракомовних кочовиків, які населяли колись Північне Причорномор'я. Невідомо, як Роксолана зуміла піднятися так високо, але існує легенда про те, як Хюррем потрапила на очі султанові: коли представляли нових рабинець (красивіших і дорожчих, ніж вона), до кола танцюючих раптом влетіла маленька фігурка і, відштовхнувшись «солістку», розсміялася, а потім заспівала свою пісню. Султан був заінтригований, здивований, і в той же вечір Хюррем отримала хустку султана як знак пошани. Зацікавивши султана своєю мовчазністю, вона попросила тільки одного – права відвідувати султанську бібліотеку, і коли через деякий час він повернувся з військового походу, Хюррем досконало знала кілька мов. Вона присвячувала султанові вірші і навіть писала книги. Це було небачено в ті часи, і замість поваги викликало страх, що й створило їй славу відьми. Роксолана жадібно вбирала в себе все, чого їй навчали в палаці, що давало їй життя. Історики засвідчують, що через деякий час вона дійсно опанувала турецьку, арабську та перську мови, навчилася досконало танцювати, а ще «гроти» за правилами

чужої, жорстокої країни, яка стала їй другою Батьківщиною.

Настя є символом України, чистоти, краси, віри в майбутнє, жіночності, кохання; материнства (оскільки в неї було шестеро дітей). Вона відзначалася рівноваженою вдачею, гострим розумом, розсудливістю та здоровим глуздом. Українська дивопісня, гумор, дотепність, живий темперамент зробили її незвичною для оточення. Була завжди усміхнена, весела, жартівлива, радісна, за що й отримала турецьке ім'я Хюррем: «Та, що приносить радість». Пізніше через слов'янське походження за нею закріпилося ймення Роксолана.

Не випадково знято 2 фільми про цю історичну постать: українська версія, знята в 1994 році (роль Роксолани виконувала Ольга Сумська) та турецька «Величне століття (Роксолана)» – найдорожчий проект в історії турецького телебачення, який користується неабиякою популярністю в багатьох країнах світу, тепер і в Україні.

*Т. Товкайло
О. Потапенко*

Роса – символ святості; вісника світанку; благодаті (у християнстві); животворної сили; чистоти; любові; здоров'я; слюзи; запліднюючого начала; родючості; дитинства; важкої праці.

Символ роси поширений у культурній спадщині різних народів. Напр., у західносемітській міфології богиня неба, мі-

сяця Тінніт була водночас дарувальницею «живодайної роси». У народу майя божеством дощу та роси виступав Іцамана. Подібну функцію виконував староіндійський Сом. Скандинавська міфологічна система описує світове дерево Ігдрасіль, укрите «медвяною росою», китайська – святого, безсмертного Сяня, який «вдихав вітер», «пив росу». Стародавні греки влаштовували спеціальні свята аррефорії, присвячені «даруванню роси для посівів». Південні слов'яни вшановували Додолу, яка нібито викликала вологу (дощ, росу): «Додолиця бога моли: Да ми, боже, ситну росу!».

За Біблією, манна – їжа, якою «сини Ізраїлеві» харчувалися у пустелі 40 років, – з'являється саме із росою. Взагалі у християнстві роса – символ благодаті. Язичницька міфологія зберегла прадавній міф «Зоря, ключі, роса і мед». На світанку Зоря відмикає ключем небесні ворота й випускає Сонце. Воно наздоганяє красуню-дівчину Зорю, що втікає і стає криницею. На землю падає «свята роса», яка й запліднює її. Бджоли п'ють духмяну росу й приносять солодкий мед. Так народжується найбільше диво із див – життя. Отже, Зоря і роса були символом животворної і родючої природи.

Існували також легенди про походження роси зі сліз Зорі, Богородиці. О. Воропай описує стародавнє українське вірування,

згідно з яким весняну росу випускав святий Юрій, відімкнувши небо ключами. Вона символізувала запліднююче начало, цілющу живодайну силу. 6 травня, у день Святого Юрія, селяни «ще до схід сонця збирали росу, і хворі промивали нею очі, дівчата вмивалися – «на красу», старші люди мили голову – «щоб не боліла», а господині кропили цією рососою домашню птицю. Та найголовніша дія, яка у цей день відбувалася, – це вигін худоби на Юрієву росу, і ця дія в'язалася з цілим рядом магічних актів, роблених для того, щоб «очистити» свійських тварин від усього злого і темного...» (*Воропай О. Звичаї нашого народу. – Мюнхен. 1958. – Т. II. – С. 69*).

У народі дуже любили росу, називали її не інакше, як «росинка», «росиця», «росичка», «росонька». «Божою рососою» вважали молоко. «За божу росу не беруть грошей» (Номис). Вірили: без роси і трава не росте. Або: Усі ми ростемо під красним сонечком, на Божій росі (В. Даль). Бажали одне одному: «Пошли, Господи, тиху воду да теплу росу!». У фольклорі, літературі роса символізувала світле дитинство, сльозу, сивину, світанок. Напр.: «А вже щастя усміхнулось, як ранкові роси» (Нар. тв.); «Тільки роси ранесенько / Сльозами дрібними їх умиють», «І заплакала Лілея рососою-сльозою» (З тв. Т. Шевченка), «А роси! Хто скаже, чиї вони сльози, такі дивні, чисті, мов перли

коштовні!» (П. Тичина), «Світає, Господи, світає... / Земля у росах, як в парчі. Маріє, Діво Пресвятая, це / Ти так плакала вночі?» (Л. Костенко).

О. Потапенко

Російська цивілізація – символ (*див. Символ*) патріархальності, общинності, колективізму, самодержавства, експансіонізму, антиліберального світогляду, антидемократизму. Іменується за назвою країни, з чікими кордонами переважно збігається її територія, або євразійська – за назвою континенту, на якому розташована. Р. Ц. є однією з найпарадоксальніших, про що писав відомий поет Ф. Тютчев: «Умом Россию не понять, аршином общим не измерить...». Російська імперія склалася на стику цивілізацій, внаслідок багатьох успішних війн (*див. Війна*) вона захопила країни Західного світу, колишню периферію Візантійського вузла й значну частину ісламського світу. Парадоксальність Р. Ц. зумовлюється й тим, що вона належить до типу проміжної цивілізації, тобто такої, що відійшла від традиційної й не здатна перейти до динамічної.

Територіальне ядро Р. Ц. склалося в переважно лісовій зоні з підзолистим типом ґрунтів, зі складними кліматичними умовами, з коротким періодом сільськогосподарських робіт порівняно з Західною Європою, що

вимагало значного напруження сил селянина. Умови ведення сільського господарства вимагали об'єднання трудових зусиль, а це, в свою чергу, призвело до тривалого існування сільської общини й великої патріархальної селянської сім'ї. Схожість зі Сходом Р. Ц. також зумовлювалася азійським способом виробництва, який передбачав необмежену владу, ототожену з власністю, що зосереджувалася в богоподібній першій особі (цар – помазаник Божий), який втілював у собі не тільки суспільство, але й увесь світоустрій, сьогодення й майбутнє підданих держави.

Для Р. Ц. характерна типово східна риса – намагання існувати в гармонії з природою, але, як писав В. Ключевський, «природа Великороси часто сміялася над найобережнішими розрахунками російської людини, сваволя клімату й ґрунту обманювала найскромніші її очікування. І, звикнувши до цих обманів, розважливий великорос любив інколи стрімголов обрати найбезнадійніше й найнерозважливіше рішення, протиставляючи вередуванню природи вередливості власної відваги» (*Всесвітня історія. Історія цивілізації. Навч. посіб. / Т.В. Орлова. – К., 2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pidruchniki.ws/>*). З огляду на це ключовими психологічними характеристиками культурного архетипу російської людини стали «авось» і «небось» – схильність

випробувати власну долю, сподівання на фарт. Своєрідність сезонної господарської аритмії призводила до неможливості розрахувати наперед, заздалегідь розробити план дій і прямо йти до окресленої мети. Це позначалося на менталітеті росіян, переважанні східної, візантійської ірраціональності над західною раціональністю, емоцій над розумом, пристрастей над інтересами. Природа привчила російську людину до надмірного короткочасного напруження сил, до манери працювати швидко, гарячково, «спором» (жодний народ Європи не здатний до такої трудової напруги у короткий час). Величезні простори розселення, низька густота населення, створювали в Р. Ц. можливість підтримувати рівень життя за рахунок уведення в господарський обіг дедалі більших обсягів земельних ресурсів (екстенсивна суспільно-виробнича технологія), що формувало уявлення громадян про «невичерпні багатства» рідної землі (*див. Земля*) й невміння заощаджувати (безгосподарність), пасивно споглядальне ставлення до світу.

Специфіка історичного розвитку Р. Ц. із тривалим пануванням позаекономічних форм примусу (він рухав людиною через закріпачення за часів царизму чи загальну трудову повинність радянських часів) потужно вплинула на ставлення російської людини до праці. Відбулося морально-психологічне відчу-

ження від праці, вона перетворилася на повинність. Це знайшло відображення в низці російських прислів'їв: «От трудов праведных не наживешь палат каменных», «От работы кони дохнут», «Дураков работа любит», «Работа – не волк, в лес не убежит» тощо. Перше прислів'я, окрім іншого, свідчить про те, що населення Р. Ц. традиційно орієнтувалося на низький рівень матеріальних зазіхань (люди звикли жити убого, задовольнятися малим, що виробляло в них психологічну звичку до бідності), що підкріплювалося настановами православ'я: «Бедность – не порок». Шанобливе ставлення до бідності в Р. Ц. кардинально відрізняється від того, що склалося в європейській, де бідність вважається чи Божою карою, чи хворобою (психологічною), тобто неспроможністю розпорядитися тим, що дав Бог.

Велике значення для оформлення своєрідності цивілізації відіграло православ'я (християнство візантійського зразка), що одержало статус державної релігії. Варто підкреслити елементи державності, які випливали з православної матриці: влада імператора вважалася божественною, непідзвітною законам і людям; правитель уявлявся владикою всієї землі; церква (*див. Церква*) підпорядковувалася світській владі, освячуючи її. Для російської держави була характерна східна цивілізаційна

орієнтація в державотворенні – утвердилися відносини підданства, як на Сході, а не васалітету (васальні відносини, що існували на руських землях у давнину, поступово ліквідовувалися, князі й бояри втратили імунітет і право змінити сюзерена, форми традиційної прямої демократії (*див. Демократія*) згортали-ся, ліквідований демократичний інститут міського народного зібрання (віче)), як на Заході.

Після здобуття в 1480 р. Московською державою незалежності від Орди, східні риси в її суспільній організації зміцнилися. За часів І. Грозного завершується формування самодержавства, де головною опорою влади стала бюрократія з тенденцією до постійного кількісного зростання. Приватна власність ліквідується, влада стає верховним власником, а за підданими визнавалися тільки права володіння. Пріоритет держави й державності стали яскравою рисою російського менталітету, запанувало уявлення про злиття інтересів держави й суспільства. Національна гордість великоросів часто переростала у великодержавність, що притаманна всім імперіям. Величезна багатонаціональна держава розглядалася як російська, історія країни – як історія росіяні (таке переконання підживлювалося тим, що величезні малозаселені території Сибіру, Казахстану, Середньої Азії й ін. освоювалися росіянами ціною каторжної праці, самозречення, подвигу).

У період Московської держави сформувалася така важлива риса Р. Ц., як корпоративність, сенс якої полягав у тому, що влада мала справу не з громадянами, а з корпоративними структурами різного виду й супідрядності (родовими корпораціями знаті, посадськими общинами, купецькими сотнями, общиною вільних чорносошних селян, козацькою общиною, общиною кріпаків). Більшість населення була пов'язана з територіальною селянською общиною («миром»), яка формувала ментальність, основними рисами якої були колективізм, взаємодопомога, соціальна справедливість, наближеність до природи, до землі (*див. Земля*). Державна бюрократія також була корпоративною верствою зі своїми власними інтересами, що визначали її дії. Організоване за корпоративним принципом російське суспільство консолідувалося на основі вертикальних зв'язків – община-влада. На відміну від Західної Європи, де впродовж XIII–XVII ст. селянська община розвалилася й утвердилося дрібне індивідуальне господарство на селі, у Росії община зміцнилася (загальмувалася соціальна диференціація, товарно-грошові відносини розвивалися дуже слабо).

У Р. Ц. були відсутні стійкі механізми впливу соціуму на систему влади. Для розв'язання протиріч використовувалося насильство як з боку влади (жорстоке придушення протестів,

різноманітні репресії), так і суспільства (бунти, убивства не-нависних представників влади, заворушення, повстання, революції). Проте масові рухи (навіть потужні), зазвичай, не орієнтувалися на майбутнє, їх програму можна охарактеризувати як прагнення повернутися до ідеалізованої стародавності зі справедливим царем, мудрими чиновниками й «правильним» общинним життям (суспільна система була дуже стійкою й тяжіла до відтворення після катастрофи в незмінному вигляді). Цьому сприяло й православ'я з його ідеєю соборності (концепт, тотально протилежний автономному особистісному світовідчуттю), як містичного єднання правовірних у часі й просторі. Якщо в Європі в протестантському середовищі віра надихала окрему людину на активну громадську й економічну діяльність, успіх у якій розглядався запорукою індивідуального спасіння, то в Росії спасіння могло бути тільки колективним на чолі з православним царем.

Територіальне розширення Російської імперії відбувалося за східним типом, шляхом «розповзання» (чи «тріумфального походу») на прилеглі території. Колоніальний тип експансії тут не склався, завойовані території включалися до складу єдиної держави-імперії (звідси проглядається байдужість Росії до заморських регіонів). Народи, що потрапляли під владу Російської імперії, не

мали можливості самовираження, а їх державність переривалася приєднанням до Росії. Величезну роль у забезпеченні стабільності цього багатонаціонального суспільства відіграла централізована унітарна держава й політика русифікації. Домінування російського народу в суспільній системі Росії виявлялося в тому, що всі народи жили за законами, що відображали російську традицію. Проте переважна більшість росіян не належала до еліти й вела жалюгідний спосіб життя злиденного селянства, яке тривалий час було закріпаченим.

Цивілізаційна парадигма Р. Ц. до XVII ст. включно була східною, починаючи з наступного століття й далі вона пов'язана з модернізаціями, які неодноразово започатковувалися владою (у традиційній цивілізації здійснення модернізації можливе тільки «згори» й за типом наздоганяючої, як відповідь на виклики зовнішньої загрози).

Р. Ц., відстоюючи ідею власної винятковості, намагається позиціонуватися як рівновіддалена від західних і східних традицій. О. Дугін наполягав, що «Росія духовно є чимось Третім, самостійним і особливим, що не має вираження ні в термінах Сходу, ні в термінах Заходу. На цьому рівні найвищим інтересом Росії є збереження за будь-яку ціну її унікальності, відстоювання її самобутності перед викликом культури Заходу й традиції Схо-

ду. Це не означає повного ізоляціонізму, але все-таки обмежує спектр можливих запозичень» (Дугін А. *Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить Пространством*. [4-е изд.]. – М., 2000. – С. 167). «Із Заходом, – уточнював російський дипломат М. Демурін, – нас об'єднує спільне християнське коріння, зі Сходом – глибинне неприйняття лібералізму» (Демурін М.В. *Конфликт цивилизаций: исчезновение или возрождение России?* [Электронный ресурс] // *Россия в глобальной политике*. – 2006. – № 5. – Сентябрь-октябрь. – Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/>). А на думку С. Переслегіна, історично склалося так, що Росія виконує роль «цивілізацій-перекладача», транслюючи сенси між Сходом і Заходом. «Таким є її місце в загальносвітовому розподілі праці» (Переслегін С.Б. *Самоучитель игры на мировой шахматной доске*. – М.; СПб., 2006. – С. 125).

Р. Ц. відрізняється глибоким консерватизмом своїх культурних, побутових і політичних традицій. При всій своїй горезвісній непередбачуваності, констатував Р. Пайпс, Росія – надзвичайно консервативна країна: її менталітет і звичаї змінюються дуже повільно, якщо взагалі змінюються, незалежно від того, який режим знаходиться при владі (Пайпс Річард. *Бегство от свободы: что думают, и чего*

хотят россияне. [Электронный ресурс] // Foreign Affairs. – 2004. – 1 June. – Режим доступа: <http://www.inosmi.ru/>). Одна з причин, чому Росія тяжіє до самодержавства, пов'язана з важливим історичним стереотипом і психологічним комплексом: будучи великою країною, вона мала неспокійні кордони і боялася іноземного вторгнення. Така нестабільність вимагала централізованої влади, а збройна експансія держави створила строкату етнічну мозаїку, що лише підсилювало прагнення влади до повного контролю над ситуацією в країні. Крім того, два з половиною сторіччя монгольського ярма не сприяли зародженню самоврядування, політичного плюралізму й традицій толерантності. Важливим антиліберальним фактором самоствердження Р. Ц. є яскраво виражений «імперський синдром». Російська політична традиція має міцну антиліберальну, патріархальну й монархічну основу. До 1991 р. Росія у своїй історії лише двічі відходила від автократії: на початку XVII ст. і в 1917 р. В обох випадках крах самодержавства призводив не до створення ліберального режиму, а до анархії, в результаті якої відбувалося відновлення абсолютизму. Аналогічний процес спостерігається і в посткомуністичній Росії.

«Російська цивілізація, – значав Д. Биков, – унікальний

досвід самозбереження всупереч усьому, ось чому вона настільки архаїчна як на погляд окремого ліберала: тут із шістнадцятого століття все більш-менш таке, як і раніше, й жодні науково-технічні прориви не додадуть російському бунту цивілізованих рис, а з феодалного суспільства не зроблять індустріальне...» (*Быков Дмитрий. Мифы о России. С головой, повернутой назад // Зеркало недели. – 2007. – 30 июня*).

М. Фрідріх підкреслював: росіянин здатний багато чого витримати – бідність, голод, холод, ізоляцію, самотність, здатний приносити себе в жертву, умирати. Чого не може стерпіти більшість росіян, так це відчуття незначущості своєї країни у світі. Росіяни прагнуть жити лише в світовій державі, хочуть, щоб про них говорили з острахом, щоб Росія володіла військовою могутністю й творила «велику» історію (*Белошицкий С.В. Либеральная демократия в XXI столетии: ресурсы, вызовы, перспективы. – Хмельницкий, 2012. – С. 681*). Цю особливість національного характеру в свій час довелося враховувати й керівництву СРСР, зауважував Е. Радзинський: «Сталін намагався, щоб люди почувалися переможцями... Вони перемогли царизм і монархістів... через дві-три п'ятирічки вони доженуть і переженуть увесь світ... Сталін недаремно навчався в семінарії й говорив, що Росії потрібен Бог і цар. Він дав країні нову релігію:

азіатський марксизм. Як і має бути в середньовічній релігії, інакомислення прирівнювалося до ересі й нещадно каралося смертю» (*Радзинський Едвард. Что такое российская цивилизация? [Электронный ресурс] // The Wall Street Journal. – 2006. – 12 July. – Режим доступа: <http://www.inosmi.ru/>*).

Західній «культурі розуму», стверджував В. Дергачов, у Росії протистоїть ірраціональна «культура серця». Саме православне християнство відповідальне за формування масової свідомості, досить сприйнятливої до підпорядкування владі, інфантильності в питаннях прав людини і віри в дива: гарний керівник (рідний батько, геніальний вождь), диво-техніка, диво-партія, диво-рішення й т. д. У Р. Ц. важливою перешкодою на шляху до ліберальної демократії є та обставина, що православний світ не знав ні Ренесансу, ні Реформації, ні епохи гуманізму. Православна церква не має досвіду існування в умовах демократії, застигла у своєму візантійському вигляді (*Дергачев В.А. Цивилизационная геополитика (Геофилософия): учеб. для вузов. – К., 2004. – С. 213, 236*).

Р. Ц. з підозрою сприймає західне глумачення індивідуалізму як основи вільного суспільства. Представники Р. Ц., зазначав М. Бердяєв, на відміну від західних сусідів, схильніші до колективних переживань дійсності, а на відміну від своїх східних сусідів віддають перевагу не сімейним формам колективізму, а груповим

(*Бердяев Н.А. Самопознание (Опыт философской автобиографии). – М., 1991. – С. 253–254*). Як точно заявляв А. Камю, «в Росії існує свобода колективна, «тотальна», але не особиста» (*Камю А. Записные книжки // Творчество и свобода: сб. [пер. с фр., сост. и пред. К. Долгова; коммент. С. Зенкина]. – М., 1990. – С. 475*).

Колишній посол Великобританії в Росії Р. Лайн зауважував: «Ментальність росіян, яка частково сягає корінням у православ'я, є глибоко консервативною. Демократія їх не привабливо» (*Лайн Родерик, сэр. Россия и Запад: конфронтация неизбежна? [Электронный ресурс] // Россия в глобальной политике. – 2007. – № 6. – Ноябрь-декабрь. – Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/>*). Росія, стверджував О. Арін, ніколи не «проковтне» капіталізм західного зразка, в Росії ніколи не буде ні демократії, ні ринку, знову ж таки в західному розумінні (*Арин О.А. (Алиев Р. Ш.). Мир без России. – М., 2002. – С. 118*). На думку Р. Пайпса, авторитарна Росія в економічній сфері теоретично спроможна наблизитися до західних стандартів та вийти на прийнятний рівень співробітництва. Проте в питаннях політичних, американський суспільствознавець сумнівається, що в перспективі Росія сприйме стандарти ліберальної демократії. Відомий американський конгресмен Д. Саймс труднощі лібералізації пост-

комуністичної Росії вбачав у тому, що існуючому авторитарному політичному режиму «єдину життєздатну опозицію в країні становлять націоналісти й комуністи», у той час як ліберальні партії не мають широкої підтримки в суспільстві (*Белошицкий С.В. Указ. соч. – С. 683–684*). У свою чергу О. Зінов'єв стверджував, що на відміну від Західної цивілізації (*див. Західна цивілізація*) в Росії значно менший прошарок людей, які виконують лідерську й системоутворюючу функцію. Якщо в США не більше 10% «справді дієздатного населення», що утворює достатню ресурсну базу для представницьких органів влади, то в Росії не більше 1% людей «здатні тягти цивілізацію», й цього недостатньо для запуску демократичного процесу (*Зиновьев А.А. Это новый тип войны // Посткоммунистическая Россия. Публицистика 1991–1995 гг. – М., 1996. – С. 117*).

Отже, світ і Україна мають справу з народом, що живе в архаїчних соціальних і суспільно-політичних відносинах; від народження звиклий триматися колективно і беззаперечно слухатися «старшого»; який ненавидить і зневажає все чужоземне, але з радістю забирає чийсь здобутки як свою здобич; народом жорстоким до слабких, але таким, що обожає сильних, навіть своїх мучителів і тиранів; легким на підйом, витривалим,

байдужим до страждань власних і чужих, поривчастим, лихим, віроломним, розгульним, таким, що абсолютно не переймається завтрашнім днем.

В історії розвитку російського суспільства можна виявити періодичні різкі повороти, що, очевидно, пов'язані з боротьбою всередині соціуму між християнським й язичницьким, індивідуалістичним й общинним, західним і східним, європеїзованим і національним, «почвеннічеським»: від бездумного схилання перед усім іноземним до ксенофобії, від православного фундаменталізму до войовничого атеїзму комуністичної влади ХХ ст., від рабства й всевладдя деспота до кривавого бунтарства, від періоду сонного інфантилізму до непримиренного радикалізму, що сформувало своєрідний пульсуючий ритм життя. Таке життя, з одного боку, увібрало в себе елементи протилежних світоглядів (язичницького Сходу й індивідуалістично-християнського Заходу), а з іншого – контрастувало як зі спокоєм, умиротвореністю, застиглістю одного, так і з еволюційними поступальними перетвореннями іншого. Характерним стало суперечливе поєднання у світогляді суспільства й мислителів протилежних установок: комплексу неповноцінності перед передовими націями й великодержавної зверхності до підкорених народів. Страх знайомства з досконалішими суспільствами про-

буджував комплекси, формуючи в уявленні людей їх демонізований образ і породжуючи прагнення максимально ізолюватися від «згубного впливу Заходу». Саме для захисту від «тлетворності» Заходу розроблялися різноманітні доктрини розбудови власного оригінального суспільства. Так, ще в XVI ст. інок Філофей став автором концепції «Москва – третій Рим», в якій обґрунтовувалася ідея месіанськості Московської держави. Утвердження у свідомості населення ідеї сакральності Московського царства як єдиної держави правдивого християнства (православ'я), формувало у людей благоговіння перед владою, навіть якщо вона набирала форм кривавої тиранії. Спроба прискореного подолання відсталості країни й переорієнтація зі Сходу на Захід, здійснена Петром I на початку XVIII ст. деспотичними східними методами, породила суперечливі соціальні процеси. З одного боку, вже на початку XIX ст. був сформований значний європеїзований, освічений прошарок суспільства, проте з іншого – абсолютна більшість населення продовжувала перебувати в умовах середньовічного азійського рабства. Паралельне існування надто відмінних способів життя спричинило світоглядну розколотість російського суспільства, що відобразилося в пануючих соціальних ідеях: одні мислителі зосереджували увагу на самотності російського

суспільства, інші розглядали Росію в контексті розвитку всієї європейської цивілізації, обґрунтовуючи при цьому, що Росія дещо пізніше, ніж інші країни Європи, стала на шлях розвитку й тому має вчитися у Заході й змушена пройти такий самий історичний шлях. Ці дві групи мислителів сформували слов'янофілів і західників. На думку слов'янофілів, емоції є первинними щодо волі й розуму, що лише зреалізують прагнення людини, породжені любов'ю, симпатією, приязню, тому емоційним слов'янам та їх найбільшій державі Росії мала б належити особлива, ключова роль в історії людства. Вони обґрунтовували, що самотність Росії проявляється у селянській общині, монархічності, культурній своєрідності, православ'ї. У XX ст. Москва з форпосту православ'я трансформувалася у столицю «найсправедливішого» суспільного ладу – соціалізму.

В історії Р. Ц. протягом століть простежується її головна лінія – експансіонізм (від XV до XX ст. Росія збільшила свою територію у 57 разів). Саме він повів Росію не до стабільності, не до національної консолідації й побудови громадянського суспільства, а до повсякденності, що найкраще визначається поняттями «широчінь», «екстенсивний розвиток», «відставання від Заходу», «імперські амбіції».

У тривалому протистоянні з Заходом Російська імперія зазнала

поразки. Продемонструвала свої переваги здатність Західної цивілізації (*див. Західна цивілізація*) до стабільної й плюралістичної самоорганізації, у Росії ж усе споконвіку визначала центральна влада, що суперечить законам синергетики, за якими самоорганізація може виникнути лише у відкритій системі, що обмінюється з навколишнім середовищем речовиною, енергією й інформацією. Для виживання й прогресивного розвитку системи потрібен не «моноліт», а поєднання багатоманітності. Радянська система зруйнувалася тому, що всіляко перешкоджала вільному розвитку особистості. З переходом на стадію постіндустріального суспільства стало очевидним, що саме вільна особистість з належною освітою, підготовкою й можливістю відкритого доступу до інформації стала головною умовою й перевагою в сучасній конкурентній боротьбі між системами і державами.

Після розпаду СРСР, Російська Федерація втратила більшість своїх імперських надбань – чверть території й половину людських ресурсів, традиційно російські зони геополітичного впливу. Вона перейшла до ряду «потенційно великих держав» (проте намагається довести світу, що вона є великою державою). Парадокс, але порівняно з іншими пострадянськими незалежними державами, в елітарній

і масовій свідомості росіян набуття державності не одержало самоцінності й повноцінності, оскільки це стійко асоціюється з втратою простору національної самореалізації, з «фантомними болями», пов'язаними з втраченими частинами колишньої союзної держави. Але не можна заперечувати консолідації російського суспільства й формування нового соціального порядку, що відбувається на основі автократії, сакралізації влади, великодержавної ідеології, орієнтованої на євразійство, на підозрі у ставленні до Заходу як потенційної загрози відродженню Великої Росії. Заради останнього Російська Федерація активно й наполегливо намагається використовувати слов'янський фактор і заклики (навіть «підштовхування») до єднання всіх православних християн. Таким чином, як це було й раніше, вона в період великих потрясінь обрала звичну й неодноразово апробовану стратегію централізації й державного патерналізму, що дедалі більше надає їй східних рис. Сьогодні Російська Федерація (включаючи її мусульманське населення) становить специфічну самостійну цивілізацію, до якої належать також колишні середньоазійські республіки СРСР, що стали незалежними державами, але не покинули культурну зону Росії.

Тривалий час Україна (*див. Україна*) веде тісний історико-культурний діалог з Р. Ц. Українці представляють концентро-

вано більш християнізовану та індивідуалізовану (схильну до самостійного критичного мислення) частину східних слов'ян, росіяни – общинно-язичницьку, в Україні це знайшло практичне відображення в Галичині й Донбасі (в останньому переважає атеїзм, як осучаснена форма своєрідного урбанізованого язичництва). Не маючи повноцінної держави, українці тривалий час визначали розвиток і піднесення спочатку Московії, потім Російської імперії, а пізніше й СРСР. Ця держава швидко навчилася не лише експлуатувати Україну як джерело людських і природних ресурсів, завойовувала собі руками й інтелектом української еліти місце під сонцем (*див. Сонце*) серед провідних країн світу, а й створила умови для добровільної й вірної служби наших співвітчизників «во славу царя и отечества» чи партії, що іменувала себе «розумом, честю і совістю нашої епохи». Вона використовувала українців у своїх інтересах на теренах розділеної Польщі, приборканого Кавказу, приєднаного Криму, освоєваних Сибіру й Далекого Сходу, у «тріумфальному поході радянської влади» в Середню Азію, Прибалтику, Центральну й Східну Європу, на африканський континент тощо.

Здобувши політичну незалежність, Україна обрала ЄС головним орієнтиром свого становлення й зростання. Одночасно

в Україні визнається, що й Російська Федерація є нашим партнером політично, географічно й історично (так, принаймні, було до неоголошеної нам війни Росією у 2014 р.). Дружні, добросусідські відносини з нею аж ніяк не суперечили ідеї євроатлантичної інтеграції, а лише певний час доповнювали її. Українську й російську спільноти поєднував тривалий історичний шлях, на якому була не тільки експансія й гноблення, але й взаємодопомога та спільно пережиті драматичні події.

Б. Дем'яненко, А. Дем'яненко

Рослин культових символіка – символіка сакральних рослин у християнстві.

Культові рослини майже без винятку наділялися віруючими та священнослужителями позитивними і благородними якостями. Так, мирта – емблема слави і процвітання Церкви Христової; лавр – знак перемоги; оливкове дерево – символ миру, добрих, мирних намірів, оновлення; мигдальне дерево – символ ранньої сивини на голові; смква – благополуччя і миру, а бальзамне дерево – знак загоювання ран душі й тіла.

Мирта, або мирт, – кущі 2–4 м заввишки. Темно-зелені, ніби поліровані листки миртових дерев, їх аромат і прекрасні квіти часто вважалися священнослужителями емблемою для визначення слави і процвітання Церкви Христової.

Із миртових гілок і листків у давнину робилися вінки, які

одягали на голови героям і переможцям при легких перемогах. Якщо перемога дуже значна і отримана над серйозним суперником, римські полководці отримували лаврові вінки. Миртовий вінок із трояндами був улюбленою прикрасою на весіллі.

Оливкове дерево, або маслина, з давніх часів вважають символом миру, а гілки оливки – символом добрих і мирних намірів, оновлення. Голуб з оливковим листком у дзьобі сигналізував Ною про закінчення потопу. Маслина – вічнозелене дерево, тому символізує незмінне благочестя й Господнє благословення. Оливкову олію використовували при жертвоприношенні, у світильниках, для змашування волосся, натирання тіла.

У дикому стані відомо понад 40 видів мигдалю. Це дерева або кущі, які за зовнішнім виглядом схожі на персик звичайний. Мигдальне дерево вважалось одним із кращих витворів саду землі Ханаанської. Квіти мигдалю мають характерну властивість швидко давати зрілі плоди. Тому ранній розквіт мигдального дерева є символом ранньої появи сивини на голові, а також символом похилого віку.

Смокова (фіга, інжир, винна ягода) – усі ці назви стосуються однієї рослини, яку ще називають смоковниця. Квіти у фіги ростуть безпосередньо на стовбурі дерева. У Святому Письмі під висловом «сидіти під смоковницею»

розуміють благополуччя й мир. Плід на смоковниці з'являється на голому дереві без видимого цвітіння. Коли розвиваються листки, плоди зникають. У Євангелії від Матвія такий стан дерева символізує безплідність; його називають безплідним фіговим деревом. «І побачив він при дорозі одне фігове дерево, і до нього прийшов, та нічого, крім листя самого, на нім не знайшов» (21:19). Знищення фігових дерев вважалось великим гріхом.

Бальзамне дерево – символ загоєння ран душі й тіла.

Бальзам славився своїми цілющими властивостями, особливо під час лікування ран. У переносному розумінні Господь рекомендує використати бальзам для лікування зруйнованого Вавилону. «Несподівано впав Вавилон і зруйнований він! Візьмете бальзаму для долі його, може буде загоєний він!» (*Книга пророка Єремії, 51:8*).

В. Куйбіда

Рот – символ Слова як першоджерела життєстверджуючої сили; сонця; вогню; руйнівної, поглинаючої сили; межі внутрішнього й зовнішнього світу; поєднання неба й землі, пекла й землі; доступу до підземного царства, внутрішнього світу.

У світовій символіці, пов'язаній з тілом людини, найпростіший зв'язок простежується між органом і його функцією, тобто рот, починаючи від еги-

петських ієрогліфів, втілював здатність мовлення, а отже, був символом Слова.

З найдавніших часів відомий знак рота із сонячним диском усередині, що був символом сонця. У Старому Заповіті часто поєднуються змістом поняття рота й вогню, до них вживаються спільні епітети, такі як «пожираючий», «поглинаючий», часом зіставляються їхні функції. У світовій міфології на цій основі виникли образи звірів, що дихають полум'ям.

Символіці рота, як і символіці вогню, притаманні дві різні характеристики: життєстверджуюча, що властива мовленню, і руйнівна, поглинаюча. Окрім того, рот є межею, де сходиться зовнішній і внутрішній світ. Близьким за значенням є символ «пащі чудовиська» з верхніми й нижніми рядами зубів, що означають поєднання двох світів: неба і землі, пекла й раю. У часи середньовіччя на іконах часто зображали пащі драконів або великих риб, що відкривали доступ до підземного царства, внутрішнього світу (*Керлот Х. Словарь символ. – М., 1994. – С. 10, 44, 442*). Мовленнєвий потік є джерелом інформації, правди і, навпаки, несправедливого гніву, осуду, брехні. Закритий рот є символом мовчання, таємниці, коли вживається в образному значенні «рот на замку». Народна педагогіка з осудом ставилася до людей, що «рота не закривають», не можуть втримати

чужих секретів. Таке ставлення підтверджують народні прислів'я: «На чужий роток не накинеш платок», «Хто мовчить, той двох навчить». Образ людини з розкритим ротом – це символ неухважності, незібраності або надзвичайного захоплення, здивування.

Л. Кожуховська

Рука – символ діяльності; праці людей; жертвоприношення, захисту; молитви; підтримки; сили; внутрішнього світу людини; заступництва, опікунства; авторитету; влади; людських відносин, добробуту.

Рука як орган тіла людини виконує дуже важливу роль. Кожна з двох верхніх кінцівок людини від плеча до кінця пальців відіграє функції опори руху і захисту внутрішніх органів від пошкоджень та інших впливів навколишнього середовища. Окрім суто фізичного призначення, рука у процесі вдосконалення людини як суспільної істоти, розвитку діяльності особи набула досить значного соціального статусу й характеру.

Знак руки як символу дійшов до сьогоднішніх днів ще з часів єгипетських ієрогліфів. Рука символізувала діяльність людей, працю взагалі. Залежно від форми зображення знаки символізували конкретні види діяльності: працю, жертвоприношення, захист та ін. Ієрогліф, що зображував дві підняті долоні руки, був символом молитви чи самозахисту, їх значення є

загальноприйнятим. Знак руки зі зброєю, що з'являється із хмари чи із-за межі картини, є символом помсти Короля Духів або заклик небес до відплати.

У Давньому Єгипті термін, що означав руку, був пов'язаний зі знаком колони, яка виконувала роль підтримки або сили. В езотеричній доктрині положення руки стосовно тіла, розташування пальців мали відповідний символічний контекст. Напр.: піднята рука означає голос чи пісню; рука, що вільно лежить на грудях, має значення пози мудреця; на шії – жертвність; дві з'єднані руки уособлюють містичний шлюб; рука, що прикриває очі, символізує прозоріння на порозі смерті.

Велике символічне значення має кількість пальців на руці, бо людське тіло має чотири кінцівки й голову.

Окрім того, число «5» означає любов, здоров'я, гуманність.

Відкрита долоня має зміст притягальної сили або специфічних людських проблем.

У багатьох народів світу рука означає заступництво, опікунокство, авторитет, владу, силу. А, наприклад, у римлян знак руки підкреслював авторитет глави роду, сім'ї, а також силу влади імператора. Рука як символ поєднується з іншими символами: зіркою, голубом, птахами. Також зустрічалося зигзагоподібне й колоподібне поєднання рук, що мали певний алегоричний зміст. Наприклад, переплетіння рук виражало міцну солідарність,

братство перед загрозою небезпеки.

Образ руки як мірила сили людини сприймається в культурі українського народу з давніх часів. Звідси постали фразеологічні одиниці, що виражають стосунки між людьми: войовничість («руки сверблять», «рукам волі не давати», «руки підняти») і, навпаки, бажання діяти спільно («рука об руку», «руки підкласти», «рука допомоги», «простягнути руку»).

Звичай чоловіків при вітанні тиснути один одному руку є залишком давніх традицій, що в окремих народів виражали мирні наміри обох сторін.

Відтінок осуду, зневаги передається уособленням негативних людських взаємин у виразах «рука руку мие», «гріти руки», «руки опустити», «руки не стоять», «руку позолотити».

А біблійний вираз «умивати руки» зі значенням «ухилитися від будь-якої відповідальності» разом з образом Понтія Пілата стали символом жорстокості й лицемірства: «Раби не красять землю, і тільки той, кому байдужа її прийдешня доля, стоїть на сторожі рабства. Не будь Пілатом, що умиває руки в тяжку годину, коли козацьке плем'я несе свій хрест на висоту Голгофи!» (В. Шевчук).

Людство шанує руки як символ праці й добробуту. У літературі створені прекрасні художні образи для їх характеристики: «хвала рукам, що пахнуть хлібом»,

«роботящі руки», «жилаві руки», «золоті руки». У творах М. Коцюбинського та О. Кобилянської натружені важкою працею «чорні руки» асоціюються з образом землі-матері.

У сучасному мовленні вагомим символічного значення набули образи «легкої руки», «чистих рук», «руки допомоги», «руки Всевишнього», «перста долі», «волохатої руки».

Образ «правиці» як втілення справедливого, раціонального відтворений і в народних прислів'ях та приказках: «Мати одною рукою б'є, а другою гладить», «За праву науку – цілуй батька й матір у руку», «Чужими руками тільки жар загібати», «Де руки й охота, там скоро робота».

Л. Кожуховська

Русалка – *див. Демонології української символіки.*

Руга-м'ята – *див. Ботанічна символіка.*

Рушник – символ злагоди, любові; краси; подружньої вірності; щасливої долі; символ працьовитості; чистоти почуттів українців; високих естетичних смаків; лагідності; поетичності душі; гостинності, незрадливості; надії; побажання добра; прощання; захисту від злих сил.

Мамині, чисті, святі рушники... Їх символіка прихована сивиною століть, зумовлена кольором, функціями в житті людини,

вишивкою, семантикою руки, від назви якої і походить це слово. А справді, чому саме рушники (а не шапка чи ковдра, наприклад) стали сакральними для українців?

Світова міфопоетична система розглядає руки, підняті вгору, як символ моління, самозахисту. Водночас рука означала авторитет, силу, покровительство Бога («Все в руках Божих»). Зімкнуті руки персоніфікували єднання в парі (сексуальне значення), дружбу й солідарність перед небезпекою. Білий колір (*див. Білий*) рушників, їх вишивка (*див. Вишивка*) мали також глибоку символіку. Усе це й зумовило сакралізацію рушника. Рушник виконував символічну роль при будівництві оселі (*див. Хата*). Головним атрибутом під час закладин дому був рушник, на якому були хрест, букет квітів, хліб, сіль та чашка води чи вина. Старший майстер брав рушник із хлібом, цілував його, промовляючи: «Господи, допоможи». У новозбудовану хату входили також з іконою і вишитим рушником, хлібом-сіллю. Усе це символізувало надію на добро і щастя в житті людини. Рушник був обличчям оселі українки. По тому, скільки було рушників і якими вони були, судили про господиню, її дочку.

З рушником приходили в дім до породіллі, ним благословляли у самостійне життя дітей. На весіллі рушниками пов'язували молодих, старостів, сватів,

прикрашали вільце, вистеляли до-
рогу від порогу до столу. В остан-
ню путь проводжали людину та-
кож з рушником (пов'язували руки
учасникам траурної процесії, опу-
скали на спеціальних рушниках
домовину).

Дорогих гостей зустрічали
хлібом-сіллю на вишитому руш-
нику. Прийняти рушник, поці-
лувати хліб символізувало зла-
году, духовну єдність. Рушник
був мірилом працьовитої юнки.
За народними віруваннями, дів-
чина, яка не надбала собі руш-
ників, заміж не вийде.

Як декоративна оздоба руш-
ник надавав хаті святковості,
урочистості, національного
колериту. Вони вражали багатим

декором, соковитістю барв,
розмаїттям орнаменту, що мали
глибоку символіку. Рушники з го-
лубами, квітами, деревами життя
виконували оберегову функцію
(див. Обереги). В. Скуратівський
підкреслював: «Рушник. Він
пройшов крізь віки, він і нині
усимволізує чистоту почуттів,
глибину безмежної любові».

У фольклорі, літературі рушник
символізує чистоту почуттів, гли-
боку любов, вірність тощо: «І вже
коли б я поклонявсь іконі, / То лише
їй в німбі рушника» (Б. Олійник),
«Да поможи, Боже, на рушничок
стати, / Тоді не розлучить ні бать-
ко, ні мати» (Нар. тв.).

О. Потапенко

С

Сало – див. *Їжі та харчування українців символіка*.

Самогубство – символ одного з найтяжчих гріхів у християнстві; непокори святій волі Божій; душевних мук; одного з найнебезпечніших покійників; відходу душі до диявола; причини привидів, вампірів.

На жаль, у світі постійно зростають суїцидні настрої, викликані безробіттям, бідністю, сімейними драмами тощо. Часто молоді люди закінчують життя самогубством через «нерозділене кохання». У книзі В. та Т. Тихоплавів «Время Бога. Путь спасения» (М., 2005. – С. 32–34) наводиться жахлива статистика. У 1990–1994 рр. рівень самогубства в Росії зріс на 60%, найбільший злет спостерігається серед 20–24-літніх – у 2,9 разу. Лише у 2003 році добровільно пішли із життя 60 тисяч чоловіків (!?). Причому ця тенденція спостерігається і в Білорусі, Україні, Болгарії, Румунії, тобто в бідних країнах. Проте, як не парадоксально, подібні негативні зміни відбуваються і в розвинутих країнах.

Суїцид – це один із найтяжчих гріхів, який гостро засуджувався в

усі віки як народом, так і Церквою. У книзі «Закон Божий» (К., 2003. – С. 530) сказано: «Самогубство – найстрашніший з усіх гріхів, вчинених проти шостої заповіді, бо у самогубстві, крім гріха убивства, є ще тяжкий гріх – відчай. Ремствування на Бога і зухвалий бунт проти Провидіння Божого. Крім того, самогубство виключає можливість покаяння». За православними канонами, найбільші муки матимуть ті, хто хулить на Духа Святого, убиває свою душу, не кається у гріхах.

Енциклопедичний словник слов'янської міфології (М., 1995. – С. 346–347) стверджує, що в давнину самогубців називали дітьми диявола, їхні оселі спалювали, дерева, на яких вішалися, зрубували. Самогубців хоронили біля кладовищ, доріг, на межах полів. За повір'ями слов'ян, це – «заложені мерці», які стали привидами, вампірами, русалками тощо. Вони нібито могли викликати посухи, неврожай, пожежу. На Прикарпатті вважали, що душі самогубців викликають град. Не дивлячись на протести церкви, люди під час неврожаїв навіть розкопували

могили і пробивали самогубцям груди осиковим кілком. Існувало й таке повір'я: якщо перед тим, як звести рахунки з життям, людина вимовить ім'я Господнє, самогубство не зможе відбутися!

У народі колись казали: «Ніхто не народив сам себе і тому не має права жити лише для самого себе». А якого болю завдають самогубці рідним, коханам, колегам?

У кожного з нас є на цій Землі місія, більша чи менша – відомо лише Промислу Божому. Самогубці не виконують свою місію, порушують Велику гармонію Творця. Печаль, туга з погляду християнства – великі гріхи. Немає безвихідних ситуацій. Треба працювати, молитися, вірити, любити і надіятися!

О. Потапенко

Сап'янці – *див. Чоботи.*

Свастика – один із найархаїчніших символів, що є позначенням вічних циклів; безкінечної зміни пір року; безперервного оновлення; циклічного відродження; чотирьох сторін світу, основних сил, стихій; Сонця (*див. Сонце*) з променями, влади Сонця, дощу (*див. Дощ*) і вітру (*див. Вітер*), сонячної енергії; ідеї обертання навколо непорушного центру, динамічного і статичного, рухливого й непорушного, гармонії і рівноваги, двох взаємодоповнюючих фаз руху, доцентрового й відцентрового; відходу від центру й повернення

до нього, початку й кінця, безкінечності, швидкості; проявів Первинного начала; руху життєвих сил, кругообігу життя, чотирьох фаллосів, поєднання чоловічого й жіночого начал, здоров'я, благополуччя, щастя, довголіття, відродження, сили (у т. ч. творчої), зміни поколінь; народження блискавки (*див. Блискавка*), язиків святого вогню (*див. Вогонь*); двох палаючих факелів і їх кругового руху, чи двох зігнутих паличок, які носить ведична королева Арані для добування вогню, чи подвоєного скандинавського Змія-Сонця (*див. Змія*); оборотів вертушки для добування вогню (*Знак Прометей*); влади вищих божеств, непередбачуваності вираження божественних бажань, благословіння божества, вознесення, злету, проникнення в сутність речей; лабіринту; води (*див. Вода*) в русі; землеробства; знання; пов'язаний із символами плодючості (левом, бараном (*див. Баран*), оленем, конем (*див. Кінь*), птахом (*див. Птах*), лотосом); із сильно загнутими кінцями – серп (*див. Серп*) бога смерті тощо.

Свастика (з давньоінд. – svastika, буквально «пов'язане з благом», «це добре»; «гаммаіон» (грец.) – від чотирьох грецьких букв «гамма»; тетраскеліон – «зламана нога»; «хаккенкройц» (нім.) і «вінкелькрейц» (австр. діалект); гачкоподібний хрест (*див. Хрест*)) – рівносторонній правильний хрест із перпендикулярно загнутими кінцями,

що створює ілюзію обертання (найчастіше за годинниковою стрілкою). Дослідники нараховують 144 види й назви свастичних символів (Свастика, Коловрат, Посолонь, Свята Дар, Свасті, Сваор, Сонцеврат, Агні, Фаш, Мара, Інгля, Сонячний Хрест, Солард, Ведара, Квітка Папороті, Сваті, Раса, Боговник, Сварожич, Расич, Святоч, Чароврат, Яроврат, Одолень-Трава і т. д.).

Свастика зустрічається в зображеннях верхнього палеоліту, в орнаменті багатьох (за винятком Центральної Африки і Шумеру) народів у різних частинах світу. З найдавніших часів набула значного розповсюдження в індійській культурі (традиційно тлумачилася як солярний символ, знак світла (*див. Світло*) і щедрості; форма свастики з поворотом кінців проти годинникової стрілки, т. зв. «саувастика», означає ніч (*див. Ніч*) і чорну (*див. Чорний*) магію, а також є символом «чорного бога» Калі, що приносить смерть і руйнування), у традиційній символіці Китаю (давня форма знака «фан» – чотири частини світу, пізніше – символ безсмертя й безкінечності (число 10000)), в Японії (символ тривалого життя і процвітання), Стародавнього Єгипту (крилатий диск на свастиці був символом сонячної енергії), у ранньому християнстві (т. зв. «гаммірований хрест» ставили на могилах, зображали на вітражах), у буддизмі (тлумачиться як знак крокуючого

Сонця, символ вічного руху і життєствердження) і джайнізмі, у масонській традиції відіграла роль символу, що відводив біду і зло. У новітній час використовувалася німецькими нацистами як емблема «арійського» начала (з 1919 р.), з 1935 до 1945 рр. під імперським орлом (*див. Орел*) (на білому (*див. Білий*) чи чорному фоні) свастика була символом «третього рейху» (непереможності німецької держави, згуртування німецького народу навколо фюрера), стає символом варварства й насилля. Відтоді присмак нацизму незмінно супроводить усі новітні спроби використання знаку, але дослідження цієї складної теми не варто віддавати на відкуп ідеологам сучасного нацизму чи фашизму.

У християн свастика часто з'являється в катакомбах (схожа в середній частині з хрестом) як символ Ісуса Христа (*див. Христос Ісус*), сили, що править світом. У середні віки «грецький хрест» символізував чотириох евангелістів з Ісусом Христом у центрі. Зображення свастики проглядаються на іконі (*див. Ікона*) Христа-Вседержителя в Новгородському Софійському соборі (*див. Собор*). На явленій у 1917 р. іконі Богоматері Державної, можна побачити зображення на голові Богородиці лівої свастики.

У російському православному вжитку отримала назву хреста, що обертається, Сонцевороту (ліва свастика – покровительство

Бога в боротьбі з ворогами, зображалася на щитах воїнів, на зброї, найчастіше на колчанах для стріл), Посолоні (права свастика – присутність і покровительство Бога в повсякденному житті, достаток, щастя, благополуччя). Цей символ у Росії прослідковується з найдавніших часів в орнаменті для прикрашання одягу (розташовувалася на грудях, по коміру й подолу як жіночого, так і чоловічого одягу), предметів побуту, зброї, культових зображень і споруд.

В арійській символіці («Основа давньої української міфології така сама, як у всіх арійських народів» (*Левицький Іван. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. – Львів, 1876*). Сварга (свастика) є знаком Бога небесного світла Сварога і означає небесний животворний вогонь, який може виступати як у чоловічій, так і в жіночій іпостасі. Так, в епоху Трипільської культури чоловіче начало було земним (у легенді про Вольгу Київського змії (*див. Змія*) полоз запліднює жіноче небесне начало), а в скіфські часи, описані Геродотом, Таргітай (Тар'яги) запліднює напівдіву-напівзмію Берегиню (*див. Березиня*), яка є вже земним началом. Хрест, що обертається – сварга, свастика, – символізує розвиток всесвіту. При цьому обертання хреста за годинниковою стрілкою символізує рух угору, сходження (наприклад, схід Сонця), рух від матеріального до

духовного – еволюцію, а обертання проти годинникової стрілки – рух униз, захід, рух від духовного до матеріального – інволюцію. Сваргою (свастикою) зображується не тільки рух всесвіту, а й сонячний рух у релігійній традиції аріїв. При цьому Сонце, що сходить, зображується прямою (правосторонньою) сваргою, а Сонце, що заходить, – оберненою (лівосторонньою). Таку сваргу можна сьогодні побачити на олтарі Софії Київської.

В арійському лексиконі Надчорномор'я, зібраному російським мовознавцем-славістом О. Трубачовим (*«Indoarica в Северном Причерноморье». – М. : Наука, 1999*) також міститься дефініція «svarga» («той, що рухається небом, небесний, сонячний» чи «сонячний шлях» (*див. Шлях*)).

Сварга без одного плеча стає Триквестером (Триквестом) – символом триединого астрального вогню (Огня, Агні), тобто вогненної Трійці (*див. Трійця*). Оскільки носіями астрального вогню наші давні предки вважали Сонце, Зорю (*див. Зоря*) і Місяць (*див. Місяць*), то він зображався не лише у вигляді триплечової сварги, а й у вигляді трійці знаків – хреста або кола (*див. Коло*) (символ Сонця), зірки (символ Зорі) та рогатого місяця.

Свастику знаходимо в географічних назвах нашого регіону від античної доби до середньовіччя. В українській традиції

сваргу (трактується як Сонце в русі) пов'язують із богом неба Сварогом у давніх слов'ян, батьком бога сонця – Дажбога (*див. Дажбог*). Сварга (Svarga із санскр. означає небо, сонячне світло) – це ще і знак небесного вогню, і символ чоловічої здатності до запліднення. очевидно, тому давньоукраїнський бог неба й небесного вогню, батько Сонця, називається Сварог. Svastyа означає щастя, тому в арійців вона була оберегом – знаком, що приносить щастя.

На теренах України системне поширення свастики фіксується від доби енеоліту в середовищі землеробського населення спільноти Кукутень-Трипілля (зображення зафіксовано на стінці посудини з поселення Кудринці в Наддністрянщині, що датується періодом Трипілля В-І (сер. V тис. до н. е.), яка зберігається в колекції Музею антропології та етнографії в Санкт-Петербурзі). Цінним є зображення свастики на речах степової філіації Трипілля – Усагівської культури (поч. III тис. до н. е.): великий знак на спині статуетки з поселення Маяки на Дністрі та дві свастики на дні та стінці ритуальної чаші із центрального поховання 1 кургану П-2 Другого Усагівського могильника на околиці Одеси. Можливо, припускають археологи, саме через усагівців свастика потрапляє до середовища скотарів Степу (на це вказує, зокрема, свастична композиція на дні ритуальної

чаші з поховання ямної спільноти зі Східного Криму).

За доби ранньої та середньої бронзи (III тис. до н. е.) зображення свастики майже не проглядалося. Ситуація змінюється в добу бойових колісниць (XX–XVI ст. до н. е.), коли солярна символіка набуває особливого розквіту в декорі посуду та виробів із металу, кістки тощо. Проте зображення свастик спочатку були поодинокими, вони наявні, зокрема, на горщиках зі знаковими композиціями бабинської культури зі Степової Наддніпрянщини.

Через носіїв культур зрубної спільноти свастики потрапляють до населення лісової зони Росії (позняківська культура в басейні Оки) та українського Полісся (сосницька культура тшинецько-комарівської спільноти на Десні). Розкопки великого могильника поблизу с. Малополовецького біля Фастова виявили матеріали як названої спільноти, так і бережнівсько-маївської зрубної культури. За доби фінальної бронзи свастичні знаки фіксуються в носіїв бондарихінської культури на поселенні Рідний Край у Харківській обл. Вона ж мала відлуння у скіфській культурі раннього залізного віку, арійській за походженням (посудинки з Аксютинців на Посуллі). Шанобливе ставлення до свастики збереглося в середньовічного населення степової України. Н. Кравченко опублікувала низку прясел початку I тис. н. е. з Київщини,

де серед рядків знаків панує свастика. Біля містечка Василівки Запорізької області в урочищі Лиса Гора досліджувалося скіфське поселення і сусідній із ним могильник, датований IV ст. до н. е. Тут був знайдений обрядовий горщик, на якому зображено знак прямої сварги.

Трипільці вважали свастику найсильнішим оберегом і розмальовували нею свою кераміку. Пізніше вона вишивалася на чоловічих і жіночих сорочках, свастям прикрашали українські вишивки. Селяни вірили, що знак свастики приносить щастя. Ці знаки малювали здавна на хатах (*див. Хата*), перед дверима, на сволоці (*див. Сволок*), вважаючи їх оберегами проти злих сил (ця традиція зберігалася ще й у XX ст. в Карпатах). Ось як передав це у своїй «Молитві» (1931 р.) український поет Богдан-Ігор Антонич:

*Накреслю взір його неземний,
Святий, арійський
знак таємний,*

*Накреслю свастику на хаті
І буду спати вже спокійний.*

Зображення свастики зустрічається на ремінцях, брошах, кераміці, яку археологи знаходять по всій Україні. Як символ Божої Величі, сварги були намальовані на стінах церков (*див. Церква*), декораціях ікон (*див. Ікона*), частках священницького одягу і навіть стали часткою архітектурних декорацій (свастичні символи зображені на стінах Спасо-Преображенського собору в Черні-

гові, закладеному в XI ст.). Олтар однієї з найдавніших церков України – Св. Софії, побудованої в XI ст., прикрашений свастичною мозаїкою, що чергується з головною темою хреста.

Знаки у формі свастики засвідчують глибину місцевих культурницьких традицій на теренах України і хоча б із цієї причини вони повинні ретельно вивчатися.

Б. Дем'яненко

Свиня, кабан, вепр (боров) на фресках Софії Київської

Свиня – символ плодючості, бруду, жадібності, нахабства, впертості, обмеженості, нерозбірливості й недалекоглядності, приреченості від природи; нечистих, гріховних звичок людей; **кабан** – нерозумного кар'єриста, професора «з купленою мантією»; чорний кабан символізує багатий рід; **вепр на фресках Софії Київської** – символізує стрімку наступальну силу; голова вепра – божественну владу, атрибут святкування Нового року; полювання на звіра ототожнюється з шлюбом;

Поведінку свині складають її основні звички (рити землю, шкодити в городі, купатися в болоті, вперто кудись лізти). Через це образ свині, кабана, поросяти дуже рідко отримував позитивні риси. Свиня – це символ бруду: «Свиня хоч і скупається, та й знов у болоті валяється», «Свиня не з'їсть, поки не поваляє», «У свині своя звичка: як не в реп'яхах, то в болоті»; нахабства, впертості та влізливості:

«Дірка в плоті, свиня лізе», «По-сади свиню за стіл, а вона й ратиці на стіл», «Свині тільки рило про-сунути, а там і вся пролізе».

М'ясо цієї тварини було неприємним для євреїв і му-сульман. Більшість із них навіть не використовували це слово. Замість нього говорили: «ця тва-рина, цей звір». Ось чому до за-няття блудного сина-свинопаса ставилися з презирством.

У книзі приповістей Соло-монових жінка, позбавлена ро-зуму, прирівнюється до свині, прикрашеної золотом «Золота сережка в свині на ніздрі – це гар-на жінка, позбавлена розуму» (II. 22). Вислів «... не розсипайте перл своєї перед свинями, щоб вони не потоптали їх ногами своїми...» (Матвія 7. 6) означає те ж саме, що пропонувати слова істини і розсудливості людям, які знева-жають їх і сприймають подібні поради з насмішкою і грубістю.

Алегоричний біблійний образ свині, як уособлення нерозбірливої й недостойної людини розвинув Л. Глібов у байці «Перли й свині». Як і деякі люди, свині не помітили цінного і зарили перли в землю:

«Свята старовино!

Про тебе я згадав;

*Правдивії слова твої не вмерли,
І я промовлю їх,*

щоб світ не забував:

Коли ти маєш Перли,

То й розум май

І перед Свинями не росипай»

(Глібов Л. Байки. – К.: Дні-про, 1976. – С. 204).

Символом обмеженості й недалекоглядності є алегоричний образ свині в однойменній байці Л. Глібова. Гостюючи у панському дворі, вона не помітила господарів, їжі, золота тому, що рилася в смітті та гної. Її оцінки звелися лише до того, що вона осягла:

«Всі заходеньки обходила,

І смітники,

І сутоки,

А доброго нічого там не вздріла,

То тільки вигадали дурні!»

(Глібов Л., там само. – С. 76).

У дев'ятій байці Г. Скоро-роди «Мурашка і Свиня» сви-ня символізує підлабузника, а у байці 28 «Олениця та кабан» кабан – нерозумного кар'єриста, професора «з купленою мантією», який одягає чужу шкіру, щоб вдо-вольнити свої забаганки. Г.С. Ско-ворода у зв'язку з цим робить да-лекоглядний висновок: «Мавпа є мавпою і в золотім уборі». Устами Еродія в «Притчі...про вихован-ня» свиня – алегорія приреченості від природи. але Не черепаху, а сокола легко навчити літати, не сову, а орла – дивитися на сон-це, не верблюда, а оленя – ходи-ти в гори. Народженого на добро легко навчити добру, а свиню від риття стримує лише кільце в рилі: «Доколять колцо висит из ноз-дрей свиніи, дотолъ не роет. Вый-ми же, паки безобразит землю» (Сковорода Г. Сад Божествен-ных пѣсней / Г. Сковорода. – К.: Дніпро, 1988. – С. 216–217).

Водночас в українській весільній обрядовості чорний кабан – символ багатого роду:

*«Ижте, бояре, їжте,
А ви, музики, рижте.
Не на те ми прибиралися,
Чорного кабана вбили,
Чорного, та гладкого,
Бо ми род богатого».*

(Чубинський П. Мудрість віків. – К: Мистецтво, 1995. – Т. 2. – С. 145).

На фресках Софії Київської – тисячолітньої пам'ятки світового значення, яка включена до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО є зображення вепра. На фресках зображена людина, яка несе голову вепра й окорок та візантійське ритуальне полювання на звіра напередодні зимових свят. З 1 по 6 січня (античні Календи і Сатурнали) в античні часи жертвенного кабана забивали на честь міфічного давньоримського бога землі і посівів Сатурна. У багатьох європейських народів тоді вживання м'яса свинини і кабанячі голови символізували божественну владу та атрибут свят. У християн це стало символом святкування першого дня Нового року, коли вшановували Св. Василя Великого. Розвиваючи концепцію взяття шлюбу Анни (дочки імператора Романа II) та князя Володимира Великого в Константинополі, доктор історичних наук Н.М. Нікітенко зазначила, що забивання кабана було одним із символічних моментів шлюбного ритуалу. В обряді заручин полювання на звіра ототожнювалася з шлюбом, а зображений на

фресці мисливець – князь перед візантійським імператором. *(Шарлемань М. Стінопис мисливського змісту Софійського заповідника – архітектурного музею в Києві як джерело з краєзнавства Київської Русі / М. Шарлемань // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Збірка статей на пошану д. іст. наук, проф. Н.М. Нікітенко [від. ред. д. іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України П.С. Сохань; упоряд. Д. Гордієнко, В. Корнієнко. – К., 2011. – С. 269).*

У літописах Київської Русі образ вепра символізував стрімку наступальну силу. Метафори *виступає аки борове* та *пойдоша полки яко борове* традиційно перекладали як «наступали, чи пішли як ліси», вважаючи, що слово *борове* має значення «бори, дубові ліси». Видатний український вчений-енциклопедист, історик, філолог М.О. Максимович вважав, що санскритському слову *варяги* відповідає слов'янське *боров* «вепр, кабан». Тому зазначена вище метафора має значення «наступали, як вепри», тобто, з такою ж силою й стрімкістю, як зграя вепрів. У пізнішому варіанті метафори з Никонівського літопису *с великим стремлением, яко вепрь из луга или дубраві многодревни* ця точка зору виражена прозоріше. Літописці Київської Русі були реалістами і порівнювали ворога із руйнівною зграєю вепрів, а не з нерухомим бором. Водночас вірили, ніби то

зуби кабана мають властивості оберегу. У Маріупольському музеї краєзнавства експонується поховання дослов'янських часів, яке розкопали на азівському побережжі. Разом зі скелетами жінки та дівчинки в могилі знайшли кабанячі ікла з просвердленими отворами. Це намисто із зубами кабана носили к прикрасу (*Шарлемань М., там само. – С. 270–271*)

На монетах деяких країн та міст розміщували їх емблеми, які одночасно були й своєрідними гербами. Викарбувані зображення тварин на них, мають різноманітне символічне наповнення. Ще на монетах античних міст архаїчної Греції (середина VII–IV ст. до н. е.) був зображений кабан. Зображення цієї тварини використовували в чеканці грецьких міст: Кизик – кабан, що біжить; Арпі – кабан, що біжить вправо; Іаліс – крилата свиня.

В. Куйбіда

Світільник – символ життя, святості, творчості, чистоти душі, сонця (небесного вогню), любові, благополуччя, здоров'я і сили, урожайності, світлих мрій і сподівань людини.

Світільник із дванадцятьма свічками позначає зодіакальну систему. З однією – символізує окреме життя в макрокосмосі. У давніх народів світільник відігравав магичну роль. Зокрема в одній давній китайській легенді розповідається про те, що в день

свята середини осені «демон-короп перетворився в чоловіка, увійшов у довіру до жінок і дітей і повів їх у таємне місце, звідки їм не судилося вибратися. Бачачи, як цей демон переслідує людей, радник Бао-Конг доніс про все імператору і переконав його в необхідності видання указу про те, щоб перед входом у будинки вивішувалися паперові світільники у формі риб. Таким чином демон-короп буде введений в оману і залишить сотні сімей у спокої» (*Керлот Х. Словарь сим-волов. – М., 1994. – С. 456*).

Світільник має оберегове значення і в сучасних слов'янських народів (*див. Свічка*). Він є обов'язковим атрибутом церковної служби (панікадило). Світільник із двома свічками (дикирій) знаменує два начала Ісуса Христа – божественне й земне. Світільник із трьома свічками (трикирій) символізує віру в Пресвяту Трійцю – Бога-Отця, Бога-Сина і Святого Духа.

Значне місце посідає світільник у весільній обрядовості. Найчастіше – це трикирій, який тримає світилка. Він запалюється під час здійснення церковного шлюбного обряду і виконує функцію охорони молодих від лихих сил.

Л. Довбня

Світло – символ духу, інтелекту, моральності; єдності всього з усім; любові, краси; творчих сил; космічної енергії; сіяння; божественного світла; Ісуса Христа; оновлення життя;

правди; істини; добра; упорядкування космосу; первісної матерії чоловічої статі (у язичників); Сонця; зорі; дня; місяця та ін.

У численних міфопоетичних системах «світло» й «п'ятьма» (темрява) співвідносяться із головними елементами світотворення (стихіями): небом, вогнем (сонцем), водою, місяцем та ін. Відмежування світла від темряви розглядається як відмежування Космосу від Хаосу.

Зороастризм розглядав історію створення Всесвіту, суспільства як постійну боротьбу світла й темряви, добра і зла (*див. Добро і Зло*) (*Мифологический словарь*. – М., 1991. – С. 669).

У християнській традиції світло мало глибоку символіку: «світло у православному храмі є, перш за все, образом небесного, божественного світла». Особливо воно знаменує собою Христа як Світ миру, світло від світу, світло істинне. «Це особливе, неречовинне, нестворене Троїцьке світло, відмінне за сутністю цього божественного світла від зовнішнього природного, речовинного» (*Настольная книга священнослужителя*. – К., 1983. – Т. 4. – С. 76).

Саме світло (світ), за космологічними уявленнями стародавніх українців, «як чоловіче начало» в поєднанні з водою утворили всі речі на землі (*Плачинда С. Словник давньоукраїнської міфології*. – К., 1993. – С. 48).

Як довели мовознавці, слова світ, світло, святий, око, білий історично-генетично споріднені, а отже, й символіка їх подібна (*див. Око, Білий колір*). За свідченням М. Костомарова, слов'яни вважали, що найближчим «до Бога є світло, і тому, при ретельному розгляді, ми додаємо, що найсуттєвішу частину язичництва слов'янського становить поклоніння світлу. Слов'яни мали вірування, згідно з якими сутність світла поставала на землі і втілювалася в людському родові» (*Слов'янська міфологія // Хроніка 2000. Наш край*. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 35).

Глибоко символічним і промовистим є той факт, що українці називали оселю, її частину саме «світлина», «світлиця», дітей Світлана, Світозара; розумну дитину – «світла голівка», геніальну – «світчем науки». Поняття добра, правди, порядності пов'язувалися із цим символом (світло правди, світла душа, світлі помисли). Народна фразеологія фіксує сотні стійких зворотів, прислів'їв зі стрижневим словом «світло» (світла радість, світлий рай, світле око, світла людина та ін.).

В Україні існував навіть спеціальний обряд – посвіт у вересні (на Семена). Він «символізував для предків і магичні начала – збереження родинного вогнища у широкому його значенні, продовження роду, виконував оберегові функції...» (*Скуратівський В. Березиня*. – К., 1987. – С. 297).

У фольклорі, літературі світло символізувало божественність, розум, щастя, правду, зорю. Напр.: «Ой уставай, мій миленький, вже на дворі світ-зоря» (П. Чубинський), «Хай світить світел світ мені» (Нар. тв.).

О. Потапенко

Свічка – символ вогню, сонця; життя; долі; духовної енергії; чистоти серця; тепла й любові до Бога; добровільної жертви; віри у приналежність до Божественного першопочатку; молитви віруючої людини.

Символіка свічки була відома в міфах народів світу задовго до прийняття християнства. Напр., у давній Грузії свічка вважалася знаком Долі. У литовців божество вогню Габія і воскову свічку називали одним іменем. Піти за нею означало «померти». За уявленнями чехів, існували судениці – істоти нічної статі, які визначали долю людини, їхніми атрибутами були саме свічки та білий одяг.

У християнстві свічка має кілька духовних символічних значень: «оскільки свічка купується, вона є знаком добровільної жертви людини Богу і храму Його, вираження готовності людини до послухання Богу (м'якості воску), її устремління до обожнення, перетворення в нову особину (горіння свічки). Свічка є також свідченням віри, приналежності людини до Божественного світла (*див. Світло*). Свічка символізує тепло й полум'я любові людини

до Господа, Матері Божої, ангела чи святого, біля ликів яких віруючий ставить свічку» (*Настольная книга священнослужителя*. – К., 1983. – Т. 4. – С. 79).

Окрім того, мав глибоку символіку й матеріал, з якого робили свічі. Віск символізував чистоту і відсутність скверни в людей, що його приносять. Це був знак каяття, готовності служити Богу, жертвувати йому.

У руках померлого свічка символізувала перехід від темного життя до «світла істинного». Помиращому, за даними митрополита Іларіона, давали свічку, «щоб освічував собі дорогу на той світ».

У народних обрядах, ритуалах, побуті свічки в Україні використовувалися досить широко (хрещення, вінчання, похорон). «Страсна свічка» вважалася оберегом від грому. Віруючі несли її додому, щоб уберегти оселю від нечистої сили. За даними З. Болтарович, широко використовували «святотечірню свічку» як засіб народної медицини. У народі вірили: у кожній людини є своя зірка (*див. Зірка*) або свічка. І коли вона гасне, то помирає й людина (пор. вислів «догорає життя»).

Фраза «його свічка ясно горить» означала «він живе праведним, добродесним життям».

В Україні існувала так звана «громадська свічка». Інколи вона важила кілька пудів. Кожна громада мала свою свічку, яка стояла на почесному місці. Вона символізувала єдність громади

і шанування її покровителів (*Українська минувшина. – К., 1993. – С. 162*).

У фольклорі, літературі свічка символізує і любов, і смерть, і силу духу, світлу пам'ять, і долю. «Ти пронесла крізь чорний сон століть Свічу свободи й вірності, Софіє» (М. Рильський).

О. Потапенко

Свобода – символ духовного розкріпачення людини, рівності, братерства, незалежності. Символами свободи чи незалежності є акробат, дзвін (*див. Дзвін*), розбиті ланцюги, кішка (*див. Кішка*), орел (*див. Орел*) чи яструб, риба (*див. Риба*), довге волосся (*див. Волосся*), крила (*див. Крила*). Фігура Свободи тримає скіпетр і носить «фрігійський ковпак» (символ свободи, його носили колишні раби Римської імперії, яких було звільнено з рабства і які стали громадянами імперії). Він став популярною емблемою під час Французької революції, свобода представлена таким чином у французькому мистецтві (наприклад, у присвяченій Паризькому повстанню 1829 р. картині Делакруа «Свобода, що веде народ» (Лувр)). Світло також є символом звільнення (від темряви), статуя Свободи в Нью-Йорку тримає в руці факел.

Свобода – це багаторівневий феномен людського життя, що виявляється у всіх сферах (економічній, політичній, релігійній, інтелектуальній тощо) і на всіх

рівнях (особистому, груповому, на рівні організацій і рухів, державному, національному) суспільного життя. Вона тлумачиться як здатність людини, групи, спільноти діяти відповідно до своїх інтересів і цілей, усвідомлюючи соціально необхідні об'єктивні обмеження цих дій («свободи тим більше, чим більша клітка», – популярний у середовищі інтелігентів політичний жарт епохи «застою»), розуміється як невтручання ззовні (негативна свобода) чи як самореалізація особистості (позитивна свобода). Свобода відображає: 1) захищеність людини від небажаного впливу, насильства; 2) діяльність на основі пізнаних законів розвитку; 3) можливість вибору з різних альтернатив. Розуміння свободи залежить від соціально-економічних, політико-правових, інтелектуальних, психологічних, статево-вікових та ін. умов, оскільки вони впливають на постановку життєвих цілей і визначення засобів їх досягнення.

Свобода, як і «похідні» від неї рівність, братерство, прикрашає прапори більшості соціальних революцій, державних переворотів, які знає історія світової цивілізації. Під гаслом свободи до влади приходили і народні вожді, і диктатори, і представники аристократичних родин. Мрією людства завжди було й залишається бажання побудувати абсолютно вільну

державу, вільну від насильства, людської заздрості, злоби і т. ін. Але найголовніше, людство, принаймні його певна частина, завжди прагнуло позбутися опіки держави, яка розглядалася як головна перешкода на шляху досягнення особистої свободи. Ці ідеї найяскравіше представлені у вченнях анархістів, головних противників будь-яких форм і зразків державного устрою. Саме з анархізмом у суспільній свідомості асоціюються ідеї повної відмови від держави як форми співіснування груп людей, об'єднаних єдиною історією, територією, мовою і в той же час роз'єднаних у громадських і духовній сферах. Свобода сприймається ще й як певний ліберальний міф ХХ ст., головне завдання якого – переконати пересічних громадян у тому, що держава виступає як виключно зло, що її існування суперечить основним параметрам життя й діяльності індивіда.

Прихильники поглядів на свободу як на безперечний громадський міф стверджують, що в жодному з державних утворень ще не вдалося, та й навряд чи коли вдасться, досягти такого стану взаємовідносин влади й суспільства, яке б однозначно оцінювалося як духовне розкріпачення особистості. При всій розвиненості західних демократій найдивовижніші зразки свободи в суспільстві й державі представлені поки що

тільки на папері в ряді творів, які визначаються як утопічні.

Свобода в історії людства часто пов'язувалася зі страхом, християнство відкрило, що справжня свобода проганяє страх. Язичницький світ розумів і цінував свободу, був готовий її відстоювати, але тільки християнство ототожнило свободу й життя, показавши, що виключно вільна людина по-справжньому жива, і жива не в силу зовнішніх обставин, а від внутрішнього надлишку життя.

Існує ілюзія, що свобода – це щось само собою зрозуміле, яке зводиться до примітивного «що хочу, те й роблю». Проте проблема свободи є однією з найскладніших філософських проблем. З давніх часів її намагалися осмислити всі великі мислителі і доходили найчастіше абсолютно різних висновків. У давньогрецькій філософії свободу розуміли як соціально-політичне становище людини, яка не має особистої залежності від інших людей. Сократ і Платон говорили про вільну людину, протиставляючи її рабу. Так само свободу розуміли і в Стародавньому Римі – ішлося, насамперед, про «зовнішній» соціальний аспект свободи. У давньоіндійській філософії свобода розглядалася як внутрішня психоемоційна незалежність від гнітючих умов життя. Вільним можна бути навіть у в'язниці, якщо твій дух вільний від тіла, природи, страждань.

В іудейській традиції (а пізніше і в християнській) уперше поставило розуміння свободи як «свободи совісті»: традиційно громадянин держави чи гість був зобов'язаний поважати державних богів, іудеї і християни відмовлялися приносити жертви язичникам і вимагали для себе свободи молитися своєму Богові де завгодно й коли завгодно.

«Внутрішній» аспект свободи отримав розвиток у римсько-елліністичній філософії, а пізніше – у християнстві. Проголошене Ісусом Христом (*див. Христос Ісус*) нове розуміння особистості, яка має відношення до Бога-Творця незалежно від соціального стану, стало новим розумінням свободи в історії (цей аспект свободи поширювався тільки на духовну сферу, у суспільстві ж потрібно було «віддавати кесарю кесарево»).

У вченні стоїків і епікурейців свобода мислилася як покора природі речей чи богам: оскільки людина підпорядкована закону долі, її свобода полягає в тому, щоб знати цей закон і слідувати йому. Спроби опиратися долі, робити все згідно із власною волею призведуть до того, що доля все одно візьме своє, а людина зазнає зайвих випробувань стражданнями. У вченнях Августина й Ф. Аквінського свобода постає причиною «відступу» – відчуження людини від Творця, а отже, є джерелом гріха.

У Новий час під свободою розуміються «відсутність зовніш-

ніх перешкод, які нерідко можуть позбавити людину частини її влади робити те, що вона хоче» (Т. Гоббс). Справді вільний у суспільстві тільки суверен-монарх, свобода ж інших перебуває в межах, які визначає суверен. У XVIII ст. свобода розглядається як можливість «робити все, що не заборонено законом» (Ш. Монтеск'є). Ж.-Ж. Руссо і Ф. Вольтер заявляли, що всі люди вільні від народження, при цьому Ф. Вольтер першим відстоював право на свободу слова: «Мені неважко віддати життя за ваше право висловлювати їх». Філософи епохи Просвітництва зазвичай поділяли свободу на «негативну» й «позитивну»: під «негативною» свободою розумілася повна незалежність від будь-яких примушуючих умов і обставин життя (тобто свавілля), а під «позитивною» – слідування тим цілям та інтересам, які не суперечать закону розуму (тобто природним правам людини).

Наприкінці XVIII ст. німецький філософ І. Кант уводить поняття «закон свободи», який не протиставляє «негативну» й «позитивну» свободи, а пов'язує їх як послідовні моменти розвитку людської особистості й суспільства в цілому. «Закон свободи» означає: людина здатна встановлювати межі власної сваволі, визнаючи інших людей розумними й гідними персонами. І. Кант визначав свободу як право

«давати закон собі самому», таким чином пов'язуючи свободу з обов'язками. Негативна свобода є фундаментом позитивної свободи в тому випадку, коли доходить до самозаперечення, до розуміння того, що «окрім мене є і будуть інші розумні й гідні люди». Позитивна свобода вимагає прийняти власний закон чи систему морально-правових принципів життя, без яких не може бути успішної самореалізації.

Підтвердженням універсальності поняття «свобода» є сучасне міжнародне право, що закріплює базові загальнолюдські права і свободи як невід'ємні умови людського життя. Існування свободи в реальному світі часто ставиться під сумнів, оскільки всі вчинки людини здійснюються відповідно до матеріальних причин (природною чи соціальною необхідністю). Але якщо не визнавати розумної причинності, то свобода перетворюється в ілюзію і виникає видимість загального детермінізму (географічного, економічного чи теологічного). Подолати думку про ілюзорність свободи непросто, але це необхідно для розвитку особистості, інакше людині доведеться змиритися зі статусом «машини» чи «зряддя» чиєсь вищої волі.

І. Фіхте розумів свободу як самостійність і незалежність; тільки того, хто забезпечує себе всім сам і не залежить ні від кого, можна назвати вільним, тому невільні всі пани, оскільки

в них є раби, від яких вони залежать матеріально. Й. Шеллінг і Г. Гегель так само поділяли свободу на «негативну» й «позитивну». Мало бути вільним від природи, зовнішніх умов життя і ін. Споживаючи, впливаючи, людина доводить свою свободу над предметом споживання, над природою. Свободою є свобода досягати поставлених цілей, а не просто протистояти цілям інших індивідів. Так, у Г. Гегеля свобода розвивається аж до держави, яка розуміється як вище втілення свободи. Людина найвільніша саме в державі, без держави вона ніщо, не має ніяких прав. За Г. Гегелем, навпаки, держава пригнічує в людині свавілля, яке шкодить свободі, «суспільство примушує індивіда бути вільним, тобто виконувати свої обов'язки». Ф. Ніцше так само зазначав, що свобода полягає не в тому, що ти відмовляєшся від чужого закону, а в тому, що вмієш зробити свою волю законом інших: «Якщо ти вільний, покажи мені ту ідею, яка може надихнути мене».

У радикалістських концепціях XIX ст. (наприклад, в анархізмі) свободу розуміють як необтяженість зовнішніми обставинами і внутрішніми обмеженнями, можливість діяти за власною волею. У марксизмі свобода суб'єкта полягає «не в уявній незалежності» від об'єктивних законів розвитку суспільства, а в здатності вибирати і приймати рішення «зі знанням справи».

Ліберальні трактування свободи ґрунтуються на тезі, що загальне благоденство і прогрес індивідуальної свободи залежать від обмеження діяльності держави в соціально-економічних відносинах громадян (оскільки дії держави обмежують свободу дій індивіда), від можливості людей самостійно розпоряджатися своєю власністю і переслідування ними власних інтересів у рамках існуючого права (але тут наявне протиріччя, оскільки незрозуміло, хто за відсутності держави може взагалі гарантувати права). У суспільстві споживання свободу часто зводять до «свободи вибору» товарів, послуг, партій тощо. Але це трактування так само неодноразово критикувалося, оскільки в цій ситуації людина виступає пасивним об'єктом, а справжня свобода полягає в тому, щоб пропонувати вибір, а не вибирати. Ліберальна думка асоціювала свободу з громадянськими свободами, зі свободою вживати дії, що не обмежують свободу й не суперечать інтересам інших людей. Наприкінці ХХ ст. неоліберали віддавали перевагу економічному визначенню свободи, і їх уявлення знайшли вираження в захисті капіталізму вільного ринку та обмеженні втручання держави у вирішення соціальних та економічних питань. Вони стверджували, що державні інтервенції підривають

свободу, оскільки обмежують вибір споживачів і прирікають одержувачів державної допомоги на залежне становище.

У ХІХ–ХХ ст. філософи багато часу провели в роздумах щодо парадоксів свободи. Вона виявляється тягарем для багатьох людей, які вирішили взяти на себе відповідальність за своє життя й життя інших людей. Вона болісна непередбачуваністю результатів і дивовижна тим, що підносить людину до Творця, до самоцінної особистості, яка не має ринкової ціни. Випробувати це може кожен, хто зважиться стати вільною особистістю. Про тяжкість і навіть нестерпність індивідуальної свободи говорив Ф. Достоєвський, а в сер. ХХ ст. його підтримали французькі екзистенціалісти (А. Камю, Ж.-П. Сартр). Свобода, на їх думку, вимагає неперервної інтелектуальної праці, величезної напруги моральних сил для постійного життєвого вибору. Часто після цього відбувається «коливання маятника» в інший бік: виникає потреба в стихійному розкріпаченні, нестримному розгулі, тобто в негативній свободі. Тому в суспільній свідомості досі переважає «зовнішній» аспект свободи, що розуміється як відсутність перешкод до дії, сорому. На подібному розумінні свободи будується багато політичних програм, в ім'я такої анархістської свободи відбувалися революції. Однак, як демонструє історія, саме в політиці примі-

тивне «негативістське» розуміння свободи призводить до непоправних наслідків – суспільство (як і окремі громадяни) стає ще більш невільним.

Дискусії про свободу точаться впродовж тисячоліть, однозначних відповідей немає й не може бути через надзвичайну складність предмета дослідження, тому заклики до свободи часто є вивертами маніпуляторів, а не істинним звільненням.

Українська незалежність постала як закономірний результат нашого перманентного потягу до свободи, тисячолітньої державницької традиції. Українська держава не постала з небуття й на голому ґрунті – вона є спадкоємницею Київської Русі, Галицько-Волинської держави, Козацько-Гетьманської республіки, Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки, Карпатської України, Української держави (відновленої актом 30 червня 1941 р.). Благодатне зерно цієї традиції проросло в кінці ХХ ст. на суспільному ґрунті, щедро зрошеному кров'ю мільйонів українських синів та доньок.

Свобода є фундаментальною основою будь-якого справді демократичного суспільства й держави (Україна задекларувала саме демократичний вибір). Зазвичай вона знаходить своє вираження в законодавчому закріпленні прав, свобод і обов'язків громадян країни (*Конституція України, розділ II*), насамперед

фундаментальних, сформульованих у Загальній Декларації прав людини ООН. У реальному житті свобода не може бути абсолютною, нічим не пов'язаною і нічим не обмеженою. Не можна жити в українському суспільстві й державі й бути абсолютно вільним від них. В українських реаліях свобода кожного члена суспільства, кожного громадянина обмежена, з одного боку, рівнем розвитку (далеким від очікуваного) і характером суспільства і держави, соціально-політичною зумовленістю його діяльності, а з іншого, – свободою інших суб'єктів суспільного життя. Справжня свобода несумісна з хаосом, свавіллям, анархістською вседозволеністю, самоуправством і т. д.

На основі науково-технічного прогресу, демократизації та гуманізації суспільного життя у світі в цілому все виразніше виявляється тенденція до розширення свободи в сучасному суспільстві, державі. Конкретним проявом цього служить закріплення і гарантоване здійснення у все більшій кількості країн свободи слова, друку, зборів, демонстрацій, діяльності різних партій і організацій, вибору громадянства, національності, світогляду, релігії, політичної позиції тощо. Свобода передбачає відсутність перешкод для самостійного вибудовування індивідом свого життя таким, яким він хоче його бачити, без будь-яких зовнішніх обме-

жень його діяльності. Але подібне трактування свободи користується успіхом переважно у прихильників анархізму, тоді як іншими ідеологіями визнається необхідність наявності тих чи інших регулюючих механізмів, оскільки нічим не обмежена свобода дає можливість одним членам суспільства діяти на шкоду іншим.

Б. Дем'яненко

Сволоок – символ оберега, охоронця, захисника оселі; межі небесної сфери світотворення й людського середовища; міцності оселі.

Сволоок (брус, на якому тримається стеля в хаті) в Україні завжди символізував міцність оселі, ним завжди пишалися, вихвалялися перед гостями. Його робили з дуба. На сволоці затесували дату спорудження будинку, ім'я господаря, посередині розмальовували великий хрест.

Люди вірили, що душа померлого сорок днів бродить по хаті, ночує під сволоком. Там зберігалася зілля, зібране на Зелену неділю. Воно охороняло хату від грому і блискавки. У романі В. Загорулька «Чорногора» подається опис сволока: «ще з яворової коліски бачив... це сонце і цей хрест посеред чолового сволока, на бічних його полях яріли ще два таких великих сонця, на обочінних уздовж рядком аж до стін – менші хрести і менші сонця, а поміж ними листя папороті, пелюстки купальської квітки, струнки

деревця, ніби смереки, ніби кедрі, рядки довгих кривульок, мов черемшові хвилі, серпики місяця з цяточками зір...». Окрім того, зустрічалися на сволоках ружі – символи сонця і божества, бика і голуба. В уявленні людей сонце весною своїм промінням запліднювало землю, а бик допомагав її обробляти і збільшувати стада. Голуб символізував бога повітря, який відігравав основну роль у світотворенні. Зустрічалися на сволоках зображення жіночих постатей з піднятими руками і риб'ячим тулубом – це символи родочості, володарок вод, подарунка світу (*Данилюк А. Українська хата. – К., 1991. – С. 61–64*).

Часто карбувалися на сволоках оберегові символи християнського змісту. У романі П. Куліша «Чорна рада» читаємо: «Сволоок гарний, дубовий, штучно пофарбований; і слова святого письма вирізані; вирізано і хто світлицю збудував, і якого року».

Л. Кожуховська

Свята П'ятниця – символ спасіння; духовної чистоти; достатку; сімейного благополуччя.

Святкування П'ятниці полягало «...в усіх християнських народів в утриманні від праці, задоволень, розваг і скоромної їжі під загрозою різних нещастя за невиконання цих вказівок» (*Милорадович В. Малорусские народные поверья и рассказы о пятнице // Українці. – К., 1991. – С. 375*).

Культ святої П'ятниці пройшов через віки з дохристиянської

релігії. З плином часу язичницькі боги трансформувалися у святих. Язичницька Фрея була замінена на мученицю Параскеву-П'ятницю. У християнські часи п'ятниця стала сприйматися як день смерті Христа і, як зазначає митрополит Іларіон, почитання П'ятниці злилося із св. Параскевою (*Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу*. – К., 1991. – С. 326).

П'ятниця мала нагадувати про розп'яття і муки Ісуса. Це день скорботи, печалі, молитви, а за молитвою – прощення й спасіння. Під впливом християнства культ П'ятниці досяг такої вершини, якої, певно, не має жоден культ днів тижня. З'являються 12 п'ятниць, які займають чільне місце у свідомості людини. Це «п'ятниця перед Благовіщенням, десята після Великодня, перед Зеленими святами, Успінням, Головосіком, Здвиженням, Покровою, Введенням, Різдом Христовим та дві великопісні» (*Воропай О. Звичай нашого народу*. – Мюнхен, 1958. – С. 458). Усі 12 п'ятниць покликані нести людині добро, оберігати її від лиха.

В Україні існувало багато повір'їв, пов'язаних зі святою П'ятницею. Деякі з них наводить В. Сапіга: «... св. П'ятниця ходить по землі в образі жінки (в чорному або білому одязі). Усе тіло в неї зранене голками, веретенами, поколене гребенями: від того, що порушується її заборона шити, прясти, ткати в п'ятницю. Тому

напередодні свята дівчата знімали нитку з веретена; вночі могла прийти прясти відьма, та ще й П'ятниця могла покарати власницю прядки. Згідно з іншим повір'ям, той, хто пеститься по п'ятницях, ніколи не буде хворіти пропасницею» (*Сапіга В. Українські народні свята та звичаї*. – К., 1993. – С. 97–98). Існує й інше повір'я, згідно з яким у цей день чоловіки не орали, щоб не засмітити П'ятниці очі. У випадку порушення заборон П'ятниця може покарати членів родини хворобами очей та наслати інші негаразди («жінка в п'ятницю золила та й долю свою втопила»).

У народі про святу П'ятницю складені прислів'я та приказки: «Хто в п'ятницю засміється, той в неділю буде плакати», «Сім п'ятниць на тиждень», «П'ятниця вдруге не трапиться».

Найважливіша функція святої П'ятниці – оберігати жінку і її родину від біди, приносити в дім радість, здоров'я, справедливість, достаток, дбати про духовну чистоту людини. Саме тому культ святої П'ятниці не втратив свого значення й понині.

Л. Довбня

Святі – символ найвищого християнського ідеалу; молитовників, праведників, пророків, апостолів, блаженників, старців, сповідників, євангелістів; символ лику мужів та жінок, канонізованих Церквою за подвиги християнської любові та благочестя; людини, позначеної

Божою благодаттю, угодника Божого; головної якості Божої, Церкви; моральної чистоти, благородства, безгрішності; небесного заступника віруючих; предтеч нового життя; творців людського в людині.

Повний православний богословський енциклопедичний словник (СПб: Изд. П. Сойкина, Т. II, б. 2.; репринт – М.: Возрождение, 1992) пояснює слово **святий** так: 1) Той, що належить до істинного Бога чи людини, яка позначена божою благодаттю: «праведний», «непорочний», «який живе за правилами, приписаними християнською вірою», «угодник Божий, який насолоджується вічним блаженством»; 2) той, що належить до предметів, пов'язаних із поняттям першої групи: **свята церква, свята вода, святий хрест, святі мощі**. Інші значення переносні: «той, що проникнутий високими устремліннями чи призначенням»: свята ліра поета, святий обов'язок, захист вітчизни – свята справа тощо.

У словнику «Православне от А до Я» (М.: ДАРЬ, 2010. – С. 68б) сказано: «**Святі** – лик мужів та жінок, що благогодили Богу подвигами християнської любові і благочестя, трудами добродійного життя, живучи в миру, у монастирях, у пустелях – усі праведні, преподобні, святителі, мученики, пророки та апостоли, благовірні, блаженні, сповідники, євангелісти...»

У Новому Заповіті святими називаються всі християни. У Першому соборному посланні св. Апостола Петра сказано: «Але ви – вибраний рід, священство царське, народ святий, люд власності Божої... (1 Пет. 2, 9). Саме через дію Духа Святого християни прилучаються до святості Божої, утворюють істинний «святий народ», «святий храм» (Еф. 2, 21). Святість християн, що походить від їхнього покликання (Рим. 1, 7; 1 Кор. 1, 2), вимагає від них відмови від гріхів та язичницьких обрядів. Вони повинні діяти «не за плотським мудруванням, але за благодаттю Божою (2 Кор. 1, 12; Рим. 6, 19). І далі (там само – С. 687) наголошується: «Святість – це не лише відмова від мирського, вона містить одкровення Самого Бога. Святість визначається через сходження до свого Джерела, тобто до Бога, від Якого виходить уся Святість. Ця Святість стає справжньою і внутрішньою лише через Дар Самого Духа Святого».

У Катехізисі (К., 1991. – С. 263) сказано: «Церква свята... Святість Церкви є Святість Христова. Старозавітне слово: «будьте святі, бо святий Я» (Лев.11: 44–45) виконується в Новому Заповіті через боговтілення, яке репрезентує собою освячення людського роду через Церкву...»

Святість є головною якістю Божою, – якість якостей, що всіх їх у себе вміщує, як білий промінь різні кольори спектра». І далі (там само. – С. 264)

наголошується: «Церква свята силою Божественного життя... Святість у першому, об'єктивному смислі дана Церкві..., це **благодать** у точному значенні цього слова... Церква ніколи не бідніє святими, хоча вони не завжди відомі світові; «золотий пояс» святих ніколи не переривається в Церкві... Проте навіть і найвища людська святість не є цілковитою безгрішністю. Лише Богові властива цілковита святість...».

І далі в «Катехізисі» (К., 1991. – С. 310–311) наголошується: «Святі є співмолитвенниками і заступниками християн. Перебуваючи в Царстві Небесному, вони залишаються членами земної Церкви... Вся ж честь, яка воздається святим, відноситься цілковито до Бога, за допомогою Якого вони досягли Святості... Святі є ніби руками божими, якими він здійснює Свої справи. Тому **їм за межею смерті дозволено творити справи любові... задля допомоги і спасіння інших...** (розр. наша. – О.П.).

За вченням Церкви, після Богородиці і горніх ангелів вищим серед святих, найближчим до престолу Божого, є святий Іоанн Предтеча та Хреститель Господній... Святі у своїй сукупності, очолювані Богородицею та Предтечею, утворюють славу Богу у творінні Його, вінець людства».

Існує, як відомо, молитва до святого: «Моли Бога за мене, святий (свята) (ім'я), бо я щиро звертаюся до тебе, як скорого

помічника і молитвеника (скорої помічниці і молитвениці) за душу мою».

У книзі «Закон Божий» (К., 2003. – С. 29–31) сказано, що святі мають різні імена (чини): пророки, апостоли (Петро і Павло – первоверховні), рівноапостольні (Марія Магдалина, Київський Володимир), мученики (Стефан, Борис і Гліб), великомученики, святителі (Миколай Чудотворець), вселенські вчителі (Василій Великий, Григорій Богослов, Іоанн Золотоустий), преподобні (Сергій Радонезький, Серафим Саровський), безсрібники (Косьма і Даміан, Пантелеймон), праведники (Іоаким і Анна), праотці (Адам, Ной, Авраам) та ін.

А. Ткачов наголошує: «Є святі у світі, є, на щастя. Є непомітні святі, наприклад, багатодітні матері, хоробрі міліціонери, це не смішно, це правда. Тобі погано, наприклад, тебе взяли за горло, ти закричав: «Допоможіть!» – якийсь сержант прибіг, його пиронули, а ти врятувався. Він – святий, несхожий, зі ста сержантів дев'яносто дев'ять пройшли мимо, а цей прибіг. Тобто є святі, є».

За канонами Православної Церкви, святі – це люди, «просвітлені словом мудрості», «зміцнені силою віри», «даром зцілення прославлені», «чудотворці та пророки», люди, які «вселили у своє серце Христа», «у смиренні життя своє проводили», «молитвою душу зцілювали», які «любов у серці своєму стяжали». Святі – це

люди, які «серця свої у престол Господа уготовили», «благодаті Божественної тихе проявлення», «душі людські очищають», «чада богообрані», «честі християнської не осоромили», «злобу добром перемагали», «у відчаї вітиху дарують», «Любов'ю до всіх пломеніють», «заступники за нас перед Богом», «душі грішні до каяття наставляли», «в ангельський чин були возведені».

Окрім того, **святі** – це «істинного самозречення досконалі образи», «втішители скорбот та недугів», «ходатаї спасіння», «з нами і після успіху нерозлучні», «до Богородиці молитвеники невсипусти», «від моцїв багато чудес являють», «серця безбожників вірою осяюють», «є прихистом допомоги».

Свяtimi є ченці та черниці, які чесно несуть свій подвиг, молячись за цей грішний світ!

Свяtimi є справжні митці, педагоги, які в умовах суцільного божевілля наживи, аморальності, безчестя несуть світло знання, любові, прекрасного юним душам! Боже, допоможи Своїм Святим!

У віках для всього світу такими ж свяtimi страдниками будуть мільйони виморених в Україні голодомором, невинно закатованих у сталінських ГУЛАГах...

Для українців справіку були Свяtimi рідна земля, Господь, воля. Свяtimi є Києво-Печерська, Почаївська Лаври, Софія Київська, Канів, Великий Тарас. А чи

не свяtimi були ті, хто поліг двадцятирічним під Крутами, у роки Великої Вітчизняної війни? А герої-пожежники – Телятников, Кибенок, Правик та ін., що врятували в Чорнобилі ціною свого життя мільйони українців?

А чи не були свяtimi убієнні в материнському лоні абортвані діти? Матері, покайтеся й помоліться за ці святі душі!

А чи не свяtimi є діти, хворі на ДЦП, епілепсію, із вродженими вадами та їх багатостраждальні батьки? Державо, зроби для них хоч що-небудь!

Великий інтелігент ХХ ст. (а, можливо, і святий?) Дмитро Лихачов сказав такі дивовижні слова: «Людина людині – вовк» люблять повторювати люди гріховних нахилів. Проте мало хто знає іншу сентенцію: «Людина людині – Святиня!» (Лихачов Д. *Заметки и наблюдения*. – Л., 1989. – С. 326).

О. Потапенко

*Моє село з духмяними садами,
Біля очей суха долоня мамі...
Сорочка-вишиванка і калина –
Це сама найрідніша Україна.
(Анатолій Таран)*

Село – символ першовитоків, моральності, духовності, чистоти, працелюбності, хазайновитості, любові до землі; символ набожності, індивідуальності українців, їхніх міцних родинних і дружніх зв'язків; символ України-Батьківщини й ббтьківщини, шанування традицій і звичаїв,

збереження української культури та української мови.

Село – населений пункт (звичайно великий) німецького типу, жителі якого займаються переважно обробіткою землі; сільська місцевість взагалі; збірна назва – жителі села, сільської місцевості (*Словник української мови: в 11 томах. – Т. 9, 1978. – С. 119*).

В. Барладяну-Бирладник зазначає, що «українське село – колиска національної культури та менталітету» [<http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Culturology/uvuk/Village.html>]. В. Янів звертає увагу на те, що село ще з трипільських часів є так званим гуртовим багатолюдним поселенням, розташованим на невеликій території. Найчастіше воно має форму еліпса. Унаслідок язичницького впливу щодо поклоніння Сонцю, села забудовувалися у вигляді його земних відбитків (*Янів В. Короткий нарис української культури. – Нью-Йорк, 1960*). Для села характерна велика кількість маленьких вуличок, які ведуть до окремих садиб, – вуличок, «... які часто кінчаються біля воріт окремої хати. Це є свідченням індивідуалізму: українець не любить одноманітності, він селиться там, де йому подобається» [<http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Culturology/uvuk/Village.html>]. В українських селах двори, як правило, господарі обгороджували парканом або тином. Власне в цьому відбито їхній

намір виокремити свою власність, проявити індивідуальність та естетичний смак. Землеробська праця засвідчує тісний зв'язок селян із природою та їхню схильність до краси, доволі часто – до безкорисливої, оскільки традиційні квітники перед сільською хатою матеріальної вигоди не приносять.

«Центром українського села в усі часи була церква, яка завжди будувалася на найвищому місці. Поряд з нею будувалися школа, управа, одна-дві крамниці й притулок, де знаходили собі захист самотні й хворі, за яких піклувалася громада. Для української церкви властиво те, що дзвіниця будується окремо, бо це була ще й звичайна вартова вежа, з якої наші пращури стежили, чи не наближається ворог до села. Дзвони скликали не лише на богослужіння, але й до бою» (Там само).

У XVIII–XIX ст. переважна більшість українців жила в селі й займалася хліборобською працею, а до початку XXI ст. їх частка стрімко зменшилася. Однак, за свідченням етнопсихологів, навіть і після переселення в міста вони зберігають багатовікову сільську культуру й ментальність, моральне й духовне здоров'я нації (*Макаров Д. Кто по национальности сапожник? // Аргументы и факты (Украина). – 1999. – №1*). Ті ж, хто залишився в селі, – зазначає Ю. Липа, – повинні служити нації-роду. Село «...буде

центром здорових родин... Інакше кажучи, ті, хто продовжує почесну традицію й трудиться на святій землі, – ті створюють зміст нового села. Зате всі останні хай кидають села. Звичаї та закони покажуть, хто з синів і дочок залишиться, всі останні хай не заважають. Тоді нове село буде мати те обличчя, яке воно повинно мати, – кровне джерело нації-роду. В цьому його значення та сила» (*Ліпа Ю. Українська раса. – Варшава, 1940. – С. 4*).

Образ села закономірно змальовувався на сторінках українських художніх творів. До нього зверталися Іван Нечуй-Левицький, Григорій Квітка-Основ'яненко, Тарас Шевченко, Панас Мирний, Микола Гоголь, Марко Вовчок, Пантелеймон Куліш та інші письменники. Його оспівують і сучасні письменники, розкриваючи нові грані образу (Володимир Лис, Марія Матіос, Люко Дашвар).

Цей символ часто асоціюється з Батьківщиною, Україною загалом, а також із ббтьківщиною. При згадці про Україну в уяві людини найчастіше постає не образ архітектурних пам'яток Києва, а саме біленькі хатини у квітучих садах.

*Село! І серце одпочине:
Село на нашій Україні –
Неначе писанка, село.
Зеленим гаєм поросло.
Цвітуть сади, біліють хати,
А на горі стоять палати,
Неначе диво. А кругом
Широколистії тополі,*

*А там і ліс, і ліс, і поле,
І сині гори за Дніпром.
Сам бог витає над селом.
(Т. Шевченко, уривок із поеми
«Княжна»);*

*Село моє рідне,
Буринська земля,
Куточок моєї України.
Ти в серці моїм,
І закоханий я
В безмежну красу
батьківщини...*

(Ю. Прокопенко, «Моє село»)

Як зазначалося вище, у минулому сільське населення кількісно переважало міське. Стосунки в середині сільської громади часто нагадували сімейні або й були такими: цінувався й пам'ятався тісний зв'язок навіть між далекими родичами, міцним був інститут кумівства, шлюбні взаємини об'єднували представниками двох родів. Таким чином, село символізує велику родину із щирими стосунками й готовністю до взаємодопомоги.

Сільське населення відрізняється від міського більшою набожністю, шануванням традицій своєї місцевості. Селяни завжди були й залишаються носіями народної творчості й високої моралі. Навіть у часи переслідувань та невизнання українців окремою нацією вони передавали моральний і трудовий досвід попередніх поколінь, фольклор, національний колорит буття і сприймання навколишньої дійсності. Цим зумовлюється збереження традицій, обрядовості, своєрідного світогляду українців,

які майстерно змальовувалися майстрами слова. Зображення села як носія національної свідомості знаходимо у творах письменників XIX століття (Марко Вовчок, Іван Нечуй-Левицький, Панас Мирний та інші): «...Наум Дрот був парень на усе село, де жив. Батькові і матері слухняний, старшим себе покірний, меж товариством друга, ні півслова ніколи не збрехав, горілки не впивавсь і п'яниць не терпів, з ледачими не водивсь, а до церкви? Так хоч би і маленький празник, тільки піп у дзвін – він вже й там: свічку обмінить, старцям грошенят роздасть і прийметься за діло; коли прочує яку бідність, наділить по своїй силі і совіт добрий дасть...» (Г. Квітка-Основ'яненко, «Маруся»).

У художній літературі селяни виступають носіями моральності, високих душевних якостей. Село асоціюється з трудолюбивими, спокійними, терплячими людьми, не зіпсованими, такими, що мають чисті помисли. Сам народ про мудрість селян каже так: «До міста по гроші, а на село по розум».

Село символізує чистоту навколишнього світу й душевних порухів людини. Перше обумовлюється відсутністю промислових центрів, близькістю до природи, екологічністю діяльності населення, друге ж є наслідком діяльності людини в зазначених умовах.

Основним заняттям селян є ведення господарства. Робота на землі була притаманна нашим

предкам, і традиції господарювання передавалися від покоління до покоління. Настанови із землеробства знаходимо ще у Велесовій книзі. Буття в селі нерозривно пов'язане з хліборобством: основні ресурси для життя здобуваються власною працею на полі, і горе тому, у кого немає власного шматка землі або хто втратив урожай. «...Чіпка... був заклопотаний одною думкою – про землю. «І що я без землі? – вертілося у його похнюпленій голові. – Людський попихач. наймит. Без землі – нема волі. Земля тебе годує. земля хазяїном робить. А без землі усе пропало. і моя надія пропала.» (Панас Мирний, «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»).

Село – це основа українськості, саме там її предковичне коріння. «Зростання питомої ваги міського населення в Україні не веде до перенесення джерела культури, менталітету та здоров'я нації з села в місто. Характер українця 21-го століття не можна буде збагнути, не розуміючи суті нашого села, оскільки наші фізичні, духовні, релігійні та соціальні коріння – в селі, з усією його розгалуженою системою предметних проявів та культурних значень» [<http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Culturology/uvuk/Village.html>].

Село є колискою й основою розвитку української мови – головної ознаки нації. Саме в мові й зафіксована культура, першовитоки якої – в українському

селі. Дослідник українського села В. Барладяну-Бирладник стверджує: «Добре відомо, чиї села навколо міст, тим і належать міста, тобто в Україні всі міста українські. А сучасна книжна мова неодмінно повернеться до наших міських співвітчизників, тому що іншої мови у носіїв української культури й бути не може».

Образ-символ українського села охоплює і тяжку щоденну працю, і величезне моральне задоволення від неї – поєднання троянд і винограду, оспіване колись Максимом Рильським.

Л. Довбня

Сережки – *див. Прикрас жіночих символіка.*

Серп (д.-рус. сѣрпъ; грец. *harpe*, від *harpasō* – «хапати, тягти»; лат. *harpe, harpagis* – «чіпкий, хижий»), що повторює форму півмісяця – символ (*див. Символ*) Місяця (*див. Місяць*) і жіночих, «місячних божеств», родючості й достатку, сільськогосподарської сфери економіки, знищення й неминучої смерті (*див. Смерть*) (серп асоціюється зі старіючим місяцем), невблаганного плину часу і його руйнівної роботи (нагадування про те, що люди – смертні, що день змінюється ніччю (*див. Ніч*)). Місячний серп – провісник нового життя, ранку, що привносить у навколишній світ надії на краще. Серп – атрибут правителів, кельтських

жерців-друїдів, знак Хроноса й Урана, землі (*див. Земля*) і неба, своєрідний елемент, що пов'язує небесне й земне. Як знаряддя селянської праці він асоціюється з творчим началом, звідси включення серпа в композицію герба СРСР – країни, чия соціальна основа розглядалася як союз селянства й робітників.

Винахідниками серпа в міфології виступають боги чи культурні герої, він став атрибутом багатьох давніх богів Місяця й родючості: акадського Сіна, давньогрецького бога Пріапа (бога родючості Пріапа зображали із серпом у руках, що пов'язано із символікою землеробства), грецького Кроноса, римського Сільвана, галльського Езуса, у Вавилоні – бога Мардука (серп зображений подібно зігнутому мечу) і т. д. Біблійний міф приписує виготовлення першого серпа старому Ною; згідно з нартським епосом адигів, серп створив Тлепш, вправний бог ковальського ремесла; греки вважали, що цей інструмент на замовлення Кроноса викували чарівники-тельхіни з острова Родос. Саме ним бог часу і оскопив свого не в міру плодovitого небесного батька Урана, що породжував сонми чудовиськ. Оскопління найдавнішого божества в космогонічному міфі греків стало одним із найважливіших актів творіння, що символізує відділення землі (Геї) від неба (Урана). Оскільки Кроноса надалі ототожнили з римським Сатурном,

який уособлював час, то й серп став атрибутом цього божества.

У християнському образотворчому мистецтві серп розглядався і як символ достатку, і як емблема смерті. Наприклад, у сцені з Апокаліпсису озброєні серпами ангели оточують Ісуса Христа (*див. Христос Ісус*), що возсідає на престолі. Як символ смерті серп з'являється в Книзі Одкровення Іоанна Богослова в алегорії «жатвы мира», із серпом постає «подібний Людському Сину» і один з Ангелів, «щоб обрізати грона винограду на землі» (*Одкр. 14:14–20; див. Апокаліптика; т. 1, рис. 346; «Страшний суд»*). Принагідно згадаємо, що в Талмуді говориться про те, що тварин дозволяється різати не тільки спеціальними ножами, але й ручним серпом.

В езотеричних культах усі вигнуті знаряддя зіставляли з жіночим началом природи, прямі фалічні – з чоловічим.

Серповидна форма з конструктивного погляду пружна й міцна (S-подібна лінія), тому давньогрецький стілець (клімос) має серповидні ніжки. Серп – найдавніше ручне сільськогосподарське знаряддя для скошування хлібів, довгий вигнутий, дрібнозазубрений ніж (жнивний ніж). Уперше з'явився в епоху неоліту – спочатку як знаряддя (дерев'яне, кістяне чи глиняне з робочим краєм, облаштованим дрібними осколками кременю – мікролітами, вставленими в паз

основи) для збирання дикорослих злаків. В енеоліті відомі серпи, виготовлені повністю з кременю, у бронзовому віці з'являються перші металеві (з бронзи) серпи, залізні відомі вже в ранньому залізному віці (спочатку були невеликі і слабо вигнуті). Згодом форми серпів змінюються – збільшуються їх розміри і кривизна. Працюючий серпом приводить його в дію однією рукою (зазвичай правою), інша рука при роботі притримує зрізані рослини.

У СРСР, а нині в Україні, серп зберігся як знаряддя дрібного присадибного господарства. Вістря серпа в деяких країнах гладке (у Німеччині), частіше ж (у Росії, Україні, Англії тощо) – із дрібними зазубринами. Використовують серп на невеликих площах, а також при збиранні високорослих озимих хлібів (наприклад, в Україні, у південно-західних областях Російської Федерації тощо) і на великих. У деяких випадках жнивування серпом має значні переваги перед збиранням урожаю косою чи жнивною технікою (кінною жаткою, комбайном тощо): при збиранні полеглих хлібів; при можливості скористатися жіночою (коса є переважно чоловічим знаряддям) працею. Головним недоліком жнив серпом є низька продуктивність праці: злакових вдається зжати за день одній працівниці зазвичай лише з 1/20 – 1/10 десятини.

У релігії землеробських народів знаряддю жнив відво-

диться почесна роль ритуального інструмента. У Єгипті, наприклад, свято жнив відкривав особисто фараон, зрізаючи перший сніп золотим серпом, щоб потім урочисто піднести жертовні колосся нового врожаю статуї бога родючості Міну. Схожий ритуал притаманний і нашим предкам, недарма в слов'янському календарі місяць жнив називається «серпнем». У кельтів символом родючості була омела, яка виросла на священному дубі Белліна. У повний місяць одягнені в білосніжний одяг друїди здійснювали таємничий символічний обряд, зрізаючи гілки омели золотими серпами. Багато європейських народів використовували знаряддя хліборобів і як обереги, що захищають від злих духів лісу. Вважалося nepopушною істиною, що непрошені нічні гості не зможуть переступити поріг житла, якщо в нього увіткнуті заговорений серп.

У військовій справі сільськогосподарське знаряддя з легкістю перетворювалося на зброю: серпоподібними мечами билися давні єгипетські та хетські воїни; середньовічні піхотинці добивали переможених лицарів, розрізаючи серпоподібними ножами їх обладунки, немов консервні банки.

Емблема серпа була надзвичайно популярна в дореволюційній російській геральдиці: її можна зустріти в міських гербах різних регіонів країни – Центральної Росії, України, Білорусії,

Уралу, Сибіру, Закавказзя (всюди, де було розвинене хліборобство).

У радянській емблематиці золотий серп став символом трудового селянства і разом із молотом утворив головну державну емблему СРСР, що символізувала комунізм, мирну працю радянських людей, братський nepopушний союз робітників і селян, підкреслювала, що вся влада в країні Рад належить трудящим. Вона була спрощеним варіантом ранньої емблеми РСДРП (більшовиків) – молота, який пересікався з плугом. На державному гербі (затверджений 6 липня 1923 р.) емблема зображена на глобусі, поміщеному над сонячними променями, обрамленому колоссям пшениці, з написом «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» мовами всіх союзних республік (з 1956 до 1991 рр. на 15 мовах). У зв'язку з особливо важливим значенням емблеми в радянській символіці порядок її зображення був законодавчо визначений (положенням про Державний прапор СРСР, затвердженим Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 серпня 1955 р.). Серп і молот відтворювався на печатках, офіційних документах, на будівлях деяких державних підприємств, установ, організацій, транспортних засобах, грошових знаках, трибуні Верховної Ради СРСР, трибунах Верховних Рад союзних (у т. ч. УРСР) і автономних республік, на будівлях Рад депутатів трудящих,

на найважливіших друкованих виданнях, а також на ряді орденів і медалей СРСР, нагрудних знаках і т. д. Серп і молот у центрі червоної зірки зображався на кокардах Червоної Армії, символізуючи союз робітників усіх п'яти континентів. З розпадом СРСР емблема зникає (державний прапор із серпом і молотом востаннє майорів над Кремлем 25 грудня 1991 р., 27 грудня був замінений попереднім російським прикolorом).

Б. Дем'яненко

Серце – символ Центру; Бога; життя; розуму; ласки; любові, співчуття; у християнстві – символ радості й смутку; розуміння; сміливості; релігійної відданості; чистоти.

На думку давніх учених, існує три життєво важливі центри людського тіла – мозок, серце і статеві органи. Найголовніший із них – саме серце. Ще єгиптяни, муміфікуючи померлих фараонів, залишали з усіх внутрішніх органів лише серце. Його бальзамували в окремій посудині, бо вірили, що без серця померлому не можна буде обійтися в потойбічному світі. За традиційними уявленнями, місцем перебування розуму було серце, а мозок слугував лише його засобом. Отже, серце символізувало «центральну» Мудрість. Подібно до Сонця, палаюче серце означало центр макрокосмосу та мікрокосмосу, людину і Небеса, трансцендентне розуміння (Дж. Купер). У буд-

дизмі серце – сутність ества Будди, в індуїзмі – божественний центр, де перебуває Брахма. В ісламі «око серця» означало духовний центр, абсолютний розум, усвідомлення, в Індії – третє око Шіви, всезнаючий дух.

У християнстві палаюче серце усимволізовувало релігійне служіння, відданість, серце, пробите стрілою – спокуту. У євреїв серце – це Храм Божий.

Для алхіміків серце уособлювало сонце всередині людини. Для містиків «любити – значить відчувати силу тяжіння закоханого до цього центру. Тому серце означає символічно любов як центр світла і щастя й оточується такими атрибутами як полум'я, хрест, лілея чи корона» (*Керлот Х. Словарь символ.* – М., 1994. – С. 461).

Чистий серцем, за словами св. Григорія Нісського, не побачить у тобі нічого, окрім Бога. П.А. Флоренський додав: «Посредством сердца созерцается первоначальный корень личности, Ангель ея, и чрезъ этотъ корень устанавливается живая связь съ Матерью духовной личности, – съ Софією, разумъемою как Ангель-хранитель всей твари, – всей твари, единосущной въ любви, получаемою чрезъ Софію отъ Духа» (*Флоренский П.А. Столп и утверждение истины.* – Т. I. – М., 1990. – С. 352).

Для українців серце – це, перш за все, любов, лагідність, співчуття, радість, щастя. Про це свідчать численні народні

звороти: притулити до серця, віддавати серце (комусь) – любити, допомагати, бути вірним.

О. Потапенко

Символ – етимологія слова бере початок від грецького іменника *immbolon*, що означає знак, «прикмета». Дієслово з таким же коренем означає «з'єднувати, зіштовхувати, порівнювати». Уже цей факт свідчить про те, що людській свідомості притаманна здатність сприймати світ не тільки в реально-видимих формах, а й через аналогію (уподібнення) одного явища іншому.

Символ – це умовне позначення якогось предмета, поняття, явища, процесу, художній образ, який відбиває певну думку, ідею, почуття. Символ – це уявлення, що викликає певне коло асоціацій у певній поетичній системі. В. Даль вважав символ «точним, кристалізованим засобом вираження, близьким до поняття «внутрішнє життя» людини, народу (*Керлот Х. Словарь символів. – М., 1994. – С. 32*).

Символ – одна з могутніх підвалин національної культури. Загально визнано: справжнє мистецтво – символічне. Саме знання символіки допоможе нам усвідомити картину світу, спосіб мислення наших пращурів, їх естетичні, моральні ідеали.

Французький дослідник Марк Соньє характеризував функції символів як «узагальнене вираження науки про чудеса».

«Символи, – говорив він, – показують нам усе, що було і що буде, причому в незмінній формі» (*Бауер В. и др. Энциклопедия символів. – М., 1998. – С. 101*). Взагалі світ складається із символів (міфологічних, релігійних, окультних, індивідуальних та ін.).

Французький поет Шарль Бодлер, попередник символізму в західноєвропейській літературі, у своєму сонеті «Відповідності» відображає складне ставлення символу до природи та людини. Два катрени сонету цілком охоплюють цю проблематику:

*Природа – храм живий,
де символів ліси
Спостерігають нас
і наші всі марирути;
Ми в ньому ходимо,
й не раз вдається чути
Підмурки та колон
неясні голоси.
Всі барви й кольори,
всі аромати й тони
Зливаються
в могуть єдиного ества.
І зрівноважують
їх вимір і права
Взаємного зв'язку
невидимі закони.
(Переклад Д. Павличка).*

Оскільки важко сказати, чи є здатність відображати світ через уподібнення одних предметів або явищ до інших вродженою чи набутою в процесі еволюції людини, то неможливо і встановити появу такої властивості в людства в певний час. Проте кожна людина користується великою гамою

дуже різноманітних символів без будь-яких труднощів, а втім, останнє залежить від рівня розвитку особи, її освіти, соціального статусу тощо.

Існує велика кількість визначень поняття символу (*Аверинцев С.С. КЛЗ. – Т. 6. – М., 1971. – С. 826–831; його ж стаття у ЛЗС. – М., 1987. – С. 378–379; Лосев А.Ф. Философская энциклопедия. – Т. 5. – М., 1970. – С. 10–11; його ж робота: Проблема символа и реалистическое искусство. – М., 1976; Белый А. Символизм. – М., 1910; Критика. Эстетика. Теория символизма. – Т. 1–2. – М., 1994 тощо*).

Більшість дослідників проблеми символізму відзначають суто знаковий характер цього явища, пов'язаного з образним сприйманням реального світу. С. Аверинцев цілком справедливо зазначає, що будь-який образ є, хоча б деякою мірою, символом. Особливості функціонування символу не тільки в мистецтві, але й у практичному житті виявляє А. Хаузер: «Символ є, по суті, надтермінологічним образом, дія якого базується на різноманітності й невичерпності елементів його змісту».

Таким чином, символ має багатозначний характер, тому його не можна ототожнювати з алегорією (напр., фігура жінки з пов'язкою на очах і з терезами в руках – алегорія правосуддя), хоча й тут мета не завжди може бути чіткою. Те ж саме стосується й поняття

емблеми. Як і алегорія, емблема позбавлена багатозначності, хоча може висловлювати поняття досить широкі за змістом. Ось чому тризуб на блакитно-жовтому прапорі України – емблема державності й незалежності. Тут має значення не тільки семантика, але й її зафіксованість у поняттєвому плані раз і назавжди. Проте оскільки в основі алегорії та емблеми, як і символу, перебуває знак, то саме ці обставини зближують їх між собою, хоча сам символ не має раз і назавжди усталеного значення, і будь-яке його виявлення набагато ширше ідеї емблеми.

Алегорія й емблема завжди мають справу з поодинокими явищами. Інша річ – символ, котрий будь-яке окреме явище з'єднує з усією сукупністю світового буття. Тому символ споріднений міфу, котрий «є безпосереднім матеріальним збігом загальної ідеї та звичайного почуттєвого образу» (*Лосев А.Ф. Философская энциклопедия. – Т. 3. – М., 1964. – С. 458*). Таким чином, міфологічні образи мають символічний характер. Аполлон – символ світла (Феб) і одночасно різних мистецтв (Мусагет).

Символ як явище має універсальний загальнолюдський характер. Але водночас не можна не помітити, що часто він виражається на рівні національної свідомості народу. Про це переконливо пише В.І. Кононенко: «Загальна ідея, що її передає символ, часто набуває яскраво

вираженого національного характеру; саме в символах нерідко відбиваються народні традиції, звичаї, обряди, вірування тощо, а зрештою, і національні риси характеру, рівень національної свідомості. Словесна символіка народу виступає важливим чинником творіння національно-культурної картини світу; навіть індивідуальні символи, характерні для художньо-творчого осмислення дійсності, звичайно зумовлені особливостями національного мовного типу, мовної особистості» (*Словесні символи в семантичній структурі фраземи // Мовознавство, 1991. – № 6. – С. 31*).

Ю. Мільошин

Символи християнської віри – короткі й точні виклади всіх істин християнського віровчення, складені, затверджені на Першому (325 р.) та Другому (387 р.) Вселенських Соборах.

Увесь Символ віри складається з 12 членів, у кожному з яких міститься догмат православ'я. Символ віри читається так: «Вірую во єдиного Бога-Отця, Вседержителя, Творця неба і землі, видимим же всім і невидимим». Це значить: людина твердо впевнена, що Бог є триєдиним в особах Отця, Сина, Духа Святого. Він створив усе, що існує, турбується про нас. До невидимого світу належать ангели-духи, безтілесні істоти, безсмертні, а також душа, диявол (лукавий, злий дух).

У другому – дев'ятому членах мова йде про Ісуса Христа, його

вочеловічення, діяння, страждання в ім'я людей, смерть, святе воскресіння, друге пришестя Господа на землю, єдину соборну й апостольську Церкву.

Десятий член символізує віру про таїнство хрещення, миропомазання, покаяння, причащення, шлюб, священство, елеосвячення.

В одинадцятому члені символу віри записано: «Чаю воскресення мертвих». Тобто мова йде «про загальне воскресіння мертвих, яке відбудеться із закінченням життя нашого світу». Тіла померлих людей нібито за якістю будуть відрізнятися від нинішніх – стануть нетлінні й безсмертні. Відповідно зміниться й увесь видимий світ – стане теж нетлінним. Душі праведників перебуватимуть у почиванні вічного блаженства, а душі грішників – у вічних муках.

Останній дванадцятий член символу віри стверджує: «(Чаю) І життяи будуцаяго віка. Амінь». Тобто мова йде про вічне життя, яке настане після оновлення світу та загального суду Христового. Зокрема, мається на увазі, що для людей невіруючих і нерозкаяних грішників життя майбутнього віку буде станом вічної муки. Стан праведників матиме різні ступені блаженства. Символ віри закінчується словом амінь, що означає «істинно» або «нехай буде».

О. Потапенко

Символізм (фр. Symbolisme від грец. symbolon) – літературно-

художня та філософська течія кінця XIX – початку XX ст. Початком символістського руху вважають вересень 1886 року, коли Ж. Мореас опублікував у літературному додатку до газети «Фігаро» свій маніфест символізму. У цьому ж році почав видаватися журнал «Декадент», а трохи пізніше й «Символіст». Але основні ідеї символізму як літературної течії належать до кінця 60–70-х років. Вони виявляються у творчості П. Верлена, котрий, наслідуючи Шопенгауера, бачить у музиці ідеальне мистецтво, яке здатне передати те, що можна передати словом. Наприклад, у творчості А. Рембо з його сонетом «Голосні», що стверджує можливість передачі враження від реальної дійсності звуковими засобами. «А – чорний, білий; Е, І – червоний; У – зелений; О – голубий». С. Малларме вважав, що символ здатен натякнути на існування ідеального світу, котрий не можна відобразити іншим способом, тому що тут поет вступає у «сферу таємного». Бельгійський поет та драматург М. Метерлінк вважав, що істинний зміст того, що відбувається у світі, пов'язаний із трансцендентальною дійсністю, його неможливо висловити в логічно зв'язаній мові, і тільки в мовчанні людські душі можуть спілкуватися між собою («Театр мовчання» – «Непрохана», «Сліп» та ін.).

Символізм, таким чином, у центр пізнання світу ставить

інтуїтивний початок, що відображає дійсність за допомогою символу.

У Німеччині та Австрії в руслі символізму творили Г. Гофмансталь, С. Георг, Р. Рільке; у Скандинавії – К. Гамсун, пізній Ібсен, у Росії символізм виник у 90-х р. XIX ст. і дав багато великих імен: В. Брюсов, О. Блок, О. Білий, В. Іванов. У їх творчості будь-який реальний факт або річ могли стати символічним знаком – захід, зоря, вітер, ніч, туман, світанок, зустріч, образ Христа, історичні події.

Філософською основою російського символізму, як і його західного попередника, був ідеалізм, пов'язаний з іменами Платона, Шопенгауера, Ніцше, а також російського філософа В. Соловйова. Вплив його творчості особливо відчувається, коли мова йде про зв'язок мистецтва з релігією.

В українській літературі символізм вплинув на творчість М. Вороного, перш за все на його перекладацьку та видавничу діяльність, В. Пачовського (драма «Сон української ночі», 1903), Олександра Олеса (драматичні етюди «При світлі вагри» й «Танець життя», 1913 та драма «По дорозі в казку», 1910).

Символістами себе відчували і члени групи «Молода муза» (з першого десятиріччя XX ст.): М. Яцьків, П. Карманський, В. Пачовський, С. Твердохліб, Б. Лепкий, О. Луцький, С. Чарнецький та ін. Близькою за своєю естети-

кою до «Молодої музи» була «Українська хата», діяльність якої припинилася під час Першої світової війни. В «Українській хаті» зібралися М. Євшан, М. Шаповал, А. Товкачевський, Г. Чупринка та ін.

Після війни спробу відродити символістський рух зробила група «Музагет», куди входили О. Слісаренко, В. Ярошенко, П. Филипович, Я. Савченко. Вершиною українського символізму були «Сонячні кларнети» П. Тичини.

Проте необхідно відзначити, що проблема символізму в українській літературі й досі недостатньо вирішена.

Ю. Мільошин

Символізм фонетичний – символіка окремих звуків мовлення, звукосполучень.

У староіндійській міфології існувала богиня мовлення Вач, яка нібито «охоплювала всі світи», була «вища неба і ширша землі». Саме звукове мовлення, як і слово (*див. Слово*) у давнину обожнювалося, мало глибоку символіку.

Зокрема піфагорійці створили ціле вчення про музичне звучання планет. Душу вони мислили як гармонію Космосу. Музичний інструмент – ліру – вважали точним відображенням небесної ліри. Гру на ній – «приєднанням до гармонії Всесвіту і підготовкою до повернення на астральну батьківщину» (*Роль чело-*

веческого фактора в языкe. – М., 1988. – С. 53).

На думку Платона, звуки мають глибоке символічне значення. Він вважав, що в мові є звуки «швидкі», «тонкі», «величезні», «круглі» тощо. І є предмети швидкі, тонкі, великі. Швидкі предмети одержують назву, яка складається із «швидких» звуків, великі – назву із «великих» звуків і т. д. Напр., при вимові звука *p* язик швидко вібрає, тому *p* – швидкий. І слова, які означають швидкі рухи, предмети, як правило, містять *p*: струмок, тріпотіти, дробити, кришити, рвати і т. п. Зауважимо, що, як не дивно, але приклади Платона і в перекладі на українську мову містять звук *p* (*Журавлев А.П. Звук и смысл. – М., 1981. – С. 6–7).*

Довгий час радянське мовознавство категорично заперечувало фонетичну значеннєвість звуків. І лише в останнє десятиліття стала розвиватися фоносемантика. Учені Калінінградського університету на чолі з О. Журавльовим експериментальним шляхом «з'ясували, що навіть ізольовані звуки мають певні значення. Наприклад: такі з них як *в, а, р, о* – однозначно визначені як сильні; *х, п, ю*, – послаблені, маленькі. *К, ш, ж, с, ф* – здаються людям шерехатими; *а, о, л, у* – гладенькими. На думку опитаних, звукам притаманні такі якості, як хоробрість, печаль, доброта. Наприклад, *д, н, л, м* – добрі звуки; *ж, с, ф, з* – злі; *а, я* – хоробрі; *с, х* – боягузливі;

а, р, я – радісні; *с, к, т* – печальні (Потапенко О.І. *Гурткова робота з української мови в 4–8 класах.* – К., 1989. – С. 88).

На думку вчених, глибоким звуковим символізмом сповнені твори Едгара По, Бодлера, Бальмонта, Брюсова. Майстерно використовували звукову значеннєвість П. Куліш, Т. Шевченко.

Цікавим фактом є те, що сум за рідним краєм усимволізовує звук «у» в поезії Б. Лепкого «Журавлі»:

*Чути: кру кру! кру!
В чужині умру,
Заки море перелечу,
Крилонька зітру.*

В одній з поезій С. Єсеніна читаємо:

*Помолись перед
ликом Спасителя
За погибшю душу мою...*

Тут «у» (в супроводі «и») виступає як символ зла в людині, а йому протистоїть молитовне «і» в супроводі палатального «ль» (Качуровський І. *Фоніка.* – С. 142).

Звуки «р», «г», їх поєднання символізують у багатьох творах щось зле, грізне, демонічне. Наприклад у Т. Шевченка: «Гармидер, галас, гам у гаї». «З» у творах Великого Кобзаря є «символом чогось злого і згубного»:

*А неопітів в Сіракузі,
В підземній страшній узи
В кайданах одвезли...*

Навпаки звук «л», «л'» передає щось легке, світле, плавне, мелодійне (зверніть увагу на

таку цікаву деталь – в усіх цих словах теж є звук «л»):

*Лине легіт, легко-легко
Гладить липи, Літо мріє,
Нахилив головув глеком,
Цвіт лілеї в літургії.*

(Г. Чорнобицька).

Цікаву гіпотезу про символічний звук «л» висловив Б. Чепурко: «Усе на світі лине (плине, минає). Але життєва імпровізація безсмертна. Українське «ле» – ледве, тільки, тобто «частка». «Л-л-л» – часточки світлолетючості, але й світлотекучості. Індоевропейське «ла-ле» – звуконаслідувальне воді, що лине. Одночасно це – скалки сонячного проміння, летюче лебедіння... Українське «леління» – тиха течія, а «леліти» – означає блищати, сяяти, переливатися світлом... З первісного «л» пішли: граціозний «лелека», чиста «лінія», а також «лілія-лілея-лелія», струнка «лать», неповторна пара лебедя і лебідки...» (Чепурко Б. *Українці.* – С. 103).

О. Потапенко

Символіка – наука про символи; сукупність символів, що виражають певну ідею, почуття за допомогою уявних знаків.

До нашого часу не створено загальної теорії символу, що окреслювала б усі ділянки його виявлення. Але часткові питання символіки розроблені досить добре й охоплюють велике поле понять від історії самого терміна до розуміння символу як основи мислення, мовної

комунікації і всієї культури людства. Базуючись на класифікації символу О.Ф. Лосева (*Проблема символа*. – С. 186–197), можна визначити такі його розряди:

1. Наукова символіка, яка має справу з науковими символами. При цьому кожна наука користується своєю символікою. Проте роль універсальних символів для наук, котрі користуються математичним апаратом, виконують математичні символи – пряме і раціональне число тощо, оскільки, вважає О. Лосев, «найточніша з наук математика дає найбільш досконалі зразки символу».

2. Філософська символіка. Будь-яка з філософських категорій – реальність, причина, необхідність, воля і т. д. – має символічну природу. Для гуманітарних наук філософська символіка виконує таку ж роль, що й математична для точних.

3. Художня символіка. Будь-який художній образ, прагнучи повного відображення дійсності, набуває характеру символу. На відміну від попередніх, художня символіка відрізняється різноманітністю. Є символи універсальні для цілих літературних течій – класицизму, романтизму, символізму і т. ін. Водночас кожен письменник створює свою особисту символіку, залишаючись усередині літературної школи й активно використовуючи її символіку. Наприклад, Лебідь, що вмерз у льоду С. Малларме, – символ неволі митця (художника),

котрий прагне розірвати кайдани світу речей (матерії). У цьому значенні він не зустрічається в інших символістів. Пор.: лебідь у казкаря-романтика Г.Х. Андерсена – символ краси.

4. Міфологічна символіка. Пов'язана не тільки з античною та біблійною філософією. Міфологічними символами пронизане і все мистецтво: гоголівські образи, шагрєнева шкіра в Бальзака, портрет Доріана Грея тощо. Міфологічна символіка притаманна всьому колу життєвих явищ, що сприймаються свідомістю людини, яка сама і є творцем таких символів.

5. Релігійна символіка. За К.Г. Юнгом, один із давніх здобутків людської підсвідомості, яка виявляється у створенні архетипів: «архетип продукує символіку, котра з давніх часів характеризувала й виражала божество...» (*Воспоминания, сновидения, размышления*. – К., 1994. – С. 360).

Будь-яка релігія, включаючи й язичництво, має свою установлену символіку. У християнстві символом є сам Бог як триєдина сутність (Бог-Отець, Бог-Син і Дух Святий). Його ж символом є око, агнець, голуб та ін. Одночасно символом божества є іконописні зображення, дуже широко диференційовані – Христос, Богородиця, Миколай Чудотворець тощо.

Символом божественної благодаті є світло – осяяне, божественне.

Церква як релігійний інститут є символом тіла Христового (*1 Кор. III, 10–11*). Для віруючого Церква – святий храм, де кожна частина несе свою символіку, а в сукупності становить собою Божественний Космос, тобто світ, створений Богом.

Символічні всі біблійні образи, починаючи з Адама та Єви і закінчуючи персонажами Нового Заповіту.

Для мистецтва (словесного, пластичного, образотворчого) біблійна міфологія – невичерпна криниця образів-символів, що не поступається за своєю значущістю міфологічним образам.

6. Символіка, що пов'язана із природою та суспільством. Природа, суспільство та весь світ може сприйматися як царство символів: «нема такої речі, котра не була б згустком відносин людини, інакше кажучи, тим або іншим символом цих відносин»: зоряне небо, земля-пустеля, багно, ріки, озера тощо.

7. Символіка, що пов'язана з образом людини. Людські образи-символи – це все, що пов'язано з її образом, характеристиками, індивідуальними або національними рисами. Людина блідне від жаху, червоніє від сорому, підвищує голос (тон), шепоче, відводить очі – усе це, цілком певно, має символічність, що сприймається не тільки в художньому творі, а й у житті. У це символічне коло включаються й речі, що оточують людину: будинки, меблі, посуд тощо.

8. Ідеологічна та спонукальна символіка. Це – ідеал, девіз, план, проект, програма, рішення, пропаганда, агітація, афіша, плакат, пароль, кличка, указ...

9. Зовнішньотехнічна символіка. Символів цього типу безліч. Вони супроводжують все життя людини: рукостискання, оплески, білий прапор як знак перемир'я, дзвінки на початку та в кінці занять, цілування чоловіками руки дами за етикетом, позивні радіо, військові салюти, віддання честі військовими та ін. До цього ж ряду належить і державна символіка: гімн, герб, прапор і т. ін.

Ю. Мільшин

Сікорський Михайло Іванович – символ музейної справи Переяславщини та України, закоханий у Переяславський край і музейну справу, в якій увіковічнив себе. Завдяки М.І. Сікорському Переяслав став містом-музеєм, що нараховує 26 музеїв. Його називають «Гетьманом» вітчизняної історіографії, Українським Геродотом ХХ ст., переяславським чудотворцем.

Щасливою зіркою для Михайла Сікорського стала історична Переяславська земля, де восени 1951 р. випускник Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка розпочав свою трудову діяльність на посаді директора невеликого місцевого історико-краєзнавчого музею в будинку лікаря А. Козачковського. Первістком музейної роботи

Михайла Івановича став історичний музей, що створювався до 300-річчя «возз'єднання України з Росією» і був відкритий 5 квітня 1954 р. Незважаючи на партійне замовлення та ідеологічно-політичне значення цієї події, колективу під керівництвом М. Сікорського вдалося створити чудову експозицію, що в дванадцяти залах представляла 3824 речові, художні та документальні експонати. Рішенням Ради міністрів УРСР музею присвоїли третю республіканську категорію і назву Переяслав-Хмельницький державний історичний музей. Попри ідеологічні нашарування в експозиції, які були невід'ємною частиною музейної справи в Україні тих часів, цей музей став хорошим зразком музейного мистецтва, на експонатах якого формувався патріотизм багатьох школярів України.

Користуючись політико-ідеологічним курсом парткерівництва по популяризації 300-річчя Переяславської ради, М. Сікорський долучився до зведення в центрі міста навколо площі Богдана Хмельницького великого архітектурного ансамблю, який нині є цікавим об'єктом культурної спадщини. М.І. Сікорський брав безпосередню участь у роботі по встановленню в місті та районі ще низки пам'ятників та пам'ятних знаків історичним постатям та подіям, пов'язаним з історією Переяславського краю. Окремі з них внесені до Державного

реєстру нерухомих пам'яток України. За свідченням академіка П.Т. Тронька, Михайло Іванович відіграв ключову роль щодо вибору місця і спорудження даних пам'ятників Переяславщини.

Дітищем М.І. Сікорського є десятки музеїв Переяславщини, серед яких особливе місце посідає Меморіальний музей Г.С. Сковороди, відкритий у будинку Переяславського колегіуму 1972 р. Не можна оминати увагою і меморіальний музей у будинку академіка-архітектора В.Г. Заболотного, заснований після смерті митця з метою увічнення пам'яті нашого видатного земляка. Зусиллями М.І. Сікорського в Переяславі-Хмельницькому першими в Україні з'явилися Музей українського народного одягу, Музей хліба, Музей класика єврейської літератури Шолом-Алейхема, Музей кобзарства, Музей історії сухопутного транспорту, Музей трипільської культури та інші. Навіть побіжний огляд музейної діяльності М.І. Сікорського свідчить, що поза увагою цієї видатної особистості не залишився жоден історичний факт з історії Переяславського краю, жодна історична постать, тим чи іншим чином причетна до творення історії та культури нашого краю.

Справжньою перлиною Переяславщини та України став Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини, що розбудовувався протягом

1963 – початку 1990-х рр. Використавши проект побудови етнопарку-музею народного етнографу краєзнавця Є.Ф. Іщенка, консультації провідних фахівців України, М.І. Сікорський створив самобутню, оригінальну пам'ятку архітектурно-паркового мистецтва. Сьогодні в музеї експонується 122 унікальні нерухомі об'єкти культурної спадщини. Це справжнє українське село з його самобутніми зразками народної творчості, національним колоритом і патріархальними традиціями. Характеризуючи Музей просто неба, П.Т. Тронько зазначав: «Я вважаю переяславський витвір Сікорського найкращим в Україні. З усіх п'яти в нашій державі. Навіть кращим за київський, що в Пироговому...». Крім усього, він став ще й першим музеєм в Україні такого типу.

У колі наукових інтересів М. Сікорського особливе місце посідала тема українського козацтва. Тому не дивно, що вперше в Україні за його задумом в Музеї просто неба було зведено козацький постій (1978–1982) – узагальнена реконструкція козацьких постових фортифікаційних споруд XVII–XVIII ст., яка є неперевершеним зразком укріплень козацької доби. В умовах нівелювання всього національно-історичного в Україні, така робота в музейній галузі є свідченням патріотизму і прагнення донести до нащадків сторінки героїчної історії свого народу. У даному

напрямку Михайло Іванович здійснював підготовку по створенню проекту заповідника Запорозької Січі на Хортиці, який з ідеологічних чинників радянської доби, на жаль, реалізувати так і не вдалося.

Ще одним напрямком наукової діяльності М. Сікорського були археологічні дослідження Переяславщини. Він брав безпосередню участь у археологічних обстеженнях об'єктів давньоруського і більш ранніх періодів. М.І. Сікорський започаткував у місті роботу по музеєфікації археологічних об'єктів, звівши павільйони над залишками Спаської церкви-усипальні кінця XI ст. (Археологічний музей, 1960 р.) та Михайлівського собору (Музей архітектури давньоруського Переяслава, 1982 р.).

Особливо важливим напрямком роботи свідомих українців у добу тотальних радянських руйнацій національних споруд була пам'яткоохоронна діяльність. Особливо це стосувалося культових споруд, врятувати які можна було лише шляхом створення музейних закладів. Не залишився осторонь цієї благородної справи і М. Сікорський. Першим досвідом музейного використання церковних споруд для М. Сікорського стала організація в приміщенні Михайлівського монастиря етнографічного відділу (1956), а згодом Музею українського одягу Середньої Наддніпрянщини кінця

XIX – початку XX ст. (1959–2010). Далі в Переяславському Свято-Вознесенському соборі було відкрито музей-діораму «Битва за Дніпро в районі Переяслава і створення Букринського плацдарму восени 1943 р.» (1975). У Борисоглібській церкві було створено Музей українського рушника Середньої Наддніпрянщини (1989), що проіснував у стінах храму до 1992 р., аж поки споруду не було передано в користування релігійній громаді. Михайло Іванович долучився до порятунку церков святого Георгія (с. Андруші) та святої Параскеви (с. В'юниці) Переяслав-Хмельницького району, двох сільських церков Покрови Пресвятої Богородиці с. Острійки та с. Сухий Яр на Київщині, перенісши ці унікальні дерев'яні культові споруди до Музею просто неба. Крім того, М. Сікорський причетний до збереження багатьох історичних садиб Київщини, серед яких і будинок переяславського лікаря А. Козачковського, де написано Шевченківський «Заповіт», і садиба композитора К. Стеценка на Фастівщині, і низка інших (Авраменко Ю. *Пам'яткоохоронна діяльність Михайла Івановича Сікорського // Краєзнавство. – 2013. – № 4(85). – С. 99–104.*)

Велику краєзнавчо-пошукову роботу М. Сікорський підсумував у книзі «На землі Переяславській» (у співавторстві з Д.Т. Швидким),

яка стала настільною книгою не для одного покоління переяславців, котрі черпали з цієї праці знання з історії рідного краю. У ній вміщено цікаві епізоди з життя міста та району різних історичних періодів. У співавторстві з Д.К. Тимченком він також написав книгу «Переяславські музеї просто неба», де докладно описано всі шедеври переяславської науки на Татарській горі.

Воїстину титанічна, подвигницька і багато в чому новаторська праця М.І. Сікорського не залишилася поза увагою громадськості. Він Герой України, лауреат Державної премії України ім. Т.Г. Шевченка, нагороджений медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1944–1945 рр.», орденами Трудового Червоного Прапора, Ярослава Мудрого V ст., Почесною грамотою Верховної Ради України, його ім'я занесене до Книги пошани Республіканського правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Цей перелік є далеко не повним списком державних та громадських відзнак Михайла Івановича.

У працях, присвячених М.І. Сікорському, він названий «творцем історії й хранителем часу», «людиною легендарною і творцем легенд», «видатним музейником і музеєзнавцем», «подвигником музейної справи на Переяславщині», «рятівником історико-культурної спадщини затопленого Придніпров'я»,

«людиною легендою» – цей поетичний ряд можна продовжувати і це не є пафос офіціозу наступників, а вираз глибокої пошани до особистості, котра є уособленням подвижницької праці людини, для якої збереження матеріально-культурної спадщини українського народу стало сенсом життя: «Заради цієї найвищої мети він відмовився від багатьох життєвих благ, повністю сконцентрувався на збиранні предметів старовини та створення музеїв, експозиції яких сьогодні є одними з найкращих у нашій державі» (*Нагайко Т. Людина легенда // Моє життя – мої музеї... – Переяслав-Хмельницький, 2013. – С. 7).*

О. Таранон

Сіль – символ гостинності, щирості; дружби; пізнання.

В українській фразеології відображено символічне значення солі. У фразеологічному звороті «пуд солі з'їсти» слово сіль виступає символом пізнання людьми їхнього внутрішнього світу. У фразеологізмі «сіль землі» вона символізує щось надзвичайно важливе. Стійке словосполучення слів «хліб-сіль» усимволізовує гостинність.

Поняття «хліб-сіль», як зазначає А. Голан (*Миф и символ. – М., 1993. – С. 69*), має у слов'ян важливе символічне значення. Завдяки білому кольору сіль вважалася атрибутом Великої богині (богині неба). Поєднання «хліб-сіль» виражало ідею «небо – урожай», тобто

символізувало побажання урожаю. Підтвердженням цього є те, що підносять хліб-сіль на вишитому рушникові, який вважається одним із аксесуарів культу богині неба.

Сіль в Україні мала й оберегове значення: вважалось, що вона охороняє від чар.

Сіль включена в магію за аналогією з функцією відганяння: напасть має зникнути, як сіль у воді (*Українські замовляння / Упоряд. М. Москаленко. – К., 1993. – С. 258*). Великодню сіль застосовували як ліки для людей і для худоби, зберігаючи цілий рік. «Цікаво, що в Требнику є особлива «Молитва над солею», а в «Чині Благословення огради скотов» про це моляться: «Владико, Отче Святий, сохрани сія скоти сею тварією соли, юже о імені Твоєм благословлю і сим скотом подательство творю» (*Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. – К., 1991. – С. 71*).

Сіль має символічне значення і в народів інших країн. У Давньому Римі сіль символізувала дружбу, в Індії людину, яка зрадила друга, називали зрадником солі. «В Ефіопії друзі при зустрічі давали полізати один одному шматок солі, який носили із собою. У багатьох країнах Сходу був звичай скріплювати угоди сіллю: вожді брали її з однієї солянки в рот» (*Потопенко О. І., Кузьменко В. І. Шкільний словник з українознавства. – К., 1995. – С. 229*).

Сіль є персонажем фольклору. Про неї в народі складені загадки: «У воді народжується, а води боїться; У землі народилась, у вогні хрестилась, на воду упала – вся пропала». Усі символічні значення, пов'язані з сіллу, мотивуються її надзвичайно важливою роллю в житті людини.

Л. Довбня

Сінокіс – символ дії смерті й водночас народження.

Косовиця сіна була відповідальною і важкою роботою, її проводили в липневі сонячні дні й працювали від зорі до зорі («Коси, коса, поки роса»). Ця обрядово-ритуальна дія мала і практичний сенс – по-перше, сонце не засліплювало очі, по-друге, прохолодного ранку працювати було трохи легше. У перший день сінокосу косарям клали в торбинку варені яйця («Щоб солодким було сіно»). Завершуючи косовиці, на кінці лану залишали обов'язково жмут нескошеної трави. Його перев'язували переселом, клали окрасць хліба, дрібочку солі, прикрашали духмяними квітами. У народі цей жмут трави називали трав'яним дідом, що символізував завершення сінокосу.

Під час гуртової заготівлі сіна косарі шикувалися шеренгою. Попереду – отаман, той, хто найкраще косить. У його обов'язки входило подавати сигнал про початок і закінчення роботи.

Сповіщав він про це трьома постукуваннями мантач-

ки – вузького дерев'яного плоского бруска для гостріння коси, укритого шаром смоли з піском.

Після того, як сіно було скошене, його сушили: підтрушували, перевертали вилами, граблями, збивали у валки. Потім складали в копиці, стіжки. Кожен господар намагався якнайшвидше перевезти сіно у своє обійстя.

Водночас косовиця в народній уяві уособлювала дії Смерті. Косити сіно – означало вмирати й народжуватися. Про це свідчить той факт, що під час різдвяних свят подекуди сіно стелили на покуті. У колиску дитини теж настеляли суху траву.

У романі М. Стельмаха «Хліб і сіль» є монументальний епілог. Мар'ян Поляруш у місячну зимову ніч косить сніги, розчищає шлях до нового життя. Цей воістину геніальний епізод символізує нескореність і безсмертя українського народу.

О. Потапенко

Сіть – символ пастки; небезпеки; союзу Неба і Землі; надійного захисту від зловорожих сил.

Сіть – форма вияву зв'язку ліній, дуг і особливо вузлів, а тому вона тісно пов'язана з символом заплутаності (*див. Вузол*).

Окрім того, з одного боку сіть символізує тривогу, небезпеку, неможливість врятуватися від неї. Напр., «сіть неба (тобто мереживо зірок і сузір'їв) має широкі проміжки, однак ніщо не може пройти крізь них. Символіка тут

прояснює ту ідею, що індивід неспроможний (навіть шляхом самогубства) вирватися із всесвіту. Бог зв'язав нас своєю силою, і ми не можемо уникнути її чи покинути» (*Керлот Х. Словарь символів.* – М., 1994. – С. 461). З іншого боку, сіль символізує надійний захист від зовнішніх впливів.

Символіка слова сіль знаходить відбиття в українській фразеології: потрапити в сіль – дозволити комусь обдурити, перехитрити себе: «Я тобі на вірність клявся, / До серденька пригортав, / В сіль власні я попався і за правду жарт прийняв» (Леся Українка); розставляти сіль – ловити когось, намагатися перехитрити кого-небудь, піймати когось на чомусь: «Цієї людини ніколи не зустрічала, – тихо ронить слова Тамара. – Ну що ви? – Геллерфорт не припиняє розставляти сіль. Тоді оце прочитайте, – і підсовує їй папірець з надрукованими на машинці рядками» (А. Хижняк).

Л. Довбня

Сковорода Григорій (1772–1794) – найвидатніший філософ України, основоположник української класичної філософії, просвітник, талановитий поет, перекладач, композитор і педагог, символізує філософську думку, простоту і мудрість.

Григорій Сковорода – вихованець Київської академії, уособив у собі вершину української науки і освіти, феномен барокового мислення українського просвітництва,

його гуманістичного світогляду. У своїй творчості возвеличував людину, аргументуючи її здатність пізнати світ, його минуле і сучасне.

Народився майбутній мудрець у козацькій родині на Полтавщині, вже з дитинства проявив схильність до «богочтенія», наук, музики. На всіх життєвих етапах Г. Сковороди можна простежити процес формування глибокого філософського осмислення навколишньої дійсності і пошуків власного внутрішнього «Я», будь-які життєві перспективи та ускладнення наближали його до пізнання глибинного сенсу людського існування. Основу наукового світогляду, філософського мислення Г. Сковороди заклала Києво-Могилянська академія, де він навчався з перервами протягом 1734–1753 рр. Цей заклад давав добру на той час музичну і літературну освіту, можливість познайомитися з творами видатних світових мислителів та науковців.

Вірші Сковороди, пісні та байки написані поширеною тоді українською книжною мовою та латиною, відрізняються новаторством, свіжістю і належать до літературних вершин свого часу. Він досконало володів засобами барокової поезики, поширеної серед інтелектуальних кіл тогочасної України. Непересічне значення в житті Григорія відіграла музика. Ще в дитячі роки він співав на церковному криласі, далі був одним з кращих півчих Києво-

Могілянської академії, що зумовило зарахування його півчим до Придворного хору імператриці Єлизавети Петрівни в Санкт-Петербурзі, куди він вирушив у 1741 р. (або 1742). У північній столиці імперії перед обдарованим українцем відкрилася блискуча кар'єра, а разом з нею – різюча невідповідність між зовнішнім становищем і внутрішньою природою людей. За розкішшю, пихатістю, титулами і маєтностями сильних світу цього часто ховалася внутрішня убогість, неосвіченість, інтриги. Очевидно, цей контраст ще більше загострив духовно-філософське відчуття Г. Сковороди. Ймовірно, саме там у нього виникло переконання про дві людські природи – зовнішню, видиму, залежну від статусу і положення в суспільстві, і внутрішню, невидиму, справжню сутність людини. 1744 р. Г. Сковорода в чині «придворного уставщика» (диригента) повернувся в Україну і продовжив навчання в Києво-Могілянській академії, що дозволило поглибити філософський цикл дисциплін. Курси філософії, що читалися тут у першій половині XVIII ст. майже не відрізнялися від прийнятих у європейських університетах, було можливим вільне обговорення питань релігійної філософії. Серед професорів, які найбільше вплинули на формування Сковороди були М. Козачинський та Г. Кониський.

Невдовзі, як співак церкви в складі Токайської комісії по заготівлі

вина до царського двору, Сковорода вирушив до Угорщини. Це дало змогу мислителю добре ознайомитися з життям Центральної Європи. Він побував у Австрії, Чехії, Польщі, очевидно в Німеччині та Північній Італії. Знайомство з представниками європейської філософії справило істотний вплив на формування власної філософської позиції Сковороди. Загалом, він мав ґрунтовну гуманітарну підготовку, володів кількома древніми (наприклад, давньоєврейською) і новими мовами, прекрасно орієнтувався в ренесансній та новоевропейській філософії, опанував ідеї Святого Письма, античних мислителів (Сократа, Платона, Епікура, неоплатоніків, стоїків) і Батьків Церкви.

Після повернення додому в 1750 р. починається не менш важливий період у житті Г. Сковороди, пов'язаний з педагогічною діяльністю, яка тривала майже 15 років. Певний період він викладав поетику в Переяславському колегіумі. З Переяславом пов'язаний початок творчого пошуку Г. Сковороди, серйозні випробування стійкості власних переконань і твердості характеру. Для студентів Переяславського колегіуму Сковорода написав курс лекцій «Рассуждения о поэзии и руководство к искусству оной» – простий і зрозумілий, що давав новітній погляд на мистецтво поезії. Але новітні методи викладання Сковороди викликали незадоволення єпископа, котрий наказав викладати за тодішніми

звичаями і методами. Сковорода вказав єпископу на неучтво в питаннях поезії і нагадав латинське прислів'я: «Одна справа єпископський жезл, інша – паличка музиканта». Єдиний примірник «Руководства» було вилучено і знищено, а автора за вільнодумство звільнено з колегіуму. На Переяславщині Сковорода займався приватною учительською практикою, навчаючи сина впливового землевласника С. Томари, на якого мав величезний вплив. З кінця 1759 р. працював викладачем пітики, а згодом грецької мови в Харківському колегіумі, а з 1769 р. почався кардинально новий етап життя Г. Сковороди – мандрівний період філософа, що тривав до його смерті.

Із торбою за плечима Сковорода мандрував селами України, вів повчальні бесіди з людьми різних станів і звань, зупиняючись у знайомих чи друзів. Його знала вся Лівобережна Україна від Дніпра до Дону, для якої він слугував живим прикладом вищих духовних принципів, праведності, що включає простоту, мудрість і доброту. Сміливо вступаючи в протистояння з вищими чинами, Сковорода користувався незмінною любов'ю і повагою простого люду, молоді. Мандрівний філософ у своїй убогій торбі завжди носив два неоціненні скарби свого життя, джерела мудрості, любові і натхнення – розкішно видану Біблію і флейту з мундштуком із слонової кістки. За

життя він незмінно відмовлявся від пропозицій видрукувати свої твори, залишаючи рукописи зазвичай у тому домі, де їх закінчував. Однак, вже за життя його праці дбайливо зберігали і переписували, а збирати і публікувати їх почали в середині XIX ст.

Сковорода розробив концепцію «сродної праці», що передбачала велику відповідальність щодо вибору людиною заняття, справи життя. На думку мудреця, кожна людина має власне покликання і призначення, щастя залежить від того, як вона зуміє розкрити свої здібності в улюбленій справі. Сковорода не раз дякував Богу, що створив потрібне не важким, а важке не потрібним. У своїх творах філософ обґрунтував одну з головних ідей про самопізнання й розмежування справжнього, духовного, вищого та помилкового, нижчого в людині. У творах філософа, за допомогою біблійних сюжетів і символів, життєвих прикладів та умовиводів, обґрунтовано, що людина повинна бути сама собою і її цінність визначається не багатством чи статусом, а моральністю. Для Сковороди людське життя не є визначеним наперед, його слід творити самому на філософських засадах. Щастя знаходиться в людських руках, а нещасні люди від того, що в погоні за примарними цінностями нехтують справжніми

(100 найвідоміших українців / Гнатюк М., Громовенко Л. та

ін. – М.: Вече, К.: Орфей, 2001. – С. 162–170).

Ідеалом суспільства Г. Скворода вважав теологічну «горню республіку» із загальною рівністю і щастям, шлях до якої лежить через виховання нової людини через самопізнання і працю за покликанням. Г. Скворода розробив вчення про три світи: Всесвіт – макросвіт, людина – мікросвіт і Біблія – світ символів, де прихована і сконцентрована уся мудрість Всесвіту, яку належить пізнати людині.

Дехто приписує Сквороді «космополітичну» чи навіть «общеруську» позицію. Іноді філософ справді висловлювався в дусі «громадянина світу», однак, як слушно зауважує дослідник В. Шевченко, позиція «світового громадянства» з боку представника бездержавної нації характеризує одну світоглядну рису філософа: він сприймає світ не як «ієрархію» (системно-лінійну підпорядкованість «нижчого» «вищому»), а як «анархію» («безначальність», де все пов'язане самодостатньо, одночасно є причиною і наслідком). Якщо в ієрархічному світі «одне» (цар, держава, церква та ін.) упорядковує «все», то в світі «безначальному» всі роди буття рівні як субстанції. Тому будь-яка особа, з погляду «бездержавного» філософа, представляє один рід – людину, котра розглядається як елемент світового існування (*Києво-Могилянська академія в*

іменах, XVII–XVIII ст.: Енцикл. вид. / Упоряд. З.І. Хижняк, За ред. В.С. Брюховецького. – К.: Вид.дім «Академія», 2001. – С. 489–490).

За своє життя Г. Скворода створив низку філософських та поетичних творів, що не втратили своєї актуальності та інтересу і в сучасному суспільстві. Він автор поетичної збірки «Сад божественных песней» (1753–85), збірки байок «Басни харковскія» (1769–1774), філософських трактатів і діалогів (*«Наркісс. Разглагол о том: узнай себе», 1769–1771, «Разговор пяти спутников о истинном щастии в жизни», 1773, «Благородный Еродій», 1787, «Убогий жайворонок», 1787 та ін.*), а також перекладів творів Цицерона, Плутарха, Горация, Овідія.

Як зазначають дослідники творчого спадку мислителя, «мандрівний філософ» уособлював інтелектуальне пробудження суспільства кінця XVIII ст. П. Куліш присвятив йому твір «Грицько Скворода. Староруська поема». М. Костомаров у статті «Слово про Сквороду» (1861 р.) зазначав: «Мало можна вказати таких народних особистостей, яким був Скворода і яких би так пам'ятав і поважав народ. Від Острогоська в Воронежській губернії і до Києва в багатьох будинках висять його портрети. Кожен письменник малоросіянин знає про нього. Ім'я його відоме дуже багатьом із неосвічених людей. Його життя стало предметом розповідей і анекдотів. У деяких місцевостях потомки від

батьків і дідів знають про місця, які він відвідував, де любив бувати, і вказують на них з повагою. Приязнь Сковороди до окремих сучасників складає сімейну гордість внуків. Мандруючі сліпці засвоїли його пісні». Образ Сковороди втілили багато українських діячів культури: художники С. Васильківський та І. Їжакевич (картини «Народ слухає пісні Сковороди» і «Сковорода в дорозі»); скульптурні портрети В. Зноба та І. Кавалерідзе, кінокартина «Григорій Сковорода» (1959 р., за сценарієм і режисурою І. Кавалерідзе). Ім'ям Сковороди названі село на Харківщині, вулиці в Києві, Харкові, Полтаві, Одесі, Переяславі-Хмельницькому (*100 великих українців / Н.В. Астапенко, О.К. Барашкова и др. – К.: «Ариі», 2007. – С. 141–142*). У 1972 р. у с. Сковородинівка відкрито літературно-меморіальний музей. Існує музей Г. Сковороди і в м. Переяславі-Хмельницькому у стінах колишнього колегіуму, де починав свою педагогічну діяльність мислитель.

Григорій Сковорода – представник епохи Просвітництва, з її ідеалами розуму і освіти, як засобів удосконалення людини і суспільства, основи побудови гармонійних відносин. Будучи енциклопедично освіченим, філософ, однак, вважав, що людину можуть ошчасливити не розум чи знання, а серце і душа. Очевидно, на світоглядних позиціях і внутрішніх переживаннях Сковороди не могли не позначитися

суспільно-політичні перетворення в Україні, котра все більше потрапляла під удлишину зверхності російського самодержавства. Виходець із давнього козацького роду став свідком поступової і неухильної руйнації українських державницьких устремлінь, зруйнування Запорозької Січі 1775 р., трагічної долі тисяч українських козаків, масового покріпачення українського селянства 1783 р., остаточної втрати українським духовенством автономії і перетворення церкви на елемент державної політики, традиційний для російської політичної практики. Не дарма Сковорода вперто відмовлявся від прийняття духовного сану, з подальшою можливістю кар'єрного росту, а став на шлях монашества в миру, даючи приклад простоти і близькості до власного народу, його духовних цінностей та ідеалів.

Сковорода – це феномен наскрізь український, це символ української мудрості і духовності, що в значній мірі продовжив традиції мандрівних дяків, українських кобзарів-лірників і в умовах нищення української автономії, підпорядкування церкви політичній волі, покріпачення мас вільнолюбного населення запропонував філософський шлях духовної свободи і внутрішньої незалежності, котрі не може поневолити жоден деспотичний режим.

О. Тарапон

Скрина – символ майбутньої сім'ї; заможності; родового бать-

ківського вогнища; батьківської хати; працелюбності нареченої; продуманості шлюбного вибору; органічного зв'язку із соціальним досвідом поколінь.

У «Короткому тлумачно-му словнику української мови» Д. Гринчишин пише, що «скриня – це ящик з кришкою на завісах і замком для зберігання речей». Більш широкий художній зміст скрині як хатнього атрибута знаходимо у книзі А. Данилюка «Українська хата». У мальованій скрині з плоским віком зберігався одяг, полотно, рідше зерно, борошно, посуд та інше господарське начиння. Розписували скрині найчастіше рослинним орнаментом, зображуючи вазони з квітами, тваринами, людьми, тобто оберегові й обрядові знаки. У народних прислів'ях говориться: «Господиня, коли повна скриня», «Добре господині, коли повно в скрині», «Коли є муки повна скриня, то і свиня господиня».

Окрім символічне значення мали постіль, одяг, білизна, які складали у скриню батьки для молодої дівчини, нареченої і які становили частину посагу. Таким чином, скриня була символом майбутньої сім'ї. Молода дружина вивозила її з рідної хати як спогад про минуле, як частину родового вогнища. Вона ставала фундаментом нової родини (Данилюк А. *Українська хата*. – К., 1991. – С. 65).

У соціальному плані образ скрині був знаком заможності

родини, а також мірилом художніх та естетичних смаків молодої дівчини. Адже більшу частину посагу вона готувала сама або разом із матір'ю. Так звана скриня включала постіль, рушники, одяг, а також стрічки та хустки, якими дівчина мала обдаровувати весільних гостей. Під час весілля, після обряду пов'язування молодих, скриню урочисто везли до нареченого, її супроводжували брати й свахи, які дорогою показували посаг гостям та односельцям – витягували із скрині гарні речі. Молоду майстриню та її почет у нареченого зустрічали хлібом-сіллю, співали величальної пісні (*Українська минушина*. – К., 1993. – С. 177).

В античній міфології знаходимо образ скрині Пандори. Ця глиняна скриня – подарунок богів Олімпу чарівній, найбагатшій на принади жінці, символізувала заховані від людей нещастя, які можуть їх переслідувати: Старість, Хвороби, Безумство, Злість, Пристрасті. Розпалена цікавістю Пандора відчинила скриньку й випустила їх по світу. Зараз згадують скриню Пандори тоді, коли вчинок якоїсь людини накликає зливу прикрощів, нещастя.

Л. Кожуховська

Слід (відбиток ноги чи лапи на чому-небудь) – символ людини (тварини); запліднюючого начала; Молочного Шляху; прокладеного кимось нелегкого першого шляху; наступництва;

продовження традицій; результату життя, подвижницької праці; символ сприятливого чи небезпечного місця.

У світовій міфології слід символізував запліднююче начало. Напр., китайський культурний герой Хоуцзі народився від того, що його мати наступила на слід небесного бога. Аналогічним чином, за міфами, народився Фусі – китайський першопредок, винахідник ієрогліфів. В евенків та кетів Молочний Шлях (*див. Чу-мацький Шлях*) – це сліди від лиж велетнів-мисливців.

В Україні сліди, за віруваннями, уособлювали саму людину. Ось чому в народних піснях дівчина, мати, проводжаючи козака, «припадають до слідочка». Цим вони благословляють дорогу людину на світлу дорогу, щасливу путь: «Слідочок з-під білих ніжок» (*Нар. тв.*).

Перед зведенням найсвятішого – хаги – українці уважно оглядали земельну ділянку, її очищали, посипали піском і, якщо на наступний день знаходили там сліди котів, собак чи корів, без вагань будували оселю. Людські сліди були лихим символом (*Українці. – К., 1991. – С. 171*).

Одним із найнебезпечніших вважали «нашіптування на слід». Щоб завдати ворогові лиха, зверталися до ворожок. Вірили: якщо остання увіткне у слід людини, тварини гвіздок, ті будуть кульгати. З такою ж метою вирізали ножом частину землі із відбитком

ноги людини і нашіптували, «зоковували» слід (*Даль В. Толковый словарь. – М., 1991. – Т. 4. – С. 225*). Про це ж свідчать і народні стійкі формули: «Бодай слід (його) запав», «І мокрого сліду не лишилося», «Носити на собі сліди» та ін. У народних піснях зустрічається цікавий символічний образ: «камінь котити по сліду нелюба», тобто «не любити когось»:

*Я нелюба зроду не любила,
По слідочку будяки садила,
По будяках камінь котила.*

(*Нар. тв.*).

У сучасній мові в переносно-символічному значенні слово «слід» уживається на означення «продовжувати чийсь традиції», «залишати добру пам'ять», «залишити помітний слід у науці», «бути послідовником традиції народу».

О. Потапенко

Слово – символ Бога, Логоса; Енергії Космосу; інструмента, який передає людям знання про всесвіт, закони матерії, світові константи; програми збереження людиною гармонії з Космосом; символ Великої Таїни; Всього; першопочатку, першоджерела; світла, знань; добра; краси; мелодійності; материнської мови; гігантського акумулятора інформації; досвіду; мудрості, духовності; етнічної самосвідомості; Вічності; Безмежності; духовного обереха української нації; Магічної Чарівної сили, здатної як на Добро, так і на Зло; символ прощання; клятви.

Слово – один із найдавніших, наймістичніших і найтаємничіших символів людства. Досить сказати, що земляни створили надпотужні комп'ютери, заглибилися в атомне ядро, космос, але й до сьогодні не знають, як, де, коли виникло слово. Система слова (мови) не піддається формалізації, алгоритмізації (у своїх творчих аспектах).

Найпоширенішим мотивом світової міфопоетичної культури є Божественне походження Слова. Творцями букв, алфавітів у різних народів були сонячні боги (Енмеркар – у шумерів, Єнох – в іудеїв), боги-творці світу (Іцамна – у майя, Птах – у древніх єгиптян), першопредки (Фусі – у Китаї), спеціальні божества мудрості, рахунку, письма (Тот – у Єгипті, Сарасваті – у Древній Індії), жерці, першовчителі, патріархи (Авраам, Ісрій, Паламед та ін.). У Стародавньому Єгипті, наприклад, природу дії і руху життя виражало «божественне слово», репрезентоване ієрогліфом у вигляді рота – першого проголошення світового начала (*див. Ром*). Отже, виникнення слова в міфологічній мудрості, свідомості древніх пов'язувалося: а) із Сонцем; б) з виникненням Світу; в) з божествами; г) з мудрістю, числом.

В античній культурі Слово усимволізовувало Логос. Причому Логос тлумачився по-різному. У філософії – це термін для позначення заглиблення в сутність явищ. У Геракліта Логос – це

світовий закон, основа світу. У стоїків – це світовий розум, якому підпорядковані природа і людина. У віровченні Логос – це Слова Бога і Його думка, це Ісус Христос. У граматиці – слово, висловлювання.

У книзі Іоана (1. 1–4) записано:

1. На початку було Слово, а Слово в Бога було, і Бог було Слово.

2. Воно в Бога було на початку.

3. Усе через Нього повстало, і ніщо, що повстало, не повстало без Нього.

4. І життя було в Нім, а життя було світлом людей.

Окрім того, Ісуса Христа іменували «Словом», «Словом життя» (*Симфонія на Старий і Новий Заповіт. Біблейська місія СЕО. – С. 1486*).

За деякими джерелами, слова Месія, Едем, Гієнна та ін. входять до складу семи речей, створених на 2000 років раніше Всесвіту (*Песахім, 54 а*).

За християнськими догматами, Слово Боже – Велика Таїна, його розуміють лише окремі особи (пророк Ілля, «князь світу» Метатрон, Архангел Михаїл, патріархи). Напр., саме Метатрон «витлумачує Аврааму священні слова, якими Бог створив світ» (*Мифологічний словарь. – М., 1991. – С. 364*). У багатьох релігійних трактатах згадуються «магічні слова», «таємничі письмена», «заповітні слова», за допомогою яких створені небеса й земля.

Вагомим символом було Слово у слов'ян (цікаво, що назва

цих племен генетично споріднена зі Словом). Перлина української літератури «Слово о полку Ігоревім» містить «золоте слово» – заклик до єднання, братолобія. Аналогічну символіку має слов'янська абетка Кирила та Мефодія (*див. Абетки слов'янської символіки*).

Слов'яни свято вірили в магічну силу Слова, яке було здатне як на Добро, так і на Зло (*див. Добро і Зло*). За даними митрополита Іларіона, у них справіку побутували численні обрядодії, пов'язані зі словом – славлення, благословення, рота, божба, присяга, клятва. Саме словом слов'яни намагалися повернути Щастя-Долю, Добро, давали урочисті обіцянки, порушення яких призводило (за віруваннями) до загибелі. Водночас люди вірили в замовляння, присушки, прокльони, закляття. Реалізовані у слові, вони могли спричинити лихо, нещастя ворогові.

Поширеним мотивом багатьох українських казок є відкривання гори, скелі, потаємного входу в Таємниче Царство за допомогою Слова. Причому, якщо герой забував порядок магічної фрази, скеля стояла непорушна. На думку вчених, це ще одне свідчення того незаперечного факту, що колись таємничі «знання заучувались напам'ять і слово в слово передавалися посвяченим, поки через багато років не були записані... Не припускалися ніякі відступи від тексту, не можна було змінити жодного

слова, хоча істинний зміст сказаного не був зрозумілий мовцям...» (*Фурдуй Р.С., Швайдак Ю.М. Чарівність таємниці. – К., 1992. – С. 41*).

У зазначених працях, зокрема, міститься цікаве наукове обґрунтування символічного образу Слова. Дослідники розуміють «Слово Боже» як цілком матеріальний вияв дії розвинених космічних цивілізацій, як акумулятор наукової інформації для землян. «По суті, заклики Біблії повторювати Слово Боже становлять собою програму збереження людиною її космічної засинхронізованості – відповідності акустичним гармонікам Космосу» (*С. 102*).

На нашу думку, Слово – це воістину – Все (Гармонія, Енергія, Інформація, Краса та ін.). Слово – це і Мудрість, і Думка, і Творчий Дух, і символ духовного Оберега нації.

Сучасні словники фіксують такі усталені означення до лексеми «слово»: Слово злагоди, миру; золоте, віще, пророче, живе; добре, чесне; вітальне, прощальне, напутне, сильне, красне, нове, тверде, образне та ін. Водночас слово може бути лихе, погане, марне, пусте, вбивче, криве, гріховне, облудне.

У сучасній літературі, фольклорі «калинове слово» – це символ материнської української мови. Слово водночас є символом знання, пробудження самосвідомості. Не випадково Т.Г. Шевченко

збирався на сторожі «рабів німих» поставити саме Слово.

О. Попатенко

Сльоза – символ запліднюючого начала; невігойного горя; біди, мук; каяття; духовного очищення; радості; чистоти; дощу.

У багатьох міфологічних системах сльози символізують запліднююче начало: із них утворюються ріки, озера, квіти. Напр., за міфами, зі сліз Афродіти вирости анемони, зі сліз Геліади, дочки бога сонця Геліоса, – янтар, зі сліз корейської русалки Іно – блискучі перлини. Стародавні єгиптяни вшановували могутнього бога сонця Ра, зі сліз якого, за віруваннями, народилися люди. Язичники вірили, що роса виникла зі сліз богині Зорі, християни – зі сліз Богородиці (*див. Роса*). Існували перекази про походження бджіл (*див. Бджола*) зі сліз Ісуса Христа.

У духовних віршах Стародавньої Русі згадується плакунтрава, яка мала чарівну силу. Вона нібито вирости зі сліз Богородиці під час хресних мук Ісуса Христа.

У християнстві сльози – це символ очищення та каяття. «Очищальну й цілющу силу, як і вода, здавна мають і сльози – в них найсильніше очищуються провини людини. Плакати за свої провини – це дуже стара загальнолюдська звичка» (*Митрополит Лларіон. Дохристиянські вірування українського народу. – К., 1991. – С. 46*).

Православні догмати стверджують: «Вода гасить полум'я, а сльози у час молитви гасять злі бажання...» Сльозами світліє душа, за даром Господнім, і, як у дзеркалі, відбиває у собі небесне. Святі і чисті сльози про Бога завжди омивають душу від гріхів і очищають її від беззаконня. Наповніть очі свої сльозами, і незабаром відкриються очі серця вашого» (*Настольная книга священнослужителя. – К., 1983. – Т. 6. – С. 646–647*).

У літописі Самійла Величка описується диво, що сталося в Чернігові в 1662 р.: в Іллінському монастирі почав... плакати намісний образ (ікона) Пресвятої Діви Богоматері. Він плакав з 16 по 24 квітня. «І ці сльози, – пише літописець, – були сльозами жалю Богоматері до українців, на яких чекали страшні біди, наслані небом за розбрат і гріхи народних вождів» (*Пророцтво Лазаря Барановича // Хроніка 2000. Наш край. – К., 1993. – Вип. 6(8). – С. 58*).

А.К. Байбурін, А.Л. Топорков наводять цікавий факт про те, що в населення Сандвічевих островів сльози вважалися ознакою щастя.

У фольклорі, літературі сльоза символізувала невимовне горе, тугу, чистоту, дощ та ін. Напр.: «Заплакала дрібними сльозами», «Дрібні сльози ронить» (Нар. тв.), «Сльоза сльозу побиває, Золотим рушничком утирає» (дуже плаче (Нар. тв.). Або: «Як роса та до схід сонця, Покапали

сльози» (Т. Шевченко). Чи: «Журажуравель над криницею – Чистою сльозою-водицею» (Б. Олійник).

О. Попатенко

Смайлик – див. Інтернет.

Смерть – символ закінчення епохи; розпаду; символ народження нового життя, джерела духовного життя; відродження матерії; символ вищої свободи; вічного життя.

Смерть у всі часи сприймалася як велике горе, і водночас люди розуміли її неминучість. Ставлення до смерті було неодноточним, і це відбивалося на характері поховальних обрядів. Згідно з християнськими уявленнями, людина, крім тіла, мала ще дві субстанції: душу та дух. Отже, смерть – у символічному змісті – дорівнює смерті душі, тобто відторгненню від тіла як душі, так і духу. Але якщо душа залишала тіло назавжди, то дух нібито міг повернутися до тіла.

За міфологічними віруваннями, душа – це людський образ, що нагадує повітря, тінь.

Вважалося, що добрі, справедливі люди помирали легко, а злі, які зналися з нечистою силою, мали тяжку смерть («Яке життя, така й смерть»). Поганою була й раптова «нагла» смерть, бо людина не встигла приготуватися до неї.

Сповідали про смерть звуками церковних дзвонів, а на Галичині – трембітами, запалювали ватри біля хати померлого.

Обов'язково покійника обмивали й одягали в приготовлений на смерть одяг. У звичай увійшов елемент читання «Псалтиря» при померлому. Церковна обрядовість скрізь поєднувалась із народними звичаями: прощанням родини з померлим, розв'язуванням усього зав'язаного на покійнику, обсіпанням зерном місця, де лежав покійник, потрійним торканням домовиною порогів при виносі тіла (прощання з домівкою).

Домовину покривали білим полотном, на яке клали хліб. Самогубців ховали за межами кладовища і на могилі садили терен.

Звичай поминок пов'язаний із віруванням, що душа померлого впродовж 40 днів повертається у певні дні додому. Тому поминали у 3, 7, 9, 40 днів і в роковини смерті. Дотепер збереглося поминання через 9 днів (дев'ятини), 40 (сороковини), рік (роковини). Поминають покійних на другий чи третій день Великодня, у першу неділю після Великодня (провідну), провідний понеділок чи вівторок.

Т. Товкайло

Смирення – символ найвищої чесноти християнина; пошуку миру з Богом, ближнім, навіть ворогом; внутрішнього добротолубія; тверезої оцінки своїх можливостей; бачення, усвідомлення своїх гріхів; прагнення підкорити свою волю святій Божій; відмови від утробно-споживацької психології; «призи

Божої», таємної сили, глибини Божого плану спасіння людей; подолання власної лукавої гордині, пихатості, зарозумілості.

Однією з найбільших чеснот християнина і духовної людини взагалі є смирення (смиренно-мудрість). У роботі В. Даля «Толковий словарь живого великорусского языка» (М., 1991. – Т. 3. – С. 235) названо такі значення слова: «Смирять» – усмиряти, приручати чи загнуждувати, відлучати від дикості; зробити сумирним, покірним, слухняним; відлучати від звірства, сваволі, самовпевненості; смирити людину – «обуздать» морально, підкорити волю її совісті та розуму; смирити серце – упокорити, підкоритися; смирити плоть – упокорити, зменшити, заспокоїти, вбити; примирити (когось із кимось) – припинити ворожнечу, сварку, переконати, помиритися; смирення – стан усвідомлення своїх слабкостей та недоліків, почуття приниження, розкаяння, скромність; смирний – тихий, спокійний, рівний норовом; не сердитий, добрий, не дикий, приручений; смиренний – хто змирився, живе у смиренні, усвідомлюючи свою мізерність; смиренномудріє – поєднання мудрості зі смиренням, подолання будь-якої пихатості».

В Інтернеті ми відшукали ще й такі визначення концепту «смирення» священників, святих отців, учених:

1. Жодне слово не тлумачиться нецерковними людьми так неправильно, як це. Під смиренням часто розуміють відсталість,

приниження, почуття вини, невміння та небажання відстояти, де це необхідно, гідність людини та християнина.

Смирення – це тверезе бачення самого себе. Відсутність смирення подібне до сп'яніння, духовної ейфорії, коли людина абсолютно не бачить себе збоку і не може адекватно оцінити ситуацію, в якій перебуває по відношенню до Бога, людей і самої себе.

Смирення у ставленні до Бога – це бачення своїх гріхів, надія на Боже милосердя, любов до Нього, стійке переборювання невдач та труднощів. Смирення – прагнення підкорити свою волю святій Божій волі, благий та досконалий. Смирення не запанує в душі, допоки «образ Христа не відіб'ється в вас!» (Гал. 4. 19).

У ставленні до інших людей – відсутність гніву й роздратування навіть до тих, хто, здавалось би, заслуговує на це. Ця щира незлобивість базується на тому, що Господь любить людину, з якою відбувся конфлікт, так само, як і тебе. Людина, яка має смирення у відношенні до самої себе, не звертає увагу на недоліки інших, зате чудово бачить власні. Причому в будь-якому конфлікті вона звинувачує лише себе. Святі говорили, що «можна не мати жодної іншої чесноти, окрім смирення, проте опинитися поруч із Богом: «Хто бо підноситься – буде впокорений, а хто впокоряється – той піднесеться» (Лук. 14:11).

«В аскетичному розумінні смирення полягає в тому, щоб вважати себе найгіршим, а в плані богословському божественне смирення є любов, яка віддає себе до краплини, цілком і повністю» (Архимандрит Сафроній (Сахаров)).

Любов, милість і смирення відрізняється лише однією назвою, а силу дії мають однаково. Любов та милість не можуть бути без смирення, а смирення не може бути без милості та любові» (Преп. Амвросій Оптинський).

«Смирення – не знищення людської волі, а просвітлення людської волі, вільне підпорядкування її Істині» (М. Бердяєв).

«Смирення – Богу догождання розуму просвітлення, душі спасіння, дому благословення, людям втіха (Прислів'я). У православ'ї смирення називають матір'ю всіх чеснот, а гордіню – причиною всіх гріхів.

Смирення – це найбільше благо, яке Бог дає людині і вінець усіх добродіянь. Смирення – це відсутність своєї особливої важливості чи переваги.

Смирення не є ознакою слабкості духу, поступливістю в усьому, а тим паче – загурканістю, слабкістю, боягузливістю, сум'яттям, песимізмом, апатією, розчавленістю тощо. Смирення означає смерть его, гордіні, лукавства.

Смирення – це євангельська благодать, яка входить у ество людини під дією Божественної благодаті. Істинне смирення до-

сягається виконанням заповідей Ісуса Христа.

Протоіерей В'ячеслав Тулупов пояснює смиренномудріє як правильний спосіб думок людини про себе та навколишній світ.

І далі (*там само.* – С. 403) автор пише: «Дієслово «смиряться» в абсолютному вжитку (що походить від іменника «мера» (міра) означає «перестати бути гордим», «зменшити свої претензії». Це значення цілком відповідає загальнохристиянському ідеалу... Водночас дієслово «смиряться» має й інше, буденне значення, яке характеризується іншою моделлю управління (змиритися з чим) і виникло в результаті народноетимологічного зближення зі словом мир (пор. дієсл. примиритися) – примиритися з чим-небудь, перестати наполягати, скоритися обставинам».

За радянських часів слова смиренність, примирення практично були відсутні в комуністичному ідеологічному дискурсі. Позитивно забарвленим було протилежне за значенням – «непримиренний» (борець за ідеали соціалізму).

Видатний філософ Іван Ільїн (*Шлях духовного оновлення.* – М., 2011. – С. 429–437) писав: «У смирення є особлива якість – підвищувати духовну цінність людини... Істинній величі притаманні простота, доброта, легкість та скромність... Від істинної скромності віє якесь духовне благоухання, у

ній є щось зворушливе і заворожуюче». І далі (с. 430–431) автор пише: «Гордість розчарує і знецінює. Смиріння пробуджує любов, збільшує цінність людини і підносить її духовно... Марнословна людина робить три помилки: по-перше, вона сприймає сама себе за когось дуже «важливого» у житті; по-друге, їй здається, що вона надзвичайно «багато» досягнула і дуже багато здійснила; і по-третє, їй хочеться, щоб ці великі «досягнення» та «звершення» були повсюдно визнані і схвалені... Але ж на світі є нерозумне визнання, легковажне і безвідповідальне прославлення, фальшивий і корисливий захват, продажна критика та проплачений успіх... Часто прославляють і просувають «своїх» і замовчують чи паплюжать «чужих»...

Треба розпізнати «людську славу», зрозуміти її хистке й фальшиве ество – і розлюбити її. Це означає перемогти марнославність зовнішньої популярності... Хто досягнув «досконалості», для того вже не може бути правил і заборон, і завтра він дозволить собі все».

Якими ж актуальними є думки філософів, висловлені майже сто років тому! І далі (там само. – С. 433) І. Ільїн пише: «Треба жити не гордістю від здійсненого та досягнутого, а смиренням з думкою про незроблене... Хто знає межі свого знання і своїх сил, той залишиться вічним студентом і

стане істинним дослідником. Хто навчається бачити свої духовні обрії і турбуватися про них, той буде все життя зростати».

В Інтернеті ми відшукали дуже ґрунтовний, наблизений до сучасної людини, духовно-культурологічний матеріал протоієрея Олега Ведмеденка «Нехай буде воля твоя». Враховуючи його цінність та важливість, дозволимо собі розлогу цитату: «Як здобути внутрішню духовну силу (енергію) благодаті?»

1. Шлях.

Шлях здобуття її доступний усім: це шлях невидпромінювання зла, церковною мовою – ШЛЯХ СМІРЕННОМУДРОСТІ (СМІРЕННЯ). Як і сказано: «Бог протривить гордим, а смиренным дає благодать».

Шлях смиреннн, або ж невидпромінювання зла, був явлений Ісусом Христом понад 2000 років тому назад. У чому він полягає? Сьогодні ми майже втратили розуміння суті цього поняття – смиреннн Христове – і плутаємо його із рабською покiрністю чи злочинною бездіяльністю, з ганебним догiдництвом та низькопоклонством, з холодною байдужістю або святенницькою елейністю. Ні ж бо!

– Смиріння – це пошук миру.

– Смиріння – це внутрішня доброта.

– Смиріння – це активна життєва позиція, а не опущення рук.

– Смирення – це не погодження зі злом або життєвими труднощами. Смиренно можна, а часто й просто необхідно сказати «ні!»

У нас виникли проблеми? – давайте повернемося до них обличчям! Роби, що належить, і хай буде, що буде, – на волю Божу! – ось основний принцип смирення.

«Смиренням перемагай ворогів», – навчає старець Силуан...

Вчення Господнє зводиться до єдиного слова: «возлюби!» ВОЗЛЮБИ, а для цього СМІРИСЬ, а отже, прийми ближнього свого та обставини свого життя такими, які вони є – без страху й тривоги, без гніву й роздратування, без гордощів та образи. Не випромінюючи зла. З миром!

Внутрішньо Смиритися, не випромінювати зло – ось вихідне гасло правдивого християнина. У цьому – шлях здобуття Сили.

Випромінюючи зло ми, згідно із законом спорідненості (споріднене шукає спорідненого), стягуємо на себе зло вселенське. Воно ж не лише смочке з нас енергію, але руйнує як дух наш (власне наше «я»), так і душу (тонке, ефірне тіло), і біологічне тіло людини (через хвороби, болісті тощо).

«Хто сіє вітер – той пожне бурю». НАМ ПРОСТО НЕВИГІДНО БУТИ ЗЛИМИ!

Ідея не випромінювання зла – суть, головна ідея Нового Заповіту Біблії.

Старий Заповіт навчав не чинити зло; Новий же – не

випромінювати його. Старий – «Не вбивай»; Новий – «Навіть не гнівайся». Старий – «Не кради», «Не чини перелюбу»; Новий – «Не дивися з пожадливістю».

Смирення – це не випромінювання зла; любов же – випромінювання добра. Тож завдання номер один для нас – Смиритися, не випромінюючи зло; завдання номер два – перебувати в любові досконалій, випромінюючи добро.

Людина створена за образом Божим. Бог є Дух – і людина, за образом Його, є дух. Бог Трипостасний: Отець, Син, Дух Святий. І людина, за образом Божим, також є трипостасною. Людина – це дух, який має душу (розум, волю, емоції), і живе в тілі. Таким чином, для того, аби справа здобуття внутрішньої енергії благодаті була плідною, необхідно Смирити всі три складові людського єства:

– смирення духа – це РОЗКРИТТЯ СЕРЦЯ ПЕРЕД НЕБОМ у самозреченні та любові;

– смирення душі – це ВІДМОВА ВІД УТРОБНО-СПОЖИВАЦЬКОЇ ПСИХОЛОГІЇ насильства та користоловства на користь психології духовності (психології доброти та безкорисливості, переваги духовних інтересів над матеріальними), та ЗМІНА МИСЛЕННЯ З НЕГАТИВНОГО НА ПОЗИТИВНЕ (не випромінювання зла як на духовному, так і на душевному, інтелектуально-емоційному рівні);

– смирення тіла – це СТРИМАНІСТЬ У СЛОВІ, У РУХАХ ТА В ЇЖІ.

Українці віддавна відзначалися скромністю, простотою, любов'ю до Вищих Сил, ближнього, смиренністю, терплячістю. Про це свідчать народні прислів'я: «Якби один другому не допомагав, то світ би пропав», «Не суди – себе гляди», «Узнай самого себе, тоді й говори про другого», «Не несися високо, бо низько сядеш», «Не кажи «гоп» даже перескочивши», «Хто багата бажає, той ніколи щасливим не буває», «Ласкаве телятко двох мамок ссе», «Щедрий той, хто дає непросячим», «Поділена радість – подвійна радість, поділене горе – півгоря», «Найбільша сила в світі – терпіння», «Самолюб всякому не люб», «Як ми до людей, так і люди до нас», «Хто про людей дбає, той у серці Бога має», «Хто кривдить людей, той кривдить своїх дітей».

О.Потапенко

Смоква – див. *Рослини культурі*.

Собака – символ вірного друга; надійності; невідкупності; мудрості.

У давнину собака був символом Меркурія, ремесла жерця, жертвою для бога війни, провідника душ померлих у потойбічний світ.

З іншого боку собака – емблема нерозумного брехуна, злодійкуватого ненаситника. У Біблії образ пса ототожнюється з гонителя-

ми, лжевчителями, нечестивими людьми, блудниками. Символіка собаки – амбівалентна.

Стародавні єгиптяни обожнювали Зоряного Пса – Сіріуса (Сотіса), тому що він передував щорічній повені річки Ніл, від якої значною мірою залежало життя і добробут людей.

Здатність собаки відчувати і переслідувати людину, віддалену на цілі кілометри, по сліду, символізувала «трансцендентальну силу, за допомогою якої філософ крокує ниткою істини через лабіринт земних помилок» (*Холл М.П. Энциклопедическое изложение... – С. 329*).

Окрім того, незвичайна вірність собаки була взірцем відносин між учнем і майстром (жерцем), учителем.

За даними А. Голана (*Миф и символ. – С. 195–196*), «небесний» крилатий собака стародавніх майя, іранців пов'язувався з блискавкою і дощем. У Спарті собак приносили в жертву богу війни. У народів Китаю, Сибіру, Стародавньої Греції пес мав хтонічне значення. Його вважали провідником душ померлих у потойбічний світ, зображували на могильних плитах. У Європі вірили певний час, що душі померлих втілюються в собаку. Побутувало повір'я і про віщий дар цих тварин, які нібито виттям передчували покійника, пожежу, нещастя.

Поширеним символом є ставлення до собаки як до вірного друга, найближчої до людини тварини, що є символом надій-

ності, непідкупності. У цьому дусі передаються з покоління в покоління повір'я та прислів'я («Як приб'ється чужий собака до обійстя, то це дуже добре, на щастя», «Собака навпроти тебе біжить – добра ознака», «Вивченого пса нічим не підкупиш»). Ще дві з половиною тисячі років тому Езоп у своїх байках також підкреслював ці риси собак. У байці «Баран і собаки» собака – алегоричний символ мудрості. Старий баран пожалівся чабану: «Навіщо годувати собак? Адже вони не дають молока ні вовни, а траву ми самі знайдемо! На що собака відповів: «Ми стережемо вас, овець, удень і вночі; тільки тому ви не боїтеся злодіїв та вовків. Кажеш, що коли не стане трави – ви з голоду помрете. А коли не буде нас, то не помрете? Та якже вам пастися самим? Вовки, тільки-но вас зачують, одразу нападуть, ніхто з усієї отари не врятується». (*Езопові байки: Переклад з новогрецької Володимира Забаштанського та Анатолія Чердаклі. – К.: Веселка, 1990. – С. 164.*)

По-іншому оцінює роль собаки видатний поет і філософ XVIII ст. Г.С. Сковорода. У байці «Пси» собака символізує нерозумного брехуна. Він не тільки брехун, але й недотепа, що символізує злодійкуватого ненаситника. У байці Л. Глібова «Собака й кінь» собака уособлює людину, яка помічає лише свою працю. Собака дорікнув коневі, що

невелике діло тягати борону і возити снопи. От він стереже овець та господарство і це набагато важливіше. На що кінь відповів: «Коли б я хліба не возив, то що б стеріг і щоб ти їв?». Повчальний висновок байки такий:

«І люди є такі ледачі,

Мудрують по собаці:

Ми, бачте, сила, ми – стовби,

У нас, мов, золоті лоби,

Ми громадяни, –

А то все суччя копійчане,

Бадилля світове»

(*Глібов Л. Твори / Л. Глібов. – К.: Дніпро, 1964. – С. 110*)

Біблія слово пси трактує в переносному розумінні для означення гонителів – «Бо пси оточили мене... обліг мене натовп злочинців...» (*Книга псалмів 22. 11*), лжевчителів – «І це пси-ненажери, що не знають насичення, і це пастирі ті, що не вмюють уважати...» (*Книга пророка Ісаї 6. 11*), нечестивих людей – «не давайте святого псам, і не розсипайте перл своїх перед свиньми своїми, і, обернувшись, щоб не розшматували вас...» (*Матвія 7. 6*), язичників, за Іудейськими законами ці тварини вважались нечистими. Для єврея було крайньою образою порівнювати кого-небудь з мертвим помом, і навіть гроші, отримані від продажу цієї презирливої тварини, як і плату повіблудниці, не можна було вносити в скрині в будинок Господа. Тут пес прирівнюється до блудника. Біологія собак підтверджує полігамні стосунки цих тварин.

Понад 15 тисяч років собаки вірно служать людям. Вони допомагають стерегти отари, рятують потерпілих у снігових завалах, виконують роль поводитирів сліпих, шукачів наркотиків, зброї та ін.

Але найбільше вражає їх надзвичайна і незрівняна відданість. Ось лише кілька прикладів. У м. Единбурзі (Шотландія) вірний пес Боббі 14 років не залишав могили свого господаря. В Італії безпорадний собака Фідо кожен вечір упродовж 14 років ходив на автобусну зупинку зустрічати свого господаря Карло Соріані, який загинув від фашистської бомби. У 1957 році жителі містечка, схвильовані глибокою відданістю Фідо, спорудили на зібрані кошти пам'ятник чогириноному другові. На постаменті стояв бронзовий собака, його поза передавала надію, що ось-ось із автобуса вийде улюблений господар...

На пам'ятнику короткі й промовисті слова: «Фідо. Зразок відданості».

О. Потапенко, В. Куйбіда

Собор – див. Прози символіка.

Сова – символ темного, похмурого; символ мудрості, потаємних знань, спустошення, нещастя смерті, брехні; у той же час у давнину сова – емблема мудрості, глибоких таємниць; у середні віки птах уособлював веселого та кмітливого мандрівника: алегоричний образ людини, яка вміє побачити головне та важливе

і не надто перебільшує несуттєве.

У давнину сова була символом мудрості, глибоких таємниць, знань, обраних (посвячених) людей. Здатність птаха не боятися темряви, вільно рухатися в ній символізувала заглибленість у таїну секретних знань, які недосяжні простим смертним.

Сова була символом богині Мінерви (Афіни), яка уособлювала мудрість. Більшість видів сов майже в усіх народів давнього і нового світів мають репутацію зловісних птахів. Сова – символ темного, похмурого як у фізичному, так і моральному значеннях. Г. Булашев відзначає, що єгиптяни вважали сову символом смерті, а середньовічні «фізіологи» і бестіарії ототожнювали сову з дияволом, батьком брехні, який боїться сонячного світла, тобто Христа. За віруванням галичан, сова по ночах показує чортам і упирям гнізда дрібних пташок.

У весільно-обрядовій традиції зберігся образ сови із символікою нічного страху. Коли молодій одягають очіпок і завязують хустину дружки співають:

«Свитилка лобата (bis)

А сваха горбата;

А із того горба

да выросла верба;

А на той же верби

Да сыдыть же сова;

Не сыдыть, бояре, до ночи,

Бо выишь сова очи.»

(Маркевич Н.А. Обычаи, поверья, кухня и напитки мало-

россиян // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь. – 1992. – С. 145).

Відповідно до закону Мойсеева її вважають нечистою. Хоч слово «сова» часто зустрічається в Біблії, але, очевидно, під ним розуміють будь-якого птаха, що любить потаємні місця. В українських прислів'ях, повір'ях, легендах совам даються негативні оцінки: «Нащо пугачеві дзеркало, коли він і так знає, що гарний», «Не пара сова для сокола», «Спить сова та й кури бачить» (Люди вірили: якщо пугач (дуже велика сова) кричить на будинку, то хтось у ньому помре або коли сич (маленька сова) кричить, то когось викричить із хати, насамперед, господаря. Але якщо сова сміється «у-ху-хуу» чи «увіт-увіт-увіт» – хтось вийде заміж; кричить – дівчина приведе дитину.

За українськими народними віруваннями, сови і пугачі пішли від котів, тому в них котячі голови і котячий крик, а поява сов біля села наводила на мешканців нудьгу і смуток.

У літературі сову іноді отожднюють із мудрою людиною. Вона є емблемою інтелектуалів всім відомого клубу знавців «Що? Де? Коли?».

У середні віки сова – символ Тіля Упеншпігеля, веселого і кмітливого мандрівника, який ходив по світу, викриваючи глупоту, марновірство, забобонність.

У творчості Т.Г. Шевченка сова символізує справедливу кару,

відплату визискувачам, кривдникам за моральне зло, розпусту, жорстокість. Образ сови у байці Г. Сковороди «Сова и дрозд» є алегоричним уособленням людини, яка вміє побачити головне та важливе і не надто перебільшує несуттєве: «...мене сороки с воронами и граками щиплют, однак орел с пугачем не трогают, притом и афинские граждане имѣют мене в почтении» (*Сковорода Г. Сад Божественных пѣсней / Г. Сковорода. – К.: Дніпро, 1988. – С. 127–128*). Вислів: «Афинские граждане имѣют мене в почтении» мотивований тим, що в стародавній Греції сова була символом мудрості.

В. Куйбіда

Сокіл, соколиха, соколик

Сокіл – символ Сонця; духовного злету; натхнення, перемоги; сміливого козака, його вдачі; молодих хлопців, чоловічої мужності, сили; коханого сина; в колядках сокіл уособлює Ісуса Христа; у весільному обрядовому дійстві соколи символізують молодого, бояр жениха, а сивий сокіл – старшого свата, або старосту; в емблематиці зображення сокола з розставленими крилами пов'язують із тризубом; в пісенній творчості українців соколиха символізує матір, а соколик – її сина

За віруваннями різних народів орел і сокіл усимволізовували величне і могутнє Сонце, духовний злет людини. У Древньому Єгипті

сокола вважали царем птахів. Бог Гор зображувався часто у вигляді сокола. Скандинавський могутній бог Один також спускався на землю у вигляді сокола.

У міфології давніх слов'ян сокіл вважався першоптахом світу. За легендою, міг перетворюватися в бога Рода і впливати на долю інших богів та людей. За космологічними віруваннями слов'ян, на вершині світового дерева перебував саме сокіл (у деяких варіантах – орел, соловей).

Улюбленим заняттям давньоруських князів було полювання. Уже в князя Олега був заведений соколиний двір. Згодом Ярослав Мудрий запровадив державну соколину службу. Власне й орнітонім *сокіл* походить від праслов'янського *sok-*, *sočiti* «переслідувати» та *sok-* «сікти, різати» і мотивований тим, що крупні соколині переслідують і вбивають свою здобич: спочатку розсіченням кігтем тіла, а згодом перерізанням ший жертви соколиним зубом, який є на дзьобі хижака. Можна припустити, що орнітонім *сокіл* виник на позначення справжніх соколів, тих, які полюють у повітрі. Пізніше назва була перенесена на дрібних соколів, які живляться крупними комахами (кібчики), дрібними гризунами (борівітри) і навіть падлом (каракари). Символ птаха-переслідувача знайшов відображення у творчості Т.Г. Шевченка:

*«Чи винна голубка,
що голуба любить?»*

*Чи винен той голуб,
що сокіл убив?»*

(Шевченко Т.Г. Титар // Кобзар. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2008. – С. 6).

Водночас В.М. Константинов виводить назву *сокіл* із двох слів *со* «ніби», «схожий» і *коло* «круг», «сонце». Тому слово *сокол*, на його думку, має значення «подібний до сонця». Отже термін *ясний сокіл* вживається із значенням – «світлий ніби сонце» (*Константинов В.М. Птицы в фольклоре, в мифах, легендах, народных названиях / В.М. Константинов, И.Г. Лебедев, Л.В. Масовичко. – Ставрополь: Из.-во СГУ, 2000. – С. 45–46*). Зазначена мотивація виникла стосовно світлої морфи одного із найбільших соколів – Кречета *Falco rusticolus* у якого світлий колір низу.

Природа наділила сокола гордим виглядом та гострим зором. Ясно-зіркий сокіл в замовляннях проявляє дар зцілення більма на очах. За народними уявленнями більмо у худоби утворюється, якщо господарі витирають запотілі вікна під час великих свят та вихідних, а лікують його замовляннями. На наш погляд в замовляннях прослідковується шлях одужання – від темного (більмо) до сірого і білого (повернутого зору), як у ясного сокола: «Йхав Юрій, Мьколаив брат, на билому кони, держав сокола в руци, а за ным бигло тры хорты: один чорный, другый рудый, третий

билый. Сокил зоркнув, чорный хорт сокола нагнав, рудый розирвав, а третій сирому волю бильмо злызав», або «Йихав билый цар на билим кони, на билим сидли в билый сорочци, в билый жилетци, в билих штанях, в билих и сапьянах. ... пид правим плечем сокола держав. Сокола впустыв и кров спустыв. За ным тры ведмеди йшло. Один чорный, другый сывый, а третій билый. Чорный кров спустыв, а сывый полызав, а билый свит показав». (Милорадович В.П. *Житъе-бытѣ лубенского крестьянина / В.П. Милорадович // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К. : Либідь, 1992. – С. 279*).

Не дивно, що в народі цей птах символізував чоловічу мужність, сміливого, достойного та моторного козака: «Соколь маль, да удалъ», «Соколу лѣсь не (на) диво», «Гдѣ бь ни леталъ соколь, вездѣ ему свѣжій мосоль», «Дѣло не соколь, не улетить» (Даль В. *Толковый словарь живого великорусского языка / В. Даль. – М.: Гос. изд. иностр. и нац. словарей, Т. 4: Р-V. – 1956. – С. 262*), або

*«А надто вам розказать би,
Як козак чорнявий
Під вербою, над водою,
Обнявшись, сумує;
А Оксана, як голубка,
Воркує, цілує;
То заплаче, то зомліє,
Головоньку схилить:
«Серце мое, доле моя!
Соколе мій милий!»
(Шевченко Т.Г. *Титар //**

Кобзар. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2008. – С. 75)

У фольклорі постійним епітетом до цього слова виступає «ясний»: «Ніхто вже не стрічатиме тебе, мій соколе ясний, окрім мене, старої!» (Марко Вовчок).

Часто сокіл протиставляється вороні та сові – уособленню злих сил: «Де соколи літають – там ворон не пускають», «Сокіл з місця, а ворона на місце», «Пішого сокола і ворони клюють», «Видно сокола по польоту, а сову по погляду», «Сокіл з місця, а сова на місце», «Пізнала сова сокола», «Не пара сова до сокола». У сучасній літературі автори рідко використовують народну мудрість записану В. Далем в знаменитому «Толковому словарі...» щодо символічних пар: сокіл-ворона, сокіл-тетерев, сокіл-свиня. Залишилися «непоміченими» прислів'я, афоризми та порівняння: «Соколь – вороньї перья», «Не пугай сокола вороной», «Плохь соколь, что на вороне мѣсто сѣль», «Мертвымь соколомь и вороны не затравишь», «Былъ бы соколь, а вороны налетятъ», «Сердце (яръсть) соколе, да смѣльство воронье», «Рожею соколь, а умом тетеревъ», «Свинья не родить сокола» (Даль В., *там само. – С. 262*).

В обрядових купальських піснях чотири соколи символізують чотирьох молодих хлопців:

*«На нашій тополи
чотыры сокилка:*

- Перший сокилко –
молодий Івашко,
Другий сокилко –
молодий Мырколо,
Третий сокилко –
молодий Михайло,
Четвертий сокилко –
молодий Василько».*
(Маркевич Н.А. *Обычаи, пове-
рья, кухня и напитки мало-
россиян // Українці: народні
вірування, повір'я, демонологія. –
К.: Либідь, 1992. – С. 59).*
- У весільному обрядовому
дійстві соколи символізують бояр
жениха, а сивий сокіл – старшого
свага, або старосту:
*«Ой вы, бояре,
ясные соколоники,
Чом же вы до нас
не рано приехали?»*
(Маркевич Н.А., *там само.* –
С. 127).
- «Старший сват хоче исти,
Нема ёму где систи,
Сивий сокилчику,
Сядь собі на стильчику»*
(Чубинський П. *Мудрість
віків. – К.: Мистецтво, 1995. –
Т. 2. – С. 116).*
- «Старосто старенький,
Голубе сивенький,
Виведи нас з-за стола,
Не чини нам сором!»*
(Чубинський П., *там само.* –
С. 120).
- При виході весільної вагаги з
двору нареченого мати бере його
за руку і виводить за ворота, на-
ставляючи: «Синку, щоб ти до
мене ввечері з парою прийшов».
У пісні, що співають сокіл – сим-
вол молодого легіня:
- «Соколонько, да не вылеты,
Андріечко, да не выходи:
Соколонько да по галочку,
Андріечко по Марусечку»*
(Маркевич Н.А., *там само.* –
С. 139).
- «– А ти, легіник,
як той соколик,
З ким ти обходиш
у церкві столик?
– Гой я обходиш
з таков княгинев,
Що має серце як голубина.
Що має серце як голубина,
А за собою –
солодке віно (придане)»*
(Маковій Г.П. *Затоптаний
цвіт: Народознавчі оповідки. – К.:
Укр. письменник, 1993. – С. 35)*
- Пара соколів, які звили гніздо
у весільних піснях символізують
батьків-господарів:
*«Где соколи гнизденько вили,
Там бояри мед-вино пили
И за хліб дяковали...
Наперед Богу,
Матери Божий
Святий Пречистий,
Витцям духовним,
Панам державним,
Господарови,
Господиноньци...»*
(Чубинський П. *там само.* –
С. 120).
- Із появою християнської
релігії обряд колядування був
приурочений до Різдва Хри-
стового і в колядках сокіл іноді
уособлює Ісуса Христа:
*«Ой, там на горі,
там Марія сад садила.
А, садивши, та вмовляла:
Рости, саде повище мене!*

*З того саду вилетів сокіл,
Та й полетів попід небеса.
Усі небеса розтворилися,
Усі святі поклонилися»*
(Жайворонок В.В. *Знаки української етнокультури: Словник-довідник*. – К.: Довіра, 2006. – С. 560).

Вираз: «Соколові очі та дідова борода» символ-кепкування щодо старих женихів:

«Ото тобі, молода, та дідова борода, соколові очі, добрий дід до ночі!»/ (*Словарь української мови* / Б. Грінченко. – К.: Т. 4.– 1909.– С. 165)

У пісенній творчості українців соколиха символізує матір, а соколик – її сина:

«Соколику-сину!

*Вчини мою волю:
Продай коня, щоб не їздить
по чистому полю!»*

«Соколихо-мати!

*Не хочу продати:
Треба мому кониченьку
овса й сіна дати!»*

«Соколику-сину!

*Хто буде робити?
Вже прийдеться мені,
сину, голодом сидіти!»*

«Соколихо-мати!

Пусти погуляти!»

(*Соціально-побутові пісні / Упор. і передм. О.М. Хмілевської*. – К.: Дніпро, 1985. – С. 23)

На Петра дівку, якій не зацвів вінок (засиділася в дівках) батько садив на возика і возив до осель можливих женихів. Перезрілим дівкам у цей день робилася така честь: ходити до парубків зі сва-

танням. У ритуалі сватання згоду давала мама, у співанці вагачи сокіл і соколиха були символами майбутнього нареченого і нареченої:

«Гой летів сокіл

та й соколиха –

Вже си зійшлася уся родина.

Гой летів сокіл –

сів спочивати,

Ми си зійшли вас

повішувати.

Гой летів сокіл

та й зронив перце,

Най пан господар

бере сідельце.

Бере сідельце, коня впрягає –

Під самі звізди на нім літає...»

(Маковій Г. *Затоптаний цвіт*.

Народознавчі оповідки. – К.: Український письменник, 1993. – С. 154).

Широко розповсюджений символічний образ сокола став мотивуючою основою для виникнення ойконімів: с. **Сокіл** – Кам'янець-Подільського р-ну, Хмельницької обл., Ясинуватського р-ну, Донецької обл.; с. **Сокілець** – Козятинського р-ну, Вінницької обл.; с. **Сокіля** – Кременецького р-ну, Тернопільської обл.; с. **Соколів** – Зміївського р-ну, Харківської обл., Червоноармійського р-ну, Житомирської обл., Верхньодніпровського р-ну, Дніпропетровської обл.; с. **Соколівка** – Баштанського р-ну, Миколаївської обл, Березнегуватського р-ну, Миколаївської обл, Братського р-ну, Миколаївської обл, Косівського р-ну, Івано-Франківської обл., Крижопіль-

ського р-ну, Вінницької обл., Первомайського р-ну, Миколаївської обл.; с. **Соколове** – Іванівського р-ну, Одеської обл. та ін.

Існує кілька десятків теорій походження і значення тризуба, пов'язаних з формою якоря, уявленнями про трикомпонентну модель світобудови тощо. Серед зазначених мотивуючих чинників емблематики тризуба важливе місце посідає зображення сокола на гербах міст і княжих родів Київської Русі. Сьогодні на гербі Чернівецької обл. щит урочисто увінчаний срібним птахом. За його основу взято геральдичне зображення сокола, знайдене при археологічних розкопках в урочищі Замчище на правому березі Дністра. Образ сокола засвідчує, що ця земля – слов'янська, а цей край в XII–XIII ст. був частиною Галицького князівства. На гербі м. Словянськ срібний сокіл символізує пісню «Дивлюсь я на небо та й думку гадаю, Чому я не сокіл, чому не літаю», яку написав уродженець міста Михайло Петрович Петренко. Сокіл зображений на гербах: м. Сокала, Львівської обл., м. Вільногірська, Дніпропетровської обл., Кувейту та ін.

У XX столітті гордим іменем «соколи» називали льотчиків, що воювали з фашистськими асами, а також льотчиків-космонавтів. До речі, вихідцями з України є такі космонавти, як Р. Попович, Г. Береговий, Л. Каденюк та ін.

*В.Куйбіда, О. Потапенко,
Г. Потапенко*

Соловей – символ співучої душі українця; неповторної майстерності співака; краси й любові; радості, молодості; ніжності, милозвучності української мови.

Соловей віддавна вважається символом пісенної душі нашого народу. У фольклорі, літературі образ солов'я невіддільний від іншого важливого символу України – калини. Наприклад, у Т.Г. Шевченка:

*Засне долина. На калині
І соловейко задріма.*

І це не випадково. Як відомо, калина – це символ України, краси, цнотливості дівчини, кохання. Таким же чистим був і спів солов'я, пісенною й чистою була душа українського народу.

Орнітологи з'ясували, що соловей у травні за коротку ніч виконує кілька пісень із сотнями варіацій. Це пісні кохання, які заворюють самку. Після утворення пташиної сім'ї пристрасні мелодії не вщухають до кінця травня.

Дуже цікава філософська символіка солов'я вміщена в «Книзі символів» Р. Коха. Зокрема в ній підкреслюється, що соловей символізує радість усамітнення, яка втрачена для розуму, що вічно сновигає в натовпі й не наслідуються чи не знаходить радощів у тому, щоб заглибитися в себе. Хіба не чарує нас пісня солов'я? Хіба не хотілось би нам, щоб його пісня лунала як найближче до нас і найчастіше? Послухаємо ж спів оновленого серця, зреченого бажань, послухаємо совість, яка шепоче нам про спо-

кій і пристрасті, які варто співвимірювати із благодаттю. Тоді і в наших душах ніколи не перестане звучати мелодія, яка в музичному смислі набагато гармонійніша, аніж найсолодші звуки прекрасної мелодії Філомени».

В.І. Кононенко (*Рідне слово*. – К., 2001. – С. 227) зазначає: «Слово соловей (соловейко) поєднується з дієсловами із забарвленням замилювання, ніжності: защебетати, щебетати, тьохкати...

*А серденько соловейком
Щебече та плаче.*

(Т. Шевченко).

Образ солов'я зіставляється у свідомості народу з мелодійною співучою материнською мовою:

*Красивий, щедрий, рідний край
І мова наша – солов'їна!
Люби, шануй, оберігай
Усе, що зветься Україна.*

(І. Храпач).

Тож не дивно, що найкращих українських співаків – Діану Петриненко, Анатолія Солов'яненка, Ніну Матвієнко, Василя Зінкевича та інших називають саме «українськими соловейками».

О. Потапенко

Сон – символ тимчасового забуття; відпочинку; наймилішого; оберіга.

Давні греки персоніфікували сон в образі бога (Гіпнос), сина Ночі та Мороку, брата бога смерті Танатоса. Таким чином, сон символізує тут тільки тимчасове забуття, на відміну від нещадної смерті. Починаючи з

тих давніх часів, люди прагнули надавати символічне значення своїм сновидінням. Звідси велика кількість сонників, що трактують ледве не кожний предмет, що бачили під час сну. Звичайно, такі тлумачення дуже наївні та прямолінійні у своєму зв'язку з реальністю. Напр., побачити уві сні дочку означає клопіт та засмучення, базар – зіткнутися з брехнею, обманом; свиню – потрапити у грубу, неприємну компанію. Словом, символізація тут іде по лінії звістки доброго чи поганого для людини. Тобто, за Фрейдом, відбувається заміна змісту сновидіння іншим на основі усталеного ключа.

К. Г. Юнг вважає, що в основі сновидінь лежить архетип («сталі мотиви, котрі виявляються у фантазіях, сновидіннях, маренні та галюцинаціях сучасної людини»), архетип колективного, неусвідомленого. Символ у сновидінні, за його теорією, має скоріше значення притчі. Тобто тут виявляються загальнолюдські, первісні образи. Символічний образ, виражений у сновидінні, прямує до мотивів міфологічного плану. Це може бути міфологічна боротьба з чудовиськом, що призводить до визволення красуні тощо. Природна річ, що ця символіка не може мати нічого спільного з таким тлумаченням: дракон – несподіване багатство, виграш або спадщина.

Символічного значення набувають сновидіння у творчості

письменників. Достатньо згадати знамениті «Сни» Т. Шевченка: «Гори мої високі», «Сон» та «На панщині пшеницю жала». Подібний прийом використовують І. Франко, Леся Українка, Панас Мирний та ін.

Світова література багата символічними сновидіннями: В. Шекспір – «Сон у літню ніч», «Макбет», О. Пушкін – сновидіння Тетяни в романі «Євгеній Онегін», «Сон смішної людини» Ф. Достоєвського тощо.

У Біблії сон посилався людині для відкриття волі Божої, і багато снів мають пророче значення. (*Українські матеріали на тему снів див.: Дмитренко М.К. Український сонник. – К., 1991; його ж: Символіка сновидінь. Народний сонник. – К., 1995*).

Ю. Мільошин

Сонце – символ Всевидячого божества; Вищої космічної сили; центру буття та інтуїтивного знання; осяяння; слави; величі; правосуддя; Матері Світу; Центру; Бога-Отця; Христа.

Разом із місяцем сонце символізує чоловічий та жіночий початки. У різних міфологіях їм призначені різні ролі. Іноді сонце може асоціюватися з образом батька, а місяць – з образом матері.

У багатьох народів сонце визнається як найдавніше божество, тобто як символ верховної влади. Ще в XVI–XV ст. до н. е. в Єгипті сонце вважалося єдиним царем Всесвіту, а земний

цар шанувався як сонячне божество. Давні греки величали його Геліосом. У пізній античності бога Сонця ототожнювали з Аполлоном, звідси його епітет Феб-світлий.

У язичницьку епоху слов'яни обожнювали Сонце в образі Дажбога, Сварога, Хорса та ін.

Слов'янський язичницький пантеон богів знав і інші символи сонця в образах Ярила (бог весняного сонця), Купала (бог літнього сонця) та ін.

Багато із цих символів зустрічаються і в українців – «око Боже», «вогняна неспалима куля», «велике колесо або круг», «лик Божий або чоло Боже», «свіча, яку носять ангели» тощо.

У свою чергу образ Сонця сприяв народженню в Україні багатьох подібних символів. Крокове колесо – весняні й купальські танці, що йшли по колу; мости – «символ проміння сонця або місяця», король – «одна із назв сонця»; воротар – «ворота відчиняються щоранку, випускають на небо сонце, а ввечері замикаються і ховають його»; Джурило (Журило, Чурило, Юрило, Ярило, Юрій) – «божий ключник, володар Вирію, що одмикає сиру землю»; жучок – хоровод, де «по зчеплених руках, як по мосту, йде дівчинка, що втілює жучка-сонце», (жучок, що ходить по колу, символізує сонце); Зайчик (Білоданчик, Янчик, Женчик, Подолянчик, Корольок, Подоляночка, Ягілочка Красна

Панна) – у цьому циклі хороводів «рух Сонця зображався через дії людини»; Рожа – танок, «де сонце виступає в образі дівки Рожі».

Солярну символіку мали вінок і коса, обряд водіння Кози, орнаменти, вишивання килимів, різьблення по дереву, керамічний посуд, де символами сонця є коло, хрест, розетки, восьмикут-на зірка, свастика тощо.

Солярну символіку мали хліб, калачі, коровай (*див. Коровай*) тощо. Усі ці образи широко використовуються в українському фольклорі.

У християнській традиції символічне значення сонця дуже різноманітне. Захід та затемнення сонця означають гнів Божий, праведне покарання, біду, скорботу, страждання. Сонячне світло символізує щастя (*Іс. XXX, 26*), відкриття, виявлення, відплату та праведну кару. Сонце – символ слова Божого (*Луки, XXI. 23*). Носії слова Божого мають своїм символом сонце. Сонце є вічне Слово, Господь, Христос. Він – Сонце правди, істинне світло не вечірнє, вічне (*Єв., III, 19; VIII, 12; 5; Об., XXI, 23, XXII, 5*).

Ю. Мільошин

Сонячні кларнети – див. Поезії символіка.

Соняшник – символ поклоніння, відданості; прагнення до Божественного світла і праведності; наслідування; рідної землі, батьківської садиби; світлої краси природи; вдячності.

У різних міфопоетичних системах соняшник усимволізовував поклоніння сонцю, наслідування його. Це був грецький символ Клітії, що перетворилася на соняшник після того, як її відштовхнув Аполлон. У митризмі – це атрибут сонячного бога Митри. У китайській символіці означає довговічність і має магичну силу.

Дуже глибоку філософську основу символу соняшника розкриває Р. Кох (*Книга символів. Емблематика. – М., 1995. – С. 252*): «Соняшник і сонце. Я завжди буду мати до вас схильність. Вранці він повертає свій золотистий цвіт до сходу, опівдні – вгору на середину неба, увечері – прямує за своїм центром тяжіння на захід. Моральне значення цього символу полягає в тому, що всім нам необхідно наслідувати приклад соняшника, тобто бути геліотропами, прагнути до сонця праведності. Хай наші пристрасті піднімаються і стихають, але нам треба слідувати тому курсу, який нам вказує Слово Боже, і прямувати туди, куди веде нас його святий приклад». В іншому місці (*С. 123*) Р. Кох підкреслює: «Соняшник і сонце. Я не знаю невдячності. Символ вдячності. Саме сонцю соняшник зобов'язаний своєю красою, тому, висловлюючи свою вдячність, він завжди розкривається при його появи...».

У фольклорі, літературі соняшник символізує рідну зем-

лю, батьківську садибу, красу української природи... Наприклад: «Як я люблю, коли зоряно-зоряно в небі, коли на полях під зорями світліють, мов річки, дороги, а соняшники прямо від зірок перехоплюють росу, спросоння лопотять нею і нанизують на неї свої пелюстки», або: «Зрідка спросоння заскрипить журавель або гупне біля якогось похиленого тину росяне яблуко, проллється шипучим соком на траву, і знову тиша, мов у доброму сні, і знову лапаті соняшники, наче матері, простягають на схід обважнілі руки, на яких спочивають голівки малих, повних дрімливого цвіту соняшників» (М. Стельмах).

Цікавий і такий факт. Одними з найцінніших і найдорожчих у світі є однойменні картини Клода Моне та Ван Гога — «Соняшники»...

О. Потапенко, Г. Потапенко

Сосна – див. Ботанічна символіка.

Софія – символ Мудрості, знання, майстерності, у християнських релігійно-міфологічних уявленнях – уособлення божественної мудрості. Поняття-міфологема античної й середньовічної культури пов'язується з уявленням про смислову наповненість та упорядкованість речей. Первинно символ Софії виникає в давній Греції як абстрактний, умоглядний образ. Переважно він зустрічається

в поєднанні з міфологічними богами й титанами. Так, софійна символіка найбільше властива богині мудрості і справедливої війни Афіні. За античними джерелами силою і мудрістю вона може зрівнятися навіть із Зевсом (Гесіод, Теогонія, 896) і її образ і справи вшановувалися античними греками зразу після Зевса (*Горацій, Вірші, I 12, 17–20*).

Про давнє зооморфічне походження богині свідчать її постійні атрибути – змія і сова.

Афіна завжди виявляє свої можливості в контексті художніх ремесел, мистецтв та майстерності. Вона допомагає гончарам (*Гомерівські епіграми, 14*), ткалям (*Гомер, Одиссея, VII, 109–110*), будівельникам корабля аргонавтів (*Аполлоній Родоський, Аргонавтика, I, 551*) і взагалі є помічницею і заступницею тих, хто виявляє позитивну активність.

Одного її дотику досить для того, щоб удосконалити людину і зробити її кращою. Одиссею вона додала зросту, наділила кучерявим волоссям, силою і привабливістю (*Гомер, Одиссея, VI, 229–237; XVIII, 156–159*). А напередодні зустрічі з чоловіком нагородила Пенелопу дивовижною красою (*XVIII, 187–197*).

Мудрість Афіни не залишилася поза увагою й античних філософів. Так, Демокріт вважав її «розумністю». Платон відрізняв мудрість Афіни від мудрості інших богів. Її мудрість

мала всеосяжний характер і знаходила своє втілення в державних справах та обґрунтуванні єдності й неподільності космосу (*Платон, Протагор, 321 d, VI, 5, 7*). За Платоном, Софія «є щось велике і притаманне лише божеству (*Федр, 278 d*), тоді як людина може бути лише шанувальником Софії – «філософом».

Протягом епохи античності Афіна виступала організуючою і направляючою силою розуму, за допомогою якого упорядковувалося космічне й суспільне життя, засноване на демократичних принципах. Однак вона лише яскраво презентувала мудрість, але не була уособленням її, тобто не була прямим і безпосереднім втіленням, персоніфікацією самої мудрості. В античній культурі богиня Афіна зображалася лише як покровителька мудрості, а не сама мудрість.

Пізніше в біблійно-релігійній традиції символіка мудрості набуває вищого ступеня – Премудрості. У вітхозаповітній літературі символи вищої софійності, Премудрості набувають уже особистісного втілення, персоніфікованого виразу: саморозкриття Бога у світі повинно було мати характер «особи» – як другого й підпорядкованого божественного «Я».

Пізня біблійна література (книга «Премудрість Соломона», «Книга притч Соломонових», «Премудрість Ісуса сина Сірахова») змальовує образ «Премудрості божої» як особис-

тісно усвідомленого, персоніфікованого створіння. Вона є породження й витвір верховного отця, майже тотожність його самого: «Она есть дыхание силы Божьей и чистое излияние славы Вседержителя», «Она есть отблеск вечного света и чистое зеркало действия Божия и образ благодати Его» (*Прем. Сол. 7, 25–26*). Премудрість у своєму співвідношенні з Богом є його деміургійною силою і світоупорядкувальною волею. Вона влітає в енергію Божого творіння світу елементи мистецтва, художнього бачення, емоційного задоволення, радості й веселої настрою, які переходять на «синів людських» (*Притч. 8, 27–31*).

Особливість Софії полягає в жіночій пасивності, поєднаній із материнською плодючістю, веселій вдачі, у глибокому зв'язку не лише з космічним устроєм, а й зі світом людини, для якого вона є заступницею (*Притч. 8, 31*). У ставленні до Бога Софія виступає як пасивне творче лоно, вселенський вимір, на тлі якого здійснюється божий задум (промисел), «віддзеркалення слави Божої». У ставленні ж до земного устрою Софія є творчою силою, яка з умінням і майстерністю ремісника будує людський світ, як тесля або каменярь будує дім як аналог обжитого людиною й упорядкованого світу, відгородженого й захищеного від хаосу. Дім, оселя, помешкання є одним із головних

символів біблійного розуміння Софії (*Притч. 9, 1*).

У християнській філософії започатковується особистісне розуміння Софії. Середньовічному філософу Орігену вона уявляється хоч і «безтілесним буттям різноманітних думок, яке охоплює логоси світової цілісності», однак «одухотвореним і як би живим».

На ранніх стадіях формування християнства уявлення про Софію поступово наближається до лику Христа – Логос (*1 Кор. 1, 24*), прямо визначають Ісуса Христа як «Божу силу і Божу премудрість»), а потім і третьою іпостассю Трійці – духом святим.

У латинській християнській літературі поняття Софія практично підмінюється синонімічним визначенням церкви й отожднюється з її атрибуцією, що призводить до втрати софійної символіки в католицькій традиції. Інша ситуація склалася у Візантії, де великого значення набув розвиток образу Софії як символу теократичного принципу, а також на Русі, куди християнство прийшло під знаком Софії і знаменувало собою прихід «премудрості Божої». Саме Софії були присвячені побудовані в XI ст. три головні руські храми – у Києві, Новгороді, Полоцьку.

Далі на Русі складається значна софійна іконографія. На іконах Софія зображається у вигляді ангела, її обличчя й руки – вогняного кольору, за плечима – крила. Вона завжди в царському вбранні,

на голові – золотий вінок. Перед неї завжди стоять у молитві діва Марія та Іоан Хреститель. Над головою Софії видніється у благословенні Христос, таким чином підтверджуючи свою нетотожність із нею, але являючи собою її «главу», одночасно будучи за новозаповітним ученням і «главою» церкви. Поступово особистісний вигляд Софії наближається до образу діви Марії, яка опікується софійністю земного й небесного буття.

У християнській агіографічній літературі ім'я Софії носить мучениця, страчена в Римі у II ст. разом зі своїми дочками – Вірою, Надією і Любов'ю (імена символічні – мудрість як мати трьох основних «теологічних добродітностей»).

У книзі Т. Шипфлінгера «Софія-Марія» (*М., 1997. – С. 39*) сказано про Софію: «Вона постає тут і Логосом, і Св. Духом, як вважали деякі отці Церкви (Афанасій Олександрійський, Григорій Богослов, Іриней – *С.Р.*); і самостійним «сотвореним началом, матір'ю творіння та Душею світу, і космічною соратницею – Нареченою Логоса і навіть олюдненій у Діві Марії Помічниці...».

В Україні ось уже 14 років у м. Дніпропетровську працює духовний центр Премудрості Божої «Софія», яку очолюють Софія та о. Михайл. Дипломовані духовні цілителі, психоенергетики, психоаналітики, вони вилікували від

важких духовних та тілесних хвороб тисячі людей.

Вражаючі результати їх благодатного зцілення зафіксовано на знаменитій «Аура-камері-6000».

Центр видає свій журнал «Софія», касети, диски з духовними піснями. Про них знято фільм «Сімейні таємниці», де роль Софії зіграла відома актриса та кінорежисер Олена Циплакова.

У центрі виступають із лекціями відомі російські вчені, творці торсіонної теорії О. Акімов, Г. Шипов та ін. Тут діє ансамбль духовної пісні, який разом із Софією створив понад 300 чудових пісень. Прихожани займаються іконописом, малюють картини на релігійну тематику.

Софія лікує молитвою, благодатним словом, розвиває творчий потенціал особистості. Ось деякі її думки: «Перед любов'ю, терпінням, прощенням безсиле будь-яке зло», «Уміння впізнати голос Бога, не слутати його з іншими голосами для людини є першочерговим. У такої людини серце відкривається назустріч Господу, прокидається душа, з'являється нова свідомість» (*Софія – Премудрість Божя. – 2004. – №3. – С. 22*).

Часто вимовляючи «я бідний», «я нещасний», «мені нічого не вдається в житті», «мене ніхто не любить» та ін., люди програмують відповідний результат...

«Корінь усіх існуючих у світі гріхів – гордіня. Вона народила

безліч гріховних хвороб... Таку людину називають духовним мерцем... Божий Суд уже відбувається на Землі, і передбачені Господом ознаки останніх часів – катастрофи, війни, руйнування і хвороби забирають частину половини» (*С. 21*).

С. Рик, О. Потапенко

Софія Київська – див. Кобзарство.

Спасіння – символ відновлення стану цілісності та первинного духовного здоров'я людини; благодатної дії Святої Трійці; спокутування гріхів людства через подвиг любові розп'ятого на хресті Ісуса Христа; надії на блаженне вічне життя в Царстві Небесному; врятування душі вірного для життя у славі Божій.

Філософи, богослови одностайно стверджують: «Сучасній людині треба рятуватися від самої себе». На думку єпископа Ігнатія (Брянчанинова) і за проповідями святих отців, людина може спастися, якщо:

1) збереже віру; 2) без докорів терпітиме біди та спокуси; 3) усвідомить свою немічність, змириться (*Носії Духу. – М., 2011. – С. 467–468*).

У «Катехізисі» (*К., 1991. – С. 11*) сказано: «Християнство, сповідуючи глибинну розбалансованість ества людського, а звідси втрату людиною Істини (так званий «первородний гріх») цілком і повністю зосереджене на ідеї спасіння людини, необхідності

її зцілення від тієї радикальної хвороби, яка охопила душу та тіло... Той, хто тоне, заблукав, шукає не насолоду, а спасіння, істинного шляху – ось лейтмотив християнської віри... Не блаженства має шукати людина, але спасіння та Спасителя, Який є Істина» (Ів. 14:16). Віра у Христа Спасителя потребує відречення від свого егоцентризму, самості, що стали через гріхопадіння ніби душею людини...»

Ігнатій (Брянчанинов) наголошує: «Ніхто сам не спасся, а Спаситель у нас усіх один. Людина лише може бажати спасіння, а сама спасти себе не може... Наше спасіння в тому й полягає, щоб... не потрапити до рук демонів, а позбавитися їх і увійти до Царства Божого... Спасіння є дар Божий смиренним і скрушеним серцем».

У книзі професора Олексія Осипова «Із часу у вічність» (М., 2011. – С. 140) сказано: «Словом у цих словах Христа міститься думка, що для **всіх**, у тому числі і для тих, хто не прийняв за земного життя Таїнства хрещення, але не хулив Духа Святого, зберігається можливість спасіння, тобто можливість стати членами тіла Христового – Церкви. Ця можливість обумовлена тим, що дар благодаті Таїнства дає Господь, а не священнослужитель...».

Для спасіння, окрім глибокої віри, молитви, покаяння, смирення, потрібні діла духовного милосердя:

1. Грішника направити.

2. Нерозумного навчити й допомогти пізнати правду.

3. Ближньому добру пораду дати.

4. Засмученого втішити.

5. Особисту кривду терпляче зносити.

6. Заподіяну кривду щиросердно простити.

7. За живих і мертвих помолитися.

Окрім цього, Православ'я радить «подорожнього прийняти і нагодувати», «недужого, ув'язненого в тюрмі відвідати», «голодного нагодувати», «нагого одягнути» тощо.

Тобто творити діла милосердя. Більшість учених вважає, що шляхом спасіння людина є зміна агресивного, споживачього світогляду, одухотворення науки, мистецтва, повернення до істинних цінностей, Святого, Красивого, любов до Творця, ближнього, навіть ворога.

Українці глибоко шанували Спасителя. Існували Спаси – народні назви календарних християнських свят, свят Господніх – **Перший Спас** (1/14 серпня), Винесення Чесних Дрив, Животворящого Хреста, у народі – **Маковій**; Другий (Великий) Спас (6/19 серпня), Преображення Господне, у народі – Яблучний спас.

В. Жайворонок у книзі «Знаки української етнокультури. Словник-довідник» (К., 2006. – С. 573) пише: «У церкві святять яблука і всі інші плоди, бо це одне з

найбільших хліборобських свят – свято врожаю; таке освячення символізує розквіт і плодючість усього створеного в безкінечному царстві життя...». Третій Спас (16/29 серпня), Нерукотворного образу, у народі – Спаса на Полотні. Прийшов Спас – бери (держі, готуй) рукавиці про запас (М. Номис).

О. Потапенко

Спіраль – див. Геометрична символіка.

Стахановець – символізує передовика виробництва, ударника праці, в народі так називають людей, котрі намагаються бути першими в роботі, проявляють амбітність і ентузіазм при виконанні справи. Інколи стахановцями вважають людей, котрі за будь-яку ціну намагаються стати першими, надмірно працюють задля матеріальної чи моральної винагороди, похвали чи самореклами.

Термін належить до радянізмів, стахановці – це працівники радянської епохи, котрі в процесі соціалістичного змагання досягали найвищої продуктивності праці, найкращого використання техніки і перевиконання виробничих планів шляхом подолання старих технічних норм та існуючих проектних потужностей. Стахановцями називали представників стахановського руху – масового руху послідовників О. Стаханова в СРСР, новаторів соціалістичного виробництва, робітників,

колгоспників, інженерно-технічних працівників, котрі багаторазово перевиконували встановлені норма виробництва.

Стахановський рух зародився в 1930-х рр. під час здійснення політики індустріалізації. В умовах наростаючих темпів виробництва, завищених норм відробітку сталінське керівництво шукало засобів стимулювання підвищення продуктивності праці, максимального заохочення до праці при мінімальній оплаті та матеріальному зацікавленні. Фактично, стахановський рух став однією із форм експлуатації масового ентузіазму. Зцією метою використовувалися так зване «соціалістичне змагання», зустрічні плани, рух новаторів, нагородження орденами, присвоєння звання Героя Соціалістичної Праці тощо. Поштовхом до впровадження масового змагання стала публікація в газеті «Правда» 20 січня 1929 р. статті Леніна «Як організувати змагання?», що пролежала в архіві майже 12 років.

У 1935 р. був широко розрекламований рекорд вибійника шахти «Центральна – Ірміно» в Донбасі Олексія Стаханова, який за допомогою двох помічників за зміну (5 год. 45 хв.) вирубав 102 т вугілля, перевиконавши норму в 14,5 разів (щоправда, справедливіше було б поділити цей справді видатний рекорд на трьох). Незабаром О. Стаханов поновив своє досягнення, видобувши 175 т, а через кілька днів – 227 т

вугілля. Досягнення О. Стаханова дістало широку популяризацію в радянській пресі і негайно використане для організації змагання за перевиконання норм виробітку – стаханівського руху. Сотні тисяч робітників справді широко повірили в недалекий прихід «світлого майбутнього» і готові були на будь-які жертви заради нього. Стимульоване більшовицьким керівництвом, на шахтах розпочалося змагання за встановлення абсолютного рекорду. Даний почин почали впроваджувати в різних галузях народного господарства, безперестанку вимагаючи підвищення продуктивності праці, почалося штучне роздмухування рекордоманії.

З іншого боку, отримання статусу передовика виробництва в складних економічних умовах 1930-х рр. (низьких заробітних плат, дефіциту товарів широкого вжитку) було чи не єдиним способом підвищення власного життєвого рівня, отримання додаткових товарів, грошової винагороди, позачергового права на житло. Проте, невдовзі економічна ефективність цих засобів почала падати, а зростали тільки «паперові» показники. Дійсно позитивні елементи новаторського руху на виробництві, що мали стимулювати пошук нових технік та методів роботи, часто нівелювалися ідеологічними чинниками, штурмівщина і штучне роздмухування стахановського змагання призводили до дезорганізації виробництва, погіршення

умов праці, порушення техніки безпеки. А надмірне перенапруження матеріальних та людських ресурсів стало причиною подальшого спаду виробництва.

Таким чином, завдяки активній радянській інформаційній пропаганді, термін увійшов у вжиток, стахановцями називали передовиків виробництва, ударників, ентузіастів. Цікавим є тлумачення поняття «стахановець» нашими сучасниками, котрі можна знайти в Інтернеті. Серед них домінують традиційні думки, що стахановці це «передовики виробництва», «ентузіасты, що встановлюють трудові рекорди», люди, «які багато працюють», «працюють не покладаючи рук». Але є й більш оригінальне, осучаснене, трактування стахановського ентузіазму: «колись давним-давно один шахтар Олексій Стаханов виконав дуже велику норму по видобутку вугілля. І одержав премію. І тоді зародився рух, із ентузіастів, котрі погодились за свою зміну і без додаткової оплати робити ще більше роботи. Держава побачила, що можливості робочих безмежні і ще збільшила план (план це необхідний обсяг роботи на місяць). Тому стахановці це страшні люди. Не дай бог в колективі заведеться стахановець, краще вбити відразу, інакше будете працювати ще більше» (*Кто такие стахановцы // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://otvet.mail.ru/question/27351870>*).

Таким чином, термін «стахановець» – це неологізм радянської доби, котрий пропагувався владою, разом із заохоченням до збільшення продуктивності праці на благо держави. Сьогодні цей термін вживається як із позитивними, так і з негативними, чи іронічно-саркастичними, смисловими відтінками і, в значній мірі, відживає, як і радянська епоха, що його породила.

О. Таранон

Стіл – символ єдності, родинної міцності й злагоди; гостинності; доброзичливості; шанобливого ставлення до людей.

У язичництві стіл символізував встановлення дружніх стосунків, а за часів Київської Русі – необмежену князівську владу.

Давньоруське столъ означало трон, престол; звідси бере початок застаріле стольний град, «місце перебування великого князя; столиця». Слово стіл входить до складу фразеологізмів: сідати за стіл – починати обговорення, щоб дійти згоди, покласти карти на стіл – виявити свої приховані наміри, справжню суть справи та ін.

Як символ гостинності й доброзичливості воно вживається в усній народній творчості, зокрема в колядках:

*Радуйтеся, люди,
До вас свято буде,
Столи застеляйте,
Нам пиріг давайте.
(«Меланочка ходила»).*

У наших пращурів стіл був символом домашнього вогнища; він вважався особливим, визначальним предметом, «... на столі майже завжди лежали хліб і сіль, накриті рушником. Заборонялося класти на стіл шапку, сідати одягненому. У деяких регіонах у ново-збудовану хату вносили першим стіл із паляницею. На Святвечір люди залишали гроші, посипали зерном на краєчку стола (щоб добро водилось у хаті, дякуючи Богові (Потапенко О.І., Кузьменко В.І. Шкільний словник з українознавства. – К., 1995. – С. 256). Щоб відігнати від родини нечисту силу, у Святвечір господиня кладе на чотири кути столу по голівці часнику.

Саме за столом збираються люди для святкування визначних подій: весілля, дня народження, хрестин тощо:

*Зелене жито за селом,
Хороші гості за столом;
Нема того на селі,
що в нашої молодой на столі.
(Нар. тв.).*

В українській літературі слово стіл уживається як символ єдності, символ сім'ї, оскільки, збираючись за обідом чи вечерею, члени родини діляться радістю й горем, намагаються знайти вихід із скрутного становища.

У поезії Т. Шевченка стіл виступає як символ ввічливості, щирості, доброзичливості, поваги:

*Вернулася. Катерина
І Марко зустріли
За ворітьми, ввели в хату
Й за стіл посадили;*

*Наповали й годували,
Про Київ питали.*

(Т. Шевченко).

Стіл – невід’ємний атрибут навчання, поетичної і дослідницької праці. Стіл – предмет, біля якого вирішуються долі не тільки окремих людей чи сімей, а й народів та держав (звідси круглий стіл – символ рівноправності).

Л. Довбня

Страшний суд – символ справедливості; неминучості покарання за скоєне зло; відповідальності за свої вчинки; перемоги добра над злом; очікування оцінки дій у кінці життєвого шляху; символ рівності всіх перед Богом, символ нового життя та безсмертя.

Страшний суд – це найсправедливіший у світі суд, на якому Бог дає оцінку всім людським вчинкам. У «Законі Божому» протоієрея Серафима Слободського пишеться: «Коли прийде син Божий у славі Своєї і всі святі ангели з Ним, тоді Він, як Цар, сяде, сяде на престолі слави Своєї. І зберуться перед Ним всі народи, і Він відокремить одних людей від інших (вірних і добрих від безбожних і злих), подібно до того, як пастир відокремлює овець від козлів; і поставить овець (праведників) по правий бік, а козлів (грішників) – по лівий». І підуть грішники в муку вічну, а праведники в життя вічне. Окрім того, Страшний суд є символом повноти знань Бога про все зроблене й вистраждане людьми.

Він називається Страшним ще й тому, що перед усіма постають справи кожної людини, її приховані думи й бажання, любов і лицемірство, правда й неправда. Кожен отримає те, чого заслужив. Саме цей аспект символіки фразеологізму відображений у словах народної пісні: «Хай неправда веселиться і убогий плаче люд, поки правда возцариться і прийде правдивий суд».

Страшний суд – символ відповідальності за своє буття. Згідно з біблійними сюжетами, Господь відчинив перед апостолом Іоаном двері на небо і сказав: «Увійди сюди, і я покажу тобі, що має статися після цього». І тоді Іоан побачив, що кожна людина відповідала за свої гріхи, займала своє заслужене місце. Хто був записаний у книзі життя, той потрапляв у рай, а хто ні – потрапляв у пекло. Будь-яка нерівність між людьми стирається на Страшному суді: перед Богом усі рівні.

Інколи поняття Страшний суд виступає символом стихійного лиха, яке несе людям хворобу, голод, смерть: «Страшний суд творився тоді серед голих таврійських степів. Зривало дахи, замігало колодязі, з корінням видимало в людей з-під ніг посіви» (О. Гончар).

В українській літературі Страшний суд часто символізує безвихідь: «Прибігаю до сусіди, там усі спали. Стукаю, добиваюся – пустіть, Христом Богом

молю, бо у нас Страшний суд піднявся» (П. Мирний).

Страшний суд – символ нового життя. Оновлення світу повинне здійснитися в останній день за допомогою вогню, тому на новому небі й на новій землі не залишиться нічого гріховного, а буде жити тільки правда.

Л. Довбня

Стрибог – див. Язичницьких богів символіка.

Стріла – символ світла; кари верховних богів; сонячних променів; фала; містичного Центру; блискавки; бога землі; рішучості; швидкості; поєднання; щастя; здоров'я; любові; дощу; цілющості; святості.

У багатьох міфопоетичних системах стріла була атрибутом богів Неба (Аполлона, Діани, Зевса, Перуна та ін.). Вірили, що блискавиця – це стріла бога, якою він убиває демонів. На думку А. Голана, стріла була символом бога землі, у деяких міфах – місячного божества. У стародавніх греків бог любові Амур пронизував серця закоханих саме стрілами, що усимволізувало єднання, злиття двох сердець.

Язичницький бог блискавки і грому Перун, за міфами, «роз'їжджаючи на золотій колісниці, у яку запряжено дев'ятеро крилатих золотогривих коней, вогненними стрілами знищує, розганяє дивів і бісів... За деякими легендами,

Перун мав дев'ятеро синів: троє вражало злі сили стрілами, троє розбивали хмари, творячи грім...» (*Плачинда С. Словник давньоукраїнської міфології. – К., 1993. – С. 43*).

Образ стріли часто зустрічається у «Слові о полку Ігоревім»: «Бути грому великому! Іти дощу стрілами з Дону великого» чи «Ось вітри, Стрибожі внуки віють з моря стрілами на хоробрі полки Ігореві» (*Слово о полку Ігоревім. – К., 1993. – С. 31*).

Був період, коли на могилах язичників ставилися так звані «часовенки» – пам'ятники у вигляді стріли.

В Україні побожний трепет ще в ХІХ ст. викликали «громові стріли». Після удару блискавиці в землю плавився пісок (каміння) і утворювалася громова стріла. «Той, хто знайшов громову стрілу, – вказує Г. Булашев, – зберігає її як святиню. Вона застосовується під час різних хвороб...; вона ж уберігає від ударів грози, відводить усякі лиха, чари, лихі сили і приносить щастя і статок в оселю, де зберігається... На тому місці, де впала громова стріла, не можна ставити ніякі будівлі, бо через сім років грім знову ударить у те саме місце» (*Булашев Г.О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К., 1992. – С. 261*).

В античній філософії був відомий парадокс Зенона «Стріла». Грецький логік доводив, що стріла, яка летить, водночас перебуває у

стані... спокою. Ця славнозвісна апорія сприяла розвитку логічного мислення, науки взагалі.

У фольклорі стріла символізувала і перемогу, і смерть, і надзвичайну швидкість, разючість («Як стріла полетів», «Кидати стріли»), гострі ідеї, дошкульні слова тощо.

О. Потапенко

Стрітєння (Зимобор, Громниця) – символ оновлення; омолодження землі.

Стрітєння належить до найдавніших народних і церковних свят. У народі кажуть, що на Стрітєння зима йде туди, де було літо, а літо – де була зима. Під час зустрічі стара Зима й молоде Літо сперечаються, кому йти, а кому вертатися. Якщо до вечора стане тепліше – літо переспорило Зиму, а якщо холодніше – перемогла Зима.

Ясна й тиха погода в цей день віщує добрий урожай поля і роїння бджіл. Вітер – погана ознака. Відлига – жди пізньої весни.

Напередодні свята жінки випікали обрядове печиво – «жайворонків», давали дітям, щоб ті закликали весну.

У цей день у церквах України святять воду і свічки. Посвячені на Стрітєння свічки зуться «громичними», і їх запалюють перед образами під час грози та ставлять у церкві, щоб «мороз дерева не побив».

Свячену на Стрітєння воду пильно оберігали. Цій воді при-

писувалася магічна сила – це цілюща вода. Нею натирали хворі місця з вірою, що «поможе». Найкраще допомагала свячена вода від «поганих очей» – пристріту.

Проводжаючи на війну або на відбубання військової служби, батько, благословляючи, кропив сина стрітенською водою і промовляв: «Боже тебе збережи!» Віра в силу стрітенської води зберігається в народі ще й досі.

Т. Товкайло

Схід–Захід – символ життя–смерті; світла–птьми; раю–пекла; Бога–Диявола; Вирію–місця Вічної Птьми; Добра–Зла; початку–кінця.

У багатьох міфологіях сторони світу обожнявалися, особливо Схід та Захід. У міфах майя вшановували чотирьох братів-богів, що нібито стояли в чотирьох кутках всесвіту й підтримували небо. Бог Хобніль – на Сході, пов'язувався з червоним кольором, Сан-Кімі – на Заході (символ чорного кольору). Багатьом народам притаманний образ зустрічі сходу сонця (єгиптяни, греки, євреї будували храми-святинища дверима на Схід). На Русі молитви і закляття вимовляли, звернувшись на Схід. У християнських псалмах читаємо: «Воздавай хвалу Господу, восходящому над небом на востоке».

Захід сонця пов'язувався, за віруваннями, із місцем перебування мерців. Саме на Заході

перебував вхід у потойбічний світ у стародавніх міфах єгиптян, індіців Америки, європейців. Ще в епоху бронзи померлого клали головою на Схід, обличчям на Захід (щоб душа пішла за сонцем).

Ось як пише про це митрополит Іларіон: «Коли сонце заходило, його проводжали з сумом і страхом, чи воно ж напевно ще вийде, захід став недобрим місцем, місцем вічної темряви і пекла. Навпаки, місце, звідки вранці виходило сонце, схід – це блаженна сторона, де вічна весна, вічне світло й тепло. Це Рай, це Ірій... Хто молиться богам, має молитися на Схід, а особливо вранці, бо ранішнє сонце, добре викупане й виспане, завжди милостиве.

Схід – сторона землі, де сонце сходить, себто де починається життя... Пошану сходу ще з глибокої давнини прийняла Християнська Церква» (*Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. – К., 1991. – С. 27*).

На думку акад. М.В. Поповича, для світогляду слов'ян була характерна така категоріальна структура символічних координат: 1) Схід. Вперед. Ранок. Весна. Біле. Небо (світло). 2) Захід. Назад. Вечір. Осінь. Синє (зелене). Земля. (*Попович М. В. Світогляд древніх слов'ян. – К., 1984*).

За радянських часів Схід символізував країни соціалістичного табору, а Захід – капіталістичний світ.

В езотериці знаходимо цікаве тлумачення Сходу–Заходу: «Чому наші голови до болю у хребцях повернені на Захід? Скільки б ми не дивилися на Захід, ми ніколи не побачимо Сонця, яке сходить. Сонце завжди сходило, сходить і буде сходити лише на Сході... Світло завжди йшло зі Сходу! Так кажуть мудрі. І в прямому і в алегоричному значенні... Жодна релігія не прийшла до людства із Заходу. Окрім, що правда, «релігії» прагматизму. Страшна релігія... Така «релігія» сприяє лише закам'янінню духу і гасінню вогнів серця. Вона ще гірша казарменного соціалізму, гірша, ніж адміністративно-командний режим, тому що знищує Культуру – Культ Світла».

Я переконаний у тому, що Новий Світ народжується у тому місці Землі, яке з'єднує Захід і Схід і є простором Синтезу двох Енергій (матеріальної та духовної), місцем зближення двох світоглядів (*Дмитриєва Л. «Тайная доктрина» Елены Блаватской в некоторых понятиях и символах». – Магнитогорск, 1992. – С. 243*). А таким місцем є саме Україна!

О. Потапенко

Т

Таємниця (таїна) – символ влади надприродного, того, що перебуває за межами людського розуміння, незбагненого; символ того, що має чудодійну силу, чарівні властивості; символ чогось загадкового, недоступного людському пізнанню, потойбічного; символ того, що приховується від інших і невідоме всім, секрет; символ того, що під страхом смерті не повинно бути розголошене; символ незвіданого, непережитого, але дуже привабливого своєю загаковістю; символ того, що Творець із благих міркувань поки що закритий від людей; символ рушійної сили пізнання Всесвіту.

Таємниця – це те, що навмисне приховують від інших, щось секретне, яке не підлягає розголошенню, надприродне, загадкове, незвідане. Поки існуватиме людство, доти житимуть таємниці. Мабуть, у самому естві людини, його генотипі закодоване нестримне прагнення до пізнання секретів життя, всесвіту, самого себе. Перші питання, які ставлять мамі дітки не випадково звучать так: «А що це?», «А чому?», «А для чого?»

Протягом тисяч років сформувалися три головні тенденції розуміння пізнання:

1) людина може принципово пізнавати, розкривати всі таємниці;

2) людина здатна пізнавати секрети, але вірогідність істинності цих знань невелика;

3) агностична традиція, яка повністю або частково заперечує саму можливість пізнання людиною оточуючого світу.

Практично всі цивілізації мали колись секретні доктрини, касти, символи. Жерці, ієрофанти, маги, астрономи, волхви приховували знання про астрологічні, фізичні, хімічні закони та закономірності. Ініційований мав довгі роки проходити випробування, перш ніж його посвячували в секретні доктрини, містерії.

У книзі «Піфагор. Золотий Канон» (М., 2004. – С. 327–328) сказано, що учня, перш ніж взяти у школу Піфагора, три роки перевіряли. Потім п'ять років учень проходив випробування... мовчанням(!), він лише слухав. І лише через 10 років загального навчання ці люди мали право слухати лекції Піфагора. Причому

той, як і єгипетські жерці, навчав за допомогою... символів!

Існували вакхічні містерії, братства та ордени піфагорійців, розенкрейцерів, тамплієрів, масонів, орфіків та ін., які старанно зберігали свої таємниці від профанів та ворогів.

Секретні знання (а вони були дуже значними) закодовані у міфах, графічних, алхімічних символах, соборах, скульптурах тощо. Історія знає випадки, коли жорстокі королі після виготовлення майстром якоїсь унікальної речі наказували осліпити або відрубати руку умільцю, щоб зберегти таємницю.

У всіх країнах і донині є документи із грифом «таємно», «цілком таємно», за розголошення яких передбачена сувора кара.

Існували десятки «таємних» наук: езотерика, окультизм, теософія, герметизм, алхімія та ін. У наш час вони переживають друге народження.

Символами таємної мудрості були Ісіда, Сфінкс, Тот – Гермес, Будда, Платон, Орфей, Христос та ін. Вважали також, що потаємні знання сховані у «філософському камені», «чаші Грааля», Великій Піраміді, Тибеті, картах Таро та ін.

І все ж віддавна найбільшими таємницями вважали таїну Бога і Людини. Людина завжди була сама для себе проблемою і великою загадкою. І в цьому її велич і убогість, трагізм. За християнськими догматами, Бог – велична таїна, він охоплює все і вся.

Жоден смертний ніколи не збагне всієї величі і слави Творця.

Гегель вважав двома таємницями світової культури Ісуса Христа і Сфінкса. З цього приводу він писав: «Христос – людина-загадка, яка глибоко відрізняється від єгипетської. Тут із звіриного тіла виривається людське обличчя, а там – людське тіло, із якого виривається бог». А й справді. Найбагатші люди світу, наймогутніші президенти, королі, зневірені, знедолені врешті-решт схиляються до Його ніг! А таїна непорочного зачаття, Воскресіння (*див. Чудо*) Христа?

А таємниця Трійці, душі, безсмертя (*див. Безсмертя, Душа*) людини, церковних таїнств (*див. Таїнства*)?

Нині вченими-психологами, медиками ведеться інтенсивне вивчення таких таємничих феноменів як яснобачення, телепатія, гіпноз, телекenez, левітація, матеріалізація та телепортація, полтергейст, клонування, стовбурові клітини та ін.

О.П. Довженко сказав пророчі слова: «Навіть коли людський геній збагне й підкорить собі всі її (природи) таємниці, й тоді не стане вона менш прекрасною».

До сьогодні великою таємницею світової культури вважається діяльність волхвів, бібліотека Ярослава Мудрого, Голубина Книга, Велесова Книга, секрети майстрів Софійського собору, який збудований майже тисячу(!) років тому.

А чого вартий феномен магичної Роксолани (*див. Роксо-*

лана)? А демократизм Запорізької Січі, який на століття випередив Європу? А магічна чарівність української пісні (*див. Пісня*), веселкова багатобарвність рушників-оберегів?

Загадкою була сила кінофільмів О. Довженка, які увійшли в десятку найкращих стрічок усіх віків і народів. Одвічна мрія людства – злетіти у Космос – була здійснена під керівництвом саме українця – Сергія Корольова. Очевидно, не всі знають, що всесвітньовідомі й містичні полотна у стилі абстракціонізму створив українець Казимир Малевич.

А в чому таїна сенсаційних перемог на Олімпійських іграх Валерія Борзова та Володимира Кличка, які вперше в історії зупинили гегемонію чорношкірих атлетів?

Хто дав силу українській опозиції, яка всупереч шаленому адмінтиску, мільярдним коштам все-таки здобула історичну перемогу у 2004 році?

Людству треба розгадати ще тисячі великих і малих таємниць (невичерпних можливостей організму людини, паралельних світів, галактичних цивілізацій, торсіонних технологій, безсмертя, віднайдення ліків від раку, СНІДу та інших хвороб, душі та духу тощо).

На мою думку, український етнос має в третьому тисячолітті велику перспективу. Він збагатить світову культуру скарбами своєї духовності, своєї ніжної, поетичної і красивої душі!

О. Потапенко

Таїнство – символ покаяння; прощення; сили; благодаті Божої.

Це культова основа християнства, під час якої здійснюються обрядові дії «для послання віруючим Божої благодаті». Виникнення таїнств відноситься до зародження рабовласницького ладу, і, передусім, з'явилося воно в країнах Сходу – Вавилоні, Єгипті, де в I тисячолітті до н. е. склалися жрецькі законодавчі кодекси. Узагальнення культури Давнього Сходу знайшло своє відображення в Біблії, де говорить про те, як Мойсей під диктовку самого бога Яхве записував протягом 40 днів і ночей на Синайській горі закони й установи для єврейських племен щодо проведення ряду ритуалів.

Християнство, що виникло з іудаїзму, не заперечувало закони й обряди Мойсея, але згодом виробило свій, відмінний від іудаїстського, комплекс релігійних ритуалів на новий, християнський лад.

Перші християнські таїнства й ритуали виникли в кінці II ст. Ними стали хрещення і причащення, запозичені з мітраїзму та староегипетських культів. У II ст. увійшло в практику священство (посвята в духовний сан), згодом, у IV–V ст. – ще чотири нових таїнства: покаяння (сповідь), миропомазання, шлюб, соборування. Система із цих семи таїнств була остаточно відпрацьована і встановлена в православ'ї у XIV–XV ст.

Велике значення надає Церква «правильному» здійсненню таїнств, розуміючи при цьому обов'язкову участь у ньому законної духовної особи та обов'язковість встановленого порядку. Тим самим підкреслюється роль церкви як «посередниці» між Богом і людьми, без якої таїнства вважаються «недійсними». Ця умова не визнається протестантськими церквами, що відкидають ідею посередництва церкви у спілкуванні людини з Богом.

Існує сім таїнств:

1. Причащення, або євхаристія, що займає центральне місце в літургії. У християнських церквах віруючих причащають вином і хлібом, де нібито втілені «тіло і кров» Ісуса Христа. Тим самим віруючі з'єднуються з Христом, стають причетними до життя вічного. Це таїнство сягає стародавніх тотемічних культів, коли існував ритуал убивання тварини та поїдання тіла і крові для того, щоб проникнутися її властивостями та якостями.

2. Покаяння, або сповідь, – прощення або виправдання гріхів, що є основою суттєво християнських догматів. Ось що ми читасмо в Євангелії від Матвія: «Й всякий, хто оставит дом, или братьев, или сестер, или отца, или мать, или жену, или детей, или земли, ради имени моего, получит во сто крат и наследует жизнь вечную» (19:29).

Сповідь є одним із семи таїнств, обов'язкових для всіх без винятку

віруючих – католиків і православних. Це таїнство сягає глибокої давнини, первісної магії.

3. Миропомазання – це таїнство, відоме з античних часів, записане в Біблії. Воно співвідноситься з усіма іншими таїнствами і здійснюється над царями при коронації для освяти їхньої влади, під час хрещення, коли миром мажуть чоло, груди, руки хрещеного.

4. Соборування здійснюється в будинку хворого або вмираючого з метою вилікувати або причастити, для полегшення його участі в загробному житті.

5. Священство – посвята в духовний сан. Таїнство це здійснюється під час літургії з промовлянням особливих заклинань і покладанням рук єпископа на голову посвяченого.

6. Хрещення – занурювання новонародженого у воду – джерело життя. У католиків – обливання водою, у протестантстві – окроплення.

7. Вінчання – церковний обряд скріплення шлюбу.

Т. Товкайло

Тачанка – символ (*див. Символ*) маневреності, нескладної техніки – доступної, простої й грізної.

Легендарна кулеметна тачанка – геніальний винахід Н. Махна, оспіваний у народі, увічнений у бронзі й граніті. Вона стала невід'ємною частиною озброєння не тільки українського селянського війська, її викорис-

товували армійські формування різних країн.

Існує кілька правдоподібних гіпотез про походження слова «тачанка». В етимологічному словнику М. Фасмера зазначається, що слово походить від українського «натачанка», яке бере витоки з польського «найтичанка» (пол. najtyczanka), яке, у свою чергу, утворилося від німецької назви чеського міста Нойе-Тітшайн (нім. Neu-Titschein). На підтвердження цієї версії, «натачанка» фігурує в п'єсі українського письменника І. Карпенка-Карого «Мартин Боруля» (1886): «Запрягай же свіжих коней (*див. Кінь*) у нашу натачанку, та поїдемо зо мною у стан, а Омелько нехай зараз іде в хату (*див. Хата*)...». За іншою гіпотезою, «тачанка», – це українська калька в зменшувальній формі, яка утворилася від іменника «тачка». Побутує також думка, що слово походить від назви «тавричанка» (від назви місцевості – Таврії) – типу повозок на півдні України (*див. Україна*) і в Криму.

У словнику знаходимо пояснення терміна: «Тачанка в Україні й на Кубані – це ресорний чотириколісний візок з відкритим кузовом для парної упряжі. Колеса (*див. Колесо*) в нього дерев'яні з залізними шинами, вони закріплені на сталевих вісях гайками, а самі вісі встановлені на ковані сталеві ресори. Колеса закриті крилами, які захищали пасажирів від

бруду, що вилітав з під коліс під час швидкого руху. Такий візок із кулеметом використовувався у кавалерії часів громадянської війни (*див. Війна*)». Німецькі тачанки були розповсюджені на південних територіях України, де селилися німецькі колоністи. Їх закуповували також місцеві поміщики, чиновники і заможні селяни. Ніде таких тачанок більше не було, і ніхто не мав можливості використовувати цей вид озброєння настільки ж масово й ефективно, як махновці.

Перші спроби підвищити маневрові й маршеві можливості станкових кулеметів встановленням їх на кінних возах здійснили англійці під час колоніальних війн наприкінці XIX ст. Під час російсько-японської війни обидві сторони використовували для цього одновісні рами артилерійських зарядних ящиків, на яких закріплювали кулемети та ящики для патронів. Під час бою кулемет пересувався вручну силами обслуги, тому його маневрові можливості на полі бою залишалися низькими. На відміну від першої світової війни, бойові дії під час Громадянської війни у Росії 1919–1921 рр. мали маневровий характер. Усі сторони широко застосовували кавалерійські з'єднання. Але кулемети, які переміщувалися на возах й одновісних рамах, мали меншу швидкість пересування в бою, ніж вершники. Проблеми виникали і під час

здійснення маршів. Звичайні селянські вози, як і армійські парокінні вози, запрягалися двома кіннями. Їх навантаження, що складалося зі станкового кулемета, боєприпасів й обслуги, перешкоджало досягненню високих темпів пересування. За таких умов, вози потребували частих ремонтних робіт, що за умов маневрових дій було неприйнятним. Ці проблеми розв'язали в роки Громадянської війни встановленням станкових кулеметів на кінні повозки – тачанки.

Установивши на тачанці кулемет, селянський полководець-анархіст Н. Махно перетворив чотириколісний візок на своєрідну фортецю на колесах. За свідченнями очевидців, коли Н. Махно побачив тачанку німецького виробництва з ресорами (російські тачанки були без ресор), то відразу зрозумів, що якщо на неї поставити кулемет, то буде набагато зручніше цілитися: таку тачанку не трясє й вона не підстрибує на поворотах. Тачанка з кулеметом, оберненим назад, була чудовою технічною моделлю для захисту бійців, що спішно відступали, і прикривали свій відхід кулеметним вогнем. Проте, передусім, вона прославилася в нападі: коли у «лобовій» атаці тачанка раптово зупинялася й розверталася на 180°, демонструючи супернику свій «хвіст» із смертоносним «жалом», – нерідко це було останнє, що ворог бачив у житті.

Перші кулеметні тачанки з'явилися у вересні 1919 р. у тилу А. Денікіна на території сучасної Кіровоградської області. Їх у Н. Махна було 800, на кожній встановлювали один-два кулемети, які обслуговували від трьох до п'яти чоловік, включаючи кучера. Отже, був витворений бойовий засіб, поєднавший у собі швидкісний маневр, вогняну потужність і оперативну рухливість (аналог колісниць бронзового віку).

У боротьбі зі своїми противниками Н. Махно застосував незнану раніше тактику «перенесення боротьби з рейок на поселення, ліси і поля». Свою піхоту він посадив на чотириколісні легкі тачанки з кулеметами і, маючи чудовий кінний склад (коней постачали селяни), перекидав піхоту на тачанках з вражаючою швидкістю з однієї на іншу ділянку бою, з'являючись переважно там, де їх менш за все чекали. Улюбленим прийомом для махновців був нічний бій, несподівана кінна атака, шквальний кулеметний вогонь, вони легко виходили з оточення, проявляли велику майстерність при проведенні розвідувальних операцій. Повстанська армія Н. Махна за добу могла проходити до сотні кілометрів і тримати такий темп протягом кількох днів.

Знамениті тачанки відіграли вирішальну роль у взятті червоноармійцями Криму. Завдяки армії Н. Махна вдалося захопити важливий Каховський плацдарм, з

якого пізніше й почався оспіваний у піснях штурм Перекопу. Але пісня мала протилежне спрямування. Після того, як підступні керівники більшовиків утретє порушили укладені з Н. Махном угоди, «батько» назавжди порвав з ними і в 1920 р. оголосив «червоній» Москві війну.

Чёрные знамена
впереди полков!
Берегись, Будённый,
Батькиных клинков!
Утром спозаранку, полем,
вдоль реки
Пронеслись тачанки,
прорвались братки.
Вольный ветер в поле –
с нами заодно,
Долго будут помнить
Нестора Махно!...

*(Феодосій Шцусь, 1893–1921 рр.,
друг і соратник Н. Махна).*

Пізніше, за прикладом махновців, кулеметні тачанки взяли на озброєння всі інші діючі на той момент військові формування: червоноармійські (офіційно до штатів кавалерійських з'єднань Червоної Армії вони були введені лише у лютому 1921 р.), білогвардійські, навіть польські кіннотники. «Червоні» швидко перейняли тачанку в Н. Махна. На відміну від його армії, велика частина тачанок 1-ої Кінної в 1919–1920 рр. була кустарного виробництва: кузови виготовлялися з жердин, екіпаж сидів боком, звисивши ноги вниз. Ефективність кулеметного вогню з такої тачанки була набагато нижчою. Ідеологічно

«правильною, будьонівською» тачанка стала після 1930-х рр., саме про неї пам'ятаємо відомі слова: «... о буденновской тачанке в небе летчики поют». У радянському суспільстві кулеметні тачанки було прийнято вважати червоноармійським винаходом, про неї склали пісні, у Каховці Херсонської області їй поставлено бронзовий пам'ятник. Відомий характерний приспів пісні: «Эх, тачанка-ростовчанка, Наша гордость и краса...». У повторному приспіві «ростовчанка» замінювалася на «полтавчанку». Слова ці обрано не тому, що вони легко римувалися з «тачанкою». Автори пісні виконали замовлення компартійного керівництва: вбити у свідомість громадян країни віру в те, що за встановлення радянської влади боровся весь народ, а міць Червоної армії – робітничо-селянські бійці, на озброєнні яких була народна нескладна техніка – доступна, проста й грізна (народ видозмінював слова пісні й так: «Эх, тачанка-махновчанка...»).

У бронзову тачанку, встановлену на п'єдестал під Каховкою, впряжено четверо коней. Очевидно, скульптори, знали, що вона має бути двокінною, тож без втручання ідеологічної цензури не обійшлося: монумент нічим не повинен був нагадувати легендарну українську тачанку і перетвореного радянською пропагандистською машиною у ворога народу Н. Махна.

Б. Дем'яненко

Телевізор – символ відкрито-го у світ вікна, джерела інформації; сімейного відпочинку, затишку; зомбування, одурманення широких верств населення; культивування насильства, масової культури, бездуховності.

У казках, міфах народів світу часто зустрічаються прообрази сучасного телевізора – чарівні дзеркала (*див. Дзеркало*), сяючі кулі магів, підзорні труби та ін.

XX століття втілило віковичну мрію землян бачити небачене, те, що перебуває за тисячі, мільйони кілометрів. І геній людини створив таке диво. Спочатку телевізор, телебачення в цілому слугували навчанням, вихованню, інформуванню мільйонів людей у різних куточках планети.

Проте люди (як і в десятках інших випадків) умудрилися спалювати, перетворити собі ж на шкоду цей геніальний винахід.

У кінці XX століття і нині екрани телевізорів заповнили низькопробні ерзаці масової культури: вестерни, фільми жакхів, порно, «мільні» безглузді опери. Кров, насилля перетворюють телевізор у засіб виховання жорстокості, цинізму, нігілізму.

Усе частіше телевізор використовується окремими партіями, урядами, державами, приватними особами для зомбування широких верств населення (передвиборні перегони, реклама тощо).

Складається таке враження, що всесвітні сили Зла хочуть привчити нас не реагувати

на чуже горе і біль, вбивають у нашу підсвідомість сатанинську, вампірську мораль...

О. Потапенко

Темрява (п'ятьма) – символ нерозвинутих можливостей; відсталості; неосвіченості; аморальності; з іншого боку – символ захисту від лихих сил.

Слово п'ятьма сягає праслов'янського тьма. Воно споріднене з лит. *temti* «темніти», перс. *temel* «морок».

Темрява (п'ятьма) символізує материнське начало; вона (як символ матері) утворює дихотомію світло/темрява. Ця дихотомія виникає як символічна формула моралі після розпаду первинної п'ятьми на світло й темряву. До розпаду первинної п'ятьми вона не зіставляється з мораллю.

«П'ятьма... символізує стан нерозвинутих потенційних можливостей, які дають поштовх утворенню хаосу. Звідси слідує, що п'ятьма, введена у світ після того, як «з'явилося світло, є регресивною; це так ще й тому, що вона традиційно асоціювалася з принципом зла і з первинними, несублімованими силами. Образ темряви, що використовується для характеристики людини, виражає своєрідний «субстрат» її пристрастей. Цей психологічний факт... знаходить свої паралелі – або витоки – у традиційно-символічному вченні, згідно з яким «кольоровий» народ є породженням п'ятьми, а біла людина – це

дитя сонця або білої полярної гори» (*Керлот Х. Словарь символ. – М., 1994. – С. 526*).

Темрява досить часто асоціюється з негативним началом: «Темне царство скоріше руйнуйте, нове на руїнах збудуйте» (Панас Мирний); «Обернулося життя до неї другим, темним, неприбраним, буденним боком» (І. Нечуй-Левицький). Пітьма може виступати символом аморальності: «Хто в пошані тепер? Тільки спілльник у злочині, тільки темна, душа, що горить від укритого в ній лиходійства» (М. Зеров).

В «Енеїді» І. Котляревського темрява пов'язується з пеклом: «Тепер Еней убрався в пекло, / Прийшов зовсім на інший світ; / Там все поблідло і поблекло, / Нема ні місяця, ні звезд. / Там тільки темрява велика».

У позитивному плані темрява символізує порятунок від небезпеки, від очікуваного лиха. Вона ховає все від людського ока: «Держи дівку в темноті, а бабу – в тісноті» (Нар. тв.).

Таким чином, у символіці слова темрява (пітьма) спостерігається певне оцінювання (погано – добре) з домінантою першої ознаки.

Л. Довбня

Терня – див. *Бур'янів символіка*.

Тіла оголеного символіка – символ природного безгрішного стану; народження, відречення

від земного гріховного світу; повернення в райський стан, відродження; первинної непорочності; чистоти душі; вершини тілесної та духовної краси; приналежності людини до світу природи як її органічної складової; нужденності, великої бідності, знедоленості; презирства до тлінних земних благ, виклику суспільному ханжеству; тваринних інстинктів, аморальності, розпусти; любові, вищих почуттєвих насолод, дарованих людині природою; швидкоплинності життя.

На думку М. Холла, містерії єгиптян, персів, греків, індусів, їх релігійні системи містили спільний і найважливіший символ – людське тіло. Була сформована таємна теологічна система, у якій Бог розглядався як Велика Людина, а людина – як малий Бог. Філософи античності вважали: людина є ключем до таїни життя, бо вона – віддзеркалення божественного плану світотворення. «Фізичне тіло людини тлумачилося як одяг його духовної природи; а, отже, чим більше були розвинуті її надфізичні здібності, тим славнішими були її вдягання... Містерії вчили, що єдиною прикрасою людини є її добродітності, чесноти, що вона вдягнена у власні звершення і прикрашена власними здобутками...

Згідно із секретною доктриною людина шляхом поступового очищення свого тіла, подолання чуттєвості долає обмеження матерії і відв'язує себе від

смертного кільця» (*Холл М. Енциклопедичний виклад... , 1992. – С. 256–266*). Глибоку символіку мали всі частини тіла, бо в давнину вважали, що закони, елементи, сили Всесвіту знайшли пряме віддзеркалення в конституції людини.

Цікавою є така деталь Біблії. У «Законі Божому» (*К., 2003. – С. 69,74*), зокрема, сказано: «Життя людей (Адама і Єви – *О.П.*) у раю було сповнене радощів і щастя. Совість їхня була спокійна, серце було чисте, розум світлий. Не боялися вони ні хвороб, ні смерті, не мали потреби в одязі... Коли перші люди вчинили гріх, їм стало соромно і страшно... Вони миттю помітили, що голі. Аби приховати свою наготу, зшили собі одяг із листя смоковниці...» Але чому саме із смоковниці? Плід на смоковниці з'являється на голому дереві без видимого цвітіння. Коли розвиваються листки, плоди зникають. У Євангелії від Матвія такий стан дерева символізує безплідність...»

Нагадаємо, що Бог категорично заборонив Адаму і Єві вживати плоди з дерева пізнання добра й зла. Смоковниця плодоносить усупереч природним законам – без цвітіння. Можливо, у Біблії заковано таку думку: якщо людина буде прикривати свою духовну наготу безплідним розумом, втручатиметься в божественні закони Творця і творіння, то вона приречена на фізичне знищення.

У стародавній Індії є храм Сонця в м. Конарасі, де вміщено сотні барельєфів оголених тіл та написів, присвячених мистецтву кохання, мистецтву чоловіка й жінки приносити один одному задоволення під час інтимних стосунків. У книзі «Кама Сутра» (*Руга, 1990. – С. 4–5*) сказано: «В уявленні європейця барельєфи і написи пронизані еротикою, а жителі Індії сприймають їх як символи швидкоплинності людського життя, миттєвості чуттєвих насолод. Наслідуючи давні звичаї, в Індії з дитинства намагаються прищепити дитині правильне ставлення до невід'ємної частини людського буття, навчити її сприймати інтимні відносини не як щось сороміцьке, негідне людини. Тому, що любов, чуттєві насолоди – є вище щастя, подароване нам природою». Справді, повне невігластво в інтимних стосунках, їх заборона («в СРСР сексу не було») породжують дисгармонію, сімейні трагедії, стреси.

«В індуїзмі, джайнізмі, буддизмі і тантричному символізмі оголеність означала бути «одягненим у простір», первинний стан, безформність і простоту... Оголена богиня Калі означає стан свободи від ілюзій, повноту й цілісність» (*Купер Дж. Енциклопедія символів. М., 1995. – С. 213*).

У системі ТАРО є сімнадцятий аркан «зірка». На ньому зображена юна оголена дівчина, що лле на землю і в море воду з двох глеків. Це символічне зображення

ери Водоля, у яку ми вступили. Учені вважають, що ця епоха буде ознаменована очищенням Землі й людства від матеріального «бруду». Кращим засобом очищення, як у християн при хрещенні, буде вода, водяні потоки, потопи. Настання епохи водоля буде подібно весні, яка розбудить духовну природу людської душі. Головна якість епохи – чистота» (*Бабанін В. Таємниці великих пірамід. – 2000. – С. 409*).

Оголення тіла під час обрядів, містерій означало повернення ініційованого в райський стан, де немає руйнівної сили часу. «Це також означає оголення перед Господом. Бути голим і не відати сорому, перебуваючи в первинній непорочності – означає також душу, що зняла із себе «одяг сорому», плоть і саму себе, «одягнену своєю власною силою» (Дж. Купер).

Дуже глибоке пояснення символіки оголеного тіла дає Церква. За канонами, тіло людини – це Храм Духа Святого. У «Настільній книзі священнослужителя» (*М., 1983. – Т. 4. – С. 232–234*) сказано: «Пригадайте: ми всі з'являємося в цей світ голими. Таїнство хрещення, тобто другого духовного народження людини, обов'язково передбачає зняття всього одягу немовляти. Це знаменує «його зречення ветхोї людини, життя гріховного та збоченого». Після хрещення, як правило, дитину слід одягнути в білу сорочку. Це символ «блискучої

ризи», «одягу нетління», «одягання слави Христа». Той, хто «одягається в ризу світлу» після хрещення, знаменує, передусім, повернення людини до цілісності й невинності, якою вона була в раю, відновлення її істинної природи».

В античній культурі оголене тіло усимволізовувало фізичну й духовну красу. У Малій Азії у великій кількості встановлювали й поклонялися його (Пріапа) стелам у вигляді фалоса, пізніше вони з'явилися в садах та виноградниках Греції, символізуючи плодючість. Таємниця запліднення й продовження роду була для греків одвічною, божественною, загадковою... Місце, де споруджували стелу – фалос, називали місцем життя й смерті. В акті зачаття виникло нове життя, але одночасно знищувалося попередня форма життя» (*Бауер В. та ін. Енциклопедія символів. – М., 1995. – С. 147–148*).

У середньовіччі оголеність – добродійність і водночас гріховність. Наприклад, на картині Тиціана «Любов сакральна та профанічна» священна любов зображена оголеною жінкою, що усимволізовує її презирство до земних речей, а полум'я правої руки – любов до Бога. Профанічна любов репрезентована жінкою у дорогому вбранні з глеком, наповненим золотом.

В Україні віддавна гостро зазначувалися як сороміцька оголеність, так і розпушта. Народна мораль, звичаєвість передбача-

ли сувору кару дівчатам – по криткам, зрадницям. Зарубіжні хроністи неодноразово підкреслювали порядність, добродійність, цнотливість українських дівчат та жінок. В Україні слова «голий», «голота», «голодранці» означали, як правило, злидність, матеріальні нестатки, що відбито в численних прислів'ях та приказках: «Голодний поле перебіжить, а голий три», «З голого як із святого, нічого не візьмеш», «У голоти нема що молоти», «Сам голий, а сорочка за пазухою», «Голий як пень (як палець, як долоня, як пляшка, як сокіл, як турецький святий). Водночас бідність не вважалася найбільшим нещастям: «Голенький – ох, а за голеньким Бог», «Хоч голо, аби весело», «Хоч голий, та гострий».

У ХХ століття оголене тіло стало символом гострого протесту окремих молодих людей проти фарисейської, подвійної моралі західного суспільства (акція оголених студентів проти полювання на хутрових звірів). Водночас це ознака руху нудистів, які полюбляють купатися в костюмі Адама. На жаль, оголене тіло стало емблемою нічних клубів, порнофільмів, символом зростаючого розтління молоді, брудних звірячих інстинктів, проституції. В ілюзії солодких оман у жахах СНІДу не забуваймо мудрість: «Кажуть, у людини є душа і тіло. Насправді, людина – це душа, у якої є тіло». Калічачи тіло, ми

вбиваємо власну душу. А – це найбільший смертельний і непростимий вовіки гріх.

О.Потапенко

Тінь – символ душі людини; непорозуміння в стосунках; тривоги, смутку; невиразності; підозри.

Тінь – давнє слов'янське слово, яке походить від давньоруського **тѣнь** «простір, захищений чим-небудь від променів сонця; темне відображення на чому-небудь, відбиття предмета, освітленого з протилежного боку». Це слово не має усталеної етимології. Одні дослідники вважають, що давньоруське **тѣнь** етимологічно пов'язане зі словом **стѣль**, **стѣна** і сягає давнього (s) *teg* – «покривати». Інші доводять, що в слові **тѣнь ѣ** з'явився під впливом слова **сѣнь** «тінь».

У деяких вірвоченнях тінь вважається «негативним двійником тіла». Серед первісних народів існує усталене уявлення, що тінь є другим «я» або душею людини; це уявлення також відображено у фольклорі й літературі деяких розвинутих культур... Дикун, як правило, вважає свою тінь, відбиття у воді чи дзеркалі своєю душею чи життєво важливою частиною самого себе. «Тінь» є терміном, уведеним Юнгом для позначення примітивної й інстинктивної сторони індивідуума (*Керлот Х. Словарь символів. – М., 1994. – С. 509*).

Тінь може виступати символом непорозуміння у стосунках

між людьми: «Так уперше в житті між сином і матір'ю впала тінь» (С. Кравченко); символом турботи, тривоги, смутку: «її повіки злегка тремтять,... на лиці блукають тіні» (М. Коцюбинський); «Він дуже змінився: зголив бороду, вуса, постарів. Тінь тривоги і турбот весь час набігає на його обличчя» (І. Кочерга). В українській літературі лексема тінь може символізувати дух, душу померлого, привид, примару:

*Еней, знаменитий мечем
і побожністю знаній,
Сходить до батька свого
під землю тіней Ереба.*

(М. Зеров).

При метонімізації значення «дух, душа померлого» виникає нове вживання слова тінь: воно починає символізувати досягнення, творчі здобутки людини, яка вже померла:

*Та з палицею пілігрима
У нові села й городи
Прямує тінь неутомима
Григорія Сковороди.*

(М. Рильський).

Символіку лексеми тінь підсилюють фразеологічні звороти: одна тінь залишилася (про когось, хто дуже виснажений, змарнів, зблід), кидати на когось тінь (про людину, яка щось на когось намовляє, створює негативне враження про інших), боятися власної тіні (про дуже боязку, нерішучу людину, яка не привертає до себе уваги, залишається непоміченою, займає другорядне місце).

Л. Довбня

Ткацтва символіка – це ознака естетичних, духовних, художніх смаків нації; регіональних та соціальних рис; людської працьовитості; сонця і творця світу; основи світотворення.

Ткацтво та прядіння – одне з найдавніших занять кожної селянської родини в Україні. Ткали рушники, скатерки, тканини для виготовлення одягу. Переважно цим займалися жінки. Уміння добре прясти і ткати було необхідним для дівчини на виданні. До цих занять її прилучали з раннього дитинства.

У літописах часів Київської Русі є свідчення, що кияни «птели вовну, збивали поєсть, прями..., виробляли полотно («плати»), порт, руб, сукно; з'являються в ті часи ткачі». А тканини були вовняні, лляні, конопляні, а полотно тонке, з узороччям (*Шевчук В. Мисленне дерево. – К., 1989. – С. 264*). Але мистецтво ткання відоме на території України уже в епоху трипільської культури (IV–II тис. до н. е.). В українському фольклорі збереглося чимало згадок про роль ткацтва в житті селян. Відлуння символічного уявлення про ткання як основу світотворення знаходимо в мові, повір'ях, у деяких обрядах, орнаменті вишивки. У найдавніших світотворчих колядках, напр., згадується павук-творець – сяючий образ павукаткача, що снує нитки-промінці, засновує їх різноманітними виявами життя, насичує барвами й звуками, наповнює живлячим духом.

У колядках такого типу дістається з дна моря золотий камінь – сонце, і тоді вже з'являється світ. Отже, світ заснувався, сонце – то основа життя. Як свідчить О. Потебня, у німців у період від Різдва до Водосвяття зверталася особлива увага на прядіння і ткання: у деяких регіонах ці ремесла у цей час суворо заборонялися, а в інших – навпаки, всіляко заохочувалися, і вважалося, що напружені тоді нитки мають цілющі властивості. І ці заборони, і дозвіл вказують на шанування в ці дні божества – прядуна (*Потебня А. О мифологическом значении некоторых обрядов и поверий. – М., 1965. – С. 6.*)

За давніми уявленнями, саме на Різдво заснувався світ, як народилося сонце і з верхечка світового дерева почало снувати світову павутину. Залишками такого вірування є різдвяні «павуки» із соломи. Павук ще зветься «круг». Сонячна символіка «павука» («круга») не викликає сумнівів (*див. Павук*).

Символ павука-ткача спостерігається у великодній грі «жучок», де по перехрещених руках гравців бігає, ніби снує, дитя, а в пісні мовиться: «Граї, жуче, граї...». Адже на Великдень і сонце грає. На давніх віруваннях основані й легенди про павука, прислів'я, повір'я. Ця комаха стала символом світлої міфологічної істоти – ткача і засновника світу (*Дмитренко М. та ін. Українські символи. – К., 1994. – С. 138–139.*)

У художньому ткацтві ще наприкінці ХІХ ст. на тери-

торії України були поширені стилізовані мотиви найдавнішого за походженням тваринного орнаменту. Серед геометричних мотивів переважав ромб із гачками, який у давніх слов'ян уособлював родючість. Залежно від місця розташування цього символу він означав землю, родючість чи жінку. Цей символ широко використовувався у язичницьких ритуалах, обрядах, а з прийняттям християнства продовжував існувати у способах ткання одягу, головних уборів, у вишивках сорочок (*Українознавство. – К., 1994. – С. 160–161.*)

Ткацьке мистецтво в Україні не тільки символізувало естетичні, художні смаки народу, а й було своєрідною візитівкою таланту кожної майстрині, створювало думку про жінку та її дочок, тобто характеризувало жіночу вправність, майстерність, охайність і працьовитість.

Домоганий виріб створював настрої, формувал естетичні смаки, був зразком людської працьовитості. Історія українського народу підтверджує, що серед простих людей одвічно живе тяга до красивого, привабливого, естетичного, доцільного й етично вивершеного.

Л. Кожуховська

Тополя – символ дерева життя; символ добра і зла; символ України; сумної дівчини, матері; краси, струнності; весни.

За даними С. Плачинди, тополя була образом-тотемом давніх

українців. Рубалася язичниками лише для жертвних вогнищ.

В Україні тополя – канонізований символ засмученої матері, дівчини, нещасливої долі: «Ненько моя, зоре, / Зелена тополе, / Породила на світ білий на велике горе» (Нар. тв.).

Рубання тополі, як і калини, символізувало заручення та одруження юнки: «Тонкая, високая тополя: Чорнявая дівчина – то моя. / Тонкую, високою зрубаю: / Чорнявую дівчину кохаю» (Нар. тв.).

У поемі Т. Шевченка «Тополя» є персоніфікований образ тополі-дівчини, яка так і не дочекалася коханого: «Таку пісню чорнобрива / В степу заспівала. / Зілля – дива нарбило – Тополею стала».

У сучасній поезії символіка тополі пов'язується з Україною, її трагічною історією, сивиною матері, батьківщини. Напр.:

*Україно моя,
далі грозами свіжо пропахлі,
Польова моя мрійнице.
Крапля у сонці з весла.
Я віддам свою кров,
свою силу і ніжність до краплі,
Щоб з пожару ти встала,
тополею в небо зросла.*

(А. Малишко).

Або:
*Як ходить вітер між зелом
І сніг кружляє тополиний
Над тихим маминим чолом.*

(О. Лубківський).

Г. Потапенко

Трава – символ добрих і злих сил природи; людських істот;

символ молитви; тихого шептання; клятви; оберега; смерті.

У міфах народів світу трава вважалася волоссям різних богів, матері-землі. Стародавні нівхи вважали, що після смерті людини її душа перетворюється на траву. В ацтеків було спеціальне божество трав Патекаль. Осетини присвячували сінокошу особливе обрядове дійство. У багатьох міфологіях є образ мандрагора – «трави-напівлюдини», яка сприяла плодючості. В Україні вірили, що мандрагора (переступень) виростає із померлих нехрещених дітей.

За даними західноєвропейського хроніста Титмара (X–XI ст.), жмут зірваної трави (як і волосся) символізував у слов'ян перемир'я, клятвений союз. Давньоруські джерела згадують про язичницький звичай присягатися, кладучи на голову зрізаний шматок землі із травою.

Трави, зілля (*див. Зілля*) широко використовувалися як обереги від злих сил у народній медицині, обрядодіях. На Зелені свята ними встеляли долівку. Оселю заповнював п'янкий запах м'яти, полину. У домовину також клали різнотрав'я (сухе), квіти. Навесні існував звичай качатися по молодій росяній траві, що нібито сприяло здоров'ю.

За назвами українських трав, на думку В. Базилевського, можна читати національний характер. Вони – частина духовності, недосяжного материка духовної

культури. Тут і поезія, і гумор, і тиха печаль, і незалежність: нечуйвітер, сон-трава, зозуліні черевички, плакун-трава, вовча трава, золотник, семижильник, польові овечки, боровий чепчик та ін.

Трава й зелене листя в народній обрядовості символізували заспокійливу молитву, тиху мову, шепіт. У фольклорі, літературі трава має подібну символіку. Напр.:

*Як згасне вік мій до краплини –
Одне прошу тебе завжди:
Ти народи мене, Україно,
Хоч би травною народи.
Не розлучи мене з собою –
Хоч би травною народи.*

(А. Демиденко).

О. Потапенко

Три – символ духовного синтезу; формули для творення світів; символ створення духу з матерії; активного з пасивного; моделі всесвіту (верх, середина, низ); щастя; багатства; Трійці; оберега; цілющості.

Практично повсюди на землі особливо священним вважається число «три». У християнстві – Свята Трійця, в індуїзмі – Шива, Вішну, Брахма, у Давньому Єгипті – Озиріс, Ісида і Гор та ін. Світове дерево (*див. Дерево життя*) мало триелементну структуру. У піфагорійській системі трійка – священна цифра, символізувала початок, існування та кінець світу. Учені пояснюють сакралізацію цього числа спостереженнями людей за багатівіковою

біологічною еволюцією життя. «Існування двох (батька і матері) майже невідворотно веде до появи третього (сина)... За словами Лао-дзи: «... одне народжує двох, двоє народжують третього; троє народжує десять тисяч речей (тобто увесь світ)». Тому тріада володіє здатністю розв'язувати конфлікт, створений дуалізмом... Вона символізує творення духу з матерії, активного із пасивного (Керлот Х. *Словарь символов.* – М., 1994. – С. 521). Деякі вчені пов'язують символіку трійки із тричастковим поділом людини на дух (розум), душу (почуття) і тіло (інстинкти), з моральними категоріями.

Про давнє пошанування трійки (задовго до прийняття християнства) слов'янами свідчить той факт, що число «3» часто зустрічається у фольклорі. Там фігурують звичайно «три сини, три дівчини, три роки, три дороги, три царства, три гори та ін.».

Систематична повторюваність цього числа спостерігається у весільній, родильній, поховальній обрядовості.

Це ж число часто зустрічається як символ оберега, цілющості в народних ритуалах (аграрних, лікувальних та ін.). Напр., при жовтяниці рекомендували протягом трьох днів з'їсти курячий жовток. На Чернігівщині хворих купали у воді з трьох криниць. У деяких регіонах дітям давали саме три бруньки із свяченої верби. У Білорусії на Юріїв день

тричі обходили худобу з іконою, на Харківщині – ниву із хрестопоклонним хлібом (перед сівбою) тощо.

У фольклорі, літературі число «три» має подібну символіку. Напр.: «Там на горі три криниченьки, Любив козак три дівчиноньки» (Нар. тв.) або: «Ой на морі та три лебеді», «А вже тому аж три роки, як я закохався».

В останні роки українські дослідники О. Братко-Кутинський, Р. Фурдуй та ін. дійшли висновку, що трійка лежить в основі світобудови, «тяжіє» над нами через тисячоліття. Напр., сучасна ядерна фізика оперує гіпотезою трьох кварків – елементарних частинок, з яких складається вся матерія. Космічний корабель має три ступені. Речовина може перебувати у трьох станах: твердому, рідкому, газоподібному. Усе розмаїття барв природи складає синтез трьох кольорів: синього, жовтого, червоного. Мовна система пронизана триєдністю: три роди, часи, способи тощо (*Фурдуй Р. Скільки тисячоліть тризубу // Космос Древньої України. – К., 1992. – С. 240–241*).

О. Потапенко

Тризуб – національний та державний символ України, що символізує тяглість і неперервність державних традицій на українських землях з давньоруської доби і до сучасності.

Тризуб був родовим знаком києво-руських князів Рюриківичів і водночас державним і

релігійним символом на території Давньоруської держави. Зображення тризуба увійшло у вжиток у якості династичного знака за князя Володимира і найвищої популярності досягло у Х–ХІ ст., поширившись на значну територію в межах Київської держави, що сягала Новгородської землі. Поряд із розширенням географії його вживання, посилювалося використання цього знака в побуті (орнаментах тканин, карбуванні, різьбярстві, книжкових заставках, писанкарстві тощо). Тризуб вживався також як символічний і релігійний знак в українському фольклорі та у церковній геральдиці. За тривалий період свого функціонування він зазнав трансформації, набув додаткових елементів, ускладнив плетінкову форму, зберігаючи незмінною свою первісну основу. Тризуб з хрестом зберігся на речах у народному побуті до середини ХХ ст. На сьогодні відомо понад двісті видозмін зображення тризуба (з мечем, хрестом та ін.).

Одне з перших зображень тризуба на нашій території сягає Трипільської культури (IV–III ст. до н.е.). Цей символ карбували на монетах Боспорського царства (V ст. до н.е. – IV ст. н.е.). Згодом його почали активно використовувати праслов'янські племена. Зображення тризуба на речових пам'ятках VI–III ст., знайдених на території Київщини і Полтавщини, підтверджують, що він був відомий як символ

влади, знак родових старійшин чи племінних вождів задовго до князювання Рюриковичів. Перші письмові згадки про цей знак зустрічаються в давньоруських літописах X ст., у болгарській «Хроніці Манасії» (XIV ст.) вміщено малюнок із зображенням тризуба. За князювання Володимира Святославича почалося карбування власних грошей – високохудожніх монет з гербом-тамгою тризубом. Його зображення міститься на зброї, цеглі давньоруських храмів, на гербі французької королеви Анни (дочки Я. Мудрого), надгробках, кераміці, монетах. Після розпаду Давньоруської держави тризуб втратив роль загальнодержавного символу, ще кілька століть його використовували на території Великого князівства Литовського в гербах окремих феодалських родів, а згодом – у низці гербів українських міст (*Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навч. посіб. / І.Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В.В. Томазов, М.Ф. Дмитрієнко [та ін.]. – К.: Либідь, 2008. – С. 442*).

Існує близько 40 версій походження тризуба та тлумачень його суті, сам термін уперше увів російський історик М. Карамзін. Дослідники виділяють три групи гіпотез обґрунтування ідеї тризуба. Предметні гіпотези – вбачають у знаку тризуба майже тотожне відтворення конкретних рис того чи іншого предмету (верхня частина скіпетра

візантійських монархів, скіпетра скіфських царів, зображення корони – символів державної влади; обриси сокола чи іншого птаха – символів норманського походження чи голуба Святого Духа; зображення конкретних предметів – якоря, норманського шолома, лука зі стрілою, колоса тощо). Графічні гіпотези – вважають тризуб спрощеним, умовним, стилізованим зображенням (монограма – сплетіння кількох початкових літер у вигляді вензеля для позначення імені, слова чи виразу українського, візантійського, грецького чи іншого походження; орнамент – візерунок, побудований на ритмічному чергуванні та поєднанні геометричних елементів або стилізованих зображень живих і неживих предметів візантійського, варязького, слов'янського чи східного походження; лєтера «Ш», яка раніше означала цифру 3). Філософські гіпотези – трактують цей знак не як дзеркальне відображення чи стилізоване позначення предмету, а як символічне зображення ідеї, поняття або явища (символ ідеї державної влади; символ влади над трьома світами – небесним, земним і підземним; відображення триєдності світобудови; християнська доктрина Трійці – єдність Бога-Батька, Сина і Духа Святого та ін.) Будучи своєрідним ключем для усєї системи української національної символіки, тризуб і нині не розкрив усіх своїх символічних значень (*Бойко О.Д.*

Історія України: Посібник. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. – С. 86–89).

Відродження державного символічного значення тризуба почалося в період національно-визвольних змагань в Україні 1917–1920 рр. Після проголошення IV Універсалу було визнано потребу відновити тризуб як герб, що символізувало б спадкоємність державницьких традицій Київської Русі. На пропозицію М. Грушевського 22 березня 1918 р. Українською Центральною Радою тризуб був затверджений як державний герб УНР. У проектах цього герба тризуб отримав усталені кольори – золотий тризуб на блакитному полі, оскільки жовто-синє кольорове поєднання історично притаманне українській територіальній символіці.

За гетьмана П. Скоропадського тризубом було оздоблено державну печатку, особистий герб, погони вояків, службові знамена Української Держави, як герб України він зображувався на грошових знаках. Також тризуб з хрестом угорі був емблемою українського Чорноморського флоту. Після грудня 1918 р. він залишився державним символом Директорії УНР. Після Акту злуки 2 січня 1919 р. тризуб використовувався на печатках Західної Облaсті УНР, відзнаках Української галицької армії. У 1920 р. він був відзнакою Червоної української галицької армії (ЧУГА). У радянській Україні

тризуб став нелегітимний, використання його переслідувалося.

Одночасно, його продовжували широко використовувати українські політичні кола на еміграції: політичні організації (Українська військова організація, Організація українських націоналістів); керівництво Державного Центру (уряду) УНР у екзиль; політичні партії, громадські організації. 15 березня 1939 р. тризуб з хрестом визнано Державним гербом Карпатської України. У роки Другої світової війни тризуб був популярним символом ОУН-УПА. У післявоєнний період цей символ продовжив своє існування в діаспорі (емблематика, відзнаки, листівки, книжкові заставки тощо) (*Довідник з історії України. Т. III / За ред. І. Підкови та Р. Шуста. – К.: Генеза, 1999. – С. 348–349).*

Новий етап відродження тризуба, як державного символу, відбувся після проголошення Україною незалежності 1991 р. Тризуб як Малий Державний Герб і головний елемент Великого Державного Герба України було затверджено постановою Верховної Ради України 19 листопада 1992 р. та Конституцією України 28 червня 1996 р. (ст. 20). Довговічність даного символічного знаку, очевидно, можна пояснити глибоким історичним корінням та неперервним прагненням продовження державницьких традицій народом України.

О. Таранон

Трикутник – див. Геометрична символіка.

Тринадцять – див. Дванадцять.

Трипільська символіка.

Трипільська культура (культура Кукутені) є однією з важливих гілок європейської цивілізації. Вона набула найбільшого розквіту між 5500 та 2750 роками до н. е., розташовувалася між Карпатами та річкою Дніпром на території сучасних України, Молдови та Румунії, займаючи територію загальною площею понад 35 тис. км². Свою назву дістала від назви селища Трипільля на Київщині та назви села Кукутеня у Румунії. Зберігаючи свій аграрний характер, трипільці залишили високомистецьку мальовану кераміку, глиняні статуетки, рештки будинків, одягу, оздоблення яких свідчить про сакралізацію побутових речей. Орнаменталістика трипільців розцінюється сьогодні як система знакових символів, зародки ієрогліфіки, яка так і не була остаточно сформована. На сьогодні відомо близько 300 знаків, які повторюються в різних комбінаціях. Остаточне трактування графічних символів, на думку дослідників, залежить саме від їх поєднання. Крім цього, символічне значення виявляють трипільські статуетки Великої Богині, бика, оленя, собаки. Збережені знаки-символи демонструють космогонічні уявлення

трипільців, розкривають відомості про їх життя й побут. На сьогодні не існує чіткої ідентифікації та систематизації символіки орнаментальних мотивів і пластики Трипільля-Кукутені.

Спіральний орнамент трипільської кераміки зберігає ідею про безкінечність руху Сонця. Д. Гуменна вважала, що в спіралі зашифрований міф про перехід з одного світу в інший, міф про вмирання-воскресіння всього живого. Ідея безкінечності й циклічності простежується в орнаментах на горщиках, варіюється в поєднанні з *хрестами* (єдність чоловічого й жіночого начал). Одним із поширених образних позначень спіралі в Трипільській культурі був *вуж/змія*, який, крім посуду, зображувався на жіночих статуетках найчастіше на грудях і животі, що підтверджує його значення як оберегу. Графічне позначення *вужа/змії* пов'язують і з чоловічою символікою, а подвійні спіралі символізують рівновагу протилежностей, що яскраво збереглося у відомому знаку «*інь-янь*».

Із солярною символікою пов'язане зображення *кола* та *хреста, що обертається*, – *сварги, свастики* як символів розвитку всесвіту, сонця, небесного вогню. При цьому сонце, що сходить, зображується прямою (правосторонньою) *сваргою*, а Сонце, що заходить, – *оберненою* (лівосторонньою). Колову будову мали трипільські поселення,

що за формульним типом мислення відповідає небесному тлу, на якому розміщуються світила. Трипільські будинки із власною системою облаштування є мікромоделлю світу, порядок їх облаштування протиставлявся загальному хаосу. Трипільські протоміста могли утримуватися саме за рахунок окультурення рослин, а тому одним із поширених є символ засіяного поля, дерева (світowego дерева) та символів, які сприяли успішному землеробству – дощу, життєдайної води, і складала систему категорій на позначення зародження, появи та існування життя. Триєдність життєдайних сил у різних варіаціях (вогнь–вода–земля; сонце–зоря–місяць тощо) символізує тризуб, який є частиною сварги.

Образна символіка трипільських статуеток також пов'язується з родючістю, силою і можливістю народження (відродження) і має ритуальне значення. Жіночі статуетки, які отримали назву Великої Богині, символізують життя й родючість, означаються як Матір усього сушого, яка дає життя й оберігає. Культове призначення підтверджується й тим, що для їх виготовлення у глину додавали цілі чи перетерті зерна. Імовірно, такі жіночі статуетки виконували й роль оберегу, сприяли захисту родини.

Охоронна символіка жіночих статуеток демонструється в поєднанні із символікою плодючості,

міцності, чоловічого начала, яке відтворювалося в образах бика, тура. На трипільських пластинах у формі голови бика зображено жінку з піднятими догори руками. Бик, тур, їх роги пов'язані із сакральною метафорою молодого Місяця.

Символіка Місяця та можливі обряди жертвоприношення пов'язуються з образами собаки, які зафіксовані в трипільській розписній орнаменталі і представлені в глиняних виробах-статуетках.

Н.Смірнова

Трійця – це божественна триєдність Бога-Отця, Бога-Сина і Бога-Духа Святого.

«Це початок усього... Це абсолютна незмінність, абсолютна необхідність справжнього буття... Бог є Трійця, і ця істина не може бути вилучена з будь-якого принципу, не може бути пояснена будь-якою «достатньою» причиною, бо немає ні початку, ні причини, що передує Трійці» (*Мистическое богословие.* – К., 1991. – С. 124).

Головним джерелом нашого знання про Трійцю є Пролог Євангелія від Іоана, за що автор тексту і отримав у православ'ї назву «Богослов».

З перших рядків Пролога Отець називається Богом, Христос – Словом, і Словом у цьому «початку», яке тут має не тимча-

совий, а онтологічний характер, одночасно і Бог («спочатку... Слово було Бог»), й Інше, ніж Отець: «і Слово було в Бога». Ці три твердження Євангеліста Іоана: «Спочатку було Слово – і Слово було в Бога – і Слово було Бог» – зерно, з якого пророста все тринарне богослів'я» (*Мистическое богословие. – К., 1991. – С. 270*).

Кожен українець неодноразово чув вислів «Бог трійцю любить», широко вживаний у народі. Але навряд чи задумувався над тим, що він звучить із глибини тисячоліть, оскільки у цьому виразі йдеться не про дохристиянську трійцю як знак триєдності світобудови, який Бог любить як свій знак, як символ своєї триєдиної сили. За свідченням давніх пам'яток, Трійця складалась із трьох компонентів: Яв (земний світ); Нив (духовний світ); Прав (світ законів матеріального і духовного). Тризуб – це поєднання трьох небесних світів: Сонця, Місяця і Зір. На Скіфській пекторалі (IV ст. до н.е.) зображено три названі яруси (підземне царство, рослинний світ, тварин і людей), і саме середній знаменує Світове дерево – символ Трійці (вічного життя). Людина, на думку учених, поєднує триєдиність і має три життя: у лоні матері, земне і небесне (потойбічне).

До прийняття християнства Трійцю святкували 6 днів, а після – лише 3 дні, звідси і назва – Трійця.

Вшанування символу Трійці характерне для сотень поколінь наших предків – від прааріїв і якнайдавніших арів. Воно характерне й для пізньоарійської ідеології, космології, суспільного ладу, символіки, кольорів.

Різновиди знаків Трійці, зображені на гуцульських хатах, тягнуться з глибини віків, а деякі з них знаходимо ще у стародавніх хетів та еллінів. Знаки, зафіксовані в Січинським в українських Карпатах XX ст. споріднені не лише з праарійським, античним та старокняжим, але й із родовим знаком українського дворянства післякняжої доби. Трійцю як світотворчу триєдину силу у вигляді тризуба маємо і на нашому державному гербі України.

«Культ Святої Космічної Трійці», «Бог у трьох особах» панував у наших пращурів причорноморських аріїв, які, не відмовляючись від Трійці арійської, прийняли вчення Христа й християнську Трійцю» (*Братко-Кутинський О. Нащадки Святої Трійці. – С. 23*).

Т. Товкайло

Тронка – див. Прози символіка.

Троянда – символ небесної досконалості та земних пристрастей; часу й вічності, життя та смерті; плодючості; краси; цнотливості; мовчання й таємниці; у християнстві – символ раю, Діви Марії, небесного блаженства і водночас страждання.

У світовій символіці золота троянда означала досконалість, червона – бажання, пристрасть, красу, довершеність. Біла – невинність, голуба – недосяжність і неможливість. В алхімії троянда символізувала мудрість, духовне відродження.

У Давній Греції та Римі троянду вважали емблемою весни, повної життєвої краси, кохання, недовговічності життєвих благ, непорочності, символом закоханості, а також радощів, розкоші, витонченості.

Гілками із троянд вперемішку із миртовими гілками у греків освячувалися наречені. Трояндами прикрашали двері будинку, пелюстками встеляли шлюбне ліжко, їх кидали до ніг переможців.

Однак троянда була й символом смерті, весною вона цвіте не тільки на радість живим, але й для втіхи померлим. Коли римляни відправляли поминки, головну роль на них відігравали троянди: їх ділили між присутніми, гірляндами прикрашали могили. Греки носили троянди на голові і грудях як знак трауру, як символ короткочасності, плинності нашого життя. На надмогильних пам'ятниках часто розвішували бутони троянд, що символізувало нескінченність.

Спочатку у християнському мистецтві троянду прославляли як райську квітку, символ чистоти і святості. Пізніше вона стає символом Богородиці, яку уявляли сидячою в раю серед

трояндових квітів. За легендою, архангел Гавриїл зробив для Богородиці три вінки: із білих, жовтих і червоних троянд. Вінок із білих троянд символізував її радість, із червоних – страждання, а із жовтих – славу. Червона троянда стала символом крові Христа, що страждав. Білі троянди в середні віки називали також трояндами Магдалини: кажуть, нібито вони втратили свій колір від пролитих на них сліз каяття Магдалини.

В українській традиції троянда – символ краси, кохання (*див. Троянди й виноград*).

В. Куйбіда

Троянди й виноград – символ єдності двох важливих сторін людського життя; насолоди від краси природи та мистецтва і творчої праці на благо людей; духовно багатого життя народу; поєднання духовного й суцього, божественного й земного; діянь людського розуму й фізичної праці; краси людського життя.

Троянди й виноград – символ єдності двох важливих сторін людського життя; насолоди красою природи та мистецтва і творчої праці на благо людей (*Коптілов В. У світі крилатих слів. – К., 1968. – С. 145*).

На думку В. Борщевського, троянди й виноград символізують духовно багате, красиве життя народу.

Троянди й виноград належать до найдавніших культур на землі. Люди здавна поклонялися красі,

витонченості троянди та корисності, плідності, жертвності винограду. Г. Смик у статті «Біблійні рослини» пише: «Щонайбільшої шани у святому Писанні зажив виноград та його плоди й продукт – вино! Саме виноград серед ще кількох видів украї потрібних людям рослин посів чільне місце. Він є символом смиренного, покірного способу життя, працелюбства, благополуччя, достатку і спокою. Загалом же виноград у Біблії згадується понад 115 разів.

Гроно винограду одночасно символізує плідність і жертвність, бо з нього роблять вино, зокрема, вино кольору крові. Йому відводиться символічне значення божественного Ягняти, яке зображувалося між колючками та гронами винограду».

Троянда (*див. Троянда*) у світовій культурі є символом досконалості, краси, витонченості. Більш конкретні символічні значення мають кольори троянди та квітів. Біла й червона троянди – символи печалі й любові, голуба троянда – символ нездійсненого, неможливого, золота – символ абсолютного успіху. Троянда, що має сім пелюсток, символізує священне число 7 (сім напрямків простору, сім днів тижня, сім чудес), а троянда, що має 8 пелюсток, символізує відродження (*Керлот Х. Словарь символов. – М., 1994. – С. 113, 140*).

У давніх греків троянда була царицею квітів і мала свою символіку. Греки носили квітку на голові й на грудях як символ

жалоби, нетривалості нашого життя, котре так само швидко в'яне, як запашна троянда. У квітці троянди греки вбачали символ нескінченності, що виявлялася в її круглій, без початку й кінця, формі, саме тому на грецьких надмогилях, пам'ятниках можна зустріти букет троянд.

Якщо в Греції троянда була то символом кохання і краси, то ознакою глибокого смутку, у римлян у часи республіки вважали її атрибутом суворої моралі, нагородою за видатні діяння. Із падінням Риму вона стала символом розкоші й розпусти. Окрім того, троянда для римлян першої республіки була священною квіткою й символом мовчання. У католиків троянда небесна – заступниця добрих справ.

В історії Англії троянда була символом горя, а червона троянда – символом меча і смертельної рани. У середньовіччі троянда стає знаком різних таємничих товариств (*Золотницький Н. Квіти в легендах і переказах. – К., 1992. – С. 45*).

Поєднання духовного й суцього, божественного й земного діянь людського розуму, духу й фізичної праці містить у собі образ троянди й винограду в людському суспільстві. М.Т. Рильський у 1957 році видав збірку поезій «Троянди й виноград». Цей образ сприймається як натхненна пісня про красу людського буття, красу мистецтва і природи, про творчу працю, що не з примусу, а за покликом серця приносить

моральне задоволення, робить життя людей цілеспрямованим, потрібним:

У щастя людського два рівних є крила: / Троянди й виноград, красиве і корисне.

Л. Кожуховська

Тур – символ героя, хороброго воїна, багатиря; бог ратної справи й незламного духу; емблема шумної, грубої, напористої сили; творець всесвіту й носій плодючості, оберіг, який допомагає при пологах, а лови тура – емблема сватання.

Для слов'ян *тур* здавна був символом *героя, хороброго воїна, багатиря*. З давнього часу вживається як епітет сили та буйності «*буй-тур* у «Слові о полку Ігоревім». У Волинському літописі 1872 р. за Іпатіївським списком збережені уривки давніх поетичних мотивів щодо характеристики князя Романа Галицького: «храбръ бо бѣ, яко и турѣ» (*Н.Ф. Сумцовъ. Туръ въ народной словесности*). – С. 66). Сюжети билин зберегли міфічне перетворення багатиря Добрині Нікітича в тура «Гдѣ былъ Добрыня Никитичъ, тутъ станъ златорогий туръ!», «Обверну Добрынюшку гнѣдымъ туромъ!». «Добрыня туръ топчетъ въ полѣ стада гусиное, лебединое, овечье, коровье и лошадиное, и потому узнають въ немъ богатыря» (*Там само*. – С. 83–84).

Тур у дохристиянських віруваннях – *божество, бог ратної справи й незламного духу*. Його зображали чоловіком із залізною

головою тура, срібними рогами, у кольчuzі і з мечем. Найдужчих і найхоробріших юнаків називали *турами*. За переказами, купальської ночі Тур виходив із кам'яної гори, ревів і йшов випасати цвіт папороті, аби його ніхто не знайшов, бо тоді людина розумітиме мову природи.

Тур – емблема шумної, грубої, напористої сили. Шум, який створювали Первісні бики, або Тури (*Bos primigenius*) із живою масою до 1200 кг, у процесі шлюбних поєдинків чи переміщень по лісу та в чагарниках здавна порівнювали із громом: «Гримь такий, що хочь туры гони, такь не почують», «Леминть такий, или глухе таке, що хоч туры гони, то не почують». Про шумних, грубих і напористих людей говорили: «Зъ тобою ходити, якъ зъ туром водитись», «Баба, як туръ», а про твердих у своїх діях – «Сидить, якъ туръ у горах», «У него натура, якъ у тура», «У тура (бика) голова не болитъ». Мотив грубості тура відображений у колядці:

«Коня съдлае, гадку гадае:

коню мій сивый;

будь ми счастливый!

Потьдємо жь мы

въ чистое поле,

Въ чистое поле,

та въ темный лѣсокъ,

За чорнымъ туромъ,

за грубымъ звѣромъ.

Та якъ надыбавъ чорнаго тура

И снопокъ стрилокъ...»

Лови на тура були завжди небезпечні. У темному лісі

великого звіра полохали різними шумовими засобами (свистками, дзвінками, гудками тощо), цькували собаками. Розлучений тур кидався на найближчого мисливця, а далі як пощастить. Якщо той не встигав ударити тура списом і негайно заховатися за дерево – міг загинути на місці. Лови тура символізували сватання, а образ тура (туриці) широко вживався у весільній обрядовості. У словнику-довіднику В. Жайворонка «Знаки української етнокультури» описується весільний обряд, коли перед виводом молодої до батьків співали:

*«Пов'язали нам люди,
Ой що то за тур буде;
Ой не тур, не туриця,
То красна молодиця»;*
*«В дуженьку калиновім два
дзвоникки маленькі,
але голосненькі;
Віддзвонили й виголосили
сірого тура з луку;
В Івасенька короленка
бояри молодії,
А хоч вони молодії,
але вимовнії:
Вимовили, виголосили
Красуненьку від батенька»*
(В. Жайворонк. – С. 609).

Давній культ бога скотарів і воїнів – Сонця-бика супроводжувався жертвоприношенням бичком, виліплюванням корівок із тіста, а Коляда була цілісною обрядовою системою. Її присвячували сонцю й називали *Святом народження сонця*. У Галичині та Подністров'ї на честь бога Тура проводили свято *Туриці*. По селу водили бичка

й приспівували: «Ой Туре, Туре небоже, ой обернися та й подивися» (В. Войтович. *Українська міфологія*. – С. 516–517). Тому образ тура часто зустрічався у текстах стародавніх колядок:

«Ой высмотрѣла
дивное звѣрье,
дивное звѣрье, тура-оленья.
На головцѣ жь му
та дьявять рожкивь»;
«Бо въ себѣ чую дивное звѣря,
Дивное звѣря, тура-оленья,
Що на головцѣ
девять рожечкивь,
А на десятиъ
теремъ збудованъ,
А въ томъ теремѣ
кгречная панночка».

У пам'яті нашого народу, відмічав А. Афанасєв у статтях із фольклору, етнографії і міфології «Происхождение мифа», збереглися спогади про *яр-тура, світлого бика* (с. 160). Епітет *ярій* зближує тура з іменем божества Ярила (Перуна – запліднювача) та весною, які сонцем, громом і дощем відроджують природу. Тому свято *Турище* у словаків, поляків та в Галичині відзначали в розпалі весни.

Тур як божественний образ зберігся в замовляннях: «Хорошая жена мыла пеленки или ризы Спасителя на краю Дуная, надъ синимъ моремъ, и сушила ихъ въ тура на розинъ». Бик-Тур – могутня творча сила всесвіту, *носії плодючості і символ творіння*. У весільних піснях закликали парубка-тура та його плодючу силу:

*«Въ луженьку калиновому
Два дзвони малесеньки,
Але голосеньки:*

*выдзвонили и выголосили
Съраго тура зъ луга».*

Шкіра тура уявлялася як сила, *що допомагає при пологах*. За народними віруваннями, пояс із буйволової шкіри проявляє чудодійну силу під час пологів. Цінні відомості щодо тура є в Записках Герберштейна про Московію. Королева Бона, мати Сігізмунда Августа саме такий пояс подарувала королеві римській (Н.θ. Сумцовъ. *Туръ въ народной словесности*. – С. 68).

Назва *тур* – основа багатьох топонімів на території України. Лише одних назв поселень, похідних від цього слова, близько ста. Так, із цим теріонімом пов'язані ойконіми *Турівка* – с., Яготинського р-ну; *Тур* – р., л. пр. Тиси (бас. Дунаю). Подібне походження мають: *Турське* – болото (с. Мильці Старовижівського р-ну Волинської обл.); *Турська* – р. л. рукав Дніпра; *Турець* – р. л. пр. Турії; *Турія* – р. п. пр. Прип'яті та ін., які ілюструють поширення цього виду ще з доісторичних часів. Схожі географічні назви зустрічаються у словенській мові: *Турякь*, *Турье*; хорватській – *Турина*, *Турополье*; сербській – *Турія*, *Турица*; чеській – *Туржи*, *Тура*; польській – *Турово*, *Турова воля*; російській – *Тура*, *Туричино* та ін.

Теріонім *тур* був основою для виникнення антропонімів. У роботі М.О. Демчук «Слов'янські автох-

тонні особові власні імена в побуті українців XIV–XVII ст.» (1988 р.) записані імена та імена-прізвиська, які походять від назви *тур*: *Туръ*, *Турко*, (*Никифоръ Туръ*, *Іван Турко*), а в договорі князя Ігоря з греками 945 р. – імена варязькі *Турдовъ*, *Турбидь*, *Турбенъ*, від скандинавського *their*, та шведського *tiur* (Н.θ. Сумцовъ. *Туръ въ народной словесности*. – С. 73).

Народними фітонімомами: *муриця* позначають рослини: Череду тридільну *Bidents tripartite* L., Осоку шорстковолосисту *Carex hirta* L., Липучку звичайну *Lappula squarrosa* (Retz.) Dumort., Нетребу колючу *Xanthium spinosum* L.; *тур'я*, *тур-язик*, *язик турій* – Турій язик звичайний *Phyllitis scolopendrium* (L.) Newman.

На наш погляд, теріонім *тур* на позначення вже зниклого в XVII столітті Тура первісного *Bos primigenius* Vojanus пов'язаний з дієсловом *турити* або *турнути* «гнати, проганяти, лякати» і зумовлений поведінкою та зовнішнім виглядом тварин. Під час гону самці приєднуються до самок і виганяють із гарему всіх молодих самців. У цей час самці дуже агресивні і схильні до поєдинків або демонстрацій сили. З великим тріском самці б'ються лобами, турять один одного з гарему, але серйозних пошкоджень не отримують.

Турами називають деяких представників диких козлів – Кавказького тура *Capra caucasica* Guldenstaedt et Pallas та Дагестанського тура *Capra cylindricornis* Blyth.

В. Куйбіда

У

Україна – символ віковичних устремлінь до незалежності, свободи, власної державності; багатотисячолітньої високої культури; центру християнства на Русі, «другого Єрусалиму»; козацької вольниці; демократизму; житниці Європи, неповторних чорноземів; одного з осередків середньовічної європейської освіти, культури (академії, колегіуми, братські школи); космічної держави (ракето-, літакобудування); осередку високої духовності (храми, собори, пам'ятки архітектури); символ пісенної, ліричної душі, влучного гумору, неповторних народних промислів; величної та трагічної історії країни (Козаччина, Руїна, визвольні змагання, голодомор, ГУЛАГи, Чорнобиль та ін.); держави, яка добровільно відмовилася від ядерного статусу; країни, де люди сповідують толерантність, кордоцентризм, велику працелюбність, глибинний оптимізм, щирю гостинність, світлу апокаліптичність, прагнення до європейських, загальнолюдських, християнських цінностей; могутнього європейського стабілізаційного фактора; надії на творчу консолідацію народу.

Давня, мальовнича, хліборобська свята земля. На її теренах ще 5–6 тисячоліть тому існувала трипільська людність із високою культурою – Могутня Київська Русь – колиска державності, християнізації слов'янського світу, перлин світової архітектури (Софія Київська).

У X–XI ст. Київська Русь стала однією із провідних країн раннього середньовіччя. У нашому «Шкільному словнику з українознавства» (К., 1995. – С. 119) сказано: «Розквіт Київської Русі припадає на час князювання Володимира Святославича і Ярослава Мудрого... Останній розробив найдавнішу частину збірника законів давньоруського феодального права – так звану Правду Ярослава... Високого рівня в Київській Русі досягла культура. Найдавнішими пам'ятками писемності на Русі були «Остромирове Євангеліє», «Ізборник Святослава», «Повість минулих літ»... Значного розквіту в давньоруській державі досягла архітектура (Видубецький монастир, Софійські собори в Києві, Новгороді, Спаський собор у Чернігові).

В XI ст. православний монастир, а нині Києво-Печерська

лавра став центром поширення й утвердження християнства в Київській Русі. Тут було створено такі перлини культури, як «Повість минулих літ», «Києво-Печерський патерик», власну друкарню.

Першим вищим навчальним закладом і визначним культурно-освітнім центром України в XVII–XIII ст. стала Києво-Могилянська академія, названа на честь фундатора П. Могили, богослова, мецената.

У XVII–XVIII ст. символом Козацької Вольниці, зародку власної держави (Козацької Республіки) стає знаменита Запорозька Січ. Вона відігравала провідну роль у боротьбі народних мас проти феодального уярмлення. Саме запорожці поклали початок історичній Визвольній війні українського народу 1648–1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького.

У XVIII ст. розвивалося на Січі й таке унікальне культурне явище, як літописання. Це і «Літопис Самовидця», і «Літопис Самійла Величка», і «Літопис Григорія Грабянки». Запорізька Січ стала осередком і символом боротьби проти Турецької (Османської) держави Кримського ханства, Речі Посполитої.

На початку XVIII століття Пилипом Орликом, видатним гетьманом, була укладена перша Конституція Української держави.

Протягом XIX–XX ст. Україна стала прикладом, символом боротьби народу за свободу, державну незалежність (Директорія,

Крути, УНР, ЗУНР, УПА, Народний Рух України, Майдан, «Свобода»). У 1991 р. було проголошено історичний акт про Незалежність Української держави. Незважаючи на столітні утиски, національна культура розвивалася завдяки подвижницькій діяльності письменників (Тарас Шевченко, Леся Українка, Іван Франко, Михайло Стельмах, Олесь Гончар, Ліна Костенко, Василь Симоненко, Василь Стус та ін.). Видатний вклад у розвиток української культури внесли художники Д. Левицький, В. Боровиковський, Т. Шевченко, М. Пимоненко, С. Васильківський, Г. Нарбут, К. Білокур, І. Ѓакевич, О. Шовкуненко, М. Божій, М. Приймаченко, І. Марчук та ін., композитори М. Лисенко, М. Леонтович, К. Стеценко, Л. Ревуцький, К. Данькевич, А. Штогаренко, Г. Верьовка, О. Білаш, І. Поклад, І. Шамо, співаки Г. Паторжинський, О. Петрусенко, Б. Гмиря, Д. Гнатюк, С. Мірошніченко, Б. Руденко, А. Солов'яненко, Н. Матвієнко, С. Ротару, В. Зінкевич, А. Кудлай, В. Шпортько, О. Пономарьов, С. Вакарчук, П. Зібров та ін. Золотими літерами вписано у скрижаль світового мистецтва творчість акторів, режисерів М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого, М. Заньковецької, М. Садовського, П. Саксаганського, Леся Курбаса, Н. Ужвій, А. Бучми, Ю. Шумського, М. Задніпровського, П. Куманченко, Ю. Мажуш, Б. Ступки та ін.

Протягом півстоліття Україна – одна з потужних космічних

держав. Космічна галузь – символ науково-технічних здобутків держави в галузі проектування, будівництва літальних апаратів. Високих технологій, потужного інтелектуального потенціалу нації. Серед творців світової космонавтики яскравими зірками сяють імена К. Ціолковського, С. Корольова, М. Янгеля, В. Чоломея, А. Люльки, К. Константинова та ін. В Україні історично склалося п'ять великих космічних центрів (Дніпропетровськ, Київ, Харків, Львів, Ужгород). У Дніпропетровську на базі ракетобудівного комплексу ВО «Південмаш» та КВ «Південне» створено потужні ракети – носії «Циклон» і «Зеніт» і близько 40 супутників серії «Космос» та «Інтеркосмос».

У 1995 р. Україна запустила перший власний космічний апарат «Січ-1» за допомогою вітчизняної ракети «Циклон». У 1997 р. в складі міжнародного екіпажу побував у космосі перший український космонавт Леонід Каденюк. Щоправда, серед радянських космонавтів було 17 пілотів-українців (П. Попович, Г. Береговий, В. Ляхов, Ю. Маленченко, Г. Добровольський, Л. Кизим та ін.). Одними з найкращих у світі є літаки КБ Антонова (м. Київ). Світова спільнота високо оцінила історичний позаблоковий статус України, її добровільну відмову від ядерної зброї.

Україна була і є символом житниці Європи, найродючіших чорноземів. Уже сьогодні наша держава входить у десятку найбільших експортерів зерна.

Ні сталінські ГУЛАГи, ні голодомор, ні фашистська окупація, ані Чорнобильська аварія не змогли знищити дух українського народу. Працелюбний, оптимістичний, гостинний, пісенний, український народ щиро прагне до євроінтеграції, сповідуючи загальнолюдські та національні цінності.

В останні десятиліття глибокими символами України стали Андрій Шевченко, брати Клички (*див. брати Клички*), Майдан–2004 та ін.

Водночас зарубіжні та вітчизняні політики, експерти, громадські діячі відзначають той факт, що Україні слід наблизити судову, виборчу, адміністративну та інші системи до вимог європейських стандартів, посилити боротьбу з корупцією, покращити свободу слова тощо.

О. Потапенко

Українська повстанська армія (УПА) – див. Партизани.

Упир – див. Демонології української символіки.

Учитель – символ знань, духовності; пастирського мудрого керівництва; посвяченого у Велику Таємницю; у християнстві – Учителя людського Ісуса Христа; доброти, ніжності; прикладу для наслідування; народної мудрості; самопожертви, самозречення; принциповості, виможливості, справедливості.

Ж. Сент-Ілер у «Криптограмах Сходу» пише: «Маленький індус

пізнав мудрість Учителя. Ми запитали у нього: «Невже сонце потемніє для тебе, якщо ти побачиш його без Учителя?».

Хлопчик посміхнувся: «Сонце залишиться сонцем, але з Учителем мені буде сяяти дванадцять сонць!».

Усі народи світу віддавна шанували вчителів, які були живим уособленням мудрості, знань, світла, духовності. Роль учителів виконували боги, жерці (теурги, ієрофанти), маги, лами, священники, гуру, махатми, астрологи, посвячені (адепти), волхви, шамани та ін.

Пізніше до них приєдналися вчені-філософи, природознавці; фізики, астрономи тощо. Геніальні подвижники, кожне відкриття яких спочатку, як правило, висміювалося, переслідувалися церквою, жертвуючи власним життям, обстоювали світло істини, відкривали нові закони, теорії, формули.

У давній Русі-Україні роль учителів виконували волхви, літописці, бояни, монахи. Учителями слов'янських народів по праву вважають Рівноапостольних Кирила і Мефодія – братів-просвітителів, які принесли впорядковану абетку-кирилицю. Величезну роль у просвітництві українського народу відігравали духовні, братські, церковні школи, Києво-Могилянська академія, пізніше – Київський, Харківський університети.

Українські вчені стали фундаментами найважливіших наукових напрямів у математиці, космічній техніці.

Увесь світ вивчає новаторські педагогічні ідеї, викладені у працях українських учених, учителів-практиків А.С. Макаренка, В.О. Сухомлинського.

Гордістю народу є його етнопедагогіка. «Немає мудрішого, ніж народ, учителя», – стверджує прислів'я.

У XIX–XX ст. професія вчителя була однією з найшанованіших. «То пішов учитель», – з гордістю й шанобою казали сиві дідусі, знімаючи шапку у вітальному поклоні.

На жаль, в останні роки в суспільстві змінилося ставлення до професії вчителя. Доречно буде нагадати слова М.К. Реріха, сказані майже сто років тому: «Сором країні, де вчителі перебувають у бідності й нужді. Сором тим, хто знає, що дітей їхніх навчає бідуючий вчитель... Чи можна доручати дітей людині пригніченій? Чи можна чекати від дітей озаріння духу, якщо школа буде місцем приниження й образ? Так кажу, так повторюю, що народ, який забув учителів, забув своє майбутнє» (*Три ключа // Педагогический вестник. – Выпуск третий. – М., 1999. – С. 16*).

Справжній учитель – це людина, яка віддає дітям своє серце, глибокі знання, підносить їх духовно. Але як би нам у гонитві за ринком, американізмом не перетворити молодь на вовчу зграю, що сповідує індивідуалізм, утилітаризм, гедонізм, песимізм, безбожність...

О. Потапенко

Ф

Фата Моргана – символ нездійсненої мрії; згубних надій та сподівань; безперспективності стихійної боротьби за землю й волю; нерозділеного кохання.

У романі Ф. Вагнера «Трістан та Ізольда» сестра короля Артура фея Моргана вміла викликати різні перетворення, зокрема, міражі, якими вона зваблювала мандрівників. Міраж, марево дістали від імені цієї чарівниці назву фата моргана (слово це використав як назву твору М. Коцюбинський). Фата – по-італійськи «фея». Міражі можна спостерігати скрізь: в океані, у пустелі, навіть на асфальтовій дорозі в яскравий сонячний день. Людина, заворожена маревом, сподіваючись потрапити в оазис, перестає стежити за дорогою, збивається з неї, гине (*Коваль А.П. Слово про слово. – К., 1986. – С. 314*).

У повісті М. Коцюбинського «Фата Моргана» герої прагнуть отримати волю, землю, а отже, надію на щасливе майбутнє дітей, онуків. Але земля і воля, мов те марево, поманили за собою героїв і призвели до згуби їх сподівань, прагнень, навіть життя. Ще більший безпросвіток і

темрява охопили зневірених людей після сліпучого світла марних мрій: втрачає віру в землю Маланка, стає інвалідом Андрій Волик, гине в полум'ї протесту Хома Гудзь, а молоде, революційно свідоме покоління марно сподівається на швидку перемогу.

У художній літературі цей образ може бути символом нерозділеного кохання, згубного впливу нездійснених бажань.

Л. Кожуховська

«Фемен» – символ гламурного протесту «проти всіх»; боротьби за права жінок, проти проституції, сексуальних домагань; проти педофелії та одностатевих шлюбів; проти глобалізації; сучасного інколи неадекватного юродства; недоречного використання української символіки (віночка); неоднозначної форми протесту; сміливості, безкарності; радикального ексгібіціонізму.

Фемен – це український незареєстрований жіночий рух. Діє з 2008 року, має прихильників. Під час своїх епажних акцій жінки одягають на голови українські віночки, оголюють груди, приве-

рґаючи увагу обивателів, папараці, правоохоронців. Феміністські організації України категорично відхрещуються від цього руху.

Довгий час «Фемен» отримувала фінансову допомогу американського бізнесмена, який у 2011 р. відмовився від співпраці, бо члени організації стали висувати політичні, антирелігійні вимоги. В останні роки було проведено ряд скандальних акцій у Москві, США, Білорусії, Стамбулі, Німеччині тощо.

Один із членів руху Інна Шевченко у 2012 р. ввійшла в «ТОП – 20 жінок року» за версією французької газети «Le Figaro».

На учасниць руху відкрито кілька кримінальних справ в Україні. «Фемен» проводить численні акції проти жіночої проституції під лозунгом «Україна – не бордель». Проте більшість феміністок вважають, що тактика «Фемен», навпаки, зміцнює хибну ідею, що жінка – це лише сексуальний об'єкт.

У 2011 р. група провела акцію перед штаб-квартирою «Газпрому» в Москві під гаслом «Геть газовий шантаж».

У 2013 р. у Франції письменник Калман-Леві опублікував книгу «FEMEN».

Українською нерозважливою богохульною була акція Інни Шевченко, яка у 2012 р. спілила бензопилкою Поклонний хрест у м. Києві.

Навіть одіозний публіцист Олесь Бузина сказав: «Можливо, у Femen мета благородна, але в

дійсності вони не борються з проституцією, а рекламують її, припиняючи свою Батьківщину» (<http://ru.wikipedia.org/wiki/Femen>).

Прості українці неоднозначно оцінюють дії групи: *від захопту сміливістю «справжніх амазонок» до відхрещування, як від нечистої сили.*

Кажуть, що малі дітки, які інколи ставали свідками подібних акцій, запитували у своїх мам: «А чому ці тьоті голі? У них нема за що купити одяг?», «Мамо, мабуть, ці тьоті п'яні!»

А, можливо, це гламурна, «модна» форма сучасного юродства. Колись в Україні, у Росії юродиві, блаженні робили подібні вчинки навіть перед князями, царями, і їх рідко карали, навіть жаліли й шанували як блаженних. Насправді юродиві хотіли своїм удаваням безумством показати безумство нашого грішного світу!

Як би там не було, а українська народна мораль завжди вважала вінок святинею, а оголене тіло перед чоловіками – гріхом!

О. Потапенко

Фенікс – символ вічного оновлення, безсмертя, періодичного руйнування; оновлення сонця; перемоги життя над смертю; невмирущості.

Це міфологічний птах, розмірами й зовнішнім виглядом схожий на орла чи окремими рисами на фазана. Він вогненно-червоного й золотого кольорів.

Легенди про Фенікса виникли в давній Аравії, а потім поширилися в Єгипті і Греції. Відомо кілька варіантів цієї легенди. За одним Фенікс прилітає з Аравії до Єгипту для того, щоб принести мертвого батька для спалення в храмі бога сонця. За іншим Фенікс спалював себе й відроджувався з попелу молодим і оновленим («відроджувався з попелу»). Більш поширений вислів із значенням вічного оновлення, безсмертя (*Коваль А.П. Слово про слово.* – К., 1986. – С. 351–352).

Ще одна легенда стверджує, що Фенікс, відчуваючи наближення смерті, в'є гніздо із запашних смолянистих порід дерева. Готове гніздо він залишає під інтенсивним сонячним промінням. Гніздо спалахує і згорає дотла разом із птахом. Із залишків кісток народжується новий Фенікс. Він символізує періодичне руйнування й оновлення як безперервний процес життя. У Китаї Фенікс вважається імператором птахів і символом сонця. У християн він означає торжество вічного життя над смертю (*Керлот Х. Словарь символов.* – М., 1994. – С. 538).

Образ Фенікса використовувався в українському іконописі. Фенікс – символ вічного відродження, невмирущості.

Л. Кожуховська

Фіалка – символ смутку, смерті, але водночас емблема пробудження природи; девіз Афін;

знак невинності, скромності, цноти, чистоти; беззахисності, відданості своєму коханому.

У греків фіалка вважалася квіткою смутку і смерті. Нею прибирали смертне ложе й могили молодих, дочасно померлих дівчат. Символічне значення фіалки пов'язане з легендою про переслідування чарівної дочки Атласа богом сонця Аполлоном і передчасне перетворення на фіалку.

Фіалка була також емблемою пробудження природи і водночас девізом Афін, які Піндар оспівав як завітчане фіалками місто, а скульптори й живописці зображували у вигляді жінки з вінком фіалок на голові.

Після греків фіалка ні в кого не користувалася такою любов'ю, як у давніх галлів, для яких вона була символом невинності, скромності і цноти, тому нею посипали шлюбне ложе.

Любов до фіалки перейшла до нащадків галлів – французів, для яких під час поетичних змагань, що відбувалися щорічно в Тулузі, однією з вищих нагород була золота фіалка.

У багатьох європейських народів фіалку вважали емблемою чистоти, беззахисності, відданості й вірності своєму коханому лицарю, її неодноразово оспівували поети, зокрема сучасник Людовіка XIV французький поет Демаре, посилаючи знаменитій засновниці літературних вечорів Жюлі де Рамбульє вінок із фіалок, змушує цю квітку говорити про себе ось

що: «Не маючи честолюбності, я ховаюся у траві, скромна своїм забарвленням, я скромна також і вибором місця; але якщо коли-небудь побачу себе на вашому чолі, то з найскромнішої квітки я стану найкращою».

За народним сонником, фіалка приносить радість. Вона має здат-

ність причарувати. Для цього тому, кого хочуть причарувати, потрібно під час сну бризнути на повіки соком фіалки, а потім, коли він прокинеться, прийти і стати перед ним.

В. Куйбіда

X

Хата – символ Всесвіту; батьківщини, рідної землі; безперервності роду; тепла, затишки; святості; добра й надії; материнської любові; захисту й допомоги.

Символіка хати багата й різноманітна. У давнину практично всі її елементи, окрім побутово-прагматичного, мали символічне значення (*див. Вікно, Ворота, Поріг, Піч, Покуть, Скриня, Стіл*).

У свідомості праслов'ян хата була моделлю Космосу. Долівка у традиційному житлі українців – глиняна. Піч символізувала ще одну складову – Вогонь. Такими ж трисвятими були криниці біля осель (вода). І, нарешті, дах (стріха) уособлювали Небо. Хата, за словами О. Афанасьєва, була «першим язичницьким храмом». Хата була першим місцем, де здійснювалися релігійні обряди. У багатьох народів світу існували божества, духи дому. У римлян – Веста, у литовців – Габія, у тибетців – Далха, у нанайців – Дюлін, у чувашів – Херт-Сурт. На Русі-Україні цю функцію виконував домовик (дідусь-домовик, Чур).

Усі обряди, пов'язані з будівництвом хати, мали глибоку символіку. Напр.: категорично заборонялося зводити нову оселю меншу за розміром від старої (тоді могла, за віруваннями, зменшитися сім'я). Не будували дім і там, де колись жили злодії, де були сварки, пошесть, церква, перехрестя, згоріла хата і т. ін.

Вибір часу для будівництва теж мав приховану символіку. Напр., на Поділлі будівництво розпочинали у «повнолулля», щоб у хаті було повно добра. Небажаним для закладин житла вважався високосний рік (це вірування живе й понині).

Під час закладання хати приносили символічні жертви Богу, данину займаній природі. Зокрема, під чотири кутки житла клали гроші, зерно, трави, квіти, ладан тощо. Це було символічним побажанням, щоб гроші та добро з хати не виводились (*Українська минавшина. – К., 1993. – С. 29–30*). «Для селянської родини, – відзначав А. Данилюк, – вона (хата) й справді була Всесвітом, місцем на землі, де усе рідне, звичне і незвичне... Недарма наявність власної оселі виводила людину

на певну сходинку громадського визнання, означала, що вона працювала, клопочеться про прихисток і достаток своєї сім'ї... Хата надавала людині не тільки притулок від непогоди, але й створювала їй умови для повсякденного існування, де відновлюються сили, визріває натхнення» (Данилюк А.Г. *Українська хата*. – К., 1991. – С. 7–8).

Рідна батьківська хата! «Оспівана в піснях, оповита легендами та переказами, опоетизована майстрами слова й пензля, вона буде завжди символом добра й надії, її незгасний вогник світитиметься теплом маминої любові, вірою в добро, високу людяність, одвічну сподіванкою на чисте небо над нами і світанкову тишу над голубим овидом!» (Скуратівський В. *Берегиня*. – К., 1987. – С. 58).

У фольклорі, літературі хата – символ батьківщини, рідної землі, чистоти, тепла, затишку. Напр.:

*Отака біла-біла хата
Серед білого-білого цвіту.
Біла хата, як біла вата
На ранах білого світу.*
(І. Драч).

Або:
*Вища Білого дому
моя Білая хата,
Бо за правду стоїть.
Бо на правді одвіку стоїть.*
(Б. Олійник).

О. Потапенко

Хімічні символи – в добу середньовіччя мали вигляд алого-

ричних малюнків, знаків та символів; сучасні хімічні систематичні символи розглядають як аббревіатуру латинських власних назв; ще не відкриті хімічні елементи номенклатурна комісія IUPAC запропонувала позначати символами, які визначаються лише їх порядковим номером.

Наукові хімічні позначення ґрунтуються на формулах, знаках, які виконують функції термінологічних символів. Назви речовин, хімічних елементів, реакцій та процесів в алхімічних трактатах позначали за допомогою алегоричних малюнків, знаків та символів. Зокрема людський скелет символізував попіл від згоряння речовин, птах – газ, вовк, що пожирає царя, – сурму, гадюка – арсен, лебідь – білий колір речовини, ворона – чорний, фенікс – червоний. Хімічні реакції записували за допомогою символічних малюнків об'єктів живої і неживої природи, зображуючи звірів, птахів, людей, частин їх тіла тощо. Так, *мертва голова* в алхіміків була твердим залишком після випарювання, *філософська шерсть* – ZnO, *міцна вода* – HNO₃, *царська вода* – сумішшю концентрованих HNO₃ і HCl (ця назва вживається й тепер). Метали зображували у вигляді символів відповідних планет: золото – символом Сонця, срібло – Місяця, залізо – Марса, ртуть – Меркурія, олово – Юпітера, мідь – Венери, свинець – Сатурна (Татарінова Л.М. *Вступ до хімічної номенклатури*;

Куйбіда В.В. *Розвиток природничої науки і термінології в Україні... – С. 183–184.*

Сучасні хімічні систематичні назви (номени) можна дати за символічною формулою незалежно від того, відома ця сполука чи ні, або від назви перейти до її хімічної формули. Правила хімічної номенклатури у світовій науці створюються, періодично оновлюються й контролюються номенклатурною комісією IUPAC (International Union of Pure and Applied Chemistry – Міжнародною спілкою з чистої і практичної хімії). Для більшості хімічних елементів символи розглядають як аббревіатуру власних назв, пишуть із великої літери й позначають: **Au** – *Aurum* – Аурум, **Ag** – *Argentum* – Аргентум, **Fe** – *Ferum* – Ферум, **Cu** – *Cuprum* – Купрум.

Ще не відкритим хімічним елементам номенклатурна комісія

IUPAC запропонувала давати символи, які визначаються лише порядковим номером. Кожній цифрі порядкового номера відкритого елемента відповідають окремі частини систематичної назви – *ніл* (*nil*) – 0, *ун* (*un*) – 1, *бі* (*bi*) – 2, *три* (*tri*) – 3, *квад* (*quad*) – 4, *пент* (*pent*) – 5, *гекс* (*hex*) – 6, *септ* (*sept*) – 7, *окт* (*oct*) – 8, *ен* (*enn*) – 9). До утвореної назви додається закінчення *-ій*, а хімічний символ складають із перших літер цих складів. За цим принципом складається назва кожного нового хімічного елемента. Так, елемент із порядковим номером 225 буде позначатися в таблиці символом *Bbp* і мати назву *Бібіпентій*.

Проведений аналіз символів сучасних систематичних назв хімічних елементів Періодичної системи Д. Менделєєва та особливостей історії їх відкриття дав

Хімічна символіка доби алхімії та наукові назви металів

Алхімічний символ	Планета, яка відповідала металу	Українська назва простої речовини	Науковий латинський символ	Стандартизована назва елемента
☉	Сонце	золото	Au	Aurum
☾	Місяць	срібло	Ag	Argentum
♂	Марс	залізо	Fe	Ferum
☿	Меркурій	ртуть	Hg	Hydrargyrum
♃	Юпітер	олово	Sn	Stannum
♀	Венера	мідь	Cu	Cuprum
♄	Сатурн	свинець	Pb	Plumbum

змогу здійснити їх класифікацію за мотиваційними ознаками. Були виділені групи символів та назв, які зумовлені: 1 – міфами й легендами; 2 – географічними назвами, або топонімами; 3 – походять від антропонімів; 4 – пов'язані з характером їх використання; 5 – назвами планет та супутників; 6 – назвами мінералів та гірських порід; 7 – мотивовані властивостями хімічних елементів; 8 – зумовлені схожістю з іншим елементом чи простою речовиною (*Куйбіда В.В. Розвиток природничої науки і термінології в Україні... – С. 238–246*).

Перша група сучасних символів хімічних елементів зберегла мотивацію дітища давніх часів – міфів та легенд. У них відбиті казкові уявлення про живу й неживу природу в органічному взаємозв'язку з властивостями хімічного елемента, зокрема: **Ti**, *Титан (Titanium)* названий на честь персонажів давньогрецької міфології *титанів*; назва **V**, *Ванадій (Vanadium)* бере початок від імені скандинавської богині любові і краси *Фрей* (давньоісландськ. *Vanads* «дочка ванів»); **Co**, *Кобальт (Cobaltum)* – від нім. *Kobold* «домовик, гном, гірський дух», якому приписували отруєння робітників при переплавці срібла; **Th**, *Торій (Thorium)* – від імені бога грому *Тора* в скандинавській міфології; **Ta**, *Тантал (Tantalum)* – від імені героя давньогрецької міфології *Тантала* і пов'язана з труднощами,

які виникли при його отриманні в чистому вигляді; **Pm**, *Прометій (Promethium)* – від імені міфічного героя *Прометея*; **Pd**, *Паладій (Palladium)* – за іменем героїні давньогрецької міфології *Афіни Паллади*; **Nb**, *Ніобій (Niobium)* – від імені героїні давньогрецької міфології *Ніобій* – дочки *Тантала* і підкреслює схожість ніобію з танталом.

Друга група символів хімічних елементів походить від топонімів, якими позначають села, міста та ін. населені території, країни, острови, континенти, частини світу тощо. До неї належать: **Sc**, *Скандій (Scandium)* – названий на честь Скандинавії; **Cu**, *Купрум, мідь (Cuprum)* – від назви острова *Кипр* (лат. *Cyprum*), де вже в III тисячолітті до н.е. виплавляли мідь (мідь – один із перших металів, який через порівняльну доступність для його отримання з руди й невисоку температуру плавлення добували й застосовували у сплаві з оловом (бронза, а звідси – бронзовий вік) для виготовлення зброї і т. п.); **Ga**, *Галій (Gallium)* – на честь Франції та її латинська назва *Gallia* (співзвучно з *gallus* – «півень», примітно, що саме півень є символом Франції); **Ge**, *Германій (Germanium)* – на честь Німеччини; **Sr**, *Стронцій (Strontium)* – від назви шотландського села *Стронціан*, де він був виявлений; номени **Y**, *Ітрії (Yttrium)*, **Tb**, *Тербій (Terbium)*, **Er**, *Ербій (Erbium)*, **Yb**, *Імербій (Ytterbium)* – від

назви села Іттерб'ю у Швеції; **Ru**, *Рутеній* (*Ruthenium*) – від латинської назви Русі *Ruthenia*; **Eu**, *Європій* (*Europium*) – на честь Європи; **Ho**, *Гольмій* (*Holmium*) – від старовинної назви міста *Стокгольм* – (*Holmia*); **Tm**, *Тулій* (*Thulium*) – названий на честь розташованого на півночі Європи легендарного острова *Тул* та давньої латинської назви Скандинавії – *Thule*; **Lu**, *Лютецій* (*Lutetium*) – від латинської назви *Парижа* (*Lutetia Parisorum*); **Hf**, *Гафній* (*Hafnium*) – на честь Копенгагена за його латинською назвою (*Hafnia*); **Re**, *Реній* (*Rhenium*) – на честь Рейнської провінції Німеччини; **Po**, *Полоній* (*Polonium*) – на честь Польщі, утворений від її латинської назви (*Polonia*); **Fr**, *Францій* (*Francium*) – на честь Франції; **Am**, *Америцій* (*Americium*) – на честь частини світу – *Америку*; **Bk**, *Берклій* (*Berkelium*) – від назви м. Берклі (США); **Cf**, *Каліфорній* (*Californium*) – на честь Каліфорнійського університету в Берклі; **Hs**, *Хассі* (*Hassium*) – від латинської назви середньовічного князівства *Гессен* (*Hassia*). Назви цих символів географічно зумовлені, вони акумулювали в собі історію відкриття та становлення.

У хімічних символах увіковчені імена тих, хто їх відкривав і досліджував або зробив вагомий внесок у різні галузі хімічної і фізичної наук. Антропоніма залежні символи

хімічних елементів є джерелом для досліджень персоналій в історії науки й техніки. До цієї групи належать: **Gd**, *Гадоліній* (*Gadolinium*) – названий на честь фінського хіміка Ю. Гадолінія; **Cm**, *Кюрії* (*Curium*) – на честь П. і М. Кюрі; **Es**, *Ейнштейній* (*Einsteinium*) – на честь А. Ейнштейна; **Fm**, *Фермії* (*Fermium*) – на честь італійського фізика Е. Фермі; **Md**, *Менделєєвій* (*Mendelevium*) – на честь творця періодичної системи елементів Д. Менделєєва; **No**, *Нобелій* (*Nobelium*) – на честь А. Нобеля; **Lr**, *Лоуренцій* (*Lawrencium*) – названий ім'ям винахідника циклотрона фізика Е. Лоуренса; **Rf**, *Резерфордій* (*Rutherfordium*) – на честь видатного англійського фізика Е. Резерфорда; **Sg**, *Сиборгій* (*Seaborgium*) – на честь американського фізика Г. Сиборга, який брав участь у відкритті плутонію й дев'яти інших трансуранових елементів; **Bh**, *Борій* (*Bohrium*) – на честь данського фізика Н. Бора; **Mt**, *Майтнерій* (*Meitnerium*) – на честь австрійського фізика Л. Мейтнер; **Rg**, *Рентгеній* (*Roentgenium*) – на честь німецького фізика В. Рентгена; **Cn**, *Коперніцій* (*Copernicium*) – на честь М. Коперника.

Назви планет і супутників подекуди ставали твірною основою для виникнення хімічних символів і назв. Варто зазначити, що мотивація назв деяких планет і супутників знаходиться в міфічному середовищі,

і воно може бути первинним і для хімічних символів. До цієї групи назв належать: **He**, *Гелій* (*Helium*) – від д.-грец. *ἥλιος* «Сонце»; **Se**, *Селен* (*Selenium*) – символ та назва сягають д.-грец. *Σελήνη* «Місяць»; **Te**, *Телур* (*Tellurium*) – від лат. *telluris* «Земля»; **Ce**, *Церій* (*Cerium*) – названий на честь найбільшої з малих планет *Церери*; **U**, *Уран* (*Uranium*) – на честь грецького бога неба *Урана*, а згодом від назви планети *Уран*; **Np**, *Нептуній* (*Neptunium*) – від назви планети *Нептун*; **Pu**, *Плутоній* (*Plutonium*) – від назви планети *Плутон*, за аналогією з ураном і нептунієм.

Для деяких хімічних елементів були створені символи, які зумовлені назвами мінералів чи гірських порід, із яких їх добули, зокрема: **Li**, *Літій* (*Lithium*) – спочатку мав назву *літійон*, сучасна назва походить від д.-грец. *λίθος* «камінь»; **Be**, *Берилій* (*Beryllium*) – від назви мінералу *берилу* (д.-грец. *βήρυλλος* *beryllos*); **B**, *Бор* (*Borum*) – від латинського слова *borax*, що означає *бура* (побутова назва солей борної кислоти); **C**, *Карбон*, *Вуглець* (*Carboneum*) – від *Carbō* «вугілля» – буквально «той, що породжує вугілля»; **Si**, *Силіцій*, *Кремній* (*Silicium*) – від лат. *silex* «кремій», назва *кремній* походить від д.-грец. *Κρημνός* «скеля, гора»; **Mn**, *Манган* (*Manganum*) – від німецького *Manganerz* «манганова руда»; **Zr**, *Цирконій* (*Zirconium*) – від назви мінералу *циркону*.

Частина символів зумовлена кольором або запахом хімічних елементів, здатністю утворювати кислоти або знижувати температуру плавлення руди, низькою хімічною активністю та ін. властивостями, зокрема: **O**, *Оксиген*, *Кисень* (*Oxygenium*) – від д.-грец. *ὀξύς* «кислий» і д.-грец. *γεννάω* «народжую»; **F**, *Флуор*, *Фтор* (*Fluorum*) – від д.-грец. *Φθόρος* «руйнування», а латинська назва – від *fluere* «текти», за властивістю сполуки CaF_2 знижувати температуру плавлення руди й збільшувати текучість розплаву; **Cl**, *Хлор* (*Chlorum*) – назва сягає д.-грец. *Χλωρός* «зелений», тому що в нормальних умовах це отруйний газ жовтуватого-зеленого кольору; **Ar**, *Аргон* (*Argon*) – від д.-грец. *ἀργός* «лінивий, повільний, неактивний»; **Rb**, *Рубідій* (*Rubidium*) – від лат. *rubidus* «темно-червоний» (за кольором найхарактерніших червоних ліній спектра); **Rh**, *Родій* (*Rhodium*) – від д.-грец. *ρόδιον* «троянда» (типові сполуки родію мають насичений темно-червоний колір); **Ba**, *Барій* (*Barium*) – від д.-грец. *Βαρός* «важкий», тому що його оксид має високу для таких речовин щільність; **W**, *Вольфрам* (*Wolframium*) – від нім. *Wolf Rahm* та лат. *Sputa lupi* «вовча піна» (назва *вовча піна* відома ще з XVI ст. й мотивована тим, що вольфрам супроводжував олов'яні руди й заважав виплавці металу, переводячи його в піну шлаків, ніби вовк поїдав овець); **Os**, *Осмій*

(*Osmium*) – від д.-грецьк. *ὄσμιϋ* «запах» (запах в оксиду осмію такий, як в озону).

За характером використання хімічного елемента чи простої речовини або його сполук були створені символи: **As**, *Арсен* (*миш'як*, *мишак*, *аршеник*, *аршинник*, *Arsenicum*) – назву *миш'як* (*мишак*) пов'язують з уживанням його сполук для знищення мишей та щурів, символ виводять від *арсен* «сильний, потужний»; **K**, *Калій* (*Kalium*) – від араб. *аль-калі* «поташ»; **Ca**, *Кальцій* (*Calcium*) – від лат. *calx* (у родовому відмінку – *calcis* «вапно», «м'який камінь»), **S**, *Сульфур*, *Сірка* (*Sulfur*) – від прасл. *Sěra*, яке пов'язують із лат. *Sērum* «сироватка», а термін *sulphur* має індоєвропейський корінь *swelp* «горіти».

Серед хімічних символів також зустрічаються такі, що походять від назв інших хімічних елементів чи простих речовин, зокрема **Pt**, *Платина* *Platinum* у Європі була невідома до XVIII ст., проте цивілізації Анд (інки й чибча) добували й використовували її з незапам'ятних часів, назва дана іспанськими конкістадорами, які в середині XVI ст. в Південній Америці вперше познайомилися з новим металом, зовні схожим на срібло (ісп. *Plata* буквально означає «маленьке срібло», «срібельце», тому що платина тривалий час не знаходила застосування й цінувалася вдвічі нижче, ніж срібло, через свою тугоплавкість).

В. Куйбіда

Хліб – символ добробуту, гостинності, хлібосољства; обрядовий знак; символ культурних, первісних здобутків; астральної тріади; місяця, сонця, Господа; людського життя; святості; радості, щастя; здоров'я та багатства.

Здавна народ України славився своєю гостинністю, бо «веселий гість – дому радість». Споконвіку на столі, застеленому барвистим, вишитим рушником, лежав хліб, а поруч нього сіль, які завжди для українців були святинею. Хліб – найвиразніший, найпопулярніший атрибут слов'янського харчування. «Хліб – усьому голова», «Хліб та вода – козацька їда», «Без хліба суха бесіда» – таких прикладів української народної мудрості можна наводити безліч. Хліба споживали завжди багато, бо харчування в цілому було низьким за калорійністю. З хлібом їли й рідкі страви, і картоплю, і навіть кашу.

До найдавніших видів хліба можна віднести прісні коржі. Але улюбленим повсякденним святковим та обрядовим хлібом в Україні був учинений хліб. Пекли його в добре розпаленій печі на черені, підкладаючи під хлібини капустяне листя. В Україні завжди віддавали перевагу життєносному хлібові, що мав символічне значення життя, роду, сім'ї. За звичаєм, випічкою хліба займалися жінки, тіста не могли торкатися люди, що обмивали покійних, коліі. Хліб здавна є символом добробуту, гостинності,

хлібосольства. Протягом віків у народі вироблялося ставлення до нього як до священного предмета. Крихти й уламки хліба ніколи не викидали, а віддавали птиці чи худобі. За гріх вважалося не доїсти шматок хліба, а якщо такий шматок падав на землю, годилося підняти його, почистити від пилу, поцілувати й доїсти. Хліб – один із найдавніших і найважливіших символів української обрядовості. При цьому його утилітарна функція відходить на другий план, а пріоритетною стає знакова, символічна. Так, усі різновиди весільного печива виражали ідею єдності родини, міцності шлюбу, продовження роду, благополуччя й злагоди в сім'ї. Чільне значення мав хліб у родильній та поховальній обрядовості, без нього не обходилося жодне календарне й трудове свято. Традиції, пов'язані з хлібом, який уособлює повагу до праці, кращі моральні засади, продовжують жити й сьогодні.

В Україні існувало багато видів обрядового хліба, який приурочували до різних дійств та свят. Сюди слід віднести верч – весільний обрядовий хліб, різновид колача. Ним обмінювалися на весіллі родини: молодий привозив верч для тещі, а молода – для свекрухи. Дивень – обрядовий хліб, аналогічний за своїм ритуальним призначенням колачеві. Його виробляли з плетінки втрое чи вчетверо, а потім молода дивилася на молодого, звідки, очевидно, й походить

його назва. Жайворонки – печиво, що випікали на свято Сорока святих, його пекли 40 штук, їли протягом дня, причому обов'язково діти. Вони бігали по селу, підіймали вгору «пашок» і промовляли нехитрі заклички. За повір'ям, ці дії прискорювали повернення птахів із вирію, тобто початок весни. Це обрядове печиво символізувало весну, зустріч із рідною землею, гостинність, відродження природи.

Коровай – обрядовий весільний хліб, поширений серед багатьох слов'янських народів. Коровай символізував гідність, достаток, красу молодих на весіллі. Ще й досі при виготовленні короваю дотримуються звичаїв, що йдуть з глибокої давнини. Коровай як символ завершеності аграрного року випікали й на обжинки: разом з обжинковим снопом він є одним із найважливіших символів-атрибутів свята Врожаю й майбутнього достатку.

До найважливіших весняних обрядових хлібів належить паска, яку готували до Великодня. Паску обов'язково святили в церкві разом із крашанками та іншими стравами святкового столу. Паску наділяли магічними властивостями, їй приписували цілющу силу. Паска мала символічне значення Бога, єднання людей із вищим розумом, слугувала обереговим знаком перед силами зла (*Українська мінувшина*. – К., 1993. – С. 80–81, 103–108).

Досліджуючи символіку староукраїнських свят – Різдва,

Щедрого вечора, К. Сосенко відзначає, що весільний коровай, пасхальне печиво, два або три святочні пироги – це символи астральної тріади: місяця, сонця і зорі або місяця, сонця і Господа. Про це свідчать весільні пісні до короваю, щедрівки, колядки, веснянки. А «гільце» на короваї – це символ райського дерева, на яким з'явилася астральна тріада як символ першої рідні. До речі, ідучи на весілля, люди несли господарю два хліби (символи сонця й місяця), а господині несли по мисці білої муки (простежується подвійна символіка – ясність білої муки, округлість миски).

Особливою стравою українського народу були пиріжки. Готували пиріжки із різноманітною начинкою: м'ясом, рибою, грибами, сиром, горохом, капустою, маком, яблуками та ін. Особливо популярними були пиріжки з калиною.

Це символічна страва, поєднана з культом місяця і формою нагадує півмісяць або серп місяця. Особливу символіку містили пироги з маком – це подвійний символ місяця й зорі. А зоря та місяць – це символи росту й плодючості (*Сосенко К. Різдво-Коляда і Щедрий Вечір. – К., 1994. – С. 141–142*).

Хліб в Україні-Русі в давнину мав надзвичайну шану і вважався святим. Він був символом святості, радості, щастя, здоров'я та багатства. Люди вірили, що з хлібом у домі присутні добрі душі – Лада, що хліб-урожай

посилає сонце, а на нивах у житі, у снопах живуть святі душі.

Вважалося, що хліб треба пекти в жіночий день, найкраще у п'ятницю. За давнім звичаєм, у цей час у сім'ї не повинно бути ні сварок, ні прокльонів, бо «од усмішки хліб розкішний сходить». Хліб починали їсти тоді, коли всі зберуться за столом. Першу скибку куштував господар. У селі не поважали жінок, які не вміли пекти хліб. Не можна було перевертати хлібину догори, бо перевернеться лад у хаті (*Килимник С. Український рік у народних звичаях та в історичному освітленні. – К., 1994. – С. 481*).

Л. Кожуховська

Хліб-сіль – символ глибокої прихильності, поваги; гостинності; братерської дружби; взаємодопомоги; святості; чистоти і благородства намірів; прощання; вічної пам'яті.

Символіка хліба-солі дуже давня. За даними А. Голана, у євреїв існував стародавній звичай перед поселенням у нове житло вносити хліб-сіль. У книзі «Левит» є таке релігійне правило: «Всякеє приношение твое хлебное соли солью» (*Голан А. Миф и символ. – К., 1993. – С. 172*).

На Русі-Україні дорогих гостей зустрічали хлібом-сіллю. Вірили, що цим можна зробити друзями навіть запеклих ворогів. У російських царів також існував звичай надсилати гостям хліб-сіль, що символізувало велику ласку.

На думку дослідників, хліб символізував побажання багатства й достатку, а сіль захищала від зловорожих сил.

Найбільшим докором у Стародавній Русі був вислів: «Ти забув мій хліб та сіль». Хлібом-сіллю освячували молодих. Проводжаючи людину на вічний спочинок, клали на домовину саме хліб та дрібку солі. Під час закладин хати під сволок клали хліб та сіль. Хлібом-сіллю освячували батьки молодят на порозі хати. У традиційному інтер'єрі української хати (*див. Хата*) чи не найголовнішим атрибутом був хліб-сіль на вишитому рушнику. Запрошуючи до столу, господар казав: «Просимо до нашого хліба-солі!», а після застілля гості дякували за хліб-сіль. Розділити з кимось хліб-сіль означало подружитися, побрататися» (*Українська минавшина. – К., 1993. – С. 81*).

І донині в Україні зберігся звичай як знак великої пошани підносити дорогим гостям хліб-сіль на рушнику.

У фольклорі, літературі образ хліба-солі символізував дружбу, взаємодопомогу, любов і повагу. Напр.:

*Та коли грім паде
на твоїй посів
І чорний ворон
крилами закреше,
З рядів останніх
я рвонуся в перші
І горе поділю, як хліб і сіль.*

(*Б. Олійник*).
О. Потапенко

Храму православного символіка – це символіка архітектури, складових частин, форм та ін.

Храми православної церкви в різні віки мали різну форму й символіку. Напр., храм у вигляді хреста означав, що Хрест Христа – «основа Церкви і ковчег спасіння для людей»; храми круглі означали вічність церкви і Царства Небесного, оскільки круг – символ вічності, що не має ні початку, ні кінця; храми у вигляді восьмикутної зірки знаменували Віфлеємську зірку і Церкву як провідну зорю до спасіння в житті майбутнього...» (*Настольная книга священнослужителя. – К., 1983. – Т. 4. – С. 29–30*).

Святі отці церкви пропонують таку символіку духовного значення храму: «Зовнішній вигляд храму знаменує Дім Божий, як всі творіння Божі..., як Господа Ісуса Христа, як Вселенську Церкву – тіло Христове, як людину, що рятується у Христі через Церкву, ніби у кораблі-ковчезі спасіння, як Царство Боже, яке починається на землі і вповні здійснюється в грядущому Небесному Царстві».

Православний храм символізує перш за все Царство Боже в єдності трьох його сфер: Божественної, небесної, земної. Храм має тричленну структуру: олтар, власне храм і притвор (чи трапезна).

Олтар храму мав кілька символічних значень: 1. Місце перебування триєдиного Бога. 2. Божественна природа Христа-Спасителя. 3. Дух людини. 4. Рай, або Царство Небесне.

Середня частина, власне храм, символізувала: 1. Місце небесного буття, ангельських істот і праведних людей, які перейшли від смерті в життя вічне, нетлінне, тобто в Небесну Церкву. 2. Людську душу Христа Спасителя. 3. Душу людини.

Притвор знаменував: 1. Сферу земного буття в кожному творінні – світ, який піддягає законам простору й часу. 2. Людське тіло Христа Спасителя. 3. Тіло людини.

Освячений особливим чином, увінчаний хрестом і прикрашений святими іконами, православний храм у цілому символізував «прекрасне знамення всього всесвіту на чолі з Богом – його Творцем» (*Настольная книга священнослужителя. – К., 1991. – С. 25–26*).

О. Потапенко

Хресного знамення символіка – це символіка покладання на собі знаку хреста (у віруючих).

Як відомо, хрест (*див. Хрест*) ліг в основу всіх церковних таїнств. За християнськими догматами, коли люди покладають на собі знак хреста, то «відчиняються ворота, через які сходять на віруючих благодать Святого Духа, яка перетворює в душах земне на небесне», скидає гріх, перемагає смерть.

Хресне знамення роблять правою рукою. Для цього з'єднують три пальці разом на знак того, що є Бог-Отець, Бог-Син і Бог-Дух Святий. Вони є одне, тобто Бог єдиний. Два інші пальці

пригинаються до долоні. Це символізує те, що Бог-Син – Ісус Христос – є істинний Бог та істинна людина.

Складені таким чином пальці покладають на чоло, щоб Бог освятив розум того, хто хреститься, потім – на груди, щоб Бог зробив добрим серце, а потім на праве й ліве плече, щоб Бог освятив вчинки. Щоб творити добро всім тим, хто потребує допомоги. З такими думками на серці, осіняючи себе хресним знаменням, кажуть: «Во ім'я Отця і Сина, і Святого Духа», а відтак, схиляючи голову, кланяючись, мовлять: «Амінь».

Хресне знамення символізує заклик імені Божого і славлення Господа. В Україні воно освячувало початок і кінець багатьох буденних справ, ритуалів. У народі вірили, що саме хресне знамення – надійний оберіг від усякої нечисті. Ось як пише митрополит Іларіон: «При запалюванні світла ввечері треба конче перехреститися, бо до хати входить бог вогню. Пивши воду, перехрестись, а то нечисть влізе тобі до нутра з водою. Коли починається цілий буханець, то перше, ніж його різати, треба його тричі перехрестити зо споду ножем... Лізеш у воду, перехрестися, входиш в ліс, так само перехрестися, щоб полісун не причепився й не збив тебе з дороги. Падає вночі зоря з Неба, перехрестися, бо то людина померла. Коли позіхаєш, перехрестися, щоб ротом не влізла в тебе нечиста сила...» (*Митрополит Іларіон. Дохрис-*

тиянські вірування українського народу. – К., 1991. – С. 329).

Цікаву гіпотезу щодо хресного знамення висунули українські вчені Р.С. Фурдуй та Ю.М. Швайдак (директор інституту космософії в м. Києві): «Під час ритуалу хрещення (покладення хресного знамення) за православним обрядом людина по черзі прикладає кінчики трьох з'єднаних пальців до лоба, пупка, правої чи лівої ключиць. Оскільки кожен палець, як ми уже зазначали, випромінювач екситонного струменя, то при цьому рухові виникає фонний канал, що повторює траєкторію трьох перстів (пальців). В утвореному іонному каналі можливе виникнення електронно-позитронного струму... Потім... запалюється «німб...».

На думку вчених, таким чином здійснюється зв'язок людини – енергетичний та інформаційний – з Космосом (*Фурдуй Р.С. Прелесті тайни. – К., 1992. – С. 154).*

О. Потапенко

Хрест – символ Дерева Життя; «світової осі»; поєднання двох протилежностей; союзу духовного принципу і принципу світу явищ; страждань, муки, боротьби; світла; агонізуючої болю життя; творіння та знищення (символіка розп'яття); Логоса, Слова, боголюдини; перемоги життя над смертю; перетину Небесного й земного (у християнстві); спасіння через страждання.

За даними А. Голана, культ хреста був відомий ще в VII тис.

до Різдва Христового в Сирії, Ірані, Турції. У V–IV тис. до н. е. хрест поширився у Європі. Віддавна хрест був язичницьким символом, який носили на грудях єгиптяни, асирійці, етруски, індійці, народи Африки, Океанії. Як християнська емблема, причому узаконена церквою, він утвердився лише в IV ст. н. е.

Учені називають різні витоки символіки хреста. Найпоширенішими є думки, що він символізував сонце, перехрестя, світове дерево, чотири сторони світу. Існує теорія, що прообразом хреста було схематичне зображення птаха, дерев'яний пристрій для добування вогню (два шматки дерева, складені навхрест, які терли один об одного).

Різні за формою хрести мали й різну символіку. Напр., Андріївський хрест означав союз Верхнього та Нижнього світів, грецький (свастика) – шлях периферійних сил, розвиток; хрест із півмісяцями на кінцях – чотири фази місяця. Хрест у вигляді літери «Т» уособлював рівновагу протилежних принципів, був знаком посвячених.

Загальне значення хреста – це поєднання протилежностей: позитивного (вертикального) з негативним (горизонтальним), вищого з нижчим, життя та смерті (*Керлот Х. Словарь символов. – М., 1994. – С. 271).*

Головною ідеєю розп'яття на хресті є «переживання сутності антагонізму», агонізуючий біль життя, творення і знищення.

Православ'я тлумачить хрест як «знаряддя рятівної смерті Господа нашого Ісуса Христа, символ Нового Заповіту, символ перемоги над смертю, перетину небесного й земного, що знаменує предковічну таїну створення всесвіту» (*Настольная книга священнослужителя. – К., 1991. – Т. 4. – С. 725*).

В Україні хрест був зовнішнім знаком приналежності людини до християнської віри, магічним оберегом від хвороб, нещасть. Перед початком кожної справи треба було перехреститися. Це ж саме робили, почувши перший грім, побачивши місяць-молодик та ін. На Гуцульщині вивішували дерев'яні хрестики на воротах, колодязях, дверях як оберіг. «Одночасно виготовляли воскові хрестики, які прикріплювали на всі стіни і сволок у хаті, хліві, стайні й навіть на роги худоби. На мисках, горщиках малювали крейдюю хрести, щоб чорти й відьми не могли протягом року зашкодити людині і худобі... З метою відвернення епідемій у деяких селах (в чотирьох його кінцях) ставили осикові хрести» (*Потапенко О.І., Кузьменко В.І. Шкільний словник з українознавства. – К., 1995. – С. 261–262*).

Поширеним видом орнаменту, вишивки, писанок, культових, обрядових предметів в Україні був саме хрест. Пекли навіть хрестопоклонний хліб, що формою нагадував хрест.

О. Потапенко

Христа Ісуса символи.

Як відомо, християнство має три головні гілки: православ'я, католицизм, протестантизм. Проте їх об'єднує віра в Ісуса Христа як богородицу, Спасителя світу, Месію, другу іпостась Святої Трійці.

У Святому Письмі, творах святих отців, мистецтві, біблістиці нараховуються сотні глибоких символів Ісуса Христа (хрест. *див Хрест*; серце. *див. Серце*, альфа і омега. *див. Альфа і Омега* та ін.)

За даними єпископа Станіслава Падевського (*Символи Христа. – Львів, 2010. – С. 3*) ще у VII столітті доскіпливі біблісти відкрили аж 187 символів, які возвеличують і намагаються пояснити ім'я Особи Ісуса Христа».

Найпоширенішими символами є монограми ХР (Хі – Ро), ІХ ΘΥΕ (Ісус Христос – Син Божий, Спаситель), ІНS (Ісус), ІНРІ (Ісус із Назарету, цар іудейський) та інші.

Найчастотнішими символами Ісуса Христа є: різдвяна зірка, виноградна лоза, терновий вінок і цвяхи, скеля спасіння, голуб, чаша, добрий пастир, хліб, поранений Агнець, фенікс, риба, дерево (хліб) життя, ключ Давидів, пелікан тощо.

У монографії єпископа Станіслава Падевського (*там само. – С. 121–122*) запропоновано таку класифікацію символів із врахуванням різних аспектів погляду на Христа:

– його співвідношення з Богом-Отцем: Син Божий, Слово Бога, Образ Божий;

– символи, що виявляють ставлення Ісуса Христа до Церкви: Голова Церкви, Наречений, Архієрей (Первосвященник);

– символи фігур, провісників Христа: Месія, Син Чоловічий, Страждаючий Слуга Господній;

– символи, що стосуються створеного й відкупленого Христом світу: Первородний усякого створіння, Первенець воскреслих;

– символи метафізичні: Дорога, Істина, Життя, Альфа й Омега;

– символи політичні: Цар, Князь, Повновладний законодавець, Суддя;

– символи професійні: Пастир, Сіач, Адвокат (заступник перед Отцем), Лікар, Учитель;

– символи, почерпнуті із фауни та флори: Агнець, Лев, Риба, Мідний Змій, Пагін, Гілка, Виноград;

– символи зоряні: Світло, Сонце, Досвітня Зірка;

– символи матеріально-речові: Храм, Наріжний камінець, Склепіння, Ключ, Камінь спотикання, Скеля, Брама, Хліб, Жива Вода, Духовний Меч, Гостра Стріла, Човен;

– символи казкові: Гриф (як символ двох натур Христа), Пелікан, Фенікс, Єдиноріг.

Наприклад, здається дивним: яке відношення має Спаситель до пеліканів. У давньому тексті «Фізіолога» вміщено кілька версій легенди. Одна із них стверджує, що «старі пелікани так довго годують пташенят своєю кров'ю, що від виснаження

самі помирають – символ Христа, Котрий віддав за нас Своє Життя» (С. Падевський).

О. Потапенко

Христос Ісус – символ Єдиного Господа, Спасителя, Месії, Боголюдини; Вічного життя; Воскресіння; Радості світу; звільнення від земних пут, гріховності; перемоги Духа над матерією; спасіння людства від загибелі.

Ісус Христос – боголюдина, яка вміщує в собі всю природу Божу; друга Особа Пресвятої Трійці, Син (Слово) Господа Вседержителя.

Християнські канони закликають вірити «в Єдиного Господа Ісуса Христа, Сина Божого, Єдинородного, від Отця рожденного перше всіх віків, Світло від світла. Бога Істинного..., рожденного, несотвореного, єдиносущого з Отцем...» (*Пошир. катехизис Православної Церкви Христової. – К., 1992. – С. 45*).

Учені дотримуються різних поглядів щодо особи Христа. Одні вважають, що в м. Назареті існував подібний проповідник, інші вважають його суто міфологічною постаттю.

За біблійними канонами, Христос, витерпівши ганебну диявольську страту на хресті, помер, проте й воскрес. Через хрест засяяло вічне життя. Христос знищив головну опору диявола і перетворив хрест на вічну перемогу добра над злом і смертю. У міфології смертю Христа

усимволізовує процес повного звільнення людини від земних пут, гріховності. Шлях страждання є одночасно шляхом очищення, воскресіння, нескінченності Бога з кінечної людини. Тобто містерія Ісуса Христа значить: «Людина повинна народитися двічі, перший раз – фізично, вдруге – духовно, і тоді вона знову набуде своєї єдності з Богом» (Бауэр В. і др. *Енциклопедія символів*. – К., 1998. – С. 188).

Православ'я стверджує, що наше «спасіння Ісус Христос здійснював ученням своїм, життям Своїм, смертю Своєю та воскресінням Своїм (*див. Різдво*). Учення Його буває для нас спасінням, коли ми приймаємо Його всією душею і чинимо відповідно до нього...».

О. Потапенко

Хустка (хустина) – символ прихильності, любові; переходу в інший соціальний стан; вірності в коханні; прощання, скорботи; матері; квітучої душі українки.

Колись в Україні хустки вишивалися сріблом, золотом, шовком. Веселкові, мереживні, вони символізували квітучу душу, високі естетичні смаки українських жінок.

Водночас хустка символізувала перехід дівчини у владу чоловіка. Заміжній жінці категорично забороняли «світити» волоссям, бо це прирівнювалося до зради. Злочиним вважали також зривання хустки з голови жінки.

У середні віки існував добрий звичай: коли козаки вирушали з військом у похід, то кожна дівчина давала нареченому хустину як символ вірності в коханні. У Т. Шевченка читаємо:

*Дарувала шиту
шовком хустину,
Щоб згадував на чужині.*

При сватанні дівчина перев'язувала хустиною руку парубка. Це символізувало згоду на заміжжя (Воропай О. *Звичай нашого народу*. – Мюнхен, 1958. – С. 317).

Водночас хустка була символом трауру, прощання. Нею вкривали обличчя загиблого козака:

*Дай же, дівчино, хустину,
Може в бою де загину –
Накриють очі темної ночі,
Легше в могилі спочину.*

На осідланого коня, якого вели за домовиною козака, теж клали хустину:

*Ведуть коня вороного,
Розбиті копита...
А на ньому сіделечко,
Хустиною вкрите.*

Протягом століть хустка була в Україні найдорожчим подарунком. Водночас хустина символізувала найрідніше: домівку, матір:

*Вона її на люди берегла.
І щось в очах
світилося дитинне.*

*Коли зі шхову
вносила хустину
І лагідно тулила до чола.
І хата щастям
повнилась ущерть.*

*– Бач, угодив, –
підходила до люстра –*

*Така вже ловка.
Бережу на люди
Та ще – ти ж,
синку, не лякайся –
на смерть.*

*(Б. Олійник).
О. Потапенко*

Хутір – символ (*див. Символ*) світосприйняття й самоідентифікації, архетип культурного коду українців.

М. Фасмер вважав, що до східнослов'янських мов слово (*див. Слово*) потрапило із старовірно-німецького «*huntari*» і шведського «*hundari*», південнонімецького «*hufe*»; пізніше з української перейшло до польської – «*chutor*», «*futor*». У багатьох європейських країнах, починаючи з Раннього Середньовіччя, хутір – це господарська одиниця чи функціональний елемент організації земельної власності. Словом «футор» також позначали складову, елемент механізму (у т. ч. господарства).

Хутором називають: 1) сільське поселення (однодвірне, пізніше багатодвірне), утворене при освоєнні нових земель. Відомий з давніх часів у багатьох, переважно землеробських народів Західної, Північної й Східної Європи, деяких народів Середньої Азії; 2) на Кубані й Дону, в Україні (*див. Україна*) – поселення поза селом і станицею, незалежно від кількості дворів; 3) з розвитком капіталізму хутором стали іменувати обособлену

селянську садибу з господарськими будівлями на земельній ділянці індивідуального володіння; 4) на корпоративному жаргоні осіб, які вживають наркотики – стан наркотичного сп'яніння («пошёл на хутор бабочек ловить»).

Хутір як загальний спосіб поселення виник завдяки інтенсивній обробці землі (*див. Земля*). Хутори виникали у добу освоєння нових земель, коли створювалися хуторські господарства з розміщенням усіх земель і господарських забудов на одному місці. Хутірна система розселення, порівняно з сільською, надає селянину значні технічні переваги: створює умови для прояву індивідуальності господаря, дозволяє організувати господарство на власний розсуд, швидко пристосовуватися до сучасних мінливих умов ринку й освоювати нові технічні прийоми, пропонувані агрономічною наукою. При хутірській системі господар економить багато часу й сил на роз'їздах; обробка землі (*див. Земля*) значно полегшується й прискорюється, є можливість уважніше стежити за станом посівів. Недоліком цієї системи є відчуженість сільського поселення, що дається взнаки при організації шкільної освіти.

У Німеччині, Данії, Швеції й інших країнах Західної Європи, де первинний спосіб розселення був сільським, у кінці XVIII – на поч. XIX ст. відбувся перехід до системи хуторів. Населенню

видавалися спеціальні позики для перенесення садиб; у деяких випадках розселення відбувалося в значних обсягах. Таким чином, суттєво зменшувалося чезрезсмужжя, а господарства могли швидше відмовитися від застарілої трипільної сівозміни.

Хутір, поряд із селом і присілком, належить до традиційних типів сільських поселень українців. Хутори виникли на півдні й північному Сході України (*див. Україна*) в кінці XV – на поч. XVI ст. у процесі освоєння нових земель. У першій половині XVI ст. у запорізьких, а пізніше чорноморських і частини донських козаків (*див. Козацтво*), хутори створювалися як зимівники – місця, де вони перебували, коли не було воєн (*див. Війна*), походів (особливо взимку). Певна частина хуторів виникла внаслідок освоєння нових земель (народної колонізації). Здебільшого, це малодвірне, переважно однодвірне поселення. Наприклад, у другій половині XVIII ст. у Золотоноській сотні Переяславського полку налічувалося 66 хуторів. Серед них були як однодвірні, так і малодвірні: на хуторі козака Копила – 1 господарство, хорунжого Верещаки – 1, сотника Лукашевича – 1, козаків Ювенка і Пилипенка – 5, козаків Побиванців – 5, хорунжого Жили – 11 тощо (*Історія української культури: курс лекцій / під заг. ред. д. і. н., проф. М.І. Бушина. – Черкаси, 2012. – С. 28*).

У XIX ст. хутори набули поширення на західноукраїнських

землях (переважно в гірських місцевостях), що перебували під владою Австро-Угорщини, а також у західних і південно-західних губерніях Російської імперії. Споріднені з хуторами були т. зв. відруби й відрубні господарства, в яких земельні угіддя й частина забудов розміщувалися разом, а селянська садиба залишалася в селі. Подібною до хуторової є система фермерських поселень і господарств у Канаді й США. Українські поселенці кінця XIX – поч. XX ст. створили хутори-ферми, головним чином, у трьох степових провінціях Канади та у Північній Дакоті (США).

На поч. XX ст., після революції 1905–1907 рр. у Росії, уряд сприяв створенню і розвитку хутірських господарств переважно у вигляді відокремленої селянської садиви (хутірця) на земельній ділянці індивідуального володіння (т. зв. столипінська аграрна реформа). У ході реалізації цієї реформи упродовж 1906–1912 рр. в Україні вийшли на хутори 226,5 тис. господарств. Аграрні реформи прискорили розвиток товарних відносин у сільськогосподарському виробництві, сприяли розвиткові кустарних промислів, артілей і кооперативних товариств. Унаслідок проведених реформ, Україна стала основною житницею імперії, яка вийшла на друге місце в світі за виробництвом сільськогосподарської продукції. Українська пшениця становила понад 40%, ячмінь близько 50% загальноросійського експорту цих культур.

Володіння хутором було ознакою успішної, варткої поваги людини, справжнього вмілого господаря, своєрідною економічною мрією селянина-трудоаря. У народній пісні (*див. Пісня*) «Ой, під вишнею (*див. Вишня*), під черешнею» немолодий уже парубок намагається звабити дівчину саме хутірцем:

*Куплю тобі хатку,
Йще сіножатку,
І ставок, і млинок,
І вишневенький садок!*

Радянська влада в роки непу визнавала хутір однією з форм організації сільськогосподарського виробництва. Окремі великі хутори мали статус адміністративно-територіальної одиниці. Із запровадженням політики масової колективізації (*див. Колективізація*) сільського господарства, розпочався процес ліквідації цих господарств (Постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про заходи охорони громадських земель колгоспів від розбазарювання» від 27.V.1939 р.), який фактично був завершений у 1940 р. Хліборобів-хуторян таврували як куркулів, що нібито були головною перешкодою колективізації, їх сім'ї були репресовані, рухоме майно стало власністю колгоспів (*див. Колгосп*), садиби – розорені. На базі окремих хуторів утворювалися відділення (відділки, бригади) колгоспів.

На 1959 р. в УРСР ще нараховувалося близько 7 тис. хуторів-садиб, які не були господарськими одиницями. У 1960–1970 рр.

в республіці, як і в усьому СРСР, проводилася політика ліквідації «неперспективних» сіл, передусім хуторів, які нібито гальмували процес укрупнення сільських населених пунктів. Ці поселення були приєднані до ближніх сіл і зняті з обліку, в багатьох із них були ліквідовані заклади соціальної сфери (фельдшерсько-акушерські пункти, початкові школи, клуби), вони поступово занепадали й втрачали своїх мешканців.

У законодавстві та адміністративно-територіальному поділі сучасної України термін «хутір» відсутній. Його продовжують вживати на побутовому рівні для позначення невеликих відокремлених сільських поселень, а також як складову найменування окремого населеного пункту: наприклад, с. Хутір Михайлівський (Сумська область) с. Великий Хутір (Черкаська область) с. Хутір-Губиниха (Полтавська область).

Хутір для українців – це не лише господарська одиниця, це набагато більше, це своєрідна філософія, стиль світосприйняття і самоідентифікації, архетип культурного коду. Хутір, хутірський спосіб життя виступає одним із виявів українського філософського кордоцентризму (філософії серця (*див. Серце*)), основною тенденцією якого є подолання духовного відчуження між людиною і Богом і, разом із тим, посилення політичного й культурного відчуження.

Апологетами українського сільського чи хутірського життя були Г. Сковорода, Т. Шевченко (*див. Шевченко Тарас*), П. Куліш, У. Самчук. Г. Сковорода й Т. Шевченко (*див. Шевченко Тарас*), осмислюючи проблему автентичного буття, протиставляли село (хутір) місту. Своє замилювання Україною Т. Шевченко (*див. Шевченко Тарас*) передавав, зображуючи сільську ідилію в поезії (*див. Поезії символіка*) й художній творчості. Зокрема, таким є його малюнок «Хутір на Україні» (1845–1846): у зарослій високими деревами балці над річкою (*див. Річка*) кілька садиб, на пагорбі вітряки, понад річкою випасається домашня худоба (корови (*див. Корова*), коні (*див. Кінь*)). Село й хутір для Т. Шевченка – це рідна земля (*див. Земля*), а глибше – Україна, де трудяться хлібороби, це «світ тихий», «край милий», де мати (*див. Мати*) з дитиною на руках співає українську колискову:

*У нашім раї на землі
Нічого кращого немає,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим.*

Відпочинок на лоні природи, у тіністі липовій алеї старосвітського хутора, як і виснажлива праця, були добре відомі головному «хуторянину» української літератури П. Кулішу. На думку письменника, тільки перебуваючи в гармонії з природою, в умовах хутірського життя, людина відчуває єдність душі (*див.*

Душа) і тіла (*див. Тіла оголеного символіка*), час плине спокійно, серце (*див. Серце*) наповнюється тихою радістю. Таким життям, вважав П. Куліш, живе хуторянин, селянин, якого обминуло міське життя з його гамірністю, міщанством, егоїзмом, холодним розрахунком. Український хуторянин у П. Куліша – це особливий тип людини, в якій зосереджено все краще, що сформувала культура України. На хуторі Мотронівка, родинному маєтку Білозерських (зараз хутір Ганнина пустинь поблизу с. Оленівка Борзнянського району Чернігівської області), П. Куліш прожив найщасливіші роки свого життя. Цей куточок раю на землі вздовж і впоперек сховався письменник босими ногами. Ця земля давала йому не тільки хліб (*див. Хліб*) насущний, відпочинок від міста, а й наснагу творити добрі діла в ім'я України. П. Куліш створив цілу хутірську філософію, якою планував змінити спосіб життя України. Хутір у П. Куліша це не тільки первісне національне середовище, протиставлене русифікуючій урбанізації, своєрідний заповідник для збереження етносу, а й простір внутрішнього духовного розвитку людини в її єднанні з природою, навіть у поверненні до природного стану. З цього погляду П. Куліш протиставляє хутір як осередок життя людини, не зіпсованої ворожою її душі (*див. Душа*) цивілізацією (*див. Західна цивілізація, Російська цивілізація*), де вона може здійс-

нювати безпосереднє спілкування з природою, з вічним і сталим, чужому українській культурі місту.

Художньо-публіцистичний цикл «Листи з хутора» (1861) відзначається критичною оцінкою кожної цивілізації з погляду моральних і національних критеріїв: письменник застерігає від захоплення урбанізацією й розриву зв'язків з природою, вказує на небезпеку денационалізації через нівеляційний науково-технічний прогрес, звеличує хутір як осередок національної самобутності, поетизує патріархальні мораль і побут, протиставивши їх новим «цивілізаторам», у яких «усе тільки сбит і потребленіє на умі», високу етику простих хуторян. Селянин, хуторянин є справжнім охоронцем українського народного духу. «Це не чорнороб-пахар, а людина в повнім значенні слова» (*Хуторянська філософія Пантелеймона Куліша. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uaphilosophy.com/>*).

У концепції У. Самчука хутір загалом являє собою універсальну картину селянського світу, де впродовж тривалого часу зберігалися найважливіші ознаки українського етносу, його традиції, звичаї, мораль. Він «щось як легенда» (*Самчук У. Втеча від себе: Роман. – Вінніпег, 1982. – С. 19*), тобто це сакральна національна міфологема, тому має чуттєве, емоційне значення, пов'язане з великою містерією життя. Уже від часів

своєї появи хутір належав плоті народу, а первовічно – роду. Він асоціювався з білим (*див. Білий* (колір)) океаном, у далі якого ходили покоління предків, поверхню якого краляли плугами, даючи плід землі (*Самчук У. Юність Василя Шеремети: Роман у 2-х т. – Т. I. – Мюнхен, 1946. – С. 154*). Це модель «білого світу», де панують закони сполучуваності й логіки, порядку і гармонії, у центрі якого перебував хліборобський рід. Однак тут родилися й ті, хто не лишився на хуторі, а йшов у всі кінці світу і скрізь ніс із собою велику душу (*Самчук У. Наше село // Волинь: Часопис для Волині (Рівне). – 1941. – 30 листопада. – С. 1*). Повноцінне життя хутора – це заপুরока існування не тільки окремо взятої родини, а й цілої нації, адже «все тут докрути це ти сам... Суцільна простота, незламна воля, невпинна послідовність, основа основ будівлі буття» (*Самчук У. Втеча від себе: Роман. – Вінніпег, 1982. – С. 326*). Болісно сприйняв У. Самчук руйнування основ селянського життя більшовицькими порядками. У його прозі вражає значна кількість описів поруйнованих, розорених хуторів (*Самчук У. Втеча від себе... – С. 93; Самчук У. На білому коні: Спогади. – Львів, 1999. – С. 144–146; Самчук У. На коні вороному: Спогади. – Львів, 2000. – С. 240; Самчук У. Скарби // ЛНВ. – 1931. – Річник XXX. – Т. CV. – Кн. I. – Січень. – С. 2–8*). Водночас плондровання українського традиційного укладу

життя в масштабах краю віщувало його фізичний і духовний занепад. Нищення плоті й душі роду (народу) деформувало людську сутність, породжувало руїни в усьому національному організмі. Руйнація потужного духовного космосу українства надала ідеї хутора глибокого філософсько-символічного змісту.

Разом із тим, апологетика українського сільського чи хутірського життя у філософії Г. Сковороди, Т. Шевченка, П. Куліша, У. Самчука, протиставлення українського села або хутора неукраїнському місту (переважно російськомовному чи польськомовному), а, власне, такі міста були тоді в Україні, негативно позначилися на політичній культурі українства, загальмували процес українського націотворення й націостановлення, оскільки, згідно із О. Шпенглером, «нації – це народи, що будують міста», а українські мислителі, ідеалізуючи стан речей, закликали жити й самі жили по селах і хуторах. Напевне і завдяки таким поглядам, українська нація як нація політична на даний час ще не сформована й перебуває на стадії становлення.

Схожу філософію певної відособленості українця від загальногромадських справ, його зосередженість на власних інтересах передає також фраза «сидіти по хуторах».

Уже в реаліях технократичного ХХ ст. до образу хутора

звертаються О. Гончар, Л. Костенко та інші українські митці. У глибоко філософському романі «Твоя зоря» О. Гончар поряд з іншими символами (степ, дорога, вітер (*див. Вітер*) тощо) виводить і хутір, що несе кілька знакових навантажень. Винників хутір кінця 20-х рр. ХХ ст. з його садом, пасікою, криницею (*див. Криниця*) постає як земний рай (*див. Рай*) з наливними рум'яними яблуками (*див. Яблуко*), вуликами, повними золотого (*див. Золото*), сонячного меду, живильною, студеною водою (*див. Вода*), чарівником-господарем і його донькою-степовою мадонною. Для хуторянина Романа Винника першобогом є праця, як творча радість спілкування з природою, як джерело гармонії із самим собою, природою, світом, як сама жива філософія.

Сплондрований вітрами колективізації та розкуркулення, порослий найколючішим деревцем нашого краю – тереном – хутір постає виразом режиму культувства, тоталітарної системи нищення людини, її морального, національного, творчого духу. Романів хутір у його таких контрастуючих реаліях є своєрідною світоглядною матрицею формування душі головного героя твору – Кирила Заболотного – українця, справжньої людини, яка, попри високі посади зберігає добру, чуйну душу, мужнє, відкрите серце (*див. Серце*), якому болять біди усієї планети, яку руйнують новітні вандалі, подібні

до неможливого ледаря-сількора
Мини Куцолапа, своєрідного апо-
стола руйніництва.

Л. Костенко у поезії (*див. Поезії символіка*) «Хутір Вишне-
вий» відкриває багатогранний
спектр важливих для людини
з українською душею значень.
Хутір – це не лише проблема зни-
каючих сіл в Україні, це жахливі
реалії національного екопобуто-
занепаду й зникнення поетич-
них Вишневих хуторів, це гірке
усвідомлення пустки і самотності
степової родючої землі, яка в
пантеїстичному осмисленні пое-
теси переживає, «хворіє» від цієї
самотності, бо, врешті, земля
(*див. Земля*) немислима без лю-
дини, як і людина без землі.

*Там, за порогами, в степах,
де землі щедрі та розлогі,
сидять лелеки на стовпах
і ріллі дихають вологі,
там що не впало – проросло,
шляхи – як рокіт на бандурі,
там як зривались чорні бурі –
чорнозем тоннами несло, –
Вишневий Хутір... Ні душі.
А де ж ті вишні, де ті вишні?
А де ті сні давнеколишні?
Нема вже й стежки до соші.
(Костенко Л. Хутір Вишневий // Вибране. – К., 1989. – С. 188).*

Хочеться вірити, що загинув,
умер лише хутір, але не вмерла
Україна.

В. Дем'яненко

«Х-Фактор» – це один із пі-
сенних телепроектів каналу
СТБ, де виявляють талановитих

співаків з народу; телешоу; пі-
сенний конкурс, що має мільйони
прихильників.

Започаткований у 2010 році.
У різні роки переможцями проєк-
ту були О. Кузнецов (2010–2011),
В. Романченко (2011–2012),
А. Николайчук (2012–2013),
О. Порядинський (2013–2014).

З точки зору лінгвокуль-
турології цей концепт має таку
глибинну приховану символіку:

– свідчення нестримного по-
тягу тисяч душ українців до пісні,
красивої музики, високого, небес-
ного як архетипний вияв етносу;

– символ здійснення найзапо-
вітніших мрій людини, успіху, до-
сягнення мети в житті, реалізації
свого божественного «я», прихо-
ваного в життєвій суті;

– водночас (іноді), це сим-
вол глибокого розчарування дея-
ких самозакоханих, самовпевне-
них людей, які переоцінюють свої
можливості, не мають голосу, та-
ланту. Як не дивно, глядачі, попри
недолугі, комічні, «безголосі» ви-
ступи, майже завжди підтриму-
ють аплодисментами, доброзич-
ливою посмішкою невдах. Це –
яскраве свідчення добродичності
українців, здатності прощати помилки, допомагати у важку хвили-
ну зовсім незнайомій людині;

– одна із небагатьох, на жаль,
можливостей у нашій країні «про-
битися» на широку сцену, у су-
часний жорстокий шоубіз, стати
відомим, популярним. Зокрема,
простий учитель фізкультури із
Черкащини В. Романченко після

перемоги в телеконкурсі різко змінив свою долю;

– символ апофеозу української душі, несподіваних радісних відкриттів свого таланту, самоствердження;

– символ богоподібності людини, якій даровані Творцем необмежені здібності. Реалізувавшись, вони викликають у слухачів зачудування, невимовну радість, гордість за наш добрий, пісенний народ;

– яскраве свідчення того, що, коли ти віддаєш щиро ближньому свою любов, тепло, зокрема через пісню, то на взаємину отримувєш подяку, овації, тепло душ, аплодисменти;

– символ світлого промінчика краси, духовного злету серед морочу щоденних телевізійних бойовиків, насильства, смерті;

– символ єднання людських душ різних націй, народностей, мов, який об'єднує божественна мелодія Небес. Якось мені на думку спали такі дивовижні слова: «Сльози горя та радості усіх матерів світу за своїми дітьми однакові»;

– могутній засіб виховання молодих людей високому мистецтву, етиці, естетиці, людяності, прилучення їх до кращих зразків вічної класики, вітчизняної та зарубіжної естради;

– символ напруженого самовдосконалення, переборювання себе і труднощів, важкої праці, нервів, сліз;

– свідчення режисерського, сценаристського таланту хореографів, концертмейстерів, працівників сцени, костюмерів, членів журі. Оксана Марченко – одна із найчарівніших та найдушевніших телеведучих не лише України, а й Європи;

– символ успішного телевізійного менеджера.

Можливо, цей проект є одним із свідчень пробудження в українців духовності, нового світогляду, «квантового переходу». Пісні знімають стреси, напруження, гармонізують людей із благодатними гармоніями Космосу, Бога.

О. Потапенко

Ц

Цар – символ необмеженої влади, могутності й самодержавства; символ сліпої віри і водночас болісної зневіри; вічної боязні, німої покори, а також глибокої поваги; необмеженості в правах, бажаннях і рішеннях; недосяжності й відповідальності.

Слово «цар» сягає давньоруського царь, що виникло при швидкому темпі мовлення із цесар → цьсарь → цсарь → царь → укр. цар. Давньоруське цьсарь походить від праслов'янського сезар «імператор». Цезар – власне ім'я римського диктатора, політика. В XI ст. (у час правління Октавіана) лексема цезар почала вживатися у значенні титула імператора.

В українській літературі слово цар постає символом необмеженої влади, самодержавства, недосяжності:

*Я... Ми поведем!
Я цар над божієм народом!
І сам я бог в моїй землі!
Я все!*

(Т. Шевченко).

Нерідко воно асоціюється зі злом, насильством, гнобленням: *Безбожний царю! Творче зла!
Правди гонителю жестокій!
Чого накоїв на землі!*

(Т. Шевченко).

Слово цар набуло широкого вжитку в усній народній творчості. Зокрема, як символ віри й надії народу, воно зустрічається у щедрівках та колядках, де асоціюється з образом Бога:

*... Пастирі з ягнятком...
На коліна припадають,
Царя-бога вихваляють.
– Просим тебе, Царю,
Небесний владарю,
Даруй літа щасливі!*

Такі ж асоціації відображаються у прислів'ях та приказках: «Ніхто проти Бога та проти царя», «До Бога високо, до царя далеко», де цар виступає символом недосяжності.

З різними символічними значеннями це слово вживається в народних казках. Зокрема в казці «Летючий корабель» цар постає символом неприборканості бажань, у казці «Про жар-птицю та вовка» – символом справедливості.

Нерідко у фольклорі зустрічаються словосполучення з лексемою «цар», які символізують красу, велич, неповторність: цар-дівця, цар-дзвін, цар-гармата; цар звівів – лев, птахів – орел та ін.

Л. Довбня

Центр – символ влади, важливості; вічності.

Спрямованість від кола до центру символізує рух від зовнішнього до внутрішнього, від форми до змісту, від тимчасового до вічного. Згідно з міфологічними поглядами індійців, у тій точці, де перетинаються спиці колеса (тобто в центрі), знаходиться Бог. «У структурі космосу центральне місце завжди залишається для Творця, тому він виявляється оточеним круглим німбом (який виникає у результаті перетину небесної сфери зі сферою землею), оточений концентричними колами, у тому числі колом Зодіака, дванадцятимісячного циклу земного життя з поділом на чотири частини, що відповідають відразу і порам року, і тетраморфам» (*Керлот Х. Словарь символів. – М., 1994. – С. 561*).

Досить часто люди шукають духовний центр певної місцевості, щоб саме на ньому збудувати храм, оскільки, згідно з віруваннями, це місце охороняють добрі магичні сили. Духовний центр може розглядатися як першоджерело всіх існуючих на землі релігій і духовних традицій.

Центр становить собою точку перетину двох осей плоского хреста чи трьох осей об'ємного хреста. В останньому випадку він символізує безмежність простору.

В українській літературі слово центр уживається як символ важливості: «Нудно, важко, навіть просто неможливо жити

без любові до чогось або до когось, – жити, не віддаючи чи не всього себе цій любові... Чи не вона – той центр, що довкола нього кружляє життя людини?» (Ю. Шовкопляс).

Л. Довбня

Церква – символ вічного Бога; спасіння, радості, любові; березини всього прекрасного; доброчинності й чистоти; духовного єднання; освіти та культури.

За Біблією, Церква – це сукупність усіх християн, що об'єднані між собою вірою й любов'ю Христовою. Це сукупність людей однієї віри, а не та будівля, куди віруючі ходять молитися і яку називають Храмом Божим.

Церква – це входження в життя воскреслого Ісуса Христа, віднайдення життя вічного, «радості та миру в Дусі Святому». Це чекання Царства; не якогось «іншого світу», а завершення всього суттєвого, всього життя в Хресті (*Настольная книга священнослужителя. – К., 1983. – Т. 4. – С. 456*).

За християнськими догматами, Церкву «встановив Сам Господь Ісус Христос», який є Вічним її Головою. Церква Христова Єдина. «Вона одне суцільне тіло, що має Єдину Голову Христа Господа і одушевляється Єдиним Духом Святим» (*Митрополит Михайло. Поширений катехизис православної церкви христової. – К., 1992. – С. 69*). Водночас розрізняють Старозаповітну, Новозаповітну та Небесну Церкву.

До Небесної Церкви, Церкви Слави належать сонми ангелів, душі (духи) святих людей, Діва Марія. Церква не перестає бути святою, хоч у ній перебувають і грішні люди – подібно як ліс не перестає бути живим, хоч у ньому є й сухі гілки й дерева (*Митрополит Михайло. Поширений катехизис православної церкви христової. – К., 1992. – С. 77*).

Церква свята, бо освячена Ісусом Христом. Вона – Соборна чи Вселенська, бо «вміщає в собі правовірних усіх часів, країв і народів. Церква іменується ще й Апостольською тому, що «вона безперервна і незмінно оберігає вчення, прийняте через апостолів і переєство Дарів Благодаті Святого Духа...».

Церква (крім місця культових відправлень) є осередком громадського спілкування та святкового дозвілля. Як твердиня православної чи католицької віри, відіграла значну роль у збереженні пам'яток історії та мистецтва України. До Церкви йшли селяни не лише в релігійні свята, а й зі своїми життєвими потребами. Саме тут відбувалися молебні процесії для забезпечення врожаю та запобігання стихійним лихам. Під церквою збиралися сходи для вирішення громадських питань, тут слухали мандрівних богомольців (*Українська минашина. – К., 1993. – С. 163*).

Українська Церква із самого початку свого розвитку мала Святе Письмо – символ

найпершого й найголовнішого джерела духовного життя. Архітектура Церкви мала також вагому символіку (*див. Храму православного символіка*).

Т. Товкайло

Церковні символи – канонічні Божественні символи Святої Соборної апостольської Церкви.

На відміну від наукового світського тлумачення, «церковний символ – це «умовний знак» того, що він зображає... церковний символ відповідає своєму небесному чи Божественному першообразу, містить у собі його благодатну присутність і тим самим виконує своє призначення» (*Настольная книга священнослужителя. – М., 1983. – Т. 4. – С. 10*).

Предметні церковні символи поділяють на знамення (знаки) і образи. Знамення – це такі предмети чи зображення, які передають духовне значення Божественних істин і явищ, не зображуючи їх безпосередньо. Найголовнішими церковними знаменнями православної Церкви є хрест (*див. Хрест*), форми храмів, його частини, головні убори священнослужителів, архиерейські посохи (*див. Посох*), дикирії та трикирії, підсвічники, панікадила (*див. Кадило*), дарохранительниці та ін. Знаменням Господа Ісуса Христа є хлібний агнець, просфора, вино, змішане з водою у чаші.

Образами називають священні зображення і предмети, які урочинують не лише духовне значення, а й зовнішню подібність

Божественних осіб, предметів. До образів відносять ікони, олтар з царськими воротами, престол (*див. Престол Святий*), свічки (*див. Свічка*), дискос, лампади, ладан (*див. Ладан*) та ін.

О. Потапенко

Цінності – символ ядра особистості, світоглядної основи усіх сфер життєдіяльності людини; сенсу всього життя; рис дійсної чи уявної реальності, які дуже бажають втілити в життя, основ підсвідомості, мотивів, намірів та вчинків індивіда; перспективних стратегічних життєвих цілей, завдань; головного фактора, що визначає моральні засади та принципи поведінки індивіда, етносу, суспільства; Віри, Надії, Любові; праці, молитви, творчості; служіння Богові й Україні; покаяння, стягання благодаті Духа Святого, прагнення до святості, Добра, Краси, богопізнання, істинної віри, космічної цілісної свідомості; дотримання десяти заповідей Бога та дев'яти заповідей блаженства.

Цінності є системою ідеалів, фундаментальних понять і цілей, якими живе особистість, суспільство в цілому. Цінності втілюються в різних формах культури (філософія, мова, література, мистецтво, релігія, звичаї, обряди, народну символіку тощо). У книзі О. Базалука «*Філософія освіти у світлі нової космологічної концепції*» (К., 2010. – С. 338–339) зокрема, визначено такі загальнолюдські цінності:

1. Вічність – животворча космічна сила, яка породжує і притягує до себе духовно мислячу людину. Для творчої особистості справа, якій вона присвятила життя, значно вагоміша усіх земних благ, а іноді й самого життя. Та обставина, що людина залишається після смерті у пам'яті людей, друзів, однодумців, вселяє в душу надію та прилучає до Вічності.

2. Особистісна духовність, самоствердження, самовдосконалення.

3. Постійний пошук сенсу життя, позамежна цілеспрямованість, прагнення вийти за рамки буденщини.

4. Совість, благоговіння до світу, Бога, ближнього.

5. Відчуття вини, покаяння.

6. Співчуття, милосердя.

7. Національна та наднаціональна самосвідомість, формування космічного мислення.

Професор О. Вишневський (*Теоретичні основи сучасної української педагогіки*. – К., 2008. – С. 229) наголошує на двох найважливіших цінностях – ідеології державності та служінні Богові й Україні.

І далі (*там само*. С. 230–231) він пише:

Абсолютні, вічні цінності:

Віра	Надія
Любов	Гідність
Сумлінність	Правдивість
Досконалість	Доброта
Чесність	Щирість
Співчутливість	Милосердність
Прощення	Благодество

Краса

Нетерпимість до зла

Оберігання життя

Справедливість.

Основні національні цінності:

- Українська ідея.

- Державна незалежність України.

- Самопожертва в боротьбі за свободу нації.

- Патріотизм, готовність до захисту Батьківщини.

- Єдність поколінь на основі віри в національну ідею.

- Почуття національної гідності.

- Історична пам'ять.

- Громадянська національно-патріотична активність.

- Повага до державних та національних символів.

- Любов до рідної культури, мови, традицій.

- Повага до Конституції України.

- Підтримка владних чинників у відстоюванні незалежності України та розбудові атрибутів державності.

- Орієнтація власних зусиль на розбудову Української держави і розвиток народного господарства.

- Прагнення побудувати справедливий державний устрій.

- Протидія антиукраїнській ідеології.

- Готовність стати на бік народів, які борються за національну свободу.

- Сприяння розвитку духовного життя українського народу.

Основні громадянські цінності:

- Свобода.

- Прагнення до соціальної гармонії.

Свобода

Служіння

Мудрість

- Відстоювання соціальної та міжетнічної справедливості.

- Культура соціальних і політичних стосунків.

- Пошана до Закону.

- Рівність можливостей.

- Свобода слова.

- Пріоритет ідеї громадянськості над ідеєю влади.

- Рівність громадян перед Законом.

- Самовідповідальність людини.

- Права людини — на життя, власну гідність, безпеку, приватну власність тощо.

- Суверенітет особи.

- Право на свободу думки, совісті, вибору конфесії, участі в політичному житті, проведення зборів, самовираження тощо.

- Готовність до захисту індивідуальних прав і свобод.

- Обов'язки, що впливають із прав і свобод інших народів.

- Повага до національно-культурних цінностей інших народів.

- Повага до демократичних виборів і демократично обраної влади.

- Толерантне ставлення до чужих поглядів, якщо вони не суперечать абсолютним і національним цінностям.

- Пошана праці як головного джерела суспільного добробуту.

На жаль, за два десятиліття незалежності в Україні (особливо в середовищі можновладців, псевдоеліти) стали культивуватися антицінності: жадоба до влади, політична, релігійна нетерпимість, маніакальна гонитва за багатством, насолодами тощо. Істинна віра

часто підміняється вірою в чудеса, екстрасенсів, ворожок, сектантів, сатаністів, «братків» тощо. Процвітає надмірна гординя, невизнання власних гріхів, відсутнє покаяння та прощення.

Відрадно, що люди потяглися до храмів, хочуть бачити Україну в Євросоюзі (*див. Євроінтеграція*), жити в демократичній державі. Яскравим прикладом стали трагічні і водночас величні події Євромайдану 2013–2014 рр. Саме європейські, християнські цінності обстоював увесь український народ, скинувши ціною жертв бандитську владу.

Нині нам, як повітря, потрібні толерантність, виваженість, пошук того, що не роз'єднує, а саме об'єднує регіони, обмін культурними здобутками, формування почуття Єдиної Країни.

У нашому «Шкільному словнику з українознавства» (*К., 1995. – С. 166–167*) сказано: «Віддавна мораль українців найвище оцінювала такі риси і якості, як розум, гостинність, співчутливість, дружжелюбність, працьовитість, чесність, взаємодопомога, волелюбність». Головним критерієм оцінки моральної гідності була праця («Як

дбаєш, так і маєш»). Народ високо поцінував дружбу, побратимство («Без вірного друга велика туга»). Водночас мудрість засуджувала незгоди, чвари («Сварка до добра не доведе»). В основі української моральності були також совісність, чесність («Краще чесно вмерти, як нечесно жити»). Народна мудрість застерігала від жадібності, пияцтва, блуду («Скупий бідніший за жебрака»).

Водночас високо цінувалися такі риси, як лицарство, відвага, мужність («Де відвага, там перемога»). Справжній патріотизм, козацьку звитягу та нездоланність продемонстрували бійці ЗСУ, Нацгвардії, прокордонники у ході боїв з окупантами та Південному Сході України. Золотими іменами в скрижалі героїчної історії народу будуть записані імена, Героїв України С. Кульчицького, К. Могилка, Б. Завади (посмертно) та ін. героїв Небесної Сотні.

Справіку українці сповідували також такі цінності, як любов до Всевишнього, рідної землі, опоетизацію природи, нестримне прагнення до волі, кордоцентризм, пісенність, гумор тощо.

О.Потапенко

Ч

Час (простір – час) – символ фундаментальної форми буття матерії; тривалості, послідовності зміни станів; міри руху та змін; всенароджуючої та всезнищуючої сутності; великої таємниці Буття; циклічності, послідовності повторюваних подій; односпрямованості (двоспрямованості) руху; «рушійної сили» носія енергії в Космосі; «чорної загадкової скриньки», яка зберігає в собі всі події; яка може мандрувати в минуле та майбутнє; цілісного блоку простору часу, а не послідовних часових шарів; складового елемента більш глобального поняття – Вічності; суб'єктивно – людського сприйняття світу, яке може не збігатися з фізичними законами.

У всіх міфологіях народів світу існували божества часу (у римлян – Темпус – чоловіча крилата фігура з косяю в руках; у греків – Кронос, у давніх індійців – Калі). Символами часу були Калачакра (колесо часу), Уроборос (змій, який кусає свій хвіст), прядка (тче час), Стоунхендж. Існували також різні часові цикли: калпа (день Брами) – 4320000000, манвантара – 308448000 земних років, пралайя, юга (сатя – юга,

трета – юга, Дванара – юга, калі – юга тощо.

Існують різні типи календарів (місячний, сонячний, китайський, юліанський, Григоріанський).

Символами часу виступали пісочні годинники, серп, змія, коло, коса, жнивар тощо.

Дослідник М.М. Маковський (*Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках. Образ мира и миры образов.* – М., 1998 – С. 89) зазначає, що «час ототожнювався з числом, колом, світовим деревом, горою, із земноводними, з водою та вогнем». У давнину вірили, що існує «божественний Час» (тобто вічний, абсолютний, нескінченний і безперервний) та земний (кінечний, тлінний). Слова зі значенням «час» співвідносилися зі значеннями «Всесвіт, жертва, сила, говорити, чудо, ворожба, робити, створювати, безодня» тощо.

У кожному домі є годинники. Проте постає запитання, що саме вони відмірюють?

Сьогодні більшість учених (філософів, фізиків) переконані, що час – багатоманітний. У книзі Ю.С. Степанова «Константи:

Словарь русской культуры» (М., 2004. – С. 244–245) названо такі концепти часу:

– «пульсуючий час» (античність);

– «колоподібний», чи «циклічний час» (Греція, Рим, Середньовічна Європа);

– ньютонівський лінійний час, що символізувався прямою лінією без початку та кінця;

– християнський лінійний час, що символізувався прямою лінією, яка мала початок та кінець;

– лінійний час, що рухається до покращення, прогресу, символізувався прямою лінією, яка рухається вгору;

– лінійний час регресу (пряма лінія рухається вниз);

– час як послідовність точок (іслам, європейське середньовіччя);

– «спіральний час» (Дж. Віно, О. Шпенглер, Х. Ортега-і-Гассет);

– «літописний час»;

– «час хронік»;

– власне «історичний час».

Наші пращури-слов'яни далекоглядно передбачали, що час на Небесах – вічний, а душа – безсмертна:

«І кажу те, сину мій, що час не страчено і є вічний перед нами.

І там побачимо прашчурів своїх і матерів... І та Права істинна, як Наві скинута і Яві дана, і перебуде віки вічні біля Світовіда» (*Велесова книга*. – К., 2004. – С. 56).

У ХХ ст. геніальний учений М. Козирев довів: «фізичний час виконує роль «рушійної сили» чи носія енергії. Саме енергія

часу є «паливом» для нашого Сонця та інших зірок... Час має спрямованість (із минулого до майбутнього). Він виробляє енергію, яка протидіє ентропії (хаосу). Час може відбиватися подібно до світлового променя. Час має щільність (В., Т. Тихоплави. *Жизнь напрокат*. СПб, 2002. – С. 101).

Цю думку В. та Т. Тихоплави продовжили у своїй книзі «Квантовий вибор. Не все мы умрём, но все изменимся» (СПб, 2010. – С. 76–77). Справа в тім, що швидкість еволюції нашої свідомості не відповідає інтенсивності процесів еволюції Цілого... Час – дивовижний параметр, якого немає в Тонких світах. Швидкість еволюції свідомості, швидкість передачі енергії та час протікання цих процесів підпорядковуються закону нормального розподілу. А це означає, що в центрі всі процеси спресовані в одну мить, а в нас, на периферії, розтягнуті в часі.

Фактор часу властивий лише нашому фізичному світові...

Можна пояснити факт стискання часу, використавши гіпотезу М. Козирева про те, що час – це енергія, у якій перебуває всесвіт. Експериментальним шляхом М. Козирев дійшов висновку, що час «зменшується», стискається там, де більше енергії...

Що означає «стиснення» часу? А те, що порівняно з тим, що було сто років тому, нинішня доба стала коротшою. Маячня? А можливо,

й ні. Гарним прикладом, що підтверджує цю тезу, є спостереження афонських старців, які на священному Афоні проводять у молитвах навіть ночі. У них давно сформувалося особливе молитовне правило: за певний проміжок часу вони повинні прочитати стільки-то молитов. І так щодня, чітко година за годиною. Раніше ценці встигали за ніч повністю виконати цю «програму», і до ранішньої служби в них навіть залишалося трохи часу на відпочинок. А сьогодні за тієї ж кількості молитов старцям уже не вистачає ночі, щоб устигнути їх закінчити.

Не менш дивовижне відкриття зробили ерусалимські ценці, які служать на Святій землі. Виглядає, уже кілька років лампади біля Гроба Господнього горять значно довше, ніж раніше... Виходить, що час випереджає навіть фізичний процес горіння. «Час у період Переходу починає спресовуватися, змінюючи швидкість процесів Матеріального світу, інакше кажучи, час прискорює свій ритм. Час рухається все швидше і наші 24 години – це вже не 24 години минулого століття, швидкість зміни Простору підпадає тепер під інші закони, тому відповідальність за ваші думки і, звичайно, ваші дії стає значнішою і значнішою».

Стискання часу дає змогу припустити: процеси, які йдуть на Землі швидкими темпами, є не що інше, як вияв Квантового переходу...»

Один із найавторитетніших фізиків сучасності Грін Брайан (*Ткань космоса: Пространство, время и текстура реальности. Пер. с англ. – М., 2009. – С. 138–139*) зробив сенсаційну заяву: «Проте, не дивлячись на старання фізиків, у законах фізики ще ніхто не знайшов переконливих свідчень, які б підтвердили це інтуїтивне відчуття течії часу. Насправді переосмислення окремих висновків Ейнштейна зі спеціальної теорії відносності показує, **що час не тече** (розр. наша – *О. П.*). І далі (*там само. – С. 141*) Г. Брайан пише: «Якраз навпаки. Є переконливі докази того, що блок простору – часу – цілісний простір – час, а не послідовність часових шарів – цілком реальний».

Учений доводить, що теперішнє, минуле, майбутнє – ілюзія. Усі події **просто** є. Усі вони існують. Вони вічно посідають свою особливу точку у просторі – часі. А ось наша свідомість може переміщуватися по шарах часу! І далі (*там само. – С. 151*) Брайан Грін пише: «**Кожен момент** є. При детальному розгляді текуча ріка часу більше нагадує гігантський блок льоду, причому кожен момент вмерзений у своє місце».

Як же тоді бути з мовними моделями, які містять вирази на зразок «час тече», «час летить»? Учений пояснює: «Не можна змішувати мову й реальність. Людська мова набагато краще пристосована до опису людського

досвіду, ніж для вираження глибоких фізичних законів».

Якщо ця теорія виявиться істинною, то легко можна буде пояснити й численні парадокси, пов'язані з часом, і феномени яснобачення, так званих «провалів у часі» тощо. Більше того, учений доводить, що події можуть теоретично відбуватися і в зворотному порядку! Ці ідеї підтверджують багато положень Біблії!! А саме – Воскресіння можливе! А саме – кожне наше слово, дія – навечно зберігаються! Якщо ви сказали комусь «кохаю», це житиме вічно! Тоді зрозумілими є застереги Церкви про відповідальність кожного на Страшному Суді! Дуже цікавим є православне тлумачення часу. Митрополит Ієрофій (Влахос) у книзі «Життя після смерті» (М., 2009. – С. 285) пише: «есхатос» – це не очікуване майбутнє, а нинішня існуюча зараз дійсність. «Есхатос», таким чином, у святих людей тривимірний: належить і минулому, і теперішньому, і майбутньому». І далі: «Отже, час у Православ'ї сприймається швидше не як минуле, нинішнє та майбутнє, а як ущільнений рятівний літургійний час». На думку Ієрофія Влахоса, «час оточений вічністю», він не лінійний, а «хрестоподібний». Царство Боже, таким чином, це не те, що перебуває за межами часу життя. Це життя у Бозі ще в цьому житті».

«Передусім це означає, що «есхатос» у православному розумінні – це не життя після смерті і

після Другого пришествя Христа, це не життя майбутнього віку, але спілкування та єдність з Христом, яке буває ще в цьому житті». А й справді, поняття «Вічність» долає безжальний час, смерть, у ньому втрачають сенс теперішнє, минуле, майбутнє. Є лише – вічне зараз!

Українці віддавна вміли цінувати як найбільше багатство саме час.

Про що свідчать численні прислів'я: «Згаяного часу і конем не доженеш», «Час пече хліб», «Час платити, час і тратити». А й справді, вчені якось зробили підрахунки і були вражені. Із 75 років життя третину (25 років!) людина витрачає на сон. Ще третину – на навчання, мандри, дорогу, їжу, туалет тощо. Виявилось, що для продуктивної творчої діяльності нам відведено лише 20–25 років. Тому поспішайте творити Добро! Дарувати коханим, рідним увагу та любов, турботу ближньому, здобувайте знання, кайтеся, прощайте. Бо в Тонкому світі (Царстві Небесному), як показали дослідження Р. Моуді, С. Роуз та ін. кожен отримає те, що він заслужив своєю працею тут – на прекрасній голубій планеті Земля!

Дивовижний факт підтвердження істинності Біблії саме в питанні часу описаний у книзі «Непознаний мир веры» (10-е изд. – М., 2011. – С. 104–107).

Американські вчені розробили програми довготривалих космічних польотів і виявили неймовірне. Щоб супутник не

зіткнувся в космосі з планетами, було обраховано їх розташування впродовж ста тисяч років.

Комп'ютер спочатку працював нормально, а потім загорівся червоний сигнал. Це означало, що є помилка або в закладеній програмі, або в заданому стандарті. Відділ забезпечення зробив перевірку і не знайшов помилок, але комп'ютер показував, що в космічному просторі в минулому... не вистачає одного дня. Учені не могли цього пояснити. «Один віруючий, який брав участь у розробці програми, згадав, що в Біблії, у Старому Заповіті, згадується, що Сонце одного разу зупинилося майже на день. Вони відкрили Біблію і знайшли у книзі Ісуса Навина заяву вкрай неймовірну, щоб хтось, маючи здоровий глузд, у неї повірив. І все ж воно там було – Ісус Навин, 10, 13. Комп'ютери зробили розрахунки до часів Ісуса Навина і додали той час, протягом якого, як сказано в Письмі, Сонце стояло на місці. Воно підійшло, але не в повній мірі – 23 год. 20 хвилин...

Учені все ще не могли пояснити цю загадку. Якщо ви не можете зрозуміти, куди зникли 40 хвилин, через 1000 років вас можуть чекати неприємності. Ці 40 хвилин треба було знайти, тому що в орбітах планет ця цифра може стати значно більшою.

Людина, яка почала шукати відповідь у Писанні, згадала, що в Біблії мовиться і про те, що один раз Сонце пересунулося

назад. Дослідники космосу сказали, що, очевидно, він втратив глузд, але дістали Біблію і прочитали 4 книгу Царств, главу 20. У ній Ісайя, як доказ пророцтва, яке він дав Іезекії, попросив Господа повернути Сонце назад на 10 ступенів. Але 10 ступенів – це рівно 40 хвилин!

Отже, 23 години і 20 хвилин у книзі Ісуса Навина плюс 40 хвилин у 4-ій книзі Царств складають ті самі зниклі 24 години, які мандрівники в космос повинні будуть відзначити у своїх бортових журналах як день у Всесвіт, якого не вистачало»!

О. Потапенко

Часник – див. *Їжі та харчування українців символіка.*

Чаша – у християнстві символ Нового Заповіту, Крові Христової, спасіння грішників; джерела благословення, прощення гріхів, примирення з Богом; вічного життя; кривавої жертви Христової на Голгофі; упокорення святей волі Бога-Отця; безсмертя; «семи чаш гніву Господнього».

У світовій символіці чаша усимволізовувала потік життя, безсмертя, достаток. У буддизмі означала зречення життя, власного егоїзму. У кельтів чаша – це серце, життя. У греко-римській традиції – атрибут Геракла. В індуїзм чотири жертвні чаші Вед уособлювали чотири ріки раю. В ісламі чаша Джамсі, у яку дивилися суфії, символізувала

дзеркало світу (за Дж. Купером). Микола Рерих писав (*Символи. Знаки. Емблеми.* – М., 2004. – С. 521): «Символ Чаші віддавна є ствердженням Служіння. У Чашу збирають дари Вищих Сил... Символ Чаші завжди означає самовідданість. Той, хто несе Чашу, є Подвиг. Кожне високе діяння може позначатися символом Чаші... Чаша Грааля, чи Чаша Серця, яке віддало себе для великого Служіння, є самим Космічним Магнітом. Серце Космосу відзеркалюється в цьому великому символі».

Як відомо, Ісус Христос молився в Гефсиманському саду: «Отче Мій, коли можна, нехай обмине ця чаша Мене... Та проте – не як Я хочу, а як Ти...» (*Матв. 26:38–39*). Відійшовши ще вдруге, Він молився й благав: «Отче Мій, як ця чаша не може минути Мене, щоб не пити її, – нехай станеться воля Твоя!».

У християнстві, православ'ї – це Чаша Життя, Чаша Спасіння. Апостол Павло пише: «Чаша благословення, яку благословляємо, – чи не спільнота то крові Христової» (*1 Кор. 10:16*). Чаша, або потир, є центром Божественної Літургії. Саме в неї вливається вино з водою, яка перетворюється лотім під час Євхаристії на кров Христову. У книзі І. Воронцова «Православные таинства и обряды» (М., 2007. – С. 129) сказано: «Після Причастя священник кладе вийняті із проскурок частинки у Святу Чашу і наповнює (наснажує) їх Святою Кров'ю, що

означає очищення стражданнями Христа тих душ людей, за яких вони були вийняті від гріхів і живих, і померлих».

У книзі єпископа Станіслава Падевського «Символи Христа» (*Львів, 2010. – С. 118*) сказано: «Ісус під час Тайної Вечері, яку відбував зі своїми учнями, взяв чашу й промовив: «Це чаша Нового Заповіту в Моїй крові, що проливається заради прощення гріхів багатьох людей». З цієї пам'ятної години літургійна чаша стала найсвятішим символом Ісуса».

І далі автор описує такий факт: «У 1910 році на руїнах кафедрального собору в Антіохії знайшли чашу, яка містила в собі ще й внутрішню... Внутрішня срібна чаша – проста, а зовнішня срібна чаша – чудово вирізьблена, на ній є дванадцять фігур, які репрезентують Христа й апостолів. Очевидно, зовнішня, новіша від внутрішньої чаша, була зроблена для того, аби тримати в собі внутрішню чашу як святу і старовинну дорожочинність, реліквію». Цікаво, що сучасні фізики використовують слово **чаша** для опису гіпотетичного поля інфлантону, інфляційного розширення, унаслідок якого утворився матеріальний всесвіт.

У літературі часто вживається образ чаші:

«Що там тюрма!

То слава наша!

Ми всі тепер сидим в тюрмі!

Всі п'єм одну скорботну чашу,

Одна вона – тобі й мені»

(О. Кониський)

О.Потапенко

Чебрець – *див. Ботанічна символіка.*

Червона армія – *див. Колгосп; див. Партизани; див. Тачанка*

Червоний – найагресивніший колір, що символізує кров, кровопролиття, вогонь (*див. Вогонь*) (гарячий колір), почуття, рани, війну (*див. Війна*), конфлікти, трагедію, драму, небезпеку, загрозу, жорстокість, лють, революцію, напруження сил, концентрацію енергії (важка праця, боротьба, гнів, пристрасті), анархію, смерть (*див. Смерть*), мужність, здоров'я і змужніння. Червоним представлені всі сторони життя: з однієї – повнота життя, свобода (*див. Свобода*) й енергія; з іншої – ворожнеча, помста й агресивність; з однієї сторони – це символ любові, а з іншої – страждань. Справляє неабиякий магічний вплив: щодо привабливості партнера (любовна магія), забезпечення родючості, здоров'я, захисту від злих духів, демонів, пристіту, порчі, хвороби; прикрашення зовнішності й середовища проживання.

Стихія червоного кольору – вогонь, планета – Марс (планета бога війни, для кого проливати червону кров – звичайне явище), день – вівторок (треба багато енергії для початку і звершення нових справ) і четвер (цього дня було видано Ісуса Христа (*див. Христос Ісус*) на хресні страждання). Червоний – колір

гарячий, його сторона світу – Південь, пора року – літо, пора доби – день (навіть полудень), напрям – тільки вгору і вправо (тобто за палюче-спекотним Сонцем (*див. Сонце*), туди, де гаряче, де грає-кипить кров).

У Словнику символів Х.С. Сірлота зазначається, що доісторична людина окропляла кров'ю будь-який об'єкт, який вона хотіла повернути до життя. У римлян червоний колір позначав божественність. Коли римські полководці одержували військову перемогу, вони фарбували обличчя червоною фарбою в честь бога війни Марса (найближчу до Землі (*див. Земля*) планету, яка мала червоний колір, вони назвали Марсом, давні вавилоняни її називали «Неграл» на честь свого бога смерті). На наперстку першосвященника Аарона було чотири червоних камені: рубін, карбункул, яхонт і яспис – розпізнавальні знаки й талісмани чотирьох колін Ізраїлевих.

Червоного кольору був одяг в арійських князів і волхвів, пурпурного кольору був парадний одяг римських імператорів. У червоний колір фарбувалися щити воїнів Київської Русі: «Лисиці брешуть на черлені щити», «Русичі великії поля черленими щитами перегородили», «А сам під черленими щитами на кривавій траві» («Слово о полку Ігоревім»). «Запорожці, як люди, що повністю присвятили себе священній війні за Україну... зодягались у червоно-малиновий

колір і мали... бойовий червономалиновий стяг» (*О. Братко-Кутинський. Нащадки Святої Трійці. – К., 1992*). Червоний – колір одягу й оточення царя, імператора, жерців, воїнів, суддів, катів, чарівників, куртизанок, революціонерів. Червоною вохрою посипалися поховання наших пращурів-українців, червоною китайкою покривався вбитий у бою козак (*див. Козацтво*) з метою побороення смерті, продовження життя в іншому світі.

Червоний колір – символ Божої любові до людей, до людського роду, бо Син Божий заради спасіння людства пролив свою святу кров, а після нього – інші мученики за віру Христову. У ризах червоного кольору правлять священики службу Богу на Великдень (*див. Пасха* – (Великдень)) і на честь святих великомучеників. Червоний колір використовувався в середньовічному християнському мистецтві як колір милосердя, так і любові (зокрема божественної). Серафими, які займають в ієрархії ангелів найвище становище, розташовуються найближче до Бога і зазвичай зображаються червоним кольором. Червоний слугує кольором богослужіння під час Страсного тижня, Вербної неділі, у День святого хреста (14 вересня) (явлення Хреста (*див. Хрест*) Костянтину). У день Святої Трійці червоний колір слугує уособленням Святого Духа, який спустився з

небес подібно до язиків полум'я. Це колір храмів і предметів оздоблення в них, жертви храмам і святилищам, зображення богів і святих, сцен зі священних книг, релігійних емблем. «Тогда вышел Иисус в терновом венце и в багрянице. И сказал им Пилат: се, Человек!» (*Евангелие от Иоанна, 19:5*). «И, раздевши Его, надели на Него багряницу и насмехались над Ним, говоря: радуйся, царь Иудейский!» (*Евангелие от Матфея, 27–29*). Вислів «червоний день календаря» походить від звичаю помічати дні святих та інші церковні свята червоними чорнилами.

Червоний колір є мовою ритуалів: очищення, свята, весілля, похорону, карнавалів, ходи, маніфестацій, парадів тощо.

Як колір, що символізує кров, червоний часто використовувався у військових цілях упродовж багатьох століть (наприклад, у Британському ВМФ червоний прапор «виклику на бій» існує із XVII ст., коли він означав «вступаю в бій із противником»). Упродовж понад двох останніх століть червоний колір символізував анархію. Прихильники італійського національного лідера Д. Гарібальді називалися червоносорочечниками (носили червоні сорочки як знак непокори існуючому порядку). За твердженням англійського вексиллогіста В. Крамптона, червоний прапор був піднятий у Парижі під час Французької революції з метою

оголошення військового стану (наговп присвоїв собі цей прапор, щоб продемонструвати, що його влада вища законної). Червоний прапор використовувався комунарами під час Паризької комуни 1871 р., у Росії – в роки повстання 1905 р. і Жовтневої революції 1917 р., в інших країнах, де знайшли підтримку ідеї комунізму. Червоний є прапором міжнародного соціалізму й комунізму, лівого крила в політиці в цілому.

Лейбористська партія Великобританії з 1920-х рр. (до 1986 р.) виконувала на своїх щорічних конференціях пісню «Червоний стяг» як партійний гімн. Новий імідж лейбористів включає червону троянду (*див. Троянда*) (як і партійний символ СПУ О. Мороза), яка зазвичай вважається символом людської любові. Концепція червоного як кольору любові бере витоки від вогню, що несе тепло. Символ із червоним серцем (*див. Серце*) зустрічається як партійна символіка ВО «Батьківщина» (Ю. Тимошенко), на гральних картах, вітальних поштових картках (наприклад, до дня святого Валентина), чи в лозунгах на кшталт «Я люблю Київ!» (ним замінюють слово «любов»).

Вислів «червоним» у розумінні «в дебет» нагадує про звичку банківських працівників записувати збитки червоними чорнилами, а слова «красная нить» зберегли пам'ять про правило XVII ст. використовувати червону стрічку для зв'язування до-

купи офіційних юридичних чи урядових паперів.

Червоний колір також позначає гнів, звідси з'явився вислів «побачити червону ганчірку»; руде волосся (*див. Волосся*) часто пов'язують із гарячим темпераментом. Цей колір повсюди використовується для попередження про небезпеку, як сигнал «Стоп». У футболі червона картка означає видалення гравця з поля (узагалі вислів «червона картка» використовується і в ширшому тлумаченні).

Червоний – це також колір сорому й безчестя: у пуританській Новій Англії в XVII–XVIII ст. жінки, які були помічені в незаконних статевих зв'язках, були зобов'язані носити на одязі червону літеру «А»; цим кольором позначали повію, нагадуючи про те, що Іоанн в «Откровенні» бачив «блудницю» в «багряному», «сидящую на звере багряном, преисполненном именами богохульными... напоенную кровию святых» (*Откровение от Иоанна, 17:1–6*); район, де знаходяться будинки розпусти, називають районом «червоних ліхтарів», оскільки саме такі ліхтарі раніше висіли перед подібними закладами.

Ірландський поет І.Б. Йїтс писав, що «червоний – це колір магії майже в усіх країнах. Капелюхи фей завжди червоні». У мові геральдики червоний позначається як «гюльз», при чорно-білому зображенні його вказують вертикальними лініями.

Найчастіше в українській рушниковій (*див. Рушник*) вишивці (кольоропис на рушнику – це національний колорит, відтворення через поєднання кольорів естетичних, мистецьких смаків українського народу, його світогляду і світосприйняття, духовних першопочатків) представлений червоний і чорний (*див. Чорний колір*) кольори. Спостережливі українці не могли не помітити природного взаємопереходу цих двох кольорів: насиченість червоного кольору дає підстави сказати «червоні, аж чорні троянди (мальви (*див. Мальва*), гладіолуси, вишні (*див. Вишня*))»; червоний жар вогнища, згасаючи, перетворюється на чорне вугілля; літне розпечене червоне сонце, ховаючись за обрій, спричиняє настання чорної ночі.

Створюючи контраст між червоним і чорним, природа водночас поєднує ці кольори: червоним деревом називають породу цінних, переважно тропічних дерев; саму деревину цих порід (наприклад, червоної вільхи, що використовується для виготовлення меблів вищої якості), а також виробчи з неї; цінною деревиною з деяких порід тропічних дерев є чорне (темного кольору) дерево, з якого виготовляють меблі й духові музичні інструменти; природа дарує людині червону (ікру лососевих (*див. Лосось*) риб (*див. Риба*)) і чорну ікру (ікру осетрових риб), червоний перець (плоди у вигляді червоних стручків)

і чорний (плоди у вигляді чорного горошку).

Контраст червоного й чорного кольорів у вітчизняній народній естетиці став ознакою фізичної людської краси: часто вживаються народнопоетичні епітети – червоні щоки (вуста), чорні брови (очі); народні порівняльні звороти – червоний, мов рак, чорний, як сім галок (як смоль); підсилення сприйняття чорного через порівняння – чорніше чорної ночі (*див. Ніч*), чорніше чорної землі (*див. Земля*). Часто вживаними вітчизняними народнопоетичними епітетами та порівняннями є червона калина (*див. Калина*), червоне сонце, червона заграва, червоні чоботи (*див. Чоботи*), чорна земля, чорна могила, чорний крук (*див. Крук*), чорний, як жук, чорний, як сажа, чорний, як циган.

За народним повір'ям, червона барва означає кохання й милосердя. В українському світосприйнятті червоний колір у національному святковому молодіжному вбранні, (особливо у весільному) виразно постає ознакою справжньої святковості й довгоочікуваного щастя, червона троянда здавна виступає традиційним символом кохання, червоний хрест символізує милосердя.

Б. Дем'яненко

Черепаша, панцир черепахи

Черепаша – символ твердості, покриття, стабільності світобудови, повільності, непо-

спішності, млявості, довголіття, довговічності, ціломудрості, благопристойності, алегоричний образ того, хто без талану розпочинає не підйомну справу і погано закінчує її; панцир – символ твердості, покриття, союзу неба, землі та людської душі між ними.

Космогонічний символізм плазуна проглядається в культурі народів світу. Так, в Китаї вважали, що на спині черепахи Ао тримається земний диск. Її панцир символізував союз неба, землі та людської душі. Вважали, що людська душа знаходиться між двома щитами панцира черепахи. В Японії морська черепаха була емблемою бога моряків Кумпїри і утримувала на собі Світову Гору. В індуїстській релігії черепаха була символом стабільності світобудови. Існували уявлення нібито на спині гігантської черепахи стояв величезний слон, який утримував увесь світ. Вірили, що черепаха була другим втіленням бога Вішну, а з його спини росте Космічне Дерево. В індійців майя морська черепаха символізувала Місяць і Землю, братство тварин і людини (*Орел В.Е. Культура, символи и животный мир. – Х.: Гуманитарный Центр, 2008. – С. 470–475*).

Найхарактернішою ознакою черепахи є твердий панцир. Вона асоціюється і символізує **твердість**. Герпетоніми *черепаха*, *черепуха* походять від лексеми *череп* «тверде, жорстке покриття» і зумовлені наявністю

панцира, який покриває тіло тварини, звідки й ще одна народна назва *жаб'яча покришка* (*Шарлемань М. Назви хребетних тварин: (проект) / М. Шарлемань, К. Татарко // Словник зоологічної номенклатури (1927–1928). – [Факсим. відтворення вид. 1927–1928 рр.]– К., 2005. – Ч. 2. – С. 1–67*). У старовину черепаха називали *желвь*, *желвець*, *желва* (*Шарлемань*). Можна припустити, що народні назви мотивовані схожістю верхнього щита черепахи, подібного до арки, з випуклою пухлиною і походять від слова *желвь* «шишка на тілі, пухлина, нарив».

Образ черепахи пов'язаний з символікою **покриття**. У семантичному плані основа *черепок* поєднує терміни та вирази: *черепахати* «дах», *черепити хату* «покривати хату», *череп слимака*, *черепашка* «мушля устриці, раковина», *череп*, *черепляк* «снігова кірка», *черепок* «уламок черепа, горшка, вази тощо», *черепиця* «покрівельний матеріал для даху», *череповка* «шляпа», *черепознавство* «розділ анатомії у якому вивчають черепи тварин та людей», *череповердління* «трепанация черепа» та ін.

За народними уявленнями черепаха – володарка «нижнього царства». Вона походить від чорта і знає розрив-траву, яка нібито має силу розривати кайдани, відмикати замки, відкривати все замкнене. Черепаха – символ **повільності**, **непоспішності**,

млявості, незграбності, зокрема, в крилатих висловах: «Молодість – птаха вільна, старість – черепахою повзе, раком задкує», «Сокола навчиш літати швидко, але не черепаху»; насмішках: «Прудкий, як черепаха», «Черепаха зайцю не попучик»; порівняннях: «Повзе, як черепаха». Водночас на суші повільні лише сухопутні та морські черепахи, а болотні, які живляться рибою, жабами та іншими дрібними тваринами, досить швидкі.

Серед простолюття побутувало повір'я ніби то черепаха має магічну силу, яка збільшує надої молока у корів та його якість. Через це у народі Черепаху болотяну *Emys orbicularis L.* нарекли *коровкою* (Верхратський І. Початки до уложення номенклатури и терминології природописної, народної / І. Верхратський. – Львів: Друкарня Ставропигийського Ін-ту, 1872. – Т. 2). Народна назва виникла у зв'язку з повір'ям, яке побутувало на території Чортківщини за яким черепаху «тримають її, щоб вели ся корови» (Верхратський І., там само, С. 17). Черепаху на Україні вважали дуже корисною для корів. Їх часто тримали у ночвах з помиями, які давали пити коровам. Вважали, що коли корова лиже черепаху – в неї стає густішим і смачнішим молоко. Герпетонім *футькало* зумовлений уявленнями про те, що ніби то черепахи можуть подавати голос «людь тамошній твердить,

що «фітькала» вь ночи голосно озиваються: «футь! футь!» або «футькають» (Верхратський І., Поч. – Т. 5. – С. 22).

У народній свідомості **довголіття та довговічність** пов'язували з черепахою та дубом. Справді серед тварин аналогічного розміру черепахи живуть чи не найдовше. Тому в українських замовляннях черепаха найстарша серед гадів: «На морі, на окіяні, на острові Буяні, стояв дуб дубнястий; під тим дубом сиділа черепаха, всім гадином старша. Гадино ти, гадино, научай ти своїх племенят, а то я найду такого чоловіка. Середу і П'ятницю їсть, та й тебе з'їсть» (Українські замовляння / Упор. М.Н. Москаленко. – К.: Дніпро, 1993. – С. 158). На вітальних листівках до дня народження китайці бажали «Козей-линг (великого віку черепахи). Водночас в деяких регіонах Китаю вважали, що черепахи (куї) бувають лише жіночі (самки) і безсоромно схрещуються зі зміями. Нігерійці вважали, що черепаха уособлює жіночі статеві органи і втілює в собі їх любов та плодючість. Античний еротичний символізм образу черепахи зберігся в західній культурі. Черепаха – символ благопристойної дружини, яка усамітнено живе в сімейному будинку, ніби плазун в панцирі. Завдяки анатомо-фізіологічній замкнутості черепаха стала символом ціломудрості, пристойностриманого кохання. (Орел В.Е., там само. – С. 473–474).

У слов'ян існувало повір'я про літаючих черепахах: «Коли Бог створив черепаху, то вона літала, падала на людей і від'їдала їм носи. Тоді Бог розсердився й закував її у череп'я. «На тобі кайдани, – казав Бог, – бо ти не достойна бути на волі». Ось тепер черепаху й тягне ті кайдани, й так довго їх тягтиме, поки світу й сонця» (*Куйбіда В.В. Народна зоологія / В.В. Куйбіда. – К.: ІСДОУ, 1994. – С. 72*). На наш погляд, Г. Сковорода використав канву повір'я для написання байки «Жайворонки». У її сюжеті черепаху – алегоричний образ того, хто без талану розпочинає не підйомну справу і погано закінчує її. Черепаху намагалася брати уроки літання в орла. Своє літання вона закінчила з шумом і тріском, трагічно впавши на камінь. Мораль у байці така: «Многі без природи изрядны дѣла зачинают, но худо кончат» (*Сковорода Г. Сад Божественных пѣсней / Г. Сковорода. – К.: Дніпро, 1988. – С. 118*).

Символіка черепахи стала мотивуючою основою для виникнення деяких географічних назв. Зокрема, топонім Черепаху – оз., в с. Стара Басань Бобровицького р-ну Чернігівської обл.; урочище в с. Любче Рожинецького р-ну Волинської обл. та ін. У Тетіївському р-ні, Київській обл. є с. Черепин, а в Глибоцькому р-ні Чернівецької обл. – с. Черепківці. Назви походять від апелятива *черепа* (*черепаху*). Топоніми Черепаху пов'язані з поширенням чере-

паху у певних водоймах, болотах або з формою їх панцира (западина, підвищення) і перенесені у сферу географічної термінології.

У сучасній символіці сленгу *черепа* – солдат, який у неформальній військовій ієрархії займає місце після *дідов*; *черепок* – лисина та голова; *черепушка* – голова.

На монетах багатьох країн та міст традиційно розміщували їх емблеми, які одночасно були й своєрідними гербами. Викарбувані на них зображення тварин, мають різноманітне символічне наповнення. Так, ще на односторонніх монетах античного міста Егіна архаїчної Греції (середина VII–IV ст. до н. е.) була зображена черепаху.

В. Куйбіда

Числова символіка – символіка, пов'язана із стародавніми віруваннями в магічну природу числа.

Практично в усіх культурах світу числа мали сакральне значення, виражали не лише кількість, а й різні ідеї – сили. Сприяло цьому релігійно-філософське вчення піфагорійців (VI–IV ст. н. е.). «Головним постулатом піфагорейзму було уявлення про число як основний принцип усього існуючого. Числа розглядалися піфагорійцями як символи, що виражали певні ідеї й етапи становлення та трансформації Всесвіту» (*Слов'янське мовознавство: Доповіді. – К., 1993. – С. 21*). Піфагор вважав, що у світі

«все розташовано у відповідності із числами». За Платоном, число – це сутність гармонії, а вона – основа космосу і людини, їх синхронізації.

Глибоку символіку в Україні мали числа 1, 3 (*див. Три*), 9 (*див. Дев'ять*), 12 (*див. Дванадцять*).

У світовій символіці число 1 означає буття, відкриття людині духовної сутності, містичний Центр, Вищу силу. Воно було також символом духовної єдності, божественності, прирівнювалося до світла (*Керлот Х. Словарь символов. – М., 1994. – С. 576*).

Особливе місце в житті українців займав порядковий числівник перший. Безперечно, його символіка значною мірою зумовлена сакральною одиницею. «Так, – вказує Т.Б. Лукінова, – спеціальна увага приділялася, напр., першому снопу, зжатою в жнива на полі, першому плоду з дерева, не кажучи про першу дитину в сім'ї чи перший приплід у худоби. Це «перше» наділялося магічною силою... Так, у деяких районах України немовля вперше годує не мати, а жінка, що вже годувала свою дитину... На першу річницю існує звичай підстригання волосся у дівчаток. Чимало обрядів пов'язано у слов'ян з першими діями в сільськогосподарських роботах: урочисто проводилася перша весняна оранка, початок сівби, перший вигін худоби на пасовиська, початок збирання врожаю і т. ін.» (*Лукінова Т.Б. Категорія кількості як елемент*

духовної культури давніх слов'ян // Слов'янське мовознавство. – К., 1993. – С. 23–24).

Менш поширеними, але магічними числами в Україні вважалися також 4, 7, 13, 24, 40. Напр., чимало обрядодій виконувалося «на чотири сторони»; «чортова дюжина» (*див. Дванадцять*) була вісником біди, нещастя. Число 40, як правило, побутувало в родинній, весільній та похоронній обрядовості. Сакрально-символічну роль мали й поняття «парне–непарне». Причому в деяких регіонах «парне» розглядали як щасливе число, а в інших – як «нещасливе». Напр., на Поліссі число сватів, коровайниць було непарне. І донині на урочисті свята беруть непарну кількість квітів (букет із парним числом кладуть у труну покійнику).

За останніми даними сучасних учених-езотериків, священними є числа Пі (3,14...), «золотий перетин» (1,61...), «шлюбне число Платона» та ін.

О. Потапенко

Чоботи – символ достатку; родинної злагоди; соціальної приналежності до певних верств населення; могутності; державної сили народу; волі.

Чоботи – зшиті шкіряне взуття, яке було відоме на території України ще за давньокиївської доби. У літописних уривках про похід князя Володимира на болгар і на Корсунь знаходимо оповіді про перемогу князя над ворогами.

Але побачивши, що вони в чоботях, князь лякається і радить їх відпустити, а шукає собі підлеглих серед тих, хто сидить у личаках, бо Добриня йому сказав: «Подивився я полонених (колодників), а вони всі в чоботях. Ці дані нам не платитимуть». І хоч болгари присягли на мир, але в залежність до Володимира не потрапили (*Шевчук В. Мисленне дерево. – С. 277*).

У такому контексті чоботи є символом могутності, державної сили, народної волі. І хоч чоботи мають давнє походження, у селянський побут вони ввійшли набагато пізніше – лише наприкінці XVIII ст., та й то здебільшого серед заможного населення, і слугували символом соціальної приналежності до панівних верств.

Сап'янці (чорнобривці) – святкові жіночі чоботи з особливої шкіри – сап'яну – червоного, зеленого, жовтого кольорів із трох задергими носами, невисокими халявками і вищими, ніж у чоловічих чоботях, підборами. Виразно оформлені орнаментом сап'янці носили головним чином дуже заможні жінки. У бідноті, коли й були які чоботи, то нерідко одна пара на всю родину. І вдягали їх найчастіше тільки на свята.

Народні прислів'я відображають уявлення українців про статус, роль і значення чобіт у побуті: «Лиха тому зима, в кого кожуха нема, чоботи – ледащо, а їсти нема що», «Щоб то був за швець, коли б усім на один копил чоботи шив», «Швець без чобіт,

а тесля без воріт», «Правда в постолах, а кривда в чоботях».

Чоботи були важливим обрядовим символом. Напередодні весілля дівчина вишивала молодому та його батькам сорочки, а юнак у свою чергу мав пошити тещі ялові чоботи. У весільній пісні співається: «Оце тії чобота, що зять дав. Та й за тії чоботи дочку взяв». У цьому випадку вони відігравали роль символу родинної злагоди, любові, взаєморозуміння.

Л. Кожуховська

Човен – символ божества потойбічного світу; символ останнього шляху богів та людей; у християнстві (ковчег-човен) – символ сили, яка оберігає все і всіх; материнського черева; у фольклорі, літературі – символ розлуки, Місяця.

У сиву давнину люди вірили, щоб потрапити в потойбічний, підземний світ, треба перепливти море чи річку. «Ці уявлення, – вказував А. Голан, – привели до виникнення таких поховальних обрядів, як поховання в човні, який відправлявся у відкрите море, чи поховання з човном, чи спорудження надмогильної плити у формі човна».

Човен був ритуальним предметом у народів Скандинавії, Єгипту, Океанії, Русі-України. «Царство мерців, – писав митрополит Іларіон, – було далеко за морем, куди вела річка. Ось тому в давнину часто клали

мерця в човна чи у видовбане древо, щоб цим човном небіжчик легко дістався річкою до Раю». Інколи язичники спалювали своїх співплемінників у човні.

Міфічний човен із мерцями відомий європейцям за легендою про «летючого голландця» – (корабель, команда якого мертва із незрозумілих причин).

У християнстві загальновідомий є образ човна-ковчег, що символізує силу, яка зберігає усе суще і гарантує його відродження (*Керлот Х. Словарь символ. – М., 1994. – С. 246*). Окремі дослідники вважають, що ковчег є також символом людського серця, материнського лона. На думку К. Сосенка, у щедрівках «золотий човник, у яким сидить або лежить «білий молодчик», срібні весла при човні» символізують священний для язичників Місяць.

В українському фольклорі, літературі човен символізує розлуку, прощання:

А молодий козаченько

Сідає в човенце,

Стиснув руку, махнув веслом:

Прощай, моє серце.

Аналогічний образ-символ постає і в поезії Б. Олійника «За тобою»:

На човнах золотих

Заплива молодик

За тополю...

За тобою лечу,

Журавлино яку

За тобою...

О. Потапенко

Чорний – найзловісніший з усіх існуючих кольорів, антипод білого (*див. Білий колір*) (поглинаючи всі кольори, символізує заперечення і відчай), символ злих, деструктивних сил (символ сатани, коли говорять про нечисту силу, то її завжди асоціюють з чорним: чорні лати, відьми (*див. Відьма*) з чорним волоссям (*див. Волосся*) тощо), смерті (*див. Смерть*), хаосу (*див. Хаос*), темряви (*див. Темрява*), ночі (*див. Ніч*) (час пасивності, коли в чорній темряві сплітаються вічний спокій і якась незвідана таємниця), тиші і порожнечі, процесів гниття (розпаду матерії), каяття, гріха, відходу від земних радощів, сили, глибокого трауру і тяжкого горя, оплакування, скорботи, жалоби, нещастя (колір притягує негативну енергію), стресу, неоднозначності, таємниці і лякаючої невідомості («таємниця покрита мороком»), іноді постає як природний символ землі (*див. Земля*). Чорний колір є магічним символом: чорна магія, демонізм, чаклунство; його етичні характеристики представлені гординою, таємною заздрістю, гріховністю, злобою, підлістю, мстивістю. З цими значеннями пов'язані похмурі алегорії: страшна епідемія чуми в Середні віки називалася «чорною смертю», а сама кістлява нерідко зображалася в образі чорного вершника; знаками нещастя позначені «чорні дні», «чорна п'ятниця», чорна смуга в житті; бідую загрожують чорні кішки (*див. Кім (кішка)*) (у

Середні віки чорна кішка була одним із атрибутів відьми, забобонні люди і нині вважають, що якщо чорна кішка перейде дорогу, то це до нещастя), пекельні чорні собаки (*див. Собака*) і піратські чорні мітки; у лиходія – «чорна душа (*див. Душа*)»; шибениця – «чорна вдова (*див. Вдова*)» повішеного і т. д.

З чорним кольором в історії світових цивілізацій пов'язані переважно негативні сторони, у т. ч. чорна магія, підземний світ, пекло. Чорний і білий кольори символізують протистояння двох світів, двох першооснов у людській істоті, двох духовних іпостасей. Цей колір однаково приховує і робить подібними Істинне й Хибне, Красу і Потворність, Правду і Кривду (*див. Правда і Кривда*) (символ філософських категорій – весь світ побудований на протиріччях: порядок – хаос, добро – зло (*див. Добро і Зло*), вічність – мить), для нього немає між ними відмінностей, бо в темряві всі предмети темні. Він – володар темного «лівого» світу, де дуже холодно, тому його сторона світу – Північ, пора року – зима, пора доби – ніч, напрям – уліво і вниз (у протилежну сторону від руху яскравого Сонця (*див. Сонце*)). Чорний – ознака загибелі всього живого, бо живе любить і прагне світла, а він світло «ненавидить», тому постійно знищує його – поглинає.

У міфології чорний колір безроздільно належить силам

зла: слов'янському Чорнобогу і Марі, іншим чорним демонічним і хтонічним (підземним) лихим силам і злим духам, господареві пекла, який часто зображається чорним цапом. У кожній релігії негативна символіка чорного кольору проявляється по-своєму: в індуїзмі він символізував бруд і невігластво, тому шудри, представники найнижчої (їх зневажають усі інші) варни, були зобов'язані носити тільки чорний одяг; в ісламі це колір помсти, що використовується й нині сучасними бойовиками і шахідками («чорними вдовами»); у християнстві – колір гріха («чорний, як смертний гріх»), чорний ворон асоціюється зі знаком біди, а чорний дрізд – емблема спокуси. Чорного кольору рясa символізує безповоротний відхід від світу і світла в морок монастирської келії (людина ніби живцем хоронить себе, як у склепі). Чорний може символізувати «божественну темряву» або «надсвітлий морок» (Псевдо-Діонісій Ареопіт), цінність чорного не менша, ніж білого: «Я облакаю небеса мраком, і вретиче делаю покровом их» (*Ис. 50, 2*); «Наклонил Он небеса и сошел, и мрак под ногами Его» (*Псл. 17, 10*).

У масонстві чорний колір уособлював траур і смерть, у європейській геральдиці – сталість, скромність, спокій і траур. В окультизмі він має пряме відношення до чорної магії – чарівництва й чаклунства, до

відомі чаклунів, чорнокнижників і сатаністів, що перебувають в тісному союзі з темними силами.

В алхімії символіка чорного кольору позитивніша: у герметистів він притаманний природній парі земля–холод і знаменував собою перший етап «Великого Деланія». В історії чорний колір іноді постає як природний символ землі. Стародавні єгиптяни називали свою родючу країну «Кемі» («Чорна земля»), у слов'ян геополітичне поняття «Чорна Русь» позначало область по верхній течії Німану, захоплену в XIV ст. Великим князівством Литовським.

У чорному небі, у глибині печер, ям, колодязів, у глибокій тіні ховається щось таємниче й небезпечне. Чорне робить безсилим зір людини, що само по собі загрожує безпекою. «У народу Уганди баньоро, – писав В. Йорданський, – чорний пов'язаний з ніччю, смертю, злом і безпекою. У жертву богам баньоро зазвичай приносили білих тварин і присутність хоча б чорного волосу в хвості жертвовної корови могла позбавити дієвості весь обряд. Навпаки, коли людина була одержима злими духами, то їм (духам) жертвували чорну козу чи курку. Чорне бананове волокно носили на знак жалоби. Бог пекла у баньоро їв з посуду, покритого сажею, його їжа була закопченою, а молоко, яке він пив, приносили від чорної корови».

За дослідженнями В. Тернера, в африканського народу ндембу

«чорнота» – це: зло, погані речі; відсутність чистоти чи білизни; страждання чи нещастя; хвороба; чаклунство і знахарство: якщо в людини чорна печінка, то ця людина здатна на вбивство; смерть; статевий потяг; ніч чи темрява. У стародавній Індії чорний колір відповідав поняттю тамас – стану подавленості, пригніченості.

У російській народній мові слово «чорний» позначає щонебудь старе, брудне, незавершене, позбавлене блиску: чорна стара, чернавка, чорний хід, чорна підлога, чернетка; а також похмура й невеселе: чорний гумор, «пити по-чорному». Вражаючі образи чорного простежуються в поезії О. Блока:

Старый, старый сон.

Из мрака

Фонари бегут – куда?

Там – лишь черная вода,

Там забвенья навсегда...

Скелет, до глаз

закутанный плащом,

Чего-то ищет, скалясь

черным ртом...

Живые спят.

Мертвец встает из гроба.

И в банк идет,

и в суд идет, в сенат...

Чем ночь белее,

тем чернее злоба,

И перья торжествующе

скрипят.

(Пляски смерти).

Магічні ритуали були невід'ємною частиною культури всіх часів і народів. У Європі часів середньовіччя, Відродження

і т. д. розрізняють білу й чорну магії. До чорної магії зараховували викликання духів мертвих, убивство або наведення «порчі» на відстані, навіювання любовної пристрасті чи ненависті. Окултні процедури проводилися зазвичай у темряві, підземеллі, при цьому фігурували чорний одяг, чорні тварини, навіть кров потрібна була чорна (С. Парнов. *Трон Люцифера*. – М. : Политиздат, 1991).

Чорний – це колір катів, убивць, піратів («Веселий Роджер»); відомі вирази чорна невдячність, чорна злість і т. д.; це колір мешканців пекла, демонічних істот. В одному з міфів Стародавнього Китаю говориться про «підземне царство Юду», у якому жили чорні птахи, чорні змії, чорні барси, чорні тигри й чорні лисиці з пухнастими хвостами. Була там і велика чорна гора, на якій жили чорні люди.

Чорний – колір жіночності (як убиваючого, так і породжуючого начала, подібно Праматері-Землі). В африканського народу ндембу жінки з дуже чорною шкірою цінуються як коханки, а не як дружини. Це і колір гріха, недарма всі блудниці так полюбляють чорний одяг. Жінки білої раси в наш час віддають перевагу чорній сукні (сильно декольтованій) як вечірньому вбранню (а якщо дозволяє клімат – то й денному). Чорний – це колір стилю, він робить одяг строгим і вишуканим. Жодний інший колір не здатний надати вечірній сукні більшої витонченості, привабливості, па-

радності, він може бути водночас і строгим, і спокусливим.

У Європі чорний колір одягу символізував не тільки траур, а й сталість, скромність, помірність і дисциплінованість. Чорний одяг носили всі європейські чиновники, представники ученого стану, англійські пуритани, а жителів Данії за особливу пристрасть до цього кольору навіть прозвали «чорними данцями».

У військовій справі Середньовіччя чорний колір цілком би міг послужити емблемою лицарської слави, носіями якої стали: шотландський національний герой Чорний Дуглас (1286–1330), найвірніший соратник хороброго вождя Р. Брюса; Едуард Уельський на прізвисько Чорний Принц (1330–1376), герой Пуатьє, який малими силами розгромив численну лицарську армію французів і полонив короля Іоанна II; польський «лицар без страху і докору» Завіша Чорний (1379–1428), активний учасник Грюнвальдської битви (1410). У Новий час обмундируванням чорного кольору відрізнялися солдати деяких німецьких держав (у 1809 р., наприклад, герцог Ф. Вільгельм для боротьби з Наполеоном Бонапартом створив ударний корпус чорних брауншвейгців).

Чорний колір є мовою ритуалів: похорону, весілля, окултних обрядів. «Найчорніший» обряд – це «чорна месса» (сатанистський обряд, антипод християнського богослужіння, у першу чергу – про-

фанація причастя); найнебезпечніша магія – «чорна магія» (в Енциклопедії знаків і символів Д. Фолі читаємо: «Таємні науки, якими займалися відьми і чаклуни, а також інші, хто мав справу з «Князем тьми», дияволом, іменувалися «чорною магією» (с. 420)).

Він широко використовується як колір знаків: у політиці тривалий час був символом анархії; під чорним прапором (історія чорного прапора бере витоки з Ліонських повстань 1830-х рр., коли повсталі красильники використовували його на протигагу монархічному прапору, на якому переважав білий колір) воювали загони Н. Махна під час громадянської війни в Росії; знаків фашистів та неофашистів – свастики, чорні сорочки (фашистські загони чорносорочечників в Італії, один із варіантів форми військ СС у Німеччині); суддя в британському суді розривав при проголошенні смертного вироку квадрати чорної матерії. Чорний колір на прапорі Мозамбіку символізує Африканський континент, чорна п'ятикутна зірка на прапорі Гани служить дороговказом африканської свободи. Чорний колір символізує вищий ранг у багатьох бойових мистецтвах (чорний пояс). Швейцарський психолог і розробник колірного Тесту Люшера М. Люшер писав: «Чорний – це абсолютна відмова, він виражає ідею «ніщо» або «ні» в бойовому протесті». На поч. ХХ ст. в Росії цей колір обрали

затяті захисники самодержавства – чорносотенці із «Союзу російського народу» і «Союзу Михайла Архангела».

Чорний колір несе в собі і позитивне значення (наприклад, у Японській культурі він означає радість, символ віку і досвіду по контрасту з білим кольором, який символізує учнівство, молодість): молодість, краса, спокій (відпочинок). У тюркській історії, топоніміці чорний «кара» означає «великий», «непереможний»: імперія Караханидів – Великі (Чорні) хани, Каракуми (не чорні піски, а велика пустеля), Карабулак (велика річка (*див. річка*)), Каракалпак (тюркський народ) і навіть казковий «Карабас-Барабас» («чорна голова (*див. Голова*)»). Чорний колір у вузликівій писемності інків кіпу позначав час (на чорних нитках записувався «час», «строк», роки, історичні події, поняття «від початку чого-небудь, (наприклад, від початку правління короля інків)», а також хворобу (при наявності ключа в головному шнурі), оскільки повідомлялося, скільки ночей минуло з моменту тієї чи іншої події. Халіфидинастії Аббасидів любили одягатися в чорний колір, їх прапор також був чорним.

Чорний колір асоціюється і з кольором розкоші: зверніть увагу на розкішні чорні шкіряні дивани та фотелі, чорні меблі, автомобілі чорного кольору (наприклад, президентський лімузин

у США; традиційно в багатьох країнах світу в чорний колір фарбують автомобілі, які виконують офіційно-представницькі функції) – це ніби символи влади, сили, неприступності і, звичайно, величі. Людина-оптиміст ставиться до чорного кольору як лише до одного з відтінків, у поєднанні з іншими кольорами він робить малянок красивим і завершеним.

Особливо цінується чорний на мусульманському Сході. Чорна невільниця з казок «1001 ночі» вихваляє власний колір такими словами: «Хіба не знаєш ти, що наведено в Корані... слово Аллаха великого: клянуся нічю, коли вона покриває, і днем, коли він забличить!... Хіба не знаєш ти, що чорнога – прикраса юності, а коли приходить свинина, відходять насолоди і наближається час смерті? І якби не була чорнота гіднішою від усього, не помістив би її Аллах у глибину серця і ока. А в переліку чеснот чорноти те, що з неї отримують чорнило, яким пишуть слова Аллаха... І до того ж, хіба добре зустрічатися закоханим інакше, як вночі?...»

Чорний колір широко використовується в архітектурі та образотворчому мистецтві, особливо там, де необхідно підкреслити неоднозначне ставлення до того чи іншого об'єкта. Подібним прикладом використання чорного кольору в протиставленні з білим можна вважати пам'ятник Е. Невідомого на могилі М. Хрущова на Новодівичому кладовищі в

Москві, виконаного з десяти каменів – п'яти білих і п'яти чорних – за кількістю проведених біля керма влади років.

Природа подарувала людству чорні камені-талісмани: камінь Кааби (головного мусульманського храму в Мекці), гагат, гематит, обсидіан, чорний агат і ін. (*Гоникман Э.И. Ваш талисман. Лечебная радуга камня. – М. : Центр информатики «Гамма»-7, 1997*). Гагатова фіга допомагала від лихого ока, зла і хвороб. У давнину вважали, що гагат охороняє людину від кошмарів, страху, це камінь ночі й нічних таємниць. Дуже часто гагат використовували чорні маги для викликання душ покійних і контактів з ними. Гематит (кравик) символізує мудрість і хоробрість (в Індії), у давнину йому приписували властивості зупиняти кровотечі, гасити спалахи гніву, лікувати пухлини. Обсидіан у персні, браслеті чи намисті дарує своєму власникові зібраність і концентрацію. Давні називали його каменем-рятувником, що застерігав від поганих вчинків, негідної, нечистої любові.

Чорний і червоний (*див. Червоний колір*) кольори широко представлені в українській рушниковій (*див. Рушник*) вишивці. Вітчизняна історія підтвердила мудру думку, що життєва стежина людини встелена не лише трояндами, а й терном, її супроводжує не лише радість, а й горе (чорна ніч, чорна туга, чорна жура,

чорна гризота, чорні думки, чорний жах, чорне горе, чорна година, чорний день, чорна смерть, чорна чума), не лише щастя, а нерідко й нещастя (чорна доля, чорна безнадія, чорна хвороба, чорна віспа). Одвічна боротьба добра зі злом, справедливості з несправедливістю, перманентні соціальні конфлікти і протистояння чітко окреслили відповідну функціональну роль чорного кольору: чорна злість, чорна невдячність, чорна душа, чорне діло, чорна пляма (нечиста сила), чорне слово (брутальна лайка), чорна меланхолія (психічний стан людини), чорні злидні, чорна кістка (люди недворянського походження), чорні люди (чорносошні селяни, що жили на державних землях), чорна книга (книга запису провин у старій школі), чорні сотні (карні загони в Російській імперії), чорні списки (списки людей, приречених на розправу), чорні дошки (статус села чи району на території Української СРР, який передбачав блокаду та посилений терор голодом цивільного населення під час геноциду українського народу 1932–1933 рр.).

Про тих, хто має чорну душу, народ говорить «Руки білі, а сумління чорне», а про тих, хто чомусь посварився – «Чорна кішка пробігла (чорний кіт пробіг) проміж них». Спільнокореневими є слова чорний і чернь, останнє спочатку означало лише чорний колір, пізніше слово соціально переосмислилося як зневажлива

назва простого народу, суспільних низів, а також нейтральне найменування рядових представників якого-небудь суспільного середовища. Саме останнє й прояснює назву відомої в українській історії загальної козацької ради 1663 р. – «чорної ради» (цієї історичної події П. Куліш присвятив однойменний роман), скликаної для обрання гетьмана Лівобережної України, у якій узяли участь селяни й міська біднота (чернь).

Проста людина, щоб вижити, мала тяжко працювати, недарма про таку працю в народі кажуть: «Працює, як чорний віл». Боротьба за свободу і справедливість не обходила без крові, як писав Т. Шевченко: «Ой чого ти почорніло, Зелене поле? – Почорніло як од крові За вольную волю...»

Б. Дем'яненко

Чорнобиль – символ Зорі Полин; невидимого й утаємниченого Божого гніву; кари Божої, «чорної діри» радянської системи; рукотворного пекла; гігантської атомної бомби в центрі Європи; небезпеки; загрози; загальносвітового ризику подальшого технічного прогресу.

Відомий журналіст О. Гусев назвав найбільшу техногенну катастрофу 20 століття «злим чорним чорнобильським дивом – Зорею Полин, яка, згідно з Біблією, впала на Землю, тобто нищівно Україну, отруївши води і полишивши життя багатьох людей

(Гусєв О. *Невидимий Чорнобиль*. – К., 2003. – С. 7). Чорнобильська трагедія зачепила своїм чорним крилом не тільки окремих людей, а й цілі покоління – нинішніх і тих, кому ще треба народитися. «Протуберанці Чорнобиля» – це зловісна смертельна небезпечна енергія, що багато років нищить не тільки усе суще на Землі, а й такі ефемерні... поняття, як «совість», «душа», «мораль» (там же). Образ вселенської катастрофи надихнув до створення літературних, філософських «двійників» Чорнобиля, зокрема природний біологічний вимір трагедії зумовив появу цілої низки поетичних образів – Чорнобильської мадонни Івана Драча, Марії з полином у кінці століття Володимира Яворівського, «духовного Чорнобиля» – виразника морального звиродження як окремих людей, так і нації, людства в цілому в Ліни Костенко тощо. У квітні 1986 року «невидима й утаємничена» сила зробила видимими багато гріхів правлячої системи: безпечність, некомпетентність, халатність інженерної надбудови та брехливість, лицемірство, прогнілість ідейного фундаменту. З тих пір Чорнобиль – давнє прекрасне місто над Прип'яттю – стає символом горя, незахищеності людини перед силами зла, розбудженими людським генієм. Тисячі людей мирного весняного дня, серед буяння природи і сонця, змушені були покидати рідні домівки,

могили батьків. Вони сподівалися швидко повернутися, але виявилось, що від'їхали назавжди в невідомість, невизначеність. Тому Чорнобиль, «мертву зону» навколо нього прийнято вважати символом фатальної розлуки з батьківщиною, різкої зміни долі, чорною прірвою, що розриває (руйнує) людські долі навпіл. Навколо трагедії з перших днів і до цього часу було багато брехні, спекуляцій. «Людська нищість у ставленні до чужої біди, бажання встигнути перехопити чужий шматок, поки його не отримали ті, хто його заслужив, це – найвище паскудство», за О. Гусєвим, а Ліна Костенко назвала «духовним Чорнобилем», що давно вже почався, «а ми іще тільки його боїмось».

Л. Кожуховська

Чорнобривці – символ життя, сонця, надії, відродження, сподівання, тривалості життя, української оселі (разом із соняшником, калиною, барвінком).

Чорнобривці – назва декоративної етнографічної квітки, що відбиває народні уподобання і підпадає під явища символізації (*Кононенко Віталій. Символи української мови. – Івано-Франківськ, 1996. – С. 114*) серед інших символів як образ українського села. «Невеличкі хатки кругом дворища, наче гриби, коло їх високі рожі, жовтогарячі чорнобривці, пахуча м'ята, м'який любисток, зелений барвінок» (Панас Мирний). Чорнобривці високо поцінуються в народі за свою

сонцелику красу, довге цвітіння, пристосованість до морозів. Квіти символізують перемогу життя над вічністю, надію на відродження, з таким значенням образ чорнобривців, що засіває мати-берегиня, продовжувачка роду, – «як надію квітучу», ужито у відомій поезії «Чорнобривців насіяла мати».

За П. Чубинським, чорнобривці, як і барвінок, калина, є символом дівочої незайманості, вроди (*Павло Чубинський. Мудрість віків. – Книга 1. – К. : Мистецтво, 1995. – С. 93*).

У назві квітів відобразилася невичерпна народна фантазія, природна кмітливість, спостережливість і глибоке відчуття рідної мови. Зокрема, мотиваційним принципом творення складного слова на народній основі стала схожість дугоподібного обрамлення пелюсток квітки і дівочих чи парубочих чорних брів. До цього часу в художньому і розмовному мовленні широко побутує народно-поетична прикладка з цією внутрішньою семою:

*А я в нього, молодого,
В того чорнобривця,
Беру коня – та й нічого,
Веду до криниці.
(Т. Шевченко).*

Щодо кольорової гами самої квітки, то для українців вона уособлювала яскраво-жовту барву, що нагадувала племінь вогню і сонця – символів тепла, надії, життя, ототожнювалася з багрянцем осіннього лісу – символом зрілої

краси, містила в собі мідно-золоту чи бурштинову гаму, що втілювала багатство й достаток, кольори стиглої пшениці, цвіту соняшника, світла Місяця – символів життя, мудрості, таємничості. Усі відтінки кольорів – від жовтого до жовто-гарячого (помаранчевого), що мають чорнобривці, улюблені квіти українців, у світовій сакральній символіці вважалися священними, частинками сонячного світла, тепла, енергії, сили Сонця-бога на землі. Власне, чорнобривці відображають основну кольорову гаму, що домінує в межах функціонально значущих об'єктів життєдіяльності українців, вербальне світосприйняття дійсності як психокультурний компонент звичної для етносу мовної картини світу.

Л. Кожуховська

Чорт – див. Демонології української символіка.

Чотири броди – символ тернистого шляху життя кожної людини; гідного людського віку; людських знань, досвіду; норм моралі; невідомого, часто небезпечного життєвого вибору; історії і долі українського народу.

Короткий тлумачний словник української мови (за ред. Д. Гринчишина) слово «брод» тлумачить як «мілке місце ріки або озера, зручне для переходу або для переїзду».

Поетичний образ чотирьох бродів зустрічаємо в народних піснях, зокрема, «Розлилися води

на чотири броди», «Ой думай, думай, чи переплинеш Дунай». Брід як символ невідомого, часто небезпечного життєвого вибору, зустрічається в народному прислів'ї «Не спитавши броду, не лізь у воду». Брід у незнайомій життєвій ситуації – воді – є останньою надією на порятунок.

У житті трапляються випадки, коли людині необхідно зробити рішучий крок, що повністю змінить її життя. Чи перейде успішно людина «ріку життєвих невдач», чи спіткнеться й упаде? У такому розумінні брід може бути символом людських знань, досвіду, норм моралі, що утримують від хибного кроку. У тяжкі хвилини такі знання допомагають людині вийти з критичної ситуації.

У М. Стельмаха є роман «Чотири броди». Це своєрідний гімн красі й мудрості народу, його відданості рідній землі, лебедина пісня письменника. Слово брід стає символом, що найповніше розшифровується в тексті Сагайдаком: «А от є інші в людини броди: блакитний як досвіт, – дитинства, потім наче сон, – хмільний брід кохання, далі – безмірної роботи і турботи, а зрештою – онуків і прощання». Повторені в тексті багато разів броди-символи разом з іншими бродами-козацькими весь час перекликаються із заголовком про чотири броди.

Отже, чотири броди як літературний символ означає тер-

нистий, тяжкий життєвий шлях, по якому має пройти кожна людина. І на тому шляху зустрінуться броди боротьби за добро і правду, кохання і пристрасті, біль і розлуку, що людина пізнає за життя.

Образ чотирьох бродів у романі М. Стельмаха виписаний одухотвореним і високим пісенним ладом, його ніби супроводжують звуки незримої кобзи. Це взірць мистецької довершеності, яку Євген Гуцало порівняв із картиною, що рукодільниці заплоччю вишили б на полотняному рушнику, яку б народні умільці розпеченим залізом випалили на дубовій дошці або нетлінними фарбами розписали на глазурованому глечичку чи полумиску. «Лексичне багатство прози Михайла Стельмаха – з бездонних мовних криниць народу, де били і б'ють чисті джерела».

Л. Кожуховська

Чудо – символ подолання волею всевишнього Бога-Творця законів природи (у теїзмі); дару Господнього людям; благої вісті; знамення доброти, величі Всевишнього; одкровення з Небес; феномени, що суперечать законам фізики, математики, біології.

У багатьох мовах світу слова «чудо», «диво» етимологічно означають «гідне подиву», «гідне того, щоб на нього дивилися». Проте у давньоєврейській мові форма, *wt* виражає ідею чуда як знака, «знамення», змістовного провіщення для людини.

Як і одкровення з Небес, чудо – це «прорив із надприродного у

природне, зі світу благодаті у світ природи. Вершителем такого чуда може бути тільки Бог» (*Новая философская энциклопедия. У 4-х томах. – Т. 4. – М., 2001. – С. 367*).

Чудо – це Господній дар людині, знамення Його величі, благоді, доброти. Одним із найбільших чудес є те, що в людській, а отже, кінцевій ранимії плоті Христа «перебуває уся повнота Божества» (*Кол. 2:9*).

У Біблії описані численні дивовижні чудеса Спасителя: зцілення сліпих, уражених проказою, повернення до життя мертвих, ходіння по воді та ін.

У міфології, фольклорі, обрядовості, віруваннях наших пращурів із сивої давнини живуть сподади про найрізноманітніші чудеса: перетворення людей у птахів, тварин і навпаки, живу та мертву воду, молодильні яблука, рай із Деревом Безсмертя (*Див. Демонології української символіка, Рай*), килим-літак, меч-самосік, чоботи-скороходи, чудесний гребінець, двоє з калиточки, залізний вовк, летючий корабель та ін.

Історія християнства знає тисячі прикладів церковних чудес: оновлення ікон, появу на скелях, зрізах дерев ликів святих, мироточення ікон та ін. Причому вчені вже сотні років не можуть розгадати секрет цих явищ.

Доказом можливості воскресіння мертвих є наявність численних святих мощей. Наприклад, на о. Корфу понад півтори

тисячі років зберігаються нетлінно мощі Святителя Спиридона Тримифунтського. Причому тіло зберегло м'якість і гнучкість своїх частин! Церква вважає: «Спираючись на досвід та Слово Боже, можна стверджувати, що нетління святих мощей у християнській Церкві не є наслідком будь-яких природних сил, але впливає із безпосереднього та чудодійного діяння Божого» (*Катехізіс. – К., 1991. – С. 332*).

Згідно з православними догматами (*Закон Божий. – К., 2003. – С. 477–488*), є ще три історичні феномени, які підтверджують чудеса Творця, Його велич.

Перший – це затемнення сонця під час розп'яття Ісуса Христа, засвідчене Флегонтом, Юнієм Африканом, Фалесом, Діонісієм Арепагітом. Затемнення суперечило всім законам природи, «оскільки був повний місяць – і він не стояв між землею і сонцем».

«Другий факт, який вражає матеріалістичний світ і в наші дні, – це чудесне з'явлення благодатного вогню у Велику Суботу на Гробі Господньому в Єрусалимі, тобто на місці поховання і славного Воскресіння Господа нашого Ісуса Христа. Поява благодатного вогню відбувається з року в рік, довгі віки, до нинішніх днів» (є повір'я: коли вогонь не з'явиться – це буде знаменням Страшного Суду, кінця світу). Причому вогонь з'являється лише після молитви православного патріарха, і невідомо, як та звідки! Перші

10–15 хвилин він зовсім не облікає тіло(!), що є не меншим дивом.

Третім виявом Божої промисливельної дії є Плащаниця Христа, яка збереглася до наших днів і в яку Він був обгорнутий при похованні.

Кілька століть учені всього світу не можуть пояснити, чому плащаниця є... негативом(!), на якому збереглося зображення Спасителя. Воно – напрочуд реалістичне, збігається з описом мученицьких ран Христа, зберігаючи водночас прекрасне обличчя, контури всього тіла. Фізики, хіміки, біологи, історики визнали автентичність святині.

Побутує вислів про те, що, на жаль, ніхто ще не повертався живим з того світу, а, отже... Згідно з міфами, легендами у давнину це вдалося Орфею – уславленому співцеві й поету, Єноху – мудрецю, праведному царю, Ілії – пророку, взятому живим на небеса. У книзі О. Горбовського «Інші світи (*М., 1991*) є цілий розділ «Ті, хто повернулися», у якому наводяться дивовижні факти повернення до життя померлих шаманами, святими, лікарями!

В останні десятиліття в Україні, як і у цілому світі, бурхливо розвиваються паранауки, які не можна втиснути в прокрустове ложе наукового раціоналізму (теорія біоритмів, парапсихологія, біоенергетика, теорія ВІТ (виходу душі із тіла людини), еніологія (біоенергоінформатика), яснобачення, телекінезу, телепортації,

дематеріалізації, полтергейсту, фізіогноміки та ін.

Поряд із блискучими теоретичними гіпотезами в них є суперечливі логічні побудови, відсутні прилади для експериментальної перевірки отриманих результатів.

Як би там не було, але сотні вчених уже експериментально довели існування Тонкого Світу вищої реальності, чудодійних феноменів, природа яких потребує остаточного з'ясування.

Зокрема, Нінель Кулагіна неодноразово вражала вчених умінням читати тексти... руками! Вона впливала біополем на воду, людей, лазерні промені. І все це зафіксовано на спеціальних приладах. Ізраїльський екстрасенс Урі Геллер силою думки гнув і ламав металеві предмети, стирав магнітні записи, примушував зникати різні предмети (*Тихоплав В.Ю., Тихоплав Г.С. Жизнь напрокат. – 2002. – С. 32–33*).

Зокрема, ці люди (що завірено нотаріально!) воскрешають покійників, перетворюють квіти в дорогоцінні камені, матеріалізують найрізноманітніші предмети. Найголовніше полягає в тому, що ці люди вміють матеріалізувати... власні думки!

В Україні дивовижними лікувальними здібностями володіє біоенергетик Л.П. Жукова (автор статті сам був 6 разів на її сеансах у м. Києві).

Свого часу академік Б. Раушенбах сказав пророчі слова: «І співвідношення науки та

чуда – одвічна проблема. Понад тисячу років тому вона була блискуче вирішена блаженним Августином. Я з ним цілком згоден. У його формулюванні – що є чудо та наука і як вони пов'язані одне з одним? – стверджується: чудеса не суперечать законам природи. Вони суперечать лише нашим уявленням про закони природи».

У книзі професора Р. Фурдья «Чарівність таємниці-2» (К., 2001. – С. 442–457) наводяться дивовижні астрофізичні чудеса, які суперечать земним законам маси, енергії тощо.

Це наднові зірки, галактики, чорні діри, квазари та ін. А хіба не є чудом клонування живих істот (можливо, першим його прикладом було створення Єви з ребра Адама?)! Церква і деякі країни (Україна також) заборонили подібні досліди.

І все ж найбільшим чудом у Всесвіті є свята і чиста Любов!

О. Потапенко

Чумацький Шлях – символ Галактики; нескінченності, зоряного світу; довгої і небезпечної дороги; символ астральної прабатьківщини; національної історії та культури; шляху у Вирій, «рай-пекло», у небо та ін.

Чумацький Шлях – срібно-саяне скупчення зірок, що навпіл перетинає нічний небосхил. Це – наша Галактика, яка нараховує понад 100 мільярдів зірок, наш рідний дім.

За даними В. Ужченка, окрім цієї назви в Україні побутували ще й такі як «Зоряна Дорога, Солом'яна Дорога, Чумацька Дорога, Дорога Молокова, Дорога в Єрусалим». У народів колишнього СРСР існували й інші найменування Чумацького Шляху: «Сріблиста Дорога, Туманна Дорога, Дорога Овець, Варга Ночі, Тещина Дорога, Дорожні Зірки і навіть Небесна Тріщина та Зорі Дівочі» (*Ужченко В. Народження і життя фразеологізму. – К., 1988. – С. 175*).

В Україні, за даними Г. Булашева, Чумацький Шлях вважали в деяких регіонах «дорогою з Москви в Єрусалим». У Вінницькому повіті – «дорогою Божої Матері в Єрусалим», «дорогою, яка веде душі померлих людей на небо (Холмська Русь)», «дорогою, проведеною небом, яка служить для вказування птахам путі у вирій», «дорогою, одна половина якої (до перетину посередині) веде в рай, а друга – в пекло (Грубешівський повіт)». Дуже цікаве і символічне значення мав Чумацький Шлях у Подільській губернії. Його «вважали дорогою, яка означає, що стільки має народитися людей на землю; перш ніж настане кінець світу, скільки на цій дорозі зірок» (*Булашев Г.О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К., 1992. – С. 250*). І все ж найпоширенішою є назва Чумацький Шлях. Дослідники пов'язують її із чумаками,

торгівцями XV–XIX ст, які були чи не головними «експортерами-імпортерами» в Україні, їх шлях був довгим і небезпечним, політич солоним потом і кров'ю. Вночі вони орієнтувалися саме за цим сузір'ям. Отже, Чумацький Шлях усимволізовував нелегкі життєві дороги, своєрідний орієнтир у пільмі, хаосі.

На думку Б. Чепурка, первісною назвою Чумацького Шляху була «Молочний шлях». Він підкреслює: «Культ корови-годувальниці близький українцям. Молоко – складна за будовою емульсія, щось перехідне між водою і твердими тілами, символізує сонцерух... Стає зрозумілим

трактування молока (купання в молоці символізує омолодження) як еманції творящих небесних вод, живої, вимовної прасили, Божої криниці, життєвого праджерела...» (Чепурко Б. *Українці*. – Львів, 1994. – С. 65). Отже, Молочний (Чумацький) Шлях символізує життєву енергію Космосу, вічність.

У сучасній поетичній мові Чумацький Шлях усимволізовує велич і трагізм української історії, національної культури.

*Упаду я зорею,
Мій вічний народе,
На трагічний і довгий
Чумацький твій Шлях.*

*(В. Симоненко).
О. Потапенко*

Ш

Шавлія – див. *Ботанічна символіка*.

Шапка – символ божества; верховності; потаємних думок, дій; Бога-творця; мудрості; довір'я; відповідальності; запорозького козака; княжої, імператорської, царської влади.

Оскільки шапка одягалася на голову, тобто «вершину» людини, вона вважалася її вінцем, короною. До XVI ст. слово шапка вживалося, як правило, саме в такому значенні. У міфах народів світу шапка – символ бога-творця, верховного, небесного божества. Наприклад, Кецалькоатль – бог-творець світу в індіців Центральної Америки – носив високу шапку із шкіри ягуара. Хурритська богиня неба Хебат зображалася в довгому одязі із круглою шапкою. Монгольське божество Хармуста мало на голові білу шапку, яка сяяла, мов зоря. Міфічний західносемітський бог вогню, блискавиці Рашап носив конусоподібну шапку. Одним із важливих атрибутів магів-волхвів були круглі войлочні шапки.

Цікавим символом потаємних думок, дій була шапка-невидим-

ка. Вона фігурує в казках, грецьких міфах.

Пізніше шапка (особливо горностаєва, прикрашена дорогоцінними каменями) стала символізувати княжу, царську владу (шапка Мономаха). У XVI–XVII ст. запорозькі козаки запозичили від турків і татар високі шапки. Д. Яворницький підкреслював: «Як одягнув шапку, то вже й козак – це найперший і найголовніший одяг козака» (Історія запорозьких козаків). «Шапка була символом довір'я. Коли хтось не мав грошей, міг дати в заставу свою шапку – йому вірили й давали позичку. Шапка була також символом мудрості й відповідальності. На знак визнання мудрої людини перед нею знімали шапку, або шапкували» (Потапенко О.І., Кузьменко В.І. *Шкільний словник з українознавства*. – К., 1995. – С. 272–273). На думку П. Флоренського, «ми знімаємо шапку перед знайомим, який проходить, і повинні знімати її, тому що цим ми висловлюємо... вшанування образу Божого, який у людині: людина це та ж ікона Господа свого» (Флоренський П. *Из богословского наследия // Богословские труды*. – М., 1977. – С. 154).

Відгомін про символіку шапки знаходимо в давніх українських фразеологізмах. Напр., «втрити шапку» – згубити розум; «вдарити шапкою об землю» – зважитися, відкинути геть будь-які сумніви тощо.

О. Потапенко

Шаровари – символ національного вбрання українця, запорізького козака; застарілого, консервативного чоловіка; штучних псевдонародних традицій.

Шароварами називаються широкі штани особливого крою, які переважно заправляють у халяви.

Ще в II ст. н. е. Ю. Полідевік писав, що праукраїнські племена носили штани і називали їх шароварами. У XVII–XVIII ст. особливого поширення вони набули в середовищі козацтва. Святкові шаровари запорізьких козаків відзначалися вишуканістю й багатством. Ось як описує це Д. Яворницький: «До цього широкого й простого одягу личили шаровари, сукняні, панкові, шкіряні, з кишенями з обох боків... обидві облямовані золотими позументами, різнокольорові, але переважно сині; матню штанів робили таку, що торкалася землі, мовби щось волочиться; як іде козак, то й слід за собою мете.

До шароварів підганяли давні очурі, шовкові чи вовняні, з золотими китицями на обох кінцях...»

Шаровари як зручний одяг для верхньої їзди побутували аж до XIX ст. в районах із відгінним

скотарством. Поступово вони були замінені вузькими штанами, колоші яких з'єднувалися клином.

У XX столітті поняття «шаровари» часто сприймається як «щось застаріле, консервативне, комедійне». А неологізм «шароварщина» означає псевдоукраїнські штучні традиції.

О. Потапенко

Шевченко Тарас – символ України; цілого народу, його плоти й крові; голосу України; істинно народного поета; божого пророка для України; перемоги українського народу над фізичним і духовним кріпацтвом; нездоланності України; невмирущої слави, віщого покликку, слова; таланту і генія українського народу; Кобзаря – співця народної долі.

Т.Г. Шевченко ввійшов в історію світової літератури як великий народний поет, виразник селянського антикріпосницького руху, прагнень народних мас до волі, віри в краще майбутнє.

У неповторній могутній самобутності, красі, у національних дивоквітах своєї душі, у всеосяжності світобачення, у нескінченному революційному пориванні духу, у неминучій на історичних шляхах глибокій тузі й виплесках щастя з серця, коли в одному диханні титан і його народ виборюють кращу долю, підносячи самих себе, Т. Шевченко є символом цілого народу, втіленням історії, страждань, віри, любові й ненависті, боротьби за самого себе.

Постать Кобзаря сприймається як надвисоке світове естетичне явище, «камертон» для світового настроювання лір, бо історія не знала такого органічного злиття поета і його народу. Не можна уявити собі Шевченка без України, й України без Шевченка. Академік Білецький зазначав, що Шевченко «вийшов з народу, жив з народом, і не тільки думкою, а й обставинами життя був з ним міцно і кровно зв'язаний (*Дейч О. Тарас Григорович Шевченко. Літературний портрет. – К., 1958. – С. 184*).

Поет був втіленням високого патріотизму, любові до батьківщини та трудового народу. У творах Шевченка відображене справжнє народне життя, суспільні відносини, класова боротьба, почуття й думки українців.

Усі поетичні образи, створені генієм Т. Шевченком, є символічним уособленням любові, сили, слави, віри українського народу, його історії. Образ Перебенді, сліпого кобзаря, спів якого слухають не тільки люди, а й степ, козацька могила і вітер, символізує узагальнений образ народу, його крилату пісню-думу, що споконвіку була душею, серцем українців.

Образ Гамалії є символом козацького геройства, відваги і енергії, а гайдамаки – це уособлення повсталого народу, народного гніву, справедливої боротьби. У поемі-містерії «Великий льох» символом героїчного минулого українського народу та його

прихованих сил у боротьбі з самодержавством і кріпосництвом є великий льох.

Зганьблена, сплюндрована в результаті політики російського царизму українська земля миглиться поетові розритою могилою, що символізує не тільки руїну й занепад, а й караючу десницю Божого гніву над головами ворогів України.

Центральним образом поеми «Кавказ» є образ Прометея – символу безсмертя, нескореності.

Символом єднання всіх слов'янських народів є образ еретика в однойменній поемі.

Любов'ю і боєм виписаний у творчості Т. Шевченка кожний жіночий образ. Жінка-мати з дітьми на руках у творах Кобзаря – це найвища краса, це сама Україна – красива, велична і страждена. Дівочу долю «потоптаного цвіту» поет змальовує у творах «Маленькій Мар'яні», «Лілея», «Тополя», «Мар'яна-черниця». А найповніше розкривається образ жінки – символу жіночих страждань, справжніх і глибоких почуттів, трагічної жіночої долі в поемі «Катерина». Катерина – це образ-жертва сваволі й розпусти панів, їхньої безвідповідальності, соціальної нерівності.

Символічного значення набули стійкі словосполучення, пов'язані змістом з образом Кобзаря: Тарасові шляхи стали символом трагічної життєвої долі талановитої, сильної духою людини; Тарасові думи є

уособленням пророчого слова правди, сказаного від імені народу, втілення мудрості народної. По-новому звучить сьогодні образ Тарасової мови і Тарасової землі, бо це час становлення незалежної української держави й утвердження української мови як державної.

Твори Великого Кобзаря пронизані глибокими, воістину народними символами, крилатими словами: «А братія мовчить собі...», «Великих слів велика сила», «Караюсь, мучусь, але не каюсь», «І чужому научайтесь. Йї свого не цурайтесь», «Немає другого Дніпра», «Реве та стогне Дніпр широкий», «Той мудрує, той руйнує» та ін.

У «сім'ї великій, вольній, новій» живе пам'ять про Т. Шевченка – генія, пророка, вірного сина України-матері.

Л. Кожуховська

Шинок – див. Корчма.

Шлях (путь, дорога) – символ складного, нелегкого життя; розлуки з домівкою; поведінки тощо.

У міфологічних та релігійних моделях світу шлях – це образ зв'язку між двома точками простору. Постійна і невід'ємна ознака його – многотрудність, складність, небезпечність. Тому подолання героєм-подорожнім шляху є подвигом. Початком шляху в міфах виступає, як правило, небо, гора, святилище, палац, рідна сторона,

батьківський дім. Герой вирушає у тридев'яте царство, на край світу, у підземний світ тощо. Кінцевою метою шляху є здобуття героєм найбільших сакральних цінностей світу. Причому герой має завжди здійснити подвиг, зробити добро, щоб здобути ці скарби. Народна мудрість ще в давнину вчила: щоб пізнати солодощі життя й оцінити їх, треба пізнати його гіркоту. Дуже часто шлях сповнений невиразності (розгалуження доріг, перехрестя, які приховують небезпеку), герої зустрічає численні перепони (вогненна ріка, злий дух, змії). У давнину шлях часто виступає як символ лінії поведінки людини, як певний набір правил, закон, вчення. Наприклад, у Біблії часто згадується шлях Господа, шляхи життя, мудрості, правди, милості, гріха, зла тощо. У народі шлях, дорога часто зіставлялися із скатертиною, рушником. Напр., вислів «скатертю дорога» означав побажання «гладкого шляху і щасливої дороги». Образи дороги й скатерті у народній уяві, очевидно, виникли на основі подібності за формою: дорогу хотіли бачити рівною, як скатертину, а значить, чистою, світлою, щасливою. Невипадково існували вірування: «коли сниться полотно, то це перед тобою дорога стелиться».

Дорога часто символізувала розлуку з рідною домівкою – нелегкі життєві випробування.

*Виростеш ти, сину,
вирушиши в дорогу,*

*Виростуть з тобою
приспані тривоги.*

(В. Симоненко).

Часто шлях, дорога уособлюють нерозривний зв'язок із Батьківщиною, вірність отчому краю:

Бо нива – це моя!

Тут я почну зажинок,

*Бо краций урожай
не жде мене ніде,*

Бо тисяча доріг,

мільйон вузьких стежинок

Мене на ниву

батьківську веде.

(В. Симоненко).

Інколи дорога асоціюється із важким, але героїчним життєвим шляхом людей, їх безсмертним подвигом. Напр., у поезії Б. Олійника «Дорога на Чорнобиль» читаємо:

І збережи навіки їх сліди:

За ними чистота

така пресвітла,

Що можна бігти

всій малечі світу

Босоніж,

не питаючи води.

...Ти поцілуй, дорого, їх сліди.

О. Потапенко

Щ

Щука – символ нечистої сили, страху, розлуки, знярядь мучення Ісуса Христа, оберегу від укусу змій, хижацтва і страху. У древніх уявленнях про світобудову щука – емблема верховенства, царственності та первісності у п'ятій зоні – воді.

Щука сприймається як нечиста істота. Існує прикмета, що коли вона вдарить хвостом перед рибалкою, то він невдовзі помре. Вважали, що щука впливає на Долю людини. Вона може принести молодому хлопцю розлуку:

*«Того зажурывся,
без Доли вродывся.*

*Пиду в чисте поле,
пошукаю Доли».*

*Та й не найшов Доли:
найшов сыне море.*

*На сынему мори
стоять рыболовы.*

*«Ой вы, рыболовы –
добрих молодци!*

*Закыньте вы сити
по сынему морю*

*Та пиймайте Долю
парню молодому!»*

*Та пиймалы щуку
парню на разлуку.*

*«Щука-рыба грае:
соби пару мае,*

*Мини, молодому,
парочки немає».*

(Иванов П.В. Народные рассказы о доле / П.В. Иванов // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К. – Либідь. – 1992. – С. 359)

За відомими переказами щука може перетворюватися на водяного царя водяника з тризубом, котрим він вибиває із землі прісну джерельну воду, щоб жити рослинність. Народний сонник появу щуки в сні трактує як переддень пропасниці, хвороби; вважали, що щука ці хвороби народжує в людині сама.

У народі вважають, що в черепі щуки відображено хрест, на якому був розіп'ятий Ісус Христос, спис, яким він був пронизаний, та інші зняряддя, якими мучили Спасителя. Здавна в Україні пасічники використовували хрестоподібну кістку щуки в бджолярській магії. Її клали під освячену паску, а згодом розтирали на порошок і висипали у мед, яким навесні годували бджіл. Процес замовляння мав такий вигляд: «Діставши риби щуки, або якої можеш дістати, тільки аби жива була, розпластай її і

відріж голову, ізсуши і сховай, а ікру теж ізсуши і з тією головою сховай, а як будеш загодовувати бджоли, то зітри ту ікру і змішай з медом і з перцем, і з борсуковим салом і льодовою сіллю, і давай бджолам, і промовляй так: «Як тая риба в морі і в ріках плодна, і родная, і розкошная, і веселилася, не сама собою, але Отцем, і Сином, і Святим Духом, і Пресвятою Богородицею, так би мої бджоли свірки і відри плодні і родні були, Божою поміччю і всіма Святими небесними силами і дійством Святого Зосима!» (Куйбіда В. Народна зоологія. – К.: ІСДУ, 1994. – С. 89–90).

Тривалий час українці вірили, що зуби щуки є оберегом від укусу змій, а її голова оберігає худобу. Народний прогностик дозволяв за нутрощами або поведінкою щуки передбачати врожай: «Крупна ікра щуки – буде врожайний рік», «Якщо перед нерестом щука в спеку добре клює, а потім різко перестає – буде холодний вітер, негода».

Щука – символ хижацтва і страху. Характер її поведінки добре відбивається в таких прислів'ях: «Заснула щука, та зуби не сплять», «Хоч щука вмерла, та зуби осталися», «На те й щука в озері, щоб карась боявся» та загадках: «Усіх лякала, всіх ковтала, а тепер – в казан попала», «Смугасте, зубасте, під водою гуляє, всіх рибок лякає». У байці Л. Глібова «Щука» її образ водночас уособлює хижацтво і підкуп:

*«... вона такеє виробляла,
Що у ставу ніхто
життя не мав:
Того заїла в смерть,
другого обідрала...
А чутка у гаю була така,
Що ніби шука та частенько,
Як тільки зробиться тем-
ненько,
Лисиці й шле то шупачка,
То сотеньку
карасиків живеньких
Або лінів гарненьких»
(Глібов Л. Осел і хазяїн /
Л. Глібов // Байки. – К.: Дніпро,
1976. – С. 70).*

У піснях-горюваннях жінки через важку роботу та найми щука – засіб посилення страху перед можливою карою чоловіка. Щоб чоловік не покарав жінку за вечорниці з сусідками вона звертається до Дунаю:

*«– Ой, Дунаю ж, Дунаечку!
Прійми мою головочку,
А ви, щуки, йижте руки,
А ви, сомы, йижте ноги.
Жовте тило обмыється,
Прійде мыйый до Дунаю
Та з Дунаєм розмовляє:
– Ой, Дунае, Дунаечко!
Верни ж мою хазяечку».*

*(Милорадович В.П. Життьє-бытьє лубенского крестьянина /
В.П. Милорадович // Українці:
народні вірування, повір'я,
демонологія. – К. – Либідь. –
1992. – С. 333)*

Жінка намагається обдурити чоловіка різними способами. Одним із них є симуляція приготування щуки:

*«Я по хати чуuky, чуuky,
Я по синях чуuky, чуuky,
Я ж думала – варю шуuky.
А я шуuky не варыла,
Чоловика одурыла».*

(Милорадович В.П., там само, с. 332)

Щука – алегоричний образ людини із завищеною самооцінкою, яка береться не за свою справу. За сюжетом байки Л. Глібова «Щука і кіт» риби вже було скучнувато ловити карасів і вона попросила кума kota занести її у комору, щоб пополювати на мишей. Проте комора – не ставок, і там пацюки відгризли щуці хвоста. Мораль байки проста:

*«На світі живучи, довіку вчись;
Що наробила здуру Щука –
Се всякому наука:*

Чого не тямииш – не берись».
(Глібов Л. Твори / Л. Глібов. – К.: Дніпро, 1964. – С. 141–142)

Казки та інші фольклорні джерела свідчать про те, що щука може творити чудеса. В українському весільному обряді наречена посилала своєму судженому сорочку, яку сама вишила. Свахи звивали її в трубку, зав'язували стрічками і прикріплювали барвінок та вставляли гілку із тріпка відростками. До гілки кріпили білу хустинку, яка символізувала лист нареченої до жениха і співали:

*«Гримнула щука-рибойка
на мори*

*Приплило золото
и сребро до берега,*

*Дружбовому коничкові
до чела.*

*Щоби ся свитил,
як ясная зора,*

*Ой щоб вин з дороженьки
не зблудил,*

*Щоби вин кралино
сорочки не ззубил»*

(Чубинський П. Мудрість віків. – К.: Мистецтво, 1995. – Т. 2. – С. 109).

У древніх уявленнях про світобудову щука – символ верховенства, царственності та первісності у п'ятій зоні – воді, а, наприклад, ведмідь панує над «середньою зоною» світу. Розподіл зон верховенства чітко проявляється в українському замовлянні: «Первий княжич місяць на небі Адав'євич, другий черв'як у дубі, третій медвідь у лігві, четвертий камінь у полі, п'ятий щука у воді. Коли ті п'ять братів, докупи зійшовшись, будуть за одним столом сидіти, пити, їсти. Гуляти, добрії мислі мати, суди судити, пересуди брати, тоді і в раба Божого Івана зубная кость, жовтая і білая, буде боліти, і моему слову ключ і замок. Амін, амін, амін!» (Москаленко М. Українські замовляння. – К.: Дніпро, 1993. – С. 75. – С. 225).

В. Куйбіда

Ю

Юрій святий (Ярило, Гергій, Юрай, Урай, Рай) – символ перемоги світлих сил над темними, життя над смертю; символ щедрості, родючості; тепла, врожаю; влади; зростання; здоров'я.

Юрій святий – «... символ весни, весняного відродження, буйних імпульсів природи і всього того весняного буяння, в чім би воно не проявлялось...» (*Грушевський М. Історія української літератури. – К., 1994. – Т. 4. – Кн. II. – С. 197*). Юрій може виступати символом сонця.

«Ім'я Ярила (Юрія), напевне, споріднене з ім'ям грецького Ероса чи Героса, виходячи з того, що ім'я Ярило етимологізується як «орел», а ім'я Негоз майже збігається з хетським пагаз «орел»... орел – птах, який співвідноситься з сонцем чи з богом неба... Ярило божество, що випромінює світло» (*Голан А. Миф и символ. – М., 1993. – С. 232*).

У народній уяві святий Юрій постає як воїн, як посланець сонця, що покликаний оновити землю й відновити споконвічний хліборобський промисел людини.

Згідно з народним повір'ям, у день святого Юрія звірята

збираються і розмовляють один з одним, «...не годиться у цей день відбирати у звіра те, що він схопив, бо йому святий Юрій призначив» (*Санига В. Українські народні свята... – С. 63*). Святий Юрій оберігає не лише диких, а й свійських тварин. Ще й до нашого часу зберігся звичай Юрієвого дня (6 травня) виганяти тварин на пасовисько. Це, за повір'ям, має магичну силу: святий Юрій цих тварин оберігатиме від хвороби.

Згідно з народними віруваннями, у цей день «весна сходить на землю». Саме в цей день роса має цілющі властивості, її збирали до сходу сонця, щоб промити нею хворі очі, щоб омочити обличчя («на красу»), голову («щоб не боліла»). Нею кропили й домашню птицю.

В. Скуратівський описує вшанування людьми святого Юрія (*Скуратівський В. Святвечір. – Кн. 1. – К., 1994. – С. 217*): «На білі скатертини розставляли їжу, на вишитий рушник клали хліб та сіль; потім запрошували присутніх тричі обійти ниву; після цього батьки збирали росу, щоб потім нею змащувати рани дітей. Люди оббризкували один одного росую,

вмивалися нею, щоб бути здоровими та вродливими».

У народі вважалося, що святий Юрій визволив людей від багатоголового дракона. «Сам дракон у християнській символіці – це і переможене поганство, на руїнах якого відродилася християнська церква» (О. Воропай).

Символіка образу святого Юрія відображена в народних прикметах:

*На Юрія мороз –
уродить овес.*

*На Юрія дощ –
на худобу легкий рік.*

*На Юрія посади редьку,
то вродить як кулак.*

У народних віруваннях святий Юрій виступає захисником людей і тварин та провісником життя, тобто символом перемоги весни над зимою, світлих сил над темними.

В українських замовляннях також представлено образ святого Юрія:

*Їхав Юрій на білим коні, білі
губи, білі зуби, сам білий, в біле
одягся, білим підперезався...*

*Їхав святий Юрій на вороних
конях, на чотирьох колесах: коні
розбіглись, колеса розкотились по
синьому морі, по чистому полю.*

*(Українські замовляння. – К.,
1993. – С. 121–122).*

Л. Довбня

Юродивий – символ пророчого служіння, пов'язаного з надзвичайним аскетизмом; втілення совісті народу.

Юродство – специфічно православний подвиг. Католицизм та протестантство не знають подібної форми поборництва. Юродиві – поборники Православної Церкви, котрі брали на себе подвиг юродства, тобто зовнішнього безумства. Юродиві відмовлялися ради Христа не лише від усіх земних благ життя, але і від загальноприйнятих норм поведінки у суспільстві. Зимою і влітку вони ходили босі й без одягу. Часто юродиві порушували моральні норми, висловлювали те, що не дозволялося нікому. Чимало з них були освіченими людьми і спілкувалися алегорично, мовою притч. Вони носили особливий одяг і ходили босоніж. Їх дії спрямовані проти будь-якої гордині.

Виділяють три основні моменти, що спонукали людей прийняти на себе подвиг юродства. Нехтування славою, яка можлива при веденні монашого, аскетичного способу життя. Підкреслювання протиріч між істиною во Христі й так званим здоровим глуздом та нормами поведінки. Служіння Христу своєрідною проповіддю не словом чи ділом, а силою духу.

Подвиг Юродства – один із найважчих подвигів, що брали на себе в ім'я Христа окремі особи заради спасіння своєї душі та служіння ближнім з метою їх морального пробудження.

Попередниками юродивих були старозавітні пророки: Ісаїя, Єзекїїл, Осія та ін. Першим

юродивим в Київській Русі був Прокопій Устюжанський. Змолоду він був багатим купцем. Приймавши православ'я, він роздав бідним весь маєток. Ходив по містах та болотах, приймав образи й побої, молився за тих, хто йому робив зло. Для проживання він вибрав місто Устюг. Життя прожив настільки суворе, що з ним не змогли б зрівнятися монашеські аскетичні подвиги.

Центром руського юродства був Новгород. Усі відомі руські юродиві XIV ст. пов'язані з Новгородом: це юродиві Микола та Федір (Кочанові), Прп. Михайло, юродивий Ісидор (1474 р.). Першим московським юродивим

був блаженний Максим. У XVI ст. користувалися великою пошаною в Москві Василь Блаженний та Іоан Ковпак. Першим вітчизняним юродивим був затворник Києво-Печерської обителі прп. Ісаакій Печерський.

Заслугують на пошану життя шести візантійських юродивих: Серапіона Синдоніта, Ісидори, Віссаріона Єгиптянина, Фоми Колесирського, Андрія Цареградського, Симеона Ємеського.

Юродиві викривали несправедливість, і таким чином не світ сміявся з них, а юродиві сміялися зі світу (*Настольная книга священнослужителя*. – К., 1983. – С. 789–792).

Т. Товкайло

Я

Яблуко (яблуня) – символ цілісності, земних бажань; попередження шкідливості перебільшення матеріальних бажань; символ початку всіх речей, плодючості; безсмертя та вічної молодості; таїни гріхопадіння діви Марії; людини; спокуси; дерева пізнання добра і зла; смерті й зла, розбрату і чвар; витримки, самопожертви в ім'я народу; батьківщини, Батьківщини.

На думку О.П. Знойка, одним з атрибутів язичницької богині Лади (богині гармонії, любові, Матері світу) було саме яблуко, що символізувало першопочаток усіх речей. Світова міфологія знає численні образи та символи, пов'язані з яблуком. У кельтській міфології існував острів Аваллон («острів блаженних»), де нібито росли червоні яблука безсмертя, зупинявся навіть час. Скандинавська міфопоетична система знає богиню Ідунн, яка володіла золотими молодильними яблуками, що давали богам вічну молодість.

У грецькій міфології був образ саду із золотими яблуками, які стерегли Геспери. Їх, за міфами, одержала богиня Гера від Геї як весільний подарунок. Здобуття цих яблук – один із дванадцяти подвигів ушанованого Геракла.

Як відомо, яблуко із написом «найпрекрасніший», підкинута Єрідією (дочкою Ночі), онукою Хаосу, трьом богиням, стало причиною Троянської війни.

Міфологія адигів вшановує Тхагаледжа – бога плодючості та землеробства. За переказами, він нібито подарував людям золоте дерево, на якому за один день спіє дивне яблуко – наполовину біле, наполовину червоне. Жінка, яка страждає безплідністю, з'ївши білу половинку, народжує дочку, червону – сина.

За біблійною легендою, Єва, з'ївши заборонений плід (яблуко) із дерева пізнання добра і зла, зробила «первородний гріх». За це разом з Адамом була вигнана з раю і проклята Богом.

У католицькій іконографії яблуко символізувало гріхопадіння діви Марії (*див. Богородиця*), яке вона переборює через Благовіщення.

Шанованим у християн є яблучний (другий) Спас 19 серпня – у православних, 6 серпня – у католиків. За віруваннями, до цієї дати категорично заборонялося їсти яблука, особливо тим жінкам, у яких померли діти. Це

пояснювали тим, що нібито Ісус Христос, Мати Божа роздають цього дня усім дітям-небіжчикам яблука. Обділеними залишаться саме ті покійні діти, матері яких порушили заборону.

Відомий міфолог, фольклорист О. Афанасьєв (*Древо життя*. – М., 1983. – С. 220) писав: «Жива вода та золоті яблука володіють однаковою творчою силою: вони однаково оновлюють немічного старця, роблять його квітучим юнаком...; хворому дають міць та здоров'я; мертвому – життя, потворність перетворюють на красу; безсилля – у богатирську силу...».

Красива легенда, казка, скажете ви. Не поспішайте іронічно посміхатися. Справа в тім, що в останні десятиріччя вчені-фізики висунули гіпотезу про існування тахіонів – частинок, які мають швидкість більшу, ніж швидкість світла. Якщо колись вдасться збудувати тахіонний космічний апарат, то люди, повернувшись на Землю, стануть молодші, ніж були! Ось і казка про «молодильні яблука» в гіпотезах фізиків ХХ століття!

У літературній традиції відоме яблуко Вільгельма Теля – героя середньовічної легенди «Сказання про стрільця». Він відмовився виконати наказ австрійського намісника у Швейцарії Гесслера. За це В. Теля примусили зробити надлюдське: стріляти в яблуко, покладене на голову... його маленького сина. Тель влучив у яблуко, виявивши величезну витримку.

В українській літературі яблуко – символ дівочої краси (гарна,

мов яблучко), кохання, чистоти, добра, батьківщини. Напр.:

*Білі яблуні у високості,
З медвянистою звадою,
Над захланністю
і жорстокістю,
Над підлотою й зрадою.
(А. Малишко).*

Або:
*В янтарі дрімають тихі луки,
Може, сниться
ім лапаний сніг?*

*Одпливли мої літа розлуки –
Я спішу до тебе на поріг.*

*Там твоє й мое
лежить минуле,*

*Яблуні шепочуть вдалині.
Увійду у хату: «Не забула?»
І ти, певно,*

тихо скажеш: «Ні...»

(М. Стельмах).

О. Потапенко

Язичницьких богів символіка – символіка дохристиянського пантеону багатобожжя слов'ян, праукраїнців.

Довгий час вважалося, що слов'яни-язичники мали примітивний пантеон богів, бідну міфологію. Проте вітчизняні та зарубіжні вчені (М. Максимович, М. Костомаров, О. Потебня, М. Грушевський, Б. Рибаків, О. Знойко та ін.) показали у своїх працях численність, вагомість язичницького політеїзму. На їх думку, праукраїнці особливо вшановували Дажбога, Перуна, Стрибога, Сімаргла, Мокош, Волоса (Велеса), Берегиню, Ладу, Дану, Ярила, Сварога, Тура, Дива, Білобога, Рода та ін.

Одним із першобогів слов'янської міфології вважається Род. За міфами, він – зачинатель усього живого, Господар Світу, відає долями богів та людей. Род – це також бог природи, врожаю, «керує» дощем, блискавицею. Про могутність цього божества свідчить значна кількість генетично споріднених слів на позначення найважливіших понять: «родитель (батько)», «уродив урожай», «народитися», «родима сторона», «природа», «народ», «родовід» та ін. На думку Я. Боровського, Род усимволізовував міцність сім'ї, безперервність, незнищенність слов'янського етносу.

Не менш важливим у пантеоні язичників виступав Дажбог – бог Сонця, світла, добра. Дажбог – головний бог Рідної Національної Української Віри (РУНВіри), яку заснував Лев Силенко. «Дажбог – це свята Правда, Справедливість, життєтворяще світло, Святий Дух, Воля» (Л. Силенко). Вагоме місце в пантеоні давніх богів посідав Стрибог. Він усимволізовував небесну силу, яка приносила як добро, так і зло (*див. Добро і Зло*). Учені визначають його як «володаря лютоючої стихії, хаосу, магічних заклять, що можуть обернутися на зло людям» (Ю. Павленко).

Наші спостереження (аналіз спільнокореневих слів у восьми європейських мовах, зіставлення Стрибога з античними небожителями) показали, що Стрибог – це не бог вітру (як помилково вважали раніше). Стрибог усимволізовував божество війни, смерті з усіма її

наслідками. Водночас він був охоронцем праслов'ян, богом грому, дощу, річок (*Потапенко О.І., Потапенко Г.І., Потапенко Я.О. Стрибог у системі язичницьких богів праукраїнців: Проблеми, гіпотези, відкриття. – Переяслав-Хмельницький, 1995*).

Перун символізував бога блискавки й грому, військової дружини. Він – нестримність, мужність, непереможність. Як бог-громовик приносив життєдайний дощ, сприяв врожайності.

Цікавою й символічною по-статтю є Ярило, який символізував весняне сонце, любов і пристрасть. Ярило – заступник трударів, хліборобів-сіячів. Відгомін про цього бога знаходимо в сучасних формах «яра» (весна), «яриця» (зерно), «яровина» (яровий хліб), «ярка» (молода вівця), «ярість» (лють, нестримність) та ін.

Велес (Волос) – це бог «нижнього світу», заплавних пасовиськ, худоби. Часто з'являється в міфах як Змій-Дракон, суперник Перуна.

Глибоку символіку для язичників мала Берегиня (Оберега, Велика Богиня). Вона – захисниця людей від усякого зла, добра «хатня» богиня. Оберігала оселю, малих дітей, добробут сім'ї. Відгомін про неї знаходимо у словах «оберігати», «обереги» – магічні предмети, фігури, яким приписувалася таємничая сила. Схематичне зображення Берегині (символічна постать жінки із застережливо піднятими руками) трансформувалася в малюнок тризуба (*див. Тризуб*).

Надзвичайно поетичним у пантеоні язичників був образ Лади – богині любові, краси, гармонії життя. На думку М. Костомарова, Лада символізувала собою природу, життєву основу, була матір'ю сонця в його втіленні, богинею кохання, весілля, благополуччя, «подательницею благ». Відгомін вірувань у Ладу знаходимо в словах «лад» (порядок), «ладний» (гарний), «ладнати» (жити в мирі, злагоді), «Ладо» (пестлива назва чоловіка, дружини) (*Про Лад див.: Стельмахович М. Лад у житті українців// Народнознавство. – 1996. – № 33*).

Колоритною постаттю в міфах праукраїнців вважається Дана – богиня рік. На думку О.П. Знойка, від її імені походять назви Дніпро, Дунай, Дон, Двіна, бо «да» – це вода, а «на» – неня. Тобто, Дана означає «Вода-мати». Дана символізувала Непорочну Діву, вічну красу, була дружиною Сонця, її символ – липа (*Знойко О.П. Міфи Київської землі та події стародавні. – К., 1989. – С. 65–66*).

О. Потапенко

Яйце – символ зародження Всесвіту, космічного часу і простору; цілісності; потенційності; першопочаткового хаосу; таїни життя; воскресіння, надії.

Яйце – один з найдавніших символів. У Давньому Єгипті воно символізувало потенційну можливість, сім'я зародження, таїну життя. У Китаї вважали, що перша людина з'явилася з яйця, що впало з неба у воду, котра покривала землю.

У багатьох народів існує поняття світового або космічного яйця, з якого народжується Всесвіт. Одна половина яйця стає небом, інша – землею, а жовток – сонцем. Зображення яйця, з якого з'являється Всесвіт, відоме в Єгипті, Фінікії, Індії, Китаї, Японії, Греції, Фінляндії, Центральній Америці.

Грецькі філософи-орфіки мали декілька варіантів космології й теології. За одним із них спочатку був час, потім з'явилися Земля й порожнеча. Небо зліпило срібляне яйце, з якого народився Фанет – він же Фанес (світло або любов – Ерос), божественний творець орфіків.

У грецькій міфології з образом яйця пов'язаний один із поетичних міфів про Леду та Зевса.

У християнській символіці яйце може означати непорочне народження, життя та воскресіння.

В індійській космогонії космічне яйце знесла божественна птиця на споконвічні води. Зі світового яйця з'являється творець усього живого Праджапати, якого пізніше почали ототожнювати з Брахмою.

У східних слов'ян яйце посідало важливе місце в ритуалах родючості. Звідси в Пасхальній обрядовості яйце – символ воскресіння Ісуса Христа й одночасно родючості.

В Україні до культури родючості з давніх часів належить звичай розмальовувати курячі або декоративні яйця – писанки (*див. Писанка*). Писанка багата символічними образами. Кожний регіон України

має свої особливості у визначенні кольорів та орнаментів, тобто свою власну символіку. У християнську добу всі ці символічні мотиви пов'язувалися з Великоднем (*див. Пасха*).

Ю. Мільошин

Ялинка – це символ, у якому поєднані найдивовижніші протилежності: радість, чекання, надія, і водночас – смуток, печаль і тривога; це символ хоробрості, сміливості, підняття стану духу, вірності, безсмертя та вічної молодості, довголіття, гордовитості, цілісності...

Витоки цього символу сягають у язичницькі культури. Так, у німецькій та скандинавській міфологічній традиції вічнозелені дерева прикрашали на честь зимового сонцестояння двадцять п'ятого грудня (а ялинку грізного бога Вотана – Водана – Одіна спалювали), святкуючи, таким чином воскресіння Сонця, яке націлено такою життєвою силою, що навіть допомагало в зимові місяці. Так древні відзначали кінець старого і початок нового року. У період «грізних ночей» (із 25 грудня по 6 січня), коли безчинствували злі духи, гілки вічнозелених дерев, прикрашені запаленими свічками, розвішували в оселях для захисту від нечисті...

У германських племен була традиція ходити в ліс під Новий рік, де вибране для обряду ялинове дерево прикрашали кольоровими ганчірками і запалювали

свічки, після чого навколо нього проводили обряди. Таким чином, прикрашаючи ялинку, задобрювали духів родючості, що в новому році мали сприяти багатому врожаю. З плином часу ялинку стали приносити в будинок, прикрашаючи запаленими свічками, солодощами, яблуками. Культура ялинки, як символу нев'янучої природи, також сприяв і вічнозелений покрив рослини, що дозволяло використовувати її в період зимового святкового циклу.

Ялина використовувалася для жертвних багать, і у ворожильних маніпуляціях, а також служила знаком жалоби. У Стародавній Греції ялина вважалася деревом надії, у кельтів – пов'язувалася з родючістю.

Різдвяна ялинка стала християнським символом воскресіння і безсмертя лише в XIX ст. Сама ялина уособлює Христа як Древо Життя, свічки – Христа як світло світу (душі), а також Сонце, Місяць і Зірки світового (космічного) дерева.

Світова вісь – найважливіший елемент міфологічної картини світу: вона, підтримуючи небозвід, втілює в собі сили Порядку, Блага, Життя. Найчастіше вісь з'являється в образі Світового Древа, що з'єднує воедино землю, небеса і пекло.

У християнській культурі ялина шанувалася як образ Христа (втілення жертвності, смерті й вічного життя). Різдвяна ялина символізує початок річного циклу

й життя в цілому, відродження, зазвичай – добра, надії і світла. Сонячний символізм сягає римського свята Сатурналій, де прикраси з вічнозелених рослин означали відхід старого року і народження нового. Ще тоді ялину прикрашали яблуками, оскільки вони вважалися плодами Древа Пізнання, що й призвели до первородного гріха, спокутувати який під силу одному Христові. Подібно іншим завжди зеленим деревам, ялина є символом безсмертя і вічного життя.

За твердженням етнографів, населення України майже до початку ХХ ст. не знало звичаю прикрашати новорічну ялинку. Як елемент традиційної новорічної обрядовості вона взагалі не відома східним слов'янам.

Проте, саме ялинка, скоріше різні види хвойних, за давніми народними уявленнями втілювали в собі життєву силу, і тому вічнозелена хвоя як специфічний атрибут широко використовувалась (а нерідко й тепер використовується) у традиційній весільній обрядовості українців. Згадаємо весільне гільце, що дуже часто виготовляється (особливо на заході України) із крислатих гілок ялиці або сосни: за гуцульськими повір'ями, підшукати такі деревця дуже важко, оскільки весільне деревце мусить мати вершок молодої ялички із чотирма рядками по чотири крачки. Проте, у більшості випадків, один із чотирьох рядків

має тільки три, або аж п'ять крачків, що для цієї нагоди використати неможливо.

Символікою вічного життя можна пояснити і той факт, що для виготовлення атрибута використовували лише верхню частину дерева – найактивнішу зону його росту. Часто весільне деревце молодого було таким високим, що, вставлене в коровай, сягало стелі. Дослідники весільної обрядовості майже одноставні в тому, що цей атрибут первісно символізував світове дерево, «дерево життя», продукуючу силу природи.

Деревце молодого прикрашали яблуками, горіхами, цукерками. Етнографи відзначають, що яблукі є символом початку, плодючості, безсмертя, добра, достатку і щастя. Недаремно весільне деревце вставляють у коровай, а його гілочки позолочують і прикрашають злаками або обмотують тістом і запікають у печі.

Повертаючись разом із молоддю до дому нареченого, учасники весільного дійства брали із собою весільне деревце, а під час обдарування гостей разом із короваем роздавались і його гілочки, що є відповідним дарунком і своєрідним побажанням щастя.

Слов'яни вважали сосну оберегом від нечистої сили, символом вічності. Митрополит Іларіон у праці «Дохристиянські вірування українського народу» зазначає, що «...Бог поблагословив її, і тому сосна вічно зелена й радісно шумить. Соснові шишки

стали символом родючості та плодючості, і тому шишки печуться на весіллі (*Ларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу: Іст.-реліг. Моногр. Видання друге. – К.: АТ «Обереги», 1994. – С. 44*)».

У народній уяві ялина була також повірницею не лише жіночих таємниць: «...Десь у полі чи на узліссі жінки могли таким деревам виповідувати свої тайни, шукати захисту від суперниці», а й ставала в нагоді чоловікам: «... А чоловікові додавали сили на вірність (Народна творчість та етнологія: зб. наук. праць. – № 1, 2011 (329) січень-лютий)».

Відомий етнолог, Г. Маковій, зробила чимало записів з уст старожилів Західної України про надзвичайну чародійну силу ялини:

*«Глиці, глиці, з найвищої ялиці,
Відженить від мої
хати розлучницю,*

*Що діє силою примівниці
(чародійниці)
(Народна творчість та етнологія: зб. наук. праць. – № 1, 2011 (329) січень-лютий)».*

Проте, ялина наділена й негативною, похоронною семантикою. З ялиною древні слов'яни зіставляли символізм вічного життя: ялинка належала до потойбічного світу, до мертвої енергії. Її гілками устидали шлях перед похоронними процесіями, з них же плели поминальні вінки (цей звичай частково зберігся й досі. Не дивно, що біля братських могил саджали саме ці мовчазні

і стрункі, мов свічки, дерева). Гілки й гірлянди з ялини – одне з найпоширеніших прикрас могил. Символом жалоби наділене це деревце й дотепер. Передивляючись фільм на «1+1», присвячений борцям за свободу України: «Небесна Сотня. Зима, що нас змінила», бачимо в одному із кадрів (де зафіксовано останній земний путь Героїв майдану) гілочку ялини (сосни), як символ нездоланності, віри, і в той же час глибокого смутку, жалю, болу і сліз за тими, хто пішов із життя за нас, за майбутнє Батьківщини...

В Україні ще з давніх часів зберігають традицію заборони висаджувати молоді ялини біля житлових помешкань, оскільки ті мають настільки велику негативну енергетику, що «виживають» із будинку чоловіків: «не будуть жити, умирати будуть, одні вдовиці будуть», а «у будинку нічого не буде вестися», «нічого не буде родити ні в хліві, ні в домі». «Якщо ялина росте поблизу будинку, у ньому не будуть народжуватися хлопчики...».

Т. Товкайло

Ярило – див. Язичницьких богів символіка.

Ярослав Мудрий (бл. 978–1054) – великий князь київський, син Володимира Великого, шанобливо названий сучасниками Мудрим, уособлює розвиток давньоруської культури, освіти, правової системи, з його прав-

лінням пов'язаний час найбільшого розвитку і стабільності Київської Русі.

За життя батька управляв Ростовскою, згодом Новгородською землями. Після смерті Володимира протягом 1015–1019 рр. вів запеклу боротьбу за київський престол, хоч і після утвердження своєї влади в Києві боротьба за державну єдність і монополію не припинялася. Не зважаючи на всі внутрішні та зовнішні проблеми, на думку багатьох дослідників, князювання Ярослава позначилося новим піднесенням Київської держави, йому вдалося повернути під владу Києва всі українські етнічні землі на Заході, на що було витрачено багато зусиль та часу і що підтверджує великі державницькі устремління князя. На кінець 30-х рр. XI ст. Давньоруська держава охоплювала величезну територію, що за розмірами перевершувала інші християнські країни, а за кількістю населення поступалася лише Візантії і Священній Римській імперії. Багато уваги князь приділяв укріпленню південноруських рубежів, звівши нову оборонну лінію вздовж річок Сули, Стугни, Росі, Трубежу. 1036 р. здобув остаточну перемогу над печенігами, на честь чого було зведено собор святої Софії в Києві.

З метою зміцнення авторитету та становища держави Ярослав активно розвивав зовнішньополітичні зв'язки, скріплюючи

їх засобами шлюбної дипломатії. Не випадково історики назвали Ярослава «тестем Європи». Трое його синів одружилися з європейськими принцесами, донька Єлизавета стала дружиною норвезького короля Геральда Суворого, Анна – французького короля Генріха II, Анастасія – угорського короля Андрія I. Київський двір Ярослава часто приймав іноземних гостей і послів. Бажання європейських монархів поріднитися з династією київського князя свідчить про міжнародний авторитет та могутність Давньоруської держави часів Ярослава Мудрого.

На зміцнення внутрішнього спокою в державі була націлена активна правотворча діяльність князя, за правління якого було укладено збірник законів «Правда Ярослава», що лягла в основу «Руської правди».

За Ярослава Мудрого відбулося остаточне утвердження християнства в державі. 1039 р. засновано Київську митрополію, підпорядковану Константинополю (*Довідник з історії України. Т. III / За ред. І. Підкови та Р. Шуста. – К.: Генеза, 1999. – С. 679*). 1051 р. Ярослав зробив спробу позбутися залежності Візантії в церковних питаннях, призначивши без згоди константинопольського патріарха митрополитом Київським Іларіона. Доля останнього до кінця не з'ясована, однак, йому належить знаменита промова «Слово про закон і благодать», що доводила

перевагу християнства над іудаїзмом, Нового Завіту над Старим. Влада митрополита поширювалася на всі землі підвладні Ярославу. За Ярослава заснуються перші монастирі, серед яких найвагоміше місце посідав Києво-Печерський, започаткований подвижником Антонієм Печерським. Строгість і подвижництво дозволили Антонію зібрати навколо себе чимало прихильників, у тому числі серед бояр. Вірно оцінивши значення общини, князь разом із митрополитом Іларіоном 1051 р. надали їй офіційний статус монастиря. Не без підтримки Ярослава у 1020 р. Русь отримала своїх перших святих, страстотерпців Бориса і Гліба, вбитих братом Святополком, які були канонізовані швидше ніж рівноапостольні Володимир і Ольга. Важливим кроком стала організація єпископської кафедри в Юр'єві задля поширення християнства серед кочівників, котрих Ярослав почав селити на степових кордонах.

У даний період почалася активна розбудова Києва – було завершено будівництво Десятинної церкви, соборів св. Софії, св. Ірини, св. Георгія, Золоті ворота з церквою Благовіщення, Княжий терем. Розбудовувалася система укріплених міст порубіжних територій (*Войтович Л.В. Княжа доба на Русі: портрети еліт. – Біла Церква: Вид. О.В. Пшонківський, 2006. – С. 268–269*).

Багато зусиль докладав Ярослав для розвитку освіти, науки

і культури в Київській державі. При соборі св. Софії в Києві та її митрополичій кафедрі князь організував освітній центр, тут було засновано першу на Русі бібліотеку і скрипторій, де проводилася велика перекладацька робота. З грецької на старослов'янську, яка на той час вже стала загальноживаною, перекладалася література як церковного, так і світського характеру. Одним із таких перекладів був твір Йосифа Флавія «Іудейська війна» з фрагментом про Ісуса Христа, який був втрачений у латинських перекладах. Отже, за активної підтримки князя та митрополита Іларіона при Софії Київській виникла своєрідна академія, що об'єднала освічених людей того часу. Саме тут до 1037 р. було складено перший літописний звод, що поклав початок давньоруському літописанню.

Правління Ярослава Мудрого справедливо вважають періодом розквіту Київської Русі, а самого князя відносять до найвидатніших правителів. Відновивши державну єдність після смерті батька, він примножив досягнення своїх попередників, зосередився на внутрішній розбудові держави, заклав основи культурно-освітнього та монастирського життя, які в подальшому стали міцним фундаментом розвитку українського народу, його самобутності і багатства.

О. Таранон

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3	Блискавка	72
СИМВОЛ – ДУХОВНИЙ		Блуд	73
КОД НАЦІЇ	6	Богдан Хмельницький	73
		Боговтілення.....	76
А		Богородиця.....	79
Адорація.....	20	Богохульство.....	80
Азбуки слов'янської		Ботанічна символіка	82
символіка	20	Братська могила	84
Айстри	22	Будівельної жертви	
Альфа та омега	22	символіка	88
Аміль	22	Бузина	88
Ангел	22	Бузок	89
Антропонімічна символіка ...	25	Булава	89
Астральна символіка	27	Бур'ян.....	91
Астрологічна символіка	27	Бур'янів символіка.....	91
Б		В	
Баба (бабуся)	28	Вареники	99
Бальзамне дерево	29	Васильки (зілля Василя)	99
Бандура	29	Вдова	100
Баран	31	Вдячність	101
Барвінок	39	Ведмідь	104
Батько	42	Велес	110
Бджола.....	48	Верба	110
Безсмертя	50	Веретено	113
Безсмертя душі.....	52	Верховна Рада України.....	113
Берегиня	58	Веснянок (гаївок) символіка ...	113
Бик	58	Вишиванка	114
Біблія	65	Вишивка	117
Білий (колір).....	66	Вишня	117
Білобог-Чорнобог	67	Відьма	118
Біс	69	Вій	118
Благовіщення	69	Війна.....	118
Благодать.....	70	Вікно	125

Довженко О.П.....	233
Доля	236
Домовик	237
Досвітні вогні	237
Дощ	237
Дуб	238
Дукач	239
Духовність	240
Дух Святий	244
Душа	245

Є

Європейська інтеграція	250
Євхаристії символіка	254
Євшан-зілля (полин)	254
Слей	255

Ж

Жаба	257
Жайворонки	260
Жито	260
Жовтий	262
Жупан	266
Журавель.....	266

З

Заєць.....	271
Замовляння	275
Запорозька Січ.....	276
Західна цивілізація.....	277
Зелений колір.....	284
Зелені свята.....	285
Земля	287
Зерно.....	289
Зів'яле листя	293
Зілля	293

Змія	294
Зодіак	294
Зозуля	295
Золото	298
Зоря	300

І

Ігор народних символіка	302
Ікона (образ)	305
Ілля Пророк	306
Індустріалізація.....	307
Інтернет.....	307
Інформаційне поле єдине	310

Ї

Їжі та харчування українців символіка	314
--	-----

Й

Йордань	318
Йорж.....	319

К

Кадило (кадильниця)	321
Кажан, летюча миша.....	321
Казка.....	324
Калина.....	326
Калиновий міст	328
Калита	328
Калнишевський П.	328
Камбала	330
Камінь	331
Каптан	332
Капусняк	332
Качка, селезень, крижень	332
Каша	335

Липа	444	символіка	507
Лис, Лисиця	444	Молитва.....	509
Лихо	448	Молитва Господня.....	512
Лілія (біла)	448	Молодик	514
Лінгвокультурологія	450	Молоко	514
Лісовик.....	452	Море	514
Літописи.....	452	Мудрість.....	518
Лосось	455	Муха	521
Любовно-шлюбна			
символіка	456		
Людина.....	460	Н	
Людина і зброя	463	Намісто.....	525
Лящ.....	463	Народна символіка	525
		Націоналізму українського	
М		символіка	526
Мавка.....	464	Небесна сотня.....	530
Мазепа І	464	Непорочне зачаття.....	538
Майдан	469	Нестор літописець.....	544
Мак	475	Нитка життя	547
Мальва.....	476	Ніж	547
Мамай-Козак	476	Ніч	548
Марена	477	НЛО (УФО).....	550
Маруся Чурай.....	477	Новий рік	551
Материнка.....	478	Ноосфера	553
Мати	479		
Махновщина.....	480	О	
Меценат.....	484	Обручення	557
Мигдальне дерево	498	Обрядів символіка.....	557
Милосердя.....	498	Обряд поминальний	557
Миро святе.....	502	Обрядовість весільна.....	558
Мирга	502	Обрядовість поховальна.....	560
Миша	502	Обрядовість родильна	561
Міст	505	Обрядовість українська.....	563
Міст калиновий	506	Один	564
Місяць	506	Одкровення Божественне....	564
Міфології української		Одягу верхнього	
		символіка	569

Око	573	Покритка	628
Олень	574	Покуть	628
Оливкове дерево.....	578	Полин	630
Олтар	578	Помаранчева революція	630
Оранта	578	Поріг	632
Орел	578	Посвіт	632
Орлик П.....	583	Поселення та житла	
Осел	587	українців символіка	633
Отаман.....	591	Посох (жезл, патериця)	637
П			
Павук	594	Пострижини	639
Паляниця.....	595	Потоп.....	639
Панщина.....	595	Поцілунок	640
Парне–непарне	595	Почаївська Свято-	
Партизан	595	Успенська лавра.....	641
Паска	602	Пояс	645
Пасха (Великдень)	602	Правда і Кривда.....	647
Переодягання.....	603	Праве–ліве	647
Перехрестя.....	608	Прапор (знамено, стяг).....	648
Перун.....	609	Президент України.....	655
Перший	609	Престол Святий	664
Песиголовці	609	Призьба	665
Печать (печатка).....	609	Прикрас жіночих	
Пироги.....	610	символіка	665
Писанка.....	610	Прози символіка	667
Півень	611	Птах	669
Півонії	613	Р	
Підкова	614	Радість	674
Пінчук Арт Центр.....	618	Рай	678
Пісня	620	Райдуга (веселка).....	679
Піч	622	Реклами символіка	680
Пічкур	623	Риба	681
Плакун-трава	623	Рід, родина	683
Поезії символіка.....	623	Рідна мова	685
Покаяння.....	625	Різдво Христове	687
		Річка (ріка)	688

Схід–Захід 788 Фіалка 823

Т

Тасмниця (таїна)..... 790
Таїнство 792
Тачанка 793
Телевізор 797
Темрява 797
Терня 798
Тіла оголеного символіка 798
Тінь 801
Ткацтва символіка 802
Тополя 803
Трава 804
Три 805
Тризуб..... 806
Трикутник 809
Тринадцять 809
Трипільська символіка..... 809
Трійця 810
Тронка 811
Троянда 811
Троянди й виноград 812
Тур 814

У

Україна 817
Українська повстанська
армія 819
Упир 819
Учитель 819

Ф

Фага Моргана 821
«Фемен» 821
Фенікс 822

Х

Хата 825
Хімічні символи 826
Хліб 831
Хліб-сіль 833
Храму православного
символіка 834
Хресного знамення
символіка 835
Хрест 836
Христа Ісуса символи 837
Христос Ісус 838
Хустка (хустина)..... 839
Хутір 840
«Х-Фактор»..... 846

Ц

Цар 848
Центр 849
Церква 849
Церковні символи 850
Цінності 851

Ч

Час 854
Часник 858
Чаша 858
Чебрець 860
Червона армія 860
Червоний 860
Черепаха..... 863
Числова символіка 866
Чоботи 867
Човен 868

Чорний	869
Чорнобиль	875
Чорнобривці	876
Чорт	877
Чотири броди	877
Чудо	878
Чумацький Шлях	881

Ш

Шавлія	883
Шапка	883
Шаровари	884
Шевченко Тарас	884
Шинок	886
Шлях (путь, дорога)	886

Щ

Щука	888
------------	-----

Ю

Юрій святий	891
Юродивий	892

Я

Яблуко	894
Язичницьких богів символіка	895
Яйце	897
Ялинка	898
Ярило	900
Ярослав Мудрий	900

Наукове видання

**Енциклопедичний словник
символів культури України**

Видання 5-е, виправлене і доповнене

Автори статей словника:

ПОТАПЕНКО Олександр Іванович

КОЦУР Віктор Петрович

КУЙБІДА Віктор Віталійович

ДЕМ'ЯНЕНКО Борис Леонідович

СМІРНОВА Наталія Петрівна

ПОТАПЕНКО Ярослав Олександрович

ДОВБНЯ Людмила Еммануїлівна

ПОТАПЕНКО Ганна Іванівна

КОЖУХОВСЬКА Людмила Павлівна

ДЕМ'ЯНЕНКО Віра Миколаївна

ТОВКАЙЛО Тамара Іванівна

ДЕМ'ЯНЕНКО Андрій Борисович

ТАРАПОН Оксана Анатоліївна

МІЛЬОШИН Юрій Олександрович

Підп. до друку 24.12.2014. Формат 60x84 1/16. Папір офсет.

Обл.-вид. арк. 49,02. Ум. друк. арк. 53,01

Наклад 300 прим. Зам. 421

Видавець та виготівник ФОП В.М. Гавришенко,
свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3735 від 17.03.10.

19400, Черкаська обл., м. Корсунь-Шевченківський,
вул. Леніна, 22; тел./факс: (04735) 2-42-46
e-mail: irena22@ukr.net